

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK MASALALARI

**XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI**

2025-yil 18-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK
MASALALARI**

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari

2025-yil 18-oktabr

Toshkent – 2025

“O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari”. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2025.

Mas’ul muharrir:

Sh. Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

N.Normurodova – ilmiy va innovatsiya ishlari bo’yicha prorektor
H.Dadaboyev – filologiya fanlari doktori, professor
Z.Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor
B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor
M.Xakimova – filologiya fanlari doktori, professor
M.Qurbonova – filologiya fanlari doktori, professor
M.Umurzoqova – filologiya fanlari doktori, professor v.b.
M.Abjalova – filologiya fanlari doktori, professor v.b.
S.Bozorova – katta o‘qituvchi
D.Muhammadiyeva – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
M.Shamsiyeva – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
I.O‘razova – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
G.Komilova – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
M.Xolmuradova – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
M.To‘xtasinova – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
D.Mahkamova – katta o‘qituvchi
Z.Davronova – tayanch doktorant
Z.O‘rinova – tayanch doktorant
M.Abduazizova – tayanch doktorant

Ushbu ilmiy maqolalar to‘plami O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmoniga muvofiq “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiya”sida belgilangan vazifalarning ijrosini ta’minlash maqsadida Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2025-yilning 18-oktabr kuni ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasida asosida tashkil qilingan “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallarini o‘z ichiga oladi. Maqolalar o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, turkologiya, shevashunoslik, lug‘atshunoslik, o‘zbek tilshunosligidagi zamonaviy yo‘nalishlar masalalariga bag‘ishlangan. Maqolalarda o‘zbek tilining tarixiy ildizlarini yoritish, mumtoz manbalardagi tilshunoslikka doir qarashlarni o‘rganish, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmlingvistika, lingvopoetika, lingvofolkloristika, lingvodidaktika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy yo‘nalishlarda integrativ yondashuv asosida tadqiqotlar olib borish, til nazariyasi va amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik muammolarini tahlil qilish o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan. Mazkur to‘plam tilshunoslikka doir masalalarni o‘zbek tili tarixi va bugungi taraqqiyotini uyg‘unlikda hamda integratsiya asosida tadqiq qilishga yo‘naltiradi. Mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, tadqiqotchilar, magistrantlar hamda barcha qiziquvchilarga mo‘ljallangan. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2025-yil 28-oktabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan (2-sonli bayonnoma).

Ilmiy maqolalar to‘plami elektron shaklda nashr etilgan.

“Development of the Uzbek language and issues of international cooperation” Materials of international scientific-practical conference. – Tashkent, 2025.

Responsible editor:

Sh. Sirojiddinov

Doctor of philological sciences, academician

Editorial Board:

N.Normurodova – Vice Rector for Research and Innovation
H.Dadaboev – Doctor of philological sciences, professor
Z.Kholmanova – Doctor of philological sciences, professor
B.Abdushukurov – Doctor of philological sciences, professor
M.Khakimova – Doctor of philological sciences, professor
M.Kurbanova – Doctor of philological sciences, professor
M.Umurzakova – Doctor of philological sciences, professor
M.Abjalova – Doctor of philological sciences, professor
S.Bozorova – senior teacher
D.Muhammadiyeva – Candidate of philological, associate professor
M.Shamsiyeva – Candidate of philological, associate professor
I.Urazova – Candidate of philological, associate professor
G.Komilova – Candidate of philological, associate professor
M.Kholmuradova – Candidate of philological, associate professor
M.Tokhtasinova – Candidate of philological, associate professor
D.Mahkamova – senior teacher
Z.Davronova – doctoral student
Z.Urinova – doctoral student
M.Abduazizova – doctoral student

This collection of scientific articles is prepared in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 20, 2020 No. PF-6084 “On measures to further develop the Uzbek language and improve the language policy in our country” in order to ensure the implementation of the tasks defined in the concept of “The development of the Uzbek language and improvement of the language policy in the 2020-2030”, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi was established on October 18, 2025 based on the plan of scientific and scientific- technical activities, it includes the materials of the scientific-practical conference on “The development of the Uzbek language and issues of international cooperation”. The articles are devoted to the historical development of the Uzbek language, Turkology, dialectology, lexicology, and modern branches in Uzbek linguistics. The articles inform about the historical roots of the Uzbek language, study linguistic views in classical sources, research in modern linguistic branches based on an integrative approach such as sociolinguistics, linguoculturalology, psycholinguistics, neurolinguistics, cognitive linguistics, pragmalinguistics, linguopoetics, linguofolkloristics, linguodidactics, computer linguistics, corpus linguistics, it was noted that conducting research, analyzing the problems of language theory and applied linguistics, and translation studies is of urgent importance in increasing the prestige and position of the Uzbek language as a state language. This collection directs linguistic issues to the research of the history and current development of the Uzbek language on the basis of harmony and integration. This collection is intended for professors, teachers, doctoral students, researchers, graduate students and all interested people. Discussed at the meeting of the Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on October 28, 2025 and recommended for publication (Protocol №. 3)

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir.

Shavkat Mirziyoyev

O‘ZBEK TILI – XALQARO MAYDONDA!

O‘ZBEK LANGUAGE – ON THE INTERNATIONAL FIELD!

Mamlakatimizda o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyi yanada oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev “Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir” deb e’tirof etdilar. Muhtaram yurtboshimizning davlat tili, uning nufuzi va mavqeyini oshirishga qaratilgan bir qator farmonlari, qarorlari o‘zbek tilining zamon talablari asosidagi taraqqiyotini ta’minladi. Shuningdek, o‘zbek tili dunyo miqyosida ham keng miqyosda o‘rganilmoqda. O‘zbekistonda olib borilayotgan til siyosati, o‘zbek tilining xorijda o‘rganilishini yo‘lga qo‘yish strategiyasi mazkur muloqot vositasining ko‘lamini kengaytirmoqda.

2025-yil 14-oktabr kuni Prezident Administratsiyasi rahbari Saida Mirziyoyeva va davlatimiz vakillari Oksford universitetida “O‘zbekshunoslik dasturi”ning rasmiy ochilishida ishtirok etishdi. Mazkur dastur doirasida Oksford universitetining Osiyo va Yaqin Sharq tadqiqotlari fakulteti o‘quv rejasiga ilk bor o‘zbek tili va qadimgi o‘zbek (chig‘atoy) tili kurslari kiritildi.

Saida Mirziyoyeva O‘zbekistonning bugungi kunda har qachongidan ham ochiq mamlakatga, – ilm-fan, texnologiyalar, taraqqiyot va eng muhimi, muloqot uchun har doim tayyor turgan davlatga aylanganini ta’kidladilar. Oksford universitetini O‘zbekistonning dunyoviy muloqot markazi sifatida e’tirof etdilar. Bu ta’lim maskanining g‘oyalar, madaniyatlar va tillar tutashadigan makonga aylangani, ta’limning shaxslarni, butun millatlarni birlashtiradigan va mamlakatni rivojlantiradigan qudrat ekanligini ham qayd qilib o‘tdilar.

“O‘zbekshunoslik dasturi” “El-yurt umidi” jamg‘armasi, Oksford universiteti va Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti hamkorligida yo‘lga qo‘yildi. Bu loyihada universitetimiz ishtiroki qariyb o‘n yillik faoliyatimiz, o‘zbek tili va adabiyotini rivojlantirish yo‘lidagi sa’y-harakatlarimiz natijasidir. “O‘zbekshunoslik dasturi” doirasida universitetimiz tomonidan ishlab chiqilgan

“Uzacademy” raqamli platformasi Oksford universiteti ta’lim tizimiga integratsiya qilindi.

“O‘zbekshunoslik dasturi” o‘zbek ilm-fani va madaniyati, xalqimiz, millatimiz tarixida buyuk hodisalardan biri bo‘ldi. Bu dasturning o‘zbek tili bayrami arafasida e’lon qilinishi ramziy ahamiyat kasb etdi.

Oksford o‘zbekshunoslik dasturi o‘zbek tili va uning tarixiy bosqichdagi ko‘rinishini o‘qitish, ilmiy tadqiqot loyihalari, yozgi maktablar va akademik almashinuvlarni qamrab oladi. Dasturning maqsadi o‘zbek tili va madaniyatini xalqaro miqyosda tizimli ravishda targ‘ib qilish, buyuk mutafakkirlarimiz tafakkur mahsullarini keng yoyish, O‘zbekistonni, uning boy madaniy merosi va zamonaviy islohotlarini aks ettirgan mustahkam ilmiy platforma yaratishdan iborat.

“O‘zbekshunoslik dasturi” o‘zbek tilining Xalqaro maydondagi maqeyini ko‘tarishga, mamlakat nufuzini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Universitetimizda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlarida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda domiy ravishda o‘tkazilib kelayotgan “O‘zbek tili taraqqiyoti va Xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi Xalqaro konferensiya dolzarb muammolar tavsifi va yechimiga qaratilgan. Xorijlik olimlar, mutaxassislar, respublikamizning taniqli olimlari tomonidan o‘zbek tili taraqqiyotidan kelib chiqadigan bir qator masalalar muhokamaga qo‘yiladi. Ushbu konferensiya tilshunoslik, umuman, filologiya yo‘nalishida davlat tilini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy, ma’rifiy, pedagogik faoliyat natijalarini tahlil qiluvchi, tavsiyalar ishlab chiquvchi minbarga aylandi.

O‘zbek tilining mamlakatimizda va Xalqaro maydonda qo‘llanish doirasi kengaysin, jonajon xalqimizga O‘zbek tili bayrami qutlug‘ bo‘lsin!

Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, akademik

I SHO‘BA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI

O‘ZBEK ADABIY TILINING TAYANCH DIALEKTINI BELGILASH YO‘LIDA

TOWARDS DETERMINING THE BASIC DIALECT OF THE UZBEKISTAN LITERARY LANGUAGE

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FPWF7062

Ashirboyev Samixon,
filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU
samixon.ashirboyev@mail.ru

Annotatsiya. *O‘zbek adabiy tilining tayanch dialekti hozirgi davrga kelib izga tushib ketgan masala hisoblanadi, lekin o‘tgan asrning 20-yillarida u qizg‘in munozara qilingan va adabiy tilning taqdirini hal qilishda muhim tadbir hisoblangan. Bu muammo konferensiyalarning muhokama obyekti bo‘lgan va vaqtli matbuotda bu masala bo‘yicha turli chiqishlar qilingan. Ayniqsa, bu ishga jadidlar jiddiy kirishgan edi. Abdurahim Yo‘ldosh ham jadidlardan bo‘lib, u o‘zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida uni Alisher Navoiy davri tili va jonli shevalardan biri asosida qurish tarafdori bo‘lgan. Maqolada shu masaladagi A.Yo‘ldoshning qarashlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlari: *o‘zbek adabiy tili, sheva, dialekt, asos sheva, tayanch sheva, “chig‘atoy tili”, til va imlo.*

Annotation. *The basic dialect of the Uzbek literary language is a question that has been lost to modern times, but in the 1920s it was hotly debated and was considered an important event in deciding the fate of the literary language. This problem was the subject of discussion at conferences, and various statements were made on this issue in the press of the time. Jadids were especially serious about this work. Abdurahim Yoldash was also one of the Jadids, who advocated building it as a basic dialect of the Uzbek literary language on the basis of the language of the time of Alisher Navoi and one of the living dialects. The article analyzes A. Yoldash’s views on this issue.*

Keywords: *Uzbek literary language, dialect, basic dialect, basic dialect, “chig‘atoy language”, language and spelling.*

Dunyodagi barcha madaniy tillar adabiy tili me’yorlari, asosan, biror dialekt asosiga qurilgan bo‘ladi, lekin dunyo amaliyotida adabiy tilning asosi, tayanchi masalasi turlicha hal qilingan. Bu muammoni hal qilishdan oldin adabiy til degan tushunchaning axborot tizimidagi izohlariga to‘xtalishni lozim topamiz, unda adabiy til milliy til tarkibidagi ustdialektal tizim bo‘lib, me’yorlashgan, kodlashgan, ko‘pfunksiyali, uslubiy farqlangan va til egalarining yuksak ijtimoiy nufuziga sazovor bo‘lishi bilan xarakterlanishi aytiladi (1). Shuningdek, adabiy tilning turli davrlarda va turli tillarda amal qilishi to‘g‘risida ham ma’lumotlar bor: ma’lum davrlarda eroniy tillar uchun arab tilining, yapon va koreys adabiy tili uchun xitoy tilining, german, slavyan adabiy tillari uchun lotin tilining, Boltiqbo‘yi va Chexlarda (XVIII asrgacha) nemis tilining adabiy til vazifasini bajarganligi haqida ma’lumotlar bor (2).

Adabiy til me’yorlari bir tiling turli davrlari uchun ham o‘ziga xos bo‘ladi, jumladan, o‘zbek tilining XI-XIV asrlari adabiy tili uchun Turk xoqonligi davri tili, Alisher Navoiy asarlari tili uchun Andijon shevalari tayanch bo‘lganligi (3) va va XX asr boshlarigacha bu an’ana davom etganligi fanimizda e’tirof qilinib kelinmoqda.

Ma’lumki, adabiy til va uning tayanch dialekti masalasi o‘tgan asrning 20-yillarida muammolar girdobiga tushib qolgan edi. Bu borada ayniqsa jadidlar ashaddiy munozara qilishganligi ham fanimizda ma’lum. Davr vaqtli matbuotida va turli konferensiyalarda A.Najib, M.Ramz, A.Avloniy, N.Said, O.Ayyub, H.Fayziy, A.Alaviy, Y.Omon, S. Xudoyberdiyev, Ahadova, Faxriy, B.Qoriev, G‘.Olim va boshqalar til va imlo masalasi, ya’ni adabiy til grafikasini tartibga tushirish bilan bog‘liq ravishda uning asos shevasi to‘g‘risida ham turli fikrlarni o‘rtaga tashlagan. Ular hamon manba asosida jiddiy o‘rganilgan emas.

Ushbu maqolada yuqorida ko‘tarilgan mavzu doirasida o‘sha davr jadidlaridan biri Abdurahim Yo‘ldoshning(4) o‘zbek adabiy tilining tayanch dialekti haqidagi “Yangi Farg‘ona” gazetasining 1929 yilgi 24, 25, 26-sonlarida e’lon qilgan “Bir muhim masalani yechish oldidan” maqolasidagi fikrlarini tahlil qilishga harakat qilamiz. Maqola nomi o‘ta umumiy bo‘lsa-da, unda o‘zbek adabiy tilining sheva bilan bog‘liq masalalari, ya’ni uning tayanch dialekti atrofida fikr yuritadi. Biz “tayanch dialekt” deb atayotgan tushuncha unda “asos sheva” deb nomlangan. Shuni ta’kidlash lozimki, A. Yo‘ldosh adabiy til me’yorlarining belgilanishini uning muayyan sheva bilan bo‘g‘lanishini tushunib yetgan edi va bu muammoni “til-imlo” munozaralari doirasida hal qilishga urinadi. Bu bejiz emas, balki bu davrda adabiy tilning me’yori imlo bilan bog‘lab me’yor masalasini yechish an’ana edi. Bu an’ana A.Yo‘ldosh tomonidan ham davom ettirilgan. A.Yo‘ldosh bu maqolasida masalaning qo‘yilishi bo‘yicha o‘ziga yarasha kirish

so‘zi yozadi, ya’ni bu maqola navbatdagi til-imlo konferensiyasi arafasida yozilgan va unda uning yozilishi tub sababi to‘g‘risida ikki fikrni keltiradi:

1. Avvalgi til-imlo konferensiyalarida adabiy til me’yorlari masalasida, ya’ni uning tayanch dialekti masalasida kelishuv yuz bermaganligi, uningcha, bu masalani hal qilish uchun ishtirokchilarning bilim saviyalari kamlik qilgan. Bu fikrni “madaniy istaj (tajriba – A.S.)” ozligidan, deb biladi. Albatta, bu o‘rinda o‘sha davrda mutaxassis kadrlaring oz bo‘lganligiga ishora qilmoqda.

2. Bu masalaga manfaatdor bo‘lgan ko‘pchilikni uning hal qilinishiga torta olinmaganligi tufayli uning hal qilinmaganligiga sabab bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu o‘rinda u “Manfaatdor bo‘lgan ko‘pchilik” degan iborani ishlatadi, bu iborani ta’lim tizimi, matbuot xodimlari, xullas, davr ziyolilari ko‘zda tutilganligi sezilib turadi.

Masala mohiyatini yoritishni ko‘ndalang masala bilan boshlaydi. U o‘ziga savol qo‘yadi: **“Hozirgacha adabiy tilimiz yo‘q edimi?”** Bu savolga javob berib, uning mavjud bo‘lganligini e’tirof etadi, lekin unda “birlik” bo‘lmaganligini aytadi. Keyingi satrlarda bu fikridan biroz qaytib, **“adabiy til unsurlari bor, lekin juda ozdir”** deb qo‘shib qo‘yadi. Uningcha, bu birlikning ozligi uning **“bir asosga, bir yo‘lg‘a solinmagan(i) edi”**. Demak, bu fikrdan adabiy til qaysidir shevaga asoslanishi lozim demoqchi ekanligini anglash mumkin. Shu bilan bog‘lik ravishda bir amaliy fikrni o‘rtaga tashlaydi: **“Mujtahid (bu so‘z “harakatda, amalda bo‘ladigan” degan ma’noda qo‘llangan) adabiy til yaratish uchun ma’lum bir shevasini asos qilib olish kerak bo‘ladi. Lekin biz shu narsada oqsadiq. Qaysi bir shevani asos qilib olishda bir qarorg‘a kela olmadiq. Shuning uchun har bir gazeta, jurnal va yozuvchi o‘ziga yaqin bo‘lg‘an bir shevani asos qilib oldi. Albatta, falon shevani adabiy tilimiz uchun asos bo‘lsin, degan bir hukm bo‘lmag‘andan keyin shunday bo‘lishi tabiiy edi”**. Demak, A. Yo‘ldosh adabiy tilning asosi, tayanch dialekti ahamiyatini yaxshi tushungan -u, lekin uni qanday hal qilish kerakligi masalasida qat’iy bir amaliy yechim tavsiya eta olmagan.

Avvalo, tanqid qilmagan holda professor Y.D. Polivanovning adabiy til uchun Toshkent shevasini asos qilib olish haqidagi fikrini keltiradi, lekin uning bu masaladagi fikrini muhokama qilmaydi. Shuningdek, u: **“Ba’zi birovlar chig‘atoy tili unsurlari qatnashgani holda o‘zbek tilining xuddi o‘zini saqlab qolgan o‘zbek qabilalari shevasini asos qilib olish tarafdalar”**, — degan e’tirozga sabab bo‘ladigan fikrni bildiradiki, undagi **“ba’zi birovlar”**, **“o‘zbek tilining xuddi o‘zi”**, **“o‘zbek qabilalari shevasi”** tushunchalari ochiqdanmay qolgan. Uningcha, “chig‘atoy tili” an’anasini chiqarib tashlash yangi til ijod qilish bo‘lib qoladi va shu nuqtai nazardan u qo‘llanib kelayotgan, u “chig‘atoy tili” unsurlariga ega bo‘lgan tilni asos sifatida qabul qilish lozimligini uqtiradi. A. Yo‘ldosh “chig‘atoy tili” terminiga (5) murojaat qilishi bejiz emas, balki bu termin Alisher Navoiy davridan beri dunyo tilshunoslaridan aksariyatida xoh g‘arb bo‘lsin, xoh o‘z olimlarimiz bo‘lsin, qo‘llanib kelmoqda (5). Shuningdek, bu fikr bilan chegaralanib qolmaydi-da, yana: **“Shu til bilan so‘zlashkuchi qaysi shevaga suyanamiz?”** – degan masalani qo‘zg‘aydi. Demak, o‘zi ko‘zda tutayotgan

“chig‘atoy tili” bilan kifoyalanib qolmoqchi emas. Asos sheva masalasini hal qilish uchun esa u quyidagi masalalarning hal qilinishini ta’kidlaydi:

1. Shevalarimizning qaysi biri tilimizning unsurlari bo‘lgan so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llanadi?¹

2. Shevalarimizning qaysi birida tilimizning xususiyati ko‘prak saqlangan? Bu masalada A. Alaviyning “O‘zbek yangi alifbosini tuzishda asoslar” risolasiga murojaat qilishni aytish bilan cheklanadi.

A. Yo‘ldosh shu davr matbuotidagi ma’lumotlar negizida dastlab o‘zbek shevalaridagi unlilar miqdori to‘g‘risida fikrlay boshlaydi va bu masalani hal qilishda shevalarni dastlab tasnif qilishga harakat qiladi hamda shevalarni eronlashish darajasiga ko‘ra 2 guruhga ajratadi va unlilar miqdorini belgilamoqchi bo‘ladi:

1. Ortiq darajada eronlashgan Samarqand shevasida 6 unli, “forscha alif”. Uning “forscha alif” terminini hozirgi kiril transkripsiyasidagi ъ, lotin transkripsiyasidagi ā fonemasi ma’nosida tushunish lozim.

2. Undan ozroq eronlashgan Toshkent shevasida ham 6 unli, “forscha alif”ni “turkiy alif”ga yaqin ozroq eronlashgan. Farg‘ona shahar shevasida 7-8 unli bo‘lib, Toshkent shevasidan-da ozroq eronlashgan deb ko‘rsatadi [Xudoyberdiyev, 2024: 75]. Ayniqsa, Andijon shevasida 9 unlining mavjudligi va uning biroz eronlashganligini aytadi hamda Andijon shevasining imkoniyatlariga katta baho beradi hamda uni adabiy tilga asos qilib olishni tavsiya etadi. Albatta, bu fikrda muayyan darajada haqiqat bor edi, chunki Andijon shevasi u yashagan davrda 9 unlilik xususiyatini saqlab qolganligi shubha tug‘dirmaydi. Ma’lumki, Alisher Navoiy davrida uning adabiy tili Andijon shevasiga yaqin bo‘lganligi adabiyotlarda ta’kidlangan. A.Yo‘ldosh ko‘rsatgan unlilarni shevaning fonematik tizimi deb qarajak, keyingi davrdagi S. Ibrohimov tadqiqotidagi 14 unlini fonemaning variantlari sifatida qarash mumkin.

U yana bir muhim fikrni o‘rtaga tashlaydi, ya’ni adabiy tilni faqat Andijon shevasidan iborat deb bilmaslik, balki boshqa shevalarning xususiyatlari adabiy til uchun zarur bo‘lsa, ulardan ham foydalanish mumkinligini qo‘shib qo‘yadi.

A.Yo‘ldosh bu maqolasida singarmonizmga alohida to‘xtaladi va uning adabiy tilga asos qilib olinishini yoqlaydi. Hatto u singarmonizmning ayrim belgilari shahar shevalarida ham mavjudligini ta’kidlaydi. Shu bilan birgalikda, Miyon Buzrukning lab singarmonizmini adabiy til fakti sifatida qabul qilmaslik haqidagi qarashini ma’qullaydi [Миён Бузрук, 1929: 25].

A.Yo‘ldosh o‘zbek shevalarida 6, 9-10, 13-14 unli to‘g‘risida munozaralar ko‘payganligini hisobga olib, 9 unlili shevaning adabiy tilga asos qilib olinishini ma’qul deb hisoblaydi va unga qo‘shimcha qilib yana 4ta “qo‘shaloq” unlini ham kiritadi. Shuni aytish lozimki, bu davrdagi til saboqliklarida va matbuotda til-imlo to‘g‘risida fikr yuritganlar ij, ij, uv, üv harfiy birikmalarini unli sifatida talqin qilish keng tus olgan edi. Bu an’anani A. Yo‘ldosh ham saqlaganligi tufayli 9+4 taklifini o‘rtaga tashlagan.

¹Jumlada uslubiy xato bor.

Umuman olganda, A. Yo‘ldosh davr tilshunosligi saviyasida fikr yurita olgan hamda o‘zbek adabiy tilining singarmonizmli sheva sifatida tasdiqlanishiga o‘z hissasini qo‘sha olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. WWW. Литературный язык. Википедия.
2. WWW. Литературный язык. Википедия.
3. Ashirboyev Samixon. Alisher Navoiy asarlari tili va Andijon shevasi // O‘zbekiston: Til va madaniyat. – Toshkent, 2020, -№1, 0.8 b.t.
4. Узоқов Ҳ. Навқирон қалб // Комунна, 1968, 8 июн. – № 112. О‘rni bilan Q.Yo‘ldoshning jadidlarga mansubligini aniqlashda bizga ko‘mak bergan prof. B.Karimga o‘z minnatdorligimizni bildiramiz.
5. Қаранг: Блгова Г.Ф. ТЮРКСК. *чағатай* – РУССК. *чагатай- джагатай*- (Опыт сравнительного изучения старого заимствования) // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1972. – С.187 – 205. Бу masala alohida muhokama qilinishi lozim. Ushbu maqola muallifi o‘z asarlarida uning o‘rnida “buyuk adabiy til” terminidan foydalanmoqda.
6. “Eronlashgan” terminiga tilshunosligimizda salbiy munosabat mavjudligi to‘g‘risida qarang: Xudoyberdiyev J. O‘zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. – Toshkent: TDO‘TAU, 2024. – B. 75.
7. Миён Бузрук // Яна лаб оҳони. Шарқ ҳақиқати, 1929. — № 25.

O‘ZBEK TILIDA KOGNITIV METONIMIYA COGNITIVE METONYMY IN UZBEK LANGUAGE

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/TWAF2702

Xakimova Muhayyo Karimovna

Filologiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Toshkent, O‘zbekiston

xakimova197621@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-7978

Rahmatova Feruza Yarashevna

Alisher Navoiy nomidagi tayanch doktoranti
Toshkent, O‘zbekiston
rahmatovaferuza56@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi kognitiv metonimiyada milliy tafakkurning aks etishi misollar yordamida yoritilgan. Maqolada birinchi marta kognitiv metonimiya atamasi qo‘llangan, mohiyati ochiqqlangan. Kognitiv metonimiyada ham til egalarining olam haqidagi tizimli bilimlari aks etishi ochiqqlangan. Kognitiv metonimiyada abstrakt tushunchalar boshqa tushunchalar bilan aloqadorlikda osonroq anglanadi. Bunda mavhum tuhsunchalar konkret tushunchalar bilan o‘zaro aloqadorliklar asosida anglanadi. Kognitiv metaforada ham, kognitiv metonimiyada ham abstrakt, murakkab tuhsunhalarni bilishda konkret tushunchalar asos bo‘lishi kuzariladi. Bunda hissiy va aqliy bilishning o‘zari hamkorligi yanada yorqinroq kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: metonimiya, kognitiv metonimiya, nominatsiya, milliy idrok, aloqadorlik, bosh ma’no, hosila ma’no.

Annotation. This article uses examples to illustrate the reflection of national thinking in the cognitive metonymy of the Uzbek language. The article introduces the term cognitive metonymy for the first time and explains its essence. It reveals that cognitive metonymy also reflects the systematic knowledge of the universe by language speakers. In cognitive metonymy, Annotation concepts are easier to understand in relation to other concepts. Annotation concepts are understood based on their relationships with concrete concepts. In both cognitive metaphor and cognitive metonymy, it is observed that concrete concepts are the basis for understanding Annotation and complex concepts. In this process, the interaction between sensory and mental cognition is more pronounced.

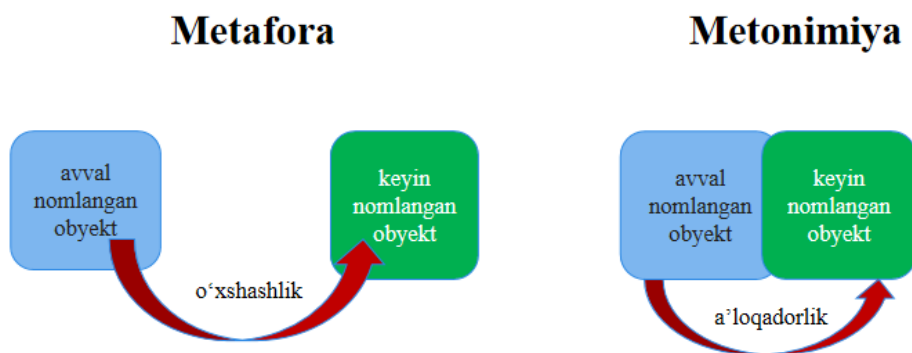
Keywords: metonymy, cognitive metonymy, nomination, national perception, relativism, primary meaning, and derived meaning.

Metonimiya tilshunoslikda nom ko‘chish usullaridan biri sifatida talqin qilinadi. “Bir predmetning, belgining, harakatning nomi boshqasiga o‘xshashlik

asosida emas, balki o‘zaro bog‘liqlik asosida ko‘chirilishi metonimiya yo‘li bilan ko‘chirish deyiladi (yunoncha metonumia – “qayta nomlash”). Masalan, dasturxon leksemasi ‘ovqatlanish uchun yoziladigan buyum’ni anglatadi; bu leksema bilan ovqatning o‘zi, “dasturxonga qo‘yiladigan noz-ne‘mat” ham bildiriladi [Rahmatullayev, 2006: 53]. Sh. Rahmatullaevning mazkur ta‘rifida ham metonimiya terminining so‘zma-so‘z tarjimasi qayta nomlash ekanligi qayd qilingan.

Aslida esa, terminning so‘zma-so‘z ma‘nosi lisoniy hodisaning mohiyatini yoritib bera olmaydi. Zero, qayta nomlash umuman boshqa hodisa bo‘lib, nomi mavjud narsaning qaytadan, ikkinchi marta nomlashidir. Qayta nomlash neologizmlar va arxaizmlar o‘rtasida, tasviriy ifoda, metaforada, laqablarida yorqin aks etadi. Sodaroq tushuntiradigan bo‘lsak, avval paxta deb nomlangan o‘simlik keyinroq oq oltin deb, ayyor leksemasi bilan nomlangan belgi tulki leksemasi bilan, G‘ulom Aminjonovich Alimovning Shuhrat taxallusi bilan nomlanishi qayta nomlashdir. Bu qayta nomlash jarayonining metonimiyaga umuman aloqasi bo‘lmay, shunchaki terminning ma‘nosi bilan hodisaning mohiyatini aralashtirish to‘g‘ri emas.

Metonimiyaning asl mohiyati bir narsaning nomi ikkinchi bir narsaga o‘zaro aloqadorlik asosida ko‘chishdir. Ushbu jarayonning o‘ziga xosligini, metaforadan farqini quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Chizmaga e‘tibor berilsa, metaforada bir-biridan uzoq obyektlar bitta nom bilan nomlansa, metonimiyada esa bir-biri bilan aloqada bo‘lgan obyektlar bitta so‘z bilan nomlanadi. Metonimiya metaforadan tubdan farq qiladi va u sinekdoxaga yaqin turadi. Qism va butun munosabati ham aslida aloqadorlikning bir ko‘rinishidir.

Metonimiya yo‘li bilan ko‘chirishning asosiy ko‘rinishlari:

1. Bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmetga ko‘chiriladi: *bosh* (kishi organizmining bo‘yindan yuqori qismi) – *bosh* (miya: *Boshim og‘ridi*), *ich* (ichki tomon) – *ich* (qorin bo‘shlig‘ida joylashgan a‘zolar: *Ichim og‘ridi*) kabi.

2. Bir predmetning nomi shu predmetga asoslangan o‘lchov birligining nomi bo‘lib xizmat qiladi: *kun* (quyosh) – *kun* (sutkaning yorug‘ qismi), *oy* (yerning yo‘ldoshi) – *oy* (yilning o‘n ikkidan bir qismi) kabi. Ba‘zida teskari holat ham yuz beradi.

3. Bir predmetning nomi shu predmet asosida hosil bo‘ladigan predmetga ko‘chiriladi: *til* (nutq a‘zosi) – *til* (nutq), *choy* (o‘simlik) – *choy* (ichimlik), *dam* (nafas, havo) – *dam* (tinim, vaqt, daqiqa) kabi.

4. Belgining nomi shunday belgisi bor predmetga ko‘chiriladi: *ko‘k* (rang nomi) – *ko‘k* (ko‘kat), *kir* (iflos) – *kir* (ifloslangan yoki yuvilgan kiyim-kechak), *yupqa* (qalinning aksi) – *yupqa* (taom nomi), *chuqur* (sayozning aksi) – *chuqur* (o‘ra) kabi.

I z o h. Bu banddagi holat metafora yo‘li bilan ko‘chirishga o‘xshash, lekin farqli: metafora yo‘li bilan ko‘chirishda bir predmetdagi belgining nomi boshqa predmetdagi belgiga ko‘chiriladi (*oq qog‘oz* – *oq gvardiya* kabi), metonimiya yo‘li bilan ko‘chirishda esa belgining nomi predmetga ko‘chiriladi (*oq* - rang nomi → *oq* - predmetning nomi: *ko‘zning oqi* kabi).

5. Predmetning nomi shu predmetning belgisiga ko‘chiriladi: bosh (odamning boshi) - bosh (bosh farzand, bosh vazir).

6. Harakatning nomi shu harakat natijasida hosil bo‘ladigan predmetga ko‘chiriladi: *atala* - *atala* kabi.

7. Tana a‘zosining nomi u bilan bog‘liq predmetga ko‘chiriladi: tomoq (ovqat o‘tadigan a‘zo) - tomoq (ovqat).

8. Narsaning nomi uning vazifasiga ko‘chiriladi: ko‘z (a‘zo) - ko‘z (nazar) [Xakimova, 2025: 87].

Metonimiyaning ham lisoniy va nutqiy turlari mavjud. Semantik strukturada mavjud, lug‘atlarda qayd qilingan ma’nolar lisoniy metonimiya asosida shakllangan bo‘lsa, nutqda gapdagi biror so‘zni tushurish natijasida hosil bo‘lgan, kontekstdan tashqarida bu ma’nolarni anlatmasa, ya’ni muayyan ma’no semantik strukturada mavjud bo‘lmasa bu nutqiy metonimiyadir. Quyidagilarni nutqiy metonimiyaga misol qilish mumkin: *Navoiyni o‘qidim, butun zal turdi, mahalla rozi bo‘lmadi* kabi.

So‘nggi paytlarda tilshunoslikda til hodisalariga kognitiv yondashish ustuvorlik qilayotgani hammaga ma’lum. Bugungi kunda kognitiv metafora nazariyasi yaratilgan bo‘lib, uning kognitiv asosi, turlari, lug‘ati aniqlandi. Lekin hali tilshunoslikda kognitiv metonimiya tushunchasi mavjud emas. Biz ushbu maqolamizda ilk bora “kognitiv metonimiya” terminini qo‘lladik.

Ammo metonimiyaga kognitiv yondashuv tilshunoslikda anchadan beri mavjud bo‘lib, kognitiv metonimiya ham kognitiv metafora kabi bilishning fundamental usuli va olamni anglashning yo‘li. Bilishning bu usuli mental tuzilmadagi metonimik konseptlar asosida shakllanadi. Ya’ni bunda bir konseptual mohiyat unga aloqador boshqa mohiyat orqali anglanadi.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan nimasi bilan farqlanadi degan savol tug‘ilishi tabiiy. Metonimiyaning har qanday turi orqali olamning bir bo‘lagini bilish jarayoni mavjud bo‘ladi. Bu jarayonda bir noma’lum mohiyat unga aloqador ikkinchi ma’lum aloqador mohiyat orqali anglanadi hamda nomlanadi. Masalan, til egalari avvaldan nomlangan oy leksemasi asosida shakllangan o‘lchov birligini anglagan va nomlagan. Bunda “vaqt” semantikasiga ega “oy” tushunchasiga osmon jismi bo‘lgan oy predmetining aloqasi mavjud ekanligi, bu haqidagi til egalari konseptual bilimlari asos bo‘lgan. Yoki o‘zbek xalqining

kundalik hayotidagi eng ko‘p ishlatiladigan choy ichimligining nomi uning tayyorlanishi asos bo‘lgan quruq choydan olingan bo‘lib, quruq choydan choy ichimligi tayyorlanadi degan oddiy bilim asosida yangi so‘z emas, balki metonimik ma‘no shakllangan. Demak, har qanday lisoniy metonimiyada til egalari bilimlari aks etadi.

Biz metaforada bo‘lgani kabi metonimiyani ham oddiy va kognitiv turlarga ajratdik. Oddiy metonimiyada bir mohiyat unga aloqador boshqa bir mohiyat bilan anglanadi, nomlanadi. Lekin bunda ikkinchi nomlangan obyekt hissiy bilish orqali anglanadi va jarayonning asosiy maqsadi nomlash bo‘ladi. Ya‘ni ko‘rish, eshitish, hid, ta‘m bilish, teri orqali bilishda biz mohiyatni osonroq anglaymiz va bunday holatda metonimiya bilishdan ko‘ra ko‘proq nomlash vazifasini bajaradi. Masalan, yuqorida ko‘rganimiz choy leksemasining semantik strukturasi shakllanishida oddiy metonimiya amalda bo‘lgan. Zero, o‘simlikning muayyan turi ham, uning bargidan tayyorlanadigan quruq va qadoqlangan predmet ham, undan tayyorlangan suyuqlik ham bevosita kuzatishda berilgan. Bu voqeliklarni anglash ong uchun qiyin emas. Lekin gnoseologik mohiyat sanalgan tushunchalarni bilish ong uchun qiyin ekanligi ma‘lum [Xakimova, 2019: 30-31]. Abstrakt murakkab tushunchalarni millat tomonidan o‘xshash deb topilgan konkret tushunchalarning andozasi orqali bilish kognitiv metaforaning mohiyati sanalsa, abstrakt murakkab tushunchalarni unga aloqador tushunchalar orqali bilish kognitiv metonimiyaning mohiyatidir.

O‘zbek tilida mavjud bo‘lgan *qismat*, *taqdir* kabi mavhum tushunchalarning *peshona* leksemasi bilan ifodalanishi ana shu kognitiv metonimiya hodisasiga misol bo‘la oladi. *Peshona* so‘zining birinchi – bosh ma‘nosi inson yuzining qoshdan soch chiqadigan chegaragacha bo‘lgan qismidagi tana a‘zosini bildirsa, ikkinchi – hosila ma‘nosida u taqdir, qismat kabi mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Mazkur semantik ko‘chishning sababi diniy-ma‘naviy tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lib, an‘anaviy e‘tiqodlarga ko‘ra, inson taqdiri uning peshonasiga yozilgani haqidagi qarash asosida shakllangan. Bu haqda “Musnadi Ba‘zor”da Umar ibn Roziyallohu Anhu rivoyatida : Biz taqdiringizga(peshonangizga) risq, ajal, amal va baxtni yozdirdik” deyiladi hadislardan birida. “Qur’oni Karim”ning “Hadid” surasi 22-oyati, “Al-an‘am” surasi 6-oyatida taqdirning yozilishi tilga olingan . Demak, *peshona* – taqdir yozilgan joy sifatida idrok etilgan va bu orqali u taqdirning ramziy belgisi sifatida nom sifatida ham ishlatila boshlagan. Bu holatda peshonaning o‘zi emas, balki undagi yozuv – ya‘ni taqdir nazarda tutiladi. Shu tariqa, aniq bir jisimiy obyekt nomi mavhum tushunchaga aloqadorlik asosida ko‘chirilgan bo‘lib, bu kognitiv metonimiyaning yaqqol namunasi.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan farqli ravishda, faqatgina tashqi yoki shakliy aloqadorlik asosida emas, balki xalqning tafakkuri, dunyoni idrok etish usuli, madaniy, diniy va tarixiy tajribasi asosida shakllanadi. Ya‘ni bu turdagi nom ko‘chish jarayoni faqat til birliklari o‘rtasidagi yaqinlik , insoniyat tafakkurining ma‘naviy, bilish darajasi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Kognitiv metonimiya yuzaga kelishida quyidagi uch asosiy omil muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Bosh ma’no va hosila ma’no o‘rtasidagi aloqaning mavjudligi** – tilshunoslikda bu, odatda, denotativ yoki yaqinlik asosida izohlanadi.

2. **Bosh ma’noning aniq, hosila ma’noning esa mavhum bo‘lishi** – ko‘pincha konkret tana a’zosi nomi mavhum psixik, ijtimoiy yoki falsafiy tushunchani anglatuvchi vosita sifatida ishlatiladi.

3. **Ma’no ko‘chishida kognitiv bilimlarning ishtiroki** – bu omil xalq tafakkurida shakllangan diniy e’tiqodlar, falsafiy dunyoqarashlar, tarixiy tajriba va tibbiy bilimlarga tayangan holda namoyon bo‘ladi.

Shu jihatdan kognitiv metonimiya tilda yuz beruvchi chuqur semantik jarayon bo‘lib, u til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro aloqani yoritishda muhim ilmiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

1-jadval

Avval o‘zlashtirilgan a’zo	Pesh ona	Taqdir	Keyin o‘zlashtirilgan a’zo
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa			Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq			Mavhum
Fiziologik bilish			Diniy falsafiy
Taqdirning peshonaga yozilishi (kognitiv metonimiya)			

O‘zbek xalqining qadimiy tibbiy bilimlari, ayniqsa, xalq tabobati va Abu Ali ibn Sino, Galen kabi mutafakkir tabiblar nazariyasi asosida tananing muvozanati to‘rt xil hayotiy suyuqlik (xilt)ga bog‘liq deb qaralgan: qon (dam), sariq o‘t (safro), qora o‘t (savdo) va balg‘am (balgam). Ushbu tasnifga ko‘ra, tanadagi sariq o‘t yoki zarda miqdorining ortishi inson ruhiy holatiga bevosita ta’sir qiladi: g‘azabning kuchayishi, jizzakilik, yurak urishining tezlashuvi, yuzning qizarishi, og‘izda achchiq ta’m, ko‘ngil aynishi kabi belgilar kuzatiladi.

Ana shu xalq tajribasi va tibbiy bilimlar asosida o‘zbek tilida *zarda* leksemasining metonimik ma’nosi shakllangan bo‘lib, u “g‘azab”, “jahl” singari holatlarni ifodalashda ishlatiladi: *zarda bilan gapirmoq*, *zarda qilmoq*, *zarda bilan qaramoq*, *zardasi yomon* kabi birikmalar bunga misoldir.

O‘zbek xalqidagi tibbiy bilimlarga asoslanib o‘t suyuqligi (*zarda*, *safro*) azal inson uchun muhim sanalgan. Azaldan inson g‘azabini nazorat qiluvchi a’zo sifatida qoraladi. Abu Ali Ibn Sino, Galen va boshqa tabiblarning nazariyasiga ko‘ra, inson tanasida 4 suyuqlik (xilt) bor: 1) Qon (dam), 2) Sariq o‘t (safro), 3) Qora o‘t (savdo), 4) Balg‘am (balgam). Agar Sariq o‘t (safro) oshsa: Inson tez jizzaki, g‘azabli, o‘zgaruvchan bo‘ladi, yuz qizaradi, yurak urishi tezlashadi, ko‘ngil aynishi, achchiq tupik, og‘izda quruqlik bo‘ladi. Xalqdagi shu kognitiv bilimga asoslanib, aytish mumkinki, tanada zardaning ko‘payishi insonda jahl, g‘azab, jizzakilikni kuchaytiradi. *Zarda bilan qaramoq*, *zarda bilan gapirmoq*, *zarda qilmoq*, *zardasi yomon* kabi birliklarda qo‘llangan *zarda* so‘zi metonimik ma’no ko‘chish asosida “jahl”, “g‘azab” ma’nolarini ifodalamoqda, xalqning

kognitiv, tibbiy bilimlariga asosan zardaning bevosita jahlni nazorat qilishidan kelib chiqib bu holatni kognitiv metonimiya deb nomlashimiz mumkin.

2-jadval

Avval o‘zlashtirilgan a’zo	da	Zar	Jahl, g‘azab	Keyin o‘zlashtirilgan tushuncha
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa				Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq				Mavhum
Fiziologik bilish				Aqliy bilim
Zarda miqdorining g‘azab oshishiga bog‘liqligi (kognitiv metonimiya)				

Xulosa qilib aytganda, metonimiyada til egalari_ning olam haqidagi bilimlari, xususan, mohiyatlarning bir-biri bilan bog‘liq tizimli konseptual asoslari aks etadi. Kognitiv metonimiyada abstrakt tushunchalari boshqa tushunchalar bilan aloqadorlikda osonroq anglanadi. Mazkur aloqadorliklar esa til egalari_ning olam haqidagi konseptual bilimlari asosida mavjud bo‘ladi.

Bir nom ostida umuman boshqa-boshqa voqeliklarning umumlashtirish inson tafakkuri va tilini ixchamlashtirish yo‘lidagi asosiy usullaridan biri bo‘lsa, har bir millatning olam va uning xususiyatlarini o‘ziga xos birlashtira olishi tahsinga loyiqdir. Konseptual metafora orqali shakllangan ma’no taraqqiyotiga nazar tashlasak, unda bir belgi ostida nomlanayotgan tushunchalar bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Kognitiv metonimiyada esa olamdagi aloqadorliklar, til egalarining tizimli bilimlari aks etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 119-120.
2. Миртожиев. М. Семасиология. – Тошкент, 2010. – 288 б.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Universitet, 2006. – В 53. 204.
4. Хажиев С.К. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2007
5. Hakimova M. Semasiologiya. - Toshkent, 2025. -150 b.
6. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. - Тошкент, 2019.
7. Khakimova M. The human factor in the formation of Annotation vocabulary. // [Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities](#), 2021. № 11. - P. 124-126.
8. https://www.researchgate.net/publication/358051475_The_human_factor_in_the_formation_of_Annotation_vocabulary?_sg%5B0%5D

**SHE’RIY ASARLARDA KOGNITIV METAFORALAR
SHAKLLANISHIDA LINGVOMADANIY OMILLARNING TA’SIRI
THE INFLUENCE OF LINGUISTOCULTURAL FACTORS ON THE
FORMATION OF COGNITIVE METAPHORS IN POETRY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ZXJZ6095

Juraqobilova Xamida Xolmatovna

Turon universiteti

Xorijiy tillar kafedrası professori, s.f.n.

xamidajuraqobilova@gmail.com

Annotatsiya. *She’riy asarlarda metafora ijodkor tafakkurining eng yorqin ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u badiiy obraz yaratish, inson qalbining ichki kechinmalari va his-tuyg‘ularini ifodalash hamda poetik ta’sir kuchini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Metafora orqali shoir dunyoni o‘zining subyektiv idroki va estetik qarashlari asosida qayta talqin etadi, natijada til vositasida o‘ziga xos kognitiv manzara shakllanadi. Maqolada she’riy matnlardagi metaforalarning kognitiv asoslari va konseptual strukturalari o‘zbek adibi Abdulhamid Cho‘lponning she’rlari misolida tahlil qilingan. Uning she’riy metaforalari tilda nafaqat estetik obraz yaratadi, balki xalqning madaniy ongi, tarixiy tajribasi va milliy hissiyotini ham ifodalaydi. Shu jihatdan, Cho‘lpon poetikasida kognitiv metafora til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib beruvchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar: kognitiv metafora, lingvomadaniy omillar, milliy mentalitet, konseptual model, metaforik tafakkur.

Annotation. *In poetic works, metaphor is one of the most vivid manifestations of a creator’s way of thinking. It serves as an important means of creating artistic imagery, expressing the inner experiences and emotions of the human heart, and enhancing the poetic effect. Through metaphor, the poet reinterprets the world based on their subjective perception and aesthetic worldview, as a result of which a unique cognitive picture is formed through language. This article analyzes the cognitive foundations and conceptual structures of metaphors in poetic texts, using the poems of the Uzbek writer Abdulhamid Cho‘lpon as examples. His poetic metaphors not only create aesthetic imagery in language but also reflect the cultural consciousness, historical experience, and national emotions of his people. In this respect, the cognitive metaphor in Cho‘lpon’s poetics emerges as an important means of revealing the intrinsic connection between language, culture, and thought.*

Keywords: cognitive metaphor, linguistic and cultural factors, national mentality, conceptual model, metaphorical thinking.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida inson tafakkurining til vositasida namoyon bo‘lish jarayonlarini o‘rganish dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Til nafaqat kishilar o‘rtasida aloqa vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasini o‘zida mujassam etuvchi ijtimoiy hodisadir. Shu bois, til birliklarini, ayniqsa metaforani, uning kognitiv va lingvokulturologik asoslari bilan birgalikda o‘rganish zarurati ortib bormoqda. Kognitiv metafora nazariyasi tilni inson tafakkurining in’ikosi sifatida talqin etib, metaforani faqat tilning badiiy bezak vositasi emas, balki konseptual fikrlashning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida izohlaydi. Metafora orqali inson atrofidagi olamni idrok etadi, uni o‘zining madaniy, tarixiy va ruhiy tajribasi asosida qayta talqin qiladi. Shu ma’noda, har bir xalqning tilida shakllangan metaforalar ularning milliy tafakkuri va madaniy ongining mahsuli hisoblanadi.

Til va madaniyatning o‘zaro aloqasi ayniqsa badiiy matnlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Ijodkor metafora orqali nafaqat estetik obraz yaratadi, balki o‘z xalqining dunyoqarashi, qadriyatlari va ruhiy olamini ifodalaydi. Metafora badiiy matnning markaziy elementi hisoblanib, uning ijodiy va emotsional ta’sirini shakllantiradi hamda asarning jozibali bo‘lishini ta’minlaydi. Ispan faylasufi X. Ortega-i-Gassetning ta’kidlashicha: “She’riyat sof metaforaning o‘zi, fan esa metaforadan vosita sifatida foydalanadi” [Xose, 1990: 68]. Metaforalarning kundalik, rasmiy, ilmiy, badiiy nutqda tutgan o‘rni masalasiga e’tibor qaratgan rus olimasi N.D.Arutyunovaning fikricha: “Metafora she’riy tafakkurning ham vositasi, ham mevasidir. U o‘z mazmun va mohiyati bilan badiiy matnga mos keladi” [Arutyunova, 1990: 15-16].

Amerikalik tadqiqotchilar J. Lakoff va M. Jonson asos solgan konseptual metafora nazariya asosida badiiy matnlarni tahlil qilish orqali poetik tafakkur va madaniy kontekstlar chuqurroq ochib beriladi [Djordj, Mark, 2004: 256]. Shu sababli, bu ifodali vositani tahlil qilish ham tilshunoslar, ham adabiyotshunoslar e’tiborini doimo jalb qilmoqda. Tadqiqotchilar ham bu lingvistik hodisaning lirik asar yaratishdagi go‘zalligini alohida e’tirof etgan holda XXI asrning zamonaviy lirikasida metaforani o‘rganish shoirlarning individual til ifodalarini yaratishga xizmat qilishini ta’kidlamodalar [Djamalova, 2018: 651-653]. Fransuz olimlarining ta’kidlashicha: “Adabiy asarlarda, ayniqsa, she’riyatda metaforani tushunishdagi qiyinchiliklar tadqiqotchilarni metaforani chuqurroq tushunish va uni qo‘llash jarayonini o‘rganishga undaydi” [Dirhan, Pakpahan, 2012: 1-8]. Shu sababli, lirik asarning asosiy tayanchi bo‘lgan metaforaning funksional xususiyatlarini chuqur o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb obyektlaridan biriga aylandi.

Metafora boshqa badiiy tasvir vositalariga qaraganda ancha faol bo‘lib, she’riy matnning jozibali bo‘lishini ta’minlaydi. She’riyatda metaforaning o‘rni, uning stilistik xususiyatlari masalasi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Shavkat Rahmon she’rlari asosida olib borilgan D. Yunusovanning tadqiqotlarida badiiy matnlarda metaforaning leksik-grammatik vositalar orqali ifodalanish xususiyatlari, turli so‘z turkumlarining metafora hosil qilish imkoniyatlari hamda ularning sintaktik va stilistik ko‘rinishlari tadqiq qilingan. Tadqiqotchi Shavkat Rahmon she’riyati tahlili natijasida metaforaning poeziyadagi o‘rni muhim ahamiyatga ega ekanligini, u faqat narsa-hodisani shunchaki atabgina qolmay,

balki uni boshqa narsa-hodisaga qiyosan tavsiflashda, inson ongida atalayotgan narsa haqida jonli tasavvur obraz yaratishda vosita sifatida xizmat qilishini ta’kidlagan [Yunusova, 2022: 52].

She’riyatda metaforalar ko‘pincha mavhum tushunchalarni obrazli ifodalash uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, insonning ichki kechinmalari, his-tuyg‘ulari, umid va iztiroblari kabi murakkab holatlar metaforik shakllarda yanada aniqroq tasvirlanadi. Kognitiv metafora nazariyasiga asosan bu jarayon konseptual xarita asosida amalga oshadi, ya’ni, bir tushuncha boshqasi orqali ifodalanadi.

She’riyatni metaforasiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. O‘zbek she’riyatidagi kognitiv metaforalarda milliy madaniyatning aks etishi, xalqning an’analari, urf-odatlar, dunyoqarashi va estetik qadriyatlari orqali ifodalanadi. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek adabiy merosining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan Abdulhamid Cho‘lpon ijodida metaforalarning lingvomadaniy jihatlarini tahlil etish milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada Cho‘lpon she’riyatidagi metaforalarning kognitiv asoslari va lingvokulturologik omillar bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda metaforaning badiiy-estetik vazifasi bilan bir qatorda, u orqali xalqning madaniy ongi va milliy mentalitetining til vositasida ifodalanishi ochib beriladi.

Manbalarga ko‘ra Cho‘lponning “Qalandar ishq” she’ri 1920 yilda Boku shahrida yozilgan. Insonning eng oliy fazilatlari va his-tuyg‘ulari aynan muhabbat bilan bog‘liq. Shoir mazkur she’rida insonning aynan muhabbat konsepti bilan bogliq ichki kechinmalarini tarannum etadi. Muhabbat inson tabiatini zavqlantiruvchi tuyg‘u bo‘lsa, uning eng oliy darajasi bu - ishq. Shu bois shoir she’rni “Qalandar ishq” deb nomlagan. Asarda insonning his-tuyg‘ularini aks ettiruvchi va hissiy tajribalari natijasida shakllanadigan ko‘plab metaforalarni, xususan, “muhabbat” konsepti bilan ifodalangan ko‘plab ontologik metaforalarni uchratish mumkin. Shoir o‘z she’rini quyidagi misralar bilan boshlagan:

*Muhabbatning saroyi keng ekan, yo ‘lni yo ‘qotdim-ku,
Asrlik tosh yanglig‘ bu xatarli yo ‘lda gotdim-ku.*

*Karashma dengizin ko ‘rdim, na nozlik to ‘lqini bordir,
Halokat bo ‘lg‘usin bilmay, qulochni katta otdim-ku.*

Yuqoridagi misralar poetik obrazlar chuqur ramziy va metaforik ma’nolar bilan boyitilgan bo‘lib, ular shoirning individual badiiy tafakkuri bilan bir qatorda, xalqning madaniy va ma’naviy dunyoqarashi, tasavvufiy an’analari va Sharq poetik tafakkurining ildizlariga tayanilgan. Quyida ushbu misralardagi asosiy metaforalar va ularning lingvokulturologik asoslarini tahlil qilishga harakat qilamiz. Yuqoridagi misralarda SEVGI – MAKON, SEVGI – SAYOHAT / HAYOT YO‘LI, MUHABBAT – DENGIZ kabi konseptual metaforalarga asoslangan metaforik iboralarni uchratish mumkin.

Muhabbatning saroyi keng ekan, yo ‘lni yo ‘qotdim-ku misrasida muhabbat o‘z chegarasiga ega bo‘lgan makon sifatida tasvirlangan. “Saroy” Sharq madaniyatida ulug‘lik, izzat va hashamat bilan bog‘liq tushunchadir. Shu sababli, muhabbatning “saroy”ga qiyos qilinishi bu tuyg‘uning qudratli, cheksiz va insonni o‘ziga singdiruvchi mohiyatini ifodalaydi. “Yo ‘lni yo ‘qotdim” birikmasi esa muhabbat

yo‘lida adashgan, o‘zini yo‘qotgan oshiq holatini bildiradi. Bu metafora orqali shoir insonning muhabbat olamidagi ruhiy sarosimasini, o‘z “men”idan kechish jarayonini ifodalaydi. Bu yerda SEVGI – MAKON konseptual metaforasiga asoslangan, muhabbat “saroy” (makon, hudud) sifatida konseptuallashtirilgan.

Asrlik tosh yanglig‘ bu xatarli yo‘lda qotdim-ku misrasidagi “*asrlik tosh*” metaforasi insonning ichki holatini, ya’ni tuyg‘ularining toshdek qotib, azob va kutishdan muzlagan ruhiy kechinmasini ifodalaydi. “*Xatarli yo‘l*” esa muhabbat yoki hayot yo‘lini timsol qiladi. Sharq adabiy an‘analarida muhabbat yo‘li ma’naviy sinov, sabr, iztirob va fano sari yo‘l sifatida talqin etiladi. Demak, bu metafora orqali shoir ishqni nafaqat hissiy, balki ruhiy-axloqiy yo‘l sifatida talqin etadi.

“Karashma dengizin ko‘rdim, na nozlik to‘lqini bordir, halokat bo‘lg‘usin bilmay, qulochni katta otdim-ku” misralarida shoir insoniy tuyg‘ular, xususan, muhabbatning murakkab holatini chuqur kognitiv metaforalar orqali ifodalagan. Bu misralarda muhabbat, hissiyot va inson ruhiyati tabiat hodisalari orqali ifodalangan. Sevgan insonni o‘ziga jalb qilish uchun qilingan tinimsiz noz-karashmalarni shoir juda go‘zal qilib, karashma dengizin, dengizdagi qaltis harakat halokatga olib kelishi bilmasdan, qulochimni katta ochdim, suzdim, ya’ni, *muhabbatim* rad etilishini bilmasdan unga ishondim, bag‘rimni ochdim deya shoirona tasvirlagan shoir. “Dengiz” – chuqurlik, xavf va beqarorlik ramzi. Muhabbatni dengizga qiyos qilish – uning beomon, tubsiz va hissiyotga to‘la mohiyatini anglatadi.

“Karashma dengizi” ifodasi asosiy metaforik obrazdir. Bu yerda *karashma* (ya’ni sevgi nigohi, ko‘z bilan ifoda etilgan his) *dengiz* bilan qiyoslangan. Dengiz inson ongida kenglik, cheksizlik, chuqurlik va sirli kuch timsoli sifatida qaraladi. Demak, shoir sevgilisining nigohini cheksiz bir olam sifatida tasvirlaydi. Bu misralardagi metaforalar SEVGI – DENGIZ konseptual metaforasi orqali ifodalangan.

Halokat bo‘lg‘usin bilmay, qulochni katta otdim-ku misrasida esa shoir o‘zini shu “karashma dengizi”ga tashlagani va muhabbat girdobiga sho‘ng‘iganini ifodalaydi. “Quloch otish” suvga sho‘ng‘ish, o‘zini suvga tashlash ma’nosini beradi, lekin metaforik ma’noda bu *his-tuyg‘ular dunyosiga sho‘ng‘ish, muhabbatga to‘liq berilishni* anglatadi. “*Halokat bo‘lg‘usin bilmay*” iborasida esa muhabbatning og‘riqli oqibatlarini bilmasdan sevgi sari intilganini ifodalagan. Umuman olganda, bu ikki misrada Cho‘lpon muhabbatni dengizga, his-tuyg‘ularni suv va to‘lqinga, sevgi sari intilishni esa dengizga sho‘ng‘ishga qiyoslaydi. Bu esa inson ongidagi *muhabbat – bu suv, dengiz, harakat* degan tabiiy assotsiatsiyalarga asoslangan kognitiv metaforalarning yorqin ifodasidir. Shoir bu metaforalar orqali sevgining cheksizligi, uning xavfli va halokatli kuchini badiiy tarzda ifodalaydi.

Ushbu misralardagi barcha metaforalar Cho‘lpon tafakkurining individual, ammo milliy-madaniy ildizlarga ega bo‘lgan timsollaridir. “Saroy”, “yo‘l”, “tosh”, “dengiz”, “to‘lqin”, “halokat” singari obrazlar o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, tabiatga bo‘lgan munosabati, Sharq poetik estetikasi bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli, bu metaforalar nafaqat shoirning shaxsiy badiiy tafakkur mahsuli, balki

xalqning madaniy ongida shakllangan dunyoqarash modellari ifodasi sifatida ham namoyon bo‘ladi

*Ajab dunyo ekan bu **ishq dunyosi**, ayo do‘stlar,
Bu dunyo deb, u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.*

“Ishq dunyosi” deya shoir muhabbatni “dunyo”ga qiyoslaydi. Bu yerda asosiy kognitiv model SEVGI BU – DUNYO shaklida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, muhabbat inson hayotining oddiy bir holati emas, balki o‘z qonunlari, o‘z tuyg‘ular tizimi mavjud bo‘lgan mustaqil olam sifatida idrok etiladi. Bu “ajab dunyo” degan ibora orqali muhabbatning sirli, hayratli va murakkab mohiyati ta’kidlanadi. “Ishq” mavhum tushunchasi “dunyo” o‘z chegarasiga ega bo‘lgan makon, sifatida anglashiladi. Kitobxon ishqni nafaqat hissiyot sifatida, balki uning ichida “yashayotgan”, unda “har qil voqealar sodir bo‘ladigan” bir makon deb tasavvur qiladi. Demak, inson tafakkuri ishqni faol tajriba makoni sifatida konseptuallashtiradi.

*Uning gulzorida bulbul o‘qib qon ayladi bag‘rim,
Ko‘zimdan yoshni jo‘aylab, alamlar ichra botdim-ku.*

Bu yerda SEVGI BU – MAKON konseptual metaforasi mavjud bo‘lib, uning asosida sevgini makon sifatida idrok etish konsepti yotadi. Inson ongida ishq mavhum hissiyot emas, balki tabiiy, kirib boriladigan, tajriba etiladigan makon sifatida modellashgan.

OSHIQ – BULBUL. Bu klassik sharq poetik metaforasi bo‘lib, kognitiv jihatdan insonning ichki holatini tabiat mavjudoti orqali modellashtirishdir. Bulbul – hissiy, sevgiga berilgan, so‘zlaydigan, nola qiladigan qush. Inson ongida bulbul “his-tuyg‘uni ifoda etuvchi” konseptdir. Bu metafora orqali inson o‘zini tabiat bilan birlashtirib, hissiy holatini jonli obraz orqali idrok etadi. “*Qon ayladi bag‘rim*” metaforik iborasida qonning aylanishi jismoniy jarayon emas, balki ruhiy azobning jismoniylashtirilgan ifodasidir. Inson ongida kuchli hissiyot (qayg‘u, alam, yor sevgi azobi) jismoniy og‘riq bilan konseptual bog‘langan. Bu yerda qon ayladi bag‘rim metaforasi RUHIY OG‘RIQ – JISMONIY JAROHAT konseptual metaforasi asosida hosil bo‘lgan.

SEVGI BU – DUNYO, HIS-TUYG‘U – MODDIY OBYEKT konseptual metaforalarida *his-tuyg‘ular* obyekt, makon yoki moddalar sifatida talqin qilingan. Insonning fazoviy yo‘nalishlardagi tajribasi asosida shakllanadigan oriyentatsion metaforalar kabi ontologik metaforalar ham jismoniy obyektlarga, xususan, inson tanasi bilan bog‘liq insonning individual tajribalariga asoslanadi. Ya’ni, ontologik metaforalar - hodisalar, harakatlar, his-tuyg‘ularni obyekt yoki moddalar sifatida talqin qilish usulidir.

Alamlar ichra botdim-ku metaforasi HIS-TUYG‘U – IDISH/ KONTEYNER konseptual metaforasiga asoslanadi. Bu yerda insonning ichki his-tuyg‘ulari, iztiroblari o‘z chegarasiga ega bo‘lgan konteyner, idish sifatida ifodalangan. I SEVGI BU – DUNYO, HIS-TUYG‘U – MODDIY OBYEKT, HIS-TUYG‘U – IDISH/ KONTEYNER konseptual metaforalarining kognitiv mexanizmi inson bilishining oddiy qonuniga asoslanadi: noma’lum narsa ma’lum narsa orqali ma’lum bo‘ladi. Ontogenez jarayonida odam o‘zini o‘rab turgan dunyo bilan

o‘zaro aloqaga kirishadi va aqliy tasavvurlarni yaratadi, ular orasida ontologik tushunchalar muhim ahamiyatga ega. Dunyo o‘z chegarasi va ichki makoniga ega bo‘lgan obyektlar to‘plami sifatida tasniflanadi [Budaev, Chudinov, 2021:25].

Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni,
Yana kulbamga qayg‘ular, alamlar birla qaytdim-ku.

Muhabbat osmonida go‘zal Cho‘lpon edim, do‘stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.

“Qalandardek yurib dunyoni kezdim, topmayin yorni” ifodasi ishqni safar yoki izlanish jarayoni sifatida ko‘rsatadi. SEVGI BU– SAYOHAT konseptual metaforasi orqali inson ruhiy holati jismoniy harakat orqali idrok etiladi, oshiq “qalandar” sifatida, ya’ni moddiy dunyodan voz kechib ma’naviy yo‘lga chiqqan ruhiy sayyoh sifatida shoirona ifodalangan. Demak, inson ongida muhabbat yo‘li muayyan makon bo‘ylab harakat qilishga o‘xshash faol tajriba sifatida modellashgan. Umuman olganda, Cho‘lpon bu misralarda muhabbatni alohida bir olam sifatida tasvirlab, insonning unga kirishi va unda yo‘qolishini badiiy tarzda ifodalaydi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish munkinki, she’riyatda kognitiv metaforalarning o‘rni katta bo‘lib, ular nafaqat asarning estetik jihatini belgilab beradi, balki xalqning ruhiyati, tarixi va milliy qadriyatlarini ham o‘zida aks ettiradi. Shoirilar o‘z she’rlarini yaratishda metaforalardan unumli foydalanadilar, hatto o‘zlari metafora yaratadilar. She’riy matnlarda kognitiv metaforalarning qo‘llanishi she’riyatning semantik va madaniy boyligini chuqur anglashga imkon beradi. Ular insonning ichki dunyosi va atrof-muhitni tasvirlashdagi noyob til vositalaridir. Ular nafaqat tilning estetik imkoniyatlarini, balki milliy tafakkur va madaniy merosni ham aks ettiradi. She’riy matnda metaforik ma’no yanada bo‘rttirilgan holda, ijodkor kechinmalarining “jon tomirida” yugurib yuruvchi sehrli kuchga aylanadi [Kabuljonova, Yoqubboyeva, 2022: 206].

O‘zbek she’riyatidagi kognitiv metaforalarda milliy madaniyatning aks etishi, xalqning an’analari, urf-odatlar, dunyoqarashi va estetik qadriyatlari orqali ifodalanadi. O‘zbek she’riyatidagi kognitiv metaforalarning milliy madaniyat bilan bog‘lanishi, she’riyatning nafaqat lingvistik, balki madaniy va estetik kuchini ham namoyon etadi. Har bir metafora milliy tafakkur, urf-odatlar va o‘ziga xos xususiyatlar orqali chuqur ma’nolarni aks ettiradi, bu esa o‘zbek she’riyatining alohida ahamiyatini tashkil etadi. Cho‘lpon she’riyatida metaforalar badiiy fikrning asosiy ifodasi sifatida xizmat qiladi va shoirning ruhiy holati hamda dunyoqarashini ochib beradi. Cho‘lpon “Qalandar ishq” she’rida metaforalar orqali ishqning ruhiy va ilohiy mohiyatini ochib berishga harakat qilgan, ular orqali oshiqning iztirobi, ichki kechinmalarini obrazli tarzda mohirona ifoda etgan. Metaforalar natijasida she’rda ishq safari, nur va kulba kabi timsollar insonning ichki kechinmalarini jonli va ta’sirchan tarzda namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs. Teoriya i metaforы. –M.:Progress, 1990. – S.15-16.

2. Budaev E.V., Chudinov A.P. Ontologicheskie metaforы kak sredstvo modelirovaniya budущego Rossii v SMI Ssha. Kommunikativные issledovaniya. 2021. T.8. № 1. – S. 25.
3. Djamalova M.K. Funkcii metaforы v yazyke sovremennoy poezii. Mir nauki, kultury, obrazovaniya. № 6 (73) 2018. – С.651-653.
4. Kabuljonova G.K., Yoqubboyeva Sh. To‘raxon qizi. She’riy matnda qo‘llangan metaforik birliklarning uslubiy xususiyatlari (Iqbol Mirzo she’rlari misolida). Research Focus, Uzbekistan. Volume 1. Issue 3, 2022. 203-206.
5. Lakoff Djordj, Djonson Mark. Metaforы, kotorymi мы jivem: Per. s angl. / Pod red. i s predisl. A. N. Baranova., Morozova A.V. - M.: Yeditorial URSS, 2004. – 256 c.
6. Yunusova D.A. Shavkat Rahmon she’riyatida metaforani hosil qiluvchi leksik-grammatik vositalar tadqiqi. Filol.fan.b.falc.dok. (PhD) diss. avtoref. –Samarqand, 2022. –52 b.
7. Xose Ortega-i-Gasset. Dve velikie metaforы. Teoriya i metaforы. –M.: – Progress, 1990. – S. 68.
8. Dirhan R. R., Pakpahan B. La métaphore dans les poèmes françaises d’Arthur Rimbaud // Hexagone. – Medan: Universitas Negeri Medan, 4 (2), 2012. – P. 1–8.
9. Cho‘lponning. Qalandar ishq. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/cholpon.html>

**KİNO DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ QOŞA
SÖZLƏR HAQQINDA
ABOUT PHRASES AND DOUBLE WORDS IN THE LANGUAGE OF
CINEMA**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/BZLX8850

Mustafayev Fizuli Nəcməddin oğlu
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru, dosent
mustafayev.fizuli8@gmail.com

Xülasə. Məqalə kino dilində söz birləşməsi və qoşa sözlərə həsr olunub. Qeyd edilir ki, söz birləşməsinin tarixi qədim dövrlərə aiddir. Ayırı-ayrı onilliklərdə bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Tanınmış dilçi alimlərin araşdırmaları zaman-zaman insanlara təqdim edilmişdir. Məqalədə deyilir ki, bu istiqamətdə görülmüş işlərin əksəriyyəti əsasən XIX əsrdən başlayır. Söz birləşmələrindən bəhs edərkən türk dillərində çox yayılan və qoşa sözlər adı ilə məşhur olan əl-ayaq, qol-budaq, səs-küy, dərə-təpə, çay-may, kitab-mitab kimi ifadələr xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Araşdırmalara görə Avropa dillərində, eləcə də rus dilində ancaq şifahi nitqlə bağlı ayırı-ayrı formalar işlənirsə, türk dillərində məhsuldar söz yaratma üsullarından biri olub, həm ümumxalq danışığı dilində, həm də yazılı ədəbi dildə geniş dairədə işlənməkdədir. Məqalənin başqa bir yerində deyilir ki, əsas formalar mürəkkəb sözlər sırasında verilsə də, türk dilərinə aid yazılmış əsərlərdə onlara müxtəlif cəhətlərdən yanaşılır, bir sıra hallarda mürəkkəb sözlərdən, yaxud mürəkkəb sözlərin başqa qruplarından fərqləndirilir və müstəqil mövzu kimi izah edilir. Qoşa sözlərə olan bu müxtəlif münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün onlara verilən adları nəzərdən keçirmək kifayətdir. Məqalədə zəngin ədəbiyyat əsərlərindən və bədii filmlərdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: söz birləşməsi, qoşa söz, danışığı dili, şifahi nitq, qrammatika, mürəkkəb söz, termin, ifadə, nəzəriyyə, sintaksis təhlil

Annotation. The article is devoted to phrases and double words in the language of cinema. It is noted that the history of word combinations dates back to ancient times. Various studies have been carried out in this area in different decades. From time to time, research by famous linguists was presented to people.

The article says that most of the work done in this direction belongs to the 19th century. When talking about phrases, expressions such as hand-foot, hand-branch, noise, valley-hill, river-may, book-mitab, which are very common in Turkish languages and are known as double words, attract special attention. ... According to research, in European languages, as in Russian, only certain forms of oral speech are used, but in Turkish this is one of the most productive ways of word formation, widely used both in vernacular and in written literary speech.

Elsewhere in the article, it is argued that although the basic forms are given in the order of compound words, they are approached from different angles in works written in Turkish, in some cases they differ from compound words or other groups of compound words and are interpreted as independent topics. ... To determine these different relationships between double words, it is enough to look at the names assigned to them. The article uses rich literary works and feature films.

Keywords: word combination, double word, spoken language, oral speech, grammar, compound word, term, expression, theory, syntax analysis.

Giriş. Söz birləşməsinin tarixi qədim dövrlərə aiddir. Ayrı-ayrı onilliklərdə bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Tanınmış dilçi alimlərin araşdırmaları zaman-zaman insanlara təqdim edilmişdir.

1940-cı illərdən başlayaraq qrammatika kitabları daxilində olsa da, söz birləşmələrinin ümumi nəzəri cəhətləri, başqa dil vahidlərindən fərqli olaraq qeydlər edilməyə başlanır.

Bu istiqamətdə görülmüş işlərin əksəriyyəti, əsasən XIX əsrdən başlayır. Türkologiyada izafətin, sözün əsl mənasında, elmi təhlili C.C.Mayzelin adı ilə bağlıdır. O, bu birləşmələrin bütün əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, bununla əlaqədə bir sıra başqa məsələlərə də toxunmuş və izah etmişdir [1, 16-27]. A.N.Kononov yazır: “İzafət məsələsi müəllif tərəfindən çox geniş qoyulmuşdur: türk dilinin qrammatik quruluşunun, demək olar ki, bütün əsas cəhətləri izafət vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir [2, 3].

Mübaligə etmədən demək olar ki, türkologiyada, bəlkə də, ümumiyyətlə dilçilikdə söz birləşmələrinin müəyyən bir növünün ilk dəfə olaraq bu qədər geniş və dəqiq elmi təhlilini verən ikinci bir əsər tapmaq çətindir. A.N.Kononovun dediyi kimi, bu əsər türk dillərindən birinin materialına əsaslansa da, bütün türk dilləri üçün əhəmiyyətlidir.

Bunun ilk yaxşı nümunəsini N.K.Dmitriyevdə görürük. O, 1948-ci ildə çap olunan “Грамматика башкирского языка” əsərində söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərini cümlə ilə müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirmiş, indi də öz nəzəri və praktik əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmiş və türkologiyada ilk dəfə olaraq sintaksisin iki hissədən ibarət olduğunu elmi şəkildə əsaslandıraraq yazmışdır: “...əməli cəhətdən bütün sintaksisi iki bölmədə birləşdirmək olar: söz birləşmələrinin tipləri və cümlənin tipləri” [3, 204]. N.K.Dmitriyev sonrakı əsərlərində bu ideyanı davam və inkişaf etdirmişdir.

İndi isə kino dilində söz birləşmələri və qoşa sözlərin işlənmə problemlərinə toxunmaq yerinə düşür. Söz birləşmələrindən bəhs edərkən türk dillərində çox yayılan və qoşa sözlər adı ilə məşhur olan *əl-ayaq*, *qol-budaq*, *səs-küy*, *dərə-təpə*, *çay-may*, *kitab-mitab* kimi ifadələr xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bu sözlərin işlənmə yerlərinə görə ayrı-ayrı kinofilmlərə diqqət yetirək.

“Dik duracaq şapkənizin dındığı,

Alıb yesəz təzə qozu-fındığı...

– Müştəri, ay müştəri,

Səs-küy salma, gəl bəri.

Qızıldandır dişləri...

– *Yüzdür, mindir,*

Vəzəri vitamindir...”

(“Yuxu” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2001)

– Binamuslar! Sonra da deyirlər ki, kapitan Babayev hanı ilə *yuxarı-aşağı* danışır. Yox, mən gərək mütləq *oğru-moğru* məsələsini həll edirəm. Mütləq əclafı tapmalıyam. Yoxsa ürəyim partlayar”.

“Kapitanın xəzinəsi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2013.

“Dilbər: – Bir əmriniz varmı deyə gəldim, şahzadəm? Bundan sonra bütün xidmətinizi mən görəcəm. Nə istəsəniz, deməyiniz bəsdir. Qulluğunuzda hazıram. *Yemək-içmək, çay-may, kef-dəstgah...*”

(“Mahmud ilə Məryəm” bədii film. Azərbaycanın “Salnamə” və Türkiyənin “24 Kare” kino şirkətləri. 2011)

“Koxa: – Balalarım yazığın gəlsin, Nəbi... Qurbanın olum...

Nəbi: – Nə ölümün var buralarda?

Koxa: – *Dərə-təpə* keçdim, gəldim. Gorusa gedirdim, dərdin alım, bazarlığa...

Nəbi: – Haçannan Gorusun *yolu-molu, irizi-mirizi* buralardan düşüb, qurumsaq?! Kim göndərib səni?

– Koxa: – Deyəcəm, *başına-gözüne* dönüm, hamısını deyəcəm. Səlim bəy... Komurnatın duxturuna görə.

– Nəbi: – *Səlim-məlim* bilmirəm, axmaq!”

(“Qaçaq Nəbi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980)

“Əzim: – Ancaq sən kişi deyilsən, sən yetimsən. Bu sənin üçün dərs deyil, *kitab-mitab* oxumaq deyil ey...

Buta: – Mən *yetim-metim* deyiləm. Mən səninlə döyüşmək istəmirəm.

“Oğlan: – Dünən dərsdə də bizim bilmədiyimiz *sual-muala* cavab verirdin. Özünü gözə soxurdun. Elə bilirsən buna görə sənə çox sağ ol deyəcəyik?”

(“Buta” bədii film. “Azərbaycanfilm” və “Buta” kino-film şirkəti. 2004)

“Orxan: – Müəllim, düzdür ki, ağacların hamsı qırılsa, *dağlar-daşlar* sürüşüb şəhərin üstünə gələr?

Abbas: – Düzdür, Ağacların *kökü-mökü* torpağı möhkəmləndirir. Amma... bizim şəhəri heç bir təhlükə gözləmir.

(“Qırmızı bağ” bədii film “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2011)

N.K.Dmitriyevin dediyi kimi, əgər bu formalar Avropa dillərində, eləcə də rus dilində ancaq şifahi nitqlə bağlı olaraq işlənirsə [4, 133], türk dillərində məhsuldar söz yaratma üsullarından biri olub, həm ümumxalq danışığı dilində, həm də yazılı ədəbi dildə geniş dairədə işlənməkdədir və çox rəngarəng, zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar, bir qayda olaraq, mürəkkəb sözlər sırasında verilsə də, türk dillərinə aid yazılmış əsərlərdə onlara müxtəlif cəhətlərdən yanaşılır, bir sıra hallarda mürəkkəb sözlərdən, yaxud mürəkkəb sözlərin başqa qruplarından fərqləndirilir və müstəqil mövzu kimi izah edilir. Qoşa sözlərə olan bu müxtəlif münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün onlara verilən adları nəzərdən keçirmək kifayətdir: “qoşa sözlər”, “cüt sözlər” [5, 46-87], “mürəkkəb sözlər” (сложные слова) [6, 185], “birləşmələr” və “qoşa birləşmələr” (сочетания, парные

сочетания) [7, 75], “söz birləşmələri” və “qoşa söz birləşmələri” [8, 133] və s. Belə adlar nəinki müxtəlif müəlliflərin əsərlərində işlədilir, eyni əsərdə də belə müxtəlifliyə rast gəlirik. Y.İ. Ubryatova “Парные слова в якутском языке” məqaləsində bunları mürəkkəb söz hesab etməklə yanaşı, eyni mənada “парные слова”, “парные сочетания”, “парные словосочетания” terminlərindən istifadə edir [9, 297-327].

S. Kenesbayev “Qazax dilindəki frazeoloji qoşa sözlər” (qazax dilində) adlı məqaləsində “qoşa sözlər” termini ilə bir sırada “mürəkkəb qoşa söz birləşmələri”, “mürəkkəb qoşa tərkiblər”, “sabit frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji qoşa tərkiblər” kimi adları da işlənir [10, 3-12].

Qoşa sözlər bəzi morfoloji planda götürülür və onlardan morfolojiyada bəhs edilir [11, 135-138], bəzən də sintaktik planda götürülür və bu haqda sintaksisə aid əsərlərdə danışılır [12, 63-64]. Qoşa sözləri söz birləşmələrinə, xüsusən sabit birləşmələrə aid edənlər də vardır. Azərbaycan dilçiliyində, bir qayda olaraq, bunlar mürəkkəb sözlər sırasında verilir və heç bir xüsusi adla qeyd edilmir [13, 147-149]. M. Adilov tərəfindən yazılmış “Azərbaycan dilində qoşa sözlər” adlı məqalə bu cəhətdən istisna təşkil edir, Azərbaycan dilçiliyində vahid məqalədir ki, burada həmin sözlər “qoşa sözlər” adı ilə verilir və mürəkkəb sözlərin bir növü hesab edilsə də, onlardan (mürəkkəb sözlərdən) ayrı götürülərək tənqid edilir. Bir çap vərəqindən bir qədər artıq olan bu məqalədə Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərin bir sıra əsas xüsusiyyətlərinin geniş təsviri verilmişdir [14, 147-164].

Qoşa sözlər haqqındakı müxtəlif fikirləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: 1. Qoşa sözlər morfoloji kateqoriyadır: a) mürəkkəb sözdür, b) mürəkkəb sözlər içərisində xüsusi qrup təşkil edir; 2. Qoşa sözlər leksik-sintaktik kateqoriyadır – sabit birləşmələrdir; 3. Qoşa sözlər sintaktik kateqoriyadır – söz birləşmələridir.

Bu müxtəlif qoşa sözlərin öz təbiətindən irəli gəlir. Doğrudan da, onlarda həm mürəkkəb sözlərin, həm frazeoloji birləşmələrin, həm də sərbəst söz birləşmələrinin əlamətləri vardır. Məhz buna görədir ki, kino dilində söz birləşmələrindən bəhs edərkən bunlar da qarşıda dayanır və haqlı olaraq belə sual meydana çıxır: qoşa sözlərin söz birləşmələrinə münasibəti necədir, onları söz birləşməsi adlandırmaq olarmı? Bu suallara düzgün cavab vermək üçün qoşa sözlərin mürəkkəb sözlərə münasibətini də müəyyənləşdirmək lazımdır.

Qoşa sözlər bir-birinə yaxın müxtəlif mənəli sözlərdən (ata-ana, bacı-qardaş, ana-bala), sinonimlərdən (*səs-küy*, *ad-san*, *el-oba*, *gözəl-göyçək*, *yol-iz*, *künc-bucaq*), antonimlərdən (*dərə-təpə*, *gediş-gəliş*, *ölüm-dirim*, *var-yox*) əmələ gəlir. İkincisi birincisinin variantı, dəyişilmiş forması kimi təkrarlanan sözlərdən əmələ gəlmiş *ət-mət*, *çay-may*, *kitab-mitab*, *ağac-uğac* kimi formalar da bura daxil edilir. Yuxarıdakılardan fərqli olaraq bu qrupa daxil olan qoşa sözlərin ikinci tərəfinin müstəqil mənası olmur. Qoşa sözlər, ümumiyyətlə, aşağıdakı cəhətlərdən mürəkkəb sözlərdən (və ya mürəkkəb sözlərin başqa qruplarından) fərqlənir:

1. Komponentlərinin semantik vahidliyi zəifdir. Bunlar bütövlükdə bir məfhum ifadə etsə də, komponentlərinin ayrı-ayrılıqdakı mənaları az və ya çox dərəcədə diqqəti cəlb edir.

2. Komponentlər öz müstəqil vurğularını saxlayır və bir ümumi vurğuya tabe olmur.

3. Bəzən ikinci tərəflə yanaşı birinci tərəfi də dəyişmək (hallandırmaq, cəmləndirmək) olur: *yolu-izi, dərədən-təpədən, yollar-izlər, dərələr-təpələr*.

“Müxbir: – Gün batmamış bir Əziz babanın evinin şəklini çəksəydin, pis olmazdı. Əvvəl *ev-eşiyin, həyat-bacasın*, sonra *oğul-uşağın, nəvə-nəticəsin*. Əziz baba ailəsin içində. Əziz baba *yolu-izi* olmayan ağacların arasında... Necədi?

Sədr: – Çox gözəl, çox əcəb!.. – dedi. Ağacları, vallah, çox yaxşı qeyd elədik”.

(“Babamın babasının babası” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1979)

“Abbas: – Təbiətin qiymətli bitkilərindən biri də sarağandır. Latınca ona kotinus deyirlər. Sarağanın qırmızı, tamkənarlı sadə, növbə ilə düzülmüş yarpaqları olur. Xırda çiçəkləri, uzun saplaqlı süpürgəvarı çiçək qrupunda yerləşir. *Dərədən-təpədən* yığılmış təbii məhsulu daha qiymətlidir”.

(“Qırmızı bağ” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2011)

“Nəbi: – Yaz, mirzə, – dedi, – Səlim bəy, bir də yadına salıram, əgər canından bezməyibsənsə, müxənnətlərdən əl çək.

Nəbi Koxaya: “Əyil! Yollar-izlər gör səni hara gətirib çıxarıb. Kağızı al rədd ol!”

(“Qaçaq Nəbi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980)

“Birinci arvad: – A kişi, pomidorları nöşün əlləşdirirsən? *Dərələrdən-təpələrdən* gəlmisən elə bil. Alırsan al, almırsan daha əzib zibilə döndərmə!

Alıcı: – Nöşün almıram anam-bacım?

Neçəyədir?

–Beş manata.

–Vedrası?

–Yox, bir arabası! Kilosu beş manat.

(“Yuxu bədii film”. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2001)

4. Bəzən komponentlərin arasına bağlayıcısını əlavə etmək olur: *qardaş-bacı – qardaş və bacı, taxt-tac-taxt və tac*.

5. Tək-tək hallarda komponentlərinin yerini dəyişmək olur: *bacı-qardaş – qardaş-bacı*.

“Buta: – Mən onlara heç nə etməmişəm. Həmişə mənə *yetim-metim* deyirlər. Bir dəfə şəhərdən məktəbə yoxlama gəlmişdi. Suallara cavab vermək üçün mənə lövhəyə çağırdı. Bacı-qardaş isə büzüşüb oturmuşdular. Mən bütün suallara cavab verdim. Özüm və qardaş-bacı isə heç nə bilmədi”.

(“Buta” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2004)

Dayı: – Bədir, bura gəlib camaatı narahat elədin. Mən səni hələ Umbakıda görmüşdüm. Görmürsən orda *ata-bala, qonum-qonşu, uşaq-muşaq, qardaş-bacı* necə tələf olurlar? Vaxt varkən qızdan istifadə etmək istəyirsən?

Əclaf! İnsanın belə dərdi var, amma sən quzğun kimi... Ayağın dəyməsin bura, yoxsa, öldürərəm səni. Sənsiz də bacımın vəziyyəti asan deyil”.

(“Məhkumların cənnəti” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2012)

Kino dilində bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən qoşa sözləri mürəkkəb sözlərdən ayırır. Və onların mürəkkəb sözlər kimi sabitləşmədiyini göstərsə, digər tərəfdən buradakı bəzi xüsusiyyətlər qoşa sözləri söz birləşmələrinə yaxınlaşdırır. Söz birləşmələrində olduğu kimi, bunların da tərəfləri ayrı-ayrılıqda ifadə olunur və ayrıca da yazılır; şifahi nitqdə sadalayıcı intonasiya, yazıda isə defis (-) işarəsi onların əlaqəsini şərtləndirir, komponentlərin vurğusu qalır. Söz birləşmələrinə xas olan bu xüsusiyyətlər heç də qoşa sözləri söz birləşməsi adlandırmağa haqq vermir. Bunlar mürəkkəb sözlərdən fərqləndiyi kimi, söz birləşmələrindən də fərqlənir. Əvvəla, qoşa sözlərin bir qrupunda (*kitab-mitab, görüş-mörüş*) ikinci komponent müstəqil mənaya malik olan və müstəqil işləyə bilən söz deyildir, elə bircə bu cəhət onları söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün kifayətdir. S.Cəfərov bu cəhəti nəzərə alaraq onların söz hesab edilməsinə də etiraz edir. O yazır: “..istər belə sözlərin işlədilmə dairəsi, istər əmələgəlmə yolu və istərsə də komponentlərin mənə tamlığını mühafizə etməsi onların mürəkkəb söz olmadığını göstərir.

Belə sözlər, əvvələn eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlərə oxşasa da, öz etimologiyası etibarilə onlarla heç bir əlaqəsi yoxdur, bizcə *ət-mət, pul-mul* və ya *çaqqal-çuqqal* kimi söz təkrarlarından əmələ gəlməmişdir. İkincisi, bu sözlər ədəbi dildən çox şifahi dildə işlənir və ancaq bir sözün mənasını kiçiltmək (?) məqsədilə səs uydurması yolu ilə düzəldilir, üçüncüsü, bu sözlərin komponentlərindən biri mənə bütövlüyünü saxladığı halda, ikincisi mənə bütövlüyünə malik deyil...” [13, 148].

Kino dilində qoşa sözlərin qalan hissələrinin hər iki komponenti müstəqil mənaya malik sözlərdən təşkil olunur və bu cəhətdən (komponentlərinin müstəqil mənalılığı cəhətindən) onlar söz birləşmələrindən fərqlənmir. Qoşa sözləri söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Qoşa sözlər iki sözdən təşkil olunsa da, əsasən bir məfhum ifadə edir. Doğrudur, yuxarıda deyildiyi kimi, bunların bir çoxunda semantik vahidlik zəifdir, lakin bu heç də onları söz birləşməsinə bərabərləşdirmir.

2. Qoşa sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir, mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi, burada da hər iki komponenti birlikdə ifadə etdiyi mənaya görə tərcümə verilir: *ata-ana – podumelu*. Bu hal qoşa sözlərin tərəflərinin ayrı-ayrılıqda tərcümə olunma imkanını aradan qaldırmır, lakin tərəflərin ayrı-ayrılıqda tərcüməsi yeni dildə həmcins üzlər, sözlər təsiri bağışlayır, bu isə qoşa sözlərin söz kimi tərcüməsindən kənara çıxır.

3. Bunlar deyiliş cəhətindən də söz birləşmələrindən fərqlənir. Qoşa sözlərin tərəfləri bir-birinə çox yaxındırlar. Onların arasında həmcins üzlərə məxsus şəkildə fasilə etmək mümkün deyildir. Məhz buna görədir ki, qoşa sözlərin tərəfləri arasında defis işarəsi işlədilir, onlar defissiz olaraq yanaşı yazılırsa, öz xüsusiyyətlərini itirər.

Tərəflərinin ayrı-ayrılıqda işlənməsinə baxmayaraq kino dilində bir məfhum ifadə etməsi və xüsusən bəzilərinin dildə ayrı-ayrı sözlərdən sinonimlərinin (söz dubletlərinin) olması onları frazeoloji birləşmələrin müəyyən qismi ilə bağlayır. Lakin bu cəhət (fazeoloji birləşmələrə meyl) onlarda çox zəifdir.

Bizə görə kino dilində qoşa sözlər, sözün tam mənasında morfoloji kateqoriyadır. Həm də o özünəməxsus xüsusiyyətlərlə meydana gələn və bununla da başqa söz qruplarından fərqlənən xüsusi formadır. Bütün bunlar onu başqa kateqoriyalardan, eləcə də mürəkkəb sözlərdən (hətta mürəkkəb sözlərdən də) və söz birləşmələrindən fərqləndirir və müstəqil tədqiqat obyektinə çevirir. A.Qulamov haqlı olaraq yazır ki: “Qoşa sözlər özlərinin məna və formal xüsusiyyətlərinə görə adi mürəkkəb sözlərdən ciddi şəkildə fərqlənir, ...onlar hələ tamamilə bir sözə çevrilməmişlər; lakin bura mürəkkəb sözlər ifadəsi də uyğun gəlmir” [15, 112]. M.İ.Privalova da rus dilindəki bu tipli sözləri (*хлеб-соль, руки-ноги, путь-дорога, далеко-далеко* və s.) mürəkkəb söz adlandırmağı düzgün hesab etmir və onları “составные слова” adlandırır [16, 69-78].

Nəticə. Bu göstərir ki, kino dilində qoşa sözlər yalnız türk dillərində deyil, başqa dillərdə də özünəməxsus xüsusiyyətlərlə çıxış edir və xüsusi qrup yaradır. Lakin bunlar heç bir dildə türk dillərində olduğu qədər geniş yayılmamışdır. Qoşa sözlərin türk dillərində belə geniş yayılması, rəngarəng forma və məna variantlarına malik olması üzərinə onların qədimliyini də əlavə etdikdə bu məsələnin əhəmiyyəti bir daha böyüyür. Türk dillərinə tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi və bu dillərin tarixi inkişafını, müasir dövrdəki münasibətinin tədqiq edib müəyyənləşdirmək üçün qoşa sözlər əhəmiyyətli material verə bilər. Qoşa sözlər müstəqil mövzu kimi Azərbaycan dilçiliyi üçün, hələ də tədqiqə ehtiyacı olan mühüm problemlər sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov M. Filoloji fakültəsinin əsasları. ADU nəşri. – Bakı. 1958. səh. 147-164.
2. Аганин Р.А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. – Москва. 1959. с. 75.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II фонетика и морфология. ч. I.– Москва. 1952. с. 185.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. – Bakı. Azərnəşr. 1965. səh. 147-149, 148.
5. Дмитриев А.Н. Грамматика башкирского языка. – Москва. 1943. с. 204.
6. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва. 1962. с. 133.
7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва. 1961. с. 133.
8. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. Избранные сочинения. т. II. – Москва. 1961. с. 63-64.
9. Гуламов А. О правописании сложных слов в современном узбекском языке. “Ученые записки”. – Ташкент. Выпуск 2. 1954. с. 112.
10. Кдырбаев А. Каракалпак тилинин грамматикасы. I белим. Нагис. 1949. с. 46-87; Гулямов о правописании сложных слов современным узбекском языке. “Ученые записки”. Вып. 2. 1954. с. 112.
11. Кенесбаев С. Казак тилиндеги фразолыг кос создер. Известия АН Каз.ССР. № 82. Серия лингв. Выпуск 6. 1950. с. 3-12.
12. Кононов А.Н. От редактора, С.С.Майзель. Изафет в турецком языке. с. 3.

13. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва. 1964. с. 135-138.
14. Майзел С.С. Изафет в турецком языке. Москва. 1947. № 4. с. 16-27.
15. Привалова М.И. К определению понятия сложного слова в русском языке. Вестник Ленинградского Университета. 1956. № 8. Серия истории, языка и литература. Выпуск 2. с. 69-78.
16. Язык и мышление. – Москва-Ленинград. 1948. с. 297-327.

Filmlər

1. “Yuxu” bədii film. 2001.
2. “Kapitanın xəzinəsi” bədii film. 2013.
3. “Mahmud ilə Məryəm” bədii film. 2011.
4. “Qaçaq Nəbi” bədii film. 1980.
5. “Buta” bədii film. 2004.
6. “Qırmızı bağ” bədii film. 2011.
7. “Babamın babasının babası” bədii film. 1979.
8. “Məhkumların cənnəti” bədii film. 2012.

**O‘ZBEK IBORALARINING MILLIY MENTALITETNI
IFODALASHDAGI O‘RNI
THE ROLE OF UZBEK IDIOMS IN EXPRESSING NATIONAL
MENTALITY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/IVXM2501

Jabborov Baxrom Abdurasulovich

Xo‘jand davlat universiteti dotsenti

j-bahrom@mail.ru

S.S.Sharipova

SamDChTI o‘qituvchisi

shsara232323@gmail.com

Sh.R.Istamova

SamDChTI o‘qituvchisi

istamovashohista1@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi iboralarining milliy mentalitetni ifodalashdagi o‘rni lingvokulturologik va kognitiv nuqtai nazardan tahlil etiladi. Iboralar xalq tafakkuri, ma’naviy qadriyatlar, axloqiy me’yorlari hamda ijtimoiy-madaniy tajribasining mahsuli sifatida qaraladi. Maqolada frazeologik birliklarning majoziy va semantik qatlamlari orqali o‘zbek xalqining milliy xarakteri, dunyoqarashi va qadriyat tizimi qanday namoyon bo‘lishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ayrim iboralar ingliz tili frazeologizmlari bilan qisqacha qiyoslanib, turli madaniy kodlar va tafakkur uslublarining o‘ziga xos jihatlari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek iboralar, milliy mentalitet, frazeologizm, lingvokulturologiya, qadriyat, xalq tafakkuri, milliy xarakter.*

Annotation. *This article analyzes the role of Uzbek idioms in expressing the national mentality from a linguocultural and cognitive perspective. Idioms are viewed as reflections of the nation’s worldview, moral norms, and cultural heritage. The study explores how the figurative and semantic layers of Uzbek phraseological units embody national character, ethical principles, and collective thinking patterns. Furthermore, a brief comparative analysis with English idioms highlights cultural differences and shared conceptual structures that reveal distinctive ways of thinking and perceiving reality in both linguistic communities.*

Keywords: *Uzbek idioms, national mentality, phraseology, linguocultural analysis, values, folk worldview, national character.*

Malumki, har bir xalqning mentaliteti — bu uning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va tafakkur tarzining o‘ziga xos majmuasidir. Ushbu tuzilma, eng avvalo, til birliklarida, xususan frazeologizmlarda, yaqqol

ifodalanadi. Chunki frazeologik birliklar, xususan, iboralar, tildagi barqaror, majoziy ma’noga ega bo‘lgan vositalardan biri bo‘lib, ular xalqning tafakkur tarzini, axloqiy-me’yoriy qarashlarini va hissiy-estetik munosabatini ifodalaydi. Tilshunos A. Mamatov ta’kidlaganidek, frazeologik birliklar kommunikativ vosita bo‘lib, ular til vositasi sifatida ijtimoiy hodisa sanaladi va til hamda tafakkur, til va madaniyat, til va milliy mentalitet o‘rtasidagi munosabatlarda mavjud bo‘ladi. Shuningdek, nutq jarayonida ularning mohiyatini yuzaga chiqaruvchi kommunikativ vazifani bajaradi [Mamatov, 2019: 10].

Til — xalqning ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu ekan, iboralar shu ko‘zgudagi madaniyatni aks ettiruvchi vositalardir, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘zbek tilida “ko‘ngli keng”, “yuzidan nur yog‘iladi”, “qo‘li ochiq”, “tili shirin”, “bosh egmoq”, “ko‘ngli g‘ash”, “ko‘zi to‘q” kabi iboralar xalqning ma’naviy olamini, uning saxovatpeshalik, kamtarlik, mehmondo‘stlik, sadoqat kabi qadriyatlarini ifodalaydi.

“Mentalitet” atamasi so‘nggi o‘n yilliklarda ijtimoiy va gumanitar fanlarda, ayniqsa tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida keng qo‘llanila boshlagan bo‘lib, u xalqning o‘ziga xos dunyoqarashi, tafakkur uslubi, qadriyatlar tizimi va xulq-atvorini ifodalovchi murakkab psixolingvistik hodisani anglatadi. Mentalitet tushunchasi har bir millatning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy-madaniy tajribasi hamda diniy-axloqiy qarashlari bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, bu bog‘liqlik avvalo tilda, xususan, frazeologik birliklarda o‘zining aksini topadi.

O‘zbek tilshunosligida iboralar keng tadqiq qilinib kelayotgan masalalardan biri bo‘lib, iboralarni chuqur o‘rganishni boshlab bergan tilshunoslardan biri Sh.Rahmatullayev bo‘lib, u tomonidan tuzilgan “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da o‘zbek tilidagi mingdan ortiq iboralar semantik va grammatik jihatdan izohlangan. Bundan tashqari, lug‘atda iboralarning sinonimiyasi, antonimiyasi hamda omonimiyasiga atroflicha to‘xtalib o‘tilgan [Rahmatullayev, 1978: 6-9].

A.E. Mamatov esa lingvistika sohasiga frazeologik norma tushunchasini kiritdi. U o‘z tadqiqotlarida frazeologik normaning buzilishiga sabab bo‘luvchi omillarni o‘rganib chiqdi [Mamatov, 1991: 239-246]. Bundan tashqari, tilshunos iboralarning tuzilishi, ma’nosi va turli kontekstlarda qo‘llanishini o‘rgangan. Uning ilmiy ishlarida iboralarning tasnifi, ularning boshqa til birliklari bilan munosabati hamda muloqotda tutgan o‘rni o‘rnatilgan.

Tilshunoslikda mentalitetni tahlil qilish — bu xalqning ruhiyatini, madaniy xotirasini va tafakkur tarzini til birliklari orqali o‘rganish deganidir. Chunki til faqat aloqa vositasi emas, balki u insonning olam haqidagi tasavvurlari, hissiyotlari va qadriyatlarini haqida ma’lumot bruvchi, avloddan avlodga uzatuvchi manba hisoblanadi. Shu sababli, o‘zbek xalqining milliy mentalitetini o‘rganishda iboralar, maqollar, hikmatli so‘zlar va boshqa frazeologik birliklar tahlili beqiyos manba vazifasini bajaradi.

Til birliklari orqali xalqning dunyoqarashi ifodalangani bois, har bir ibora, yoki majoziy ifoda milliy tafakkur mahsuli sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, mentalitetni lingvistik jihatdan talqin etish bu iboralar, metaforalar va semantik maydonlar orqali xalq ruhiyatining konseptual tizimini ochishdir. Til tizimidagi

“ko‘ngil”, “yuz”, “dil”, “non”, “qo‘l” kabi so‘zlar markazida shakllangan iboralar esa o‘zbek xalqining ijtimoiy hayoti, diniy e‘tiqodi va axloqiy qadriyatlarini semantik jihatdan mujassamlaydi.

Demak, “mentalitet” tushunchasi lingvistik kontekstdan ajratilgan holda to‘liq anglanmaydi, chunki u til orqali yashaydi, til orqali namoyon bo‘ladi va til orqali avloddan avlodga o‘tadi. Shu boisdan ham tilni o‘rganish — xalq ruhiyatini anglash, madaniy xotirani tiklash va milliy tafakkur manbalarini ochish demakdir. O‘zbek tilidagi iboralar, o‘zining badiiy, majozli va obrazli tabiatidan kelib chiqib, milliy mentalitetni ifodalovchi eng muhim vositalardan biri sifatida qadrlanadi.

Iboralarning yana bir o‘ziga xos jihati shundaki, ular xalq tajribasi asosida shakllanadi va shu sababli har bir ibora o‘zida ma’lum bir ijtimoiy, madaniy hamda ruhiy mazmunni jamlaydi. Masalan, “ko‘ngli tog‘day”, “yuzidan tabassum arimaydi” kabi iboralar mehribonlik va bag‘rikenglikning lingvokulturologik ifodasidir. Bunday iboralar nafaqat tilning badiiy qatlamini boyitadi, balki xalq ruhiyatini yaqqol namoyon etadi.

Mentalitetning frazeologizmlarda ifodalanish jarayonini kognitiv yondashuv asosida tahlil qilganda, har bir ibora xalq ongida shakllangan konseptual tuzilma bilan bog‘liqligi ayon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek xalqining “ko‘ngil” konsepti atrofida “ko‘ngli to‘lmoq”, “ko‘ngli sinmoq”, “ko‘nglidan o‘tmoq”, “ko‘nglini og‘ritmoq” kabi yuzlab iboralar hosil bo‘lgan. Ushbu iboralar xalq tafakkuridagi psixologik va ma’naviy holatlarni ifodalaydi, ya’ni “ko‘ngil” so‘zi orqali xalqning insoniylik, samimiyat, mehr, sadoqat kabi qadriyatlari tildagi konseptual belgiga aylanadi.

	O‘zbek iborasi	Aks etuvchi qadriyat	Lingvokulturologik izoh
.	Tili shirin	Xushmuomalalik	Yaxshi so‘z insoniy munosabatning mezon sifatida talqin qilinadi.
.	Qo‘li ochiq	Saxovatpeshalik	Boshqalarga yordam berishga tayyorlik belgisi.
.	Bo‘yin egmoq	Kamtarlik, itoatkorlik	Ortiqcha mag‘rurlikdan tiyilishni ifodalaydi.
.	Ko‘zi to‘q	Qanoat, halollik	Ochko‘z bo‘lmaslik, boriga shukr qilish eng muhim qadriyatlardan hisoblanadi.
.	Yuzidan nur yog‘ilmoq	Ruhiy poklik, ijobiylik	“Nur” – diniy-madaniy belgilar tizimida ezgulik ramzi hisoblandi.

1-jadval. O‘zbek iboralarida aks etuvchi qadriyatlarning linguakulturologik tahlili.

1-jadvalda keltirilgan o‘zbek iboralari xalq milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarining tildagi in’ikosi sifatida namoyon bo‘ladi. Har bir ibora o‘zida xalqning dunyoqarashi, hayot falsafasi, ijtimoiy munosabatlar tizimi hamda

axloqiy me’yorlarini mujassamlashtiradi. Xususan, “qo‘li ochiq”, “tili shirin” kabi iboralar o‘zbek xalqining insoniy munosabatlarda mehr, saxovat va odoblilikni eng muhim fazilatlar sifatida qadrlashini ko‘rsatadi. Bu iboralar orqali xalq nafaqat shaxsiy xulq-atvorni, balki ijtimoiy muvozanatni ham ta’minlovchi qadriyatlarni til orqali mustahkamlab kelgan.

Shuningdek, “bo‘yin egmoq” iborasi o‘zbek xalqining kamtarlik, itoatkorlik va hayoni yuksak qadriyat sifatida e’tirof etishini bildiradi. Mazkur ibora orqali xalq mag‘rurlikdan tiyilishni, odobni saqlashni, ijtimoiy muhitda tinchlik va hurmat muvozanatini asrashni targ‘ib etadi. Shu jihatdan o‘zbek iboralari faqat majoziy ma’no vositasi bo‘lib qolmay, balki xalq tarbiyasining, ma’naviy yetuklikning og‘zaki ifodasi sifatida ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, yuqoridagi ibora xalq og‘zaki ijodining mahsuli sifatida tarbiyaviy ma’noga ega bo‘lib, ular orqali xalq mentalitetidagi odob-axloq me’yorlari, ijtimoiy tartib-intizom haqidagi qarashlar ifoda topadi. Shu bois iboralar tildagi oddiy semantik birliklar emas, balki xalq tafakkurining tarixiy qatlamini ifodalovchi madaniy birliklar sifatida talqin etiladi.

Shuni ham ta’kidlash muhimki, o‘zbek xalqining milliy xarakteri, avvalo, mehmondo‘stlik, saxovat, sabr-toqat, kattalarga hurmat, kichiklarga mehr kabi qadriyatlarga tayanadi. Bu qadriyatlar o‘zbek xalqining ma’naviy dunyosida shunchalik chuqur ildiz otganki, ularni tildagi “tili shirin”, “qo‘li ochiq”, “ko‘ngli keng”, “yuzidan nur yog‘iladi”, “ko‘nglida kiri yo‘q” kabi iboralarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Har bir ibora, o‘z mazmun-mohiyati bilan, xalq ruhiyatining o‘ziga xos jihatlarini, ya’ni milliy xarakterning ma’naviy-madaniy belgilarini yoritadi.

O‘zbek xalqining qadriyatlari, ko‘p hollarda, diniy e’tiqodlar va axloqiy me’yorlar bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Masalan, “non” so‘zi o‘zbek tilida faqat oziq-ovqat emas, balki hayot, baraka, halollik, mehnat ramzi sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, “ko‘ngil” tushunchasi xalqimiz madaniyatida alohida o‘rin tutib, insoniylik, samimiyat, rahmdillik va bag‘rikenglikning lingvokulturologik markaziga aylangan. Shu bois “ko‘ngilni og‘ritmaslik”, “ko‘nglini olish”, “ko‘ngli sinmasin” kabi iboralar o‘zbek milliy mentalitetining asosiy g‘oyalaridan birini — insonni qadrlash va hurmat qilishni ifodalaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq iboralari xalqning tafakkur tarzi, axloqiy dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlarini ifodalovchi eng muhim lingvokulturologik manbalardan biridir. Har bir ibora o‘zida xalq hayot falsafasini, ma’naviy mezonlarini va ijtimoiy muhitda shakllangan qadriyatlar tizimini mujassam etgan bo‘lib, ularning semantik tuzilmasi orqali milliy mentalitetning eng chuqur qatlamlari namoyon bo‘ladi.

O‘zbek iboralari xalqning hayotga, insoniy munosabatlarga bo‘lgan munosabatini, ezgulik, halollik, samimiyat, hurmat kabi ma’naviy tushunchalarni o‘zida aks ettiradi. Shuningdek, ularning ma’nosida insonning ruhiy holati, hissiy kechinmalari, ijtimoiy mavqei va jamiyatdagi o‘rni kabi ko‘plab omillar mujassam bo‘lib, ular tildagi qadriyatlar tizimini yanada boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.Rahmatullayev. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: “O‘qituvchi”, 1978.
2. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. – Toshkent: 1991.
3. N.F. Alefirenko, N.N. Semenenko. Frazeologiya i peremiologiya. Moskva, Izdatelstvo «Flinta», «Nauka». 2009.
4. M. Abjalova and S. Sharipova, “Semantic and Grammatical Issues in Translating Idioms with Automatic Translation Systems,” *2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*, Antalya, Turkiye, 2024, pp. 58-63, doi: 10.1109/UBMK63289.2024.10773608.
5. George Lakoff, Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 2003. ISBN 978-0-226-46800-6.
6. Sharipova S, Sidikova N. Iboralarni avtomatik tarjima qilish bilan bog‘liq ayrim muammolar. In *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit 2024* (pp. 510-513).
7. O‘zbek tili frazeologiyasi. Mamatov A.E. – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi – T.: 2019 - 266 bet

**YORDAMCHI SO‘ZLAR MASALASIGA DOIR AYRIM
QARASHLAR**

SOME VIEWS ON THE ISSUE OF AUXILIARY WORDS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/TTTN4264

Turdiboyev Tohir Hasanovich

Akademik B.G‘afurov nomidagi

Xo‘jand davlat universiteti dotsenti, f.f.n.

tohirturdiboev65@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yordamchi so‘zlarning ayrim qirralari tahlilga tortilgan. Yordamchi so‘zlar mustaqil ravishda tushuncha ifodalamasa ham, uning atamasi bo‘la olmasa ham, lekin ular fikrning mantiqiy shakllarini ifodalashda ishtirok etadi, degan qarash o‘z ifodasini topgan. Fikrning mantiqiy shakllari deganda, muayyan bir mazmuniy bog‘lanish vositasi vazifasini bajaruvchi vositalar tushunilishi, bunday vositalar vazifasini ayrim hollarda yordamchi so‘zlar ham bajara olishi dalillangan. Masalan, ko‘makchi so‘z turkumiga mansub lug‘aviy birliklar fikr qurilishi birligi sanaluvchi har xil tushunchalararo turlicha aloqadorlikni ifoda etishda ishtirok etadi. Bog‘lovchilar esa tushunchalarning material qobig‘i sanaluvchi so‘zlararo va predikativ qismlararo mantiqiy munosabatlarni ifoda etish uchun xizmat qilishi aytilgan. Chunki yordamchi so‘zlar sof grammatik kategoriyalar sanaladi: grammatik kategoriyalar mantiqiy kategoriyalardan ajralgan holda mavjud bo‘lmaydi. Shuningdek, maqolada grammatik kategoriyalar bilan mantiqiy kategoriyalar orasida mushtarak mutanosiblik kuzatilgan holatlarda bu ikki kategoriya hodisalari o‘zaro muvofiqlashishi to‘g‘risida fikr bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *so‘z, tushuncha, fikr mantiqiyliigi, ko‘chish, pleonazm, mikrosistema, geterogen, gemogen, ierarxiyal-silsilali, neytralizatsiya.*

Annotation. *This article analyzes certain aspects of function words. Although function words cannot independently express a concept or serve as its term, they participate in the expression of logical forms of thought. Logical forms of thinking are understood as tools that act as a means of some kind of semantic connection, and it is proven that in some cases the function of such tools can also be performed by auxiliary words. For example, lexical units belonging to the group of function words participate in the expression of various relationships between different concepts, which are considered as units of thought construction. Conjunctions are said to express logical relationships between the material shell of concepts and their predicative parts. This is because auxiliary verbs are considered purely grammatical categories: Grammatical categories do not exist separately from logical categories. The article also examines the possibility of mutual correspondence between grammatical and logical categories in cases*

where there is a general correspondence between grammatical and logical categories.

Keywords: *word, concept, logic of thought, power, pleonasm, microsystem, heterogeneous, homogeneous, hierarchical-ordinal, neutralization.*

Ma'lumki, so'z va tushuncha munosabati masalasi til va tafakkur birligi muammosining tarkibiy qismi hisoblanadi. Til birligi sanaluvchi so'zning tushuncha bilan aloqasini belgilashda, eng avvalo, so'z ma'nosi va uning tushunchaga munosabati masalasi turadi [Sumaronova, 1961:154].

Tushuncha ifodalovchi so'zlar o'zlarining konkret ma'nolariga matn orqali ega bo'ladi. Yordamchi so'zlarning matn qurilishida ishtirok etishi ularning ma'nosini ham belgilaydi. Shunisi ham borki, yordamchi so'zlarning ma'nolari mustaqil ma'noli so'zlar orqali anglashiladi. Mustaqil ma'noli so'zlarsiz ular qiymatsizlanadi, ahamiyati inkor etiladi. Shu bois yordamchi so'zlarning mantiqiy munosabat ifodalashdagi vazifasi faqat matn doirasida, mustaqil ma'noli so'zlar qurshovidagina ro'yobga chiqadi.

Yordamchi so'zlar mustaqil ravishda tushuncha ifodalamasa ham, uning atamasi bo'la olmasa ham, ularni fikrning mantiqiy shakllarini ifodalashda mutlaqo ishtirok etmaydi, deb bo'lmaydi. Fikrning mantiqiy shakllari deganda, muayyan biror-bir mazmuniy bog'lanish vositasi vazifasini bajaruvchi vositalar tushuniladiki, bunday vositalar vazifasini ayrim hollarda yordamchi so'zlar ham bajara oladi. Xususan, ko'makchi turkumiga mansub lug'aviy birliklar fikr qurilishi birligi sanaluvchi har xil tushunchalararo turlicha aloqadorlikni ifoda etishda ishtirok etadi. Bog'lovchilar esa tushunchalarning material qobig'i sanaluvchi so'zlararo (sodda gaplarda) va predikativ qismlararo (qo'shma gaplarda) mantiqiy munosabatlarni ifoda etish uchun xizmat qiladi [Sumaronova 1961:158-159]. Negaki yordamchi so'zlar sof grammatik kategoriyalar sanaladi: grammatik kategoriyalar mantiqiy kategoriyalardan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Ayniqsa, grammatik kategoriyalar bilan mantiqiy kategoriyalar orasida mushtarak mutanosiblik kuzatilgan holatlarda bu ikki kategoriya hodisalari o'zaro muvofiqlashadi [Gorskiy, Komlev, 1958:75]. Ularning birini boshqasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bundan shu narsa seziladiki, yordamchi so'zlarni leksik ma'no ifodalashdan mutlaqo chetda deb bo'lmaydi. Ular ma'lum darajada lug'aviy ma'noga ega bo'ladi (A. Potebnya). Shunisi ham borki, yordamchi so'zlar ifodalagan lug'aviy ma'nolar mustaqil ma'noli so'zlar ifodalagan lug'aviy ma'nolardan farq qiladi. Lug'aviy ma'nolar mustaqil so'zlarning asosiy – yetakchi xususiyati sanalsa, yordamchi so'zlarga xos asosiy, yetakchi xususiyat grammatik ma'no bo'lib, lug'aviy ma'no ularning ustama xususiyati hisoblanadi. Leksik ma'nosi aniq anglashiluvchi yordamchi so'zlarda ham hal qiluvchi asosiy ma'no-bu grammatik ma'nodir. Muhimi yana shundaki, yordamchi so'zlarning lug'aviy ma'nolari ham ularning grammatik ma'nolari ta'siriga tortiladi, unga xizmat qiladi. Xarakterlisi yana shundaki, yordamchi so'zlarning grammatik ma'nosi ham ularning o'zi uchun emas, balki mustaqil ma'noga ega boshqa so'zlar uchundir [Avrorin 1961:227]. Yordamchi so'zlarning mantiqiy kategoriyalarga va lug'aviy-

semantik hodisalarga munosabati, ular bilan aloqadorligi tilshunoslikda an’anaviy talqin tusiga kirib qolgan: yordamchi so‘zlar nosemantik birliklar bo‘lib, nolisoniy borliq bilan bog‘liqlikka ega emas, ular atama bo‘la olmaydi. Ular faqat grammatik ma’nolar bildiradi.

Yordamchi so‘zlarning “ichki forma” (shakl) tushunchasiga munosabati masalasi ham ularning mustaqil lug‘aviy ma’noga ega yoki ega emasligi masalasini aniqlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqil ma’noli ba’zi so‘zlar yordamchi so‘zlarga o‘tganda, ularning lug‘aviy ma’nolari xiralashgan tarzda saqlanadi. Masalan, *shunga qaramay, uxlaganiga qaramay* birliklari tarkibidagi *qaramay* yordamchisining ma’nosi “*U do‘stining yuziga qaramadi*” gapi tarkibidagi *qaramaslik* so‘zining ma’nosidan farq qiladi. Shu bois ham yordamchi so‘zlarga “mustaqil ma’noli so‘zlarning grammatik xususiyatlarini belgilash uchun xizmat qiladi” [Gvozdev, 1967:412] qabilidagi vazifa “yuklanib” kelmoqda.

Yordamchi so‘zlarning funksional almashinuvi, ularga xos turkumlardan biri ixtiyoridagi lisoniy birliklarning boshqa turkum ixtiyoriga o‘tishi yordamchi so‘zlar guruhining maxsus sistema ekanligi, bu sistema doirasidagi alohida ichki kategoriyalarning ma’lum xususiyatlar asosida tutashuvchi va ma’lum boshqa xususiyatlar asosida farqlanishi (oppozitsiyasi) kabilarni aniqlab olish orqali reallashadi.

So‘z turkumlari, ularning barcha tur va ko‘rinishlarini o‘z ichiga olgan holda, tilning yaxlit sistemasiga nisbatan gomogen sistemani tashkil qiladi. Ular yaxlit leksik-grammatik kategoriyalar uyushmasi sifatida yordamchi so‘zlarga nisbatan gomogen sistema tavsifida bo‘ladi. Mazkur uyushma yordamchi so‘zlarning konkret olingan alohida turlariga nisbatan geterogen sistema hamdir. Bu o‘rinda geterogen sistema tushunchasi til hodisalarining invariant qabatlanishiga muvofiqlashadi. Masalan, ko‘makchilar shu turkumga dahldor leksik birliklarning mikrosistemi (podtipi) tavsifida, umuman, yordamchi so‘zlar kategoriyasiga mansubdir. Yordamchi so‘zlar uyushmasi ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama kabi mikrosistema (podtiplar)ni birlashtiruvchi geterogen sistema-invariant qatlam hisoblansa, ana shu geterogen tizim-invariant qatlam mustaqil ma’noli so‘zlarni, modal so‘zlarni, taqlid so‘zlarni va undovlarni ham o‘z ichiga olgan, gomogen sistema-variant qatlamdir. Bundan shu narsa seziladiki, iyerarxiyalı-silsilalı bog‘lanish va ularning munosabati so‘z turkumlari mustaqil ma’noli so‘z turkumlari – yordamchi so‘z turkumlari va boshqalar; mustaqil ma’noli so‘zlar – ot, sifat va boshqalar; yordamchi so‘zlar – ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama uchun ham tegishlidir.

Neytralizatsiya sistema hosil qiluvchi eng muhim faktordir. Shuning uchun til elementlari, ularning oppozitsiya va korrelyatsiyasi biror bir tizim qamrovida o‘zaro bog‘lanadi. Neytralizatsiya dastlab fonologik tushuncha bo‘lgan. Uning nazariy asoslari N. S. Trubetskoy tomonidan oppozitsiyalar sistemi haqidagi ta’limot sifatida yaratilgan.

Ma’lum bo‘ladiki, yordamchi so‘z turkumlarining ularga xoslangan belgi-xususiyatlari har doim mutlaq bo‘la olmaydi; so‘z turkumlarini o‘zaro farqlovchi

xususiyatlar ba’zan inkor etiladi va bu hol bir so‘z turkumiga xos lug‘aviy birliklarning, xoh u mustaqil ma’noli bo‘lsin, xoh u yordamchi, boshqa turkum ixtiyoriga ko‘chishiga sabab bo‘ladi.

So‘z turkumlariga xos neytralizatsiya so‘z turkumlari, shu jumladan, yordamchi so‘z turkumlarning ko‘chishi bilan bog‘liq omillaridan biridir.

Yordamchi so‘zlarning ko‘chishiga sabab bo‘luvchi boshqa omillar ham mavjud. Ulardan biri pleonazm hodisasidir. Pleonazm “nutqiy figura bo‘lib, sinonimik muqobil (ifoda)larning bir joyda yig‘ilishi” [Axmanova 1966:46], “til birliklarining semantik jihatdan takror holda” ishlatilishidir [Mahkamov, 1988:10].

Pleonazm hodisasi so‘zlashuv nutqida faol bo‘lib, unda bir xil yoki o‘zaro yaqin birliklar bir xil kategorial vazifada ishlatiladi. Masalan, *Paxtamizning hozirgi holati kuzda yaxshi hosil olishga ishontirib turibdi, ammo lekin shu vaqtgacha birorta klubimiz yo‘q* (Said Ahmad) qo‘shimcha gapida predikativ qismlari zidlovchi *ammo* va *lekin* bog‘lovchilari yordamida birikkan. *Ammo* va *lekin* bog‘lovchilari grammatik vazifasiga ko‘ra ham, ma‘nosiga ko‘ra ham, bir xildir. Mazkur matn “bag‘ri”da ularning mushtarak qiymatiga putur yetgan, ulardan biri ana shu qiymat va vazifadan holilashib, yuklamalar zimmasidagi vazifa va ma‘noni kasb etgan – qo‘shma gap predikativ qismlariaro zidlik ma‘nosini kuchaytirishi uchun xizmat qilgan. Natijada yordamchi so‘z – bog‘lovchilar konversiyasiga yo‘l ochilgan.

Pleonastik qo‘llanish har xil vazifa va ma‘nodagi yordamchi so‘zlar munosabatida ham vujudga keladi. Chunonchi, *va* – biriktiruv ma‘nosidagi teng bog‘lovchi; *shuning uchun* esa sabab ma‘nosidagi ergashtiruv bog‘lovchi. Nutqiy lahzalarda bir grammatik kategoriyaga mansub bo‘lgan, lekin har xil ma‘no va har xil vazifadagi bu ikki bog‘lovchi yonma-yon qo‘llanib, pleonastik ifodaga sabab bo‘ladi: *Yomg‘ir ko‘p yog‘di va shuning uchun yo‘lda yurish qiyin bo‘ldi*. Mazkur qo‘shma gapda *va* bog‘lovchisi o‘ziga xoslashgan biriktiruv ma‘nosi va tenglik aloqasi ifodachisi vazifasida emas; uning bu ma‘no va vazifasi inkor etilgan. Chunki qo‘shma gapning predikativ qismlari sabab va uning oqibati ma‘nosi munosabatiga ko‘ra birikkan. Mazkur ma‘no munosabati tobelanish aloqasi tufayli ro‘yobga chiqadi. Demak, “*Yomg‘ir ko‘p yog‘di va shuning uchun yo‘lda yurish qiyin bo‘ldi*” polipredikativ qurilmasining funksional qismlari ergash (*yomg‘ir ko‘p yog‘di*) va bosh (*yo‘lda yurish qiyin bo‘ldi*) gaplar maqomida bo‘lib, ularning aloqasi *shuning uchun* bog‘lovchisi orqali amalga oshgan. *Va* bog‘lovchisi esa, ana shu predikativ qismlararo anglashiluvchi sabab va uning oqibati ma‘nosini kuchaytirish, bo‘rttirish vazifasini bajargan – yuklama ixtiyoriga o‘tgan, uning boshqa bir so‘zga ko‘chish imkoniyati reallashgan.

Ma‘lum bo‘ladiki, yordamchi so‘z turkumlarida so‘zlarning bir-biriga ko‘chish imkoniyati mavjud bo‘lib, ular ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Yordamchi so‘zlar bilan bog‘liq masalalar talaygina. Ularni aniqlash va o‘rganish navbatdagi muhim va kechiktirilmas vazifalarga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аврорин В.А. Грамматика нанайского языка. Том II. – М. -Л., 1961.

- 2.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
- 3.Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Фонетика и морфология. – М.: Просвещение, 1967.
- 4.Горский Д.П., Комлев Н.Г. К вопросу о соотношении логики и грамматики // Вопросы философии. – М., 1958.
- 5.Махкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. – Тошкент: Фан, 1988.
- 6.Сумаронова Л.Н. Служебные слова и понятие // Логико-грамматические очерки. – М.: Высшая школа, 1961.

**HOZIRGI O‘ZBEK TILI LEKSIK SATHIGA DOIR BA’ZI
MASALALAR**
**SOME ISSUES RELATED TO THE LEXICAL LEVEL OF THE
MODERN UZBEK LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/UTYY7818

Abjalova Manzura Abdurashetovna,
Filologiya fanlari doktori (DSc),
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti
E-pochta: abjalova.manzura@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1927-2669

Annotatsiya. Globallashuv, ilm, texnologiya, raqamli iqtirodiyot rivoji bilan tilshunoslik arsenali – leksikologiyada ko‘p o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi, davr o‘tishi bilan yangi tadqiqotlarni talab qiladi. O‘zbek tili leksik sathining doimiy ravishda yangilanib borayotgani, mavjud nazariy qarashlar va amaliy yondashuvlar doirasida yangi tadqiqot yo‘nalishlarini yuzaga keltirmoqda. Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) sohasi amaliy tilshunoslik bilan uzviy aloqadorligi asosida o‘rganiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tili leksikologiyasidagi ayril masalalar tahlil qilindi. Tadqiqotda o‘zbek tilida leksik birliklarning ko‘p ma’nolilikka egaligi va bu holat NLP sohasida jiddiy tadqiqotlarni talab qilishi ochiqqlangan. Shuningdek, omofon va paronim birliklarning farqli belgilari misollar asosida yoritilib, ularning zamonaviy o‘zbek tili tizimidagi o‘rni aniqlangan. Maqolaga doir qilingan tadqiqot natijalari tilning dinamik rivojlanishini aks ettiruvchi lingvistik modellarni yaratish va NLP tizimlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: amaliy tilshunoslik, leksikologiya, ko‘p ma’no, o‘z ma’no, ko‘p ma’no, neologizm, o‘zlashma, eskirgan so‘zlar, “tirilgan” so‘zlar, omonim, omofon, paronim.

Annotatsion. Globalization, the development of science, technology, and digital literacy are bringing about many changes in the linguistic arsenal - lexicology, requiring new research over time. The lexical level of the Uzbek language is constantly evolving, giving rise to new directions within existing theoretical frameworks and practical approaches. The field of Natural Language Processing (NLP) is studied in close connection with applied linguistics. This article analyzes several key issues in Uzbek lexicology. The study reveals that the polysemy of lexical units in the Uzbek language requires in-depth research within the NLP domain. Furthermore, the distinctive features of homophones and paronyms are elucidated through examples, and their roles within the modern Uzbek linguistic system are defined. The findings of this research have practical significance for developing linguistic models that reflect the dynamic evolution of language and for improving NLP systems.

Keywords: *NLP, applied linguistics, lexicology, polysemy, proper meaning, polysemy, neologism, appropriation, obsolete words, “resurrected” words, homonym, homophone, paronym.*

Tilning leksikologiya – leksik sathi tilshunoslikning boshqa sohalariga qaraganda ko‘proq o‘zgarishlarga duch keladigan qismidir. Bugungi kunda raqamli texnologiyaga moslashtirish uchun amalga oshirilayotgan ishlar qatorida tilning leksik qatlami ham amaliy jihatdan tadqiq etilishini talab qiladi. Tabiiy tilning qayta ishlanishi (NLP)da [Abjalova, 2020: 110], barcha sathlar muhim ahamiyat kasb etadi. So‘zning leksik-semantik xususiyatlarining aniq o‘rganilishi semantik tasnif mukammalligi va to‘liqliligini ta‘minlaydi. Til korpuslarida [Abjalova, 2022: 176] kontekstual semantik tahlilning to‘g‘ri amalga oshirilishiga erishiladi. Shu boisdan NLP ishi keng qamrovlilik tamoyili [Abjalova, 2021: 103], [Abjalova, 2022:123-139] asosida leksik qatlamni qamrab olishdan boshlanadi.

Amaliy tilshunoslik – tilning tuzilishi, funksiyasi va faoliyati haqidagi nazariy-ilmiy bilimlarni inson amaliy faoliyatining turli sohalarida qo‘llash, shuningdek, nolingvistik yo‘nalishlarda lisoniy bilimlarni tatbiq etish nazariyasini yaratish bilan bog‘liq tilshunoslik yo‘nalishi hisoblanadi. Amaliy tilshunoslikda tilni o‘rganish bilan bog‘liq amaliy muammolarni hal qilish, boshqa sohalarda tilshunoslik nazariyasini amaliy qo‘llashni ixtisoslashtirish; nazariy tilshunoslik qoidalarini tekshirish va amaliy tilshunoslik tomonidan yaratilgan mahsulotlarning samaradorligini tadqiq etishga e‘tibor qaratiladi.

Tilning boyligi so‘z miqdori bilan belgilanmaydi. Aslida, tilning so‘z boyligi ma‘nodosh so‘zlarning ko‘pligi bilan belgilanadi. Bir so‘zning ma‘nodoshlari qancha ko‘p bo‘lsa, fikrni rang-barang ifoda etish, tarjimani to‘g‘ri chiqarish imkoniyati shunchalik oshadi. O‘zbek tili ham so‘zga boy va juda ko‘p so‘zlarning (deyarli har bir so‘zning) ma‘nodoshi mavjud [Dadaboyev, Abjalova, Rashidova, 2023: 617]. Tasavvur qiling, til – bu qo‘l, shunda kaft – tilning yadroviy xususiyatlari: fonetikasi, morfologiyasi, sintaksisi, leksikologiyasi. Barmoqlar – nutqiy uslublar (1a-chizma). Yadrodagi leksikologiyadan ushbu besh uslubga (barmoqqa) harakat uchun imkoniyat uzatiladi (barmoqqa qon o‘tish joyi), barmoq va kaft birlashsa, bir kuch (jips butunlik) bo‘ladi (1b-chizma).

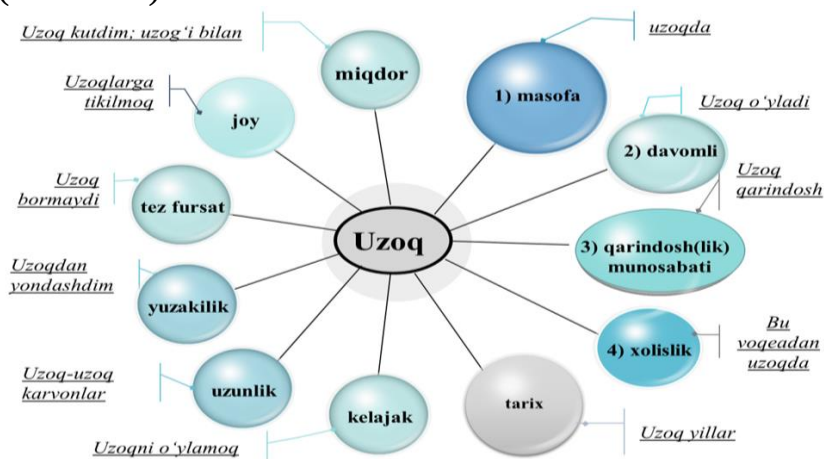
1a-chizma. Til imkoniyati va holatining qo‘l orqali ifodalanishi

1b-chizma. Til imkoniyati uning barcha xususiyatlarida namoyon bo‘ladi.

O‘rganish sohasini so‘z va uning lug‘aviy ma‘nosi bilan bog‘liq hodisalar, ya‘ni o‘z va ko‘chma ma‘no, bir ma‘nolilik va ko‘p ma‘nolilik, so‘zning shakl va ma‘no munosabatiga ko‘ra turlari (sinonim, omonim, antonim, paronim, giper-giponim, xolo-meronim) tashkil etgan leksikologiya o‘zbek tili leksikasidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini ham tahlil etadi.

Ko‘p ma‘noli so‘zlar. Lug‘at tarkibida monosemantik (bir ma‘noli) va birdan ortiq ma‘noga ega *polisemantik* (ko‘p ma‘noli) so‘zlar mavjud. O‘zbek tili lug‘at sathining 80% qismi ko‘p ma‘noli so‘zlar hisoblanadi va har bir polisemantik so‘z kamida ikki, ko‘pi bilan elliktagacha qo‘shimcha ma‘noga ega.

Amaliy tilshunoslikda eng dolzarb masalalardan biri ham har bir so‘zning ayni paytdagi sememalarini aniqlab chiqish hisoblanadi. Chunki muayyan so‘zning turli matnda qo‘llanilishidagi farqni tushunish o‘ta muhim. Tilning pragmatik xususiyatiga oid ushbu fikrni tasdiqlash maqsadida *uzoq* leksemasi yordamida bir misol keltiramiz (2-chizma):

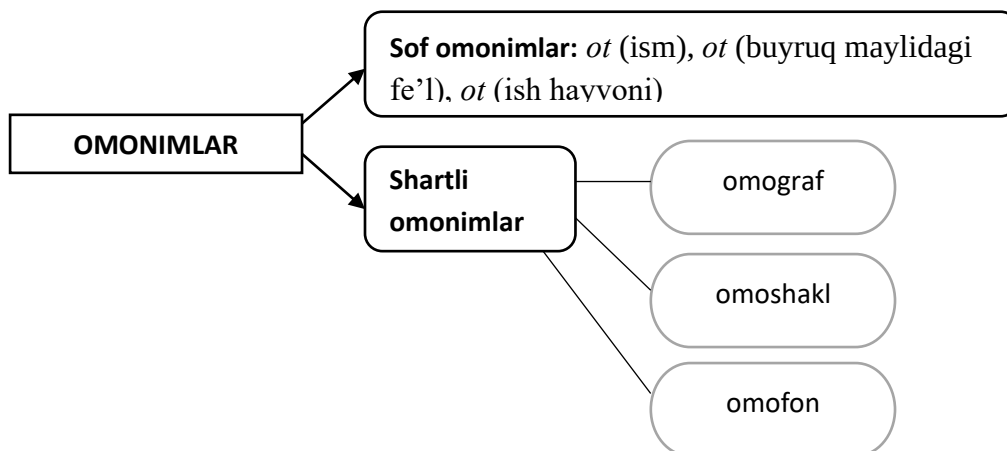
2-chizma. *Uzoq* so‘zining nutqda reallashuvi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *uzoq* so‘ziga to‘rtta izoh berilgan: 1) oraliq masofasi katta, nisbatan narida joylashgan; olis; 2) vaqt e‘tibori bilan davomli katta, ko‘p; 3) do‘stlik, qarindoshlik, tanishlik va sh.k. jihatdan bog‘lanish u qadar yaqin bo‘lmagan, yaqin emas; 4) (ko‘chma) bevosita aloqasi, munosabati yo‘q; aloqasiz [O‘TIL, 2006: 268].

Badiiy asarlardagi ifoda bo‘yog‘i, kundalik turmushda reallashish vaziyatiga muvofiq *uzoq* so‘zining qo‘shimcha ma‘nolari yuzaga keladi: 1) o‘tgan davr (tarix); 2) kelajak haqida fikr yuritish, oqibatini o‘ylab ish ko‘rish (kelajak); 3) miqdorni anglatish, ko‘p; 4) uzunlik o‘lchovi; 5) ishga yuzaki yondashish (yuzakilik); 6) davomli emas, tez fursatda bitadi (qisqa vaqt); 7) uzoqdagi joy. Aynan elektron lug‘atlarni yaratishda hozirda tilning lisoniy va nutqiy imkoniyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi [Abvalova, Erkinov, 2021:160-163].

Omonimiya. Ma’lumki, omonim soʻzlar shakli bir xil, ammo semantikasi turfa xil boʻlgan leksik birliklar hisoblanadi.

Omonimlar, umumiy holatda quyidagicha tasniflanadi:

3-chizma. Omonimlarning umumiy tasnifi.

Omonimiyani yuzaga keltiruvchi mezonlar:

- 1) yozuvdagi bir xillik (aynanlik);
- 2) grammatik aynanlik
- 3) talaffuzdagi aynanlik (oʻxshashlik emas).

Ham aytilishi (bunda muayyan unli tovush yoʻgʻon yo ingizchka talaffuz qilinmasligi kerak), ham yozuvi aynan, yaʼni bir xil boʻlgan soʻzlar **sof omonimlar** deyiladi. Ularga, asosan, internatsional yo oʻzlashma boʻlmagan soʻzlar aynanligi misol boʻla oladi. Masalan, *uch* (son) *uch* (II shaxs birlikdagi buyruq mayli feʼli), *uch* (biror narsaning tugallangan qismi); *qoʻsh* (juft), *qoʻsh* (II shaxs birlik, buyruq maylidagi feʼli), *qoʻsh* (yer haydash jamlamasi) kabi.

Shartli omonimlar muayyan xususiyatlari, jumladan, 1) talaffuzi; 2) grammatik shaklning birikishi natijasida soʻzshaklning boshqa soʻz bilan bir boʻlib qolishi; 3) yozilishi (nutq tovushlarining yoʻgʻon yoki ingichka talaffuzi bilan farqlansa-da) boʻyicha aynanlikka ega boʻlishidan yuzaga keladi. Shu bois ular nutqiy omonimlar ham hisoblanadi. Ular ushbu uch xususiyatga asosan uch turga boʻlinadi. Ushbu shartli omonimlarning omofon turiga shu vaqtga qadar qilingan ishlarda paronimlardan misollar yozib qoʻyish bilan cheklaniladi. Uning oʻziga xos xususiyati misollar yordamida aniq va toʻgʻri tushuntirilmaydi. Shu bois ushbu maqolamizda qisqacha shu masalaga toʻxtalamiz.

Omofonlar – talaffuzi, aytilishi bir xil (aynan), ammo yozilishida biroz, maʼnosi butunlay farqlanish mavjud shakllar. Masalan: *urush* (jang), *urish* (harakat nomi-urmoq), *bukun* (bugun), *bu kun* (oʻsha kun) kabi. Omofonlar, ayrim manbalarda aytilganidek, aynan paronimlar emas. Hatto ayrim adabiyotlarda omofonlar deya paronimga oid misollar keltirilgan. Bu ikki lingvistik hodisa oʻzaro farqlanadi. Bu haqda quyida misollar bilan tushuntirildi.

Paronimlar esa chiroyli soʻzlash, taʼsirchan gapirish va toʻgʻri yozish – maʼnaviy qadriyatlarning alohida ahamiyatga ega boʻlgan turi. Yoqimli, shirali,

bejirim so‘zlash va yozish tinglovchi va o‘quvchining ham, so‘zlovchi va yozuvchining ham ma’naviyatini ko‘rsatuvchi qadriyatdir. Nutqqa ifodaviylik, go‘zallik, ta’sirchanlik baxsh etadigan lisoniy omillardan biri paronimlardir.

Paronim so‘zi tarkibidagi yunoncha “*para*” – yaqin, yaqinidagi, yondosh, o‘xshash, “*onuma*” – nom degani. Aristotel taklif qilgan paronim atamasi dastlab *otalik* – *otaliq*, *bo‘shlik* – *bo‘shliq*, *bolali* – *bolalik* tarzidagi yasama so‘z va so‘zshakllarga nisbatan qo‘llanilgan. Bu kabi so‘zlarning asosidan so‘nggi qo‘shimchalar ma’no farqlash vazifasini bajaradi va nutqda talaffuz o‘xshashligini hosil qilgan. Paronimlar uchun talaffuzdoshlik asosiy mezon hisoblanadi. Masalan, ***asr*** va ***asir***, ***afzal*** va ***abzal***, ***sher*** va ***she‘r***, ***adib*** va ***adip*** kabi so‘z talaffuzda bir xil aytilsa-da, yozilishda farq qiladi. Ma’nosi ham butkul boshqa_boshqa. Paronimni ikki xil yozilishga ega bo‘lgan, ammo ma’nosi bir xil bo‘lgan dubletdan farqlash kerak: ***arava*** – ***aroba***, ***bekik*** – ***berkik***, ***benihoya*** – ***benihoyat***, ***gado*** – ***gadoy*** kabilar paronim emas, balki dublet, variantdosh so‘zlardir.

Omofonlar va paronimlar. Ko‘plab tillarda bo‘lganidek, o‘zbek tilida ham tovush yoki imlo jihatidan o‘xshash, ammo ma’nosi turlicha so‘zlar va so‘zshakllar mavjud. Og‘zaki hamda yozma nutq madaniyati haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lmagan shaxs ma’lum bir kontekstda kerak bo‘lmagan so‘zlarni noto‘g‘ri qo‘llashi mumkin. Bu fikrning ma’nosini buzadi va tushunmovchilikka olib keladi. Shu bois ta’limda so‘zlarning shakl va munosabatiga ko‘ra turlari: sinonim, antonim, omonim, paronim kabilarni sinchkovlik bilan o‘rganishi va ularni o‘rinli qo‘llay bilishi lozim. Masalan,

La’lidan jonimg’a o‘tlar ***yoqilur***,
Qoshi qaddimni jafodin ***yo qilur***,
Men vafosi va’dasidin shodmen,
Ul vafo, bilmanki, qilmas ***yo qilur***. (Alisher Navoiy)

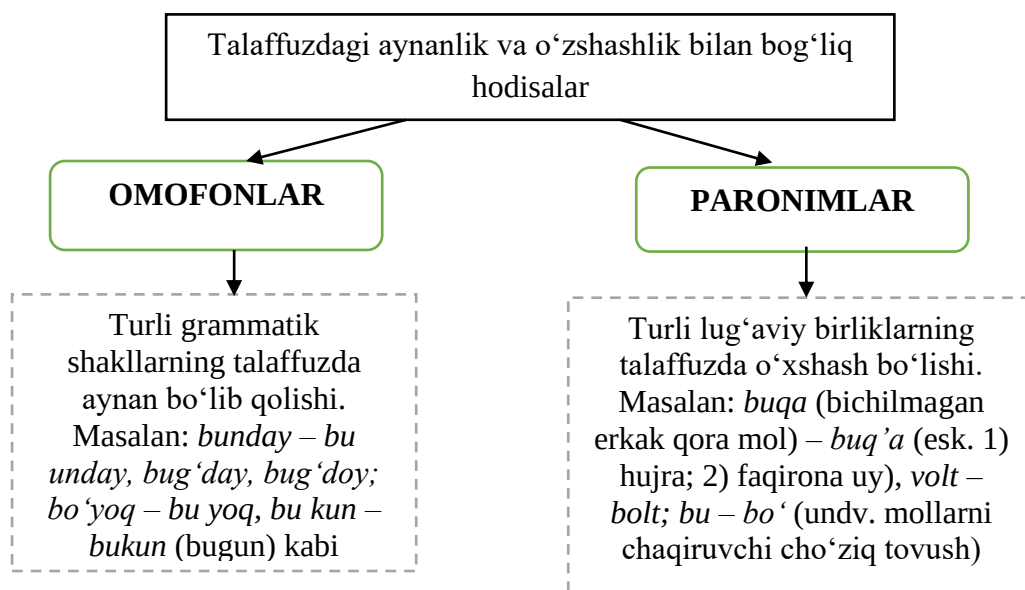
Mazkur tuyuqda qalin yozuv bilan ajratib ko‘rsatilgan ***yoqilur*** (yoqiladi), ***yo qilur*** (yoy qiladi – bukadi), ***yo qilur*** (yoki qiladi) shakllar yozuvda emas, balki talaffuzdagina aynanlikka ega bo‘lmoqda. Talaffuzda aynanlik, yozuvda biroz farq qiluvchi bunday birliklar tilda omofonlar deyiladi. Masalan, rus tilidagi *no mpu* (uchtadan) va *nompu* (ishqala) so‘zshakllari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Ayon bo‘lganidek, ushbu misollardagi so‘zlar turli ma’noli, faqat ayrim grammatik shakllardagina yozilishi va tovushi bir xil bo‘lib qolgan. Bunday hodisa tilshunoslikda omofon deyiladi. **Omofonlar – omonimning bir turi.**

Yana bir misol:
Charxi kajraftor eliding ***yoza men***,
Chiqmadim hijron qishidin ***yoza (yozga) men***.
Bir meni yorliq bila yod etmas ul,
Har necha ul shahg’a qulluq ***yoza men***. (Mavlono Lutfiy)

Ushbu tuyuqning 1-misrasidagi ***yoza men*** (yozg‘iraman – shikoyat qilaman) so‘zshakli 4-misradagi ***yoza men*** (yozaman, bitaman) so‘zshakli bilan omoshakl, ya’ni muayyan grammatik shakllarning aynan bo‘lishi, 2-misradagi ***yoza men*** (yozga men) so‘zlar birlashmasi 1- va 4-misradagi ***yoza men*** so‘zshakllariga omofon bo‘lmoqda.

Tilda paronimlar deb nomlanuvchi lingvistik hodisa (masalan, *ekskavator* – *eskalator*, *adil* – *odil*, *pisht* – *kisht* kabi)ni shu vaqtga qadar Sh. Rahmatullayev tushuntirgan dastlabki leksikografik manbadagi [Rahmatullayev, 1984: 67] omofonlar o‘zbek tilshunosligi manbalarida paronimlar hisoblanishi tushuntirib kelingan. Bunga nima sabab bo‘lgan? Asosiy sabab Sh. Rahmatullayev o‘z lug‘atida omofon sifatida paronimlarni ham misol qilib keltirishi bilan belgilanadi. Shu bois keyingi boshqa manbalarda, go‘yoki paronim hodisasi o‘zbek tilshunosligida endi kashf etilganday, omofonlarni paronimlar deb ta’kidlashadi. Ammo amaliy tilshunoslikda ushbu hodisalarni farqlash lozim.

Asosiy farqi: omofon aynan talaffuzga ega, paronimlar esa o‘xshash (4-chizma).

4-chizma. Omofon va paronimlarning farqli jihatlari.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, leksikaning yangilanish va eskirish jarayonlari o‘z ichida bo‘lmay, ekstralingvistik omillar, asosan, yangi innovatsiyalarning paydo bo‘lishi hamda siyosiy tuzumlarning o‘zgarishi va bular ortidan yuzaga keluvchi yangidan yangi faoliyat-jarayonlar, ularning mahsulotlari esa yangi nomlar bilan atalgani sababli bu turdagi leksemalar paydo bo‘ladi. So‘zlarning eskirishi hamda iste‘moldan chiqishi esa mavjud narsalarning iste‘moldan chiqishi va uni ifodalagan so‘zning ham u bilan birga eskirishi natijasida, qolaversa, so‘zlarning talaffuz iqtisodiga mosi yoxud talaffuzga qulayligi ham sinonim so‘zlardan birining chiqib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin [Dadaboyev va boshq., 2023: 810]. Ammo davr o‘tishi bilan eski so‘zlar yangi ma’no kasb etib “tirilishi” yoxud o‘z ma’nosida zamonaviy hodisa yoki narsa-buyum nomini ifodalashga xizmat qila oladi. Bu holat tilning ijtimoiyligini yana bir bora dalillab beradi va tilda ham “atom hodisalar” borligini asoslaydi. Shuningdek, amaliy tilshunoslikda an’anaviy qo‘llanib kelinayotgan manbalardagi

tadqiqotlarni tanqidiy o‘rganishni taqozo etadi. ushbu maqolada omofon va paronim misolida biz ushbu fikrimizni dalilladik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abjalova M.A. Tahrir va tahlil dasturlarining lingvistik modullari. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b. ISBN 978-9943-6939-0-6
2. Abjalova M. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo‘llanma / M.A. Abjalova. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.
3. Abjalova M.A. O‘zbek tili ontologiyasi: yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 215 b. ISBN 978-9943-7804-5-3.
4. Abjalova M. O‘zNet lingvistik ontologiyasini yaratish loyihasining konsepsiyasi. // O‘zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari, – Toshkent: ToshDo‘TAU, 1/2022. – B. 123-139.
5. Abjalova M., Erkinov F. Elektron lug‘at va kiberleksikografiya. // O‘zMU xabarleri. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali. – Toshkent, 1/2021. – B. 160-163.
6. Abjalova M., Geldiyeva X. O‘zbek tiliga xorijiy tillardan kirib kelgan iqtisodiy va biznes sohadagi neologizmlar. // O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika, – Toshkent: ToshDo‘TAU, 1/2022. – B. 42-67.
7. Abjalova M., Iskandarov O. Methods of Tagging Part of Speech of Uzbek Language. // IEEE – UBMK – 2021: 6th International Conference on Computer Science and Engineering. 15-16-17 September 2021. Ankara – Turkey. DOI: [10.1109/UBMK52708.2021.9558900](https://doi.org/10.1109/UBMK52708.2021.9558900). – pp. 82-85. Impakt Factor 5.5
8. Abjalova M., Safarova G., Ravshanova N. Zamonaviylashgan va “tirilgan” eski so‘zlar. «Contemporary technologies of computational linguistics – CTCL.2024». International scientific-practical conference: Vol.2 / No. 22.04(2024). – T. – pp. 614-617.
9. Dadaboyev H., Abjalova M., Rashidova U. O‘zbek tili sinonimlarining o‘quv lug‘ati. – Toshkent: BookPrint, 2023. – 810 b.
10. Махмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001.4-сон. 5–7-бетлар.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
12. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 339 б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5 жилдли. 2006.
14. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Биринчи жилд. Тошкент, 2000 йил.

15. Шоабдурахимов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

**SINTAKTIK SATHDA MAZMUNY-SHAKLIY NOMUTANOSIBLIK
HAQIDA
ON CONTENT-FORMAL DISPROPORTION AT THE SYNTACTIC
LEVEL**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ISOC5801

Sheronov Boyirboy G‘oziboyevich
Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi
Xo‘jand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
boirjon.sheronov.68@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada sintaktik sathda semantik-sintaktik nomutanosiblik ba'zi ko'rinishlari tahlil qilinadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda semantik-sintaktik nomutanosiblikning ikki turi ajratiladi: paradigmatic nomutanosiblik, sintagmatik nomutanosiblik. Bunday nomutanosiblik ergash gapli qo'shma gaplarning sintetik tip ergash gapli qo'shma gap turlarida faol amal qilishi uqtiriladi. Sodda gaplarda mazmuniy-shakliy nomutanosiblik lisoniy tejamlilik, qo'shma gaplarda lisoniy ortiqchalik hodisalari tufayli ro'yobga chiqadi. Bunda tejamlilik hodisasida ma'noviy birliklar ko'p (ortiqcha) bo'ladi; ortiqchalikda shakliy birliklar ko'p (ortiqcha) bo'ladi. Gap bo'laklarining noamaliy mavqei ham mazmuniy-shakliy nomutanosiblik tufayli yuzaga keladi.

Kalit so'zlar: semantik, sintaktik, nomutanosiblik, ergash gapli qo'shma gap, sintaktik aloqa, sintaktik munosabat.

Annotation. This article analyzes some issues of semantic-syntactic asymmetry at the syntactic level. In complex sentences, two types of asymmetry are distinguished: Paradigmatic asymmetry, syntagmatic asymmetry. It is indicated that it functions actively in complex sentences of the synthetic type. The manifestation of semantic-syntactic asymmetry in simple sentences is associated with linguistic economy, and in complex sentences, with linguistic redundancy. Semantic-syntactic asymmetry is also characterized by the non-functional position of sentence members.

Keywords: semantic, syntactic, asymmetry, complex sentences, syntactic connection, syntactic relations.

Ergash gapli qo'shma gaplar til sintaktik sistemasining yuqori sath hodisalaridan sanalib, ular so'z birikmalariga izomorf maqomidagi butunlikdir. Ergash gapli qo'shma gaplarning so'z birikmalariga izomorfligi qismlarining sintaktik aloqa va sintaktik munosabatga ko'radilar: so'z birikmalari ham tobelanish va tobedoshlik aloqalariga ko'ra hosil bo'lsa, ergash gapli qo'shma gap qismlari ham ana shu aloqalar yordamida birikadi. Atributiv, posesiv, ob'ekli,

relyativ munosabatlar so‘z birikmalari strukturasi uchun ham, ergash gapli qo‘shma gaplar strukturasi uchun ham xosdir [Mahmudov, 1984:22].

A.Nurmonovning e’tirof etishicha, sintaktik sathda shakl va mazmun nomutanosibligini sodda gap misolida o‘rgangan N.Mahmudov keyinchalik bunday munosabatni qo‘shma gaplar misolida ham tadqiq etadi [Nurmonov, 2011:75]. Sodda va qo‘shma gaplarda shakl va mazmun nomutanosibligini bir-biriga qiyoslab o‘rganish natijasida muallif bunday gaplarning shakl va mazmun nomutanosibligida ikkita tamoyil amal qilishi haqidagi juda muhim xulosaga keladi. Uning fikricha, sodda gaplar doirasidagi mazmuniy-sintaktik nomuvofiqlik, asosan, tildagi tejash tamoyilining namoyon bo‘lishi sifatida yuzaga kelsa, qo‘shma gaplardagi bunday nomuvofiqlikning zamini tildagi ortiqchalik tendensiyasiga borib taqaladi [Nurmonov, 2011:76].

Boshqacha aytganda, lisoniy ortiqchalik va lisoniy tejamlilik qanchalik farq qilmasin, ular shunchalik yondosh va munosabatdoshdir. Birinchisida shakliy birliklar ma’noviy qiymatga ega bo‘lmaydi, ikkinchisida, aksincha, ma’noviy birliklar moddiy shaklga ega bo‘lmaydi. Muhimi shundaki, “tejamlilik” hodisasida ma’noviy birliklar ko‘p (ortiqcha) bo‘ladi; ortiqchalikda shakliy birliklar ko‘p (ortiqcha) bo‘ladi [Sheronov,1996:3]. Darhaqiqat, *Halol (kishi) to‘g‘ri ishlaydi* gapining sintaktik qurilmasi orqali ifodalanishi lozim bo‘lgan ma’no qamrovi *Kim halol bo‘lsa, u to‘g‘ri ishlaydi* gapining shakliy qurilmasi orqali ifodalash mumkin. Muhimi yana shundaki, ortiqchalik belgisiga ega bo‘lgan keyingi qurilma ham til sintaktik sistemasida muhim va ahamiyatli hodisalardan biri sifatida xarakterlanadi.

Bu hol gap bo‘laklarining nomaliy mavqe bilan bog‘liq holda ham yuzaga keladi. Aniqrog‘i, gap mazmun ifoda jabhasining noamaliy mavqei bilan aloqador bo‘ladi. Sintagmatik nomutanosiblik tufayli gap tarkibidagi so‘zlar miqdori bilan gap bo‘laklari miqdori muvofiq kelmaydi. Masalan, *Ko‘p o‘qigan ko‘p biladi* tipidgi jumalarda gapning mazmun va ifoda jabhasiga xos nomutanosiblik mavjud. Gap mazmun jabhasida ma’noviy birliklar (sub’ekt, uning atributi, predikat, uning atributi) miqdori to‘rtta bo‘lishiga qaramay, uning ifoda jabhasi ikki funksional qismdan iborat: ega va kesim. Gap mazmun qamrovidagi subyekt atributi va predikat atributi tushunchalari moddiylashtiruvchi leksik birliklar mavjud bo‘lsa-da (ko‘p; o‘qigan; ko‘p: ko‘p biladi), ular (leksik birliklar) mustaqil funkksional mavqega ega emas: subyektning atributi, predikatning atributi ma’nolarini bildiruvchi leksik birlikning eganing va kesimning sintaktik mavqelariga tortilgan – gap mazmun va ifoda jabhasining sintagmatik xarakterdagi nomutanosibligi vujudga kelgan [Abdusamatov, 1994:18-19].

N.Mahmudov o‘zbek tilidagi ergash gaplarni o‘rganishda G‘.Abdurahmonov, M.A.Asqarova, A.Berdialievlarning ilmiy tadqiqotlari alohida diqqatga sazovor ekanligini ta’kidlaydi [Nurmonov,1992:214]. Ayniqsa, A.Berdialiyevning tadqiqotlari o‘zbek tilshunosligida ana shu yo‘nalishdagi dastlabki ishlardan biri ekanligini uqtirib, ergash gapli qo‘shma gaplardagi paradigmatic va sintagmatik, mazmuniy-signifikativ xususiyatlari, ulardagi

sintaktik omonimiya, polisemiya, ko‘p funktsionallik kabi bir qator masalalar chuqur tadqiq etilganligini e‘tirof etadi [Nurmonov, 1992:215].

Gap qurilishi birliklariga o‘ziga xos lisoniy ramz maqomida bo‘ladi. Ularda barcha ramziy birlikarga xos qonuniyatlar amal qiladi. Shu bois gapning shakli (ifoda) va ma‘noviy jabhalarida ba‘zan nomutanosibliklar sodir bo‘lib turadi.

Sintaktik birliklarning ma‘no va shakl jabhalarida ko‘zga chalinuvchi bunday nomutanosiblik ikki xildir: paradigmatic nomutanosiblik va sintagmatik nomutanosiblik [Sheronov, 1996:77]

Muhimi shundaki, boshqa sintaktik butunliklarda kuzatiluvchi shakl va ma‘no mutanosibligi yoxud nomutanosibligi ergash gapli qo‘shma gap qurilmalarida ham ko‘zga tashlanadi. Masalan, *yer to‘ymay, mol to‘ymas (maqol)* jumlasida “*yer va uning to‘ymasligi*”, “*mol va uning to‘ymasligi*” denotatlariga asoslanuvchi lisoniy ma‘nolar (signifikatlar) birdan ortiq: shart, payt, sabab va natijada ma‘nolari bir strukturada sinxron tarzda qorishiq (sinkret) ifodalangan. Bu narsa mazkur qo‘shma gapda shakl va ma‘no nomutanosibligi (asimetriya)ni vujudga keltirgan. “*Bu shunday o‘lkaki, ... Uning quchog‘ida tug‘ilar bahor*”. (*Q. Quliyev*) qo‘shma gapdagi shakl va ma‘no munosabatida sintaktik-semantik nomuvofiqlikning yana boshqa ko‘rinishi mavjud. Mazkur jumla lisoniy moddiylashtirgan nutq vaziyati juda sodda. Uning mazmuni bir denotativ asosga ega. Uni “*Bu quchog‘ida baxt tug‘iladigan o‘lkadir*” tarzida sodda gap bilan unga ma‘nodosh muqobil sanaluvchi qo‘shma gapning mantiqiy asosi farq qilmaydi. *Bu shunday o‘lkaki, uning quchog‘ida tug‘ilar bahor*” qo‘shma gapida sintaktik-semantik nomutanosiblik mavjud. Bu nomutanosiblik “*yer to‘ymay, mol to‘ymas*” gapida oddiy shakl birdan ortiq semantik murakkab ma‘nolar ifodalangan bo‘lsa, “*Bu shunday o‘lkaki, ...* gapida murakkab shaklda oddiy mazmun ifodalangan. Birinchi qo‘shma gap strukturasi xos nomutanosiblik maxsus adabiyotlarda paradigmatic nomutanosiblik deb ataluvchi turga mansub bo‘lsa, keyingi gapdagi nomuvofiqlik sintagmatik nomutanosiblik deb ajratiluvchi turga mansubdir.

Ergash gapli qo‘shma gaplar va ularning konkret strukturalarida shakl va ma‘no nomutanosibligining har ikki ko‘rinishi baravar ish ko‘raveradi. Paradigmatic nomutanosiblikka ko‘ra qo‘shma gaplarning omonimik, ko‘p ma‘nolilik kabi xususiyatlari namoyon bo‘ladi [Berdialiyev, 1989:14]. Sintagmatik nomutanosiblikka ko‘ra ergash gapli qo‘shma gaplarning yo qo‘shma gaplar bilan, yo sodda gaplar bilan ma‘nodoshligi (sinonimiyasi) vujudga keladi. Chunki nimaning ortiqcha, nimaning yetishmasligi denotativ asosi mushtarak bo‘lgan gaplarni qiyoslash orqali amalga oshadi. Denotativ asosi mushtarak bo‘lgan til birliklari, odatda, sinonimiya hodisasi qamrovida bo‘ladi. Shuning uchun ham “*Bu shunday o‘lkaki, . . . uning quchog‘ida tug‘ilar bahor*” bilan “*bu quchog‘ida bahor tug‘iladigan o‘lkadir*” jumllari sinonim gaplardir.

Paradigmatic va sintagmatik xarakterdagi nomutanosiblik ergash gapli qo‘shma gaplarning deyarli barcha tip va ko‘rinishlarida mavjud bo‘laversa-da, ba‘zan ular ergash gapli qo‘shma gapning tiplariga ko‘ra xoslanish xususiyatiga ham ega. Shu jihatdan qaraganda, sintaktik nomutanosiblikning qamrovi bir oz cheklanadi. U, odatda, sintetik tip tarzida ajratiluvchi ergash gapli qo‘shma gaplar

strukturasida faol amal qiladi. Sintetik tip ergash gapli qo‘shma gaplar ergash gapli qo‘shma gaplarning tobe qismi (ergash gap) hokim qismi (bosh gap)ning gap bo‘laklaridan birining izohlovchi, uning ma’nosini ifoda etuvchi ko‘rinishdir. Masalan, *Uzoq umr ko‘rayotgan kishilarga shu narsa xoski, ular hammasi oilali kishilardir* (“Tafakkur gulshani”) jumlasida ergash gap xarakteridagi ikkinchi qism, bosh gap hukmidagi birinchi qismning egasi (shu narsa)ni izohlagan, uning ma’nosini ro‘yobga chiqargan. Bu gap garchand murakkab shaklga ega bo‘lsa-da, undagi mazmun oddiydir. Uni *“Uzoq umr ko‘rayotgan kishilarga oilalik xosdir”* tarzidagi sodda gap orqali ham ifodalash mumkin.

Sintagmatik nomutanosiblik sintetik tip ergash gapli qo‘shma gaplarning “bosh gap + ergash gap” tartibida tuziluvchi turlarida ham, “ergash gap + bosh gap” tartibida tuziluvchi turlarida ham bir xil amal qilaveradi. Lekin shunisi ham borki, “ergash gap + bosh gap” tartibida tuziluvchi ergash garli qo‘shma gaplarda nisbatan shakliy ortiqchalik ko‘proq bo‘ladi. Ularda mantiqiy (denonativ) asosga ega bo‘lmagan lekin birliklarning miqdori ziyod bo‘ladi. Masalan, *Kim agar og‘ir yashasa, u yengil o‘ladi* (Shuhrat) jumlasida kim, u so‘zlari mantiqiy qiymatga ega emas. Qiyoslang: *Og‘ir yashagan yengil o‘ladi*.

Ergash gapli qo‘shma gap strukturasiga mutanosiblik yoxud nomutanosiblikni o‘rganishning nazariy va ahamiyati katta. Bu narsa ergash gapli qo‘shma semantik sintaksisining hali hal etilmagan ko‘p masalalariga oydinlik kiritadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdusamatov R.A. O‘zbek tilida gap bo‘laklarining noamaliy mavqeyi masalasi. Filol.fan.nomzodi.diss.avtoreferati. – Samarqand, 1994.
2. Berdialiyev A. Ergash gapli qo‘shma gap konstruksiyalari semantik-signifikativ paradigmatika. – Toshkent: Fan, 1989.
3. Berdialiyev A. O‘zbek tili ergash gapli qo‘shma gaplarda sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. – Toshkent, 1993.
4. Berdialiyev A., Sheronov B. O‘zbek tili sintaksisi. Universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlarining talabalari uchun dasrlik. – Xo‘jand: Rahim Jalil nomidagi davlat nashriyoti, 2010.
4. Mahmudov N. O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.
5. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jaeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
6. Nurmonov A. Ergash gapli qo‘shma gaplarning yangicha tadqiqi // ADU Ilmiy xabarnoma, № 2. – Andijon, 2011. – B. 75-78.
7. Sheronov B. O‘zbek tili gap qurilishida lisoniy ortiqchalik. Filol. fan. nomzodi diss. avtoreferati. – Toshkent, 1996.

**СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ПРИКЛАДНОГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

**AMALIY TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY USULLARI VA
MUAMMOLARI**

MODERN METHODS AND ISSUES IN APPLIED LINGUISTICS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ETSO9335

Маджидова Дилором Исломовна

кандидат филологических наук, доцент

Таджикского государственного университета

права, бизнеса и политики,

dilorom@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются современные методы прикладного языкознания, акцентируется внимание на роли английского языка как главного ресурса для разработки языковых технологий. Анализируются ключевые методологические подходы, включая корпусную лингвистику, нейросетевые модели и когнитивно-дискурсивные исследования. Особое внимание уделяется проблемам интерпретируемости данных, адаптации технологий к многоязычной среде, а также этическим и культурным вызовам. Подчеркивается необходимость сбалансированного развития методов для различных языков мира, включая русский, с целью создания справедливых и эффективных языковых технологий.

Ключевые слова: прикладное языкознание, английский язык, корпусная лингвистика, машинное обучение, когнитивный подход, языковые технологии, этика, многоязычие.

Annotatsiya. Maqolada amaliy tilshunoslikning zamonaviy usullari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, ingliz tilining til texnologiyalarini ishlab chiqishda asosiy manba sifatidagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Unda korpus lingvistika, neyron tarmoqlar modeli va kognitiv-diskursiv tadqiqotlarni o‘z ichiga olgan asosiy metodologik yondashuvlar tahlil qilinadi. Ma’lumotlarni talqin qilish muammolari, texnologiyalarni ko‘p tilli muhitga moslashtirish, shuningdek, axloqiy va madaniy chaqiriqlarga alohida ye’tibor qaratiladi. Turli tillar, jumladan rus tili uchun ham usullarni muvozanatli rivojlantirish zarurligi, adolatli va samarali til texnologiyalarini yaratish yo‘lida muhim omil sifatida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: amaliy tilshunoslik, ingliz tili, korpus lingvistika, mashinaviy o‘rganish, kognitiv yondashuv, til texnologiyalari, yetika, ko‘p tillilik

Annotation. This article delves into the evolving landscape of applied linguistics, casting a spotlight on the English language as a central driver in the creation of modern language technologies. It offers a nuanced examination of contemporary methodologies, from corpus linguistics and neural network models

to cognitive-discursive frameworks. Special attention is devoted to the challenges of data interpretability, the adaptation of linguistic tools to multilingual realities, and the ethical and cultural dilemmas that accompany technological progress. The discussion underscores the urgent need for an equitable and inclusive development of linguistic methods that support not only globally dominant languages, but also those, like Russian, that contribute to the world’s linguistic diversity—ensuring that the technologies of tomorrow are both just and effective.

Keywords: *applied linguistics, English language, corpus linguistics, machine learning, cognitive approach, language technologies, ethics, multilingualism*

Прикладное языкознание — это область науки, которая нацелена на практическое применение знаний о языке в различных сферах человеческой деятельности: от автоматизированного перевода и обучения иностранным языкам до анализа больших данных и разработки голосовых ассистентов. За последние десятилетия эта дисциплина получила мощный импульс благодаря бурному развитию информационных технологий и искусственного интеллекта. В современном мире язык перестал быть только средством межличностного общения и превратился в объект и инструмент компьютерной обработки, что открыло новые горизонты для исследований и практики. Центральную роль в этом процессе играет английский язык, который благодаря своему статусу глобального языка и огромному количеству цифровых данных становится базой для создания большинства языковых технологий. Его универсальность и широкая представленность в Интернете позволяют формировать масштабные и разнообразные корпуса текстов и речи, которые используются для обучения нейросетевых моделей и разработки программных решений. Однако подобное доминирование английского языка вызывает ряд важных вопросов и проблем, среди которых особенно выделяются недостаток ресурсов для других языков, в том числе русского, трудности адаптации моделей и необходимость учёта культурных и этических аспектов. Таким образом, прикладное языкознание сегодня стоит перед задачей не просто использования преимуществ английского, но и создания справедливой и многоязычной лингвистической инфраструктуры [Арутюнова, 1999: 56].

Корпусный метод, представляющий собой систематический сбор и компьютерный анализ больших массивов текстовых данных, является одним из ключевых и наиболее эффективных инструментов прикладного языкознания. Благодаря корпусам исследователи могут изучать реальное употребление языка, выявлять закономерности и частотные характеристики слов и конструкций, что имеет важное значение для разработки обучающих систем, автоматических проверок текстов, информационного поиска и перевода. Для английского языка существует ряд крупных и детально размеченных корпусов, что позволяет строить точные и обоснованные модели. Например, современные проекты используют корпуса из миллионов

слов и предложений, включая тексты разных жанров и стилей, что обеспечивает широкий спектр анализа. Для русского языка корпуса находятся на стадии активного развития, но зачастую они уступают по объёму и качеству, что замедляет прогресс в создании аналогичных инструментов. Более того, специфика русского языка — его богатая морфология, свободный порядок слов и синтаксическая сложность — требует разработки специализированных методов анализа, что повышает требования к ресурсам и технологиям. Это создаёт необходимость не только расширения корпуса текстов, но и улучшения методов их аннотации и обработки с учётом языковых особенностей.

Параллельно с корпусным анализом в последние годы широкое развитие получили методы машинного обучения и искусственного интеллекта, в частности нейросетевые модели обработки естественного языка. Современные алгоритмы, такие как трансформеры, позволяют создавать системы, способные не просто распознавать и анализировать текст, но и генерировать связные, контекстуально обоснованные ответы и переводы. Среди самых известных моделей — BERT, GPT и их производные, которые обучаются на огромных массивах данных, преимущественно на английском языке. Это даёт им высокую производительность и универсальность, но одновременно вызывает ряд проблем. Во-первых, подобные модели сложно интерпретировать — их внутренние процессы часто непрозрачны, что затрудняет контроль и понимание причин тех или иных ошибок. Во-вторых, для многих языков, включая русский, количество доступных данных значительно меньше, что приводит к снижению качества моделей и требует создания специализированных решений. Третья проблема — это перенос моделей, обученных на одном языке, на другие, поскольку лингвистические структуры, семантика и культура различаются. Решение этих задач требует активных исследований в области мультязычного обучения и создания универсальных архитектур, способных адаптироваться к разным языковым системам. Важно также учитывать, что использование таких моделей в прикладных задачах требует соблюдения этических норм и обеспечения безопасности, особенно в сферах медицины, права и образования [Блинов, 2006: 154].

Когнитивно-дискурсивный подход в прикладном языкознании рассматривает язык как не только систему знаков, но и инструмент мышления, социальной коммуникации и конструирования реальности. Изучение дискурса позволяет понять, каким образом языковые конструкции влияют на восприятие информации, формируют идентичность и отражают культурные нормы. В современном мире, где английский язык играет роль основного средства международного общения, анализ англоязычного дискурса становится особенно актуальным для понимания глобальных процессов и формирования общественного мнения. В то же время исследование дискурса других языков требует внимательного учёта культурных и социолингвистических особенностей, что ставит перед

учёными задачу создания адаптивных методов анализа. Для прикладного языкознания это означает необходимость интеграции когнитивных и социокультурных знаний в алгоритмы обработки текста и речи, чтобы создавать более точные и релевантные технологии. Например, для систем автоматического перевода важно учитывать не только лингвистическую структуру, но и прагматические и культурные нюансы, чтобы передавать смысл адекватно и корректно.

Этические вопросы занимают всё более важное место в области прикладного языкознания. Массовый сбор и анализ языковых данных, зачастую без полного согласия пользователей, создаёт серьёзные вызовы в сфере конфиденциальности, защиты авторских прав и предотвращения дискриминации. Разработка и внедрение языковых технологий требует соблюдения прозрачности алгоритмов и обеспечения контроля над их использованием, чтобы не допускать манипуляций и злоупотреблений. Особенно остро стоит вопрос этики в условиях широкого распространения искусственного интеллекта и автоматизации, когда решения, принимаемые машинами, могут влиять на судьбы людей. Важно формировать международные стандарты и законодательство, регулирующее этическую сторону работы с языковыми данными и технологиями. Прикладное языкознание как наука и практика должно играть активную роль в этом процессе, способствуя развитию ответственных и справедливых технологий, доступных для всех языков и культур [Шарифуллина, 2021: 85].

Современное прикладное языкознание находится на перекрёстке технологий, лингвистики и социокультурных исследований. Английский язык, благодаря своей глобальной роли и технической обеспеченности, остаётся центральным ресурсом для разработки языковых инструментов, но его доминирование требует сознательных усилий для поддержки и развития других языков, включая русский. Проблемы интерпретируемости и универсальности моделей, а также этические вызовы — ключевые направления для будущих исследований и практических решений. Только объединяя усилия лингвистов, специалистов в области искусственного интеллекта, психологов и философов, можно создать эффективные, прозрачные и справедливые языковые технологии, которые будут учитывать многообразие языков и культур, обеспечивая равный доступ к новым возможностям в глобальном мире.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арутюнова, Н. Д. Дискурс. В: Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия. 1999.-158
2. Блинов А.В., Богатырева И.И. Введение в языкознание. Учебное пособие/ Сост. и др.- М.: Акад. Проект, 2006.- 555 с.
- 3.Реформатский, А.А. Введение в языковедение. учебник: Учебник для вузов/ А.А. Реформатский; Под ред.. В.А. Виноградов.- 5-е изд., испр: Аспект Пресс, 2010.- (Классический учебник).

4. Степанов, Ю. С. Основы общего языкознания: учебное пособие. Изд. 3-е. – М.: Либроком, 2011. – 272 с.
5. Шарифуллина А. Д. Методы прикладной лингвистики// Журнал лингвистических исследований. — 2021. — № 4. — DOI:10.18411/lj-04-2021-201.

ЛАКУНЫ В УЗБЕКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ
ИСТОЧНИКАХ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА
O‘ZBEK ADABIY YOZMA MANBALARDAGI LAKUNALAR VA
ULARNING TARJIMASI MUAMMOLARI
LACUNAE IN UZBEK WRITTEN LITERARY SOURCES AND THE
PROBLEMS OF THEIR TRANSLATION

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/BQJV9562

Толипова Дилдора Гапиржановна,
Университет Альфраганус,
доктор философии по филологическим наукам (PhD),
и.о. доцента кафедры русского языка и литературы
dilyaqaphurovna@gmail.com,

Аннотация: Статья посвящена анализу лакунарных единиц, реалий выявленных в произведении А.Навий «Мухокамат-ул лугъатайн» и просветителе, реформаторе, об «отце джадидов» Махмудходже Бехбуди, который является автором драмы «Падаркуш».

Ключевые слова: лакунарные единицы, тамгачи, жибачи, yig‘lamoq, Ingramoq u singramak, фалак, рўзгор, фироқ, дам.

Annotatsiya: Maqola A. Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida, hamda ma‘rifatchi, islohotchi, «jadidlar otasi» sifatida tanilgan Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Padarkush» dramasida aniqlangan lakunar birliklari tahliliga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: lakunar birliklar, tamg‘achi, jibachi, yig‘lamoq, ingramoq va singramak, falak, ro‘zg‘or, firoq, dam.

Annotation: The article is devoted to the analysis of lacunar units and realia identified in Alisher Navoi’s work “Muhokamat al-Lug‘atayn” and in the writings of the enlightener and reformer, the “father of the Jadids,” Mahmudkhoja Behbudi, who is the author of the drama “Padarkush.”

Keywords: lacunar units, tamgachi, jibachi, yiglamog, ingramog and singramog, falak, ruzgor, firoq, dam.

В современном мире в научных источниках, в частности в словарях, термин «лакуна» начал употребляться с 70–80-х годов XX века. Изучение возможностей сравнения, влияния и дополнения двух лексических систем является одним из давних и важных вопросов лингвистики. Суть понятия «лакуна», появившегося и ставшего популярным в лингвистике во второй половине XX века, была выявлена в лингвистике очень рано. Первые взгляды на феномен лакун можно найти в работе великого тюркского поэта, мыслителя, общественного и государственного деятеля Алишера Навои. В произведении «Мухокамат-ул лугъатайн» при сравнении тюркского и

персидско-таджикского языков он показал, что не всегда существует альтернативное слово в одном языке при сопоставлении с другим языком [Navoiy, 2014: 19]. Это говорит о том, что на Востоке представления о связи языка и культуры, проблеме лакуны впервые сформировались еще в XVI веке.

“Мухокамат-ул лугъатайн” - это труд великого узбекского поэта и ученого Алишера Навои. В этом труде Навои сравнивает тюркский и сартский языки, выявляя отсутствие некоторых понятий в одном из языков и их наличие в другом. Он анализирует понятия, которые существуют в сартском (персидско-таджикском) языке, но не имеют точной словоформы, а затем сравнивает их с понятиями, которые существуют в тюркском языке.

Алишер Навои исследовал эти лакуны в “Мухокамат-ул лугъатайн” с целью обращения внимания на различия между языками и культурами, а также для обогащения узбекского языка и литературы через взаимодействие с другими языками и культурами.

Упомянутые в «Мухокамат-ул лугъатайн» лакунарные единицы можно классифицировать следующим образом.

1. Лакунарные единицы, представляющие части тела, не имеющие лексему в сартском языке: «Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, қабоғ дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур». Отмечается, что тюрки имели лексему «мең» (большая родинка), а у сартов ее не было: «Ва хусн таърифиди улуғроқ холғаким, турклар мең от кўюптурлар, алар от кўймайдурлар».

«Angakim, olyonoqda mengyaratti,

Bo‘yi birla sochini tengyaratti».

2. Лакунарные единицы, представляющие деятельность человека. Алишер Навои показывает, что в обеих культурах есть некоторые понятия, выражающие деятельность человека, но в сартском языке нет конкретных слов для их описания. Например, у сартов были профессии *қушчи*, *борсчи*, *қўриқчи*, *тамғачи*, *жибачи*, *ҳалвочи*, но не было лексем для людей, работающих в данной профессии, типа *сад* – *садовник*, *сапог* – *сапожник*. «Хунар ва пешада андоқки, қушчи ва борсчи ва қўриқчи ва тамғачи ва жибачи ва йўрғачи ва ҳалвочи ва кемачи ва кўйчи. Андоқки, қуш хунарида дағи бу истилоҳ бордур, андоқки, қозчин ва қувчи ва турначи ва буғучи ва товушқончики, сорт лафзида йўқтур. Ва алар мазкур бўлғонларнинг кўпин туркча айтурлар». Здесь представлены виды профессий, связанные с образом жизни, или с видами добытых животных, определяется роль охоты в общественно-экономической жизни тюркских народов.

3. Наименования военной техники и военного обмундирования в сартском языке не встречаются, сарты называли эти предметы тюркскими словами. Лексемы *тамғачи*, *жибачи*, *йўрғачи*, *кемачи* являются названиями понятий, связанных с воинской деятельностью человека.

4. «Yana dasht qushlaridan to‘g‘doq-u, tug‘dori, chog‘irig, qulaturg‘a, yapaloq, quladu, laklak, choyloq, qoraqush, telbaqush, jig‘jig‘ singari qushlarning nomlari forsiyada yo‘qdir. Ular bularning ko‘pini turkcha aytadilar» Здесь

перечисляются названия степных птиц, которых нет в персидском языке, они их называют тюркскими словами.

5. Навои отмечает красочность и разнообразие в тюркских языках названий видов лошадей и связанных с ними предметов. В виде примера можно привести следующее: «Яна от анвоидаки, тубучоқ ва арғумоқ ва яка ва ёбу ва тоту йўсунлиқ – борини туркча-ўқ айтурлар. Ва отнинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир кулунни «курра» дерлар. Ўзга: той ва ғўнан ва дўнан ва тулан ва чирға ва ланға дегунча фасихроқлари туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам билмаслар. Ва отни билмас». Следует отметить отсутствие в языке сартов данных словоформ.

6. Лакунарные единицы, отражающие действие и состояние человека. Навои упоминает 100 турецких глаголов, выражающих поведение и состояние человека и не существующих в языке сартов. В произведении отмечается постоянное значение глагола *yig‘lamoq* (плакать), а в глаголе *yig‘lamsinmoq* отражается обновление смысла за счет его убывания. *Ingramoq* (стонать) и *singramak* также означают плач с преобладанием в них значения тихого плача, скрытого болью.

«Istasam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,
Kechalar gah ingramakdur odatim, gah singramak».

Глагол *siqtamoq* имеет значение «вот-вот заплачет». В тюркском языке также существует глагол *o‘kurmak*, что означает «громкий плач», в персидском не существует эквивалента данной лексемы.

«Ishim tog‘ uzra haryon ko ‘zyoshiselini surmakdur,
Firoqning zo ‘ridin har dam bulut yanglig‘ o‘kurmakdur».

Продолжая свою мысль, автор пишет: «Chun o‘kurmak muqobalasida forsiy tilda lafz yo‘qtur», т. е. в персидском языке нет альтернативы данной лексеме. На примере этих слов сущность явления лакуны раскрывается через её отсутствие в сартском языке.

6. Лакунарные единицы, обозначающие понятия родства. В сартском языке не существуют некоторые термины родства, такие как *брат*, *сестра*, *дядя отца*: «Ва улук қардош ва кичик қардошни иккаласин “бародар” дерлар ва турклар улуг‘ни – “оға” ва кичикни “ини” дерлар ва алар улуг‘, кичик қиз қардошни ҳам “хоҳар” дерлар. Ва булар улуг‘ни – “эгачи” ва кичикни “сингил” дерлар. Ва булар отанинг оға-инисин “опаға” дерлар. Ва онанинг оға-инисин – “тағойи” (дерлар). Ва алар ҳеч қайсиға от таъйин қилмайдурлар ва араб тили биля “эм” ва “хол” дерлар ва кўкалтошни туркча тил биля дерлар. Ва атка ва энагани ҳам бу тил биля айтурлар».

7. Лакунарные единицы, обозначающие одежду. В языке сартов некоторые виды одежды названы тюркскими вариантами этих понятий: «Ва маъхудий албисадин мисли: дастор ва қалпоқ ва наврўзий ва тўппи ва ширдоғ ва дакла ва ялак ва ёғлиғ ва терлик ва қур йўсунлуғ нималарни борисин турк тили биля айтурлар».

8. Лакунарные единицы, представляющие бытовые концепты. Для обозначения ряда реальностей и предметов тюркские народы использовали

определённые тюркские слова, не имевшие названий в сартском языке: «Бир мутаайин нимаким оқ уйдур, анга хиргоҳ от кўюптурлар. Аммо анинг ажзосининг кўпини турк тили била айтурлар. Андоқки, тунглюк ва узук ва тўрлуғ ва босруғ ва чиг ва қанот ва кўзанак ва увуғ ва боғиш ва бўсаға ва эркина ва ало ҳозал қиёс».

Также были выявлены лакуны и реалии в драме «Падаркуш» Махмудхужа Бехбуди. Махмудходжа Бехбуди по праву относится к выдающимся деятелям своего времени. Его просветительская деятельность заложила основы духовного и культурного возрождения, по которым узбекский народ продолжает идти и в настоящее время. Махмудходжа Бехбуди являлся выдающейся личностью, проявившей смелость в противостоянии давлению со стороны властных структур. Он стал инициатором идеи просвещения и образования в Туркестане, благодаря чему получил признание как «отец джадидов». Его публицистическое и литературное наследие сохраняет актуальность и спустя столетие, что свидетельствует о глубине его социального анализа и умении выявлять пороки общества, многие из которых продолжают существовать и в наши дни. В 1911 году Махмудходжа Бехбуди создал драму «*Падаркуш*», которая стала первой узбекской пьесой. Произведение, состоящее из трёх действий и четырёх сцен, отличается простотой содержания и раскрывает историю необразованного и невежественного юноши, совершившего отцеубийство. Автор определил жанр драмы как «национальная трагедия». Создание «*Падаркуш*» ознаменовало начало нового этапа в развитии узбекской литературы как в жанровом, так и в идейно-содержательном аспекте.

«Охиратга бўлса, худонинг қилган тақдири бўлур».

Лексема «охират» является узбекским словом (арабского происхождения). На русский язык оно переводится как: загробная жизнь, жизнь после смерти, иногда — вечная жизнь. Например: «Охиратга ишонмоқ» — «верить в загробную жизнь». «Бу дунё ва охират» — «этот мир и потусторонний мир»

«Издатни нари кўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга **савоб** бўлур»

Узбекское слово «савоб» переводится на русский язык как: благодеяние, заслуга, добродетель, в религиозном контексте — награда от Бога за хорошие дела.

«Фақат **рўзгор** ўткармоқ учун (ҳам) илм керак»

Узбекское слово «рузгор» переводится на русский язык в зависимости от контекста: жизнь, быт, домашнее хозяйство, иногда — судьба, удел.

«Охири **хор** ва **зор** бўлур»

Зор – (перс. гамгин – грустный, печальный; кайғули – скорбный; йиғи – плач; нола – стон). 1) плач, стон, рыдание, скорбь; 2) нуждающийся, ожидающий с тоской, томящийся.

Хор (перс. хакир — униженный; бечора — несчастный; бадбахт — злосчастный): 1) Пренебрегаемый; униженный, оскорблённый. 2) Оказавшийся в безвыходном положении; крайне бедный. 3) Ничтожный, утративший ценность и уважение.

«Дини шарифимиз илм ўкумокни бешикдан мозоригача бизларга **фарз** қилгандир».

Узбекское слово «фарз» на русский язык переводится в зависимости от контекста:

1) Обязанность, обязательство (особенно религиозное). Намоз ўқиш мусулмон учун фарз — читать намаз для мусульманина является обязанностью.

2) Необходимость, предписание. Фарз амаллар — обязательные религиозные обряды.

3) В разговорной речи иногда употребляется как долг, неременное условие. Фарзанд тарбия қилиш — ота-она учун фарз — воспитание детей — долг родителей.

«Золим **фалак фироқиға** куйдирди мани».

Фалак (араб. — небо, небесный свод). Пространство над землёй, которое при взгляде вверх кажется куполообразным, сводчатым; небесный свод, небо.

Переносное значение: судьба, рок, предназначение.

(«Я ищу спасения от руки этой судьбы, моя госпожа» (П. Кодиров, «Звёздные ночи»)).

Фалак гардиши билан — по стечению обстоятельств, невольно, в силу необходимости, по воле судьбы.

Парвойи фалак — равнодушный к происходящим событиям; безразличный, беспечный.

Фигони фалакка чиқмоқ — выйти из себя, чрезвычайно разгневаться, не выдержать.

Фирок (арабск. — разлука, отделение, хиджрон, оставление).

Разлука с самым близким, любимым человеком, духовные страдания из-за этого; разлука, разлука, хиджрон.

Капризность, изнеженность; кокетство, норовливость, горделивое безразличие. Гнев, раздражение.

«**Даминг** чикмайдур».

Дам (перс. — дыхание, вздох).

1. Дыхание, вздох. — «Пусть я переведу дыхание».

2. Дам солмоқ — читать молитву, нащёптывать, «куф-суф» (дуа при чтении).

3. Дам урмоқ —

А) глубоко вдохнуть и выдохнуть «пуф»;

Б) заговорить, открыть рот («не смог вымолвить слова: „отец мой“»);

В) задохнуться, потерять дыхание, не суметь вдохнуть;

Г) «не произноси ни слова», «не выдавай тайну», «молчи».

4. Свободное время, отдых, передышка.
5. Воздух или газ, собравшийся внутри чего-либо.
6. Газы в желудке или кишечнике, возникающие от пищи.
7. Жар, тепло.
8. Сила, мощь, напор. – «Пресёк дыхание врага» (лишил силы).
9. Гордыня, самомнение, заносчивость. – «Ты ещё сырой, не созрел, остынешь от этой гордыни».
10. Пар, испарение, жар.
– «Чай настоялся» (досл. «чай получил дам»).
11. Миг, момент, короткое время.
12. Иногда, временами.
13. Мехи кузнецов – кожаный инструмент для нагнетания воздуха в горн или очаг.
14. Берег, край.
15. Режущая, острая сторона инструмента, лезвие.
Ё бу одамларни **писанд** қилмайсанми?
Писанд (перс. – одобрение, положительное мнение).
– Одобряющий, довольный, удовлетворённый.
Писанд эмас – «не по душе», «не нравится», «не в счёт», «не считается». Не по сердцу, не в радость, не ценно.
– «Сейчас ему ни дом, ни сад, ни машина – не в радость». Не обращает внимания, пренебрегает.
– «Для него никто не считается».
- Пустяки, ерунда, ничего не стоит, легко.
– «Это для меня пустяк».
- Агарда буларни отаси ўқутса эди, бу жиноят ва падаркушлик алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, **хун** беғайри ҳақкин қилмас эди.
Хун – (перс. кон, «кровь»).
- «Жигари (или сердце, душа) стало кровью» – сильно страдать, испытывать глубокие муки, изнуряться от душевных переживаний.
- Обычай, возникший в эпоху родоплеменного строя: кровная месть; выкуп за убитого. Хун довламок – требовать кровной мести.
- В целом – компенсация (выкуп), выплачиваемая за убитого человека или за утраченное/отнятое имущество; возмещение ущерба.
- Умри борича Сибир ва бандға ва **қиёматға** жаҳаннамға қолмас эди.
Киёмат (араб. – «воскрешение, восстание»):
Согласно религиозным верованиям – День воскресения, когда после конца этого мира все люди будут воскрешены и собраны на суд; Судный день.
- Суматоха, смятение, беспорядок; драка, скандал.
- В переносном смысле – нечто удивительное, вызывающее изумление.

Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан ва **банди** қилгон тарбиясизлик ва жаҳолатдур: беватанлик, дарбадарлик, асорат, ғакру зарурат ва хорликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидур

Банди (перс. – узник, пленник):

Человек, попавший в плен; пленник.

Человек, заключённый в тюрьму; арестант.

Тот, кто всецело предан чему-либо или связан с кем-либо/чем-либо; увлечённый, зависимый.

Скованный, закованный в цепи.

Углубленное изучение феномена лакуны в узбекском языкознании связано и с трудами профессора З. Холмановой. Подготовленное под её руководством «Исследование лингвокультурологических понятий» содержит ценные сведения об изучении феномена лакуны в языкознании, её сущности, отличие от других языковых явлений, внутриязыковой лакуны (интролакуны) и проблемах её исследования [Holmonova, 2021: 9–18]. В статье З. Холмановой «Роль Алишера Навои в развитии современного языкознания» анализируются взгляды Алишера Навои на феномен лакун (пробелов) в языке. Как указывает ученый, даже в отсутствие понятия лакуны учёные подробно обсуждали пустые ячейки в языковой лексике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Исматиллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеаланиши: филол. фанлари б. Фалсафа докт.(PhD)...дис.автореф.- Т.,2021.-10-11-б.
2. Бердникова Е.В. Лексическая лакунарность в аспекте межкультурной коммуникации: дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2006. –С.17.
3. Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Сопоставительная стилистика французского и английского языков. Метод перевода. – Париж: Наука, 1958. – 102 с.
4. Крюков М.В. Система родства китайцев (эволюция и закономерности). – М., 1972.
5. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. – М.: Изд. лит. на ин. яз., 1960.
6. Металова И.Г. Регионализация профессиональной подготовки учителя сельской школы в Республике Чувашия: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2009
7. Толипова Д.Г. Лексические лакуны в узбекском и русском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 2023. – 127 с.
8. Holmanova Z. Alisher Navoiyning zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotidagi o‘rni // Alisher Navoiy. – 2021. – 1-son. – II j. – 9–18-b
9. Худайберганаева Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: филол. фанлари номзоди ... дис. – Т., 2015.
10. Holmonova Z. Alisher Navoiyning zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotidagi o‘rni // Alisher Navoiy. – 2021. – 1-son. – II j. – В 9–18.
11. Мусаева Ф. Ўзбек шевалярининг лингвомаданий тадқиқи. – Т.: Фан, 2019. – 120 б.

12. Худайберганава Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: филол. фанлари номзоди ... дис. – Т., 2015.

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA USLUBIY XOSLANISHNI
FARQLASH XUSUSIDAGI QARASHLAR
VIEWS ON DIFFERENTIATION OF STYLISTIC FEATURES IN
UZBEK LINGUISTICS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/LUJS4554

Elova Dilrabo Qudratillayevna
ToshDO‘TAU o‘zbek tilshunosligi
kafedrası dotsenti, PhD.
dilraboelova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida uslubiy xoslanish masalalarining shakllanishi, funksional uslublarning tadqiq etilish yo‘nalishlari hamda til birliklarining uslubiy xususiyatlarini o‘rganish muammolari yoritiladi. Shuningdek, V. Vinogradov, G. Vinokur, A. Potebnya kabi olimlarning stilistik qarashlari hamda o‘zbek tili stilistikasining mustaqil fan sifatida rivojlanish jarayoni tahlil qilinadi. Maqolada o‘zbek tilining funksional uslublarini aniqlash, grammatik va leksik birliklarning uslubiy xususiyatlarini belgilash, shuningdek, nutq madaniyati bilan bog‘liq nazariy muammolar ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *uslub, funksional stilistika, til korpusi, grammatik stilistika, nutq madaniyati, lingvostilistika, stilistik norma.*

Annotation. *This article examines the development of stylistic differentiation issues in Uzbek linguistics, the directions of studying functional styles, and the problems of investigating the stylistic characteristics of linguistic units. It also analyzes the stylistic views of scholars such as V.Vinogradov, G. Vinokur, and A. Potebnya, as well as the process of establishing Uzbek stylistics as an independent discipline. The paper discusses the identification of functional styles in the Uzbek language, the stylistic properties of grammatical and lexical units, and theoretical problems related to speech culture.*

Keywords: *style, functional stylistics, language corpus, grammatical stylistics, speech culture, linguostylistics, stylistic norm.*

O‘zbek tilshunosligida funktsional uslublarni o‘rganish, tilning stilistik resurslarini belgilash bo‘yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Buning natijasi o‘laroq ilmiy asarlar: monografiya, maqola va tezislar, darslik va o‘quv qo‘llanmalar maydonga kelgan. Shular asosida o‘zbek tili stilistikasi mustaqil fan sifatida shakllanib bordi. Uslubiyat bilimimiz sirasini tilning funksional aspekti va nutq uslublarining lingvistik, ekstralingvistik muammolari, ularning o‘zaro munosabati haqidagi bilimlar bilan boyitadi. Uslubiyat sof amaliy ahamiyatga ham ega: uslubiyatni o‘rganish, uning tamoyil, me‘yorlarini bilish nutq madaniyatini oshirishda muhimdir. Shunga ko‘ra, uslubiyat jamiyatning lingvostilistik madaniyatini oshirishga xizmat qiladi, til faktlariga baho berishga o‘rgatadi,

mazmun va muloqot vaziyatiga mos til vositalarini tanlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Tilshunoslikda til va nutqning farqlanishi stilistikaning mustaqil fan sifatida shakllanishiga olib keldi. V.Gumboldt, I.Boduen de Kurtene, G.Vinokur, L.Yakubinskiy, V.Vinogradov, N.Shvedova, chex tilshunosligi maktabining vakillari va boshqa tilshunos olimlar nutqni o‘rganish masalasiga katta e‘tibor qaratishgan. Adabiy tilni o‘rganish, uning me‘yorlarini belgilash zarurati tufayli nutqning sotsial aspektiga keng e‘tibor qaratilgan. Rus, chex, ingliz, nemis va boshqa tillarda nutqni o‘rganish keng tus olib, shu asosda lingvistik stilistika shakllandi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o‘zbek tilshunosligida uslubiyatning predmeti, metodlari, asosiy kategoriyalari, nutq uslublarining tasnifi, ekstralingvistik-lingvistik faktorlar, ularning o‘zaro munosabati kabi qator masalalarga aniqlik kiritishga keng e‘tibor qaratildi.

Uslubiyat sohasida so‘nggi yillarda yuzaga kelgan asarlarning aksariyatida badiiy uslub leksikasi haqida fikr yuritilgan. O‘zbek tiliga oid ilmiy asarlarda u yoki bu til birligining ayrim uslubiy xususiyatlari haqida esa ba‘zi ma‘lumotlar berilgan, xolos. Ayniqsa, grammatik stilistika bo‘yicha maxsus tadqiqot deyarli mavjud emas. Bu esa o‘zbek tili korpuslari uchun grammatik shakllarning uslubiy belgilarini aniqlash, ularni korpus qidiruviga olib kirish uchun nazariy manbalarning yetishmasligini ko‘rsatadi.

V.V.Vinogradov stilistika bahsida bir-biri bilan uzviy aloqador, lekin vazifalari turlicha bo‘lgan uchta tekshirish aspektini farqlash zarurligini uqtiradi. U stilistikani uch qismga ajratadi:

1) tilning funktsional uslublarini o‘rganuvchi stilistika (структурная стилистика);

2) turli janrlarning semantik, ekspressiv-stilistik xarakterlarini hamda og‘zaki va yozma nutq orasidagi farqni tekshiruvchi nutq stilistikasi (стилистика речи);

3) adabiy yo‘nalishlar, badiiy asar hamda yozuvchi uslubini tadqiq etuvchi badiiy adabiyot stilistikasi [Виноградов, 1963: 93].

O‘zbek tili korpuslarida reprezentativlikka erishish, ya’ni o‘zbek tilining turli uslubdagi matnlarini qamrab olish (aniqrog‘i, korpusda turli uslubga xos matnlarni berish) juda muhim. Chunki o‘zbek tilining o‘ziga xos jozibasini faqat ma‘lum uslubga oid matnlarni yig‘ish bilan ko‘rsatib bo‘lmaydi. Shu sababli dastlab funktsional uslublarning chegarasini aniq qo‘yish hamda manbaning shu uslublardan qaysi biriga tegishli ekanligi haqida teg biriktirish, annotasiya yozish korpus birliklarini annotasiyalash jarayonining asosiy bosqichlaridan biri sanaladi.

“O‘zbek tili stilistikasi” darsligida uslubiyatning mundarijasi xususida shunday deyiladi: “Milliy til uslubiyatining mundarijasi birmuncha keng: u tilning barcha stilistik sistemasini tekshiradi. Bu stilistik sistema uslublardan tashqari, tilning yozma va og‘zaki shakllari, adabiy va so‘zlashuv nutq ko‘rinishlarini ham o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, uslubiyat til birliklaridan qaysi biri u yoki bu uslubda yozma/og‘zaki nutqda ko‘proq ishlatiladi, degan masala bilan shug‘ullanadi. Bundan tashqari, uslubiyatga fikr va maqsadni ifodalashda til

vositalarining to‘g‘ri tanlangani yoki tanlanmaganligini aniqlash hamda shu til vositalarini maqsadga muvofiq tanlash va ishlatish yo‘llarini belgilash vazifalari yuklatiladi. Stilistik belgi-sifatlar til birliklarining barchasida mavjud. Fonetik, morfologik, sintaktik va leksik birliklar stilistikaning ham predmeti hisoblanadi” [Шомақсудов ва бош., 1983: 7].

Shundan kelib chiqqan holda, aytish mumkinki, o‘zbek tili korpuslarida til birligining uslubiy, fonetik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, uslubiy bo‘yoqdor va uslubiy betaraf leksik birliklarning farqlanishi o‘zbek tili korpusining informativlik xususiyatini oshiradi.

Y.Tojiev, N.Xasanova, X.Tojimatovlar jahon tilshunosligida uslubiyat va nutq madaniyatining o‘rganilishi xususida fikr yuritishar ekan, shunday yozishadi: “Rus tilshunosligida ham ko‘plab uslubiyat va nutq madaniyatiga oid maxsus kitob, qo‘llanma, xrestomatiyalar nashr etilgan; bir necha yil davomida “Nutq madaniyatining dolzarb masalalari” to‘plamlari nashr qilingan. She‘riyat tilini o‘rganishga bag‘ishlangan alohida (“Fan” nashriyoti, M., 1977), Nasr tiliga bag‘ishlangan alohida (“Fan” nashriyoti, M., 1977) kitoblari A.N.Vasilevaning “Badiiy nutq” (Художественная речь) kitobi (M., “Русский язык”, 1983), L.A.Novikovning “Badiiy matn va uning tahlili” (M., “Русский язык”, 1988) kitobi, 1971 yilda nashr qilingan “Вопросы языка современной русской литературы” kabi o‘nlab kitob, uslubiyat, matn lingvistikasiga oid yana ko‘pgina kitoblar fikrimizning dalilidir” [Тожиев, Хасанова, Тожиматов, 1992: 10].

Nazariy jihatdan puxta ishlangan, sayqallangan, imkoniyatlari to‘la ochib berilgan til madaniy tildir. Va nihoyat, ana shunday madaniy tilni, madaniy qurolni yaratishga, uning taqdiri (o‘rganilishi, saqlanishi, takomillashuvi, rivojlanishi)ga bo‘lgan munosabat til madaniyatidir. Bu munosabat salbiy (yomon) bo‘lsa, shu xalqning, uning vakillarining til madaniyati ham past bo‘ladi, agar ijobiy (yaxshi) bo‘lsa, til madaniyati ham yuksak bo‘ladi. Bu esa shu xalqning umummadaniyatini belgilaydi. Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek adabiy tilini madaniy jihatdan yanada yuksak darajaga olib chiqish uchun, unga bo‘lgan munosabat yanada yuksak darajada bo‘lishini ta‘minlash lozim [Тожиев, Хасанова, Тожиматов, 1992: 17].

Til korpuslarida ma‘lum tabiiy til bor tabiatini namoyon qilish imkoniga ega bo‘larkan, tilni rivojlantirish, asrash, saqlash va uning imkoniyatini ko‘rsatishda til korpusi zamonaviy axborot-qidiruv vositasi bo‘la oladi. Bu jihatdan hatto nutq madaniyati va milliy lisoniy madaniyatni ko‘z-ko‘z qilish va targ‘ib etishning yaxshigina quroli ham bo‘lishi mumkin.

Mashhur rus olimi M. V. Lomonosov: “Turli fikrlarni ifodalash uchun so‘z topa olmaslikni tilning kambag‘alligidan emas, balki o‘zimizda mahorat yo‘qligidan deb bilish kerak”, – degan edi [Ломоносов, 1743: 7].

Y. Tojiev, N. Xasanova, X. Tojimatovlar esa: “Nutqni yomon tuzsak, tilimizdan o‘pkalamaylik. Ana shu noyob qurolni mohirlik bilan ishlatganlar ham juda ko‘p, yomon ishlatadiganlar, hatto, umuman ishlatishni bilmaydiganlar ham bo‘ladi” [Тожиев, Хасанова, Тожиматов, 1994: 16] – deyishadi.

Keyingi yillarda savodxonlikni yanada oshirishga, nutq madaniyatini to‘la egallashga ko‘maklashadigan bunday asarlar, qo‘llanmalar ko‘plab yaratildi.

R. Qo‘ng‘urov esa bunga quyidagicha munosabat bildiradi: “Afsuski, o‘zbek tili nutq madaniyatiga oid ishlarda uni nazariy jihatdan o‘rganish o‘rtaga jiddiy qo‘yilgan emas. Ba’zi mualliflarning “Nutq madaniyati muammosining paydo bo‘lishi va asoslanishi” (1973), “Tilshunoslikning muhim sohasi” (1973), “Nutq madaniyati tushunchasi haqida” (1975), “Nutq madaniyati mezonlari” (1976), “O‘zbek nutqi madaniyati masalalari” (1980), “Notiqning nodir boyligi” (1980), “Adabiy norma va nutq madaniyati” (1983) kabi ishlarida nutq madaniyatiga oid bir qator nazariy fikrlar aytilgan” [Кўнғуров, 1990: 5].

E. Begmatov masalaga quyidagicha yondashadi: “Bizning fikrimizcha, nutq madaniyati sohasi o‘z o‘rni va fandagi mavqeini to‘la egallashi uchun u nazariy jihatdan asoslangan bo‘lishi lozim. Birinchidan, bu tushunchaning til hodisasi va ilmiy muammo sifatida tarixi yoritilmog‘i kerak. Ikkinchidan, nutq madaniyati sohasini o‘rganuvchi asosiy obyekt bo‘lgan til hodisasi aniqlanishi kerak. Uchinchidan, nutq madaniyatining ilmiy - tadqiqiy obyekti bilan bog‘liq muammolar belgilanishi lozim. To‘rtinchidan esa, nutq madaniyatini o‘rganish aspektlari lisoniy va nolisoniy chegaralanishi zarur” [Бегматов, 1973: 156].

Demak, uslubiyat va nutq madaniyatining nazariy asoslari va muammolarini aniqlamasdan turib, tilning uslubiy o‘ziga xosligi, jozibasi, nutq madaniyati nuqtai nazardan turli belgilarini til korpuslarida aks ettirish mumkin emas.

R.Qo‘ng‘urov o‘rinli ta’kidlaganidek, “O‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi muhim va kechiktirib bo‘lmaydigan nutq madaniyati muammosi o‘zining nazariy asosiga ega. Shu narsaning o‘ziyoq uni o‘zbek tilshunosligining alohida sohasi sifatida o‘rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Nutq madaniyati o‘zining tadqiqot ob’ektiga ham ega. Garchi til birliklarini normalash, hamma uchun tushunarli bo‘lgan bir qolipga keltirish umuman tilshunoslikning vazifalaridan biri bo‘lsa ham, u nutq madaniyati, uslubiyat sohasining xizmatlarini ham inkor etmaydi. Nutq madaniyati tilda ma’lum normaga keltirilgan til birliklarining nutqda qo‘llanish shart-sharoitlarini, qonuniyatlarini nazariy jihatdan asoslaydi hamda bu normaga amal qilishni ma’lum ma’noda nazorat ham qilib boradi. Nutqdagi yutuq va kamchiliklar tahlil qilinib, ularni tugatishning eng ma’qul yo‘llari ko‘rsatib turiladi” [Бегматов, 1973: 156].

R. Qo‘ng‘urov o‘zining “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” qo‘llanmasida adabiy til me’yoriga amal qilish xususida shunday yozadi: “Adabiy til va uning normativ vositalari, ulardan foydalanish haqidagi qoidalar barcha uchun bir xilda *majburiy, yagona* va *umumxalqiydir*. Ularni har kim o‘zicha, o‘zi bilganicha o‘zgartirib qo‘llashi mumkin emas. Masalan, *kitob* so‘zini ba’zilarning *kitop*, boshqa birovlarining *kitab* yoki *kutop* tarzida noto‘g‘ri yozishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Shuningdek, *yo‘q, xol* so‘zlarini boshqa birovlarining *jo‘q, qol* tarzida noto‘g‘ri talaffuz qilishiga ham yo‘l qo‘yilmaydi va b. Demak, til madaniyatiga amal qilish o‘sha tilda yozadigan yoki so‘zlaydigan barcha kishilar uchun bir xilda tegishli. Shu sababli ham adabiy til normalari shevalar normasidan *umumxalqiyligi, umumqo‘llanuvchanligi* bilan ajralib turadi. Ammo adabiy normalar qandaydir qotib qolgan (o‘ta konservativ) narsa emas, balki nutqiy

faoliyatning, nutqiy ko‘rinishlari, nutqiy uslublarning xususiyatiga ko‘ra muayyan qirralarga ega bo‘luvchi, tovlanuvchi murakkab hodisadir” [Кўнфров, 1990: 32].

Ma’lumki, til korpuslaridan faqat yozma matnlar emas, balki og‘zaki nutqqa oid matnlar ham o‘rin oladi. Shu sababli ularga og‘zaki nuqtning turli ko‘rinishlarini farqlovchi parametrlar ham kiritilishi kerak. Manbalarda og‘zaki nutqning turli vazifaviy (funktional) ko‘rinishlari mavjudligi aytiladi. Kundalik adabiy so‘zlashuv nutqi ko‘rinishlariga adabiy tilda gapiruvchi shaxslarning kundalik so‘zlashuv nutqini kiritish mumkin [Кўнфров, 1990: 32].

Bular quyidagicha tasniflanadi:

Lektorlar nutqi. Bu ko‘rinishga o‘rta va oliy maktab o‘qituvchilari, targ‘ibotchi ma’ruzachilar, olimlarning ma’ruza va chiqishlarini kiritish mumkin. Og‘zaki nutqning bu xili, asosan, monologik nutq xarakterida bo‘ladi.

Radio va televidenie nutqi (tili). Bu ko‘rinishga radio, televidenie orqali adabiy tilda so‘zlangan nutqlar kiradi. Radio va televidenie nutqi asosini suxandon, radio va televidenie izohlovchilari nutqi tashkil qiladi. Radio, televidenie orqali adabiy tilda olib borilgan eshittirish, ko‘rsatuv, suhbatlar tili radio/televideniening o‘ziga xos talablariga bo‘ysunadi va ba’zi o‘ziga xos me’yoriy tomonlarga ega.

Sahna nutqi. Og‘zaki nutqning alohida turi sahna nutqidir. Sahna nutqida ijro etilayotgan asarning til xususiyatlarini saqlagan holda, tomoshabinlar uchun umumtushunarli bo‘lgan tilda so‘zlashga intilish mavjud. Sahna nutqining umumtushunarli bo‘lishini ta’minlaydigan asosiy omil adabiy tilda so‘zlashdir. Bunda adabiy talaffuz, ayniqsa, muhim o‘rin tutadi. Sahna nutqi nutqning yuqorida qayd qilingan ko‘rinishlaridan dialogik xarakterga egaligi bilan ham farqlanadi.

Nutqiy turlarni ba’zan ijtimoiy tabaqalar va guruhlar tili nuqtai nazaridan nomlash ham uchraydi. Chunonchi: o‘qituvchilar nutqi, o‘quvchilar nutqi, yosh-talabalar nutqi, bola nutqi (bog‘cha bolalari nutqi) kabi. Bu haqda keying tadqiqotlarimizda batafsil ma’lumot beramiz.

Nutqning yuqorida keltirilgan xillari ham nutq madaniyatining asosiy talablariga bo‘ysunadi. Chunki ularning til asoslari ham adabiy til normalaridir. Shu tufayli ham bu nutqiy ko‘rinishlardan talab qilinuvchi nutq madaniyati haqida ham alohida gapirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida uslubiy xoslanish masalalarining nazariy asoslarini chuqur o‘rganish - tilning amaliy, estetik va madaniy jihatdan yuksalishiga xizmat qiladi. Uslubiyat va nutq madaniyati o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ular tilning boy imkoniyatlarini to‘liq ochib berish uchun bir-birini to‘ldiradi. Funktional uslublarni aniqlash, grammatik va leksik birliklarning stilistik xususiyatlarini belgilash, ularni til korpuslarida aks ettirish o‘zbek tili stilistikasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э. Нутқ маданияти проблемасининг пайдо бўлиши ва асосланиши // Нутқ маданиятига оид масалалар, Тошкент: Фан, 1973
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — Москва, 1963. — С. 93.

3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к риторике. 1743.
4. Тожиев Ё., Хасанова Н., Тожиматов Х. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1994.
5. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Университет ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун қўлланма. Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
6. Қўнғуров Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1990.

**YANGI O‘ZBEKISTONNING MUMTOZ TILSHUNOSLIK MEROSI,
ZAMONAVIY LINGVISTIK QADRIYATI
HERITAGE OF CLASSICAL LINGUISTICS OF NEW UZBEKISTAN,
MODERN LINGUISTIC VALUE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MYLI9646

Abdullayev Jumanazar Xudoyberdiyevish,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti
j.abdullayev@miyl.ru

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek an‘anaviy-analitik, sistem-struktur va antroposentrik tilshunosliklarining til ilmi va ta‘limi, til amaliyotida tutgan o‘rni va roli, ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Shu munosabat bilan o‘tgan asrda qariyb yetmish yil hukmronlik qilgan an‘anaviy-analitik tilshunoslik va shu asrning 90-yillarida uning o‘rnini egallagan sistem-struktur tilshunoslikning va hozirda ko‘plab amaliy yo‘nalishlarda shiddat bilan rivojlanib borayotgan antroposentrik tilshunoslikning tilni tadqiq qilish asoslari, tamoyillari, metod-usullari, erishgan ilmiy-nazariy, amaliy-metodik, ta‘lim-tarbiyaviy yutuqlariga nazar tashlanib, ularning afzallik tomonlari ilmiy asoslangan. Bunda an‘anaviy-analitik, sistem-struktur tilshunoslik yo‘nalishida erishilgan natijalarning nafaqat ularning o‘ziga tegishli muammo-masalalar yechimida, balki antroposentrik tilshunoslikning shakllanishi va taraqqiy etishida ham ilmiy-amaliy, nazariy poydevor vazifasini o‘tagani va o‘tayotganiga alohida e‘tibor qaratilgan. Shular asosida o‘zbek tilshunosligi, ona tili ta‘limi va o‘zbek tili amaliyotining tarixiy taraqqiyotida har biri o‘ziga yarasha muhim rol o‘ynagan va oynayotgan an‘anaviy-analitik va sistem-struktur tilshunoslik Yangi O‘zbekistonning noyob ilmiy merosi, antroposentrik tilshunoslik esa zamonaviy lingvistik qadriyati sifatida talqin qilingan.*

Kalit so‘zlar. *o‘zbek an‘anaviy-analitik, sistem-struktur va antroposentrik tilshunosligi; til ilmi, til ta‘limi, til amaliyoti; nutq, nutqiy birliklar tilshunosligi; lison, lisoniy birliklar, lison tilshunosligi; tilda shaxs omili va shaxsda til omili.*

Annotation. *The article discusses the role and place of Uzbek traditional-analytical, system-structural and anthropocentric linguistics in linguistic science and education, language practice, and their scientific-theoretical and practical significance. In this regard, the foundations, principles, methods and techniques of language research of traditional-analytical linguistics, which dominated for almost seventy years in the last century, and system-structural linguistics, which replaced it in the 90s of this century, and anthropocentric linguistics, which is currently developing rapidly in many practical areas, are reviewed, and their advantages are scientifically substantiated. In this regard, special attention is paid to the fact that the results achieved in the direction of traditional-analytical,*

system-structural linguistics have served and continue to serve as a scientific-practical, theoretical foundation not only in solving their own problems, but also in the formation and development of anthropocentric linguistics. Based on these, traditional-analytical and system-structural linguistics, each of which has played and continues to play an important role in the historical development of Uzbek linguistics, native language education, and Uzbek language practice, are interpreted as a unique scientific heritage of New Uzbekistan, and anthropocentric linguistics is interpreted as a modern linguistic value.

Keywords: *Uzbek traditional-analytical, system-structural and anthropocentric linguistics; linguistics, language education, language practice; speech, linguistics of speech units; language, linguistic units, linguistics of language; the individual factor in language and the linguistic factor in the individual.*

Sir emaski, Respublikamizda ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohasida miqdor o‘zgarishlaridan sifat o‘zgarishlariga o‘tish ro‘y beryapti. O‘zbek til ilmi va til ta’limi ham shunday jarayonlarni boshdan kechirmoqda. Ilm-fan uchun tabiiy bo‘lgan bu holat o‘zbek tilshunosligida XX asrning 80-yillaridan kirib kelgan va 90-yillarda keng yoyilib, an’anaviy-analitik tilshunoslik o‘rnini egallagan sistem-struktur tilshunoslikning 2000-yillarda apogeyiga ko‘tarilishi va XXI asrning o‘ninchi yillaridan o‘z o‘rnini yangi lingvistik ta’limot – antroposentrik tilshunoslikka bo‘shatib bergani asnosida yuz bermoqda. Hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligining sifat va samaradorlik darajasining yuqori qiymati o‘z ichida lingvopragmatika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika, neyrolingvistika, korpus lingvistikasi kabi ko‘plab amaliy yo‘nalishlarda shiddat bilan taraqqiy etib borayotgan antroposentrik tilshunoslikka tegishlidir. Bejiz bunday bo‘lgani yo‘q, albatta. Gap shundaki, tilshunoslik endigina ayni o‘z tabiati, ta’bir joiz bo‘lsa, mentalitetiga mos va muvofiq tadqiq yo‘lida rivojlanishga tushdi. Negaki, aslida tilshunoslik umuman qandaydir mavhum tushuncha ma’nosidagi til emas, balki aynan inson tili haqidagi ilmiy ta’limotdir. Zotan, biz bilgan tilni insondan tashqarida tasavvur qilib bo‘lmaydi. Tilning borligi-borlig‘i uning insoniyligida, inson bilangina mavjudligida, harakat-faoliyati inson bilangina belgilangani, insonsiz amalga oshmasligida. Til shaxsi va shaxs tili tushunchalari [Махмудов, 2012: 6-7] bejiz paydo bo‘lgani, dolzarblashgani yo‘q. Til shaxslidir. Har qanday nutq egali – u yoki bu shaxsniki. Shaxsga tegishlilik tilning, nutqning fundamental, hech qachon o‘zgarmas tamoyili. Shaxs esa doimiy rivojlanishdagi nihoyatda ko‘p tomonli, serqirra, o‘ta murakkab mohiyatli, o‘zgaruvchan ijtimoiy-individual hodisa. Uning jismoniy, aqliy, hissiy-ruhiy, etnik, ijtimoiy tomonlarining o‘zi xilma-xil jihat, xossa-xususiyatlar jamuljamligidan iboratki, shularning o‘ziyoq shaxs va til, til va shaxs, jamiyat muammolari, shaxsning tilda nutq orqali namoyon bo‘ladigan rang-barang olami manzaralarini o‘rganadigan antroposentrik tilshunoslik uchun hali-beri tugamaydigan tadqiqot mavzu-masalalariga keng yo‘l ochadi. Yaqin kelajakda bu tilshunoslikning hozirda mavjud o‘nga yaqin yo‘nalishlari [Хакимов,

2001; Сафаров, 2006, 2008; Азимова, 2008; Махмудов, 2012: 6-7; Худойберганова, 2015; Лутфуллаева, Худойберганова, 2016] yonida bundan ham ko‘proq tarmoqlari yuzaga kelsa, hech ajab emas, aksincha, insonning xilm-xil ehtiyojlari, istaklari, maqsad-muddaolari, harakat-faoliyatini ro‘yobga chiqarish maydoni bo‘lgan ijtimoiy hayot taraqqiyotining o‘zi shuni taqozo etmoqda. Ijtimoiy-insoniy hayotning, undagi moddiy, ma‘naviy-ruhiy, intellectual, hissiy o‘zgarishlarning kattasidan tortib eng kichigigacha tilda aks etmasdan, ifodalanmasdan qolmaydi. Tilning o‘z egasi va u yashayotgan jamiyat, ijtimoiy muhit bilan bog‘liq jihatlari shunchalar ko‘p va serqirradi, ular orasida hali ochilmagan qo‘riqlari, kashf etilmagan qirralari ham bo‘lishi hech ehtimoldan uzoq emas...

Ammo ayni o‘rinda biz e‘tiborni bu masalalar bilan bog‘liq boshqa bir masalaga – tilshunosligimiz taraqqiyotining barometri bo‘lib turgan ushbu antroposentrizm jarayonining shakllanishida tayanch bo‘lgan ikki omil - tadqiq obyekti antroposentrik tilshunoslik bilan bir xil, bitta bo‘lgan, biroq tilga munosabatda, uni tadqiq qilishda har biri undan va bir-biridan farq qiluvchi o‘z nuqtayi nazari, ko‘zqarashi, metod-usullariga ega an‘anaviy-analitik va sistem-struktur tilshunoslikning o‘rni va roliga qaratmoqchimiz. Zotan, antroposentrik tilshunoslikning har qanday yangi yo‘nalishi an‘anaviy-analitik va sistem-struktur tilshunoslik tomonidan belgilanib, tasniflangan va tavsiflangan til birliklarining ijtimoiy shaxs omili bilan shambarchas bog‘liq amaliy-pragmatik ma‘novazifalarini tahlil-u talqin qilish asosida yuzaga kelgan ilmiy natijalar, hukm-hulosalardir. Shu ma‘noda hech ikkilanmay aytish mumkinki, an‘anaviy-analitik va sistem-struktur tilshunoslik erishgan amaliy-metodik, ilmiy-nazariy natijalar zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari zahirida ular bilan birga yashamoqda.

Qolaversa, mazkur tilshunosliklarning ilmiy-nazariy, amaliy-metodik ahamiyati shu bilangina chegaralanmaydi. Tilshunosligimizning amaliy tatbiqi, amaliy tilshunoslik masalalariga chuqurroq nazar tashlasak, o‘zbek tilshunosligida nafaqat yaqin yillargacha yetakchilik qolgan sistem-struktur, balki unga zamin bo‘lgan an‘anaviy-analitik tilshunoslikning o‘rni va roli ham vaqt o‘tgan sari ortib borayotganini kuzatish mumkin. An‘anaviy-analitik tilshunoslik yangi asr bo‘lagasi va boshida yetakchilik qilgan sistem-struktur tilshunoslikning shakllanishi, taraqqiy etishi uchun tayanchlik vazifasini o‘tabgina qolgani yo‘q, uning oldiga qo‘yilgan, sistem-struktur tilshunoslik asoschilaridan biri, zakiy tilshunos Hamid Ne‘matov haqli ravishda ta‘kidlab ko‘rsatib o‘tgan quyidagi ulkan ilmiy-amaliy, tashkiliy, ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyatga molik muammolar:

- ommaviy savodxonlikni ta‘minlash;
- zamonaviy adabiy til me‘yorlarini ishlab chiqish;
- adabiy til me‘yorlarini ommalashtirish

kabi o‘z davri uchun o‘ta zarur va dolzarb bo‘lgan masalalar yechimini ham havas qilsa, o‘rnak olsa arzigulik bir tarzda bajarishga muvaffaq bo‘ldi [Сайфуллаева ва б. 2009: 3]. U samarali faoliyat ko‘rsatgan qariyb yetmish yillik davrda tilshunoslikning ham, unga asoslangan til ta‘limi, til amaliyotining ham butun diqqat-e‘tibori yuqorida qayd etilgan dolzarb hayotiy ehtiyojlarni

qondirishga qaratildi va bu borada - nazariyada ham, amaliyotda ham - hech qachon ahamiyatini yo‘qotmaydigan fundamental tadqiqotlar, nodir asarlar o‘quv adabiyotlari yaratildi, chindan ulug‘ va salmoqli ta’lim-tarbiyaviy ishlar amalga oshirildi. [Bu yo‘nalish namoyandalari va ularning fan taraqqiyotidagi xizmatlari haqida qarang:Илькоров, Базарова, 1986; Узоқов, 1972, Нурмонов, 2002]. Asoschilari A.Fitrat, A.G ‘ulomov, yetuk namoyandalari F.Abdullayev, G.Abdurahmonov, M.Asqarova, O.Azizov, A.Borovkov, A.Hojiyev, S.Ibrohimov, F.Kamolov, A.Kononov, M.Mirzayev, A.Muxtorov, I.Rasulov, V.V.Reshetov, A.Rustamov, U.Tursunov, X.Xoliyorov, R.Qo ‘ng ‘urov, Sh.Shoabdirahmonov, H.Jamolxonov, N. Mahmudov kabilar va bu yerda hammamizga ma’lum sabablarga ko‘ra nomlari keltirib o‘tilmagan yuzlab zakovatli tilshunos olimlar, ona tili ta’limi va amaliyoti fidoyilari, ularning maslakdoshlari, iste’dodli izdoshlari, shogirdlari bo‘lgan o‘zbek an’anaviy-analitik tilshunosligiga oid ilmiy-amaliy meros tilshunosligimiz tarixida munosib o‘rniga ega va haqli ravishda til ilmi va til ta’limining oltin fondidan joy olgan. Shu munosabat bilan, antroposentrik tilshunoslikning turli yo‘nalishlarini takomillashtirish, taraqqiyotini ta’minlash muammo-masalalari kun tartibidan mustahkam o‘rin olib borayotgan hozirgi paytda yoshlarni va kelajak avlodlarni an’anaviy-analitik tilshunoslik yutuqlari hisoblangan ana shu ilmiy meros’dan bahramand qilish bilan ham astoydil shug‘ulanish ham qarz, ham farz maqomidagi ishlarimizdan biri hisoblanishi lozimligini ta’kidlab o‘tmoqchimiz.

Afsuski, bu borada hanuzgacha eskicha fikrlashdan to‘la qutula olmayapmiz. Ilmiy ish, o‘quv qo‘llanmalarining adabiyotlar ro‘yxatiga istiqlolning dastlabki yillarida mustaqillikdan keyin yaratilgan ilmiy, o‘quv adabiyotlarinigina kiritish talabi qo‘yilgani va ba’zi hollarda bu ilmga, ta’lim-tarbiyaga zid holat hozir ham davom etayotgani shunday fikrlashning xunuk bir ko‘rinishi. Vaholanki, har qanday yangilik eskining bag‘rida unib-o‘sadi, kurtak yozib, gullab-yashnaydi. Yangining zamini, ildizi osmonda, g‘oyibda emas, yerda, eskida. Yangi tarix eskini faktan, jisman yo‘qotish, uloqtirib tashlash evaziga emas, ilman, mantiqiy-ma’rifiy yo‘l bilan qiyoslash, eskining yutuqlari-yu kamchiliklari, yangining esa kuch-qudrati, afzalliklarini ko‘rsatib berish, dalillash, juda zarur bo‘lsa, shu asnoda eskining ayrim jihatlarini nazariy va amaliy inkor qilish bilan yaratiladi. Buni pisand qilmaslikning “mukofot”i xursand qilmasligi aniq. Biz tarixiy eskini topponchalasak, kelajak bizni zambaraklashini esdan chiqarmasligimiz kerak. Ochiq yuz, teran ko‘z bilan qaraylik: yaqin tarix ham, uzoq tarix ham bizniki, bizning tariximiz. Ota-bobolarimiz, momolarimiz boshqalar bilan birga har ikkisida ham yashashgan, katta yo‘qotishlar, kamchiliklar bilan birga, topganlari ham ko‘p bo‘lgan, bugun ham o‘z o‘rniga ega yutuqlarga ham erishganlar. *Sizlar mustabid sovet davri odamlarisizlar, dunyoqarashlaring, mafkuralaring buzuq, bizga yot, yaroqsiz* deb ota-onalarimizni tarbiyalab voyaga yetkazgan o‘z bobo, enalarimizni uydan haydab, ulardan voz kechmaymiz-ku! Har ikkisi ham bizning qadriyatimiz, bizniki – bizning ulug‘larimiz, bizning ajdodimiz. Ularning avlodlari, davomchilari, merosxo‘rlari bizmiz – bugungi sahnada javlon urayotgan vorislar – boshqalar emas.

Tomirimizda oqayotgan qonning, boshimizni baland qilgan ong, tafakkurning, ko‘kragimizda urib turgan yurak, qalbimizni yorituvchi nur-ruhning ibtidosi, ota buloq, ona bulog‘imiz ularda, ular tufayli bizga, bugungi avlodlarga yetib kelgan. Buning uchun ayni bizning tanlanganimiz ilohiy qismat, taqdir taqozosi. Binobarin, tarix, tarixiy o‘tmish bor bo‘yicha, amalda mavjud holaticha – guruchi-yu kurmagi, lahmi-yu suyagi bilan – bizniki – bugungi hayot, yashab turganimiz zamon egalari bo‘lgan avlodniki. Binobarin, biz bizniki bo‘lgan mazkur tarixni qanday bo‘lsa, shunday qabul qilamiz va shunga mahkummiz. Qabul qilganimiz tarixga munosabat bildirish, baho berish –, saragini sarakka, puchagini puchakka ajratish – shundan keyingina amalga oshiriladigan chuqur mushohadatalab, nozik subyektiv-intellektual jarayon. Ungacha bu tarixga til yoki tig‘ tekkizishga, qandaydir maqsad bilan qo‘l urishga, kesib, yirtib tashlash u yoqda tursun, arzimas bo‘lsin biron o‘zgartish kiritishga haqli emasmiz. Tarixiy haqiqat qonuniyati bu. Uni buzayotganlar, buzib ko‘rsatayotganlar, shunday say‘i harakatdagilar yaxshi ish qilmayaptilar va aniqki, maqsadlariga erishmaydilar. Zamonaviy tarix undan oldingi tarixni bugunga yoki o‘z dunyoqarashiga moslab-moslashtirib ko‘rsatish evaziga yaratilmaydi. Bunday qilish, shunga intilish yaxshi natija ham bermaydi, aksincha, eskining qimmatini, obro‘si, ahamiyatini oshiradi, kamchiliklarini pardalashga, arzimasdek tuyulishiga, e‘tibor bermaslikka olib keladi. Bunday holatlar bo‘lmayapti, deb ham bo‘lmaydi. Oramizda qosh qo‘yaman deb ko‘z chiqarayotganlar yoki bundan ham battar ishlarga qo‘l urayotganlar yo‘qmi?! (Yo‘q bo‘lsa, qani edi.)

Shu singari sovet tilshunosligida haqli ravishda yetakchilik qilgan rus tilshunosligi (buni kim inkor qiladi?!) ta‘siridagi o‘zbek tilshunosligida va ona tilimiz – o‘zbek tili ta‘limi va til amaliyotida jiddiy yo‘qotishlar, yetishmovchiliklar, nazariy va amaliy kamchiliklar bilan birga, yuqorida ta‘kidlaganimiz kabi keng ko‘lamli ulkan ijtimoiy ahamiyatga molik ilmiy-amaliy tadqiqot, tashkiliy, targ‘ibot-tashviqot, ta‘lim-tarbiyaviy ishlar amalga oshirilgani rad etib bo‘lmas tarixiy haqiqatdir. Ular orqali erishilgan salmoqli ilmiy-amaliy yutuqlarni, aniq va izchil, bevosita kuzatishda berilgan, o‘zbek tilining o‘zidan olingan tipik asos-dalilli, fonetik, grafik, orfografik, orfoepik, leksik-frazeologik, grammatik, morfologik, sintaktik, uslubiy tasnif, talqin-tavsiflarni “mustabidlik davri mafkurasi ta‘sirida yaratilgan” yorlig‘i bilan chetga surib, o‘qimaslik, o‘rganmaslik, o‘rgatmaslik qanchalik omilik, ziddimilliylik, ziddimustaqillik. Vaholanki, ularning lingvistik asosi necha yillik mashaqqatli sinchkov kuzatish, muntazam izlanishlar, tinimsiz aqliy mehnat davomida kashf qilingan ilmiy haqiqatlar hisoblanadi. O‘z umrini yashab, oshini oshab, tarixga aylangan qandaydir mafkuradan qo‘rqib, havfsirab, ularni, sovet davrida yaratilgan tilshunoslikka doir adabiyotlarni ko‘zdan panada, kutubxonalarning yerto‘lasida saqlashimiz, o‘qish uchun tavsiya qilmasligimiz, darslarda ko‘rgazmali-ko‘rsatmali qurol sifatida foydalanmasligimiz qanshalik to‘g‘ri? Urug‘i yildan yilga ko‘payib borayotgan yangi darsliklarimiz, o‘quv qo‘llanmalarimiz, metodik adabiyotlarimiz ulardan qanchalik ustun-u nechog‘lik afzal? Ona tili o‘qituvchilari-yu talaba, magistrantlar fikriga qaraganda, sira unchalikka o‘xshamaydi. Ularning

ko‘pchiligining sifat va samaradorligini eski deganlarimiznikidan yuqori deb bo‘lmaydi. Qolaversa, yangi degan o‘quv, ilmiy adabiyotlarimizning taxminan 60-70 foizdan nari-berisi eski ilmiy haqiqatlar yoki ularning kosmetik ishlov berilgan nusxasidan boshqa narsamikan? Eski deb atayotganimiz ilmiy haqiqatlar aslida eski ham emas. O‘z lingvistik asosi, o‘zbek tilining o‘zidan olingan xarakterli nutqiy daliliga ega ilmiy haqiqatlar hech qachon eskirmaydi – o‘zbek tili bor ekan, tarixiy-ilmiy haqiqatlarga sodiqlar bilan birga ularning ishlari, hayot-faoliyatlarida yashayveradi.

Ular, darhaqiqat, puxta ilmiy-amaliy asosli bo‘lganligi sabab zamonaviy tilshunoslik uchun ham, til ta’limi uchun ham beminnat xizmat qiladi va qilyapti ham. Tilshunoslikka doir biron asar, o‘quv adabiyoti yo‘qki, unda an’anaviy-analitik tilshunoslikda erishilgan yutuqlar, olingan natijalar boshqalariga qaraganda ko‘proq va kengroq aks etmagan bo‘lsin. Misol uchun, tilshunoslik terminlari va ularga oid ta’rif, tavsiflarning asosiy ko‘pchiligi an’anaviy-analitik tilshunoslikda ishlab chiqilgan izohli ma’lumot-maqolalarga asoslangan. Tilga oid terminologik lug‘atlar doirasida ham ushbu tilshunoslik asosiy ulushdor. Til, til birliklari haqidagi bilimlarimiz, tasavvur-tushunchalarimiz, hukm-xulosalarimizda ham ko‘pincha an’anaviy-analitik tilshunoslik natijalari salmoqli o‘rin tutadi. Ko‘pchiligimiz til haqida fikr-mulohaza yuritishda aksariyat hollarda an’anaviy-analitik tilshunoslik natijalariga murojaat qilamiz, ulardan unumli foydalanamiz, o‘z nuqtayi nazarimizni ham ular asosida yoki ularni nazarda tutib bayon qilamiz. Hozircha bu borada aytganlarimizni inkor qiladigan ochilmagan qo‘riq kashf etilgani yo‘q. Shunday bo‘lishi mumkinmi o‘zi? A.Fitrat, A.G‘ulomov, S.Usmonov, A.Hojiyev, G‘.Abdurahmonov, M. Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, E. Begmatov, H. Jamolxonov, R. Qo‘ng‘irov, N. Mahmudov singari mumtoz tilshunoslarimiz kashf qilgan ilmiy haqiqatlar eng ishonchli manba, tayanch ta’limotlar sifatida yangi ilmiy-nazariy, amaliy-metodik adabiyotlarimizning deyarli barchasida biridan ikkinchisiga ko‘chib yuruvchi “mehmon-u mezbon” ma’lumotlar hisoblanadi. Antroposentrik tilshunoslik yo‘nalishlari ham bundan mustasno emas, albatta. Chunki ular ham mohiyatan, asosan, an’anaviy-analitik tilshunoslik aniqlab, tasnif –u tavsiflagan til birliklarining shaxs omili bilan bog‘liq lingvopragmatik belgi-xususiyatlarining ilmiy tavsifidir.

Xuddi shunga o‘xshash, ammo namoyon bo‘lish yo‘sini boshqacharoq tarixiy haqiqatni sistem-struktur tilshunoslik va unga asoslanib amalga oshirilgan, oshiriladigan til ta’limida ham ko‘rish mumkin. Ma’lumki, ona til uchun kurash qizg‘in tus olib, unga *davlat tili* maqomi berilishiga erishilishi va istiqlool sharofati bilan o‘tgan asrning 90-yillarida tarixda ilk bor shu davrgacha hukm surgan yuqorida alohida e’tibor qaratib tavsiflaganimiz o‘zbek an’anaviy-analitik tilshunosligi va ona tili ta’limi mazmuniga jiddiy o‘zgarishlar kiritilib, istasa-istamasa rus tilshunosligi soyasida rivojlanishga majbur bo‘lgan tilshunosligimiz mustaqillik g‘oyalari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishga qaratilgan yangicha g‘oya, nuqtayi nazar, qarashlar, tadqiq tamoyillari, struktur metod va usullar, ma’lumot-materiallar bilan boyitilgan milliy tilshunoslik maktabi, o‘ziga xos lingvistik ta’limot darajasiga ko‘tarildi [Иванов, 1969; Nurmonov, Iskandarova,

Nabiyeva, 2006:47-51; Бозоров О., Бозоров О. АНЪАНАВИЙ ВА СИСТЕМАВИЙ ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ//ЎТА, 2009, 3-сон, 44-51-б. Nigmatov va b., 1984:3-10; Rasulov, 1989; Nurmonov, Mahmudov, Solixo‘jayeva, 1992; Abduazizov, 1992; Ne‘matov, Bozorov, 1993,1997; Shahobiddinova, 1994; Abuzalova, 1994; Sayfullayeva, 1994; Ne‘matov, Rasulov,1995; Mahmudov, Nurmonov, 1995; Mengliyev, 1996; Orifjonova, 1996; Raupova, 1999; Nurmonov va b.,2001; Rahmatullayev, 2006].

Tilning, til birliklarining bevosita kuzatishda berilgan moddiy tomoni tashkil etuvchilarini tasniflash va tavsiflashni yuqori saviyada o‘rniga qo‘ygan an‘anaviy-analitik tilshunoslikdan farqli o‘laroq, tilni o‘zaro bog‘liq va shartlangan lison va nutqdan iborat dual funksional sistema sifatida talqin qilgan sistem-struktur tilshunoslik quyidagi kabi e‘tibor va e‘tirofga loyiq ilmiy natijalarga erishdi:

1. O‘zbek tilshunosligida ilk bor jiddiy ravishda “...tadqiq manbayi haqida ilmiy-nazariy hukm chiqarish jarayonida dialektik gnoseologiya, jumladan, dialektik-logik kategoriyalardan ongillik va izchillik bilan foydalanish - metodologiya masalalarini o‘rtaga qo‘ydi” [Qurbonova, 2002: 5]. Bu ta’limotda *til birligining umumiy ma’no-vazifasini aniqlash va belgilash tayanch nuqta hisoblanadi va bu mohiyat uning sistemaviy sifatlari va munosabatlari jamidan axtariladi. Shuning uchun sistem-struktur tilshunoslikda nutqiy ma’no va vazifalar tasodifiy, sof kontekstual hodisa sanalmay, til birligining mohiyatiga oid ma’lum imkoniyatlar (lisoniy umumiy ma’nolar)ning voqelanishi hisoblanib, qat’iy qonuniyatlar asosida talqin qilinadi* [Qurbonova, 2002: 5. Ta’kid bizniki – A. J.]. Bu qonuniyatlar tilning bevosita kuzatishda berilmagan, psixik muhr, akustik obraz (F.de Sossyur ta’birlari) holatdagi lisoniy tomonini (lisoniy tilni) tashkil etuvchi paradigmalarning o‘zaro pog‘onali butunlik hosil qilishida hamda bu paradigmalardagi birliklardan zarurlarining tafakkur jarayonida real nutqiy vaziyat talabi va so‘zlovchi maqsadi, imkoniyatiga ko‘ra harakatga keltirilib, faollashtirilib, doimiy ravishda fikrni shakllantiruvchi turli xil gaplarni hosil qilish va ifodalashga jalb etib turilishida va buning natijasida uzluksiz ravishda nutq deb atalgan fikriy mazmunli sintagmatik lingvistik tuzilmaning vujudga kelib turishida o‘z ifodasini topishi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

2. Bugun sistem-struktur tilshunoslikda belgilangan lisoniy va nutqiy, nutq birliklarining tilning ikki xil mavjudlik holatiga mansub farqli hodisalar ekanligi, tabiatan farqlanishi ko‘pchilik tomonidan e‘tirof etilgan lingvistik haqiqatlardir. E‘tirof etmagan ozchilik narsaning mohiyati uning o‘zi, o‘ziga o‘xshash va o‘ziga o‘xshamagan, o‘zidan boshqa, undan yuqori va quyi birliklar bilan bo‘lgan sintagmatik, pog‘onali sistemaviy munosabatlarini aniqlash va umumlashtirib belgilash orqali ochilishini e‘tibordan chetda qoldiradilar. Vaholanki, “Gnoseologiya (bilish umumiy nazariyasi) dan ma’lumki, xususiylik umumiylikka (demak, hodisa – mohiyatga, imkoniyat – voqelikka, sabab – oqibatga) nisbat berilmaguncha, u ta’riflangan, tavsiflangan, o‘rganilgan deb sanalishi mumkin emas” [Cайфуллаева, 2009: 5] Mohiyat hamma vaqt xususiyliklar, alohidaliklar bilan birga, ular orqali namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda har bir alohidalik mohiyatning o‘ziga xos bir ko‘rinishi, tajallisi hisoblanadi. Aslida nutqiy birliklar,

nutq birliklari u yoki bu lisoniy mohiyat zarralarining namoyon bo‘lishidir [Неъматов, Бозоров, 1993; Абузалова, 1994; Шахобиддинова, 1994; Неъматов, Расулов, 1995; Нурмонов ва б., 2001].

3. Tilga sistem(-struktur) yondashuv, ayniqsa, o‘zbek tili sintaksisida uzoq yillardan beri munozarali bo‘lib kelgan eng dolzarb muammo - gapni gap qilib turgan asosiy narsa nima ekanligi to‘g‘risida, nihoyat, qat’iy qarorga kelinishida muhim rol o‘ynadi: bu narsaning predikativlik (kesimlik) kategoriyasi bilan shakllangan kesim ekanligi yangicha qarashlar bilan ilmiy asoslab berildi. Sistem-struktur tilshunoslikning semantik-funksional yo‘nalishida gapning grammatik asosi masalasi qat’iy ravishda kesim foydasiga hal qilinib: “O‘zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi markaziy bo‘lak kesimdir. Kesim gapning markaziy bo‘lagi bo‘lganligidan gapning butun tavsifi – grammatik kategoriyalari: tasdiq-inkor, shaxs-(personallik), zamon(temporallik), kommunikativ maqsad va hokazolar kesimga qarab belgilanadi. ...Kesim predikativ shaklga ega bo‘lgani uchun u gapda nisbatan emas, balki bevosita belgilanadi” [Mahmudov, Nurmonov, 1995: 66-67] degan qarash ilgari surilgan bo‘lsa, formal-funksional(substansial) yo‘nalishda ham kesim: “Tasdiq-inkor, modallik-mayl, zamon, shaxs-son ma’nolarini (ya’ni kesimlik kategoriyasi ([Pm])ni o‘zida mujassamlashtiruvchi bo‘lak, gapning markazi” [Sayfullayeva, 2009: 261] hisoblanadi. Gapning va gap bo‘laklarining yangicha talqinlariga gapga o‘zbek tilshunosligida birinchi marta “Kesimlik kategoriyasi bilan shakllangan atov birligi va unga qo‘shilib kelgan tobe so‘zlar tizimi (ya’ni [WPm])” [Nigmatov va b., 1984: 3-10] degan grammatik ta’rif berilgani muhim nazariy-metodologik asos bo‘ldi.

Bir cho‘qqili gap va kesimlik (predikativlik) kategoriyasi nazariyasiga tayanib aytish mumkinki, grammatik yoki semantik jihatdan kesimda ifoda topgan predikativlik(kesimlik) kategoriyasi tufayli uni o‘zida mujassam etgan har qanday til birligi nutqda fikr ifodalovchi gap sifatida tugallangan ohang bilan aytilish, qo‘llanish va qabul qilinish, uqilish xususiyatiga ega bo‘ladi va gap hisoblanadi.

4. Sistem-struktur tilshunoslik ishlab chiqqan grammatik ta’limotda kesimlik kategoriyasi asosiy o‘rin tutadi. Zero, gapni gap qilib turgan narsa kesim bo‘lsa, kesimni kesim qilib turgan narsa kesimlik kategoriyasidir. Bunga gapdan kesimni, kesimdan esa kesimlik kategoriyasini olib tashlash bilan to‘la ishonch hosil qilish mumkin. Kesim bo‘lmasa, gap, kesimlik kategoriyasi bo‘lmasa, kesim shakllanmaydi. Gap deb atalgan sintaktik butunlikda aynan va faqat kesimga, kesim bo‘lish layoqatiga ega birlikka shunday vazifa – gapni gap qilish vazifasi yuklatilgan va buning uchun u semantik yoki grammatik, intonatsion jihatdan kesimlik kategoriyasi bilan shakllangan, tavsiflangan bo‘lishi shart bo‘ladi.

Ayni o‘rinda yana shu narsani ham aytib o‘tish joiz va muhimki, sistem-struktur yondashuv asosida talqin qilingan kesim va kesimlik (predikativlik) kategoriyasi nafaqat gapning, balki, gap bo‘laklarining va qo‘shma gaplarning maqomi, mavqeyini, gapning sintaktik tuzilishi, tashkil etuvchilarini to‘g‘ri aniqlash mexanizmi, mezoni, nazariy o‘lchov vazifasini ham o‘tadi va o‘tamoqda. Bunga ko‘ra, kesimdagi kategorial ma’nolar(tasdiq-inkor, mayl-modallik, zamon,

shaxs-son)ga ega predikativ grammatik ko‘rsatkichlarga bevosita bog‘lanib, ularni aniqlashtirib keladigan nutqiy birliklarga gap bo‘lagi, bunday xususiyatga ega bo‘lmaganlar gap bo‘lagi hisoblanmaydi (gap bo‘lagining bo‘lagi bo‘ladi) [Sayfullayeva, 2009: 253-257]. Shunisi qiziqarli va e‘tibor berishga loyiqki, bevosita kesimlik kategoriyasiga bog‘lanmasa, ega + kesim modelidagi predikativ sintagmalar ham, hol va to‘ldiruvchilar ham o‘zlari ishtirok etayotgan nopredikativ birikmalar tarkibida bo‘lakning bo‘lagi maqomida bo‘ladi. Demak, kesimlik kategoriyasi funksional va nofunksional gap bo‘laklarini farqlash uchun ham mezon vazifasini o‘taydi [Mahmudov, 1981:43-46; Abdusamatov, 1994; Mahmudov, Nurmonov, 1995; Raupova,1999]. Shu o‘rinda bo‘lakning bo‘lagi maqomi o‘zbek tilshunosligida birinchi marta professor Sh.Rahmatullayev [Raxmatullayev, 1968: 32-34] tomonidan kashf qilinganini aytib o‘tish joiz.

5.O‘zbek sistem-struktur tilshunosligi sintaktik ta‘limotida gap bo‘laklarining an‘anaviy ta‘limotiga tayanib ishlab chiqilgan quyidagi qarashlar ham bizning gap va gap bo‘lagi to‘g‘risidagi tushunchalarimizni yanada aniqlashtirib,to‘ldiradi va boyitadi: *“...Eganing kesim kengaytiruvchisi sifatida e‘tirof etilishi uning gap tuzilishida semantik va grammatik markaz rolini o‘ynashi haqidagi shu kungacha mavjud bo‘lgan qarashlarni rad qiladi. Bu esa gaplarni bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplarga ajratishga ham asos qoldirmaydi.*

...gapning ichki sintaktik tuzilishi ierarxik tabiatga ega bo‘lib, gap bo‘laklaridan va bo‘lakning bo‘laklaridan tashkil topadi. Bo‘laklarga bo‘linmaydigan, faqat kesimning o‘zidan tashkil topgan gaplar yig‘iq, gapning bo‘laklari va bo‘lakning bo‘laklari bilan kengaygan gap yoyiq; uyushiq, ajratilgan bo‘laklar bilan kengaygan bo‘laklar murakkablashgan, kirish, undalmalar ishtirok etgan gaplar esa murakkab sodda gaplar sanaladi (Ta‘kidlar bizniki – A.J.)” [Nurmonov, 2009: 35- 38]

6. O‘zbek sistem-struktur tilshunosligining, xususan, uning substansial tilshunoslik yo‘nalishi tilshunoslikka dialektikaning oraliq uchinchi qonuniyatini olib kirgani tilshunoslikda yangicha natijalarga olib keldi (va bu jarayon davom etmoqda). Morfologiyada mustaqil so‘zlar tarkibining taqlidiy so‘zlar hisobiga kengayishi, nomustaqil leksemalarning, fe‘lda o‘zgalovchi kategoriyaning, leksikologiyada graduonimiya, giponimiya, partonimiya, ierarxiya, lug‘aviy muayyanlashishning, sathlar integratsiyasida mazmuniy maydonlarning aniqlanishi, kashf etilishi ana shular jumlasidandir. Semantik-funksional yo‘nalishda antisemiya, enantiosemiya hodisalari aniqlanib, ularning semantik tabiati, uslubiy ma‘no-vazifalari, badiiy ifoda imkoniyatlari ochib berilishi o‘zbek tilining leksik-semantik munosabatlari tadqiqida yangi sahifa ochdi.

Shunday qilib, Yevropada XX yuzyillikning yigirmanchi yillarida shakllangan struktur tilshunoslik asoslari, xususan, tilning shartli belgilik tabiatining ochilgani, lison va nutqning ilmiy asosda farqlangani til ilmida tub burilish yasadi. Yevropa, Amerika va Osiyodagi kabi ko‘plab milliy tilshunoslik yo‘nalishlarining taraqqiyotida yangicha nazariy tayanch, dasturilamallik vazifasini o‘tadi. Tilshunoslikning haqiqiy obyekti, predmetini aniqlash va belgilash masalasida o‘zidan va undan avvalgi tilshunosliklardan farqli o‘laroq, to‘g‘ri yo‘l

tanlanishiga sababchi bo‘ldi, tilshunoslik tilga, til belgisiga mos to‘g‘ri yo‘nalish oldi. Antroposentrik tilshunoslikning yuzaga kelishi sistem-struktur tilshunoslik tomonidan aniqlangan til belgisining dastlab an‘anaviy-analitik tilshunoslik tomonidan boshlangan amaliy-pragmatik tomoniga e‘tiborning – uning o‘z egasi – insonga, shaxsga yo‘nalish olishi, tilshunoslik obyekti va predmetiga shaxs omilining qo‘shilishi va faollashib, markaziy o‘ringa ko‘tarilishi natijasidir. Bu esa tilning haqiqiy mohiyati, mazmun-mundariyasi shaxs bilan, uning intellektual-hissiy olami, ijtimoiy tabiati bilan belgilanishini, tilshunoslik aylanib-aylanib o‘z qozig‘ini topganini anglatadi. Aslida ham, til odamning o‘zini va o‘zi ham uning bir qismi, ajralmas bo‘lagi, yaratish, yangilash imkoniyatiga ega bo‘lgan eng oliy maqomli tashkil etuvchisi bo‘lgan olamiy narsa- hodisalarni hissiy-intellektual, fahmiy-idrokiy, oddiy-falsafiy, bevosita va bilvosita, ijtimoiy-individual bilish natijalarining muayyan tovushli qiyofa yoki harfiy ifoda shaklida namoyon bo‘lishi, voqelanishidir. Ana shu ijtimoiy-individual(shaxsli) lingvistik olam manzaralarining sanog‘iga yetish ham qiyin bo‘lgan lingvopragmatik belgi-xususiyatlarini aniqlash va belgilash, ochilmagan qirralarini kashf qilish zamonaviy tilshunoslikning asosiy, hal etilishi nihoyatda muhim va zarur bo‘lgan eng dolzarb vazifasi hisoblanadi.

Demak, o‘zbek tilshunosligida va o‘zbek tili ta’limi, amaliyotida har uch – an‘anaviy-analitik tilshunoslikning ham, sistem-struktur tilshunoslikning ham va albatta, antroposentrik tilshunoslikning ham o‘ziga yarasha ulushi, hissasi, o‘rni, ahamiyati bor. Buni tilning, til birliklarining har qanday an‘anaviy, sistem-struktur, antroposentrik talqinida kuzatish mumkin. Ularning dastlabki ikkisi tarixiylik tamoyiliga ko‘ra Yangi O‘zbekistonning noyob lisoniy merosi sifatida alohida e‘tibor bilan o‘rganilishi, o‘qitilishi zarur. Antroposentrik talqinlar esa tilning ontologik shaxsli tabiatiga mutanosibligiga ko‘ra ulardan ustuvor maqomdagi zamonaviy lingvistik qadriyat hisoblanadi va shu sababli shiddat bilan shaxs hayotining barcha jabhalariga kirib borib, tilning shu paytgacha e‘tibordan chetda qolgan, xayolga ham kelmagan amaliy ma’no-vazifalarini kashf etishda samarali yurishini davom ettirmoqda. Har ikki yo‘nalishda ham faol qatnashish zamonaviy tilshunosning dolzarb vazifasidir. Yangi davr bizdan shuni kutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, Ўқитувчи, 1992.
2. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. НД. Т., 1994.
3. Абдусаматов Р. Ўзбек тилида гап бўлақларининг ноамалий мавқеи масаласи: НДА - Самарканд, 1994.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. ДДА. –Тошкент, 1997.
5. Бозоров О., Бозоров О. Анъанавий ва системавий тилшуносликнинг ўзаро муносабати//ЎТА,2009, 3-сон,44-51-б.
6. Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2001 – 283 б.

7. Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абул-Гази Хана. Грамматический очерк. Ташкент, Фан, 1969.
8. Лутфуллаева Д., Худойберганаева Д. Антропоцентрик тилшунослик йўналишлари. Ўқув-услугий мажмуа. Тошкент: 2016.
9. Махмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012 – № 5 – Б. 6-7.
10. Mahmudov N. Funksional va nofunktsional to‘ldiruvchilar haqida. O‘zbek tili va adabiyoti.
11. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995.
12. Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабат. ДД. Тошкент, 2002. 466 б.
13. Нигматов Х., Абдуллаев К.М., Банару В.И., Махмудов Н.М., Муҳаммедова Д.А., Нурмонов А.. Структура предложения: актуальные вопросы синтаксиса тюркских языков, (тезисы формально-функционального исследования). Советская тюркология. 1984, №5. -с. 3-10.
14. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
15. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикология асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
16. Нурмонов А., Махмудов Н., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, 1992.
17. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 250 б.
18. Нурмонов А., Искандарова Ш., Набиева Д. Анъанавий ва структур тилшунослик муносабатлари масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006, 6-сон, 47-51-б.
19. Нурмонов А. Гап ва унинг бўлаклари ҳақида мулоҳазалар // ЎТА, 2009, 2-сон. 35- 38- б-р.
20. Нурмонов ва б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 2001.
21. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. НДА. Тошкент, 1996.
22. Қурбонова М. Содда гап синтаксиси учун материаллар. Тошкент, 2002.
23. Рахматуллаев Ш. Гапга, бирикмага доир баъзи тушунча ва терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти. -1968. -№6.-Б.32-34.
24. Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. T., 2006.
25. Расулов Р. Ўзбек тилидаги феълларнинг облигатор валентликлари. Тошкент: Фан, 1989. 141.
26. Раупова Л. Ўзбек тилида номустакил кесим масаласи ва [WPm] қурилишли гаплар: НДА -Тошкент, 1999.
27. Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. Тошкент: Фан, 1994.
28. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан, 2009.

**TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA RANG BILDIRUVCHI
LEKSEMALAR SEMANTIKASI
SEMANTICS OF COLOR-EXPRESSING LEXEMES IN TURKISH
AND UZBEK LANGUAGES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CXVY2845

Israilova Saodat Turapovna

O‘zbekiston Milliy universiteti dots.v.b., f.f.f.d

israilovas404@gmail.com

Annotatsiya. *Jamiyat rivojlanishining qizg‘in pallasiga kirgani sari tilimizda o‘ziga xos taraqqiyot yuz berishi tabiiydir. Binobarin, tildagi so‘zlarning shakl va ma‘no jihatdan taraqqiy etishi ulardagi ushbu munosabatlarni kengroq tadqiq etishni taqozo etadi. So‘zlarning o‘zaro shakl va ma‘no munosabatlari turlicha. Ayrim so‘zlar shaklan har xil, lekin ma‘no jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lsa, boshqalari shaklan bir xil, ammo ma‘nolari turli xil, ba‘zilari esa bir-biriga qarama-qarshi so‘zlar ham bo‘lishi mumkin. Semantik paradigma ma‘no shakllanish jarayoni haqida ma‘lum ilmiy tasavvur beradi. “Ko‘k” leksemasi ishtirokidagi iboralar tahlilini leksemaning semantik imkoniyatlarini unga yondosh, u bilan bog‘langan boshqa birliklar semantikasi orqali ochib berishga harakat qilamiz.*

Kalit so‘zlar: *semantika, paradigma, semantik tahlil, semantik paradigma, sintagmatik munosabatlar, “ko‘k” yadroli birliklar.*

Annotation. *It is natural that as the society enters the hot stage of development, a unique development takes place in our language. Therefore, the development of words in the language in terms of form and meaning requires a wider study of these relationships. Words have different forms and meanings. Some words are different in form but close in meaning, others are the same in form but have different meanings, and some are opposite words possible. Semantic paradigm provides a certain scientific idea about the process of meaning formation. We will try to reveal the semantic possibilities of the lexeme through the semantics of other units related to it and related to it.*

Keywords: *semantics, paradigm, semantic analysis, semantic paradigm, syntagmatic relations, “kok” core units.*

Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Qiyoslang: *Ekilgan ko‘chatlar viqor bilan ko‘kka bo‘y cho‘za boshladi.* Ko‘rinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan “yotiq chiziqlik”ga joylashib, muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi. Sintagmatik munosabatlar doimo yaqqol ta‘sir qilishi - insonda lisoniy sezgi uyg‘otishi bilan ham o‘ziga xosdir.

Turk tilshunosligida ham gök leksemasi bilan bog‘liq juda ko‘p birliklar mavjud: göklere çıkarmak_ ko‘klarga ko‘tarmoq, göklere çıkmak_ samolarga

chiqmoq, gök delinmek_ osmonning teshilishi, gök gürlemek_ momaqaldir oq chaqishi, göge merdiven dayamış_ ko‘kka narvon qo‘ymoq, gök ada_ osmon oroli; gök atlası_ osmon atlası; gök bilimi_ osmonshunoslik; gök boylamı_ samoviy uzunlik; gök cismi_ osmon jismi; gökdelen_ osmono‘par bino; gökdoğan_ ko‘kdog‘; gök ekseni_ osmon o‘qi; gök eşleği_ samoviy o‘yin; gök gözlü_ ko‘k ko‘zli; (gökgüvercin, gökkandil, gök kır, gök kubbe, gök kumu, gökkuşağı, gök kutbu, gökkuzgun, gök küresi, göksoğan, gök taşı, göktırmalayan, gök tırmalayıcı, gök yakut, gökyolu, gökyüzü, küresel gök bilimi, gök delinmek).

Bu birikmalar va iboralar o‘zbek tiliga qiyoslaganda ikki xil holat kuzatiladi. Bir qator birikmalar, ya’ni ko‘k leksemasining valentlik imkoniyatlari o‘zbek tilida ham kuzatiladi:

O‘zbek tilida	Turk tilida
ko‘k ko‘zli	gök gözlü – ko‘k ko‘zli
ko‘k yuzi	gök yüzü
ko‘klarga chiqmoq	göklere çıkmak
ko‘klarga chiqarmoq	göklere çıkarmak – samolarga chiqmoq
ko‘k toqiga narvon qo‘ymoq	göge merdiven dayamış – ko‘kka narvon qo‘ymoq
Ko‘ktog‘	gökdogan – ko‘kdog‘

Bir qator birikuvlar o‘zbek tilida kuzatilmaydi: gök gürlemek – momaqaldir oq chaqishi degan birikma o‘rnida o‘zbek tilida “osmon gulduragi”, “osmon guldurashi” birikmalari qo‘llanadi. Turk tilida turkiy “ko‘k” leksemasi ishlatiladi. O‘zbek tilida fors-tojik tilidagi *osmon* so‘zi ishlatiladi: gökdelen – osmono‘par bino. Gökgüvercin “ko‘k kaptar” ma’nosidagi so‘z. Rang tushunchasi bir xil, güvercin (kaptar) so‘zi farqlanadi. Gökkuzgun – ko‘kquzg‘un. *Quzg‘un* zoonimiga nisbatan turklarda “ko‘k” rang sifati berilgan. O‘zbek tilida *quzg‘un* so‘zi qora rang bilan sifatlanadi: qora quzg‘un. *Gök atlası* “ko‘k atlası” degan tushuncha o‘zbek tilida, deyarli, qo‘llanmaydi. Bu tushuncha turk tilida kamal akka nisbatan qo‘llanadi. gök bilimi – osmonshunoslik. Turk tilidagi *gök delinmek* (osmonning teshilishi) birikmasi o‘zbek tilida uchramaydi. Yomg‘ir ko‘p yog‘ayotgan holatga nisbatan “osmonning tubi teshildi” iborasi ishlatiladi.

Gök ada – osmon oroli; gök boylamı_ samoviy uzunlik; gök cismi_ osmon jismi; gök ekseni_ osmon o‘qi; gök eşleği_ samoviy o‘yin; gökkandil, gök kır, gök kubbe, gök kumu, gökkuşağı birikuvlari o‘zbek tilida kuzatilmaydi. “osmonshunoslik” o‘zbek tilida astronomiya, o‘zbek tilining tarixiy bosqichlarida esa “ilmi nujum” – arabcha so‘zlar asosidagi forsiy izofa qo‘llangan.

Ko‘k rang aslida tiniq osmon rangidagi moviy, zangori, umuman olganda, ko‘k tusiga mos bir qancha o‘xshash ranglar ham tilimizda ko‘k deyiladi. Jonli so‘zlashuvda ba’zan kulrang, havorang, yashil rangini ham ko‘k sifati bilan ishlatamiz. *Ko‘k bo‘ri, ko‘k kaptar* mana shular jumlasidandir. Chunki bo‘ri va

kaptlarning ranglari ayni ko‘k emas, kulrang rangning to‘qroq shaklidir. Lekin bu birliklar ham ko‘k leksemasi bilan ifodalanadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarni qilish mumkin. Ko‘k leksemasi quyidagi ma’no imkoniyatlariga ega:

1) *yashil, sabza, ko‘k o‘t* semasi: *Qarshimda tebrantar ko‘k barglar har on.*

2) *maysa, ko‘kat* semasi: *Yomg‘irlar yog‘ib, yerda o‘t-o‘lan ko‘rina boshladi, hayvonlarni og‘zi ko‘kka tegdi. Ko‘k terish bahonasi bilan dalalarni tusay boshlagan edi. (Cho‘lpon)*

3) *rezavor o‘simliklar*: *Ko‘k solib qatqilangan mastavaning lazzatli hidi keldi. (A.Muxtor).*

4) *pishmagan, xom, barra* ma’nosi: ko‘k so‘zi rangni ifodalash bilan birga xom, yetilmagan, g‘o‘r, barra kabi tabiiy hollarni ko‘rsata oladi. *Ko‘k uzum, ko‘k qalampir, ko‘k piyoz, ko‘k no‘xat, ko‘k novda* kabilar. *Bir tupida olma endi sarg‘ayib, yiltiramoqda, bir tupida mushtday yirik olmalar ko‘m-ko‘k, ularga boqishing bilan tishing qamashib, og‘zingga so‘lak to‘ladi. (Oybek)*

5) *yashil rang* semasini berishda ham ba’zan ko‘k beriladi: Tilimizda ba’zan “yashillik, yashil rang” semasini ko‘k leksemasi ham ifodalaydi: *Yiroqda samoviy ufq... Ko‘zi o‘ynaydi (Boqar, boqar...) Ko‘ngli sovub, Ko‘k o‘t chaynaydi (M.Ali).* Bu misolda ko‘k leksemasi predmetning rangini ifodalashdan ko‘ra ko‘proq uning turi (ho‘lligi, sabza ekanligi)ni anglatmoqda. Xuddi shu holatni ko‘k leksemasining choy so‘zi bilan birikib kelganida ham ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Базарбаева А. Когнитивно-семантическая структура цветообозначений в английском, узбекском и русском языках. Дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 2019. – 61 с.
2. Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: проф. Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов. – Тошкент, 2019. – 512.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
5. Sesli Sözlük. Online English Turkish and Multilingual Dictionary 20+ million words and idioms.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луг‘ати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.; III – 688 б.; IV - Тошкент, 2008. -608 б.; V – 592 б.
7. Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. – Алматы, 1995. – 455 с.
8. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 677 с.
9. Этимологический словарь тюрских языков. Общетюрские и межтюрские лексические основы на буквы “К”, “Қ”. – М.: 1997. – 363 с.

10. Мажитаева Ш., Каскатаева Ж., Хан Н. Семантика цвета в казахском языке: лингвокультуроведческий аспект. Европей Ресерчер, 2013. – № 5-3. – С. 1454.

**CHO‘LPONNING “KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDAGI
FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING BADIY-USLUBIY TAHLILI
LITERARY-STYLISTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS
IN CHOLPAN’S NOVEL “DAY AND NIGHT”**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/SXNL2143

Kasimova Ziyoda Movlon qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti dotsent v.b., PhD,

kasimova_ziyoda1993@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida qo‘llangan frazeologik birliklar (iboralar) tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida iboralarning badiiy matnning ta’sirchanligini oshirishdagi, qahramonlar ruhiy holati va fe‘l-atvorini yoritishdagi, shuningdek, asar g‘oyasini ochib berishdagi uslubiy xususiyatlari va lingvomadaniy ahamiyati o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy ta’sirchanlik, asar g‘oyasi, ibora, frazeologik birlik, frazema, badiiy uslub, lingvomadaniyat, qahramon ruhiyati.*

Annotation. *This scientific article analyzes phraseological units (phrases) used in the novel "Night and Day" by Abdulkhamid Cholpon, a major figure in Uzbek literature. In the process of analysis, the stylistic features and linguistic and cultural significance of phrases in enhancing the impact of the literary text, illuminating the mental state and character of the characters, as well as revealing the idea of the work are studied.*

Keywords: *artistic expressiveness, idea of the work, expression, phraseological unit, phraseme, literary style, linguistic culture, hero's psyche.*

Badiiy asar tilining ta’sirchanligi va jozibadorligini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri bu – frazeologik birliklar (iboralar)dir. Frazeologizmlar tilning lug‘at boyligini oshiribgina qolmay, balki xalqning turmush tarzi, tarixiy o‘tmishi, madaniyati va dunyoqarashini o‘zida aks ettiradi.

Abdulhamid Cho‘lponning XX asr boshlaridagi jadidchilik g‘oyalari bilan sug‘orilgan, o‘zbek adabiyotining noyob namunasi bo‘lgan “Kecha va kunduz” romani ham lingvistik nuqtayi nazardan boy manba hisoblanadi. Romanda xalq tiliga xos bo‘lgan, obrazli va emotsional bo‘yoqdor iboralarning mohirona qo‘llanishi asar qahramonlari, voqealar va davr ruhini yanada yorqinroq tasvirlashga xizmat qiladi.

Frazeologik birliklar, shuningdek, frazeologizmlar yoki iboralar deb ham ataladi, tilshunoslikning muhim qismi hisoblanadi. Ular tilning lug‘at boyligini oshirishda va nutqqa ta’sirchanlik, obrazlilik berishda katta ahamiyatga ega. Frazeologik birlik, bu ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topgan, ma’noviy jihatdan yaxlit va turg‘un (barqaror) birikmadir [Hojiyev, 2002: 16]. Ular har doim ko‘chma ma’noda qo‘llanadi va nutqda tayyor holda mavjud bo‘ladi.

Asosiy xususiyatlari:

- turg‘unlik (barqarorlik): frazeologizm tarkibidagi so‘zlarni almashtirib, boshqa so‘z qo‘yib yoki ularning o‘rnini o‘zgartirib bo‘lmaydi, chunki bu holda uning ma‘nosi buziladi yoki yo‘qoladi. Ular erkin so‘z birikmalaridan shu jihati bilan farq qiladi;
- yaxlit ko‘chma ma‘no: frazeologik birlikning umumiy ma‘nosi uning tarkibidagi alohida so‘zlarning ma‘nolariga teng kelmaydi, balki ulardan butunlay farq qiladigan yangi, majoziy ma‘noni ifodalaydi;
- obrazlilik va emotsionallik: ular nutqqa kuchli hissiy-tasviriy tus berishga, fikrni yanada ta’sirchan va yorqin ifodalashga xizmat qiladi;
- xalq madaniyatining ko‘zgusi: frazeologizmlar xalqning hayot tarzi, urf-odatlarini, madaniy-tarixiy tajribasi va voqelikka munosabatini o‘zida aks ettiradi [Rahmatullayev, 1992: 50].

Misollar: *qo‘li gul* – mohir, usta, uddaburon; *arpasini xom o‘rmoq* – adashmoq, yanglishmoq, noto‘g‘ri baho bermoq; *eti suyakka yopishgan* – juda ozg‘in.

Frazeologiyaning tildagi o‘rni. Frazeologiya – tilshunoslikning aynan shu frazeologizmlar majmuini, ularning tarkibi, ma‘nosi va rivojlanishini o‘rganadigan bo‘limidir. Frazeologik birliklar nutqimizda quyidagi vazifalarni bajaradi:

- nutqni boyitish: tilning leksik (lug‘at) tarkibini so‘zlar qatori barqaror birikmalar hisobiga boyitadi;
- ifoda quvvatini oshirish: oddiy so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan nozik ma‘no, holat yoki bahoni kuchliroq darajada, obrazli qilib ifodalaydi;
- milliy mentalitetni aks ettirish: har bir xalqning o‘ziga xos dunyoqarashi, milliy madaniyati va qadriyatlari iboralarda yorqin namoyon bo‘ladi [Rahmatullayev, 1992: 26].

Frazeologik birliklar so‘z kabi tayyor lug‘aviy birlik bo‘lib, uning yordamida har qanday muloqot yanada ta’sirchan va jozibali bo‘ladi: *xamirdan qil sug‘urgandek, pashshadan fil yasamoq* kabi.

Frazeologizmlarni nafaqat funksional (vazifaviy) jihatdan, balki tuzilish va turkumlash jihatidan ham tahlil qilish muhimdir.

1. Frazeologik birliklarni turkumlash.

Frazeologik qo‘shilmalar – tarkibidagi so‘zlarning ma‘nosi tushunarli bo‘lgan, biroq bir butun holda boshqa ma‘no anglatadigan iboralar. Masalan, *boshi osmonga yetmoq* (nihoyatda xursand bo‘lmoq) – Zebining ozodlikka intilishi yoki yorug‘ kunlarga bo‘lgan umidi tasvirlangan sahnada ushbu iboradan foydalanilgan.

Frazeologik birikmalar – tarkibidagi komponentlardan biri o‘z ma‘nosini saqlagan, ikkinchisi esa ko‘chma ma‘noda kelgan barqaror birikmalar. Masalan, *ko‘z yoshi daryo bo‘lmoq* (ko‘p yig‘lamoq) – Zebining yoki uning onasining qayg‘uli holatlari tasvirida bu ibora ishlatilganini ko‘ramiz.

Frazeologik yaxlitliklar – tarkibiy qismlarning ma‘nosi butunlay o‘zgarib, yaxlit holda yangi ma‘no anglatadigan iboralar. Masalan, qulog‘iga lag‘mon ilmoq (aldamoq, ishontirmoq) – Akbarali mingboshining atrofida qilarni yoki oddiy xalqni aldayotgan holatlari shu iborada ifodalangan [Shomaqsudov, 1983: 21].

Maqollar va matallar – xalq hayotiy tajribasini umumlashtirgan, tugal fikrni ifodalovchi hikmatli gaplar: *Hamal keldi – amal keldi* (Epigraf) kabi.

2. Uslubiy bo‘yoqdorlik va emotsionallik tahlili.

Maqolada Cho‘lponning iboralarni qanday uslubiy maqsadlarda ishlatgani haqida chuqurroq fikr yuritish kerak:

- Sarkazm va istehzo: Cho‘lpon ba’zi iboralarni salbiy qahramonlar (Akbarali mingboshi, Saltanat) nutqida yoki ularning xatti-harakatlarini tasvirlashda kinoya (masxara) maqsadi bilan ishlatadi. Bu adibning ijtimoiy illatlarni fosh etishdagi mahoratini ochib beradi.

- Lirik kayfiyat: tabiat tasvirida, masalan, bahorning kelishi haqidagi sahnalarda iboralar nazmga yaqin, hissiyotlarga boy (lirik) uslub yaratishga xizmat qiladi.

- Xarakteristika vositasi: qahramon nutqida ishlatilgan iboralar uning ijtimoiy mavqeyi va savodxonlik darajasini ko‘rsatadi (masalan, boylarning nutqi oddiy xalqnikidan farq qilishi mumkin).

3. Iboralarning lingvomadaniy qatlami (tarixiy bog‘liqlik).

- Eski urf-odatlar va tushunchalar: Cho‘lpon qo‘llagan ayrim iboralar XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston xalqining urf-odatlari, ijtimoiy qonun-qoidalari bilan bevosita bog‘liq. Bunday iboralarni tahlil qilish orqali o‘sha davr turmush tarziga oydinlik kiritiladi.

- Diniy va tasavvufiy ramzlar: asardagi diniy yoki tasavvufiy ildizlarga ega bo‘lgan iboralarni tahlil qilish asarning g‘oyaviy teranligini ochib beradi.

“Kecha va kunduz” romanida qo‘llangan iboralarning funksional tahlili. Asarda iboralardan asosan quyidagi uch yo‘nalishda foydalanadi:

1. Qahramonlarning ruhiy holatini ifodalash. Asarda iboralar qahramonlarning ichki kechinmalari, his-tuyg‘ulari va psixologik holatini kuchli his-hayajon bilan ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, asarning bosh qahramonlaridan biri bo‘lgan Zebining hissiyotlari va iztiroblarini tasvirlashda ko‘plab frazemalarga duch kelamiz.

Ko‘ngil timtalanib, ado bo‘lmoq: asardagi bu ibora Zebining chuqur ruhiy ezilishini, umidsizlikka tushganini, qalbida og‘ir g‘am yotganini ifodalaydi. Bu kabi ibora faqatgina bir jumlada emas, balki qahramonning butun taqdiridagi fojiaiviylikni anglatadi.

Ko‘ngilni qitiqlamoq: bu ibora, aksincha, quvonch, umid, yangilanish hissini, bahoriy sevinchni ifodalashda qo‘llangan bo‘lib, lirik chekinishlarda muhim o‘rin tutadi.

2. Harakat va fe‘l-atvorni obrazli tasvirlash. Cho‘lpon ijtimoiy muhitdagi munosabatlar va qahramonlarning o‘ziga xos fe‘l-atvorini aniq, obrazli iboralar orqali bera olgan.

Yer-ko‘kka sig‘dirmay maqtamoq: ushbu ibora haddan tashqari ko‘klarga ko‘tarib maqtash yoki yuzakilik kabi salbiy ijtimoiy illatlarni fosh qilishda ishtirok etadi. Uning orqasidan kelgan izoh esa (Tegirmonchi Shamsidin misoli) xalqning ba’zan yuzaki narsalarga berilishini tanqid qiladi.

Gap ochmoq: Bu frazema o‘zbek tilida oddiy nutqiy harakatni ifodalaydi, ammo matnda (Saltanatning Zebi haqida gapirishi) muhim voqeaga turtki bo‘lgan xarakterga ega.

3. Lingvomadaniy va milliy ruhni aks ettirish. Romanda qo‘llangan iboralar faqat uslubiy bezak bo‘lib qolmay, balki asar voqealari kechayotgan tarixiy davr va milliy mentalitetni o‘zida mujassam etadi. Cho‘lpon xalqning andisha, himmat, iffat kabi qadriyatlarini aks ettirishda ham, xotinbozlik va mol-mulk orttirish kabi illatlarni fosh qilishda ham xalq tilidagi tayyor qoliplardan ustalik bilan foydalanadi.

“Hamal keldi – amal keldi” maqoli (epigraf) [Cho‘lpon, 2017: 3]. Cho‘lponning asarga mazkur maqolni epigraf qilib olishi asar g‘oyasi – bahorning, ya’ni uyg‘onish, yangilanish va harakat davrining kirib kelishi bilan ijtimoiy-siyosiy islohotlarning (amalning) boshlanishini chuqur ramziy ma’noda ifodalaydi. Maqol frazeologik birlikning eng umumlashtiruvchi ko‘rinishi sifatida asarning butun ruhini belgilab beradi.

Abdulhamid Cho‘lpon “Kecha va kunduz” romanida frazeologik birliklardan nihoyatda mohirona foydalangan. Ibora va maqollar muallifga nafaqat tasvirni kuchaytirish, balki o‘z davri ijtimoiy-siyosiy muammolarini (millat taqdiri, ayollar huquqsizligi) ham xalqning ruhiyatiga yaqin bo‘lgan tilda yoritish imkonini bergan.

Asardagi har bir ibora qahramonning ichki dunyosini ochib beruvchi psixologik vosita bo‘lib, matnning emotsional bo‘yoqdorligini oshirgan. Frazologik birliklarning bunday unumli va o‘rinli qo‘llanilishi Cho‘lponning tilning badiiy imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalana olgan adib ekanligini isbotlaydi.

“Kecha va kunduz” romani frazeologik birliklar (iboralar) tahlili uchun adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasida hanuzgacha dolzarb bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cho‘lpon. Kecha va Kunduz. – Toshkent: Sharq, 2017.
2. Shomaqsudov A. va b. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Rahmatullayev Sh. va b. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati / yangi tahrir. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022.
6. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
7. Karimov N. va boshqalar. XX asr o‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.

LAKUNA VA REALIYA MUNOSABATI THE RELATIONSHIP BETWEEN LACUNA AND REALIA

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MIMP5542

Baxodirova Shaxlo Baxodirovna

PhD, katta o‘qituvchi

Fan va texnologiyalar universiteti

Shakhlo.bakhodirova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriy asarlari misolida lakuna va realiya munosabati tahlili keltiriladi. Lakuna va realiya ko‘p hollarda o‘xshash hodisa sifatida tahlil qilinadi, ammo bir-biridan farq qiluvchi tushunchalardir. Lakuna hodisasini realiyaga sinonim sifatida qo‘llash to‘g‘ri emas. Ularning sinonim sifatida qo‘llanilishi realiyaning birlik tushunchasi doirasini qisqartirib yuborishi bilan bir qatorda, noto‘g‘ri yondashuvni yuzaga keltiradi. Chunki lakuna o‘z nomi bilan “bo‘shliq”, “nomlanmagan tushuncha” ma’nolarini ifodalaydi. Lakuna hodisasini madaniyatlarda mavjud tushunchalarning so‘z ifodasi yo‘qligiga nisbatan qo‘llash maqsadga muvofiq.

Kalit so‘zlar: lakuna, realiya, muqobil so‘z, bo‘shliq, oq dog‘lar, neologizm, leksika

Annotation. This article analyzes the relationship between lacuna and reality using the works of Abdulla Qodiriy as an example. Lacuna and reality are often analyzed as similar phenomena, but they are different concepts. It is not correct to use the phenomenon of lacuna as a synonym for reality. Their use as a synonym not only narrows the scope of the concept of unity of reality, but also creates an incorrect approach. Because lacuna by its name expresses the meanings of “gap”, “unnamed concept”. It is appropriate to apply the phenomenon of lacuna to the lack of verbal expression of concepts existing in cultures.

Keywords: lacuna, reality, alternative word, gap, white spots, neologism, lexicon.

Til – inson tafakkuri va madaniyatining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, u jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar, ilmiy, madaniy va estetik qadriyatlarining shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi o‘ringa ega. Har qanday til uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanadi, o‘zgaradi, boyiydi yoki ayrim jihatlari yo‘qoladi. Shu jarayonda tilshunoslikda muhim bo‘lgan hodisalar – arxaizm va lakunalar til taraqqiyotining o‘ziga xos belgilaridan biri sifatida maydonga chiqadi.

Jahon tilshunosligida siyosiy-tarixiy tilshunoslik lug‘aviy birliklar taraqqiyoti, struktur-semantik o‘zgarishlar, tilning lug‘at sathidagi eskirgan, zamonaviy, yangi qatlamning yuzaga kelish omillariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ham mavjud.

Lakuna – biror bir tilda ekvivalent tushunchaning mavjud emasligi natijasida yuzaga keladigan “oq dog‘lar”, “bo‘shliq”dir [Eynullayeva, 2003: 8]. Bunday

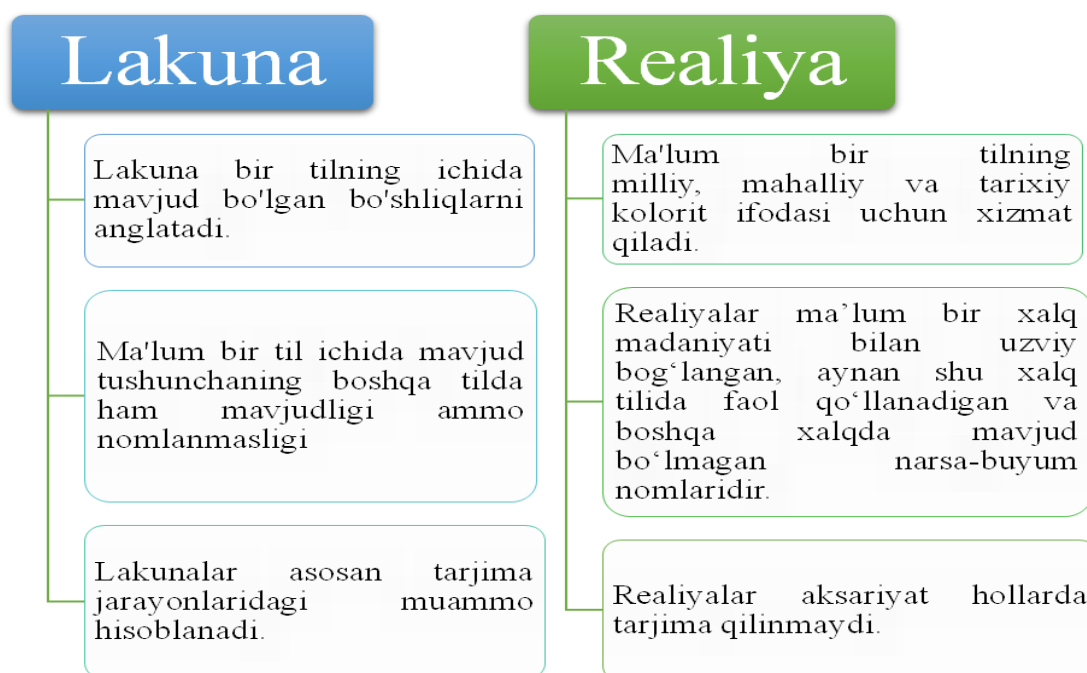
yondashuv faqat tor ma’noda, tilning leksik qatlami doirasida tushuniladi. Masalan, tilshunos olim L.S.Barxudarov ekvivalentsiz leksikani tasnif qilar ekan, bir guruh *“tasodifiy lakunalar”*ni ajratadi va tillarning biridagi bu leksik birlik qaysidir sabab bilan boshqa tilda so‘z shaklida yoki turg‘un birikma shaklida mavjud bo‘lmaydi [Бархударов, 1975: 93] deb ta’kidlaydi.

“Lakuna tilda ham tushuncha, ham so‘z holida mavjud bo‘lmagan, ammo tilda faqat tushuncha holida mavjud bo‘lgan birlik. Realiza (biror tilda?) ham tushuncha, ham so‘z holida mavjud bo‘lgan, ammo (boshqa?) tilda tushuncha holida ham, so‘z holida ham mavjud bo‘lmagan birlikdir” [Хасанов, 2021:13].

Masalan, *yo‘ldagi ko‘ndalang bo‘rtiq, qo‘lning tirsakdan yelkagacha bo‘lgan qismi* – hali tilimizda nomlanmagan.

Lakuna bilan o‘xshash tushunchalardan biri – realiyadir. Aksariyat o‘rinlarda ekvivalentlarga ega bo‘lmagan maishiy va o‘ziga xos milliy so‘zlar va iboralar, shuningdek, boshqa tillarda mavjud bo‘lmagan milliy turmush tarzidagi so‘zlar realiya sifatida keltirilgan.

Madaniy birliklarni o‘rgangan olimlarning fikriga ko‘ra, lakunalar va realiyalar orasidagi chegara juda shartli va juda o‘zgaruvchidir. Ammo ularni bir xil tushunchalar sifatida baholash ham to‘g‘ri emas. Lakuna va realiyalar quyidagicha farqlanadi:

Abdulla Qodiriy asarlarida realizalar ham uchraydi. Adib *tutal* nomli so‘z o‘yini haqida ma’lumot bergan. Bu o‘yin boshqa madaniyatda kuzatilmaydi. Qizig‘i shundaki, o‘zbek xalqining hozirgi davrida ham uchramaydi. Tutal– biron fikrni telba-teskari ifodalash so‘z o‘yini; masalan: oltita qozon oldim; to‘rttasi teshik, ikkitasining tagi yo‘q: *Chunki faqiringiz bu bazmning a‘zolaridan bir fard; barakallachilaridan bir mengrov; qiyquriqchilqridan bir **tutal**, ham charchamayturg‘an bir tentak chapakchisi.* “Olti yillik bazm” [Diyori bakr, 2007: 201].

Ezib ichki - suv yoki choyga chayqab ezib ichsa go‘yo davo bo‘ladigan duo qog‘ozi. *Sanga yolg‘on, xudog‘a chin uka; yeti don Haftakni kushod ezib ichki qildim, Chol kitobing bilan So‘foqiyoringdan to‘rttasi nuqul varvarakka dardarak bo‘lipti* [Diyori bakr, 2007:284].

A.Hasanov lakuna tushunchasi haqida shunday deydi: “Ma’lumki, ikki leksik tizimni qiyoslashda kuzatiluvchi lingvistik hodisalar ekvivalentlik va ekvivalentsizlik tushunchalari orqali umumlashtiriladi. Lakuna va realiya hodisalari ekvivalentsizlikning tarkibiy qismi sifatida qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo‘lmagan birlikni ifodalashga xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, ekvivalentsizlik lakuna va realiya hodisalarini umumlashtiruvchi giperonim tushunchadir” [Хасанов, 2021:13]. Lakuna biror tilda yoki til ichida tushunchaning mavjudligi, ammo leksik vosita orqali ifodalanmasligini bildirsa, realiya muayyan tilga xos, boshqa tilda mavjud bo‘lmagan tushunchalar va ularning nomlarini anglatadi.

Lakuna hodisasini realiyaga sinonim sifatida qo‘llash to‘g‘ri emas. Ularning sinonim sifatida qo‘llanilishi realiyaning birlik tushunchasi doirasini qisqartirib yuborishi bilan bir qatorda, noto‘g‘ri yondashuvni yuzaga keltiradi. Chunki lakuna o‘z nomi bilan “bo‘shliq”, “nomlanmagan tushuncha” ma’nolarini ifodalaydi. Lakuna hodisasini madaniyatlarda mavjud tushunchalarning so‘z ifodasi yo‘qligiga nisbatan qo‘llash maqsadga muvofiq. Bu holda “muloqot vositasi bo‘lgan tilda so‘z orqali ifodalanishi kerak bo‘lgan, ammo ifodalanmagan” tushunchaga nisbatan “bo‘shliq”, “bo‘sh qolgan, to‘ldirilmagan o‘rinlar” sifatida yondashiladi.

Realialarni “bo‘shliq” sifatida baholash to‘g‘ri emas. Negaki realiya ifodalagan tushuncha boshqa madaniyatda kuzatilmaydi, o‘z-o‘zidan, uni nomlash zarurati ham bo‘lmaydi.

Lakunar birliklar tushunchasi lingvokulturologiyaga oid tushunchalardir. Termin ham, dastavval, so‘z bo‘lgani uchun xalqning qadriyatlari, milliy-madaniy munosabatlarini, kasallikka berilgan bahoni qamrab oladi. Lakunar birliklarga keladigan bo‘lsak, adabiyotlarda bu terminga yondosh tushunchalar mavjudligi, ba’zi manbalarda realiya bilan aralash holda qo‘llanganligi, ba’zi olimlar tomonidan manbalarda termin va realiya bir-biriga yondosh tushuncha sifatida baholanganligini ko‘ramiz. Masalan, ruminiyalik olimlar S.Florin, S.Vlaxov shular jumlasidandir.

Realialarga bir xalq hayotiga (turmush tarzi, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishiga) xos va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan obyektlarni anglatuvchi, milliy va tarixiy koloritni aks ettiruvchi va odatda boshqa tillarda aniq to‘g‘ri keladigan so‘zlar (ekvivalentlar)ga ega bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari, deb qoraladi.

Lakuna ham, realiya ham ekvivalentsiz leksika hisoblanadi. Ekvivalentsiz leksika ayrim tadqiqotlarda muqobilsiz leksika termini bilan ham yuritilmoqda. Tarjimonning tilda ifodalangan referensial ma’nolarni tarjima qilishida duch keladigan qiyinchiliklar mavjud bo‘lib, ulardan biri tarjima qilinadigan tilga oid bir qator ma’nolarning o‘zaro mos kelmasligidir. Ikki tilning leksik birliklari o‘rtasidagi semantik moslik uch turga bo‘linadi:

1. To‘liq mos kelish.
2. Qisman mos kelish.
3. Umuman mos kelmaslik [Бархударов,1975:11].

Agar bir tildagi so‘zning muqobili boshqa tilda lug‘at tarkibida topilmasa, unda muqobilsiz leksika nazarda tutiladi. Bu termin Y.M.Vereshagin va V.G.Kostomarovlar tomonidan ilmiy iste‘molga kiritilgan. “Ular *muqobilsiz leksika* deganda, boshqa til va madaniyatda mavjud bo‘lmagan tushunchalarni anglatuvchi so‘zlarni, ma’lum bir madaniyatga xos so‘zlarni, ya’ni biror xalqni A, ikkinchi bir xalqni B deb olsak, shu A madaniyatiga xos, biroq B madaniyatida bo‘lmagan madaniy elementlar va A tilda mavjud bo‘lgan so‘zlarning muqobili B tilda mavjud bo‘lmaganligi tushuniladi” [Верещагин 1983:53]. Bundan ko‘rinadiki, ya’ni muqobilsiz so‘zlarning xarakterli tomoni ularni boshqa tilga tarjima qilib bo‘lmasligi va boshqa tildagi so‘zlarga mos kelmasligidir. Lekin ularni butkul tarjima qilib bo‘lmaydi, degan xulosaga kelish kerak emas. Ya’ni asl matndan tarjima qilinayotgan tushunchani va ular bilan bog‘liq bo‘lgan obrazlarni to‘g‘ri tarjima qila olish tarjima qilinayotgan tilda ifodalanayotgan voqelik bilan bog‘liq. Bu bilim ostida esa qiyosiy tilshunoslikda ham, tarjima nazariyasida ham fon bilimlari (фоновые знания) tushunchasi paydo bo‘ladi. Fon bilimlari bu – boshqa xalq, boshqa mamlakat hayot tarzini aks ettiruvchi haqiqiy fonni tashkil etuvchi tushunchalar majmuasi [Бархударов, 1975: 12].

“L.S.Barxudarov lakunalarni ekvivalentsiz leksika tarkibida izohlaydi va so‘z shaklning yoki turg‘un birikmaning mavjud bo‘lmasligi sifatida izohlaydi.” [Бархударов, 1975: 93].

Lakuna muammosi bilan jiddiy shug‘ullangan olimlardan yana biri V.Gak lakunalarni “til leksik sathidagi bo‘shliqlar, bor bo‘lishi kerak bo‘lgan so‘zlarning mavjud emasligi” [Гак, 1977: 261] deb izohlaydi.

Y.M.Vereshagin va V.G.Kostomarov fon bilimlarni kommunikativ akt qatnashchilari uchun umumiy deb hisoblashadi. Til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini tadqiq etishda fon so‘zlari (фоновые слова) qiziqish uyg‘otadi. Fon so‘zlari – birinchi ko‘rinishda oddiy, boshqa tilga yorqin tarjima qilinadigan leksik birliklardir, biroq tilga oid bo‘lmagan faoliyatning milliy xususiyati haqidagi qimmatli ma’lumotni o‘z ichiga olgan so‘zlardir [Верещагин 1990: 22].

Tarjima nazariyasi va amaliyoti uchun fon bilimlarining bir guruhi muhim o‘rin tutadiki, u ham bo‘lsa boshqa o‘lka, boshqa madaniyatga xos bo‘lgan borliq bo‘lib, ularning ma’nosini tarjima qilinayotgan til o‘quvchilari xatosiz tushuna olishlari kerak. Bunday fon bilimlarining bir qismi lakuna so‘zlardir. Ko‘rinadiki, fon so‘zlari tushunchaning umumiyligi va mavhumligiga ko‘ra lakunalardan farqlanadi. Lakunalar ma’lum bir tildagi bo‘shliqlar bo‘lib, yondosh tushunchalardan shu jihati bilan farqlanadi.

O.A.Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlardir. Olima *lakuna* terminini qo‘llashni ma’qul ko‘radi va uni so‘z birikmasi emas, konnotatsiyadan xoli bo‘lgan qisqa so‘z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisaning farqlanish darajasi xususida so‘z yuritish mumkin bo‘lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo‘llashning o‘rinsiz ekanligini

qayd etadi. Lakuna hodisasining grammatik kategoriya sifatida umumlashtirish belgisiga ega ekanligi, lug‘at sathi va grammatik sathda kuzatilishini e‘tiborga oladi: “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo‘lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so‘zlar va so‘z birikmalaridir” [Огупцова, 1979: 79].

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi bo‘lgan realiyalar, ya’ni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari” [Влахов, 1986: 55] sifatida talqin qilishgan.

Tilshunoslikda *neologizm* tushunchasi ham mavjud bo‘lib, lakuna bilan yondosh tushuncha sifatida ba’zan almashinib turadi. Lekin ular o‘rtasidagi farq tarjima jarayonlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. “Yangilik bo‘yog‘i bor leksemaga *neologizm* deyiladi (yunoncha *neos* – yangi). Har qanday *neologizm* dastlab individual nutqda yuzaga keladi. Bunday neologizm ko‘pchilik tomonidan tan olinsa, tilning taraqqiyot qonunlariga mos holda hosil qilingan bo‘lsa va tilda ma’lum ma’noni anglatish uchun zarur deb qaralsa, shundagina umumtil neologizmga aylanadi, yakka nutq doirasidan chiqadi. Agar bunday talablarga javob bermasa, individual nutq doirasida qolib ketadi. Umumxalq neologizmi tilda ma’lum vaqt ishlatilganidan keyin yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotadi va ko‘pincha odatdagi, zamonaviy leksemaga aylanib ketadi” [Рахматуллаев, 2006: 93].

Lakunalar bir tilda mavjud bo‘lib, ikkinchi til uchun muqobili yo‘q bo‘lgan predmet, harakat-holat, belgi-xususiyat nomlaridir. Bunday so‘zlar tarkibiga bir millatning maishiy va ruhiy dunyosiga daxldor bo‘lgan so‘zlar va predmetlarning nomlari kiradi. Dastavval realiya birlik sifatida real birliklar, mavjud narsa buyumlar olingan. Keyinchalik harakat-holat, mavhum tushunchalar ham realiya sifatida belgilangan.

Tilshunoslik sohasida lakuna tushunchasi juda muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Lakunalar fenomeni tilshunoslikning qiyosiy tahlilida va tarjimada katta qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda ma’lum bir tilga xos predmetlarni ifoda etuvchi so‘z va iboralar keng ma’noda lakunalar deb yuritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ҳасанов А. Ўзбек адабий тилидаги лексик лакуналарнинг диалектал асослари. Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2021. – Б. 12-13.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – С.11.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1990. – С.22.
4. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение, 1977. – С.261.

5. Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 1979. – С. 79.
6. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.:Высшая школа,1986. – С. 55.
7. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили (дарслик). – Тошкент: Университет, 2006. – Б.93.

**“BIZ” VA “O‘Z” OLMOSHLARINING O‘ZBEK TILIDAGI FUNKSIONAL
MAQOMI: STRUKTUR-SEMANTIK TAHLIL
THE FUNCTIONAL STATUS OF THE PRONOUNS “BIZ” AND “O‘Z” IN
THE UZBEK LANGUAGE: A STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DEFS9368

Xakimov Dilshod Yuldashevich

O‘zbekiston, Toshkent

O‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

dilshod_hakimov@mail.ru

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi “biz” va “o‘z” olmoshlarining struktur-semantik xususiyatlari hamda ularning diskursdagi funksional o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – ushbu ikki pronominal birlik orqali kollektiv (bizlik) va refleksiv (o‘zlik) identifikatsiya mexanizmlarini aniqlash va ularning o‘zaro munosabatini izchil model asosida ko‘rsatishdir. Maqola deskriptiv-analitik, struktur-semantik va diskursiv yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda yozma (ilmiy, rasmiy, ommaviy axborot vositalari)ga materiallariga tayanagan.*

Kalit so‘zlar: *olmosh, biz, o‘z, refleksivlik, inklyuzivlik, identifikatsiya, diskurs, agentlik, kollektivlik, pronominal tizim.*

Annotation. *This article analyzes the structural and semantic properties of the Uzbek pronouns “biz” (‘we’) and “o‘z” (‘self’) and explores their functional roles in discourse. The main objective of the study is to describe, within a unified model, how these two pronouns construct collective (“bizlik”) and reflexive (“o‘zlik”) forms of identification in the Uzbek language. The research employs a descriptive-analytic, structural-semantic, and discourse-linguistic approach.*

Keywords: *pronoun, biz, o‘z, reflexivity, inclusivity, identification, discourse, agency, collectivity, pronominal system.*

Olmoshlar tizimi tilning indeksik (ko‘rsatkichli) va referensial mexanizmlarini tashkil etuvchi markaziy birliklar qatoriga kiradi; ular nutqda subyektivlikning markazini belgilaydi, ishtirokchilar orasidagi munosabatni kodlaydi va agentlik, mas‘uliyat, egalik singari semantik-pragmatik munosabatlarni ixcham ifodalaydi [Lyons, 1977, 683; Levinson, 1983. 85, 86; Siewierska, 2004, 22-23]. O‘zbek tilida “biz” (1-shaxs ko‘plik) va “o‘z” (refleksiv) olmoshlari bu tizimning alohida bo‘g‘inini tashkil etib, biri kollektiv subyektivlik va ijtimoiy identifikatsiya strategiyalarini, ikkinchisi esa refleksivlik, intensifikatsiya va logoforik referens imkoniyatlarini ta‘minlaydi. Mazkur maqola “biz” va “o‘z” olmoshlarining o‘zbek tilidagi funksional maqomini struktur-semantik asosda tahlil qiladi hamda ularning shakl, tarqatim va diskursiy qo‘llanishidagi o‘zaro bog‘liqliklarni ochib beradi.

“Biz” olmoshi o‘zbek tilida morfologik jihatdan shaxs-son ko‘rsatkichi sifatida barqaror bo‘lib, pragmatik jihatdan inklyuziv va eksklyuziv interpretatsiyalarni kontekstsiz morfologiya orqali emas, balki nutqiy vaziyat orqali farqlaydi: masalan, “Biz bugun yig‘ilamiz” jumlasida “biz” adresatni ichiga olishi ham (inklyuziv), uni istisno qilishi ham (eksklyuziv) mumkin. “Biz”ning pluralis auctoris (muallif “men” o‘rnida “biz”ni qo‘llashi) va pluralis instituti (tashkilot yoki guruh nomidan so‘zlash) kabi variantlari ham ilmiy va rasmiy uslubning muhim belgisi hisoblanadi. Bu qo‘llanishlar ijtimoiy roldagi mas’uliyatni taqsimlash, birdamlikni vujudga keltirish yoki ritorik yaqinlik yaratishga xizmat qiladi; siyosiy va ommaviy diskursda “biz” ko‘pincha “kollektiv bizlik”ni qurish orqali legitimatsiya strategiyasining vositasiga aylanadi.

“O‘z” olmoshi esa morfosintaktik jihatdan reflektiv va intensifikator funksiyalarini jamlaydi: “Dilshod o‘zini maqtadi” (reflektiv obyekt), “Dilshod o‘zi keldi” (subyektni ta’kidlash – intensifikatsiya) kabi. U egalik konstruksiyalarida “o‘zining” shakli bilan agentga egalikni bog‘laydi: “Dilshod o‘zining singlisini ko‘rdi”. Struktur jihatdan “o‘z”ning bog‘lanish doirasi (binding domain) odatda mahalliy klauza bilan chegaralanadi, biroq stilistik va logoforik sharoitlarda masofa kengayishi (masalan, referens markazi hikoyachining nuqtayi nazariga ko‘chishi) kuzatilishi mumkin [Faltz, 1985 1,23; Reinhart & Reuland, 1993, 657-720; König & Siemund, 2000 41-74]. Shu bilan birga, nutqiy amaliyotda “o‘zi” yordamchisi diskurs partikulasiga aylanishi (“o‘zi” = ‘aslida’) ham uchraydi; ushbu maqolada esa faqat pronominal (“o‘z/-im/-ing/-i/-imiz/-ingiz/-lari”) va intensifikator funksiyalari tahlil doirasiga olinadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, o‘zbek tilshunosligida olmoshlar tizimi bo‘yicha qator tavsifiy ishlar mavjud bo‘lsa-da, “biz” va “o‘z”ning o‘zaro munosabatlari – ya’ni kollektiv identifikatsiya (bizlik) va reflektiv identifikatsiya (o‘zlik) o‘rtasidagi semantik-pragmatik ko‘prik – ko‘proq fragmentar yoritilgan. Ikkinchidan, zamonaviy yozma (ommaviy axborot vositalari, ilmiy uslub) va og‘zaki (intervyular, ijtimoiy tarmoqlar) diskurslarda “biz”ning ijtimoiy-ideologik indeksik ishlatilishi hamda “o‘z”ning agentlikni ta’kidlashdagi roli til siyosati, ritorika va nutqiy etika bilan kesishadi; bu esa struktur-semantik tahlilni diskursiy faktlar bilan integratsiyalashni talab qiladi. Uchinchidan, korpusga tayangan kuzatuvlar “o‘z”ning affiksial kombinatorikasi (o‘z-i-ning, o‘z-i-ga, o‘z-i-dan va h.k.) hamda “biz”ning shaxs-son va egalik ko‘rsatkichlari bilan birikishdagi ustuvor modellarning aniqlanishiga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilida “biz” va “o‘z” olmoshlarining struktur-semantik xususiyatlarini, ularning sintaktik tarqatimi, referens strategiyalari va diskursiy funksiyalarini tizimli ravishda tavsiflash hamda ularning o‘zaro aloqadorligini (“biz” ↔ “o‘z” orqali kollektiv o‘zlikni qurish: masalan, “Biz o‘zimizga mas’ulmiz”) ko‘rsatishdir. Shu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi tadqiqot savollari ilgari suriladi: (1) “biz”ning inklyuziv/eksklyuziv talqinini yuzaga keltiruvchi asosiy pragmatik ko‘rsatkichlar va uslubiy omillar nimalar? (2) “o‘z”ning reflektiv va intensifikator funksiyalari qaysi struktur sharoitlarda

farqlanadi? (3) “biz” va “o‘z”ning qo‘shma konstruksiyalari agentlik va mas’uliyat semantikasini qanday modellashtiradi? (4) Turli uslublarda (ilmiy, rasmiy, ommaviy, badiiy) bu olmoshlarning qo‘llanish chastotasi va kollokatsion profillari qanday?

Tadqiqot obyekti — o‘zbek tilidagi “biz” va “o‘z” olmoshlari; predmet — ularning struktur (morfologik, sintaktik) va semantik-pragmatik xususiyatlari. Maqola material bazasini zamonaviy yozma matnlar (ilmiy maqolalar, rasmiy nutqlar, OAV xabarlar) hamda tanlangan og‘zaki transkriptlar tashkil etadi; metodlar — tavsifiy-analitik tahlil, minimal juftliklar orqali semantik ajratish, konstruksiya-grammatika yondashuvi va cheklangan hajmli korpusdan chiqarilgan chastota/kollokatsiya kuzatuvlari. Nazariy tayanch sifatida deiksis va indeksikalik [Lyons, 1977, 636–724; Levinson, 1983 63-68], shaxs tizimi [Siewierska, 2004, 82–109; Cysouw, 2003, 17,84], refleksivlik va intensivlik [Faltz, 1985, 1-23; König & Siemund, 2000 41-74], bog‘lanish nazariyasi [Reinhart & Reuland, 1993 660] hamda o‘zbek grammatik tavsiflari qabul qilinadi.

Ilmiy yangilik sifatida, birinchidan, “biz”ning ijtimoiy identifikatsiya va ritorik strategiyalardagi roli struktur-semantik mezonlar bilan bog‘lanadi va inklyuziv/eksklyuziv talqinlar uchun diagnostik kontekstual indikatorlar taklif etiladi. Ikkinchidan, “o‘z” olmoshining refleksiv vs. intensifikator qo‘llanishini farqlovchi sintaktik signal va morfologik ko‘rsatkichlar (hol-affikslar, egalik-qo‘shimchalari, klauza chegaralari) aniq modellarda ifodalanadi. Uchinchidan, “biz”–“o‘z” qo‘shma konstruksiyalari (“biz o‘zimiz”, “o‘zimizni”, “o‘zimizga”)da agentlikning taqsimlanishi va kollektiv mas’uliyat semantikasi intersubektivlik nuqtai nazaridan yoritiladi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati o‘zbek pronominal tizimida subyektivlik va identifikatsiyaning formal vositalarini konseptual darajada aniqlashtirish bilan bog‘liq; amaliy ahamiyati esa til o‘qitish, akademik yozuv uslubi, rasmiy-huquqiy matnlarni tahrir qilish va ijtimoiy kommunikatsiya tahlilida pronominal strategiyalardan ongli foydalanish uchun me’yoriy va tavsiyaviy asos yaratishda ko‘rinadi. Cheklovlar sifatida tadqiqot ko‘proq yozma manbalarga tayanganini, dialektal farqlar va keng ko‘lamli og‘zaki korpus imkoniyatlari cheklanganini qayd etamiz.

Shu tariqa, maqola keyingi bo‘limlarda “biz” va “o‘z”ning morfologik paradigmasi hamda sintaktik tarqatimini (II bo‘lim), semantik-pragmatik funksiyalarini va diskursiy strategiyalarini (III bo‘lim), korpusdan olingan empirik dalillarni (IV bo‘lim) hamda xulosalar va amaliy tavsiyalarni (V bo‘lim) taqdim etadi. Maqsad — pronominal tizimdagi kollektivlik (“bizlik”) va refleksivlik (“o‘zlik”)ning uzviy munosabatini ko‘rsatish va ularni struktur-semantik nuqtai nazardan izchil modelga solishdir.

Shaxs kategoriyasi va kluzivlik. Shaxs (person) kategoriyasi bo‘yicha tipologik tadqiqotlar (xususan Siewierska, Cysouw va WALS loyihasi) ko‘rsatadiki, 1-shaxs ko‘plik inklyuziv/eksklyuziv qarama-qarshiligi dunyo tillarida turlicha grammatiklashgan bo‘ladi; biroq ko‘plab tillarda bu farq mustaqil olmosh darajasida grammatik belgilanmaydi va kontekstual yo‘l bilan talqin

qilinadi. O‘zbek tili ana shu ikkinchi turga mansub bo‘lib, “biz” shakli inklyuziv ham, eksklyuziv ma‘noni kontekstda oladi; bu holat WALS’ning inklyuziv/eksklyuziv xaritalari va umumiy person tipologiyasi bilan mos keladi [Siewierska 2004, 349].

Turkiy tillarda o‘zlik (refleksiv) shakllar. Turkiy tillar bo‘yicha umumiy tavsiflar va o‘zbek grammatik ishlanmalarida refleksiv ma‘no ko‘pincha maxsus “o‘z” tipidagi o‘zlik olmoshi orqali ifodalanishi ko‘rsatiladi. O‘zbek tilida bu vazifani *o‘z* (egallik/kasr ko‘rsatkichlari bilan: *o‘zim*, *o‘zingizni*, *o‘zimizga* va b.) bajaradi; UD (Universal Dependencies) tavsifida ham refleksivlik alohida Reflex=Yes xususiyati bilan belgilanishi ko‘rsatiladi. Klassik struktur tavsiflarda (Sjoberg) o‘zbek olmosh tizimida refleksiv birliklar alohida sinf sifatida ajratiladi.

O‘zbek tilida *o‘z* ning sintaktik-cheklovlari. O‘zbek tilidan olingan sintaktik kuzatuvlar *o‘z* olmoshining sub’ekt pozitsiyasida erkin ishlay olmasligi (bog‘lanish shartlari tufayli) va asosan ob’ekt/komplement pozitsiyalarida yuzaga chiqishini ko‘rsatadi; bu turkiy tillarda anaforik bog‘lanish mexanizmlariga xos tamoyillarga mos keladi. [Straughn 2009, 557-565].

Refleksiv va intensifikator funksiyalarning kesishishi. Kross-lingvistik adabiyotda refleksiv olmoshlarning ko‘pincha intensifikator (ta’kid) vazifasini ham bajarishi ta’kidlanadi: “self” tipidagi birliklar referentni markazlashtiradi va fokusni kuchaytiradi (masalan, *men o‘zim*, *biz o‘zimiz*). Bu hodisa turli tillarda (shu jumladan turkiy tillarda ham) shakl-ma‘no parallelizmi sifatida tavsiflanadi (König & Siemund va izdoshlari). O‘zbek materialida *o‘z* ning egallik/kasr affikslari bilan paradigmalari aynan shu ikki funksional yo‘nalishni (refleksivlik va intensifikatsiya) pragmatik tarzda farqlash imkonini beradi.

“Biz”ning diskursdagi funksional-semantikasi. Person olmoshlarining diskursdagi roli haqidagi tadqiqotlar akademik va ilmiy nutqda authorial “we” (pluralis auctoris), inklyuziv “we” (muallif+o‘quvchi), hamda institutsional “we” (muallifni jamoa/bo‘lim bilan identifikatsiyalash) kabi strategik qo‘llanishlarni ajratadi. Ushbu strategiyalar pozitsiya bildirish, epistemik mas’uliyatni taqsimlash va auditoriyani hamfikrlikka jalb qilishda xizmat qiladi (Hyland; Tang & John). O‘zbek ilmiy matnlari kuzatuvlarida ham “biz”ning shunday pragmatik yuklamalari barqaror namoyon bo‘ladi, biroq ular grammatik kluzivlik bilan emas, janr va auditoriyaga doir pragmatik tanlovlar bilan boshqariladi. [Hyland 2002, 1091-1112]

Korpus va hisoblash yondashuvlari. So‘nggi yillarda o‘zbek tilida UD asosidagi teglash va daraxtbanklar yaratish ishlari “Reflex” xususiyatini aniq belgilash, shuningdek, shaxs kategoriyasini formal modellash imkonini kengaytirmoqda. Bu holat *o‘z* va *biz* konstruktsiyalarining avtomatik tahlilida (masalan, anafora aniqlash, referens izchilligi) metodik asos yaratadi.

Mazkur tadqiqotda struktur-semantik, funksional va diskursiv-lingvistik yondashuvlar uyg‘unlashtirilib, “biz” va “o‘z” olmoshlarining morfologik tuzilishi, sintaktik tarqatimi hamda semantik-pragmatik funksiyalari tizimli tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi uch asosiy bosqichda amalga oshirildi: (1) material

tanlash va korpus tuzish, (2) struktur va semantik tahlil, (3) funksional va diskursiy interpretatsiya.

1. Materiallar bazasi va tanlov mezonlari

Tahlil materiallari sifatida o‘zbek tilidagi yozma va og‘zaki manbalar tanlandi.

Yozma manbalar tarkibiga kiradi:

- zamonaviy ommaviy axborot vositalari matnlari (2020–2025 yillar oraliqida chop etilgan maqolalar);
- ilmiy-uslubiy maqolalar va rasmiy nutq namunalaridan olingan paragraflar;
- badiiy matnlardan (roman, hikoya, esse) namunalar, unda olmoshlarning stilistik-funksional qo‘llanmalari kuzatiladi.

Og‘zaki material sifatida:

- ijtimoiy tarmoqlardagi (Telegram, YouTube, intervyular) matn transkriptlari va suhbat namunalaridan olingan 50 dan ortiq kontekst tahlil qilindi.

Umumiy korpus hajmi taxminan 120 000 so‘zni tashkil etdi. Har bir kontekstdagi “biz” va “o‘z” shakllari morfologik (egallik, kelishik, qo‘shimcha shakllar), sintaktik (subyekt, obyekt, egallik, ta’kidlash pozitsiyasi) va semantik (inklyuzivlik, refleksivlik, intensifikatsiya) mezonlar bo‘yicha belgilanib chiqildi. Ma’lumotlar Excel va AntConc dasturlarida indeksatsiya qilindi.

2. Struktur tahlil metodlari

Struktur tahlil “biz” va “o‘z” olmoshlarining shakl paradigmatasi, morfologik o‘zgaruvchanligi hamda sintaktik joylashuvini aniqlashga qaratildi. Bu bosqichda:

- morfologik tahlil usuli orqali olmoshlarning grammatik kategoriyalari (shaxs, son, egallik, kelishik) tizimlashtirildi;
- komponent tahlil asosida har bir olmoshning ma’no tarkibi (referens markazi, agentlik darajasi, refleksivlik ko‘lami) ajratildi;
- transformatsion tahlil yordamida “o‘z” olmoshining pozitsion o‘zgarishlari (masalan: *o‘zini ko‘rdi* ↔ *o‘zi ko‘rdi*) orqali sintaktik chegaralari aniqlashtirildi;
- minimal juftliklar usuli bilan semantik tafovutlar tekshirildi: masalan, *Biz o‘zimizni tanidik* ↔ *Biz o‘zimizni tanitamiz* juftligi orqali refleksivlik va agentlikni farqlash imkon berdi.

3. Semantik va funksional tahlil

Semantik tahlilda olmoshlarning asosiy ma’no komponentlari — referens markazi, egallik munosabati, o‘zlik/kollektivlik ifodasi — ajratildi. Shu jarayonda:

- Levinson (1983) ning deiksis nazariyasi asosida “biz”ning origo (nutq markazi) bilan bog‘lanish darajasi, inklyuziv/eksklyuziv o‘zgaruvchanligi o‘rganildi (pp. 63–68);
- Reinhart & Reuland (1993) ning refleksivlik nazariyasiga tayangan holda “o‘z” olmoshining binding domain (mahalliy bog‘lanish doirasi) va logoforik kengayish imkoniyatlari tekshirildi [660–666];
- König & Siemund (2000) konsepsiyasiga binoan “o‘z”ning intensifikatorlik (ta’kidlash) va refleksivlik funksiyalari semantik komponentlarga ajratildi [41–74].

4. Diskurs tahlil metodlari

Diskurs tahlilida olmoshlarning kontekstual va pragmatik xususiyatlari o‘rganildi.

- Nutq aktlari nazariyasi [Austin, 1962; Searle, 1969] asosida “biz” olmoshining ijtimoiy birdamlik, hamkorlik, kollektiv mas’uliyat kabi illokutsion funksiyalari aniqlashtirildi;
- Pragmatik indeksikal nazariya [Silverstein, 1976; Levinson, 1983] yordamida “biz”ning “inklyuziv strategiya” sifatidagi ishlatilishi (masalan, siyosiy nutqlarda “Biz birgimiz”, “Biz buning uchun javobgarmiz”) tahlil qilindi;
- Kognitiv-diskurs yondashuv orqali “o‘z”ning subyektivlikni ta’kidlashdagi roli (masalan: *Men o‘zim ko‘rdim*) muloqotdagi agentlik markeri sifatida tavsiflandi.

5. Korpus va chastotali tahlil

Korpus tahlili bosqichida AntConc dasturi yordamida “biz” va “o‘z”ning:

- qo‘llanish chastotasi (1 000 so‘zga nisbatan);
- kollokatsion birliklari (ko‘p uchraydigan fe‘llar, masalan *bilmoq, qilish, tanimoq*);
- nutq uslublariidagi taqsimoti (ilmiy, rasmiy, badiiy, so‘zlashuv);
- morfologik variantlarining (o‘zini, o‘ziga, o‘zi, o‘zimiz, o‘zlarining) nisbati hisoblab chiqildi.

Natijalar semantik va pragmatik talqin bilan birlashtirilib, olmoshlarning struktur–semantik xaritasi tuzildi. Tahlil yakunida “biz” va “o‘z” olmoshlari o‘rtasidagi funksional aloqadorlik (masalan, *Biz o‘zimiz uchun javobgarmiz* tipidagi integrativ konstruksiyalar) alohida ko‘rsatildi.

6. Tadqiqot tamoyillari

Tadqiqot deskriptiv-analitik xarakterda bo‘lib, quyidagi prinsiplarga tayanadi:

1. Tizimlilik prinsipi – olmoshlarni morfologik, sintaktik, semantik darajalarda bir butun tizim sifatida tahlil qilish.
2. Kontekstual interpretatsiya prinsipi – har bir olmosh shakli faqat nutqiy kontekstda o‘z ma’nosini to‘liq ochadi.
3. Empirik asoslanganlik – tahlil real matnlar, korpus ma’lumotlari va kuzatuvlar bilan tasdiqlanadi.
4. Tipologik qiyoslash – o‘zbek tili ma’lumotlari jahon tilshunosligidagi pronominal tizimlar bilan [Siewierska, 2004; Cysouw, 2003] solishtirildi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tilining morfologik tizimida grammatik birliklar sifatida shakllangan bo‘lsa-da, ularning semantik yuklamasi soddalashgan shaxs ma’nosidan tashqari, chuqur sotsiolingvistik, psixolingvistik va madaniy mazmunga ham ega. Ularning qo‘llanish xususiyatlari tildagi sub’ektivlik, kollektivlik, refleksivlik hamda identifikatsiya jarayonlarini namoyon etadi.

1. Struktur-semantik natijalar

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, “biz” olmoshi grammatik jihatdan ko‘plikni bildiruvchi birlik bo‘lib, semantik jihatdan esa jamoviylik, birdamlik va

ijtimoiy birlik g‘oyalarini aks ettiradi. Bu olmosh ko‘pincha inklyuziv (nutq sub’ekti tinglovchini o‘z ichiga olgan) va eksklyuziv (tinglovchini tashqarida qoldirgan) turlarida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Biz yangi O‘zbekistonni barpo etamiz” (inklyuziv), “Biz, ilm ahli, bu masalaga jiddiy yondashamiz” (eksklyuziv) kabi misollar uning ijtimoiy o‘zaro munosabatni belgilashdagi rolini ko‘rsatadi.

“O‘z” olmoshi esa refleksiv ma‘noni ifodalaydi va shaxs yoki jamoaning o‘zligini anglash, ajratib ko‘rsatish hamda identifikatsiyalash jarayonida faol ishtirok etadi. “O‘zini tutish”, “o‘z yo‘lini tanlash”, “o‘z xalqimiz” kabi birikmalar bu birlikning psixologik va madaniy konnotatsiyasini ifodalaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, “biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tilining semantik tizimida qarama-qarshi, ammo to‘ldiruvchi birliklar sifatida mavjud: biri kollektiv sub’ektivlikni, ikkinchisi esa individual refleksivlikni ifodalaydi. Bu ularning komplementarlik munosabatini isbotlaydi.

2. Funktsional natijalar

Funksional tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, “biz” olmoshi kommunikativ va sotsiolingvistik jihatdan nutqdagi sub’ektivlik markeri sifatida ishlaydi. U ko‘pincha rasmiy nutq, siyosiy chiqishlar, matbuot tili va ta’lim kontekstlarida birlik, birdamlik va jamoaviylikni ifodalash uchun qo‘llanadi.

Masalan, siyosiy diskursda “biz” olmoshining faol qo‘llanishi ijtimoiy birdamlikni ta’minlovchi diskurs strategiyasi sifatida ishlaydi [Azaryahu, 2012, p. 77]. Bu birlik ijtimoiy kommunikatsiyada mavqey va mas’uliyatni tenglashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

“O‘z” olmoshining funksional xususiyati esa refleksiv va identifikatsion ma’nolarda namoyon bo‘ladi. U shaxs yoki jamoaning o‘zini “boshqalar”dan ajratib ko‘rsatish, ya’ni o‘ziga xoslikni belgilash uchun xizmat qiladi. Shu sababli “o‘z” olmoshi milliy identitet, psixolingvistik o‘zlik va madaniy o‘zaro munosabatlarni ifodalashda muhim vazifani bajaradi [Esemuratov, 2019, p. 102].

3. Diskursiv natijalar

Nutq tahlili asosida ma’lum bo‘ldiki, “biz” va “o‘z” olmoshlari diskursiv markyorlar sifatida ham faol ishlatiladi. “Biz” olmoshi birlashtiruvchi va motivatsion diskurslarda ustuvor bo‘lsa, “o‘z” olmoshi refleksiv va introspektiv matnlarda ustunlik qiladi.

Masalan, “biz bir xalqimiz” iborasi jamoaviy birlikni ta’kidlasa, “o‘z qadriyatimizni saqlaylik” shaklidagi ibora milliy o‘zlikni mustahkamlaydi. Shu orqali har ikki olmosh madaniy semiosferada ijtimoiy o‘zlik va kollektiv ongni ifodalovchi lingvokulturologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Sotsiopsixolingvistik natijalar

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, “biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tili tizimida sub’ektivlikning ikki qutbini tashkil etadi:

- “Biz” — ekstrovert (jamoaviy) sub’ektivlikni bildiradi;
- “O‘z” — introvert (shaxsiy) sub’ektivlikni aks ettiradi.

Bu ikki birlik o‘zbek tilida ijtimoiy ong va individual ong o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ifodalashda asosiy grammatik va semantik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ularning tildagi ko‘p qatlamli qo‘llanilishi o‘zbek xalqining ijtimoiy birdamlik, mustaqillik va milliy o‘zlikni anglash kabi qadriyatlarini ifodalaydi.

5. Umumiy xulosalar

1. “Biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tili tizimida morfologik jihatdan oddiy, ammo semantik jihatdan murakkab birliklardir.
2. Har ikkisi ijtimoiy ongini va shaxsiy o‘zlikni aks ettiruvchi lingvistik indikatorlar sifatida namoyon bo‘ladi.
3. Ularning qo‘llanilishidagi kontekstual farqlar tildagi madaniy va psixologik dinamikani yoritadi.
4. “Biz” olmoshi kollektiv identitet, “o‘z” olmoshi esa individual identitet ifodasida yetakchi o‘rinni egallaydi.
5. Tahlil natijalariga ko‘ra, bu olmoshlar o‘zbek tili diskursida sotsiolingvistik birdamlikni shakllantiruvchi va o‘zlikni mustahkamlovchi semantik vositalar sifatida muhim ahamiyatga ega.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida “biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tili grammatik tizimida oddiy shakliy birliklar bo‘lishiga qaramay, chuqur struktur-semantik va sotsiolingvistik mazmunga ega ekanligi aniqlandi. Ularning semantik, funksional va diskursiv tahlili o‘zbek tilining ijtimoiy, psixologik va madaniy ongini ifodalovchi muhim ko‘rsatkichlar sifatida namoyon bo‘lishini isbotladi.

Avvalo, “biz” olmoshi o‘zbek tili tizimida jamoviylik, birdamlik, ijtimoiy hamkorlik va kollektiv sub’ektivlikni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. U shaxslararo munosabatda integrativ birlikni yaratadi va kommunikativ diskursda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi sotsiolingvistik marker vazifasini bajaradi. Shu sababli “biz” olmoshi davlat nutqlari, siyosiy chiqishlar, rasmiy matnlar va jamoaviy nutq turlarida birdamlik, ijtimoiy mas’uliyat va umumiy maqsad g‘oyalarini ifodalashda keng qo‘llanadi.

Boshqa tomondan, “o‘z” olmoshi o‘zbek tili tizimida refleksivlik, individuallik va identifikatsiyani bildiruvchi vosita sifatida faol ishlatiladi. Bu olmosh shaxs yoki jamoaning o‘zini ajratib ko‘rsatish, o‘zligini anglash va mustahkamlash jarayonida til orqali ifodalanadigan psixolingvistik indikator sifatida namoyon bo‘ladi. “O‘z fikri”, “o‘z qadriyatimiz”, “o‘z yo‘limiz” kabi birikmalar milliy identitet, madaniy xotira va o‘zlikni anglashni lingvistik darajada aks ettiradi.

Har ikki olmosh — “biz” va “o‘z” — bir-birini to‘ldiruvchi semantik oppozitsiyani tashkil etadi. “Biz” kollektiv, ijtimoiy yo‘nalganlikni bildirsa, “o‘z” individual, refleksiv yo‘nalganlikni ifodalaydi. Shu orqali ular o‘zbek tilining sotsiolingvistik muvozanat tizimini vujudga keltiradi: biri birlik va hamjihatlik, ikkinchisi esa shaxsiy o‘zlik va mustaqillik g‘oyalarini ifoda etadi.

Tadqiqot shuningdek ko‘rsatdiki, bu olmoshlarning qo‘llanilishi nutqdagi kontekstual, ijtimoiy va pragmatik omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ularning semantik kengayishi tildagi jamiyatdagi o‘zgarishlar, nutq madaniyati va milliy o‘zlikning mustahkamlanishi bilan uzviy aloqada rivojlanmoqda.

Natijada quyidagi umumiy ilmiy xulosalar shakllandi:

1. “Biz” va “o‘z” olmoshlari o‘zbek tili tizimida semantik va funktsional jihatdan mustaqil, biroq sotsiolingvistik jihatdan o‘zaro bog‘liq birliklardir.
2. “Biz” olmoshi kollektivlikni, “o‘z” esa individual refleksivlikni bildiradi; ular birgalikda tildagi ijtimoiy va shaxsiy identitetni ifodalash tizimini shakllantiradi.
3. Har ikki olmosh tildagi kommunikativ, psixolingvistik va kognitiv jarayonlarda faol ishtirok etadi.
4. “Biz” olmoshining qo‘llanishi siyosiy va rasmiy diskurslarda, “o‘z” olmoshining esa madaniy, ta’limiy va shaxsiy kontekstlarda ustunlik qiladi.
5. Ularning o‘zaro semantik uyg‘unligi o‘zbek tili tizimida milliy birlik va shaxsiy o‘zlik tushunchalarini lingvistik jihatdan ifodalovchi asosiy mexanizmlardan biri ekanini tasdiqlaydi.

Shu bois, “biz” va “o‘z” olmoshlarining tildagi maqomi nafaqat grammatik birlik sifatida, balki ijtimoiy ong va milliy o‘zlikni ifodalovchi konseptual birliklar sifatida ham qaralishi lozim. Ularning keyingi bosqichlarda kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili va sotsiopsixolingvistika doirasida chuqur tadqiq qilinishi o‘zbek tilshunosligi uchun istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Azaryahu, M. (2012). *The politics of commemorative street renaming: Berlin 1945–1948*. Journal of Historical Geography, 38(1), 57–69. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2011.06.017>
2. Esemuratov, B. (2019). *O‘zbek tilida olmoshlarning semantik va grammatik tizimi*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Faltz, L. M. (1985). *Reflexivization: A study in universal syntax*. New York: Garland Publishing. (pp. 1, 23)
4. König, E., & Siemund, P. (2000). *Intensifiers and reflexives: A typological perspective*. In Z. Frajzyngier & T. S. Curl (Eds.), *Reciprocals: Forms and functions* (pp. 41–74). Amsterdam: John Benjamins.
5. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. (pp. 85–86)
6. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press. (p. 683)
7. Reinhart, T., & Reuland, E. (1993). Reflexivity. *Linguistic Inquiry*, 24(4), 657–720.
8. Siewierska, A. (2004). *Person*. Cambridge: Cambridge University Press. (pp. 22–23)

**O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA SO‘Z BIRIKMASINING
TURLARI
TYPES OF WORD COMBINATIONS IN THE WORKS OF OTKIR
HOSHIMOV**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EEKS4165

Kurbanbayev Otabek Xakimbek o‘g‘li
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI
O‘zbek tili kafedrası o‘qituvchisi

Qodirberganova Dilnura Murod qizi
Nukus Davlat Pedagogika instituti 3- kurs talabasi
qodirberganovadilnura@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqola O‘tkir Hoshimov asarlari ("Dunyoning ishlari", "Ikki eshik orasi") materiallari asosida so‘z birikmasining lingvistik va uslubiy tahliliga bag‘ishlangan. Unda so‘z birikmasining nutqdagi ahamiyati, tilshunoslikdagi nazariy asoslari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda yozuvchi ijodidagi so‘z birikmalarining obrazlilik, emotsional ta’sirchanlik va milliy ruhni ifodalashdagi o‘rni yoritilgan. Ayniqsa, sifatlovchi va iborali so‘z birikmalarining qahramon ruhiyatini va milliy tafakkurni aks ettirishdagi badiiy-estetik funksiyalari ilmiy jihatdan asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *so‘z birikmasi, sintaksis, tilshunoslik, frazeologizm, obrazlilik, uslubiy xususiyatlar, konnotativ ma’no.*

Annotatsion. *This article is devoted to the linguistic and methodological analysis of word combinations based on the materials of the works of Otkir Hoshimov ("The Works of the World", "Between Two Doors"). It considers the importance of word combinations in speech, their theoretical foundations in linguistics. The study highlights the role of word combinations in the writer's work in expressing imagery, emotional expressiveness, and the national spirit. In particular, the artistic and aesthetic functions of adjective and phraseological combinations in reflecting the heroic spirit and national thinking are scientifically substantiated.*

Keywords: *word combination, syntax, linguistics, phraseology, imagery, stylistic features, connotative meaning.*

Tildagi fikr ifodasining eng muhim vositalaridan biri bu so‘z birikmasidir. So‘z birikmalari tilshunoslikda mustaqil sintaktik birlik sifatida o‘rganiladi. Til - inson tafakkuri va ruhiy olamining ifodasidir. Tildagi har bir birlik, xususan so‘z birikmalari, fikrni izchil va aniq ifodalashga xizmat qiladi. So‘z birikmasi deganda ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik birliklarning grammatik bog‘lanishda kelib, yagona mazmunni ifodalashi tushuniladi. So‘z birikmalari grammatik jihatdan gapdan kichik, lekin so‘zdan murakkab birlik hisoblanadi.

Tilshunos olimlar so‘z birikmasini aniqlashda turli yondashuvlarga ega bo‘lishgan. Masalan, Sh. Rahmatullayevning ta’kidlashicha, so‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning grammatik bog‘lanishi orqali hosil bo‘lib, bu birliklar biror tushunchani ifodalaydi, lekin to‘liq fikrni ifodalashga qodir emas [Rahmatullayev, 2006: 248]. Shuningdek, M.Mirtojiyev, Sh.Raxmatullayev, G‘.Zulfiqorov singari olimlar tomonidan ham so‘z birikmasining tuzilishi, bog‘lanish usullari, sintaktik funksiyasi chuqur o‘rganilgan. O‘tkir Hoshimov o‘z asarlarida turli xil so‘z birikmalaridan keng foydalangan. U tilning imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanib, real hayotga yaqin, obrazli va ifodali nutq yaratishga erishgan. Ayniqsa, quyidagi xususiyatlar kuzatiladi:

- Obrazli ifoda vositasi sifatida sifatlovchi birikmalar: Masalan, *sokin tun, baxtli bolalik, g‘amgin nigoh* kabi birikmalar ruhiy holatni chuqur ochib beradi.

- Milliy mentalitetga xos iborali so‘z birikmalari: *Ko‘ngli cho‘kdi, yuragi siqildi, qoni qaynadi* kabi ifodalar milliy til obrazini mustahkamlaydi.

- Dialogik nutqda so‘z birikmalarining tabiiy qo‘llanishi: Qahramonlar o‘rtasidagi suhbatlarda oddiy xalq tiliga xos birikmalar (masalan: *bir amallab yetib keldi, nafsini tiyolmadi*) muhim stilistik rol o‘ynaydi.

Ular so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishiga asoslanib, murakkab sintaktik tuzilmalarning shakllanishiga xizmat qiladi. O‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan O‘tkir Hoshimov o‘z asarlarida xalqona ruh, milliy tafakkur va badiiylik uyg‘unligini ifodalashda til vositalaridan, xususan so‘z birikmalaridan mohirlik bilan foydalangan yozuvchidir. Uning asarlarida so‘z birikmalari ko‘p hollarda qahramon xarakterini ochish, ichki kechinmalarni ifodalash va muhit tasvirini berish uchun xizmat qiladi.

O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z birikmalarining turli shakl va turlarda uchrashi, ularning muallif tiliga xosligini, o‘ziga xos badiiylik kasb etishini ko‘rsatadi. Bu birikmalar yozuvchining tasviriy vositalaridan biri sifatida xizmat qilib, o‘quvchida kuchli tasavvur va tuyg‘ular uyg‘otadi. So‘z birikmalari nutq va yozuvda ko‘p uchraydigan, mazmunni aniq ifodalashga xizmat qiladigan birliklardir. Akademik M.Mirtojiyevning ta’rifiga ko‘ra, *“So‘z birikmasi – bu mustaqil so‘zlar asosida hosil qilingan, murakkab grammatik bog‘lanishda turgan, lekin gap emas bo‘lgan birlikdir”*. O‘tkir Hoshimovning asarlarida so‘z birikmalari turlari rang-barang bo‘lib, ularning qo‘llanilishi yozuvchining uslubiy mahoratini ko‘rsatadi. U asarlarida: O‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan O‘tkir Hoshimov o‘zining chuqur mazmunli asarlari bilan o‘quvchilarning qalbidan joy olgan. Uning asarlarida xalqona iboralar, frazeologizmlar va so‘z birikmalarining o‘rni beqiyos bo‘lib, ular orqali yozuvchi milliy ruh, ma’naviy qadriyatlar va insoniylik fazilatlarini yuksak badiiy mahorat bilan ifoda etgan. Adibning *“Dunyoning ishlari”*, *“Ikki eshik orasi”*, *“Bahor qaytmaydi”* kabi asarlarida xalq tiliga xos so‘z birikmalarining keng qo‘llanilishi uning uslubiy yondashuvining yorqin namunasidir. So‘z birikmalari nafaqat tilning grammatik qurilishi, balki uning badiiy-estetik imkoniyatlarini ham belgilaydi. O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z birikmalarining uslubiy xususiyatlarini o‘rganish, ularni tahlil qilish va zamonaviy ta’lim metodlari orqali o‘quvchilarga yetkazish bugungi

kunda dolzarb masalalardan biridir. Ushbu bitiruv malakaviy ishida O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z birikmalarining uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi hamda ularni o‘rgatishning zamonaviy usullari taklif etiladi. O‘tkir Hoshimov o‘zbek adabiyotining XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yuksak cho‘qqiga chiqqan, xalq dardi, ruhiy kechinmalari va ijtimoiy haqiqatni badiiy ifodalashda noyob uslubga ega ijodkorlardandir [Tursunov, 2018: 149]. U 1941-yil 5-avgust kuni Toshkentning Do‘mbirobod mahallasida tug‘ilgan. Bolalik yillari urushdan keyingi og‘ir ijtimoiy va iqtisodiy sharoitda o‘tgan. Aynan shu davrda uning ruhiyatiga ta’sir qilgan ko‘plab voqealar keyinchalik adib asarlarida badiiy ifodasini topdi. O‘tkir Hoshimovning ilk adabiy mashqlari gazeta sahifalarida boshlangan bo‘lsa-da, 1962-yilda chop etilgan “Po‘lat chavandozlar” ocherki uning haqiqiy adabiy sahnaga kirib kelishiga asos bo‘ldi. U 1964-yilda Toshkent Davlat Universitetining jurnalistika fakultetini tamomlaganidan so‘ng, “Toshkent haqiqati”, “Sharq yulduzi” kabi nufuzli nashrlarda faoliyat olib borgan. Uning yozuvchi sifatida tanilishiga sabab bo‘lgan asarlardan biri “Cho‘l havosi” bo‘lib, bu qissada u bolalik taassurotlarini, urushdan keyingi qiyinchiliklarni juda samimiy va xalqona uslubda tasvirlaydi. Keyinchalik “Bahor qaytmaydi”, “Qalbingga quloq sol”, “Ikki eshik orasi”, “Dunyoning ishlari” kabi asarlar orqali u o‘zbek adabiyotiga o‘ziga xos uslub, badiiy til va uslubiy maktab olib keldi.. O‘tkir Hoshimov ijodining markazida insoniylik, haqiqatparastlik, ma’naviy poklik, mehr-oqibat kabi umumbashariy g‘oyalar turadi. Uning har bir asari zamon, makon va jamiyatdagi muammolarni ochiq va jo‘n tilda yoritib beradi. Asarlarda oddiy odamlar, ularning orzulari, dardlari, quvonchlari markazga chiqariladi. Masalan, “Bahor qaytmaydi” romanida urushdan keyingi yillarda yoshlarning orzu-umidlari, jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizliklar fonida shaxsiy fojialar tasvirlanadi. “Ikki eshik orasi” romanida esa odamning hayot va o‘lim oralig‘idagi botiniy kechinmalari falsafiy mushohada bilan berilgan. Bu asarda hayotiy haqiqatlar, insonning o‘ziga-o‘zi tanbeh berishi, tavba va nadomat ruhiy-psixologik tasvir orqali chuqur ifodalanadi. Yozuvchi badiiy tilga juda katta e’tibor qaratgan. U o‘z asarlarida xalq tilidan, maqollar, iboralar, so‘z birikmalaridan keng foydalangan. Bu esa uning matnlarini nafaqat adabiy, balki lingvopoetik tahlil uchun ham nihoyatda qimmatli manbaga aylantiradi. Yana bir muhim jihat – O‘tkir Hoshimov o‘z asarlari orqali o‘zbek o‘quvchisiga nasihat bermaydi, balki voqealarni tahlil qilish, xulosa chiqarish imkoniyatini o‘quvchining o‘ziga qoldiradi. Bu jihat uning asarlarini didaktik bo‘lishdan saqlab qoladi va ularni zamonaviy psixologik realizmga yaqinlashtiradi. O‘tkir Hoshimov tilida aynan so‘z birikmalarining o‘ziga xos badiiy va estetik yuk ko‘tarishi kuzatiladi. Masalan, u turli fikr, kechinma va hislarni ko‘p hollarda oddiy, ammo chuqur ma’noli xalqona iboralar orqali ifodalaydi: “Hayot – bu ikki eshik orasi, lekin qaysi eshikdan kirasani-u, qaysisidan chiqishingni o‘zing tanlamaysan.” Bu gapda “ikki eshik orasi” frazasi hayotning vaqtinchalikligi, o‘tkinchiligini, hamda inson irodasining cheklanganligini metaforik tarzda anglatadi. Bu yerda frazeologik ifoda vositasi orqali konnotativ ma’no – ya’ni yashirin, emotsional va falsafiy yuk orttirilgan. Shuningdek, yozuvchi o‘z asarlarida mahalliy lahja elementlarini, dialektal so‘zlarni, ayniqsa

Toshkent atrofidagi xalq nutqida uchraydigan iboralarni badiiy matnga muvaffaqiyatli singdirgan. Bu holat uning uslubini tabiiy, xalqona va sodda ko‘rsatadi. Ko‘p hollarda O‘tkir Hoshimov o‘z asarlarida ziddiyatli, dramatik yoki fojiali holatlarni yumor, istehzo yoki kinoya bilan yengillashtiradi. Bunday yengil, biroq teran ma’noga ega jumlar, asosan, so‘z birikmalari orqali tuzilgan bo‘ladi: “Odam yuragida ko‘p narsani ko‘mish mumkin, lekin har kuni yoningda yuradigan odam yuragidan yashira olmaygan.” Bu kabi iboralarda obrazlilik kuchli bo‘lib, ular o‘quvchiga ta’sirchanlikni oshiradi, tasvirlangan voqea va kechinmalarning hayotiylikni oshiradi. Yana bir jihat shundaki, yozuvchi so‘z birikmalari orqali obraz yaratish, ruhiy holatni tasvirlash, voqeani muayyan kayfiyatda berish imkonini kengaytiradi. Shu sababli O‘tkir Hoshimov uslubida so‘z birikmalari faqat grammatik birlik emas, balki emotsional, estetik va ijtimoiy kontekstni belgilovchi vosita sifatida ishlaydi.

O‘tkir Hoshimov ijodida til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy, ma’naviy va estetik qadriyatlarni ifodalovchi asosiy unsurlardan biri hisoblanadi. U o‘zbek adabiy tilining imkoniyatlaridan keng foydalanib, har bir obrazga, voqelikka va ruhiy holatga mos tilda ifoda topishga intiladi. Bu xususiyat yozuvchining til madaniyati darajasini yaqqol namoyon etadi. Quyidagi misolda badiiy-estetik ifoda va milliy ruh uyg‘unligiga e’tibor qaratsak: “Maktabdan qaytib kelganimda onam doim g‘ami yelkasidan tushmaganday ko‘rinardi. U bilan salomlashganimda ham, nigohi deraza ortiga qadalgan bo‘lardi. Shu nigohni hech qachon unutolmadim...” Bu parchada “g‘ami yelkasidan tushmaganday” so‘z birikmasi – tashbih orqali og‘ir ruhiy holat, ichki iztirob ifodalangan. Bu yerda fonetik urg‘u ham, sintaktik tuzilma ham matn mazmuniga xizmat qilmoqda. Ushbu iboraning obrazlilik darajasi baland bo‘lib, o‘quvchini ruhiy holatga yaqinlashtiradi. Bu holatda so‘z birikmasi informativ emas, balki hissiy, konnotativ yukni ko‘taradi. Yana bir misol: “Bu dunyoda eng og‘ir yuk – vijdon azobi ekan.” Bu ibora qisqa, ammo teran ma’noga ega. “Eng og‘ir yuk” iborasi metaforik xarakterga ega bo‘lib, “vijdon azobi” bilan bog‘langanda, o‘quvchida kuchli psixologik ta’sir uyg‘otadi. Bu yozuvchining tilda emotsional-estetik yukni badiiy shaklda ifodalash mahoratidir. Shuningdek, Hoshimov tilida xalqona iboralar, arxaik so‘zlar, konnotativ ma’noga ega birliklar juda ko‘p ishlatiladi. Masalan, “ko‘zlarida mung”, “dilida dovul” kabi so‘z birikmalari orqali u ruhiy holatlarni ko‘proq tasvirlovchi vositalar sifatida foydalanadi. Bu iboralar turli asarlarda takrorlanmas bo‘lib, har bir holatda yangi emotsional va badiiy rang olib keladi. O‘tkir Hoshimov ijodi o‘zbek adabiyotining eng samimiy, xalqparvar va insonparvar ruhdagi asarlari qatoridan mustahkam o‘rin egallagan. Uning har bir asari o‘zbek xalqining qadriyatlari, urf-odatlar, axloqiy me’yorlari va hayotiy tajribalari asosida yaratilgan. Ayniqsa, bugungi yosh avlodni ruhiy tarbiyalash, ijtimoiy mas’uliyatni anglatish va o‘zligini unutmaslikka undashda yozuvchining asarlari beqiyos ahamiyatga ega [Xolmurodov, 2018: 128]. Uning qahramonlari — oddiy insonlar, ammo ularda katta ma’naviy kuch mujassam. Masalan, “Ikki eshik orasi” romanidagi bosh qahramon Yusufbek hoji kabi obrazlar bugungi yoshlar uchun sabr, vijdon, to‘g‘rilik, e’tiqod va tavba fazilatlarining hayotiy namunalaridir.

O‘quvchilar bu kabi obrazlar orqali: axloqiy va ruhiy tarbiya oladilar; vijdon, halollik, mehr-oqibat kabi tushunchalarni badiiy kontekstda tushunadilar; til madaniyati, badiiy nutq va ifoda boyligi haqida tasavvur hosil qiladilar; analitik o‘qish va tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradilar. Yozuvchining so‘z birikmalarini ishlatishdagi mahorati esa til o‘rgatish jarayonida o‘qituvchilarga ko‘plab uslubiy, uslubiy-didaktik materiallar taqdim etadi. Uning tilida ishlatilgan ko‘p ma’noli, konnotativ, ifodali birliklar tilshunoslik darslari uchun ham qimmatli manbadir. Masalan, quyidagi iboralarni o‘quvchilar bilan tahlil qilish orqali: “Qalbmida nimadir yig‘lar edi...”, “So‘z aytishga tili bormadi...”, “Bu dunyoda yuragim bo‘lib qolgan odamlar bor...” – kabi iboralar orqali emotsional-fikriy tahlil qilish, so‘z ohangi, mazmuni, ko‘chma ma’nolari ustida ishlash mumkin. Bu esa o‘quvchilarning estetik didini, til sezgirligini, ifodaviy savodxonligini oshiradi. So‘z birikmalari – ikki yoki undan ortiq so‘zning sintaktik jihatdan bog‘lanib, bir butun ma’no ifodalashidir. Ular gap bo‘la olmaydi, ammo gapning tarkibiy qismini tashkil etadi. So‘z birikmalari tilda fikrni aniqroq, to‘liqroq ifodalashda xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda so‘z birikmalarining obraz yaratish, ruhiy holatni ifodalash, hissiyotlarni yetkazishdagi o‘rni beqiyosdir. So‘z birikmalari turli nutq uslublarida har xil vazifalarni bajaradi:

Nutq uslubi	So‘z birikmalarining xususiyati
Ilmiy uslub	Aniqlik, izchillik, standart tuzilma
Rasmiy uslub	Quruq, bevosita, shakllangan shakl
Publitsistik uslub	Qisqa, lo‘nda, ta’sirchan birliklar
Badiiy uslub	Obrazlilik, ko‘p ma’nolilik, ko‘chma ma’no, ekspressivlik
So‘zlashuv uslubi	Sodda, xalqona, emotsional, qisqartirilgan shakllar

Badiiy asarlarda so‘z birikmalari fikrning badiiy-estetik qiyofasini yaratishda faol ishtirok etadi. O‘quvchi tasvirlangan holatni o‘z tasavvurida gavdalantirish, obrazni ko‘z oldiga keltirish uchun aynan so‘z birikmalariga tayanadi. Masalan, quyidagi badiiy iboralarni ko‘raylik: “Ko‘ngli g‘ira-shira” – bu yerda “g‘ira-shira” odatda yorug‘lik uchun ishlatilsa-da, ko‘ngilga nisbatan qo‘llanib, konnotativ ma’no yuklaydi: ruhiy bezovtalik, noaniqlik, xavotir. “Ko‘zlarida mung” – bu birikma insonning ichki iztirobini bevosita emas, balki nozik obraz orqali ifodalaydi. “Dilida dovul” – ichki iztirob va ruhiy tushkunlik kuchli metaforik ifoda bilan berilgan. Bu kabi so‘z birikmalari faqat grammatik birlik emas, balki badiiy-estetik ifoda vositalaridir. Ular orqali yozuvchi obraz ruhiyatini, voqea dinamikasini, hatto o‘zining mualliflik munosabatini ham ifodalay oladi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z birikmalarining o‘rganilishi. So‘z birikmalarining nazariy jihatlarini o‘zbek tilshunosligida ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, G‘.Zaripov, Sh.Rahmatullayev, A.Muxtorov, T.Mirzayev,

N.Mahmudov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida so‘z birikmasining grammatik turlari, semantik jihatlari, uslubiy vazifalari haqida fikr yuritganlar. G.Zaripov “So‘z birikmalari sintaksisi” nomli asarida so‘z birikmalarini ikki asosiy guruhga ajratadi: Erkin so‘z birikmalari – har qanday kontekstda hosil bo‘lishi mumkin (masalan: katta uy, shirin gap); Barqaror birikmalar – o‘zgarmas birlik bo‘lib, ma’no butunligini saqlaydi (masalan: ko‘ngli to‘lmoq, yuragi orqaga tortmoq). Bu nazariy asoslar yozuvchilarning badiiy tilini tahlil qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘tkir Hoshimov badiiy nutq ustasi sifatida har bir so‘zni joyida, har bir iborani vaziyatga mos holda tanlaydi. Uning asarlarida so‘z birikmalari — bu shunchaki grammatik birlik emas, balki ruhiy holat, ichki kechinma, obraz xarakteri va muallif munosabatini ifodalovchi stilistik vositadir [Karimov, 2014: 45]. O‘tkir Hoshimov o‘z asarlarida uchraydigan so‘z birikmalari, asosan, quyidagi uslubiy xususiyatlarga ega: Obrazlilik va emotsional ta’sirchanlik. So‘z birikmalari ko‘pincha obraz yaratish va holatni emotsional tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Masalan: “Ko‘ngli yilt etib ketdi” – bu ibora quvnoqlik, qalbda uyg‘ongan iliqlikni obrazli ifodalaydi. “Vijdoni qaqshadi” – kuchli ichki iztirob, afsus, pushaymonlikni ifodalovchi birlik. Bunday birikmalar fonetik jihatdan ham hissiyot yukiga ega: “yilt” tovushi birdaniga o‘zgarish holatini bildirsa, “qaqshadi”da kuchli ta’sir ohangi mavjud. Yozuvchi ko‘pincha xalqona, og‘zaki nutqdan kirib kelgan so‘z birikmalarini o‘z uslubiga singdiradi: “Ko‘ngli og‘ridi”, “Yuragi orqaga tortdi”, “Tilining uchi bilan” — bu kabi iboralar xalq nutqining badiiylashtirilgan shakli bo‘lib, milliy ruhni kuchaytiradi. Masalan, *“Bahor qaytmaydi”* romanida qahramonning hayoti va kechinmalari aynan mana shu xalqona iboralar orqali aniq, samimiy va yurakka yaqin tasvirlanadi. O‘tkir Hoshimov asarlarida ichki monologlar ko‘p [Hasanov, 2016: 78]. Bu monologlarda ishlatilgan so‘z birikmalari juda katta uslubiy yuk ko‘taradi: “Odam ba’zan o‘zini o‘zi tushunmaydi. Yig‘lamoqchi bo‘ladi, ammo ko‘zlari quruq qoladi.” Bu yerda “ko‘zlari quruq qoladi” iborasi emotsional portlash emas, balki ichki sokin azobni ifodalaydi. So‘z birikmasi orqali holat kuchaytirilgan, o‘quvchi esa buni yurakdan his qiladi. Hoshimov asarlaridagi muallif nutqi ham so‘z birikmalar bilan boyitilgan bo‘lib, ular uslubning badiiy-estetik yukini oshiradi: “Hayotda ba’zi og‘ir so‘zlar bor – aytilmagan bo‘lsa yaxshi.” “Ona ko‘ngli – daryodek, qirg‘og‘idan o‘tib bo‘lmaydi.” Bu yerda “og‘ir so‘zlar”, “ona ko‘ngli – daryodek” birikmalari ramziy va konnotativ ma’no kasb etadi. Ular orqali hayotiy haqiqat va psixologik holat umumlashgan tarzda ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili Toshkent: Universitet, 2006.
2. Tursunov, J. Adabiy til va uslubshunoslik. Toshkent: Akademnashr, 2018.
3. Xolmurodov, T. O‘zbek adabiy tilining uslubiy normativlari. Toshkent: Sharq, 2018.
4. Karimov, I. So‘z birikmalarining badiiy-uslubiy ahamiyati. Toshkent: Sharq, 2014.
5. Hasanov, A. O‘zbek tilining uslubiy tahlili. Toshkent: Fan, 2016.

**IXTIONIMLARNING LINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK
OMILLAR ASOSIDA YANGI MA’NO IFODALASHI
THE EXPRESSION OF NEW MEANINGS OF ICHTHYONYMS ON
THE BASIS OF LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC FACTORS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CFTY3453

Allaquliyeva Qunduz Bahodir qizi

Toshkent shahar Olmazor tumani, 224-maktab o‘qituvchisi

allaquliyevaqunduzxon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ixtionimlarning yangi ma’no hosil qilishi lingvistik va ekstralingvistik omillar asosida tahlil qilinadi. Ekstralingvistik omillar ichida tashqi ko‘rinish, rang, shakl, belgi, holat va funksiyadoshlik asosidagi nomlash usullari ko‘rib chiqiladi. Xususan, baliq nomlarining metafora, metonimiya, sinekdoxa va funksiyadoshlik yo‘li bilan yuzaga kelgan yangi ma’nolari misollar asosida izohlanadi. Lingvistik omillar esa ellipsis va semantik kalka usullari orqali izohlanib, ular yangi ma’no ifodalashdagi samaradorlik nuqtayi nazaridan baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ixtionimlarda yangi ma’no ko‘proq metafora asosida hosil bo‘ladi, biroq boshqa usullar ham lug‘at tarkibining boyishida muhim o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: ixtionim, semantik ko‘chish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik, ellipsis, semantik kalka.

Annotation. This article analyzes the formation of new meanings of ichthyonyms on the basis of linguistic and extralinguistic factors. Among extralinguistic factors, naming methods based on external appearance, color, shape, characteristic, state, and functionality are examined. In particular, new meanings of fish names created through metaphor, metonymy, synecdoche, and functional analogy are explained with examples. Linguistic factors are interpreted through ellipsis and semantic calque methods and evaluated in terms of their effectiveness in expressing new meanings. The results of the study show that new meanings in ichthyonyms are mainly formed through metaphor, but other methods also play an important role in enriching the vocabulary.

Keywords: ichthyonym, semantic shift, metaphor, metonymy, synecdoche, functional analogy, ellipsis, semantic calque.

Avvaldan ma’lum narsa, belgining atamasi bo‘lgan so‘zning boshqa bir narsa yoki belgini atashga xoslanishida ma’lum qonuniyat bo‘lib, uni ikki asosiy guruhga mumkin; 1. Ekstralingvistik omillar asosida yangi ma’no ifodalash. 2. Lingvistik omillar asosida yangi ma’no ifodalash [Shoabdurahmonov va bosh., 1980: 376]. Ekstralingvistik omillar asosida yangi ma’no ifodalanishida quyidagi holatlar kuzatiladi:

a) yangi ma’no o‘zining dastlabki “ma’no qobig‘i”dan butkul chiqib ketmaydi, ma’lum tomoni bilan unga ishora qiladi. Uning qaysidir muhim belgisi yangi ma’noda yaqqol sezilib turadi. Xuddi shu holat bizni zarur bo‘lmagan mutlaqo boshqa so‘zga murojaat etishdan saqlaydi, tilda ortiqcha sun‘iy so‘zlarning ko‘payib ketishining oddini oladi. Shu yerda mashhur tilshunosning quyidagi fikrini keltirish o‘rinlidir: “Tilni sof miqdoriy ko‘paytirib borish uni sifatli yomonlashuviga va bo‘shashuviga olib keladi [Budagov, 1976: 45]. Tilning lug‘at tarkibi nafaqat miqdoron, balki sifat jihatdan ham ko‘payib boradi; yoki so‘zlarda yangi ma’no paydo bo‘ladi, ularning yangi va eski ma’nolari o‘rtasidagi munosabatlar qayta anglashiladi. Lug‘atni miqdoriy ko‘paytirish o‘z-o‘zidan muhimdir, biroq bu hol uning sifat kuchimi bilan quvvatlanmaganligi uchun tilning ma’no jihatdan vorisligini yo‘qotishiga olib kelgan bo‘lardi”.

b) yangi ma’noning yuzaga kelishida, albatta, asos ma’no o‘z vazifasini yo‘qotdi, o‘z o‘rnini keyingi ma’no (ko‘chgan ma’no)ga bo‘shatib berdi, degan mazmun anglashilmasligi kerak. Chunki dastlabki so‘zning (asos so‘zning) ma’nosidagi muhim o‘xshashlik, tashqi ko‘rinish, rang, xarakter, xususiyat, holat va boshqa ajratuvchi belgilar keyingi so‘zning ma’nosini shakllantirishda, “ko‘chganlik”ni yuzaga keltirishda asosiy (potensial) ma’no sifatida kishi ongida saqlanadi.

“Nom ko‘chish asosida yangi ma’no hosil bo‘lishi barcha mutaxassislar tomonidan e’tirof etilsa-da, lekin nom ko‘chishiga olib keluvchi hodisalar, ularning turi masalasidagi qarashlar turlicha. Ba’zi ishlarda nom ko‘chishiga olib keladigan hodisaning ikki turi ko‘rsatilsa, ayrimlarda bunday hodisalarning undan ko‘p turlari ko‘rsatiladi. Lingvistik adabiyotlarda, ayniqsa, keyingi davrlarda nashr etilgan adabiyotlarda nom ko‘chishiga olib keluvchi hodisaning to‘rt turi keltiriladi: 1) metafora, 2) metonimiya, 3) sinekdoxa va 4) funksiyadoshlik.

1. Yangi ma’noning metafora yo‘li bilan hosil bo‘lishi.

Bu usul bilan yangi ma’no hosil qilish baliq nomlarida ancha sermahsuldir. Masalan, baliqlarning oltin tobon baliq (yon tomondari sariq, oltinrang, ba’zan misrangda), toj baliq (boshida katta toji bor), kapalak baliq (havoda 2-3 metrga parvoz qila oladi), ot baliq (labi otning labiga o‘xshab osilib turadi) kabi nomlanishida tashqi ko‘rinish; oqqon baliq (unda qizil qon tanachalari va gemoglobin mutlaqo yo‘q), soqolli baliq (iyagi ostida soqolchasi bor), so‘galli baliq (usti so‘galga o‘xshash bo‘rtmalar bilan qoplangan), so‘rg‘ich baliq (qorin suzgichi so‘rg‘ichga aylangan), tikanak baliq (ko‘zining oldida o‘ziga xos tikani bor) nomini olishda fiziologik belgi; oq oqcha (qorni oppoq), qora baliq (orqasi qoramtir), qizilparra (suzgichlari qip-qizil rangda), qizilko‘z (ko‘zining qovoqrang pardasida kichkina qizil dog‘ bor), rangdor gulmohi (turli rangda tovlanadi) deb nomlanishida rang: jo‘va baliq (tanasi jo‘va yanglig‘ dumaloq), qirra baliq (qorin tarafi boshidan dumiga qadar o‘tkir qirrasi), o‘rkach baliq (orqasida kichik bukrisi bor), yelkan baliq (orqa suzgichi yelkanga o‘xshash baland va uzun), shampir baliq (ustki jag‘i shamshirdek uzun va juda baquvvat) singari nomlanishida shaki; nog‘orachi baliq (muskullari qisqarishi chog‘ida tovush chiqaradi), sachratqich baliq (suvni tizillatib otish odati bor), aynama baliq (rangi tez o‘zgaradi, suvdan

olinganda rangi aynib qoladi), masxaraboz baliq (boshidagi qarmog‘ini harakatlantirib, o‘ljasini jalb etadi) deb nomlanishida xarakter; ko‘r baliq (ko‘zi yo‘q), hakalak baliq (quruqlikda ham hayot kechiradi: ko‘krak suzgichlari yordamida sakrab-sakrab yuradi) deb nomlanishida holat; javraki baliq (suzgich pufagi yordamida ovoz chiqaradi), jarroh baliq (dudama tikani jarroh tig‘idek o‘tkir) kabi nomlanishida harakat yangi ma‘no ifodalashda xizmat qilyapti. Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, ma‘no ko‘chish faqat narsa-predmetlargagina emas, balki belgi, holatlarga ham xos hodisa ekan. Demak, baliq nomlarining aksariyati tashqi ko‘rinish, o‘xshashlik, rang, belgi, xarakter, holat asosida yasalgan, atash funksiyasiga ega bo‘lib qolgan. Tilshunos olim D.N.SHmelevning fikricha, “Turli tillarga murojaat etgan qator tadqiqotchilar olib borgan kuzatishlarga qaraganda, hayotning muayyan davrida muhim bo‘lgan hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan lug‘aviy guruhlarda, ayniqsa, nomlari metaforik ko‘chirish jadal yuz berdi [Shmelev, 1964: 59].

2. Yangi ma‘noning metonimiya yo‘li bilan hosil bo‘lishi.

Nom ko‘chishi asosida yangi ma‘no hosil qilishning faol yo‘llaridan biri metonimiyadir. Bunda yangi ma‘no narsa-predmetlar, belgilar o‘rtasidagi umumiy aloqadorlik (bog‘liqlik)ka asoslanadi, ammo “ular orasida na tashqi, na ichki o‘xshashlik umumiy belgi bo‘lmaydi, balki ular orasida doimiy real aloqaning mavjudligi, birining nomini aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Yuqoridagi holatlarni baliq nomlarida ham kuzatish mumkin. Masalan:

- narsa-predmetning nomi shu narsa uchun asosiy (umumiy) bo‘lgan belgi-xususiyatga nom sifatida ko‘chadi: dengiz shaytoni, yelin belik. yopishqoq baliq, durda baliq.

- narsa-predmetlarning tuzilishida umumiylik bo‘ladi: oyna laqqa, oyna zog‘ora baliq, oq kurak burun, fonus ko‘z, tanga baliq. Kuzatilayotgan ishda harakatlar o‘rtasidagi aloqadorlikka asoslangan nom ko‘chishi orqali yangi ma‘no hosil bo‘lishi uchramadi.

3. Yangi ma‘noning vazifadoshlik yo‘li bilan hosil bo‘lishi.

Vazifadoshlik asosida nom ko‘chishi predmetlarning tashqi, material xususiyatini emas, balki predmetning turmushda biror vazifani, ishni bajarishini nazarda tutadi. Shu tomoni bilan metaforadan farq qiladi. Baliq nomlarining funksiyadoshlik yo‘li bilan yangi ma‘no ifodalashi unchalik ko‘p emas. Masalan, arra baliqlar, nayza baliq, shamshir baliq va boshqalar.

4. Yangi ma‘noning sinekdoxa yo‘li bilan hosil bolishi.

Butunning nomi bilan uning qismini yoki, aksincha, qism nomi bilan butunni atash orqali yangi ma‘no hosil qilin sinekdoxa sanalib, uni metonimiyadan farqlashda “bir muhim munosabat – miqdor munosabati hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Sinekdoxa hodisasi asosida baliq nomlarida yangi ma‘noning hosil bo‘lishi tubandagicha: bunda yangi ma‘no ko‘proq butunni atash orqali vujudga keltiriladi. Baliq turkumlarini, oilasini atash (butunni) orqali shu turkum va oilalarga mansub baliqlar nazarda tutiladi. Masalan, karpsimonlar oilasi, olabuganamodar turkumi va hokazo.

Yuqoridagilardan ma‘lum bo‘ladiki, ekstralingvistik faktorlar asosida yangi ma‘no

ifodalashning metafora yo‘li baliq nomlarida ancha sermahsuldir. Lekin metonimiya, vazifadoshlik va sinekdoxa asosida yangi ma’no hosil qilish unchalik mahsuldor emas. Shunga qaramay, nolingvistik faktorlar asosida yangi ma’no hosil qilin atamashunoslikning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi baliq nomlari uchun ham xos bo‘lgan hodisadir.

Lingvistik faktorlar asosida yangi ma’no ifodalanishida yangi ma’no quyidagi yo‘llar bilan hosil qilinadi: a) ellipsis yo‘li bilan; b) semantik kalka usuli bilan.

Ellipsis hodisasi yo‘li bilan yangi ma’no hosil bolishida shunday holat kuzatiladi: aslida birikmaga teng bo‘lgan birlik tarkibidagi biror komponent tushib qoladi, natijada shu birikmaga xos ma’no aslida uning tarkibida bo‘lgan komponentning o‘zi bilan ifodalanadi. Ma’lumki, birikma shaklidagi baliq nomlarida baliq so‘zi tautologik leksik element sifatida qatnashadi, lekin bu so‘z har doim ham takrorlanmaydi va ellipsisga uchraydi. Ellipsisga uchrash metonimiyaga moyil birikma qolipidagi nomlarga ko‘proq xosdir [Sapayev, 1984: 74].

Ellipsis hodisasi asosida yangi ma’noning hosil bo‘lishini baliq nomlarida ham kuzatish mumkin. Masalan, ilonbosh, zulukog‘iz, laqqa, marvaridko‘z, olabug‘a, oq bakra, oqcha, pichoqtish, sazan, so‘g‘yon, toshbosh, to‘rtko‘z, gulmohi, chinori, qayaz, qorako‘z atamalarida birinchi komponent tushib qolgan ikkinchi komponentning funksiyasini ham o‘z ustiga olgan, natijada birikma anglatadigan ma’no yuqoridagi tub va qo‘shma so‘zlar vositasida ifodalanyapti. Semantik kalka yo‘li bilan ham yangi ma’no hosil qilinadi. Bunda o‘zga tildan so‘z o‘zlashitirish chog‘ida o‘sha so‘zning o‘zi emas, balki ma’nosi o‘zlashtiriladi. Bu hodisa atamashunoslik uchun xarakterli bo‘lib, ularni baliq nomlari o‘zlashmalarida ham uchratish mumkin. Masalan, eshvoy baliq (vyun - tanasining eshilishi o‘zlashtirilgan), dengiz toychalari (konki morskiye - tanasi shaklining toychoqqa o‘xshashligi o‘zlashtirilgan), bodring baliq (ogurechnik - bodring hidi kelib turgani o‘zlashtirilgan), shoxdor baliq (rogatka - boshidagi ikki juft suyak bo‘rtmasiga ishora o‘zlashtirilgan). Demak, lingvistik faktorlar asosida baliq nomlarida yangi ma’no hosil bo‘lishi o‘zbek tili lug‘aviy, ma’no xususiyatlarining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Budagov R.A. Tilni sof miqdoriy ko‘paytirib borish uni sifatii yomonlashuviga olib keladi. – Moskva, 1976.
2. Sapayev Q. O‘zbek tilining qurilish terminologiyasi. – Toshkent, 1984. – B. 74.
3. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabii tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – B. 376.
4. Shmelev D.N. Ocherki po semasiologii russkogo yazyka. – Moskva, 1964. – B. 59.
5. Usmonov O., Hamidov Sh. O‘zbek tili leksikasi tarixidan materiallar. – Toshkent: Fan, 1981. – B. 112.

SO‘Z – GAPLARNING NOVERBAL VOSITALAR BILAN IFODALANISHI

THE USE OF WORDS BY NONVERBAL MEANS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/RWGP4390

Isoqulova Qunduz Nurbobo qizi

Toshkent shahar Uchtepa tumani

106-maktab o‘qituvchisi,

qisoqulova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada so‘z-gaplar tushunchasi mohiyati, uning tilshunoslikda tutgan o‘rni o‘rganilgan. Tilshunoslikda nolisoniy vositalarni o‘rganuvchi alohida tilshunoslik sohasi paralingvistika va uning turlari keng muhokama qilingan. Shuningdek, so‘z-gaplarning noverbal vositalar bilan ifodalanishi, xalq turmush tarzi, dunyoqarashi va madaniyati bilan aloqadorligi va ularning lug‘at boyligini oshirishda, milliy koloritni aks ettirishda tutgan o‘rni izohlangan.

Kalit so‘zlar: so‘z-gaplar, paralingvistika, noverbal vosita, modal so‘zlar, undov so‘zlar, tasdiq-inkor so‘zlar, taklif-xitob so‘zlar.

Annotation. The article discusses the concept of words and their role in linguistics. In linguistics, a distinct branch of linguistics that studies grammatical means has been widely discussed, namely paralinguistics and its types. Also, the role of words and phrases in non-verbal means, their connection with the lifestyle, worldview and culture of the people and their role in increasing the vocabulary, reflecting the national color.

Keywords: are words, phrases, paralinguistics, nonverbal communication, modal words, words of encouragement, words of affirmation and denial, words of suggestion and challenge.

Jahon tilshunosligida til hodisalarini tizimli o‘rganish lingvistik sohada tub burilish yasadi, ya’ni jahon tilshunosligida bir qator yangi yo‘nalishlar paydo bo‘ldi, tilning struktur-funksional qatlamlarini chuqur o‘rganishga oid nazariy paradigmalar vujudga keldi. Bunday burilishlar tilshunoslik oldiga yangidan-yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Hozirgi vaqtda tilshunoslik sohasida til va jamiyat, til va madaniyat, til va shaxs, til va tafakkur, til va gender kabi muammolar tadqiqi bilan shug‘ullanib kelayotgan sotsiolingvistika, pragmalingvistika, lingvokulturologiya kabi yo‘nalishlarda talaygina ishlar qilinmoqda.

XXI asr jahondagi globallashuv jarayonlarida millatlararo munosabatlarning yangi bosqichga chiqqanligi shaxslararo muloqotning yangi qirralarining ochilishi va yanada chuqurroq tadqiq qilinishiga turtki bo‘ldi. So‘zlovchining kommunikatsiyadan maqsadi tinglovchiga o‘z fikrini lisoniy va nolisoniy vositalar orqali yetkazishdan iborat. Noverbal aloqa vositalari muloqot jarayonida ishtirok etuvchi qo‘shimcha vositalar bo‘lib, ular ma’lum axborotni berish, uzatilayotgan axborotga qo‘shimcha kiritish, aniqlashtirish kabi vazifalarni bajaradi. So‘zlovchi

jonli so‘zlashuv nutqining ta’sirchanligini oshirish maqsadida nutqiy vaziyatdan kelib chiqib nutqqa yondosh bo‘lgan noverbal vositalardan unumli foydalanadi.

Tilshunoslikda nolisoniy vositalarni o‘rganuvchi alohida tilshunoslik sohasi paralingvistika deb yuritiladi. Har bir tilning lingvomadaniyatida muloqot etiketining o‘ziga xos va rang-barangligini ko‘rsatuvchi yana bir omil noverbal vositalardir. Paralingvistik vositalarning qator turlari mavjud: imo-ishoralar (tana qismlarining harakatlari) kinesika (hissiyotlarni tashqi tana azolari orqali ifodalanishi), pantomima (qomat bilan bog‘liq harakatlar, egilish, qomatni tik tutish), takesika (muloqot jarayonida siypalash, teginish, itarish harakatlari) proksemika (muloqot qatnashchilarining yaqinlik masofasi), mimika (yuz mushaklarining harakatlari) kabilar shular jumlasidandir. Alohida ta’kidlash o‘rinliki, noverbal vositalar so‘zlash nutqining emotsianalligini, ta’sirchanligini, tushunarligini oshiradi. Yevropa tilshunosligida Patterson, Gifford, Horgan, Hall, Fridlund, Zebrovits, Geller, Wiener nolisoniy vositalarni diaxron aspektida o‘rganib, tilshunoslik uchun qimmatli ma’lumotlarni berdi. Imo-ishoralarning zamonaviy va tarixiy jihatlari Kendon, Shmitt, Laver, Bavelas va Chovil tomonidan paralingvistika sohasida o‘zlaridan oldin ish olib boruvchi olimlarning turli fikrlarini tanqidiy o‘rganib, o‘zlarining qimmatli ilmiy xulosalarini taqdim qilishdi. O‘zbek tilshunoslari uzoq yillardan beri noverbal vositalar ustida qator muhim tadqiqotlarni olib bordi. Xususan, Abdulhamid Nurmonov, Siddiqjon Mo‘minov, Sharifa Iskandarova, Ma’murjon Saidxonov kabi tilshunos olimlarimiz o‘zbek tili paralingvistik vositalarning turli jihatlari o‘rganishdi. Tilshunos olim Ma’murjon Saidxonov “Noverbal vositalar va ularning o‘zbek tilida ifodalanishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tiliga xos paralingvistik vositalarni somatik, kommunikativ xususiyatlari va ishlatilishiga ko‘ra tasnifladi va ulardan foydalanish, muloqotning samaradorligini oshirish va sifatini yaxshilash to‘g‘risidagi fikrlari bilan bo‘lishdi.

O‘zbek tilshunosligida A.G‘ulomov so‘z-gaplarni “Bo‘laklarga ajratilmaydigan gaplar” doirasida o‘rgangan. Olim so‘z-gaplar atamasini qo‘llamagan. U hozirda *modal so‘zlar* deb yuritilayotgan birliklarni *kirish so‘zlar* deb atagan va unga shunday ta’rif bergan: “So‘zlovchi o‘z nutqini tasdiqlash yo gumon bilan qarash yoki nutqining boshqa kishiga tegishli ekanini bildirish uchun gapiga *albatta, shubhasiz, balki* kabi so‘zlarni qo‘shadi. So‘zlovchining o‘z nutqiga bo‘lgan ishonch, gumon, sevinch kabi hodisalarni bildiradigan so‘zlar *kirish so‘zlar* deyiladi” [Гуломов, 1948: 54]. Tilshunos bunday kirish so‘zlarni quyidagicha tasniflagan: “Kirish so‘zlardan *albatta, shubhasiz, hech shubhasiz, so‘zsiz* kabilar ishonch va tasdiqni; *ehtimol, balki* kabilar gumonni; *shoyad, koshki* kabilar umidni; *afsuski, essizgina, attang* kabilar achinishni; *uning so‘ziga ko‘ra, uning aytishicha, mening fikrimcha, aytishlaricha* kabilar gapning kimga qarashli ekanini; *demak, umuman, shunday qilib* kabilar oldingi yo keyingi gapga munosabatini bildiradi. Misol: *Bizning ishimiz haqqoniy ish, shuning uchun dushmani, shubhasiz, yengamiz*”. So‘z-gaplar muammosini maxsus o‘rgangan E.Shodmonov esa, so‘z-gaplarning o‘ziga xos tabiati, alohida sintaktik kategoriya ekanligi, morfologik asosi; so‘z-gaplarda predikativlik, modallik va

intonatsiyaning o‘rni; undalma, kirish so‘zlarga munosabati va ulardan farqi; so‘z-gaplarning shakllanishida kontekst, situatsiya va mimikaning o‘ziga xos roli; dialog va monologlar, qo‘shma gap, ko‘chirma gapli qurilmalar tarkibida qo‘llanilishi, buning o‘ziga xos tomonlari; nutqda yakka, takror, yondosh gaplar bilan kelishi; so‘z-gaplarning kuzatilgan maqsad va intonatsiyasiga ko‘ra turlari kabi qator masalalarni batafsil yoritib berdi. B.O‘rinboyev ham E.Shodmonov so‘z-gaplarning mohiyati, grammatik belgilari, morfologik asosi, strukturasi, ma’no turlari haqida muhim fikrlarni bayon etganligini “O‘zbek tili so‘zlashuv nutqi sintaksisi masalalari” kitobida e’tirof etadi [Шодмонов, 1970: 50–61]. E.Shodmonovning qayd etishicha, chet el tilshunosligida, jumladan, turkologiyada ham so‘z-gap terminining ishlatilishi *ha* va *yo‘q* so‘zlarining mustaqil gap holida qo‘llana olishini o‘rganishdan boshlangan. Olim so‘z-gaplarga tavsif berar ekan, uning, asosan, dialogik nutqqa xosligini ta’kidlab, quyidagi xulosani keltiradi: “Biz e’tirof etayotgan sintaktik hodisa – tub mohiyati bilan ana shu so‘zlashuv nutqining bir formasi bo‘lgan dialogik nutqqa xosdir”.

Inson fikr-mulohazasini bildirishda, hissiy kechinmalari va voqelikka munosabatini ifoda etishda til birliklari qatorida bosh, qo‘l, yelka harakatiga asoslangan ishoralar; ko‘z, qosh, lab ishtirokidagi turli mimik ifodalardan ham unumli foydalanadi. Umuman, bunday noverbal vositalar tilning yordamchi vositalari bo‘lib, axborotning yanada yorqin ifoda etilishiga xizmat qiladi. M.Saidxonov muloqot jarayonida qo‘llaniladigan bu kabi noverbal vositalarni ishoraviy va mimik noverbal vositalarga ajratish mumkinligi haqida yozadi [Сайдхонов, 1993: 26].

Nutqda noverbal vositalarning so‘z-gaplar bilan birga qo‘llanilishi ham kuzatiladi. Bunday vaqtda so‘z-gaplar orqali ifoda etilgan axborot mazmungan boyitiladi, nutq egasining hissiy munosabati yanada ravshanlashadi. O‘zbek tilida so‘z-gaplar bilan birga, asosan, quyidagi noverbal vositalarning qo‘llanilishi kuzatiladi:

Qani-qani, marhamat	– Marhamat! – dedi qo‘li bilan imo qilib. (O‘.Hoshimov)
<i>Ha, yo‘q, xo‘p, bo‘pti, mutlaqo, zinhor, qaydam, albatta, him, shubhasiz, yaxshi</i>	1. – Yaxshi! – <i>dadam ma‘qullab bosh silkidi.</i> (O‘.H.) 2. – <i>Voh, voh!.. Nega bo‘lmasam... Him, – u bosh irg‘ab qo‘ydi.</i> (Sh.Xolmirzaev)
<i>Assalomu alaykum, salom, rahmat, tashakkur, urra, omin, xayr</i>	1. – <i>Omin! – dedi birdan musiqa muallimi hovuchini ochib. – Ishingizga qut-baraka bersin. Bekorchilar siz tufayli ishli bo‘lib qolsin!</i> (Sh.Xolmirzaev) 2. <i>Rahmat! – Sherzod minnatdor bosh silkidi.</i> (O‘.Hoshimov)
<i>Zo‘r, ofarin, qoyil</i>	<i>Gulsara «qoyil» deganday boshini saraklatdi. Men ham qoshlarimni ko‘tarib:</i>

	– <i>Zo‘r, zo‘r, – dedim. (Sh.Xolmirzaev)</i>
Uf, uh, oh, voy, e	1. – <i>Voy, o‘lsin! – dedi egachim labini burib. (O‘.Hoshimov)</i> 2. – <i>E! – u jahl bilan qo‘l siltadi. (O‘.Hoshimov)</i> 3. – <i>Vuy! – Abduvalining ko‘zi olayib ketdi. (O‘.Hoshimov)</i>

Badiiy asarda personajning mimik ifodalari, jumladan, yuz harakati, unda aks etgan o‘zgarishlar tasviri uning ruhiy holatini tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan, *rangida rang qolmadi, ko‘karib qoldi, rangi gezarib ketdi, dokaday oqarib ketdi, qizarib ketdi, rangi o‘chib ketdi, yuzi shuvut bo‘ldi* kabilar personajning ruhiy holatini aks ettiradi:

– *Iye! – Ko‘zoynakli yigit rangi o‘chgancha tobutga qaytadan tirmashdi. (O‘.Hoshimov)*

Shavkat Qudratovichning rangi gezarib ketdi.

– *O‘h-ho‘! Ja osmondasiz-ku, yigit!.. Gap bunday: uch kunda to‘rtinchi qavatni montaj qilib, tomni yopasiz. (O‘.Hoshimov. “Ikki eshik orasi”)*

Misollardan ko‘rinib turibdiki, *Iye!, O‘h-ho‘!* so‘z-gaplari qo‘llangan matnda yuz ifodasini aks ettiruvchi *rangi o‘chgancha, rangi gezarib ketdi* birliklari ham ishlatilgan. Bu holat ushbu so‘z-gaplar mazmunini yanada aniq idrok etilishiga xizmat qilgan. Shuningdek, personajning ruhiy holati tasvirlanib, badiiy matnga konnotativ ma‘no yuklangan.

Nutqda tasdiq va inkorni bildiruvchi axborotni *ha, yo‘q* so‘z-gaplarini qo‘llamay, faqat noverbal vositalar yordamida ifodalash ham mumkin:

Berdiyev (bidirlab): Eshitdingizmi, yanga? Sizam javobgar bo‘lasiz! (Hanifa indamay bosh irg‘adi) (O‘.Hoshimov)

Ushbu misolda personajning tasdig‘i bosh irg‘ash orqali ifoda etilgan.

Xullas, so‘z-gaplar bilan noverbal vositalarning parallel qo‘llanishi so‘z-gaplar mazmunining yanada kuchli ifodalanishiga xizmat qiladi, personajning ruhiy holatini aniqroq tasvirlaydi.

So‘z-gaplar xalqning turmush tarzi, madaniyati, qadriyatlari, e‘tiqodlari, an‘analari, tilining xususiyatlari, jamiyat hayoti va madaniyatini o‘zida mujassam etgan qoliqli so‘zlardir.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, muloqot jarayonida lingvistik vositalarga yondosh hodisa bo‘lgan noverbal vositalarning so‘z-gaplar bilan birga qo‘llanilishi nutqning ta’sir kuchini oshirishi bilan birga, tinglovchi tomonidan uning aniq tushunilishiga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бобокалонов Р.Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 33.

2. Қурбонова М.М. Ўзбек тилшунослигида формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2001.
3. Раупова Л.Р. Диалогик нутқнинг дискурсив талқини. – Тошкент: Фан, 2011.
4. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. – Тошкент, 1948.
5. Шодмонов Э. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз-гаплар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 50–61.

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN MİKROTOPONİMLƏR MICROTOPONYMS FORMED SYNTACTICALLY

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FZYE2370

İsmayılı Ayşən Fizuli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

doktorantı, kiçik elmi işçi

aysheaxmedova4@gmail.com

XÜLASƏ. Azərbaycan toponimikasının müəyyən bir hissəsini toponimlər əhatə edir. Toponimlər digər söz qruplarından fərqlənir. Bu onimlər arxaik leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər daşıyır. Xalqımızın ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatını, dini yanaşmalarını özündə əks etdirən toponimlər (makrotoponimlər (böyük coğrafi məkanlar) və mikrotoponimlər (kiçik coğrafi məkanlar)) tarixin müxtəlif zaman kəsiyində yaranır. Makrotoponimlərlə müqayisədə mikrotoponimlər müxtəlif səbəblərdən (müharibə, ərazidə yaşayan şəxslərin, xüsusilə yaşlı nəslin nümayəndələrinin vəfat etməsi, əhalinin bir yerdən başqa yerə köçətməsi və s.) unudula bilir. Dilimizin mikrotoponimlər (mikrooronomlər, mikrooykonimlər və mikrohidronimlər) sistemi daima dəyişir. Mikrotoponimik vahidlərin biri digərini əvəzləyir. Mikrotoponimlər leksik, morfoloji və sintaktik yolla yarana bilir. Məqalədə Qarabağ bölgəsində qeydə alınan sintaktik yolla yaranan mikrotoponimlərdən bəhs ediləcək.

Açar sözlər: sintaktik, toponim, mikrotoponim, makrotoponim, Azərbaycan, Qarabağ, bölgə.

Annotation. A certain part of Azerbaijani toponymy is covered by toponyms. Toponyms differ from other word groups. These onyms have archaic lexical, morphological and syntactic features. Toponyms (macrotoponyms (large geographical spaces) and microtoponyms (small geographical spaces)) that reflect the socio-political and socio-economic life and religious approaches of our people arise at different periods of history. Compared to macrotoponyms, microtoponyms can be forgotten for various reasons (war, death of people living in the area, especially representatives of the older generation, migration of the population from one place to another, etc.). The system of microtoponyms (microoronyms, microoikonims and microhydronyms) of our language is constantly changing. One microtoponymic unit replaces another. Microtoponyms can arise lexically, morphologically and syntactically. The article will discuss the syntactically arising microtoponyms recorded in the Karabakh region.

Keywords: syntactic, toponym, microtoponym, macrotoponym, Azerbaijan, Karabakh, region.

Sintaktik yolla sözlərin yaranması söz yaradıcılığı prosesində mühüm rola malikdir və dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin qədim tarixi vardır,

sistemli xarakter daşıyır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının toponimik vahidlərin də inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu yolla toponimyaratma dedikdə daha çox mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi başa düşülür. Ancaq toponimlər yaranarkən mürəkkəb sözlərdən daha çox söz birləşməsi yada düşür. Afad Qurbanovun fikrincə, “Dilimizdə mürəkkəb-analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşən bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir” [Qurbanov, 2019: 339].

Qara Məşədiyevə görə, “Məlumdur ki, hər bir toponimik ad əsasında müəyyən coğrafi obyekt, müəyyən məkan məzmunu durur. Dildə isə coğrafi terminlər adlanan bir sıra sözlər vardır ki, bunlar müxtəlif məkan məzmunlu leksik vahidlər kimi coğrafi obyektlərin adlandırılmasında yaxından iştirak edilir ki, bunlardan biri konkretləşdirici əlamət, digəri ümumi coğrafi obyekti ifadə edir. Bu da qrammatik cəhətdən dilimizə əsas sintaktik sözdüzəldici vasitə olan təyini söz birləşməsi şəklində formalaşır”. [Məşədiyev, 2007:129].

Rübabə Əliyeva hesab edir ki, “Azərbaycan dilində söz sırası iki funksiya daşıyır: a) sintaktik-semantik b) stilistik. Məlumdur ki, mürəkkəb tərkibli toponimlər də söz birləşmələri əsasında yaranır. Bu zaman biri konkretləşdirici əlaməti, digəri isə ümumi coğrafi obyekti ifadə edir”. [Əliyeva, 2016: 96-97].

Adil Bağirovun fikrincə, “Sintaktik üsulla sözyaratma prosesində yaranan onomastik vahidlər iki müstəqil mənalı sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələrək bir leksik vahidin konkret adını bildirir. Bu tipli onomastik vahidlərin tərəfləri yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır, birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən birinin modelində çıxış edir”. [Bağirov, 2012: 378].

Afad Qurbanov: “Sırf sintaktik üsullarla əmələ gələn onomastik vahidlər iki qrupa bölür: sırf sintaktik qaydada və sintaktik morfoloji qaydada yarananlar”. [Qurbanov, 2019: 340]. Biz isə Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimləri leksik-sintaktik yolla və morfoloji-qrammatik yolla yaranan toponimik vahidlərə ayıra bilərik.

Leksik-sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər. Belə mikrotoponimlərin yaranmasında heç bir morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Bu zaman nomenlər köməkçi vasitə olmadan birləşir və yeni toponimik vahid formalaşır. Yəni qrammatik göstərici iştirak etmir və yanaşma ilə bağlanır. Leksik-sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlərə birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimik vahidləri aid etmək olar. Bu yolla söz yaratma zamanı ismi birləşmələr mühüm rola malikdir. Birinci növ təyini söz birləşməsi aparıcıdır. Model əsasında yaranan mikrotoponimlər həm bitişik, həm də ayrı yazıla bilər.

1. Ayrı yazılan mikrotoponimlər: Ağdam rayonu: Ağ+qaya>Ağ qaya, Qızıl+qaya>Qızıl qaya, Qırmızı+dərə>Qırmızı dərə, Quzey+qaya>Quzey qaya, Dəli+qaya>Dəli qaya, Əkiz+təpə>Əkiz təpə, İsti+qaya>İsti qaya, Yalqız+təpə>Yalqız təpə, Yanıq+pəyə>Yanıq pəyə, Keçəl+dağ>Keçəl dağ, Keçəl yal, Keçəl yamac, Haça+dağ>Haça dağ, Çılpaq+qaya>Çılpaq qaya, Şiş+qaya>Şiş qaya, Uzun+dərə>Uzun dərə, Yeddi+təpə>Yeddi təpə, Gödək+dağ>Gödək dağ, Böyük+təpə>Böyük təpə, Kiçik+təpə>Kiçik təpə, Yeddi+xırman>Yeddi xırman,

Haça+qaya>Haça qaya, Ağ+təpə>Ağ təpə, Cüt+təpə>Cüt təpə, Yumru+təpə>Yumru təpə, Güney+qaya>Güney qaya, Qara+qaya>Qara qaya və s. (Ağdam rayonu); Ağ+cığır>Ağ cığır, Ağ+qobu>Ağ qobu, Boz+bazı>Boz bazı, Böyük+qaya>Böyük qaya, Daş+bulaq>Daş bulaq, Əyri+meşə>Əyri meşə, Gödək+bazı>Gödək bazı, Gəllü+dərə>Göllü dərə, Kar+daş>Kar daş, Kar+qaya>Kar qaya, Kəmə+qaya>Kəmə qaya, Köndələn+yer>Köndələn yer, Qabaq+düz>Qabaq düz, Qara+Xatunabad>Qara Xatunabad, Qara+qaya>Qara qaya, Qırğın+dərə>Qırğın dərə, Qırmızı+dərə>Qırmızı dərə, Qoşa+dərə>Qoşa dərə, Quldur+dərə>Quldur dərə, Quru+çökəklik>Quru çökəklik, Quru+qobu>Quru qobu, Quru+yal>Quru yal, Sarı+yal>Sarı yal, Şiş+dağ>Şiş dağ, Tək+qəbir>Tək qəbir, Tək+təpə>Tək təpə, Topal+ağac>Topal ağac, Aşağı+bulaq>Aşağı bulaq, Çanaq+bulaq>Çanaq bulaq, Damcı+bulaq>Damcı bulaq, Daş+bulaq>Daş bulaq, Hatut+bulaq>Hatut bulaq, Kor+bulaq>Kor bulaq, Küp+bulaq>Küp bulaq, Qara+göl>Qara göl, Qoşa+bulaq>Qoşa bulaq, Qotur+bulaq>Qotur bulaq, Orta+bulaq>Orta bulaq, Yuxarı+bulaq>Yuxarı bulaq, Sarı+bulaq>Sarı bulaq, Soyuq+bulaq>Soyuq bulaq, Şor+bulaq>Şor bulaq, Tək+bulaq>Tək bulaq, Üç+bulaq>Üç bulaq (Xocavənd rayonu); Çala+daş>Çala daş, Çuxur+məhəllə>Çuxur məhəllə, Daş+məhəl>Daş məhəl, Qırmızı+dərə>Qırmızı dərə, Qırmızı+təpə>Qırmızı təpə, Şor+bulaq>Şor bulaq, Yuxarı+məhəllə>Yuxarı məhəllə (Şuşa rayonu); Keçəl+yal>Keçəl yal, Quru+dərə>Quru dərə (Xocalı rayonu); Ağ+qaya>Ağ qaya, Ağ+dərə>Ağ dərə, Ağ+təpə>Ağ təpə, Ağ+cığır>Ağ cığır, Qızıl+qala>Qızıl qala, Quru+dərə>Quru dərə, Yalqız+təpə>Yalqız təpə, Yastı+dərə>Yastı dərə, Yastı+təpə>Yastı təpə, Yastı+yol>Yastı yol, Keçəl+qaya>Keçəl qaya, Gödək+bazı>Gödək bazı, Göy+təpə>Göy təpə, Sarı+bazı>Sarı bazı, Sarı+yal>Sarı yal, Tək+tut>Tək tut, Haça+gədik>Haça gədik, Çala+məhlə>Çala məhlə, Ceyran+zəmi>Ceyran zəmi (Füzuli rayonu);

2.Bitişik yazılan mikrotoponimlər: Ağ+güney>Ağgüney, Ağ+təpə>Ağtəpə, Acı+dərə>Acıdərə, Beşik+dağ>Beşikdağ, Qazan+qaya>Qazanqaya, Boz+dağ>Bozdağ, Boz+təpə>Boztəpə, Qara+quş>Qaraquş, Qara+köbər>Qaraköbər, Qara+güney>Qaragüney, Qara+təpə>Qaratəpə, Qızıl+qaya>Qızılqaya, Qızıl+güney>Qızılgüney, Yeddi+təpə>Yedditəpə, Yeddi+xırman>Yeddixırman, Köbər+təpə>Köbərtəpə, Göy+dərə>Göydərə, Gədik+dağ>Gədikdağ, Göy+arx>Göyarx, Rəsul+təpə>Rəsultəpə, Talvar+qaya>Talvarqaya, Xaç+daş>Xaçdaş, Çoban+dağ>Çobandağ, Çılpaq+dağ>Çılpaqdağ, Ceyran+çöl>Ceyrançöl, Şiş+dağ>Şişdağ, Şiş+təpə>Şiştəpə, Bəşir+təpə>Bəşirtəpə, Mərmər+təpə>Mərmərtəpə, Osman+təpə>Osmantəpə, Sayad+təpə>Sayadtəpə, Həsən+təpə>Həsəntəpə, Zəmi+təpə>Zəmitəpə, Kərpic+təpə>Kərpictəpə, Alı+təpə>Alıtəpə, Kərim+təpə>Kərimtəpə, Düz+təpə>Düztəpə, Pambıq+təpə>Pambıqtəpə, Sulduz+təpə>Sulduztəpə, Sarı+təpə>Sarıtəpə, Fərman+təpə>Fərmantəpə, Bəhməz+təpə>Bəhməztəpə, Xaçın+çay>Xaçınçay, Qanzaq+çay>Qanzaqçay, Aşağı+yer>Aşağıyer, Xaç+daş>Xaçdaş, Göy+təpə>Göytəpə, Dörd+təpə>Dördtəpə, Çinar+təpə>Çinartəpə, Məscid+təpə>Məscidtəpə, Qaçay+təpə>Qaçaytəpə,

Çatal+arxa>Çatalarx Çeyil+dağ>Çeyildağ, Çırağ+təpə>Çırağtəpə,
 Karvansara+təpə>Karvansaratəpə və s. (Ağdam rayonu); Ağ+daş>Ağdaş,
 Ağ+qaya>Ağqaya, Arpa+gədik>Arpagədik, Çaylaq+qaya>Çaylaqqaya,
 Çuxur+yal>Çuxuryal, Zoğal+bulaq>Zoğalbulaq, Gen+dərə>Gendərə,
 Göy+təpə>Göytəpə, Qara+bulaq>Qarabulaq, Qara+dərə>Qaradərə,
 Qara+qaya>Qaraqaya, Üç+bulaq>Üçbulaq, Qara+göl>Qaragöl,
 Qızıl+qaya>Qızılqaya, Qızıl+təpə>Qızıltəpə, Qoca+bağ>Qocabağ,
 Qoşa+dərə>Qoşadərə, Məmməd+dərə>Məmməddərə, Maral+təpə>Maraltəpə,
 Mülkü+dərə>Mülküddərə, Şiş+dağ>Şişdağ, Şiş+qaya>Şişqaya,
 Uran+dağ>Urandağ, Ulu+qaya>Uluqaya, Üç+təpə>Üçtəpə, Ağ+bulaq>Ağbulaq,
 Binə+çay>Binəçay, Çaxmaq+çay>Çaxmaqçay, Çanaq+bulaq>Çanaqbulaq,
 Daş+bulaq>Daşbulaq, Şor+göl>Şorgöl, Şor+bulaq>Şorbulaq,
 Sarı+bulaq>Saribulaq, Quru+çay>Quruçay, Maral+bulaq>Maralbulaq,
 Qotur+bulaq>Qoturbulaq, Qara+bulaq>Qarabulaq, Qoşa+bulaq>Qoşabulaq
 (Xocavənd rayonu); Ağ+qaya>Ağqaya, Daşa+düz>Daşadüz, Göy+tala>Göytala,
 Gğy+qaya>Göyqaya, Qapı+qaya>Qapıqaya, Qızıl+qaya>Qızılqaya,
 Plov+təpə>Plovtəpə, Sarı+burun>Sarıburun, Sarı+qaya>Sarıqaya,
 Sarı+yoxuş>Sarıyoxuş, Sarı+güney>Sarıgüney (Şuşa rayonu);
 Boz+qaya>Bozqaya, Boz+düz>Bozdüz, Xoruz+təpə>Xoruztəpə,
 Qatar+qaya>Qatarqaya, Qızıl+qaya>Qızılqaya, Sarı+göl>Sarışgöl,
 Soyuq+bulaq>Soyuqbulaq, Uzun+yal>Uzunyal, Üç+bulaq>Üçbulaq (Xocalı rayonu);
 Ağ+bayır>Ağbayır, Ağ+qaya>Ağqaya, Ağ+təpə>Ağtəpə,
 Qara+qaya>Qaraqaya, Qara+quzey>Qaraquzey, Qara+təpə>Qaratəpə,
 Qızıl+təpə>Qızıltəpə, Dik+daş>Dikdaş, Doqquz+dərə>Doqquzdərə,
 İncil+dərə>İncildərə, Sarı+təpə>Sarıtəpə, Plov+təpə>Plovtəpə,
 Uzun+təpə>Uzuntəpə, Xan+təpə>Xantəpə, Çal+dağ>Çaldağ (Füzuli rayonu);

Bu birləşmə kök+kök modeli əsasında qurulur. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan mikrotoponimlər zəngin linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Bu onimlər əmələ gələrkən heç bir köməkçi vasitədən istifadə olunmur və tam yanaşma hadisəsi özünü göstərir.

2) Belə birləşmələrdə atributiv və substantiv xüsusiyyət vardır.

3) Birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərin birinci tərəfi əsasən isim, sifət, say; ikinci tərəfi isə coğrafi onimlərdən güney, təpə, dərə, qaya, dağ, köbər, daş, yer, arx, xırman, yal, yamac kimi toponimik vahidlərdən təşkil olunmuşdur. Biz tədqiq etdiyimiz birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. İsim+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər. Bu birləşmənin hər iki tərəfi isimdən təşkil olunur və heç bir şəkilçi ilə işlənmir. Ərazidə qeydə alınan mikrotoponimlərə aid etmək olar: Dərə+zəmi>Dərə zəmi, Beşik+dağ>Beşikdağ, Qazan+qaya>Qazanqaya, Gədik+dağ>Gədikdağ, Rəsul+təpə>Rəsultəpə, Talvar+qaya>Talvarqaya, Xaç+daş>Xaçdaş, Çoban+dağ>Çobandağ, Ceyran+çöl>Ceyrançöl, Bəşir+təpə>Bəşirtəpə,

Mərmər+təpə>Mərmərtəpə, Osman+təpə>Osmantəpə, Sayad+təpə>Sayadtəpə, Həsən+təpə>Həsəntəpə, Zəmi+təpə>Zəmitəpə, Kərpic+təpə>Kərpictəpə, Alı+təpə>Alıtəpə, Kərim+təpə>Kərimtəpə, Pambıq+təpə>Pambıqtəpə, Sulduz+təpə>Sulduztəpə, Fərman+təpə>Fərmantəpə, Bəhməz+təpə>Bəhməztəpə, Çinar+təpə>Çinartəpə, Məscid+təpə>Məscidtəpə, Qaçay+təpə>Qaçaytəpə, Çırağ+təpə>Çırağtəpə və s.

Xocavənd rayonu: Maraltəpə, Binəçay, Çaxmaqçay, Qoturbulaq, və s.

Bu model əsasında əmələ gələn mikrotoponimləri də 2 qrupa ayıra bilərik:

1.Xüsusi isim+ümumi isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

2.Ümumi isim+ümumi isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

Ümumi isim+ümumi isim şəklində olan mikrotoponimlərin birinci tərəfi konkret əşyanı bildirir: Beşikdağ, Qazanqaya, Talvarqaya, Xaçdaş, Mərmərtəpə, Çırağtəpə, Bəhməztəpə; Birinci tərəf yer bildirir: Dərə zəmi, Zəmitəpə, Məscidtəpə və s. Xocavənd rayonu: Kəmərqaya, Daş bulaq və s.

Xüsusi isim+ümumi isim şəklində olan mikrotoponimlərin birinci tərəfi şəxs bildirir: Rəsultəpə, Qaçaytəpə, Fərmantəpə, Kərimtəpə və s.

2)Sifət+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sifətlərlə isimlərin birləşməsindən əmələ gəlir:

1) Birinci tərəfi rəng ifadə edən sifətlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Qara qaya, Ağgüney, Ağtəpə, Bozdağ, Boztəpə, Qaradağ Qaraköbər, Qaragüney Qaratəpə, Qızılqaya, Qızılğüney, Göydərə, Göyərş, Göytəpə, Qarahacı və s.

2)Birinci tərəfi xarici görünüş bildirən sifətlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Əkiz təpə, Yalqız təpə, Keçəl dağ, Keçəl yal, Keçəl yamac, Haça dağ, Çılpaq qaya, Şiş qaya, Uzun dərə, Gödək dağ, Böyük təpə, Kiçik təpə, Haça qaya, Cüt təpə, Yumru təpə, Şiştəpə və s.

3) Say+isim modeli əsasında əmələ mikrotoponimlər. Bu model əsasında mikrotoponimlər rast gəlinir. Məsələn: Yeddi xırman, Yedditəpə, Dördtəpə və s.

4) Zərflər+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər: Qabaq düz, Yuxarı Qışlaq, Orta keçid, Orta bulaq, Yuxarı bulaq və s.

Morfoloji-qrammatik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər.

İkinci növ təyini söz birləşməsi modelində əmələ gələn mikrotoponimlər.

Bu yolla əmələ gələn mikrotoponimlər yaranarkən birinci tərəfdə heç bir qrammatik və morfoloji şəkilçi iştirak etmir. İkinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Kök+kök+şəkilçi modeli əsasında qurulur. Morfoloji-qrammatik yolla əmələ gələn mikrotoponimlərə ikinci növ təyini söz birləşməsi aiddir. Bu yolla əmələ gələn mikrotoponimlər Qarabağ ərazisində çoxluq təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həm sadə, həm də mürəkkəb sözlərdən təşkil oluna bilər:

1.Birinci komponenti antroponimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Möhülü+təpə+lər+i>Möhülü təpələri, Əli+kişi+təpə+si>Əlikişi təpəsi, Molla+Mustafa+oğlu+təpə+lər+i>Molla Mustafa oğlu təpəsi, Ağacan+yer+i>Ağacan yeri, Əli+pəncə+si>Əli pəncəsi, Əhməd+baba+pir+i>Əhmədbaba piri, Zər+Nigar+tap+i>Zərnigar tapı, Maş+abbas+qaya+sı>Maşabbas qayası, Sultan+bud+kurqan+i>Sultanbud

kurqanı, Həmşəri+təpə+si>Həmşəri təpəsi, Şirzad+köbər+i>Şirzad köbəri, Gül+Məmməd+təpə+si>Gülməmmədtəpəsi, Xan+Məmməd+ocaq+i>Xanməmməd ocağı, İsgəndər+bəy+yurd+u>İsgəndər bəy yurdu, Alı+xan+bulaq+i>Alıxan bulağı, Kor+oğul+u+dərə+si>Koroğlu dərəsi, Fuğara+ocaq+i>Fuğara ocağı, Seyid+Mustafa+yaşayış+yer+i>Seyid Mustafa yaşayış yeri, Əhməd+oğlu+yaşayış+yer+i>Əhmədoğlu yaşayış yeri, Şeyx+Nigar+türbə+si>Şeyx Nigar türbəsi, Xan+oğlu+türbə+si>Xanoğlu türbəsi, Seyid+Lazım+Ağa+məqbərə+si>Seyid Lazım Ağa məqbərəsi, Cümşüd+məscid+i>Cümşüd məscidi, Seyfəddin+Ağa+ocaq+i>Seyfəddin Ağa ocağı, Misir+qışlaq+i>Misir qışlağı, Hatəm+Məlik+qala+sı>Hatəm Məlik qalası və s (Ağdam rayonu); Mənsur+yal+i>Mənsur yalı, Nahid+tap+i>Nahid tapı, Əli+kişi+təpə+si>Əlikişi təpəsi, Alı+xan+düz+ü>Alıxan düzü, Alı+təpə+si>Alı təpəsi, Eyvaz+Alı+lar+yataq+yer>Eyvazlılar yataq yeri, Əkbər+dağ+i>Əkbər bağı, Əli+baba+yer+i>Əlibaba yeri, Əli+bala+yer+i>Əlibala yeri, Hacı+bulaq+i>Hacı bulağı, Hacı+Əli+Kərəm+yataq+i>Hacı Əlikərəm yatağı, Xan+Hüseyn+dərə+si>Xanhüseyn dərəsi, Kərəm+çal+i>Kərəm çalı, Qacar+meşə+si>Qacar meşəsi, Məlik+can+qala+sı>Məlikcan qalası, Mirzə+can+dərə+si>Mirzəcan dərəsi, Pir+Əhməd+tap+i>Pirəhməd tapı, Piri+can+dağ+i>Pirican dağı, Seyid+Rza+günbəz+i>Seyid Rza günbəzi, Əhməd+arx+i>Əhməd arxı, Ələkbər+bulaq+i>Ələkbər bulağı, Əli+bulaq+i>Əli bulağı, Mehdi+bulaq+i>Mehdi bulağı, Salman+bulaq+i>Salman bulağı, Zəki+bulaq+i>Zəki bulağı, Zülfüqar+bulaq+i>Zülfüqar bulağı (Xocavənd rayonu); Alı+bəy+taxta+sı>Alıbəy taxtası, Cəmil+lər+göl+ü>Cəmillər gölü, Əli+Həsən+bəy+in+bulaq+i>Əlihəsənbəyin bağı, Məşədi+Abbas+bağ+i>Məşədi Abbas bağ, Məşədi+Əşrəf+bağ+i>Məşədi Əşrəf bağı, Məşədi+Hüseyn+məscid+i>Məşədi Hüseyn məscidi, Mirzə+Həsən+qəbiristan+lıq+i>Mirzə Həsən qəbiristanlığı, Molla+İmran+ın+bağ+i>Molla İmranın bağı, Tofiq+bulaq+i>Tofiq bulağı, Tükəzban+pir+i>Tükəzban piri (Şuşa rayonu); Allah+verdi+bəy+in+tut+bağ+i>Allahveri bəyin tut bağı, Cahan+ocaq+i>Cahan ocağı, Əhməd+bulaq+i>Əhməd bulağı (Xocalı rayonu); Ağa+Murad+təpə+si>Ağa Murad+təpə+si>Murad təpəsi, Alı+körpü+sü>Alı körpüsü, Vəli+bağ+i>Vəli bağı, İbrahim+bağ+i>İbrahim bağı, İmam+bağ+i>İmam bağı, İmam+pir+i>İmam piri, İmam+rədd+i>İmam rəddi, Yadigar+yer+i>Yadigar yeri, Kəblə+Nəsir+dəyirman+i>KəbləNəsir dəyirmanı, Kəblə+Nəcəf+dəyirman+i>Kəblə Nəcəf dəyirmanı, Mirzə+Murad+lı+məhəllə+si>Mirzəmuradlı məhəlləsi, Miri+ocaq+i>Miri ocağı, Molla+bağ+i>Molla bağı, Hacı+Ağası+qəbr+i>Hacı Ağası qəbri, Heydər+quzey+i>Heydər quzeyi, Hacı+ocaq+i>Hacı ocağı, Cəlil+türbə+si>Cəlil türbəsi, Şeyx+İbrahim+türbə+si>Şeyx İbrahim türbəsi (Füzuli rayonu);

2.Birinci komponenti zoonimlərdən və fitonimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Tülkü+dərə+si>Tülkü dərəsi, Mantar+dağ+i>Mantar dağı, Şahin+tap+i>Şahin tapı, Təkə+dərə+si>Təkə dərəsi, Canavar+yer+i+dağ+i>Canavar yeri dağı, Keçi+cığır+i+dağ+i>Keçi cığırı dağı,

Quzu+yal+ı>Quzu yalı, Keçi+bulaq+ı>Keçi bulağı, Qara+tikan+dərə+si>Qaratikan dərəsi, Camış+daş+ı>Camış daşı, Qara+quş+təpə+si>Qaraquş təpəsi, Saqqız+tap+ı>Saqqız tapı və s (Ağdam rayonu); Çaqqal+qobu+su>Çaqqal qobusu, Qoç+gədik+i>Qoç gədiyi, Qoç+yal+ı>Qoç yalı, Qoç+bəy+dərə+si>Qoçbəy dərəsi, Maral+təpə+si>Maral təpəsi, Pələng+çuxur+u>Pələng çuxuru, Pələng+qaya+sı>Pələng qayası, Sağsağan+dağ+silsilə+si>Sağsağan dağ silsiləsi, Dağdağan+ocaq+ı>Dağdağan ocağı, Ərik+təpə+si>Ərik təpəsi, Gavalı+bağ+ı>Gavalı bağ (Xocavənd rayonu); Ayı+bulaq+ı>Ayı bulağı, Ayı+tala+sı>Ayı talası, Ayı+məhəl+i>Ayı məhəli, Arpa+yal+ı>Arpa yalı, Arpa+yer+i>Arpa yeri, At+məhəl+i>At məhəli, At+qoruq+u>At qoruğu, Buğa+yaylaq+ı>Buğa yaylağı, Canavar+tala+sı>Canavar talası, Ceyran+bulaq+ı>Ceyran bulağı, Çinar+bulaq+ı>Çinar bulağı, Əjdaha+bulaq+ı>Əjdaha bulağı, Kaftar+dərə+si>Kaftar dərəsi, Qatır+yaylaq+ı>Qatır yaylağı, Silos+quyu+su>Silos quyusu (Şuşa rayonu); Ağ+can+yaylaq+ı>Ağacan yaylağı (Xocalı rayonu); At+dərə+si>At dərəsi, Gilas+bağ+ı>Gilas bağ, Tut+bağ+ı>Tut bağ, Çəmən+yal+ı>Çəmən yalı (Füzuli rayonu);

3.Birinci komponenti toponimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər:

Qara+pir+im+təpə+lər+i>Qarapirim təpələri, Ağ+dam+qobu+su>Ağdam qobusu, Ağ+dam+təpə+si>Ağdam təpəsi, Ağ+dam+düz+ü>Ağdam düzü və s.

4.Birinci komponenti etnonimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Abdal+dağ+ı>Abdal dağı, Abdal+dərə+si>Abdal dərəsi, Abdal+təpə+si>Abdal təpəsi və s; Daş+altı+çay+ı>Daşaltı çayı, İmam+qulu+lar+bulaq+ı>İmamqulular bulağı (Şuşa rayonu);

5.Birinci tərəfi ümumi isimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: İmarət+yer+i>İmarət yeri, Küdürüstü+qobu+su>Küdürüstü qobusu, Gavur+qala+çöl+ü>Gavurqala çöli, Sığnaq+zirvə+si>Sığnaq zirvəsi, Tuğ+gədik+i>Tuğ gədiyi, Xaçın+çay+ı+dərə+si>Xaçın dərəsi, Xan+yurd+u>Xan yurdu, Şalvar+dərə+ağız+ı>Şalvar dərə ağzı, Çapar+yer+i+yaşayış+yer+i>Çaparyeri yaşayış yeri, Dəyirman+dərə+si>Dəyirman dərəsi, Qılınç+dağ+ı>Qılınç dağı, Qarmancıq+çöl+ü>Qarmancıq çöli, Daş+qutu+su+nekropol+u>Daş qutusu nekropolu, Töyrət+təpə+kurqan+lar+ı>Töyrəttəpə kurqanları və s. (Ağdam rayonu); Dəmirov+dağ+ı>Dəmirov dağı, Dəmirov+ocaq+ı>Dəmirov ocağı, Dəyə+yer+i>Dəyə yeri, Dəyirman+dərə+si>Dəyirman dərəsi, Xış+qala+sı>Xış qalası, Xış+dağ+ı>Xış dağı, Kənd+yer+i>Kənd yeri, Kotan+düz+ü>Kotan düzü, Köç+yer+i>Köç yeri, Qələm+dərə+si>Qələm dərəsi, Qətl+yer+i>Qətl yeri, Qobu+yamac+ı>Qobu yamacı, Quldur+dərə+si>Quldur dərəsi, Məscid+qabaq+ı>Məscid qabağı, Plov+döş+ü>Plov döşü, Tuğ+dağ+ı>Tuğ dağı, Tuğ+yal+ı>Tuğ yalı, Tuğ+bağ+ı>Tuğ bağ, Yel+pir+i>Yel piri, Yorğan+dərə+si>Yorğan dərəsi, Ziyarət+dağ+ı>Ziyarət dağı, Baba+bulaq+ı>Baba bulağı (Xocavənd rayonu); Çadır+yamac+ı>Çadır yamacı, Çadır+yal+ı>Çadır yalı, Dəyirman+arx+ı>Dəyirman arxı, Gəlin+qaya+sı>Gəlin qayası, Əhəng+quyu+su>Əhəng quyusu, Xəzinə+qaya+sı>Xəzinə qayası,

Xırman+təpə+si>Xırman təpəsi, Sərhəd+dərə+si>Sərhəd dərəsi (Şuşa rayonu); Çinqıl+təpə+si>Çinqıl təpəsi, Dəyirman+dərə+si>Dəyirman dərəsi, Yonca+yer+i>Yonca yeri (Xocalı rayonu); Qız+qaya+sı>Qız qayası, Əhəng+yer+i>Əhəng yeri, Yel+ocaq+ı>Yel ocağı, Kotan+dərə+si>Kotan dərəsi, Kömür+dərə+si>Kömür dərəsi, Ocaq+düz+ü>Ocaq düzü, Ocaq+yer+i>Ocaq yeri, Ocaq+təpə+si>Ocaq təpəsi, Səngər+yal+ı>Səngər yalı, Səngər+yer+i>Səngər yeri, Tuğ+yal+ı>Tuğ yalı, Türk+dərə+si>Türk dərəsi, Xırman+yer+i>Xırman yeri (Füzuli rayonu);

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində əmələ gələn mikrotoponimlər.

Bu model əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərin hər iki tərəfində morfoloji və qrammatik şəkilçi olur. Birinci tərəf yiyəlik, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və konkretlik bildirir. Bu sintaktik birləşmə əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər Ağdam rayonu ərazisində azlıq təşkil edir. Belə toponimik vahidlərin birinci tərəfi əsasən, antroponimlərdən ibarət olur. Bu mikrotoponimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) İki sözdən ibarət olan üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində olan mikrotoponimlər:

2) Üç sözdən ibarət olan təyini söz birləşməsi modelində olan mikrotoponimlər:

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərə aid etmək olar: Namaz+dərə+sinin+yan+ı>Namaz dərəsinin yanı, Zalış+ın+armud+luq+u>Zalışın armudluğu, İsgəndər+bəy+in+yurd+u>İsgəndər bəyin yurdu, Pəri+cahan+xanım+ın+bağ+yer+i>Pəricahan xanımın bağ yeri, Çiçək+in+təpə+si>Çiçəyin təpəsi, Misir+in+yataq+ı>Misirin yatağı, İdris+in+təpə+si>İdrisin təpəsi, Natəvan+ın+qəbirüstü+abidə+si>Natəvanın qəbirüstü abidəsi, Əjdaha+kurqan+lar+ı+təpə+lər+i>Əjdaha kurqanları təpələri, Qala+nın+xarabalıq+lar>Qalanın xarabalıqları və s (Ağdam rayonu); Cəfər+in+əkin+yer+i>Cəfərin əkin yeri, Dağ+döş+ü+yal+ı>Dağdöşü yalı, Dəvə+boyun+u+dağ+ı>Dəvəboynu dağı, Əzim+in+bağ+ı>Əzimin bağı, Heydər+in+bağ+ı>Heydərin bağı, İbad+ın+bağ+ı>İbadın bağı, Kolanı+yurd+lar+ı+nın+yer+i>Kolanı yurdlarının yeri, Qara+dağ+lı+nın+ferma+yer+i>Qaradağlının ferma yeri, Qara+tel+in+bağ+ı>Qaratelin bağı, Qasım+bəy+in+bağ+ı>Qasım bəyin bağı, Markuşin+dağ+ı>Markuşin dağı, Mehdi+nin+bağ+ı>Mehdinin bağı, Məhərrəm+in+bağ+ı>Məhərrəmin bağı, Mina+nın+bağ+ı>Minanın bağı, Minə+nin+tut+bağ+ı>Minənin tut bağı, Salakətin+təpə+si>Salakətin təpəsi, Sarı+nın+bağ+ı>Sarıнын bağı, Zəki+nin+bağ+ı>Zəkinin bağı, Sebe+nin+meşə+si>Sebenin meşəsi (Xocavənd rayonu); Əli+Həsən+bəy+in+bağ+ı>Əlihəsənbəyin bağı, Molla+İmran+ın+bağ+ı>Molla İmran+ın+bağ+ı>İmranın bağı (Şuşa rayonu); Qara+nın+ocaq+ı>Qaranın ocağı, Nəbi+nin+bulaq+ı>Nəbinin bulağı, Şükür+ün+bulaq+ı>Şükürün bağı, Şükür+ün+yal+ı>Şükürün yalı, Şükür+ün+körpü+sü>Şükürün körpüsü (Xocalı rayonu); Alı+nın+körpü+sü>Alının körpüsü,

Bayram+qulu+nun+bağ+yer+i>Bayramqulunun bağ yeri,
Mirzalı+əmi+nin+bağ+ı>Mirzalı əminin bağı, Süleyman+çalaq+lıq+ı>Süleymanın
çalaxlığı, Xədicə+xanım+ın+yurd+yer+i>Xədicəxanımın yurd yeri,
Çərkəz+in+meşə+si>Çərkəzin meşəsi (Füzuli rayonu).

Feili sifət əsasında yaranan mikrotoponimlər(əlavə et spesifikə).

Dilimizdə -an, ən şəkilçisi feili sifət şəkilçisi və nitq hissələrindən feild
düzəldən şəkilçidir. Afad Qurbanovun fikrincə, “Bu şəkilçi ilə düzələn onomastik
vahidlər, əsasən, mürəkkəb quruluşa malik olur və təsviri xarakter daşıyır. Yəni hər
hansı bir hadisə, hərəkət və ya yer adı, ya şəxs adı, ya da hidronim formasında
substantivləşir”. [Qurbanov, 2019: 333]. -an, ən topoformatı arxaik hesab olunur.
Mürəkkəb mikrotoponimlərə isimlə feil birləşməsinə -an şəkilçisi artırılır.

Xocavənd rayonu:

Firudin Cəlilov bu şəkilçi ilə bağlı belə fikir deyir: “Maraqlıdır ki, bu şəkilçi
İran dillərində daha çox yayılmış və ona görə də bir çox dilçiləri onu türk dillərinə
alınma şəkilçisi hesab edir. Lakin -an şəkilçisi etnonimdə topluluq bildirir, format
kimi işlənmişdir, həmin etnonimə sonralar kuman / koman şəklində rast gəlirik,
yaxud Kiçik Asiyadan gedən etrusklar özləri bərabər, bu arealda işlənən -an
şəkilçisi”. [Cəlilov, 1988: 192]. Firudin Cəlilovun fikrindən aydın olur ki, -an, ən
əsl Azərbaycan şəkilçisidir.

Əzizxan Tanrıverdi yazır: “Türk dillərində intensivliyi ilə fərqlənən -qan,
kan, ken, ğan şəkilçisinin fonetik variantı hesab olunur. -an şəkilçisi dilimizin
bütün inkişaf dövrləri baxımdan səciyyəvidir”. [Tanrıverdi, 2017: 313].

Rübabə Əliyevanın fikrinə görə, “Toponimyaratmada öz məhsuldarlığına
görə seçilən bu şəkilçi feili sifətin əlaməti olan -an, ən şəkilçisi ilə qarışdırmaq
olmaz. Düzdür, hər iki şəkilçi toponim yaradıcılığında iştirak edir. Lakin əvvəla,
birincilər adlara, ikincilər isə feillərə qoşulur, ikincisi, birincilər morfoloji yolla
toponim yaratdığı halda, ikincilər sintaktik yolla toponimlər yaradır”. [Əliyeva,
2016: 88]. Biz Rübabə Əliyevanın fikri ilə razıyıq. Bu mülahizə həqiqətə
uyğundur. Çünki Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimlərin
tərkibindəki -an, ən şəkilçisi feillərə qoşularaq onim yaratmışdır.

Feilin və sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan feili sifət tərkib formasında el-oba
adlarının tərkibində qeydə alınmışdır. Ağdam rayonu: Çobanuçan, Pağaltökən dağ
silsiləsi, Çaydağılan arx, Dəvəbatıran çay. Xocavənd rayonu: Dəvəbatıran yer,
Səsverən qaya, Sutökülən dərə. (Əlavə et yeni cümlələr.dissertasiyadan). Ağdam
rayonu ərazisində şəkilçisinin iştirak etdiyi bir sıra mikrotoponimlərə rast gəlinir.
Məsələn: Asankeçilən təpə, Camışyaxalanan arxın yanı, Canavarkeçən,
Dovşanqaçan, Falçı yaşayan, Kürdyaşayan çökəklik, Kətəbişirlən, Küçüklüyən
dərə, Qızıxılan yargan, Qoyunkəsilen, Qoyunütülən, Püskürən qaya,
Peyinyökülən, Poladdöyülən, Sutökülən dərə, Vahid yıxılan,
Dəvə+bat+ır+an>Dəvəbatıran, Teymur+bat+an>Teymurbatan (göl),
Fərhad+çap+an>Fərhadçapan (qaya), Lənbər+an>Lənbəran (küdrü),
Çıldır+an>Çıldırən (düz), Səs+ver+ən>Səsverən (qaya);
Dəvə+batır+an>Dəvəbatıran, Su+tök+ül+ən>Sutökülən (Şuşa rayonu);
Öküz+uç+an>Öküzuçan qaya, Öküz+uç+an>Öküzuçan təpə, (Xocalı rayonu);

>Qumqazılan, Xan+döy+üş+ən>Xandöyüşən, Cəfər+ək+ən>Cəfərəkən çaxnağı (Füzuli rayonu). Göründüyü kimi bu şəkilçilərə mürəkkəb sözlərin də tərkibində rast gəlinir.

Oronim, oykonim və hidronimlər qrupuna aid olan mikrotoponimlər daima dəyişən və inkişaf edən yer adlarıdır. Sintaktik yolla yaranan mikrotoponimlər Qarabağ bölgəsində xeyli sayda qeydə alınmışdır. Bu onimlər müxtəlif coğrafi terminlər (kənd, dağ, dərə, təpə, daş, çöl, düz, yaylaq, qışlaq, məhəllə, ağac, tirə, dəhnə, gədik, küdri, köbər, aşırım, yal, yargan, yazı, tap, qala, oyuq, kalafa, körpü, kaha, nov, xırman, bulaq, çay, ...) əsasında yarana bilir. Sintaktik yolla yaranan mikrotoponimlər birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələ bilər. Bu onimləri toplamaq və ərazinin mikrotoponimlər sistemini yaratmaq dilçiliyimizin inkişafına yardımçı olacaq addımlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. II cild, Bakı, Elm və təhsil, 2012, 416 s, s 203.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1988, 285 s.
3. Əliyeva R. XVII-XIX əsrlər rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı, Qanun, 200s, 135 s, s 86-107.
4. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2017, S 212.
5. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə). Bakı, 2019, 432 s, s 333-334.
6. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 131 s, s 103.

**SADRIDDIN AYNIYNING “SUDXO‘RNING O‘LIMI” QISSASIDAGI
ANTROPONIMLARINING KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILI
COGNITIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF ANTHROPONYMS IN
SADRIDDIN AYNİ’S NOVELLA “DEATH OF A USURER”**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HCWG6697

Davronova Zarnigor Jabbor qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

2-bosqich tayanch-doktoranti

dzarnigor93@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sadrididdin Ayniyning qalamiga mansub “Sudxo‘rning o‘limi” qissasidagi antroponimlarning tahlili amalga oshiriladi. Lingvokognitiv yondashuv asosida ismlarning ichki semantik tuzilmasi, konnotativ yuklamalari, mental tasavvurlar va u orqali jamiyat tafakkuridagi stereotiplar yoritiladi. Asardagi obraz bilan ism o‘rtasidagi semantik nomuvofiqlik, ya’ni kognitiv dissonans orqali muallifning ideologik niyati, ijtimoiy tanqidiy pozitsiyasi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: antroponim, kognitiv tahlil, semantika, konnotatsiya, dissonans, adabiy obraz, jamiyat tafakkuri, mental makon.

Annotation. This article analyzes the anthroponyms in Sadrididdin Ayni's story "Death of the Usurer." On the basis of the linguocognitive approach, the internal semantic structure of names, connotative loads, mental representations and stereotypes in the thinking of society are highlighted. Through the semantic discrepancy between the image and the name in the work, that is, through cognitive dissonance, the author's ideological intention and social critical position are revealed.

Keywords: anthroponym, cognitive analysis, semantics, connotation, dissonance, literary image, social thinking, mental space.

Sadrididdin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” asari o‘zbek adabiyotining satirik-realistik durdonalaridan biri bo‘lib, unda Buxoro amirligi davridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, kambag‘allik va xudbinlik kabi mavzular yorqin aks etgan. Qissadagi antroponimlar (shaxs nomlari va laqablari) shunchaki nominativ vosita emas, balki personajlar xarakterini, ijtimoiy holatini va ruhiy holatini ochib beruvchi muhim lingvistik-stilistik vosita sifatida ishlatilgan. Lingvokognitiv tahlil nuqtayi nazaridan, bu nomlar o‘quvchining ongida personajlarni milliy madaniy kontekstni yaxshi tasavvur etishga yordam beradi: ular etimologik ildizlari orqali tarixiy-diniy qatlamlarni, semantik ma’nolari orqali ironiya va kontrastlarni, kognitiv jihatdan esa metaforik assotsiatsiyalarni (masalan, hayvonlar yoki kasb bilan bog‘liq obrazlarni) faollashtiradi. Nomlar o‘zbek onomastikasining xususiyatlarini (arab-forscha ildizlar, laqablarning kasbiy yoki xulqiy asoslanganligi) aks ettirib, qahramonlarni tipik ijtimoiy obrazlar sifatida shakllantiradi. Asarda kitobxon har xil obrazlarga duch kelishi mumkin:

sudxo‘rlar, kambag‘al dehqonlar, madrasa mullavachchalari, savdo-sotiq qiluvchi savdogarlar va boshqalar.

Badiiy asar tilidagi antroponimlarini o‘rganish, avvalo, onomastika ilmini rivojlantirish uchun muhim bo‘lsa, yozuvchi uslubini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Shu sababli Sadridin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasida yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan antroponimlarni o‘rganish Onomastika sohasining rivojiga katta hissa qo‘shadi.

Asarining bosh qahramoni Qori Ishkamba bo‘lib, u o‘z manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yadi. Asarni o‘qish mobaynida Qori Ishkambadan nafratlanasiz, yomon ko‘rasiz, hatto qarg‘ashingiz ham mumkin, lekin asar so‘nggida esa unga rahmingiz ham keladi. U faqat qorni uchun yashaydiganlar toifasidan, hammadan shubhalanadi, hech kimga ishonmaydigan odam. Faqat Qori Ishkambadan emas barcha sudxo‘rlardan nafratlanasiz, ular shu darajaga yetganki boylik orttirish uchun oddiy xalqni talaydi, turli xiylalar bilan ularni mol-mulkklarini, uy-joylarini tortib oladilar

Asarda keltirilgan antroponimlarning tahlilda ularning etimologiyasi, semantik xususiyatlari, stilistik o‘ziga xosliklari va lingvokognitiv talqinlarida quyidagilarga e‘tibor qaratildi:

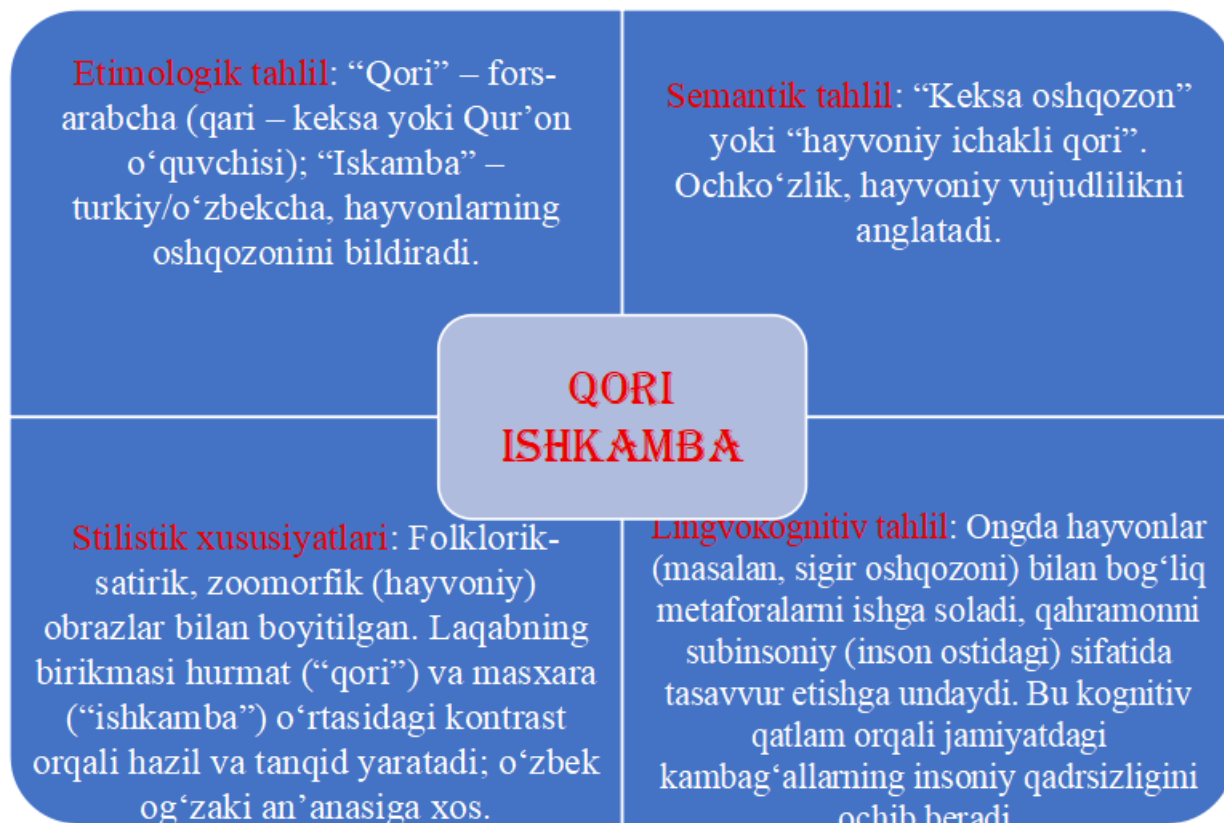

Исма́т, Ismat [a.] - по́каза, озо́да, гуно́ҳсиз, тақводор, порсо. Шакллари: Исма́тжон, Исма́тхон [Begmatov, 2016: 170].

Asarning bosh qahramonining ismi Ismatullo bo‘lsa ham, lekin asarda qahramon doimo xalq tomonidan berilgan laqab bilan beriladi Ismatullo – ezilgan o‘zbek xalqining timsoli. Nomi uning tug‘ma pokligini ta’kidlaydi.

— U odamning nomi **Qori Ismat**. Ammo ba’zilar «**Qori Ismati Ishkam**», ba’zilar «**Qori Ismati Ishkamba**» va ba’zi birlar qisqartirib «**Qori-Ishkamba**» deyilar. Buning sababini bilmayman. Lekin ajab emaski, u odamning qorni juda katta bo‘lganligidan shu laqabni uning nomiga qo‘shgan bo‘lsalar-u, bora-bora, laqab nom o‘rniga o‘tib qolgan bo‘lsa.

— Xalq «Ishkamba» laqabiga loyiq ko‘rgan odamdan biror yaxshilik umid qilib bo‘lmasa ham, — dedim do‘stimga, — siz meni u bilan tanishtiring, men undan «bo‘lsa bo‘lar, bo‘lmasa g‘ovlab ketar» qabilida bir hujra so‘rab ko‘raman. Bersa-ku, juda yaxshi, bermasa ham zarari yo‘q, ammo «Ishkamba-odam»ning qanday maxluq ekanini bir ko‘rib qolay. Bunday qiyofani ko‘rgan hamon meining ko‘nglimga, «Ajab emaski, xalq bu odamning qorni kattaligi uchun emas, balki gavdasining yum-yumaloqligi uchun unga «Ishkamba» laqabini munosib ko‘rgan bo‘lsa», degan fikr keldi [Ayniy,1982:2]

Qori ot

1. Qur’onning barcha suralarini yod olgan va ularni qiroat bilan o‘quvchi shaxs. *Qur’onni boshdan-oyoq yod olgan qorilar ro‘za oyida pul ishlab qoladilar. M.Muhammadjonov, Turmush urinishlari Qozi yonidagi Asad qoriga yuzlandi: — Imom domla, o‘qing-chi, nima bitibdi buyonga. M.Ismoiliy, Farg‘ona tong otguncha Fotiha tortilgandan so‘ng, qutidor va Oftob oyim qoriga pul berdilar. A.Qodiriy, O‘tgan kunlar*

2. *Ko‘zi ojiz, ko‘r kishi (hurmat yuzasidan ularni shunday ataydilar). Tayoq yo‘l ko‘rsatar a‘mo qoriga, Ul ham ko‘ngan qismatida boriga. Erali va Sherali* [Izoh.uz]

Rahimi Qand, Amini Mush, Nasrulloi Deg, Mirzo Abdullo, Nazar, Rahim va.b. ko‘plab antroponimlar qahramonning xarakter-xususiyatlarini ochib berishda o‘rinli foydalanilgan.

Asarda qo‘llangan antroponimlar adabiy jihatdan o‘ta muhim: ular personajlarni xarakterlash, satirik tanqid, madaniy-tarixiy kontekstni saqlash va metaforik ma’nolar orqali o‘quvchining emotsional-idrok jarayonlarini faollashtirish vazifasini bajaradi. Ayniy ushbu nomlar orqali o‘zbek adabiyotidagi realizm va folklor an‘analarini uyg‘unlashtirib, Buxoro jamiyatining ijtimoiy illatlarini ochib beradi. Antroponimlar nafaqat hikoya syujetini boyitadi, balki o‘zbek xalqining milliy xotirasi va tanqidiy ruhini aks ettiruvchi muhim badiiy vositaga aylanadi. Qissadagi antroponimlar lingvokognitiv jihatdan o‘quvchining ongida personajlarni nafaqat individual, balki ijtimoiy-tarixiy tip sifatida shakllantiradi: ular etimologik ildizlari orqali madaniy qatlamlarni, semantik kontrastlari orqali satirani, kognitiv metaforalari orqali esa emotsional ta’sirni ta’minlaydi. Bu nomlar Ayniyning realistik uslubini boyitib, o‘zbek xalqining ruhiy dunyosini ochib beradi. Tahlil o‘zbek onomastikasining boy manbalarga ega ekanligini etirof etadi. Asarda o‘rganilgan antroponimlarimiz ushbu sohani yanada rivojlantirish uchun manba bo‘lib xizmat qiladi deb o‘ylaymiz. Ayniqsa, qissadagi nomlar xalqimiz tarixining ayrim jihatlarini ochib berishga xizmat qilish bilan birga bugun mavjud bo‘lgan nomlarning uzoq tarixga egaligidan ham dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Айний С. Судхўрнинг ўлими. Қисса. –Тошкент: Ўқитувчи, 1982. –Б.72.
2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари изоҳи. Ўзбекистон миллий энсклопедияси. – Тошкент, 2016 – 608 Б
3. Бегматов Э. Исмларнинг сирли олами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014
4. A Theory of Cognitive Dissonance by Leon Festinger (30-Jun-1957. – 290B.
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Kognitiv_dissonans
6. Izoh.uz
7. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWMUwI8FkC

METONIMIYANING KONSEPTUAL MODELLARI CONCEPTUAL MODELS OF METONYMY

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DZUF3669

Muzaffarova Zarrina Umarjon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti, tayanch-doktranti,
zarinamuzaffarova891@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada metonimiya va uning kognitiv talqiniga bag‘ishlangan nazariy qarashlar jamlangan va shu bilan bir qatorda konseptual metonimiya tushunchasi talqini ochib berilgan. Kognitiv tilshunoslikda metonimiyaning o‘rganilishiga doir ilmiy tadqiqot manbalari asosida uning konseptual modellari o‘rganilgan. Jahon olimlarining metonimik modellarni ishlab chiqishdagi nazariyalari tanlab olingan va ular asosida qisqacha umumlashma xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: Kognitiv tilshunoslik, antroposentrik paradigma, konseptual metonimiya, metonimiya, metonimiyaning konseptual modellari, ideallashtirilgan kognitiv modellar,

Annotation. This article summarizes theoretical views on metonymy and cognitive interpretation and reveals the interpretation of the concept of conceptual metonymy. Based on the sources of scientific research on the study of metonymy in cognitive linguistics, its conceptual models have been studied. The theories of world scientists in the development of metonymic models were selected, and based on them, brief generalizations were made.

Keywords: Cognitive linguistics, anthropocentric paradigm, conceptual metonymy, metonymy, conceptual models of metonymy, idealized cognitive models

Tilshunoslik sohasining rivojlanishi va ushbu yo‘nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar til birliklariga turli xil nuqtayi nazaridan yondashish imkoniyatini tug‘dirmoqda. Lingvistik hodisalarni kognitiv jihatdan tahlil qilish antroposentrik paradigmaning asosiy tamoyillaridan biri sanaladi. Mazkur yondashuv til hodisalarini inson va uning tafakkuri, faoliyati bilan izchil bog‘lab tadqiq qiladi. Til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishda boshqa birliklar qatori, bizning tadqiqot oby’ektimizga aylangan ko‘chim turlaridan biri hisoblangan metonimiyaning ham alohida o‘rni bor. Tilshunoslik tarixida metonimiya turli yo‘nalishlarda: ko‘chim turi, badiiy vosita, stilistik figura, leksemaning semantik strukturasini kengaytiruvchi birlik, pragmatik ta’sir etuvchi vosita sifatida o‘rganilgan. Kognitiv yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlarda metafora singari metonimiya ham sezilarli darajada tahlil qilingan va hozirgi kungacha olimlar tomonidan turli yondashuvlar asosida tadqiq qilib kelinmoqda. Kognitiv metonimiya nazariyasi insonning asosiy kognitiv qobiliyatini ko‘rsatib beradi va tafakkurda anglash zarur bo‘lgan asosiy kognitiv tushunchalarni izohlaydi.

Kognitologiyada biz tasavvur qilgan olam va uni tashkil etuvchi elementlar turli xil modellar va mexanizmlar bilan ifodalanadi. Metonimiya ham shulardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslikda metonimiya “bilimlarni ifodalashning kognitiv mexanizmi va til birliklarining tizimli ma’nolarida aks ettirilishi natijasida, shuningdek, gap tuzish jarayonida” e’tirof etiladi [Болдирев, 2002:11]. Tilshunoslikka oid ishlarda konseptual metonimiya atamasi keng qo‘llanadi. Kognitiv ta’limotda har qanday birlikning o‘ziga xos modellari va mexanizmlari mavjud. Bizning diqqat markazimizdagi masala esa metonimiyaning konseptual modellariga oid nazariy qarashlar hisoblanadi. Metonimiyaning konseptual modellari bu metonimik ma’no ko‘chish hodisasi qanday amalga oshishini ko‘rsatib beruvchi kognitiv strukturalardir. Har bir olim uni turlicha izohlagan. Lakoffning ta’kidlashicha, kognitiv modellarni ideallashtirgan har qanday joyda metonimiya yuzaga kelishi mumkin. Unga ko‘ra, bizda narsa va hodisalarni so‘z shakllari va ularning ma’nolarini real dunyodagi narsa va hodisalarni konseptuallashtirishni o‘z ichiga olgan barcha jarayonlarning IKM(ideallashtirilgan kognitiv modellari)lari mavjud. Metonimiyaning asosiy konseptual modellarini bir nechta olimlar nazariyasiga asoslangan holda ko‘rib chiqamiz.

Birinchi model – kontiguitet modeli R. Jakobson [1956] tomonidan ilgari surilgan. Bu yondashuvda metonimiyaning asosiy mexanizmi obyektlarning yaqinligi (fazo, vaqt yoki sababiy bog‘liqlik) bilan izohlanadi. Yakobsonning ushbu modeliga ko‘ra metonimiya obyektlar narsa va hodisalar o‘rtasidagi yaqinlik asosida yuzaga keladi. Bu kontiguitet fazoviy , vaqt yoki sababiy jihatlarni qamrab olishi mumkin.

Ikkinchi model– IKM (idealizatsiyalangan kognitiv model) modeli bo‘lib, G. Lakoff va M. Johnson [1980, 1987] tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu modelda metonimiya konseptual mexanizmlar ichida ishlovchi mantiqiy bog‘lanish sifatida talqin qilinadi. IKM model, butun va uning qismlari o‘rtasidagi munosabatlardagi voqelikning kognitiv ifodasidir. Lakoff ilgari surgan IKM modeli quyidagi tipdagi metonimik ifodalarni o‘z ichiga oladi: butun orqali qism, qism orqali butun, belgi orqali shaxs yoki obyekt, mahsulot uchun ishlab chiqaruvchi, sabab va natija, asbob – harakat, joy -odam . Ushbu model orqali ifodilangan metonimik tushunchalar ham metaforalar kabi nafaqat tilimiz balki fikrlarimiz , munosabatlarimiz va xatti harakatlarimizni ham yuzaga chiqarishda alohida ahamiyat kasb etadi. Metonimik birliklar ham metaforik tushunchalar singari bizning tajribalarimizga asoslanib ish ko‘radi [Lakoff, 1980:41].

Uchinchi model – domen ichidagi xaritalash modeli bo‘lib, Z. Kövecses va G. Radden [1998] tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu modelga ko‘ra muallif metonimiyani bitta konseptual domenning ikki qismi o‘rtasidagi kognitiv bog‘lanish deb ataydi. Muallif bu modelni Lakoff [1987] va Langacker [1993] qarashlari asosida ishlab chiqadi va tahlil qiladi. Bunda ifodalanayotgan tushuncha bir domen ichidagi ikki elementning o‘zaro bog‘liqligi asosida yuzaga kelishini ta’kidlaydi.

To‘rtinchi model – referensial model [Langacker, 1993] bo‘lib, unda metonimiya nutqiy jarayonda bir konseptning boshqa konsept uchun ko‘rsatkich sifatida xizmat qilishidan iborat. Bu modelga ko‘ra bir tushunchani ifodalash uchun boshqa bir tushuncha aqliy ko‘prik vazifasini o‘taydi. Bunda oddiygina til birliklari o‘rtasidagi yaqinlik emas, balki ulardagi mental tuzilmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik nazarda tutiladi.

Beshinchi model – kognitiv-semantik model A.Barcelona [2000, 2003] tomonidan ishlab chiqilgan. Bu yondashuv metonimiyani mantiqiy asoslash va konseptlarni mentallikda chaqirish jarayoni sifatida ko‘radi. Muallif nazariyasiga ko‘ra ushbu modelda bir faol konsept orqali boshqa konsept faollashtiriladi va bu jarayon mantiqiy bog‘liqlik asosida yuzaga chiqiladi.

Oltinchi model – funksional-pragmatik model K.U. Panther va L.Thornburg [2003] tomonidan taklif qilingan. Bu model metonimiyani kommunikativ vazifa va pragmatik inferensiya nuqtayi nazaridan izohlaydi. Ushbu model metonimiyani kommunikativ maqsadni ifodalovchi vosita sifatida tavsiflaydi va nutq jarayonida tinglovchiga kerakli maqsadni tushunib olishga imkon yaratadi deb izohlaydi.

Xulosa qilib aytganda, metonimiya faqatgina til hodisasi emas, balki kognitiv tafakkur va konseptual jarayonlarni ochib beruvchi universal mexanizmdir. Uning konseptual modellari tilshunoslikda semantik, pragmatik va kognitiv tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos yaratadi. Bu modellar badiiy matn namunalarini tahlil qilish ularning tilshunoslikdagi va kognitiv jarayonlarida o‘rmini, lingvokulturologik va pragmatik jihatlarini tadqiq qilishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Kognitiv metonimiyaning konseptual modellariga oid nazariyalarni qisqacha tahlil qilib umumlashma xulosalar chiqardik. Keyingi tadqiqotlarimizda ushbu modellarning o‘zbek tili badiiy matnlarida qay tarzda ifodalanishi ko‘rib chiqamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Kövecses, Z., & Radden, G. (1998). “Metonymy: Developing a cognitive linguistic view.” *Cognitive Linguistics* 9(1), 37–77.
4. Jakobson, R. (1956/1971). “Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances.” In: *Selected Writings*, vol. 2. The Hague: Mouton.
5. Langacker, R. W. (1993). “Reference-point constructions.” *Cognitive Linguistics* 4(1), 1–38.
6. Barcelona, A. (Ed.). (2000). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Berlin: Mouton de Gruyter.
7. Panther, K.-U., & Thornburg, L. (2003). *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam: John Benjamins.
8. Болдирев Н. Н. Концептуальная метонимия на различных уровнях языка: система и реализация // Форма, значение и функции единиц языка и речи:

матер. докл. Междунар. науч. конф. Минск, 2002. Ч. 1. С. 11 - 14.

9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAAJ:YsMSGlbcyi4C
11. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
12. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
13. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyo_ti_jurnali.

METAFORANING SHE’RIY MATNLARDA AKS ETISHI THE REFLECTION OF METAPHOR IN POETIC TEXTS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/PYNY3963

Yusupova Aziza Muhiddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

2- kurs tayanch-doktaranti

azizaxonyusupova1996@gmail.com, 974428765

Annotatsiya. Ushbu maqola, metaforalarning o‘ziga xos xususiyatlari, tasnifi, fikrlarning idrok etilishdagi vazifalari, metaforalarining she’riy matnlar tarkibida kelishidagi o‘ziga xosliklari va ularning ahamiyati borasidagi mulohazalar berilgan. She’riy asarlarni lingvistik tahlil qilish jarayonida ijodkor tilidan foydalanish orqali shoir mahoratini namoyon etadigan leksik birliklardan biri bo‘lgan metaforalarning emotsional-ekspressiv ifoda semalari qavariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular she’riy matnlar badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she’riyatida metaforalarning namoyon bo‘lishi, ijodkorning o‘ziga xos bo‘lgan ma’no ko‘chish uslublari haqidagi xulosalar shoirning bir qancha she’rlari tahlili asosida yoritib berilgan. She’riy misralarda kelgan metaforalarni kognitiv va semantik tahlil qilishga oid ma’lumotlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: metafora, poeziya, tahlil, idrok, kognitiv bilim, semantik tahlil.

Annotation. This article discusses the distinctive characteristics of metaphors, their classification, their role in the perception of ideas, the unique features of metaphors in poetic texts, and their significance. When conducting linguistic analysis of poetic works, it is essential to identify lexical units where the emotional-expressive semantic components of metaphors are prominently realized. These metaphors, as one of the lexical units demonstrating the poet's skill through language use, should be examined to determine how they serve the artistic and aesthetic purpose of poetic texts. The article explores the manifestation of metaphors in the poetry of Usman Azim, the People's Poet of Uzbekistan, drawing conclusions about the author's unique methods of semantic transfer based on the analysis of several of his poems. It also provides information on the cognitive and semantic analysis of metaphors found in poetic verses.

Keywords: metaphor, analysis, perception, cognitive knowledge, semantic analysis.

Til millatining fikr almashuv quroli sifatida ijtimoiy vazifa bajarishi barchamizga ma’lum. O‘zbek tilining bugungi taraqqiyotida nafaqat tilshunos olimlarimiz, balki yozuvchilarimiz, shoirlarimizning ham xizmatlari beqiyos. Til

taraqqiyotidagi ko‘pgina masalalarni ilmiy-nazariy asoslash va ulani ijtimoiy ta’sir qildirish orqali ularga yechim topilib kelinmoqda. Tilshunoslikka yangi sohalarining kirib kelishi tilimiz leksikasini, uning grammatik qurilishini yanada chuqurroq va har tomonlama tadqiq qilish vazifasini qo‘ydi.

O‘zbek tilining lingistik manbasida asosiy o‘rin egallagan metaforalar haqida ma’lumotlar to‘plash va tadqiq qilishga alohida e’tibor berilmoqda. Ma’no ko‘chish masalalari har bir davr uchun dolzarb bo‘lib kelgan. Shu bois, buyuk ijodkorlarning ilmiy-madaniy merosi, milliy tilning boshqa tillar bilan munosabati, lug‘aviy birliklar orqali olamni bilish va idrok qilish, til egasi tafakkuri, idroki, qadriyatlarining aks etish ko‘lamini tadqiq etish dolzarblik kasb etmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikning yetakchi va yangi yo‘nalishlari sifatida rivoj topgan sohalaridan semasiologiya va lingvokognitologiya o‘zbek tilshunoslari tomonidan monografik tarzda o‘rganish bo‘yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tilidagi metaforalarning tadqiqiga doir ilmiy ishlar M.Mirtojiyev, N.Mahmudov, Sh.Safarov, M.Yo‘ldoshev, D.Xudoyberganova va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Metaforani tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish, uning til tizimidagi o‘rni, tuzilishi va semantikasini aniqlash borasida ko‘pgina tadqidotlar olib borilgan. Metaforaning asosiy vazifasi—bu til birliklari(so‘z,birikma)ning o‘zining odatiy denotativ ma’nosidan chetlanib,boshqa bir tushuncha yoki predmetni ifodalash uchun qo‘llanishidir. U ko‘pincha tasavvurni, tafakkurni va hissiyotlarni ifodalashda qo‘llaniladi. Metafora tushunchalarni anglashni va tasavvur qilishni osonlashtiradi. Metafora yordamida abstrakt va murakkab tushunchalar aniqroq va tasviriyoq tarzda ifodalanadi. Metaforalar, o‘zining leksik xususiyatidan kelib chiqib, tilning nozik jihatlarini ifodalovchi stilistik vositadir. Leksik tizimda metaforalarning ishlatilishi yangi so‘zlar va iboralar yaratish, mavjud so‘zlarga yangi ma’nolar yuklash orqali tilni rivojlantiradi.

Metaforada, odatda voqelik yoki kechinmani badiiy ifodalashda moddiy materialni umumlashtirishga, konkret predmet yoxud tushunchalarning mavhum tasavvurga o‘tish jarayoni aks etadi. Bu jarayonda shoirning badiiy niyati, tafakkuri ko‘lami, estetik baholash darajasi oydinlashadi.

She’riy asarlarni lingvistik tahlil qilish jarayonida ijodkorning tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qavariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Biz ushbu maqolamizda Usmon Azim she’rlari orqali metaforalarning yuzaga kelishi va idrok qilinishi haqida mulohazalar keltiramiz. Usmon Azim she’rlarida shoirning jo’shqin tuyg‘ulari harakatga tushadi, shoir har bir she’rida bitta obrazni jonlantirib, o‘z tuyg‘ularni, kayfiyatini unga ko‘chiradi. U xoh jonsiz predmet bo‘lsin, u xoh tabiatning bir bo‘lagi bo‘lsin, shoir unga jon berib, harakatga keltiradi.

Usmon Azim she’riyatida tabiat unsurlarini qo‘llash orqali o‘ziga ramz va obrazlar kashf etadi. She’riy san’atlardan o‘xshatish, jonlantirish, sifatlash, takror kabi she’riy san’atlar faol qo‘llanilgan bo‘lib, ular betakror poetik manzaralar hosil

qiladi, muhim vosita sifatida she’rlarda badiiy-estetik ta’sirchanlikni oshirishga, turli ma’no nozikliklarini ifodalashga xizmat qiladi. She’riyatda bu vositalarni qo‘llash bilan shoir tasvirlanayotgan birlikni she’r o‘qiyotgan kitobxonning ichki olamiga olib kiradi, uning kechinmalari, his-tuyg‘ulari bilan tanishtiradi.

Metaforalar she’riy asarlarning tez va qulay anglanishiga yordam beruvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Ijodkor shoirlarimiz bu vositadan unumli foydalanadilar. Bunday birliklar lingvokognitiv jihatdan muayyan vazifalarni bajarishga moslangan bo‘ladi. Shuningdek, metaforalar semantik va kognitiv jihatdan alohida xususiyatlarga ega bo‘ladi. Zamonaviy lingvokognitologiya fanida metaforaga tushuntirish, baholash, qabul qilish va idrok etish kabi psixik jarayonlarning asosi sifatida qaraladi. Inson metafora yordamida o‘z fikrini bayon etibgina qolmay, ularning turli xil konnotatsion imkoniyatlaridan foydalanadi, shuningdek, metafora orqali fikr yuritadi, metaforalar yordamida o‘zi yashab turgan olamni idrok etadi.

Metaforalar bizga qabul qiluvchining ongida mavjud bo‘lgan dunyoning lingvistik ko‘rinishini o‘zgartirishga, yaxshi tanish bo‘lgan hodisalarni yangicha toifalar bilan tanishtirishga yordam beradi. Metaforalarning inson ongida idrok etilishi bu kognitiv jarayon bo‘lib bunda insonlar kognitiv ongida bilimlarning mavjudligidan dalolat beradi. Masalan, *vaqt- oqar daryo* metaforasi insonlar tafakkurida vaqtning oqar daryo singari tinmas, chegarasiz ekanligi shaklida idrok etiladi.

Usmon Azimning asarlari ko‘plab kitobxonlarning ko‘nglidan joy olganligi sababli zamonaviy o‘zbek shariyatidagi asosiy nomlardan biri sifatida joy ola bildi. Shu sababli biz maqolamizga “Bir parcha osmon” va “Saylanma” asarlarida qo‘llangan she’rlarni obyekt sifatida tanlandik va undagi metaforalar tahlilga tortildi. Tanlangan materiallar maydon nazariyasi metodi asosida tasniflandi, muammoni o‘rganishda lingvokognitiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Usmon Azim - zamonaviy o‘zbek she’riyati vakillaridan biri bo‘lib uning ijodida metaforalarning o‘rni beqiyosdir. Uning she’rlari qay mavzuda bo‘lmasin, qay obraz tasvirlanmasin, unda shoirning alamlari, o‘kinchlari, eng asosiysi insonning azaliy og‘riqlari, abadiy g‘ussalari aks etadi. Usmon Azim ijodini o‘qir ekanmiz, shoir yaratgan har bir obrazdan zavqlanamiz, tashbehlar qalbimizga hayrat soladi. Usmon Azim she’riyati metaforalarga boy. Badiiy nutqda shoir tomonidan hosil qilingan metaforalar poetik matnning badiiy-estetik qimmatini oshiradi. Shoir qo‘llagan metaforalarida ba’zan o‘xshatishlarni ham uchratishimiz mumkin. Bunda “o‘xshatilgan narsa” emas, “o‘xshatiladigan narsa” yangilik ekani bilan o‘ziga xosdir. Misol uchun quyidagi misradagi birkmalarni ko‘rishimiz mumkin.

Shavqat yo‘qdir g‘ussa ro‘zida,

Bo‘ldi. Ketdim. Qolmadi sabr.

Tashqarida asfalt ustida

Behush yotar sovuq dekabr [Usmon Azim, 1995: 31].

Bu o‘rinda shoir “*behush yotar sovuq dekabr*” metaforik sifatlashidan foydalanadi, tashqarida asfalt ustida sovuq dekabrning behush yotgani tasvirlanadi.

Shoir “sovuq dekabr”ni ya’ni sovuq ob-havo bo‘ladigan dekabr oyi so‘z birikmasini “behush” so‘zi orqali jonlantiryapti. Personifikatsiya metaforaning hosil qiluvchi ma’noning jonli referenti bilan xosila ma’noning jonsiz referenti o‘rtasidagi qiyosga, o‘xshashlikka asoslangan ko‘rinishidir [Mirtojiyev, 2010: 98].

Namxushgina tumandan yana

Kichraymish bu dunyo qafasi.

Muzladingmi, sharfni ol, mana,

Shamollama, mana, nafasim. (yuqorida keltirilgan asar)

“Namxush tumandan dunyo qafasi kichraygani” –bu metaforik birikma, shoir “nafasi”ning shamollab qolishidan cho‘chib, sharf uzatmoqda. “Nafas” so‘zi orqali “jonlantirish” san’ati yuzaga kelmoqda. Bundan tashqari, “namxushgina tuman” metaforik birikmasi sinestezik metaforaga ham misol bo‘la oladi.

Usmon Azim she’rlarida qo‘llagan ma’no ko‘chish turlari orqali aytmoqchi bo‘lgan fikrini chiroyli pardalar bilan o‘rab, o‘quvchini fikrlashga, mushohada qilishga undaydi. Bu tarzda lingvistik birliklarni paydo qilish she’riy matnning badiiyatini oshiradi.

Vaqt kelar - dunyoning boqchalaridan

Tutunday tarqaydi o‘lik xitoblar.

Zamonning yuksak did tokchalaridan

Yiqilib tushadi yolg‘on kitoblar [Usmon Azim, 1995: 131].

Shoirning ijtimoiy mavzudagi she’rlaridan biri bo‘lgan ushbu she’rda “o‘lik xitoblar”, “yuksak did tokchalari”, “yolg‘on kitoblar” kabi metaforalar qo‘llangan. Usmon Azim bir kun kelib odamlar yuksak did sohibi bo‘lgan pallada haqiqat yozilmagan kitoblar tokchalardan qulashi haqida fikr yuritgan va buni metaforik birliklar orqali ifodalagan. O‘lik xitoblar tutun singari yo‘q bo‘lib ketadi, dunyoda faqat haqiqat qoladi. Bu misrada ham shoir ajoyib ma’no ko‘chishni amalga oshirgan. *Xitob* so‘zini personifikatsiyani ifodalovchi *o‘lik* so‘zi orqali jonlantirgan, ya’ni *yo‘q bo‘lgan, ma’nisiz xitoblar* demoqchi bo‘lgan.

Vujudimda bezovta tashvish-

She’r bo‘yini ufurgan havo.

Ruhimdagi so‘ngsiz o‘zgarish-

Navo!Navo!..Tushkunsiz navo-

Dard oralab yo‘qlikka yetish [Usmon Azim, 2022: 6].

Vujudimda bezovta tashvish. Bu yerda shoir o‘zining ruhiy holatini obrazli tarzda ifodalaydi. *“Vujudimda bezovta tashvish”* — bu nafaqat oddiy tashvish, balki butun tanani qamrab olgan, ich-ichidan bezovta qiluvchi tashvishdir. Bu tashvish faqatgina ongni emas, balki butun vujudni egallagan, ya’ni hissiyotlar kuchli ekani ifodalangan.

- “vujud” va “tashvish” o‘rtasidagi uyg‘unlik tashvishning faqat aqliy emas, balki jismoniy sezilishini ko‘rsatadi.

- “tashvish” oddiy holat sifatida emas, balki butun mavjudotga singgan bir tuyg‘u sifatida tasvirlanadi. Ichki iztirob, ruhiy notinchlik – bu hissiyotlar orqali hissiy tafakkur uyg‘otiladi.

She’r bo’yini ufurgan havo. Bu misra g’oyat obrazli va she’riy. “She’r bo’yini ufurgan havo” deganda, xuddi havo qandaydir ma’naviy kuch bilan to’lgan, she’rning o’zi esa o’sha havodan nafas olayotgandek tasvirlanadi.

• Personifikatsiya (jonlantirish): She’r “bo’yini ufuradi” — bu orqali she’r jonlantirilgan. She’r ham tirik mavjudot kabi tasvirlangan.

• Obraz: Havo — ruh, ilhom, ehtiros timsoli. She’r ana shu ilhomli havodan kuch olib, hayotga kiradi. Bu ifoda nafaqat she’riyat haqida, balki uning qanday yaratilishi, qanday ruhiy holatdan paydo bo’lishini obrazli ifodalagan.

Bu ikki misra orqali shoir ruhiy bezovtalik va she’riy ilhomning hayotga kirishi jarayonini obrazli va badiiy uslubda ko’rsatgan. Tashvish - she’rga ilhom bo’luvchi ichki og’riq sifatida, havo esa - she’rning hayotga nafas olish manbai sifatida tasvirlangan. Bu misrada go’zallik hissiyotlar chuqurligi, obrazli ifoda va insoniylashtirish san’ati orqali yuzaga chiqadi.

Xulosa qilib quyidagi fikrlarni aytishimiz mumkin:

- metaforalar she’riy asarlarni lingvokognitiv jihatdan aniqlashtirib, unga o’zgacha ruh berib, matndagi ifodalanayotgan fikrni konnotatsion jihatdan ifodalashga, shuningdek, turli xil badiiy san’atlarni hosil qilishda, obraz xarakterining o’ziga xos ayrim jihatlariga ishora qilishga xizmat qiladi.

- metaforalar xalq tafakkuri mahsuli bo’lib, ularda nafaqat xalqning tili, urf-odatlar, qadriyatlar, balki hayot va olam borasidagi qarashlarini ham aks ettiradi. O‘zbek tilidagi metaforalarga e’tibor qaratsak o‘zbek xalqiga xos fazilatlar ufurib metaforalarda namoyon bo‘ladi.

- metaforalarni izchillik asosida kognitiv tahlil qilish shu xalq vakillarining ma’lum bir tushuncha, olam va borliq haqidagi tasavvurlarini aniqlash imkonini beradi;

- she’riy matnlardagi metaforalarni estetik vazifa bajaruvchi unsur sifatida foydalanishimiz mumkin;

- she’riy matnlardagi metaforalar o‘quvchiga bir tushunchani boshqa bir tushuncha nomi bilan atab, uning xususiyatlarini ma’no ko‘chirish usullari yordamida kengaytib kelishini va bu orqali o‘quvchi she’riy matnni yaxshi tafakkur qila olishi, uning kongnitiv jihatlarini yanada anglay olishida yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.Mirtojiyev. O‘zbek tili semasiologiyasi.- Toshkent:Mumtoz so‘z, 2010.-98b.
2. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
3. Баранов А. Н. О типах сочетаемости метафорических моделей// Вопросы языкознания. –М.,2003.№2.–с. 73-79.
4. Лакофф Джонсон М. Метафора, которыми мы живём// Теория метафоры.–М., 1990.
5. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века// Язык и наука XX века.–М.,1995.–с.144-238.
6. Usmon Azim.Bir parcha osmon.Toshkent: “Factor books”, 2022.-6 b
7. Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995.- 131b.

8. Усмон Азим. Куз. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2001
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
11. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
12. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
13. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**FONOSEMANTIK G‘OYALARNING RIVOJLANISH
BOSQICHLARI**
STAGES OF DEVELOPMENT OF PHONOSEMANTIC IDEAS
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EHVM1552

Mamarasulova Maftuna Rustam qizi
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU
2-bosqich doktoranti,
maftunamamarasulova7@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning eng qadimiy nazariy muommolaridan biri tovush va ma’no o’rtasidagi tabiiy bog‘liqlik masalasi tahlilga tortilgan. Maqolada fonosemantik g‘oyalarning rivojlanish bosqichlari faylasuf va tilshunos olimlarning qarashlari asosida izchil yoritilgan va tovush va ma’no o’rtasidagi bog‘liqlikning artikulyatsion, akustik va assotsiativ xususiyatlari izohlangan.

Kalit so‘zlar: fonosemantika, tovush ramziyligi, artikulyatsion model, akustik model.

Annotation. This article analyzes one of the oldest theoretical problems in linguistics, the question of the natural connection between sound and meaning. The article consistently covers the stages of development of phonosemantic ideas based on the views of philosophers and linguists, and explains the articulatory, acoustic and associative features of the connection between sound and meaning.

Keywords: phonosemantics, sound symbolism, articulatory model, acoustic model.

Tilshunoslik tarixida tovush va ma’no o’rtasidagi tabiiy bog‘liqlik masalasi doimiy dolzarbligini yo‘qotmagan nazariy muammolardan biridir. So‘zning fonetik asosi, ya’ni tovushlar(harflar)dan iborat moddiy tomoni va u anglatayotgan ma’no o’rtasidagi ma’lum bog‘liqlikni tadqiq etish bilan tilshunoslikning fonosemantika sohasi shug‘ullanadi. Fonosemantika —fonetika, semantika, leksikologiya hamda psixolingvistika chegarasida joylashgan yo‘nalish bo‘lib, tilning tovush shakli va ma’no orasidagi bog‘liqlikni tadqiq etadi. G‘arbiy Yevropa va Amerika tilshunosligida bu yo‘nalish ko‘pincha “sound symbolism” (tovush ramziyligi) nomi bilan yuritilsa, Sharqiy Yevropa tilshunosligida u fonosemantika deb nomlanadi [Z.Nasikan, 2019:1]. So‘zning fonetik qobig‘i ya’ni fonemalari va nominatsiya asosini tashkil etuvchi denotat o’rtasida muhim, takrorlanuvchi, bog‘lanish mavjud bo‘lib, bu aynan fonosemantika sohasining asosiy o‘rganish obyektni tashkil etadi. Fonosemantika nisbatan yangi soha bo‘lganligi bois yaxlit tasnif etilmagan, balki turli olimlar uning turli jabhalarini yoritilgan bo‘lib, barcha tadqiqotlar birgalikda bir yaxlit tizimni tashkil etishi mumkin. Bu soha zamonaviy sohalaridan biri bo‘lsa-da, qadimgi davrlardan hozirga qadar turli an‘analar va diniy

qarashlarda, ko‘plab faylasuflar g‘oyalarida, olimlarning nazariy qarashlarida rivojlanib kelgan. Shundan kelib chiqib, fonosemantikaning rivojlanish bosqichlarini quyidagicha uch bosqichga ajratish mumkin:

1. Qadimiy fonosemantik g‘oyalar;
2. O‘rta asrlardagi fonosemantik g‘oyalar;
3. Nazariy fonosemantik g‘oyalar.

Qadimiy fonosemantik g‘oyalar. M.Magnusning fikriga ko‘ra, zamonaviy tadqiqotlarning ko‘pgina boshqa sohalari kabi fonosemantika sohasi ham turli an‘analarning tasavvufiy va diniy qarashlari zahirida yuzaga kelgan. Masalan, Viking runlari, Arab abjad hisobi kabilarda alifbo harflarini qandaydir ma‘nolar bilan bog‘lanishi fonosemantikaning dastlabki ildizlari sifatida qayd etiladi [Margaret Magnus, 1999:12].

Viking runlari turli german qabilalari, shu jumladan Vikinglar tomonidan ishlatilgan eng qadimgi Elder Futhark nomli 24 rundan iborat alifbo bo‘lib, ularning har biri tildagi ma‘lum tovush va tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Viking runlari fol ochish, himoya qilish, meditatsiya va munajjimlik uchun vosita sifatida qo‘llanilgan bo‘lib, sirli va sehrli kuchlarga ega deb hisoblangan. Ba‘zi odamlar runlarning umumiy ma‘nolari o‘z hayotlari va kelajaklarini ko‘rsatishiga ishonishgan.

Arab Abjad hisobi – arab alifbosidagi har biri ma‘lum songa teng hisob bo‘lib, arab harflarining har biri alifbo tartibida ma‘lum sonni ifoda etadi. Oson eslab qolinishi uchun sonlarni ifodalayotgan harflarni qat‘iy alifbo tartibida birlashtirish orqali sakkizta sun‘iy so‘z hosil qilingan bo‘lib, ular hech qanday lug‘aviy ma‘noga ega emas: abjad (أبجد), havvaz (هوز), hutti (حطى), kalaman (كلمن), sa‘fas (سعفس), qarashat (قرشت), saxxaz (ثخذ), zazag‘ (ضظغ). Sharq mumtoz she‘riyatida Abjad hisobidan u yoki bu voqe-hodisaning yuz berish vaqtini qayd etishda, she‘rda turli so‘z o‘yinlarini hosil qilishda foydalanilgan [D. Quronov; Z.Mamajonov; M.Sheraliyeva, 2013:4].

Yuqoridagilarda fonosemantikaning ildizlari mavjud deb qaralsa-da, tovush va ma‘no munosabati g‘oyasi, dastavval, antik davr faylasuflari tomonidan muhokamaga tortilgan. Qadimgi Yunonistonda so‘z va u nomlayotgan narsa tabiatan bog‘liqmi yoki nom va ma‘no o‘rtasidagi bog‘liqlik shartlimi degan bahs-munozara keyinchalik so‘z ma‘nosi va so‘z shakli o‘rtasidagi ma‘lum bog‘liqlik haqidagi nazariyalarning paydo bo‘lishiga asos bo‘ldi. Qadimgi yunon faylasufi Platonning fikricha, biz obyektlar nomini erkin tanlashimiz mumkin, ammo nomlash jarayoni tushuncha va nutq tovushlariga xos xususiyatlar aloqadorligida yuzaga keladi. Ya‘ni narsa va hodisalarda *tez, yupqa, katta, yumaloq* va hokazo sifatlar mavjud bo‘lgani holda nutq tovushlari ham *tezlik, ingichkalik, kattalik, yumaloqlik* kabi ko‘plab xususiyatlarga ega bo‘ladi. Shunday qilib, “*tezlik, jadallik*” xususiyatiga ega bo‘lgan tovushlardan iborat nomlar tezlik bilan bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni nomlaydi, “nozik” tovushli nomlar “nozik” narsalarga mos keladi; “katta” obyektlarning nomlari esa “katta” tovushlardan tarkib topadi”. Bu qarashlar fonosemantikaning dastlabki falsafiy ildizlarini tashkil etadi va keyingi davrlarda ushbu g‘oyalarning rivojlanishiga asos bo‘lgan.

O‘rta asrlardagi fonosemantik g‘oyalar. O‘rta asrlar va Uyg‘onish davrida esa fonosemantika g‘oyasi ayrim diniy va tasavvufiy matnlarda muhokama qilinganligi haqida taxminlar mavjud. Bu davrda ko‘pchilik so‘zning fonetik asosi uning ma‘nosi va ifodalanayotgan predmet bilan bog‘liq emasligini ta’kidlovchi g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashgan. Platon ko‘targan mavzu deyarli yigirma asr o‘tgach, 1646-1716-yillarda yashab o‘tgan taniqli nemis faylasufi Gotfrid Vilgelm Leybnits tomonidan falsafiy-lisoniy konsepsiya sifatida rivojlantirildi. U Platon g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlagan holda so‘z ohangi va ifodalanayotgan predmet o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlik haqidagi fikrni qat’iy himoya qiladi [Лейбниц, 1936: 279].

Ayrim tovush va tovush birliklarining ma‘lum semantik ma‘no bilan aloqadorlik hosil qila olishi aniq misollar orqali XVII asrning o‘rtalarida Jon Uollisning “Grammatica linguae anglicanae” asarida qayd etiladi. Ushbu asarda ingliz tilidagi ilk fonostemalar ro‘yxatini e’lon qilingan:

- **wr** (noto‘g‘ri yo‘nalishni va burilishni ifoda etadi): wry(egri), wrong(notog‘ri), wreck(halokat), wrist(bilak),
- **br** (buzilish, zo‘ravonlik va odatda bo‘linishga ishora qiladi): break(sinmoq, sindirmoq), breach(buzmoq), brook(ariq).
- **cl** – (ushlab turish ma‘nosini aks ettiradi): cleave(yormoq), clay(loy), climb(ko‘tarilmoq), close(yopmoq) – deyarli barchasi claudo – yopmoq so‘zidan kelib chiqqan. Uning qayd etishicha, so‘zlar semantikasining asosiy qismini fonestemalar kombinatsiyasi asosida tahlil qilish mumkin. Masalan, “sparkle” so‘zi boshidagi “sp” tarqalishni ifodalaydi (tupurish, sachratish, sepish kabi); o‘rtadagi “ar” yuqori chastotali qarsillashni; “k” to‘satdan uzilishni; oxirgi “l” esa tez-tez takrorlanishni bildiradi (wiggle- tebranish, wobble-chayqalish, battle -jang, twiddle – aylanish va hokazo) [Margaret Magnus, 1999:14].

XVIII asrda rus olimi Mixail Lomonosov ham so‘z va tovush munosabatini tadqiq etgan va badiiy asarlarda ta’sirchanlik, ekspressivlikni yuzaga keltirishda tovushlarning ma‘no ifodalash xususiyatlaridan foydalanishni tavsiya qilgan. U “Ritorika” (1748-yil) nomli asarida: “Rus tilidagi “a” tovushi (harfi)ning tez-tez takrorlanishi *katta makon, ulug‘vorlik, chuqurlik va balandlikni* tasvirlashda, e, i, yu tovushlari esa *noziklik, erkalash... yoki mayda narsalarni* tasvirlashda foydalanilishini ta’kidlaydi [Xakimova, 2023:8].

Daniyalik tilshunos O.Jespersen (1860-1943) tilshunoslikda tovushli simvolizmga muhim ahamiyat qaratgan olimlardan biri sanaladi. Uning ta’kidlashicha, tovush ramziyligi ko‘plab tillarda taqlid va undov so‘zlardan tashqari ham ko‘plab so‘zlarda mavjud bo‘lib, lingvistik evolyutsiya jarayonida tovush simvolizmi qaysi so‘zlarning yashab qolishini belgilovchi vosita sanaladi. Jespersen tovush ramziyligini ko‘rsatadigan so‘zlar ro‘yxatini qayd etdi. Uning “I unlisining ramziy qiymati” asaridagi old unlilar kichik, yosh, nozik, chaqqon va shunga o‘xshash semantik xususiyatlarga ega so‘zlarda ko‘p uchrashini ochib berdi. [Jespersen, 1921:16]

Sh. Balli muayyan tovushlarning artikulyatsiyasi turli ramziy bog‘lanishlarni hosil qilishi mumkinligini qayd etadi. Xususan, lab undoshlari p, b, f

artikulyatsiyasi vaqtida og‘izda havo to‘planib, lunj shishadi va “ko‘plik”, “ortiqchalik”, “mo‘l-ko‘llik” assotsiatsiyasi hosil bo‘ladi. Shu bois bu xil tovushlar shunday ma‘noli so‘zlarda ko‘p uchraydi:

Bourrer- tiqishtirmoq; Bourgoufler – shishirmoq; Enfler –puflamoq.

Nazariy fonosemantik g‘oyalar. XX asr boshlarida fonosemantika eksperimental yo‘nalish sifatida shakllandi. E.Sapir (1929) o‘zining “A Study in Phonetic Symbolism” tadqiqotida ma‘nosiz so‘zlar (“mal/mil”) yordamida tovush va hajm orasidagi bog‘liqlikni aniqladi. Tajriba natijasida ishtirokchilarning 90% dan ortig‘i “mal”ni katta, “mil”ni kichik obyekt bilan bog‘lagan. [Sapir, 1929:228] Ushbu ekspremental tadqiqot o‘zidan keyin bir qator tadqiqotlar yaratilishi uchun poydevor bo‘ldi. Xususan, keyinchalik Nyuman tomonidan ingliz tilida so‘zlashuvchilar ishtirokida eksprement o‘tkazishi uchun tayan tadqiqot bo‘ldi. Nyuman ingliz tilida so‘zlashuvchi ishtirokchilarning intuitsiyasini o‘rganish orqali ingliz tili unlilarini kichikdan kattagacha bo‘lgan shkalada joylashtirish mumkinligini va har bir unli bilan bog‘liq hajm artikulyatsiya paytida og‘iz bo‘shlig‘ining hajmini aks ettirishini ko‘rsatgan. 1929-yilda Ko‘hler tomonidan yana bir mashhur fonosemantik tajriba o‘tkazilgan bo‘lib, *maluma /takete effekti* nomi bilan ataladi [Köhler, 1929: 203]. Ushbu eksprement ma‘lum fonemalarning yumaloq shakllar bilan, ayrim fonemalarning esa keskin, qirrali shakllar bilan bog‘lanish hosil qilishini ko‘rsatadi.

XX–XXI asrlarda fonosemantika psixolingvistika, neyrolingvistika va kompyuter lingvistikasi bilan integratsiyalashdi. J.Ohala, M.Magnus singari olimlar tovush va ma‘no bog‘liqligini tajriba asosida o‘rgandilar. J.Ohala (1994) fonosemantik jarayonlarni biologik-akustik asosda izohlab, “tovush–hissiy reaksiya” modelini ishlab chiqdi. Unga ko‘ra, tovushlarning akustik xususiyatlari: balandligi, chastotasi, jarangliligi kabilar inson hissiy idrokiga bevosita ta‘sir qiladi. Shu bois “i” tovushi kichiklik, “a” esa kenglik va kuchlilik bilan assotsiatsiyalanadi.

Fonosemantika fani shakllanish bosqichlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, tovush va ma‘no o‘rtasidagi tabiiy bog‘liqlik haqidagi g‘oyalar inson tafakkurining eng qadimiy davrlaridan boshlangan. Qadimiy davrda bu bog‘liqlik mifologik va diniy ramziylik orqali tushuntirilgan bo‘lsa, o‘rta asr va uyg‘onish davrida falsafiy-lisoniy g‘oyalarni shakllantirgan.XX asrdan fonosemantikaning alohida soha sifatida nazariy asoslari shakllanib, fonosemantik qonuniyatlar ilmiy eksperimentlar orqali isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. F.de Sossyur. Umumiy tilshunoslik. Tafakkur qanoti, 2016
2. M.Xakimova. Semasiologiya: darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2023
3. Sapir, E. A Study in Phonetic Symbolism / E. Sapir // J. of Experimental Psychology. – 1929. – Vol. 2. – № 3. – p. 225–238
4. Z.Nasikan Phonosemantics: Ongoing Issues and Modern Perspectives; Science and Education a New Dimension. Philology, VII(56), Issue: 190, 2019

5. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. История языкознания. - М, 2005. – С. 21-22
6. Воронин, С. В. Основы фоносемантики [Текст] / С. В. Воронин. – СПб.: Ленанд, 2009. – 248 с.
7. Журавлев, А. П. Фонетическое значение [Текст] / А. П. Журавлев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – 160 с
8. Кабилова З. М. Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари: филол. фан. номз. дисс. 2008
9. Косых, Е.А. Русская ономастология Электронный ресурс Е.А. Косых: учебное пособие. - Барнаул: АлтГПУ, 2016.
10. М.А. Флакман, , Ю.Г Седёлкина, Л.О.Ткачева, Фоносемантика: Опыт междисциплинарного исследования. Монография – М.: Мир науки, 2022. –
11. М.М.Миртожиев; Ўзбек тили семасиологияси; Т.: MUMTOZ SO'Z, 2010. – Б.3
12. Неъматов Ҳ. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.
13. Низомиддин Махмудов. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...
14. Расулов Р. Умумий тилшунослик: дарслик. – Тошкент, 2010
15. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. - М.: Просвещение. 1977. С. 55.
16. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
17. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcyi4C
18. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
19. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
20. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiy_oti_jurnali.

**AYOLLAR NUTQIDA KONNOTATSIYA VA MUROJAAT
BIRLIKLARINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI
PRAGMATIC ASPECTS OF CONNOTATION AND ADDRESS FORMS IN
WOMEN’S SPEECH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CFWP3160

Abdurasulova Dilnoza Qodirjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU doktoranti

Abdurasulovad185@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek ayollari nutqida konnotatsiyaning namoyon bo‘lishi, murojaat birliklari orqali ifodalanadigan ijobiy va salbiy baho, emotsional-ekspressiv vositalarning nutqiy-pragmatik vazifalari tahlil qilinadi. Tilshunoslikda konnotatsiya nazariyasi, uning lingvistik, psixolingvistik va semiotik yo‘nalishlari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *konnotatsiya, ayollar nutqi, murojaat birliklari, pragmatic maqsad, baho, emotsional-ekspressiv ma’no. adresant, adresat.*

Annotation. *The article analyzes the manifestation of connotation in Uzbek women’s speech, focusing on the positive and negative evaluations expressed through forms of address, as well as the speech-pragmatic functions of emotional and expressive means. The study also highlights the theory of connotation in linguistics and its linguistic, psycholinguistic, and semiotic approaches.*

Keywords: *connotation, women’s speech, forms of address, pragmatic purpose, evaluation, emotional-expressive meaning, addresser, addressee.*

So‘zning konnotativ ma’nosi (ayrim adabiyotlarda emotiv, emotsional-ekspressiv ma’no [Ҳақимова, 2008 : 28]) ijobiy yoki salbiy emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lishi mumkin.

Bir tushuncha bilan bog‘liq qo‘shimcha ma’no yoki so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri, lug‘aviy ma’nosidan tashqari, qo‘shimcha ma’nosi tilshunoslikda **konnotatsiya** deb ataladi. Ma’lumki, konnotatsiya tushunchasi (lotincha cin.con – birga, notare – belgilamoq) [Ҳожиёв, 1985 : 51-52] til birliklarining ekspressivlik xususiyatini aks ettiruvchi pragmatik hodisa bo‘lib, adresantning predmetga, narsa va hodisalarga, adresatga muloqot jarayonidagi vaziyatga nisbatan subyektiv munosabatini ifodalaydi. Konnotatsiya lingvistik hamda ekstralingvistik vositalar orqali hosil qilinadi. [Максимова, 2012 : 25]

Konnotatsiya barcha tillarda kuzatiladigan universal hodisasidir. Konnotatsiya tor ma’noda amaliy qo‘llanishdagi tilning ekspressiv-emotsional imkoniyatlarini aks ettiradi. Konnotatsiyaning tilning amaliy qo‘llanishi jarayonida nutq subyektini bilan bog‘liq holda yuzaga chiqishi, kontekst bilan aloqadorligi pragmalingvistikaning tadqiqot obyekti ekanini ko‘rsatadi. [Курбонова, 2008 : 161]

Tilshunoslikda XIX asr oxiridan boshlab *konnotatsiya* atamasi nutqning pragmatik jihatini bilan bog‘liq holda o‘rganila boshlandi. Zamonaviy tilshunoslikda konnotatsiyaning ko‘plab ta’riflari mavjud. Bu atama turli jihatlar asosida talqin qilinadi.

Xususan, V.N.Teliya [Телия, 1981] turli mualliflarning konnotatsiya haqidagi fikrlarini umumlashtirib, mazkur muammoning o‘rganilishini uchta yo‘nalishga ajratib ko‘rsatadi.

1. *Semiotik yo‘nalish* konnotatsiyani denotativ sema xizmat qiladigan mazmun sifatida ko‘rib chiqadi va bu mazmunning o‘zini matndan “ayirish” natijasida aniqlash mumkin. Bu yo‘nalishga L.Yelmslev, R. Bart ishlarini ham kiritish mumkin. R. Bart [Барт, 1975] “konnotativ tizim” atamasini kiritib, uni konnotativ va denotativ sistema kabi guruhlariga ajratadi.

2. Konnotatsiyani o‘rganishning *psixolingvistik yo‘nalishi* assotsiativ va emotsional nutqning tashkil etilishi bilan bog‘liq. Bu yo‘nalishda konnotatsiya nutqni idrok etish xususiyatlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. [Леонтьев, 1971]

3. *Lingvistik yo‘nalish* bir nechta tarmoqlarni o‘z ichiga oladi:

a. *uslubiy yondashuvda* konnotatsiya deb ma’lum turdagi so‘z ma’nosining qo‘shimcha elementlariga aytiladi. Bular: ekspressiv, uslubiy, baho munosabatiga ajratiladi.

Konnotatsiyaning stilistik tushunchasi *pragmatika* bilan bog‘liq bo‘lib, unda adresatning gapning mazmuni nima haqida ketayotganiga munosabati qayd etilishi nazarda tutiladi. Masalan, I.A.Sternin “konnotativ semantik komponent”ni tavsiflaydi va u “so‘zlovchining predmetga bo‘lgan munosabatini his-tuyg‘u va baho shaklida ifodalaydi” deb hisoblaydi. [Стернин, 1985]

Y.D.Apresyan “konnotatsiya so‘z bilan bog‘liq madaniy tasavvurlar va an’analarini, ma’lum bir jamiyatda hukmron bo‘lgan tegishli narsadan foydalanish amaliyotini va boshqa til omillarini aks ettiradi”, deb hisoblaydi. Shunga qaramay u bu tushunchaga nisbatan semantik assotsiatsiya” atamasini qo‘llaydi. [Апресян, 1995 : 67]

Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarov konnotatsiyani so‘zning milliy-madaniy o‘ziga xosligi bilan bog‘liq bo‘lgan “qo‘shimcha ma’lumot” tushunchasi bilan bog‘laydilar. [Верещагин, 1980]

Konnotatsiya tushunchasi aniq va noaniq bo‘lib, bu atama turlicha talqin qilinadi. Tilshunos olimlar tomonidan konnotatsiyaning uslubiy, emotsional, madaniy, pragmatik, assotsiativ va boshqa jihatlari ko‘rib chiqilgan. Konnotatsiya semantikaning ekspressivlikni belgilovchi makrokomponenti bo‘lib, nomlash jarayonida voqelikni baholash sifatida paydo bo‘ladi. [Телия, 1986 : 7]

Ye.V.Yerofeeva [Ерофеева, 2005] mikro va makroidiom komponentlarini ajratadi, Konnotatsiyaning *makroidiom komponentlari* so‘zning tildagi makroidiomlarga - adabiy tilga, so‘zlashuv tiliga, xalq tiliga, shevaga mansubligidan dalolat beradi. *Mikroidiom komponentlarli* esa konnotatsiyalar so‘zning mikroidiomlarga (sotsilektlarga) - jargonlarga, argo va boshqalarga tegishliligini ko‘rsatadi.

Ko‘pincha konnotatsiyaning tarkibiy qismlari bir-biri bilan kesishadi, go‘yo bir-birining ustiga qo‘yiladi. Har bir so‘zning turli kommunikativ sharoitlarda konnotatsiya komponentlari turlicha bo‘lishi mumkin. U yoki bu element kontekst, kommunikativ vaziyatga qarab birinchi planga chiqadi, ular turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, *aylanay, o‘rgilay* so‘zlari bir vaqtning o‘zida ham uslubiy, ham baholovchi, ham hissiy jihatdan bo‘yalgan. Ular nafaqat so‘zlovchining atalayotgan narsaga nisbatan muayyan munosabati va bahosini ifodalaydi, balki nutqiy muloqot sharoitlari bilan ham bog‘liq bo‘ladi.

Konnotatsiya nutq egasining kommunikativ maqsadi asosida voqelanadi. Hatto konnotativ semaga ega leksik birliklar ham nutq egasi tomonidan muayyan maqsad talabi bilan nutqqa olib kiriladi. [Курбонова, 2018 : 176]

Tadqiqotlarda uchraydigan terminlar, ya‘ni “stilistik ma‘no”, “ekspressivlik”, “pragmatik mazmun”, “semantik assotsiatsiya” va boshqalar konnotatsiyaning asosiy komponentlari, tarkibiy qismlaridir.

Konnotatsiya o‘zaro bog‘langan elementlar tizimini ifodalaydi. So‘zda u yoki bu konnotatsiya elementlarining mavjudligi uning ma‘lum sohalarida, ijtimoiy guruhlarda, umuman kommunikativ vaziyatda, so‘zlovchi tomonidan baholanishi bilan bog‘liq. Har bir so‘z - bajarayotgan vazifasi va muloqot sharoitiga ko‘ra - konnotatsiyaning u yoki bu komponentlarini aktuallashtiradi. Konnotatsiya orqali nutqning ta‘sirchanligi, obrazlilikiga erishishda muayyan pragmatik maqsad ko‘zda tutiladi. Bu maqsad tinglovchiga matnda aks etgan axborotni nafaqat ta‘sirchan va obrazli tarzda yetkazish, balki unga shu yo‘l orqali nutqiy ta‘sir ko‘rsatishni ham qamrab oladi. [Курбонова, 2018 : 167]

Konnotatsiya so‘zning o‘zi ta‘riflayotgan narsadan boshqa ma‘nosini anglatadi. So‘zlar o‘z ma‘nosidan tashqari madaniy va hissiy assotsiatsiyalar yoki ma‘nolarga ham ega. Konnotatsiya orqali badiiy adabiyotda metafora, o‘xshatish, ramziylik, jonlantirish kabi badiiy san‘atlardan foydalaniladi.

Konnotativ ma‘no doimo o‘zgaruvchan va uni aniq o‘lchash qiyin. Konnotativ ma‘no denotativ ma‘nodan farqli ravishda, nutq yoki so‘zlarning tuzilishiga bog‘liq emas. Bu xususiyat til tizimidan mustaqil bo‘lib, konnotativ ma‘noni yanada qiyinchilik bilan aniqlashga olib keladigan, murakkabroq va belgilash uchun qiyinroq bo‘lgan xususiyatga aylantiradi, denotativ ma‘no bo‘lsa, so‘zning asl ma‘nosini ifodalaydi.

Konnotatsiya ayollar nutqida, nutqning boshqa har qanday turida bo‘lgani kabi, so‘z yoki iboraning asosiy ma‘nosi bilan bog‘liq qo‘shimcha ma‘nolarni ifodalaydi. Bu qiymatlar quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- nutqqa alohida bo‘yoq beruvchi kichraytirish-erkalash qo‘shimchalarini qo‘llash;
- his-tuyg‘u, kayfiyat, nutq predmetiga munosabatni ifodalash (masalan, undov gaplar, hissiy bo‘yoqdor leksikani qo‘llash);
- ijobiy yoki salbiy bahoni ifodalash (masalan, *“ajoyib”*, *“dahshat”* so‘zlarini ishlatish);
- nutqning ta‘sirchanligini oshirish (masalan, mubolag‘a, metaforalardan ritorik so‘roq gaplar, kuchaytiruvchi yuklamalardan foydalanish);

- intonatsiya: hayratlanish, ajablanish, g‘azablanish kabi baholovchi ohanglar ayollar nutqida ko‘proq ifodalanishi mumkin;
- noverbal vositalar: mimika, imo-ishoralar fikrlarni semantik jihatdan to‘ldirishi va kuchaytirishi mumkin;

O‘zbek ayollari nutqida konnotatsiya faol uchraydigan pragmatik hodisa hisoblanadi. U tilning barcha qatlamlarida ko‘zga tashlanadi. Fonetik hodisalar, bo‘g‘inlarning takrori, unlini cho‘zish, undoshni ayrilib talaffuz qilishda ham konnotatsiya yuzaga chiqadi. Bundan tashqari o‘xshatishlar, metonimiya, sinekdoxa kabi ma’no ko‘chishlari, leksik bo‘yoqdor so‘zlar ham ushbu ma’no yuzaga chiqishida yetakchi hisoblanadi.

Kommunikatsiyada murojaat birliklaridan tinglovchi e’tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Adresat va adresant orasida yaqinlik, hurmat, ishonch; masofa (subordinatsiya), hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlarni ifodalash uchun ham murojaat birliklaridan foydalaniladi. “Murojaat birliklari nutqda appelyativ (xitob va murojaat orqali muloqotni boshlash), konnotativ (subyektga munosabat - salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalash), emotiv (hissiy munosabat) funksiyalarni bajaradi. [Ахмедова, 2008 : 16-17]

“**-Hoy, qayoqqa?** – Ammam meni qo‘yib, dadam tomon talpindi”. (O‘. Hoshimov “Ikki eshik orasi”) “Hoy” murojaat birligi: e’tibor tortish va to‘xtatish (appelyativ), nazorat va norozilik ohangi (konnotativ), hayrat va shoshqaloqlik (emotiv) konnotatsiyalarini yuzaga keltirmoqda. Demak, murojaat birligi oddiy xitob emas, balki adresantning adresatga nisbatan hissiy va bahoviy munosabatini ham ifodalaydi.

Ayollar nutqida murojaat birliklari ko‘pincha sabr, itoat va mehr kabi konnotativ ma’nolarni kuchliroq namoyon qiladi. O‘zbek ayollari nutqida “*jonim, bolam*”, “*dadajonisi*”, “*dadasi*”, “*oyijon*”, “*akajon*”, “*ammajon*” kabi murojaat birliklari ijobiy bahoni ya’ni yaqinlik, mehr, ishonchni bildirsa, “*ey*”, “*hoy*” kabi murojaatlar salbiy baho, masofa yoki norozilikni anglatadi. Ayollar nutqida murojaat birliklari ko‘pincha metaforik xarakter kasb etadi: “*jonim*”, “*hayotim*”, “*dadajonisi*”, “*asolim*” kabi murojaatlar aslida adresantning subyektiv bahosini, yaqinlik va mehr darajasini bildiruvchi metaforalardir. Bu hodisa ayollar nutqida konnotatsiyaning psixologik-estetik qirrasini ochib beradi. Konnotatsiya va baho munosabatining ifodalanishi o‘rtasida ham uzviy bog‘liqlik mavjud. Ma’lumki, baho kategoriyasi nutq egasining ob’ektga munosabatini aks ettiruvchi kategoriyadir. Baho orqali voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Boshqacha aytganda, nutq egasining voqelikka munosabati baho ko‘rinishida yuzaga chiqadi. Bahoni ifodalash jarayonida adresatga ta’sir ko‘rsatish vazifasi ham bajariladi. [Курбонова, 2018 : 173]

O‘zbek oilalarida kelinlar tomonidan qarindoshlarga nisbatan -jon, -xon affikslarining qo‘shib ishlatilishi tez-tez uchrayib turadi. “*Oyijon*”, “*akajon*”, “*buvijon*”, “*ammajon*”, “*xolajon*” kabi. Bu orqali kelin qaynona, qaynota, qaynuka va boshqa qarindoshlarga nisbatan ijobiy munosabatni bildiradi. Qaynona - qaynota, qarindoshlarga -jon bilan murojaat qilish bu sun’iylik emas, balki ijtimoiy

me’yor bo’lib, bu orqali kelin o’zining hurmatini ko’rsatadi. Demak, “-jon” qo’shimchasi kelin nutqida ijtimoiy masofani qisqartirish, hurmat ma’nosini kuchliroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, murojaat birliklari vaziyatni yumshatish va ijtimoiy muvozanatni ta’minlash maqsadida ham qo’llaniladi. Bu orqali murojaat birliklari ziddiyatni oldini olish strategiyasi sifatida ham namoyon bo’ladi.

Kelinlar o’z qarindoshlariga nisbatan esa “dada”, “oyi”, “buvi”, “opa” kabi oddiy shakllarda murojaat qiladilar. Bunda –jon qo’shimchasi qo’llanmaydi, chunki ota-ona yoki yaqin qarindosh bilan munosabat mehr, yaqinlik bevosita qondosh aloqaga asoslangan. Shuning uchun qo’shimcha mehr-shafqatni kuchaytiruvchi vosita talab qilinmaydi.

Ayollar nutqida turmush o’rtoqqa nisbatan “*dadasi*” va “*dadajonisi*” kabi murojaat ko’rinishlari mavjud. Bular o’rtasidagi konnotativ farq shundaki, birinchisi ko’proq neytral murojaatni bildirsa, ikkinchisi esa emotsional, mehrli munasabatni ifodalovchi konnotatsiyani hosil qiladi.

Shuningdek, o’zbek ayollari turmush o’rtoqlari haqida gapirayotganda “*erim*”, “*xo’jaynim*”, “*dadasi*” ba’zi hollarda “*bular*” (shevada “*bula*”), “*bu kishi*” kabi so’zlarni ishlatadilar.

Bu so’zlar o’rtasidagi farqlarni ko’rib chiqamiz:

- “*erim*” (neytral) ayol o’z erini tashqi suhbatda (do’stlariga, qarindoshlariga) nomlashda ko’p ishlatadi.
- “*xo’jaynim*” bunda hurmat, itoat, masofa semasi mavjud. Masalan, “*xo’jaynim ruxsat bermaydi*”. Bu murojaatda erning uy va oiladagi mavqeini tan olish va itoatkorlik mazmuni aks etgan.
- “*dadasi*” bunda samimiy ohang kuchli. Ayol erini ota rolida ko’rishi va unga mehr bilan murojaat qilishi seziladi. Ayniqsa, oilaviy muhitda iliqlik va yaqinlikni bildiradi.
- “*bular*” ko’plik shaklida qo’llaniladi, aslida bir kishi nazarda tutiladi. Bunda -lar affiksi orqali hurmat ma’nosi anglashiladi. Bu orqali muloyimlik konnotativ semasi hamda so’zlovchi nutqiy odobiga xos xususiyat namoyon bo’ladi.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda va ommaviy madaniyat ta’sirida ayollar nutqida yangi murojaat birliklari shakllanmoqda. Masalan, turk tilidan o’zlashtirilgan “*kocam*”, “*hayatim*”, “*aşkı*” kabi murojaatlar o’zbek ayollari nutqida konnotativ ma’nodagi yangicha ifoda shakllari sifatida qo’llanmoqda. Bu esa konnotatsiya hodisasining zamon va madaniyat bilan bog’liq holda doimiy o’zgarishda ekanini ko’rsatadi.

Konnotatsiya til birliklarining emotsional-ekspressiv, bahoviy va madaniy jihatlarini ifodalaydigan muhim pragmatik hodisadir. O’zbek ayollari nutqida konnotatsiya murojaat birliklari, affikslar, emotsional leksika va intonatsiya orqali faol ifodalanadi. Bu holat o’zbek oilaviy muloqotida ijtimoiy me’yor, hurmat, mehr, masofa yoki norozilik kabi turli munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Konnotatsiyaning turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha talqin qilinishi uning pragmatik tabiatini yanada yaqqol ko’rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ҳакимова М. Семасиология. – Тошкент, 2008. – Б. 28.
2. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи. 1985. – Б. 51-52 б.
3. Максумова С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012. – Б. 25
4. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2018. 161-б.
5. Телия, В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М., 1981.
6. Барт, Р. Основы семиологии / Р. Барт // Структурализм: «за» и «против» : сб. статей. – М., 1975.
7. Леонтьев, А. Н. Потребности, мотивы, эмоции / А. Н. Леонтьев. – М., 1971.
8. Стернин, И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж, 1985. 45-с.
9. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян // Избр. труды. – М., 1995. – Т. 1. С-67.
10. Верецагин, Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верецагин, В. Г. Костомаров. – М., 1980.
11. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М: Наука, 1986. – С.7;
12. Ерофеева, Е. В. Вероятностная структура идиомов: социолингвистический аспект / Е. В. Ерофеева. – Пермь, 2005.
13. Ахмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликлари. Тошкент, 2008.

**TILSHUNOSLIKDA KONSEPTNI O‘RGANISHDA TIL VA
MADANIYATNING O‘RNI
THE ROLE OF LANGUAGE AND CULTURE IN THE STUDY OF
CONCEPT IN LINGUISTICS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/NSQE1810

Soqiyeva Shirin Shokirovna
Toshkent transport universiteti,
tayanch doktoranti
soqivevashirin22@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilshunoslikda konseptni o‘rganish jarayonida til va madaniyatning o‘zaro aloqasi hamda ularning inson tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptning kognitiv va madaniy jihatlarini, til orqali voqelikka bo‘lgan munosabatning ifodalanish shakllari, milliy madaniyatda konseptual tizimning o‘rni yoritiladi. Shuningdek, til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirini konseptning verbalizatsiya orqali izohlanadi.*

Kalit so‘zlar: konsept, til, madaniyat, kognitiv lingvistik, milliy madaniyat.

Annotation. *This article analyzes the interrelation between language and culture in the study of concepts within linguistics and their role in shaping human cognition and worldview. The research highlights the cognitive and cultural aspects of the concept, the linguistic representation of the relationship between language and reality, and the place of conceptual systems in national culture. Furthermore, the interaction between language and culture is explained through the verbalization of concepts.*

Keywords: concept, language, culture, cognitive linguistics, national culture.

Shak-shubhasiz, insonning moddiy va manaviy shakllanishida madaniyatning o‘rni beqiyos. Uning aqliy faoliyati, jismoniy hatti harakati, kundalik ish faoliyatida madaniyat aks etib turadi. Madaniyat insonga asosan lison orqali ta‘sir qiladi. Tilshunoslikda tilga faqat aloqa va bilish vositasi sifatida emas, balki millatning mental-madaniy kodi sifatida qaraladi. Til xalqning dunyoqarashini aks ettirib turadigan vosita, barcha xalqlar dunyoni turlicha ko‘radi, shu sababli turlicha madaniyatlar hosil bo‘ladi va bu madaniyatlar lison orqali tarqaladi. “Til faqat haqiqatni aks ettiribgina qolmaydi, balki uni talqin qiladi, inson yashaydigan alohida bir haqiqatni yaratadi. Til tomonidan yaratilgan bu haqiqat insonning atrof-muhitni qanday qabul qilishiga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Shunga qaramay, muayyan milliy tilning xususiyatlari — u yoki bu milliy jamoaning tajribasini aks ettiruvchi jihatlari — bu til egalarida mavjud obyektiv haqiqatdan tamoman farqli bo‘lgan manzara yaratmaydi, balki bu manzaraga “milliy

ahamiyatga ega bo‘lgan predmetlar, hodisalar, jarayonlar bilan belgilanuvchi o‘ziga xos rang” beradi” [Maslova, 2001: 66].

Izlanishlar natijasida konseptni o‘rganishning ikki asosiy yondashuvi borligini aniqladik: lingvokognitiv va lingvomadaniy. Lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar bir biriga zid yondashuvlar emas, aksincha ular konseptni tushinishda bir birini to‘ldiradi. Konsept – bu inson ongidagi mental tuzilma hisoblanib, u bir shaxsdan boshqasiga sekin asta jamoaviy konseptga o‘tadi va nihoyat madaniyatga o‘tadi va unga ta’sir qiladi, ikkinchi tarafdin , madaniyat jamiyat orqali shaxs ongiga uzatiladi. Oddiy qilib aytganda, bu yondashuvlar bir biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, lingvokognitiv konsept shaxs ongidan madaniyatga tomon yo‘nalsa, lingvomadaniy konsept esa madaniyatning shaxs ongiga uzatilishidir.

“Lingvokognitiv hodisa sifatida konsept — bu «murakkab fikriy birlik» bo‘lib, fikrlash jarayonida turli tomonlari bilan namoyon bo‘ladi, turli belgi va qatlamlarni faollashtiradi. Tegishli belgi va qatlamlarning ayrimlari odamning ona tilida til belgisi bo‘lmasligi mumkin. Bir xil so‘z turli kommunikativ vaziyatlarda konseptning turli belgilari yoki hatto turli konseptlarni ifodalashi mumkin” [Popova, Sternin, 2001:36]. Bu fikrlarni juda to‘g‘ri deb bilaman, sababi konsept oddiy so‘z emas u murakkab fikriy birlikdir, u shaxs ongida shakllanish jarayonida bir necha ma’no va tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Misol uchun “ustoz” konsepti faqat bilim beradigan shaxs emas, kommunikatsiya qiladigan, qo‘llab quvvatlaydigan do‘st, motivatsiya, mehr va ishonch beradigan shaxs narzarda tutiladi. Shu bilan birga, kommunikativ vaziyatga va inson dunyoqarashiga qarab konsept ma’nosi o‘zgarishi mumkin.

Tilshunoslikda til va madaniyat o‘rtasidagi determinizm y’ani biri biriga ta’siri, o‘zaro bog‘liqlik masalasida ko‘pgina olimlarni izlanishlar olib borishmoqda. Lingvokulturalogiya fani boyicha bir necha olimlar tariflar keltirishgan. Rus tilshunosi V.N. Teliyaning lingvokulturalogiyaga bo‘lgan nuqtai nazari quyidagicha: “til madaniyatni ko‘rsatuvchi oyna kabi. Inson o‘z madaniy xulq atvorini aks ettiraoladigan yagona narsa bu tildir. Hozirgi kunda til va madaniyatning sinxron o‘zaro aloqasi doirasida ularning muvofiqligini o‘rganish va tavsiflashga bag‘ishlangan yangi fan – “lingvokulturologiya” tez sur’atlar bilan shakllanmoqda va rivojlanmoqda” [Teliya, 1996: 217].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “madaniyat” so‘zining bir necha manolari keltirilgan.

1. Jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida qo‘lga kiritgan yutuqlari majmui. Bugungu Toshkent –yirik sanoat, fan va madaniyat markazlaridan biri.

2. Biror ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma’lum davrda qo‘lga kiritgan shunday yutuqlari datrajasi. Musiqa madaniyati. Nutq madaniyati.

3. O‘qimishlilik, ta’lim-tarbiyako‘rganlik, ziyolilik, marifat. Madaniyatdan orqada qolmoq . odamlarning xulq atvori , madaniyati ana shu boylilarga, xususan, nonga bo‘lgan munosabati bilan o‘lchanadi

4. Madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit. Deputatning xalq farovonligini oshirish, turmush madaniyatini yuksaltirish borasidagi ishlaridan mehnatkashlar mamnun. Gazetadan.

5. q.x. (O‘simlik yoki ekinning turlarini) yetkazish, o‘stirish, yetishtirish. Xususan, dehqonchilik madaniyati bobida ilgarilab ketdi ular.

Mazmuniga ko‘ra madaniyatning ikki xil turi mavjud bo‘lib, moddiy madaniyat ya’ni insonlar o‘zlari yaratgan narsalar (oziq-ovqat, uy-joy, transport, kiyim-kechak, pul va boshqalar) va ma’naviy madaniyat (til, bilish, tarbiya, tafakkur, ilm-fan, din, an’ana, falsafa).

“Lingvokognitiv hodisa sifatida konsept — bu «murakkab fikriy birlik» bo‘lib, fikrlash jarayonida turli tomonlari bilan namoyon bo‘ladi, turli belgi va qatlamlarni faollashtiradi. Tegishli belgi va qatlamlarning ayrimlari odamning ona tilida til belgisi bo‘lmasligi mumkin. Bir xil so‘z turli kommunikativ vaziyatlarda konseptning turli belgilari yoki hatto turli konseptlarni ifodalashi mumkin” [Popova, Sternin, 2001:48]. Bu fikrlarni juda to‘g‘ri deb hisoblaymiz, sababi konsept oddiy so‘z emas u murakkab fikriy birlikdir, u shaxs ongida shakllanish jarayonida bir necha ma’no va tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Misol uchun “ustoz” konsepti faqat bilim beradigan shaxs emas, kommunikatsiya qiladigan, qo‘llab quvvatlaydigan do‘st, motivatsiya, mehr va ishonch beradigan shaxs narzarda tutiladi. Shu bilan birga, kommunikativ vaziyatga va inson dunyoqarashiga qarab konsept ma’nosi o‘zgarishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2001.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
4. А.Е. Mamatov. Zamonaviy lingvistika: o‘quv qo‘llanma. —Toshkent.: “Noshir” nashriyoti, 2019.

**O‘ZBEK TILIDAGI MUROJAAT SHAKLLARINING KONSEPTUAL
TUZILISHI
CONCEPTUAL STRUCTURE OF ADDRESS FORMS IN THE UZBEK
LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/JJKD5106

Abruyeva Zaxro Shokir qizi

*Tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
zaxroabrueva99@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi murojaat shakllarining konseptual tuzilishi, murojaatning konsept sifatidagi mohiyati, mazkur shakllarning kognitiv-semantik xususiyatlarini ochishda uning konseptual imkoniyatlarini tahlil qilish masalalari yoritilgan. O‘zbek tili ijtimoiy muloqotida faol ayrim murojaatlar kognitiv-semantik tahlil bilan bir qatorda hududiy xoslanish jihatidan ham tavsiflanadi.*

Kalit so‘zlar: *murojaat shakllari, konsept, konseptual tuzilish, kognitiv-semantika, ensiklopedik bilim, stereotip.*

Annotation. *This article examines the conceptual structure of forms of address in the Uzbek language, the essence of address as a concept, and the analysis of its conceptual potential in revealing the cognitive-semantic features of these forms. Some frequently used forms of address in Uzbek social communication are characterized not only through cognitive-semantic analysis but also in terms of their regional specificity.*

Keywords: *forms of address, concept, conceptual structure, cognitive semantics, encyclopedic knowledge, stereotype.*

Zamonaviy kognitiv psixologiya namoyondalari U.Maturana va F.Varelalarning fikricha, bilimning inson tafakkurida namoyon bo‘lishi ikki asosiy usul yordamida vujudga keladi:

1. Kognitiv holat yoki jarayonlarning (bu jarayon hissiy idrokdan boshlanadi) aks etishi;

2. Ma’lum tashqi hodisa, voqealarning tavsiflash usuli [Safarov, 2006: 46].

Shu asosda yaratilgan bilimlar olam manzarasidagi har bir detalni, bo‘lakni nomlashda tayanch vazifasini o‘taydi. Yana shuni ta’kidlashimiz joizki, yaratilayotgan kognitiv modellar inson tarbiya topgan madaniy muhit bilan bog‘liqdir, zero, kognitiv birliklar madaniyatda mavjud bo‘lgan voqelik idroki asosida shakllanadi. Har bir birlik inson ongida konsept sifatida kategorizatsiyalanadi. Konsept, Y.S.Stepanovning fikricha, inson ongidagi madaniyat laxtasidir, uning ko‘rinishida madaniyat lisoniy shaxs ruhiy olamiga kirib boradigan birlikdir. Boshqa tomondan esa, bu inson orqali vujudga keladigan butunlikdir. Inson “faqatgina madaniy qadriyatlarning yaratuvchisi emas, balki

madaniyatning o‘ziga kiradi hamda ayrim hollarda unga ta’sir qiladi” [Степанов, 1997: 40].

Muloqot uchun eng zarur, kommunikativ jihatdan talab etiladigan, konseptlar til belgilari asosida ifodalanadi va verballashadi. Verbalizatsiyalashgan konseptlar o‘zining turli xususiyatlari bilan tilning semantik maydoniga kiradi.

O‘zbek tilidagi murojaatlarning kognitiv xususiyatlarini tavsiflashda murojaat shaklining milliy, yosh, kasbiy, gender va individual tarkibiy qismlarini hisobga olish kerak.

Shuningdek, murojaat shakllarining konseptual tuzilishi jamiyatning holati va rivojlanishiga bog‘liq: “konseptning mazmuni, shuningdek, uning boshqa konseptlar bilan o‘zaro aloqasi ommaviy ongda o‘zgarishlarga bog‘liq bo‘lib, bu o‘z navbatida ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar, ustuvorliklar va qadriyatlarining o‘zgarishi bilan belgilanadi”.

Milliy o‘ziga xoslikni aniqlash tarixiy, lingvokulturologik va kognitiv tahlilni talab etadi. Murojaat shakllari, shuningdek, adresatning yoshini, tashqi ko‘rinishini, adresantning adresat haqidagi bilimlarini, shuningdek, ma’naviy dunyoqarashini, qiziqishlar doirasini ko‘rsatadi. L.Yelmslev til haqida shunday deb yozgan edi: “Til insonda fikr va tuyg‘u, kayfiyat, xohish, iroda va faoliyatni shakllantiradigan vosita, insonning boshqa odamlarga ta’sir ko‘rsatadigan quroli ... Til... inson ongi bilan chuqur bog‘langan. Bu shaxs va qabilaga meros bo‘lib qolgan xotira boyligi, eslatuvchi va ogohlantiruvchi bedor ongdir...” [Ельмслев, 1999: 131]. Ushbu hodisaning bunday ko‘p qirrali ko‘rinishining sababi, aftidan, konseptdagi ma’lumotlarning juda ko‘p qirrali bo‘lishidir: u belgilangan obyekt haqida har tomondan, uning namoyon bo‘lishi va boshqa obyektlar bilan munosabatlari haqida ma’lumot beradi. Shubhasiz, konsept mazmunini eng to‘liq ochib berish faqat natijalari bir-birini to‘ldiradigan turli yondashuvlarning kombinatsiyasi bilan ta’minlanishi mumkin.

Shulardan N.N.Boldirev fikricha: “Kognitiv-semantika lingvistik va lisoniy bo‘lmagan (ensiklopedik) bilimlarning ko‘p darajali talqinini nazarda tutadigan ma’noning konseptual nazariyasi bilan shug‘ullanadi” [Болдырев, 2004: 18]. Bu shuni anglatadiki, ma’nolar ushbu ma’nolarni ifodalovchi va ularning tushunchasini ta’minlaydigan ma’lum bilim kontekstlari, bilim tuzilmalari bilan o‘zaro bog‘liqdir. Boshqacha aytganda, “ma’no konseptual tuzilmalarning namoyonidir va kognitiv-semantika tilning konseptual tuzilmalarni qanday kodlashi va aks ettirishiga qaratilgan” [Evans, 2006: 857] deb izohlaydi.

Shunday qilib, kognitiv-semantika lingvistik ma’noni lingvistik birliklar bilan ifodalangan bilim tuzilmalari va qiymatlari asosida izohlashga qaratilgan. “Kognitiv talqinda ma’no bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi: u ensiklopedik, kognitiv kontekstga bog‘liq, foydalanishga asoslangan” [Evans, 2006: 754].

Ma’noning ensiklopedik tabiati ma’lum bir tushuncha yoki konseptual sohaga oid ulkan bilim manbalariga kirish imkoniyatini beradi. "Konsepsiya" tushunchasi kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchasi bo‘lib, bilim kvanti, tilning konseptual tizimining birligi hisoblanadi.

Keltirilgan nazariy qarashlarga tayangan holda murojaat shakllarining kognitiv-semantik xususiyatlarini ochishda uning konseptual imkoniyatlarini tahlil qilishni maqsad qildik.

Murojaatning kognitiv xususiyati ijtimoiy maqom; biologik xususiyatlar bilan belgilanishi; muayyan jamiyatda o‘rnatilgan ijtimoiy-tarixiy va milliy-madaniy an‘analardan nuqtai nazaridan suhbatdoshlarning etnik xususiyatlarini aks ettirishi mumkin; to‘g‘ridan-to‘g‘ri teng huquqli / teng bo‘lmagan rol munosabatlarini ko‘rsatishi mumkin. Shuni ta’kidlash mumkinki, til jamoasi ongida murojaat vazifasini bajaruvchi so‘zlar ma’lum qo‘llanishda mustahkamlangan kognitiv stereotiplar bilan bog‘liq. Shu sababli murojaatlarni kognitiv jihatdan belgilangan so‘zlar sifatida tasniflash mumkin. Shu asosda yaratilgan bilimlar olam manzarasidagi har bir detalni, bo‘lakni nomlashda tayanch vazifasini o‘taydi. Yana shuni ta’kidlashimiz joizki, yaratilayotgan kognitiv modellar inson tarbiya topgan madaniy muhit bilan bog‘liqdir, zero, kognitiv birliklar madaniyatda mavjud bo‘lgan voqelik idroki asosida shakllanadi. Buni birgina murojaat shakllari miqyosida oladigan bo‘lsak, **olampanoh, opoqi, hazrat, begim, sultonim, arslonim** kabi murojaat konseptual birliklari begona til vakillari va yot madaniyat egalari kognitiv ongida o‘z o‘rni va muqobiliga ega emas. Chunki, keltirilgan birliklar o‘zbek madaniyati, mentaliteti, diniy tafakkuri va etnik turmush tarsi milliy koloriti asosida lisonda ifodasini topgan. Kognitiv modellarning etnomadaniy xususiyatlari haqida gapirayotib, madaniy modellarning vaqt davomida o‘zgarib turishi, bir madaniyatdan ikkinchisiga ko‘chishi, o‘zgacha mazmun olishi mumkinligini ham aytib o‘tmog‘imiz joiz. Masalan, O‘zbekistonning ba’zi hududlarida onaga nisbatan murojaatda opa qarindoshlik terminidan foydalanish holatlari kuzatiladi. Boshqa sheva vakillari uchun bu holat mutlaqo begona. Uning bu haqdagi kognitiv bilimlari mavjud emasligi milliy madaniy qadriyatlar bilan bog‘liqdir. Biz quyida bir qancha murojaat shakllarini shu asosda tahlil qildik:

Bugungi kunda jamiyatda sodir bo‘layotgan ildam o‘zgarishlar tilga ham ta’sir etmasdan qolmadi. Shu asosda avval qo‘llanilgan murojaat shakllaridan bugungisi mazmun, shakl va funksional jihatdan tamoman farq qiladi. Millatimizda notanish ayolga murojaat qilinganida **kelinoyi** murojaat birligi qo‘llangan (kelinoyi murojaat shaklining shevadagi ko‘rinishlari: Kelionoyi – akaning xotini (uka va singilga nisbatan); yanga. Farg‘onada: *kennaya (kelinaya)*, *kennapo (kelin opa)*; Rishton). Toshkentda: *kennoyi (kelinoyi)*. Xorazmda: *galinbiyi* (Hazorasp), *yenga* (Hazorasp), *yangamullo, biyi, chicha* (Gurlan, Yangibozor). Qashqadaryoda: *checha, yanga, yangamullo* (Shahrisabz). Surxonadaryoda: *yanga*. Jizzaxda: *yanga, checha, oyi*. Samarqandda: *oycha* (Kattaqo‘rg‘on). Navoiyda: *oyti* (Xatirchi). Qoraqalpog‘istonda: *chicha* (Beruniy), *yanga-galin* (Ellikqal’a, To‘rtko‘l), *biyi* (Ellikqal’a, To‘rtko‘l), *yanga* (Ellikqal’a, To‘rtko‘l)). Kelinoyi murojaati kelin konseptining konseptosferasiga mansub bo‘lib, konseptning mohiyati quyidagi freymlarda aniqroq ochiladi:

- Milliy kiyim va bezaklar: o‘zbekona kiyingan (yaltiroq toshlar bilan bezatilgan kiyimlar, ko‘ylak-lozim, ro‘mol);

- Qoshning terilganligi;

- Turli zeb-u ziynatlar taqqan (to‘rtinchi barmog‘iga nikoh uzugi taqqan);
- Chiroyli pardozlangan;
- Sochlari yig‘ib turmaklangan

Bu freymlar asrlar davomida o‘zbek xalqi kognitiv ongida stereotip sifatida o‘rnashgan va zamon yangilanishi, o‘zgarishlar, madaniyatlar ta’siri jadallashgan bo‘lsa-da, tafakkurda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Biroq, ijtimoiy hayotda kelinlarning qizlarga xos kiyinishi, qosh terishning urfdan chiqayotganligi (ham diniy bilimning o‘sishi) kelin va qiz o‘rtasidagi farq kamayib, kelinlik stereotiplari, kelinlikni anglatuvchi etalonlar yo‘qolib borishiga sabab bo‘lmoqda. Begona adresant adresatning ko‘rinishiga qarab, kelin yoki qiz chegarasini qo‘yishi qiyinlashgan. Shu sababli, begona adresant notanish ayollarga nisbatan **kelin, kelinoyi, kelinoy, kelinposhsha, yanga, yangamullo** murojaatlarining o‘rnini **opa** yoki **singlim** murojaati egallay boshladi. Bundan tashqari, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar ham til birliklarining funksional jihatiga ta’sir o‘tkazmay qolmaydi. Masalan, yildan yilga oilaviy ajrimlarning ko‘payayotganligi, beva ayollar ham borligini inobatga olgan holda kishilarga noqulay hissiy ta’sir o‘tkazmaslik uchun **opa** murojaat shaklidan yoki umuman nominatsiya ishtirok etmaydigan birliklardan (**kechirasiz, uzr, ma’zur tutasiz kabi**) foydalana boshlandi. Bu kabi murojaat shakllaridan foydalanilayotganiga sabab notanish so‘zlovchida tinglovchi haqida yetarlicha kognitiv bilimlar mavjud emasligi bo‘lib, bu bilimlar o‘rnini milliy qadriyatlar asosida shakllangan kognitiv va madaniy bilimlar to‘ldirishi natijasida yuzaga kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B.46
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – Москва: Издательский дом "ЯСК", 1997. – С.40.
3. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. – Москва: Прогресс, 1999. – С. 131.
4. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов: 2004. №1. – С.18-37.
5. Evans V, Green M. Cognitive Linguistics, An Introduction. – Edinburgh: Press, 2006.

**O‘ZBEK TILIDA HALOLLIK TUSHUNCHASINING LEKSIK-
SEMANTIK IFODALANISHI
THE LEXICAL-SEMANTIC EXPRESSION OF THE CONCEPT OF
HONESTY IN THE UZBEK LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/YPOE4976

Bovmanova Bashorat To‘ychi qizi

O‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti

[*bashoratbovmanova@mail.com*](mailto:bashoratbovmanova@mail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilida halollik tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi yoritilgan. Ushbu tushuncha shakllanishiga xizmat qilgan o‘zbek xalqining hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzini o‘zida aks ettiruvchi halol semantikali so‘zlar tahlil qilingan va misollar bilan asoslangan.

Kalit so‘zlar: halollik, halollamoq, halola, haloli, halolxo‘r, halollik vaksinasi, halollik ro‘zasi

Annotation. This article explores the lexical-semantic expression of the concept of honesty in the Uzbek language. It analyzes words with honest semantics that reflect the philosophy of life, religious values, and modern thinking style of the Uzbek people, which have contributed to the formation of the concept, and supports the analysis with examples.

Keywords: honesty, to act honestly, halala, legitimate/lawful, an honest person, vaccine of honesty, fasting of honesty

O‘zbek tilidagi “halollik” tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, ushbu tushunchaning murakkab ekanligini ta’kidlash lozim. Zero, mazkur tushuncha shakllanishida xalqimizning azaliy hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzi uyg‘unlashib ketgan.

Halollik tushunchasi murakkab semantikaga ega ekanligi uning pragmatik ma’nosining turli-tumanligi bilan ham bog‘liq. Nutq jarayonida turli vaziyatlarda ushbu so‘zning o‘ziga xos ma’no qirralari ko‘rinadi. Masalan, kim uchundir mehnat qilib topilgan rizq, kim uchundir pokiza, kim uchundir shar’iy mumkin bo‘lgan narsalar halol bo‘lishi mumkin.

Mavhum tushuncha hisoblangan abstrakt so‘zlarning ma’no ko‘lami til egalarining tafakkur tarziga bog‘liq ekanligi ma’lum.

“Abstrakt so‘zlardagi «ma’noning tebranish chegarasi» ham konkret so‘zlarnikidan farqlidir. Denotativ so‘zlardagi «ma’noning tebranish chegarasi» predmetlar sinfiga xos xususiyatlarga ega konkret predmetning belgilari asosida aniqlanadi. Ma’lumki, bu xususiyatlar nomning signifikativ ma’nosida aks etadi. Masalan, qor so‘zining ma’noviy tebranish kengligi uning signifikatida aks etgan xususiyatlari asosida belgilanadi: oq rangli kristall shakldagi sovuq yog‘in. Lisoniy

hamjamiyatdagi insonlar ongida qor so‘zining ma‘nosi bir xil bo‘ladi. Ya‘ni mazkur so‘zda ma‘noviy tebranish aniq kuzatilmaydi. Denotatga ega bo‘lmagan nomlarning ma‘noviy tebranishi ma‘lum darajada ixtiyoriy bo‘lib, u lisoniy hamjamiyatda mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning kengligi bilan belgilanadi. Masalan, denotatsiz hisoblangan muhabbat abstrakt nomining ma‘noviy tebranish kengligi o‘zbek tili egalari ongida mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning tebranish kengligi bilan chegaralanadi. Ya‘ni ushbu so‘z “kimsaning kimsaga yoki biror bir narsaga qalbdan berilish, moyillik hissi”ni nomlaydi [O‘TIL, 2022: 775]. Har bir kishida mazkur hisning turlicha kechishi natijasida so‘z ma‘nosining tebranishi kuzatiladi” [ҲАКИМОВА, 2020: 89].

O‘zbek tilida “halollik” tushunchasini halol so‘zi va u bilan yasalgan *halollik*, *halollamoq*, *halola*, *haloli*, *halolxo‘r*, *oshihalol kabi*, *to‘g‘ri*, *to‘g‘rilik*; *pok*, *pokiza*, *pokizalik*; *iymonli*, *insofli*, *diyonatli*, *vafodor* kabi leksemalar; *jufti halol*, *luqmayi halol*, *lafzi halol* kabi iboralar, *ona sutidek halol* kabi o‘xshatishlar tashkil etadi.

Dastlab **halollik** so‘zi ifodalaydigan konseptlarga to‘xtalib o‘tamiz.

1. Halollik vijdon bilan, insof yuzasidan ish tutish tushunchasini ifodalaydi. Vijdon esa kishining o‘z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas‘uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biridir [O‘TIL, 2022: 545]. Ushbu konsept halollik, diyonat, insof kabi so‘zlar bilan ham nomlanishi mumkin. Mazkur konseptaul tushuncha nutqda asosan nasriy matnlarda, shuningdek, rasmiy, publitsistik matnlarda ham ko‘p uchraydi. *Halollik, to‘g‘rilik, poklik — odamiylikning eng zaruriy mezonidir.* (Gazetadan)

Mehnat qilib umr kechirish ma‘nosini beradi. Bunda ayyorliklarsiz, aldovlarsiz, o‘g‘riliksiz, qallobliklarsiz mehnat qilib rizq-ro‘z topish masalasi ko‘nladalang qo‘yilgan. Kimnidir aldab, ayyorlik qilib topilgan pul yoki rizq harom degan ziddiyat mavjud. Ushbu tushuncha quyidagi matnlarda raellashadi:

Men bunday intizomsizlikka chidab turolmayman, — boshliq tikmachokday mushti bilan stolni urdi, — men halollik bilan, vijdon bilan ishlaydigan odamni yaxshi ko‘raman. (Oybek, Nur qidirib)

Inson har bir ishni halollik ila qilsa uning oxiri xayrli bo‘lur, buning uchun esa har bir inson “halollik ro‘zasi”ni tutmog‘i lozim.

E’tibor qilinsa, ushbu matnda okkazional ma‘noni qo‘llash mavjud. Halollik ro‘zasi birikmasi noodatiy bog‘lanish bo‘lib, u haromdan tiyilish ma‘nosini bermoqda.

2. Halol ekanlik. Shariat hukmlariga binoan halol bo‘lish holati. *Islom shariatida halollik muhim o‘rin tutib, u inson umri xotirjam, osoyishta va farovonlik bilan o‘tishiga garov, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.* (Sh.Ahmedov)

Ma‘lumki, Islom dinida halol tushunchasi juda muhim ahamiyatga molik tushuncha. Dinimizda iste‘mol qilish, qo‘llash, ishlatish mumkin qilingan narsalarga asoslanib yashash halollikdir.

3. Poraxo‘rliksiz yashash ma‘nosini beradi. Bu tushuncha avval halollikni ifodalovchi bosh ma‘noning tarkibiy qismida mavjud bo‘lib, so‘nggi yillarda alohida konsept darajasiga aylana olgan. Bunga halollik so‘zining yangicha

birikmada qo‘llash sabab bo‘ldi: halollik vaksinasi. Ushbu qo‘llash birinchi marta O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan qo‘llandi va rasmiy, publitsistik nutqda faol ishlatilada boshladi.

Korrupsiyani hozirgi kungacha hech qanday jazo, hech qanday xavf oldini ololmagan. Buning yagona yo‘li – “halollik vaksinasi”. Ya’ni, halollik insonning ongu shuurida bo‘lishi lozim. Uni esa paydo qilish kerak bo‘ladi. Ochko‘zlikni, yebto‘ymaslikni faqat ma’rifat bilan yengish mumkin. Millatning yuzlab yillar davomida yig‘gan bilimi, tajribasi, ma’naviy qadriyatlari, albatta, “halollik vaksinasi”ni paydo qilish uchun yetarli bo‘ladi.

“Halollik” tushunchasi semantik maydonining yadrosidan *halol* leksemasi o‘rin oladi. O‘zbek tilida **halol** leksemasi quyidagi tushunchalarni ifodalaydi.

Halol. 1. Shariat hukmiga muvofiq yesa, ichsa, foydalansa bo‘ladigan; harom emas. Ushbu ma’no quyidagi kabi kontekstlarda reallashgan:

Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo‘lsin. (A. Qahhor).

Oshing halol bo‘lsa, ko‘chada ich. (Maqol).

«Halol» standartlari mahsulotlarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, sotish va markirovka qilish jarayonlariga Islom qonunlariga binoan talablarni belgilaydi. (Gazetadan)

2. Kishining o‘ziga qarashli, o‘z mehnati bilan, peshona teri to‘kib topilgan; xiyonat, g‘irromlik kabilardan xoli. Mazkur ma’no aks etgan matnlar:

Jondilidan halol ishlaydigan odamlar bilan inoq.. (R. Fayziy).

To‘g‘ri tut ishingni va halol yasha! (Shuhrat).

Mahfuza endi qing‘irlikni tashlar, bolalarini halol pul bilan boqib, voyaga yetkazar.. (Gazetadan).

3. G‘irromlikka o‘rganmagan, qing‘ir yo‘lga bormaydigan, birovni aldamaydigan; to‘g‘ri, sofdil. *Halol kishi.*

Kolxoz raisi umri yetimlik bilan o‘tgan halol odam. (Sh. Rashidov). *Bechora Oqila o‘zi juda halol, mehnatkash, bolalarga juda mehribon ayol.* (A. Qahhor). *Azaliy xalqing bor bir el qatori, Tantiyu mehnatkash, to‘g‘riso‘z, halol.* (A. Oripov).

4. Nikohlab olingan, qonuniy (xotin haqida). *Birovning halolini birov suyardigan zamon ekan-da, vodarig‘?* (S. Siyoev). *O‘zining bir emas, ikkita xotini bo‘la turib, tag‘in bir yigitning haloliga ko‘z olaytirish.* (A. Qodiriy)

5. Foizsiz, sudxo‘rliksiz. Masalaga mantiqan qaraganda ham islom dini nuqtayi nazaridan ta’qiqlangan – ribo, ya’ni foizga olingan kredit hisobidan ishlab chiqilgan mahsulotni to‘laqonli “HALOL” deyish to‘g‘ri emas. Shunday paytlarda islom bank-moliya tizimining moliyaviy mahsulotlari tadbirkorlarga qo‘l kelishi shubhasiz.(Gazetadan)

6. O‘zbek kurashida sof g‘alabaga beriladigan baho. Davlatimizning bevosita ko‘llab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng e’tirof etildi, «kurash», «halol», «ta’zim», «to‘xta» va «yonbosh» kabi atamalar esa xalqaro sport lug‘ati tarkibidan mustahkam o‘rin egalladi.

HALOLA. Mazkur so‘z bugungi kunda keng qo‘llanmaydi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ikkita ma‘nosi berilgan:

1. Eriga xiyonat qilmaydigan, halol xotin.
- 2 Nikohlab olingan, qonuniy xotin.

Lekin islom ilmida halola termini mavjud bo‘lib, u quyidagi kabi ma‘noni anglatadi:

Shar‘iy halolaning ko‘rinishi. Shar‘iy halolaning yo‘li va joiz tariqasi shuki, uch taloq qo‘yilgan ayol idda o‘tirganidan keyin o‘zining roziligiga binoan biror kishiga nikohlanib, u bilan birga yashaydilar. Keyinchalik biror mojaro yoki kelishmovchilik sababli er-xotin o‘rtasida janjal chiqib, ikkinchi er ham ayolga taloq qo‘ysa yoki ikkinchi er vafot etsa, taloq yoki vafot iddasidan keyin ayol avvalgi eriga halol bo‘ladi. Endi ikkalalari qaytadan nikohlanishlari mumkin bo‘ladi.(Zikr ahlidan so‘rang)

HALOLLAMOQ. Biror narsani oqlash, unga arziydigan, munosib bo‘lgan ish qilmoq [O‘TIL, 2022: 527]. *Nonni halollab yeyish kerak.*(N.Safarov). *Urushda ham o‘g‘lim sutimni halollabdi. Bolalarimdan roziman.* (N.Safarov).

Halollamoq so‘zining boshqa ma‘nolari borki, ular izohli lug‘atga kiritilmagan. Masalan, chorva mollariga bo‘ri tegdi. Agar u o‘lsa, harom ketadi. Shuning uchun joni chiqmasdan so‘yib yuborilsa, halollangan bo‘ladi. Og‘zaki nutqda bunday vaziyatlarda halollab olmoq birikmasi qo‘llanadi. Yoki idishni, kiyimni, quduqdagi suvni halollab olish kabi tushunchalar bor. Masalan, quduqqa chumchuq tushib ketgan bo‘lsa, 20 chelak suv olib tashlash bilan halollab olinadi.

Umuman olganda, halollik va u bilan bog‘liq barcha tushunchalar o‘zbek millati uchun ajralmas va muhim qadriyat darajasida ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ижтимоий одоблар. –Тошкент: Hilol nashr, 2012.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Хакимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2019. – 180 б.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. <https://newtone>
6. <https://ru.wikipedia>.

**HAJM-O‘LCHOV BILDIRUVCHI SIFATLARNING NISBIYLIK
XUSUSIYATI
THE RELATIVITY OF ADJECTIVES DENOTING SIZE AND
DIMENSION**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ELJX5528

Jumaniyozova Charos Mahmudovna

1-bosqich tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

[*ch.jumaniyozova@gmail.com*](mailto:ch.jumaniyozova@gmail.com)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilida hajm va o‘lchovni bildiruvchi sifatlarning semantik-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. “Katta”, “baland”, “yengil”, “uzun” kabi sifatlar aniq, konkret o‘lchovni ifodalamay, boshqa predmet yoki hodisalar bilan solishtirilgandagina mazmunan to‘liq namoyon bo‘lishi ilmiy asosda yoritiladi. Maqolada hajm-o‘lchov sifatlarining nisbiy belgi ifodalashi, ularning mohiyati, til tizimidagi va nutqiy jarayondagi o‘rni, shuningdek, inson tafakkuridagi konseptual xarakteri ko‘rib chiqiladi. Natijada, hajm-o‘lchov sifatlari ifodalagan ma‘no nisbiy xarakterliligi va bu til hamda tafakkurning o‘zaro aloqasida muhim omil ekanligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *hajm-o‘lchov, nisbiy belgi, sifat, antroposentrik, leksema.*

Annotation. *This article analyzes the semantic and pragmatic features of adjectives in the Uzbek language that denote size and dimension. Adjectives such as “big,” “tall,” “light,” and “long” do not express a precise, concrete measurement; rather, their full meaning is revealed only in comparison with other objects or phenomena, which is explained on a scientific basis. The article examines the relative nature of dimensional adjectives, their essence, their place in the language system and in the speech process, as well as their conceptual character in human cognition. As a result, it is substantiated that the meanings expressed by dimensional adjectives are relative in nature and that this relativity plays an important role in the interrelation between language and thought.*

Keywords: *size-dimension, relative feature, adjective, anthropocentric, lexeme.*

Sifat so‘z turkumi tarkibida hajm-o‘lchov bildiruvchi so‘zlar borki, ularning real, konkret bir o‘lchov ma‘nosi mavjud emas. Ular boshqa bir obyekt bilan solishtirish, boshqa bir obyektga nisbatan qarash natijasida aniqlanadigan hajm yoki o‘lchovni ifodalaydi. Hajm-o‘lchov bildiruvchi leksemalar ifodalaydigan nisbiy belgi predmet va hodisalarning katta-kichik, uzun-qisqa, tor-keng, yengil-og‘ir kabi belgilarini anglatadi. Bu belgilar obyektiv reallikka asoslangan bo‘lsa-da, ularning ifodalanishi ko‘pincha nisbiy xarakterga ega. Ularni har qanday hajmga yoki o‘lchovga nisbatan qo‘llash mumkin. Chunki bu belgilar biron-bir narsa-hodisani boshqa bir narsa-hodisaga solishtirish natijasida aniqlanadi. Bunday

so‘zlarning o‘lchovi nisbatan olinadi va o‘zgaruvchan bo‘ladi. Masalan, biz *baland* so‘zini har qanday balandlikdagi, o‘lchamdagi predmetlarga nisbatan qo‘llashimiz mumkin. Ya’ni, ***baland bino*** deb baho bergan binomiz o‘zidan baland bo‘lgan bino bilan solishtirganda ***kalta bino*** bo‘lib qolishi yoki aksincha ***o‘ziga nisbatan past binoga*** nisbatan haqiqatda ***baland bino*** bo‘lishi tabiiy. Bunday belgilarni oraliq hodisa sifatida baholab, nisbiy belgi deyishimiz mumkin. Chunki ular biror-bir narsa belgisini ikkinchi bir shu kabi narsa bilan solishtirganda, bir-biriga nisbatan olinganda aniqlanadi.

Katta, kichik, uzun, qisqa, og‘ir, yengil, baland, past kabi leksemalarning o‘lchov bilan bog‘liq ma’nolarini aniqlash qiyin va hatto ilojisiz. Kattalik biron bir narsaning hajm, ko‘lam, daraja jihatdan me’yordan ortiqqligini bildiradi. Biron bir narsaning hajm, ko‘lam jihatdan kattaligini ko‘rish (ko‘z) orqali sezish mumkin. Xuddi shu tariqa kichik, uzun, qisqa, baland, past kabi belgilarni ham kuzatish mumkin: *uyning kichikligini ko‘rmoq, arqonning uzunligini ko‘rmoq, yo‘lning qisqaligini ko‘rmoq, binoning balandligini ko‘rmoq, daraxtning pastligini ko‘rmoq*. Shu nuqtayi nazardan kuzatish mumkin bo‘lgan mazkur belgi nomlarini konkret nomlar deyish mumkin. Lekin katta, kichik, uzun, qisqa, baland, past kabi belgi-xususiyatlar alohida olingan obyektning o‘ziga xos belgisi emas, balki ushbu belgilar ma’lum bir me’yor bilan yoki bir-biriga nisbatan olinadigan obyektlar bilan shartlangandir. Archaning yashilligi uning statik, boshqa obyektlar ta’sirisiz faqat o‘ziga xos belgisidir. Ushbu belgini bevosita ko‘z orqali kuzatish mumkin. Archaning balandligini bilish uchun esa uni ma’lum bir boshqa obyekt (boshqa archa) bilan yoki ma’lum bir me’yor bilan taqqoslash, ya’ni o‘lchash lozim. Bunday kuzatish, taqqoslash va u orqali hukm chiqarish bu bevosita kuzatishdan ancha murakkab bo‘lgan aqliy idrok jarayonidir. Bir tomondan katta, kichik, uzun, qisqa, baland, past kabi o‘lchov nomlari ifodalayotgan belgilarni hissiy bilish (ko‘rish), ya’ni sezgilar orqali bilish mumkin bo‘lsa, ikkinchi tomondan ushbu belgilar aqliy mushohada orqali idrok etiladi. Demak, hajm-o‘lchov bildiradigan belgilar hissiy va aqliy bilishning hamkorligida idrok etiladi degan mulohazaga kelish mumkin. Xuddi shu kabi *og‘ir, yengil* leksemalari nomlayotgan belgilarni ko‘tarib ko‘rib ham bilish mumkindek tuyulsa-da, ular ham aqliy jarayon aralashuvi mahsulidir. Buni quyida badiiy matndan olingan misollar orqali ko‘rib chiqamiz.

Yengil leksemasi. *Tolibjon onasini ko‘tarib, so‘riga olib keldi. Yengil, qushdan ham yengil bo‘lib qolibdi* [Said Ahmad, 2008: 8]. “Yengil” leksemasi “og‘irligi, vazni kam, vazmin emas” [O‘TIL, 2022: 11] va bir qancha ko‘chma ma’nolarni anglatadi. Ushbu misolda solishtirilayotgan obyektlar mavjud bo‘lib, ular qush va onadir. Qush yengillik, kichkinalik belgisi sifatida kelyapti. Haqiqatda esa hech qachon qush va odamni og‘irlik nuqtayi nazaridan solishtirib bo‘lmaydi. Lekin bu yerda sho‘rlik onaizorning qarib, kichrayib, ozib qolganini ifodalash maqsadida yozuvchi uni qush bilan qiyoslayapti va buning natijasida belgi nihoyatda kamaytirilib ifodalanyapti. Ko‘ringanidek, “yengil” leksemasi aniq miqdoriy og‘irlikni emas, boshqa predmet yoki hodisaga nisbatan og‘irlikning kamligini bildiradi Bundan tashqari “yengil” so‘zi nutqda yoki kontekstda “yengil

kulgi”, “yengil hazil”, “yengil ish”, “yengil topshiriq” kabi birikmalar tarkibida ko‘chma ma’noda qo‘llanadi va bunda ham uning aniq, konkret o‘lchovi yo‘q. Ya’ni, yuqoridagi birikmalarda ham yengil so‘zi aniq belgini emas, balki nisbiy belgi ifodalayotganini ko‘rishimiz mumkin. Chunki vazifaning yoki topshiriqning yengilligi har kim uchun har xil bo‘lib, bu adresant holati, vaziyati, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, jinsi va hokoza bilan bog‘liq bo‘ladi,

Katta leksemasi. *Kechqurun katta kuyov keladi. Nevaralar keladi. Uy to‘lib ketadi-ya!* [Said Ahmad, 2008:19] “Katta” leksemasi hajm, miqdor, yosh jihatdan belgining ortiqqligini bildiradi va har qanday kattalikka nisbatan qo‘llanishi mumkin. Biz keltirgan misolda esa bu leksema shaxsga nisbatan qo‘llangan va u (obyekt) boshqa kuyovlarga (obyektlarga) nisbatan yosh jihatdan katta ekanligini bildiriyapti. U hamma uchun emas, balki faqat subyekt uchun *katta kuyov*, subyektning boshqa kuyovlariga nisbatan *kattadir*. Boshqa o‘zidan yoshi kattalar bilan solishtirilganda esa u kichkina ham bo‘lishi tabiiy.

Baland leksemasi. *Tolibjon ana shunday paytlarda baland bir tosh tepasiga chiqib, olislarga termuladi* [Said Ahmad, 2008: 53]. Baland so‘zining ham aniq bir o‘lchovi yo‘q, lekin belgining me’yordan ortiqqligini ifodalaydi. Bunda hatto me’yor ham aniq emas. Me’yor qachonki obyektlar solishtirilganda ma’lum bo‘ladi. Unda ham bu me’yor faqat shu holat uchun me’yor, boshqa holatlarda esa u yana o‘zgaradi. Yuqoridagi misolda esa subyekt tasvirlayotgan joy(makon)dagi barcha toshlar bir-biriga solishtirilganda aniqlangan baland tosh nazarda tutilgan.

Og‘ir leksemasi. *Birozdan keyin qiyiqqa tuyilgan og‘ir bir narsani otasining oldiga qo‘ydi* [Said Ahmad, 2008: 19]. Og‘ir leksemasi ham xuddi shunday. Uning ham aniq bir o‘lchovi ma’nosi mavjud emas. U bosh ma’nosi bilan har qanday og‘irlikdagi aniq, konkret narsalarga nisbatan qo‘llanishi yoki ko‘chma ma’noda mavhum tushunchalar bilan ham qo‘llanishi mumkin. Ko‘chma ma’noda “og‘ir ish”, “og‘ir sharoit” birikmalarida qo‘llanilganda ham subyektivlik kuchliligini ko‘rish mumkin, chunki kimdir “og‘ir sharoit” deb baho berayotgan voqea-hodisa haqida boshqa bir shaxs fikri boshqacha bo‘lishi mumkin. Ko‘ringanidek og‘ir leksemasining o‘z ma’nosi ham, ko‘chma ma’nosi ham aniq emas. Uning ma’nosi nutq egasi bilan bog‘liq.

Obyektiv belgi-xususiyat bildiruvchi so‘zlar guruhiga kiruvchi “hajm-o‘lchovi” ifodalovchi so‘zlar boshqa obyektiv belgi-xususiyat ifodalovchi so‘zlardan farq qiladi. Ya’ni bunday so‘zlar ifodalagan ma’no mutlaq emas, qiyosiy tarzda belgilanadi. Semantik jihatdan nisbiy belgi ifodalovchi so‘zlar perseptiv belgilar guruhiga kiradi, chunki ular inson sezgi-idroki orqali aniqlanadi. Antroposentrik jihatdan esa nisbiy belgi insonning o‘ziga xos qarashi, ijtimoiy kelib chiqishi, mavqeyi, yosh va jins xususiyatlari bilan bog‘liqligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, kattalar uchun *qisqa yo‘l, yaqin masofa* bola uchun *uzun yo‘l, uzoq masofa* bo‘lishi tabiiy. Bu o‘rinda belgini qabul qilishdagi farq subyektlarning yosh xususiyati bilan bog‘liq.

Demak, hajm-o‘lchovi ifodalovchi sifat leksemalar narsa-hodisalarga xos obyektiv ma’no ifodalashi bilan bir qatorda aniq, konkret o‘lchovi yoki chegaraga ega emas. Ular aniq, konkret narsalar bilan qo‘llanib obyektga xos nisbiy belgini,

mavhum tushunchalar bilan qo‘llanganda esa subyektiv ma’no ifodalaydi. Bu holat deyarli barcha obyektiv belgi-xususiyat sifatlariga xos deyishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ҳақимова, М. Ўзбек тилида абстракт сифатлар. Ўзбек тили ва адабиёти, 2018.- 2 сон. – Б. 61-65
2. Mahmudov, N., Til tilsimi tadqiqi. Toshkent: Mumtoz so‘z. 2017. – 175 b.
3. Сафаров, Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах: Сангзор нашриёти. 2006. – 92 b.
4. Tocyta, E. et al. 2024, Objective or subjective adjectives? A case study on UNESCO Global Geopark tourism texts. COGENT ARTS & HUMANITIES. Vol.11, NO1.
5. Said, Ahmad. Jimjitlik. Toshkent: O‘zbekiston. 2008. – 276 b.
6. Qodirova, B. Belgi bildiruvchi leksemalarning lingvokulturologik xususiyatlari: Filol.fan.nomz. diss.-Toshkent. 2009.
7. Hakimova, M. Semasiologiya. Toshkent. 2025. – 142 b.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. Toshkent. 2022.

**KICHRAYTIRISH QO‘SHIMCHALARINING NUTQDAGI
AHAMIYATI**
THE IMPORTANCE OF DIMINUTIVE SUFFIXES IN SPEECH
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/UGEW4806

Xayrullayeva Ra’no Luqmon qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch-doktoranti
[*xayrullayevvarano43@gmail.com*](mailto:xayrullayevvarano43@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada kichraytirish ma’nosining ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Kichraytirish-erkalash ma’nosini yuzaga chiqarishning eng keng tarqalgan usuli haqida so‘z boradi. Kichraytirishni hosil qiluvchi grammatik shakllarga misollar keltirilgan. Kichraytirish-erkalash shakllarining nutq madaniyatida muhim roli, insonlar o‘rtasidagi hissiy bog‘liqlikni kuchaytirishi, iliqlik va samimiyat ifodalashi, nutqni yumshatish kabi funksiyalarni bajarishi haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: grammatik vosita, shakl yasovchi qo‘shimcha, nutq madaniyati, nutqiy vaziyat, shaxs bildiruvchi otlar, narsa otlari, qo‘shimcha ma’no, kesatish semasi, kamsitish semasi, kichik hajm, kichraytirish ma’no, erkalash ma’no, samimiy ohang, yangi leksik ma’no, hissiy-emotsional ifodalar.

Annotation. This article analyzes the characteristics of expressing diminutive meaning. It discusses the most common method of conveying diminutive-affectionate meanings. Examples of grammatical forms that produce diminutives are provided. The article highlights the important role of diminutive-affectionate forms in speech culture, their function in strengthening emotional bonds between people, expressing warmth and sincerity, and softening speech.

Keywords: grammatical tool, word-forming affix, speech culture, speech situation, nouns denoting persons and objects, additional meaning, irony seme, derogatory seme, small size, diminutive meaning, affectionate meaning, sincere tone, new lexical meaning, emotional-expressive expressions.

O‘zbek tilshunosligida otlarning kichraytirish-erkalash shakli va uning uslubiy tarafdin farqlanuvchi jihatlari, shuningdek, ushbu shakl yasovchilarning qo‘llanish doirasi va tarixiy o‘zagi haqida ilmiy o‘rganilishlar nisbatan kamroq uchraydi. Ma’lumki, kichraytirish-erkalash shakllari otlarda leksik ma’noga qo‘shimcha ma’no yuklaydi, bu ma’no me’yordagi so‘zga nisbatan kichiklikni ifodalagnligi uchun o‘zbek tildagi norma, ya’ni paradigma qolipida o‘rganilishi til me’yorlariga mos keladi. O‘zbek tilida kichraytirish ma’nosini hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bu shakl yasovchi qo‘shimchalardan foydalanishdir. Eng ko‘p uchraydigan kichraytirish qo‘shimchalari quyidagilardan iborat: -cha, -choq, -chak, -ak, -gina, -qina, -kina, -voy, -boy, -qay, -kay [Рахматуллаев, 2010: 56]. Ushbu qo‘shimchalar so‘zga qo‘shilganida, unga kichik, yumshoq yoki

yoqimli, erkalash ohangidagi ma’no yuklaydi. O‘zbek tilshunosligi me’yorlarida - cha shakl yasovchi qo‘shimcha shaxs bildiruvchi otlardan boshqa otlarga qo‘shilganda odatda kichraytirish ma’nosini beradi: tog‘acha, ukacha, jiyancha, nevaracha, qizcha, yigitcha. Shaxs nomlariga qo‘shilganda esa kamsitish, kesatish semasini anglatadi: Ko‘l yoqlab o‘zi ozg‘in, ko‘p gapiradigan Akbarcha mayda qadamlar bilan kelardi. Yana shuni alohida ta’kidlash lozimki, narsa otlariga qo‘shilganda ham kichraytirish ma’nosini beradi: hovuzcha, qushcha, uycha, baliqcha kabi. Misol uchun, U – [suv] qaynama beton hovuzchalar orqali yerosti quvurlariga quyilib, dala yoqalab yugura ketdi. (Sh. G‘ulomov, Yorqin ufqlar) Ba’zi so‘zlar tarkibida – cha affiksi kichraytirish ma’nosini yo‘qotib, so‘z yasash xususiyatiga o‘tgan va omonimlik hosil qilgan: sholcha, bog‘cha, qizilcha. Jundan to‘qilgan palos. Himmatga «Qani, o‘tir!» dedi oshpaz, yozib qo‘ygan sholchani ko‘rsatib.

Kichraytirish-erkalash shakllari insonlar o‘rtasidagi muloqotning ajralmas qismi bo‘lib, nutq madaniyatida muhim rol o‘ynaydi. Bu shakllar insonlar o‘rtasidagi hissiy bog‘liqlikni kuchaytirish, ilqlik va samimiyat ifodalash, nutqni yumshatish kabi funksiyalarni bajaradi. Kichraytirish-erkalash so‘zlari turli vaziyatlarda qo‘llanadi va ularning muloqot samaradorligiga ta’siri katta.

Kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari odatda mehribonlik va ilqlik ifodalash uchun ishlatiladi. Bunday shakllar insonlar o‘rtasidagi munosabatni yumshatib, yaqinlik va do‘stona kayfiyat yaratadi. Jumladan, ota-onalar farzandlariga “bolajonim”, “qizaloq”, “o‘g‘ilcham” kabi murojaat qilib, ularga bo‘lgan mehrini ifodalaydi. Xuddi shunday, turmush o‘rtoqlar, do‘stlar va yaqin qarindoshlar o‘zaro kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari orqali ilqlik muhit yaratadi.

Nutqda kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari ohang va hissiyotlarni boyitishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, “kitob” va “kitobcha” so‘zlari bir xil lug‘aviy ma’noga ega bo‘lsa-da, “kitobcha” shakli yumshoqroq va mehr bilan ishlatilgan nutqiy birlik sifatida qabul qilinadi. Ayniqsa, bolalar bilan suhbatda bunday so‘zlar ularning e’tiborini jalb qilish va nutqiy estetikani shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kichraytirish-erkalash qo‘shimchalari muloqot jarayonida insonlarning bir-biriga bo‘lgan munosabatini yaqinlashtiradi. Masalan, oilada, do‘stlar davrasida yoki ish muhitida kichraytirish shakllari ishlatilsa, rasmiylik yumshab, odamlar o‘zlarini erkinroq his qilishadi. Bu esa muloqotni soddalashtirib, insonlar o‘rtasidagi tushunishni yaxshilaydi.

Nutq madaniyati doirasida kichraytirish-erkalash shakllaridan foydalanish muvofiqlik tamoyiliga bog‘liq. Ularni ishlatishda vaziyat, suhbatdoshlarga bo‘lgan hurmat, yosh va rasmiylik darajasi hisobga olinishi kerak. Rasmiy nutqda yoki jiddiy muloqotlarda ortiqcha kichraytirish-erkalash shakllaridan foydalanish nomaqbul bo‘lishi mumkin. Masalan, ilmiy anjuman yoki ishbilarmonlik uchrashuvida norasmiy uslubdagi “kitobcha”, “savolcha”, “ishcham” kabi shakllar noo‘rin bo‘lishi mumkin.

Kichraytirish-erkalash shakllari ba’zan nafaqat mehribonlikni, balki kinoya, hazil yoki istehzoni ham ifodalashi mumkin. Masalan, “yigitvoy” yoki

“shoircham” so‘zlari ba‘zan hazil yoki ozgina tanqidiy ma’noda ham ishlatilishi mumkin. Bu kabi so‘zlar nutqiy vaziyatga qarab turlicha ta’sir qilishi mumkin, shuning uchun ularning ishlatilishida ehtiyotkorlik talab etiladi.

O‘zbek xalqining mehribonlik, oilaviy qadriyatlar va jamoat munosabatlariga ahamiyat berishi nutqda kichraytirish-erkalashni keng tarqalishini talab qiladi. Bu tilning madaniy kodlarini aks ettiradi. Kichraytirish shakli quyidagi affiksalar orqali yasaladi: 1) *-cha* qo‘shimchasi bilan. Bu affiks shaxs va narsalarning kichik ekanligini bildiradi: *yigitcha, daftarcha, qushcha, kitobcha, uycha* kabi. Masalan: *Shoir daftarchasini tizzasiga qo‘yib tez-tez yozar edi. (A.Qahhor). Yarim soat o‘tar-o‘tmas ular talabalar shaharchasiga kirib borishdi. (O‘. Umarbekov).* Bu affiks shaxs bildirgan otlarga qo‘shilganda, kichraytirish ma’nosidan tashqari, erkalash yoki kamsitish ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan: *«Qani bo‘lmasa, tingla, o‘g‘ilcha», - deydi chol va yo‘talib tarixini boshlaydi. (Oybek). Luqmonchani atrofida suhbat, bahs davom etardi. (A.Muxtor). Bo, muncha noz qilmasang, otincha?! (H.G‘ulom). Ichkariga kiring, anavi yetimcha qizimizni o‘ldirib qo‘yay deyapti. (Mirmuhsin).* *-cha* qo‘shimchasi olgan so‘zlar ba‘zan kichraytirish ma’nosini yo‘qotib, semantik o‘zgarish natijasida yangi leksik ma’no bildirishi ham mumkin: *qalamcha* (payvand va ekish uchun o‘simlikdan kesib olingan novda), *naycha* (paxta egatiga suv quyish uchun ishlatiladigan asbob yoki to‘qimachilik asbobi), *qizilcha* (sabzavot), *ko‘kcha* (qovun turi) kabi. Bunday hollarda so‘z o‘zining dastlabki ma’nosini yo‘qotadi, affiks so‘zning asosidan ajralmas holatga keladi. Masalan: *Nafisa opa ilgari bolalar bog‘chasida murabbiya bo‘lib ishlardi. (Mirmuhsin). Abdulla muzdek beqasam ko‘rpacha ustiga cho‘zildi. (O‘.Umarbekov).* *Bu yerning bola-chaqasi tili chiqib, avval bilgan so‘zi - arqoq bilan tarozu, naycha bila moxi. (A.Muxtor). Patnis ko‘kcha va shakarpalak kosalari bilan to‘la edi. (M.Ismoil); 2) -choq, -chak, -chiq* qo‘shimchalari bilan. Bu affiks har turli so‘zlarga qo‘shilib kichraytirish, shuningdek, erkalash ma’nolarini ifodalaydi: *toychoq, qozichoq, qulunchiq, kelinchak, tugunchak, qopchiq* kabi. Masalan: *Quloqlarning oqi va oyoqchalarining olasi o‘zlariga juda yarashgan qo‘zichoqlar chakmon ustida jimgina yotishar edi. (P.Qodirov). Kelinchak visolin kutgan yigitday, Sharafli ayyomga xalqim muntazir. (G‘.G‘ulom). Suvonjon ertasiga va‘dalashgan vaqtda yetib keldi. Uning orqasida qopchiq, qo‘lida po‘stin, yelkasida miltiq bor edi. (S.Anorboyev).* Izoh: *qopchiq* so‘zida *-chiq* qo‘shimchasining ma’nosi ancha kuchsizlangan.

Til doimiy ravishda o‘zgarib, rivojlanib boradigan tirik tizim hisoblanadi. Undagi so‘z shakllari va semantik xususiyatlar jamiyat ehtiyojlariga, muloqot jarayoniga va madaniy o‘zgarishlarga bog‘liq holda rivojlanadi. Kichraytirish-erkalash shakllari ham til taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi va uning so‘z boyligi, ta’sirchanligi hamda nutqiy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Kichraytirish-erkalash shakllari tilning lug‘aviy boyligini oshiruvchi vositalardan biri hisoblanib nutqning og‘zaki va yozma shakllarida ham namoyon bo‘lib boradi. Ular yangi so‘zlar va variantlar hosil qilishga yordam beradi. Masalan, “bola” so‘zidan hosil qilingan “bolajon”, “bolacha”, “bolakay”, “bolam”

kabi shakllar til imkoniyatlarini kengaytiradi. Ushbu jarayon tilning morfologik va semantik jihatdan rivojlanishini ta'minlaydi. Kichraytirish-erkalash shakllari nutqning ta'sirchanligini oshirib, so'zga o'ziga xos ruhiy va hissiy tus beradi. Masalan, “uy” va “uycham” so'zlari o'zaro ma'nodosh bo'lsa-da, ikkinchisi ko'proq iliqlik, mehr va yaqinlik hissini ifodalaydi. Bu kabi shakllar she'riy va badiiy nutqda, shuningdek, og'zaki va yozma adabiyotda keng qo'llaniladi. Nutqda kichraytirish-erkalash shakllarining qo'llanilishi bolalar nutqining shakllanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kichik yoshdagi bolalar odatda sodda va tushunarli so'zlarni o'zlashtirish jarayonida ularning kichraytirish shakllaridan foydalanadilar. Masalan, “it” so'zi o'rniga “itjon”, “mushuk” o'rniga “mushukcha”, „quyon” o'rniga „quyonvoy” deyishlari kuzatiladi. Bu jarayon bolaning lug'at boyligini oshirish va nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Qolaversa bu shakllar orqali nutqda muloqot madaniyatini shakllantirib, muloqot jarayonida mehribonlik va samimiyat hissini oshiradi. Rasmiy nutqda bunday shakllar kamroq ishlatilsa-da, og'zaki nutqda va norasmiy muloqotda ularning roli katta. Masalan, “opajon”, “ukajon”, “do'stvoy”, „o'rtoqjon” kabi shakllar insonlar orasidagi iliq munosabatni ta'kidlashga yordam beradi.

Nutqimizning turli shevalarida kichraytirish-erkalash shakllari o'ziga xos shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, ba'zi hududlarda “otam” so'zi “otajon” yoki “otaxan” shaklida ishlatiladi. Bu jarayon tilning dialektal xilma-xilligini saqlash va milliy madaniyatni boyitishga xizmat qiladi.

Kichraytirish morfemalari leksemaning baho semasini ifodalaydi. Masalan, -cha (qushcha– kabi), -gina (qizginam kabi), -jon (otajonim kabi), -chak, -choq morfemalari (kelinchak–, qo'zichoq– kabi). Bu morfemalar ijobiy munosabat ifodalashga xizmat qiladi [Rahmatulloyev, 2006: 51]. Badiiy asar nutqida kichraytirish-erkalash shakllari qahramon xarakterini ochishda, tasvirlarni jonlantirishda va asarga samimiy ruh bag'ishlashda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, o'zbek xalq og'zaki ijodi (ertaklar, dostonlar) va zamonaviy adabiyotda bu shakllar keng qo'llaniladi. Xususan nutqning hissiy ta'sirini oshirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular gapga iliqlik, ehtirom, samimiyat yoki kinoya kabi turli hissiy ranglar qo'shadi. Masalan:

“Qizaloq” – mehribonlikni bildiradi.

“Yigitvoy” – yaqinlik yoki hazil ohangida qo'llaniladi.

“Do'stjon” – samimiy do'stlikni ifodalaydi.

Kichraytirish-erkalash qo'shimchalari nutq boyligini oshirish, ifoda imkoniyatlarini kengaytirish, bolalar nutqini shakllantirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish, dialektlarni saqlash va badiiy nutqni ta'sirchan qilish kabi muhim vazifalarni bajaradi. Ular nafaqat til taraqqiyotiga, balki insonlar o'rtasidagi muloqot sifati va madaniyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois kichraytirish-erkalash shakllari o'zbek tilining muhim unsurlaridan biri bo'lib, uning tabiiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили, -Т., 2010, 56-б.

2. Mengliyev B. Morfologik vositalarning ma’naviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari. Dissertatsiya avtoreferati. Toshkent -1995.
3. G‘. Abdurahmonov. “O‘zbek tilida kichraytirish shakllari va ularning funksional xususiyatlari”.
4. O. Usmonov. “Til va nutq pragmatikasi”.
5. V.N. Vinogradova. “Семантические особенности диминутивов в русском языке”.
6. Bahlo N. Merkmale von Jugendsprache // Jugendsprache / N. Bahlo et al. – Stuttgart: JB Metzler, 2019. – S. 55-77.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili, darslik – T., „Universitet“.,2006.
8. Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд,- Т.,2012, 345-б.

**“FAYZINING AMAKISI” HIKOYASIDAGI NUTQIY AKT
VOSITASIDA IFODALANGAN IRONIYALAR TAHLILI
ANALYSIS OF IRONY EXPRESSED THROUGH SPEECH ACTS IN
THE STORY “THE UNCLE OF FAYZI”**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/RIRP7797

Tursunova Sojidaaxon Axmadjon qizi

Tayanch doktorant.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

sojidatursunova0525@gmail.com

Annotatsiya. *Nutqiy akt nutq vaziyati bilan bog‘liq hodisa hisoblanib, personajlarning xarakter-xususiyatlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Nutqiy aktlarning yuzaga chiqishida nutq vaziyati bilan bir qatorda, kommunikativ niyat, kommunikatlarning ijtimoiy hamda sotsial holati ham muhim hisoblanadi. Nutqiy akt turlari xilma-xil bo‘lib, ular, asosan, implitsit tarzda namoyon bo‘ladi. Xuddi mana shu xususiyati bilan nutqiy aktlar ironiyaga o‘xshab ketadi. Ironik mazmun ifodalash usullarida ham so‘zlovchining maqsadi ochiq aytilmay, yashirin tarzda ifodalanadi. Ironiya nutqda so‘zlarni o‘z ma‘nosiga qarama-qarshi tarzda piching, kesatq ma‘nosida qo‘llash hodisasidir. Ushbu maqolada nutqiy aktlar vositasida yuzaga chiqqan ironiya va uning turlari, ironik mazmun ifodalash usullari haqida so‘z boradi. Ushbu hodisalar Erkin A‘zam qalamiga mansub “Fayzining amakisi” hikoyasidan olingan parchalar misolida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy akt va uning turlari, ironiya, situativ ironiya, gradual ironiya, shama, mazax, zaharxandalik va boshqalar.*

Annotation: *A speech act is a phenomenon closely connected with the speech situation and plays an important role in revealing the characters’ traits and personalities. Along with the speech situation, factors such as communicative intention and the social status of the communicators are also crucial in the emergence of speech acts. Speech acts are diverse in type and are mainly expressed implicitly. This very feature makes them similar to irony. In methods of expressing ironic meaning, the speaker’s intention is not stated openly but is conveyed indirectly. Irony is the use of words in a sense opposite to their literal meaning, often to express sarcasm, mockery, or ridicule. This article discusses the types of irony expressed through speech acts and the ways ironic meanings are conveyed. These phenomena are analyzed through excerpts from Erkin A‘zam’s short story “The uncle of Fayzi”.*

Keywords: *speech acts and their types, irony, situational irony, gradual irony, hint, mockery, sarcasm and others.*

Nutqiy aktlar muloqotga kirishuvchi kishilarning o‘zaro sotsial munosabatlari asosida shakllanadi. So‘zlashuvchilarning nutq vaziyati bilan bog‘liq o‘zaro aloqalarlashuv jarayonidagi verbal muloqoti nutqiy aktlarni tashkil qiladi. [Хакимов, 2020:10]. Nutqiy akt tushunchasi oldingi davrlarda ham V.Humboldt, Sh.Balli, K.Byuller, E.Benvenist, M.Baxtin kabi olimlarning ta‘limotlarida mavjud bo‘lgan, ammo nutqiy akt nazariyasi to‘liq bir ta‘limot sifatida ingliz mantiqshunosi J.Ostin, amerikalik psixolog J.Syorl va boshqalarning ishlarida shakllandi. Nutqiy akt so‘zlovchining ma‘lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir. Demak, nutqiy akt – ma‘lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir. Nutqiy akt mazmunining shakllanishi talaffuz qilinayotgan gap ma‘nosining so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan “boyitilishi”, idrok etilishi natijasidir.[Сафаров, 2018:77]. Nutqiy aktning yuzaga chiqishida adresant va adresatning sotsiologik maqomi, kommunikativ niyat, so‘zlovchining kayfiyati, ruhiy vaziyati, ijtimoiy holati muhim hisoblanadi. Kommunikatsiya jarayonida adresant va adresatning kommunikativ niyatini ifodalashda ironiyaning o‘rni beqiyosdir. So‘zimizning isbotini Erkin A‘zamning “Fayzining amakisi” hikoyasidan olingan quyidagi misollar orqali ko‘rib chiqamiz.

1. Xabar va salbiy baho akti.

Amakisi armiyaga ketmasdan oldin rayon markazidagi “tir”da ishlardi. Qishloqqa oyda bir kelar, ko‘chamizda ko‘rindi deguncha, uning tashrifiga mushtog‘ bo‘lib turgandek qo‘shni xotin-xalaj darvozalar tirqishi-yu devorlar kemtigidan mo‘ralashga tushar – guzarda ikki-uch kunlik mish-mishga mo‘may mavzu topilar edi.

– Sochi xuddi yelkasiga tushgan-a, yopira-ay! Jamalak taq endi, dedim!

– Cholvorini aytmaysizmi – balog‘i to‘rvaday, yer supuradi. Tag‘in deng, pochasiqa zanjir tiktirgan!

– Belidagi kamarini ko‘rmabsiz-da, usta, otning ayili deysiz.

– Ko‘rdim, ko‘rdim. Cholvorining kissalariyam bir ajabtovur.

– Ko‘ylagi-chi, Norgul qo‘shnochning mushkulkushodda kiyadigan libosidan nusxami-ey? [Erkin A‘zam, 2007:167].

Asardan olingan yuqoridagi parchada Fayzining amakisi xotinlar tarafidan “ta‘rif” etilmoqda. Sochidan boshlangan mazax darajama-daraja cholvorining pochasi-yu kissalari asta-sekin ko‘ylagiga o‘tadi. Ayollarning kiyimiga o‘xshashi va sochiga jamalak taqishni maslahat berishlari bilan “ta‘rif” davom etadi. Ayollarning zaharxanda kulgilaridan bilib olishimiz mumkinki, bu parcha gradual ironiyaning yorqin namunasi bo‘la oladi. Jamalak – qizlarning kokili hisoblanadi. “Jamalak – 1. Qiz bolalarning hali uncha o‘smagan, yoyilib ketmasligi uchun, paxta pilik qo‘shib o‘rilgan sochlari. 2. Folk. Soxta kokil. 3. Shv. Sochga taqiladigan ziynat asbobi; sochpopuk”. [O‘TIL 2-tom, 2006:67]. Qahramonning ustidan mazax qilish Norgul qo‘shnochning mushkulkushodga kiyadigan libosiga o‘xshashi bilan cho‘qqisiga chiqadi. “Qushnoch – 1. Sannash, ko‘chirmachilik bilan kasal boquvchi tabib. 2. Karomat qiluvchi, fol boquvchi, folbin”. [O‘TIL 5-tom, 2006:394]. “Mushkulkoshod arabcha-forscha so‘zdan olingan bo‘lib, qiyinchiliklarni hal qilish, bartaraf etish degan ma‘noni bildiradi. Kishining

mushkulini oson qilish, ishini yurgizish maqsadida qilinadigan duo va irim-sirimlar va uni o‘tkazish yig‘ini”. [O‘TIL 2-tom, 2006:658]. Ushbu parchada ironik mazmun ifodalashning kinoya, mazax, masxara, zaharxandalik kabi turlari kuzatiladi.

2. Xabar va masxara akti.

– *“Jo‘raqulboyning inisi To‘raqulboy kattaroq o‘qishga kirarmish”, deb eshitib edik. Qaysi kuni cho‘lda ko‘rib qoldim... cho‘ldagi o‘qishda, shekilli?*

– *Toshkentda emas ekanmi? Kari-fari olamga sig‘mas edi-ku uning, nima bo‘pti?*

– *Yiqilibdi-da.*

– *U yoq-bu yog‘i sinmabdimi ishqilib?*

– *Har qalay, biroz lat yegan bo‘lsa kerag-ov...* [Erkin A‘zam, 2007:168].

To‘raqulboyning ortiqcha maqtanishi uning mazax qilinishiga sabab bo‘lmoqda. Kattaroq o‘qishga kiraman deb cho‘ldagi o‘qishda “o‘qiyotgan” qahramonimiz “yiqilib” kulgiga qoldi. “Lat yegan bo‘lsa kerag-ov”, deya piching qilishlari ham shundan. Keltirilgan misolda ham masxaralash, mazax ochiq-oydin ko‘rinib turibdi, shundan kelib chiqsak, keltirilgan namunani ilmoq sifatida ham olishimiz mumkin. Ironik mazmun ifodalash usullaridan mazax, ilmoq, kesatiq, piching, kulgi kabilar uchraydi. Ular ironiyaning situativ ironiya turiga mansub.

3. G‘azab va mensimaslik akti.

– *Ho‘v, yotaverasanmi endi tolqon shimgan to‘raday bo‘lib? Yo u yoqdan bel-meling sinib kelganmi?! – deya o‘shqirdi.*

To‘raqulboy rostdan ham beli sinib kelgandek o‘rnidan qo‘zg‘almadi. “Nima deyapsan?”, deb o‘girilib ham qaramadi – cho‘zib-cho‘zib tamakisini simirib qo‘ydi. [Erkin A‘zam, 2007:173].

Ushbu parchada ironiyaning situativ ironiya turi kuzatiladi. Ironik mazmun ifodalash usullaridan quyidagilarni uchratamiz: ilmoq (“tolqon shimgan to‘raday”), piching (“Bel-meling sinib kelganmi”). So‘zlovchining nutqidan To‘raqulboyning yosh va navqiron bo‘lishiga qaramay biror ishning etagidan tutmagani, bu esa uni g‘azablantirayotganini payqashimiz mumkin. To‘raqulboyning o‘zini tutishidan esa unga hech narsaning ahamiyati yo‘qligi va mensimaslik akti ifodalangan.

4. Xabar va tasdiq akti.

O‘sha kuni Jo‘raqul amaki ot yo‘rttirib keldi. Tomosha quvib orqasidan hovliga kirdik. To‘raqulboy, chamadoni supa labida, xayolchan cho‘nqayib tamaki tutatardi. [Erkin A‘zam, 2007:173].

Keltirilgan ushbu parchada ironiya frazema vositasida ifodalangan. “Tomosha quvib” frazemasi orqali kinoya, qisman shama mazmuni ham ifodalangan. “Shama – biror narsaga ishora tarzidagi so‘z, gap; zamirida biror ma‘no bo‘ladigan gap”. [O‘TIL 4-tom, 2006:541]. Tomosha quvish orqali qandaydir janjalga guvoh bo‘lishlariga shama qilinyapti.

5. So‘roq, xabar va masxaralash akti.

– *Jo‘raqulboyning oliftasi ko‘rinmay qoldimi?*

– *Adirda emish-ku, akasiga yordam berib yurganmish.*

Yo‘g‘-e! Bu kishining ham yerga tushib, odam soniga qo‘shiladigan kunlari bor ekan-da? Xayriyat. [Erkin A‘zam, 2007:173].

Keltirilgan parchada ironiyaning vaziyatli ironiya turi ishtirok etgan bo‘lib, ironik mazmun ifodalash usullaridan quyidagilar kuzatiladi: kesatq (*Jo‘raqulboyning oliftasi ko‘rinmay qoldimi?*), zaharxandalik (*Yo‘g‘-e! Bu kishining ham yerga tushib, odam soniga qo‘shiladigan kunlari bor ekan-da? Xayriyat.*).

6. Xabar va zaharxandalik akti.

– *Eshitdingizmi, qaysi bir qarindoshlarining qizidan gap ochishsa, “Sochi sariq ekan”, deb unamabdi-ku!*

Obbo, azamat-ey! O‘zimiz kal, lekin ko‘nglimiz nozik, deganlari shu-da, a, maxsum? O‘zlari bir takasaltang-u, ko‘ngillari qora sochga ketganini! Sochi sariq emish! [Erkin A‘zam, 2007:173].

Keltirilgan parchada ironiyaning situativ ironiya turi qatnashgan bo‘lib, ironik mazmun ifodalash usullaridan zaharxandalik (*Obbo, azamat-ey! O‘zimiz kal, lekin ko‘nglimiz nozik, deganlari shu-da, a, maxsum? O‘zlari bir takasaltang-u, ko‘ngillari qora sochga ketganini! Sochi sariq emish!*) kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, ijodkor kichik bir hikoyasida ham ironiya, uning turlari, o‘zbek tilida ironik mazmun ifodalash usullari, qolaversa, nutqiy akt turlaridan ham juda mohirlik bilan foydalana olgan. Ularning barchasi qahramonlarning xarekteri, psixologik holatini ochib berishga xizmat qilgan. Shu bilan bir qatorda asarning badiiy qimmatini ham oshirgan. Asarda xabar, so‘roq, tasdiq, baho, mensimaslik va boshqa bir qator nutqiy akt turlari; piching, kesatq, kinoya, zaharxandalik, shama kabi ironik mazmun ifodalash usullari uchraydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Erkin A‘zam. Ertak bilan xayrlashuv. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2-tom. 2006.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 4-tom. 2006.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 5-tom. 2006.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2018.
6. Ҳақимов М. Нутқий актлар назарияси. – Фарғона: 2020.

BADIIY ASARLARDA TASVIRIY IFODALAR FIGURATIVE EXPRESSIONS IN LITERARY WORKS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FSTP5840

Utegenova O‘g‘iloy Pardavayevna
Toshkent Davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti 1-kurs tayanch doktorant
[*utegenovaugiloy@gmail.com*](mailto:utegenovaugiloy@gmail.com)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tasviriyl ifodalarning ifoda maqsadi, badiiy matnda o‘rni va vazifasi, matn qurshovida o‘rganiluvchi nutq birligi sifatida tahlil qilinadi. Tasviriyl ifodada lingvomadaniyl jihatning aks etishi, har bir individual yozuvchining uslubi, badiiy so‘z qo‘llash mahorati misollar asosida ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *nutq subyekti, nutq obyekti, nutq momenti, lingvomadaniyl jihat, metofara, nutq tejamkorligi (lokonizm), adresat, adresant, badiiy so‘z, kognitiv bilim, matn qurshovi.*

Annotation. *This article discusses that paraphrase is the most important means of creating imagery and emotional expression. The field of paraphrase, which has a culture, figurative meaning. Paraphrase is closely related to the spiritual culture, customs, place attitude to reality of people who speak the language.*

Keywords: *Subject of parole, object of parole, moments’ parole, lingvoculturology, metaphor, figurative words, cognitive knowledge, paraphrase related to text.*

Badiiy asarlarda ko‘chim, o‘xshatishga asoslangan birliklar badiiy matnning qiymatini oshiruvchi asosiy mezon hisoblanadi. Tasviriyl ifodalar ham metafora asosida yuzaga keluvchi birlik bo‘lib, unda o‘xshatilyotgan shaxs, narsa, joy nomlarining muhim tomoni aks etadi. Badiiy matn mutolaasi Gumboldt tomonidan ta’kidlangan yozuvchi-o‘quvchi antinomiyasining o‘ziga xos ko‘rinishini namoyon qiladi. Bunday matn o‘quvchisi diskursiv faoliyatda kognitiv amallar bajaruvchisiga aylanadi: u axborot qabul qiluvchi, matnni o‘z lisoniy tafakkuri kodlariga moslashtiruvchi, uning mazmunini qayta tiklovchi, o‘z estetik qarashlari asosida baholovchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda uning yoshi, jinsi, bilimi, kayfiyati, qiziqish doirasi katta ahamiyat kasb etadi[Xudoyberganova, 2013:78.]. Badiiy matnda tasvir vositalarni tushunish, ishora qiluvchi so‘zlar va yashirin ma’noli birliklarni anglash o‘quvchidan yuksak tafakkur, mulohaza, shu millatga xos madaniyat bilan tanish -ya’ni idrok talab etiladi. Tasviriyl ifodalar tasavvur, xotira, idrok mahsuli sifatida qayta ishlanadi va hosila yuzaga keladi. Nafaqat har bir millat, bir millatning o‘zida bir nom turlicha ikkilamchi nomni yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, badiiy uslubda yozuvchining so‘z qo‘llash mahoratida bu aniq ko‘rinadi. Ijodkor so‘zlarni badiiylashtirar ekan, unga jilo berishda o‘xshatishning turli usullaridan-istiora, metafora, tashbehlardan unumli

foydalanadi. Har bir berilayotgan ikkilamchi nomda ilmiy bilim mujassam bo‘ladi. Masalan, **bilim bulog‘i-kitobligni** bilish uchun kitob orqali bilim olish mumkinligi haqida nazariy bilim bo‘lishi zarur. Aksariyat hollarda tasviriy ifodalarda yashiringan shaxs, narsa yoki joyning ma‘lumoti mujassam bo‘ladi. Masalan, **gullar shahri**-Namangan(gul ko‘p ekilishi haqida ma‘lumot), **qo‘shiq qo‘riqchisi**-Shohjahon Jo‘rayev (otasining qo‘shiqlarining soqchisi), **oshxona qiroli**-pichoq(oshxonada eng kerakli buyum ekanligi haqida ma‘lumot) va shu kabilar.

O‘zbek millatida efemizmlar disefemizmlarga nisbatan ko‘proq qo‘llaniladi. Masalan, fohisha faxsh ishlar bilan shug‘ullanuvchi ayolga nisbatan qo‘llaniladi. So‘zlashuv, badiiy, publitsistik uslublarda ko‘pincha fohisha so‘zi o‘rniga **tungi kapalak** tasviriy ifodasidan foydalaniladi. Bu tinglovchida estetik zavq uyg‘otishi tabiiy hamda millatga xos xunuk so‘z o‘rniga badiiy so‘zni qo‘llashi nutqiy me‘yor sanaladi. Tilshunos I.Umirov maqolasida tasviriy ifodalarning vazifalari, o‘rni, badiiy matnda berilishiga doir misollar keltirgan[Umirov,1996:45]. Asar qahramonlarining to‘laqonli bo‘lishini taminlaydi deb quydagi gapni keltiradi. Abdulla issiq qozon ichida qaynaydi. (O‘.Umarbekov). Yozuvchi hayotning **achchiq-chuchugini totiganligini** ta’kidlagan. Bizningcha, tasviriy ifodada faqat ko‘chma ma’noli so‘zdan emas, bilvosita ifoda usullaridan ham foydalaniladi. Yuqoridagi gap shunga misol bo‘la oladi. Nasriy asarlarda parafrazalar jumlaning qisqaligini ta’minlash maqsadida ishlatilganda lokonizm (qisqalik), ixchamlik hodisasi yuzaga keladi. “To‘g‘ri rais telefon qilgandan keyin **Toshkent radiosining olg‘irlari** bu xabarni kechki so‘nggi axborotga berishgan edi”. (A.Qahhor). Gapdagi olg‘irlari ixchamlikni yuzaga keltirgan aks holda radioeshittirishni olib boruvchi kishilar so‘z birikmasi qo‘llangan bo‘lar edi.

Antik davrdan boshlab tasviriy ifodalar Aristotel, Kvintilian tomonidan qayd etilganligi, bundan tashqari, tasviriy ifodalar mahalliy va sharqiy slavyan tilshunosligining ham diqqat markazida bo‘lganligi, ilm-fan to‘la rivojlanmagan davrlardan boshlab ushbu birlik talqin qilinganligi manbalarda qayd etiladi.[10, B.143]. XX asrning 50-yillarida tasviriy ifodalar dunyo tilshunosligida, jumladan, rus tilshunosligida I.Z.Ilina, V.P.Utkinalar uni lingvistik jarayon sifatida boshqa hodisa yoki vositalar bilan bog‘liq holda tasvirlagan. Yuqoridagi tilshunoslar ko‘chim turlari bilan birgalikda tahlil qilgan. A.V.Arnold tasviriy ifodani predmet nomining o‘rnida uning asosiy xususiyatlarini ifodolovchi birikma yoki so‘zning ta’rifini ifodalash uchun keltirilgan bo‘yoqdor so‘zlarni misol sifatida keltiradi. Tilshunos H.Shamsiddinov tasviriy ifodalarni perifriza termini bilan ifodalashni ma’qul ko‘radi. Ularni funksional-semantik sinonimlar qatoriga kiritadi. “Birinci bor tilga olinayotgan tasviriy ifodalar hali til mulkiga aylanmagan bo‘lsa, ma’lum payt qo‘shirnoqqa olinishi zarur, lekin **oq oltin, zangori olov, kumush tola, zangori ekran** singari perifrizar qo‘shirnoqqa olinmasligi zarur. Chunki ular lisoniy me‘yorga aylanib qoldi[Shamsiddinov, 1993:34]. Bizningcha, yuqoridagi tasviriy ifodalar hamma uchun umumiy, lisoniy til birligi, nutqda tayyor holda uchraydi shuning uchun til birligi sifatida qabul qilamiz. Muallif ushbu maqolada tasviriy ifodani subyektiv omil mahsuli ekanligi, uning yuzaga kelishida umumiylik va xususiylik kabi falsafiy kategoriyalar amal qilishi, tasviriy

ifodalarning hosil bo‘lishida ekstralingvistik va psixolingvistik omillar ta’siri, matnda taqdim etish kabi masalalarini tahlil qiladi, misollar bilan dalillaydi. Tasviriy ifodalar har bir sohada ikkilamchi nom sifatida ifodalanadi. Masalan, **iqtisodning qoni**-pul (iqtisod sohasida), **insonning tabiiy qalqoni**-teri (biologiya), **tarix otasi**-Geradot (tarix fani) va hokazo. Badiiy uslubda ko‘p qo‘llaniluvchi, mazmunni boyituvchi birlik hisoblanadi. Tasviriy ifodalar nafaqat takroni oldini olishi balki, nazm yoki nasrni badiiyligini oshiruvchi, yozuvchining yuksak mahoratini ko‘rsatuvchi birlikdir.

Dunyo tilshunosligida tasviriy ifodalar “paraphrase, periphrase” terminlari bilan o‘rganilgan. Jahon tilshunosligida tasviriy ifodalar matn qurshovida o‘rganilib tahlil qilingan shu sabab ba’zi olimlar jumladan, I.V.Grexneva, V.P.Grigorev, A.S.Elizarov, A.N. Kojin, V.P.Moskvin, E.P.Senichkina, I.N.Genilnikova, M.R.Sarayevalar tasviriy ifodalarni tilning uslubiy vositasi desa, S. Vidlak, L.K.Julinskaya, V.I.Zabotkina, A.M.Kasayev, N.G.Komlev, S.Ulman, Y.I. Sheygal semantik xususiyatiga ega interpretatsiya, T.S.Bushueva, T.I.Bitiva, I.V.Grexneva, N.A.Yemenskaya pragmatic aspekt deb ta’rif beradi[Евкодимова,2008:4]. Har bir olimning yondashuvi tasviriy ifodaning muhim belgisini ochib berishini anglatadi. Birgina so‘zdan iborat, so‘z birikmasi hatto gaplardan iborat tasviriy ifodalar uchraydi. O‘zbek xalqi nutqida ayolni **ojiza**, men so‘zi o‘rnida **kamina**, prezident so‘zi o‘nida **davlat rahbari**, chaqaloq **yangi mehmon**, sinf rahbar **ikkinchi ona**, maktab **bilim maskani**, ilm o‘chog‘i kabi ikkilamchi nomlariga ega. Hatto turmush o‘rtoq-**er yoki xotin**, **yostiqdosh** so‘zlari, bog‘cha opa-**tarbiyachi** tasviriy ifodalari ham uchraydi. Birgina so‘zning turlicha tasviriy ifodalari uchrashi mumkin. Faqat...Xudodan, ey **Yaratgan egam**, men-nodonga bir chimdim aql ber, deb so‘ragan bandasini ko‘rganim yo‘q!(O‘. Hoshimov “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”). Insonni **tabiat gultoji**, bu dunyoda ham, u dunyoda ham hech kimga bo‘ysunmaydigan, oqni oqqa,qorani qoraga bexato ajratadigan **Oliy hakam** bor. Bu-**Tangrining** hukmi! Yozuvchi bir so‘zni turli tasviriy ifodalarda o‘quvchini mulohaza yuritishga, denotant so‘zni bilvosita ifoda uslublarida beradi. Har bir yozuvchining dunyoqarashi, olamni idrok etishi, xulosalashi turlicha. Bu ularning badiiy ijod maydonida qay tarzda ifodalashi, o‘quvchini qiziqтира olishi, mulohazaga undashiga olib keladi. Quyidagi chizmada Alloh so‘zining xalq orasida qo‘llaniluvchi sinonimlari, badiiy asarlarda ijodkorning shu denotantga bergan ikkilamchi nomlari keltirilgan.

Xalq denotant	qo‘llovchi	Badiiy denotant tasviriy ifodasi	asarda so‘zning	Muallif va olingan manba
Alloh		Oliy hakam		O‘.Hoshimov “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”
Tangri		Janobi Haq		Abdulla Avloniy “ Turkiy guliston yoxud axloq”
Xudo		Haq Taollo		Kaykovus
Parvardigor				
Yaratgan egam				
Tangri Taollo				

		“Qobusnoma”
	Yagona najotkor	A.Oripov “Sohibqiron”
	Butun borliq sohibi	A. Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”
	Xudovandi taborak va taolo	A. Fitrat “Najot yo‘li”

Har bir yozuvchida tasviriy ifoda takrorlanmas, o‘ziga xos tarzda berilgan.

Umuman olganda, jahon tilshunosligida, jumladan, o‘zbek tilshunosligida tasviriy ifodalar asosli o‘rganilgan. Jahon tilshunosligida tasviriy ifodalarni matn referensiyasi qurshovida- diskursiv, pragmatik, lingvokulturologik, psixolingvistik aspektida o‘rganish ancha erta boshlangan va bugungi kungacha davom etmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda tasviriy ifodalar kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinmoqda. Tasviriy ifodalar inson omili mahsuli sifatida qabul qilish, qayta ishlash va xulosalashdan iborat. Yuqoridagi jadval bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Tilshunoslikda tasviriy ifodalar o‘xshatish- metofara, metonimiya, sinikdoxa kabi badiiy tasvir vositalari bir qatorda tursa-da, aynan takrorlanuvchi bir xil hodisa emas, balki subyektning tasavvuri, bilimi, xotirasidagi qayta ishlangan kognitiv hosilasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Avtoreferat. Fan nashriyoti. Toshkent-2013.-b 78.
2. Umirov I Parafrazlarning badiiy asarlarda qo‘llanilishiga doir. O‘TA. 1996-yil. №5. -b 45-46.
3. Shamsiddinov H. Perifrazlar xususida ayrim mulohazalar. O‘TA. 1993-yil. -b 34.
4. Евкодимов Е. В Прагматический и лингвокультурологических перифраз и сходных стилистических приемов в газетно-журнальном дискурсе. Автореферат. Иркутск-2008. С-4.
5. A.Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”. Toshkent-2014. Tafakkur nashriyoti. -b 8.
6. O‘.Hoshimov “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”. Toshkent-2021. Global books nashriyoti. -b 24.

**QARATQICH KELISHIGI SEMANTIKASIGA DOIR AYRIM
MULOHAZALAR
SOME CONSIDERATIONS ON THE SEMANTICS OF THE
GENITIVE CASE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AZPS3851

Maxmudova Matluba Sag‘dulla qizi

tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

matlubamahmudova1812@gmail.com

Annotatsiya. Kelishik kategoriyasi morfologik kategoriya sirasida ustuvor sintaktik tabiati bilan ajralib turadi. U egalik kategoriyasi bilan birgalikda sintaktik shakllarning so‘z birikmasiga xos guruhini tashkil etib, gapga xos sintaktik shakllarning so‘z birikmasiga xos guruhini tashkil etib, gapga xos kesimlik kategoriyasidan farqlanadi. Jumladan, qaratqich kelishigi semantikasi ham boshqa kelishik shakllaridan ma‘lum bir xususiyatlari tufayli farqlanib turadi. Mazkur maqola o‘zbek tilidagi qaratqich kelishining semantikasiga oid ayrim tasniflarni tahlil qilishga, xulosalar berishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: qaratqich kelishigi, semantika, kelishik kategoriyasi, belgili qo‘llanish, belgisiz qo‘llanish, grammatik shakl.

Annotation. Among morphological categories, the case category is distinguished by its prominent syntactic nature. Alongside the possessive category, it forms a group of syntactic forms characteristic of word combinations, and differs from predicate-based categories that are typical of clauses. In particular, the semantics of the genitive case also stands apart from other case forms due to certain specific features. This article is devoted to analyzing and drawing conclusions from various classifications related to the semantics of the genitive case in the Uzbek language.

Keywords: genitive case, semantics, case category, definite usage, indefinite usage, grammatical form.

Ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar ilm-fanda ham o‘z aksini topishi, shubhasiz. Garchand tilshunoslikning ildizi juda qadimga borib taqalsa-da, tilshunoslikning ildizi juda qadimga borib taqalsa-da, u bugungi kun tilshunosligining tarozisi bilan o‘lchanadi.

O‘zbek adabiy tilimizda qaratqich kelishigining grammatik ko‘rsatkichi „-ning“ dir. Masalan:

Otlarning tuyog‘ida Darvozalar bo‘ldi kul.

(Hamid Olimjon)

Gul janubning oydin kechasi,

Asta keldi dengiz yoniga.

(Uyg‘un)

Qaratqichli sintagma uch xil ko‘rinishga ega:

1. Qaratqich „ning” qo‘shimchasini oladi, qaralmish egalik qo‘shimchasini oladi. (*Daraxtning yaprog‘i*). Bu *belgili qaratqich* sanaladi.

2. Qaratqichdagi „ning” yashirilgan bo‘ladi, qaralmishdagi egalik qo‘shimchasi saqlanadi (*daraxt yaprog‘i*), bunda birinchi bo‘lakning qaratqich ekanligi, undagi „ning” yashirilganligi ikkinchi bo‘lakning belgisi orqali aniqlanadi. Bu *belgili qaratqich* sanaladi.

3. Har ikki bo‘lakning ham belgilari yashirinadi (otto‘rva, qo‘lqop).

Ularning qaratqichlik munosabati mazmundan, qo‘shilish xarakteridan, sintaksistik munosabatlaridan bilinib turadi. Shunga asosan ularning belgilarini ham topib bo‘ladi (*otning to‘rvasi*). Biroq bu uchinchi tipdagi ba’zi birikmalar belgilarni qabul etmaydi, ular doim shu tipda qo‘llanadi: *tosh oyna, tosh ko‘mir, karam sho‘rva* (bu xususiyat qaratqichli sintagmaning ikkinchi tipida ham uchraydi). Uchinchi tip *ikki otning qo‘shimchasiz qaratqichlik aloqasiga* kirishuvi sanaladi. Birinchi so‘z o‘zining asl leksik ma’nosidan chiqib, ko‘chgan ma’noda qo‘llanganda, bu tipga kirmaydi. Unday chog‘da, qaratqichli sintagmadan tamoman chiqadi, sifatlovchili sintagmaga ko‘chadi, chunki bu o‘rinda u bo‘lak mazmunan ham, grammatik xususiyati jihatidan ham sifat vazifasini bajaradi (*oltin yaproqlar, kumush bilak*). Bunday chog‘da ularning sifatlik belgilarini ham orttirmoq mumkin bo‘ladi (*oltindek yaproqlar, kumushdek bilaklar*). [G‘ulomov, 1941:16]

Qaratqichli sintagmaning bunday uch tipga bo‘linishi ularning ham semantik, ham grammatik xususiyatlariga asoslanadi.

Qaratqichli sintagma, umuman olganda, qarashlilik, mansublik, xoslikni bildiradi. Ulug‘ olim A.M.Peshkovskiy aytgandek, bu „qarashlilik” bu o‘rinda ortiq keng ma’noda, „grammatik” ma’noda. qo‘llanadi. Umuman, qarashlilik bildirishdan tashqari, qaratqichli sintagmaning har bir tipi yana o‘zining semantik xususiyatlariga egadir. Quyida ularni ayrim-ayrim ko‘ramiz. [Nurmonov, 2001:41]

Belgili qaratqichning ma’no anglatishdagi xususiyatlari quyidagicha:

1. **Predmetga xoslik.** Qaratqich atoqli otlar yoki kishilik olmoshlari bilan ifodalanganda, qaralmishdan anglashilgan narsaning ma’lum bir *predmetga xosligini* ifodalaydi: *Ahmadjonning kitobi, sening ukang*. Ma’lum predmetga xoslik ma’nosi o‘zi umumlik ma’nosini anglatuvchi qaratqichlar oldidan yana aniqlovchi keltirib, shu orqali ma’lumlikka, aniqlikka ko‘chirish (umuman sonini birga keltirish) bilan ham bo‘ladi: *Shu qizning ashulasi*.

2. **Umumiy xoslik.** Qaratqich turdosh otlardan, jins bildiradigan so‘zlardan bo‘lganda, *umuman xoslik* ma’nosini ifodalaydi: *daraxtning bargi, chumchuqning uyasi*. Yuqoridagi ikki holat ko‘rsatadiki, qaratqichning *umuman xoslik*, yoki *aniq xoslik—individga xoslikni* anglatishi qaratqich vazifasida keluvchi so‘zlarning *leksik ma’nosiga bog‘liqdir*.

3. **Butunning bo‘lagi** ma’nosini anglatadi. Bunday chog‘da butun oti qaratqich, bo‘lak oti qaralmish bo‘lib keladi: *nonning ushog‘i, tuxumning oqi*.

4. **To‘dadan birni** bildiradi. Bunday chog‘da to‘da oti qaratqich, ajralgan qism oti qaralmish bo‘ladi. Bunday o‘rinlarda „ning” o‘rnida „dan” qo‘llash ham mumkin: *Talabalarning biri gapirdi—Talabalardan biri gapirdi. Olimlarning bir nechtasi muzokaraga chiqdi (Olimlardan bir nechtasi muzokaraga chiqdi).*

5. **Joy va payt munosabatini** anglatadi. Qaratqich o‘rin yoki payt bildirgan so‘zlardan bo‘lganda bir predmetning joy, payt bilan munosabatini ifodalaydi: *Arabistonning qimizi, tongning yumshoq shamollari.*

6. **Subyektning harakat bilan bo‘lgan munosabatini** ifodalaydi. Bunday chog‘da subyekt qaratqich bilan, uning harakati qaralmish bilan ifodalanadi. Bundan anglashiladiki, bu konstruksiyada qaralmish fe‘l otlardan bo‘ladi: *Xalimaning kuylashi, Bulbulning sayrashi.*

7. **Harakat bilan obyekt munosabatini ifodalaydi.** Bunday chog‘da obyekt qaratqich bilan, harakat qaralmish bilan ifodalanadi. [*G‘ulomov, 1941:23*]

Bunda ham qaralmish fe‘l otlardan bo‘ladi, biroq u majhul holda ko‘rinadi, chunki bunda subyekt aniq bo‘lmaydi. Bu birikma gapning nafaol tuzilmasidagi holatning bir ko‘rinishidir, bu qaratqichning nafaol tuzilmasidir (oltinchi bo‘limda ko‘rsatganimiz qaratqichning faol tuzilmasidir); *Maqolaning yozilishi, musiqa qaning chalinishi.*

8. **Biror ortiqlik sifatiga ko‘ra ajratib ko‘rsatilgan qismni** ifodalaydi. Bunday chog‘da qaratqich *to‘dani*, qaralmish qismni bildiradi. Bu o‘rinda qaratqich oshirish sifati ma‘nosini ham beradi. Bunday chog‘larda qaralmish odatda sifatlardan bo‘ladi: *yaxshilarning yaxshisi, qovunlarning shirini.* Ba‘zan qaralmishning ot bilan ifodalanishi ham mumkin, biroq u mazmunan sifatga ko‘chadi: *yigitlarning yigiti (yigitlarning yaxshisi), shaharlarning shahari (shaharlarning yaxshisi) qovunlarning shakari (qovunlarning shakarga o‘xshash shirini).* [*G‘ulomov, 1941:25*]

Belgisiz qaratqichning ma‘no anglatishidagi xususiyatlari quyidagicha:

1. **Belgisiz qaratqichda so‘zlaganimiz aniqlik xoslik, umuman xoslik;** o‘ringa, paytga munosabat ma‘nolarini ifoda etadi: *Oybek asarlari, maktab binosi, tog‘ yo‘llari, tong shamoli.*

2. **Ikki predmetning bir-biriga o‘xshatilganligini** bildiradi:

Jo‘ra kofir—qahraman er,

Qorlarda qon yaproqlari.

(Oybek)

3. **Obyekt bilan harakat munosabatini** ko‘rsatadi. Buning belgisi qaratqichning yettinchi bo‘limidan farqi shunday: shu birikma qaratqich bilan qaralmish faqat munosabatidan iborat bo‘lganda, doim belgisi holda qo‘llanadi. Belgisiz qo‘llanish esa, payt ma‘nosida odatdagidan ko‘ra tezlikni ifodalovchi ergash gaplarda uchraydi: *Qo‘ng‘iroq chalinishi bilan Salima o‘rnidan turdi.*

4. **Nomiga qo‘yilganlik ma‘nosini** ifodalaydi: *“Bobur” bog‘i, “Sharq yulduzi” gazetasi „Guliston” jurnali.*

5. **Kun, oy, fasl so‘zlarining nomlarini** ifodalaydi. Bunda aniq nom qaratqich vazifasida keladi: *kuz fasli, shanba kuni, iyun oyi.*

6. **Ota ismi (sharifni) ni** ifodalaydi. Bunda ota ismi qaratqich vazifasida bo‘lib, qaralmish „o‘g‘il” yoki „qiz” so‘zidan bo‘ladi: *Nazira Karim qizi Kamolova, Tohir Botir o‘gli Salimov.*

7. **Subyekt bilan obyektning munosabatini** ifodalaydi: *Ahmad kelishi bilan, men ketdim.*

8. **Biror predmetning qanday atalishini, aniq atalishini** bildiradi, bunday chog‘da aniq nom qaratqich vazifasida keladi; *“Palma” sigareti, turkman xalqi* v. b. [Ўзбек тили грамматикаси, 1975:561]

Ikki ot qaratqich kelishigi qo‘shimchasiz qo‘llanganida aniqlovchi—qaratuvchi aloqasiga kirishib, shunday ma’nolarni ifoda etadi:

1. Biror predmetning nimadan ishlanganini, umuman materialni bildiradi:

Oq, kalta atlas ko‘ylak Dildoraga xo‘p yarashgan.

Bu holat ikki xil ko‘rinishga ega:

a) *aniqlanmish bilan anglatilgan predmetning asosan shu materialdan (aniqlovchi orqali bildirilgan materialdan) bo‘lganligini ko‘rsatadi: taxta ko‘prik, mis ko‘za, shoyi ko‘ylak, temir pichoq, loy tuvak, cho‘yan qozon* v. b.

b) *o‘sha predmetning tarkibida shu materialning qisman borligini bildiradi: ganch devor, zar do‘ppi, yog‘ bo‘yoq* v. b.

Bunday chog‘da bu birikmaning aniqlovchisi sifatlovchiga juda yaqinlashadi: egalik ma’nosini ifodalovchi sifatlovchilar (masalan, „li” bilan yasalgan sifat ila ifodalangan sifatlovchilar)ning mazmunini beradi: *yog‘ bo‘yoq — yog‘li bo‘yoq; zar do‘ppi — zarli do‘ppi; ganch devor — ganchli devor* v. b.

2. Xoslik, maxsuslikni ifoda etadi:

Sochiq, sovun, tish sho‘tka olib tez yuvunardi.

3. Biror predmetning dastlabki chiqish o‘rnini, biror joyga va shuning kabilarga munosabatini, turini bildiradi: *Koson jo‘xori, Qo‘qon arava, Xitoy lagan, fransuz atir, namangan olma, Misr paxta,* v. b. [Ўзбек тили грамматикаси, 1975:567]

Qaratqichli sintagmaning birinchi tipi aniqlovchilik—qaratuvchilik holatini har doim saqlaydi; ikkinchi, uchinchi tipi esa, u qadar emas. Ikkinchi, uchinchi tipi (ayniqsa shu so‘nggisi) qo‘shma so‘z hosil etish vazifasini ham bajara oladi (bu xususiyat birinchi tipda ham ba‘zan uchraydi).

Eski yozuv tilida kelishiklar bilan, shuningdek yordamchilar bilan qo‘llanuvchi so‘zlarni ham qaratqich shakli bilan qo‘llash ancha kuchli bo‘lgan (bular doim qaralmishsiz qo‘llangan), hozirgi tilimizda esa, bu hodisa yo‘q deyarli darajadadir. (ba‘zan she‘riy asarlarda uchraydi), hozir unday o‘rinlar qaratqichsiz beriladi. Yuqoridagi hodisa (qaratqichli qo‘llash) jonli tilda ham bir qadar uchraydi. Misollar: Meningdek ming gadoning xun bahosi.

(Xorazmiy)

Ko‘kan o‘zi mening bilan xo‘p og‘ayni.

(G‘. G‘ulom)

Mening uchun bir shahzoda o‘lmasin.

(„Kuntug‘mish“)

Mening uchun o‘lib ketsang burgut, sor,

Sening uchun o‘lmaymikan Zulfiqor.

(„Ravshanxon”)

Sening minan qizlar savdo qiladi.

(„Kuntug‘mish”)

Xalqi sahar yuk ortadi bizning bilan.

(“Kuntug‘mish”)

Qadimgi yozuv tilida qaratqichning kelishik olgan holda “ning” + kelishik) qo‘llanganligi ham ko‘rinadi: *san + da —sanningda* („Qudatg‘u bilig”). Qaratqich o‘z qaralmishi bilan birikib, bir butun bo‘lib, qaratqichli sintagmani tashkil etadi, buni yuqorida ko‘rdik. Tilimizda qaratqichli sintagmaning forsiy shakllari ham uchraydi. Ular eskida tilimizga kirib qolgan bo‘lib, hozir ham o‘sha shaklda qo‘llanadi. Bunday sintagmaning bugungi tilimizda ishlatilmaydi, yoki juda kam hollarda ishlatiladi.

Qaratqichli sintagmaning forsiy formasida bizdagi „ning” va egalik qo‘shimchasi bo‘lmaydi, balki boshqa shaklda bo‘ladi: aniqllovchi, aniqlanmish orasida izofaviy qo‘shimchasi keladi (aniqlanmishga qo‘shilib keladi), shu bilan birga undagi bo‘laklarning tartibi bizdagining aksi bo‘ladi. Misollar:

Do‘stlarning suhbatida ne xush o‘lg‘ay *baxsi she’r*.

Shul erur aybim, Muqimiy, *mardumi Fargonaman*.

(Muqimiy)

Enang edi ajab *sohibi jamol*.

(„Alpomish”)

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, turkiy tillarda qaratqich kelishigi qadimdan mavjud, hatto forsiy tildan kirib qotib qolgan shakllari ham uchraydi. Bu kelishik shakli belgili va belgisiz shaklda qo‘llanilishiga qarab turli xil ma’nolarni o‘zida namoyon qiladi, masalan xoslik, (predmetga xoslik va umumiy xoslik) predmetning materiali (nimadan yasalganligi), nomiga qo‘yilganligi kabi. Bu esa qaratqich kelishigi kelishik kategoriyasi ichida o‘ziga xos xususiyatga egalini anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Баскаков Н. А. Тюркские языки. М.: Изд.вост.лит. 1960.
2. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий - тарихий грамматикаси. Т.: Фан, 2009.
3. Абдурахмонов Ғ. А., Шукуров Ш. Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1975.
4. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Т.: Фан, 1957.
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-китоб, – Т.: Фан, 1966.
6. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология.–Т.:Шарқ, 2001
7. Ўзбек тили грамматикаси. I том. –Т.:Фан, 1975.
8. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. –Ташкент: Фан, 1989

9. Ҳожиёв А. “Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари”. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2007 йил, 6 сон.
10. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. Грамматик категория муаммосига доир айри мулоҳазалар. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1998 йил, 6 сон.

**KONNOTATSIYA VA KONNOTATIV BIRLIKLARNING
O‘RGANILGANLIK DARAJASI HAMDA TURLARI
THE DEGREE OF STUDY AND CLASSIFICATION OF
CONNOTATION AND CONNOTATIVE UNITS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/XBGQ8899

Xolmamatova Sarvinozxon Abduvali qizi

Farg‘ona davlat universiteti

1-bosqich tayanch doktoranti

Azimjonovazamatjon440@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada konnotatsiya tushunchasi va uning tilshunoslikdagi o‘rni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. So‘zning lug‘aviy (denotativ) ma‘nosi bilan bir qatorda, unga qo‘shiladigan qo‘shimcha ma‘nolar — konnotativ qatlamlar hissiy, baholovchi, stilistik, ramziy va madaniy qirralarda o‘rganilgan. Tadqiqotda mahalliy va xorijiy olimlarning qarashlari qiyosiy tahlil qilingan, o‘zbek adabiyotidan badiiy misollar orqali konnotatsiyaning turli ko‘rinishlari yoritilgan. Natijada, konnotatsiya so‘zning semantik imkoniyatlarini kengaytirib, til va madaniyatning o‘zaro aloqasini ochib beruvchi muhim lingvistik hodisa ekanligi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, konnotativ birlik va konnotatsiya o‘rtasidagi uzviylik hamda farqli jihatlar yoritilib konnotativ birliklarning evolyutsion rivojlanishi, turlari misollardan foydalanilgan holda ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: konnotatsiya, denotatsiya, emotsional konnotatsiya, ekspressiv konnotatsiya, stilistik konnotatsiya, ramziy konnotatsiya, madaniy konnotatsiya, lingvopoetika.

Annotation. This article analyzes the concept of connotation and its role in linguistics from both theoretical and practical perspectives. Alongside the lexical (denotative) meaning of a word, the additional layers of meaning — connotative aspects such as emotional, evaluative, stylistic, symbolic, and cultural dimensions — are examined. The study provides a comparative analysis of the views of local and foreign scholars and illustrates various manifestations of connotation through literary examples from Uzbek literature. As a result, it is scientifically substantiated that connotation expands the semantic potential of words and serves as an important linguistic phenomenon revealing the interrelation between language and culture. In addition, the interconnection and distinctions between connotative units and connotation are discussed, and the evolutionary development and types of connotative units are demonstrated with relevant examples.

Keywords: connotation, denotation, emotional connotation, expressive connotation, stylistic connotation, symbolic connotation, cultural connotation, linguopoetics.

So‘z ma‘nosi lingvistik tadqiqotlarning eng muhim markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. So‘zning lug‘aviy ma‘nosidan tashqari, unga qo‘shiladigan qo‘shimcha ma‘nolar — konnotatsiyalar nutqiy qo‘llanishni boyitib, matnga qo‘shimcha ekspressivlik, emotsionallik va stilistik bo‘yoq beradi. XX asr tilshunosligida R.Jakobson, V.Gak, S.Apresyan kabi olimlar konnotatsiya nazariyasiga asos solganlar. Ularning qarashlari konnotatsiyani so‘zning semantik qatlami sifatida ko‘rishga imkon yaratgan. O‘zbek tilshunosligida ham Sh.Rahmatullayev, A.Madvaliyev, S.Otamirzayeva, N.Mahmudov kabi olimlar konnotatsion ma‘noni tahlil qilib, badiiy nutqdagi o‘rnini ochib berganlar.

Maqola tahlilida quyidagi metodlardan foydalanildi: Tarixiy-deskriptiv metod – konnotatsiya terminining kelib chiqishi va evolyutsiyasi manbalarga tayangan holda yoritildi; Qiyosiy-semantik metod – turli olimlarning (Jakobson, Gak, Apresyan, Suntsova va boshqalar) ta’riflari solishtirildi; Lingvopoetik tahlil – Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Hamid Olimjon, Erkin Vohidov kabi adiblar asarlaridan olingan misollar asosida konnotativ birliklar sharhlanib, ularning badiiy-estetik vazifasi ko‘rsatildi; Madaniy-lingvistik yondashuv – konnotatsiyaning milliy qadriyatlar, urf-odatlar bilan bog‘liq qatlamlari aniqlab berilgan. R.Jakobson konnotatsiyani so‘zning asosiy ma‘nosidan tashqaridagi semantik qatlam sifatida izohlagan bo‘lsa, V.Gak uni nutqiy jarayonda yuzaga keladigan baholovchi va hissiy qo‘shimcha ma‘no sifatida talqin etadi. S.I. Apresyan konnotatsiyani hissiy, ekspressiv, stilistik, ramziy va madaniy turlarga ajratib, nazariy asos yaratgan. M.V. Suntsova esa Apresyan nazariyasini amaliy jihatdan boyitib, rus tilidagi konnotatsiya turlarini matn asosida tadqiq qilgan. O‘zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev, A.Madvaliyev, S.Otamirzayeva, N.Mahmudov kabi olimlar konnotatsiyaning badiiy nutqdagi lingvopoetik qirralarini chuqur tahlil qilganlar. Bu manbalar konnotatsiyaning tilshunoslikda turli qirralarini ochib beradi. Yillar davomida so‘zning ma‘nosini o‘rganish lingvistikada chuqur tahlil etilishi kerak bo‘lgan markaziy masalalardan biri sifatida ko‘rilmoqda. So‘zning lug‘aviy (denotativ) ma‘nosi bilan bir qatorda, unga qo‘shiladigan qo‘shimcha ma‘nolar — konnotatsiyalar ham katta ilmiy qiziqish uyg‘otgan va uni turli tomondan o‘rganilishi kerak bo‘lgan mavzulardan biridir. Konnotatsiya so‘zning hissiy, ekspressiv va stilistik qirralarini namoyon etib, nutqiy qo‘llanishni boyitadi. R.Jakobson konnotatsiyani “so‘zning asosiy ma‘nosidan tashqaridagi qo‘shimcha semantik qatlam” sifatida talqin qiladi. U bu fikrini “Linguistics and Poetics” asarida bayon etgan [Jakobson,1960:352]. Bizningcha, bu ta’rif konnotatsiyaning tilshunoslikdagi ahamiyatini aniq aks ettiradi, chunki u so‘zning semantik qatlamlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. V.Gak konnotatsiyani “nutqiy jarayonda yuzaga keladigan baholovchi va hissiy ma‘no qo‘shimchasi” deb ta’riflaydi [Gak,1986:132]. U bu fikrini “Pragmatics and Semantics” asarida bayon etgan. Bu ta’rif konnotatsiyaning nutqiy jarayondagi rolini yoritadi, chunki u so‘zning kontekstga qarab qanday o‘zgarishini ko‘rsatadi. Shuningdek unga boshqa ta’riflar ham beriladi. Jumladan, Konnotatsiya (lot. Connotation – “qo‘shimcha ma‘no”) — so‘zning lug‘aviy ma‘nosiga qo‘shilib keladigan hissiy, baholovchi yoki stilistik bo‘yoqlardir

[Vinogradov, 1977:42]. Denotativ ma’no narsa-hodisaning bevosita belgisini ifodalasa, konnotativ qatlam uning subyektiv va madaniy qiymatini ochib beradi [Crystal, 2008:67]. Konnotatsiya terminining yuzaga kelishi bo’yicha turli olimlar turlicha qarashlarni bildiradi. Jumladan, L.B. Kropotova konnotatsiya so’zi taxminan 1200-yilda paydo bo’lganligini ta’kidlab, bu terminning lotincha “connotare” so’zidan olinganligini va “birgalikda”, “bilmoq” ma’nolarini ifodalashini hamda sxolastik mantiqdan kelib chiqqan so’zlarning ma’nosi haqidagi falsafiy va teologik munozaralardan foydalanilganligini aytib o’tgan [Kropotova, 2010:38]. Boshqa tilchilar guruhi esa “Konnotatsiya” so’zining kelib chiqishini XVI asrga to’g’ri kelishini aytadilar. Xususan konnotatsiya so’zining ta’rifi keltrilgan ingliz etimologik lug’atida bu termin 1530-yillarda “Konnotatsiya” qo’shimcha ma’no bildiruvchi so’z sifatida qo’llanila boshlandi. Bu so’zning kelib chiqishi o’rta lotincha “com” (birgalikda)+ notare”(belgilash) so’zlaridan kelib chiqqanligini va bu atama mantiqiy termin sifatida “asosiy ma’noga qo’shimcha belgi qo’shish” ma’nosini bildirishi haqida yozilgan [Aspresyan, 1974:93]. Ammo bu terminning qo’shimcha ma’no bildirish xususiyatini to’laqonli ochib berish XIX asrda ingliz tilshunosi James Millga nasib etgan. James Mill o’zining 1829-yilda chop etilgan Analysis of the Phenomena of the Human Mind asarida konnotatsiya va denotatsiya tushunchalarini “white horse” (oq ot) misolida tushuntirgan [Suntsova, 2021:12]. Misolda denotativ qatlam shunday: “horse” – otni, “white” – rangni bildiradi. Konnotativ qatlam esa so’zga qo’shimcha ma’no beradi; masalan, “white” so’zi ramziy jihatdan poklik, soflik, go’zallik, kuch-quvvat yoki jasorat ma’nolarini ifodalashi mumkin. Shu tariqa, Mill denotativ va konnotativ qatlamlarning alohida bo’lishi, lekin bir-biriga bog’liqligi orqali so’zning ta’sirchanligini oshirishini ko’rsatadi. O‘zbek tilshunosligida ham konnotativ ma’no va uning badiiy nutqda qo’llanishi haqida bir qator ilmiy ishlar yaratilgan. Sh.Rahmatullayev o‘zbek tilidagi so‘zlarning denotativ va konnotativ qatlamlarini alohida ko‘rib chiqadi. A.Madvaliyev o‘zbek leksikologiyasida baholovchi birliklarning semantik imkoniyatlarini chuqur tahlil qiladi. S.Otamirzayeva badiiy matnlarda konnotativ birliklarning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etadi. U.Tursunov o‘zbek tilining stilistik imkoniyatlarini ochib berishda konnotatsiyaning o‘rni haqida yozadi. N.Mahmudov konnotativ birliklarning nutqiy mahorat va ekspressivlikni ta’minlashini ta’kidlaydi. G‘.Abdurahmonov esa umumiy tilshunoslik masalalarida konnotatsiyaning so’z ma’nosining qo’shimcha qatlami sifatida ko’rsatadi. S.I. Apresyan – u konnotatsiyaning lingvistik qatlam bo’yicha tahlil qilgan va hissiy, baholovchi, stilistik, ramziy va madaniy turlarni ajratgan. U asosiy nazariy asoslarni yaratgan va so’zning konnotativ qatlamini strukturaviy jihatdan ko’rsatgan. M.V. Suntsova – rus tilidagi konnotatsiyaning amaliy jihatdan tahlil qilib, Apresyan nazariyasini qo’llagan, turli turlarini real matn misollarida ko’rsatgan. S.I. Apresyaning nazariyasiga ko‘ra konnotatsiyaning guruhlanishi:

1. Emotsional (hissiy) konnotatsiya – his-tuyg‘uni ifodalaydi.
2. Ekspressiv (baholovchi) konnotatsiya – obrazlilik va ta’sirchanlik yaratadi.
3. Stilistik konnotatsiya – kitobiy, og‘zaki yoki rasmiy qatlamni belgilaydi.

4. Ramziy (symbolic) konnotatsiya – ramziylikni ifodalaydi.

5. Madaniy konnotatsiya – xalqning urf-odati va tarixiy tajribasini ifodalaydi.

Ularni hozir har bir turini ko‘rib, izohlab misollar yordamida tahlilga tortib ko‘ramiz.

Hissiy (emotional) konnotatsiya so‘z yoki ibora tinglovchi yoki o‘quvchida ma’lum bir his-tuyg‘u uyg‘otadi; masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida “tog‘lar qopqoniga o‘xshash qorong‘ulik” ifodasi qorong‘ilik bilan qo‘rquv va xavotir hissini uyg‘otadi. [Qodiriy, 1948:124]. Baholovchi (evaluative) konnotatsiya esa so‘zga ijobiy yoki salbiy baho beradi; Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarida “mardlik” qahramonning ijobiy xususiyatini, “hiyla” esa salbiy bahoni bildiradi [Cho‘lpon, 1935:112].

Stilistik konnotatsiya so‘zning badiiy yoki rasmiy kontekstga mos keladigan uslub orqali ma’nosini boyitadi; masalan, Hamid Olimjon she’riyati: “gul” so‘zi badiiy uslubda go‘zallik va muloyimlik ramzi sifatida ishlatiladi [H.Olimjon,1957:213]. Ramziy (symbolic) konnotatsiya so‘z madaniy yoki tarixiy ramz sifatida qo‘shimcha qatlam oladi; Erkin Vohidov she’riyatida “oq qush” ramzi erkinlik va poklikni ifodalaydi [E.Vohidov,1979:86]. Madaniy (cultural) konnotatsiya so‘zning madaniyatga bog‘liq holda o‘ziga xos ma’no qatlamini olishini bildiradi; Abdulla Qahhorning “Oltin devor” asarida “samoviy yulduz” faqat astronomik jismlarni emas, balki o‘zbek xalqining qadriyatlari va orzularini ifodalaydi [A.Qahhor, 1965:11]. Shu tarzda, konnotatsiya turlari so‘zning lingvistik va madaniy qatlamlarini birgalikda o‘rganish imkonini beradi va o‘zbek adabiyotida keng qo‘llanilgan. Tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikda konnotatsiya va u bilan bir vaqtda tadqiq etiluvchi konnotativ birlik tushunchalari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqliklar hamda ularning o‘ziga xos o‘xshashliklari, farqli jihatlari muhim ahamiyatga ega. Quyida bu farqli jihatlar keltirib o‘tilgan.

Konnotatsiya — bu so‘z yoki ifodaning lug‘aviy (denotativ) ma’nosidan tashqari, unga bog‘langan emotsional, baholoviy va madaniy ma’nolar qatlamidir. U so‘zga qo‘shimcha ma’no va hissiyot beradi, xalqning madaniy qadriyatlari, tarixiy tajribasi va ijtimoiy munosabatlari aks etadi [Ibrohimov, 2012:7]. Tadqiqotchi bu bilan konnotatsiya qo‘shimcha ma’no ekanligini, denotativ ma’noga misoli bir libos ekanligini ta’kidlaydi. Masalan, “uy” so‘zini tahlil qilib o‘tsak. Bu so‘z denotativ ma’noda yashash joyini bildirsa, uning konnotatsiyasi mehr-muhabbat, xavfsizlik va osoyishtalik tushunchalari bilan bog‘lanadi. Chunki o‘zbek xalqida oila diydor ko‘rishadigan maskan aynan “uy” leksemasi bilan ifoda etiladi. Konnotativ birlik esa lug‘aviy ma’nodan tashqari konnotativ (emotsional, baholoviy, madaniy) ma’nolarni o‘zida mujassam etgan til birligi hisoblanadi. Bu so‘z yoki so‘z birikmasi bo‘lishi mumkin [Qodirov, 2015:19]. Ikkinchi tadqiqotchimiz fikrlariga tayanadigan bo‘lsak, konnotativ birliklar o‘z nomi bilan alohida bir birlik ya’ni shakl demakdir. Yanada sodda qilib tushuntirilsa, “ona” so‘zining denotativ ma’nosi biologik jihatidan ayol jinsiga mansub, tug‘ish xususiyatiga ega inson. Konnotatsiyasi – mehr, g‘amxo‘rlik, himoya ma’nolari. Shakl jihati uning konnotativ birligidir. Shunday qilib, konnotatsiya — bu ma’no qatlamidir, konnotativ birlik esa bu qatlamni o‘zida ifodalovchi til elementi sifatida

qaraladi. Yana bir olimimizning fikrlariga yuzlanadigan bo‘lsak u har ikki terminning o‘xshash tomonlari har ikkalasida ham lug‘aviy ma’nodan tashqari qo‘shimcha, baholoviy va madaniy ma’no yukini o‘zida saqlashini va tilning boyligini oshirishga xizmat qilishda ekanligini aytib, farqi esa konnotatsiya abstrakt semantik tushuncha bo‘lib, konnotativ birlik esa tilshunoslikda aniq so‘z yoki ibora shaklida namoyon bo‘lishda ekanligini ko‘rsatadi [Karimov, 2020:45]. Konnotativ birliklarning paydo bo‘lishi haqida olimlarimiz turlicha fikrlarni keltirib o‘tishadi. Ulardan biz Yusupov fikrlariga tayanishni ma’qul ko‘rdik. Konnotativ birliklarning dastlabki paydo bo‘lishi bosqichini tilning ilk shakllanish davriga ya’ni folklor (xalq og‘zaki ijodi) orqali paydo bo‘lganligiga taqaydilar. Bu davrda xalqning tabiat, hayvonot, va ruhiy tushunchalarga bo‘lgan munosabati ifodalanuvchi iboralar keng tarqalganligini ko‘rsatib, mifologik elementlar ko‘p uchrashini dalil sifatida keltirib o‘tishgan. Masalan, bo‘ri kuch va jasorat ramzi sifatida, tulki ayyorlik va munofiqlik ma’nosi sifatida nafaqat o‘tgan davr folklor namunalarida, balki bugungi badiiy adabiyot namunalarida ham ko‘p uchrashi fikrimizning yorqin dalili bo‘la oladi. Konnotativ birliklar beshta bosqich asosida shakllanadi. Har qanday birlik shu bosqichdan o‘tmasdan turib konnotativ birlikka aylana olmaydi.

1. Denotativ ma’noning shakllanishi. Har qanday so‘zning boshlang‘ich, asosiy — denotativ (lug‘aviy) ma’nosi bo‘ladi. Bu ma’no asosan obyektiv, umumiy tushunchani bildiradi (masalan, “uy” — yashash joyi).

2. Emotsional va baholoviy ma’nolar hosil bo‘lishi. So‘zlar kundalik nutqda qo‘llanilganda, ular turli ijtimoiy va madaniy vaziyatlarda qo‘shimcha hissiy, baholoviy ma’nolar oladi. Masalan, “uy” so‘zi xavfsizlik va mehrni anglatishi mumkin. Bu jarayon til foydalanuvchilarining his-tuyg‘ulari, qadriyatlari bilan bog‘liq.

3. Madaniy-kontekstual ma’nolarni qabul qilishi. So‘zga madaniyatga xos ma’no qatlamlari qo‘shiladi. Bu qatlamlar an’analar, urf-odatlar, tarixiy hodisalar asosida shakllanadi. Misol: “Navro‘z” so‘zi faqat bayram nomi emas, balki yangilanish, tabiat uyg‘onishi ramzi sifatida ham talqin qilinadi.

4. Konnotativ birlik sifatida tilga kirib borishi. Shunday qo‘shimcha ma’nolarga ega so‘z yoki birikma konnotativ birlikka aylanadi. Bu birlik tilda mustahkamlanib, o‘zining madaniy va emotsional funksiyasini bajaradi.

5. Barqaror konnotativ birlikka aylanishi. Konnotativ birlik matn va nutqda doimiy ishlatilib, til va madaniyat kodlariga kiradi. Bu bosqichda so‘z yoki ibora o‘zining asosiy va qo‘shimcha ma’nolari bilan til qatlami sifatida mustahkamlanadi. Biz keltrigan ushbu jarayon tilning rivojlanishi, jamiyatning madaniy o‘zgarishlari bilan chambarchas bog‘liq. Ba’zan konnotativ birliklar tarixiy jarayonlar yoki siyosiy ijtimoiy holatlar ta’sirida paydo bo‘ladi.

Konnotativ birliklarni tushunishni yanada osonlashtirish uchun uni shakl (lingvistik) shakl jihatidan bir nechta turga bo‘lib o‘rgangan ma’qul. Masalan, ular ko‘pincha quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi: 1. So‘zlar (Leksemalar). Bir so‘zning o‘zida asosiy (denotativ) ma’nodan tashqari konnotativ (qo‘shimcha, emotsional) ma’no bo‘lishi mumkin. Misol: “Ona” — mehr-muhabbat ramzi, “Vatan” —

sadoqat va faxr ramzi.

2. So‘z birikmalari (Frazeologik birliklar emas). Bir nechta so‘zdan tashkil topgan, lekin frazeologik qat’iylikka ega bo‘lmagan, tarkibida konotativ ma’no yashirin birliklar. Misol: “Erkinlik maydoni” — faqat joy emas, balki ijtimoiy tushuncha. “Qonun ustuvorligi” — adolat va barqarorlik ma’nosini beradi.

3. Frazeologik birikmalar (Idiomalar). Qat’iy, o‘zgarmas shaklda qo‘llaniladigan so‘z birikmalari bo‘lib, ko‘pincha asosiy ma’nodan boshqa, konnotativ yoki metaforik ma’no kasb etadi. Misol: “Olovni yoqish” — qarama-qarshilik boshlash. “To‘rt devor orasida qolish” — cheklanganlik.

4. Metaforalar va metonimiyalar. Til birliklari emas, balki til shakllari sifatida qaraladi, lekin ko‘pincha konotativ birlik sifatida ishlatiladi. Misol: “Qalbni eritish” — hissiy ta’sir ko‘rsatish (metafora). “Keng ko‘lamdagi kuch” — davlat yoki tashkilot (metonimiya).

5. Sinonimlar orasidagi konnotativ farq. Bir ma’noga ega bo‘lgan sinonim so‘zlardan biri boshqasiga nisbatan ko‘proq konnotativ (emotsional, baholoviy) ma’no beradi. Misol: “Uy” va “Oila uyi” — ikkinchisi ko‘proq iliqlik, mehr-shafqat ramzi. O‘zbek tilshunosligida konnotativ birliklarni o‘rganish asoslari XX asr boshlarida shakllangan. Tilshunoslar frazeologizm va emotsional ma’nolarni tahlil qilishga kirishgan. Bunday tilshunos olimlar sirasiga A.Qodirov, Sh.Xo‘jayev va M.Qodirovalarning ilmiy izlanishlarini misol qilib olishimiz mumkin. Klassik adabiyot tahlillari orqali, Navoiy, Bobur va boshqa yozuvchilarning asarlarida ushbu birliklarning ifodalanishiga e’tibor qaratildi. Jumladan Navoiy va Bobur asarlaridagi konnotativ birliklar bir qator izlanuvchilar tomonidan tadqiq etiladi. Masalan, Q.Yo‘ldoshev, Sh.Xo‘jayev, M.Sobirovalarning ilmiy faoliyati shu yo‘nalishga qaratilgan. Davr o‘tishi bilan konnotativ birliklar anglatgan ma’no ijobiylikdan salbiyga yoki aksincha ma’noga o‘tishi mumkin. Masalan, Sovet davrida ideologik ta’sir natijasida ayrim konnotatsiyalar o‘zgarib, yangi baholash qirralari paydo bo‘ldi. Masalan, “Quloq” – qishloq xo‘jaligida boy fermer ma’nosi bo‘lgan so‘z, Sovet propagandasida esa “xalq dushmani”, “ekspluatator” kabi salbiy konnotatsiya bilan ishlatilgan. “Intelligentsiya” Ilm-fan va madaniyat sohasidagi ziyolilarni ifodalagan so‘z, biroq Sovet davrida u ko‘pincha siyosiy faoliyatga bog‘langan va ba’zida tanqidiy yoki inkor etuvchi konnotatsiyaga ega bo‘lgan. “Burjuaziya” – oldin iqtisodiy sinf sifatida ishlatilgan, ammo Sovet davrida salbiy, dushman sinfi va kommunistik qarshilik ramzi sifatida konnotatsiya olgan. XXI asrda internet va texnologiyalar ta’siri ostida ba’zi so‘zlar konnotatsion ma’no hosil qila boshladi. Masalan, “Cloud” (Bulut) an’anaviy ma’noda osmonda suzuvchi suv bug‘lari, lekin zamonaviy tilda — internetdagi ma’lumotlarni saqlash va ulashish texnologiyasi sifatida konnotativ ma’no kasb etgan. “Like” (Layk) – inglizcha “yoqdi” ma’nosidagi so‘z, lekin ijtimoiy tarmoqlarda (Facebook, Instagram) qo‘llanilishi bilan konnotatsiya — ma’qullash, qo‘llab-quvvatlash, “trend” yoki “moda” belgisi bo‘lib qoldi. “Troll” – folklorik mavjudot, lekin internetda odamlarni bezovta qiluvchi, provokatsiya qiluvchi foydalanuvchi ma’nosida konnotatsiyaga ega bo‘ldi. Bu davrda ham ularning ayrimlari ijobiy ma’nodan salbiy ma’noga o‘tdi.

Masalan, “Doston” so‘zi an’anaviyda epik she‘r ma’nosida, XXI asrda esa ko‘proq “hayotiy voqea” yoki “shaxsiy hikoya”ni bekor so‘zlash ma’nosini yuzaga keldi. O‘zbek tilidagi konnotativ birliklar milliy madaniyat va tafakkurning ayni ifodasidir. Ularning paydo bo‘lishi va evolyutsiyasi xalq tarixidagi asosiy voqealar va madaniy o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Tilshunoslikda konnotatsiyalarni faqat semantik yoki frazeologik birliklar sifatida emas, balki lingvomadaniy kontekstda o‘rganish ularning to‘liq mazmunini anglashga imkon beradi. Shuningdek, tarjima va lingvistik kommunikatsiya jarayonida konnotatsiyalarni to‘g‘ri ifodalash katta muammo bo‘lib qolmoqda, chunki ular milliy madaniyatga chuqur bog‘langan. Konnotatsiya lingvistik tadqiqotlarda so‘zning chuqur semantik qatlamini ochib beradigan muhim hodisadir. U nafaqat so‘zning denotativ ma’nosini boyitadi, balki milliy madaniyat, tarixiy tajriba va estetik qadriyatlarni ham aks ettiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, konnotatsiyaning turli ko‘rinishlari so‘zning ta’sirchanligini oshiradi va matnga qo‘shimcha ma’no beradi. O‘zbek tilshunosligida ham konnotatsiya masalasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u badiiy nutqning obrazlilik va ifodaviyligini ta’minlaydi. Shu bois, konnotatsiya bo‘yicha olib boriladigan keyingi tadqiqotlar semantika, pragmatika va lingvokulturologiya kesishgan nuqtalarda yanada samarali natijalar berishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Якобсон Р. Closing Statement: Linguistics and Poetics // In T.A. Sebeok (Ed.), *Style in Language*. – Cambridge (MA): MIT Press, 1960. – P. 350–377.
2. Гак В. Семантика и структура языка. – Москва: Наука, 1986.
3. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1977.
4. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics (6th ed.). – Oxford: Blackwell, 2008.
5. Кропотова Л.В. История развития лексической коннотации // *Язык и культура*. – 2010. – №1. – С. 33–47.
6. Апресян С.И. Connotation as a structural element of lexical meaning. – Москва: Наука, 1974.
7. Сунцова М.В. Connotative meaning in Russian language. – Москва: Наука, 2021.
8. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1948.
9. Чўлпон. Кеча ва кундуз. – Тошкент: Академнашр, 1935.
10. Ҳамид Олимжон. Шеърлар тўплами. – Тошкент: Шарқ, 1957.
11. Эркин Воҳидов. Танланган шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 1979.
12. Абдулла Қаҳҳор. Олтин девор. – Тошкент: Фан, 1965.
13. Иброҳимов Ғ.Ғ. Тил ва тафаккур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
14. Қодиров М. Лингвomadаниятшунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2015.
15. Каримова М. Маданият ва тил: Коннотатив бирликлар таҳлили // *Тил ва адабиёт журна*ли. – 2022. – №3. – Б. 45–52.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcyi4C

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MIQDOR KATEGORIYASINING O‘RNI

“THE ROLE OF THE CATEGORY OF QUANTITATIVENESS IN MODERN LINGUISTICS”

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VLKL8920

Turg‘unboyeva Dilnoza Akmal qizi

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

[*dilnozaturgunboeva97@gmail.com*](mailto:dilnozaturgunboeva97@gmail.com)

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda miqdor kategoriyasining lingvistik, kognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Miqdor kategoriyasi inson tafakkurining universal hodisasi sifatida obyekt va hodisalarning sanash, o‘lchash, taqqoslash hamda intensivlik darajasini belgilashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida ingliz, rus va o‘zbek tillarida miqdoriy birliklarning ifodalanish usullari qiyosiy jihatdan o‘rganildi. Natijalarda kollektiv otlar, sanash birliklari va intensifikatsiya vositalarining semantik va pragmatik imkoniyatlari aniqlanib, ularning lingvokulturologik jihatlari ochib berildi.

Kalit so‘zlar: miqdor kategoriyasi, kvantifikatsiya, sanash birliklari, kollektiv ot, intensivlik, lingvokulturologiya, til tizimi, pragmatika, kognitiv lingvistika.

Annotation: This article provides a scientific analysis of the linguistic, cognitive, and linguocultural features of the category of quantitateness in modern linguistics. As a universal phenomenon of human cognition, the category of quantity serves as a fundamental means of classifying objects and events through counting, measuring, comparing, and determining the degree of intensity. The study investigates the ways in which quantitative units are expressed in English, Russian, and Uzbek languages within lexical, morphological, and syntactic levels. The results reveal the semantic and pragmatic potential of collective nouns, counting units, and intensification devices, highlighting their linguocultural aspects. The novelty of the research lies in examining quantitative units not only from structural and semantic perspectives but also through linguocultural and discursive approaches.

Keywords: category of quantitateness, quantification, counting units, collective noun, intensification, linguoculturology, language system, pragmatics, cognitive linguistics.

Miqdor kategoriyasi qadimdan falsafiy va lingvistik muhokamalarning markazida bo‘lib kelgan. Aristotel “miqdor”ni moddiy olamning ajralmas xususiyati sifatida talqin qilgan bo‘lsa, Gegel uni sifat va miqdorning dialektik bog‘liqligi orqali tushuntiradi. Zamonaviy tilshunoslikda esa bu kategoriya nafaqat

grammatik birliklar tizimi, balki inson tafakkuri va madaniy dunyoqarashining ham asosiy elementi sifatida tadqiq qilinmoqda. Til birliklari orqali ifodalangan miqdoriylik real olamni konseptual modellashga xizmat qiladi. Shuningdek, miqdor kategoriyasi turli xalqlarning lingvokulturologik qarashlarini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan, o‘zbek tilida “qirq” soni marosimiy ramziy ahamiyatga ega bo‘lsa, ingliz tilida “dozen” (o‘n ikki) iqtisodiy-madaniy qadriyat bilan bog‘langan. Shu sababli miqdor kategoriyasini o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va kognitiv fanlar uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

1. Kognitiv-lingvistik metod – miqdor kategoriyasining inson tafakkuridagi konseptual mohiyatini ochish uchun.
2. Semantik tahlil – sanash birliklari, kollektiv otlar va intensifikatsiya vositalarining ma’no doirasini aniqlashda.
3. Qiyosiy metod – ingliz, rus va o‘zbek tillarida kvantifikatsiya vositalarini o‘zaro taqqoslashda.
4. Lingvokulturologik yondashuv – son va miqdor birliklarining milliy-madaniy ramziyligini izohlash uchun.

Miqdor kategoriyasining ontologik mohiyati

Miqdor kategoriyasi faqat grammatik birliklar orqali emas, balki inson tafakkurining kognitiv faoliyati natijasida shakllanadi. U obyektlarning diskret (sanoq birliklari) va nodiskret (o‘lchov birliklari) tarzda ifodalanishini ta’minlaydi [Sapir, 1981].

- Diskret obyektlar: *ikki kitob, uch talaba, ko‘p daraxt.*
- Nodiskret obyektlar: *bir litr sut, ikki kilo olma, o‘n metr mato.*

Kollektiv otlarning semantik xususiyatlari

• Kollektiv otlar (*xalq, insoniyat, jamoa, brotherhood, mankind, человечество*) oddiy ko‘plikdan farqli ravishda umumlashtiruvchi va kuchaytiruvchi semantik yuklamaga ega. Ular ko‘pincha emotsional-pragmatik konnotatsiya bilan qo‘llanadi va til tizimida neytral ko‘plikni to‘ldiruvchi maxsus kategoriya sifatida faoliyat ko‘rsatadi [Amos & Soukup, 2020].

Intensifikatsiya kategoriyasi

Intensifikatsiya miqdor kategoriyasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, belgi yoki harakat darajasini kuchaytiruvchi vositalar orqali amalga oshadi [Amos & Soukup, 2020; Gailomazova, 2010: 128].

- O‘zbek tilida: *qattiq sovuq, kuchli og‘riq, juda qiziqarli.*
- Rus tilida: *сильный мороз, ужасно красиво.*
- Ingliz tilida: *heavy rain, terribly nice, awfully cold.*

Bu vositalarning qo‘llanilishi milliy-spetsifik bo‘lib, har bir tilda o‘ziga xos semantik soyalarni hosil qiladi.

Lingvokulturologik jihatlar

Son va miqdor birliklari ko‘pincha madaniy ramziy ma’noga ega:

- O‘zbeklarda qirq soni marosimiy an’analar bilan bog‘liq (masalan, *qirq kunlik motam*).
- Xitoyda 8 soni omad timsoli sifatida talqin qilinadi.

- Ingliz tilida dozen (12) an’anaviy iqtisodiy birlik sifatida keng qo‘llaniladi.

Bu faktlar miqdor kategoriyasining faqat til tizimida emas, balki madaniy kodlarda ham chuqur ildiz otganini ko‘rsatadi.

Miqdor kategoriyasi nafaqat til tizimining grammatik va leksik qatlamlarida, balki inson tafakkuri va madaniy dunyoqarashining chuqur qatlamlarida ham o‘z aksini topadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, miqdoriylikning ifodalanishi turli tillarda umumiy qonuniyatlarga ega bo‘lsa-da, ularning milliy-spetsifik xususiyatlari ham mavjud. Masalan, ingliz tilida *a dozen*, *a ton of work* kabi iboralar ko‘proq iqtisodiy va maishiy sohalarga xos bo‘lsa, o‘zbek tilida *qirq kunlik motam*, *etti iqlim* kabi son birliklari ko‘proq marosimiy va diniy-ma’naviy mazmunga ega. Bundan tashqari, kollektiv otlarning qo‘llanishi ham alohida e’tibor talab etadi. Ular grammatik ko‘plik shakllaridan farqli ravishda umumlashma va kuchaytirilgan ko‘plikni ifodalaydi. Masalan, *xalq*, *insoniyat* so‘zlari grammatik birlik emas, balki butun jamiyatni qamrab oluvchi umumiy tushunchani bildiradi. Ingliz tilidagi *mankind* va rus tilidagi *человечество* so‘zlari ham shunga o‘xshash semantik yuklamaga ega. Intensifikatsiya vositalari esa miqdoriylik kategoriyasining emotsional va pragmatik qirralarini ochib beradi. Har bir tilda kuchaytirgichlar turlicha qo‘llaniladi: o‘zbek tilida *qattiq sovuq*, *kuchli og‘riq* kabi, ingliz tilida *terribly nice*, *awfully cold*, rus tilida esa *ужасно красиво*, *сильно болит* kabi ifodalar mavjud. Bu esa kvantifikatsiya jarayonining faqat son va o‘lchov bilan cheklanib qolmasdan, emotsional-ekspressiv vositalar orqali ham boyib borishini ko‘rsatadi [Khairullina, Rakhimova, & Sagitova, 2018: 526].

Lingvokulturologik nuqtai nazardan qaraganda, miqdor kategoriyasi xalqning dunyoqarashi va madaniyatida ramziy ma’no kasb etadi. O‘zbek tilida “qirq” sonining ramziy ahamiyati, xitoy tilida “8” sonining baxt va omad timsoli sifatida talqin qilinishi, ingliz tilida esa “dozen”ning amaliy-iqtisodiy birlik sifatida qo‘llanishi buni yaqqol isbotlaydi. Bu holat til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yana bir bor ko‘rsatib beradi [Khairullina, Rakhimova, & Sagitova, 2018]. Zamonaviy tilshunoslikda miqdor kategoriyasini tadqiq etish ko‘plab yo‘nalishlarda dolzarb hisoblanadi. Avvalo, bu kategoriya til tizimining barcha sathlarida faoliyat yuritishi bilan ajralib turadi. Leksik qatlamda u turli sonlar, miqdor bildiruvchi sifatlar, ravishlar, miqdoriy otlar orqali namoyon bo‘lsa, morfologiyada ko‘plik qo‘shimchalari va grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Sintaktik sathda esa kvantifikatsiya turli son-so‘z birikmalari, aniqlovchi konstruktsiyalar va gap bo‘laklari orqali yuzaga chiqadi. Shuningdek, miqdoriylik diskursiv darajada ham faol qo‘llanilib, nutqning emotsional, baholovchi va stilistik xususiyatlarini belgilab beradi. Miqdor kategoriyasining kognitiv aspektini alohida ta’kidlash lozim. Inson tafakkurida miqdor obyektiv reallikni tasniflashning eng asosiy vositalaridan biridir. Har bir inson kundalik hayotda sanash, o‘lchash, taqqoslash kabi faoliyatlar orqali miqdoriylik bilan to‘qnashadi va uni ongida konseptual birlik sifatida shakllantiradi. Shu jihatdan, miqdor kategoriyasi tafakkurning universal fenomeni bo‘lib, har qanday til va madaniyatda mavjud. Ammo bu universallikning namoyon bo‘lish shakli turli tillarda milliy xususiyatlarga ega. Masalan, o‘zbek tilida sonlarning ramziy qo‘llanilishi juda

keng tarqalgan. “Qirq”, “yetti”, “to‘qqiz” kabi sonlar marosimlarda, diniy e‘tiqodlarda va xalq og‘zaki ijodida o‘ziga xos ramziy ma’noga ega. Ingliz tilida esa “thousand” yoki “million” so‘zlari ko‘pincha mubolag‘a ma’nosida ishlatiladi: *a thousand times better, millions of stars*. Rus tilida “copok” sonining xalqona qo‘llanishlari, masalan *copok copokoe* iborasi, ham milliy-madaniy ramziy ma’noga ega. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, miqdor kategoriyasi lingvokulturologik jihatdan ham muhim bo‘lib, til egalari dunyoqarashining o‘ziga xosligini yoritadi [Maslova, 1997].

Kollektiv otlar masalasida ham qiziqarli jihatlar mavjud. Ular oddiy ko‘plikdan farqli ravishda, umumiylik va birlikni bir vaqtning o‘zida ifodalaydi. Masalan, *xalq* so‘zi bir butun jamoani bildiradi, biroq u grammatik jihatdan birlik shaklida turadi. Ingliz tilida *team, government, committee* kabi kollektiv otlar ba‘zan birlik, ba‘zan ko‘plik sifatida fe‘l shakllari bilan moslashadi: *The team is winning* va *The team are celebrating* [Wierzbicka, 1988; Amos & Soukup, 2020]. Bu holat miqdor kategoriyasining sintaktik darajadagi murakkabligini ko‘rsatadi. Intensifikatsiya kategoriyasi esa semantik va pragmatik jihatdan miqdoriylikning muhim qismi hisoblanadi. Inson nutqida ko‘pincha oddiy sanash yoki miqdoriy ko‘rsatkich yetarli bo‘lmaydi, balki ma’lum bir hissiy kuchaytirish talab etiladi. Shu sababli *juda, nihoyatda, favqulodda* kabi so‘zlar yordamida emotsional ta’sir kuchaytiriladi. Ingliz tilida bu vazifani *extremely, terribly, absolutely* kabi so‘zlar bajaradi. Rus tilida esa *ужасно, чрезвычайно, сильно* kabi intensifikatorlar keng qo‘llaniladi. Bularning barchasi tilning emotsional imkoniyatlarini kengaytirib, miqdor kategoriyasini faqat matematik tushuncha emas, balki semantik va stilistik hodisa sifatida ko‘rsatadi. Shuningdek, miqdor kategoriyasi pragmatik nuqtai nazardan ham ahamiyatlidir. Nutq jarayonida so‘zlovchi ko‘pincha miqdoriy birliklarni aniq emas, balki taxminiy shaklda qo‘llaydi: *bir nechta, ko‘plab, ozgina, bir qancha*. Bu holatda gapiruvchining kommunikativ niyati birinchi o‘ringa chiqadi. Masalan, “bir nechta talabalar” iborasi 3–4 kishini ham, 10–15 kishini ham bildirishi mumkin. Shuning uchun bu yerda aniq matematik miqdor emas, balki umumiy ta’sir va kontekst muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Muhokamalardan ko‘rinadiki, miqdor kategoriyasi til tizimida nafaqat grammatik va semantik, balki madaniy, emotsional va pragmatik jihatdan ham boyitilgan murakkab kategoriya hisoblanadi. Uni o‘rganish orqali biz tilning strukturaviy imkoniyatlarini, tafakkurning konseptual mexanizmlarini va madaniyatning ramziy kodlarini yanada chuqurroq anglashimiz mumkin.

Tadqiqotdan ma’lum bo‘ldiki, miqdor kategoriyasi inson tafakkurining universal kognitiv kategoriyasi bo‘lib, u obyekt va hodisalarning sanash, taqqoslash, o‘lchash hamda intensivlik darajasini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Til tizimida miqdoriylik leksik, morfologik va sintaktik darajalarda ifodalanib, kollektiv otlar va intensifikatsiya vositalari orqali yanada boyitiladi. Shu bilan birga, miqdoriy birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlarni ham o‘zida aks ettiradi. Miqdor kategoriyasi zamonaviy tilshunoslikda nafaqat grammatik va semantik hodisa, balki keng qamrovli kognitiv-lingvokulturologik kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. U inson

tafakkurining universal qismi bo‘lib, obyekt va hodisalarning sanash, o‘lchash, taqqoslash, intensivlik darajasini belgilashda asosiy rol o‘ynaydi.

Til tizimida miqdoriylik:

- diskret obyektlar orqali sanoq birliklari yordamida,
- nodiskret obyektlar orqali o‘lchov birliklari yordamida,
- kollektiv otlar orqali umumlashtirilgan ko‘plik yordamida,
- intensifikatsiya vositalari orqali esa emotsional-ekspressiv vositalar yordamida ifodalanadi [Wierzbicka, 1988].

Shuningdek, miqdoriylikning lingvokulturologik xususiyatlari milliy-madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘langan. Shu jihatdan miqdor kategoriyasini o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik, kognitiv psixologiya va hatto falsafa uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli hisoblanadi:

1. Miqdor kategoriyasining diskursiv va pragmatik funksiyalarini chuqurroq o‘rganish.
2. Miqdoriy birliklarning metaforik modellashtirishdagi roli va konseptual tahlili.
3. Turli tillarda miqdoriylikni ifodalovchi frazeologizmlar va maqollarning lingvokulturologik tadqiqi.

Shunday qilib, miqdor kategoriyasi zamonaviy lingvistikaning universal, ko‘p qirrali va tarmoqlangan kategoriyasi bo‘lib, uning tadqiqi til va tafakkurning o‘zaro aloqadorligini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Amos, H. W., & Soukup, B. (2020). Quantitative 2.0: Towards Variationist Linguistic Landscape Study (VaLLS) and a standard canon of LL variables. In D. Malinowski & S. Tufi (Eds.), *Reterritorializing Linguistic Landscapes: Questioning boundaries and opening spaces* (pp. 56–66).
2. Gailomazova, E. S. (2010). Pragmatic Content of Numerals. *Humanities and Socio-economic Sciences*, № 6, 125–132.
3. Khairullina, R. Kh., Rakhimova, E. F., & Sagitova, A. F. (2018). *Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya*, № 3(70), 525–528.
4. Maslova, V. A. (1997). *Vvedenie v lingvokul'turologiyu* [Introduction to Linguoculturology]. Moscow: Nasledie.
5. Sapir, E. (1981). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York.
6. Wierzbicka, A. (1988). *The Semantics of Grammar*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins B.V.

**PARSELLYATSIYA VA METAFORANING O‘ZARO
ALOQADORLIGI
THE INTERRELATION OF PARCELLATION AND METAPHOR**
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ZIIK9603

O‘ralova Nargiza Isroilovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti,
imomaliyevanargis@gmail.com*

Annotatsiya: Maqolada kognitiv tilshunoslikda diqqatni jamlash vositasi sifatida parsellyatsiyaning o‘rni tahlil qilinadi. Unda parsellyatsiyaning badiiy va publitsistik diskurslarda ifodalilikni oshirishi hamda o‘quvchi idrokini boshqarishdagi ahamiyati ko‘rsatiladi. Tadqiqot parsellyatsiya va metaforaning o‘zaro ta‘sirini yoritib, ularning nutqiy ta‘sir kuchini sezilarli darajada oshirishini ta’kidlaydi. Natijalar parsellyatsiyaning yashirin ma’lumotlarni fokusga olib chiqishi, metaforaning esa obrazlilik va hissiy ta’sirni chuqurlashtirishini ko‘rsatadi. Shu tariqa, ular zamonaviy diskurs tahlilining muhim vositalari sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: parsellyatsiya, metafora, kognitiv tilshunoslik, psixologiya, tajriba.

Annotatsion: The article analyzes the role of parcellation as a means of attention focusing in cognitive linguistics. It highlights how parcellation enhances expressiveness in literary and journalistic discourse and contributes to guiding the reader’s perception. The study explores the interaction between parcellation and metaphor, emphasizing that their combination significantly strengthens the persuasive and stylistic impact of discourse. The findings show that parcellation brings implicit information into focus, while metaphor deepens imagery and emotional resonance. Thus, both are evaluated as essential tools of modern discourse analysis.

Keywords: parcellation, metaphor, cognitive linguistics, psychology, experiment.

Lingvokognitiv tadqiqotlarda diqqatni jamlash lingvokognitiv jarayonlarning keng sinfi sifatida aniqlanadi. Bunda biron til tashuvchilarning diqqati taqsimlanishida o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Ma’lum jihatlarining ahamiyatini oshirishga olib keladigan til konstruksiya qilinaётgan vaziyatlar, ya’ni ularni diqqat markaziga ko‘chirish. Diqqatni jamlash shakllanishning muhim omili sifatida qabul qilinadi.

Fokuslash jarayoni turli xil formatlarda: leksik-semantik, sintaktik va diskursiv formatlarda bo‘lishi mumkin. [Иришханова, 2014: 320]

Fokuslashning eng yorqin sintaktik vositalaridan biri parsellyatsiya hisoblanadi. Ushbu fakt E. Senford kognitiv psixologiya laboratoriyasida

o‘tkazilgan tajribalar davomida aniqlandi. (University of Glasgow, UK). Tajribalarning maqsadi bosma matnlardagi ma’lumotlarga bo‘lgan e’tiborni ko‘tarish yoki pasaytirish qobiliyatiga ega bo‘lgan konstruksiyalarni aniqlash edi.

Olimlar aniqlashicha, parsellyatli uzilish sinaluvchining e’tiborini kuchaytiradi. U diqqatni parsellatga yo‘naltirib, uni deavtomatlashtiradi va u shu orqali ma’lumotlarni yaxshiroq eslab qolishni ta’minlaydi.

Demak, tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, parsellyatsiya qabul qilish jarayonida diqqatni jamlashni talab qiladi va qayta taqsimlashning samarali vositalaridan biri hisoblanadi va e’tiborni o‘ziga qarata oladigan saamarali vosita hisoblanadi. [Sanford A.J.S., Sanford A.J., Molle J., Emmott C. Shallow 2006. № 2 (42). P. 109–130.]

Kognitiv psixologlarning tadqiqot natijalariga tayanib, biz parsellyatsiyani ongli va nazorat qilinadigan deb ta’riflashimiz mumkin.

Muallif tomonidan tanlab olish va biror-bir attensial fokusga joylashtirish va u tasavvur qilinadigan obyekt yoki vaziyatning xususiyatlari ko‘proq ahamiyatli. Parsellyatsiya deganda biz vizual-natijasi bo‘linish bo‘lgan grafik operatsiyani ammo mustaqil bo‘lmagan yagona sintaktik konstruksiyani semantik-sintaktik jihatdan tarkibiy qismlarni tushunamiz.

Parsellatsiya operotorlari yoki uning matndagi signallari oxirgi parsellyat uzilishini amalga oshiruvchi singrafema (parsellografda) va parsellyatning bosh harfi hisoblanadi.

Atensial fokuslash, aytib o‘tilganidek, eng muhim ma’lumotlarni chiqarishning samarali vositasi bo‘lib referent vaziyatga yoki uning jihatlariga e’tibor qaratish. Bu xususiyat parsellyatsiya adresatning ongini manipulyatsiya qilish imkonini beradi, ushbu hodisa badiiy va publitsistik diskursning ahamiyatini oshiradi .

Diskursda parsellyatsiya ko‘pincha o‘zaro ta’sir qiladi va qo‘llab-quvvatlanadi. Turli uslubiy bo‘yoqdor vositalar bilan leksik-semantik va/yoki sintaktik formatda, ya’ni stilistik ifodalilikni oshiruvchi figuralar va troplar bilan, tasvirchi-parsellyatning mavjudligi va natijada yanada ko‘proq parsellyatsiyaning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Parsellyatsiya bilan konvergensiya kiruvchi eng ko‘p uchraydigan vositalar orasida biz metafora, gradatsiya, o‘xshatish, farq-takror turlari, antiteza, polisindetonlarni uchratdik. (xususan, konvergen-parsellyatsiya va takrorlash nazariyasiga qarang: [Богоявленская, 2015:15]). Shuni ham ta’kidlash kerakki, diskursda ularning kombinatsiyalarining turli xil variantlari bo‘lishi mumkin. Parsellyatsiyaning bu o‘zaro ta’sirga bo‘lgan qobiliyatini konvergent potensial deb ataymiz, konvergensiya deganda turli darajadagi til vositalarining diskursda o‘zaro ta’sirga intilishini tushunamiz. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, konvergensiya parsellyatsiyaning eng yorqin hamkori metaforadir. Metafora stilistika murojaat qiladigan asosiy tushunchalardan biridir. Stilistika doirasida metafora tropning bir turi, “predmetdan belgiga ko‘chish” sifatida ta’riflanadi.

Predmet ularning assotsiativ aloqasi asosida subyektiv idrok etilgan o‘xshashliklar. Bunday yondashuvda metafora o‘xshatishni ifodalaydi, bunda

o‘xshatilgan narsa o‘xshatilgan narsa bilan almashtiriladi va “ta’kidlash uchun predmetlarni tavsiflashda qo‘llaniladi. Ularni g‘ayrioddiy burchak ostida ifodalash uchun ularning kam seziladigan xususiyatlarini ko‘rish”. Qayd etilishicha, metafora barcha troplardan alohida ekspressivligi bilan farq qiladi.

Metafora turli-tuman predmetlarning bir-biriga yaqinlashishi va kutilmaganda o‘xshatilishi va hodisalarni mohiyatan yangicha tushunib, uning ichki tabiatini ochib berishga qodir [Чудинов,2001:238]. Boshqalar kabi troplar, metafora so‘zning shunday xususiyatiga asoslanadiki, u o‘z ma’nosida nafaqat predmet (hodisa)larning muhim va umumiy sifatlariga, balki uning ikkinchi darajali ta’riflari va individual sifat hamda xususiyatlarining butun boyligiga ham tayanadi. Shunday qilib, metaforaning paydo bo‘lishi so‘zlarning "ikkilamchi" ma’nolari bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy va publitsistik diskurslarda tasvirlanayotgan voqelikning muhim xususiyatlari, xossalari, tafsilotlari, belgilarini ochib berishning muhim vositasiga aylanadi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora boshqacha obrazlilik vositasi sifatida, balki asosiy aqliy operatsiya sifatida ko‘rib chiqiladi.

Ikkita tushunchaviy sohani (aqliy makonlarni) birlashtiradi va sohani tuzilmashtirish imkoniyatlaridan foydalanish imkoniyatini yaratadi. [Кюсе, 2015:48] M.I. Kiosening aniqlik kiritishicha, kognitiv-funksional yondashuvning bilvosita (ikkilamchi) vositalaridan biri metaforadir.

Nomlash, uning jarayonida referent obrazining transformatsiyasini keltirib chiqaradigan qayta fokuslash sodir bo‘ladi. M.I.Kiose metaforani semantik sakrash ishtirokidagi bilvosita nominatsiya vositalari guruhiga kiritadi va metaforik qayta fokuslash texnikasi uchun "referentning dastlabki obrazi makoni bilan kesishmaydigan mental makonni ifodalovchi baholash turidagi konseptual elementning faollashuvi xos" ekanligini ta’kidlaydi.

Tadqiqotga kirishar ekanmiz, biz o‘z oldimizga quyidagilarni qo‘yamiz:

Vazifa: parsellyatsiya konvergent potensialining o‘ziga xosligini uning badiiy va publitsistik diskurslarda metafora bilan o‘zaro ta’siri misolida nutqiy ta’sir usullarining yangi-yangi kombinatsiyalarini doimiy ravishda ishlab chiqaradigan sohalar sifatida aniqlash. Parsellyatsiya va metaforani ushbu nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish tilshunoslikning kognitiv-funksional yo‘nalishi vakillarining ishlariga tayanadigan tahlil metodikasiga murojaat qilish zaruratini keltirib chiqaradi. (O.K. Irisxanova, M.I. Kiose, L. Talmy, R. Langacker, J.R. Taylor).

Tadqiqotda biz. O.K. Irisxanova va M.I. Kiose tomonidan ishlab chiqilgan ba’zi usul va texnikalardan faol foydalanamiz. Bundan tashqari, biz deparsellyatsiyaning eksperimental usulidan foydalanamiz, bunda biz parsellografemani olib tashlash va reintegratsiyani tushunamiz.

Parsellyatsiyalangan elementni asosiy qismning tuzilmasiga kiritadi, bu esa dastlabki parsellyatsiyagacha bo‘lgan tuzilmani tiklash imkonini beradi. Qiyoslash parsellangan va deparsellangan variant. Dastlab badiiy matndan olingan parchaga murojaat qilamiz:

V. Tokarevaning “Yer sirlari” hikoyasiga ta’rif berilgan hikoyaning markaziy qahramonlaridan biri - Nikolayeva: Bu tasdiqlash ehtiyoji ishonchsizlikdan kelib

chiqqan edi o‘zida. Tashqi ustunlik kompleksida u baribir nomukammallik kompleksini his qilardi. U o‘ziga ishonmasdi. Alyolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi uni uchun juda zarur edi. U suvda yuzaga chiqmasligi uchun. Yer yuzidan shamolda uchib ketmasligi uchun[Tokapeba,2006:17].

Ma’lumki, ma’nolar muayyan kontekstga bog‘liq bo‘lib, ularning talqin - retsiptiyentning bevosita diskursda turli bilim sohalari o‘rtasidagi metaforik aloqalarni mustaqil ravishda qanday o‘rnata olishiga bog‘liq. Ushbu kontekstda qurilmaning asosiy qismida “solishtirma og‘irlik” metaforik nominatsiyasi qo‘llanilgan, “Fizik kattaliklar” atamasini ifodalaydi. Ma’lumki, ma’nolar muayyan kontekstga bog‘liq bo‘lib, ularning talqin - retsiptiyentning bevosita diskursda turli bilim sohalari o‘rtasidagi metaforik aloqalarni mustaqil ravishda qanday o‘rnata olishiga bog‘liq. Ushbu kontekstda qurilmaning asosiy qismida “solishtirma og‘irlik” metaforik nominatsiyasi qo‘llanilgan, “Fizik kattaliklar” atamasini ifodalaydigan va mental makonga taalluqli bo‘lgan.

Parsellyatsiya verbal darajada aniq ifodalanmagan ma’lumotni - qahramonning qo‘rquvi, xavotirlari, Alena tufayli u qochishni istagan narsalarni asosiy fokusga olib chiqishga yordam beradi. Parsellangan elementlarni parsellema asosiga reintegratsiya qilish usuli shuni ko‘rsatadiki, bu holda ular defokuslangan zonaga (ikkilamchi fokusga) tushadi:

“U o‘ziga ishonmasdi, Alenaning ishonchi esa unga suv yuzasida qalqib chiqmaslik va yer yuzidan shamolda uchib ketmaslik uchun zarur.”

Ko‘rinib turibdiki, deparsellyat taqdimotda elementlarning salientligi (ajratib ko‘rsatilganligi) neytrallashtiriladi, ekspressivlik olib tashlanadi, hissiy baholash pasayadi. Ijodkor uchun bo‘lgan segmentlar parselyatlarga chiqarilgan bo‘lib, yaratish uchun muhim ahamiyatga ega referent obrazi, uning niyatiga ushbu ma’noni ilgari surish kiradi.

Metafora badiiy asarda tasvirlanayotgan obrazni yanada yorqinroq, ta’sirchanroq qilishga yordam beradi. U o‘quvchining tasavvurini boyitadi, unga chuqur his-tuyg‘ularni yetkazadi. Parsellyatsiya og‘zaki, eksplitsit darajada diqqat markazidan tashqarida bo‘lgan ma’lumotlarni birinchi o‘ringa olib chiqishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ирисханова О.К. Игры фокуса в языке: семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования. М. : Языки славянской культуры, 2014. 320 с.
2. Sanford A.J.S., Sanford A.J., Molle J., Emmott C. Shallow processing and attention capture in written and spoken discourse // Discourse Processes. 2006. № 2 (42). P. 109–130.
3. Богоявленская Ю.В. Конвергенция парцелляции и лексического повтора во французских и русских медиатекстах // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2015. № 3. С. 5–15.
4. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия / под ред. проф. А.П. Горкина. М.: Росмэн, 2006. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/3053/Метафора

5. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1191–2000 гг.). Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2001. 238 с. повешенных Ф. Вийона и ее переводах // Сопоставительная лингвистика. 2016. № 5.
6. Токарева В. Тайна Земли. URL: <https://profilib.net/chtenie/63760/viktoriya-tokareva-rasskazy-i-povesti-sbornik-60.php>

**PREZIDENT SHAVKAT MIRZIYOYEVNING BMT BOSH
ASSAMBLEYASINING 72-SESSIYASIDA SO‘ZLAGAN NUTQIDAGI
EVFEMIZMLARNING MORFOLOGIK TAHLILI**

**MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF EUPHEMISMS IN THE SPEECH
DELIVERED BY THE PRESIDENT SHAVKAT MIRZIYOYEV AT THE
72ND SESSION OF THE UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/JGTB4750

Jabborova Aziza Jobirovna

Tayanch doktorant

Namangan davlat universiteti

azizajabborova14@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida qo‘llanilgan evfemizmlarning morfologik tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, siyosiy diskursda evfemizmlar og‘ir yoki noxush mazmunlarni jilolash, ijtimoiy muammolarni yumshoqroq shaklda ifodalash, shuningdek, siyosiy qarash va pozitsiyalarni xalqaro auditoriya oldida legitimlashtirish uchun keng qo‘llanadi. Nutq matnidan tanlab olingan evfemistik birliklar lingvistik metodlar asosida o‘rganilib, ularning ot, fe‘l va sifat kategoriyalaridagi shakllanish xususiyatlari ko‘rsatib berildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, Mirziyoyev nutqida evfemizmlar nafaqat ijobiy konnotatsiyani kuchaytiruvchi vosita sifatida, balki xalqaro auditoriyaga mo‘ljallangan diplomatik ifoda shakli sifatida ham xizmat qilgan. Shuningdek, evfemizmlar orqali O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida olib borilgan islohotlar yumshoqroq va ijobiyroq tarzda taqdim etilgan. Maqolada evfemizmlarning morfologik jihatdan qanday tuzilishi va siyosiy diskursdagi funksional yukini ochib berish orqali ularning tilshunoslikdagi o‘rni ham aniqlangan. Ushbu yondashuv siyosiy lingvistika va evfemizmsunoslikning rivojiga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: evfemizm, siyosiy diskurs, morfologik tahlil, siyosiy nutq, Shavkat Mirziyoyev, BMT Bosh Assambleyasi, xalqaro auditoriya, diplomatik til, ijobiy konnotatsiya.

Annotation. This article is dedicated to the morphological analysis of euphemisms used in the speech delivered by the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, at the 72nd session of the United Nations General Assembly. The relevance of the research lies in the fact that in political discourse, euphemisms are widely used to soften harsh or unpleasant meanings, to present social issues in a milder form, and to legitimize political views and positions before an international audience. Euphemistic units selected from the speech text were studied using linguistic methods, and their formation characteristics in the categories of nouns, verbs, and adjectives were demonstrated. The results of the

analysis showed that in Mirziyoyev’s speech, euphemisms served not only as a means to enhance positive connotations but also as a form of diplomatic expression intended for an international audience. Furthermore, the reforms carried out in Uzbekistan’s socio-political life were presented in a softer and more positive manner through euphemisms. The article identifies the linguistic role of euphemisms by revealing their morphological structure and functional load in political discourse. This approach contributes to the development of political linguistics and euphemism studies.

Keywords: *euphemism, political discourse, morphological analysis, political speech, Shavkat Mirziyoyev, UN General Assembly, international audience, diplomatic language, positive connotation.*

“Til xulqini uning ijtimoiy asosidan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi, chunki uning ma’nosi kim gapirayotgani, kinga murojaat qilinayotgani, nutq shakli, maqsadi, va muloqot yuz berayotgan vaziyat kabi tashqi ijtimoiy va madaniy omillar bilan belgilanadi.” [Giyoto va boshq., 2020: 166]. Ijtimoiy-siyosiy matnlardan farqli ravishda, ommaviy nutqlar “ijtimoiy kontekst omillari” bilan ajralib turadi, ya’ni siyosatchi nutqining muvaffaqiyati nafaqat uning mazmuni, balki odamlar bilan og‘zaki muloqotning o‘zi–muloqotning maqsadi, vaqti, joyi hamda auditoriyaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ham bog‘liqdir. “Zamonaviy ritorikada uslubiy me’yor ko‘pincha xabarning ijtimoiy-siyosiy maqsadlari bilan uyg‘unlashadi.” [Zeynalova va Allahverdiyeva, 2017: 48].

Siyosatchilar nutqlarini tahlil qilgan holda, ularning maqsad va motivlarini hisobga olgan tarzda aytish mumkinki, ularning asosiy “quroli” bu- til, ya’ni so‘zdir. So‘zlar siyosiy kommunikatsiyada asosiy vazifani-manipulyatsiyani bajaradi. Xalq tomonidan qadrlanadigan siyosatchilar, yetakchilar nutqida nozik masalalarga (irq, yosh, aholining muayyan qatlamlarining past turmush darajasi) yoki harbiy yo‘nalishdagi mavzularga (qurollar, terrorchilik harakatlari, migratsiya, harbiy harakatlar) oid leksik birliklarni ishlatishda alohida ehtiyotkorlik talab etiladi.

Siyosiy yetakchilar o‘z nutqlarida barqarorlik, farovonlik va tinchlik haqidagi va’dalar orqali xalqni ruhlantirar ekan, ular ko‘pincha salbiy holat va voqealarni yashirish yoki yumshatish orqali haqiqatni “bezatadilar”. Bu holat siyosiy nutqlarda ko‘plab niqoblangan (yashirin) tushunchalar mavjudligini ko‘rsatadi-siyosatchilar bu uslubga zarurat tufayli murojaat qiladilar [Allahverdiyeva va boshq., 2021:742]. Bu uslub evfemiya hodisasi deb nomlanadi. Ya’ni nutqdagi salbiy ma’noga ega bo‘lgan birliklarni ijtimoiy jihatdan maqbul ifodalar bilan alishtirishdir. Evfemizm lingvistik jihatdan noxush, keskin yoki salbiy ma’noga ega so‘z yoki iboralarni yumshoqroq, ijobiyroq va ijtimoiy qabul qilinadigan ifodalar bilan almashtirish hodisasi sifatida izohlanadi [Allan & Burridge, 1991:14]. Siyosiy diskursda esa evfemizmlar og‘ir muammolarni jilolash, salbiy voqealarni yumshatish va ijtimoiy ongda ijobiy taassurot uyg‘otish vazifasini bajaradi [Chilton, 2004:33]. O‘zbekiston siyosiy nutqida ham evfemizmlar muhim rol o‘ynaydi. So‘nggi yillarda Prezident nutqlarida, parlament va hukumat

yig‘ilishlarida, siyosiy chiqishlarda ijtimoiy-siyosiy muammolar, iqtisodiy islohotlar va huquqiy jarayonlar evfemistik birliklar orqali yumshoqroq tarzda ifodalanmoqda. Bunday til birliklari nafaqat semantik, balki morfologik jihatdan ham tahlil qilinishi lozim, chunki ularning shakllanishida ot, fe‘l, sifat kabi so‘z turkumlarining roli muhimdir.

O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi o‘z mazmuni va ifoda uslubi bilan xalqaro hamjamiyatda keng rezonans uyg‘otgan. Mazkur nutqda ko‘plab siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy muammolar evfemistik birliklar orqali bayon qilingan. Ushbu nutq evfemizmlarni morfologik jihatdan o‘rganish uchun boy material manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois ushbu maqolada Shavkat Mirziyoyevning mazkur nutqidan tanlangan evfemistik birliklar tahlil qilinib, ularning morfologik shakllanish xususiyatlari ochib beriladi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini siyosiy lingvistika va evfemizmsunoslik bo‘yicha zamonaviy ilmiy qarashlar tashkil etadi. Maqolada Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil sentyabr oyida BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi asosiy tahlil ob‘ekti sifatida tanlab olindi. Ushbu nutq o‘zining xalqaro miqyosdagi ahamiyati, unda ko‘tarilgan global muammolar hamda evfemistik birliklarning faol qo‘llanilishi bilan tadqiqot uchun boy material hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullar qo‘llanildi:

1. Deskriptiv-lingvistik tahlil – nutq matnidan ajratib olingan evfemistik birliklarning shakl va mazmun jihatdan umumiy tavsifi berildi.

2. Kontekstual tahlil – evfemizmlar qanday kontekstdagi siyosiy, ijtimoiy va diplomatik vaziyatda qo‘llangani aniqlab chiqildi.

3. Morfologik tahlil – evfemizmlarning qaysi so‘z turkumlari (ot, fe‘l, sifat va h.k.) orqali ifodalangani, ularning shakllanish mexanizmi va grammatik imkoniyatlari ochib berildi.

4. Komponent tahlil – evfemistik birliklarning asosiy semantik komponentlari aniqlanib, ularning ma‘no jilolash yoki yumshatish funksiyasi ko‘rsatildi.

Tadqiqotning manba bazasi sifatida Prezidentning rasmiy veb-saytida e‘lon qilingan nutq matni olindi. Matndan tanlab olingan evfemizmlar alohida segmentlar sifatida ajratildi va ularning morfologik xususiyatlari lingvistik metodlar asosida tahlil qilindi. Mazkur metodologik yondashuv orqali evfemizmlarning siyosiy nutqda qanday vazifalarni bajarishi, ular yordamida siyosiy mazmunning qanday jilolanishi va ijtimoiy ongga qanchalik ta‘sir etishi aniqlandi.

Tadqiqot obyekti sifatida Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi tahlil qilindi. Ushbu nutqda xalqaro auditoriyaga qaratilgan siyosiy xabarlar evfemistik vositalar orqali jilolanib, mamlakatdagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlar yumshoq shaklda taqdim etilgan. Quyida ayrim misollar va ularning tahlili keltiriladi.

1. “Xalqaro mehnat tashkiloti bilan hamkorlikda bolalar mehnati va majburiy mehnatga barham berish bo‘yicha ta‘sirchan choralar ko‘rildi.”

Bu jumlada “ta’sirchan choralar ko‘rildi” iborasi evfemistik xarakterga ega bo‘lib, keskin nazorat va jazo choralari haqida ochiq aytilmaydi. Morfologik jihatdan ot (choralar) va sifat (ta’sirchan) birikmasidan tashkil topgan. Evfemizm vazifasi – mavjud muammoni yumshoqroq shaklda ifodalash.

2. “Odamlarning erkin harakat qilishini cheklaydigan xorijga chiqish vizalari singari umrini mutlaqo o‘tab bo‘lgan o‘tmish qoldiqlari bekor qilindi.”

Bu yerda “umrini mutlaqo o‘tab bo‘lgan o‘tmish qoldiqlari” iborasi repressiv tizim qoldiqlarini bevosita tilga olmay, ularni tarixiy jarayon sifatida ko‘rsatadi. Morfologik tarkibi: ot+ot (o‘tmish qoldiqlari) va fe’l sifatdash (o‘tab bo‘lgan). Evfemizm yordamida tanqidiy ohang ijobiy tusga o‘zgartiriladi.

3. “Ekstremizm g‘oyalari ta’siriga tushib qolgan, to‘g‘ri yo‘ldan adashgan fuqarolar ijtimoiy reabilitatsiya qilinmoqda, ularni sog‘lom hayotga qaytarish uchun zarur sharoitlar yaratilmoqda.”

Bu jumlada “to‘g‘ri yo‘ldan adashgan fuqarolar” ifodasi “ekstremist” yoki “jinoyatchi” kabi keskin so‘zlar o‘rnini egallaydi. Morfologik jihatdan fe’l sifatdash (adashgan) va ot (fuqarolar)dan tuzilgan. Evfemizm vazifasi – ayblash emas, balki tuzatish va imkoniyat berish g‘oyasini ilgari surishdir.

4. “Mamlakatimizda siyosiy partiyalar, fuqarolik jamiyatining roli ortib bormoqda, sud organlarining chinakam mustaqilligi ta’minlanmoqda.”

“Fuqarolik jamiyatining roli ortib bormoqda” va “chinakam mustaqilligi ta’minlanmoqda” iboralari mavjud kamchiliklarni yashirib, jarayonning ijobiy rivojlanishini ta’kidlaydi. Morfologik tarkibi: ot (rol, mustaqillik), sifat (chinakam) va fe’l (ta’minlanmoqda). Evfemizm vazifasi – siyosiy jarayonlarni ijobiy yoritish.

5. “O‘zbekiston shu oyning boshidan milliy valyutani erkin konvertatsiya qilish tizimiga to‘liq o‘tdi. Bu borada aholi uchun yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlarni yumshatish bo‘yicha barcha zarur choralar ko‘rildi.”

“Salbiy oqibatlarni yumshatish” iborasi valyuta islohoti oqibatida yuzaga keladigan iqtisodiy qiyinchiliklarni bevosita aytmasdan, yumshoq tarzda ifodalaydi. Morfologik jihatdan sifat (salbiy), ot (oqibatlar) va fe’l (yumshatish) birikmasidan tashkil topgan. Evfemizm vazifasi – xavfni yashirish va auditoriyani ijobiy kayfiyatda ushlab turish.

6. “Mamlakatimizda ilk bor tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha Ombudsman instituti joriy etildi. Biznes sohasidagi soliqlar sezilarli ravishda qisqartirildi, kredit olish imkoniyatlari kengaytirildi.”

Bu jumlada “sezilarli ravishda qisqartirildi” iborasi soliqlarning og‘irligini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tan olmaydi, balki islohotni ijobiy jarayon sifatida ko‘rsatadi. Morfologik jihatdan ravish (sezilarli ravishda) va fe’l (qisqartirildi)dan iborat. Evfemizm vazifasi – salbiylikni yashirish orqali ijobiy imijni ta’minlash.

Morfologik jihatdan evfemizmlar quyidagi shakllarda qo‘llangan:

- a) otlar: *choralar, oqibatlar, qoldiqlar*;
- b) sifatlar: *ta’sirchan, chinakam, salbiy*;
- c) fe’llar va fe’l sifatdashlari: *adashgan, ta’minlanmoqda, ko‘rildi*;
- d) ravishlar: *sezilarli ravishda*.

Evfemizmlar semantik jihatdan salbiy holatni yumshatish, pozitiv konnotatsiya berish va auditoriyani ijobiy kayfiyatda ushlab turish funksiyasini bajargan. Ularning qo‘llanishi siyosiy diskursning ohangini yumshoq, muvozanatli va diplomatik holatda ushlab turadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi evfemizmlarning siyosiy diskursdagi strategik va kommunikativ ahamiyatini yorqin namoyon etadi. Nutqda qo‘llangan evfemistik birliklar mamlakatdagi muhim siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni ochiq aytmadan, diplomatik va yumshoq ohangda ifodalashga xizmat qiladi. Morfologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, evfemizmlar ot, sifat, fe‘l, ravish hamda fe‘l sifatdosh shakllarida qo‘llanib, ularning aksariyati ijobiy ma’noga ega bo‘lgan ifodalar orqali salbiy mazmunni yumshatadi. Bunday yondashuv siyosiy nutqning xalqaro auditoriyada ijobiy qabul qilinishini ta’minlaydi, hamda mamlakatning ijobiy imijini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, evfemizmlar nutqda quyidagi kommunikativ vazifalarni bajaradi: muammolarni yumshatib ifodalash, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni ijobiy yoritish, xalqaro miqyosda mamlakat obro‘cini mustahkamlash va auditoriyada ishonch, optimizm hamda hamkorlik kayfiyatini uyg‘otish. Shu jihatdan, evfemizmlar o‘zbek siyosiy diskursida til vositalarining strategik ahamiyatini ko‘rsatadigan muhim lingvistik hodisa sifatida e’tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Allahverdiyeva, A., Budaqova, A., Piriyeva, H., Eyyubova, A., Abbasova, M. Euphemisms and dysphemisms as language means implementing rhetorical strategies in political discourse. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 2021. 17(2), 741-754.
2. Allan, K., & Burridge, K. Euphemism and dysphemism: Language used as shield and weapon. Oxford University Press, 1991.
3. Chilton, P. *Analysing political discourse: Theory and practice*. Routledge, 2004.
4. Giyoto G., Novianni A., Elen I., & Luthfie A.P. How does “to what gender and status one talks” govern the speaker’s strategy in keeping on their conversation? *Journal of Language and Linguistic Studies*, 2020.
5. Mirziyoyev, Sh. *Speech at the 72nd Session of the United Nations General Assembly*. Official Website of the President of Uzbekistan. <https://president.uz/uz/lists/view/1062>, 2017.
6. Zeynalova S.S. & Allahverdiyeva A.M. *Introduction to Rhetoric*. Baku-Mutarjim, 2017.

**JAHON TILSHUNOSLIGIDA O‘XSHATISHLARNING ILMIY
TADQIQI**
SCIENTIFIC RESEARCH ON SIMILES IN WORLD LINGUISTICS
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/NPTM9153

Odilova Dilobar

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası

tayanch doktoranti

diloshodilova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligida olib borilgan o‘xshatishlarga oid ilmiy tadqiqotlar va nazariy qarashlar haqida so‘z yuritilgan. Jahon olimlari tomonidan o‘xshatishlar bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari tahlil etilgan va o‘xshatishlarni tasniflashga doir o‘ziga xos yondashuvlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, olimlarning yutuqlari va ularning zamonaviy tilshunoslikka ko‘rsatgan ta’siri ilmiy nuqtayi nazardan yoritilgan. O‘xshatishlar – nutqimizning badiiyligini, ta’sirchanligini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri bo‘lib, ularning lingvistik nuqtayi nazardan ilmiy tahlili mazkur fan sohasi uchun qanchalik ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, tasnif, milliy tafakkur, tahlil, stilistik vosita, tadqiqot, badiiylilik, tasavvur, obraz.

Annotation. This article discusses scientific research and theoretical views on similes conducted in world linguistics. The main directions of research on similes conducted by world scientists are analyzed, and specific approaches to the classification of similes are considered. Also, the achievements of scientists and their influence on modern linguistics are highlighted from a scientific point of view. Comparisons are the main unit that ensures the artistry and effectiveness of our speech, and their scientific analysis from a linguistic point of view shows how important they are for this field of science.

Keywords: simile, classification, national mindset, analysis, stylistic device, research, artistry, imagination, image.

O‘xshatish – bu tilimizda mavjud bo‘lgan eng qadimiy vositalardan biri bo‘lib, u narsa, hodisa, holat yoki shaxsni boshqa bir narsa yoki hodisaga o‘xshashlik belgisiga ko‘ra qiyoslash orqali tasvirlaydi. O‘xshatishlar nutqimizni obrazli va ta’sirchan qilishga xizmat qiladi hamda inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri – taqqoslash asosidagi bilish jarayonini til orqali ifodalaydi. Tilshunos olim N.Mahmudov bu borada quyidagi fikrlarni ta’kidlagan: “Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o‘xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida

kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o‘z aksini topadi” [Махмудов, 2011:19]. O‘xshatishlar olamni bilishning eng eski usullaridan bo‘lib, ular ijtimoiy jamiyat tajribalari, milliy madaniyat, urf-odatlar, an‘analari asosida shakllanadi. O‘xshatish muayyan xalqning milliy tafakkur tarzi va tasavvurlarini namoyon etadi. Shuningdek, o‘xshatish idrok etish jarayonini kengaytirishga va yangi ma’nomlarni yaratishga yordam beradi, muloqotning muvaffaqiyatli chiqishini ta’minlaydi [Жо Мин Ёнг, 2022:18]. O‘xshatishlarni o‘rganish orqali madaniy ma’lumotlar va milliy-madaniy qarashlar haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Dunyoni bilishda o‘xshatishlar, umuman, qiyos, aytib o‘tilganiday, favqulodda muhim o‘rin tutsa-da, dunyoni har qanday bilish aksiologiyadan, ya’ni bilingan narsani biror tarzda baholashdan xoli bo‘lishi mumkin emas. Zotan, bugun inson ongining aksiologikligi haqidagi qoida e’tirof etib bo‘lingan va unga ko‘ra muayyan narsa-qadriyat angllanar ekan, unga nisbatan insonning, demakki, jamiyatning bahosi, munosabati ham u yoki bu tarzda ifodalanadi, ana shu jihatdan lingvistika va aksiologiya bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. O‘xshatishni baho kategoriyasidan ajratib tasavvur qilib bo‘lmaydi, o‘xshatish va baholash tushunchalari bir-biri bilan behad zich munosabatda, chunki odam atrofidagi olamni va albatta o‘zini qiyoslash-o‘xshatish va baholash yo‘li bilan anglab boradi [Махмудов, 2011: 23].

O‘xshatishlar tilshunoslikda nutqning asosiy tarkibiy qismi sifatida keng o‘rganilgan. Jahon tilshunosligida o‘xshatishlarni o‘rganishning bir necha asosiy yo‘nalishlari mavjud bo‘lib, quyidagi uchta yondashuv o‘xshatishlar tabiatini yoritishda muhim hisoblanadi:

1. Gnoseologik yondashuv, unga ko‘ra o‘xshatishlar bilish yoki bilish jarayoni sifatida tushuniladi.
2. Kognitiv (mantiqiy) yondashuv, unda o‘xshatishlar til tuzilmalarini qurish uchun ma’lum mantiqiy model sifatida namoyon bo‘ladi.
3. Lingvistik yondashuv, o‘xshatishlar orqali ma’lum bir til tuzilishi nazarda tutiladi [Бабаһазарова, 2022:12].

Jahon tilshunosligida o‘xshatishlarni o‘rganish boy va serqirra soha bo‘lib, turli nazariy qarashlar va metodologiyalarni o‘z ichiga oladi. O‘xshatishlar tilshunoslikning asosiy mantiqiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, qadimdan inson tafakkurining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida e’tirof etib kelinadi. Ular inson tafakkurida narsa va hodisalar orasidagi o‘xshashlik munosabatlarini yuzaga chiqaradi hamda ularni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. O‘xshatish tushunchasining mantiqiy mohiyati ilk bor Arastu tomonidan batafsil yoritilgan. U o‘zining “Poetika” asarida o‘xshatishni fikrni jonlantiruvchi vosita sifatida baholagan [Апасту, 2004: 65]. Shuningdek, Aristotel o‘xshatish va metafora o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib, metafora o‘xshatishning qisqargan shakli degan fikrlarni keltirib o‘tgan.

Yevropada o‘xshatishlarni lingvistik maqomda o‘rganish XX asrning birinchi yarmidan boshlandi. O‘z davrining mashhur tilshunos olimlaridan biri bo‘lgan G.Kleiserning “Similes and their use” kitobi o‘xshatishlarni nazariy va amaliy

jihatdan o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu asarda muallif o‘xshatishlarning til tizimidagi o‘rni, stilistik vazifasi, semantikasi hamda estetik ahamiyati haqida atroflicha ma’lumotlar keltiradi. Bundan tashqari olim o‘xshatishni faqatgina adabiy san’at vositasi emas, balki inson tafakkurining tabiiy ifoda shakli sifatida baholaydi.

Ingliz tilshunoslari G.Lakoff va M.Johnson o‘xshatishlarning inson tafakkuridagi o‘rnini yangi bosqichga olib chiqqan olimlar hisoblanadi. Ularning “Metaphors We Live By” 1980-yilda nashr qilingan bo‘lib, bu asarda til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalalari batafsil yoritiladi. Shuningdek, asarda metafora va o‘xshatish tushunchalari kognitiv mexanizm sifatida talqin qilinib, inson tafakkuri va dunyoqarashini tashkil qiluvchi tizim degan xulosaga kelinadi. Ta’kidlash o‘rinliki, asar ushbu sohada amalga oshiriladigan keyingi tadqiqotlar uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Keyinchalik ingliz tilshunosligida G.A Miller hamda E.Sommerlar o‘xshatishlarga oid lug‘atlar yaratishgan. E.Sommer tomonidan tuzilgan “Similes Dictionary” asarida o‘xshatishlar ma’no guruhlari bo‘yicha tasnif qilingan bo‘lib, ushbu asar tilshunoslikda o‘xshatishlarni tizimli va tematik jihatdan o‘rganish uchun muhim manba sifatida e’tirof etiladi.

O‘xshatishlarni lingvistik kategoriya sifatida o‘rganishga eng muhim hissa XX asr rus tilshunoslari V.M.Ogolsev, M.I.Chерemisina, E.T.Cherkasova, V.P.Berkov, D.M.Kalashnikovlar tomonidan qo‘shildi. Rus tilshunosligida taqqoslashni o‘rganishga juda ko‘p yondashuvlar paydo bo‘ldi, ammo asosiylari taqqoslashni ifodalashning lingvistik vositalarini (grammatik va frazeologik yondashuvlarni o‘z ichiga oladi) aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan lingvistik-strukturaviy yondashuvdir. Bu ayniqsa, V.M.Mokiyenkoning ishlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi [Бабаһазапова, 2022:17].

Til birliklariga antroposentrik nuqtayi nazardan yondashish zamonaviy tilshunoslikda inson omilining markaziy o‘ringa chiqishiga turtki bo‘ldi. Bu yondashuv natijasida lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi tadqiqotlar ko‘lami va qiymati sezilarli darajada kengaydi. Tilni inson va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tizimi sifatida o‘rganish, til birliklarida xalqning mentaliteti, qadriyatlari va madaniy tajribasini aks ettiruvchi unsurlarni tahlil qilish imkonini berdi.

Rus tilshunosligida bu masalaga e’tibor qaratgan olimlar orasida L.Boyko va Yu. Feninlarning ishlari ilmiy ahamiyatga ega. Ular turg‘un o‘xshatishlarni lingvomadaniy jihatdan tahlil qilib, o‘xshatishlarning baho munosabati (aksiologik komponenti) hamda milliy-madaniy konnotatsiyani aniqlaganlar. Olimlarning fikricha, har bir o‘xshatish tilda madaniy kod sifatida faoliyat yuritadi: u xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va ijtimoiy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi [Бойко, 2009: 118].

O‘xshatishlarning kognitiv xususiyatlari G.L. Denisova, A.Raximova va L.Razuvayevalar tomonidan o‘rganilgan. L.Razuvayevaning tadqiqoti zamonaviy badiiy dunyo manzarasini ifodalashda qiyoslashning rolini aniqlashga bag‘ishlangan. Hozirgi kunda tilshunoslik adabiyotlarida qiyosiy tuzilmalarning shakllanish mexanizmlarini va qiyoslashning til hamda badiiy matnda qo‘llanilish

xususiyatlarini ko‘rib chiquvchi ko‘plab strukturaviy-semantik va lingvokognitiv xarakterdagi tadqiqotlar mavjudligini, ammo badiiy matn doirasida tahlil qilinayotgan material odatda bitta yozuvchi yoki shoir ijodi bilan cheklanganligini ta’kidlaydi

Xulosa qilib aytganda, olamning lisoniy manzarasida o‘xshatishlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular insonning dunyoni idrok etish va ifoda etish uslubini aks ettiradi. Ular tilning obrazli imkoniyatlarini kengaytirib, odamlarga murakkab g‘oyalarni, his-tuyg‘ularni va tajribalarni yanada aniq va ta’sirchan ifoda etishga yordam beradi. Jahon tilshunosligida amalga oshirilgan o‘xshatishlarning tadqiqi bir-biridan ularni o‘rganishga nisbatan turlicha ilmiy yondashuvlarning shakllanganligi bilan farqlanadi. O‘xshatishlar jahon tilshunosligida uzoq tarixga ega bo‘lgan ilmiy tadqiqot obyekti bo‘lib, ularning tuzilishi, semantikasi va mohiyatini ochib berish hozirgi kunda ham eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 194 б.
2. Бабаназарова С. Ўхшатишларда оламнинг лисоний концептуаллаштирилиши. Филол. фан. фал. док (PhD) дисс. – Тошкент, 2022. – 122 б.
3. Бойко Л.Г. Культурно маркированное содержание устойчивых сравнений русского языка: Дисс. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2009. – 218 с
4. Фенин Ю. Устойчивые сравнения, характеризующие лицо человека, в русской языковой картине мира (на фоне китайского языка): Дисс. ...канд. филол.наук. – Санкт-Петербург, 2016. – 255 с.
5. Жо Мин Ёнг. Ўзбек ва корейс тилларида ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан. фал. док (PhD) ...дисс. – Тошкент, 2022. – 142 б.
6. Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили а адабиёти.– Тошкент, 2011. – №3. – Б. 19–24.
7. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука, 1976. – 239 с.; Лебедева Л.А. Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии. – Краснодар, 1999. – 196 с.
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
11. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
12. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**TURLI TIZIMDAGI TILLARDA SOMA KOMPONENTLI
MAQOLLARNING TASNIFLANISHI
THE CLASSIFICATION OF PROVERBS WITH SOMA
COMPONENT IN LANGUAGES BELONGING TO DIFFERENT
SYSTEMS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/SGNW3725

Nazarov Qobilbek Narzulla o‘g‘li

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

qobil.nazarov.1995@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimdagi soma tarkibli maqollarning tasniflanishi haqida tilshunos olimlarning fikrlari tahlil qilingan va bular asosida maqollar tarkibida kelgan inson tana a‘zolari nomlari umumiy guruhlariga ajratilgan. Turli tizimga kiruvchi o‘zbek va ingliz tillarida har bir tana a‘zosi qancha maqol tarkibida ishtirok etganligi statistik tahlilga tortilgan. Soma komponentli maqollarning umumiy sonidan kelib chiqib har bir ajratilgan guruhga kiruvchi maqollarning foiz ulushi aniqlangan. Shuningdek, maqollar tarkibida inson tana a‘zolari nomlari ko‘chma ma‘no hosil qilishiga ko‘ra tasnif qilingan va misollar bilan dalillangan. Ushbu tasniflardan kelib chiqqan holda umumiy xulosalar chiqarilgan va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar. maqol, soma, somatik birlik, kategoriya, konseptual vazifa, semantik vazifa denotativ ma‘no, ramziy ma‘no, ko‘chma ma‘no.

Annotation. This article analyzes the views of linguists on the classification of proverbs containing somatic components belonging to different linguistic systems. Based on these views, the names of human body parts occurring in proverbs have been grouped into general categories. In Uzbek and English, which belong to different language systems, a statistical analysis has been conducted to determine how many proverbs include each body part. The percentage share of proverbs belonging to each group has been calculated based on the total number of somatic proverbs. Furthermore, the names of human body parts within proverbs have been classified according to their figurative meanings and supported with illustrative examples. Based on these classifications, general conclusions have been drawn and several recommendations have been proposed.

Keywords. Proverbs, soma, somatic unit, category, conceptual function, semantic function, denotative meaning, symbolic meaning, figurative meaning.

Tilshunoslikda maqollarning etimologiyasi, lingvistik tabiati, madaniy va milliy o‘ziga xosligi chuqur tadqiq etilgan. Shu o‘rinda maqollarni tasniflash, kategoriyalashtirish masalasi ham ko‘zga tashlanadi. Bu borada bir til va turli

tizimdagi tillar kesimida bir necha olimlar o‘z tadqiqotlarini olib borgan. Paremiolog Matti Kusi maqollarni quyidagi tematik guruhlariga ajratadi:

- A. Tabiat haqidagi amaliy bilimlar (Practical knowledge of nature)
 - B. E’tiqod va asosiy munosabatlar (Faith and basic attitudes)
 - C. Asosiy kuzatuvlar va sotsio-logika (Basic observations and socio-logic)
 - D. Dunyo va inson hayoti (The world and human life)
 - E. Mutanosiblik hissi (Sense of proportion)
 - F. Axloqiy konseptlar (Concepts of morality)
 - G. Ijtimoiy hayot (Social life)
 - H. Ijtimoiy muloqot (Social interaction)
 - J. Kommunikatsiya (Communication)
 - K. Ijtimoiy mavqe (Social position)
 - L. Bitimlar va normalar (Agreements and norms)
 - M. Moslashuv va o‘rganish (Coping and learning)
 - T. Vaqt va vaqt hissi (Time and sense of time)
- [Lauhakangas, 2001: 17-21]

G.L. Permyakov maqollarni mantiqiy-semiotik jihatdan tasniflaydi [Permyakov, 1979: 180]. U maqollarni 4 ta mantiqiy-tematik guruhga ajratadi. 1-guruh doimiylik va o‘zgaruvchanlik tamoyillarini o‘z ichiga oluvchi maqollar, 2-guruh mehnat va uning samarasi haqidagi maqollar, 3-guruh harakat va reaksiya mutanosibligi haqidagi maqollar, 4-guruh o‘ziniki va begona oppozitsiyasi asosidagi maqollarni kiritadi.

Somatik birliklar ishtirokidagi maqollar xalqning lisoniy tafakkuri va mentalitetida muhim semantik va konseptual vazifalarni bajaradi. Mazkur maqollar orqali inson tanasining alohida qismlari nafaqat denotativ ma’noda, balki ramziy, ko‘chma, emotsional, baholovchi va didaktik ma’nolarda qo‘llanilib, keng kommunikativ vazifalarni bajaradi. Shuning uchun ham somatik komponentli maqollarni turli mezonlar asosida tasniflash, ularning tuzilishi va semantik imkoniyatlarini tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi. Shu sababli tadqiqot ishimizda quyidagi tasniflarni ko‘rib chiqdik:

1. Maqollar tarkibida kelgan inson tana a’zolarini umumiy guruhlariga ajratish. Bunga ko‘ra:

bosh tana a’zosi tarkibiga kiruvchi somatizmlarning maqollardagi ishtiroki;
inson tanasining yuqori qismini bildiruvchi somatizmlarning maqollarda kelishi;

inson tanasining quyi qismini bildiruvchi somatizmlarning maqollarda kelishi;
ichki tana a’zolarini bildiruvchi somatizmlarning maqollardagi ishtiroki;

osteonimik somatizmlarning maqollarda kelishi;

inson tanasini umumiy nomlovchi somatizmlarning maqollardagi ishtiroki;

inson tanasining ma’lum holatini ifodalovchi poza nomlarining maqollarda kelishi;

insonga xos mavhum tushunchalarning maqollar tarkibida kelishi kabi guruhlanadi. Yuqoridagi tasnifga ko‘ra, har bir guruhga kiruvchi somatizmlarning

o‘zbek va ingliz xalq maqollari tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlarini jadvallar asosida ko‘rib chiqamiz.

Ushbu jadvalda bosh tana a‘zosi tarkibiga kiruvchi somatik birliklarning o‘zbek xalq maqollari tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

1 – jadval

T/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni
1.	Bosh	270	Head	43
2.	Ko‘z	197	Eye	36
3.	Til	142	Tongue	27
4.	Yuz	90	Face	27
5.	Og‘iz	81	Mouth	34
6.	Quloq	48	Ear	19
7.	Tish	35	Tooth	7
8.	Qosh	11	Eyebrow	1
9.	Soqol	10	Beard	1
10.	Soch	9	Hair	12
11.	Peshona	5	Forehead	3
12.	Burun	5	Nose	10
13.	Qovoq	4	Eyelid	0
14.	Jag‘	4	Jaw	0
15.	Miya	3	Mind	31
16.	Ensa	2	Nape	0
17.	Iyak	2	Chin	3
18.	Lab/dudoq	2	Lip	2
19.	Yonoq	0	Cheek	1
20.	Kiprik	1	Eyeshash	0
	Jami	879		257

Ushbu jadvalda inson tanasining yuqori qismini bildiruvchi somatizmlarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

2 – jadval

T/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni
1.	Qo‘l	165	Hand	66
2.	Qorin	32	Belly	6
3.	Bel	27	Waist	0
4.	Barmoq	17	Finger	11
5.	Tomoq	17	Throat	0
6.	Bo‘yin	7	Neck	3
7.	Kaft	5	Palm	1

8.	Yelka	3	Shoulder	4
9.	Qo‘ltiq	3	Armpit	2
10.	Tirsak	1	Elbow	2
11.	Ko‘krak	1	Chest	0
12.	Tirnoq	3	Nail	9
	Jami	281		104

Ushbu jadvalda inson tanasining quyi qismini bildiruvchi somatizmlarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

3 – jadval

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni
.	Oyoq	97	Foot	38
.	Tovon	3	Heel	3
.	Tizza	1	Knee	2
	Jami	101		43

Ushbu jadvalda ichki tana a‘zolarini bildiruvchi somatizmlarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

4 – jadval

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni
.	Yurak	26	Heart	57
.	O‘pka	5	Lung	1
.	Jigar	3	Liver	1
.	Tomir	4	Vessel	0
.	Jig‘ildon	1	Gullet	0
.	Buyrak	2	Kidney	0
.	Oshqozon	0	Stomach	2
	Jami	41		61

Ushbu jadvalda osteonimik somatizmlarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

5 – jadval

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqolla r soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqolla r soni
.	Suyak	26	Bone	7
.	Jami	26		7

Ushbu jadvalda inson tanasini umumiy nomlovchi somatizmlarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

6 – jadval

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqollar soni
.	Gavda	4	Body	5
.	Tana	11		
.	Qomat	3	Figure	0
.	Jami	17		5

Ushbu jadvalda inson tanasining ma’lum holatini ifodalovchi pozalarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

7 – jadval.

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqolla r soni	Ingliz tilidagi somatik birlik nomi	Maqolla r soni
.	Musht	19	Fist	1
.	Bag‘ir	7	Bosom	0
.	Shapaloq	2	Slap	1
.	Quchoq	1	Hug	0
.	Jami	29		2

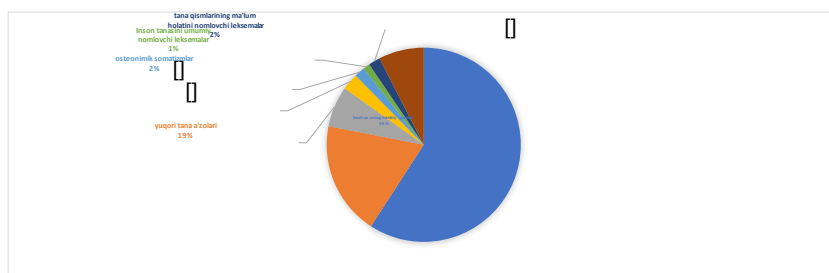
Ushbu jadvalda insonga xos mavhum tushunchalarning maqollar tarkibida kelishi miqdoriy ko‘rsatkichlari aks etgan.

8 – jadval.

/r	O‘zbek tilidagi somatik birlik nomi	Maqolla r soni	Ingliz tilidagi somatik birlik	Maqolla r soni

			nomi	
.	Ko‘ngil	67	Soul	4
.	Dil	43		
.	Qalb	2		
	Jami	112		4

Umumiy miqdorda 53 nomdagi somatizmlar o‘zbek tilida 1486 ta, ingliz tilida 483 ta maqolda ishtirok etgan. Tahlil natijalariga ko‘ra maqollarda eng

O‘zbek tilidagi maqollarda tana a‘zolarini nomlovchi leksemalarning ishtiroki

2.3.1-chizma

Ko‘p uchraydigan somatizmlar *bosh* tana a‘zosini tashkil etuvchi qismlar hisoblanadi. Shuningdek, maqollarning shakllanishida inson tashqi tana a‘zolari ichki qismlarga qaraganda ko‘proq qo‘llanilgan. Quyida turli tizimga kiruvchi o‘zbek va ingliz tillarida tana a‘zolarining maqollardagi ishtirokini foiz ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilamiz.

Har ikki tilda ham bosh va uning komponentlari hisoblangan somatik birliklar maqollar tarkibida ko‘p uchraydi. Shuningdek, yuqori qismlarni nomlovchi somatik birliklar bosh somasidan keyin eng ko‘p qo‘llaniluvchi leksemalar hisoblanadi. Bosh va uning qismlari maqollarda ko‘p qo‘llanishiga asosiy sabab shuki, olamni idrok etish, uni his qilish, eshitish, hid bilish, ta‘m bilish kabi funksiyalar bosh sohasidagi a‘zolar orqali amalga oshadi. Shuning uchun maqollar tarkibida ko‘chma ma‘no hosil bo‘lishi uchun bu qismlar etalon vazifasini o‘taydi.

2. Somatik birliklarning maqollar tarkibida denotativ va ko‘chma ma‘nolarni hosil qilishiga ko‘ra tasnif.

So‘zlar muloqot materiali sifatida nutqda faollashar ekan, uning asl va ko‘chma ma‘nolari ko‘zga tashlanadi. Apresyan fikricha, denotativ ma‘no obyektiv voqelikdagi biror narsa yoki hodisani bevosita anglatuvchi semantik birlikdir [Apresyan, 1995: 15]. Somatik birliklar maqollar tarkibida har doim ham ko‘chma ma‘noni hosil qilishga xizmat qilmaydi. Ya‘ni inson tana a‘zosi nomlari asl ma‘nosida ham kelishi mumkin.

Shunga ko‘ra, 1-guruhga somatik birliklarning maqollar tarkibida faqat denotativ ma‘nosi bilan qo‘llangan holatlarni olamiz. Masalan, o‘zbek tilida *tilga e’tibor – elga e’tibor* [Mirzayev, 2005: 41], *aqli boshda soch turmas* [Mirzayev, 2005: 62], *do‘st yuzidan bilinar, dushman — izidan* [Mirzayev, 2005: 49] kabi maqollarda, ingliz tilida *A dollar in the bank is worth two in the hand* [Doyle, Mieder and Shapiro, 2012: 59], *The face is the index of the mind* [Speake J, 2008:176] maqollarda somatizmlar o‘z ma‘nosida qo‘llanilgan.

2-guruh maqollar tarkibida somatik birliklarning ko‘chma ma‘noda qo‘llanilish holatlarini o‘z ichiga oladi. Tabiiyki, maqollarning paydo bo‘lishi insonning ma‘naviy dunyosi bilan chambarchas bog‘liq. Aynan shu bog‘liqlik asosida ko‘chimga uchragan birliklarni maqollarda ko‘p uchratamiz. Masalan, o‘zbek tilida *bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar* [Mirzayev, 2005: 232], *bashning boshi bo‘lgancha, oltining oyog‘i bo‘l* [Mirzayev, 2005: 8] kabi maqollarda, ingliz tilida *an eye for an eye leaves the whole world blind* (*ko‘zga ko‘z olish butun dunyoni ko‘r qiladi*)[Doyle, Mieder and Shapiro, 2012: 70], *busy hands are happy hands* (*band qo‘llar – baxtli qo‘llar*) [Doyle, Mieder and Shapiro, 2012: 115] maqollarida somatizmlarning ko‘chimga uchrashini kuzatish mumkin.

3-guruhga maqollar tarkibida o‘z ma‘noli va ko‘chma ma‘nodagi somatizmlarning parallel qo‘llanilishini kiritamiz. Masalan, *yuzning qoraligi uyat emas, yuzi qoralik uyat* [Mirzayev, 2005: 25] maqolining 1-qismida yuz somatizmi to‘g‘ridan to‘g‘ri qora rangga ishora qilmoqda. 2- qismdagi yuz komponenti *aybdorlik, ishonchni oqlay olmaslik* kabi holatlarga ishora qilmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, turli tizimdagi tillarda bosh va uning komponentlari hisoblangan somatik birliklar maqollar tarkibida ko‘p uchraydi. Shuningdek, yuqori qismlarni nomlovchi somatik birliklar bosh somasidan keyin eng ko‘p qo‘llaniluvchi leksemalar hisoblanadi. Bosh va uning qismlari maqollarda ko‘p qo‘llanishiga asosiy sabab shuki, olamni idrok etish, uni his qilish, eshitish, hid bilish, ta‘m bilish kabi funksiyalar bosh sohasidagi a‘zolar orqali amalga oshadi. Shuning uchun maqollar tarkibida ko‘chma ma‘no hosil bo‘lishi uchun bu qismlar etalon vazifasini o‘taydi.

Maqollarda inson tana a‘zolarining joylashuv o‘rniga ko‘ra tasnif qilish orqali amaliy jihatdan turli paremlar lug‘atining bir qismini tematik jihatdan tartibga solish mumkin. Soma komponentlarning ko‘chma ma‘no hosil qilishiga ko‘ra tasnif qilish orqali inson dunyoni idrok etishda qanday ramziy va konseptual ma‘nolarni hosil qilishi aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lauhakangas O. The Matti Kuusi international type system of proverbs – Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2001.
2. Permyakov, G. From Proverb to Folk-Tale. Notes on the General Theory of Cliché – Moscow: Nauka. 1979.
3. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография _–Москва: 1995.

4. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari – Toshkent: Sharq, 2005.
5. Doyle Ch., Mieder W., Shapiro Fred.R. The Dictionary of Modern Proverbs – New Heaven and London: Yale University Press, 2012.
6. Speake J. Oxford Dictionary of Proverbs – New York: Oxford University Press, 2008.

**TIL, ESTETIK TAFAKKUR VA DIDNING PAREMIOLOGIK
BIRLIKLARDA IFODALANISHI
THE EXPRESSION OF LANGUAGE, AESTHETIC THINKING AND
TASTE IN PAREMIOLOGICAL UNITS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FBWV4819

Mullaboyeva Shirin Baxtiyor qizi
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
1-kurs tayanch doktoranti
mullaboyevashirin@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida milliy didning qanday ifodalanishi, uning xalq estetik tafakkuri va qadriyatlari bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Tilda uchraydigan maqollar, matallar, iboralar, xalq og‘zaki ijodi va badiiy asarlar orqali milliy didning mazmuni ochib beriladi. O‘zbek xalqining madaniy-estetik dunyoqarashi til vositasida qanday aks etishi ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: milliy did, estetik tafakkur, o‘zbek tili, maqollar, iboralar, xalq ijodi, adabiyot, qadriyatlar.

Annotation. This article analyzes how national taste is expressed in the Uzbek language and its connection with the aesthetic thinking and values of the people. The meaning of national taste is revealed through proverbs, sayings, idioms, folklore, and literary works found in the language. The study examines how the cultural-aesthetic worldview of the Uzbek people is reflected through language from a scientific perspective.

Keywords: national taste, aesthetic thinking, uzbek language, proverbs, idioms, folklore, literature, values.

Milliy madaniyat har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, ma’naviy hayoti va estetik qarashlarining mahsulidir. Madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri bu – milliy did, ya’ni xalqning go‘zallikka bo‘lgan estetik munosabati, qadriyatlari, urf-odatlar va san’atga oid qarashlaridir. Milliy did til orqali namoyon bo‘ladi, til esa shu xalqning ichki dunyosini, dunyoqarashini, qadriyat tizimini ifodalovchi asosiy vositadir [Rahimov, 2014:3]. O‘zbek xalqining milliy didi ham asrlar davomida shakllangan va til orqali avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda. Bugungi globallashuv davrida milliy qadriyatlarni saqlash, ularni yoshlarga yetkazish va ularning estetik tafakkurini shakllantirishda tilning o‘rni beqiyosdir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘zbek tilida milliy didning ifodalanishini chuqur ilmiy tahlil qilish dolzarb masalalardan biridir.

Estetik did til madaniyatining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu bog‘liqlik haqida O‘zbekistonlik tilshunos olimlardan Sh.Rahmatullayev quyidagi fikrni bildiradi: “Til nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning estetik qarashlarini ham shakllantiradi” [Rahmatullayev, 2002: 56]. Estetik did tarbiyasi inson shaxsi kamolotida katta rol o‘ynaydi, estetik did tarbiyasining asosan uch ildizi mavjud.

Ular go‘zallik, san‘at va badiiy ijod. Albatta, badiiy ijod deganda faqat san‘at asarlarining yaratilish jarayonini tushunish kerak emas, u ayni paytda dizaynda, modada, atrof-muhitni va mehnatni go‘zallashtirishda ham namoyon bo‘ladi. To‘g‘ri, badiiy did estetik didga nisbatan xususiy, tor qamrovli, lekin u shuning barobarida estetik didning asosini tashkil etadi, deyish mumkin. Estetik did har kimda har xil bo‘lishini, unda subyektiv mushohada kuchli ekanini yaxshi bilamiz. Buyuk ingliz faylasufi Deyvid Hyum shundan kelib chiqib, did haqida bahslashmaydilar, ya‘ni har kimning didi har xil degan fikrni ilgari surgan. Lekin shunday estetik qadriyatlar borki, ular muayyan zamon, ijtimoiy hayot, umummilliy, umuminsoniy madaniy daraja bilan shartlanadi. Ular idrok etilganida bahslashish mumkin emas. Tilning estetik imkoniyatlari, birinchi navbatda, badiiy adabiyotda, ayniqsa, she‘riyatda yaqqol ko‘rinadi. Alisher Navoiy g‘azallaridagi tashbehtar, tazodlar, alliteratsiyalar orqali estetik did va til uyg‘unligining eng yuksak namunalarini ko‘ramiz: *“Ko‘nglumda bor erdi dard-u g‘am, g‘amni dard ayladi...”* Bu misrada til imkoniyatlari orqali go‘zallik va ruhiy kechinmalar estetik shaklda ifoda etilgan. Estetik did go‘zallik, borliqni ikki qarama qarshi tushunchasidan biri bo‘lgan *go‘zallik* va *xunuklik* orqali idrok etadi. Har qaysi xalqlarda bo‘lgani kabi o‘zbek xalqi ham azaldan go‘zallikni qadrlagan, tabiat va inson orasidagi uyg‘unlikni estetik me‘zonlarda baholagan. Xalq ijodida bu uyg‘unlik ranglar, shakllar, obrazlar orqali ifodalanadi. Go‘zallik tushunchasi o‘zbek madaniyatida faqat tashqi ko‘rinish bilan emas, balki ichki fazilatlar, odob-axloq, poklik va kamtarlik bilan bog‘liqdir. Masalan, *“Go‘zallik – ko‘zda emas, ko‘ngilda”* degan maqol insoniy fazilatlarining ustuvorligini ifodalaydi [Usmonov, 2018: 45]. Xalq orasida keng tarqalgan go‘zallik tasavvurlari asosan urf-odatlar, kiyim-kechak, me‘morchilik, hunarmandchilik va xalq og‘zaki ijodida mujassam bo‘lgan. Ayniqsa, to‘y marosimlaridagi kiyimlar, uy bezaklari, pazandachilik an‘analari ham o‘zbek xalqining didi qanday nozik va estetik me‘yorlarga asoslanganini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida milliy did bir necha yo‘nalish orqali ifodalanadi: maqollar va matallar, frazeologik birliklar, badiiy adabiyot, xalq og‘zaki ijodi hamda zamonaviy publitsistikada.

1. Maqollar va matallar – xalq estetik tafakkurining ko‘zgusidir. Masalan, *“Toza kiyim – odam sha‘nidir”*, *“Eshikdan kirgan odob, yurakka kirar”*, *“Yaxshi so‘z – jon ozig‘i”* kabi maqollar odamlar orasidagi munosabatda estetik madaniyat qanchalik muhim o‘rin tutishini anglatadi.

2. Iboralar va frazeologik birliklar orqali milliy qadriyatlar va estetik qarashlar ifodalanadi. *“Saranjom-sarishta”*, *“ozoda odam”*, *“safid yuzli”*, *“ko‘ngli pok”* kabi iboralar xalqning ichki va tashqi go‘zallik mezonlarini aks ettiradi [Lutfullayeva, 2019:38]. *“Yuragi nondek yumshoq”*, *“Ovozida qanday shirinlik bor”*, *“So‘zlari ipakday yumshoq, taftiday issiq”* bu iboralarda esa o‘zbek xalqi uchun milliy kolorit tashigan so‘zlar yordamida milliy didi aks etgan.

3. Adabiyotda obrazlar, timsollar, poetik vositalar orqali milliy did yuksak estetik darajada namoyon bo‘ladi. Masalan, *“Qalqon kabi keng yurakli, asrlondek jasur yigit...”* (“Alpomish” dos.). Bu satrda o‘zbek xalq dostonlaridagi epik va

estetik ifoda vositalari ko‘rinadi. Qahramonning jasorati va go‘zalligi obrazli til orqali, xalqona estetik ideallar asosida yoritiladi. Shuningdek, Erkin Vohidovning “O‘zbekim” she‘ridan olingan misolga ko‘ra:

Tilim_ – jonim, dinim, imonim,

Har so‘zimd bor vatan hidi.

She‘rdagi “vatan hidi” iborasi orqali tilning milliylik va estetik mazmuni ifodalanmoqda. Tilga bo‘lgan mehr, e‘tiqod va milliy o‘zlik hissi estetik ifoda bilan berilgan. Yoki:

Ko‘ngil gulshanida siz bir lolasiz,

Dil izhorlarimni qildim havolash. (Xalq qo‘shig‘i)

Bu satrlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, qo‘shiqda *ko‘ngil – gulshan, yor – lola* kabi obrazlar orqali o‘zbek xalqiga xos lirik estetik dunyoqarash ifodalanmoqda. Til badiiy, nafis va milliy ruhda qo‘llanilgan [G‘afurov, 1999: 27]. O‘zbek tilida o‘xshatishlar estetik bahoni ifodalashning eng samarali vositalaridan biridir. Ular orqali insonlarning tashqi qiyofasi, ichki dunyosi, xulqi, go‘zalligi yoki nuqsonlari badiiy-estetik tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodi, mumtoz adabiyot va zamonaviy ijodda o‘xshatishlar nutqni jonlantiruvchi, tasviriylikni kuchaytiruvchi, eng muhimi, estetik zavq uyg‘otuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shunday qilib, o‘xshatishlar o‘zbek tili va adabiyotining boy imkoniyatlarini, xalqning estetik tafakkurini, dunyoqarashini va ma‘naviy qadriyatlarini yuksak darajada namoyon etadi. Ularni ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish esa nafaqat tilshunoslik uchun, balki xalqimizning estetik madaniyatini anglash uchun ham katta ahamiyatga ega. Har bir xalqning tili uning milliy tafakkuri, dunyoqarashi va estetik qarashlarini ifodalaydi. O‘zbek xalqining badiiy-estetik tasavvurlari ham asrlar davomida shakllanib, xalq og‘zaki ijodi, adabiy meros va zamonaviy ijodda o‘z ifodasini topgan. Tilning badiiy imkoniyatlari ichida o‘xshatishlar alohida o‘rin tutadi. O‘xshatishlar nafaqat tasviriylik vositasi, balki xalqning estetik qarashlari va milliy ideallarini ifodalovchi mezon sifatida ham xizmat qiladi.

Yuqorida tilga olingan va tahlilga tortilgan misollar til estetikasi orqali o‘zbek xalqining go‘zallikka, noziklikka, obrazlilikka bolgan munosabatini ochib beradi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi, she‘riyati, dostonlari va maqollarida milliylik va estetik tafakkur chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili xalqning tarixiy va madaniy xotirasini saqlovchi asosiy vositadir. Tilda mavjud bo‘lgan etnografik, leksik va stilistik birliklar milliy didning tildagi ifodasi sifatida xizmat qiladi. Til orqali xalq o‘z urf-odatlarini, go‘zallik me‘yorlarini, odob-axloq tushunchalarini saqlab qolgan. Masalan, “*atlas*”, “*adras*”, “*do‘ppi*”, “*so‘zana*”, “*zardo‘z*”, “*naqqosh*” kabi so‘zlar xalq san‘ati, hunarmandchiligi va kiyim-kechak madaniyatining tildagi aksidir [Zaripov, 2005: 89], ammo bugungi zamonaviy dunyoda ommaviy madaniyat va axborot texnologiyalari tilga va natijada estetik mezonlarga muayyan ta‘sir o‘tkazmoqda. Til soddalashmoqda, chet tillardan so‘zlar o‘rnini bosmoqda, og‘zaki va yozma nutqda uslubiy befarqlik ortmoqda. Bu holat estetik didning zaiflashuviga sabab bo‘ladi. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda o‘zbek tilining normativ, estetik

me’yorlariga zid bo‘lgan jumlar, iboralar, kinoya va atamalar ko‘p uchramoqda. Bu esa yoshlarning tildagi go‘zallikni sezish qobiliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida milliy didning ifodalanishi xalqning estetik tafakkuri, madaniy qadriyatlari, axloqiy qarashlari bilan uzviy bog‘liq. Til – bu xalq ruhiyati, o‘zligining ifodasidir. Til va estetik did o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, biri ikkinchisining shakllanishi va ifodalanishiga xizmat qiladi. Til — estetik his-tuyg‘ularning so‘zdagi ifodasi bo‘lsa, estetik did esa tilning ma’nodor, badiiy, madaniyatli ishlatilishini ta’minlaydi. Shu bois til madaniyatini rivojlantirish orqali estetik tafakkurga ham xizmat qilinadi. Til go‘zalligi, nutq madaniyati va badiiy ifodaning uyg‘unligi jamiyat estetik saviyasining belgilaridandir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rahimov Z. Til va madaniyat uyg‘unligi. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2014.
2. Rahmatullayev Sh. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2002
3. Usmonov S. O‘zbek tilshunosligi va milliy o‘zlik. Toshkent: Akademnashr, 2018.
4. Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati (milliy-madaniy birliklar). –Toshkent: «NAVOIY UNIVERSITETI» nashriyot-natbaa uyi. 2019.
5. G‘afurov T. O‘zbek tilida estetik ifoda vositalari. – Toshkent: Fan, 1999.
6. Zaripov H. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida milliy qadriyatlarning ifodasi. Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2005.

**O‘ZBEK MADANIYATINI IFODA ETISHDA LAKUNALARNING
ROLI: CHO‘LPON ASARLARI MISOLIDA
THE ROLE OF LACUNAE IN EXPRESSING UZBEK CULTURE: IN
THE WORKS OF CHOLPON**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CBLD2449

G‘aybullayev Erkinjon Xasan o‘g‘li

Tayanch doktoranti,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
erkinjon.gaybullayev@gmail.com

Annotatsiya. *Tadqiqotda o‘zbek tili madaniy semantik tizimida lakuna fenomenining o‘rni va ahamiyati tahlil qilingan. Lakunalar tildagi ekvivalentsiz birliklar sifatida xalq tafakkuri, milliy qadriyatlar va madaniy kodni ifodalovchi vosita ekanligi ilmiy asosda yoritilgan. Cho‘lpon asarlarining ingliz tiliga tarjimalari tahlili asosida “or”, “andisha”, “ko‘ngil”, “taqdir” kabi birliklarning semantik va madaniy xususiyatlari aniqlangan. Tarjima jarayonida madaniy yo‘qotishlar va ma‘no siljishlari kuzatilgan bo‘lsa-da, lakunalar o‘zbek madaniyatining o‘ziga xosligini saqlovchi marker sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada adaptatsiya, izohli tarjima va kompensatsiya strategiyalari lakunaning funksional rolini to‘liq ifodalashda samarali usullar sifatida taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar. *lakuna, tarjima, madaniy kod, o‘zbek tili, semantika, Cho‘lpon, andisha, ko‘ngil, talqin, lingvomadaniyatshunoslik.*

Annotation. *This article examines the role and significance of the lacuna phenomenon within the cultural-semantic system of the Uzbek language. Lacunas, as non-equivalent linguistic units, serve as carriers of national worldview, values, and cultural codes. Based on the analysis of English translations of Cholpon’s works, such as Night and Day, the semantic and cultural features of concepts like “or”, “andisha”, “ko‘ngil”, and “taqdir” are explored. Although certain cultural losses and semantic shifts are observed in translation, lacunas act as markers that preserve the uniqueness of Uzbek culture. The study proposes adaptation, explanatory translation, and compensation as effective strategies for representing lacunas in cross-cultural communication.*

Keywords: *lacunae, translation, cultural code, Uzbek language, semantics, Cholpon, andisha, kungil, interpretation, linguoculturology.*

Global kommunikatsiyalar va madaniy integratsiya jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda tilning faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va madaniy identitetini ifoda etuvchi semantik tizim sifatidagi roli yanada ortib bormoqda. Har bir millat tili o‘z madaniy manzarasini, ijtimoiy tafakkurini va milliy qadriyatlarini aks ettiruvchi noyob belgilar tizimidir. Shu nuqtai nazardan,

lakuna hodisasi — tilda yoki nutq tizimida ekvivalent ifodaga ega bo‘lmagan, ammo muhim madaniy ma’nolarni o‘zida mujassam etuvchi semantik bo‘shliq sifatida — zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik va tarjimashunoslikning eng dolzarb kategoriyalaridan biriga aylanmoqda. Lakuna fenomeni xalqning ma’naviy olami, qadriyat tizimi, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy xulq stereotiplarini yashirin tarzda mujassam etadi. Ular tilda ifodalanmagan, ammo madaniy konnotatsiya orqali anglashiladigan mazmun qatlamlarini yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan, lakunalar — o‘zbek tilining milliy madaniyatni saqlash, ifodalash va uzatishdagi ichki mexanizmlarini ochib beruvchi muhim lingvokulturologik vositadir. O‘zbek madaniyati uchun xos bo‘lgan “or”, “halol”, “andisha”, “vijdon”, “taqdir” kabi konseptlar ko‘pincha boshqa tillarda to‘liq ekvivalentga ega emas; ularning tarjimasida madaniy yo‘qotishlar, semantik siljishlar yoki interpretativ qayta talqinlar yuz beradi. Ana shu jarayon lakunaning tarjima amaliyotidagi markaziy o‘rnini ko‘rsatadi. Lakunalarni ilmiy tahlil qilish o‘zbek tilining ichki madaniy semantikasini, milliy mentalitetni va xalq tafakkurining o‘ziga xos kategoriyalarini aniqlash imkonini beradi. Shu bois lakunalar o‘zbek tili rivoji va xalqaro hamkorlik kontekstida strategik ahamiyat kasb etadi: ular tilni madaniy diplomatiya vositasiga aylantiruvchi semantik ko‘prik sifatida xizmat qiladi. Zamonaviy tarjimashunoslikda lakuna nafaqat til o‘rtasidagi tafovutni, balki madaniyatlararo muloqotdagi tushunish chegaralarini ham belgilaydi.

O‘zbek tili va madaniyati uchun bu masalaning dolzarbligi shundaki, xalqaro miqyosda o‘zbek madaniy kodlarini to‘g‘ri talqin qilish, milliy semantik tizimni izchil tadqiq etish va uni global kommunikativ muhitga integratsiya qilish bugungi kunning ustuvor ilmiy yo‘nalishlaridan biridir. Shu ma’noda lakuna fenomenini o‘rganish — o‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish, tarjima jarayonida milliy madaniyatni saqlash va uni xorijiy auditoriyaga to‘laonli yetkazish yo‘lida muhim ilmiy-amaliy qadamlardan biridir. Mazkur tadqiqotda o‘zbek madaniyatini ifoda etishda lakunalarning roli tahlil qilinadi, ularning semantik, pragmatik va madaniy funksiyalari o‘zbek adabiy til materiallari asosida izohlanadi hamda lakunalarning xalqaro tarjima jarayonida o‘zbek milliy o‘zligini anglashdagi o‘rni aniqlanadi. Natijada, lakuna fenomeni o‘zbek tilining madaniy xususiyatlarini ochib beruvchi, milliy semantik tizimni xalqaro ilmiy muhitda tanituvchi nazariy asos sifatida tadqiq etiladi.

Til — bu nafaqat muloqot vositasi, balki insonning dunyoni idrok etish, uni tasniflash va madaniyat orqali ifodalash tizimidir. Shu sababli har bir til o‘zining madaniy modeli, konseptual maydoni va semantik chegaralari bilan ajralib turadi. Turli tillardagi bu konseptual tafovutlar natijasida **“lakuna”** deb ataluvchi hodisa yuzaga keladi. Lakuna — bu bir tildagi semantik birlikka boshqa tilda to‘liq ekvivalent topilmaydigan, **madaniy ma’nosi bilan farqlanuvchi** so‘z yoki ifoda tizimidir.

Lingvistik nuqtai nazardan, lakuna — bu **semantik bo‘shliq**, ya’ni boshqa tilda ifoda etish uchun ekvivalentga ega bo‘lmagan leksik birlikdir. Bunday bo‘shliq tilda ifodalangan dunyoqarash chegaralarini ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “or”, “andisha”, “taqdir”, “uyat” kabi tushunchalar ko‘plab tillarda mavjud

bo‘lsa-da, ularning madaniy konnotatsiyasi — ya’ni axloqiy, diniy, psixologik va ijtimoiy jihatdan anglanadigan qatlamlari — boshqa tillarda to‘liq ifodalanmaydi. Shu jihatdan, lakuna tildagi **madaniy mazmunni “yashirin semantika”** sifatida namoyon etadi. Madaniy lakuna esa — xalqning hayot tarzi, qadriyati, mentaliteti, diniy qarashlari yoki urf-odatlar bilan bog‘liq tushunchalarning boshqa madaniyat vakillariga **begona yoki tushunarsiz** bo‘lishidan kelib chiqadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “duo olish”, “ko‘ngilni og‘ritmaslik”, “yostiq o‘rni” kabi iboralar nafaqat til, balki **madaniyatlararo tafakkur farqini** ifodalaydi. Demak, madaniy lakuna — bu milliy mentalitetning ifodasi bo‘lib, uni tarjima qilish uchun faqat til, bilim emas, balki madaniyatni chuqur anglash ham zarur.

Lakuna fenomeni lingvistika, tarjimashunoslik va madaniyatshunoslik fanlarining kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab tushunchadir. U tilda yoki madaniyatda mavjud bo‘lgan, biroq boshqa tilda ifodalanmagan yoki ekvivalenti topilmaydigan ma’no qatlamlarini anglatadi. Bu jihatdan lakunani nafaqat **leksik yoki semantik bo‘shliq**, balki **madaniyatlararo tafakkur tafovutini** ko‘rsatuvchi indikator sifatida ham baholash mumkin.

Tilshunoslikda lakuna odatda “bo‘shliq” yoki “yetishmovchilik” ma’nosida izohlanadi. Ammo bu yetishmovchilik salbiy holat emas — aksincha, tilning milliy o‘ziga xosligini, xalq tafakkurining o‘ziga xos konseptual chegaralarini ifodalaydi. Har bir xalq dunyoni o‘z tili orqali anglaydi va tilda o‘sha milliy ongning izlari saqlanadi. Shunday ekan, lakuna — bu xalqning til orqali ifodalangan dunyo manzarasining chegarasi, ya’ni tilda mavjud bo‘lmagan, ammo madaniyatda mavjud ma’no sohasi demakdir [Apresyan, 1995: 42].

Yu. D. Apresyan lakuna tushunchasini “integral tavsif nazariyasi” asosida sharhlab, tilda “ifoda etilmaydigan, ammo anglanadigan” semantik birliklar mavjudligini ta’kidlaydi. U tilni inson dunyoqarashining modeli sifatida ko‘radi va lakunalarni madaniyatlar o‘rtasidagi semantik chegaralar deb izohlaydi. Demak, Apresyan nazariyasida lakuna — bu madaniyatning tildagi yashirin ko‘rinishidir [Apresyan, 1995: 45].

V. G. Gak esa lakunani faqat semantik darajada emas, balki madaniyatlararo muloqotdagi to‘siq sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, har bir tilda muayyan konseptlar o‘z tarixiy va ijtimoiy kontekstida shakllanadi. Shuning uchun bir madaniyatda tabiiy va oddiy sanalgan tushuncha boshqa madaniyat vakiliga begona yoki tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Gakning fikricha, tarjimada lakunani to‘ldirish emas, balki madaniy kontekstni qayta talqin qilish muhimdir [Gak, 1998: 57].

V. I. Karasik lakunalarning kommunikativ va pragmatik funksiyasiga urg‘u beradi. U lakunalarni “lingvomadaniy markerlar” deb atab, ular xalqning qadriyatlar tizimini, xulqiy stereotiplarini va milliy muloqot uslubini belgilashini ta’kidlaydi [Karasik, 2002: 68]. Masalan, o‘zbek tili madaniyatida “andisha”, “ko‘ngil”, “uyat” kabi so‘zlar faqat semantik jihatdan emas, balki ijtimoiy munosabatlar etikasi orqali ham tildagi muayyan madaniy xulqni belgilab beradi.

A. Nurmonov o‘zbek tilshunosligida lakuna hodisasiga lingvokulturologik nuqtai nazardan yondashadi. U lakunani “milliy madaniyatni semantik jihatdan aks

ettiruvchi yashirin ma’no tizimi” deb ta’riflaydi. Nurmonovning ta’kidlashicha, o‘zbek tili madaniyatining o‘ziga xosligi aynan shu lakunalarda, ya’ni “so‘z bilan ifoda etilmagan, ammo ongda mavjud” ma’no qatlamlarida yashiringan [Nurmonov, 2012: 33].

N. Qurbonova esa lakunani tarjimashunoslik doirasida tahlil qilib, uni “madaniy tafovutni kodlovchi mexanizm” sifatida talqin etadi. Uning fikricha, har bir tarjimon o‘zida ikki madaniyat o‘rtasida “semantik ko‘prik” yaratadi va lakunalarni to‘g‘ri anglamaslik tarjima mazmunida “madaniy yo‘qotishlar”ga olib keladi. Shu sababli lakuna tahlili faqat til darajasida emas, balki madaniyatni anglash darajasida ham amalga oshirilishi lozim [Qurbonova, 2021: 25].

Bu olimlar fikrlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, lakuna — bu oddiy “so‘z yo‘qligi” emas, balki madaniyatlararo idrok farqining lingvistik shaklidir. U tildagi ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi, shu bilan birga tarjimada madaniy anglash jarayonini murakkablashtiruvchi hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, lakuna fenomenining nazariy asoslari shuni tasdiqlaydiki, u tildagi semantik bo‘shliqni to‘ldirish emas, balki madaniy mazmunni qayta anglash va talqin qilish jarayonidir [Karasik, 2002: 70; Apresyan, 1995: 48].

Demak, lakunalarni tahlil qilish nafaqat leksikologik, balki madaniyatshunoslik, semantika va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ham muhimdir. U o‘zbek tili madaniy semantikasini chuqurroq anglash, xalq tafakkurining ifoda mexanizmlarini ochib berish va o‘zbek tilini xalqaro ilmiy-madaniy muloqotda to‘laqonli talqin etish imkonini yaratadi [Nurmonov, 2012: 36; Qurbonova, 2021: 29].

O‘zbek tili madaniy semantikasida lakunalar

Har bir xalq tili o‘z madaniyatining kodlangan modeli, milliy tafakkurning lingvistik shaklidir. O‘zbek tili ham xalqning qadimiy dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlarini, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy muloqot uslubini o‘zida mujassam etgan murakkab semantik tizimdir. Bu tizimda ko‘plab **madaniy-semantik birliklar** mavjud bo‘lib, ular boshqa tillarga to‘liq tarjima qilinmaydigan, faqat kontekstual yo‘l bilan anglandigan **lakunaviy tushunchalarni** tashkil etadi. Lakunalarning madaniy tabiatini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi ko‘plab birliklar xalq tafakkurining **axloqiy-ruhiy kategoriyalari** bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, “**or**” so‘zi nafaqat “sharm”, “uyat” yoki “vijdon” degan ma’nolarni anglatadi, balki u o‘zbek ongida insonning ichki e’tiqodi, ijtimoiy mas’uliyati va o‘zini nazorat qilish madaniyatini ifodalaydi. “Or” — bu shaxsiy obro‘ni, ijtimoiy munosabatdagi poklikni va halollikni saqlash tamoyilidir. Shu bois, bu so‘z ingliz tilidagi “shame” yoki “honor” so‘zlari bilan to‘liq ekvivalent emas; tarjimada “or”ning madaniy qatlamlari yo‘qoladi.

Shunga o‘xshash “**andisha**” so‘zi ham o‘zbek madaniyatida chuqur psixologik va ijtimoiy mazmunga ega. U “hijolat bo‘lish” yoki “muloqotda ehtiyotkorlik” degan ma’nolarga yaqin bo‘lsa-da, aslida “boshqaga noqulaylik tug‘dirmaslik”, “ko‘nglini og‘ritmaslik” kabi axloqiy tamoyillarni o‘z ichiga oladi. “Andisha” o‘zbek jamiyatining muloqot etikasi va muomala madaniyatining

poydevoridir. Boshqa madaniyatlarda bunday ijtimoiy sezgirlikni ifodalovchi so‘z mavjud emas, bu esa **madaniy lakunaning** yorqin ko‘rinishidir.

“**Halol**” tushunchasi esa diniy, iqtisodiy va maishiy sohalarni qamrab oluvchi universal, lekin madaniy jihatdan murakkab birlikdir. Ingliz tilida “honest” yoki “pure” so‘zlari mavjud bo‘lsa-da, o‘zbek tilidagi “halol”ning semantik maydoni faqat axloqiy emas, balki **diniy-huquqiy** mazmunga ega. U insonning niyati, harakati va rizq manbaining pokligi bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatni bildiradi. Shuning uchun “halol”ni tarjima qilishda faqat “honest” yoki “clean” deb berish — ma‘noni soddalashtirish, madaniy qatlamni yo‘qotish bilan barobar. Shuningdek, “**taqdir**” tushunchasi ham o‘zbek tilida chuqur falsafiy ahamiyatga ega. U “destiny” yoki “fate” kabi so‘zlarga yaqin bo‘lsa-da, o‘zbek madaniyatida “taqdir” — bu **ilohiy iroda bilan belgilanadigan, inson nazoratidan tashqaridagi hayot qonuniyatini** anglatadi. Bu tushuncha tasavvufiy va diniy dunyoqarash bilan bog‘liq bo‘lib, u nafaqat falsafiy, balki ma‘naviy e‘tiqodni ham ifodalaydi. Tarjimada “taqdir”ning bu ma‘naviy o‘lchovi ko‘pincha yo‘qoladi yoki soddalashtiriladi.

“**Uyat**” konsepti esa o‘zbek madaniyatida **ijtimoiy tartib va axloqiy muvozanatni saqlovchi** mexanizm sifatida faol ishlaydi. U shunchaki “shame” yoki “embarrassment” ma‘nosini bermaydi, balki jamiyatning axloqiy chegaralarini belgilovchi madaniy norma sifatida yashaydi. “Uyat” tushunchasi ayollar ijtimoiy roli, oila qadri, tarbiya va muloqot madaniyatida muhim semantik yukga ega. Shu sababli, bu birlikning tarjimasi ham doimo **ma‘no siljishi** bilan kechadi — u o‘zining ijtimoiy-madaniy komponentini yo‘qotadi. O‘zbek tili semantik tizimida lakunalar xalqning dunyoqarashi va ijtimoiy tuzilmasi bilan uzviy bog‘liq. Bu birliklar xalq tafakkurining “ichki semantik modeli”ni tashkil etadi. Ularning tarjimada to‘liq ifoda etilmasligi natijasida **madaniy yo‘qotishlar** yuzaga keladi. Shu bois lakunalarni tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki **madaniy identitetni saqlash** nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Tarjima jarayonida bu birliklarning semantik o‘ziga xosligi turlicha strategiyalarni talab qiladi: ba’zida izohli tarjima (“explanatory translation”), ba’zida esa kontekstual moslashtirish (“adaptation”) yo‘li bilan ularni saqlab qolish mumkin. Eng muhimi, tarjimon madaniy lakunaning orqasida turgan **milliy tafakkur mexanizmini** anglab, uni to‘g‘ri interpretatsiya qilishi zarur. Aks holda, tarjimada so‘z o‘tadi, ammo madaniyat o‘tmaydi — bu esa milliy ma‘noni yo‘qotishga olib keladi.

Cho‘lpon ijodi o‘zbek xalqining ruhiy olamini, ijtimoiy axloqini va madaniy qadriyatlarini chuqur ifoda etgan adabiy tizimdir. Uning asarlarida uchraydigan ko‘plab birliklar — “or”, “andisha”, “ko‘ngil”, “taqdir”, “uyat”, “halol” — til orqali milliy mentalitetni ifodalovchi **madaniy lakunalardir**. Bu tushunchalar tarjimada to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmagani sababli, ular muallif g‘oyasining mazmuniy qatlamlarini o‘zgartiradi yoki soddalashtiradi. Shu bilan birga, bu lakunalar **madaniy kodni saqlovchi markerlar** sifatida o‘zbek madaniyatining o‘ziga xosligini himoya qiladi.

Madaniy yo‘qotishlar: “or” va “ko‘ngil”

Christopher Fort tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan *“Night and Day”* romanida quyidagi ibora mavjud:

“Uning ko‘ngli vayron bo‘ldi, ammo or unga jim turishni buyurdi.”
(Original)

“Her heart was broken, but her honor told her to stay silent.”
(Translation: Fort, 2021, p. 72)

Bu tarjimada “ko‘ngil” — “heart” so‘zi bilan, “or” — “honor” bilan ifodalangan. Ammo o‘zbek tilida “ko‘ngil” so‘zi faqat hissiy holat emas, balki **ruhiy markaz, vijdon va insoniy samimiyatning birlashgan shaklidir**. “Heart” esa ingliz madaniyatida asosan emotsional holatni bildiradi, uning axloqiy yoki ijtimoiy komponenti yo‘q. Xuddi shuningdek, “or” so‘zining “honor” tarzida berilishi ma‘noni qisqartirgan: o‘zbekcha “or” — bu **shaxsiy vijdon, diniy poklik va jamiyat oldidagi mas‘uliyatni** o‘zida mujassam etadi, “honor” esa ko‘proq shaxsiy obro‘ yoki faxr ma‘nosida ishlatiladi. Natijada, asl matndagi axloqiy muvozanat (“ko‘ngil” va “or” o‘rtasidagi ruhiy ziddiyat) tarjimada **emosional konflikt** sifatida ko‘rinadi, madaniy qatlam esa yo‘qoladi. Bu holat — madaniy yo‘qotish (cultural loss)ning aniq namunasidir.

Cho‘lponning “Oydin kechalarda” hikoyasida ayol obrazlari ko‘pincha “andishali”, “uyatli”, “ko‘ngli nozik” sifatlar bilan tavsiflanadi. Inglizcha tarjimada bu so‘zlar “modest”, “shy” yoki “reserved” kabi so‘zlar bilan beriladi.

“U andishadan indamadi.”
(Original)
“She said nothing out of modesty.”
(Translation)

Bu tarjimada “andisha” so‘zining faqat tashqi, psixologik jihati saqlangan, ammo u o‘zbek madaniyatida bildiradigan **ijtimoiy va axloqiy ehtiyotkorlik**, “boshqaga og‘irlik solmaslik” tamoyili yo‘qolgan. Shu sababli, bu lakuna tarjimada **madaniy kontekstning qisqarishiga** olib kelgan. “Andisha”ning asl semantik ko‘lami — bu faqat “uyat” yoki “hijolat” emas, balki *insonning boshqalarga nisbatan hurmat va mas‘uliyat hissidir*.

Taqdir: diniy va falsafiy qatlam

Romanning boshqa bir sahifasida Cho‘lpon qahramoni deydi:

“Taqdirni o‘zgartirishga harakat qilma, taqdir — Yaratganning yozug‘idir.”
(Original)

“Do not try to change your fate; fate is written by God.”
(Translation: Fort, 2021, p. 211)

Bu yerda “taqdir” — “fate” bilan tarjima qilingan. Inglizcha “fate” g‘arbiy falsafada ko‘proq “determinism”, ya‘ni inson nazoratidan tashqaridagi tabiiy jarayon sifatida talqin etiladi. O‘zbek tilidagi “taqdir” esa diniy-ma‘naviy mazmunga ega bo‘lib, **Alloh irodasi, sabr va iymon** konseptlari bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli, bu tarjimada “taqdir”ning **teologik semantikasi** yo‘qolgan, ya‘ni “taqdir” lakunasining madaniy qatlamlari tarjimada to‘liq ifodalanmagan.

Lakuna orqali madaniy kodning saqlanishi

Cho‘lpon asarlari tarjimasida lakunalarni bartaraf etish strategiyalari

	Asl matndan parcha (o‘zbek tilida)	Ingl iz tilidagi tarjima (Fort, 2021)	L akuna viy birlik	Qo‘llan gan strategiya	Tahliliy izoh
	“Uni ng ko‘ngli vayron bo‘ldi, ammo or unga jim turishni buyurdi.”	“He r heart was broken, but her honor told her to stay silent.”	<i>k o‘ngil , or</i>	Adapta tsiya + qisman izohlash	“Ko‘ngil” so‘zi “heart” bilan cheklangan, ammo aslida u ruhiy markaz, vijdon va hissiy muvozanatni ifodalaydi. “Or” esa “honor” orqali soddalashgan — axloqiy, diniy va ijtimoiy mas’uliyat qatlamlari tarjimada yo‘qolgan. Qisman adaptatsiya strategiyasi qo‘llangan.
	“U andishad an indamadi.”	“Sh e said nothing out of modesty .”	<i>a ndish a</i>	Adapta tsiya	“Andisha” – bu faqat “modesty” emas, balki boshqaga og‘irlik solmaslik, ijtimoiy hurmatni saqlash tamoyili. Tarjimada semantik torayish yuz bergan, madaniy komponent yo‘qolgan. Adaptatsiya orqali ma’no qisman berilgan.
	“Bu taqdir edi — undan hech kim qocholma s.”	“It was fate — no one could escape it.”	<i>t aqdir</i>	Kompe nsatsiya	“Taqdir” o‘zbek madaniyatida ilohiy iroda va sabrni bildiradi. “Fate” esa g‘arb falsafasida tabiiy deterministik tushuncha. Tarjimon keyingi sahifalarda “God’s will” iborasini qo‘shib kompensatsiya qilgan.
	“Uni ng ko‘ngli og‘ridi , biroq so‘z aytmadi.”	“He r heart ached , but she remained silent.”	<i>k o‘ngil ni og‘rit moq</i>	Izohli tarjima (explanator y note)	Fort tarjimada izoh qo‘shgan: “ <i>The Uzbek word ‘ko‘ngil’ means both heart and soul.</i> ” — bu orqali madaniy konnotatsiya saqlangan. Izohli tarjima madaniy kodni saqlash imkonini bergan.
	“Bu	“It	<i>u</i>	Kompe	“Uyat” so‘zi o‘zbek

	ish uyat bo‘ladi, qizim.”	would be shameful , my daughter.”	yat	nsatsiya + adaptatsiya	madaniyatida ijtimoiy axloqni tartibga soluvchi norma. “Shameful” faqat emotsional holatni beradi. Tarjimon keyingi jumlada “She feared what the neighbors might say” deb kompensatsiya yaratgan.
	“U halol yo‘l bilan kun ko‘rishni xohlardi.”	“She wanted to earn her living honestly .”	h alol	Adaptatsiya	“Halol” — diniy-axloqiy kategoriya; “honestly” esa faqat axloqiy jihatni bildiradi. Tarjimon diniy qatlamni chiqarib tashlagan, adaptatsiya orqali madaniy neytrallikni saqlagan.

Shunga qaramay, ayrim hollarda tarjimon madaniy lakunani saqlashni maqsad qilgan. Masalan, Fort “mahalla”, “ayolzot”, “ko‘ngil” kabi so‘zlarni **transliteratsiya** bilan saqlab, izoh bilan bergan:

“She felt her *ko‘ngil* grow heavy — a word that in Uzbek means both heart and soul.”

(Fort, 2021, p. 75)

Bu holatda “ko‘ngil” so‘zi tarjimada **madaniy marker** sifatida o‘z shaklida qoldirilgan va izoh orqali o‘quvchiga yetkazilgan. Bu — **lakuna orqali madaniy kodni saqlashning eng samarali strategiyalaridan biridir**. Tarjimon so‘zni almashtirmaydi, balki o‘quvchini o‘zbek madaniy kontekstiga olib kiradi. Natijada, lakuna bu yerda “yo‘qotish” emas, balki **madaniyatlararo ko‘prik** vazifasini bajaradi. O‘zbek tili o‘zining madaniy semantikasini tarjima orqali boshqa madaniyat maydoniga olib chiqadi va shu bilan xalqaro adabiy muhitda o‘zining konseptual boyligini namoyon etadi.

Cho‘lpon asarlarining ingliz tiliga tarjimasini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, lakunalar tarjimada ikki tomonlama rol o‘ynaydi:

1. **Madaniy yo‘qotish manbai** — chunki ayrim so‘zlar semantik va ma‘naviy qatlamini yo‘qotadi.
2. **Madaniy kodni saqlovchi mexanizm** — chunki ba‘zi birliklar transliteratsiya yoki izoh orqali asl shaklida saqlanadi.

Demak, lakuna nafaqat tarjimon uchun muammo, balki madaniyatni saqlovchi vosita hamdir. Cho‘lponning “Night and Day” romani bunga yorqin misoldir: undagi “ko‘ngil”, “or”, “taqdir” singari birliklar tarjimada turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, ularning lakunaviy tabiati tufayli o‘zbek madaniyatining ruhiy kodlari global o‘quvchiga yetib boradi.

Tarjima jarayonida lakunalarni bartaraf etish — bu ekvivalent topish emas, balki madaniy ma‘noni **to‘g‘ri talqin qilish** san‘atidir. Lakunani yo‘qotmasdan, uning mazmunini o‘quvchiga yetkazish uchun tarjimashunoslikda bir necha samarali strategiyalar qo‘llaniladi.

1. Adaptatsiya (moslashtirish)

Adaptatsiya strategiyasi madaniy jihatdan begona tushunchani o‘quvchiga tanish kontekst orqali yetkazishni ko‘zlaydi. Masalan, “andisha” so‘zini ingliz o‘quvchiga “polite restraint” yoki “delicate tact” kabi ifodalar bilan moslashtirish mumkin. Bunda semantik yo‘qotish kamayadi, lekin madaniyatning asosiy g‘oyasi saqlanadi.

2. Izohli tarjima (explanatory translation)

Izohli tarjima — eng samarali yondashuvlardan biri. Bu usulda lakunaviy birlik tarjimada asl shaklida saqlanadi va qisqa izoh bilan tushuntiriladi. Masalan: *“She kept her andisha — an Uzbek sense of moral restraint rooted in respect for others.”* Bunda o‘zbek konsepti global o‘quvchiga madaniy izoh orqali yetkaziladi.

3. Kompensatsiya (ma’no o‘rnini to‘ldirish)

Kompensatsiya strategiyasi lakuna ifodasining yo‘qolgan ma’nosini matnning boshqa joyida **emotsional yoki stilistik ekvivalent** bilan qoplashni nazarda tutadi. Masalan, “ko‘ngilni og‘ritish” iborasining to‘liq ekvivalenti yo‘q, lekin tarjimada “to hurt someone’s inner peace” yoki “to wound one’s spirit” kabi uslublar bilan kompensatsiya qilinadi.

Amaliy takliflar

1. O‘zbek tili madaniy lakunalarining **maxsus lug‘atini** yaratish — tarjimonlar uchun semantik qo‘llanma sifatida.
2. Tarjima jarayonida **transliteratsiya + izoh** modelidan foydalanish — madaniy kodni saqlash va tushuntirishni birlashtiradi.
3. O‘zbek adabiyotini xorijiy tillarga tarjima qilishda **lingvokulturologik tahrir** tizimini joriy etish — har bir lakuna uchun kontekstual sharh berish orqali milliy semantika yo‘qolishining oldini oladi.

Lakunalar tildagi oddiy semantik bo‘shliqlar emas, balki xalq tafakkuri va madaniyatining chuqur qatlamlarini aks ettiruvchi **lingvokulturologik fenomendir**. Ular orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy munosabat madaniyati namoyon bo‘ladi. O‘zbek tili bu jihatdan o‘ziga xos madaniy kodga ega bo‘lib, “or”, “andisha”, “ko‘ngil”, “taqdir”, “uyat”, “halol” kabi tushunchalar orqali milliy mentalitetni ifodalaydi. Cho‘lpon asarlarining ingliz tiliga tarjimalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, lakunalar tarjimada ikki tomonlama rol o‘ynaydi: bir tomondan, ular **madaniy yo‘qotish** manbai sifatida semantik siljishlarga olib keladi; ikkinchi tomondan, ular **madaniy identitetni saqlovchi marker** vazifasini bajaradi. Tarjimonning asosiy maqsadi bu ikki qutb o‘rtasida muvozanatni topish — ya’ni madaniy mazmunni saqlagan holda tilni tushunarli shaklda yetkazishdir. Lakunalarni bartaraf etishda adaptatsiya, izohli tarjima va kompensatsiya strategiyalarining o‘rinli qo‘llanishi o‘zbek madaniy semantikasini global o‘quvchiga to‘g‘ri talqin qilish imkonini beradi. Shu bois, lakuna fenomenini chuqur o‘rganish va amaliy tarjimashunoslikda qo‘llash o‘zbek tilining **xalqaro nufuzini oshirish**, madaniy diplomatiya vositasi sifatidagi rolini kuchaytirish hamda o‘zbek adabiyotini jahon madaniyatiga integratsiya qilishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Apresyan, Yu. D. (1995). *Integral description of language and the system of meanings*. Moscow: Nauka, 1995. – P. 42
2. Gak, V. G. (1998). *Language transformations: comparative and typological studies*. Moscow: Editorial URSS, 1998. – P. 57.
3. Карасик В. И. Лингвокультурология. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 68.
4. Nurmonov, A. (2012). *Til va madaniyat: lingvokulturologik tahlil*. Toshkent: Fan nashriyoti, 2012. – B. 33.
5. Qurbonova, N. (2021). *Lakuna va madaniyat: lingvomadaniy yondashuvlar // TDSHI ilmiy to‘plami*. – Toshkent, 2021. – B. 25.
6. Fort, C. (translator). (2021). *Night and Day* by Cholpon. – London: Routledge, 2021. – P. 72–75.
7. Makhmudova, M. & Reese, M. (2019). *The Sun Is Rising: Selected Poems of Cholpon // Central Asian Literary Review*. – Vol. 2. – 2019. – P. 14–18.
8. Баранов А. Н. Лингвистика и когнитивная семантика. – Москва: КомКнига, 2010. – С. 91.
9. Vlahov, S., & Florin, S. (1986). *Untranslatable in translation*. Moscow: Progress Publishers, 1986. – P. 102.
10. Cho‘lpon, A. (2019). *Kecha va Kunduz (tanlangan asarlar)*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 55.
11. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>

**SINESTEZIK METAFORALARNING LINGVOMADANIY
XARAKTERI: SINESTEZIK METAFORA VA MILLIY O‘ZIGA XOSLIK
LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF SYNESTHETIC
METAPHORS: SYNESTHETIC METAPHOR AND NATIONAL
IDENTITY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/UJKZ5439

Oripova Mavluda Baxriddinovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
mavludaxonoripova85@gmail.com*

Annotatsiya. *Madaniyat, xalqning tafakkuri, olamni idrok etishdagi o‘ziga xos jihatlarni tilda aks etishi lingvokulturalogiyaning asosiy maqsadidir. Ushbu sohaning obyekti til va madaniyat bo‘lsa, predmeti esa o‘zida madaniy semantikani tashuvchi til birliklari hisoblanadi. Metaforalar, ramzlar, maqol-matallar, frazemalar, lakunalar, stereotiplar – bular eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Metafora nafaqat ong, balki til va madaniyat universaliasi hamdir. Biz tadqiq qilayotgan sinestezik metaforalar esa bu borada o‘zining alohida xususiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Mazkur maqolada sinestezik metaforalarning milliy o‘ziga xosligi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sinestezik metafora, lingvokulturalogiya, kognitiv birlik, lisoniy ong, milliy o‘zlik.*

Annotation. *Culture is reflected in the language through the unique aspects of a nation’s way of thinking and perception of the world, which is the main objective of linguoculturology. If the objects of this field are language and culture, then its subjects is the linguistic units that carry cultural semantics. Metaphors, symbols, proverbs, idioms, lacunae and stereotypes are considered the main linguocultural units. A metaphor is not only a stylistic device but also a linguistic and cultural universal. The synesthetic metaphors we are studying, in particular, stand out due to their distinct characteristics in this regard. This article reveals the national and cultural uniqueness of synesthetic metaphors.*

Keywords: *synesthetic metaphor, linguoculturology, cognitive unit, linguistic consciousness, national identity.*

Olamni lisoniy manzarasini, madaniyatning muhim konseptlari jamlanmasi bo‘lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash va til sohiblarining milliy-madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, bashariyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo‘lgan milliy, ijtimoiy, madaniy stereotiplarni aniqlash va tahlil qilish lingvokulturalogiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi [Собитова, 2013:10].

Til va madaniyatga doir muammolar etnolingvistika, etnopsixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarda

ham o‘rganilganligi bois mazkur sohalar lingvokulturologiyaga yondosh sohalar sifatida tadqiq qilinadi.

Metaforani kognitatsiyaga dahl qiluvchi hodisa sifatida intelektning muayyan qobiliyat darajasi deb baholash mumkin. U ayni vaqtda interpretatsiyaning tegishli kodini ifoda etadi. Strukturalangan ushbu madaniy kod til hamjamiyati a‘zolari uchun tushunarli, tez anglanuvchi bo‘lishi lozim. Chunonchi, madaniy kod – bu madaniy matnlarni o‘qishda zarur bo‘luvchi asosiy tushunchalar, me‘yorlar, ko‘rsatmalar, qarashlar yigindisidir [Сви́ренко, 2002:10].

Tilda mavjud frazeologizm va metaforalar, ularga birikkan madaniy konnotatsiyalar bilim, ya‘ni kognitiv o‘zlashtirishni tashkil etganidan, frazeologizmlar va obrazli- mativlashgan so‘zlar, ya‘ni metaforalar madaniy belgilarning namoyishchisi hisoblanadi.

Metaforalarning madaniy o‘ziga xosligi quyidagicha namoyon bo‘ladi:

Insonning fikrlashi, kuzatuv, his etib idrok etishi – barcha-barchasi metaforik xususiyatli bo‘lib, bunda metafora nutqni tejash tamoyiliga amal qiladi va tilda avvaldan mavjud bo‘lgan so‘zlarning yangi ma‘nolarini vujudga keltiradi;

Metaforaning (ayniqsa, sinestezik metaforaning) amal qilishi hayratomuzdir: atrofdagi narsa, voqea- hodisa yoki shaxslarning muayyan tavsif yoki sifatlarini aniq sezgilar orqali ifodalamay, butunlay boshqa kategoriyal guruhlariga tegishli bo‘lgan sezgilar orqali idroklangan holda gapirishiga qaramasdan, tinglovchi ularning muddaolarini xatosiz anglaydi (bu til sohibining avvaldan ma‘lum bo‘lgan madaniy bilim va ko‘nikmalarning mavjudligi);

Metafora munosabat bildirishning alohida nuqtayi nazari bo‘lib, uning mehanizmi inson madaniyati, milliy ong va saviyasi va shu kabi boshqa omillarga teng ravishda axloqiy baholash shkalasiga o‘zaro proparsional tarzda ishlaydi. Shunga ko‘ra metaforalar kognitiv-pragmatik jihatdan madaniy axborotni tashuvchilardir.

Lisoniy konseptlarni ularning milliy va madaniy o‘ziga xoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish metaforalarning konseptual tahlilida qo‘l keladi. Bizga ma‘lumki, milliy o‘ziga xoslik quyidagi holatlarda kuzatiladi:

- Leksik sathda: ikki qiyoslanayotgan tillarning birida metaforik ma‘no mavjud bo‘lib, ikkinchi tilda bu holat kuzatilmasa: *og‘ir fe‘l, yengil qiz*

- Sememalar sathida: ikki qiyoslanayotgan tillarning leksemalari metaforalashsa-yu, hosil bo‘lgan sememalarda yoki metoforizatsiya yo‘nalishida farq kuzatilsa yoki qiyos etilayotgan metaforik sememalar semalarning tarkibiga ko‘ra farqlansa: *yashil sevgi* – o‘zbek tilida (bolalikdagi beg‘ubor sevgi), inglizlarda (yakun topgan sevgi)

Til va madaniyat mushtarakligi tilning boshqa birliklaridan farqli metaforalarda o‘ziga xos tarzda ko‘zga tashlanadi. Metaforik tizimda *sinestezik metaforalarning* bu xususiyati tilda inson omilining ruhiy-emotsional olami bilan belgilanadi. Inson madaniyat subyekti sifatida uning vujudga kelishi va tilda aks etishini tashkil etadi. Sinestezik metaforalarda til va madaniyat mushtarakligi ifodalanishi boshqa metaforalardan o‘ziga xos tarzda ajralib turadi. Inson ruhiy

olamida kechayotgan anglab bo‘lmas tuyg‘ularni farqli sezgilarda idrok etish va uni tilda akslantirish ba’zan g‘ayriodatiy ifodalanadi.

Insoniy madaniyatning *sinestezik metaforalarda* aks etishi turli-tuman ko‘rinishlarda, shakllarda voqelanadi. Insonning kayfiyati, maqsadi, jismoniy va ruhiy holati, intilishlari, orzu-umidlari kabi ichki, tabiiy – jo‘g‘rofiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va mifologik muhit esa tashqi mushtarak omillar sifatida uning ongida metaforik baholarning yuzaga kelishini ta’minlaydi.

Bizga ma’lumki, ranglar – turli xalqlar mentaliteti, an’anaviy dunyoqarashi, diniy e’tiqodlari va estetik qarashlari bilan bog‘liq holda turlicha ma’no va ramziylikka ega, shuningdek, ranglar bilan bog‘liq bo‘lgan sinestezik metaforalar ham o‘zida ma’lum bir millatga xos bo‘lgan madaniy yuklamani tashiydi. Masalan,

*Targ‘illanib bormoqda osmon,
Oppoq hidga to‘lmoqda bag‘rim.
Aytingiz-chi, bormi sog‘-omon
Shahlo ko‘zli mening targ‘ilim.*

*Og‘ushimda zangori sezgi,
Kiprigimda suyuq hayajon.*

*Ko‘zlarimda yumaloq sevgi,
Salomatman men ham, onajon! (R.Parfi)*

Yuqorida keltirilgan misralarida *oppoq hid, zangori sezgi, suyuq hayajon, yumaloq sevgi* kabi sinestezik metaforalar qo‘llangan. Ushbu abstraktsiyalar shoir ruhiy olamining evrilishlari talqinidir. Oppoq, zangori, suyuq, yumaloq so‘zlarining mavhumlashmasining emotsionalligi ham har bir kitobxonda turli darajada ro‘y beradi. Masalan, oppoq hid – “bag‘ir to‘la shirin orzular”, zangori sezgi – “sodda, beg‘ubor yoshlik”, suyuq hayajon – “sog‘inch to‘la ko‘z yosh”, yumaloq sevgi – “imkonsiz muhabbat” kabi. Bu ifodalarni yuzaga kelishida, albatta, muallifning o‘ziga xosligi madaniy bilimlar bilan mushtarak tarzda talqinlangan.

Oppoq hid – bizga ma’lumki, turkiy qavmlarda oq leksemasi ramziy ma’noga ega bo‘lib, tozalik, poklik, yorug‘lik, ezgulik, boqiylik, sadoqat, begunoh kabi ma’nolarni ifodalashda qo‘llanib, konsept sifatida chuqur falsafiy ma’noga ega bo‘lgan. Tariximizda bo‘lib o‘tgan “Oq kiyimlilar” qo‘zg‘aloni yetakchilarining kiyimlari ham oq rangda bo‘lgan. Bu ularning oq rang –tozalik, ezgulik, muqaddaslik ramziga bo‘lgan e’tiqodini bildirgan. Bundan tashqari jo‘g‘rafik joylashuvi nuqtayi nazaridan ham issiq o‘lka bo‘lganligi uchun oq rangdagi kiyimlar kiyish ko‘proq urfda bo‘lgan. *Oppoq hid* birikmasi ruhiy poklikni anglatib, shirin xotira va beg‘ubor sevgi bilan bog‘liq.

Zangori sevgi(yashil) – o‘zbekcha mintalitetda yashil rang tabiat, yangilanish, uyg‘onish, yasharish, bahor, barhayotlilik ramzi sifatida ulug‘lanadi. Bu ifoda orqali muallif “sodda, toza, beg‘ubor yoshlik”ni ifodalagan.

Milliy poetikamizga nazar tashlaydigan bo‘lsak, juda ko‘p o‘rinlarda yoshlikka nisbatan yashil, zangori, bahor so‘zlari qo‘llaniladi. Masalan, Alisher Navoiy o‘zining “Xazoyin ul-maoniy” devonida ham inson umrini to‘rt davrga

bo‘lib, bolalik davrini bahor, zangori fasl deb ataydi. Chunki bu ifoda inson umrining ilk, pok, yangi bosqichi sifatida inson hayotini tabiat qonunlarga qiyoslash orqali “o‘sovchan, sog‘lom, sof” tarzda anglashni namoyon qiladi. Nega aynan bunday ko‘chimlardan foydalanamiz? Boisi, jo‘grafiy joylashuvimiz bo‘lib, Alloh tomonida to‘rt fasl va uning ne‘matlariga egaligimiz. Arab badiyatida bunday tasvirlarning uchramasligi yashillikka ega bo‘lmagan sahrolar va jazirama haroratli iqlim ularning madaniy shuurida yetakchi hisoblanadi.

Yumaloq sevgi – sevgi, odatda, shakl bilan ifodalanmasa-da “yumaloq” deyish orqali u yaxlit, mehrga to‘la, qamrovli tarzda ifodalanagan. O‘zbek tilida *yumaloq* – chiroyli, to‘kis, iliq narsa belgisi bo‘lib, “yumaloq sezgi” bu yerda mehr-muhabbatning mukammalligini bildiradi. Madaniyatimizda “yumaloqlik” ijobiy shakl – to‘kislik va himoya.

Suyuq hayajon – bu yerda suyuqlik madaniyatda *ko‘z yoshi, yurakning to‘lishi, ilqlik* kabi hissiy tushunchalar bilan bog‘langan. O‘zbek xalq ijodida “ko‘ngil to‘lishi” – bu hisning suyuq shaklda kelishi (ko‘z yosh).

Demak, ushbu parchada sinestezik metaforalar orqali murakkab emotsional holatlar tasvirlangan: sog‘inch, sevgi, xavotir, ruhiy to‘lqinlanish. Bularning barchasi madaniy kodlar bilan to‘yingan “belgi” bildiruvchi leksemalar bilan ifodalanishi o‘quvchini yanada to‘lqinlantiradi.

Aytish mumkinki, tilimizda odam va uning ruhiy-emotsional olami bilan bog‘liq talay so‘zlarning sinestezik metafora asosidagi ma‘nolarga egaligi til va madaniyat mushtarakligining antroposentrik ko‘chimlar misolida dalillovchi hodisadir. Inson borliqni metafora ko‘zgusida ko‘rishi, uning ong, his-tuyg‘ularga tegishli universal hodisa ekanligi insonning ruhiy faoliyati, insoniyatning tafakkur madaniyati bilan chambarchas bog‘liqligi murakkab, sistemali va izchil qurilishga ega fenomen ekanligidan dalolat beradi.

Metafora ongning universal xususiyati hisoblanadi, biror tilning metaforadan holi emasligi, barcha tillarning o‘ziga xosligi metaforik hodisalarda namoyon bo‘lishi va ular orqali baholanishi ayni haqiqatdir. Metafora tilning o‘tmishi, buguni va eratsidir. Unga qarab tilning shakllanishi va taraqqiyotini belgilash mumkin. Til taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichlarida paydo bo‘lgan fanning ilk davridan boshlab bugungi kundagi holatigacha uni metaforadan holi tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Demak, xulosa qilib aytganda, sinestezik metaforalarda umuman o‘xshamagan voqeliklar bir xil nom bilan aytiladi va xalqning dunyoni ko‘rishdagi, uni nomlashdagi ijodkorligi namoyon bo‘ladi. Xuddi shu kabi har bir xalq egalarida muayyan sezgi natijasida hosil bo‘lgan tuyg‘ular boshqa bir tuyg‘uga o‘xshatiladi va bevosita tilda akslanadi. Bu o‘rinda ikki sezgining o‘zaro qorishiligi emas, balki xalq ruhiyati va tafakkurining o‘ziga xosligi haqida gap boradi, ya‘ni bu jarayonlar lingvokulturologik yondashuv asosida ilmiy tahlil etilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Будагов Р.А. Филология и культура. – М.: МГУ, 1980. – 278 с.

2. Свирепо О.А. Метафора как код культуры. Автореферат дисс. кан. философских наук. – 2002.
3. Маҳмудов Н. Нутк маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари. – Тошкент, 2006, №2(11). – Б. 47–51.
4. Маҳмудов Н. Сўз шайхининг мўжизалари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2009. – 7-сон. – С. 6.
5. Маҳмудов Н. Термин, образли сўз ва метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 4.

**ANTROPONIMLARNING INTERNET VA YANGI MEDIA
MAKONIDAGI O‘RNI
THE ROLE OF ANTHROPONYMS IN THE INTERNET AND NEW
MEDIA SPACE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/JOVJ3218

Otaxonova Sohiba Umidjon qizi

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

sohibaotaxonova@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada internet va yangi media makonida antroponimlarning lingvopragmatik o‘rni tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlarda (Facebook, Instagram, Telegram) antroponimlarning identifikatsion va kommunikativ vazifalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, blog va videobloglarda shaxsiy brend yaratish, auditoriya bilan samimiy muloqot o‘rnatish hamda esda qolarli nom shakllantirishdagi antroponimlarning roli ochib beriladi. Onlayn reklama va SMM materiallarida esa antroponimlarning e‘tibor jalb qilish, ishonch uyg‘otish va brendlash kabi pragmatik funksiyalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, internet makonida antroponimlardan shunchaki ism-sharif emas, balki kommunikativ, ijtimoiy va iqtisodiy resurs sifatida foydalaniladi.*

Kalit so‘zlar: *antroponim, internet, yangi media, ijtimoiy tarmoq, blog, reklama, pragmatika, deyktik belgi*

Annotation. *This article analyzes the linguopragmatic role of anthroponyms in the context of the Internet and new media. The study examines the identificational and communicative functions of anthroponyms in social networks such as Facebook, Instagram, and Telegram. It also highlights the role of anthroponyms in blogs and video blogs as tools for personal branding, establishing sincere communication with the audience, and creating memorable names. Furthermore, the pragmatic functions of anthroponyms in online advertising and SMM materials, including attracting attention, building trust, and branding, are discussed. The findings demonstrate that in the digital space anthroponyms serve not only as personal names but also as communicative, social, and economic resources.*

Keywords: *anthroponym, Internet, new media, social network, blog, advertising, pragmatics, deictic marker.*

Ma’lumki, raqamli kommunikatsiya davrida antroponimlarning qo‘llanish doirasi keskin kengaydi. Bugungi kunda tilning integratsiyalanishi ko‘plab yangi sohalarning rivojiga zamin yaratishi bilan bir qatorda, tilni yanada chuqur va har tomonlama tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirdi. Xususan, antroponimlarning umumiy tadqidi: semantikasi, motivatsiyasi, tasnifi bo‘yicha yangi qarashlar

shakllandi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, blog va videobloglar, onlayn reklama va SMM materiallari(auditoriyani jalb qiluvchi va brend imidjini shakllantiruvchi barcha content yig‘indisi) shaxsiy ismning faqat nominativ emas, balki lingvopragmatik imkoniyatlarini ham yaqqol namoyon etmoqda. Internet makonida antroponimlar quyidagi maqsadlarni amalga oshirish uchun dolzarb vosita sifatida e’tiborga olinadi:

Shu bois, ushbu tezisda antroponimlarning yangi media makonidagi o‘rni lingvopragmatik jihatdan tahlil qilinadi.

Lingvopragmatikada atoqli otlar xuddi olmoshlar singari deyktik belgilar atamasi ostida yuritiladi. [ХАКИМОВ, 2013:154] Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchi nomi uning asosiy identifikatsiya vositasi sanaladi. Facebookda haqiqiy ism-sharifdan foydalanish ko‘proq ishonchlilikni ta’minlasa, Instagram va Telegramda ismning qisqartirilgan yoki brendlashtirilgan shakllari keng qo‘llanadi va bu “nickname” atamasi bilan yuritiladi. Cambridge lug‘atida “nickname” atamasiga “narsa yoki shaxsning uning jamoatchilik tomonidan qo‘yilgan haqiqiy ismidan farqlanuvchi jamiyatdagi o‘rniga yohud xarakter xususiyatiga aloqador norasmiy nomi” deb ta’rif beriladi. Bu atamaning kelib chiqishi XIV asrga borib taqaladi.

Dastlab “ekename”(qo‘shimcha ism) atamasi 1303-yilda tasdiqlangan. Bu so‘z qadimgi ingliz tilidagi eac (also) so‘zidan olingan bo‘lib, “eacian” (o‘shish) leksemasiga taaluqli. [<http://www.oed.com/view/Entry/60061>, June 2017] XV asrga kelib “an ekaname” qo‘shilmasi bo‘g‘inlarining noto‘g‘ri taqsimlanishi uning nickname deb atalishiga olib kelgan va o‘shandan beri bu so‘z nisbatan barqaror is’temolda ishlatilmoqda. [Online Etymology Dictionary: 2007-08-31] Bugungi davrda ko‘pchilik o‘z haqiqiy ismidan emas o‘ziga qulay bo‘lgan boshqa nomdan ism sifatida foydalanadi. Buning tag zaminida nafaqat qulaylik, balki qandaydir mashhurlikka intilish g‘oyasi ham bo‘lishi mumkin. Identifikatsiya ya’ni o‘zini shaxsini boshqalardan ajratish va aniqlash uchun ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari tanlagan nicknamelarni antroponimlar safiga qo‘shish uchun bir qancha asoslar mavjud. Birinchidan, antroponimlar kabi ular tarmoq foydalanuvchilarini alohida nomlaydi. Nominator vazifasini esa aynan nickname egasining o‘zi bajaradi. Lingvopragmatik nuqtai nazardan olib qaralsa, foydalanuvchi(Ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari nazarda tutilgan) o‘ziga nickname tanlash orqali kommunikativ maqsadni amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Bu yerda nom tanlash asosida nickname egasining xohish-istagi, dunyoqarashi, mashhurlikka erishish istagi yoki aksincha omma nazaridan qochishga intilishi va hokazo niyatlari yashiringan

bo‘ladi. Rasmiy nom ya’ni hujjatdagi ism-familiya va sharifi, haqiqiy ismning qisqartirilgan shakli, farzandlariga tegishli ism yoki turmush o‘rtog‘ining ismi(asosan ayollar o‘rtasida keng qo‘llaniladi), so‘z birikmalari (*oilam yulduzi*, *otasining erkasi*), sintaktik qurilmalar(*oilam-baxtim*), mashhurlarga tegishli ismlar(asar qahramonlari, kinoaktyorlar) va hokazolar nickname sifatida foydalaniladi.

Media makonda mashhur nicknamelar orqali omma e’tiborini o‘ziga jalb qilish, mashhur kontentlar yaratish, reklamalar vositasida shaxsiy brend yaratish va sotuvni oshirish bugunning dolzarb masalalari qatorida ko‘riladi. Shuningdek, mashhur shaxslarning antroponimlari tez-tez **xashtyeg** (#Shohruxxon, #MunisaRizayeva) yoki **mem** tarkibiga aylanadi. Bunday holda antroponim nafaqat referensial vazifani, balki hissiy ta’sirni ham kuchaytiradi. Masalan, Instagram ijtimoiy tarmog‘idagi #Munisaga yordam xashtyegi ostidagi postlar asosan auditoriyada achinish emotsiyasini uyg‘otishga qaratilgan bo‘ladi. Aynan antroponim yordamida tarmoq kuzatuvchilarida shunday emotsiya yaratish maqsadi yashiringan bo‘ladi. Ijtimoiy tarmoqlarda antroponimlarning bunday ko‘rinishi ularning kommunikativ-pragmatik tabiatini yanada kengroq yoritishga imkon beradi.

Matn tilshunosligi bilan bog‘liq tadqiqotlarda «pretsedent birliklar» termini bilan umumlashtiriladigan alohida hodisa qayd qilinadi. “Muayyan til egalariga yaxshi tanish bo‘lgan va ularning lisoniy xotirasida saqlanadigan, nutqiy faoliyatda qayta-qayta murojaat qilinadigan shaxs nomlari, barqaror so‘z birikmalari, jumlar hamda matnlar pretsedent birliklar” [Худойберганава,2013:87] sifatida olinadi. “Tarixiy voqealar, mashhur asarlar, diniy, mifologik rivoyatlar va shu kabi keng ommaga ma’lum bo‘lgan narsalarga ishora qilish yoki ulardagi turg‘un tushunchalarni badiiy matnga olib kirish”

[Йўлдошев,2008:84] kabi vazifalarni bajaradi. Ommaviy axborot vositalari orqali biror mahsulot reklama qilingan vaqtda aynan reklama tarkibida pretsedent nomlardan keng foydalanilganiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Bu o‘rinda antroponimning reklama matni tarkibida qo‘llanilishi auditoriyaga kuchli ta’sir o‘tkazadi. Buning sabablari quyidagicha baholanishi mumkin: Pretsedent nomlar avvaldan tinglovchi xotirasida asosan ijobiy assotsiatsiyalar bilan mavjud bo‘lganligi sababli reklama matni ichida qatnashish orqali auditoriyada reklama qilinayotgan mahsulot yoki boshqa narsalarga nisbatan ishonchni yanada oshiradi. Bu holatda antroponim reklamaning perlokutiv ta’sirini kuchaytiradi. SMM mutaxassislari aynan shu maqsadni ko‘zlagan holda reklamalarda mashhurlar nomidan foydalanishni ma’qul ko‘radilar. Dream City Development qurulish kompaniyasining bir reklamasi quyidagicha holatda auditoriyaga taqdim qilindi: “*Uy oling-Tayson bilan qo‘shni bo‘ling*”

[<https://share.google/RxRfWboCeVyHJPUN1>, 2018.19.09].

Bu reklama orqali xaridorlarning uy olishga qiziqishi sezilarli darajada oshadi. Chunki auditoriya uchun Tayson shaxsi o‘ta mashhur va shu bilan birgalikda u o‘ziga eng yaxshisini ravo ko‘radigan shaxs sifatida yaxshi tanish. Agar uylar Tayson uchun muqobil tanlov bo‘lgan bo‘lsa demak bu uylar ancha

ishonchli va boshqalariga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Birgina antroponimning reklama matni ichidagi ishtiroki orqali bir qancha kommunikativ maqsadlar amalga oshirilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda auditoriya e’tiborini o‘ziga jalb qilish maqsadida foydalanilayotgan hamma antroponimlar ham mashhur kishilarga tegishli bo‘lmasligi mumkin. Ularning oldin ham ishlatilganligi va qaysidir xususiyati bilan esda qolganligi ham uni pretsedent nom sifatida qabul qilinishi va foydalanilishiga asos bo‘lishi mumkin. Tor doirada ishlatiladigan va ayrim soha vakillari uchungina tanish bo‘lgan antroponimlarni ham shu qatorga kiritishimiz mumkin.

Blogerlik faoliyati shaxsiy ism bilan bevosita bog‘liq. Ko‘plab blogerlar o‘z ismlarini brendga aylantirib, o‘z faoliyatini shu asosda targ‘ib qiladi: Masalan, @liil.khuramov, Begi.po, Makhli_cook va boshqalar (Misollar instagram ijtimoiy tarmog‘idan olingan) Videobloglarda (YouTube, TikTok) esa blogerning o‘zini ism orqali tanishtirishi (“Salom, men — Nodira”) auditoriya bilan bevosita aloqa o‘rnatadi. Bu jarayonda antroponim **tanishuv markeriga** aylanib, auditoriyada ishonch uyg‘otadi. Bundan tashqari, ayrim hollarda antroponim o‘rniga taxallus yoki kreativ nick qo‘llanadi: *kidimart.uz*, *my_meryam*, *Lailo_ilyasova* va *h.k*. Bu usul shaxsiy brend yaratishda samarali bo‘lib, auditoriyada barqaror assotsiatsiya shakllantiradi. Onlayn reklama va SMM materiallarida antroponimlar ikki asosiy vazifani bajaradi:

1. Auditoriyani jalb qilish;
2. Matnga ishonchlilik bag‘ishlash.

Masalan “Sofiya cake” allaqachon qandolat brendiga aylanib ulgurgan. Bu nom va shu nom ostida chiqadigan mahsulotlar iste’molchilar ongida eng nozik ta’blilar uchun yaratilgan shirinliklar degan xabarni bera oladi. Yoki ko‘p yillardan beri “To‘xtaniyoz ota kolbasalari” nomi ostida sotilayotgan mahsulotlar reklamasi ta’sirida tinglovchi ongida ism eshitilishi bilan u bilan bog‘liq bo‘lgan go’sht mahsulotlari gavdalanadi. Ayrim reklamalar esa bevosita iste’molchilar ongidagi oldindan mavjud bo‘lgan assotsiatsiyalarni inobatga olgan holda yaratiladi. Ya’ni reklama ta’siri kuchli bo‘lishi uchun nom ham shunga mos tanlanadi. Misol uchun “Ibn Sino klinikasi” deb nomlangan shifo maskani odamlarni ko‘proq qiziqtirishi mumkin. Bu yerda klinika nomi sifatida tanlangan antroponimning eshituvchilar uchun tanish va aynan shu sohada mashhurligi inobatga olingan.

Internet va yangi media makoni antroponimlarning lingvopragmatik imkoniyatlarini kengaytirdi. Endilikda antroponimlar nafaqat shaxsni nomlash vositasi, balki:

- identifikatsiya markerlari (ijtimoiy tarmoqlarda),
- shaxsiy brend unsuri (blog va videobloglarda),
- ta’sirchanlik va auditoriyani jalb qilish vositasi (reklama va SMM materiallarida) sifatida faol qo‘llanmoqda.

Shuni ta’kidlash kerakki, blog va videobloglarda antroponimlarning lingvopragmatik imkoniyati nafaqat identifikatsiyada, balki ta’sirchanlik, brendlash va auditoriyani jalb etishda ham ko‘zga tashlanadi. Shu bois, zamonaviy o‘zbek tilshunosligida antroponimlarning yangi media makonidagi o‘rni va

ularning pragmatik funksiyalarini tadqiq qilish dolzarb ilmiy muammo sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хакимов М. *O‘zbek pragmalingsistikasi asoslari*. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
2. Худойберганова Д. *Matnning antropotsentrik tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 2013. – 87 b.
3. Ёўлдошев М. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. – Toshkent: Fan, 2008. – 124 b.
4. *Nickname*. Online Etymology Dictionary. URL: <http://www.etymonline.com/index.php?term=nickname> (murojaat sanasi: 2007-08-31).
5. Oxford English Dictionary (OED). URL: <http://www.oed.com/view/Entry/60061> (murojaat sanasi: 2017-06).
6. Google Docs. URL: <https://share.google/RxRfWboCeVyHJPUN1> (murojaat sanasi: 2018-09-19).

**MODALLIK BILAN TASDIQ-INKOR KATEGORIYASINING
O‘ZARO MUNOSABATI**

**THE RELATIONSHIP BETWEEN MODALITY AND THE
CATEGORY OF AFFIRMATION-NEGATION**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HHOW5386

Shodmonaliyeva Yulduz Akramjon qizi

tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

[*yshodmonaliyeva@gmail.com*](mailto:yshodmonaliyeva@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolda tasdiq-inkor kategoriyasi falsafa, mantiq va lingvistikaning asosiy o‘rganilish obyekti sifatida sifatida qaraladi. Ushbu kategoriyalarning borlik va yo‘qlik kategoriyasi bilan ayni chiziqda tura olmasligi, ya’ni tasdiq va inkor hamda borlik/yo‘qlik ikki ayri kategoriyalar ekanligi izohlanadi. Tasdiq-inkor kategoriyalarining modallik kategoriyasi bilan o‘zaro munosabati o‘rganiladi va bu boradagi ilmiy ishlar hamda ulardagi bir-birini rad etadigan tadqiqotlar haqida fikr yuritiladi. Tadqiqotimizda tasdiq/inkor va modallik kategoriyasi bir turkumga mansub emasligi, modallikning tasdiq va inkor mazmunli gaplarni hosil qilishdagi bir vosita ekanligi xulosasiga kelinadi.

Kalit so‘zlar: Tasdiq-inkor kategoriyasi, modallik kategoriyasi, borlik yo‘qlik, falsafa, mantiq, modallik yuklamalari.

Annotatsion. In this article, the category of affirmation-negation is considered as the main object of study of philosophy, logic, and linguistics. It is explained that these categories cannot stand on the same line with the categories of being and non-being, that is, affirmation and negation, and being/non-being are two separate categories. The relationship between the categories of affirmation and negation and the category of modality is studied, and scientific works in this area, as well as mutually exclusive studies in them, are discussed. In our research, we come to the conclusion that the categories of affirmation/negation and modality do not belong to the same category, that modality is a means of forming sentences with affirmative and negative content.

Keywords: Category of affirmation-negation, category of modality, existence-non-existence, philosophy, logic, modal particles.

Tasdiq-inkor kategoriyasi falsafa, mantiq va tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, u voqelikning eng muhim xususiyatlari va tomonlari hamda bilish qonuniyatlarining aksidir. Faqatgina lingvistik tasdiq-inkorning umumiy muammolariga emas, balki uni o‘rganish va tavsiflash bilan bog‘liq individual muammolarga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar mavjud deb bildik va bu muammolarni ko‘plab tilshunos olimlar o‘rganishga urinishganiga guvoh bo‘ldik. Ular orasida K. Dondua [Dondua, 1975: 319], E. V. Paducheva [Paducheva, 1981:

23-30], I. M. Kobozeva [Kobozeva, 2000:242]larning tadqiqotlari ancha salmoqlidir. Monografik xarakterdagi tadqiqotlar orasida esa eng muhimlari sifatida, N. G. Ozerova [Ozerova, 1987: 117] A. I. Baxareva [Baxareva, 1980: 77] kabilarning ilmiy ishlarini keltirishimiz mumkin. Ularda til tizimining turli darajalarida tasdiq-inkor kategoriyasining mohiyatini va uni ifoda etish vositalarini ochib beruvchi: morfologik va derivativ, leksiko-frazeologik, sintaktik yondashuvlar mavjud.

Bugungi kunga kelib, bizni qiziqtirgan ko‘plab masalalar bo‘yicha qarashlar muntazam ravishda taqdim etadigan bir qator tahliliy xarakterdagi ishlar mavjud va biz rus va boshqa tillar materiallari bo‘yicha tasdiq va inkor ma’nolarini ifodalashning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan bir qator dissertatsiyalar mavjudligini hisobga olgan holda ular bilan tanishib chiqdik. Tasdiq va inkor mohiyatan ikki qutbni egallaganligi uchun ularni ifodalovchi shakllarni alohida-alohida o‘rganilganiga guvoh bo‘ldik. Tilshunos O. Yespersen tilshunoslikda birinchilardan bo‘lib A va C nuqtagacha chegara olib, ular orasidagi nuqtalarni darajalab, ya’ni qaysi modal-persuaziv yuklamalar bilan kelsa aniq hamda qaysi modal-persuaziv yuklamalar bilan kelsa taxmin va gumon ma’nolari ko‘proq ekanligini tadqiq qilgan [Yespersen, 1958: 404]. Ushbu nuqtalar kesishmasida shubhali B nuqtani ajratib, u yerga taxminan ishonchgacha bo‘lgan oraliqdagi yuklamalarni darajalab kiritgan.

Bu borada O. Yespersondan keyin I. A. Nagorniy o‘zining bir maqolasida tasdiq va inkor ma’noli gaplarning aniqlik va ishonchlilik darajasini toifalarga bo‘lib o‘rgangan [Nagorniy, 2014: 197]. Ushbu maqolada modal-yuklamalarning xabar qilinayotgan axborotning ishonchlilik darajasi bilan bog‘liq holda so‘zlovchining nuqtayi nazarini ifodalovchi vosita sifatidagi funksiyasi tahlil qilinadi. Modal-persuaziv yuklamalar hukmning tasdiq va inkor qutblari orasidagi ishonchlilik darajalari modal shkalasida uning pozitsiyasini belgilashga xizmat qiluvchi vositalar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Modallik yuklamalari (ishonch):

- **Gumon-taxmin:** *go‘yo, balki, axir, ehtimol, qani, nima bo‘pti, nima endi* (rus tilidagi: *как бы, чай, авось, небось, никак, поди, что ли*);
- **Shubha-gumon:** *zo‘rg‘a, ehtimol emas* (rus tilidagi: *едва ли, вряд ли*);
- **Qiyoslash yuklamalari:** *go‘yoki, xuddi, chamasi, go‘yo, o‘xshashi* (rus tilidagi: *будто, как будто, точно, словно, словно бы, вроде, ровно*);
- **O‘rtacha-taxminiy (ortiqcha baholovchi):** *zo‘rg‘a yetmasdi, deyarli, chamasi to‘la emas* (rus tilidagi: *едва ли не, вряд ли не, чуть ли не*);
- **So‘roq-taxminiy:** *axir, rostmi, haqiqatanmi* (rus tilidagi: *разве, неужели, неужто*);
- **Evidensial (bilvosita ma’lumot ifodalovchi) taxminiy:** *emish, deyishlaricha, go‘yoki* (rus tilidagi: *мол, дескать, якобы, де*).

Bu yuklamalar gapni modallikning ishonchlilik darajalari shkalasida, ya’ni tasdiq va inkor ma’nolarining semantik qutblari oralig‘ida aniqlik darajasini ifodalashga xizmat qiladi. Ular nutqning aniqlik, taxmin, ishonchsizlik yoki boshqa

noaniqlik darajalarini ifodalab, hukmning reallikka yaqinlik darajasini belgilab beradi.

1-chizma. *Taxmin ma’nosidan tasdiqqacha bo‘lgan jarayonda modal yuklamalarining qo‘llanishi.*

Ushbu tadqiqot nafaqat o‘sha davr uchun balki hozirgi zamon uchun ahamiyatli hisoblanadi. Chunki bu yerda modallikning tasdiq va inkor gaplarni hosil qilishdagi o‘rni va ahamiyati belgilab berilmoqda.

Modal-persuaziv yuklamalar hukmning tasdiq va inkor qutblari orasidagi ishonchlilik darajalari modal shkalasida uning pozitsiyasini belgilashga xizmat qiluvchi vositalar sifatida ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tilidagi modallarni ham shu kabi darajalab, fikrning inkordan tasdiqqacha bo‘lgan nuqtada ketma-ketlikda belgilab chiqilsa, modallikning tasdiq yoki inkor hosil qilishdagi alohida guruhi shakllanadi, deyishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqot nafaqat o‘sha davr uchun baki hozirgi zamon uchun ahamiyatli hisoblanadi. Chunki bu yerda modallikning tasdiq va inkor gaplarni hosil qilishdagi o‘rni va ahamiyati belgilab berilmoqda.

Ye.I. Ivnitskiy, I.A. Nagorniy o‘zlarining “Tasdiq/inkor ma’nosi – ishonchlilik modal ma’nosi ifodasining vositasi sifatida” nomli maqolasida kvalifikativ kategoriya sifatida subyektiv modallik muammosini ko‘rib chiqadilar. Ushbu hammualliflikdagi maqolada tasdiq/inkorning kategorial maqomi e’tirof etiladi va modallik reprezentatsiyasi aspektida tasdiq/inkorni ifodalash vositalari va usullari xabar beruvchining subyektiv malakasi ko‘rsatkichlari sifatida ishonchlilik/ehtimollik qiymatlari: intonatsiya, yuklamalar, sintaktik takror, tasdiq va inkor so‘zlar lingvistik tahlil qilinadi. Maqolada kvalifikativ kategoriya sifatida subyektiv modallik masalalari ko‘rib chiqiladi. Tasdiq yoki inkor ma’noli fikr keltirilayotgan vaziyatda modallik orqali unga kuchaytirilgan ma’no yuklanishini maqola mualliflari ochib berishgan. Bunday tahlillar mualliflar tomonidan misollar bilan izohlanib o‘tiladi.

Tilshunoslikda modallik kategoriyasi gap semantikasining eng muhim belgisi sifatida o‘rganiladi. V.G.Gakning qayd etishicha, “tilshunoslikda modallik deganda, odatda, so‘zlovchining ifodalanayotgan fikrga munosabatini bildiruvchi grammatik-semantik kategoriya yoki so‘zlovchining gap mazmuniga bo‘lgan munosabati” [Gak, 1981: 145] tushuniladi. Ushbu obyektiv voqelikni so‘zlovchi baholash tarzida qabul qiladi va uni o‘z ongida aks ettirib, voqelikka bo‘lgan munosabatini har xil semantik kategoriyalar yordamida bayon qiladi. Modallik

falsafiy mantiqiy kategoriya sanalib, uning nazariy asoslanishi formal aksiologiyada o‘z aksini topgan. Bu masalaga keyingi yillarda faylasuflar, mantiqshunoslar tomonidan e‘tibor kuchaydi. Falsafada modallik masalasi ijtimoiy-tarixiy, iqtisodiy nuqtayi nazardan o‘rganilib, inson faoliyatining barcha turdagi ko‘rinishlari, ijtimoiy munosabatlari hamda uning tarkibiga kiruvchi tabiiy holatlar baho (modal) munosabatini, baho (modallik) predmetini tashkil etadiki, u yaxshilik va yomonlik, haqiqat va sarob, go‘zallik va manfurlik, tasdiq va inkor, to‘g‘ri va noto‘g‘ri kabi qiymatlardan birini ifodalab keladi, deb ta’kidlansa, mantiqshunoslar modallik masalasini mantiqiy fikrlash, natija-xulosa ko‘rinishida tadqiq etadilar [Boymatova, 18].

Tasdiq va inkorni ajratishda tilshunos olimlarimiz turli xulosalarga kelishganiga guvoh bo‘ldik. Bu borada M. Asqarova va A. G‘ulomov gapdagi modallika ko‘ra tasdiq yoki inkor mazmunda ekanligini farqlagan bo‘lsalar [Asqarova, 1987: 49].

K. Mo‘minov gapdagi hukmning realligiga e‘tibor qaratgan [Mo‘minov, 1981: 27-30] ekanligini ko‘rib o‘tdik. A. Ahmedov esa “Tasdiq bilan inkor o‘zaro modallik asosida emas, balki ularda ifodalangan obyektiv voqelikdagi munosabatlar asosida, shu munosabatlarning mundarijasi asosida farqlanadi” [Ahmedov, 1979: 29] deb yozadi. Ushbu fikrlarga qo‘shimcha ravishda xorij tilshunosligida Grygiel, Marcinning “Affirmation modality in Bulgarian, Macedonian and Serbian” nomli maqolasida tasdiq va inkor modallikning bir turi siaftida e‘tirof etiladi va uning ifoda vositalariga sintaktik va leksik birliklar sanab o‘tilgan [Grygiel, 2013: 279-296]. Maqolada mualliflar tasdiq yoki inkorni ifodalovchi birliklarni darajalab guruhlariga ajratishadi. Masalan kuchli tasdiqni bildiruvchi morfologik, leksik, sintaktik va semantik shakllar kabi. Zaif tasdiqni yoki inkorni ifodalovchi birliklar kabi guruhlariga ajratib, ularning qaysi xususiyatlar bilan ayni shu guruhda darajalanayotganligini ko‘rsatib berilgan. D. E. Lutfullayeva “tasdiq-inkor gaplarga modallikning alohida turlari sifatida qarash tasdiq-inkor kategoriyasini modallik kategoriyasiga birlashtirishdan dalolat beradi, vaholanki, tasdiq-inkor mustaqil kategoriyadir” [Lutfullayeva, 1997: 140], deb o‘z xulosasini bergan edi. Biz ham tasdiq-inkorni modallik kategoriyasi tarkibiga yoki modallik bilan birgalikda bir butunlik hosil qilishiga qo‘shila olmaymiz. Chunki modallik boshqa bir kategoriya hisoblanadi. Tasdiq-inkor esa alohida kategoriyadir, ya’ni modallik hukmni tasdiq yoki inkor mazmunida ekanligini aniqlashda muhim hisoblanadi, lekin ular ayni bir funksiyadagi kategoriyalar emas, deb hisoblaymiz. Tasdiq-inkor va modallikning bir-biriga o‘xshash tomoni bo‘lsa-da, bu o‘xshashlik, avvalo, har qanday gapda bir vaqtda modallik bilan birga tasdiq yoki inkorning ham mavjud bo‘lishida ko‘rinadi. Ma’lumki, hukm shakllanishida modallik ahamiyatli hisoblanadi. Gaplarning tasdiq yoki inkor mazmunda bo‘lishida ham modallikning alohida o‘rni bor. Ammo bu degani tasdiq va inkor kategoriyasi bilan modallik kategoriyasi ayni tipga mansub ketegoriyalar degan emas, bizningcha. A. G‘ulomov, M. Asqarovalar tasdiq-inkor gaplarni modallikning obyektiv tomoni asosida farqlaydilar, ya’ni gaplarni fikrning voqelikka munosabatini, bu munosabatning xarakterini – modallikni ko‘rsatish

jihatidan ikkiga – tasdiq va inkor gaplarga ajratadilar. Ba’zi tilshunoslar esa tasdiq-inkor gaplarni subyektiv munosabat asosida farqlaydilar. Tilshunos olim Sh. Ballining qarashlariga ko‘ra inkor so‘zlovchining gap mazmuniga bo‘lgan subyektiv munosabatini aks ettiradi [Balli, 1955: 416].

Tasdiq-inkor gaplarni gap mazmun jihatidan turlarga ajratilishi ham bunday gaplarni modallik nuqtayi nazaridan farqlanganigidan, deyishimiz mumkin. Ayni shu fikrni ya’ni gaplarning tasdiq-inkor gaplarga ajratilishi modallik nuqtayi nazaridan farqlanadigan hodisa ekanligini D. Lufullayeva ham tasdiqlab bergan edi. Zero, fikrning reallik-noreallik jihatidan baholanishi modallik belgisidir. Tilshunos olimlar X. Ismatullayev va S. Rahimovlar esa modallik va tasdiq-inkor kategoriyalarining mustaqil kategoriyalar ekanligini ko‘rsatgan holda tasdiq-inkor gaplarni gapning modallikka ko‘ra turlari bo‘la olmasligini asoslab beradilar [Ismatullayev, 1965: 5]. S. Rahimov tasdiq va inkorning voqelikning predmet va hodisalari o‘rtasidagi aloqlarni ifodalashi jihatidan modallikdan farq qilishini bayon qiladi [Rahimov, 1978: 28-30]. Grammatik inkorning mohiyatini o‘rgangan olim S. A. Vasileva ham tasdiq va inkor gaplarning farqlanishida so‘zlovchining subyektiv bahosi emas, balki obyektiv aloqalar xarakteri asos bo‘la olishini ta’kidlaydi [Vasileva, 162]. Tilshunos A. A. Ahmedov ham tasdiq va inkorning modallik asosida farqlanishiga qarshi chiqadi. Uning fikricha, tasdiq va inkor gaplar gapda ifodalangan obyektiv voqelikdagi munosabatlar, shu munosabatlar asosida farqlanadi [Ahmedov, 29]. Bizning fikrimizga ko‘ra, muammoga bu tarzda xulosa berilishi bu borada ayrim mavhumliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, gapda ifodalangan obyektiv voqelikdagi aynan qanday munosabatlar asosida, nimalar orasidagi munosabatlar asosida tasdiq-inkor gaplar farqlanadi? Bizningcha, avvalo, tasdiq-inkor gaplarning voqelikning qaysi tomonini aks ettirishini aniqlab olish lozim bo‘ladi. Shundagina tasdiq-inkor va modallik shakllari orasidagi munosabat aniq bo‘ladi. Tasdiq va inkor birliklari va modallik ifodalovchi vositalar aniq bir chegarada alohidalanadi degan fikrga kelamiz.

O‘rganilgan manbalardan ma’lum bo‘ladiki, tasdiq gaplar voqelikning predmet va hodisalari orasida real aloqa-bog‘lanishning mavjudligini, inkor gaplar esa bunday aloqa-bog‘lanishining mavjud emasligini bildiradi. Shuning asosida tasdiq va inkor gaplar o‘zaro oppozitsiya hosil qiladi. Shu narsa ayon bo‘ladiki, tasdiq-inkor gaplarni bir-biridan mazmunan farqlashda fikrning voqelikka bo‘lgan munosabatining aks etishi ham, so‘zlovchining gap mazmuniga bo‘lgan subyektiv bahosi ham asos bo‘la olmaydi. Hatto, ayrim tasdiq-inkorni ifodalovchi vositalarning gapda modallikni anglatish uchun qo‘llanishi ham ular yordamida hosil bo‘lgan gaplarni modal gap turlari sifatida qarash uchun asos bo‘la olmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дондуа К. Д. Статьи по общему и кавказскому языкознанию. — М.: Наука, 1975. — 319 с.
2. Падучева Е.В. Презумпции и другие виды неэксплицитной информации в тексте // Научно-техническая информация. Сер. 2. — 1981. — № 11.

3. Кобозева И.М. Lingvisticheskaya semantika: Uchgebnoy posobie. M.: Editorial URSS, ISBN 5 – 8360 – 0165 – 0. 2000. 352 С.
4. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. — Киев: Наукова думка, 1978. 117 с.
5. Бахарев А. И. Отрицание в логике и грамматике. — Саратов: Изд-во Саратов - ского ун-та, 1980. 77 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен — М.: Изд. иностр. л-ры, 1958. 404 с.
7. Нагорный И. А. Корректирующая функция модально-персуазивных частиц // Научные ведомости, Серия Гуманитарные науки. 2014. № 26, 197 с.
8. Гак В. Г. Теоритическая грамматика французского языка, Синтаксис, М., 1981. 145 с.
9. Boymatova D. B. Modallik kategoriyasining kiritma gapli matnda ifodalanishi.
10. Гуломов А. Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 49 б.
- Мўминов К. Инкор категориясининг айрим стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. — №4, 27–30 б.
11. Аҳмедов А. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив турлари. Тошкент: Фан, 1979. 29 б.
12. Girgiel, Marcin Affirmation modality in Bulgarian, Macedonian and Serbian // Cognitive studies, Warsaw, 2013. 279-296 p
13. Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик: Филол.фан.ном...дис. – Тошкент, 1997. 140 б
14. Айзенштадт Э. И. Место отрицания в строе современного английского языка // Учение записки МОПИ, труды каф. ин. яз. 1959. – Вып. 5. 156 с
15. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с 3-го фр. изд. Вентцель Е. В., Вентцель Т.В. – М., 1955. 416 с.
16. Х. Х. Исматуллаев. Виды предложения по цели высказывания в современном узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Ташкент, 1965. 5 с.;
17. Раҳимов С. Вопросы структурно-типологической характеристики предложения. Ташкент: Фан, 1978. 28-30 с
18. Васильева С. А. Постановке вопроса о так называемом отрицательном наклонении // Сб. раб. Ленинградского технолог. инс. пищев. пром. Ленинград. 1962 с
19. Аҳмедов А. Кўрсатилган манба. 29 б.

**KONCHILIK TERMINOTIZIMI VA UNING O‘ZBEK LEKSIK
TIZIMIDAGI O‘RNI THE MINING TERMINOLOGICAL SYSTEM AND
ITS FUNCTIONAL POSITION WITHIN THE UZBEK LEXICAL
STRUCTURE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/TLQG7789

Sobirova Maftuna Jamolovna

Tayanch doktorant

Navoiy davlat universiteti

maftuna.sobirova.95@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi konchilik terminotizimining shakllanish manbalari, leksik-semantik xususiyatlari hamda uning milliy leksik tizimdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimiy turkiy ildizli terminlar, arab, fors, rus va ingliz tillaridan kirib kelgan o‘zlashmalar, ularning semantik moslashuv jarayonlari va milliy til tizimidagi integratsiyasi o‘rganilgan. Konchilik terminlari o‘zbek tili leksikasida ilmiy-texnik subleksika sifatida shakllanib, so‘z yasash modellari, semantik kengayish va normativlashuv jarayonlari orqali tilning ilmiy-texnik salohiyatini boyitadi. Maqolada o‘zbek konchilik terminlarini xalqaro ISO standartlari bilan muvofiqlashtirish zaruriyati, ularni tizimlashtirish va elektron shaklda standartlashtirish istiqbollari asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek terminologiyasining xalqaro me‘yoriy tizimlarga yaqinlashuvini, fanlararo kommunikatsiyada o‘zbek tilining nufuzini oshirishini hamda tilning global ilmiy maydonda tanilishiga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: konchilik terminotizimi, leksik tizim, semantika, terminologik tizim, standartlashtirish, raqamli leksikografiya.

Annotation. This article analyzes the sources of formation, lexical-semantic features and the role of the mining terminological system within the Uzbek lexical structure. The study examines ancient Turkic rooted terms, borrowings from Arabic, Persian, Russian, and English as well as their processes of semantic adaptation and integration into the national linguistic system. Mining terminology of Uzbek has evolved as a specialized scientific and technical sublexicon that enriches the language through word formation models, semantic expansion, and processes of normalization. The article also substantiates the necessity of aligning Uzbek mining terminology with international ISO standards and outlines the prospects for its systematization and digital standardization. The results demonstrate that such efforts contribute to the convergence of Uzbek mining terminology with global standards, enhance the prestige of the Uzbek language in interdisciplinary communication and promote its recognition in the international scientific arena.

Keywords: mining terminology system, lexical system, semantics, terminological structure, standardization, digital lexicography.

O‘zbek tili bugungi kunda fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarida faol qo‘llanilayotgan, xalqaro maydonda o‘z nufuzini mustahkamlab borayotgan tillardan biridir. Tilning bunday taraqqiyoti, eng avvalo, uning terminologik salohiyatiga, ya’ni ilmiy va texnik atamalarni aniq, tizimli shaklda ifodalash qobiliyatiga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan konchilik terminotizimi o‘zbek tilining zamonaviy leksik tizimida muhim o‘rin egallab, fan va ishlab chiqarish terminologiyasining shakllanishi, rivojlanishi hamda xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashishiga xizmat qilmoqda. Ushbu tizim o‘zbek tilining ilmiy va texnik tili sifatida global miqyosda tanilishiga, xalqaro ilmiy hamjamiyatda samarali muloqot olib borishiga bevosita hissa qo‘shmoqda. O‘zbek konchilik terminlari qadimiy turkiy til davridan boshlab shakllangan. “Ko‘mir”, “oltin”, “mis”, “ruda”, “shaxta”, “kon” kabi so‘zlar turkiy ildizli bo‘lib, dastlab xalq leksikasidan ajralib chiqqan, keyinchalik esa ilmiy terminlar darajasiga ko‘tarilgan. Til tarixida arab va fors tillari, XIX–XX asrlarda esa rus va ingliz tillari bilan bo‘lgan madaniy va texnik aloqalar natijasida yangi terminologik qatlam paydo bo‘lgan. Rus tilidan “stvol”, “kompressor”, “gorizont”, “nasos”, “konveyer”, ingliz tilidan “drift”, “shaft”, “blast”, arabcha va forsha qatlamdan esa “ma’dan”, “tosh”, “zar”, “rud”, “simob” kabi atamalar o‘zlashgan. Ular o‘zbek leksik tizimida semantik moslashuv jarayonidan o‘tib, fonetik va grammatik jihatdan milliy tildan o‘rin olgan. Masalan, ruscha *stvol* so‘zi dastlab “vertikal quduq” ma’nosida ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunda “shaxtaning asosiy o‘qi” degan terminologik mazmunni anglatadi. Konchilik terminlari semantik jihatdan obyektiv voqelikni aks ettiruvchi tizim sifatida shakllanadi va ularning asosiy tarmoqlari quyidagilardan iborat: geologik jarayonlar (qatlam, tog‘ jinslari, ruda tanasi, brekchiya), texnologik jarayonlar (burg‘ilash, maydalash, eritish, portlatish), mexanik va energetik tizimlar (nasos, turbina, mexanizm, kompressor), xavfsizlik va nazorat terminlari (ventilyatsiya, metan, bosim, qoplama). Bu terminlarning ko‘pchiligi polisemantik xarakterga ega bo‘lib, konchilikdan tashqarida ham ishlatiladi. Masalan, “qatlam” so‘zi geologiyada “tog‘ jinslari qatlami” ma’nosida, tilshunoslikda esa “til sathi” ma’nosida qo‘llanadi. Bu holat konchilik terminotizimining o‘zbek tilining semantik tuzilishida ko‘p qirrali o‘rin egallashini ko‘rsatadi.

O‘zbek tili leksik tizimi ko‘p darajali tuzilishga ega bo‘lib, unda terminlar maxsus qatlamni tashkil etadi. Konchilik terminlari bu tizimda ilmiy-texnik subleksika sifatida faol qatlamdir. Ularning umumxalq leksikasiga ta’siri bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, semantik kengayish natijasida texnik so‘zlar umumtilga kirib bormoqda (masalan, kon, shaxta, portlash). Ikkinchidan, so‘z yasash modellari faollashib, yangi terminlar o‘zbekcha ildizlardan hosil qilinmoqda (qazib olish, rudali qatlam). Uchinchidan, terminologik barqarorlashuv jarayonida ilmiy adabiyotlarda yagona atamalar mustahkamlanmoqda. To‘rtinchidan, normativlashuv yo‘nalishida GOST va ISO standartlariga mos terminlar tizimi shakllanmoqda. Natijada konchilik terminotizimi o‘zbek tilining zamonaviy ilmiy leksikasini boyituvchi va xalqaro standartlarga yaqinlashtiruvchi asosiy manbaga aylandi.

Bugungi kunda konchilik terminlarini tizimlashtirish va ularni raqamli muhitda qayta ishlash yo‘nalishida muhim ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Olib borilayotgan tadqiqotlar natijasida “Konchilik terminlarining zamonaviy lug‘ati” nomli elektron tezaurusni yaratish bo‘yicha dastlabki ilmiy asoslar ishlab chiqilmoqda. Loyihaning maqsadi o‘zbek konchilik terminlarining leksik-semantik tizimini to‘liq qamrab oluvchi tuzilmani shakllantirishdir. Kelgusida tezaurusda taxminan 3000 dan ortiq terminlarni semantik toifalar bo‘yicha tasniflash, har bir termin uchun ruscha va inglizcha ekvivalentlarni keltirish, sinonimik, antonimik va iyerarxik bog‘lanishlarni aniqlash rejalashtirilgan. Shuningdek, zamonaviy elektron leksikografiya tajribasida Rylova (2009) ta’kidlaganidek, professional lug‘at tizimlari lisoniy ma’lumotlarni strukturalash, semantik aloqalarni avtomatik tarzda modellashtirish hamda foydalanuvchi interfeysida dinamik tahrir imkonini beradi. **Hockey (2000) elektron matnlar va leksik ma’lumotlar bazalarini yaratishda standartlashtirilgan tuzilma, metama’lumotlar va qayta ishlovchi dasturiy interfeyslarning muhimligini ta’kidlaydi.** Shu kabi yondashuvlar Protege platformasida ontologik model yaratish orqali tasnif daraxtini qurish jarayonini takomillashtiradi. Ushbu yondashuv o‘zbek konchilik terminlarini raqamli leksikografiya, sun’iy intellekt (NLP) va avtomatik tarjima tizimlariga integratsiya qilish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Konchilik terminologiyasini chuqurlashtirib o‘rganish, elektron tezaurusni yakunlash va xalqaro axborot tizimlariga integratsiya qilish orqali o‘zbek tili global ilmiy kommunikatsiya tarmoqlarida faol ishtirok etuvchi tilga aylanadi. Shu bois konchilik terminotizimining rivoji nafaqat lingvistik, balki strategik jihatdan ham o‘zbek tilining xalqaro tanilishiga bevosita hissa qo‘shayotgan dolzarb ilmiy yo‘nalishdir.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbek tilidagi konchilik terminotizimi milliy leksik tizimning ajralmas va faol rivojlanayotgan qatlami bo‘lib, tilning ilmiy-texnik imkoniyatlarini kengaytiradi va fan tili sifatidagi mavqeini mustahkamlaydi. Konchilik terminlari o‘zbek tilining tarixiy ildizlari, arab-fors, rus va ingliz tillari bilan bo‘lgan madaniy-texnik aloqalari hamda zamonaviy normativlashuv jarayonlari asosida shakllangan murakkab semantik tizimni tashkil etadi. Ushbu tizim so‘z yasaliş modellari, sinonimiya va semantik integratsiya jarayonlari orqali tilning ichki tuzilmasini boyitadi, ilmiy tildagi aniqlik va barqarorlikni ta’minlaydi. Konchilik terminlarini tizimlashtirish, ularning leksik-semantik tahlilini chuqurlashtirish va xalqaro ISO standartlariga muvofiq tasniflash o‘zbek terminologiyasini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu jarayon natijasida atamalar o‘zbek tilining zamonaviy ilmiy diskursida yagona standart asosida qo‘llanadi, raqamli leksikografiya va ko‘p tilli axborot tizimlariga integratsiya qilish imkoniyati yaratiladi. Konchilik terminotizimining ilmiy tadqiqi nafaqat tilning ichki tizimini mustahkamlaydi, balki o‘zbek tilining xalqaro miqyosda tanilishi, fan va texnika tili sifatidagi nufuzining oshishiga ham xizmat qiladi. Bu yo‘nalish o‘zbek tilining global ilmiy hamjamiyatda faol ishtirokini ta’minlaydigan strategik ahamiyatga ega lingvistik yo‘nalishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sobirova M. & Abjalova M. *The Historical Evolution of Mining Terminology in Turkic Languages*. In *Proceedings of the IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering*. Pp. 1790–1793. DOI: 10.1109/PIERE62470.2024.10804923. 2024.
2. ISO 704:2009. *Terminology work — Principles and methods*. Geneva: International Organization for Standardization, 2009.
3. ISO 25964-1: 2011. *Information and documentation — Thesauri and interoperability with other vocabularies*. Geneva: International Organization for Standardization, 2011.
4. Cabré, M. T. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1999.
5. Temmerman, R. *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 2000.
6. Rylova A. *Professional'nye sistemy dlya sozdaniya slovarey kak rabochiy instrument leksikografa // Slovo i slovar' Vocabulum et vocabularium: sb. nauch. tr. po leksikografii*. – Grodno: GrGU im. Y. Kupaly.– S. 45–52. 2009.
7. Hockey S. M. *Dictionaries and lexical databases // Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice*. – Oxford & New York: Oxford University Press,. – P. 146–171. 2000.

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING KOMBINATOR
LINGVISTIKANING SHAKLLANISHIDAGI O‘RNI
THE ROLE OF UZBEK LINGUISTICS IN THE FORMATION OF
COMBINATORIAL LINGUISTICS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CHZT9538

Umarova Shahzoda Iqboljon qizi

tayanch doktorant

Farg‘ona davlat universiteti

missshahzodaumarova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘zbek tilidagi kombinator lingvistikaning tarixiy va metodologik rivojlanishini, uning dastlabki namunalari hisoblangan klassik adabiyotlardan tortib zamonaviy ilmiy tadqiqotlargacha izchil o‘rganadi. Tadqiqotda Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur kabi pre-sovet davri olimlarining so‘zlarning birikuvchanligi, semantik kengayishi va kontekstual uyg‘unlik masalalariga qo‘shgan ilmiy hissasi yoritilgan. Shuningdek, sovet davrida Fitrat, Sh. Rahmatullaev, M. Asqarova, A. G‘ulomov va Sh. Usmonova kabi olimlar so‘zlarning valentligi, sintagmatik munosabatlari va semantik uyg‘unligi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari orqali kombinator tamoyillarini tizimli ravishda shakllantirganliklari ko‘rsatib o‘tilgan. Mustaqillik davrida kognitiv, pragmatik va diskurs-analitik yondashuvlar so‘z birikmalarini tadqiq etish doirasini kengaytirgan bo‘lsa, XXI asrda korpus va hisoblash metodlari ushbu sohani yanada rivojlantirdi. Zamonaviy olimlar, xususan I. Qo‘chqortoyev va D. Madrahimov, statistik, kognitiv va eksperimental usullarni birlashtirib, kombinator lingvistikasini ko‘p yo‘nalishli ilmiy tadqiqot sohasi sifatida rivojlantirmoqdalar. Ushbu ish fanning sekin-asta rivojlanishini, milliy lingvistik ma‘lumotlar va xalqaro nazariy yondashuvlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni hamda leksikografiya, til ta‘limi va tabiiy tilni qayta ishlash sohalaridagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kombinator lingvistika, so‘zlarning birikuvchanligi, sintagmatik munosabatlar, kolokatsiyalar, kognitiv lingvistika, korpus lingvistika, semantik munosabatlar.

Annotation. This article traces the historical and methodological development of combinatorial linguistics in Uzbek, from its earliest manifestations in classical literature to contemporary research. It highlights the contributions of pre-Soviet scholars such as Mahmud Kashgari, Alisher Navoi, and Zahiriddin Muhammad Babur, who laid the intellectual groundwork for understanding word combinability, semantic expansion, and contextual coherence. The research further examines the Soviet period, where scholars including Fitrat, Sh. Rahmatullaev, M. Asqarova, A. G‘ulomov, and Sh. Usmonova formalized combinatorial principles through analyses of valency, syntagmatic relations, and

semantic compatibility. During the independence era, cognitive, pragmatic, and discourse-analytic approaches expanded the study of word combinations, complemented by corpus-based and computational methods in the 21st century. Contemporary researchers such as I. Qo‘chqortoyev and D. Madrahimov integrate statistical, cognitive, and experimental methodologies, advancing combinatorial linguistics as a multidisciplinary field. The work demonstrates the gradual evolution of the discipline, emphasizing the interplay between national linguistic data and international theoretical frameworks, and its relevance for lexicography, language teaching, and natural language processing.

Keywords: *combinatorial linguistics, word combinability, syntagmatics, collocations, cognitive linguistics, corpus linguistics, semantic relations.*

Although combinatorial linguistics has only recently emerged as an independent discipline within Uzbek linguistics, its intellectual foundations can be traced back to ancient Turkic written monuments, classical literature, and the early stages of twentieth-century linguistic inquiry [Kashgari, 1072–1074, p. 45]. The interrelation of linguistic units, their semantic and syntactic harmony, word combinability, and the contextual realization of meaning have historically constituted some of the most significant issues in Uzbek linguistics.

In this respect, the developmental stages of Uzbek linguistics are closely intertwined with broader global linguistic trends. Many theoretical concepts formed under the influence of Russian and Western linguistics—such as Saussurean structuralism, Russian formalism, Prague School functionalism, and Tesnière’s valency theory—were tested and adapted to Uzbek material. At the same time, the works of scholars like Fitrat, Sh. Rahmatullaev, M. Asqarova, A. G‘ulomov, and Sh. Usmonova demonstrate the emergence of locally grounded approaches, showing how universal linguistic principles were refracted through the specific structure and usage of the Uzbek language.

This dual orientation—toward global theoretical models on the one hand, and toward national linguistic data on the other—ensured that combinatorial issues in Uzbek linguistics developed as part of a dynamic intellectual exchange. Classical sources such as Mahmud Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk*, Alisher Navoi’s poetic corpus, and Babur’s *Baburnama* further reinforced the long-standing attention to word combinability, semantic expansion, and contextual coherence. These historical and literary traditions provided a fertile ground upon which later scientific formulations could be established.

For this reason, the emergence of combinatorial linguistics within Uzbek linguistics should be examined not as a sudden shift, but as a gradual, multi-stage process, shaped both by internal intellectual continuity and by external theoretical influences. Its trajectory illustrates the ongoing negotiation between inherited scholarly traditions and modern linguistic paradigms, making it an essential field for understanding how Uzbek linguistics participates in the global history of linguistic thought.

The earliest elements of combinatorial linguistics in Uzbek scholarship can be observed in the intellectual and literary heritage of Eastern scholars and representatives of classical literature. Mahmud al-Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk* (11th century) is one of the most ancient encyclopedic sources that comprehensively describes the phonetic, morphological, and lexical features of the Turkic languages. This work not only provides lexical explanations of individual words, but also includes numerous examples that illustrate their combinability in different contexts. For instance, al-Kashgari explains how verbs and nouns combine, how adjectives are attached to nouns, and other combinatorial phenomena [Kashgari, 1072–1074/1982:112–115]. He also records cases of semantic extension, where words acquire new meanings depending on context. This makes his work an important historical source for contemporary combinatorial analysis.

Alisher Navoi (15th century) also gave elevated expression to combinatorial perspectives at the level of artistic discourse. In his *Muhokamat al-Lug‘atayn*, he conducted a detailed analysis of the semantic scope, functional possibilities, and stylistic value of Turkic and Persian words. Navoi demonstrated how words, when harmonized and combined within a literary text, generate new imagery, nuanced meanings, and complex semantic effects [Navoi, 1499/1960, p. 73]. His approach illustrates an implicit understanding of syntagmatic relations and lexical valency, showing how the choice and combination of words contribute to overall coherence, rhetorical impact, and expressive depth. In addition, Navoi’s use of complex word combinations, figurative expressions, and connotative meanings highlights the wide-ranging combinatory potential of linguistic units in poetic and prose discourse. Furthermore, the prosodic, rhyming, and stylistic structures in his works reveal that combinatorial principles extend beyond semantics into phonetic and aesthetic dimensions, demonstrating a sophisticated interplay between form, meaning, and artistic effect. Navoi’s contributions thus provide a historical model for understanding the interaction between semantic, stylistic, and contextual factors in word combination, laying an intellectual foundation for later systematic studies in Uzbek combinatorial linguistics.

Similarly, the prosodic and rhyming systems in Navoi’s language also possess a combinatorial character, being structured on the basis of both the phonetic harmony and the semantic compatibility of words. This phenomenon highlights not only the lexical-semantic, but also the phonetic-didactic coherence of linguistic units. In this sense, Navoi’s works provide a practical example of combinatorial phenomena for Uzbek linguistics.

Zahiriddin Muhammad Babur’s *Baburnama* likewise embodies significant observations concerning the combinability and semantic compatibility of linguistic units. In this work, the combination of Turkic and Persian lexicon, the use of idiomatic structures, and the employment of metaphorical meanings all reflect speech-level combinatorial phenomena [Babur, 1526/1993:204].

Similarly, the works of other classical authors such as Jami, Lutfiy, and Ogahiy reveal the semantic interrelations and harmony of linguistic units. The

literature of this period demonstrates how words could be combined in diverse ways, thereby expanding the expressive possibilities of artistic language.

Although combinatorial phenomena had not yet been established as a distinct scientific concept in Uzbek linguistics during the pre-Soviet period, the works of Eastern scholars and representatives of classical literature contain numerous valuable insights regarding the combinability of words, semantic coherence, and the contextual expansion of meaning. These works highlight early recognition of syntagmatic relations and lexical valency, demonstrating an implicit understanding of semantic networks and contextual flexibility in language use. They foreshadowed later systematic approaches to combinatorial analysis in linguistics and underscore the continuity between traditional literary scholarship and modern linguistic theory. Moreover, they provide empirical observations that anticipated formal studies of collocation, phraseology, and syntactic patterns, reflecting a nuanced awareness of the interplay between lexical items and their semantic environments. This intellectual heritage provided a foundation for the subsequent development of a scientifically grounded combinatorial linguistics, thereby contributing to the historical foundations upon which contemporary research in the field was constructed.

From the first half of the twentieth century, Uzbek linguistics began to establish itself as a scientific discipline, with particular attention devoted to syntax and word combinations. During the Soviet era, theoretical approaches from Russian linguistics—Saussure’s concept of syntagmatics, the semantic-syntactic perspectives of Shcherba and Vinogradov, Tesnière’s theory of valency, among others—were applied to Uzbek linguistic material. As a result, combinatorial phenomena came to be studied within a well-defined scientific framework [Saussure, 1916:122; Shcherba, 1957:56; Tesnière, 1959:37].

Fitrat’s *Rules of the Uzbek Language* presents a systematic study of Uzbek phonetics, morphology, and syntax, with particular focus on word order and sentence structure. His analysis emphasizes the combinability of words based on native linguistic material, providing one of the earliest theoretical frameworks for understanding lexical and syntactic organization in Uzbek. By examining patterns of word connectivity and sentence formation, Fitrat laid a foundational basis for subsequent research in Uzbek grammar and the emerging field of combinatorial linguistics. His work represents a critical step in formalizing linguistic analysis in the early twentieth century, bridging descriptive approaches with systematic theoretical inquiry [Fitrat, 1927:89].

Similarly, the research of Sh. Rahmatullaev had a direct and lasting influence on the emergence of combinatorial linguistics as a distinct field within Uzbek scholarship. In his monograph *Word Combinations in the Uzbek Language* (1978), Rahmatullaev elaborated the theoretical foundations of syntagmatic relations in Uzbek, offering a comprehensive classification of word combinability into three main types: lexical-semantic, syntactic, and stylistic. By treating word combinations not merely as formal syntactic constructions but as units arising from semantic interrelations, his work significantly advanced the conceptualization of

combinatorial principles in the Uzbek language and provided a framework for subsequent research in the field [Rahmatullayev, 1978:20–22].

M. Asqarova, in her research on the formal structure and semantic essence of syntactic constructions in Uzbek, conducted a detailed analysis of word combinability. Her studies illuminated the valency properties of words, delineated their syntagmatic boundaries, and explored their combinatorial potential within sentences and larger textual contexts. By examining both the structural and semantic dimensions of word combinations, Asqarova’s work made a significant contribution to the development of valency theory in Uzbek linguistics, providing a theoretical and methodological foundation for subsequent research on lexical-syntactic relations and the functional organization of language.

A. G‘ulomov, in his studies of Uzbek syntax, approached sentence structure through the integration of both formal and semantic perspectives. He provided a detailed analysis of the semantic compatibility of words, examining how lexical units interact within syntactic constructions and how their combinatorial potential is constrained by both meaning and function. By investigating the functional roles of syntactic relations and their influence on the formation of coherent sentences, G‘ulomov offered one of the first systematic attempts to elucidate combinatorial phenomena using native Uzbek linguistic material. His research not only contributed to the understanding of syntagmatic relations and valency properties but also anticipated later developments in cognitive and functional approaches to word combinations in Uzbek. By bridging structural description with semantic interpretation, G‘ulomov’s work laid important groundwork for subsequent scholars to explore the interplay between grammatical form, lexical meaning, and communicative function in combinatorial linguistics [G‘ulomov, 1975:45–47].

Similarly, Sh. Usmonova conducted extensive analyses of the syntagmatic possibilities of words in Uzbek, focusing on how lexical units combine to form meaningful and grammatically coherent structures. She paid particular attention to identifying the valency characteristics of words, their collocability, and the semantic functions they fulfill within sentence structures. By examining the interplay between lexical meaning and syntactic arrangement, Usmonova highlighted the mechanisms that govern word combination and demonstrated how semantic and functional constraints shape linguistic patterns in Uzbek. Her research not only enriched the understanding of word combinability but also played a pivotal role in formalizing the scientific concept of combinatorial linguistics within the Uzbek linguistic tradition, providing a foundation for later cognitive, pragmatic, and corpus-based studies [Usmonova, 1982:33–36].

A distinctive feature of Uzbek linguistics during the Soviet period is that, although the research of that time was largely focused on the description of grammatical units, the theoretical foundations of combinatorial phenomena were gradually being developed in the background. Scholars sought to explain the mechanisms of word connectivity not only on a syntactic basis, but also in terms of their semantic interrelations.

In addition, the period following Uzbekistan’s independence witnessed the emergence of new methodological approaches in Uzbek linguistics, including cognitive linguistics, semantic analysis, and pragmatic perspectives. These approaches enabled researchers to investigate the combinatorial potential of words in a more comprehensive and systematic manner, allowing for a more precise definition of their functional, stylistic, and discourse-related roles. By integrating cognitive and pragmatic frameworks, scholars could examine not only the formal properties of linguistic units but also their conceptual representations, patterns of usage, and interpretative flexibility in context.

The studies conducted during the independence era marked a qualitatively new stage in the development of combinatorial linguistics in Uzbek. Researchers increasingly analyzed linguistic units through their semantic, pragmatic, and cognitive dimensions, reflecting a shift from a purely structural or formalist approach to one that considers meaning, speaker intention, and contextual effects. This transformation aligned with broader global trends in linguistics, where the study of language increasingly emphasized mental representation, conceptual organization, and real-world communicative function.

Consequently, Uzbek linguistics moved beyond the traditional structural description of word combinations to explore how speakers actively use and interpret these combinations in actual communicative situations. This perspective allowed scholars to examine phenomena such as collocational patterns, lexical creativity, phraseological variation, and the interaction between syntax, semantics, and pragmatics. Moreover, the integration of corpus-based methods and empirical data analysis further strengthened the ability to identify patterns of combinatorial usage across different genres, registers, and communicative contexts. As a result, combinatorial linguistics in Uzbek became not only more descriptive but also more explanatory, offering insights into both the cognitive and social dimensions of language use.

The integration of cognitive linguistics into Uzbek linguistic research enabled scholars to explore metaphorical and metonymic patterns, conceptual frames, and the mental organization of collocations in greater depth. By focusing on how language reflects conceptual structures and cognitive processes, researchers could analyze not only surface-level combinations but also the underlying semantic and conceptual relations that shape word usage. At the same time, the rise of pragmatic approaches provided methodological tools for examining the functional roles of word combinations in discourse, encompassing their stylistic, communicative, and sociolinguistic dimensions. These approaches allowed linguists to investigate how context, speaker intention, and social norms influence the formation and interpretation of lexical combinations.

Furthermore, the development of text and discourse linguistics significantly broadened the scope of combinatorial studies, making it possible to analyze how linguistic units interact across different genres, registers, and communicative situations. This perspective facilitated a more holistic understanding of word combinations, highlighting patterns of cohesion, coherence, and thematic

organization within texts. The integration of corpus-based methods, empirical analyses, and cross-genre comparisons strengthened the ability to identify recurrent combinatorial patterns and variations, thereby providing insights into both the cognitive and social dimensions of language use. As a result, contemporary combinatorial linguistics in Uzbek has become increasingly interdisciplinary, combining cognitive, pragmatic, and discourse-analytic perspectives to offer a richer and more nuanced account of how words combine and function in real communicative contexts.

In parallel, the introduction of corpus linguistics and computational methods in the 21st century marked a methodological breakthrough. Large-scale digital corpora of Uzbek made it possible to empirically study the frequency, distribution, and variability of collocations. Statistical analyses and experimental methods also began to play a crucial role in identifying the degree of combinability and semantic compatibility among words. As a result, combinatorial linguistics in Uzbek entered a new, interdisciplinary phase, combining traditional descriptive insights with innovative quantitative and cognitive approaches.

In parallel, the introduction of corpus linguistics and computational methods in the 21st century represented a significant methodological breakthrough for Uzbek linguistics. The development of large-scale digital corpora enabled researchers to empirically investigate the frequency, distribution, and variability of collocations across a wide range of genres and registers. By employing statistical analyses, computational modeling, and experimental methods, scholars gained the ability to quantify degrees of combinability, semantic compatibility, and co-occurrence patterns among words. These tools also allowed for the identification of subtle patterns of lexical preference, idiomatic usage, and stylistic variation that were previously difficult to capture through traditional methods.

Consequently, combinatorial linguistics in Uzbek entered a new interdisciplinary phase, integrating traditional descriptive insights with innovative quantitative, cognitive, and computational approaches. This integration not only enhanced the empirical rigor of linguistic studies but also expanded the theoretical horizons of the field, facilitating research at the intersection of lexicology, semantics, pragmatics, and cognitive science. Moreover, the availability of corpus-based data provided a foundation for comparative studies, diachronic analyses, and cross-linguistic investigations, enabling scholars to situate Uzbek combinatorial phenomena within broader typological and theoretical frameworks. As a result, contemporary combinatorial linguistics in Uzbek has become both more precise in its methodology and more comprehensive in its explanatory scope, bridging descriptive, cognitive, and empirical perspectives.

The research of I. Qo‘chqortoyev occupies a particularly significant place in contemporary Uzbek linguistics. His work has concentrated on the systematic study of collocations, the empirical identification of word combinability through advanced statistical methods, and the construction of semantic networks in the Uzbek language. By combining quantitative analysis with theoretical insights, Qo‘chqortoyev has provided a more rigorous and nuanced understanding of how

words co-occur, interact, and function within the lexicon. These investigations are not only deepening knowledge of lexical combinatorics in Uzbek but also laying new scientific foundations for the further development of combinatorial linguistics, offering both methodological innovations and theoretical frameworks that can guide future research [Qo‘chqortoyev, 2018:22–24].

At the same time, contemporary Uzbek linguistic research increasingly integrates combinatorial inquiry with the principles and methods of cognitive linguistics. Scholars are actively analyzing semantic combinations of words, as well as metaphorical and metonymic constructions arising from cognitive processes, using Uzbek linguistic material. These studies demonstrate that combinatorial linguistics is intricately interconnected not only with grammatical and syntactic phenomena but also with psycholinguistic, cognitive, and conceptual dimensions of language use. By examining how speakers mentally organize and interpret word combinations, researchers are revealing the dynamic interplay between cognition, meaning, and communication in Uzbek.

As a result of these contemporary investigations, combinatorial linguistics in Uzbek is progressively establishing itself as an independent scholarly discipline. The integration of corpus-based methodologies and computer technologies has further elevated the field, enabling large-scale empirical analyses, precise quantification of combinatorial patterns, and interdisciplinary approaches that combine descriptive, cognitive, and computational perspectives. Consequently, the study of word combinations in Uzbek is entering a new stage of development, characterized by methodological rigor, theoretical sophistication, and practical applicability, positioning the discipline for continued growth and innovation.

The formation and development of combinatorial linguistics within Uzbek linguistics is deeply rooted in centuries-old scholarly and literary traditions. Although in the pre-Soviet period these phenomena had not yet crystallized as an independent scientific concept, the works of prominent figures such as Mahmud Kashgari, Alisher Navoi, and Zahiriddin Muhammad Babur contain numerous insightful observations on the combinability of linguistic units, semantic expansion, and contextual harmony. These early analyses reflect an implicit understanding of lexical valency, syntagmatic relations, and the nuances of meaning in different communicative contexts. By documenting patterns of word usage, stylistic preferences, and the interplay between form and meaning, these scholars laid the conceptual groundwork for the systematic study of word combinations. Their contributions thus provided a rich theoretical foundation that continues to inform and inspire contemporary research in Uzbek combinatorial linguistics.

During the Soviet period, Uzbek linguistics, influenced by Russian and Western linguistic theories, began to approach combinatorial phenomena on a systematic scientific basis. The research of scholars such as Fitrat, Sh. Rahmatullaev, M. Asqarova, A. G‘ulomov, and Sh. Usmonova emphasized the valency properties of words, as well as their syntactic and semantic relations, thereby contributing significantly to the formalization of combinatorial principles

in the Uzbek language. Their work not only examined patterns of word combination and co-occurrence but also explored the functional and stylistic roles of lexical units within sentences and texts. By integrating theoretical insights with descriptive analyses, these scholars played a pivotal role in shaping the scientific concept of combinatorial linguistics, bridging traditional literary scholarship with modern linguistic methodology and laying the groundwork for subsequent developments in the field.

During the independence period, Uzbek linguistics witnessed the emergence of new methodological directions, including cognitive linguistics, pragmatics, and text linguistics. Through the pioneering research of scholars such as R. Rasulov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, G‘. Abdurahmonov, Sh. Sirojiddinov, and others, the study of word combinability expanded beyond purely grammatical analyses to encompass semantic, pragmatic, and communicative dimensions. By integrating cognitive, pragmatic, and discourse-analytic perspectives, researchers were able to capture both the formal properties and the functional dynamics of word combinations, marking a significant methodological shift in the development of combinatorial linguistics in Uzbek.

In the contemporary era, combinatorial linguistics in Uzbek is being investigated in greater depth through the application of corpus linguistics, computational methods, and statistical analysis. Young scholars, including I. Qo‘chqortoyev and D. Madrahimov, are systematically examining collocations and semantic combinations of words using quantitative and experimental approaches. Their research not only provides empirical evidence of patterns of word co-occurrence and semantic compatibility but also broadens the applied scope of combinatorial linguistics, enabling analyses across different genres, registers, and communicative contexts. By combining traditional descriptive insights with modern computational and statistical tools, these studies are advancing the discipline to a new stage of development, contributing to both theoretical refinement and practical applications in lexicography, language teaching, and natural language processing [Madrahimov, 2020:51].

In conclusion, although combinatorial linguistics in Uzbek has not yet fully crystallized as an independent scholarly discipline, its theoretical and methodological foundations have been developing systematically over centuries—from the earliest literary and scholarly sources, through the Soviet period, and into the independence era and contemporary research. Today, the field is being increasingly enriched by the integration of international linguistic approaches with Uzbek-specific data, combining traditional descriptive methods with cognitive, pragmatic, corpus-based, and computational techniques. This interdisciplinary and empirically grounded development is producing new theoretical insights, advancing our understanding of word combinability, semantic networks, and contextual usage, and generating practical applications in areas such as lexicography, language education, and natural language processing. As a result, combinatorial linguistics in Uzbek is steadily moving toward establishing itself as

a mature, independent domain of linguistic inquiry with both national and global relevance.

REFERENCES

1. Babur, Z. M. (1993). *Baburnama* (W. M. Thackston, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1526)
 2. Fitrat, A. (1927). *O‘zbek tili qoidolari* [Rules of the Uzbek language]. Tashkent: Maorif.
 3. Kashgari, M. (1982). *Dīwān Lughāt al-Turk* (R. Dankoff, Trans.). Harvard University Press. (Original work published 1072–1074)
 4. Madrahimov, D. (2020). *Semantic combinations in modern Uzbek: Experimental approaches*. Tashkent: Fan.
 5. Mahmudov, N. (2005). *Tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti* [Theory and practice of linguistics]. Tashkent: Uzbekistan State University Press.
 6. Navoi, A. (1960). *Muhokamat al-Lug‘atayn* [The comparison of two languages]. Tashkent: Fan. (Original work published 1499)
 7. Qo‘chqortoyev, I. (2018). *Kollokatsiyalar va ularning statistik tahlili* [Collocations and their statistical analysis]. Tashkent: Fan va texnologiya.
 8. Rahmatullaev, Sh. (1978). *O‘zbek tilida so‘z birikmalari* [Word combinations in the Uzbek language]. Tashkent: Fan.
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C

**TIL TARAQQIYOTIDA KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING O‘RNI
THE ROLE OF COGNITIVE LINGUISTICS IN LANGUAGE
DEVELOPMENT**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VMTF7707

Turg‘unova Maftuna Jamoldin qizi

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

turgunov_nurullo@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada jahon va o‘zbek tilshunoslari tomonidan kognitiv tilshunoslik qay darajada o‘rganilgani, uning tilshunosligida tutgan o‘rni haqida ma’lumotlar berilgan. Kognitiv tilshunoslikning shakllanishi, ildizi, tilshunoslik tarixidan munosib joy olgan olimlarning kognitiv tilshunoslik haqidagi fikrlari keltirilgan. Xususan, kognitiv tilshunoslikni monografik planda o‘rgangan Sank-Peterburg universiteti professori Tatyana Skrepsovaning mavzu doirasidagi fikrlari tahlilga tortilgan, xulosalar, munosabatlar berilgan. Olima kognitiv tilshunoslikning ildizi haqida gapirar ekan, bu yo‘nalish rus tilshunosligida gurkiraganini aytadi. Bundan tashqari, o‘zbek tilshunosi O.Samiyevaning kognitiv tilshunoslik bevosita til va tafakkur mahsuli ekani haqidagi qarashlari ham e’tiborga olingan. Tadqiqotchi til va tafakkur chambarchas bog‘liq ekani, tafakkurimizdagi jarayon tilimiz orqali reallikka aylanishini, bu g‘oyani dastlab buyuk tilshunos Vilgelm fon Gumboldt asoslaganini aytib o‘tadi.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, til, tafakkur, psixolingvistika, belgilar tizimi, tilning ichki mohiyati.*

Annotation. *The article provides information on the extent to which cognitive linguistics has been studied by world and Uzbek linguists, its place in linguistics. The formation, roots of cognitive linguistics, and the views of scientists who have taken a worthy place in the history of linguistics on cognitive linguistics are presented. In particular, the views of Tatyana Skrepsova, a professor at St. Petersburg University, who studied cognitive linguistics in a monographic plan, on the topic are analyzed, conclusions and relationships are given. Speaking about the roots of cognitive linguistics, the scientist says that this direction has flourished in Russian linguistics. In addition, the views of Uzbek linguist O. Samiyeva that cognitive linguistics is a direct product of language and thinking are also taken into account. The researcher notes that language and thinking are closely related, that the process in our thinking becomes reality through our language, and that this idea was first substantiated by the great linguist Wilhelm von Humboldt.*

Keywords: *cognitive linguistics, language, thinking, psycholinguistics, sign system, inner essence of language.*

XX asrda shakllangan kognitiv tilshunoslik bugungi kunda tibbiyot, til, axborot texnologiyalari va bir qancha sohalarida kurtak yoyib ulgurdi. Bu uning

bevosita inson shaxsi bilan bog‘liqligi, til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatning mevasi ekanligi va psixolingvistikaning katta bir bo‘g‘ini ekanidan dalolatdir. Til va tafakkur bo‘yicha Gumboldt ilk fikrlarni bildirib o‘tgan. Garchi unda kognitiv tilshunoslik fani mavjud bo‘lmasa-da, lekin asl ildiz shu bo‘lgani uchun ham ahamiyatlidir.

O.Samiyeva o‘zining “Til formadir, til mohiyat emas, balki formadir: Ferdinand de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldt nazariyalarining "taqqosiy tahlili” nomli maqolasida Gumboldt til tafakkur ifodasi deb bilganini aytadi. Bundan tashqari olim Gumboldning til va tafakkur to‘g‘risidagi fikrlarini berishi barobarida o‘z fikr-mulohazalarini ham berib o‘tadi. Uning fikricha, Gumbold tilning ichki mohiyatini birinchi planga qo‘yadi, til aloqa vositasi bo‘lishi bilan birga inson tafakkuri va dunyoni anglashning ifodasidir. O‘zaro uzviy aloqada bo‘lgan til va tafakkur insonning dunyoqarashini shakllantiradi [Samiyeva, 2024: 310].

Yuqoridagi ma‘lumotdan ko‘rinib turibdiki, til va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Shunday ekan, bular oralig‘ida yangi soha rivojlanishi ham tabiiy hodisa edi.

“Kognitiv tilshunoslikning rasmiy „tug‘ilishi“ 1989-yil bahorida bo‘lib o‘tgan Xalqaro lingvistik simpoziumga to‘g‘ri keladi. Duisburgda (Germaniya) va bir vaqtning o‘zida kognitiv tilshunoslik bo‘yicha birinchi xalqaro konferensiya bo‘ldi. Simpozium ishtirokchilari Xalqaro kognitiv tilshunoslik assotsiatsiyasini tuzdilar.inglizcha: International Cognitive Linguistics Association), Kognitiv lingvistika jurnaliga asos solgan va Kognitiv tilshunoslik tadqiqotlari monografiyalari seriyasini yaratgan, keyinchalik ushbu yo‘nalishning taniqli vakillarining asarlarini nashr etgan. Biroq, mohiyatiga ko‘ra, kognitiv lingvistika avvalroq va 1980-yillarning oxirlarida paydo bo‘lgan. — bu uning tug‘ilgan davri emas, balki gullagan davri, tegishli mafkura ruhida yaratilgan ko‘plab asarlar nashr etilgan davr” [Попова, 2007: 15].

“Kognitiv tilshunoslikda biz til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishning yangi bosqichini ko‘ramiz, bu muammo asosan rus nazariy tilshunosligiga xosdir. Bunday tadqiqotlarni neyrofiziologlar, shifokorlar, psixologlar boshlashgan. (P.Brok, K.Vernik, I.M.Sechenov, V.M.Bekhterev, I. P. Pavlov vaboshq.). Neyrolingvistika neyrofiziologiya asosida vujudga kelgan (L. S. Vygotskiy, A. R. Luriya). Til faoliyati inson miyasida sodir bo‘lishi, til faoliyatining har xil turlari (tilni o‘zlashtirish, tinglash, gapirish, o‘qish, yozish va boshqalar) miyaning turli qismlari bilan bog‘liq” [Попова, 2007: 15].

“Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat muammosi rivojlanishining navbatdagi bosqichi psixolingvistika bo‘lib, u nutqni yaratish va idrok etish jarayonlarini, tilni inson ongida saqlanadigan belgilar tizimi sifatida o‘rganish jarayonlarini, tilning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi)” [Попова, 2007: 16].

Dunyo tilshunosligida kognitiv tilshunoslik bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni Sank-Peterburg davlat universiteti professori Tatyana Skerbsova o‘zining “Kognitiv tilshunoslik” nomli risolasida atroflicha yoritib bergan. U bu o‘quv

qo‘llanmasini yaratishdan maqsadi kognitiv tilshunoslik tushunchasini an ‘anaviy tushunishga qaratilgandir. Mazkur qo‘llanma orqali biz kognitiv tilshunoslikni dastlab xorijda, xususan, AQSh va B.Britaniyada qabul qilinganligi va darsliklarda o‘z aksini topganligini bilib olamiz. Olima garchi kognitiv tilshunoslik Amerikada vujudga kelsa-da, ammo Yevropa va Rossiyada bu yo‘nalish bo‘yicha ishlar salmoqli o‘rin egallaganini qayd etadi, xususan u Yevropada kognitiv tilshunoslikka oid quyidagi darslik va onotologiyalar mavjudligini qayd etadi: “Ungerer, Schmid 1996; Lee 2001; Croft, Cruse 2004; Evans, Green 2006; Geeraerts 2006; Kristiansen et al. 2006” [Скребцова, 2011; 6]. Rus tilshunosligida esa kognitiv tilshunoslik bo‘yicha quyidagi olimlar faol ishtirok etganligini bayon etadi: “Герасимов [Герасимов, 1985]; Демьянков; Кубрякова; Ченки; Баранов, Добровольский [Баранов. Добровольский, 1997]; Рахилина 1997; Рахилина 1998а; Скребцова и др” [Скребцова, 2011]. Skrepsova kognitiv tilshunoslik ayniqsa, rus tilshunosligidagidagi ishlarda tez o‘sib borayotganini ta ‘kidlaydi. Buni u bu yo‘nalishning dolzarbligi va yangi yo‘nalish bo‘lgani uchun qiziquvchilarning ko‘pligidan deb biladi. Olima kognitiv tilshunoslik bitta fan emas, balki psixolingvistika, biolingvistika, yuridik tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, siyosiy lingvistika, shuningdek, lingvogeografiya va antropologiya kabi fanlarning chorrahasida joylashgan chegara soha ekanini uqtiradi. “Kognitiv tilshunoslikning tabiati boshqa fanlar, birinchi o‘rinda, psixologiyadan, so‘ng falsafa, neyrofiziologiya, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, etnografiya va sun ‘iy intellekt nazariyasi va boshqa axborot va ekspremental ma ‘lumotlardan faol harakatda namoyon bo‘lishini, aytadi Skrepsova monografiyasida. Bu holatda asosiy rol tilshunoslar qo‘lida ekanini va buni his qilgan tilshunoslar kognitiv tilshunoslik bo‘yicha turli bir qancha ishlarni amalga oshirganligini va oshirayotganligini qo‘shimcha qiladi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda kognitiv tilshunoslikning yuzaga kelishi 1980-yillarning oxiridan boshlab, asosiy ilmiy muhit va metodologik yondashuvlar shakllana boshlagan va keyinchalik rivojlanib, turli yo‘nalishlar bilan boyitilgan. Bu jarayon, asosan, xalqaro ilmiy an‘analarga mos kelib, mamlakatda til va muloqotning kognitiv asoslarini chuqurroq o‘rganishga imkon yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Samiyeva O. Til formadir, til mohiyat emas, balki formadir: Ferdinand de Sossyur va Vilgelm fon Gumboldt nazariyalarining "taqqosiy tahlili"/ “Yangi O‘zbekistonda o‘zbek adabiy tilining rivojlanish tendensiyalari: muammolar, yechimlar, tavsiyalar” mavzusida respublika ilmiy-amaliy anjumani. Toshkent: 2024-yil.
2. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Постулаты когнитивной семантики // Известия АН. СЛЯ. 1997. Т. 56. №1
3. З.Д.Попова, И.А.Стернин., *Когнитивная лингвистика. Монография..* АСТ: «Восток-Запад», 2007. [ISBN 9785170451036](https://www.isbn-international.org/product/9785170451036).

4. Герасимов В. И. К становлению «когнитивной грамматика» // Современные зарубежные теории. М., 1985
5. Скребцова, Т. Г.. *Когнитивная лингвистика: Курс лекций.*. Филологический факультет СПбГУ, 2011. ISBN ISBN 978-5-8465-1037-1
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLebcyi4C
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**TILAK VA TABRIK NUTQIY AKTIDA EKSTRALINGVISTIK
VOSITALARNING O‘RNI
THE ROLE OF EXTRALINGUISTIC MEANS IN THE SPEECH
ACT OF WISHES AND GREETINGS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AWMJ8315

Muratova Nafisa Baxtiyarovna

doktarant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

oneidnafisa@gmail.com

Annotatsiya. So‘zlovchi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish uchun, albatta, vosita – tegishli kanalni tanlaydi. Tabiiyki, asosiy kanal tilning o‘zidir. Ammo axborotni to‘la yetkazishda umumiy vaziyat va maqsadga muvofiq boshqa kanallar ham ishga tushiriladi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek bu o‘rinda paralingvistik va ekstralingvistik vositalar nazarda tutiladi. muloqot ko‘p hollarda verbal, ya’ni so‘z va noverbal, so‘zsiz, nolisoniy vositalar imo-ishoraga, har xil belgi, ramz simvollar orqali axborot berish va bir birining ta’siriga ko‘ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi. Nutqiy muloqot jarayoni nutqiy aktlardan tashkil topadi. Nutqiy muloqot deganda muloqot jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalarning birgalikda, hamkorlikda ishlashi tushuniladi. Har qanday nutqiy akt paralingvistik va ekstralingvistik vositalar yordamida yuzaga keladi. Quyida tabrik va tilak nutqiy aktlarining ifadalanishida ekstralingvistik vositalar ta’siri va ahamiyatini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: nutqiy akt, kommunikatsiya, paralingvistik vositalar, ekstralingvistik vositalar, verbal vositalar, noverbal vositalar, tilak nutqiy akti, tabrik nutqiy akti.

Annotatsion. The speaker, of course, chooses a means - an appropriate channel - to convey certain information to the listener. Naturally, the main channel is the language itself. However, in order to fully convey information, other channels are also used, depending on the general situation and purpose. As we noted above, this includes paralinguistic and extralinguistic means. Communication in most cases is classified as verbal or nonverbal communication, depending on the use of verbal and nonverbal, non-verbal, non-linguistic means of conveying information through gestures, various signs, symbols, and the influence of each other. The process of speech communication consists of speech acts. Speech communication means the joint, cooperative work of linguistic and non-linguistic means in the process of communication. Any speech act occurs with the help of paralinguistic and extralinguistic means. Below we will consider the influence and importance of extralinguistic means in the expression of speech acts of greetings and wishes.

Keywords: *speech act, communication, paralinguistic means, extralinguistic means, verbal means, nonverbal means, speech act of wish, speech act of greeting.*

Ma’lumki, ekstralingvistik omillar nutq bilan inson ongidagi obrazlar orqali bog‘lanadi. Shuningdek, nutqiy kommunikatsiyaning ichki va tashqi tomoni mavjud; ichki tomoni nutq strukturasi, tashqi tomoni esa, nutq situatsiyasiga oiddir.

Til informatsiyasining to‘la manzarasini namoyon qilish uchun esa nutqning barcha tomonlarini yaxlit holda tekshirish zarur [Гиппенхов, 1979: 31], chunki nutq shakl va ma’no birligidan iborat.

Tilning tafakkur bilan bog‘liqligi gap (jumla) tuzish jarayoni va gap mazmunini idrok etishda yaqqol ko‘rinadi. Bu jihatdan grammatik birliklardagi shakl va mazmun dialektikasini ochish mumkindir [Махмудов, 1990: 23].

Ko‘rinib turibdiki, kommunikatsiya jarayonida shakl va mazmun dialektikasini ochishda ham ekstralingvistik omillar alohida o‘rin tutadi.

–O‘g‘il muborak bo‘lsin, bolam! –dedi u ovozi titrab. –Hozirgina ko‘zi yoridi. O‘n oltinchi palatada yotibdi. (“Bahor qaytmaydi “O‘tkir Hoshimov, 96-b.).

Keltirilgan matndan ham bilish mumkinki, diskurs jarayonida so‘zlovchining ruhiy holat yaqqol ko‘rinib turibdi. Kuchli emotsiyaga berilgan vaqtda ovozni pastlash, balandlatish holati tabiiy ro‘y beradi. Bundan tashqari uning xatti-harakatlaridan ham sezish mumkin.

Yuqorida berilayotgan nutqiy axborotdagi barcha informatsiyaning juda oz qismini sof lingvistik elementlar tashkil etadi. Informatsiyaning boshqa tomonlari esa ekstralingvistik omillar asosida to‘ldiriladi. Ekstralingvistik omillarga so‘zlovchining holati, ijtimoiy ahvoli, nutqiy vaziyat, ovozning fizik holati va shu kabilar kiradi.

- Anvar Muqaddamning chehrasida bir lahza g‘am soyasiga o‘xshash allaqanday hayrat paydo bo‘la boshlaganini payqadi. Ammo shu ondayoq u yana jilmaydi:

-Tabriklayman... (“Bahor qaytmaydi “O‘tkir Hoshimov, 77-b.).

Yuqorida so‘zlovchining holati u bilan muloqotga kiruvchi shaxs bilan qay darajada yaqinligi yoki unga bo‘lgan munosabatini o‘z nutqida, ya’ni istar-istamas past ovozda gapirishi va kuchli ruhiy holatda bo‘lib hayrat bilan gapirishidan ham ko‘rishimiz mumkin.

Ekstralingvistik omillar ikki xil bo‘ladi: obyektiv ekstralingvistik omillar, subyektiv ekstralingvistik omillar. Obyektiv ekstralingvistik omillarga so‘zlovchidan tashqari bo‘lgan voqelik: borliq, joy, vaziyat, nutq ishtirokchilari; subyektiv ekstralingvistik omillarga so‘zlovchining ruhiy holati, xarakteri, millati, jinsi, ijtimoiy ahvoli, kasbi, maqsadi, nutqiy malakasi kabilar kiradi [Хожалилев, 2001: 37-40].

Sovrin qayda, o‘g‘lim, sovrin? Yo sovrin ololmay, ikki qo‘llaringdi burunlaringga tiqib qaytdilaringma; shovvozlar?

- Sovrin olmasa elga qaytarmidi o‘g‘lingiz, o‘ta?

- Ke, bir quchoqlashaylik, o‘g‘lim! Ota-bola quloq ochib ko‘rishi. (“Adolat manzili”, 44 b.).

Yuqoridagi misolda muloqotchilarning joyga, ma’lum vaziyatda, nutq ishtirokchilariga, ruhiy holatiga, xarakteri, jinsi ijtimoiy ahvoli, kasbi, maqsadi, nutqiy malakasi bilan uzviy bog‘liq nutqiy akt yuzaga keldi. Ota va o‘g‘il munosabatida ularning ijtimoiy o‘rni, jinsi aniq; shu vaziyatdagi ruhiy holati va muloqot yuz bergan joy ham aniq. Otaning *“Ke, bir quchoqlashaylik, o‘g‘lim!”* nutqi shunchaki o‘g‘li bilan salomalshish emas, balki, bu o‘rinda uni sovrin olgani bilan tabriklash maqsadida quchoqladi. Bu nutqiy jarayonda tabrik nutqiy akti borligini ko‘rishimiz mumkin, ya’ni *“Ke, bir quchoqlashaylik, o‘g‘lim!” jumlasida*. Bu yerda paralingvistik vosita ham qo‘llanganini ko‘rishimiz mumkin. Chunki, ota nutqida aynan tabrik so‘zi aks etmagan.

Agar muloqotchilar birgina boshqa joyda masalan, rasmiy joydami nutqiy faoliyatga kirishganida jarayon boshqacharoq bo‘lar edi. Dalavoy oyimga qaramadi, dadamga tikilgancha, jiddiy tortdi.

-Endi aka, biz bir joyning odamimiz, ot tepkisi otga o‘tmaydi.

-Rahmat ukam, siz bizni siylasangiz sizni xudo silasin. (*“Dunyoning ishlari”*, O‘. Hoshimov, 108-b.) Bu misolda ham ruhiy holatning nutqqa ta’siri yaqqol namoyon bo‘lgan. Kuchli hayajonlanish, kutilmagan voqeaning yuz berishi, kuchli minnaddorlik hissi namoyon bo‘lish bilan birga, inson nutqida tashqi ko‘rinishida harakatlarida ham minnaddorlik aks etib o‘z- o‘zidan suhbatdoshiga ezgu tilaklar bildiradi.

Ekstralingvistik omillarning nutqqa ta’siri xususida mutaxassislar o‘rtasida turli qarashlar mavjud. Mazkur ishda subyekt ruhiy holatining nutqning shakliy-mazmuniy tuzilishiga ta’siri haqida fikr yuritamiz. Chunki *“tilshunoslikning yaxlit maqsadi til, tashqi olam va til egasi o‘rtasidagi munosabatning mohiyatini tadqiq etishga borib taqalmog‘i lozim”* [Махмудов, 1990: 25].

Bu uch jihatning bog‘liqligi, o‘zaro munosabati, ayniqsa, subyekt ruhiy holati bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Islom aka og‘ir-vazmin odam bo‘lsa ham, xursandligini yashirolmadi. Ma’murjonni quchoqlab bag‘riga bosib:

-*“Barakalla o‘g‘lim, bizning baxtimizga sog‘ bo‘lgin;o‘qib katta olim bo‘lgin”*,- deb Islom aka duoga qo‘l cho‘zdi.

Ra’noxon opa bir haftagacha uyiga kim kirsam, yorliqni ko‘rsatib maqtandi.

(So‘nggi hayqiriq, 97-bet)

Yuqorida aytganimizdek muloqot egalarining ruhiy holati nutqida aks etadi. Otaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va faxr tuyg‘usi, farzandidan mamnunlik holati ayon bo‘lib turibdi.

Bundan tashqari ovozning pasayishi yoki kuchayishi, pauza bilan yoki surunkali yo‘g‘on ingichka ovozda gapirish, so‘zlash jarayonidagi ohang xususiyatlari aloqa – aralashuvda qo‘shimcha omillar sanaladi.

Ey biradorlar! Ilonga o‘xshab po‘st tashlab, qurtlar singari sudralib yuringlar. Quroli dumida bo‘lgan chayondek hushyor bo‘linglar, chunki shayton kelib odamni orqadan alday olmasa hech bir kimsa alday olmaydi. (O‘. Hoshimov Solomon_va Ibsol, Tayr qissasi, 2-b.)

Yuqorida nutq to‘lig‘icha baland ovozda bo‘lib, bu oddiy axborotdan butunlay farq qiladi. Bu o‘rinda nafaqat tinglovchiga tilak, balki xushyorlikka davat etish nutqi aks etgan.

Nimadandir qattiq qayg‘urib, hayajonlanganda so‘zlovchi baland ovozda so‘zini topolmay kalovlanib qoladi. O‘z navbatida bu tinglovchiga ham ta’sir qilmay qolmaydi.

Nutq til majmuiga oid bo‘lgan minimal nominativ tashkil etuvchi birliklarning xususiy funksional reallashuvidir [Неъматов, 1993: 20].

Demak, nutq tilga oid birliklarning xususiy funksional reallashuvidan iborat ekan, uning uch jihatiga e’tibor berish zarur:

1. Nutq tilga oid birliklarning faoliyati, yashashidir.
2. Nutqda xususiylik mavjud.
3. Til birliklari nutqda ma’lum vazifa bajaradi [Хожалилев, 2001: 38].

So‘zlovchi va tinglovchining ruhiy holati nutqning har uch jihatini va okkazional holatni ham o‘z ta’sir doirasiga oladi. Insonning barcha faoliyati kabi nutqiy faoliyati ham ma’lum ehtiyoj asosida yuzaga keladi. Ana shu jarayonning yuzaga kelishida so‘zlovchi ruhiy holati alohida o‘rin tutadi. Nutq til birliklarining reallashuvi, faoliyati ekan ular ruhiy oqimni shakllantiradi. Bu birikish jarayonida til birliklari ijtimoiylikdan ko‘ra ko‘proq individuallik kasb etadi.

- Do‘stim Alibek mashinamizga jimgina qaradi-da, bosh tebratib qo‘ydi, so‘ngra Asalga yaqin kelib, qo‘l berib salomlashdi va uni tabrikladi.
- Sizlarni ko‘rganimdan xursandman, baxtli-saodatli bo‘linglar!
- Rahmat,,minnatdorman. (Sarviqomat dilbarim 19- b.)

Muloqot jarayonida ba’zida bir tomonning savoliga ikkinchi tomon ham savol bilan javob beradi. Bunda so‘zlovchi kuchli hayajon, asabiylashish, kutilmagan zarbaga uchrashi natijasida o‘zi qiziqqan, ayni vaqtda o‘zini qiziqtirgan narsalarni so‘rashi mumkin, biroq berilgan savollarga parvo qilmaydi yoki javobini aytish ham unga yomon ta’sir qilib, javob berishni xohlamaydi. Ma’lum vaqtdan so‘ng bir jumla bilan qanday muammo borligini tinglovchiga bayon qilish bilan munosabatini ham bildiradi.

Ta’kidlaganimizdek, qanday nutq tuzish so‘zlovchi ruhiy holati bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Chunki inson nutqiy jarayonida alohida olingan fonema, morfema, leksema, sintaksemalarni tanlash imkoniyatiga ega emas, nutqiy jarayon avtomatik tarzda amalga oshadi. Bu jarayonga nolisoniy belgilar, jumladan subyekt ruhiy holati ta’sir etadi. Ruhiy holat ta’sirida til birliklari tanlanadi, nutq talaffuzi psixofiziologik jarayon sifatida avtomatik boshqariladi. Inson ruhiy holatining o‘zgarishi ovoziining fizik holatiga: baland-pastligiga, tovush tempiga, toniga ta’sir etadi.

Rahimjon! Uka! Tabriklayman! Kandidatlik diplomingiz keldi! Rahim Saidov hang-mang bo‘lib qoldi. Odamlar yillab kutadi diplomni, uniki esa himoyadan so‘ng uch oy o‘tgach keldi. Juda tez!

_Darrov-a? –hayron bo‘lib so‘radi oxiri.

(Institut direktori Sulaymon akaning Rahim Saidovga bildirgan tabrigi) (6-bet)

Ruhii holatning o‘zgarishi ovozning baland pastligiga, tovush tempiga ta’sir etishi nutqning ifoda jihatini, tashqi jihatini intonatsiyani yuzaga keltiradi. Intonatsiyani faqat ovozning baland-pastligi bilan bog‘liq bo‘lmay, ayni vaqtda tag ma’noga ta’sir etadi, mantiqiy urg‘uni boshqaradi. Ismoil Hojalilev fikricha intonatsiya, hatto so‘ssiz mazmun ifodalaydi.

Nonga tegib bo‘lmaydi, ko‘paygur, -dedi boshimni silab, -Qorningni qorachig‘idan aylanay tegib bo‘lmaydi. Bu non Oltmishvoy akangniki. Ko‘rdingmi bir chetini tishlab ketgan.

Qarasam, nonda chindan ham Oltmishvoy akaning tishlagan izi ko‘rinib turibdi. (O‘.Hoshimov, “Dunyoning ishlari”, 60-b. “Ermon buvaning tilagi” hikoya.) Bu matnda Ermon buvaning nasihati davomida tilak aks etgan. So‘zlovchi emotsiyaga beriladi.

Tagma‘noning qo‘llanishi nutqiy muloqot jarayonini yanada jonlantiradi. Tagma‘no yoki boshqa nolisoniy birliklar ham nutq sharoitidan kelib chiqib qo‘llaniladi.

Do‘stlar, eson –omon yurtga qaytaylik, bola-chaqa , yor-og‘aynilarning diydorini ko‘raylik , deb yaxshi tilak qilsanglarchi. Tilakli yigit-qanotli yigit, -dedi Asqar polvon salmoqlanib . (Oybek, “Quyosh qoraymas” 7- bet) So‘zlovchi bu o‘rinda tagma‘no qo‘llagan u tushkunlikka tushgan va bu kayfiyatni atrofdagi yigitlarga ham o‘tkazayotgan va taqdirga tan bergan yigitga bunday mazmunda gapirma, uning o‘rniga yaxshi niyat qil, qo‘lingdan kelsa, boshqalarga ko‘tarinki ruh ber, bo‘lmasa, niyatni to‘g‘ri qiling degan mazmun yotadi. Shu o‘rinda “Tilakli yigit-qanotli yigit” deb nolib yuruvchi insonlarga nisbatan aytilgan.

Diskurslar jarayonida qo‘llaniladigan lisoniy vositalar majmuasidagi paradigmalar, imo-ishoralarning ijtimoiy-axloqiy qiymatlari, nutq holatining ruhiy tomonlari xilma-xildir. Nutq jarayonida so‘zlashuvchining ruhiy holati intonatsiya ya’ni talaffuz jarayonida nutq tezligidan ham bilinib turadi. O‘z navbatida intonatsiya og‘zaki nutqqa xos bo‘lib, alohida bir sistema tashkil qiladi.

Kommunikatsiya jarayonida nutq tezligi uning talaffuzi jarayonida gap tarkibidagi tovushlarga farqlangan vaqt bilan belgilanadi. Gapning har bir bo‘lagi, tezligi turli kommunikativ turlarida har xil bo‘ladi. Masalan, darak gap boshida berilgan ega gap tezligiga ko‘ra sekinroq boshlanib, kesim tarkibida maksimum darajaga yetadi.

Yo‘lda ehtiyot bo‘ling, xushmuomala bo‘ling, haydash paytida ichmang va men ham benzin narxi unchalik baland bo‘lmasligini xohlardim. (Keksa ayol yo‘lovchining haydovchisiga).

Yuqoridagi misoldan ko‘rinib turibdiki kommunikatsiya jarayonida kommunikantlar hayajonli nutqi ham o‘ziga xosdir.

‘ Aloqa – aralashuvning amalga oshishi va kommunikantlarning (aloqa – aralashuv ishtirokchilarining) o‘zaro munosabatini shakllantirishda matn ahamiyatli bo‘lib, u kommunikatsiyaning asosiy birligidir. Shunga ko‘ra har bir lisoniy birlik nutqiy jarayonda matn nuqtai nazaridan o‘rganilmoqda.

Diskurs jarayonida kommunikatsiya mazmuni va bu mazmunni uzatish kanallariga alohida e’tibor beriladi. Odatda, kommunikativ vaziyatning uch asosiy

unsuri mavjud bo‘ladi, ya’ni so‘zlovchi, tinglovchi va mavzu yoki axborot [Махмудов, 2007: 13].

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, so‘zlovchi ham, tinglovchi ham o‘z nutqini va tinglash jarayonini ekstralingvistik vositalar so‘zlovchi jinsi, Yoshi, egallagan mavqei, nutqiy vaziyat, sharoit bilan birga olib boradi. Bularning barchasi ekstralingvistik vositalardir. Tabiiyki har bir millat kommunikantlari uchun o‘ziga xos ekstralingvistik vositalar mavjuddir. Bu vositalar esa, o‘z navbatida tom ma’noda yalong‘och nutqni kiyintiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begmatov E., Tursunpo‘latov M. O‘zbek nutqi asoslari. -Toshkent, 1992. 88- b.
 2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Тошкент, 2008. 285-б.
 3. Xayrullayev X. Til birliklarining nutqiy faollashuvi va pog‘onali munosabat. // O‘zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 2009, 6-son. 81-83-b.
 4. Абдусайдов А. Мулоқот маданиятининг асосий сифатлари, Ўзбекистон матбуоти. -Тошкент. 2011, 4-сон. 37-39 б.
 5. Акбарова З. Мурожат шаклининг тасниф асослари. Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент, 2006, 3-сон. 74-76 б.
 6. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Н.Д.А. - Самарқанд, 1993. 27-б.
 7. Нурмонов А. Ўзбек тилида паралингвистик воситаларнинг ўрни. - Андижон, 1980. 40-42-б.
 8. Нурмонов А. Тасдиқ ва инкорнинг паралингвистик воситалар ёрдамида ифодаланиши. //Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1979, 1-сон. 31 -б.
 9. Пардаев З. Маслаҳат нутқий актида баҳо. // Ўзбек тили ва адабиёти .- Тошкент, 2-сон. 2010. 72-76-б.
 10. Махмудов Н. Ўзбек тили синтаксисининг долзарб масалалари. //Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1990, 2-сон. 23- б.
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
- https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

REKLAMA MATNLARINING TASNIFI CLASSIFICATION OF ADVERTISING TEXTS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CJZS2597

Murotov Hamro Buxorovich

mustaqil izlanuvchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

hamromurotov@gmail.com

Annotatsiya. Maqola reklama sohasida reklama faoliyati samaradorligini ta’minlashga bag‘ishlangan bo‘lib, Unda reklama axboroti strategiyasini belgilashda maqsadli auditoriyani aniqlash, ommaviy axborot vositalarini tanlash, yosh va gender jihatdan adresatni aniqlash kabi muammolar o‘rganilgan. Maqolada iste’molchi ongiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishda axborot vositalari muhim rol o‘ynashi ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, radioreklamaning ommalashuvi, kommunikativ samaradorligi va maqsadli auditoriyaga qarata ta’sirchanlikni oshirishdagi roli muhimligi qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: reklama faoliyati, maqsadli auditoriya, ommaviy axborot vositalari, yosh va gender segmentatsiyasi, tijorat reklama, notijorat reklama, monologik reklama, dialogik reklama, sahnalashtirilgan reklama, jingl reklama.

Annotation. The article is devoted to ensuring the effectiveness of advertising activities within the field of advertising. It examines issues such as identifying the target audience, selecting mass media outlets, and segmenting recipients by age and gender to shape advertising strategy. It highlights that mass media play a crucial role in exerting a positive influence on consumer consciousness. The paper also emphasizes the significance of radio advertising, its reach, communicative effectiveness, and its ability to impact the target audience.

Keywords: advertising activity, target audience, mass media, age and gender segmentation, commercial advertising, non-commercial advertising, monologic advertising, dialogic advertising, dramatized (scene-based) advertising, jingle advertising.

Reklama beruvchilar o‘z mahsuloti yoki xizmatini keng iste’molchilarga taqdim etish uchun reklama axboroti va faoliyatini qanday olib borishni o‘zlari mustaqil belgilaydilar. Ular, avvalo, qaysi ommaviy axborot vositalarida reklama qilish va maqsadli auditoriyani aniqlashlari zarur. Reklama qabul qiluvchilarni yosh va gender xususiyatlariga ko‘ra farqlash ham muhimdir. Bu holat aniq adresatga murojaatni yetkazish imkonini beradi. Reklama iste’molchi ongiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi, mahsulot yoki xizmatni uzoq muddat eslab qolish va undan foydalanishni rag‘batlantirishi zarur. Shu jihatdan reklama faoliyati samaradorligi uning ommaga yetib borishi uchun qaysi vositalar orqali namoyish etilishi bilan bog‘liq [Murotov, 2024: 65]. Shunga ko‘ra reklama matnlarini ma’lum guruhlarga

birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur holat tadqiqotning nihoyatda dolzarbligini ko‘rsatadi.

U.Mahmudova reklama matnlarini “avvalambor og‘zaki va yozma ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin” [Махмудова, 2021: 19] deb ta’kidlaydi. Albatta, tadqiqotchining fikriga ko‘ra, reklama matnlari nutq orqali (og‘zaki) va matnda (yozma) ifodalanishi mumkin, lekin bu faqat boshlang‘ich turdagi tasnif hisoblanadi. Reklamani yanada kengroq turlarga tasniflash mumkin.

Masalan, reklamalarni sarlavhasi, maqsadi, shakli va ommaviy axborot platformalarining formatiga ko‘ra tasniflash mumkin. Reklama bozor iqtisodiyoti mahsuli bo‘lib, zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylandi. Kompaniyalar har yili iste’molchilarni jalb qilish maqsadida televideniye, radio, jurnallar, gazetalar, internet va boshqa ommaviy axborot vositalarida reklama uchun katta mablag‘lar sarflaydi. Reklamani “shaxsiy bo‘lmagan, odatda pullik va ko‘pincha ishontiruvchi, turli xil ommaviy axborot vositalari orqali mahsulot, xizmatlar yoki g‘oyalarni taqdim etish” deb ta’riflash mumkin.

Reklamalarni ikki asosiy toifaga tasniflash maqsadga muvofiqdir:

1. Tijorat reklamasi.
2. Notijorat reklama [Wang, 2022: 372].

Ushbu tasnif umumiy xarakterga ega bo‘lib, notijorat reklamalarni ham ijtimoiy, siyosiy va madaniy kabi turlarga ajratish mumkin. Tadqiqotimiz obyekti hisoblangan radioreklama matnlari ikki turda namoyon bo‘ladi: tijorat va notijorat reklamalar.

T.Eshbekov bugungi kun bozor iqtisodiyotida muhim rol o‘ynaydigan reklamalar sarlavhalarini quyidagicha tasniflaydi:

1. **Qiziqtiruvchi sarlavha** – o‘quvchida qiziqish uyg‘otadi, uni ko‘proq ma’lumot olishga undaydi va asosiy matnni o‘qishga jalb qiladi.
2. **Informatsion sarlavha** – yangi ma’lumotlar beriladi, masalan, “Buni qanday qilish mumkin?” yoki “Bu mahsulotni qanday sotib olish kerak?” kabi maqsadli xabarlar.
3. **Savolli sarlavha** – keng qo‘llaniladi, ammo suiiste’mol qilish xavfi mavjud. Agar o‘quvchi savolga osongina salbiy javob topsa, matnni o‘qish ehtimoli pasayadi.
4. **Mahsulotning foydali xususiyatlariga oid sarlavha** – mahsulotning foydalarini bevosita ta’kidlovchi murojaat.
5. **Buyruq ohangidagi sarlavha** – nimanidir bajarishga undash ko‘rinishida bo‘ladi [Botirova, 2023: 110].

F.Jefkinsning fikricha, reklamalarni maqsadiga ko‘ra oltita asosiy toifaga tasniflash mumkin:

1. Iste’mol reklamasi - bu toifaga aholi tomonidan tez-tez sotib olinadigan oziq-ovqat mahsulotlari, shampun, sovun kabi iste’mol tovarlari va turar-joy binolari, avtomobillar, zargarlik buyumlari kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar kiradi. Ijtimoiy darajaga ko‘ra barcha turdagi tovarlar, shuningdek, maishiy xizmatlar ommaviy axborot vositalari orqali maqsadli reklamaga ega bo‘ladi.

2. Biznes reklamasi - bu turdagi reklama beruvchi ham, reklama maqsadi ham kompaniya bilan bog‘liqdir. Reklama qilinayotgan mahsulot oraliq mahsulot sifatida qayta ishlanishi yoki ishlab chiqarish jarayonida qo‘llanilishi kerak. Ushbu toifaga xomashyo, ehtiyot qismlar, butlovchi qismlar, ishlab chiqarish obyektlari va mashinalar, shuningdek sug‘urta, ofis ta‘minoti va boshqa mahsulotlar kiradi.

3. Savdo reklamasi - xususan, distribyutorlar, yirik ulgurji savdogarlar, agentlar, eksportchilar/importchilar va kichik yoki katta treyderlarga qaratilgan bo‘ladi. Savdo reklamalarining maqsadi do‘kon egalarini (tarmoqlar shaklida yoki xususiy biznes shaklida) mahsulotlarni zaxirada ishlab chiqarishga rag‘batlantirishdir. Bu, ayniqsa, iste‘mol reklamasi kompaniyalarini qo‘llab-quvvatlash uchun tegishli tarqatish tarmog‘ini yaratish orqali amalga oshiriladi va asosiy e‘tibor foydaga qaratiladi.

4. Chakana savdo reklamasi - savdo va iste‘mol tovarlari reklamalariga xos bo‘lgan noyob turdagi reklamadir. Misol uchun, supermarketlar yoki do‘konlar tomonidan boshqariladigan reklamalar. Bu turdagi reklamalar mahsulotni ishlab chiqaruvchi kompaniya tomonidan tayyorlanadi va tarqatiladi. Reklama, odatda, mahsulotni iste‘molchilarga sotadigan barcha joylarda joylashtiriladi.

5. Moliyaviy reklama - bu toifaga banklar, jamg‘armalar, sug‘urta va investitsiya xizmatlari haqidagi reklamalar kiradi. Iste‘molchilarga qaratilgan reklamalarga qo‘shimcha sifatida kompaniyaning moliyaviy hisobotlari, obligatsiyalarga investitsiya yozuvlari va moliya bilan bog‘liq turli masalalar bo‘yicha bildirishnomalar ham kiritilgan.

6. Ish bo‘yicha e‘lonlar - ushbu turdagi reklama istiqbolli xodimlarni (masalan, politsiya, qurolli kuchlar, xususiy kompaniyalar va boshqa davlat organlari a‘zolari)ni yollashga qaratilgan bo‘lib, ariza beruvchilarning maxfiyligini ta‘minlaydigan reklama uslublari yoki oddiy varaqalar ko‘rinishidagi e‘lonlarni o‘z ichiga oladi [Muhamad , 2020: 23].

Bu o‘rinda radioning ish bo‘yicha e‘lonlar uchun eng samarali vositalardan biri ekanligini e‘tirof etish maqsadga muvofiqdir. Chunki radioni bo‘sh vaqtda yoki har qanday ish faoliyati davomida tinglash mumkin bo‘ladi.

K.Yusupovanning fikricha, reklama matnlarini ularning kommunikativ xususiyatlari asosida bir nechta turlarga ajratish mumkin. Jumladan, ular verbal va noverbal, sintetik, rasmiy va norasmiy, og‘zaki va yozma, bosma shakldagi, ichki (ya‘ni bir mamlakat doirasida) hamda xalqaro, shuningdek, bir madaniyat doirasida yoki madaniyatlararo kommunikatsiyani qamrab oluvchi turlarga bo‘linadi. Tadqiqotchi ta‘kidlaganidek, bu turlarning har birida reklamaning kommunikatsion tizimdagi o‘rnini aniqlashda eng muhim mezon sifatida reklama jarayonida ishtirok etuvchi tomonlar soni e‘tiborga **olinadi** [Юсупова, 2022: 14].

Reklamaning mazmun-mohiyati hamda milliy va ommaviy xususiyatiga ko‘ra turli tasniflar mavjud. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining “Reklama huquqi to‘g‘risida”gi Qonunida reklamaning quyidagi turlari qayd etilgan:

- aksilreklama – noto‘g‘ri (bila turib yolg‘on) reklamaning keltirib chiqargan yoki chiqara olishi mumkin bo‘lgan oqibatlarini bartaraf etish maqsadida tarqatiladigan raddiya;

- axloqiy me’yorlarga zid reklama – kishilarning gender jihati, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy hamda ijtimoiy mavqeyiga tegishli haqoratli so‘zlar, tasvirlar va o‘xshatishlardan foydalanish orqali insoniylik va axloqning umumqabul qilingan normalarini buzuvchi, milliy yoki jahon madaniy boyligini tashkil etadigan san’at obyektlariga, tarixiy va arxitektura yodgorliklariga tajovuz qiluvchi, O‘zbekiston Respublikasining davlat ramzlari (bayrog‘i, gerbi, madhiyasi) hamda milliy valyutasini tahqirlovchi reklama;

- ijtimoiy axborot – tarqatilishi bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olishni maqsad qilmagan, noma’lum shaxslar doirasiga yo’naltirilgan, xayriya va sog‘liqni saqlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, energetik resurslarni tejash, huquqbuzarliklarni profilaktika qilish, aholini ijtimoiy himoya qilish va uning xavfsizligini ta’minlash, ma’naviyat va ma’rifat, jamiyat va davlat manfaatlarini qo‘llab-quvvatlash sohalarida ijtimoiy foydali maqsadlarga erishishga qaratilgan axborot, shuningdek, notijorat xususiyatiga ega bo‘lgan boshqa axborot;

- nomaqbul reklama – noto‘g‘ri, axloqsiz, yashirin reklama, shuningdek ushbu qonun talablariga mos kelmaydigan boshqa reklama;

- noto‘g‘ri (bila turib yolg‘on) reklama – noaniqlik, bir xil ma’noli bo‘lmaganlik, bo‘rttirib yuborish, yashirib ketish, tarqatilish vaqti, joyi va usuliga nisbatan hamda qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa talablarning buzilishi natijasida reklamadan foydalanuvchilarni chalg‘itadigan yoki chalg‘itishi mumkin bo‘lgan, yuridik va jismoniy shaxslarga, shuningdek jamiyat hamda davlat manfaatlariga moddiy zarar va ma’naviy ziyon yetkazishi mumkin bo‘lgan reklama;

- rag‘batlantiruvchi aksiya – reklamadan foydalanuvchilarni muayyan harakatlarni bajarishga undaydigan tadbir, tanlov yoki o‘yin shaklida o‘tkaziladigan, ularda ishtirok etish sharti reklama qilinayotgan tovarlarni olishdan iborat bo‘lgan reklama [“Reklama to‘g‘risida” (O‘RQ-776-son, 07.06.2022)].

Bizning kuzatishlarimizga ko‘ra radioreklama matnlarini formatiga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Monologik radioreklama – reklama bir shaxs tomonidan aytiladi.

2. Dialogik radioreklama – reklama ikki yoki undan ortiq shaxslar o‘rtasida savol-javob shaklida formatlanadi. Misol uchun, bir shaxs savol beradi, boshqasi javob qaytaradi va mahsulot yoki xizmatning afzalliklari shu shaklda yoritiladi.

3. Sahnalashtirilgan radioreklama – ijrochilar yuksak badiiy obraz yaratib, hayotiy vaziyatni sahnalashtiradi. Masalan, mijoz muammosini aytadi, boshqa shaxs mahsulotni tavsiya qiladi.

4. Jinkl radioreklama – reklama qisqacha qo‘shiq yoki musiqa asosida ifodalanadi. Odatda taniqli san’atkor tomonidan ijro etiladi. Bu audioxabarning xotirada qoluvchanligini oshiradi va brend xabarini musiqa yordamida mustahkamlaydi.

Tadqiqotchilar reklama matnlarini uzatish vositasi, mazmuni va shakliga ko‘ra turli kategoriyalarga tasniflaydilar. Radio reklama matnlarida asosiy uzatish vositasi radio hisoblanadi. Mazmuniga ko‘ra, radio reklamalari tijorat (foyda olish maqsadida) va notijorat (xayriya yoki ijtimoiy maqsadlar uchun) reklamalarga

ajratiladi. Ular shakliy jihatdan reklama matnlarining qisqa matnli variantlari va reklama huquqi asosida tayyorlangan dastur shaklida bo‘lishi mumkin. Reklama huquqi asosida tayyorlangan dasturlar radio eshittirishlar shaklida tinglovchilarga yetkaziladi.

Xulosa qilib aytganda, reklama matnlarining turli jihatdan tasniflanishi ularning asosiy xususiyatlari va ijtimoiy kommunikatsiyadagi o‘rni muhim ekanligini anglatadi. Radio reklama matnlari uzatish vositasi sifatida radio orqali tarqatiladi va tijorat hamda notijorat reklamalarga bo‘linadi. Bu jarayon reklama ta’sirini oshirishga, maqsadli auditoriyaga yetib borishga va uning ehtiyojlariga javob berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Murotov Kh.B. Genre Characteristics of Advertising Texts // *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*. – 2024. – № 2. – P. 65. – <http://mentaljournal-jspu.uz/index.php/mesmj/article/view/223>
- Маҳмудова У.У. Реклама матнлари таржимасининг лингвомаданий ва услубий жиҳатлари: фил.фан.ф. д-ри ... (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2021. - <http://library.ziyouet.uz/uzc/book/119302>
2. Wang Y., Li R. A Study on Presupposition of Advertising Discourse From the Perspective of Adaptation Theory // *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*. – 2022. – Volume 5, Issue 2 (Mar-Apr). – P. 372.
3. Botirova M. O‘zbek tilshunosligida reklama matnlari tadqiqiga doir ishlar tahlili // *International Journal of Word Art*. – 2023. – September. - <https://www-researchgate.net/publication/373900127>
4. Mukhamad M.F. Presupposition Analysis in Slogans of Mobile Devices in the Official OEM Website. – 2020. - http://digilib.uinsa.ac.id/43490/3/Mukhamad%20Mulk%20Fath_A03213039.pdf
5. Юсупова К.Қ. Ўзбек тилидаги реклама матнларида императивлик ва унинг ифодаланиши : филол.фан.фалс. д-ри ... (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – Б. 14.
6. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. (2022). “Reklama to‘g‘risida” (O‘RQ-776-son, 07.06.2022). Lex.uz. - <https://lex.uz/uz/docs/-6052631>

**QO‘CHQOR NORQOBIL HIKOYALARIDA XALQONA
SO‘ZLASHUV, IBORA VA MAQOLLARNING QO‘LLANISHI
(USE OF COLLOQUIAL SPEECH, IDIOMS AND PROVERBS IN
QO‘CHQOR NORQOBIL’S SHORT STORIES)**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HPCH7712

Normuminov Laziz Yuldosh o‘g‘li

O‘zbekiston Milliy universiteti

Jurnalistika va O‘zbek filologiyasi fakulteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida 2- kurs magistranti

Normuminovlaziz@99gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qo‘chqor Norqobil hikoyalarida xalqona so‘zlashuv, ibora va maqollarning badiiy matndagi o‘rni hamda ularning estetik va milliy ruhni ifodalashdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Adib ijodida xalq tilining boy ifoda vositalaridan samarali foydalanish natijasida obrazlar tabiiyligi va milliy kolorit kuchaygani yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Qo‘chqor Norqobil, xalqona so‘zlashuv, ibora, maqol, milliy ruh, lingvopoetika, badiiy nutq.*

Annotation. *This article analyzes the use of colloquial expressions, idioms, and proverbs in the short stories of Qo‘chqor Norqobil, focusing on their artistic and cultural significance. It explores how the author employs elements of folk speech to enhance naturalness and strengthen the national color of his narratives.*

Keywords: *Qo‘chqor Norqobil, colloquial speech, idioms, proverbs, national spirit, linguistic poetics, artistic language.*

Bugungi o‘zbek adabiyotida xalq ruhiyatini, milliy qadriyatlarni va urf-odatlarini badiiy ifoda vositalari orqali tasvirlash alohida o‘rin tutadi. Adabiy tilning boyligi, ifoda imkoniyatlari hamda xalqona so‘zlashuv unsurlarining badiiy matnda o‘z o‘rnini topishi yozuvchining estetik mahorati va milliy tafakkur darajasini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi namoyandalaridan biri — Qo‘chqor Norqobil ijodi xalq tili va badiiy ifodaning uyg‘unligiga asoslanganligi bilan alohida e‘tiborga loyiqdir.

Qo‘chqor Norqobil hikoyalarida xalq tilining jonli unsurlari — maqol, ibora, so‘z o‘yinlari, kinoyali ifodalar, tildagi xalqona ohanglar — matnga hayotiylik baxsh etadi. Adib asarlarida xalq nutqiga xos tabiiy soddalik, samimiylik va ichki ohang mavjud. Bu uslub yozuvchining xalq ruhiyatini chuqur bilishi, xalq tafakkuriga tayanib yozish mahoratini ko‘rsatadi.

O‘zbek nasrida xalqona so‘zlashuvga murojaat qilish yozuvchi uchun badiiy realizmni kuchaytiruvchi muhim usullardan biridir. Xalq tili — xalq ruhining ifodasi, millat xotirasining so‘zdagi shaklidir. [Quronov, 2011: 45] ta’kidlaganidek, xalq tili badiiy tilning asosiy manbai bo‘lib, yozuvchi xalq so‘z boyligini o‘z ijodiy laboratoriyasida qayta ishlaydi.

Qo‘chqor Norqobil ana shunday yozuvchilardan biri. Uning hikoyalarida xalqona so‘zlashuv matnning tabiiyligini oshiradi, qahramonlar nutqini hayotiy qiladi. Masalan, “Ostonada”, “Ona” va “Yurak sadosi” hikoyalarida qahramonlar bir-biriga “bo‘laveradi-da”, “baraka topgur”, “eh, odamzod”, “ko‘nglim yorishib ketdi” kabi ifodalar bilan murojaat qiladi. Bu iboralar o‘quvchida hayotiylik, samimiyat tuyg‘usini uyg‘otadi.

Adib asarlarida xalq iboralari faqat til bezagi emas, balki badiiy mazmunning asosiy qatlamidir. “Ko‘ngli g‘ash bo‘ldi”, “bo‘g‘ziga bir narsa tiqildi”, “ko‘zlari chaqnab ketdi” kabi frazeologizmlar qahramonning ichki kechinmasini so‘zsiz ifodalaydi. Ular tildagi emotsional kuchni oshiradi, o‘quvchining qalbiga bevosita ta’sir qiladi.

Qo‘chqor Norqobil frazeologik birliklardan ijodiy foydalanadi — u ba’zida ularni o‘zgartiradi, so‘z o‘yinlari bilan boyitadi, natijada yangi ma’no paydo bo‘ladi. Masalan, “ko‘zlari jimirlab kuldi” iborasi nafaqat quvonchni, balki mehr, iliqlik va yumshoqlikni ham ifodalaydi. Bu yozuvchining lingvopoetik mahoratini ko‘rsatadi.

Maqollar xalq donishmandligining ifodasidir. Ular badiiy matnda falsafiy qatlamni chuqurlashtiradi. Qo‘chqor Norqobil asarlarida maqollar odatda qahramon nutqi yoki ichki monologda tabiiy tarzda paydo bo‘ladi.

Masalan, “Yaxshilik qil, dengizga tashla, xalq bilmasa ham Xudo biladi”, yoki “Ko‘p bilgan emas, ko‘p ko‘rgan biladi” kabi maqollar nafaqat axloqiy g‘oyani, balki hikoyaning falsafiy asosini belgilaydi.

Adib maqollarni matnga sun’iy kiritmaydi — ular tabiiy muloqotda, hayotiy vaziyatda paydo bo‘ladi. Natijada asar milliy ruh, xalq donoligi bilan to‘yinadi.

Lingvopoetik tahlil shuni ko‘rsatadiki, Qo‘chqor Norqobilning badiiy tili xalq tili bilan uzviy bog‘liq. Uning asarlarida shevaga xos so‘zlar, xalqona murojaatlar, so‘z o‘yinlari ko‘p uchraydi. Bu yozuvchining milliylikni tildagi ohang orqali yaratish mahoratini ko‘rsatadi.

Masalan, “Ona” hikoyasida onaning duosi, “Yurak sadosi”da qariyaning nasihati xalq tili, xalq ruhining jonli ohangida berilgan. Adib o‘z asarlarida milliy ruhni so‘z orqali uyg‘otadi. (Rasulov, 2010: 78) yozganidek, xalq tili — milliy o‘zlikning eng muhim belgisi.

Qo‘chqor Norqobil hikoyalarining eng diqqatga sazovor jihatlaridan biri bu — dialoglar tizimidir. Yozuvchi qahramonlar o‘rtasidagi muloqotni xalqona tilda qurish orqali ularning xarakterini ochadi. Har bir qahramonning nutq uslubi uning yoshiga, kasbiga, hayotiy tajribasiga mos ravishda shakllanadi. Masalan, “Ona” hikoyasida ona va o‘g‘il o‘rtasidagi suhbatlarda mehr bilan g‘urur, minnatdorlik bilan iztirob bir ohangda uyg‘unlashadi.

Bu holat o‘zbek xalqining muloqot madaniyatini, avlodlar o‘rtasidagi iliq, ammo oraliq masofani saqlovchi nutq me’yorlarini yoritadi. Shu tarzda yozuvchi xalqona nutqning suhbatdagi estetik funksiyasini amalda ko‘rsatadi.

Yozuvchi personajlarning og‘zaki nutqini soddalik bilan berarkan, ayni paytda tildagi poetik qatlamni saqlaydi. U xalq so‘zlashuviga xos tovush

o‘zgarishlari, ta’kidlovchi qo‘shimchalar, dialog ohanglarini bevosita yozma shaklda jonlantiradi:

“Qo‘y-e, bola, hayot shunaqa-da... odamzod har narsani ko‘radi.”

Bunday misralar nafaqat tildagi tabiiylikni, balki nutq madaniyati va xalq mentalitetini ham ifodalaydi.

Qo‘chqor Norqobil ijodida maqollar ba’zan muallif pozitsiyasining tugal ifodasi sifatida ham xizmat qiladi. Yozuvchi ularni keltirayotganda, faqat xalq so‘zini takrorlamaydi, balki unga badiiy kontekst beradi. Masalan, “Ko‘p ko‘rgan ko‘p biladi” degan maqol hikoya yakunida keltirilgan bo‘lsa, u asarning asosiy g‘oyasini ramziy tarzda mustahkamlaydi.

Ba’zi hollarda yozuvchi maqolni o‘zgartirib, uni yangi ma’noda ishlatadi. Bu usul xalq og‘zaki ijodining zamonaviy talqini bo‘lib, yozuvchining individual uslubini shakllantiradi.

Maqol va hikmatli so‘zlar orqali yozuvchi hayotning ma’naviy mohiyatini, insoniy qadriyatlarni, vijdon, sadoqat, sabr kabi fazilatlarni targ‘ib qiladi. Shu bois Qo‘chqor Norqobilning asarlari nafaqat badiiy jihatdan, balki tarbiyaviy ahamiyat jihatidan ham qadrlanadi.

Shuningdek, yozuvchi xalq donoligini har bir holatga moslashtirib, zamonaviy odamning ruhiy dunyosiga tatbiq etadi. Bu usul adibga xalq tili orqali zamonaviy inson muammolarini ifodalash imkonini beradi.

Lingvopoetika nuqtayi nazaridan, Qo‘chqor Norqobil asarlaridagi xalqona so‘zlashuv tilning semantik, stilistik va pragmatik qatlamlarini uyg‘unlashtirgan murakkab tizimdir. Har bir ibora yoki maqol matnda shunchaki til bezagi emas, balki muayyan emosional yuk va badiiy ma’noga ega.

Masalan, “ko‘zlari jimirlab kuldi” iborasi semantik jihatdan “quvonch”, “yumshoqlik” va “mehr” ma’nolarini birlashtiradi, stilistik jihatdan esa yozuvchining obrazni vizual tasvirlash mahoratini namoyon etadi. Shunday qilib, xalqona ifoda usullari lingvopoetik tizimning markazida turadi.

Bundan tashqari, yozuvchi o‘z asarlarida fonetik darajadagi xalqona ohanglarni, ya’ni dialekt so‘zlar, taqlidiy tovushlar, urg‘u o‘zgarishlarini mahorat bilan ishlatadi. Bu, bir tomondan, matnga hayotiy ohang kiritisa, ikkinchi tomondan, o‘quvchi tafakkurida xalq nutqining jonli obrazini uyg‘otadi.

Adabiyotshunos olimlar (masalan, D. Quronov va A. Rasulov) ta’kidlaganidek, badiiy tilning asosiy kuchi — milliy ruhni til orqali yaratishdadir. Qo‘chqor Norqobil esa bu nazariy tamoyilni amalda mukammal ro‘yobga chiqargan ijodkorlardan biridir.

Xulosa. Qo‘chqor Norqobil hikoyalarida xalqona so‘zlashuv, ibora va maqollar yozuvchining badiiy uslubini belgilovchi asosiy omillardandir. Adib xalq tili orqali hayotiylik, samimiyat va milliylikni uyg‘unlashtira olgan. U xalq nutqining boyligini, maqollar va iboralarning semantik kuchini badiiy tilda qayta yaratgan.

Yozuvchining tili o‘zbek xalqining madaniy xotirasini, ruhiyatini va hayot falsafasini aks ettiradi. Shu bois Qo‘chqor Norqobil ijodi o‘zbek adabiyotida xalqona so‘zlashuv madaniyatining yuksak namunasi sifatida qadrlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A. Til va uslub masalalari. – Toshkent: Fan, 2002.
2. Aliqulov S. O‘zbek tilining frazeologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
3. Bekmurodov M. O‘zbek adabiy tili tarixidan. – Toshkent: Fan, 2005.
4. Jo‘rayev A. O‘zbek nasrida xalqona nutq va uslub. – Toshkent: Universitet, 2012.
5. Norqobil Q. Yurak sadosi. – Toshkent: Yozuvchi, 2015.
6. Norqobil Q. Ostonada. – Toshkent: Adabiyot, 2018.
7. Quronov D. Adabiy til va badiiy nutq. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
8. Rasulov A. Til va badiiyat: lingvopoetik tahlillar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
9. Rustamov A. O‘zbek tili stilistikasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
10. To‘xliyev B. Badiiy matn tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2004.
11. Xo‘jayev R. O‘zbek nasrida til va uslub masalalari. – Samarqand: Zarafshon, 2019.

II SHO‘BA. AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA MUAMMOLARI

TILNING MA‘LUMOTLARNI SAQLASH VA YETKAZISH FUNKSIYASI FUNCTION OF THE LANGUAGE OF INFORMATION STORAGE AND TRANSMISSION

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HOUE9092

Xolmanova Zulxumor Turdiyevna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
professori, filologiya fanlari doktori
E-mail: xolmanovazulxumor8@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tilining qadimiy va boy ekanligi tavsiflanib, tarixiy ildizlari, nomlanish tadriji asoslangan. Keng imkoniyatlari, buyuk mutafakkirlar tomonidan tilga olingan muhim xususiyatlari yoritilgan. O‘zbek tilining dunyo tillari orasida o‘z o‘rniga egaligi, nufuzi va mavqeyi ortib borayotgani qayd etilgan. Dunyoda mavjud tillarning ijtimoiy funksiyalari bir xil emasligi, jamiyatga xizmat qilish imkoniyatlari jihatidan farqlanishi tahlil etilgan. O‘zbek tilining “tez fahm va baland idrok” xalq tili sifatida o‘ziga xos tafakkur mahsullarini, tarix, madaniyat, ijtimoiy-madaniy munosabatlar haqida muhim ma‘lumotlarni to‘plashi, yetkazishi ko‘rsatib berilgan. Tilning ma‘lumotlarni to‘plash va uzatish funksiyasi alohida monografik yo‘nalishda tadqiq etilishi lozimligi ta‘kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *tilning ijtimoiy vazifasi, to‘plash, yetkazish funksiyasi, tafakkurni rivojlantirish funksiyasi, kuzatish, tajriba, tarixiy ma‘lumot, tibbiy ma‘lumot, leksema, frazema.*

Annotation. *The article explores the antiquity and richness of the Uzbek language, examining its historical roots and the history of its name. It emphasizes its broad capabilities and important features noted by great thinkers. It notes that the Uzbek language occupies a distinctive place, status, and influence among the world's languages. The social function of languages varies across the world, and their ability to serve society varies. It has been shown that the Uzbek language, as a national language of "quick comprehension and high perception," collects and transmits unique intellectual products, important information about history, culture, and socio-cultural relations. It is emphasized that the function of language to collect and transmit information should be studied in a separate monographic context.*

Keywords: *social function of language, collection, communicative function, function of developing thinking, observation, experience, historical information, medical information, lexeme, phrase.*

O‘zbek tili o‘zbek xalqi, millatining mavjudlik sharti, birlamchi milliy-madaniy ramzidir. Kishilik jamiyati taraqqiyotida dunyo tillari turli darajada va o‘ziga xos yo‘nalishlarda rivojlanib kelmoqda. Hozirgi kunda dunyoda 7 mingdan ortiq til mavjudligi qayd etiladi. Mazkur tillarning jamiyatdagi funksiyasi, muloqotni ta‘minlash vazifasi bir xil emas.

O‘zbek tili dunyo tillari orasida o‘z o‘rniga ega. Garchi o‘z yozuviga ega bo‘lmasa-da, me‘yorlashtirilgan til sifatida rivojlanib bormoqda va jamiyatga adabiy til va sheva ko‘rinishida xizmat qilmoqda. Yangi O‘zbekiston strategiyasi, mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy islohotlar bu tilning dunyo miqyosidagi mavqeyini oshirishga zamin yaratmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti minbaridan yangrashi o‘zbek tilining xalqaro hamjamiyat tomonidan e‘tirof etilishini ta‘minladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev “Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma‘naviy boylik, buyuk qadriyatdir”, deb e‘tirof etdilar. O‘zbek tili qadimiy tillardan hisoblanib, hozirga qadar bir necha nomlar bilan yuritilib kelgan.

O‘zbek xalqining va tilining tarixiy nomlanishi haqidagi ma‘lumotlar tarixiy manbalarda saqlanib qolgan. Qadimgi turkiy xalqlar ahamoniylar bitiklarida *saklar* deb yuritilgani, yunon manbalarida *skiflar* nomi bilan tilga olingani, “Avesto”da *turlar* deb atalib, ularning yurti Turon deyilgani haqida qaydlar mavjud.

O‘zbek xalqi va tilining dastlabki nomlaridan biri bo‘lgan *turk* atamasining “urug‘”, “elat”, “mamlakat”, “bahodir”, “kuchli”, “qudratli”, “mahoratli jangchi”, “dubulg‘a”, “sodda va to‘g‘ri” kabi ma‘nolari e‘tirof etilgan. Bu atama, asosan, X asrlargacha keng qo‘llangan bo‘lib, o‘zbek tili mazkur nomda qadimgi turk xoqonligi davrida rivoj topgan.

X – XII asrlarda o‘zbek xalqi va tili *sart* atamasi bilan yuritilgan. *Sart* qadimgi sanskrit tilidan olingan “karvonboshi”, “savdogar”, “shaharlik”, “ziyoli” ma‘nosidagi so‘zning asosi hisoblanadi. *Savdogar* so‘zining “ziyoli”, “madaniyatli” ma‘nolari Yusuf Xos Hojib ta‘rifida o‘z ifodasini topgan. Buyuk ijodkor *sart* atamasining ma‘nodoshlaridan bo‘lgan savdogarlar haqida so‘z yuritar ekan, “eldan elga eltuvchi” sifatlashini ishlatadi. Bu bilan shu hunar sohiblarining yangilik, ziyo ulashishlariga ishora qiladi. *Sart* atamasi ilk marta Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida uchraydi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida *sart* so‘zi “savdogar” ma‘nosida qo‘llangan: *Sartning azuqi ariğ bōlsa yōl uzra yer* (Savdogarning moli pok bo‘lsa yo‘l uzra yeydi). Bu misoldan savdogarlar o‘sha davrlarda, asosan, oziq-ovqat yetkazish bilan shug‘ullanganini anglash mumkin. Bu hikmat hozirgi o‘zbek tilidagi “Oshing halol bo‘lsa, ko‘chada ich” maqoli mazmuni bilan hamohangdir.

Sart atamasi etnik nom sifatida hozirgi kunda ham qozoqlar, qirg‘izlar nutqida o‘zbeklarga nisbatan ishlatiladi.

Mo‘g‘ullar istilosidan keyin Movarounnahr *chig‘atoy* hududi, o‘zbek xalqi *chig‘atoy* ulusi, o‘zbek tili *chig‘atoy tili* nomi bilan yuritilgan. *Sart* atamasi esa bu davrda etnik nom sifatida fors-tojiklarga va ularning tiliga nisbatan qo‘llangan.

Alisher Navoiy va Bobur asarlarida *sart* atamasi fors-tojiklarni va ularning tilini ifoda etgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida ruslar istilosi davrida qadimgi slavyan tilidan olingan *sart* atamasi butun O‘rta Osiyo aholisiga nisbatan qo‘llangan. Bu so‘z “ongsiz”, “maxluq” ma’nosini ifodalab, mahalliy aholiga nisbatan salbiy munosabatni ifodalagan. Mahmudxo‘ja Behbudiy *sart* so‘zini *marquq* so‘zining ma’nosi tarzida izohlab, bu so‘zning qo‘llanishini qoralagan edi. Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” asaridagi manqurt obrazi *sart* so‘zining ma’nosiga mos qiyofani ko‘rsatib bergan. XX asrning boshlaridagi shu so‘z ishtirok etgan nomlanishlar *sart* so‘zining ma’lum davrda O‘rta O‘siyo xalqi va ularning tillariga nisbatan nohaq ravishda qo‘llanganini ko‘rsatadi.

O‘zbek atamasi ham o‘z shakllanish tarixiga ega. Manbalarda *o‘zbek* so‘zining paydo bo‘lishi turkiy qabilalardan bo‘lmish *uz* (*o‘z*)lar bilan bog‘langan. Bu so‘zni “qabila boshlig‘i” ma’nosidagi *o‘g‘iz begi* birikmasining qisqargan shakli sifatida talqin etgan qarashlar ham bor. O‘zbek atamasining shakllanishini shu nomdagi mard, bahodir sarkarda va uning yetagidagi harbiylarga bog‘lash ham kuzatiladi.

O‘zbek so‘zining o‘zagi *o‘z* hisoblanadi. Bu asos hozirgi *o‘zak*, *o‘z* (*o‘zlik* olmoshi) va shu kabi bir qator leksemalarning asosi sifatida ishlatiladi. “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” *o‘z* asosidan shakllangan ellikka yaqin lug‘aviy birlik qayd etilgan [O‘TIL,2008: 136-139]. Bu birliklar *o‘z* asosiga aloqador semantikani namoyon etgan. O‘zbek atamasi tarkibidagi *o‘z* “shaxs”, “xoslik”, “ildiz” ma’nolarini ifoda etadi. Shuningdek, “ilg‘or bo‘lish”, “ustun bo‘lish” ma’nosidagi *o‘z*- fe‘l asosiga ham aloqador.

O‘zbek tilining keng imkoniyatlari ajdodlarimiz tomonidan ko‘p bora e’tirof etilgan. Mahmud Koshg‘ariy mazkur tilni “arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib, o‘zib borayotgan til” sifatida ulug‘laydi. Turkiy so‘zlarni to‘plab, katta hajmdagi lug‘aviy boylikni taqdim etgan. 7500dan ortiq turkiy so‘z va ibora, barqaror birikmalarning ma’nosini izohlagan. Yusuf Xos Hojib “*Ölügdin tirigkä qumaru söz ol* (O‘likdan tirikka meros bu so‘z) deb, tilning inson hayotidagi muhim o‘rniga yuqori baho bergan. Alisher Navoiy turkiy tilning keng imkoniyatlarini “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida nazariy jihatdan asoslab berdi. Sart tili (fors-tojik tili)ga qiyoslab, undan qolishmasligi, balki afzal jihatlariga ega ekanligini isbotlab berdi. “Muhokamat ul-lug‘atayn”da Alisher Navoiyning fonetika, leksikologiya, morfologiya, so‘z yasalishi, sintaksisga oid qarashlari o‘z ifodasini topgan. Buyuk mutafakkir sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslikka oid nazariy masalalarni birinchilardan bo‘lib yoritgan tilshunos sifatida namoyon bo‘lgan. Turkiy tilning ijod tili sifatida ham o‘ziga xos imkoniyatlarga ega ekanligini asoslab berdi: “*Turk nozimlari (shoirlari) o‘z alfozlari bilan she’rg’a mashg‘ulluq qilg‘aylar va ko’ngul g’unchasi dog’idinki, pechlar chirmanibdur, bahor nasimidek anfos bila guldek ochilg‘aylar*” [Navoiy, 1987 – 2003, 38].

Til murakkab ijtimoiy, fiziologik, biologik hodisa. Til fikr ifodalash vositasi sifatida ko‘p qirrali ijtimoiy funktsiya bajaradi. Tilning aloqa-munosabat, hissiy

ta’sir, to‘plash vazifalarida tafakkurning ishtiroki kuzatiladi. Tilning kommunikativ funksiyasi bir qator ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Fatik, relyatsion (muloqotning davomiyligi), apellyativ, konotativ (empatiya bilan bog‘liq ma’lumotlarni assimilyatsiya qilish), yo‘naltiruvchi (reallikni tasvirlash), epistemik (madaniy an‘analar haqidagi bilimlarni saqlash va uzatish vazifasi)da o‘z ifodasini topadi. Aksiologik (baholash funksiyasi), nominativ (nomlash funksiyasi), predikativ (ma’lumotlarni reallik bilan asoslash) vazifalari kognitiv funksiyasi hisoblanadi.

Tafakkur va til munosabati murakkab jarayondir. Til fikr ifodasi sifatida mavjud, o‘z navbatida fikr til asosida yuzaga keladi. O‘zbek tili itimoiy hodisa sifatida xalqning tafakkur tarzi, voqelikka munosabati va reallikni baholash xususiyatlarini o‘zida namoyon etadi.

XX asr boshlarida jadid ma’rifatlari o‘z chiqishlarida turkiy tilni asrab qolish, ilmiy va badiiy til sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish masalasini kun tartibiga qo‘ydilar. Abdurauf Fitrat turkiy tilning boy ekanligini ta’kidlaydi. “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha... Bir tilning boylig‘i u tildag‘i so‘zning ko‘bligi (kasrati kalimat), undirik kengligi (vus‘ati ishtiqoq), yusup tugalligi (mukammalliyati qavoyid) bilan bo‘lur”ini aytib o‘tgan [Fitrat, 2006:124]. Fitrat turkiy tilning boyligini ilmiy jihatdan asoslagan. *Kasrati kalimat* – tilning lug‘at qatlami, uning boyligi, *vus‘ati ishtiqoq* – so‘z yasalishi, *mukammalliyati qavoyid* – til grammatik qoidalarining mukammalligi [Fitrat, 2006:324] asosida dalillagan.

Alisher Navoiy turkiy xalqlarni “tezfahm, baland idrok” deb sifatlaydi. Vengr olimi, sharqshunos Arminiy Vamberi “turkiylarning o‘z bilimdonliklari bilan dunyoni hayratga solgan”ini e’tirof etadi. O‘zbek xalqining tafakkuri, aqliy salohiyati tilida o‘z ifodasini topgan.

O‘zbek tilining tafakkurni rivojlantirish vositasi va yuksak darajadagi aql-idrok mahsuli ekanligi ko‘p ma’noli so‘zlarda, ko‘chma ma’noning, darajaning ifodalanishida, omonim, sinonim birliklarda namoyon bo‘ladi. Tuyuq, askiya janrlari, musoviyattarafayn, iyhom, tajnis, ta’rix masnu’ san’atlari, abjad hisobi xalqimizning aql-idroki mahsulidir. Maqollar va iboralar xalqimiz tafakkurining betakror namunalari sifatida boshqa xalqlarni ham hayratga solib kelmoqda.

O‘zbek tili birliklarida lug‘aviy ma’no ifodalash bilan bir qatorda xalq tarixiy, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga xos muhim ma’lumotlar ham saqlanib qolgan. O‘zbek tili birliklarida: tarixiy ma’lumotlar; kuzatish va tajriba; tibbiy jarayonlar; milliy-madaniy munosabatlar, qadriyatlar o‘z ifodasini topgan. Masalan, *otlanmoq* so‘zi ot transport vositasi sifatida qo‘llangan davrlarga oiddir. *Xomcho‘tlamoq* so‘zi rus tilidan o‘zlashgan *уѐм* so‘zidan fonetik moslashtirilgan holda yasalgan. O‘zbek shevalaridagi *O‘runburundan kelmoq* (*Orenburgdan kelmoq*, yaqin masofada turib kech qolgan shaxsga nisbatan ishlatiladi) frazemasi [Xolmanova, 2022] iborasi rus istilosining boshlang‘ich davrlari bilan aloqador.

Tulki metaforasi, *tulkiday* o‘xshatishi o‘zbek xalqining kuzatishlari, tajribasi asosida yuzaga kelgan. Tulkining tanasidagi hasharotlardan uddaburonlik bilan tozalanishi, tipratikanni hiyla ishlatib, iste’mol qilishi bu so‘zni “ayyor”,

“hiylagar” ma’nolarida qo‘llashga asos bo‘lgan. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg‘ariy ijodida qo‘llangan *tulki* so‘zidagi “tadbirkorlik, uddaburonlik” ijobiy semasi hozirgi vaqtga kelib “ayyor”, “hiylagar” ma’nosidagi salbiy bahoni aks ettiradi.

Kungaboqar so‘zining nomlanishida ham o‘zbek xalqining kuzatishlari o‘z ifodasini topgan. Mazkur o‘simlikning quyosh harakati asosida rivojlanishi o‘zbek xalqining sinchkov tabiati, teran idrokini namoyon etadi. Inglizlar ushbu o‘simlikni shakli, ko‘rinishiga qarab nomlashgan.

O‘zbek tili lug‘aviy birliklarida tibbiy ma’lumotlar ham o‘z ifodasini topgan. *Tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq, tepa sochi tikka bo‘lmoq* frazemalari tushuncha ifodalashdan tashqari insoning tabiiy va ruhiy holatini ham aks ettiradi. *Tepa sochi tikka bo‘lmoq* barqaror birikmasi insonning jahli chiqqan holatda boshdagi yuqori nuqtaning sezgirligini ta’kidlashga xizmat qilgan.

Qadimgi turkiy tilda qo‘llangan *bušaqliq* (*bušaqa+liq*), *öwkä* so‘zlari “qahr, g‘azab” ma’nosini anglatadi: *Bušaqliq bilä erkä öwkä yawuz, bu ekki bilä tutčï emgär et öz* – Qahr bilan g‘azab kishi uchun yovuz dushmandir, bu ikkalasi bilan jon doim aziyat chekadi [Xolmuradova, 2019]; *bušaqliq – öwkä* “qahr, g‘azab” so‘zlari shaxsning salbiy belgi-xususiyatini ifodalaydi. Mahmud Koshg‘ariyda *öpkä* so‘zi “g‘azab” ma’nosida izohlangan [Koshg‘ariy, 1960:148]. Uning shunday aytilishiga sabab g‘azabning o‘pkada paydo bo‘lishidir. Bu so‘zning shu ma’noda qo‘llanishi so‘zning paydo bo‘lish o‘rniga asoslangan

O‘pka I 1 *anat*. Odam va quruqlikda yashovchi umurtqali hayvonlarning ko‘krak qafasi ichiga joylashgan bir juft, konus shaklidagi nafas olish a’zosi. *O‘pka* so‘zi ko‘chma ma’nolarda “o‘zini bosolmaydigan, hovliqma shaxslarga nisbatan, odatda, ularning ismiga qo‘shib (tirkab) ishlatiladi” [O‘TIL,2008: 158].

O‘pka birligi asosida bir necha frazemalar yuzaga kelgan bo‘lib, o‘ziga xos kognitiv ma’lumot va milliy-madaniy munosabatlarni, xalq bahosini aks ettiradi. *O‘pkasi shishmoq* barqaror birikmasi jahl chiqish holatini anglatadi, *o‘pkasini bosmoq* unga zid o‘laroq “hovliqish, jahl kabilardan o‘zini tiymoq” ma’nosida qo‘llanadi. *O‘pka* so‘zi va shu so‘z ishtirokidagi frazemalar tahlili orqali inson g‘azablanganda o‘pka faoliyatida o‘zgarish bo‘lishi, me’yoriy holat buzilishi haqida xulosa qilish mumkin. So‘z va lug‘aviy birliklar nafaqat g‘azabning, balki boshqa tuyg‘ularning ham o‘pka bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘pka “gina”, “kek” ma’nosida ham qo‘llanadi. Demak, gina-kudurat ham o‘pkada paydo bo‘ladi. *O‘pka* II “O‘ziga nisbatan bo‘lgan nomaqbul ish, xatti-harakat va shu kabilardan ranjish holati, xafalik va uni bildiruvchi gap-so‘z; gina”; *o‘pka-gina* “o‘pkalash, kek saqlash; ginaxonlik”. Shu ma’nodagi *o‘pka* so‘zidan yasalgan *o‘pkalamoq* “o‘pka, gina ifodalovchi gap-so‘z aytmoq, o‘zini o‘pkaginali holatda tutmoq” ma’nosini bildiradi. Bu holat *o‘pka qilmoq* qo‘shma fe’li orqali ham ifodalanadi.

O‘pka o‘zbek xalqi tafakkurida inson ruhiy holatini, uning g‘azablanishi, hovliqishini nazorat qilib turadigan a’zo hamdir. *O‘pkasi yo‘q* frazemasida shu baho munosabati o‘z ifodasini topgan. *O‘pkasi yo‘q* – “o‘ta hovliqma, fikr-mulohaza bilan ish yuritmaydigan” [O‘TIL,2008:158];

O‘pkasi ko‘rinmoq – “biror narsa dardida nihoyat darajaga yetganlik, juda holdan toyganlikni bidiruvchi ibora” [O‘TIL,2008:158]. O‘pka ko‘krak qafasi bilan o‘ralgan bo‘lib, ko‘rinish ehtimoli kam bo‘lgan a‘zo hisoblanadi. *O‘pkasi ko‘rinmoq* frazemasida ko‘rish mumkin bo‘lmagan a‘zoning “ko‘rinishini” ifodalash orqali ta’sirchanlik oshirilgan. Darajani o‘zbek tili uslubiga xos tasavvur qilib bo‘lmaydigan holat bilan ifodalash usulidan foydalanilgan. *O‘pkasi (og‘ziga) tiqilmoq* frazemasida insonning jismoniy holati bilan bog‘liq jarayonni, tez yurish, yugurish, qo‘rquv bilan harakat qilish davomidagi zo‘riqishni ifodalaydi. *O‘pkasi to‘lmoq* frazemasida shaxsning ruhiy, o‘ksiganlik holatini ifodalab keladi [O‘TIL,2008:158]; *O‘pkasini tutolmaslik* ruhiy holatning yuqori darajasini ifodalaydi, ya’ni o‘pka “to‘lib, tosha boshlaydi”, “yig‘ini tiya olmaslik” yuzaga keladi. Shoshgan, hovliqib harakat qilgan shaxsga nisbatan *o‘pkasini qo‘ltiqilmoq* frazemasida ishlatiladi. Ushbu barqaror birikma ham o‘pka bezovtaligining yuqori darajasini aks ettirgan.

Bayir “jigar” so‘zi “yaqin” tushunchasini ifodalaydi. Bu so‘z “yurakka yaqin” a‘zoni bildiradi. Qarindoshlarga, aka-uka, opa-singillarga nisbatan *jigar* so‘zining qo‘llanishi “yaqin” semasiga asoslangan. A.Kasiyeva “Qutadg‘u bilig”dagi metaforalarning leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganish mobaynida [Kasiyeva, 2005] metaforani yuzaga keltiruvchi ayrim so‘zlar etimologiyasida ham to‘xtalgan. Jumladan, olim asarda qo‘llangan *bayirsaq* va *tapuychi* so‘zlariga shunday izoh bergan: “Metafora bag‘yrsaq tapuychi – “сердечный слуга – сердце”, bag‘yr [печень], в русском переводе “ближе сердце в груди”, а в англ. “[его] держи близко к груди”. [Kasiyeva, 2006]. A.Kasiyeva mulohazalarida *bag‘yr* “jigar” leksemasining “yaqinlik” semasi anglashiladi, ya’ni *bag‘yr* “jigar” ko‘krak qafasida yurakka eng yaqin a‘zo sifatida tilga olingan. Olima talqinlaridan insonning bu yorug‘ olamdagi eng yaqinlari – og‘a-ini, opa-singillari “jigar”ga nisbatlanish sabablari ayon bo‘ladi [Xolmanova, 2019:21].

Hozirgi o‘zbek tilida shaxsning nufuzi, martabasini anglatib keluvchi *obro‘* leksemasi forsch-tojikcha *ob* (suv) va *ro‘* (yuz) asoslaridan tashkil topgan. “Qutadg‘u bilig”da insonning *obro‘si yuz suvi* “yuz suvi” qo‘shma so‘zi orqali ifodalangan: *Otunqa qatilma ey asli ariy, yuziyni suwin eltga sendin ariy* – Tubanga aralashma, ey asli toza, sendan yuzingning suvini pok-pokiza olib ketadi [ya’ni tuban sening obro‘yingni to‘kadi]. Asarda *yuzi suvlan*= frazemasida “obro‘ qozonmoq” ma’nosini ifodalagan. Qipchoq shevalarida “betini suvini besh to‘kib” degan ibora qo‘llanadi. Bu frazemada *bet suvi* deganda “obro‘, e’tibor” nazarda tutilgan [Xolmanova, 2019:136]. Tibbiyotda inson yuzining namlanib turishi, yosh sog‘lom insonlarda yuz suvli bo‘lishi haqidagi ma’lumotlar qayd etiladi. *Yuz suvin*ing kamayishi va yuzning qurishi qarilik belgisi sifatida ajin tushishiga olib keladi. Frazemada ana shu tabiiy holatning ko‘chma ma’nosidan foydalanilgan va *yuz suvi* birligiga “ko‘zga ko‘rinarlilik”, “qiymat” semalari yuklangan.

Xalq shoirlari ijodida *Suvdan ko‘tardim ko‘za, Ko‘zada oltin g‘oza* misralari uchraydi. Ushbu misralardagi *oltin g‘oza* birikmasi xalqimizning madaniy taraqqiyoti haqida ma’lumot beradi. *Oltin g‘oza* – *oltin g‘oza* – suv tarkibidagi qum, loy, turli ma’danlar aralashmasidan iborat qorishma yuzga surtilganidan

dalolat beradi. Hozirda ham ayrim hududlarda suv idishdagi cho‘kmalardan yuzga surtma sifatida foydalaniladi. *Oltin g‘oza* – hozirgi kunda xorijdan keltirilgan mahsulot sifatida targ‘ib qilinayotgan *Golden cosmetics* mahsulotining tabiiy ko‘rinishidir.

Alisher Navoiy misralarida muayyan urf-odat, an‘analalar haqidagi faktik ma‘lumotlar ham uchraydiki, ular ayrim urflar haqidagi og‘zaki ijod namunalari orqali yetib kelgan ma‘lumotlarni asoslaydi:

Tutulsa birav o‘g‘ridur deb kuchun

Tutubon ilik, lek kesmak uchun [Navoiy, 1988:240]. Bu baytda o‘zbek xalqining o‘g‘irlikka, birovning mulkiga ko‘z olaytirish harakatiga munosabati, ya‘ni uning barmog‘ini kesish odati o‘z aksini topgan.

Ko‘z uchishi va bu holatga biror hodisaning belgisi sifatida qarash xalqimizda hozir ham uchraydi. An‘anaviy qarashlarga ko‘ra, halol hayvonlar (tovuq, qo‘y, sigir) bilan nomlangan muchaldagi shaxslarning o‘ng ko‘zi uchishi, harom hisoblangan hayvonlar (it, maymun, ilon) bilan nomlangan muchaldagi shaxslarning chap ko‘zi uchishi xayrli voqelikdan, aksincha holat ko‘ngilsiz hodisadan darak beradi, deb qaraladi. Alisher Navoiyning mazkur bayti bu irimning XV – XVI asrlarda ham mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi:

Ko‘zum uchadur, magarki yorim keladur,

Es har dam ozar, magar nigorim keladur [Navoiy, 1988:242]. Baytda lirik qahramon ko‘zining uchishi xayrli voqelikka, yorning kelishiga ishora qilgan.

Ko‘z uchishining muayyan jarayon, harakat-holat bilan bog‘lanishi psixologlar tomonidan inson ruhiyati, ma‘lum ko‘ngilli yoki ko‘ngilsiz holatga tayyorlanish oqibatidagi tasodifiylik, deb baholansa-da, uning o‘ziga xos murakkab, izohlash qiyin bo‘lgan hodisa ekanligini ham inkor etib bo‘lmaydi.

Alisher Navoiy asarlari falsafiy mushohadalarga, purma‘no so‘zlarga, chuqur mantiqiy xulosalarga boy bo‘lishi bilan bir qatorda sharq xalqlariga xos madaniy munosabatlar, urf-odat, an‘analarni yoritishda ham muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek xalqida *it hurar – karvon o‘tar*, degan maqol ishlatiladi. Bu maqol shaxs (karvon) va uning faoliyatiga qarshi tomon (it) zidligiga asoslangan mazmun sifatida qabul qilinadi. Abdulla Oripovning mashhur to‘rtligi ham shu mazmunga asoslangan:

Deydilar: “It hurur – o‘tadi karvon,

Ranj-u malomatda yonmasin joning”.

Lekin alam qilar bir umr giryon –

Itlar orasidan o‘tsa karvoning.

Lutfiy, Alisher Navoiy ijodida qayd etilgan “it uyub qoldi – ko‘chdi karvon”, “Karvondin qolg‘on it yanglig‘ qilg‘ay nolalar” degan misralar voqelikning aslida o‘zgacha mazmunni ifodalashini ko‘rsatadi. Qayd etilgan misralarga ko‘ra itlar karvon bilan birga yurgani, ularni qo‘riqlash vazifasini bajargani ma‘lum bo‘ladi. Itning hurishi karvondan, aniqrog‘i – karvon o‘tayotganidan xabar beruvchi belgi sifatida qaralgan.

Tilshunoslar olimlar tomonidan til tarixni aks ettiruvchi eng muhim vosita sifatida tavsiflangan. Darhaqiqat, til – tarixning jonli guvohidir. O‘zbek tilining

ma'lumotlarni yetkazish funksiyasi alohida tadqiqot mavzusi sifati chuqur va atroflicha tadqiq etilmog'i lozim. Chunki buyuk xalqning qudratli tili ma'no qatlamlarida muhim tarixiy, ilmiy, mifologik, diniy qarashlarni mujassam etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурауф Фитрат. Тилимиз. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.
2. Алишер Навоий. Топмадим. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик, 16-том. Тошкент, 1987-2003.
4. Касиева А. Лексико-семантический анализ метафор “Кутадгу билиг”. – Бишкек, 2005.
5. Касиева А. Антропоморфная метафора в поэме “Кутадгу билиг” и особенности перевода ее на английский язык // *Sosyal Bilimlar Dergisi*. Sayı:15, 2006.
6. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. –Тошкент, 1960.
7. Holmanova Z., Nasriyeva D. O‘zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug‘ati. – Toshkent, 2022.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – 592 б.
9. Холмурадова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) ...дисс. –Тошкент, 2019. –160 б.

**ONTOLINGVISTIKA VA PRAGMALINGVISTIKA
MUNOSABATIDA DEYKTIK BIRLIKLARNING O‘RNI
THE ROLE DEICTIC UNITS IN ONTOLINGUISTICS AND
PRAGMALINGUISTICS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DUTH9913

Qurbonova Munavvara Abdujabborovna

*Filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
munavvara2013@yandex.ru*

Annotatsiya. Maqolada ontogenez davrida shaxs, makon, zamon kabilarga ishora qiluvchi til birliklarining o‘zlashtirilish darajasi haqida so‘z boradi. Unda jahon tilshunosligiga oid ilmiy manbalarda bolalar tomonidan deyktik birliklarning o‘zlashtirilish bosqichlari xususida ilgari surilgan qarashlar qayd etilgan. Ular nutqida deyxis hodisasining yuzaga kelish sabablari izohlangan. Bu boradagi tadqiqotlarning ontolingvistika va pragmalolingvistika munosabatini aniqlash, verbal muloqot jarayonida ishora vositalarini to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar tayyorlash, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish, Kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pedagogika kabi fanlarni rivojlantirishdagi ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: ontogenez, bolalar nutqi, ontolingvistika, pragmalolingvistika, deyxis.

Annotation. The article discusses the degree to which linguistic units referring to person, space, and time are acquired during ontogenesis. It highlights views presented in international linguistic studies concerning the stages of children’s acquisition of deictic units. The reasons for the emergence of the deixis phenomenon in their speech are explained. The study also outlines the significance of determining the relationship between ontolinguistics and pragmalinguistics, developing methodological guidelines for the proper use of reference means in verbal communication, preparing practical recommendations, and its importance for the development of disciplines such as cognitive linguistics, psycholinguistics, and pedagogy.

Keywords: ontogenesis, children’s speech, ontolinguistics, pragmalinguistics, deixis.

Nutq ontogenetik faoliyatining tadrijiy taraqqiyotida deyktik (voqelik va uning elementlariga ishora qiluvchi) birliklar muhim vosita vazifasini bajaradi. Deyktik birliklar inson lisoniy qobiliyatining rivojlanishida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ular shaxs, narsa-predmet, makon, zamon, miqdor, harakat-holat kabilarga ishora qilib, bola tomonidan o‘zi va atrofdagilarning anglanish darajasini aniqlash imkonini beradi. Bolada deyktik birliklardan foydalanish ko‘nikmasining shakllanishi uning til orqali ijtimoiy muloqotga kirishish bosqichi hisoblanadi.

Tadqiqotlarda 2 yoshli bolalar nutqida shaxsga ishora qiluvchi til birliklarining qo‘llanila boshlashi aniqlangan. Biroq ularni kontekstga muvofiq tarzda tushunish holati 3 yoshdan so‘ng barqarorlashuvi ta’kidlangan [Moyer, Harrigan, Hacquard, Lidz, 2015: 3-5].

Haqiqatan ham, ontogenez davrida bolalar tomonidan dastlab shaxs deyksisini hosil qiluvchi til birliklari o‘zlashtirilib, nutqiy faoliyatga tatbiq etiladi. Bu o‘rinda bolalar tomonidan ishlatiladigan ishora birliklari ular nutqining o‘ziga xos jihatlarini aks ettirishi, ba’zan ushbu holat 1-1,5 yoshli bolalar nutqiy muloqotida ham kuzatilishi, ammo mazkur yosh davridagi bolalar kommunikativ faoliyatida ayrim deytik elementlar til me’yorlariga nomuvofiq shaklda ifodalanishini nazardan qochirmaslik lozim bo‘ladi.

T.Mizunoning ushbu masalaga oid maqolasida bolalarning “men/sen/u” kabi shaxsga ishora qiluvchi birliklardan foydalanish jarayonidagi nutqiy xatolar tahlil qilingan. Uning qayd etishicha, bu holat asosan 2-4 yoshli bolalar nutqida tez-tez yuz beradi [Mizuno, 2022: 77-93].

Shaxsga ishora qiluvchi birliklarni to‘liq o‘zlashtirish ijtimoiy ongning rivojlanishiga bog‘liq bo‘lib, bu holat 4–5 yoshli bolalar nutqida yuzaga keladi. Chunki bola shaxs deyksisini hosil qilishi uchun faqat obyektни ko‘rish emas, balki subyekt–adresat rollarini farqlashni ham o‘rganishi kerak. Bu esa ijtimoiy kognitiv va metaperspektiv tafakkurni (shaxsning til va nutqdagi subyektiv qarashlarni idrok etish, ularni tahlil qilish va kontekstda to‘g‘ri qo‘llashga qaratilgan kognitiv-lingvistik faoliyati) talab etadi [Smoluk, 2023: 12-14].

Bolalar tomonidan shaxsga ishora qiluvchi birliklarning o‘zlashtirilishi ularning egotsentrik dunyoqarashdan ijtimoiy yo‘naltirilgan nutqqa o‘tishi, kommunikativ faoliyatda “men” va “sen” tushunchalarini ajratib olishi bilan bog‘liqdir. Bu jarayon bolaning ijtimoiy munosabatga kirishish darajasini belgilashga xizmat qiladi [Böhler, 1990: 103]. Demak, lisoniy ijtimoiylashuv jarayonida shaxsga ishora qiluvchi verbal birliklar muhim vosita vazifasini o‘taydi. Bu jarayonda ayniqsa, kishilik olmoshlarining faol iste’molda bo‘lishi kuzatiladi.

Shaxs deyksisini shakllantiruvchi birliklar muayyan nutqiy vaziyat yoki kontekstda ijtimoiy holatga ham ishora qilishi mumkin. R.Davlatova tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotda bu holatning yuzaga kelish sabablari quyidagicha izohlangan: “Kishilik olmoshlari ijtimoiy holat va shaxs deyksisini shakllantiruvchi vosita sifatida murakkab deytik xarakter kasb etadi. Ular bir vaqtning o‘zida nutq ishtirokchilariga ishora qilib, ham shaxs deyksisini, ularning o‘zaro munosabatlarini, ijtimoiy omillarni ko‘rsatib, ijtimoiy holat deyksisini ham yuzaga chiqaradi” [Davlatova, 2020: 67]. F.Smolikning xulosasiga ko‘ra, bolalar nutqida ijtimoiy deyksis birliklari 5-7 yosh va undan keyingi davrlarda asta-sekin shakllanib boradi [Smolik, 2023: 12-14]. Biroq bunday qarash nisbiy xarakterga ega bo‘lib, turli millat bolalari nutqida deyksisning voqelanishida yosh davriga ko‘ra ayrim tafovutlar ko‘zga tashlanadi. Chunki ishora birliklari bola tomonidan semantik, pragmatik va madaniy komponentlar uyg‘unligida o‘zlashtiriladi. O‘zbek bolalarining ijtimoiy holat deyksisidan foydalanish jarayoni 3-4 yoshdan boshlanadi. Bizningcha, ular nutqida bu turdagi ishora birliklarining erta

shakllanishi milliy madaniyatga xos hurmat ifodasi bilan bevosita bog‘liqdir. Bolaning “men” va “sen” tushunchalarini farqlay boshlashi uning kognitiv va emotsional jihatdan o‘zini anglash bosqichiga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda deysis nafaqat lingvistik, balki psixologik funksiyani ham bajaradi.

Ilmiy manbalarda bolalarning 18–24 oyda demonstrativ deysisdan (so‘zlovchi tomonidan nutq jarayonida muayyan predmet, shaxs yoki joyga ishora qilish orqali ifodalangan ko‘rsatish munosabatini bildiruvchi, nutqiy vaziyat, kontekst bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan til hodisasi) faol foydalanishni boshlashlari haqida ham to‘xtalib o‘tilgan Gonzalez (2020) 5–6. Demonstrativlar bolalar nutqiga oid dastlabki deiktik elementlar bo‘lib, ular so‘zlovchiga “yaqin–uzoq”, “ko‘rsatish–farqlash” kabi fazoviy munosabatlarni ifodalash imkonini beradi. Chunki ular bolaning idrok va motor tajribasiga asoslanadi— bola narsani ko‘rish, ushlab yoki ko‘rsatish orqali “bu” va “u” olmoshlarining semantik farqini o‘rganadi. Ya’ni ular sensor-motor bosqichdagi til shakllaridir [Diessel, Monakhov, 2023: 922-953].

Makonga ishora qiluvchi birliklardan foydalanish bolada atrof-muhitni ko‘rsatish va idrok etish qobiliyatining shakllanayotganidan dalolat beradi [Tomasello, 2003: 146].

Hozir/bugun kabi oddiy zamon deysislarini 2–3 yoshli bolalar nutqida uchratish mumkin, lekin murakkab temporal konstruktsiyalar (masalan, “avvalroq”, “keyinroq”) ular tomonidan kechroq o‘zlashtiriladi. [Glauer, Sixtus, Kachel, Lonnemann, Hildebrandt, 2024]

3–8 yoshli bolalar nutqiga xos deytik xususiyatlar talqiniga bag‘ishlangan tadqiqotda esa “yesterday” “(kecha)”, “tomorrow” “(ertaga)” singari zamonga ishora qiluvchi so‘zlarning kechroq o‘zlashtirilishi qayd etilgan. Mazkur tadqiqotda to‘g‘ri ta’kidlanganidek, ko‘pincha bolalar yuqorida qayd etilgan birliklarni chalkashtirib qo‘llaydilar. Tadqiqotda ushbu holatning yuzaga kelish sababi “zamon” tushunchasining konseptual jihatdan birmuncha murakkab ekanligi bilan izohlanadi [Tillman, Marghetis, Barner, Srinivasan, 2017: 87-100].

Aksariyat hollarda nutqiy faoliyatda deytik birliklar imo-ishora vositalari bilan uyg‘un holda ishlatiladi. Shu tufayli ularni tadqiq etish bolada multimodal kommunikatsiya, birgalikda diqqatni yo‘naltirish va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarining shakllanishini ko‘rsatadi [Tomasello, 2003: 189]. Ingliz tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqiga oid “this/that” kabi makonga ishora qiluvchi birliklar korpus asosida tahlil qilingan. Bunday yondashuv P.Gonzalez tadqiqotida o‘z aksini topgan. Muallif bolalarda imo-ishora va nutqning uyg‘unlashuvini ham kuzatib, multimodal kommunikatsiyaning (o‘zaro fikr almashish jarayonida bir vaqtning o‘zida bir necha muloqot kanallaridan (nutq, ko‘rish, eshitish, harakat) foydalaniladigan kommunikatsiya shakli) muhimligini ko‘rsatadi [Gonzalez, 2020].

H.Diessel deytik birliklarni (demonstrativ, lokativ, diskursiv) tipologik jihatdan tahlil qiladi. U bolalarda diskursiv deytik ishoralar (masalan, “bunday”, “o‘sha gapda”) nutq rivojlanishining keyingi bosqichida paydo bo‘lishi haqida ma’lumot beradi [Diessel, 2003: 369-432].

Mazkur holatlar deysis hodisasi tadqiqining kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va pedagogika fanlari uchun nihoyatda dolzarbligini anglatadi. Ontogenez davrida deysik vositalarning o‘zlashtirilish bosqichlarini tahlil qilish orqali til va tafakkurning o‘zaro ta’siri, bola nutqining rivojlanish qonuniyatlari, nutq buzilishlari diagnostikasi hamda ularni bartaraf etish yo‘llari aniqlanadi.

Bolalar tomonidan ishora birliklarining o‘zlashtirilishi ular da pragmatik kompetensiyaning shakllanishiga muayyan darajada yordam beradi. Pragmatik kompetensiya til vositalaridan muloqot vaziyatiga mos tarzda foydalanish, ya’ni so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida ma’no, kontekst va niyat uyg‘unligini ta’minlash qobiliyatidir. Uning shakllanishida deysik birliklar nafaqat tilni kognitiv idrok etish vositasi, balki nutqiy vaziyatni boshqarishning faol pragmatik mexanizmi sifatida ham ishtirok etadi. Deysis hodisasi yordamida so‘zlovchi suhbatdosh diqqatini zarur obyekt, shaxs yoki zamonga yo‘naltiradi, shu tariqa u ongli ravishda kommunikativ strategiyani hosil qiladi.

J. Piaget (1959: 72)ning tafakkur va nutq o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi qarashlari shuni ko‘rsatadiki, til orqali voqelikni ifodalashda bola o‘z “nutqiy men”ini shakllantiradi va muloqotdagi rollarni anglay boshlaydi. Bu jarayon aynan deysik birliklar — “men”, “sen”, “bu”, “shu yerda”, “hozir kabilar” orqali amalga oshadi. Shu tufayli ishora birliklarining o‘zlashtirilishi bola nutqining faqat leksik yoki grammatik jihatdan rivojlanishi emas, balki undagi kommunikativ pozitsiyani idrok etish hamda nutqiy strategiyani tanlash qobiliyatini ham ifodalaydi.

Mazkur masalaga oid tadqiqotlarda bola tomonidan deysik imo-ishoralarning to‘g‘ri qo‘llanishi ijtimoiy diqqatning birgalikda boshqarilishi va kommunikativ niyatni tushunish mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ko‘rsatilgan [Tomasello, Carpenter, Liszkowski, 2007]. Shu jihatdan deysis bola tomonidan muloqot maqsadini anglash va uni suhbatdosh niyati bilan muvofiqlashtirishda dastlabki pragmatik vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotchilar deysik imo-ishoralarni bola nutqining ijtimoiy komponenti sifatida tahlil qilib, ularning kontekstni to‘g‘ri talqin etish qobiliyatini shakllantirishga yordam berishini ta’kidlaganlar [Colonna, Stams, Koster, Noom, 2010: 352-366]. Shu bilan bir qatorda deysik vositalar bolaning muloqotga kirishish jarayonida diqqat, xotira va rejalashtirish kabi kognitiv jarayonlarni boshqarishning faol ifodachisi hisoblanadi.

Ko‘rinadiki, deysik birliklar nutqiy vaziyatni tashkil etishda kommunikativ strategiyaning markaziy elementi sifatida qaraladi. “Ular so‘zlovchiga suhbatni yo‘naltirish, axborotni kontekstga moslashtirish va suhbatdosh bilan rol muvofiqligiga asoslangan munosabatni shakllantirish imkonini beradi. Deysisga xos bu funksional xususiyatlar bolada pragmatik kompetensiyaning shakllanib borayotgani, ya’ni uning tildan nafaqat ifoda, balki muloqotni boshqarish vositasi sifatida foydalana boshlaganini ham ko‘rsatadi.

Yuqoridagilardan anglashiladiki, bolada til va tafakkurning rivojlanish jarayonida deysik birliklar markaziy o‘rinni egallaydi. Ular orqali bola nafaqat predmet, shaxs va hodisalarni tilda ifodalash imkoniga ega bo‘ladi, balki o‘zining muloqotdagi roli, suhbatdosh munosabati va vaziyatning pragmatik jihatlarini ham

anglay boshlaydi. Bu esa deytik birliklarni pragmatik kompetensiyaning shakllanish jarayonidagi asosiy vosita sifatida talqin etish imkonini beradi.

Zamonaviy lingvopragmatik tadqiqotlar [Tomasello, 2007; Colonnese, 2010; Kuhn, 2014] deysisni bola tomonidan ijtimoiy idrok, diqqatni boshqarish va kommunikativ niyatni tushunish bilan bog‘lab, uni nutqiy pragmatikaning ontogenezi asosini tashkil etuvchi mexanizmi sifatida talqin etadi.

Deysis kichik yoshdagi bolalarda nutqiy kompetensiyaning shakllantirish, kommunikativ strategiyalarni o‘rgatish va nutqiy vaziyatni to‘g‘ri talqin qilishni rivojlantirishda asosiy ko‘rsatkich sifatida qaraladi. Shu bois, deytik birliklarning o‘zlashtirilish jarayonini tahlil qilish til o‘qitish metodikasi hamda kommunikativ tilshunoslik uchun keng ilmiy-amaliy imkoniyatlar yaratadi.

Xullas, deysis hodisasining mohiyati bolalar nutqining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tadqiq etuvchi ontolingvistika va til birliklarining amalda qo‘llanishiga doir masalalarni talqin qiluvchi pragmatolingvistika munosabatida yorqin aks etadi. Bu ikki sohaning tekshirish obyekti va metodologiyasi turlicha bo‘lsa-da, ularning integratsiyasi tilning ijtimoiy mohiyati, inson tafakkuri va uning muloqot jarayonidagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. B  hler K. Theory of Language: The Representational Function of Language. – Amsterdam: John Benjamins, 1990.
2. Davlatova R. O‘zbek tilida deysis va uning turlari. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
3. Diessel H. Demonstratives, Frames of Reference, and Semantic Universals of Space. *Linguistic Typology* 7(3), 2003.
4. Diessel H., Monakhov S. Acquisition of Demonstratives in Cross-Linguistic Perspective. *Journal of Child Language*, 50(4), 2023. 922-953.
5. Glaue R., Sixtus Y., Kachel G., Lonnemann J., Hildebrandt F. Children’s understanding of demonstratives: an experimental study with German-speaking children between 5 and 7 years of age. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2024.1403528/full>
6. Gonz  lez P. Children’s Acquisition of Spatial Deixis: A Developmental Study of Demonstratives. PhD Thesis, University of Manchester. Available at: 2020. <https://ethos.bl.uk>
7. Mizuno T., Aoyama K. Development of Person Deixis and Perspective Taking in Child Language. *Journal of Pragmatics*, 187 (2022), pp. 77–93.
8. Moyer, M., Harrigan K., Hacquard V., & Lidz, J. (2015). 2-year-olds’ comprehension of personal pronouns. *BUCLD Proceedings*, pp. 3–5. <https://www.bu.edu/buclld/files/2015/06/Moyer.pdf>
9. Smol  k F. About me, you and her: Personal pronouns are developmentally preceded by mental state language. *Journal of Child Language*, 2023. pp. 12–14. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-child-language/article/12EC1A81343BFD1A0A790CF1C64C4781>

10. Tillman K., Marghetis T., Barner D., Srinivasan M. Today is tomorrow's yesterday: Children's acquisition of deictic time words. *Cognitive Psychology*, 92 (2017).
11. Tomasello M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. – Harvard University Press, 2003.
12. Colonnaesi C., Stams G., Koster I., Nool, M. The relation between pointing and language development: A meta-analysis. *Developmental Review*, 30(4) 2010.

PSYCHOLOGICAL NEEDS IN THE LANGUAGE CLASSROOM TIL O‘QITISH MUHITIDA PSIXOLOGIK EHTIYOJLAR

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/RNLH5124

Nigorakhon Ruzibaeva

Acting Associate Professor

Tashkent State University of Law

n.ruzibaeva@tsul.uz

Annotatsiya. *Oliy ta’lim muassasalarida huquqiy ingliz tili o‘qitish nafaqat lingvistik va kasbiy kompetensiyalarga, balki talabalarning psixologik ehtiyojlariga ham e’tibor qaratishni talab etadi, chunki aynan ushbu ehtiyojlar ularning motivatsiyasi, o‘quv jarayonidagi ishtiroki va natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zini o‘zi aniqlash nazariyasiga (Self-Determination Theory, Ryan & Deci) asoslangan ushbu maqolada Toshkent davlat yuridik universiteti (TSUL) birinchi bosqich talabalari misolida “Legal English” moduli doirasida avtonomiya, kompetensiya va aloqadorlik omillarining o‘quv jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan. Maqolada “ESP” (Maxsus maqsadlar uchun ingliz tili) o‘qituvchilari o‘z pedagogik faoliyatlarida psixologik yondashuvlarni integratsiya qilishlari lozimligi ta’kidlanadi, chunki bu barqaror motivatsiya va professional tayyorgarlikni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi aniqlashtirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Huquqiy ingliz tili, o‘zini o‘zi aniqlash nazariyasi, avtonomiya, kompetensiya, aloqadorlik, ESP, talabalar motivatsiyasi.*

Annotation. *The teaching of Legal English in higher education institutions requires not only a focus on linguistic and professional competencies but also on learners’ psychological needs, which directly influence their motivation, engagement, and achievement. Drawing on Self-Determination Theory (Ryan & Deci), this article explores the roles of autonomy, competence, and relatedness in shaping the experiences of first-year law students at Tashkent State University of Law (TSUL) enrolled in the Legal English module. The article argues that ESP teachers, particularly those teaching Legal English, should integrate psychological perspectives into their pedagogy to foster sustainable motivation and professional readiness.*

Keywords: *Legal English, Self-Determination Theory, autonomy, competence, relatedness, ESP, student motivation.*

Legal English, a specialized branch of English for Specific Purposes (ESP), occupies an increasingly central role in the curriculum of law universities in Uzbekistan. As globalization intensifies legal communication across jurisdictions, law students are expected to acquire not only technical vocabulary and discursive competence but also the ability to use English in authentic legal contexts. However, effective language learning does not occur in a vacuum of grammar rules

and terminology lists; it is fundamentally shaped by psychological needs that drive students’ motivation and learning strategies. [Noels, 2001:110]

Self-Determination Theory (SDT), developed by Ryan and Deci [1985:45; 2000:70], provides a robust framework for analyzing motivation in educational settings. According to SDT, three universal psychological needs, autonomy, competence, and relatedness must be satisfied for learners to develop intrinsic motivation and self-regulated learning behaviors. In the Legal English classroom at TSUL, where first-year students are transitioning from general English to domain-specific language study, understanding these needs becomes critical. [Durneyi, 2005:18].

This study aims to examine the extent to which the psychological needs of first-year TSUL students are addressed in the Legal English module, and how this impacts their engagement, performance, and attitudes toward language learning.

Theoretical Framework: Self-Determination Theory

Self-Determination Theory posits that human beings are inherently motivated to grow and learn when their basic psychological needs are met: Autonomy refers to the experience of choice and volition in learning. Students feel autonomous when they can influence their learning process, make meaningful decisions, and perceive themselves as self-initiating rather than externally controlled. Competence involves the perception of effectiveness and mastery in tasks. Learners must believe that they are capable of achieving progress and overcoming challenges in the classroom. Relatedness captures the sense of belonging, connectedness, and mutual respect in social learning environments. Students who feel supported by peers and teachers are more likely to persist and collaborate productively [Ushioda, 2011:53].

In the context of Legal English, these needs intersect with linguistic and professional identity development. Autonomy may be expressed through opportunities to choose topics for legal essays or cases for analysis. Competence emerges when students successfully draft a complaint letter or present an oral argument. Relatedness is fostered in group discussions, role-plays, and collaborative projects [Ushioda, 2011:60].

Research Design and Methodology

The research was conducted with first-year TSUL students (N = 86) enrolled in the Legal English module. A mixed-methods approach was adopted:

1. Questionnaires based on SDT constructs measured students’ perceptions of autonomy, competence, and relatedness in the classroom.
2. Semi-structured interviews with 12 randomly selected students provided qualitative insights into motivational factors and classroom experiences [Noels, 2001:120].
3. Classroom observations across four groups were carried out to identify teacher behaviors and learning activities linked to psychological need satisfaction or frustration.

Data were analyzed using descriptive statistics, thematic coding, and triangulation of quantitative and qualitative findings.

Results and Discussion

Autonomy in the Legal English Classroom

Findings indicate that students’ sense of autonomy is moderate but often constrained by traditional teaching practices. While some instructors encourage students to select case studies or draft complaint letters based on real-life examples, the majority of tasks remain teacher-prescribed. Students expressed appreciation for activities that allowed them to connect legal language with personal or national contexts (e.g., cases involving Uzbek law), which fostered ownership of learning.

However, frequent reliance on translation exercises and rigid task formats limited autonomy. Interviews revealed that students often felt they were “following instructions” rather than “creating meaning,” which led to extrinsic motivation driven by grades rather than intrinsic interest. This aligns with Ryan and Deci’s claim that autonomy-supportive teaching is critical for internalization of learning goals [Reeve, 2006:229; Vallerand, 1997:165].

Competence and Task Design

Students reported fluctuating feelings of competence depending on task type. Role-plays simulating court hearings and client interviews were perceived as challenging but rewarding, enhancing students’ confidence when successful. Conversely, complex legal vocabulary lists and uncontextualized grammar drills diminished their sense of progress.

Observation data confirmed that students experienced competence when tasks included clear scaffolding, feedback, and opportunities for gradual improvement. For instance, drafting a legal memorandum over several weeks with iterative teacher feedback increased students’ confidence. On the other hand, sudden high-stakes assessments without preparatory steps generated anxiety and perceptions of incompetence.

These findings suggest that competence is not only a function of task difficulty but also of instructional design. Instructors who provided structured guidance and celebrated small successes helped sustain student motivation [Noels, 2001:125].

Relatedness and Classroom Community

Relatedness emerged as the strongest predictor of engagement among TSUL first-year students. Peer collaboration during group projects (e.g., analyzing adversarial vs. inquisitorial systems) fostered solidarity and reduced anxiety. Students highlighted the importance of supportive peer networks, especially in the transition from general English to Legal English.

The teacher’s role was also central in cultivating relatedness. Students reported greater enthusiasm in classes where instructors demonstrated empathy, used inclusive language, and acknowledged students’ personal efforts. Conversely, overly critical feedback or lack of interaction created feelings of isolation.

These observations resonate with SDT literature emphasizing the relational dimension of motivation. In a culturally collectivist context such as Uzbekistan,

relatedness carries particular weight in shaping student behavior and perseverance [Noels, 2001:130].

Interplay of Needs and Legal English Learning

Importantly, the study revealed that autonomy, competence, and relatedness are not isolated constructs but dynamically interdependent. For example, autonomy-supportive practices (choice in case studies) enhanced competence (students felt more capable when working on meaningful topics) and strengthened relatedness (shared enthusiasm in group presentations). Conversely, unmet autonomy (rigid task formats) weakened both competence and relatedness, leading to disengagement. [Reeve, 2006:230].

This suggests that effective Legal English instruction requires a holistic approach that simultaneously supports all three needs, rather than addressing them piecemeal.

Implications for ESP and Legal English Pedagogy

Based on the findings, several pedagogical recommendations emerge:

1. **Enhancing Autonomy:** Teachers should incorporate student choice in topic selection, allow flexible approaches to assignments, and encourage learner-generated questions in class discussions [Dörnyei, 2005:145].
2. **Building Competence:** Scaffolded tasks, clear learning objectives, and iterative feedback cycles are essential to sustain students’ belief in their abilities. Incorporating authentic materials (e.g., Uzbek court rulings, contracts) can also contextualize learning.
3. **Fostering Relatedness:** Collaborative learning structures such as debates, role-plays, and peer review should be prioritized. Teachers should adopt a supportive, respectful communication style that values student contributions.
4. **Integrating Psychological Perspectives:** ESP curriculum design at TSUL should explicitly consider psychological need satisfaction alongside linguistic goals. This can help bridge the gap between language learning and professional identity formation.

Conclusion

The study demonstrates that addressing students’ psychological needs in the Legal English classroom significantly influences their motivation, engagement, and success. For first-year TSUL students, autonomy, competence, and relatedness are not Annotation constructs but lived experiences that shape how they approach Legal English as part of their legal education.

Autonomy empowers students to take ownership of their learning; competence fosters resilience and confidence in using specialized language; and relatedness sustains collective motivation and reduces anxiety. When these needs are unmet, students resort to surface learning and disengagement.

Therefore, Legal English instruction at TSUL and more broadly within ESP contexts should move beyond narrow linguistic objectives to embrace a holistic pedagogy grounded in psychological theory. By doing so, educators can not only enhance language proficiency but also contribute to students’ professional growth and personal development.

References

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. Springer.
2. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). “Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being.” *American Psychologist*
3. Noels, K. A. (2001). “Learning Spanish as a second language: Learners’ orientations and perceptions of their teachers’ communication style.” *Language Learning*, 51(1)
4. Reeve, J. (2006). “Teachers as facilitators: What autonomy-supportive teachers do and why their students benefit.” *The Elementary School Journal*, 106(3)
5. Ushioda, E. (2011). *Motivating Learners to Speak as Themselves*. Routledge.
6. Vallerand, R. J. (1997). *Toward a Hierarchical Model of Intrinsic and Extrinsic Motivation*. Academic Press.
7. Dornyei, Z. (2005). *The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition*. Lawrence Erlbaum.

МЕНТАЛЬНЫЕ ОМОНИМЫ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ MENTAL HOMONYMS IN COGNITIVE LINGUISTICS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VIRH7977

Абдурахманова М.Т.

Доктор филологических наук,
доцент кафедры узбекского языкознания
факультета Журналистики и узбекской филологии
Национального университета Узбекистана

Mabduraxmanova20@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-6987-3501

Аннотация. В когнитивно-семантическом и психолингвистическом аспекте анализируются кодирование мысли через языковые единицы, полное проецирование мысли в сознании слушателя, взаимосвязь языка и речи, языка и мышления. Практическое значение имеет анализ механизма речи, картины мира, процессов отражения информации о существовании в языковом сознании, усвоения значения слова и удержания понятий в языковой памяти, восприятия предметов, знаков событий, семантическое развитие лексемы, лексическое выяснение соотношения формы и содержания в понимании смысла на основе лингвокогнитивного подхода.

В статье анализируются лексические и ментальные омонимы в лингвокогнитивном аспекте. Показаны результаты экспериментов проведенных по пониманию и запоминанию омонимов с участием студентов.

Ключевые слова: лексическая омонимия, омонема, семантема, полисемия, ментальная омонимия

Annotation. The cognitive-semantic and psycholinguistic aspects of this study analyze the encoding of thought through linguistic units, the full projection of thought into the listener's consciousness, and the relationship between language and speech, language and thought. Of practical significance are the analysis of the mechanism of speech, the worldview, the processes of reflecting information about existence in linguistic consciousness, the assimilation of word meaning and the retention of concepts in linguistic memory, the perception of objects and event signs, the semantic development of lexemes, and the lexical clarification of the relationship between form and content in understanding meaning based on a linguacognitive approach.

This article analyzes lexical and mental homonyms from a linguacognitive perspective. The results of experiments conducted on the comprehension and memorization of homonyms involving students are presented.

Keywords: lexical homonymy, homoneme, semanteme, polysemy, mental homonymy

В лингвистике омонимия оценивается по-разному и классифицируется по нескольким признакам. В частности, А.А. Шайкевич под термином «омонимы» подразумевал слова и словоформы и в семантической структуре омонимов, помимо лексического учитывал грамматическое значение. В.В. Виноградов отметил явление омонимии как одну из наиболее актуальных и в то же время запутанных проблем. В русской и западноевропейской литературе термин «омонимия» применяется к разным лексическим единицам, имеющим одинаковую звуковую структуру во всех своих формах.

В исследованиях проанализировано влияние омонимии на процесс изучения слов. Обосновано, что омонимы усваиваются быстрее, чем новые слова. Отмечается, что определенные фонологические формы облегчают изучение слов. Доказано, что омонимы в начале изучения слов трудно усваиваются, но в дальнейшем легко усваиваются благодаря единообразию формы. В зарубежных исследованиях выделяют доминантные признаки в омонимах. Подчеркивается, что определенный омоним становится доминантным в определенном контексте. Изучение омонимов в лингвокогнитивном направлении служит выяснению концептуальных особенностей языковых единиц.

Практическое использование и изучение лексических омонимов связано, прежде всего, с произведениями Махмуда Кашгарского «Дивану лугат ат-тюрк» и Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг». Основная часть исторических, архаичных омонимов узбекского и турецкого языков собрана в «Дивану лугат ат-тюрк». По словам З. Мусабаевой, в «Дивану лугат ат-тюрк» используется 375 омонимов, из них лексических — 104, лексикоморфологических — 59, многозначных — 86, фонетических — 126, что составляет 5 процентов из общих слов словаря. В процессе нашего исследования выяснилось, что в «Диване» 457 омонимов, 217 полисемантических рядов. «Дивану лугат ат-тюрк» признан важным источником, содержащим омонимы тюркских языков. Рамиз Аскер отметил, что количество слов в этом источнике в исследованиях приводится по-разному, и это различие объяснил разным количеством омонимов и полисемантических слов в диване. Айгуль Учар отметила употребление некоторых омонимов в «Дивану лугат ат-тюрк» в современном турецком языке, сравнила значения омонимичных единиц, обратила внимание на семантические процессы. Она проанализировала появление омонимичных слов на основе многозначности на примере омонимичных единиц, используемых в современном турецком языке. Она утверждает, что в основе образования омонимов лежали исторические изменения значений. То, что омонимы наблюдаются в источниках древнетюркского языкового периода, показывает, что корневые омонимы активно использовались даже на самых ранних этапах развития тюркских языков.

В исследованиях, проводимых в узбекском языкознании, наблюдаются психолингвистические и когнитивные подходы к омонимам. Ш.Шаабдурахманов оценил омонимию как положительное явление.

Х.Джамалханов отметил, что омонимы помогают человеку глубоко мыслить. Ш.Рахматуллаев высказывая мнение о видах омонимии и процессе их образования, обратил внимание на то, что омонимия – явление, связанное с уровнем восприятия человеческого мозга. Он одним из первых заметил, что омонимия устраняется с помощью словосочетания и контекста. Отметил что, омонимию в художественном тексте можно использовать в положительных целях. В исследованиях узбекского языкознания также выделяют омофоны и омографы. По сути, эти понятия являются выражением процесса образования омонимичных отношений, и рассматривать их как смежные явления омонимам не уместно. Понятие омографа не соотносится с природой тюркских языков.

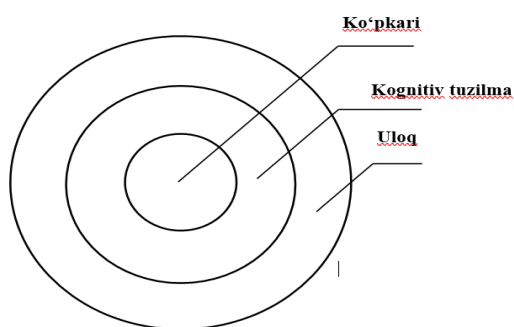
Были проведены аналитические исследования лексических омонимов современного узбекского языка. Ш.Рахматуллаев определил количество лексем, выражающих отношения омонимии: случаи с двумя омолексемами - 74,5%, случаи с тремя омолексемами - 19%, случаи с четырьмя омолексемами - 4%, случаи с пятью омолексемами - 1%, случаи с шестью омолексемами - 1,5%. В словаре Ш.Рахматуллаева объяснено 485 омонимичных рядов, из них 365 – двухкомпонентные, 93 – трехкомпонентные, 16 – четырехкомпонентные, 7 – пятикомпонентные и 4 – шестикомпонентные омонимы. Всего было аннотировано 1132 лексемы.

В возникновении омонимов также отмечают звуковые изменения и способы введения заимствованных лексем. Явлением, создающим омонимию в тюркских языках, считается синкретизм категории, специфичной для слов древнетюркского языка. В современных узбекских словах, таких как *yoz*, *tut*, *shish*, *to‘u* проявляются признаки синкретизма частей речи. Синкретизм частей речи, то есть семантическое образование омонимов наблюдается и в других тюркских языках.

И.Т. Шейкер отмечал, что омонимия и полисемия рассматриваются как система, а термины «омонема» и «семантема» используются для отдельного обозначения лексической единицы в этой системе: «Омонимия отражает лексическую микросистему языка. Единицей этой микросистемы является омонема, который принимается за лексическую единицу омонимичной системы. Омонема – это единица лексической омонимичной микросистемы языка, представляющая собой совокупность двух или более различных сем, объединённых только формальным сходством лексем. Единица полисемантической микросистемы была названа семантемой. Отмечено, что со временем семантема может превратиться в омонему.

М.Миртаджиев обосновал появление омонимов результатом развития многозначных слов. Образование омонимов в семантическом методе оценивается как продукт познавательных знаний и процессов. В исследованиях отмечена связь переносного значения слов с процессом абстрагирования при мышлении и восприятии. Способ семантического развития при образовании омонимов основывается на лингвокогнитивных факторах. Образование омонимов семантическим методом мы наблюдаем в

следующем примере. В «Толковом словаре узбекского языка» *uloq*, означающий «козленок», и *uloq*, означающий «спорт», который происходит в результате метонимии этого слова, приводятся как разные значения одного и того же слова: 1. Echki bolasi. 2. Har bir otliq o‘rtaga so‘yib tashlangan uloqni (odatda echki yoki kichikroq buzoqni) bir-biridan kuch bilan tortib olib, tezroq marraga eltib tashlash uchun kurashishdan iborat milliy sport o‘yini; ko‘pkari. 3. Shunday sport musobaqasida o‘rtaga tikilgan – so‘yib tashlangan echki yoki buzoq (O‘TIL, IV, 280) (1. Козлѐнок. 2. Национальная спортивная игра, в которой каждый всадник пытается оттащить забитого козлѐнка (обычно козлѐнка или теленка поменьше) друг от друга и как можно быстрее довести его до финиша; 3. Забитая коза или теленок, которая ставится в центре такого спортивного состязания). Слово *uloq*, означающее «спортивный вид», образовано от слова *uloq*, означающего «козленок». Процесс спортивных соревнований основан на споре и борьбе за это существо. Сегодня связь между этими словами незаметна. Основная причина в том, что вместо козлѐнка, брошенного посередине, для боя используются другие существа или предметы. В более поздние периоды использует тело (тулум) этого существа. Внимание человека на ранних стадиях было сосредоточено на козле, но позже оно было направлено на лошадь, всадника и конфликт между ними. Этот процесс служил для обеспечения различия между словами, означающими «козленок» и «спорт». Вид спорта *uloq* (*улак*) называется *ko‘pkari* (*купкары*). Этот термин сейчас активно используется в просторечии. Игра изначально сформировалась как выражение веры тюркских народов в тотем волка. На начальном этапе формирования игры *ko‘pkari* для языкового сознания говорящего было важно, чему или кому посвящен этот процесс. Позднее, в результате исторического развития, внимание концентрируется на том, что является основой процесса в языковом сознании - *uloq* (козлѐнок): *ko‘pkari*→*uloq*:

Изменения наблюдаются и во фреймах когнитивного мозга носителя языка.

Лексические омонимы образуют ряды по сходству формы и разному значению. Эти ряды различаются по количеству и содержанию омонимов. Такие различия выявляются посредством когнитивно-семантического анализа. З.Д. Попова и И.А. Стернин отмечали, что когнитивно-семантический анализ основан на лексикографическом и психолингвистическом анализе значений языковых единиц. Лексикографическое значение объясняется

логическим методом, интроспективным методом, анализом употребления слова в разных устных и письменных контекстах, методом компонентного анализа. Психолингвистический анализ проводится посредством экспериментов.

Итак, омонимы обладают следующими когнитивными свойствами: 1. Однородность формы. 2. Единообразие в произношении. 3. Разнообразие значений. 4. Формирование от двух до шести связанных рядов. 5. Специфика определенного периода развития языка. 6. Использование в одной и той же форме общения.

Сложность интерпретации омонимов заключается в наличии как минимум двух референтных структур.

В ходе исследования были проведены эксперименты по пониманию и запоминанию омонимов с участием студентов-респондентов. Задание: привести 10 примеров лексических омонимов в узбекском языке и объяснить их значения. Цель эксперимента: определить уровень знаний студентов об омонимах, их значениях, а также активности омонимичных рядов.

Группа А	Группа Б
ot – 15 (65,2%)	tut – 13 (56,4%)
soch – 11 (47,8%)	olma – 12 (52,1%)
olma – 8 (34,8%)	qo‘y – 9 (39,1%)
oq 7 – (30,4%)	oq – 8 (34,8%)
kul 7 – (30,4%)	yoz – 7 (30,4%)
ko‘k – 6 (26%)	o‘t – 4 (17,4%)
tut – 5 (21,7%)	соч – 3 (8,6%)

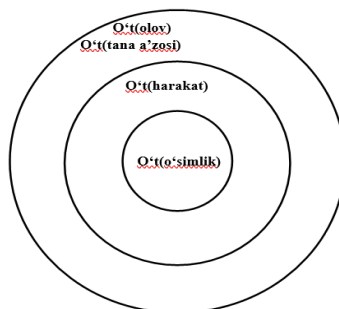
В процессе анализа результатов эксперимента было отмечено, что студентами приведены омонимы, отмеченные в учебниках и пособиях. Ввиду внимания к однородности формы многозначные слова даны как омонимы.

В омонимичные ряды, данные респондентами, вошли слова, характерные для просторечия, диалектов и архаичных единиц. В качестве омонимов принимаются также грамматические формы, эквивалентные по форме слову. В явлении омонимии имеются и случаи, не ограниченные с точки зрения историчности и сферы употребления, и они играют важную роль в восприятии омонимов.

Ментальные омонимы более многочисленны, чем лексические. В ментальных омонимичных рядах доминантные омонимы определяются на основе когнитивной интерпретации. Когнитивная интерпретация – это интерпретация, ориентированная на смысл. Содержание и структура значения основывается на описании символов. Поле когнитивной интерпретации состоит из ядра, ближней периферии, дальней периферии и внешней периферии. Например, в узбекском языке омоним *o‘t* (трава) используется в связи с нынешним графическим единообразием. *O‘t* омонимичного ряда состоит из четырех омонимов: *o‘t* I "процесс горения;

огонь”; *o‘t* II “зеленое растение, являющееся основным кормом для скота; трава”; *o‘t* III «желтовато-зеленая горькая жидкость, выделяемая из печени, желчь» (O‘TIL, V, 172); *o‘t* IV «движение».

Увиденное в письменной форме или услышанное слово «*o‘t*» прежде всего, возрождает в сознании носителя узбекского языка значение «растение». Потом на ум приходит значение «движение». Тот факт, что лексема *o‘t* со значением «растение» воспринимается и воображается быстрее, чем *o‘t* со значением «движение», объясняется ее существованием в реальном состоянии. Движение также имеет реальность, но само движение нельзя наблюдать непосредственно. Когда произносится глагол действия «*o‘t*», человек в первую очередь думает о движении ног. На ближней периферии когнитивного поля находится слово *o‘t*, которое означает «часть тела». А из внешней периферии происходит слово «*o‘t*», означающее «огонь». Слово с таким значением часто употребляется в речи из-за болезни, связанной с *o‘t* (*желчным пузырьём*). Слово *o‘t* со значением «огонь» используется редко. В слове огонь присутствует нейтральность, лексема огонь активно используется в разговорной речи.

Место омонимов, составляющих омонимичный ряд, в когнитивном поле определяется активностью употребления слов.

В следующем эксперименте респондентам были представлены предложения с омонимами. Задача заключалась в том, чтобы выделить из предложений омонимы и объяснить их значение.

По результатам эксперимента можно сделать следующие выводы об уровне знания и понимания омонимов:

1. В сознании студентов-филологов больше запоминаются примеры, приведенные при объяснении теоретических вопросов, связанных с омонимией в учебниках и пособиях: *o‘t*, *olma*, *qo‘y*, *soch*, *ko‘k*, *oq*, *ot*, *yo‘z*, *tut*.

2. Установлено, что студенты запомнили и приняли в качестве омонимов слова, которые в источниках представлены как лексические омонимы, но, по сути, не являются лексическими омонимами.

3. Употребление в ходе эксперимента образных, архаичных, диалектно-специфичных слов в качестве омонимов, а также разделение форм в составе слова показывают отличие языковой омонимии от ментальной омонимии. При ментальной омонимии установлено, что наиболее активно используемый омоним находится в ядре поля когнитивной интерпретации, а остальные члены располагаются в центральной и ближе к периферийной части когнитивного поля.

4. Доминантность омонимичного ряда объясняется частым появлением лексических омонимов, их упоминанием в источниках, частым использованием в деятельности носителя языка.

В явлении омонимии встречаются и случаи, не ограниченные по историчности и сфере употребления, и они играют важную роль в восприятии омонимов. Например, *оу I* “yerning yo‘ldoshi” (спутник земли) – *оу II* “30-31 kunlik vaqt” (месяц), *оу III* “mahbuba, yor” (возлюбленная) третий из омонимов не может образовать омонимичный ряд. Слово создает формальное единообразие в сознании носителя языка на основе его переносного значения. Когда слово *месяц* рассматривается, в сознании носителя языка оживают три реальности. Следовательно, существует разница между лингвистическими омонимами и ментальными омонимами. Ментальные омонимы являются одним из активных проявлений запоминания и усвоения значения этих единиц. Языковые омонимы также должны обладать единообразием в сфере своего использования, то есть омонимичные ряды должны использоваться в пределах литературного языка. Однако диалектные слова вступают в омонимичные отношения со словом, существующим в литературном языке, образуя ментальные омонимичные ряды. Например, слово *rahbar I* (лидер) и *rahbar II* (*mehribon*) «доброжелатель» в Шахрисабзском диалекте.

В результате анализа исследований установлено, что количество ментальных омонимов превышает количество языковых. Например, слово *irkit* не может образовывать языковые омонимы, но существует в сознании говорящего как ментальный омоним: *irkit I* “iflos” «грязный», *irkit II* “suzma qori” «мешок» или *tush I* *kosmetika* (тушь для ресниц), *tush II* *fe’l* (спускаться), *tush III* “tush”.

Тот факт, что в процессе экспериментирования в качестве омонимов принимались слова с переносным значением, архаичные и диалектно-специфические слова, а также разделение форм внутри структуры слова, свидетельствует о различии между языковой омонимией и ментальной омонимией. Установлено, что в ментальной омонимии наиболее активно используемое доминантное слово располагается в ядре когнитивного пространства интерпретации слов-омонимов, тогда как остальные члены омонимичного ряда располагаются в центральной и крайней периферийной частях когнитивного пространства. Семантический метод проявляется в форме смысловых отношений многозначных слов и синкретизма категории. Появление лексических омонимов семантическим способом зависит от совершенствования фреймов, изменения структуры фреймов в концептосфере носителей языка.

В психолингвистическом эксперименте, проведенном по усвоению и пониманию омонимов в узбекском и турецком языках, в омонимичном ряду также наблюдались омонимы, характерные просторечию, исторические и архаические омонимы. Данное положение обосновывает существование в языке лексических омонимичных рядов, нормированных в языке,

являющихся лингвистическим явлением, а также ментальных омонимичных рядов, не нормированных, связанных со средой обитания, культурными воззрениями, возрастом, мышлением, восприятием, талантом и профессиональной деятельностью носителя языка. Запись ментальных омонимичных рядов в словаре лексических омонимов показывает необходимость антропоцентрического подхода к языковым явлениям, в том числе к лексической омонимии. Ментальные омонимичные ряды в узбекском языке включают в себя диалектные слова, архаичные единицы и единицы, специфичные для просторечия, а ментальные омонимичные ряды в турецком языке охватывают диалектные слова, антропонимы, топонимы.

Лексические омонимы в узбекском и турецком языках, помимо отражения языковых особенностей этих языков, также выражают когнитивную структуру, концептосферу, языковое сознание и мышление носителей языка. Составление словарей лексических омонимичных и ментальных омонимичных рядов, формирование интертекстуальных, ментальных словарей, размещение в тезаурусах, корпусах национальных языков позволяет сохранить ментальные признаки узбекского и турецкого народов и передать их следующему поколению.

Ментальный аспект присущи также ряду синонимов и антонимов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания. – М.1960. – №5 – С. 3.
2. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 31 б.
3. Мусабаева З. Омонимы в “Дивану лугатит тюрк” Махмуда Кашгарского (XI в.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Фрунзе: 1975. – С.11.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимлари луғати. – Тошкент, 1984. – 214 б.
5. Шайкевич А.Я. О принципах классификации омонимов // Процессы развития в языке. – М., 1959. – С. 127.
6. Шакер И.Т. Лексические непроизводные омонимы – существительные и их отражение в словарях. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Воронеж, 2013. – 25 с.
7. Asker R. Divanъ Lugat-it-Türk İstatistikleri. 2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve dönemi (28-30 Mayıs 2008) [e-kitap] /Ankara: Türk Dil Kurumu, 2022. – S.64-65.
8. Uzar A. Anlambilimsel Bağlantılılık: Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık ve Eşadlılık Ayırımı [Semantic Relatedness: The Distinction Between Polysemy and Homonymy in Turkish Verbs] 2009, In S. Ay, Ö. Aydın, İ. Ergenç, S. Gökmen, S. İşsever and D. Peçenek (Eds.), Essays on Turkish Linguistics: Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics, 6-8 August 2008, – P.207 – 216.
9. Hadra Kübra, Erkinay Tamtamış. Çok Anlamlılıktan Eş Adlılığa Doğru Tarihsel Bir Yolculuk /A Historical Travel from Polysemy to Homonym folk/ed. Dergi, 2022; 28(1)-S. 109.

10. Ўзбек F. Divanu Lugati't-Türk'te Sesteş Sözcükler -2-Homonyms in Divan Luğatı't-Türk -2.Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi//Journal of Turkish World Studies. 18/2 Kış–Winter 2018. –S. 507-522.

**BADIIY MATNDA AYOL LISONIY SHAXS TIPLARI XUSUSIDA
ON THE TYPES OF FEMALE LINGUISTIC PERSONALITY IN
LITERARY TEXTS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CSUD4274

Umurzoqova Marhabo Egamberdiyevna,
filologiya fanlari doktori, dotsent
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
umurzakovamarkhabo@gmail.com
ORCID ID : 0000-0001-5658-789X

Annotasiya. Maqolada tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi, uning tiplari haqida so‘z yuritiladi. Ayol lisoniy shaxsi, tiplari, uning o‘ziga xosligini ta’minlovchi vositalar tahlil qilinadi. Ayol lisoniy shaxs nutqida qo‘llanilgan birliklarning pragmatik maqsadni yuzaga chiqarishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Lisoniy shaxs, pragmatik maqsad, pragmatik bilim, implisitlik, nutqiy akt.

Annotation. The article discusses the problem of linguistic personality in linguistics, its types. The female linguistic personality, its types, and the means ensuring its uniqueness are analyzed. The importance of the units used in the speech of the female linguistic personality in revealing the pragmatic purpose is highlighted.

Keywords. Linguistic personality, pragmatic purpose, pragmatic knowledge, implicitness, speech act.

Shaxs, uning o‘ziga xosliklari dastlab falsafiy tushuncha sifatida personologiyada, til shaxsi, til egasi sifatidagi o‘ziga xosliklari tilshunoslik nazariyasida tadqiq qilingan. Mazkur ikki fan kesishmasida yangi yo‘nalish lingvopersonologiyaning shakllanishi til egasi, undan foydalanuvchi sifatida shaxsning yangi qirralarini ochishga ehtiyojning ortib borishi natijasida shakllanganligi ilmiy adabiyotlarda qayd etiladi. O‘zbek tilshunosligida ham mazkur masala qator tadqiqotlar uchun obyekt bo‘lgan bo‘lsa-da, hali tadqiqini kutayotgan jihatlarining ko‘pligi uning ko‘pqirrali hodisa ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

“Inson tildan foydalanish jarayonida uni o‘z izmiga solishga harakat qiladi, o‘z navbatida til ham insonning ijtimoiy shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Bu holat tilshunoslikda tilda inson omili muammosini o‘rganish zaruriyatini yuzaga keltiradi” [Лутфуллаева, Худойберганава, 2017: 35]. Tilshunoslikda lisoniy shaxs tushunchasiga turlicha yondashuvlar, qarashlar, ta’riflar berilgan. Bular ichida Y.N.Karaulovning lisoniy shaxsga bergan ta’rifi va lisoniy shaxs strukturasining uch darajasi (verbal-semantik, kognitiv, pragmatik) [Капулов, 2010] ko‘pchilik tarafidan e’tirof etiladi.

Muayyan yozuvchi ijodiga xos asar qahramonlarining nutqini pragmatik aspektda tahlil qilish yozuvchining lisoniy shaxs tiplarini yaratish, tildan foydala olish mahoratini ko‘rsatib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ulug‘bek Hamdam asarlarida ayol jinsiga mansub turli-tuman lisoniy shaxs tiplari turli leksik vositalar, qurilishi o‘ziga xos sintaktik birliklar vositasida namoyon bo‘ladi. Ona ijtimoiy maqomidagi ayol lisoniy shaxsining o‘ziga xosliklari xususida so‘z yuritganimizda [Umurzakova, 2024] o‘zbek onasi lisoniy shaxsini yozuvchi mahorat bilan voqelantirganligining guvohi bo‘lganmiz. Quyida U.Hamdamning ayrim hikoyalari misolida ayollar lisoniy shaxs tiplari haqida so‘z yuritamiz.

Sarlavha asarni o‘qishga kitobxonni tayyorlaydi, uning nima mavzu haqida so‘z yuritishiga ishora qiladi. “Olisdagi Dilnura” hikoyasidagi personaj Dilnuraning ismi bejiz sarlavhaga chiqarilmaganligini kitobxon insoniylik, odamgarchilik, qarindosh-urug‘chilik munosabatlarini unutgan, undan ancha uzoqda bo‘lgan Kozimjon shaxsiga ishora tarzida tushunadi. “Dilyora” hikoyasida esa o‘z qalb tug‘yonlari bilan kurashayotgan, ammo buni oshkor etishni, tan olishni istamagan Dilyora ismining ham bejizga qo‘llanilmaganligi hikoya so‘ngida oshkor bo‘ladi. Yozuvchining sarlavhadan ko‘zlagan pragmatik maqsadi lisoniy bilimlari yetarli bo‘lgan kitobxon tomonidan anglashiladi. Keltirilgan hikoyalardagi ayol personajlar erkak personajlarga qaraganda kuchli shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. O‘z ta’sirini o‘tkaza olish, erkaklarni o‘z izmiga solish, ularga ta’sir o‘tkazishning turli yo‘llarini topa olishi bilan ayollar oldingi mavqeni egallaydi. “Olisdagi Dilnura” hikoyasida Sanam epizodik qahramon sifatida namoyon bo‘ladi. Sanamning so‘zlashuv ohangidan, qo‘llagan leksik birliklaridan ayolning Kozimjonni unga kerakli bo‘lgan tilla buyumni olib berishga majbur qilish maqsadini ilg‘ab olish qiyin emas. Muloqotdan ko‘zlangan pragmatik maqsad – majburlash amalga oshadi. “Nutqiy muloqot maqsadi ikki sathlidir, ya’ni nutqiy harakatda axborot uzatish va kommunikativ pragmatik maqsad voqelanadi. Birinchisida so‘zlovchining maqsadi axborot etkazish yoki olish. Ammo axborot almashinuvi harakatlari faqat biror xabar berish yoki so‘rash bilan chegaralanmaydi. Bu harakatlar ijrosidan so‘zlovchi va tinglovchining talabini, qiziqishini qondirish maqsadi ham ko‘zlanadi. Bu esa pragmatik vazifaning bajarilishidir” [Caфapов, 2008: 85-86]. Muloqot Sanamning *Turkiya tillalari kepti* gapi bilan boshlanadi. Gapdan faqat axborot berish emas, bu haqida avval ham suhbat bo‘lganligiga ishora bor. Buni keyingi *Aytuvdim-u anuvinda* gapi ham to‘ldiradi. Yozuvchi Sanam va Kozimjon o‘rtasidan telefondagi suhbat orqali ayolning o‘z gapini o‘tkaza oladigan shaxs ekanligini ko‘rsatib bergan. *Ikki ming dollar. Komplekt. Zanjir, uzuk, sirg‘a... Nima achchig‘ingiz chiqyaptimi? Mayli, kerak emas...* . Sanam nutqidagi qisqalik, har bir leksik birlikni alohida atov gap sifatida shakllantirishi qahramon nutqiga keskinlik berishida xizmat qilgan. Kommunikativ aloqada ayolning erkak kishini har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da, ko‘ndirish, maqsadiga erishish uchun tayyorligi *Erkak zoti qop-qop va’dani berarkanu bajarishga kelganda...* gapi orqali yuzaga chiqqan.

“Olisdagi Dilnura” hikoyasidagi qiz hali yosh, sodda, bolalarcha to‘g‘riso‘zlikni namoyon qilgan lisoniy shaxs sifatida shakllantirilgan. Otasidan

ajralgan qizning ayriliq g‘ami, otasini asrab qola olmaganlik armoni *Tegmanglar menga! Ketinglar! Katta deb sizlarni shu paytgacha eshitdim. Endi bas! Ertaklaringni borib bollaringga aytinglar... yo ‘qolinglar!..*”, *“Endi dadang bo‘lib qoldimi? O‘lganda!.. Tirigida nima qip berding, a?!..Xotinchang bilan bolangdan ortmading-ku!..* kabi gaplarda qo‘llanilgan *yo‘qol, o‘lganda, xotinchang* kabi leksik birliklar orqali konfliktiv nutqiy akti yuzaga keladi. *Katta deb sizlarni shu paytgacha eshitdim gapidan “endi eshitmayman”, Ertaklaringni borib bollaringga aytinglar gapidan “yosh bola emasman”, Endi dadang bo‘lib qoldimi? O‘lganda!.. gapidan “tirigida yo‘qlamading”* kabi ma‘nolar anglashiladi. Dilmura nutqidagi so‘zlar tahlili alamzada, kutilmagan fojidan esankirab qolgan, eng yaqin suyanchig‘idan ajralgan qiz qiyofasini yaratishda qo‘l keladi. “Muloqot maqsadi oddiygina axborot almashish bilan chegaralanib qolmaydi, axborot uzatishdan «hamkor»ga (tinglovchiga, kitobxonga) ta’sir o‘tkazish, uni biror narsaga ishontirish, bo‘ysundirish, harakatga undash so‘zlovchilar tomonidan o‘z maylini, birovni yoki biror narsani yoqtirish-yoqtirmasligini, norozilik, hayrat kabi pragmatik maqsadlar, nutqiy harakatlar, munosabatlar kuzatiladi. Bunday munosabatlar ayniqsa gender belgili so‘zlarda o‘ziga xos ifodalanadi” [Кўчибоев, 2015:38].

“Dilyora” hikoyasining qahramoni lisoniy shaxsini shakllantirishda ayol hayotining asosiy mazmuni – oila, er, qaynona, bola, ish, turmush kabi tushunchalarni ifodalovchi birliklar qo‘llanilganligi kuzatiladi. Hikoya qahramoni Diyoraning lisoniy shaxs sifatidagi portreti asosan ichki nutq ko‘rinishida yuzaga chiqadi. Atrofdagi voqeliklardan ta’sirlanish, o‘z-o‘zini taftish qilish, baholash ko‘pgina o‘zbek ayollariga xos xususiyat bo‘lganligi bois hikoyani o‘qigan kitobxon o‘ziga ham tashqaridan nazar solishga urinadi. *Bobomning zamonida tushgan edi konsertga, o‘zim avtobusga o‘tirib borib kelaveraman* kabi gaplarda ro‘zg‘or deb o‘zini unutgan ayol shaxsining lisoniy qiyofasi gavdalantiriladi. O‘zi bilan o‘zi kurashayotgan, tashvish va quvonch chegarasini yo‘qotib qo‘ygan ayolning quyidagi nutqiga e’tibor beraylik: *Muammo? Qanaqa muammo? Nima degani o‘zi muammo? Bizning oilamiz lahjasida muammo degan so‘zning o‘zi yo‘q.* Yozuvchi kundalik tashvishlarga engilmaydigan, sabrli, mehnatkash o‘zbek ayoli lisoniy shaxsini Dilyora obrazi orqali ko‘rsatib beradi. Ammo hikoya so‘ngida Dilyora dil yoradi. Qizining ko‘ksiga bosh qo‘yib yig‘laydi. Ovutayotgan qiziga *Parvo qilma, parvo qilsang, ko‘ngil nimalarni tusamaydi, deysan. Unga quloq solib o‘tirsang, bu yoqda hayot qopketadi-ku* gapi bilan yana turmush, hayot, oila deb o‘zini o‘qqa-cho‘qqa uradigan ayol qiyofasiga qaytadi. Yozuvchining qahramoniga tanlagan ismi pragmatik maqsadni yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. “Ismlar asosan real voqelikdagi obyektlarning ifodachisi bo‘lganligi sababli, matn muallifi pragmatik maqsadini ro‘yobga chiqarishda ularga ko‘proq e’tibor beradi” [Худойберганова, 2013:56.]. Buni yuqorida tahlil qilib o‘tgan hikoya qahramonlariga qo‘yilgan ismlar misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning qahramonlari kitobxonga begona emas. Kitobxon unday odamlarni kunda ko‘rishi,

uchratishi mumkin. Yozuvchining mahorati ularning nutqida o‘ziga xoslikni bera olgan, ayrica, o‘zgalarga o‘xshamaydigan lisoniy shaxs tiplarini yarata olgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2010
2. Кўчибоев А. Матн прагматикаси. – Самарқанд. 2015. – 123 б
3. Лутфуллаева Д., Худойберганова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. 6-сон. – Б. 35-41
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. 318 б.
5. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент:Фан, 2013.
6. Ҳамдам У. Тўлин ой қиссаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 360 б.
https://www.researchgate.net/publication/383806507_SOCIOPRAGMATIC_FEATURES_OF_THE_LANGUAGE_IDENTITY_MOTHER

**O‘ZBEK TILI MULTIKORPUSI – ZAMONAVIY TA’LIMiy TIZIM
THE UZBEK LANGUAGE MULTICORPUS – A MODERN
EDUCATIONAL SYSTEM**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MKYZ2216

Abjalova Manzura Abdurashetovna

filologiya fanlari doktori (DSc), professori v.b.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasi

abjalova.manzura@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1927-2669

Annotatsiya. *Tabiiy tilni qayta ishlash sohasining zarurati har bir til taraqqiyoti uchun dolzarb. Aynan o‘zbek tili qo‘llanish ko‘lamining oshishi, dunyo tillari qatorida nufuzga ega bo‘lishida ham uning raqamli texnologiyalar tiliga moslashtirilib, undagi resurslarning qayta ishlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiiyki, o‘zbek tilida har bir sohaga oid matnlar mavjud. Demak, ularni umumiy bir platformaga birlashtirish katta va sertarmoq ma’lumotlar bazasining yuzaga kelishiga olib keladi. Shu maqsadda o‘zida 20 turdagi til korpusini jamlagan o‘zbek tili multikorpusi yaratildi. Mazkur maqolada uzcorpora.uz multikorpusi (<http://uzcorpora.uz/>), uning tuzilishi, lingvistik imkoniyatlari va uni zamonaviy ta’limiy tizimda qo‘llashning ilmiy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada korpusning statistik tahlil xususiyatlari yoritilgan hamda ularning tilshunoslik, leksikografiya, ta’lim va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalaridagi amaliy ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan. Multikorpusning o‘zbek tilining raqamli infratuzilmasini rivojlantirishdagi o‘rni ochiqqlangan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, multikorpus, korpus lingvistikasi, uzcorpora.uz, NLP, morfologik tahlil, ta’lim tizimi.*

Annotation. *The necessity of natural language processing is relevant for the development of every language. It is the adaptation of the Uzbek language to the language of digital technologies and the processing of its resources that plays an important role in increasing the scope of use of the Uzbek language and its prestige among world languages. Naturally, there are texts in the Uzbek language related to each field. Therefore, combining them into a single platform leads to the creation of a large and networked database. For this purpose, a multicorpus of the Uzbek language was created, which includes 20 types of language corpora. This article analyzes the multicorpus uzcorpora.uz (<http://uzcorpora.uz/>), its structure, linguistic capabilities, and the scientific basis for its application in the modern education system. The article also highlights the features of statistical analysis of the corpus and shows their practical significance in the fields of linguistics, lexicography, education, and natural language processing (NLP). The role of the*

multicorpus in the development of the digital infrastructure of the Uzbek language has been revealed.

Keywords: *Uzbek language, multicorpus, corpus linguistics, uzcorpora.uz, NLP, morphological analysis, education system.*

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi tilshunoslik tadqiqotlariga ham yangi ilmiy yondashuvlarni olib kirdi. Tilni o'rganish, o'qitish va tahlil qilishda korpus lingvistikasiga asoslangan yondashuv bugungi kunda eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Jahon amaliy tilshunosligida korpus lingvistikasi masalalarining tadqiqi XX asrning ikkinchi yarmida yangi bosqichga ko'tarildi [McEnery & Hardie, 2012], [Leech, 1992]. Shu davrda ingliz tilining ilk yirik korpusining yaratilishi boshqa tillar uchun ham elektron korpuslarni shakllantirish jarayoniga kuchli turtki bo'ldi. Hozirgi bosqichda tabiiy tillarning lingvistik modellarini yaratish, nutqiy imkoniyatlarini kompyuter tizimida ifodalash, shuningdek, tilga oid masalalarni axborot texnologiyalari va metodlari asosida o'rganishda korpus muhim obyekt sifatida qaralmoqda. Tabiiy tillarning barqaror rivojlanishi va milliy sofligini saqlash dolzarb bo'lgan bugungi davrda tillarning elektron korpuslarini yanada mukammallashtirish hamda yangi korpus texnologiyalarini ishlab chiqish zamonaviy lingvistikaning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, uzcorpora.uz multikorpusi [1] o'zbek tili uchun yaratilgan ko'p tur bazaga ega yirik lingvistik resurs bo'lib, u o'zbek tilining turli janr va uslublardagi matnlarini birlashtirgan ko'p maqsadli platforma hisoblanadi. Shu kunga qadar Alisher Navoiy mualliflik korpusining yaratilib, ayni damda foydalanilayotganligi o'zbek korpusshunosligi yutuqlaridan hisoblanadi [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10].

Til korpuslari ba'zi manbalarda lingvistik (leksik) korpus, matnlar korpusi kabi terminlar bilan ham tilga olinadi. Ular muayyan lingvistik muammolarni hal qilishga mo'ljallangan vosita bo'lib, saralangan va teglangan elektron shakldagi matnlar majmuasi hisoblanadi va pragmatik ahamiyatga ega yirik elektron baza sanaladi [Abjalova, 2022]. Korpus lingvistikasi konsepsiyasi tabiiy tilni o'rganish va tahlil qilishni nazariy lingvistik modellar bilan emas, real matnlar bazasi orqali amalga oshirilishi kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Bu yondashuv an'anaviy lingvistikaning qoidalarga asoslangan tahlilidan farq qilib, empirik dalillar (tajriba, kuzatish va real ma'lumotlarga asoslangan fakt yoki isbot)ga asoslanadi. Demak, korpus lingvistikasining mahsuli til korpuslari tilni empirik jihatdan o'rganishda muhim vosita hisoblanadi.

Uzcorpora.uz – o'zbek tilining ko'p maqsadli (multifunksional) korpuslarini mujassamlashtirgan platforma bo'lib, u tilshunoslik tadqiqotlari, ta'lim va NLP tizimlarida foydalanish uchun mo'ljallangan. Ayni damda multikorpus tarkibida 20 milliondan ortiq so'zshakllar mavjud bo'lib, ular badiiy, ilmiy, publitsistik va rasmiy-idoraviy uslublardagi matnlarni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan u o'zbek tilining zamonaviy holatini aks ettiruvchi empirik til bazasidir. Unda quyidagi turdagi korpus bazalari jamlangan:

1. Umumiy korpus

2. Gazetalar korpusi
3. Ijtimoiy tarmoqlar korpusi
4. Ta’limiy korpus
5. Bolalar adabiyoti korpusi
6. Badiiy matnlar korpusi
7. Uslubiy xoslangan matnlar korpusi
8. Mualliflik korpuslari
9. Poetik matnlar korpusi
10. Diniy matnlar korpusi
11. Parallel korpuslar
12. Tarixiy matnlar korpusi
13. Urg‘uli matnlar korpusi
14. Ilmiy manbalar korpusi
15. Rasmiy matnlar korpusi
16. Jadid manbalari korpusi

Xususan, ta’limiy korpus o‘quv maqsadida yaratilgan va o‘quv jarayonida foydalanishga mo‘ljallangan matnlar to‘plamining elektron shakldagi, tizimlashtirilgan va tahlilga moslashtirilgan ko‘rinishidir. U ta’lim tizimidagi darsliklar, topshiriqlar, o‘quv materiallari, testlar, o‘quvchilarning yozma ishlari va boshqa resurslarni o‘z ichiga oladi. Ushbu korpus til o‘rganish, fanlarni o‘qitish yoki pedagogik tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Gazetalar korpusi – gazeta maqolalari asosida tuzilgan elektron matnlar to‘plami. U turli vaqtlarda, turli mualliflar tomonidan yozilgan gazeta materiallarini o‘z ichiga oladi va tilshunoslik, jurnalistika, sun’iy intellekt (AI) hamda sotsiologik tadqiqotlarda muhim rol o‘ynaydi.

Multikorpusning lingvistik va texnik xususiyatlari. Ma’lumki, til o‘rgatishda, umuman, ta’limda korpuslardan lingvistik baza sifatida foydalanish ahamiyatli hisoblanadi. Shu bois mazkur multikorpusda o‘zbek tilidagi matnlarning nutqiy uslublarga xoslangan maxsus bazasi ham yaratilgan bo‘lib, bu o‘z o‘rnida muayyan leksik birlikning uslublararo qo‘llanishini tahlil qilish, ma’lum uslubga xos konkordanslar massivini topib, ularni pragmatik tahlil qilish imkonini ham beradi. Multikorpus quyidagi lingvistik va texnik imkoniyatlarni taqdim etadi:

a) matnlar xilma-xilligi: turli janr va uslublardagi matnlar korpusga jamlangani sababli, o‘zbek tilining leksik-semantik boyligini, grammatik qurilishini va uslubiy farqlarini o‘rganish imkonini beradi;

b) morfologik teglash (POS tagging) [11], [15]: korpusdagi har bir birlik morfologik jihatdan tahlil qilingan bo‘lib, so‘z turkumi, grammatik kategoriyalari va affikslari ko‘rsatilgan. Bu esa avtomatik analizatorlar va til modellari uchun zarur ma’lumot manbai hisoblanadi;

c) lemmalash va stemming [13], [14]: leksik bazadagi so‘zlarning asosiy shakli (lemma) aniqlangan bo‘lib, bu avtomatik tahlilni soddalashtiradi va statistik hisoblarni aniqroq qiladi.

d) Statistik ma’lumotlar: korpusdan unigram, bigram, trigram va boshqa n-gram tahlillarini olish mumkin. Bu o‘zbek tilining strukturasini matematik modellar orqali chuqur o‘rganish imkonini beradi.

Shu o‘rinda N-gram terminini ochiqlab o‘tamiz. N-gram – bu matndagi ketma-ket kelgan N ta birlik (“gramma” – yozuv, birlik: so‘z, harf, morfema, belgi va h.k.)ning kombinatsiyasi. Ikki element ketma-ketligi – bigramma, uch element ketma-ketligi esa trigramma deyiladi. Masalan:

- Unigram (1 gram) → bitta birlik: *kitob*
- Bigram (2 gram) → ikki birlik: *kitob o‘qimoq*
- Trigram (3 gram) → uch birlik: *kitob o‘qib chiqdi*

O‘rinli savol mavjud: N-gram metodmi yoki model?

Javob: N-gramni metod sifatida ham, model sifatida ham tilshunoslik va NLPda ishlatishadi. (Bu haqda batafsil [Abjalova, Rashidova, 2025:248-250])

Uzcorpora.uz multikorpusining qo‘llanish sohalari. Uzcorpora.uz multikorpusi ko‘p bazali til korpusi bo‘lgani bois u quyidagi sohalarda ahamiyatli hisoblanadi:

1. Tilshunoslik tadqiqotlarida: Korpus lingvistikasi yondashuvi asosida o‘zbek tilining leksik, morfologik, sintaktik va semantik tizimlari zamonaviy tahlil vositalari orqali o‘rganilmoqda.

2. Leksikografiya va terminografiya: Multikorpus real til materiallarini tahlil qilish asosida yangi elektron lug‘atlar, termin bazalari va semantik tarmoqlarni yaratishda qo‘llanilmoqda.

3. Ta’lim tizimida: Korpusdan o‘zbek tilini o‘qitishda, ayniqsa, chet elliklar uchun o‘zbek tili (Uzbek as a foreign language) kurslarida foydalanish samarali natija beradi.

4. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)da: uzcorpora.uz o‘zbek tilidagi avtomatik tarjima, nutqni tanish, sentiment tahlil, matnni avtomatik teglash va til modellari yaratishda asosiy lingvistik resurs sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, uzcorpora.uz multikorpusi o‘zbek tili uchun ilmiy, ta’limiy va texnologik jihatdan zamonaviy tizim hisoblanadi. U tilshunoslikdagi empirik tahlillarni rivojlantiradi, o‘zbek tilining raqamli resurslarini kengaytiradi va sun’iy intellekt asosidagi ishlanmalar uchun fundamental bazani ta’minlaydi. Mazkur multikorpus o‘zbek tili ta’limi va ilmiy tadqiqotlarida yangi paradigma – korpusga asoslangan o‘qitish va tahlil metodologiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. uzcorpora.uz – O‘zbek tili multikorpus platformasi (<https://uzcorpora.uz>)
2. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge University Press.
3. Leech, G. (1992). *Corpora and Theories of Linguistic Performance*. Longman Linguistics Library.

4. Abjalova M., G‘ulomova N. Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova, N.S. G‘ulomova. – Navoiy, 2023. – 216 b.
5. Abjalova M. Alisher Navoiy mualliflik korpusi: imkoniyatlari va foydalanish yo‘riqnomasi. – Toshkent: BookPrint, 2024. – 163 b.
6. Sirojiddinov Sh., Abjalova M., Normamatov S., Gulomova N. “The Problem of the Archaic Words’ Semantic Description in the Alisher Navoi Authorship Corpus,” 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 26-28 october, 2024. Antalya, Turkiye, – pp. 48-53.
7. Abjalova M., Gulomova N. Author’s Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546
8. Abjalova M., E. Adalı and O. Iskandarov, “Educational Corpus of the Uzbek Language and its Opportunities,” 2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Burdur, Turkiye, 2023, pp. 590-594, doi: 10.1109/UBMK59864.2023.10286682.
9. Abjalova M., Gulomova N. Creation of a Linguistic Database for Alisher Navoi Authorship Corpus. Одиннадцатая международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TURKLANG 2023» Труды конференции. – Qozon: Tatariston Respublikasi Fanlar akademiyasining nashriyoti, 2023. – С. 659-669.
10. Abjalova M. Alisher Navoiy mualliflik korpusi: dolzarbligi, zarurati va ahamiyati // “Global integratsiya sharoitida turkey tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar” mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. – Toshkent, 2024. – B. 566-572.
11. Abjalova M. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo‘llanma / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110 b.
12. Abjalova M., Rashidova U. Tilshunoslikning mantiqiy asoslari: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2025. – 210 b.
13. Abjalova M. O‘zbek tilidagi mantlarni avtomatik morfologik tahlil qilishda lemmatizatsiya va stemming jarayoni. // O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika, – Toshkent: ToshDo‘TAU, 4 /2024. – B. 6-21.
14. Abjalova M., Eşref Adalı, Adilova M. “The Process of Lemmatization and Stemming in the Automatic Morphological Analysis of Uzbek Texts,” 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 26-28 october, 2024. Antalya, Turkiye, – pp. 101-106.
15. Abjalova M. Tagging and Annotation of Corpus Units. // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics ISSN: 2835-1924 Volume 2|No12|Dec-2023.–PP.103-107.<https://inter-publishing.com/index.php/IJLLAL/article/view/3228/2733>

**РОЛЬ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ В
СОЦИОКУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИИ СТУДЕНТОВ
TALABALARNI IJTIMOIIY- MADANIY KOMPETENCIYASINI
RIVOJLANTIRISHDA O‘ZBEK URF-ODATLARINING O‘RNI
THE ROLE OF UZBEK TRADITIONS IN DEVELOPING SOCIO-
CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DVHG1275

Рузметова Новваль Вахабджановна

DSc, доцент

Ташкентский государственный
юридический университет,

novval_r@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль узбекских традиций в социокультурном развитии студентов. Образовательная сфера считается основным хранителем всех традиций и культурного наследия, которое образовывалось на территории Узбекистана. Естественно, в образовательных целях вспоминаются не только светлые и позитивные стороны, а и сомнительные негативные, как пример того, что некоторые традиционные компоненты формировались не благодаря, а вопреки историческому развитию территории. Одновременно с этим, образование позволяет создавать, продумывать и реализовывать на практике уникальные собственные педагогические традиции, что будут характеризовать только узбекский народ.

Ключевые слова: образование, компетенции, гуманистическая культура, воспитание, традиции, культурные ценности, компетентностный подход.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘quvchilarning ijtimoiy-madaniy rivojlanishida o‘zbek an‘analarining o‘rni ko‘rib chiqiladi. Ta’lim sohasi O‘zbekistonda shakllangan barcha an‘analar va madaniy merosning asosi hisoblanadi. Tabiiyki, tarbiyaviy maqsadlarda nafaqat yorqin va ijobiy tomonlari esga olinadi balki salbiy tomonlar, ya’ni an‘anaviy komponentlar hududning tarixiy rivojlanishi tufayli rivojlanganini ko‘rishimiz mumkin. Shu bilan birga, ta’lim sohasi faqat o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan noyob pedagogik an‘analarni yaratish, tasavvur qilish va hayotga tadbiq etish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: ta’lim, kompetensiyalar, gumanistik madaniyat, tarbiya, an‘analar, madaniy qadriyatlar, kompetensiyaga asoslangan yondashuv.

Annotation. This article examines the role of Uzbek traditions in the sociocultural development of students. Education is considered the primary custodian of all traditions and cultural heritage that developed in Uzbekistan. Naturally, for educational purposes, not only the bright and positive aspects are recalled, but also the dubious negative ones, as an example of how some

traditional components were formed not thanks to, but in spite of, the historical development of the territory. At the same time, education allows us to create, develop, and implement unique pedagogical traditions that will characterize only the Uzbek people.

Keywords: *education, competencies, humanistic culture, upbringing, traditions, cultural values, competency-based approach*

Сейчас народ Узбекистана находится в периоде серьезных перемен. Все сферы существования человека активно начали преобразовываться, адаптироваться под те реалии, что формируют новое поколение. Это касается. социальной политики, культуры, экономических вопросов, но больше всего потерпели изменений – это моральные устоявшиеся правила, ценностные ориентиры культурного развития народа за счет того, что новые периоды развития постепенно вынудили народ Узбекистана перейти от коллективного развития общества к индивидуальному, многие всерьез начали задаваться вопросом о правильном и всестороннем развитии личности. Это важно, так как каждый человек по-своему уникален, независим, но при этом способный непосредственно влиять на развитие народа государства.

В настоящем самым важным и ключевым будет поиск собственного места личности, ее влияние на судьбу как человека, так и страны. Если с экономической стороны для государства приоритетными будут глубокие действенные реформы, то с духовной стороны все чаще рассматривают процесс очищения. Теперь наиболее важной единицей общества для государства считается гражданин с нравственной личностью, сильным чувством патриотизма, инициативностью и сильными принципами, и достоинством. То есть, современный гражданин в первую очередь считается самостоятельной ячейкой, которая обязана умело интегрироваться в общие новые устои, которые постепенно формируют новые пути развития страны.

Достаточно часто можно заметить, что приоритетным для развития личности становится уникальная, народная мудрость, способная показывать личную идентичность, способы и стороны воспитания и обучения. Гуманистическая культура достаточно давно стала основой для развития успешной и перспективной личности, что будет полезна стране. Но эта самая культура в обязательном порядке будет формироваться из узбекской мудрости, творчества народа и истории. Уже было несколько ярких примеров, как неответственное отношение до традиций, исторической глубине народа создает проблемы между предыдущим и нынешним поколением. То есть, формирование личности при подобных усложнениях нельзя назвать полноценным. Благодаря возрождению истинной узбекской культуры, возрождению традиций, уважение к прошлому и настоящему будет способствовать полноценному раскрытию потенциала личности человека в решении многих проблем, включая и личную идентичность. Только в таких условиях, когда нынешнее поколение будет максимально

сильно приближено к традициям и истории родного народа удастся восстановить те идеалы и принципы, которые постоянно корректировали развития народа.

К сожалению, в сегодняшних реалиях развития Республики Узбекистан, народные традиции, обычаи сложно назвать полноценным фактором, что сможет повлиять на развивающееся современное общество. Из-за этого многие серьезно заявляют, что узбекская культура, недостаточно востребованная для формирования современного общественного сознания, в частности это касается духовно-нравственного аспекта и опыта предыдущих поколений. Остановившись на данной проблеме Президент Республики Узбекистан Мирзиёев Ш.М. справедливо отмечает: «для дальнейшего развития нашего народа дальнейшее развитие страны буде опираться на народные многовековые традиции, обычаи, условное историческое наследие народа» [2020;1]. Необходимо использовать все могущество государственного аппарата и ресурсы, чтобы будущее поколение имели современные знания и умения, которые были сформированы на исключительно узбекских основах. То есть, нужно сформировать такую систему социальной политики, чтобы при изучении и освоении нового, иностранного не возникало желания сменить постоянное место жительства.

По данному вопросу Булатов С.С. отмечает: «Все без исключений люди обязаны формировать свою личность исходя из узбекских традиций и обычаев. Это способствует глубокому формированию чувства патриотизма, гордости за страну, желание стать полноценным гражданином, который будет стремиться не только достичь собственных целей, но и способствовать развитию государства» [2014; 2].

Ключевский В. О. также не смог обойти стороной этот вопрос. Он считал, что “без этого большого богатства народа, современный человек, или человек через тысячу лет, моментально разучится многим фундаментальным вещам. Если потерять этот большой источник народной мудрости, то человеку придется вновь все строить с самого начала [80;3]. Нажмидинова К.У. о значимости узбекских народных традиций отмечает: «рассматривая многовековые традиции узбекского народа, можно заметить, что практически все созданные обряды, обычаи и так далее, формируются на педагогических основах”. [99; 4].

Проблема в данной сфере имеет достаточно много корней, но одной из наиболее весомых легко считать процесс национального возрождения культуры, традиций и обычаев народа. Благодаря этому возможен процесс идентификации себя, как отдельного, самостоятельного и сплоченного народа, который имеет собственные правила, нормы, мораль и направления развития. К сожалению, в истории Узбекистана присутствуют периоды, когда из-за навязывания чужой идеологии, превосходства научного процесса и сильного влияния политико-идеологических постулатов происходило достаточно серьезное искажение национального сознания, а соответственно и падение значимости исконных традиционных форм узбекской культуры.

Узбекская культура развивалась на протяжении многих веков. Несмотря на регулярные внешние агрессивные силы, ей удавалось сохранять свою уникальную первобытность и культуру, и в настоящее время имеющиеся сокровища народной мудрости воспринимаются, как неописуемый, глубокий колодезь, где присутствует неповторимость, красота, уникальность культуры узбекского народа. Начиная с 1991 года начался полноценный новый этап истории, который по праву может называться временем возрождения собственной неповторимой культуры, самобытности.

Благодаря тому, что Узбекистан стал независимым государством, начало формироваться совершенно новое направление культурного развития, которое опирается на социальную, историческую и природно-географическую основу, как это исторически и происходило. Этот медленный процесс больше напоминает условное возвращение к истокам, нежели новое создание самобытности народа. За счет подобного фактора народности, единства нации, культура обретает уникальные черты. Все же понимают, что без национальной культуры в принципе не может существовать. Несмотря на возвращение к истокам, современная культура народа все равно будет иметь собственные отличительные черты, как как существуют дополнительные стороны влияния, включая простоту путешествий в другие страны, научный прогресс и так далее. исходя их такого нельзя говорить о том, что современная культура народа – это всего лишь копирование уже старых исторических периодов. Такое заблуждения наоборот, полностью разрушает само понятие народного определения. Только развитие народа с упором на современные условия способствуют тому, что создается новый узбекский народный формат, который не только умело балансирует с историческими традициями, но и прекрасно интегрирует в них те тенденции, что являются основополагающими в конкретное время. То есть, современное развитие узбекского народа невозможно представить без новаторства, внедрения в вековые традиции прогресса, или же медленная замена устаревших обычаев и традиций на новые, которые будут прекрасно балансировать в настоящее время.

Рассмотрим подробнее «узбекскую народную традицию» - это условное идеальное представление национального уникального своеобразия узбекского народа, этническая идентичность народа, а не только этнографический показатель народного единства и идентичности.

Наряду с этим узбекские народные традиции занимают ключевое место в модели духовных и идеологических стороны воздействия на человеческое сознание при формировании нового поколения. Реализовать подобное глобальное изменение силой для реализации Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан выдвинутой Президентом страны Ш.М.Мирзиёевым.

В свою очередь, процессы глобализации вызвали кризис идентичности по всему миру. Сегодня формируется мир, который состоит преимущественно из рынков, сетей, индивидуумов и стратегических

организаций, транснациональных корпораций. Этот мир не взывает к важности сохранения культурного плюрализма и к какой-либо форме самобытности.

Вместе с тем, в современных условиях ослабления моральных идеалов, происходит вымывание истинного национального самосознания людей, гордости за свою страну. В этих условиях актуальным становится вопрос подготовки специалистов в области технического образования, теория и практика подготовки которых должна быть основана на лучших образцах культуры и национальных традиций узбекского народа. Использование ценностей узбекских народных традиций, позволяет обновлять содержание профессионального образования с опорой на социокультурную установку.

Поскольку в широком педагогическом смысле воспитание понимается как целенаправленное формирование у личности нравственных качеств, отвечающих требованиям общественной морали через систематическое воздействие на их сознание, чувства и поведение, то педагогическая роль узбекских народных традиций видится в передаче накопленных и подкрепленных временем ценностей, в том числе духовных и нравственных, старшими поколениями младшим.

Таким образом, педагогическая роль в усвоении узбекских народных традиций происходит через целенаправленное воспитательное воздействие на молодежь со стороны образовательных учреждений Узбекистана, что обуславливает необходимость реформирования имеющегося процесса воспитания просветительской направленности и включения в учебные программы учреждений профессионального образования обязательного курса, осещающего, наряду с другими нормами, сущность узбекских народных традиций.

Наряду с этим формирование и изменение узбекских народных традиций в разные исторические эпохи всегда было связано с стремительным развитием потребностей и интересов народа. Проще говоря, подобная тенденция развития позволяла в полной мере все функции традиций получить собственное важное место в развитии. Перейдем к более подробному изучению некоторых факторов, которые больше всего повлияли на стабильное развитие социума на территории республики. В частности, это ценностная ориентация, воспитательный процесс, социальное регулирование.

Также стоит отметить, что в узбекской народной традиции присутствуют достаточное количество уникального опыта, что сформирован в уникальных исторических условиях на территории Узбекистана в разные исторические времена. Поэтому можно условно определить два важнейших блока, согласно которым присутствуют характерные черты узбекской синтетичности. Первый блок “знаниевый” (знания, сокровищница мудрости народа) и практический (все действия, события и поступки этнической группы), которая исторически развивалась на территории современного Узбекистана.

Подробнее о первом “знаниевом” блоке, который иными словами

представляет собою достаточно сильный информационный источник, где прописаны с помощью культурных средств все особенности быта, существования народа предыдущих поколений, а также те традиции, обычаи, поверья, которые передаются из одного поколения к другому. Второй блок представлен любой деятельностью человека, которая в результате создает материальную или духовную ценности. Сюда же можно дописать формы и методы воспитания, мораль, этикет, поведение, опыт отношений между людьми, семейные особенности и так далее.

Если же рассматривать узбекскую народную традицию, как большим источником народного опыта, то важно упомянуть тот факт, что узбекская культура в обязательном формате должна восприниматься, как историческое достояние культуры, достойный объект для изучения, гордость для нынешнего поколения.

Однако при тщательном изучении разных вопросов насчет узбекской культуры важно осознавать, что не весь опыт следует воспринимать, как элемент народного достояния. Тем более, что с постепенным расширением культуры, некоторые элементы, что много веков назад представлялись обыденностью, должны постепенно отойти на задний план, стать всего лишь страницей истории. А самые главные компоненты культуры медленно интегрировать в современные границы культурного развития. Важно, чтобы именно молодежь, представители нынешнего поколения самостоятельно определяли, какие элементы народной культурной самобытности будут восприниматься дальше, как важная часть, а что придется забыть в угоду современности. Такой способ считается самым эффективным, потому что продолжается развитие культуры, при этом не теряя соединительных нитей с исторически важными особенностями собственной культуры. Оформление новых традиций, их выявление или правильная организация – это достаточно сложный. Противоречивый и запутанный процесс, который подразумевает под собой операцию отбора тех исторически важных компонентов культуры народа, что еще остаются актуальными для нынешнего поколения. Да, культура всегда воспринималась, как объективная сторона народа, однако еще и постоянно считается результатом отбора самых важных обычаев, традиций и так далее, что продолжают нести в себе идейность, которая не теряет собственной актуальности даже в настоящее время. Для того, чтобы разобраться в том, какие именно компоненты народной идентичности остаются актуальными, следует осуществить достаточно сложный процесс пересечения действительности социально-культурного развития и оценки народа, который непосредственно считается носителем этой самой культуры.

Воспринимая всерьез рассматриваемые теоретические понятия и объяснения, можно с уверенностью сказать, что узбекская народная традиция - это стабильный, сбалансированный и качественно сформированный исторически элемент культурной реальности.

Уникальность такой культуры в двойственности - узбекская культура может быть, как объективной, так и субъективной. В первую очередь, это

целостный концентрированный источник опыта, который действительно работает, способный отражать реальность, использоваться, как одна из сторон, что влияет на человеческий выбор. Также культура никогда не стоит на месте, всегда развивается и ее невозможно уничтожить до тех пор, пока последний потенциальный носитель этой культуры жив. В содержании узбекской культуры присутствуют, как вековые традиции и обряды, так и более современные, созданный нынешним или прежним поколением новые стороны. Благодаря этому, узбекскую культуру достаточно легко рассматривать, как диалектическое инновационное движения, которое с периодичностью несколько раз за поколение имеет свойство значительно или незначительно обновляться.

Узбекские народные традиции можно воспринимать по-разному, однако в едином практически все ученые сходятся. Это стабильное, стойкое наследие культурного и социального характера, которые равномерно влияют и формируются во всех существующих сферах жизни нации, объединенная едиными принципами, этническими, территориальными характеристиками.

Независимо от источника, народные традиции практически всегда воспринимались, как неиссякаемый, полноценный источник воспитательных методов и средств, духовно-нравственных позиций народа. То есть, культура также служит для народа полноценным источником, который способствует правильному и нормальному развитию нового, подрастающего поколения.

Если же постоянно опираться на указанные ранее признаки, то несложно установить конкретные и правильные условия, согласно которым педагогический процесс будет максимально эффективным, будет положительно влиять на возрастающую тенденцию укрепления социокультурной компетенции в молодежи:

- ценностно-смысловая реализация обучаемого и воспитательного процесса;
- воспитательная работа, как средство познания собственной культуры;
- включение молодежи в деятельность, которая укрепляет народные обычаи и традиции;
- создание единой образовательной системы учреждений, где проходит комбинированное развитие сознательной, патриотичной личности;
- формирование правильного эмоционального фона при работе с традициями, культурным наследием собственного народа;
- осознание вариативности культурного слоя, возможность создания новых традиций, и тенденция развития культуры;
- нормативная и правовая активная деятельность в сфере культуры.

Классификация узбекских народных традиций - это достаточно запутанная и сложная область культурного наследия, что изучается веками учеными, педагогами и культурологами. В первую очередь важно понимать, что практически все культуры в мире имеют приблизительную технологию создания классификации и распределения. В основе узбекской культуры лежат духовно-нравственные традиции, достаточно хорошо сформированная

модели отношений, которые способствуют реализовать заложенный в культуру потенциалы. Изменения узбекских традиций происходят за счет приоритетности поставленных целей нынешним поколением на соответствие времени и месту [5]. То есть, культурный потенциал никогда не может быть реализован максимально ярко, если не проводить работу над интегрированием нового и отбрасывание тех элементов культуры, что уже не несут в себе никакой ценности для развития нынешнего поколения. Наиболее приоритетные направления для развития культурной компетенции молодежи можно скомбинировать в такие группы:

- мировоззрение;
- реализация новых нравственных ценностей;
- новые культурные стороны, обладающие потенциалом;
- нормы права и морали, поведение;
- вспомогательные группы, которые акцентируют внимание на духовно-нравственном воспитании.

Ключевое место в реализации образовательного и воспитательного процесса занимает уже созданная (но при этом постоянно меняющаяся под критерии современности) образовательная система. В первую очередь с такими вопросами нужно подходить со стороны реализации задач, которые отвечают за подрастающее поколение. Ориентируясь на это, уже возможно проводить оптимизацию образования, и подстраивать все согласно нынешним критериям. Благодаря такой работе, образовательный институт занимает ведущее место в формировании общественных отношений. Все понимают, что образовательный процесс - это хоть и длинный подготовительный период, но все же необходимый. В первую очередь, он способствует тому, что позволяет новому поколению без особых трудностей усвоить те знания, навыки и умения, что важны для легкого интегрирования в общество. Образование - это способ быстрой и легкой передачи главных культурных и научных знаний, накопленные предыдущими поколениями для того, чтобы нынешнее поколение имело возможность быстро определиться с собственным вектором развития, рассматривая значительную возможность осуществлять интегрирование новых традиций в старые и так далее. В итоге, образование выступает не только как элемент процесса передачи прошлого опыта новому поколению, но и демонстрация существующего результата, как правильного определения опыта, усвоения необходимых знаний, что будут максимально полезными для подрастающего поколения.

Каждый человек в мире становится частью человечества через национальную идентичность, как человек, принадлежащий к какому-нибудь народу. Естественно, что это сложилось исторически, а значит, что все люди обязаны воспитываться с самых ранних лет, как достойный, самодостаточный представитель своего народа, нации, государства. При этом стоит помнить, что любой человек, независимо от национальности, также рассматривается, как член единого мирового человеческого сообщества. Это важно в том плане, что при подобных условиях, абсолютно все люди на

планете равны между собой [6].

Нами была проведена подробная, глубокая работа с теоретическими источниками, сумели полностью разобрать природу рассматриваемого понятия традиции. Также удалось сформировать личностное, наше определение, от которого будет отталкиваться дальше в работе. Исходя из полученных материалов, источников и знаний мы делаем вывод, что узбекская народная традиция это:

- сложное, нераздельное социокультурное явление, что представляет собою наиболее важную часть формирования узбекской национальной идентичности;

- это постоянно изменяющееся явления, которые всегда подвергается дифференциации со стороны разных обстоятельств и факторов. Это способствует обогащению культуры, созданию новых традиций, а также формирование более осознанного и единого в своей идейности народа;

- сильная, нерушимая взаимосвязь людей, группы, сообществ и коллективов, которые поколениями развиваются на одной территории, используют похожие принципы формирования культуры, накопленный опыт и так далее.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мирзиеев Ш.М. Мирзиёев Ш.М. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на первом заседании Сената Олий Мажлиса 21 января 2020 года // Народное слово 24 января 2020 г.
2. Булатов С.С. Подготовка нового поколения педагогических кадров, владеющих высоким профессиональным мастерством в повышении квалификации учителей // Ж. Замонавий таълим / Современное образование 2014, № 3. - С. 12-18.
3. Ключевский В. О. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 томах. Т. 3. Курс русской истории. – М.: Мысль, 1998. - 432 с.
4. Нажмидинова К.У. Нажмидинова К.У. Оила тарбиясида миллий ва умуминсоний ахлоқий маданиятнинг ўрни. – Т.: Адолат, 2016. – 224 б.
5. Эшонкулова Н. А. Влияние глобализационных процессов на духовную жизнь общества // Ж. [European research](#). - С. 99-105.
6. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти.: Пед.фан.докт. ... дис. автореф. - Т.: 2007. - 37 б.

**ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINI YARATISHDA
STATISTIK MA'LUMOTLARNING MUHIMLIGI
THE IMPORTANCE OF STATISTICAL DATA IN CREATING THE
CORPUS OF ALISHER NAVAI'S AUTHORSHIP**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AFGY6022

G'ulomova Nargiza Sa'dullayevna

Filologiya fanlari doktori (DSc), dots v/b.

Navoiy innovatsiyalar universiteti

nargizagulomova099@gmail

Annotatsiya. *Jahonda mualliflik korpuslarini yaratish va qo'llash ijtimoiy talabga aylanib bormoqda. Mualliflik korpuslari tadqiqotchilar uchun eng qulay axborot manbayi hisoblanishi bilan zamonaviy tilshunoslikda nazariy hamda amaliy yo'nalishlarning muhim qismiga aylanib ulgurdi. Maqolada mualliflik korpuslari texnik jarayonni tezlashtiruvchi vosita bo'libgina qolmay, muayyan muallif tilining turli shakllari axborot tizimiga kiritilgan, muallif haqidagi kutilmagan savollarga ham javob bera oladigan innovatsion tizim ekanligi haqida ma'lumotlar yaratilgan. Yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusining takomillashda foydalanilgan statistik tahlillar maqolaning asosini tashkil etadi. Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiyoti va tilshunosligining eng yirik yodgorliklaridan biri bo'lib, asar tilining lug'at boyligi, leksik birliklari, semantik qatlamlari va grammatik tarkibi nafaqat adabiy til, balki adabiyotshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik, san'atshunoslik kabi bir qator fan sohalari uchun muhim ahamiyatga egadir.*

Kalit so'zlar: *statistik tahlil, tavsiflash, korpusi, lingvistik ta'minot, lug'at, semantik kategoriya, g'azal.*

Annotation. *Creation and use of author corpora is becoming a social demand in the world. Author corpora are considered the most convenient source of information for researchers and have become an important part of theoretical and practical directions in modern linguistics. The article provides information about author corpora not only as a means of speeding up the technical process, but also as an innovative system in which various forms of the author's language are included in the information system and can answer even unexpected questions about the author. The basis of the article is the statistical analysis used in the improvement of Alisher Navoi's authorship corpus of a new type. The work of Alisher Navoi is one of the greatest monuments of Uzbek literature and linguistics, and the richness of the vocabulary, lexical units, semantic layers, and grammatical structure of the language of the work are of great importance not only for literary language, but also for a number of scientific fields such as literary studies, textual studies, source studies, and art studies.*

Keywords: *statistical analysis, description, linguistic support, dictionary, semantic category, ghazal.*

So‘nggi yillarda o‘zbek korpus lingvistikasida leksik birliklarni modellashtirish, korpus matnlarini morfologik va semantik tahlil qilish, omonimlarni aniqlash, leksik birliklarni grammatik va semantik teglash masalalari o‘rganildi. Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Milliy merosimizni zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo‘llanishiga erishish, buning uchun ajdodlarimiz asarlarini yoshlar o‘rtasida targ‘ib etish, mumtoz adabiyot namunalarini o‘qishli va tushunarli tarzda taqdim etuvchi filologik korpuslarni yaratish, jumladan, Alisher Navoiy mualliflik korpusini takomillashtirish va buning uchun Navoiy ijodiy merosini semantik teglash muhim vazifadir.

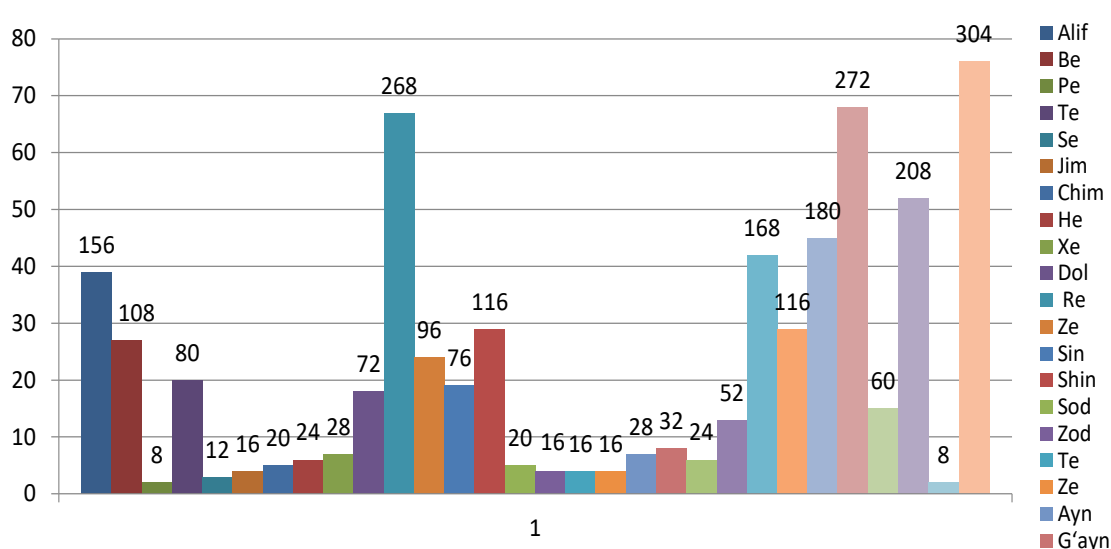
Navoiy g‘azallarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish, ularning leksik birliklarini tasniflash va semantik bazasini yaratish orqali bir nechta ilmiy vazifalar hal qilinadi. Jumladan, g‘azallarda ishlatilgan leksik birliklar, ya‘ni so‘zlar, iboralar va murakkab so‘z birikmalari asosida nafaqat ularning aniq ma‘nolari, balki ularning kontekstual semantik qatlamlari aniqlanadi [Abjalova, 2022: 56]. Maxsus kompyuter dasturlari yordamida semantik bazasi yaratiladi va so‘z ma‘nolarining kontekstual bog‘lanishi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, “Xazoyin ul-maoniy” asari leksik va semantik ma‘lumotlarining tizimli lingvistik ma‘lumotlar bazasi yaratiladi. Bu nafaqat til nazariyasi, balki kompyuter lingvistikasi, adabiyotshunoslik va lingvistik tarjimonlik sohalarida ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yangi bilimlarni yaratadi.

Korpusni takomillashtirishdan ko‘zlangan asosiy maqsad quyidagilardan iborat edi:

1. Alisher Navoiy mualliflik korpusining innovatsion baza va ta‘lim resursi sifatidagi ahamiyatini oshirish;
2. Korpusning ta‘limiy ahamiyatini oshirish va mumtoz adabiyot materiallari asosida o‘quvchilarning lingvistik, adabiy-nutqiy, badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyalarini oshirish maqsadida “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallarning semantik bazasini yaratish;
3. G‘azallardagi izohtalab leksik birliklarning semantik tavsifini berish va ularning ma‘lumotlar bazasini shakllantirish;
4. Foydalanuvchilarning ma‘naviy va mental tafakkurini kengaytirish, tarixga oid bilimlarini oshirish maqsadida she‘riy san‘atlari mavjud baytlarni leksik-semantik tahlil qilish [Abjalova, 2023, 81];
5. Alisher Navoiy g‘azallari leksikasining mazmuniy semantik kategoriyalari tasnifini tuzish.

Yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusini takomillashtirishda asosan, *statistik metodga* tayanildi. Jumladan, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotini mantiqiy mezonlar asosida tartiblaganligini kuzatish mumkin. Kulliyotning har bir devonida 650 tadan g‘azal joylashtirgan bo‘lib, qofiyalanishiga ko‘ra arab alifbosi asosida, miqdori bo‘yicha qat‘iy tarzda tartiblagan. Jumladan, “alif” harfi bilan

tugallanuvchi g‘azallar to‘rtala devonda ham 39 ta, “be” harfi bilan 27 ta, “pe” harfi bilan tugallangan g‘azallar 2 ta kabi joylangan:

1-chizma. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida g‘azallarning arab alifbosi tartibida joylashuvi.

Mutafakkir kulliyotni tartiblar ekan, har bir devonda bir xil radifli g‘azallar teng miqdorda kelishiga katta ahamiyat bergan. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida hammasi bo‘lib “Ango” radifli 12 ta g‘azal mavjud. Bu g‘azallar to‘rtala devonga uchtdan teng tarzda taqsimlangan va har bir devonning 8-9-10-o‘rinlarida joylashtirilgan. Shuningdek, kulliyotda “Manga” radifli g‘azallar jami 20 ta bo‘lib, har bir devonda beshtadan (11-12-13-14-15-o‘rinlarda), “Sanga” radifli g‘azallar esa jami 8 ta, har bir devonga ikkitadan (16-17-o‘rinlarda), “Aro” radifli g‘azallar beshtadan, jami 20 ta (18-19-20-21-22-o‘rinlarda) berilgan. Devonlardagi g‘azallarning bunday mutanosiblikda keltirilishi Navoiyning mantiqiy mulohazasi o‘ta kuchliligidan darak beradi.

“Xazoyin ul-maoniy”dagi 2600 ta g‘azalda 20003 bayt – 40006 misra (kulliyotda jami 294368 ta so‘z(shakl), g‘azallarda 266811 ta so‘z(shakl) mavjud bo‘lib, “G‘aroyib us-sig‘ar”da jami 4975 bayt – 9950 misra (devondagi so‘z miqdori: 75 ming 350 ta, g‘azallarda 66 954 ta), “Navodir ush-shabob”da 4998 bayt – 9996 misra (devondagi so‘z miqdori: 71 ming 527 ta, g‘azallarda 66 596 ta), “Badoye’ ul-vasat”da 5001 bayt – 10002 misra (devondagi so‘z miqdori: 71 ming 580 ta, g‘azallarda 66 539 ta), “Favoyid ul-kibar”da 5029 bayt – 10058 misra (devondagi so‘z miqdori: 75 911 ta, g‘azallarda 66 722 ta) mavjud. Ijodkor uslubini aniqlashda matnning statistik tarkibi muhim hisoblanib, korpusdagi statistik tahlil metodi yordamida yozuvchi uslubini ham qisqa vaqtda aniqlash mumkin. Matnning statistik strukturasi deyilganda, shartli ravishda, ma’lum matndagi turli so‘zlar miqdori bilan shu matnda uning qaytarilish-qaytalanish chastotasi orasidagi munosabat tushuniladi [Rahimov A.2011; 63].

Asarlarni lingvostatistik tahlilida undagi otlar, sifatlar, fe’llar, grammatik shakllar, jumalarning qurilish usuli kabi til birliklari yordamida ijodkorning idiositili, ya’ni o‘ziga xos yozish uslubi, yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati

aniqlanadi. Lingvostatistik tahlillar bizga matnning mazmuni, yozilgan davri va zaruriyat tug‘ilganda mualliflikni aniqlashga imkon beradi. F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy, M.Sholoxov kabi yozuvchilarning matnlari atributsiyasini amalga oshirish natijasida asarlarning syujet qurilishi, matn strukturasi qiyosiy tahlil qilingan. “Statistika” termini lotincha “status” so‘zidan olingan bo‘lib, hodisalarning holati, ahvolini bildiradi [Abdullayev, 2002: 6]. Navoiyning turkiy tilda yozgan 2600 g‘azallarini statistik tahlil qilish orqali mutafakkirning so‘z qo‘llash mahorati, ijod uslubini, hatto asarlarida so‘zlarning qo‘llanish ko‘lamini ham aniqlash mumkin. Har bir davr, millat adabiyoti, o‘z uslubini namoyon etadi. Navoiyning so‘z imkoniyatlari turkiy adabiyotning o‘ziga xos yangi uslubini yaratdi.

“Xazoyin ul-maoniy”da g‘azallar hajmi 5 baytdan 13 baytgacha: 5 baytli – 2 ta, 6 baytli – 5 ta, 7 baytli – 1747 ta, 8 baytli – 58 ta, 9 baytli – 695 ta, 10 baytli – 19 ta, 11 baytli – 69 ta, 12 baytli – 1 ta, 13 baytli – 5 tani tashkil etadi. Demak, Navoiy lirikasida 7 baytdan 9 baytgacha hajmda bo‘lgan g‘azallar ko‘p. Alisher Navoiy mualliflik kotrpusini bu kabi statistik tahlillar muhim hisoblanib, foydalanuvchiga aniq hisobni beradi va ma’lumotlar bazasi ustida ishlash qamrovini ko‘rsatadi. Shu bilan bir qatorda shoir g‘azallarini lingvistik va lingvopoetik mezonlar asosida tadqiq etish orqali o‘zbek adabiy tilining tarixiy tadriji haqida aniq xulosa chiqarish mumkin[G‘ulomova, 2024: 38].

“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi 2600 g‘azalda Navoiyning ijod uslubini, so‘z qo‘llash mahorati, g‘azallarda qo‘llangan so‘zlar ko‘lamini, o‘ziga xos yozish uslubini *statistik tahlil* metodi yordamida aniqlandi. Alisher Navoiy mualliflik korpusiga g‘azallardagi so‘zlarni semantik teglab joylashtirishda, har bir g‘azalda, devonlarda, umumiy kulliyotda nechta so‘zshakl borligini aniqlash muhimdir.

1-jadval. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi devonlarda so‘zshakllar miqdori.

“G‘aroyib us-sig‘ar”	4975 bayt – 9950 misra	Jami 75 ming 350 ta, g‘azallarda 66 954 ta so‘zshakl
“Navodir ush-shabob”	4998 bayt – 9996 misra	Jami 71 ming 527 ta, g‘azallarda 66 596 ta so‘zshakl
“Badoye’ ul-vasat”	5001 bayt – 10002 misra	Jami 71 ming 580 ta, g‘azallarda 66 539 ta so‘zshakl
“Favoyid ul-kibar”	5029 bayt – 10058 misra	Jami 75 ming 911ta, g‘azallarda 66 722 ta so‘zshakl
Jami:	20003 bayt – 40006 misra	Jami 294 368 ta, g‘azallarda 266 811ta so‘zshakl mavjud.

Ma’lumki, o‘zbek adabiyotida 5-10 baytli g‘azallar ko‘p uchraydi. “Xazoyin ul-maoniy”da g‘azallar hajmi 5 baytdan 13 baytgacha: 5 baytli – 2 ta, 6 baytli – 5 ta, 7 baytli – 1747 ta, 8 baytli – 58 ta, 9 baytli – 695 ta, 10 baytli – 19 ta, 11 baytli – 69 ta, 12 baytli – 1 ta, 13 baytli – 5 tani tashkil etadi. Demak, Navoiy lirikasida 7

baytdan 9 baytgacha hajmda bo‘lgan g‘azallar ko‘p. Alisher Navoiy korpusida bu kabi *statistik tahlillar* muhim hisoblanib, foydalanuvchiga aniq hisobni beradi va ma’lumotlar bazasi ustida ishlash qamrovini ko‘rsatadi. Shu bilan bir qatorda shoir g‘azallarini lingvistik va lingvopoetik mezonlar asosida tadqiq etish orqali o‘zbek adabiy tilining tarixiy tadriji haqida aniq xulosa chiqarish mumkin.

Alisher Navoiy korpusida semantik teglash xususiy negizga, ya’ni mohiyatga ega. Ma’lumki, XV asr tili hozirgi o‘zbek tilidan farq qiladi va bugungi kun o‘quvchisi uchun ko‘plab iste’moldan chiqqan yoki shakliy ifodasi boshqa holatga o‘tgan leksik birliklar mavjud. Ularni biz izohtalab so‘zlar deymiz. Bunday so‘zlar izohini foydalanuvchiga aniqlashtirib bermasdan, uning semantik guruhi yoki semantik maydonini ko‘rsatish mantiqsizlik hisoblanadi. Shu bois, g‘azallar konseptuallik tamoyili asosida, ya’ni muayyan so‘z o‘zi bilan bir baytda kelgan boshqa so‘zlar qurshovida, baytning asosiy mazmunidan xulosalanib tahlil qilindi hamda ma’lumotlar bazasida semantik tasnifga ega bo‘ldi. “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi devonlarda yuqorida qayd etilganidek, 20003 bayt (40006 misra), 266 811ta so‘zshakl mavjud bo‘lib, korpus bazasiga quyidagi ma’lumotlar kiritildi.

2-jadval. Yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusi bazasidagi tahliliy ma’lumotlar.

Teglan gan so‘zlar	M aqol	I bora	Ta lmeh	Ta nosib	T azod	Ta shbih	T asdir	T asbe’
266 811 ta	1 24	9 2	88 3	30 00 mingda n ortiq	2 53	12 4	1 45	3 2

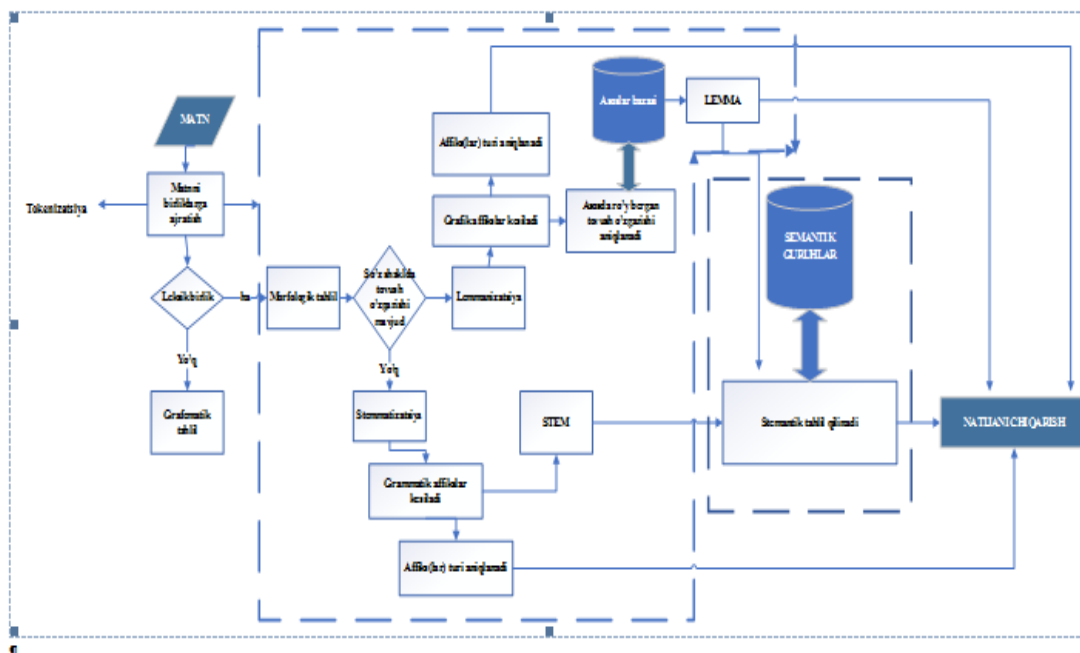
Korpus bazasiga kiritiladigan har bir izohtalab leksema uchun informatsion qidiruv imkoniyatlari mavjud bo‘lib, ular quyida ko‘rsatilgan tizimli ketma-ketlik asosida ishlaydi:

- korpus bazasiga kiritiladigan ma’lumotlarni jamlash;
- korpus bazasiga kiritiladigan ma’lumotlarni maxsus tartib asosida tasniflash;
- so‘z(shakl)larning qidiruv obrazini yaratish;
- bazada ma’lumotlarni qidiruv uchun qulay tarzda kiritish va saqlash;
- korpus bazasiga kiritiladigan ma’lumotlar asosida qidirish va natijani chiqarish.

Navoiy yashagan davr leksikologiyasi bilan hozirgi leksika ko‘p jihatlari bilan farqlanadi, xususan, g‘azallarda uchragan arxaizm, istorizmlarning hamda ma’no torayishiga uchragan izohtalab leksemalarning tushunarli, o‘qishli bo‘lishini ta’minlash uchun ularni semantik teglash va leksik, morfologik tahlil qilish lozim.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining arxitekturasi va algoritmining o‘ziga xosligi uni mavjud boshqa mualliflik korpuslaridan farqlaydi. Yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusining arxitekturasi, korpusning ishlash algoritmi,

tarkibiy tuzilishlari quyidagi ko‘rinishda loyihalashtirildi: Alisher Navoiy mualliflik korpusida ish jarayoni quyidagi biznes-jarayon modelga ega:

2-rasm. Alisher Navoiy mualliflik korpusida ish jarayoni quyidagi biznes-jarayon modeli.

Informatsion qidiruv tizimi yordamida esa g‘azallarda qo‘llangan kalit so‘z(shakl)ning qo‘llanilish o‘rni va chastotasini topishda ahamiyatli hisoblanadi. Informatsion qidiruv tizimlari quyidagi bosqichlar asosida ishlaydi: informatsiyani jamlash, informatsiyani tasniflash, hujjatning qidiruv shaklini yaratish, hujjatning qidiruv shakli va hujjatlarni saqlash, qidirish hamda natijani chiqarish [G‘ulomova, 2024: 75].

3-jadval. *Subh* leksemasining g‘azallarda ifodalab kelgan ma’nosi

G ‘azal raqa mi	So‘ z (shakl)	Asosi – izohi / ma’nodoshi	Misra
1	sub hig‘a	subh – go‘zallik	Ey navbahori orazing subhig‘a jonparvar havo
6	1 sub h	subh – tong	G‘am tuni subh tilarsen, ko‘ngul uz, zaxming ko‘p
9	3 sub h	subh – tong	Subh chun esti sabo, ichkil qadahkim, bo‘lmog‘ung
6	7 sub hi	subh – tong	Jamoling subhi ochib erdi yuz gul
01	1 sub hg‘a	subh – tong	Ne subhg‘a bu sabohat, ne mehr muncha sabih
48	1 sub hin	subh – tong	Vasl subhin to abad ko‘z tutmasun ushshoq aro
1	sub	subh –	Qamarg‘a subhdin ravnaq, quyoshqa

61	hdin	tong	shomdin zavar
1 70	sub hidek	subh – tong	Shomi hijron subhidek bag‘rimni chok etti sipehr
3 34	sub h	subh – yuz yorug‘ligi	Garchi ruxsori erur subhi dilafro‘z, valek
4 48	sub hning	subh – tong	Subhning bir nafase asra damin

Korpus bazasiga ma’lumotlarni kiritishda qo‘yiladigan asosiy talablardan biri materiallar mashina formatida qayta ishlanishi kerak. Bu elektron formatga o‘tkazilgan matnlardagi har bir lingvistik birlik ustida statistik, grammatik va semantik amallarni bajarishga zamin yaratadi. Mazkur tadqiqotimizda Alisher Navoiy korpusi uchun obyekt sifatida tanlab olingan 1950 ta g‘azal 1) uch devonning pdf formatidan qayta ishlash va mashina o‘qishi uchun word formatga o‘tkazildi; 2) g‘azallar tahrirlandi; 3) kirill yozuvidan lotin grafikasiga o‘tkazilib, asosiy imlo qoidalariga muvofiq qayta tahrir qilindi; 4) g‘azaldagi lingvistik birliklar grammatik teglandi; 5) izohtalab so‘zlarga semantik tavsif berildi; 6) “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi lingvistik birliklar semantik teglandi. Semantik teglarga ega birliklar, 12ta semantik guruhni tashkil etdi; 7) baytlardagi irsoli masal, talmeh, tasbe’, tasdir, tanosub, tazod san’atlariga oid birliklar jamlandi; 8) tarixiy so‘zlar, jumladan, arxaizm va istorizmlar bazasi shakllantirildi, arxaizmlarning bugungi kundagi muqobillari berildi [Abjalova, G‘ulomova, 2023: 19].

Teglash jarayonida Alisher Navoiy g‘azallarida bir misrada muayyan so‘z kollokatsiya holatida kontekstual ma’noni bera olishi, aniqrog‘i, Alisher Navoiy nazarda tutgan ma’no butunligi yuzaga kelishi e’tiborga olinib, muayyan bir ma’noni beruvchi so‘z birikmalari bitta semantik guruhga kiritildi, bunday holda ular bitta belgi bilan kodlanadi. Masalan, 590-g‘azalning “Dayr aro tushsa falak engiga xirqam yuruni” misrasidagi izohtalab so‘zlar semantik teglanganida maxsus 13536 kod raqami misradagi barcha so‘zshakllariga biriktirib chiqiladi. Bu, birinchidan, misrani mashinaga tanitish usuli hisoblansa, ikkinchidan, ushbu satrdagi so‘zlarga berilgan semantik tavsif aynan 13536 kodga ega 590-raqamli g‘azalga mansub semantik izoh ekanligini mashina qabul qilinadi.

4-jadval. Misralarning kodlanishi

10691	13536	Dayr aro tushsa falak engiga xirqam yuruni.	590
10692	13537	Dahr bog‘ida nechuk vasl guli butsunkim,	590
10693	13538	Hajr o‘qidur yog‘ini, ashk suyidur juvuni.	590
10694	13539	Gar Navoiy so‘ngakiga tutashur ko‘nglidin o‘t,	590
10695	13540	Ne ajab, ishq o‘tidur ulu bu aning o‘tuni.	590
10696	13541	Ul quyosh oquyda-yu men muztaribmen har sari	591
10697	13542	Uylakim, fonusdin parvona qolg‘ay tashqari.	591

4-jadvalda ko‘rsatib o‘tilgan misradagi: 1) *dayr* – *dunyo*; 2) *falak* – *osmon*; 3) *eng* – *yuz*; 4) *xirqqa* – *eski juldur kiyim*; 5) *yurun* – *yamoq* so‘zshakllari 13536 raqam bilan identifikatsiyalangan.

5-jadval. Misradagi so‘zlarga semantik tavsif biriktirilishi

11970	590	Dayr	dayr – dunyo	13536
11971	590	engiga	eng – yuz	13536
11972	590	falak	falak – osmon	13536
11973	590	yuruni	yurun – yamoq	13536
11974	590	xirqam	xirqa – eski juldur kiyim	13536
11975	590	Hajr	hajr – ayriliq	13538
11976	590	yog‘ini	yog‘in – yomg‘ir	13538
11977	590	ashk	ashk – ko‘z yosh	13538
11978	590	juvuni	juvun – daryo	13538

Teglashning boshqa turlarida bo‘lgani kabi semantik tegning ham yagona shakli bo‘lmaydi. So‘zlarni semantik teglash jarayonida harf va raqamlardan iborat ramzlardan foydalaniladi.

“Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti g‘azallaridagi izohtalab so‘zlarning semantik ifodasi teglanib, korpusga jamlanishi Alisher Navoiy mualliflik korpusi bazasining boyitilishiga erishiladi va o‘zbek milliy korpusshunosligimizning taraqqiyotiga bir hissa bo‘ladi.

Navoiy yashagan davr leksikologiyasi bilan hozirgi leksika ko‘p jihatlari bilan farqlanadi, xususan, g‘azallarda uchragan arxaizm, istorizmlarning hamda ma’no torayishiga uchragan izohtalab leksemalarning tushunarli, o‘qishli bo‘lishini ta’minlash uchun ularni semantik teglash va leksik, morfologik tahlil qilish lozim. Korpus bazasida ko‘p ma’noli so‘zlarning misralarda ifodalab kelgan har bir ma’no munosabatini e’tiborga olib, semantik guruhlarga ajratish, foydalanuvchining so‘z boyligini oshishida yordam beradi. Mualliflik korpusini yaratishda korpus bazasiga kiritiladigan matnlarning semantik xususiyatlarini kengroq yoritib berish, ijodkor foydalangan leksemalarni bir teg ostida leksik guruhlarga ajratish muhim hisoblanadi. G‘azaldagi so‘zlarni leksik-semantik guruhlarga ajratish orqali shoirning uslubini, so‘zni qo‘llash mahoratini, aniq va to‘liq tarzda, qisqa vaqt ichida bilish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaev Yo. Statistika nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2002. – B.148.
2. Abjalova M. Tagging and Annotation of Corpus Units. // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics ISSN: 2835-1924 Volume 2 | No 12 | Dec -2023. – PP. 103-107. <https://inter-publishing.com/index.php/IJLLAL/article/view/3228/2733>
3. Abjalova M., Gulomova N. Author’s Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187. Impakt Factor 5.5. DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919546
4. Abjalova M.A., Gulomova N.S. Alisher Navoiy korpusini yaratish texnologiyasi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. O‘zbekiston: til va ma’naviyat. Lingvistika. ISSN 2181-922X. 2023 Vol. 4 (1). – B.14-32.
5. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. 1-4-jildlar. – Toshkent: Tamaddun, 2011.

6. G‘ulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun “Navodur ush-shabob” devonidagi g‘azallarni grammatik teglash xususiyatlari. Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент. ISSN 2181-7324/72-752024. №1/3/1. – Б.72-76.
7. G‘ulomova N. Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun “Xazoyin ul-maoniy” kulliyoti g‘azallarining tanlanishi. O‘zMU xabarlarlari // Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti ilmiy jurnali. – Toshkent, 1/6 2024. ISSN: 2181-7324. – Б.38.
8. Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo‘llanma / M.A. Abjalova. –Toshkent: Nodirabegim, 2022. – 110b.
9. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – Б.112.

**LINGVISTIK EKSPERTIZANING YUZAGA KELISHI VA
SHAKLLANISH TARIXI
THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF
LINGUISTIC EXPERTISE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/CVUZ3779

Dedaxanova Muazzam
PhD, Shanxay Xalqaro
tadqiqotlar universiteti katta
o‘qituvchisi
filologmuazzam@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi kunda lingvistik ekspertizaning nazariy asoslarini ishlab chiqish va tizimlashtirish zarurati mavjud. Shunga ko‘ra mazkur maqolada uning yuzaga kelishi, rivojlanish tarixi, o‘ziga xos xususiyatlari va bugungi kundagi ahamiyati masalasiga e’tibor qaratildi. Lingvistik ekspertiza amaliy tilshunoslik uchun yangi material bo‘lib, uning muhim jihatlari hali yetarlicha o‘rganilmagan. Bu esa o‘z navbatida, boshqa fanlar chorrahasida yuzaga kelgan yangi yo‘nalishning mohiyatiga jiddiy e’tibor qaratishni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: huquqiy tilshunoslik, sud lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, yuridik tilshunoslik, sud notiqligi, psixolingvistika, nazariy tilshunoslik.

Annotation. Currently, there is a need to develop and systematize the theoretical foundations of linguistic expertise. Accordingly, this article focuses on its emergence, historical development, distinctive characteristics, and present-day significance. Linguistic expertise represents new material for applied linguistics, and its crucial aspects have not yet been sufficiently studied. This, in turn, necessitates serious attention to the essence of this new field that has emerged at the intersection of other sciences.

Keywords: legal linguistics, court linguistics, linguistic expertise, juridical linguistics, judicial oratory, psycholinguistics, theoretical linguistics.

Lingvistik ekspertiza hozirda amaliy filologiyaning tarkibida, sud-ekspertizasi bilan uyg‘unlikda shakllanayotgan yangi amaliy yo‘nalishlardan biridir. U tilshunoslik, kriminologiya va huquqshunoslik tamoyillariga asoslanadi.

Lingvistik ekspertizaning rivojlanish tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi. Yuliy Sezarning anonim matnning muallifligini uning yozuvining stilistik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda aniqlagani dastlabki izlanishlardan biridir. O‘rta asrlarda hujjatlarning haqiqiyliigi va qalbakiligini aniqlash uchun lingvistik ekspertizadan foydalanilgan. XIX asrda lingvistik ekspertizani o‘rganishning ahamiyati ilmiy jihatdan yanada o‘z tasdig‘ini topdi va sudda muhim dalil sifatida foydalanish mumkinligi tushunildi. Biroq bu yo‘nalishni tizimlashtirish va rasmiylashtirishga dastlabki urinishlar faqat XX asrda yuzaga keldi.

Lingvistik kriminalistikadan foydalanishning eng mashhur holatlaridan biri – bu Gitlarning kundaliklarini qalbakilashtirish ishi bo‘lib, unda lingvistik tahlillar matnlarning Gitler vafotidan keyin yozilganligini aniqlashga yordam berdi. Zamonaviy lingvistik ekspertizada matnni tahlil qilishning kompyuter usullari, masalan, statistik tahlil va boshqalar keng qo‘llaniladi [Леонтьев, 1977]. Lingvistik ekspertiza bilan shug‘ullangan ilk olimlardan biri amerikalik tilshunos Xarrison R. Stivens edi. 1930-yillarda u lingvistik materiallarni qiyosiy tahlil qilish usulini ishlab chiqdi va bu yo‘nalishni yanada rivojlantirish uchun asos bo‘ldi.

Lingvistik ekspertiza SSSRda 1950-yillarda rivojlana boshladi. 1955-yilda SSSR Adliya vazirligi qoshida birinchi lingvistik ekspertiza bo‘limi tashkil etildi. 1961-yilda lingvistik ekspertizaga oid birinchi darslik nashr etildi, uning muallifi mashhur sovet tilshunosi Andrey Zaliznyak edi [Батюшкина, 2016].

O‘tgan asrning 90-yillari boshida lingvistik bilimlarning yangi tarmog‘i bo‘lmish yuridik tilshunoslik fan sifatida yuzaga keldi. Uning predmeti til nazariyasi, nutq madaniyati va huquqning kesishgan sohasi hisoblanib, bu fan amaliy tilshunoslikning tarkibiy qismiga aylandi. Yangi yo‘nalishning paydo bo‘lishi o‘ziga xos muammolarga ega bo‘lgan fanlararo tadqiqotlarning faollashuvini takomillashtirdi. Bu muammolar professional yuridik faoliyatning turli ko‘rinishlarini (sud notiqligi, sud ekspertizasi, huquqni muhofaza qilishni) filologik jihatdan tatqiq etish bilan bog‘liq. Shunga ko‘ra, so‘nggi 30 yil ichida dunyoning rivojlangan mamlakatlarida bu boradagi nazariyani amaliyotga bog‘lovchi tadqiqotlar maydoni jadallik bilan kengayib bormoqda. U Rossiya Federatsiyasida o‘zining yuqori cho‘qqisiga erishgan soha hisoblanadi [Dedaxanova, 2022: 59]. Bunga olimlar tomonidan sud-ekspertiza tarmog‘ida olib borilgan ishlar asos bo‘lib xizmat qilganidir. Endilikda lingvistik ekspertizadan sud amaliyotida ham keng qo‘llanila boshlandi.

Bugungi kunda sud lingvistikasining og‘zaki tamoyillariga, pragmatik xususiyatlariga katta e‘tibor berilmoqda. Bu sohadagi tadqiqotlar vaziyatni tushuntirishning bir turi [Поппер, 2006: 339-340] bo‘lib, albatta, asosli nazariyaning mavjudligini nazarda tutadi. Uslubiy jihatdan yuqori darajada tavsiflangan vaziyat amaliy tilshunoslik fanining nazariy taxminlari, tavsiflarini tekshirish va amaliyotga tatbiq etishga doir yangi sohasiga ega bo‘lganligini anglatadi. Shu ma’noda lingvistik ekspertiza nazariy tilshunoslik uchun o‘ziga xos yangi material bo‘lib, nazariy lingvistik konstruksiyalarni sinab ko‘rish va ularning samaradorligini tekshirishi mumkin bo‘ladi. Bugungi kunda ham nazariy, ham amaliy yo‘nalish sifatida lingvistik ekspertiza nazariyasini ishlab chiqish va ilmiy hamda amaliy natijalarining obyektivlik darajasini oshirish zarurati davr talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dedaxanova M.A. Nazariy tilshunoslikda lingvistik shaxs muammosi. Synergy: Journl of Ethics And Governance// ISSN: 2181-2616. Volume: 02 issue: 08 | august – 2022. B. 59-62.

2. Батюшкина М.В. Некоторые общие замечания о направлениях прикладной лингвистики // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. – 2016.
3. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. – Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977.
4. Поппер, К.Р. Историческое объяснение / К.Р. Поппер // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики – М.: Эдиториал УРСС, 2006.

ANIMATSION FILMLARNING AKSIOLINGVISTIK JIHATLARI
AXIOLINGUISTICS ASPECTS OF ANIMATED FILMS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/WNNV7603

Shamsiyeva Manzura Bababekovna

PhD, dotsent

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

vasiya06@mail.ru

Annotatsiya. Televizorning inson ongiga ta’siri darajasi masalasi televizorning paydo bo‘lishi boshidan beri o‘rganilmoqda. Multfilmlarni tomosha qilish erta bolalikdan boshlab bolalar uchun eng sevimli mashg‘ulotdir. Bu bola uchun atrofdagi dunyo, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va ularni boshqarish normalari to‘g‘risida hukmlarning shakllanishiga ta’sir qiluvchi eng muhim omillardan biridir. Bolalarni jalb qilish uchun multfilmlar, seriallarni namoyish etadigan ko‘plab kanallar mavjud. Bola multfilmni tomosha qilganda, u atrofdagi dunyodan uzilib qolganga o‘xshaydi. U nutqning tabiiy tovushiga javob berishni to‘xtatadi. Multfilm qahramonlari nutqiga, ularning xatti-harakatiga taqlid qila boshlaydi. Hozirgi vaqtda oila haqida juda ko‘p sonli multfilmlar ishlab chiqarilmoqda, ular bolalarda asosiy qadriyatlarni shakllantirishda turlicha ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolada biz multfilm mahsulotlarini tahlil qilish haqida ko‘proq to‘xtalamiz, chunki uning asosiy maqsadli auditoriyasi maktabgacha va boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalardir. Ushbu yosh guruhini tanlash tasodifiy emas, chunki aynan shu vaqtda bola, ayniqsa, atrofdagi dunyoni til, jinsiy rolli farqlar, gender-ijtimoiy rollar, jamiyatdagi xulq-atvor qoidalarini faol ravishda o‘zlashtiradi. Multfilmlar maktabgacha va boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarni tarbiyalashning eng samarali vositalaridan biridir, chunki ular eng yaqin va tushunarli bolaga san‘at turi, uni dunyo bilan tanishtirish, qadriyatlar va xulq-atvor modellarini, sabab-oqibat munosabatlarini namoyish etish, estetik did va hazil tuyg‘usini shakllantirishda xizmat qiladi. Multfilmlarning ba‘zilari oilada sog‘lom munosabatlarni targ‘ib qiladi, boshqalari, aksincha, keksa avlodga nisbatan shafqatsiz munosabatni namoyish etadi. Maqolada mahalliy va xorijiy multfilmlarning oilaviy qadriyatlar shakllanishiga xizmat qiluvchi jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: oilaviy qadriyatlar, ota-onaga hurmat, mahalliy multfilmlar, xorij multfilmlari.

Annotation. The question of the degree of influence of television on the human mind has been studied since the beginning of the emergence of television. Watching cartoons is a favorite pastime for children from early childhood. This is one of the most important factors for a child that influence the formation of judgments about the surrounding world, relationships between people and the norms of their management. There are many channels that show cartoons, series to

attract children. When a child watches a cartoon, he seems to be disconnected from the world around him. It stops responding to the natural sound of speech. Cartoon characters begin to imitate their speech, their behavior. Currently, a huge number of cartoons are produced about the family, which have different effects on the formation of basic values in children. In this article, we will talk more about the analysis of cartoon products, since its main target audience is children of preschool and primary school age. The choice of this age group is not accidental, because it is at this time that the child actively assimilates the rules of behavior in society, especially the world around him, language, gender-role differences, gender-social roles. Cartoons are one of the most effective means of raising children of preschool and primary school age, since they serve the most intimate and understandable child with a type of art, introducing him to the world, demonstrating models of values and behavior, cause-and-effect relationships, forming aesthetic taste and a sense of humor. Some of the cartoons promote healthy relationships in the family, others, on the contrary, demonstrate a cruel attitude towards the older generation. The article analyzes the aspects of domestic and foreign cartoons that serve the formation of family values.

Keywords: family values, respect for parents, local cartoons, foreign cartoons.

Ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni bir avloddan ikkinchisiga o‘tkazish mexanizmi juda murakkab, u ko‘plab agentlarni o‘z ichiga oladi va o‘ziga xos tuzilishga ega. Ijtimoiylashuvning asosiy agentlari hali ham o‘z oilalari va eng yaqin qarindoshlar — ota, ona, bobo, buvi, aka-uka, opa-singillar va boshqalarni tashkil etadi. Bugungi kunda ba’zi oilalar global o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bolani tarbiyalash uchun oila tomonidan ajratilgan vaqt ko‘paygan bo‘lsa-da, uning sifati sezilarli darajada yomonlashdi. Ta’lim sifatining pasayishiga olib keldi. Aslida bola oila a’zolari bilan o‘yin faoliyati orqali bola asosiy ijtimoiy rollarni anglaydi.

Zamonaviy informatsion jamiyatining ko‘plab salbiy tendensiyalari, shuningdek, yoshlarni giyohvandlik ta’siri bilan telekommunikatsion imkoniyatlarning o‘rishini ham o‘z ichiga oladi. Haqiqiy hayot kechirish o‘rniga, ko‘pchilik passiv bo‘sh vaqtga ega bo‘ladi, kun bo‘yi televizor ekranlari, planshet kompyuterlari va boshqalar oldida o‘tiradi. Hissiyotlarga bo‘lgan ehtiyoj do‘stlar va tengdoshlar bilan haqiqiy muloqot orqali emas, balki multfilmlar va seriallarni tomosha qilish, ularning qahramonlari va virtual suhbatdoshlari bilan “muloqot” orqali qondiriladi.

- Har yili dunyoning ko‘plab mamlakatlarida 29-oktyabr “Xalqaro animatsiya kuni” sifatida nishonlanadi. O‘zbek animatsiya tarixiga nazar solamiz.

- O‘zbek animatsiya san’at tarixi 1965-yilda “O‘zbekfilm” studiyasida rejissyor Damir Salimov “6x6 kvadratda” degan multfilmni suratga olgan. O‘zbekiston kino tarixida birinchi multfilm sifatida qolgan mazkur asar qo‘g‘irchoqlarning mexanik harakatiga asoslangan edi.

- O‘zbekistonda ilk chizilgan multfilm 1969-yili suratga olindi.

“Jasur chumchuq” asari o‘z davri uchun ilg‘or texnologiya asosida suratga olingan edi.

- 1970-yilga kelib “O‘zbekfilm”da multfilm ustaxonasi tashkil qilindi. Unda animatorlar, grafika ustalari, rassomlar va boshqa ijodkorlar yangi multfilmlar ishlab chiqarish bo‘yicha maydon yaratishdi.

Yillar davomida o‘zbek animatsiya tarixida turli mavzu va janrlarda ko‘plab multfilmlar yaratildi. Jumladan, “Uzviylik”, “G‘ildirakli uy”, “Dovyurak oshpaz”, “Kenja botir 1,2”, “Matizning sarguzashtlari” “Cho‘ldagi ko‘l”, “Mayin yomg‘ir yog‘adi”ë “Miks”, “Sehrli tanbur”, “Hayot daryosi” va boshqalar.

Hozirgi kunga kelib, o‘zbek animatsiya sohasiga yangi zamonaviy texnologiyalar olib kirilmoqda. Xususan, joriy yilda Kinematografiya agentligi, “Futurist” MChJ va Ummon davlati hamkorligida Ummon fizigi va doktor Ibn al-Dahabiy to‘g‘risida animatsion filmda inson tanasi va yuzi harakatini suratga olish - “Motion Capture” texnologiyasidan foydalanildi.

Televizorning inson ongiga ta‘siri darajasi masalasi televizorning paydo bo‘lishi boshidan beri o‘rganilmoqda. Multfilmlarni tomosha qilish erta bolalikdan boshlab bolalar uchun eng sevimli mashg‘ulotdir. Bu bola uchun atrofdagi dunyo, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va ularni boshqarish normalari to‘g‘risida hukmlarning shakllanishiga ta‘sir qiluvchi eng muhim omillardan biridir. Bolalarni jalb qilish uchun multfilmlar, seriallarni namoyish etadigan ko‘plab kanallar mavjud. Bola multfilmni tomosha qilganda, u atrofdagi dunyodan uzilib qolganga o‘xshaydi. U nutqning tabiiy tovushiga javob berishni to‘xtatadi. Multfilm qahramonlari nutqiga, ularning xatti-harakatiga taqlid qila boshlaydi. Hozirgi vaqtda oila haqida juda ko‘p sonli multfilmlar ishlab chiqarilmoqda, ular bolalarda asosiy qadriyatlarni shakllantirishda turlicha ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Yosh xususiyatlari tufayli maktabgacha yoshdagi bolalar tanqidiy munosabatda bo‘lishga qodir bo‘lmaydi. Bolada idrok etish yosh bilan bog‘liq tarzda o‘ziga xos sodda – realistik, fragmentli bo‘ladi uni to‘g‘ri yo‘naltirish bolalarda anglash jarayonlari, og‘zaki nutqni rivojlantirish va badiiy obrazlarni yetarli darajada talqin qilishga yordam beradi. Mutaxassislarning ta‘kidlashicha, hozirgi vaqtda bolalarning tajovuzkorligi, qo‘rquvi va shaxsiyatining deformatsiyasi manbai bo‘lgan yolg‘on ideallarni targ‘ib qiluvchi estetik va axloqiy me‘yorlarga mos kelmaydigan multfilmlarni namoyish etish xavfi juda katta [Alpay, N. & Okur, M. R, 2021: 56]. Yuzaki o‘yin-kulgu ortida axloqsizlikka qarshi xatti-harakat stereotiplari, yovuz maqsadlar va ko‘rsatmalar mavjud. Buning oldini olish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- 1) 5-7 yoshli bolalarni axloqiy tarbiyalash muammolarini hal qilish uchun animatsion filmlarni tanlash mezonlarini ajratib ko‘rsatish;

- 2) bolaning multfilm bilan aloqasini pedagogik qo‘llab-quvvatlash jarayonining imkoniyatlarini o‘rganish.

Multfilmlarni tanlash mezonlari sifatida biz quyidagi jihatlarni ta‘kidladik:

1. Multfilmning axloqiy muammolarining hissiy yorqinligi va boyligi;

2. Matnlar tuzilishining bolalarni idrok etish va tushunish qobiliyatiga muvofiqligi, ularning bolalar tajribasi va boshdan kechirgan voqealar bilan o‘zaro bog‘liqligi;

3. Filmning dinamikligi, syujetning keskinligi va ekspressiv rivojlanishi, bolani o‘ziga jalb qiladigan voqealar, filmning vaziyatga ruhiy hissiy kiritilishini rag‘batlantirish va shu bilan birga, axloqiy muammolar, tanlov va qaror qabul qilish vaziyatlariga duch kelish;

4. Qahramonlarning rang-barangligi, o‘ziga xosligi, ekspressivligi va individualligi, ularning obrazlarining unutilmas tabiati, xarakterologik xususiyatlari namoyon bo‘lishining yorqinligi va estetikasi.

Zamonaviy televizordan farqli o‘laroq, folklor bolalar ruhiyatiga juda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lgan. Folklor asarlar axloqqa oid ko‘rsatmalardan iborat. Ularda yaxshilik har doim yomonlikni yengishi, mehnatsevarlik, do‘stlik va o‘zaro yordamning qadr-qimmati aniq tushuntiriladi.

Ertaklar ham katta ta‘lim salohiyatiga ega. Ertak orqali bola atrofdagi dunyoni o‘rganadi, o‘z xalqining mental madaniyati asoslarini o‘rganadi. Shunday qilib, hatto bolalarga ertak o‘qish uchun kunning alohida qismi ajratilgan, ya’ni asosan uyqu oldidan ertaklar eshittirilgan, hatto radiolarda ham oqshom payti ertaklar eshittirilardi. Psixofiziologik tadqiqotlar ma’lumotlariga ko‘ra, bolalarning idrok etishi aynan yotishdan oldin, bola ongining sezuvchanligi eng yuqori bo‘lganida aytilgan [Berkowitz M., 2011: 152]. Asrlar davomida odamlar bolalar uchun mo‘ljallangan ertaklarning syujetlariga yuqori talablarni qo‘yishgan. Ularda ochko‘zlik, dangasalik, qo‘rqoqlik, yolg‘on, kattalarga hurmatsizlik qoralangan va mehnatsevarlik, halollik, qahramonlik, zukkolik, do‘stlik, ota-onalarga hurmat madh etilgan. Bu kabi g‘oyalar bugungi kun multfilmlarida ham o‘z aksini topadi. Masalan: “Xazina”, “Quyosh yurti pahlavoni”, “Kenja botir”, “Uddaburon shogird” kabi o‘zbek animatsion filmlari; “Три кота”, “Барбоскины” kabi rus multfilmlari misol bo‘ladi.

Bolalar multfilmlari ota-onalar va oila maqomini mustahkamlaovchi gumanistik qadriyatlarga asoslangan bo‘lishi kerak [Do‘gan, A. & G‘ucker, G., 2012: 23]. Ertaklarda asosiy ijtimoiy rollar va ularning vazifalari (ona, ota, bobo, bobo, aka-uka, o‘gay ona, etim va boshqalar) aniq ko‘rsatilgan. Aksariyat xalq ertaklarida o‘gay onaning qiyofasi qora ranglarda chizilgan.

Shubhasiz, ular orasida yaxshilari ham bo‘ladi.

Shu bilan birga, o‘gay otaning surati folklorda umuman qayd etilmagan. Ma’lum bo‘lishicha, o‘gay onaning xalq ongidagi roli o‘gay otaning obrazidan ko‘ra muhimroqdir. Ushbu muammo puxta o‘rganishni talab qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bola, ayniqsa, atrofdagi dunyoni til, gender-ijtimoiy rollar, jamiyatda o‘zini tutish qoidalari va boshqalar kabi narsalarni faol ravishda o‘zlashtirib boradi [Typrapaeva, I. 2016: 187]. Albatta, multfilmlar maktabgacha va boshlang‘ich maktab bolalarini tarbiyalashning eng samarali vositalaridan biridir. Chunki ular bolaga eng yaqin va tushunarli san‘at turi bo‘lib, uni dunyo bilan qulay tarzda tanishtiradi, qadriyatlar va xulq-atvor modellarini, sabab-oqibat munosabatlarini namoyish etadi, estetik did va tuyg‘uni shakllantiradi.

Bolaning ongi noyob hodisadir. Bolalar dunyoni kattalarga qaraganda tubdan boshqacha idrok etadilar. Bolaning atrofida sodir bo‘layotgan hamma narsa u uchun muhim va mazmunli. Shu sababli bola hissiy, intellektual va harakatli qabul qiladi

Bolani har qanday narsa, voqea, turli hodisalar, xususan, o‘zi guvohi bo‘lmagan voqea-hodisalar o‘ziga jalb qiladi. Shu sababli, ota-onalar va boshqa oila a‘zolari tomonidan bolaning tomosha qilayotgan ko‘rsatuvlari va hatto multfilmlari ham nazoratga olinishi kerak.

Bolaning idrokiga ota-onalarning televizorda sodir bo‘layotgan voqealarga munosabati ham muhim ta‘sir ko‘rsatadi.

Aksariyat Amerika multfilmlari ma‘naviy estetik jihatlariga e‘tibor sustligi bilan xarakterlanadi va bolada quyidagi holatlar me‘yor sifatida qabul qilinishiga olib keladi:

1. Oilaning foydasizligi fenomeni yoki oila yuk sifatida;
2. Kichik, bir farzandli yoki to‘liq bo‘lmagan oila me‘yor sifatida.
3. Ota-onalikdan nafratlanishni shakllantirish fenomeni;
4. Farzandli bo‘lishdan qo‘rqish hissi;
5. An‘anaviy oilaviy rollarning devalvatsiyasi (ona, ota, bobo, buvi).

Masalan: Shrek, Pinokkio, Алеша Попович и Тугарин Змей, Krudslar oilasi.

Oilaning ijobiy tasvirlari. Shunga qaramay, zamonaviy xorijiy animatsion filmlar orasida hozirgacha oilaning haqiqiy qadr-qimmatini madh etuvchi animatsion filmlar mavjud. “Muzlik davri” multfilmida hayvon va odam bir xil vaziyatga tushib qolishadi: ular ular oilasini yo‘qotadilar. Oilasiz ular o‘zlarini noto‘liq, yolg‘iz his qilishadi. Shunda ular umuman bir-biriga to‘g‘ri kelmaydigan mamont, yalqov, yo‘lbars kabi bir-biriga mos kelmaydigan mavjudotlarni birlashtiruvchi obraz bu inson bolasi edi. Aynan bola filmning oxiriga kelib, bu mavjudotlar bir-birini sevadigan va bir-biriga g‘amxo‘rlik qiladigan oila deb atash mumkin bo‘lgan kuchli bir bo‘g‘inni yaratganligining kafolati bo‘lib chiqdi. Inson bolasi nuqtai nazarni, umumiy strategni jiddiy maqsad bilan ta‘minlaydi. Inson bolasi istiqbolni, umumiy strategik maqsadni belgilab beradi.

Oilaviy va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qilish nuqtayi nazaridan eng yaxshi zamonaviy multfilmlardan biri bu “Barboskini” seriyasidir. Unda ota-onadan tashqari yana beshta bola bor, bu zamonaviy animatsiya uchun noodatiy bo‘lib, katta oila organik va baxtli tarzda tasvirlanadi. Bu oilada hamma boshqacha, lekin hamma bir-birini sevadi va qadrlaydi, bir-biriga g‘amxo‘rlik qiladi.

Shunday qilib, oiladagi inqiroz sharoitida multfilmlar kuchli sotsializatsiya agentidir. Sifatli sotsiologik tahlil shuni ko‘rsatdiki, aksariyat zamonaviy multfilmlarda oila, oilaviy munosabatlar va qadriyatlar bilan bog‘liq hodisalar juda keng namoyish etilgan. Biroq, ushbu hodisalar har bir inson uchun chetlab o‘tilmaydigan qadriyat sifatida oila haqidagi tushunchalardan uzoqdir. Aksincha, ko‘plab zamonaviy multfilmlarda oila keraksiz narsa sifatida taqdim etilgan va qahramonlarning unga bo‘lgan munosabati beparvo. Ayol va erkakning tasvirlari aralashib ketadi, bolalar ularning yashashiga to‘sqinlik qiladigan jazo sifatida namoyon bo‘ladi. Ekranlardan uzatiladigan bu hodisalarning barchasi ular oila

institutini mustahkamlash va rivojlantirishga hissa qo‘shadilar va oilaga nisbatan kamsituvchi va salbiy munosabatni o‘rnatadilar, bu uning yo‘q qilinishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alpay, N. & Okur, M. R. (2021). Okul içnesi dıñnemdeki 5-6 yař zocuklarının gürsel okuryazarlık durumlarının ve dijital öğrenme izeriklerinin incelenmesi [An investigation of visual literacy and digital learning of 5–6-year-old preschool children]. Açıköğretim Uygulamaları ve Arařtırmaları Dergisi (AUAd), 7 (3), 1-34. <https://doi.org/10.51948/auad.951885>
2. Doğan, A. & Gıker, G. (2012). Tematik televizyon ve zocuk: ilköğretim öğrencilerinin televizyon izleme alışkanlıkları [Thematic television and children: primary school students‘ television watching habits]. Milli Eğitim, 194, 5-30.
3. Berkowitz M. V. (2011). What works in values education. International Journal of Educational Research, 50, 153–158. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijer.2011.07.003>.
4. Zebrowski, M. (2017). Educational potential of animated films in Poland. Panoptikum, 18 (25), 106-119.
5. Собкин В.С., Равлюк С.Г. Учитель у телевизионного экрана // Первое сентября. 2001. № 84. (Sobkin V.S., Ravljuk S.G. Uchitel’ u televizionnogo jekrana // Pervoe sentjabrja. 2001. N 84.).
6. Тургараева, Г. К. Влияние мультипликационных фильмов на речь младших школьников / Г. К. Тургараева. — Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования : материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). — Краснодар : Новация, 2016. — С. 185-188.
7. <https://uz.tierient.com/oilaviy-va-oilaviy-qadriyatlar/>

**O‘ZBEK TILI DISKURSIDA GLOBAL QADRIYATLARNING
AKSIOLINGVISTIK INTEGRATSIYASI
AXIOLINGUISTIC INTEGRATION OF GLOBAL VALUES IN THE
UZBEK LANGUAGE DISCOURSE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/PQZP5520

Xudaykulova Shaxnoza Suvanovna

PhD, dotsent,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti,

O‘zbek va rus tillari kafedrası

shxudaykulova@uwed.uz, sh.suvanovna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili diskursida global qadriyatlarning ifodalanishi va ularning milliy qadriyatlar tizimiga integratsiyasi aksiolingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Globallashuv sharoitida til nafaqat aloqa vositasi, balki qadriyatlarni shakllantiruvchi va madaniyatlararo muloqotni ta’minlovchi tizim sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tili diskursida “erkinlik”, “tenglik”, “gender tengligi”, “tolerantlik” kabi global konseptlarning milliy ma’naviy kontekstda qayta talqin qilinishi o‘rganiladi. Tadqiqot aksiolingvistika va lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan tilning qadriyatlar integratsiyasidagi vositachilik rolini ochib beradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili global qadriyatlarni to‘liq qabul qilmay, ularni milliy identitetga moslashtirib, semantik jihatdan qayta kodlaydi. Shu tariqa til milliylik va globallik o‘rtasida muvozanatni saqlovchi madaniy mediator sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: aksiolingvistika, global qadriyat, integratsiya, diskurs, milliy identitet, lingvokulturologiya, til va madaniyat.

Annotation. The article analyzes the axiolinguistic integration of global values in the discourse of the Uzbek language. Under globalization, language functions not only as a means of communication but also as a system that shapes values and facilitates intercultural dialogue. The study examines how global concepts such as “freedom,” “equality,” “gender equality,” and “tolerance” are reinterpreted within the national spiritual and cultural context of Uzbek discourse. From the perspectives of axiolinguistics and linguoculturology, the research reveals the mediating role of language in the integration of values. The findings show that the Uzbek language does not fully adopt global values but semantically adapts and recodes them in accordance with national identity. Thus, language acts as a cultural mediator that maintains the balance between national identity and global trends.

Keywords: axiolinguistics, global values, integration, discourse, national identity, linguoculturology, language and culture.

XXI asr globallashuvi insoniyat hayotining barcha jabhalarida, jumladan, til va madaniyat tizimlarida chuqur integratsion jarayonlarni yuzaga keltirmoqda.

Global madaniy integratsiya natijasida turli xalqlar tili, qadriyatlari va dunyoqarashi o‘zaro yaqinlashib, yangi madaniyatlararo muloqot maydonini shakllantirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, til – qadriyatlarning asosiy tashuvchisi, ularning semantik va konseptual shakli bo‘lsa, madaniyat – qadriyatlarning ijtimoiy, axloqiy va estetik muhitidir. Til orqali qadriyatlar nafaqat ifodalanadi, balki qayta talqin qilinadi, yangi semantik shaklga ega bo‘ladi [Maslova, 2001: 45].

Bugungi kunda global kommunikatsiya jarayonlari tilning nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyatlararo muloqot va qadriyatlar integratsiyasi maydoni sifatida o‘rganilishini taqozo etmoqda. Har bir xalqning tili uning milliy o‘zligini, ma’naviy tajribasini, axloqiy ideallarini va qadriyatlar tizimini o‘zida mujassam etadi. Shu bois, o‘zbek tili zamonaviy global diskursda o‘zining qadriyatga yo‘naltirilgan, milliy ruh bilan uyg‘un shakllanish jarayonini kechirmoqda.

Globalizatsiya natijasida “universal qadriyatlar” degan tushuncha keng qo‘llanila boshladi. Unga ko‘ra, *insonparvarlik, tinchlik, gender tengligi, ekologik mas’uliyat* kabi qadriyatlar butun insoniyat uchun umumiy deb qaraladi. Ammo bu qadriyatlarning milliy mentalitetga singdirilishi — lingvokulturologik, aksiologik va psixolingvistik jarayonlarni talab etadi.

Jumladan, so‘nggi yillarda o‘zbek tili diskursida *“erkinlik”, “inson huquqlari”, “gender tengligi”, “shaxsiy rivojlanish”, “tolerantlik”* va *“barqaror rivojlanish”* kabi global qadriyat konseptlari faol qo‘llanila boshladi. Ushbu qadriyatlar g‘arb madaniy paradigmasiga xos bo‘lib, ularning o‘zbek tili va tafakkuri tizimiga kirib kelishi tilning aksiolingvistik tuzilmasida yangi semantik, pragmatik va diskursiv o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda [Hofstede, 2001: 112]. Mazkur jarayon, bir tomondan, o‘zbek tili va madaniyatining boyishi, uning zamonaviy kommunikatsion talablarga moslashuvi sifatida baholanishi mumkin. Boshqa tomondan esa, bu integratsiya semantik noaniqlik, madaniy kontekstual to‘qnashuv va aksiologik tafovutlarni keltirib chiqarmoqda. Aynan shu murakkab uyg‘unlik yoki ziddiyat holatlari o‘zbek tili diskursida global qadriyatlarning aksiolingvistik integratsiyasi jarayonini o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu sababli, global qadriyatlarning o‘zbek tili diskursida qanday semantik va aksiologik integratsiyaga uchrayotganini aniqlash, ularning milliy qadriyat tizimi bilan uyg‘unlashuv yoki ziddiyat mexanizmlarini tahlil qilish dolzarbdir. Aksiolingvistika qadriyatlarning til tizimi orqali shakllanishi, namoyon bo‘lishi va ijtimoiy ongda mustahkamlanish jarayonini o‘rganadi. Til – xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi va ijtimoiy qadriyatlarining ko‘zgusidir. Har bir tilda qadriyatlar tizimi o‘ziga xos semantik qatlamlar, metaforik ifodalar va konseptual tuzilmalar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida *“vatan”, “ota-ona”, “halollik”, “mehnat”, “farzand”* kabi birliklar milliy aksiologik yadroga kiradi.

Global qadriyatlar butun insoniyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy, ijtimoiy va madaniy mezonlar tizimini anglatadi. Ular orasida *erkinlik, tinchlik, tenglik, barqarorlik* va *inson sha’ni* markaziy o‘rin tutadi. Ushbu qadriyatlar BMT hujjatlarida, xalqaro shartnomalarda va global ta’lim dasturlarida asosiy tamoyillar sifatida mustahkamlangan. O‘zbek tili diskursida bu qadriyatlar semantik va

pragmatik moslashuv jarayoni orqali ifodalanadi. Masalan, “erkinlik” tushunchasi faqat shaxsiy mustaqillikni emas, balki mas’uliyat bilan uyg‘un ijtimoiy erkinlikni anglatadi; “tenglik” esa “hurmat va adolat” konseptlari bilan uyg‘unlashadi [Hofstede, 2001: 115].

Integratsiya natijasida global qadriyatlar o‘zbek madaniy diskursida yangi konnotatsiyalar, ijobiy-assotsiativ ma’nolar kasb etadi yoki mavjud milliy qadriyatlar bilan ziddiyatli uyg‘unlik hosil qiladi. Masalan, “gender tengligi” atamasi ko‘pincha “ayol va erkakning jamiyatdagi teng mas’uliyati” tarzida talqin qilinadi. Masalan, “gender tengligi” atamasi o‘zbek tili diskursida ko‘pincha “ayol va erkakning jamiyatdagi teng mas’uliyati” tarzida talqin qilinadi. Bu holat mazkur global konseptning o‘zbek madaniy-aksiologik tizimiga axloqiy-me’yoriy moslashtirilgan shaklda integratsiya qilinayotganini ko‘rsatadi, ya’ni g‘arb diskursida gender tengligi ko‘proq huquqiy va ijtimoiy erkinliklar nuqtayi nazaridan tushunilsa, o‘zbek diskursida u ma’naviy mas’uliyat va ijtimoiy uyg‘unlik mezonlari asosida qayta talqin etiladi.

Xususan, g‘arb paradigmasiga xos bo‘lgan yangi qadriyatlar o‘zbek tili aksiologik tizimida to‘liq assimilyatsiya qilinmaydi, balki ular milliy mentalitet, dunyoqarash va ijtimoiy ong me’yorlariga moslashtirilgan holda qayta talqin qilinadi. Shu jihatdan, o‘zbek tili global qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayonida semantik filtrlash mexanizmini amalga oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon o‘zbek madaniy kodining ichki barqarorligi va adaptiv qobiliyatini ko‘rsatadi: yangi konseptual birliklar yoki diskursiv qadriyatlar tildagi mavjud aksiologik qatlam bilan uyg‘unlashgan holda, muvozanatli semantik transformatsiya asosida shakllanadi. Natijada, global diskurs elementlari o‘zbek tili muhitida milliy ma’no maydoni bilan integratsiyalashib, o‘zbek tili global–lokal semantik interfeys sifatida faoliyat yuritadi: u tashqi qadriyatlar tizimini to‘g‘ridan to‘g‘ri qabul qilmay, balki ularni milliy aksiologik paradigmaning ichki mantiqiga mos shaklda qayta kodlaydi. Shu tarzda, til nafaqat kommunikativ vosita, balki madaniy o‘zlikni saqlovchi va qadriyatlar muvozanatini ta’minlovchi aksiolingvistik tizim sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili diskursida global qadriyatlarning aks etishi bir nechta muhim jihatlar orqali ifodalanadi. Avvalo, global qadriyatlar semantik uyg‘unlashuv jarayoni orqali milliy konseptlarga singib, mavjud aksiologik tizim bilan moslashadi. Shu bilan birga, o‘zbek tili diskursida “*tinchlik*”, “*bag‘rikenglik*”, “*inson qadrini ulug‘lash*” kabi qadriyatlar global aksiologik paradigmalarga kognitiv jihatdan integratsiyalashgan holda namoyon bo‘ladi.

Global terminlar milliy tilga kirar ekan, ularning ma’nosi madaniy kontekstga moslashtirish orqali ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon til – madaniyat – qadriyat uchligi asosida aksiointegrativ yondashuv orqali tushuntiriladi. Shu nuqtayi nazardan, global qadriyatlarning o‘zbek tili diskursida ifodalanishi nafaqat lingvistik, balki madaniy, kognitiv va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tilning zamonaviy kommunikativ salohiyatini kengaytiradi va uni xalqaro semantik maydonga olib chiqadi.

O‘zbek tili diskursi global axborot makonida madaniy moslashuvchanlik va semantik barqarorlik tamoyillariga tayangan holda rivojlanadi. Til global qadriyatlarni o‘zlashtirar ekan, ularni milliy ma’naviy tizim kontekstida semantik jihatdan qayta kodlaydi, shu bilan birga milliy identitetni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, o‘zbek tili aksiolingvistik mediator sifatida global va milliy qadriyatlar o‘rtasida semantik muvozanatni ta’minlaydi.

O‘zbek tilining kelajakdagi taraqqiyoti uchun milliy qadriyatlarni saqlagan holda global qadriyatlarni to‘g‘ri talqin qilish, ularni madaniy va ijtimoiy kontekstga moslashtirish muhim hisoblanadi. Bu til va madaniyatning global maydondagi raqobatbardoshligini oshirish bilan birga, milliy identitetni saqlab qolishga ham imkon yaratadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tili darsliklarida global qadriyatlarni ifodalovchi konseptual birliklar (masalan, “tolerantlik”, “ekologik madaniyat”) semantik va madaniy izoh bilan taqdim etilishi zarur.

Lingvistika sohasida aksiolingvistik tahlil yo‘nalishini rivojlantirish va uni til siyosati hamda madaniyatshunoslik bilan integratsiya qilish muhim hisoblanadi. Media va ta’lim diskursida global qadriyatlarning milliy kontekstga mos ifodalanishini ta’minlash uchun so‘z tanlash, tarjima va terminologik yondashuvda izchillikni saqlash talab etiladi. Shu bilan birga, yangi global qadriyatlarni o‘zbek tilida ifodalashda milliy obrazlilik va axloqiy me’yorlarni saqlash, tilning madaniy va aksiologik barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maslova, V. A. *Lingvokulturologiya*. — Moskva: Akademiya, 2001. — 208 s.
2. Арутюнова, Н. Д. *Логический анализ языка: Культура, текст, концепт*. — Москва: Наука, 1999.
3. Hofstede G. *Culture’s Consequences: International Differences in Work-Related Values*. — Sage, 2001.
4. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. - University of Minnesota Press, 1996.
5. Hall, Stuart. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. — London: SAGE, 1997.
6. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
10. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiy_oti_jurnali.

**ПСЕВДОНИМЫ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ПИСАТЕЛЬНИЦ:
ГЕНЕЗИС, СЕМАНТИКА И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
PSEUDONYMS OF UZBEK AND RUSSIAN FEMALE WRITERS:
GENESIS, SEMANTICS, AND COGNITIVE FEATURES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/LUTA3216

Ибрагимова Сайёра Сайдуллаевна,
PhD, и.о. доцента
кафедры русского языка и литературы
негосударственного образовательного
учреждения Alfraganus University.
ibragimovasayyora97@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются псевдонимы узбекских и русских писательниц XVIII–XX вв. с позиций их происхождения, семантической природы и когнитивных функций. Анализируется исторический контекст возникновения псевдонимов, выявляются типы и особенности их построения, а также раскрываются механизмы формирования авторской идентичности через использование литературной маски.

Русские и узбекские псевдонимы создают обширное поле ономастических единиц. Авторы, придумывая их, обращаются к различным видам словообразования и использования метаплазмов, а при создании коллективных псевдонимов стремятся отметить вклад каждого автора; увековечить имя, показать родство, даже умудряются затеять игру с читателем. Такие номинативные единицы наблюдаются только в псевдонимах. Они рассмотрены в статье с когнитивной, лексико-семантической, морфологической, графической, фонетической точек зрения.

Ключевые слова: псевдоним, русская литература, писательницы, семантика, когнитивный аспект, авторская идентичность.

Annotation. The article examines the pseudonyms of Uzbek and Russian women writers of the XVIII–XX centuries from the standpoint of their origin, semantic nature and cognitive functions. The historical context of the emergence of pseudonyms is analyzed, the types and features of their construction are revealed, and the mechanisms of author's identity formation through the use of a literary mask are revealed.

Russian and Uzbek pseudonyms create an extensive field of onomastic units. When inventing them, the authors turn to various types of word formation and the use of metaplasmas, and when creating collective pseudonyms, they strive to celebrate the contribution of each author; to perpetuate the name, show kinship, even manage to start a game with the reader. Such nominative units are found only in pseudonyms. They are considered in the article from cognitive, lexico-semantic, morphological, graphic, phonetic points of view.

Keywords: *pseudonym, Russian literature, female writers, semantics, cognitive aspect, author's identity.*

Феномен псевдонима в русской литературе, особенно применительно к творчеству женщин-писательниц, представляет собой интересный материал для исследования. Псевдонимы отражают не только социокультурные реалии эпохи, но и процессы конструирования авторского «Я». В настоящей работе анализируются причины возникновения псевдонимов у русских писательниц, их семантические особенности и когнитивные функции.

В XVIII–XIX вв. женское авторство в России сталкивалось с предвзятым отношением общества. Литературная деятельность воспринималась как не соответствующая традиционным представлениям о женской «приличности» и «назначении». В этих условиях псевдоним выступал как средство социальной и творческой защиты. [Владимирова, 1979: 215]. Например, Надежда Хвощинская публиковала произведения под мужским псевдонимом «В. Крестовский»;

* Авдотья Глинка использовала инициалы;

* Мария Жукова подписывала свои тексты сокращённым именем «М. Ж.».

С течением времени, особенно в XX в., псевдонимы перестали выполнять только защитную функцию и стали способом создания литературного образа, проявлением творческой свободы. Например, писательница Надежда Лохвицкая взяла звучный псевдоним «Тэффи», подчеркивающий легкость и иронию её прозы [Петрович, 2008:312].

Семантический анализ показывает, что псевдонимы русских писательниц можно условно разделить на несколько групп:

* Анонимные (инициалы, сокращения), подчеркивающие отстранённость от личной биографии.

* Мужские имена, маскирующие пол автора (например, В. Крестовский).

* Поэтичные и символические (Тэффи, Алый), создающие яркий авторский образ.

* Экзотические и иностранные (Беатриса, Камила), добавляющие особое звучание и подчеркивающие принадлежность к европейской культурной традиции [Михальская, 2002: 264]

Большинство простых корневых псевдонимов в узбекском языке в морфологическом плане составляют названия, основу которых составляют существительные, а простых корневых псевдонимов с глагольной и местоименной основой относительно меньше. Это мы наблюдаем и в русском языке.

Каждый из этих псевдонимов имеет собственную модель, словообразовательную основу и словообразовательное средство:

а) псевдонимы, основу которых составляют «сущ. + аффикс»:

Арканов (А. Штейнбок), Тарантулов (А.П. Чехов) Сашин

(А.К. Клафтон), *Монументов* (В.П. Буренин), *Библиотекарь* (С.И. Неделькович);

Хоразмий, Бухорий, Яссавий, Чустий, Маргилоний, Хужандий;

б) псевдонимы с моделью «прил., прил. + аффикс» можно разделить на псевдонимы, основу которых составляют качественные и относительные прилагательные. Такое явление мы наблюдаем и в русском языке:

- псевдонимы, основу которых составляют качественные прилагательные:

Кисляев, Известный (А.П. Чехов), *Горький* (А. Пешков), *Вольный* (А. Ажгирей);

Жимит (Г. Юнус), *Заппа* (Мир Абдулла Охунд), *Илгор* (Г. Гулям), *Инжиқ* (Г. Мелибоев), *Йўқсул* (Б. Иброхимов), *Кўса* (Г. Гулям), *Мавзун* (Сидикжон уста), *Шухий* (Абдувохид Ахадов);

- псевдонимы, основу которых составляют относительные прилагательные:

Прозаический поэт (А.П. Чехов), *Тяжелоиспытанный* (А.В. Прохоров); *Гадоий, Догулий* (Фахриддин Рожий), *Сайқалий* (Мухаммад Собир Хожи оглы), *Сидқий* (Сайид Ахмад), *Фарибий* (Мухаммад Али);

в) псевдонимы, образованные от числительных:

1S (Полторацкий), *1...17-14* (ср.: А...р-н, место по порядку букв в алфавите) (А.С. Пушкин), *163ONMYNECK* (Роман Щуров), *104 и 163* (Юрий Четверг). [Ибрагимова, 2025: 92]

Таким образом, выбор псевдонима отражает не только защитные стратегии, но и сознательное формирование художественного имиджа.

С психолингвистической точки зрения псевдоним является частью когнитивного процесса формирования авторской идентичности. Он позволяет писательнице «раздвоить» своё «Я» на социальную личность и литературного субъекта, снизить внутреннюю цензуру и почувствовать большую творческую свободу. [Черняк, 2011: 192] Кроме того, псевдоним может служить средством самореализации и самоидентификации, позволяя автору выбирать, каким образом предстать перед читателем.

Псевдонимы русских писательниц представляют собой сложный культурный и когнитивный феномен. Их генезис связан с историческими и социальными условиями, семантика отражает стратегический выбор звучания и смысла, а когнитивная функция заключается в формировании авторского «Я». Исследование этого явления позволяет глубже понять механизмы самоидентификации и самовыражения женщин в русской литературе.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Владимирова П. В. Первые русские писательницы XVIII века. — Л.: Наука, 1979. — 215 с.
2. Петрович Е. В. Русские женщины-писательницы X–XX вв. и их псевдонимы. — М.: Логос, 2008. — 312 с.

3. Михальская Н. П. Псевдонимы в русской литературе: функции и типология. — М.: Академический проект, 2002. — 264 с.
4. Черняк Л. А. Автор и псевдоним: к проблеме идентичности в литературе. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — 192 с.
5. Аксенова Л. А. Женское авторство и маскулинная маска в русской литературе XIX века // Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение». — 2010. — № 6. — С. 45–58.
6. Гаспаров М. Л. О поэтике и структуре литературного псевдонима. — М.: Языки славянских культур, 2005. — 176 с.
7. Ибрагимова С.С. Явление метафоризации и метонимизации при образовании псевдонимов. //Научный импульс № 31, 2025 — С.89-93

**БЛАГОДАРНЫЕ: ИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОПЫТА ИЗУЧЕНИЯ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО
GRATEFUL: FROM THE EMOTIONAL EXPERIENCES OF
LEARNING UZBEK AS A SECOND LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/POZD4275

Тилябаев Камил Заитжонович

PhD, старший преподаватель

Международный Вестминстерский университет в Ташкенте

k.tilyabaev@wiut.uz

Аннотация. В данной статье представлены результаты части небольшого качественного исследования, целью которого является выявление влияния эмоций на изучение узбекского языка как второго. Хотя исследование роли эмоций в овладении вторым языком ведется давно и активно, в соответствующих исследованиях были выявлены некоторые пробелы. Эти пробелы включают недостаток внимания к незападным контекстам и языкам, а также игнорирование эмоциональных переживаний в неформальных условиях изучения языка. В данной статье сосредоточено внимание на положительном эмоциональном опыте изучения узбекского языка как второго гражданами Узбекистана неузбекского этнического происхождения. Предполагается, что чувство благодарности формируется средой/институтами, личными качествами (субъектностью) и хорошими результатами (благополучием и владением языком). Кроме того, благодарность способствует настойчивости в усилиях и дает мотивацию.

Ключевые слова: узбекский, изучение второго языка, эмоциональный опыт, модель позитивной психологии.

Annotation. This paper reports on the results of a part of a small-scale qualitative study, which aims at identifying the impact of emotions on learning Uzbek as a second language. Although investigating the role of emotions in second language acquisition has been long and proliferative, there have been revealed some gaps in the related research. These gaps include the lack of attention to non-western contexts and languages as well as overlooking the emotional experiences in informal language learning settings. Focusing on positive emotional experiences of learning Uzbek as a second language by Uzbek citizens of non-Uzbek ethnic origin, this paper suggests that the feeling of gratitude is shaped by environments/institutions, personal traits (agency) and good outcomes (language proficiency and well-being). Additionally, gratitude fosters persistence of efforts and gives motivation.

Keywords: Uzbek, second language acquisition, emotional experiences, positive psychology model.

Интерес лингвистов к эмоциям начался в 1980-х годах. В настоящее время они рассматриваются как центральный компонент освоения языка [Dewaele, 2010], влияющий как на процесс, так и на результаты. Модель позитивной психологии и эмоций при изучении второго языка была предложена Shao и др. [2020] в качестве основы для триангуляции теорий эмоций и исследований в области психологии, образования и изучения второго языка. Модель включает в себя следующие элементы: 1) среда/система обучения; 2) личные качества обучающихся; 3) эмоции обучающихся; и 4) результаты обучающихся. Согласно этой модели, среда/система способна влиять на личные качества обучающихся, которые, в свою очередь, влияют на их эмоции и результаты при изучении языка. Например, атмосфера учебного заведения, характеризующаяся позитивными отношениями между преподавателями и студентами, способна воспитывать в учащихся такие положительные черты, как уверенность в себе, которые, в свою очередь, способствуют таким положительным чувствам, как радость от учебы, устремленность и удовлетворение. Эти чувства также могут влиять на процессы, связанные с мотивацией и изучением языка и последующими достижениями, что в конечном итоге оказывает влияние на психологическое благополучие. Аналогичным образом, личные качества обучающихся способны влиять на их мотивацию, познание и уровень владения языком, что может по-разному влиять на их ощущения усвоения языка. Например, успешные результаты могут сделать положительные чувства еще сильнее, а их отсутствие вызовет негативные чувства (например, беспокойство, стеснение и апатию) [там же]. Различные эмоции могут влиять на характеристики обучения учащихся, такие как любознательность и настойчивость, что влияет на особенности учебной среды, такие как разработка и выбор учителями языковых заданий и материалов (там же). Эта модель подкреплена рядом эмпирических исследований [Arens и др., 2015, Frenzel и др., 2018, Wei и др., 2019], что делает ее полезной для оценки практики преподавания и обучения.

Несмотря на растущее число исследователей, занимающихся эмоциональными аспектами при изучении второго языка, которые позволяют изучить множество факторов и условий и проанализировать их влияние на условия изучения языка, публикации в этой области, похоже, не затрагивают такие вопросы, как разнообразие различных сред усвоения языка и социолингвистические особенности изучающих язык. Существующая литература в основном посвящена ситуациям в школьной/университетской обстановке, в то время как об эмоциях при изучении второго языка, испытываемых за пределами формального образовательного контекста, известно не так много [Driver и Prada, 2024]. Тем не менее, изучение такого опыта может помочь улучшить усвоение языка.

Кроме того, можно задаться вопросом о том, насколько достоверны и применимы существующие эмпирические результаты на международном уровне, потому что западная образовательная среда до сих пор привлекала

наибольшее внимание исследователей. Бульшая часть существующей литературы посвящена либо изучающим английский язык как второй, либо представителям западных культур [Driver и Prada, 2024], таких как Италия [MacIntyre и Vincze, 2017], Румыния [Pavelescu и Petric, 2018; Dewaele и Pavelescu 2021], Венгрии [Piniel и Albert, 2018] и Канаде [Boudreau, MacIntyre и Dewaele, 2018]. Таким образом, необходимы дополнительные исследования, отличные от вышеупомянутых в плане культурного и лингвистического профиля изучающих язык, чтобы пролить свет на то, как такие характеристики связаны с эмоциями при изучении второго языка.

Выявленные пробелы глобального характера полностью совпадают с таковыми в контексте изучения узбекского языка как второго в Узбекистане, т.к. прямых исследований такого рода, насколько известно, еще не проводилось. Таким образом, исследование в незападном контексте и сосредоточение внимания на эмоциональном опыте и взглядах граждан Узбекистана, которые изучают узбекский язык как второй в том числе и за пределами формального образовательного контекста, эффективно восполнит вышеупомянутые пробелы. В данной статье приводится лишь часть большого исследования, освещающая положительный эмоциональный опыт изучения узбекского языка как второго гражданами Узбекистана неузбекской национальности.

Методологическая часть. Данное маломасштабное исследование носит качественный характер. Данные были собраны в процессе проведения индивидуальных полуструктурированных интервью [Brinkmann, 2014] с 25 гражданами Узбекистана в возрасте 20-40 лет, изучавших и/или продолжающих изучать узбекский язык как второй. При этом каждая следующая кандидатура для интервьюирования была предложена предыдущим собеседником, чтобы минимизировать предвзятое отношение исследователя в выборе участников исследования. Разрешение на участие в интервью, использование полученной информации в исследовательских целях, ее сохранность, конфиденциальность и псевдоминимизация ее источников были обеспечены в соответствии с этическими нормами BERA [BERA Ethical Guidance for Educational Research, 2018]. Полученные данные были обработаны вручную методом нарративного анализа [Smith, 2016] и оформлены в виде четырех нарративов-рассказов, основанных на общих характеристиках и эмоциональном опыте изучающих узбекский язык как второй. В данной статье будет представлен лишь один нарратив-рассказ, названный «Благодарные».

Обсуждение результатов. В этом повествовании рассказывается об опыте изучения узбекского языка как второго Лорой, Викентием и Эльшатом, которые не являются узбеками по национальности. Они воспитывались в 1980-1990-е годы в узбекоязычной среде регионов Узбекистана [Dadabaev, 2004] и несмотря на то, что их родной язык - русский, сумели овладеть узбекским языком. Узбекский язык продолжает играть важную роль в их жизни. Этот нарратив-рассказ называется

«Благодарные», потому что Лора, Викентий и Эльшат с благодарностью вспоминают об опыте обучения узбекскому языку, о котором здесь пойдет речь. Здесь будет говориться об их опыте в: 1) семье; 2) более широком кругу общения; и 3) школе и вузе - в том же порядке.

Примечательно, что родители Лоры, Викентия и Эльшата говорят на узбекском языке. Лора даже помнит, как говорила по-узбекски с членами своей семьи:

Мой папа, сестра и брат знают узбекский язык, и иногда мы просто говорили друг с другом по-узбекски, и это нам очень помогало в жизни.

При этом родители всех троих никогда не заставляли их целенаправленно учить узбекский язык. Потребность в этом языке зародилась с детства. Их родители всегда были хорошим примером.

В детстве я научилась говорить по-узбекски, играя с соседскими детьми. То есть у нас были соседи, дети которых были примерно одного возраста со мной и моими братьями и сестрами. Мы изучали разговорный узбекский язык, общаясь с соседскими детьми. Мои соседи по махалле совсем не говорили по-русски, поэтому для общения нам приходилось говорить с ними на том языке, на котором они говорили. Наверное, это та местность, в которой мы жили, потребность как-то общаться с людьми оказала наибольшее влияние на степень владения [узбекским] языком. (Лора)

Моя мама неплохо говорит по-узбекски, и я видел, что, когда знаешь язык, это помогает и в общении, и в работе. Еще в детстве я видел, как документацию в организациях начали постепенно переводить на узбекский язык. И это были мои первые шаги в освоении официального делового стиля узбекского языка. Вообще, жизненные наблюдения показали, что если ты знаешь язык, если ты умеешь не только говорить на этом языке, но и составлять документы и применять его в самых разных формах, то это для тебя только преимущество. Поэтому у меня никогда не возникал вопрос, нужно ли это, зачем нужно. Да, нужно, потому что сама жизнь на примере моей семьи, показала, что учить язык нужно, и я это сделал. (Викентий)

Я жил в узбекской махалле, узбекский язык слышал с детства. Но в то же время в моей школе было очень много этнических русских, татар и так далее. Поэтому в школе я общался в основном на русском языке, а в махалле – на узбекском. Потом я полностью перешел на узбекский язык в лицее. Я перешел в узбекский лицей, потому что преподавание там было лучше. В то время я учился в пятом классе. (Эльшат).

Что касается опыта общения с более широким окружением, то Лора и Викентий каждый день говорят на узбекском языке, признавая, что во многих жизненных ситуациях это полезно и всегда приветствуется.

Ни мои дети, ни муж не говорят по-узбекски. Ну, они, конечно, используют мои знания узбекского, если что-то нужно перевести, например. Так вот, я отвечаю за какие-то моменты в жизни, за некоторые бытовые вопросы, связанные с узбекским языком... Также в нашей семье смешанные браки, поэтому мне часто приходится говорить по-узбекски, когда я

навещаю родственников. Кроме того, многие из моих коллег также говорят со мной по-узбекски, потому что знают, что я умею. Садовники, уборщицы и охранники часто общаются со мной на узбекском языке. При этом бывает, что на базаре, где-то в городе, я сталкиваюсь с человеком, который не говорит по-русски. Конечно, я с удовольствием говорю с ним по-узбекски. (Лора)

Я использую узбекский язык для общения с коллегами, с учениками, с родителями, с руководством, знакомыми и друзьями. Каждый день он присутствует в жизни как живой язык общения. Кроме того, я являюсь автором нескольких учебников на узбекском языке. (Викентий)

Все это можно объяснить хорошей языковой поддержкой со стороны членов семьи и множеством аутентичных ситуаций, требующих использования языка, которые мотивирует их общаться на нем [MacIntyre и др., 1998; MacIntyre, Burns и Jessome, 2011].

Что касается Эльшата, то стоит упомянуть, что он является известным журналистом и блогером, который пишет в основном на узбекском языке. Тот факт, что у него более 10000 подписчиков, говорит о том, что его общение на узбекском языке скорее приветствуется. По-видимому, эти усилия носят регулярный характер, поскольку они прямо или косвенно приводят к хорошему самоощущению человека, что считается важным результатом при изучении второго языка [Shao и др., 2020].

Первоначальный положительный опыт Лоры, Викентия и Эльшата возник из-за жизни в узбекоязычной среде и естественной потребности в общении с узбекоязычными сверстниками. Таким образом, они проявляли интерес к языку и ценили его, что способствовало регулярному приложению усилий для его изучения [Fryer, 2019; Loh, 2019]. В результате у них развились такие личностные качества, как самостоятельность и упорство, которые оказали положительное влияние на их формальное изучение узбекского языка, углубили их навыки и укрепили их позитивное отношение к нему [в соответствии с Shao и др., 2020]. Все трое имели довольно положительный опыт изучения узбекского языка в школе и вузе. В основном он связан с их учителями узбекского языка, их отношением к своему предмету, мотивацией, возможностями, которые они давали своим ученикам, и поощрением их усилий. Примечательно, что все трое, тепло отзываясь о своих учителях узбекского языка, вспоминали их поименно. Однако в приведенных ниже цитатах оставлены только их инициалы по этическим соображениям.

В школе у меня был очень интересный учитель узбекского языка. Ее звали Х. Она была таким удивительным человеком, который так любил свой родной язык. Она старалась передать эту любовь нам. Она была немного строгой. Она часто пела нам старинные узбекские песни. Ее интонация, то, как она говорила и вела себя во время урока – все это, наверное, вызывало интерес к изучению узбекского языка... Она мотивировала меня оценками, и часто на уроке могла сказать: «У тебя хорошее произношение, хорошая

успеваемость» и так далее. Это поощрение действительно работало. Она всегда хвалила меня перед всем классом, говорила, что я [успешно] участвовала в каких-то конкурсах, в каких-то мероприятиях в школе... (Лора)

Учитель, который учил меня узбекскому языку в лицее с 6 класса – это К. Сам он был поэтом и журналистом, писал в местных газетах, издавал книги. Вообще, он был большим местным интеллектуалом. Он очень хорошо преподавал, плюс у него были особые отношения со мной, потому что я интересовался узбекским языком и литературой. Начиная с пятого класса, я стал уделять больше внимания его предмету и уже тогда думал, что в будущем стану узбекским писателем-журналистом, литературным критиком или лингвистом. Должен сказать, что моя мечта сбылась. (Эльшат)

У меня были хорошие учителя: А. и М. Я думаю, что они достаточно хорошо меня учили и дали мне знания по узбекской грамматике. Я уважал их всех. Я не замечал никаких критических моментов. Все меня устраивало в их работе. На формирование моего научного стиля [узбекского] языка больше всего повлияла работа с моим научным руководителем, профессором С., чтение книг и статей, которые он писал. У него был очень хороший стиль письма. И этот стиль мотивировал меня развивать в себе умение писать научные труды на узбекском языке. (Викентий)

Кроме того, им сложно было вспомнить какие-либо моменты из практики своих учителей, которые негативно повлияли бы на их отношение к узбекскому языку. Например,

Я не особо критично оценивал учителей, то есть всегда старался видеть какие-то положительные моменты в их работе и отдавать приоритет именно этим моментам при оценке учителя. Даже если и были, может быть, объективные недостатки, то я не особо обращал на них внимание, будь то учителя узбекского языка или других предметов. Кроме того, я всегда много занимался самостоятельно по различным предметам [в том числе по узбекскому] и не ждал какой-то исчерпывающей просветительской работы со стороны школы. (Викентий).

Все это полностью согласуется с мнением о том, что позитивное восприятие роли учителя улучшает освоение второго языка [Awad, 2014].

Подводя итог историям Лоры, Викентия и Эльшата, можно сказать, что все они извлекли пользу из формальной системы изучения узбекского языка, влияние которой скорее мотивировало, чем нет. Их семейный и более широкий круг общения также были полезны с точки зрения развития навыков узбекского языка. Скептицизм, публичное унижение и высмеивание никогда не упоминались ими как то, с чем они сталкивались во время использования узбекского языка при разговоре и на письме. Отрадно осознавать, что они стали свободно говорить на узбекском языке, но это также произошло благодаря их упорству и независимой работе, имеющих наибольшее влияние на освоение второго языка [Feng и Papi, 2020]. В целом

они очень высоко оценили свой опыт по изучению узбекского языка и затруднились назвать какие-либо проблемы, которые отрицательно сказались на их языковом обучении. Таким образом, было показано, что чувство благодарности, которое сопровождает изучение узбекского языка как второго всеми тремя героями, зависит от среды (формальной и неформальной среды обучения), личных характеристик (самостоятельность) и результата (уровня владения узбекским языком и благополучия). Это чувство также влияет на их упорство (личностную черту) и мотивацию (результат), что согласуется с моделью Shao и др. [2020].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. 2018. BERA Ethical Guidelines for Educational Research. 4th ed. [ebook] London: BERA, Available at: <<https://www.bera.ac.uk/publication/ethical-guidelines-for-educational-research-2018-online>> [Accessed 21 February 2021].
2. Arens, A.K., Morin, A.J. and Watermann, R., 2015. Relations between classroom disciplinary problems and student motivation: Achievement as a potential mediator? *Learning and instruction*, 39, pp.184-193.
3. Awad, G., 2014. Motivation, persistence, and cross-cultural awareness: A study of college students learning foreign languages. *Academy of Educational Leadership Journal*, 18(4), pp.97-116.
4. Boudreau, C., MacIntyre, P. and Dewaele, J.M., 2018. Enjoyment and anxiety in second language communication: An idiodynamic approach. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 8(1), pp.149-170.
5. Brinkmann, S., 2014. Unstructured and semi-structured interviewing. *The Oxford handbook of qualitative research*, 2, pp. 277-299.
6. Dadabaev, T., 2004. Post-Soviet realities of society in Uzbekistan. *Central Asian Survey*, 23(2), pp.141-166.
7. Dewaele, J.M. and Pavelescu, L.M., 2021. The relationship between incommensurable emotions and willingness to communicate in English as a foreign language: a multiple case study. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 15(1), pp.66-80.
8. Dewaele, J.M., 2010. *Emotions in multiple languages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
9. Driver, M. and Prada, J., 2024. Global perspectives on heritage language education and emotion: Introduction to the special issue. *Modern Language Journal*, 108(S1), pp.3-13.
10. Feng, L. and Papi, M., 2020. Persistence in language learning: The role of grit and future self-guides. *Learning and Individual Differences*, 81, p.101904.
11. Frenzel, A.C., Becker-Kurz, B., Pekrun, R., Goetz, T. and L dtke, O., 2018. Emotion transmission in the classroom revisited: a reciprocal effects model of teacher and student enjoyment. *Journal of Educational Psychology*, 110(5), p.628.
12. Fryer, L.K., 2019. Getting interested: Developing a sustainable source of motivation to learn a new language at school. *System*, 86, p.102120.

13. Loh, E.K., 2019. What we know about expectancy-value theory, and how it helps to design a sustained motivating learning environment. *System*, 86, p.102119.
14. MacIntyre, P.D. and Vincze, L., 2017. Positive and negative emotions underlie motivation for L2 learning. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 7(1), pp.61-88.
15. MacIntyre, P.D., Burns, C. and Jessome, A., 2011. Ambivalence about communicating in a second language: A qualitative study of French immersion students' willingness to communicate. *The Modern Language Journal*, 95(1), pp.81-96.
16. MacIntyre, P.D., Clément, R., Dörnyei, Z. and Noels, K.A., 1998. Conceptualizing willingness to communicate in a L2: A situational model of L2 confidence and affiliation. *The modern language journal*, 82(4), pp.545-562.
17. Pavelescu, L.M. and Petrić, B., 2018. Love and enjoyment in context: Four case studies of adolescent EFL learners. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 8(1), pp.73-101.
18. Piniel, K. and Albert, A., 2018. Advanced learners' foreign language-related emotions across the four skills. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 8(1), pp.127-147.
19. Shao, K., Nicholson, L.J., Kutuk, G. and Lei, F., 2020. Emotions and instructed language learning: Proposing a second language emotions and positive psychology model. *Frontiers in Psychology*, 11, p.2142.
20. Smith, B., 2016. Narrative analysis. *Analysing qualitative data in psychology*, 2, pp.202-221.
21. Wei, H., Gao, K. and Wang, W., 2019. Understanding the relationship between grit and foreign language performance among middle school students: The roles of foreign language enjoyment and classroom environment. *Frontiers in psychology*, 10, p.1508.

**XORAZM DIALEKTAL ZONASINING QIPCHOQ SHEVALI
AREALLARI**
KIPCHAK DIALECT AREAS OF THE KHOREZM DIALECT ZONE
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DXZH2789

Alimardanov Elyor Ilxom o‘g‘li
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Toshkent, O‘zbekiston
alifiroqiy.95@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-5889-6371

Annotatsiya. Xorazm shevalari tadqiqotchilar tomonidan tasnif qilingan bo‘lib, bunda Y. D. Polivanov va F. Abdullayev kabi olimlarning xizmati katta. Y. D. Polivanov Xorazm shevalarini Janubiy Xorazm, Shimoliy Xorazm va O‘rta Xorazm shevalariga ajratsa, F. Abdullayev Xorazm shevalarini 2ga o‘g‘uz va qarluq shevalariga ajratadi. Shuningdek, Y. Ibragimov Xorazm shevalarining areal lingvistik tasnifini (Xorazm viloyati bundan mustasno) amalga oshirdi. Biz ushbu maqolada Xorazm dialektal zonasining qipchoq shevali areallarini belgilashni maqsad qildik. Ishda ba’zi o‘rinlarda bizgacha o‘rgangan olimlar, xususan, F. Abdullayev va Y. Ibragimovlarning tasniflariga murojaat qilindi.

Kalit so‘zlar: Xorazm dialektal zonasi, til, sheva, lahja, dialekt, qipchoq, areal.

Annotation. Khorezm dialects have been classified by researchers, with the great contribution of scientists such as Y. D. Polivanov and F. Abdullaev. Y. D. Polivanov divides Khorezm dialects into Southern Khorezm, Northern Khorezm and Central Khorezm dialects, while F. Abdullaev divides Khorezm dialects into two: Oghuz and Karluk dialects. Y. Ibragimov also carried out an areal linguistic classification of Khorezm dialects (excluding the Khorezm region). In this article, we aimed to determine the Kipchak dialectal areas of the Khorezm dialectal zone. In some places, the work refers to the classifications of scientists who have studied before us, in particular, F. Abdullaev and Y. Ibragimov.

Keywords: Khorezm dialectal zone, language, dialect, dialect, Kipchak, area.

F. Abdullayev Xorazm qipchoq shevalarini **ž**-lashgan, **j**-lashgan va **ä**-lashgan shevalar sifatida 3 turga ajratib, **ž**-lashgan shevalarga Gurlan tumanining Oqqum qishlog‘i, Marbugat qishlog‘ining shimoliy-sharqiy, Vazir qishlog‘ining shimoliy-g‘arbiy, Amudaryo tumani Xitoy, Beshtom, Qilichboy qishloqlari Amir Temur (eski Kalinin) qishlog‘ining shimoliy-sharqiy qismlarini kiritadi [Абдуллаев, 1961: 259-266]. Ammo kuzatishlardan ma’lum bo‘ldiki, Gurlan tumanida uning tomonidan qayd etilgan **j** tovushi o‘rnida sistematik ravishda **ž** keladi (*жоқ* = *žoq*, *жол* = *žol*, *жъгърма* = *žigirtmä*, *жамав* = *žatav*, *жахиъ* = *žaxšī*, *жъл* = *žīl*, *жаиш* = *žāš*) [Абдуллаев, 1961: 260] deb bergan fakti o‘z isbotini topmadi. Shu

jihatdan bo‘lsa kerak, Y.Ibragimov Janubiy Orolbo‘yi o‘zbek shevalari qipchoq guruhini 3 turga: a) Gurlan-Beruniy (o‘zbek tilining **j**-lovchi qipchoq tur shevasi), b) Xo‘jayli-Qipchoq (**ž**-lovchi // **j**-lovchi qipchoq tur shevasi) va d) qo‘ng‘irot (o‘z lisoniy xususiyatiga ko‘ra, qoraqalpoq tiliga yaqin) shevalariga ajratadi hamda Gurlan-Beruniy shevalarini **j**-lovchi shevalar sifatida keltiradi [Ибрагимов, 2000, 35-36]. Shuningdek, Y.Ibragimov F.Abdullayevning **ž**-lovchilar chegarasini belgilashda noaniqliklarga yo‘l qo‘yganligini quyidagicha ta’kidlaydi: “Uning yozishicha, **ž**-lovchi sheva vakillari Amudaryo tumani Xitoy qishlog‘ining shimoli-g‘arbiy qismida, Amudaryo tumanining sobiq Gorkiy, Pushkin, Kalinin qishloq kengashlarida yashaydi va **ž**-lash Mang‘it shahrining tuman markazini o‘z ichiga oladi (uch tomondan, ya’ni shimoli-sharqi va janubdan), bu yerda aholining asosiy qismi **ž**-lovchi shevadani foydalanadi; [Abdullayev, 1961: 259-260]. Bizning aniqlashimizcha, tuman markazining sharqiy va janubiy qismida o‘zbek tili qipchoq shevasining **j**-lovchilar vakillari yashaydi” [Ибрагимов, 2000, 39-40].

1. Gurlan shevalari. Bu tip shevalarga Gurlan tumani Saxtiyon, Chinobod, Eshimjiron, Olg‘a, Namuna, Guliston, Vazir, Navoiy qishloqlari kiradi. Y.Ibragimov Gurlan-Beruniy tip shevalariga Beruniy, Amudaryo, Gurlan tumani qishloqlarini kiritadi [Ибрагимов, 2000, 36]. Ammo mazkur shevalarni alohida ajratish uchun yuqorida To‘rtko‘l-Ellikqal’a shevalarini alohida keltirishga asos bo‘lgan omillarni sabab qilish mumkin. Y.Ibragimov Gurlan-Beruniy tip shevalarida **ө** (**ö**), **о**, **э** (**e**) o‘rta-keng unlilari anlautda diftonglashuvi, asosan, Beruniy tumani Biybozor qishlog‘i, Amudaryo tumani Xitoy qishlog‘i, Gurlan tumani Oqqum qishloqlarida kam bo‘lsa-da uchrashini ta’kidlaydi, *ʻоҗсәр, ʻонқан, ʻэчки, ʻэчкәмәр, ʻэл* [Ибрагимов, 2000, 38]. Shuningdek, olim Gurlan-Beruniy shevalarida **ž-lashish** Janubiy Orolbo‘yi o‘zbek shevalari boshqa Xo‘jayli-qipchoq, Qo‘ng‘irot shevalariga qaraganda kam uchrashini, Gurlan, Beruniy va atrof qishloqlar shevalarida **ž-lashish** deyarli sezilmasligini alohida qayd etadi, qolaversa, Mang‘it va Beruniydan shimol hamda g‘arb tomonlarga borgan sayin **ž-lashish** kuchayishini aytib, bu ko‘proq qoraqalpoqlar, qozoqlar va **ž-lovchi** qipchoq tur shevalariga tegishli qishloqlarga yaqin joylardagi shevalarda ko‘proq uchrashini qistirib o‘tadi [Ибрагимов, 2000, 35-36]. Shu jihatdan, Gurlan shevalarida diftonglashuv va **ž-lashish** sporadik ko‘rinishga ega, lekin Beruniy shevalarida olim qayd etganidek, qozoq, qoraqalpoq va **ž-lovchi** qipchoq shevalari bilan yaqin yashash tufayli bu holat ortib boraveradi. Ushbu omillar sabab Gurlan shevalarini alohida tur sifatida keltirishga asos bo‘ladi.

2. Amudaryo-Beruniy shevalari. Beruniy va Amudaryo tumanlari (oraliq shevalardan boshqa) shevalarining o‘ziga xos xususiyati To‘rtko‘l-Ellikqal’a tip shevalarida bo‘lgani kabi bu shevalarda o‘ziga xos oraliq xususiyatlar mavjud. Arealdagi o‘zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq tillari bir-biriga ta’sir etadi. Lekin bu oraliq xususiyatlar mazkur tip shevalarini oraliq shevalar sifatida gavdalandirmaydi. Sababi arealdagi barcha til va shevalar kontakti o‘zbek tili, aniqroq, aytadigan bo‘lsak, Urganch-Xiva shevalari dominantligi ostida ro‘y beradi. Lekin arealdagi ba’zi kichik hududlarni oraliq shevalar tarkibiga kiritish to‘g‘ri bo‘ladi. Masalan, Amudaryo tumanining O‘zbekiston, Oq Oltin, Navro‘z,

Zarbdor, Qipchoq, Xitoy, Qilichboy, Xoja, Quyin qishloqlarida o‘zbeklar bilan birga qoraqalpoqlar yashaydi va bu qishloqlarda o‘zbek-qoraqalpoq kontakti ro‘y beradi [Қурбанбаева, 2020: 25].

3. Xo‘jayli shevalari areali. Bu tip shevalar Xo‘jayli tumani, Amudaryo tumanining Xonjig‘ali, Qangli, Basu, Bo‘z qishloqlari, Nukus tumani Nazarxon qishlog‘i kabi hududlarni qamrab oladi. Y.D.Polivanov o‘zbek shevalari tasnifida Xo‘jayli shevalarini Gurlan shevasi bilan birga qipchoq lahjasining j-lovchi O‘rta Xorazm dialektiga qo‘shadi. Aytish joizki, j-lashish faqat Gurlan shevalari uchun to‘g‘ri bo‘lishi mumkin. Ammo bu tip shevalarda anlautda **ʒ/j** parallel holda qo‘llaniladi. Y.Ibragimov j-lashish o‘zbek tili Gurlan shevalari uchun oldindan mavjud bo‘lsa, Xo‘jayli shevalarida o‘zbek adabiy tili va qo‘shni shevalar, shuningdek, To‘rko‘l-Ellikqal‘a shevalari ta‘sirida keyinroq vujudga kelganini qayd qiladi [Ибрагимов, 2000, 38]. Bizningcha, Xo‘jayli shevalaridagi j-lashish dialektal zonaning fokus nuqtasi Urganch-Xiva shevalarining ta‘siridir. Xo‘jayli tumanining Shirin, Ko‘lop, Surim, Ajuvli, Uyshun, Qurbanov, Qamishcholi, Solli, Cho‘ra, Qirquyli, Sarichungil, Boysun qishloqlari va Amudaryo tumanining Qangli, Xonjig‘ali, Bo‘z qishloqlari va Nukus tumani Nazarxon qishlog‘ida yashovchi o‘zbeklar anlautda j undoshidan kam foydalanadi.

F.Abdullayev tomonidan keltirilgan Xorazm qipchoq shevalari uchinchi a-lashgan guruh shevalarining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari mazkur guruh shevalariga fokus nuqta – Urganch-Xiva shevalarining kuchli ta‘siri natijasida o‘g‘uzlarga xos ko‘pgina xususiyatlar o‘zlashganini, shuning bilan birga qipchoq shevalariga xos xususiyatlarni ham saqlab qolganligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan, biz mazkur guruh shevalarini oraliq shevalar arealiga kiritdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
2. Ибрагимов Ю. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Филол.фан. д-ри...дисс. – Тошкент, 2000.
3. Қурбанбаева Б. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде сөзлердиң жасалығы хәм морфологиялық өзгешеликлер. – Тошкент: Tafakkur avlodi, 2020.
- 4.<https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
- 5.https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
- 6.https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWMUwI8FkC
- 7.https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.
- 8.https://www.researchgate.net/publication/371445854_Konferencia_tuplami_20052022_3

**GAZETA TILI VA PUBLITSISTIK JANRLARNING
LINGVOSTILISTIK XUSUSIYATLARI
LINGUOSTYLISTIC FEATURES OF NEWSPAPER LANGUAGE
AND PUBLICISTIC GENRES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/XEEY4503

Bozorova Sabohat Ramazonovna

Katta o‘qituvchi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

sabohatbozorova1970@gmail.com

Annotatsiya. *Gazetaning asosiy vazifasi jamiyat hayotida kechayotgan voqea-hodisalar va kundalik faoliyat haqida tezkor, ishonchli hamda ta’sirchan axborot yetkazishdan iborat. Hozirgi globallashuv sharoitida bu vazifani bajarish yanada murakkablashmoqda. Gazeta tili sintaktik, leksik va stilistik jihatdan rang-barang bo‘lib, u tahlil uchun boy material vazifasini bajaradi. Publitsistik matnlarda xabar, maqola, reportaj, suhbat, korrespondensiya, sharh, ocherk, felyeton, pamflet kabi janrlarning bir-birini to‘ldirishi kuzatiladi. Ayniqsa, lavha va korrespondensiya kabi kichik janrlar xalq tili boyliklarini yozma adabiy nutqqa olib kirishda muhim o‘rin tutadi. Gazeta tili uchun tezkorlik, ta’sirchanlik va ommaboplikning uyg‘unligi, informativlik bilan emotsionallikning birligiga asoslangan nutqiy tizim xosdir. Shuningdek, publitsistik janrlarning o‘zaro integratsiyasi o‘zbek adabiy tilining funksional-uslubiy taraqqiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *gazeta tili, publitsistika, lingvostilistik xususiyatlar, janrlar, lavha, korrespondensiya, adabiy til.*

Annotation. *The main function of a newspaper is to deliver prompt, reliable, and expressive information about events and activities taking place in society. In the context of globalization, fulfilling this task has become increasingly complex. The newspaper language, characterized by its syntactic, lexical, and stylistic diversity, provides a rich basis for linguistic analysis. Various genres such as news reports, articles, interviews, correspondences, reviews, sketches, feuilletons, and pamphlets intersect and complement one another within publicistic discourse. In particular, minor genres such as sketches and correspondences play a significant role in integrating the richness of spoken language into written literary expression. The unity of promptness, expressiveness, and accessibility, along with the combination of informative and emotional elements, defines the linguistic system of newspapers. The interaction and integration of publicistic genres contribute notably to the functional and stylistic development of the modern Uzbek literary language.*

Keywords: *newspaper language, publicistics, linguostylistic features, genres, sketch, correspondence, literary language.*

“Gazeta ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma’rifiy va ilmiy hayotga oid dolzarb axborotni hozirjavoblik bilan turli adabiy shakl(janr)larda ommaga yetkazadi va shu yo‘l bilan o‘z o‘quvchilarida kundalik turmush voqealariga nisbatan ma’lum munosabat va tasavvur paydo bo‘lishiga, siyosiy, iqtisodiy, axloqiy g‘oya va e’tiqodlar shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi, jamoatchilik fikrining mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi” [ŸMƏ, 2001:534].

So‘zlashuv tili boyligining gazeta tiliga kirib borishida publitsistik maqola, reportaj va boshqa janrlar bilan bir qatorda lavha, etyud kabi kichik janrlar ham alohida o‘rin egallaydi. Lavha janri mavzuning ancha torligi, cheklanganligi bilan boshqa janrlardan farq qiladi. Lavha uchun, odatda, korxona, xo‘jaliklar va boshqa sohalarida bo‘ladigan ba’zi jarayonlar mavzu qilib olinadi. Lavhada jurnalist o‘z taassurotlari haqida juda qisqa, ammo jonli va obrazli tarzda fikr yuritadi, o‘z kuzatishlarini badiiy shakllarda bayon etadi. Tabiiyki, buning uchun ifoda obyektini oldindan belgilanishi zarur.

Turli yillardagi gazetalar sahifalaridan o‘rin olgan lavhalar o‘qilganda, ko‘pincha, tabiatda bo‘ladigan holatlar tasviri, fasllarda amalga oshiriladigan ishlar, mehnat jarayonlari, o‘quvchilarga estetik ruh bag‘ishlovchi manzaralar, ya’ni tabiat ko‘rinishlari gazetxonlar ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi. Masalan: *“Dehqon mehnatining mahsuli shaharliklar dasturxonini bezaydi. Do‘kon va bozor peshtaxtalari sarxil mevalarga to‘ladi* (*“Qishloq haqiqati”* gazetasi, 1991-yil, 8-avgust). *Yam-yashil bog‘lar, bahor gullari, zumrad dalalar, shahar va qishloqlar, qir-adirlar, bahor fasli, ko‘klam yomg‘irlari, kamalak jilosi, qushlar sayrog‘i, bulbullar xonishi, musaffo havo, beg‘ubor osmon, saxiy quyosh* va boshqa ko‘pgina so‘zlar, iboralar bahor faslini eslatadi. Yoki yoz faslida: *“Musaffo havodan to‘yib-to‘yib nafas oldilar”* (*“Qishloq haqiqati”* gazetasi, 1991-yil, 31-iyul) va h.k. Yoz fasli tasviriga bag‘ishlangan *yoz yomg‘iri, yoz yomg‘iridan so‘ng tabiat yanada go‘zallashib ketdi* kabi tasvirlar yordamida gazetxon yoz faslidagi tabiat go‘zalliklarini his etishi mumkin. *Oltin kuz, saxiy dalalar, keng paxtazor, sunbulaning tiniq va sokin suvlari, zilol buloqlar, to‘kin-sochinlik, tiniq, shaffof suvlar, quyoshning zarrin nurlari, shirin-sharbat mevalar, tabiat go‘zalliklari* kabi nutqiy elementlar tasvir obyektini kuz manzaralari bilan o‘zaro bog‘lovchi, ularni o‘zaro muqoyasa qiluvchi vositalardandir. Bu o‘rinda xalq tili xazinasining yozma adabiy nutqqa, jumladan, gazeta tiliga kirib kelishi va singishida jurnalistlar, muxbirlarning xizmatini alohida qayd etish o‘rinlidir. Ularni nutqda qo‘llashda shu vositalarning ma’nosi hamda nutqdagi vazifasiga jiddiy e’tibor berish muhim. Binobarin, mualliflar bu nutq elementlarining qo‘llanish o‘rni va imkoniyatlarini yaxshi biladi. Natijada so‘z va iboralarning mazmuni va ular zimmasiga yuklangan vazifalar orasida mutanosiblik yuzaga kelganini kuzatish mumkin. Jurnalistlar faqat obrazlilikka berilib ketmaydi, balki gazetalarning voqelikni oddiy, aniq, ommabop tilda, kundalik nutqimizda qo‘llanuvchi hammabop leksik va sintaktik vositalar yordamida ifodalash kabi asosiy, yetakchi omilini hisobga oladi. Gazetaning o‘ziga

xos ommaviylik, tezkorlik, hozirjavoblik xususiyatlarini hamisha nazarda tutgan holda faoliyat ko‘rsatadi.

Demak, oddiy va rasmiy xabarlar ifodasi, asosan, informativlikdan iborat bo‘lsa, boshqa xil materiallarda informativlik va ta’sirchanlik bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Buning o‘ziga xos muhim xususiyatlaridan biri shundaki, tasvirda har kungi oddiy, betaraf so‘zlar, birikmalar, tayyor standart vositalardan tashqari, obrazli so‘z-iboralar, ta’sirchan jumlar ham faol ishtirok etadi. Chunki bu yerda nutq vositalarining informativlik vazifasi ustiga yana qo‘shimcha vazifa: ta’sirchanlikni oshirish, emotsionallikni ta’minlash, ijtimoiy munosabat bildirish, baho berish ham yuklanadi. Gazeta tilida standart va tezkorlik, ta’sirchanlikning o‘zaro qo‘shilishi, birikishi gazeta matnlaridagi asosiy fikrni, muhim g‘oya va qarashlarni aniq aks ettiruvchi samarali imkoniyat bo‘lib xizmat qiladi.

“Gazeta sahifalaridagi matnlarning uslub va janr jihatdan xilma-xilligi, ularning ko‘pchiligida muallif nuqtayi nazari, fikrining faolligi, bu materiallar nutqining kommunikativ-ta’sirchan yo‘nalishi kabi xususiyatlar shu matnlarning uslub va janr farqlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan turli tomonlarini, xilma-xil jihatlarini o‘zaro umumiy tarzda bir butun qilib birlashtirib turuvchi yaxlit nutq sifatidagi tuzilishga, bir xil qurilish tizimiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu borada har bir funksional uslub hamda janr o‘ziga xos shakli, holati, xususiyati bilan farq qiladi, ammo barcha kommunikativ qurilishlar umumiy nutqiy asosni taqozo etadi” [Мамалыга, 1983:5].

Ijtimoiy hayotdagi muhim masalalarni aks ettiruvchi hozirjavob publitsistik janrlardan biri korrespondensiyadir. Korrespondensiya imkoniyati katta, qamrovi keng dolzarb janrdir. Bu janr orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim masalalari va uni hal etish yo‘llari o‘rtaga tashlanadi. Bunda axborot berish va chuqur tahlil qilish o‘zaro qo‘shilgan, bog‘langan tarzda amal qiladi.

“Korrespondensiya (lot.*correspondeo* yoki *correspondentia* – *javob beraman, bildiraman*) – publitsistik janr. Unda ma’lum davr va o‘rindagi aniq ijtimoiy jarayon qamrab olinadi. Korrespondensiya 2 xil – axborot va tahliliy tarzda bo‘ladi. Axborot korrespondensiyada, odatda, muallif shaxsan o‘zi ko‘rgan voqealarni yoritadi, xabarlarini dalillar asosida tahlil etadi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi. Tahliliy korrespondensiyada ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan dalillar demokratik nuqtayi nazardan tahlil etilib, amaliy xulosalar chiqariladi. Korrespondensiya matbuotda eng keng tarqalgan janrlardan biri” [ЎМЭ, 2003:46].

Korrespondensiya janri joylardan voqea-hodisalar, faktlar haqida faqat quruq xabar berish, bayon etish bilangina cheklanmasdan, ularning mazmunini tahlil qiladi va mohiyatini tushuntiradi. Demak, bu janrning asosiy va yetakchi vazifasi ma’lum masalani tahlil qilish yo‘li bilan uning tub mohiyatini ochish, xulosalar chiqarish, umumlashtirishdir. Ijtimoiy hayotdagi yutuqlarni ommalashtirish, kamchilik va nuqsonlarni tanqid qilish orqali bartaraf etishga qaratilgan korrespondensiya janridan foydalanish tamoyili ham uning ana shu xususiyati bilan uzviy bog‘liq. Matndagi ma’noni ochishga qaratilgan nutq vositalari,

ko‘pincha, mantiqiy-intellektual xarakterda bo‘ladi. Ammo shu bilan birga, o‘zida o‘rni bilan maqola, ocherk, reportaj va boshqa janrlar xususiyatlarini ham mujassamlashtirib, o‘sha janrlarga xos so‘z, ibora, atama va jummalarni qo‘llashni taqozo etadi.

Korrespondensiyada gap bir masala yoki bir-birini to‘ldirib boruvchi bir necha fakt xususida boradi. Qisqasi, korrespondensiya turli masalalarni ko‘tarib chiqib, ilg‘or usullarni tatbiq etish, yangi quvvatlarni ishga solishga undovchi janrdir. Bunda joylardan olingan yangiliklar aniq dalillar asosida chuqur tahlil etilib, amaliy xulosalar chiqariladi. Korrespondensiya matnini oson va yengil tushunib olish uchun so‘z qo‘llashda aniqlikka erishish, ixchamlikka intilish, fikrni to‘g‘ri, haqqoniy va aniq ifodalash muhim ahamiyatga egadir.

Gap faqat shakl yoki janrda emas, balki, birinchi galda, har bir materialning mazmuni va g‘oyasi muhim ahamiyatga ega. Matn qanday shakllangan bo‘lmasin, qanday janrda ifoda etilgan bo‘lmasin, hamisha ilg‘or, muhim va dolzarb fikrlarni olg‘a surishi hamda o‘z davriga faol xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Shuning uchun bu yo‘lda jurnalistdan obyektiv bo‘lish, har qanday masalaga vijdonan yondashish, voqea-hodisalarga har tomonlama haqqoniy munosabatda bo‘lish, faktlarni chuqur tahlil qilish va to‘g‘ri tushuntirish talab etiladi. Binobarin, shaxsning sha‘ni va qadr-qimmatini hurmat qilish publitsistik nutqning yetakchi mezonidir.

Gazeta tiliga yaxlit bir narsa, bir butun hodisa sifatida qaraganimizda undagi tezkor-ta’sirchan nutq vositalari bilan standart nutq vositalarining, shuningdek, boshqa xil betaraf elementlarning doimiy ravishda o‘zaro bog‘liq holda qo‘llanishi, nutqda ularning o‘zaro almashinib turishi, bir-birini taqozo qilishi, ya’ni bu nutq vositalarining hamisha dialektik birlik sifatida amal qilishi gazeta tili uchun xarakterli xususiyat, uzluksiz holat va jarayondir.

Turli vaziyatlardagi voqea-hodisalarni o‘ziga xos nutq vositalari bilan aks ettirish eng ma’qul so‘z-iboralarni qo‘llash, munosib muqobil birliklarni tanlash, har xil shakldagi ta’sirchan jummalarni ishlatishni taqozo etadi.

Hozirgi gazeta tili davom etib kelayotgan an’anaviy kitobiylik doirasidan, iloji boricha, chiqib ketishga intiladi. Gazeta tiliga tezkorlik, ta’sirchanlik, xalqchilik bag‘ishlovchi tasviriy vositalarni, jumladan, so‘zlashuv nutqi elementlarini olib kirishga harakat qiladi. Albatta, bu holat har qaysi mavzu, materialning xarakteri va mazmuniga, nutqning yo‘nalishiga, matn mualliflarining individual mahoratiga bog‘liqdir.

Gazeta tili tobora rivojlanmoqda. Axborot asrining talabi ham shu. Ifodalarda gazetalarning o‘ziga xosligiga e’tibor berish, nutq vositalarini gazetalarning butun faoliyati bilan, ularning tildan tashqari omillari bilan bog‘liq holda qo‘llash aniq ko‘rinib turadi. Bu, bir tomondan, har bir gazetaning o‘ziga xos xususiyatining yuzaga chiqishiga imkon bersa, ikkinchi tomondan, o‘zbek adabiy tili funksional uslubiylari taraqqiyotiga muhim hissa bo‘lib qo‘shiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. – Тошкент: Навоий университети НМУ, 2020.
2. Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Тошкент: Фан, 1983.
3. Вещикова И.А. Публицистический стиль как единица в системе функциональных разновидностей языка. – Вестник Московского университета, филология, 1992, №1.
4. Мамалыга А.И. Структура газетного текста. – Киев: Вища школа, 1983.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, II jild. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси ДИН, 2001.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, V jild. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси ДИН, 2003.

**ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИКЕ В УСЛОВИЯХ
КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА
TEACHING GRAMMAR IN THE CONTEXT OF THE
COMMUNICATIVE APPROACH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ACTI4605

Абдувохидова Мавзуна Абдувалиевна

старший преподаватель

таджикский государственный университет

права, бизнеса и политики,

[*abduvohidova1980@mail.ru*](mailto:abduvohidova1980@mail.ru)

***Аннотация.** В статье рассматриваются основные принципы и методические особенности обучения грамматике иностранного языка в рамках коммуникативного подхода. Анализируются проблемы, связанные с интеграцией грамматического материала в коммуникативные ситуации, а также предлагаются практические рекомендации, направленные на повышение эффективно сти усвоения грамматики через развитие речевой компетенции. Особое внимание уделяется использованию современных технологий и интерактивных методов обучения.*

***Ключевые слова:** коммуникативный подход, обучение грамматике, лингводидактика, коммуникативная компетенция, методика преподавания, грамматическая компетенция, интеграция языковых навыков, индуктивный метод, речевые ситуации, коммуникативные задания, самостоятельная коррективная ошибок, интерактивные технологии.*

***Annotation.** This article examines the fundamental principles and methodological features of teaching foreign language grammar within the framework of the communicative approach. It analyzes challenges related to integrating grammatical material into communicative situations and offers practical recommendations aimed at improving the effectiveness of grammar acquisition through the development of communicative competence. Special attention is given to the use of modern technologies and interactive teaching methods.*

***Keywords:** communicative approach, grammar teaching, language didactics, communicative competence, teaching methodology, grammatical competence, integration of language skills, inductive method, communicative situations, communicative tasks, self-correction of errors, interactive technologies.*

В последние десятилетия в области лингводидактики наблюдается переход от традиционных методов, ориентированных на формальное изучение грамматики, к коммуникативному подходу, ставящему в центр обучения развитие способности эффективно общаться на иностранном языке. Этот переход обусловлен необходимостью подготовки обучающихся к

реальному использованию языка в социальном и профессиональном контекстах. При этом грамматика перестала рассматриваться как набор правил, а стала рассматриваться как средство организации правильного и понятного высказывания.

Коммуникативный подход базируется на ряде ключевых положений:

Функциональность грамматики: Грамматические структуры изучаются и практикуются в тех речевых ситуациях, в которых они естественно употребляются.

Контекстуализация: Грамматический материал подается через аутентичные тексты и диалоги, что способствует лучшему усвоению и применению правил.

Интеграция языковых навыков: Грамматика не изучается изолированно, а через выполнение заданий, включающих говорение, аудирование, чтение и письмо.

Активное участие обучающихся: Использование групповой и парной работы способствует повышению мотивации и формированию коммуникативной компетенции.

Исследования подтверждают, что именно интегрированный и контекстуализированный подход позволяет достичь баланса между знанием правил и умением их применять на практике.

Главная цель — формирование у обучающихся способности к адекватному и свободному использованию грамматических структур в реальных коммуникациях.

Основные задачи включают:

Развитие понимания функционального значения грамматических форм;

Обеспечение автоматизации употребления грамматических конструкций в устной и письменной речи;

Формирование умения самостоятельно анализировать и корректировать грамматические ошибки;

Создание условий для активного взаимодействия обучающихся через речевые задачи.

Эффективное обучение грамматике в условиях коммуникативного подхода опирается на следующие методы и приёмы:

Индуктивный метод: обучающиеся самостоятельно формулируют грамматические правила на основе наблюдения и анализа языковых примеров в контексте. Это способствует лучшему пониманию и запоминанию. [Гальскова, 2004: 192]

Использование коммуникативных заданий: диалоги, ролевые игры, проектные работы направлены на применение грамматики в активной речи.

Таск-бейзд лёрнинг (TBL): выполнение конкретных задач (например, планирование путешествия, обсуждение новостей) с использованием целевых грамматических структур.

Аутентичные материалы: использование видео, аудио, статей, писем для создания естественной языковой среды.

Интерактивные технологии: электронные тренажёры, онлайн-игры, приложения для закрепления грамматических навыков.

Основные сложности при обучении грамматике в коммуникативном режиме:

Недостаток времени: интенсивный коммуникативный тренинг оставляет мало времени на систематическую отработку грамматических структур. Проблемы с автоматизацией навыков: без механического повторения грамматика может усваиваться поверхностно.

Различия в индивидуальных стилях обучения: некоторым обучающимся необходимы более традиционные объяснения правил.

Ограниченность учебных материалов, ориентированных на коммуникативный подход. Для решения данных проблем рекомендуется комбинировать коммуникативные и традиционные методы, обеспечивать дифференцированный подход и использовать мультимедийные ресурсы. [Пассов, 2009: 352]

Практические рекомендации и примеры упражнений

Пример 1: «Диалог по сценарию» - Цель: отработка употребления времён Present Perfect и Past Simple. Описание: учащиеся работают в парах, задавая друг другу вопросы о личном опыте, используя целевые грамматические формы.

Пример 2: «Грамматический квест» - Цель: закрепление конструкции условных предложений. Описание: команды решают коммуникативные задачи, используя условные предложения для объяснения последствий различных действий.

Пример 3: «Анализ текста с ошибками» - Цель: развитие навыков самокоррекции. Описание: учащимся предлагается текст с грамматическими ошибками, которые они должны найти и исправить в группах. [Хименес, 2000: 12]

Грамматика остаётся важной составляющей языковой компетенции, однако в условиях коммуникативного подхода её преподавание приобретает новые формы и цели. Это не механическое заучивание правил, а осознанное использование грамматических структур как инструмента выражения мыслей и взаимодействия с окружающими. Эффективное обучение грамматике в таком контексте требует продуманного методического подхода, творческого подхода со стороны преподавателя и активного участия обучающихся.

Обучение грамматике в условиях коммуникативного подхода является сложной, но перспективной задачей, позволяющей сформировать у обучающихся не только знание правил, но и умение применять их в реальном общении. Достижение этого требует от преподавателя сочетания инновационных методов, адаптации учебных материалов и учета индивидуальных особенностей учащихся. Внедрение современных технологий и интерактивных форм работы способствует повышению мотивации и успешному усвоению грамматического материала.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зимняя, И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И. А. Зимняя. — М. : Просвещение, 1991. — 222 с.
2. Комарова, Т. А. Методика обучения английскому языку в начальной школе / Т. А. Комарова, И. В. Ларионова. — М. : Просвещение, 2006. — 160 с.
3. Пассов, Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. — Воронеж : ВГУ, 1985. — 231 с.
4. Пассов, Е. И. Теория и практика коммуникативного обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. — М. : Русское слово, 2009. — 352 с.
5. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: руководство для учителя / Н. Д. Гальскова. — М. : АРКТИ, 2004. — 192 с.
6. Хименес, В. Коммуникативный подход в обучении иностранным языкам / В. Хименес // Иностранные языки в школе. — 2000. — № 4. — С. 12–17.

KATTA YOSHDAGILARNING XORIJIY TIL O‘RGANISHI FOREIGN LANGUAGE LEARNING OF ADULTS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ODSR8467

Mamadayupova Vasila Shonazarovna,
TDYU katta o‘qituvchisi,
v.mamadayupova@mail.ru

Annotation. *This article discusses the role and importance of language knowledge in every sphere of society, the specific aspects of foreign language learning for adults, and provides recommendations on effective language learning methods.*

Keywords: *language learning, foreign language, andragogy, visual, auditory, kinesthetic, information, experience, principle.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jamiyatning har bir sohasida til bilishning tutgan o‘rni va ahamiyati, katta yoshlilarning xorijiy til o‘rganishining o‘ziga xos jihatlari to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Shuningdek, til o‘rganishning samarali usullari xususida ham tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *til o‘rganish, xorijiy til, androgogika, vizual, audit, kinestet, ma‘lumot, tajriba, tamoyil.*

Vaqtini juda tez o‘tib borayotgani, fan-texnikaning shu qadar tez rivojlanayotganligi har bir soha vakilining o‘z ustida tinimsiz mehnati, intilishini talab qilmoqda. O‘z kasbining mohir ustasi bo‘lish uchun, albatta, jahon ilmidan boxabarlik, o‘z sohasiga oid kerakli ma‘lumotlarni dunyo miqyosida o‘rganish, kasbiy bilimdan o‘z o‘rnida to‘g‘ri foydalanishni taqozo etadi. Albatta, bu borada til bilish(chet tili) asosiy omil hisoblanadi. Bugungi kunda nafaqat yoshlarimiz, balki katta yoshdagilarning ham chet til o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoji kun sayin ortib bormoqda.

Jamiyatimizning qaysi bir sohasini olmaylik ularning har birida xalqaro aloqalarning rivoji mustahkamlanib borayotganini ko‘rishimiz mumkin. Ikki millatni bir-biriga bog‘lovchi ko‘prik – bu til ekanligi har birimizga ma‘lum. Shunday ekan inson til bilan bog‘liq ehtiyojini uni egallagandagina qondiradi. Chet til o‘rganish o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan jarayon. Inson miya faoliyatining til o‘rganishga bo‘lgan kuchli moyilligi aynan bolalik davriga to‘g‘ri kelgani bois kattalarning til o‘rganishi ularga (bolalarga) nisbatan ancha mushkul kechadi. Kuchli sa‘y-harakat bilan amalga oshiriladigan yil amaliyoti bilangina xorijiy tilni o‘rgana olamiz. Androgogika namoyondalaridan biri amerikalik demokrat olim Malcolm Knowles(1913-1997)katta yoshdagilarda chet tilni sifatli o‘rganishning quyidagi 5 tamoyilini belgilab berdi [Peterson, 2025:2-4]:

1. Til o‘rganuvchilarning nima uchun? savolini anglab yetganligiga amin bo‘lish. Ya‘ni ularning o‘z faoliyatlaridan kelib chiqqan holda aynan nimani bilish yoki bajarish kerakligini tushunishlari. Katta yoshdagi til o‘rganuvchilar chet tilini

turli maqsadlarda o‘rganadilar. Ba’zilar ta’lim maqsadidan kelib chiqqan holda sertifikatga ega bo‘lish uchun o‘rgansa, boshqalari yanada yangi ma’lumot, bilim olish niyatida bo‘ladilar. Bu tamoyil “nima uchun sizning o‘quvchilaringiz dars xonasida” emas, balki “ularga o‘rgatiladigan har bir narsa o‘rganishning asosiy qismi” ekanligidadir. Har bir o‘rganuvchi istalgan ma’lumotni tajriba orqaligina tushunish mumkinligini his qilishi lozim.

2. Til o‘rganuvchilarning o‘rganish usullari turlicha ekanligiga e’tibor berish. Ma’lumki insonlar o‘zlaridagi mavjud sezgilarning kuchi turli darajada ekanligi bois ularning o‘rganish uslubi ham turlicha bo‘ladi. Shunga ko‘ra ular vizual, audit va kinestet guruhlariga bo‘linadilar.

Vizual o‘rganuvchilar narsa va hodisani ko‘proq ko‘rib o‘rganishga moyil bo‘ladilar. Ular “Menga ko‘rsating” shioriga amal qilgan holda tildagi ma’lumotni grafiklar, diagrammalar, turli illyustratsiyalar orqali qabul qilishni xush ko‘radilar. O‘qituvchi va uning doskadagi yozuvi, tarqatma materiallar ular uchun xazina kabi noyob manba hisoblanadi.

Audit o‘rganuvchilar darsda qo‘llanilgan har bir so‘z-iboraning jarangiga diqqat-e’tiborli ya’ni ular ko‘proq eshitib o‘rganishga moyil bo‘ladilar. “Menga ayting” ularning shiori. Ular til o‘rgatuvchining har bir so‘ziga, ovozigga e’tiborli bo‘lib, turli muhokamalarda faol ishtirok etadilar. Bunday o‘rganuvchilar bilan bo‘lgan og‘zaki muloqot juda oson kechadi.

Kinestetlar til materialini o‘rganishni harakat orqali tushunishga moyil bo‘lganliklari sababli mashg‘ulot davomida ularda jismoniy harakat kuchli bo‘ladi. Shunday ekan ularning shiori “Buni bajarishga ijozat bering” kabi jaranglaydi. Shuningdek, ular o‘rganilayotgan narsani ushlab ko‘rishga ishtiyoqmand va rolli o‘yinlardagi eng faol ishtirokchilardir. Shu o‘rinda aytish muhimki, aynan katta yoshdagilar o‘zlariga mos o‘rganish uslubini tanlab, foydalana oladilar va bu holat ularda til o‘rganish faoliyatini osonlashtiradi.

Ko‘pchilik insonlar o‘rganish davomida yuqorida keltirilgan uchchala usuldan foydalanishadi, albatta. Lekin insondagi 5 asosiy sezgilarning kuchliligi turlicha ekanligi bois bu usulni bittasigina ko‘proq afzal ko‘riladi. Savol tug‘iladi: “Siz o‘qituvchi sifatida har bir o‘rganuvchida qaysi o‘rganish uslubi borligini qanday qilib aniqlaysiz”. Neyro-lingvistik tayyorgarliksiz bu jarayon qiyin bo‘lishi mumkin, lekin dars avvalida berilgan qisqa “O‘rganish uslubini aniqlash” so‘rovnomasi muammoni osongina hal qiladi. Test natijasi nafaqat o‘qituvchi uchun balki o‘rganuvchi uchun ham o‘ta muhimdir. Hozirgi axborot-kommunikasiya texnologiyalari rivojlanayotgan davrimizda online tizimi orqali biz yuqoridagi savolnomalarni turli-tuman, qiziqarli, ommabop turlarini topib bimalol foydalanishimiz mumkin.

3. O‘rganilayotgan materialni tajribada qo‘llash. Tajriba turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Ularda qo‘llaniladigan xohlagan faoliyat turi dars jarayonining empirik xususiyatini oshiradi. Ular sarasiga kichik guruhlardagi muhokama, tajribalar, rol ijro etish, parodiyalar (o‘xshatish o‘yinlari), biror-bir narsa modelini yasash yoki chizish va shu kabilar kiradi.

4. Talabalar tayyor bo‘lganda o‘qituvchining hozir bo‘lish tamoyili. Ya’ni vaqt masalasiga alohida e’tibor berish. Mashg‘ulotning har bir daqiqasidan unumli foydalanish.

5. O‘rganuvchilarni rag‘batlantirish. Ko‘pchilik katta yoshdagilar o‘quv yillari ancha ortda qolganligi sababli “chet tilini o‘rgana olamanmi yoki yo‘qmi” kabi savollar bilan til o‘rganishga nisbatan qo‘rquv va xavotirda bo‘ladilar. Ularni rag‘batlantirish o‘qituvchining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. Shuningdek u har bir jarayonda sabr bilan ish tutishi lozim. O‘rganuvchilarga berilgan savolga javob berishlari uchun ma’lum vaqt berilishi, berilgan javoblar juda qisqa bo‘lsada, ularni albatta rag‘batlantirish lozim. O‘rganuvchilar o‘qituvchidan aniq xulosa eshitishni xohlaydilar.(Bu o‘rinda o‘qituvchi psixologik mahoratini ishga solishi lozim.)

Til o‘rganish jarayonida yana nimalarga e’tibor berish kerak? Quyida ba’zi taklif va maslahatlarni berishimiz mumkin:

1.Til o‘rganishga jiddiy yondashgan holda har kuni shug‘ullanish. Ma’lumki, katta yoshdagilar kasbiy faoliyat, uy-ro‘zg‘or tashvishlari bilan doimo band bo‘ladilar. Bu holat albatta biz uchun qadrli bo‘lgan vaqt muammosini keltirib chiqaradi. Lekin til o‘rganishga astoydil kirishdikmi?, demak bu jarayon uchun kuniga kamida 30 daqiqa vaqt sarflashimiz shak-shubhasiz samara beradi.

2. Til o‘rganish jarayoni kommunikativlik(muloqot)ni taqozo qilgani bois albatta til o‘rgatish kurslariga borish yoki alohida o‘qituvchi yollash. Biz tilni turli o‘quv vositalari orqali o‘rganishimiz mumkin, lekin bevosita boshqa inson bilan aloqada, interaktiv tarzda o‘rganish ko‘proq samara beradi. Agar ulardan foydalanish imkoni bo‘lmasa, bugungi kunda onlayn tizimi kurslaridan ham chet tili o‘rganish mumkin.

3. Lug‘at boyligini oshirish. Istalgan tilni egallash avvalo unda qanchalik ko‘p so‘z o‘rganishimizga bog‘liq. Bugungi kunda kompyuter texnologiyalari shu qadar mo‘jizaviy tarzda rivojlanayotgani bizga turli-tuman elektron lug‘atlar va dasturlardan foydalanish imkonini berayapti. Misol sifatida, bugungi kunda keng ommalashgan Tor sun’iy intellekt (ANI – Artificial Narrow Intelligence, Umumiy sun’iy intellekt (AGI – Artificial General Intelligence), Super sun’iy intellekt (ASI – Artificial Super Intelligence) kabi sun’iy intellekt turlarini, ko‘rishimiz mumkin. Bunday aqlli dasturlar til o‘rganishda misli ko‘rilmagan yordamni taqdim etadi. Lug‘atlardan “Lingvo” elektron lug‘ati ham bizga turli tillardagi so‘zlarni ingliz tiliga yoki inglizcha so‘zlarni boshqa tillarga tarjima qilish bilan birga ularning talaffuzini ham bilish imkoniyatini yaratadi. Ulardan foydalanib kundalik faoliyatimizda ko‘p ishlatiladigan so‘zlar yoki til o‘rganish maqsadiga ko‘ra kerakli so‘zlar(mutaxassislikka oid atamalar)ni o‘rganish mumkin.

4. Chet tili(ingliz tili)ning umumiy grammatik qoidalarini ham albatta o‘rganish. Ularni nutqiy na’munalar asosida o‘rganish yaxshi natija beradi. Agar til o‘rganuvchilar ko‘p so‘zlarni o‘rgangan bo‘lsa, ulardan gaplar tuzishga harakat qilish lozim. Buning uchun albatta chet til grammatikasini o‘rgatuvchi kitoblar, maxsus til o‘rgatuvchi multfilmlar, video va kinofilmlarni tomosha tavsiya etiladi.

.Har kuni inglizcha so‘zlashishga harakat qilish kerak. Hozirgi kunda davlatimiz tomonidan chet tillarni xususan ingliz tilini o‘rganishga alohida etibor berilib, turli chora tadbirlar amalga oshirilayotgani bois ko‘pchilik farzandlarimiz, yoshlarimiz, hattoki katta yoshdagi yurtdoshlarimiz orasidan ham ingliz tilida bemalol so‘zlasha oladiganlarni topish oson. Shu bois imkon qadar ular bilan har kuni ma’lum vaqt inglizcha muloqotga kirishish lozim.

6. Bugungi kunda ingliz tilini o‘rgatishga mo‘ljallangan dasturlar, kitoblar, o‘quv adabiyotlari shu qadar ko‘pki, ularni internet orqali yoki savdo rastalari, kutubxona kabi maskanlardan olib foydalana olamiz. Eng asosiysi va quvonarlisi ular turli yoshdagi, turli darajadagi til o‘rganuvchilar uchun chet tilni qulay va zerikmay o‘rganish imkoniyatini taqdim etadi. Ular tarkibida aks etgan videoepizodlar, audio matnlar chet tilda tinglab tushunish malakasini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shuning uchun kundalik hayotda ko‘p uchraydigan voqea-hodisalarni aks ettiradigan, ular orqali og‘zaki nutqda ko‘p qo‘llaniladigan ommabop iboralarni tinglab-tushunish va ularni nutqda qo‘llash tavsiya etiladi. Bu esa til o‘rganuvchilarga turli vaziyatlarda (masalan supermarketda, restoran, turli ilmiy-amaliy uchrashuvlar, sport musobaqalari, madaniyat va san‘at anjumanlarida, qolaversa chet el sayohatida) inglizcha so‘zlasha olish san‘atini taqdim etadi.

Xulosa o‘rnida aytish lozimki, til o‘rganish zavqli jarayon. Bu yo‘l kuchli sa’y-harakat talab qilsa-da, egallangan bilim insonni rohatlantiradi, uning ruhiyatini ko‘taradi. Bu holat esa insonning kasbiy, shaxsiy va oilaviy hayoti uchun omad kaliti sifatida uning o‘z kasbi ustida yanada samarali mehnat qilishiga, katta muvaffaqiyatlarni qo‘lga kiritishiga, hayotda munosib o‘ringa ega bo‘lishga sabab bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “O‘zbekiston Prezidentining “Yoshlarni xorijiy tillarga o‘qitish tizimi samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 493-sonli Prezident qarori.
2. “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4732-sonli Prezident farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. (1997, August 29). *Kadrlar tayyorlash milliy dasturi* [National Program for Personnel Training] (Qonun 463-I). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-48401>
4. Peterson, D. (2025, May 15). *5 principles for the teacher of adults*. ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/principles-for-the-teacher-of-adults-31638>
5. Ortega, L. (2014). *Understanding second language acquisition*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203777282>

**RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TIL EVOLYUTSIYASIGA
TA’SIRI: XXI ASRDA YOZMA VA OG‘ZAKI MULOQOTNING
TRANSFORMATSIYASI**

**THE INFLUENCE OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON LANGUAGE
EVOLUTION: TRANSFORMATION OF WRITTEN AND ORAL
COMMUNICATION IN THE XXI CENTURY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AEIP5476

Azizova Feruza Rejaveliyevna

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

O‘zbek va rus tillari kafedrası o‘qituvchisi

f.azizova@uwed.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XXI asrda raqamli texnologiyalar yozma va og‘zaki nutqqa qanday ta’sir ko‘rsatganini tahlil qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar, tezkor xabar almashish ilovalari hamda sun‘iy intellekt asosidagi vositalar orqali til misli ko‘rilmagan tezlikda o‘zgarib bormoqda — qisqartmalar, emojilar, memlar, yangi so‘zlar va hatto sintaksisdagi o‘zgarishlar bilan ifodalanadi. Maqolada dunyo tillarida yuz berayotgan tendensiyalar, internetning yangi jargonlari, xitoycha raqamli kodlar misolida tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli til o‘zgarishlari tilni buzmoqda degan qarashlar va bu tabiiy moslashuv degan yondashuvlar solishtiriladi. Yozma va og‘zaki nutq o‘rtasidagi chegaralar tobora xiralashib borayotgani, sun‘iy idrok texnologiyalarining til odatlariga ko‘rsatayotgan ta’siri alohida ko‘rib chiqiladi. Muallif raqamli transformatsiya til imkoniyatlarini kengaytirayotgani va global madaniy bog‘liqlik uchun yangi ifoda shakllarini yaratayotganini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli texnologiyalar, til evolyutsiyasi, yozma nutq, og‘zaki nutq, qisqartmalar, emoji, internet jargonlari, sun‘iy intellekt, tilshunoslik, raqamli muloqot*

Annotation. *This article analyzes how digital technologies have influenced written and spoken language in the XXI century. Through social media, instant messaging applications, and artificial intelligence-based tools, language is evolving at an unprecedented pace—reflected in the emergence of abbreviations, emojis, memes, new vocabulary, and even changes in syntax. The article examines global linguistic trends using examples such as emerging internet jargon and Chinese numeric codes. It also compares two opposing perspectives: one viewing digital language change as a form of linguistic degradation, and the other as a natural process of adaptation. Special attention is given to the increasingly blurred boundary between written and oral communication, as well as the impact of artificial intelligence technologies on linguistic habits. The author emphasizes that digital transformation is expanding the expressive capacity of language and generating new forms of communication that foster global cultural connectivity.*

Keywords: *digital technologies, language evolution, written language, spoken language, abbreviations, emoji, internet jargon, artificial intelligence, linguistics, digital communication.*

Raqamli muloqot va til o‘zaro ta’siri bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar ko‘plab ilmiy manbalarda tahlil etilgan. Internet tili lingvistikasi (internet linguistics) sohasida Doctor Dembe (2024) ijtimoiy media til evolyutsiyasining asosiy omillarini o‘rganib, ijtimoiy tarmoqlar nutqqa ta’siri vazminligini qayd etadi. Avvalgi tadqiqotlarda Tagliamonte va Denis (2012) SMS va xabar almashinishda «LOL», «OMG», «BRB» kabi qisqartmalar keng qo‘llanilib, ular yozma nutqdan og‘zaki nutqqa ham kirib borayotganini aniqlashgan. Baron (2013) esa ijtimoiy media grammatik qoidalarni bo‘shatib, tezkor va qulay muloqotga o‘tish tendensiyasini ta’kidlaydi.

Matnli xabarlashuv tili (tekst-speak) bilan shug‘ullangan Albasheer va Alfaki (2016) tadqiqotida yoshlar SMS xabarlarida smayliklar va ijtimoiy belgilarni muntazam ishlatishlari qayd etilgan. Ularning tadqiqot natijalariga ko‘ra, ayollar erkaklarga nisbatan SMSda ko‘proq belgilar va murakkab grammatik tuzilmalardan foydalanadi [4]. Bu sohada olib borilgan xalqaro tadqiqotlar matnli xabarlarning adabiy tilga mutanosib ta’siri borligi, ba’zan hatto yozma imlo va savodxonlik ko‘nikmalarini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi. Masalan, bir tadqiqot yoshlarning matnli xabardagi “textizm” elementlaridan foydalanishi va ularning imlo qobiliyati o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik aniqlagan. Bu til buzilmayotgani, balki yangi yozma uslub paydo bo‘layotganidan dalolat beradi.

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt asosidagi muloqot vositalarining tilga ta’siri ham ilmiy diqqat markaziga tushdi. Hohenstein va boshq. (2023) Smart Reply kabi AI algoritmlarining muloqotni tezlashtirish, ijobiy emotsional lug‘at qo‘llanishini kuchaytirish xususiyatlarini aniqlagan. Shu bilan birga, AI chatbotlari orqali yaratilgan matnlarning nutqqa ta’sirini o‘rganish sa’y-harakatlari davom etmoqda. Masalan, Saadat va boshq. (2024) ChatGPT kabi vositalardan ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo‘layotgan yangi so‘z va iboralar haqida so‘rovnoma va kontent-tahlil metodlarini qo‘llagan. Ular AI modelining katta ma’lumotlar bazalaridan til o‘rganishi natijasida “botched”, “GPTed” va “prompt-hacking” kabi yangi slenglar vujudga kelishini aniqlashgan. Metodologik jihatdan ushbu tahlilda adabiyotlarni o‘rganish va mavzuga oid korpus tahlili usullari qo‘llandi. Masalan, tadqiqotlar mualliflari tarmoqlardagi postlar, xabar almashinuvlari va AI-chat muloqotlarini mazmunan tahlil qilganlar. Umuman olganda, biz ilmiy maqolalarni, dissertatsiyalarni va korpus tahlillarini o‘rganib, raqamli kommunikatsiya kontekstidagi o‘zgarishlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan taqqosladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar tilning bir nechta darajasida jiddiy o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Leksemalar darajasida, ijtimoiy tarmoqlar va xabar almashinuvi yangi leksika tug‘ilishiga turtki beradi: “selfi”, “hashtag” va “unfriend” kabi atamalar kundalik nutqda ommalashdi [1]. Bunda yangi iboralar va memlar (masalan, “OK boomer” yoki “YOLO”) internet orqali tez tarqalib, global bog‘liqlikda lingvistik trendlarni shakllantirmoqda. Ushbu memlar murakkab

ijtimoiy ma’no va hissiyotlarni qisqa shaklda ifodalab, tilga yangilik kiritadi. Tadqiqotchilar ijtimoiy media memlarining tez tarqalishi natijasida chet davlatlarga tegishli madaniyat va dunyoqarashdan soddalashtirilgan iboralar kirib kelayotganiga diqqat qaratgan [1].

Sintaksis jihatidan, onlayn muloqotda grammatik qoidalarining soddalashtirilishi kuzatiladi. Yuqorida aytilganidek, gaplardan sub’ekt yoki yordamchi fe’llar o‘z-o‘zidan tushib qolar edi: masalan, “Kitob sotib olishga ketyapman” o‘rniga “Ketyapman kitob sotib olishga” kabi qisqartmalar tez-tez uchraydi [1]. Professor Baron (2013) buni “ijtimoiy media stili” deb atab, yoshlar bu uslubni tanlaydi, chunki u kamxarj va erkinroq muloqotni ta’minlaydi [1]. Bu holat til me’yorlarini butkul buzish emas, balki yangi yozma- og‘zaki o‘rtasidagi vositachilar paydo bo‘layotganidan dalolat beradi [2].

Masalan, matnli muloqotda gapimizni yorug‘lik bilan ifodalash uchun smayliklardan foydalanamiz; bu esa pragmatik kontekstni boyitadi. Matndagi semantik va pragmatik bosqichlarda emoji’lar, GIF va memlar kuchli rol o‘ynaydi [5]. Masalan, Manuela Danesining (2017) ta’kidlashicha, emoji’lar “raqamli tana tili” funksiyasini bajaradi va matndagi emotsiyalarni aniq ifodalashga xizmat qiladi [5]. Bu o‘z navbatida yozma nutqda yuz ifodasi va intonatsiya yo‘qligidan kelib chiqadigan bo‘shliqni to‘ldiradi [2].

Xuddi shunday, ijtimoiy media ko‘p tillilik foydalanuvchilarni o‘zaro tilda aralashtirishga (“kodsvech”) undaydi. Masalan, turli millat vakillari Facebook yoki Telegramda oddiy suhbatda bir nechta tilni tarjima qilmasdan birgalikda ishlatishi mumkin [6]. Bundan tashqari, onlayn jamoalar ichida alohida “internet shevalari” paydo bo‘ladi: o‘yin qo‘llaniladigan onlayn jamoalarda “noob”, “pwned”, “gg” kabi maxsus terminlar atrofida guruh-lug‘at vujudga keldi [7]. Bular tilning moslashuvchan tabiati bo‘lib, a’zolar o‘z-o‘zini ifodalashda yangi til o‘qituvchilarini yaratadilar va boshqa guruhlar bilan aloqada o‘z madaniy o‘ziga xosligini saqlaydi.

Tahlillar natijasida shuni ko‘ramizki, turli tillarda ham raqamli kommunikatsiya sababli kuzatilayotgan jarayonlar o‘xshash xususiyatga ega [6]. Xalqaro tadqiqotchilar tarmoqlarda yuzaga kelgan muammolar o‘rniga, til evolyutsiyasi ijobiy jarayon ekanini aytadi. Boshqa bir guruh vakillari til me’yorlarini buzilgan deb hisoblasa-da, K. Dembening (2024) fikricha, bu jarayon inson tilining moslashuvchanligidan dalolat beradi, yangi til birliklarini unumli qabul qilishiga imkon yaratadi [1]. Ko‘pgina mutaxassislar, jumladan, Saadat va boshq. (2024), AI va texnologiyaning tildagi transformatsiyasi insoniyatga tez moslashish salohiyatini yana bir bor tasdiqlashini, bu jarayon tilning boyishi va diversifikatsiyasiga xizmat qilishini qayd etgan [2].

Natijada, raqamli texnologiyalar tilni buzmayapti, balki uni rivojlantirish jarayonini tezlatmoqda, ya’ni tilshunoslik nuqtayi nazaridan adaptatsiya jarayonining namunasini taqdim etmoqda [2].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, XXI asr raqamli texnologiyalari yozma va og‘zaki nutqqa jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda, ammo bu til buzilayotgani emas, balki uning moslashayotganligidan dalolat beradi. Ijtimoiy media va emoji’lar, slenglar

yangi kommunikativ vositalar vazifasini o‘taypti. Bu o‘zgarishlarni izohlab, tilshunoslar tilning moslashuvchanligini ta’kidlashadi.

Matnli xabarlar va internet nutqi yangi yozma turkum sifatida shakllanmoqda, bu o‘z navbatida og‘zaki nutqqa ham kirib boradi. Shuningdek, sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tarjima vositalari global lug‘at almashinuvini kuchaytirmoqda. Yakunda aytilishicha, inson til tabiatining eng asosiy xususiyatlaridan biri – uning moslashuvchanligi va ijodkorligi. Raqamli asrda tildagi o‘zgarishlar til buzilishini emas, balki til rivojining yangi bosqichini belgilamoqda.

Ular tilshunoslikda izlanishni davom ettirish uchun, xususan, raqamli kommunikatsiya kontekstida lingvistik me’yorlar va qoidalarni yangilash zarurligini ko‘rsatmoqda.

Raqamli texnologiyalar til evolyutsiyasini rag‘batlantirayotgan omil bo‘lib, inson tilining moslashuvchan, ijodiy tabiatini ko‘rsatadi va shu bilan birga yangi nutq shakllarini keltirib chiqarmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dembe T. (2024). The Impact of Social Media on Language Evolution. *European Journal of Linguistics*, Vol.3, No.3, pp.1–14.
2. Saadat M., Khan M.H., Ullah N., Asad M. (2024). Impact of AI on Language Evolution: Analyze How AI Tools like ChatGPT are Influencing Language Use, Slang, and New Linguistic Trends in Digital Spaces. *Policy Research Journal*, 2(4):1819–1823.
3. Hohenstein J., Kizilcec R.F., DiFranzo D., Aghajari Z., Mieczkowski H., Levy K., Naaman M., Hancock J., Jung M.F. (2023). Artificial Intelligence in Communication Impacts Language and Social Relationships. *Scientific Reports*, 13:5487.
4. Albasheer N.A.A., Alfaki I.M. (2016). The Effect of Text Messaging on the English Language Aspects and Communication. *International Journal of Language and Linguistics*, 3(2):13–21.
5. Danesi M. (2017). *The Semiotics of Emoji*. Bloomsbury, London.
6. Androutsopoulos J. (2015). Networked Multilingualism: Some Language Practices on Facebook and their Implications. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 36(2):183–206.
7. Leppänen S., Nurmi M., Palviainen A., Westinen E., Nikunen K. (2017). *Discourses of Creativity in Contemporary Digital Cultures*. Routledge, Abingdon.

XARAKTER IFODALOVCHI BIRLIKLARNING FREYM TAHLILI FRAME ANALYSIS OF CHARACTER-EXPRESSING UNITS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/OTSV4783

Abdullayeva Roxila Yusufjon qizi,
doktorant,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
rohilaabdullayeva559@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi kognitiv tilshunoslikda faol qo‘llanuvchi freym tahlili haqida ma’lumot beriladi. Freym tahlilini amalga oshirish jarayonining chizmalarga asoslangan variant keltiriladi. Dunyo tilshunosligida antropominantlar nomi bilan yuritiluvchi xarakter ifodalovchi birliklarning freym tahlili haqida so‘z yuritilib, o‘zbek tilidagi tulki so‘zining bosh va ko‘chma ma’nolari aks etgan, ingliz tilidagi fox so‘zining ko‘chma ma’nosi aks etgan freym chizmalari beriladi. Shuningdek, o‘zbek va ingliz tilidagi tulki so‘zlarining mushtarak va xususiy jihatlari haqida so‘z yuritiladi. O‘zbek tilidagi tadqiqotlarda freym tahlilini amalga oshirishning samaradorligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: freym, bosh ma’no, ko‘chma ma’no, freym tahlili, mushtarak jihat, xususiy jihat, antropominant

Annotation. This thesis provides information about frame analysis, which is actively used in cognitive linguistics. A diagrammatic version of the process of implementing frame analysis is presented. The frame analysis of character-expressing units, which are called anthropomorphisms in world linguistics, is discussed, and frame diagrams are provided, reflecting the primary and secondary meanings of the Uzbek word “tulki” and the secondary meaning of the English word “fox”. The common and specific aspects of the Uzbek and English words “tulki” are also discussed.

Keywords: frame, main meaning, secondary meaning, frame analysis, common aspect, specific aspect, anthropominant

Kognitiv tilshunoslikda faol qo‘llanuvchi terminlardan biri sifatida freym tushunchasini [1, 233] keltirish mumkin. Dunyo tilshunosligida hodisa tushuntirishga qaratilgan ko‘plab urinishlar bo‘lgan va ayni vaqtda ham davom etib kelmoqda. O‘zbek tilshunosligida bir necha mualliflar tomonidan ham mazkur tushunchani tushuntirishga, ta’riflashga atroflicha urinishlar bo‘lgan. Bilim tuzilmalarini, geshtalt va konseptlarni assotsiativ tarzda namoyon qilish mazkur tushunchaning asosiy tamoyili hisoblanadi. Freym tahlilining ustunlik jihati shundaki, u inson ongida til zaxirasi bilan aloqador bo‘lgan va umuman olganda, har qanday bilim uzviy ravishda boshqa bilimlar bilan bog‘liq holatda mavjud bo‘lishi, bir belgi (ta’rif) bir necha konsept, geshtalt yoki ssenariy uchun dahldor bo‘la olishi, ong murakkab va ayni vaqtda kompleks butunlik bo‘la olishini

asoslaydi [2, 688]. Insondagi nutq yarata olish qobiliyati, valentlik tushunchasi, o‘zbek mentalitetida farosat tushunchasi bilan bog‘lanadigan barcha jarayonlarni ayni freym tahlil metodi asoslaydi. Bu tahlil usuliga ko‘ra, inson ongidagi obraz, konsept yoki hukm, har qanday tushuncha freym sxemasidan, ya‘ni uni tashkil qiluvchi ta‘riflardan iborat bo‘ladi [3, 17]. Ayrim mutaxassislar freymni aks ettirishda o‘rgimchak to‘riga o‘xshash sxemani taklif qiladi.

Ayni vaqtda aytib o‘tish lozimki, til fondidagi so‘z va iboralarni freym tahlil chizmalari orqali ko‘rsatish shu tilning imkoniyati va ayni vaqtda til egalari leksik fondi haqida ma‘lumot, tilning ochiq va dinamik harakat qilishini ko‘rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fikrimizni, inson xarakter xususiyatini freym tahlil qilish asnosida davom ettiramiz.

Ta‘kidlash joizki, tilshunoslikda antropominantlar deb yuritiluvchi mazkur guruhning katta qismi ko‘chma ma’noda inson xarakterini aks ettirishga qaratilgan so‘zlardan iborat. Mazkur guruhda hayvon nomlari yetakchilik qiladi. Bundan tashqari narsa-predmet nomlari, kasallik nomlari, tabiat hodisalari nomlari orqali ham inson obraziga ishora qilish mumkin. Ko‘chma ma’noli so‘zlarni freym tahlil qiladigan bo‘lsak, chizmamiz bir necha mustaqil maydonlarni o‘zaro tutashuvini aks ettiradi.

Masalan, o‘zbek tili uchun faol bo‘lgan tulki so‘zining freymi:

1-chizma. Tulki so‘zining bosh ma’nolaridan iborat freym tahlili

Shuningdek, mazkur so‘zning ko‘chma ma‘nolari uchun ham alohida freym tizimi hosil qilinadi. Odatda, ikkinchi, ya‘ni so‘zning ko‘chma ma‘nosini aks ettiruvchi qator kengayib borish xususiyatiga ega. Ma‘lum bir davrda adabiyot yoki siyosiy va h. jarayonlar asosida freym qatori ham kengayib boradi. Yoki aksincha ma‘lum muddatga kelib, undagi ma‘lum bir ma‘no yo‘qolib borishi ham mumkin.

2-chizma. Tulki so‘zining ko‘chma ma’nolaridan iborat freym tahlili

Inson xarakterini aks ettiruvchi so‘zlar dunyoning aksar tilshunoslik maktablarida alohida tadqiqot obyekti sifatida belgilan olingan. Shu asosda ularni alohida termin – antropominantlar nomi ostida yuritish amaliyoti bor. Dunyo tilshunosligida antropominantlarning mushtarak jihatlarini o‘rganish bilan aloqador bir necha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Antropominantlarning tillar kesimida o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatish uchun qiyosiy va chog‘ishtirma metoddan foydalaniladi. Masalan, ingliz tilidagi *fox* (tulki) so‘zining ko‘chma ma’nolaridan iborat freymini olib ko‘raylik.

3-chizma. Ingliz tilidagi tulki so‘zining ko‘chma ma’nolaridan iborat freym tahlili

Ingliz tilidagi insonga ishora qiluvchi tulki obrazida ham ayyorlik belgisi bor, biroq mazkur so‘z aksar aqllilik, ustamonlik bilan aloqador sanaladi. Bu jihatdan ingliz tilidagi tulki antropominantining salbiy ottenkasi o‘zbek tilidagi singari yuqori emas. Ikkinchi jihati, ingliz tilidagi tulki obrazida gender xoslanish mavjud. Mazkur so‘z insonni o‘ziga jalb qiluvchi, tovlanuvchi ayol kishiga ishora qiladi. Bu holat o‘zbek tilida kuzatilmaydi, o‘zbek tilidagi tulki antropominanti gender jihatdan neytral.

Umuman olganda, ikki tildagi tulki tushunchasining aqlli insonga ishora qilish kabi mushtarak jihatlarini, gender xoslanishni aks ettirish singari xususiy jihatlarini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, freym tahlili bir tushunchani bosh va ko‘chma ma’nolari haqida batafsil ma’lumot berish imkoniyatiga ega. Freym tahlilini chizmalar orqali ifodalash asosida tushuncha haqida yaqqol tasavvur hosil bo‘ladi, umumiy va xususiy jihatlarni ko‘rsatish, tilning ochiq va dinamik tizim ekanligi asoslanadi. Aksar mualliflar freymni abstrakt, ta’rifi nihoyasiga yetmagan ong bilan aloqador hodisa sifatida tushuntiradilar. Freymni chizma tipida aks etishi ayni vaqtda so‘zdan tashqari, hodisaning mohiyatini ko‘rsatishga yordam beradi. Sh.Safarov [4, 47] freymni lisoniy imkoniyatlar tanlovi sifatida baholaydi. Bu lisoniy imkoniyatdan foydalanish til egasining tanlovida qoladi.

Bizningcha, media asri deya yuritiladigan davrimizda til bilimlarini imkon qadar chizmalarda aks ettirish amaliyotiga ehtiyoj bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций. – Томбов: 2014. 236 с.

2. Болдырев Н.Н., Федяева Е.В. Когнитивные методы исследования в лингвистике: концептуально-инференционный анализ / Вестник Российского университета дружбы народов. С – 686-703.
3. Evans V and Green M. Cognitive linguistics. Edinburgh university press, 2006. 851 P.
4. Sh.Safarov. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: “Sangzor”, 2006. 91 b.

**SUGGESTIV NUTQ TA’SIRCHANLIGINI OSHIRISHDA
SIFATLARNING O‘RNI**

**THE ROLE OF ADJECTIVES IN ENHANCING THE
EFFECTIVENESS OF SUGGESTIVE SPEECH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DCGE5907

Yusupova Shahzoda Tohirjon qizi

Doktorant, Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

[*shahzodayusupova5@gmail.com*](mailto:shahzodayusupova5@gmail.com)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sifatlarning suggestiv nutq ta’sir imkoniyatlarini kuchaytirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Qarama-qarshi ma’no ifodalovchi sifatlar, qiyosiy va ozaytirma daraja sifatlari gradatsiya, parallelizm, takror kabi uslubiy vositalar yordamida ongni boshqaruvchi vositaga aylanishi misollar yordamida asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *suggestiya, suggestiv nutq, sifat, gradatsiya, parallelizm, qarama-qarshi ma’no, takror.*

Annotation. *In this article, the role of adjectives in enhancing the persuasive potential of suggestive speech is analysed. It is substantiated with examples that antonymous adjectives, as well as comparative and diminutive degree adjectives, can become a means of influencing consciousness through stylistic devices such as gradation, parallelism, and repetition.*

Keywords: *suggestion, suggestive speech, adjective, gradation, parallelism, antonymy, repetition.*

So‘nggi yillarda turli fan sohalarining integratsiyasi asosida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar salmog‘i ortib bormoqda. Xususan, psixologiya va tilshunoslik fanlarining o‘zaro tutashgan nuqtalarini tadqiq qiluvchi psixolingvistika yo‘nalishi doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda inson ruhiyati, inson ongining til tizimiga ta’siri va aksincha, lisoniy vositalarning inson ongi va ruhiyatiga ta’siri masalasi keng o‘rganilmoqda. Shunday masalalardan biri psixologiyaga oid suggestiyalar bo‘lib, ularning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish psixolingvistik xulosalar chiqarish uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Suggestiya odatda insondagi ma’lum odatlarni, xarakter qirralarini chiqarib tashlab, o‘rnini boshqalari bilan to‘ldirishda qo‘llaniladi. Bunda subyektdagi o‘zi istamagan odatlar o‘rniga yangilarini kiritish, insonning fikrlash tarzi va qarashlarini o‘zgartirishga harakat qilinadi. Aytaylik, bemor o‘zidan qoniqmaydi. Uning ong ostiga ta’sir ko‘rsatilib, psixolog tomonidan o‘zidan qoniqmaslikka oid fikrlar chiqarib tashlanadi va o‘zidan mamnun bo‘lish haqidagi fikrlar singdiriladi.

Rus tilshunosligida suggestiya hodisasi I.Cherepanova, Y.Yudanova, N.Vetryankina, M.Jeltuxina kabi tilshunoslar tomonidan tadqiq qilingan [Cherepanova, 1992; Yudanova, 2004; Vetryankina, 2005; Jeltuxina, 2007]. S.

Boltayeva suggestiyani “shaxsiy ustanovka” tushunchasi bilan bog‘liq ekanini qayd etadi, olimaning fikricha, suggestiya inson psixikasini ma’lum bir axborotni idrok qilish yoki harakat turiga ong osti darajasida tayyorlash jarayonini ifodalaydi. Bunda insonning ruhiy holatiga ta’sir o‘tkazish, uning voqelikka bo‘lgan munosabatini o‘zgartirish maqsadida turli lingvistik vositalar va usullar majmuasi qo‘llaniladi. Demak, suggestiya nafaqat psixologik jarayon sifatida, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham tadqiq etilishi lozim bo‘lgan hodisa sifatida qaraladi [Boltayeva, 2003: 3-4]. Chunki inson ongiga yo‘naltirilgan ta’sir, birinchi navbatda, so‘z va nutq vositalari orqali amalga oshadi. Verbal ta’sirning kuchi uning qabul qiluvchining ichki kechinmalariga, hissiyotlariga va fikrlash jarayoniga bevosita kirib borib, retsipyentning xulq-atvori hamda qaror qabul qilishiga ta’sir ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. Shu bois suggestiya jarayonini o‘rganishda lingvistik omillarning ahamiyati nihoyatda yuqori hisoblanadi.

Suggestiv nutqning muvaffaqiyatli ta’sir etishi uchun lisoniy vositalar to‘g‘ri qo‘llanilishi muhim sanaladi. Ayniqsa, suggestiv nutqni yaratishda sifatlarning qo‘llanilishiga e’tibor qaratish lozim bo‘lib, psixoterapevtik muolaja olayotgan bemor sifatlari yordamida o‘zining ruhiy holati, jismoniy faolligi haqida, o‘zida yuz beradigan o‘zgarishlar haqida tasavvur hosil qiladi. Sifatlarning oddiy, qiyosiy, orttirma va ozaytirma darajalarda qo‘llanilishi orqali esa bemorning holati yaxshilanayotganini uning ongostiga bosqichma-bosqich singdirish ko‘zda tutiladi. Bu esa nutqiy ta’sir imkoniyatlarini oshiradi.

As a result of this deep sleep ... YOU are going to feel physically STRONGER and FITTER in every way. You will feel MORE alert ... MORE wide-awake ... MORE energetic. You will become MUCH less easily tired ... MUCH less easily fatigued ... MUCH less easily discouraged ... MUCH less easily depressed.

Ushbu chuqur uyqu ta’sirida...siz har tomonlama o‘zingizni jismonan kuchliroq va sog‘lomroq his qilasiz. O‘zingizni tetikroq his qilasiz... uyg‘oqroq... quvvatliroq. Siz ancha kamroq oson charchaydigan bo‘lasiz... Ancha kamroq oson lanj bo‘ladigan... Ancha kamroq oson taslim bo‘ladigan... Ancha kamroq oson depressiyaga tushadigan.

Keltirilgan matn parchasida sifatlari va ularning darajalari orqali nutqiy ta’sirchanlikni oshirish maqsad qilingan bo‘lib, *stronger, fitter, more alert, more wide-awake, more energetic* sifatlari bemor tanasining holati kundan-kunga yaxshilanib borishini ta’kidlash, *MUCH less easily tired ... MUCH less easily fatigued ... MUCH less easily discouraged ... MUCH less easily depressed* birikmalari esa bemorda salbiy holatlarning bosqichma-bosqich kamayib borishini singdirish vazifasini bajargan. Matn parchasida ishlatilgan sifatlari inson ongida ijobiy assotsiatsiyalar uyg‘otishga xizmat qiladigan emotsional birliklar hamdir. *Stronger, fitter, more alert, more wide-awake, more energetic* kabi sifatlari organizmning va ongning faollashuvi, kuchayishi, ijobiy holatga kirishi haqida tasavvur beradi. Bu lisoniy vositalari orqali matn muallifi tinglovchida faollik, sergaklik, salomatlik, ichki quvvat kabi tushunchalarning kuchayishini ta’minlashga harakat qiladi. Sifatlari orqali yuzaga kelayotgan psixik holat, odatda, suggestiv nutqning asosiy vazifalaridan biri hisoblangan tinglovchining ichki

kechinmalariga, o‘z-o‘zini idrok qilishiga bevosita ta’sir o‘tkazish uchun mo‘ljallangan bo‘ladi. Bunday xususiyat psixik dasturlashda nutqiy birliklarning psixopragmatik kuchi orqali yuzaga chiqadi.

Shuningdek, matnda sifatlarning gradatsion ko‘rinishda ishlatilishi ham alohida e’tiborga loyiq. *MUCH less easily tired ... MUCH less easily fatigued ... MUCH less easily discouraged ... MUCH less easily depressed* kabi shakllarda darajalovchi birliklar yordamida semantik jihatdan kuchaytirilgan sifatlar nafaqat tasviriy ifoda sifatida, balki ongga ta’sir qiluvchi kuchli emotsional vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu gradativ konstruksiyalar inson ongida yaxshilanishga yo‘naltirilgan dinamikani paydo qiladi, bu esa motivatsion nutqning asosiy lingvistik strategiyalaridan biri hisoblanadi.

Matnning strukturasida sifatlarning izchil va ritmik tarzda takrorlanishi, ularning semantik va sintaktik jihatdan parallel konstruksiyalarda kelishi ham suggestiv ta’sirni oshiradi. Jumladan, *You will feel MORE alert ... MORE wide-awake ... MORE energetic* kabi sifatlarning bir xil sintaktik qurilmada qo‘llanilishi tinglovchi ongida ritmik, qulay va qabul qilish oson bo‘lgan informatsion oqim hosil qiladi. Bunday ritmik takrorlar inson ongining retseptiv xususiyatlariga mos keladi va psixologik qabul qilish darajasini oshiradi. Xuddi shunday tarzda salbiy holatlarni ifodalovchi sifatlarning *much less easily...* shaklida takrorlanishi ham antitezaga asoslangan ta’sir kuchini hosil qiladi. Bu yerda ijobiy va salbiy holatlar o‘zaro qarama-qarshi qo‘yilganiga ham e’tibor qaratish lozim, bu orqali salbiy holatlarning pasayishi orqali ijobiy o‘zgarishlarning kiritilishi muvaffaqiyatli ta’sirni yuzaga keltiradi. Qarama-qarshi ma’noni ifoda qiluvchi sifatlar yordamida sabab-natija munosabati yuzaga kelib, bir holatning boshqa holatga aylanishi jarayoni tinglovchi ko‘z oldida gavdanatiriladi: *more and more completely relaxed ... and less tense* (ko‘proq va ko‘proq to‘la bo‘shashgan va kamroq tarang). Aynan sifatlarning qarama-qarshi qo‘llanilishi bemorning qanday holatdan qaysi holatga o‘tayotganini aniqroq ifodalashga yordam beradi, unga qanday sifatlardan qutilish kerakligi, qanday sifatlarni egallash kerakligi uqtiriladi. Ongostiga ko‘rsatilgan bunday verbal ta’sir natijasida muolaja olayotgan retsiptiyentlar o‘zlarining ahvoli yaxshilanganini his etadilar. Shuningdek, sifatlar suggestiv matnda oddiy ifodaviy vosita sifatida emas, balki psixologik jarayonlarga faol aralashuvchi semantik birlik sifatida qo‘llanadi. Keltirilgan misolda *You will feel..., You will become...* kabi modal konstruksiyalarning ishlatilishi sifatlar orqali ifodalanayotgan xususiyatlarni oddiy ehtimol darajasidagi bayon emas, balki yaqqol yuz beradigan haqiqat sifatida taqdim etadi. Bunday konstruksiyalar matnning ishonch uyg‘otish darajasini oshiradi, tinglovchini reallik sifatida qabul qilinishi kerak bo‘lgan o‘zgarishlarga ruhiy jihatdan tayyorlaydi. Bu lingvistik texnika ham gipnotik nutqning asosiy pragmatik usullaridan biri sifatida ko‘riladi.

Sifatlar suggestiv nutqda ko‘p miqdorda va turli shakllarda qo‘llanilishi mumkin. Misol uchun, John Hartland tomonidan yaratilgan suggestiv monologda sifatlar quyidagi tarzda qo‘llangan: undivided (bo‘linmagan), complete (to‘la) oddiy daraja sifatlari, stronger (kuchliroq), steadier (turg‘unroq), calmer (tinchroq), clearer (aniqroq), more composed (xotirjamroq), more placid (tinchroq), more

tranquil (sokinroq) qiyosiy daraja sifatleri, shuningdek, orttirma va ozaytirma daraja sifatlarining much less va much more shakllilari ko‘p qo‘llangan. Bunda *much* so‘zi orttirma va ozaytirma darajadagi sifatlarining miqdorini, darajasini yanada kuchaytirib ifodalagan: much less easily worried (kamroq osongina tashvishlanadigan), much less easily agitated (kamroq osongina og‘ib ketadigan), much less easily fearful and apprehensive (kamroq osongina qo‘rqadigan), much less easily upset (kamroq osongina xafa bo‘lib qoladigan), much less easily disturbed (kamroq osongina chalg‘iydigan), emotionally much calmer (emotsional jihatdan anchagina tinchroq), much more settled (anchagina qat‘iyroq), much happier (anchagina baxtliroq), much more contented (anchagina mamnunroq) much more optimistic (anchagina optimistroq). Bu sifatleri qo‘llashdan asosiy maqsad tinglovchiga o‘tkazilayotgan psixoterapevtik muolajadan so‘ng u qanday sifatlerga ega bo‘lishi, jismoniy va emotsional holati qanday bo‘lishini tasavvurda uyg‘otishdir. Bu esa lisoniy vositalarning qudratli ta’sir kuchi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tiliga oid suggestiv matnlarda ham sifatler keng qo‘llanadi. Suggestiv matnda qo‘llanuvchi sifatler semantik jihatdan, asosan, psixofiziologik holatni ifodalaydi. *Bo‘shashgan, sokin, tinch, og‘ir, yoqimli, iliq, xotirjam, chuqur, to‘liq* kabi sifatler orqali tinglovchining emotsional va jismoniy holati tasvirlanadi. Bu sifatler ijobiy semantik maydonga mansubligi uchun ham bo‘shashish, osoyishtalik va xotirjamlik bilan bog‘liq holatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Suggestiv matnlar uchun bu juda muhim, chunki gipnoz yoki ongostiga murojaat qiluvchi nutq modelida nutq orqali ifodalanayotgan har bir so‘z insonning ichki holatini shakllantirishda ishtirok etadi. Aynan shuning uchun ham suggestiv nutqda emotsional bahoga ega bo‘lgan sifatler juda ehtiyotkorlik bilan tanlanadi.

O‘zbek tiliga oid suggestiv matnlarda ham sifatlerining qiyosiy darajada qo‘llanilishini kuzatamiz: *chuqurroq, yanada chuqurroq, og‘irroq* kabi sifatler orqali tinglovchining jismoniy va psixik holati bosqichma-bosqich chuqurlashib borayotgani uqtiriladi. Bunday lingvistik mexanizm, ya’ni holatni pog‘onama-pog‘ona kuchaytirib borish trans holatiga chuqurroq kirib borishni ta’minlaydi. Ayniqsa, *yana ham bo‘shashgan, to‘liq sokin, chuqurroq trans* kabi ifodalar trans holatni kuchaytirish uchun mo‘ljallangan sintaktik birliklardir. Bunday qurilmalar sifatlerining ekspressivligini orttiradi va tinglovchi holatining izchil o‘zgarayotganini ifodalaydi. Gradatsiya, parallelizm, antiteza va modal konstruksiyalarning uyg‘unligi sifatleri oddiy deskriptiv birliklardan ongni boshqaruvchi vositaga aylantiradi. Shu orqali suggestiv nutq o‘zining asosiy funksiyasi – psixik holatlarni boshqarish, motivatsiya berish, ruhiy holatni ijobiy tomonga o‘zgartirish vazifalarini amalga oshiradi. Sifatlerining bunday qo‘llanilishi ularning suggestiv lingvistika doirasida qanday kommunikativ va psixologik kuchga ega ekanini yaqqol namoyon etadi.

Shunday qilib, suggestiv nutq ongostiga lisoniy vositalar yordamida verbal ta’sir o‘tkazish natijasida qabul qiluvchining ruhiy va jismoniy holatini o‘zgartirish maqsadini ko‘zda tutadi, sifat so‘z turkumi suggestiv nutqda keng qo‘llanadi va nutqiy ta’sir imkoniyatlerini kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Болтаева С. Ритмическая организация суггестивного текста: автореф.дисс.канд.филол.наук. –Екатеринбург, 2003.
2. Ветрянкина Н. Суггестивные параметры прагматического рекламного дискурса в современных средствах массовой информации: автореф.дисс.канд.филол.наук. –Краснодар, 2005. 28 с.
3. Желтухина М.Р. Политическое сознание и суггестивность//PR-технологии в информационном обществе: материалы IV Всерос.науч.-практ.конф. –Санкт-Петербург, 2007. –Ч.1. –с.304-310.
4. Черепанова И. Текст как фактор изменения установки личности: лингвистические аспекты суггестии: дисс.канд.филол.наук. –Пермь, 1992. – 244 с.
5. Юданова Е. Суггестивная функция языковых средств англоязычного политического дискурса: автореф.дисс.канд.филол.наук. –Санкт-Петербург, 2004. –24 с.

**KO‘P MA’NOLI SO‘ZLARNI QAYTA ISHLASHNING GIBRID
MODELLARI
HYBRID MODELS FOR PROCESSING POLYSEMOUS WORDS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/YZLX9342

Mamirova Xayriniso Komiljon qizi

tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Xayrinisomamirova06@gamil.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda ko‘p ma’noli so‘zlarning qabul qilinishi, tushunilishi, anglanishi, bir so‘z bilan aytganda, qayta ishlash jarayonining mental leksikonda namoyon bo‘lishiga aloqador modellar va psixolingvistik asoslari yoritiladi. Tabiiy til tizimida ko‘p ma’nolilik hodisasining muhimligi hamda bunday leksik hodisalarni anglash jarayonidagi kognitiv mexanizmlar tahlil qilinadi. Selektiv, parallel, tartibli, SEL., GL., pragmatik model yondashuvlar misollar asosida tushuntiriladi. Berilgan modellarning chegaralari asosida gibrid modellari yuzaga kelishi tushuntiriladi. Aqliy leksikon faoliyatida leksik polisemiyaning qayta ishlanishi, chastota va kontekst omilining ta’siri experimental psixolingvistika ma’lumotlari asosida izohlanadi. Tahlillardan kelib chiqib, gibrid modellarning ko‘p ma’noli so‘zlarni anglashda eng samarali yondashuv ekanligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *ko‘p ma’noli so‘zlar, an’anaviy modellar, SEL modeli, GL modeli, pragmatik model, gibrid modellar, aqliy leksikon, RT (reaction time) metodi, experimental psixolingvistika, kognitiv mexanizm.*

Annotation. *This thesis elucidates the models and psycholinguistic foundations related to the manifestation of processing polysemous words in the mental lexicon, including their reception, understanding, and comprehension - in a word, their processing. The significance of polysemy in natural language systems and the cognitive mechanisms involved in understanding such lexical phenomena are analyzed. Selective, parallel, ordered, SEL, GL, and pragmatic model approaches are explained through examples, and the emergence of hybrid models based on the limitations of these models is discussed. The processing of lexical polysemy in mental lexicon activity and the influence of frequency and context factors are explained based on experimental psycholinguistic data. The analysis substantiates that hybrid models are the most effective approach to understanding polysemous words.*

Keywords: *polysemous words, traditional models, SEL model, GL model, pragmatic model, hybrid models, mental lexicon, RT (reaction time) method, experimental psycholinguistics, cognitive mechanism.*

Nazariy tilshunoslik va psixolingvistik tadqiqotlarda ko‘p ma’nolilik hodisasiga qaratilgan muammolar yetakchi o‘rinni egallaydi. Bir leksik shaklning turli xil mazmunga ega kontekstlar tarkibida kelib turlicha ma’no ifodalay olishi tabiiy til tizimining moslashuvchanligi va kognitiv murakkabligini ko‘rsatadi [Jackendoff, 2002: 264]. Shuning uchun ham leksik polisemiya insonning aqliy leksikoni va leksik birliklarni qayta ishlash mexanizmlarini tadqiq qilishda ham nazariy, ham amaliy masaladir.

Psixolingvistika sohasi nuqtayi nazaridan, so‘z ma’nolarini qayta ishlash jarayoni murakkab kognitiv faoliyat bo‘lib, bu jarayonda xotira, idrok hamda diqqat kabi psixik jarayonlar aktiv ishtirok etadi [Levelt, 1989: 211; Aitchison, 2012: 54]. Ko‘p ma’noli so‘zning qaysi ma’nosi birinchi faollashishi, qaysi omillar sema tanlovini belgilashi haqida bir qancha nazariy modellar taklif qilingan. Masalan, Parallel Access Model, Selective Access Model va Ordered Access Model kabi modellar tabiiy tilni anglash jarayonini tushuntirishda, izohlashda ahamiyatli bo‘lgan [Fordor, 1983: 45; Traxler, 2012: 216].

Ko‘p ma’noli so‘z ma’nolarining faollashuvi kontekst, ma’no chostatasi, semantik yaqinlik hamda kognitiv resurslar bilan bevosita bog‘liq. Shunga asosan, Duffy, Morris va Rayner (1988) va Rodd, Gaskell, Marslen-Wilson (2002) kabi olimlarning amaliy tadqiqot ishlarida an’anaviy modellar ko‘p ma’nolilikning barcha jihatlarini qamrab ololmasligini bildirishadi. Mana shunday tanqidiy yondashuvlar natijasida, “Gibrid modellar” shakllantirildi. Bunday modellar turli xil nazariy qarashlarni uyg‘unlashtirib, ko‘p ma’noli so‘zlarning qayta ishlash jarayonini mukammalroq tushuntirish imkonini berdi.

Maqolaning muhim jihatini ham shundaki, leksik polisemiya fenomenini anglashda gibrid modellarni psixolingvistik asoslar bilan birgalikda o‘rganish (o‘zbek tili misolida) nazariy tilshunoslikda yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Tadqiqotning natijasi orqali, maqolada ko‘p ma’noli so‘zlarni qayta ishlash jarayonining psixolingvistik mexanizmlari tahlilga tortildi va o‘zbek tili misolida ham gibrid modellarning samaradorligi asoslandi.

Maqolada obyekt sifatida, tabiiy tilni qabul qilish va tushunish jarayonida shaxs aqliy leksikonida ko‘p ma’noli so‘zlarning qayta ishlanishi belgilandi.

Aqliy leksikon va ko‘p ma’nolilik

1. Mental leksikon – inson ongida so‘zlar, so‘z ma’nolari, fonologik va morfologik xususiyatlari hamda semantik, sintaktik bog‘lanishlar saqlanadigan psixologik tuzilma [Levelt, 1989: 51].

2. Aqliy leksikon – so‘zlarni tanlash, anglash hamda ishlab chiqarish jarayonida ahamiyatli va tabiiy tilni qayta ishlash mexanizmlarining markaziy elementi [Aitchison, 2012: 133].

3. Aqliy leksikon tarmoq shaklida tarkib topgan. Unda so‘zlar o‘zaro semantik, morfologik va fonologik bog‘lanishlar orqali anglash jarayonida faollashdi [Traxler, 2012: 284].

Bir leksik shaklning turli ma’nolari kognitiv resurslar, kontekst va ma’no chastotasiga asoslanib tanlanishi ko‘p ma’noli so‘zlarning ongda qayta

ishlanishidagi muhim mexanizmdir [Rodd, Gaskell va Marslen-Wilson, 2002: 420]. Masalan, o‘zbek tilidagi *“butoq”* so‘zi: tabiat bilan bog‘liq, botanik kontekstda bo‘lsa *“daraxtning tanasidan yoki yo‘g‘on shoxlaridan tarmoqlanib chiqqan yon shox”* (Yulg‘unning qovjiroq butoqlarini terib gulxan yoqdi. A.Siyoyev, Avaz.) ma‘nosi faollashadi. Tarixiy kontekstda esa *“Tarmoq, shaxobcha, pog‘ona, avlod”* (Somoniylar shajarasining so‘nggi butog‘i bo‘lgan podsho Nuh ibn Mansur kasalmand odam edi. M.Osim, Ajdodlarimiz qissasi) ma‘nosi ustun bo‘ladi [O‘TIL, I, 2023: 658].

Quyida aqliy leksikonda ko‘p ma‘noli so‘z semalarining faollashuvini tadqiq qilgan an‘anaviy modellarni ko‘rib chiqamiz:

1) *Selective Access Model (SAM)* – doim dominant ma‘no birinchi faollashadi, ammo kontekst o‘zgarganda moslashuvi cheklangan. Masalan, *“Bosh”* ko‘p ma‘noli so‘zining *“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”*da 20 ta ma‘nosi berilgan:

1. Tana a‘zosi, kalla. 2. *Ko‘chma*. Aql-hush, miya. 3. Boshliq, rahbar. 4. Lavozi, mansab jihatdan katta, yuqori turuvchi. 5. Ulkan, katta, asosiy. 6. *sft.* Eng muhim, asosiy, yetakchi. 7. *sft.* Eng oldingi, birinchi. 8. *ko‘chma s.t.* Odam, kishi. 9. (*sanoq sonlar bilan*) Chorva hisobida har bir adad jonivor. 10. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho‘qqisi. 11. Biror marosim, tadbir, voqea-hodisaning ro‘y berish, amalga oshish jarayonidagi dastlabki bosqich. 12. Yon, old, tomon. 13. O‘rin, karavat va sh.k. ning bosh qo‘yiladigan tomoni. 14. Ba‘zi otlar bilan birikib, shu ot orqali ifodalangan narsaning o‘zini yoki o‘rnashgan joyini, yon-atrofini bildiradi. 15. Cho‘ziq, davomli, bo‘yli narsalar, joy, maydonlarning boshlanish joyi yoki oxiri, etagi; shunday narsalarning ikki uchidan, chekkasidan, tomonidan biri. 16. Voqea, hodisaning, biror muddat yoki faslning, asar, matn va sh.k. ning boshlanish joyi, payti, avvali, muqaddimasi. 17. Voqea, hodisa va sh.k. ning boshlanishi uchun bahona bo‘lgan narsa, dastlabki sabab. 18. Ba‘zi o‘simliklarning kalla yoki chanoq shaklidagi hosili, mevasi. 19. (*sanoq sonlar bilan*) Karra, hisob. 20. 3-sh. Egalik va j.k., o‘. –p.k., ch.k. affikslari bilan ko‘makchi vazifasida qo‘llanadi (boshiga, boshida, boshidan) [O‘TIL, I, 2023: 590].

Demak, SAM modeliga ko‘ra, *“bosh”* so‘zining mana shu 20 ta ma‘nosidan, faqat bittasi: bosh so‘z hisoblangan – *“Tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi (odamda, hayvonlarda) qismi; kallasi”* ma‘nosi birinchi faollashadi.

2) *Ordered Access Model (OAM)* – ko‘p ma‘noli so‘z ma‘nolari chastota tartibida faollashadi, ammo bu model ham kontekstning murakkab ta‘sirini hisobga olmaydi.

OAM – modeliga ko‘ra, *“bosh”* so‘zining qaysi ma‘nolari chastotasi yuqori bo‘lsa, ana shu ma‘nolar ketma-ketlikda faollashadi. Masalan, birinchi *“tana a‘zo”*, ikkinchi *“rahbar”*, uchinchi *“miya”* ma‘nosi kabi ketma-ketlikda. Bu ketma-ketlik izohli lug‘at tartibidan farq qilishi ham mumkin. Chunki jonli nutqda til o‘zlashtiruvchilar turli mazmundagi kontekstda ishtirok etgan bo‘lishi mumkin.

3) *Parallel Access Model (PAM)* – bir vaqtning o‘zida barcha ma‘nolar faollashadi, tanlovni esa kontekst belgilaydi. Ammo bu model nazariyasi haqiqat bo‘lishi uchun juda ko‘p kognitiv resurs talab qilinadi.

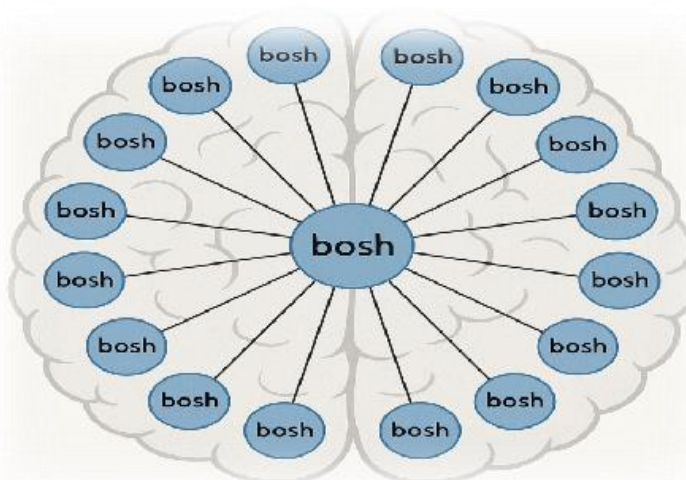
PAMga ko‘ra, “bosh” so‘zining barcha: 20ta ma‘nosi bir vaqtning o‘zida faollashadi. Nutqiy vaziyatga kontekst kirib kelgandan keyin kerakli ma‘no aniqlanadi. Masalan, “Huzuringga kelishimning bosh sababi shundadir” gapi eshitilganda tinglovchi aqliy leksikonida 20 ta ma‘no birdan faollashadi va ularning ichidan O‘TIL dagi 6-ma‘no (“Eng muhim, asosiy, yetakchi”) tanlab olinadi.

Endi bu modellarning afzal va nuqsonli jihatlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, birinchi va ikkinchi modellar “tezkorlik” jihatidan aqliy leksikon faoliyatiga mos tushadi, ammo kontekst omilini hisobga olmaydi. Uchinchi model esa kontekstga moslashishda samaraliroq, ammo real nutqda kognitiv resurslarni haddan ortiq ko‘p talab qiladi [Duffy, Morris va Rayner, 1988: 229-246].

Quyida yana bir nechta mashhur modellar haqida ma‘lumot beriladi:

1) *SEL (Sense Enumeration Lexicon/ ma‘nolarni alohida sanovchi) modeli* – unga ko‘ra aqliy leksikonda ko‘p ma‘noli so‘zning har bir ma‘nosi alohida saqlanadi. Bu model tizimni sodda tushuntirishi bilan ustun, ammo semantik bog‘lanishlarni tushuntirmaydi.

Bu modelga ko‘ra, “bosh” so‘zi har bir ma‘nosi (20 ta ma‘no) alohida neyron tugun (aylana ko‘rinishida) holida aqliy leksikonda saqlanadi. Tugunlar orasida semantik bog‘lovchi chiziqlar bo‘lmaydi, alohida ro‘yxat shaklida saqlanadi. Quyida SEL modelining miya neyron xaritasini ko‘rish mumkin:

2) *Pustejovskiy (Generativ Lexicon) modeli* – bu modelga ko‘ra, ma‘no chuqur semantik struktura orqali kontekstga qarab generatsiya qilinadi. Bu model James Pustejovskiy tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, bu yondashuvda polisemiya hodisasi murakkab, chuqur semantik tuzilma orqali izohlanadi. Ko‘p ma‘nolilik hodisasi tabiiy tushuntiriladi, biroq bu tushuntirish usuli eksperimental tadqiqotlar uchun murakkabdir. Ya‘ni ko‘p ma‘noli so‘zning bitta asosiy *yadrosi* bo‘ladi va mana shu yadrodan kontekstga qarab so‘zning turli semantik variantlari generatsiya qilinadi. Bunday murakkab jarayon quyidagicha 4 ta bosqichda amalga oshadi:

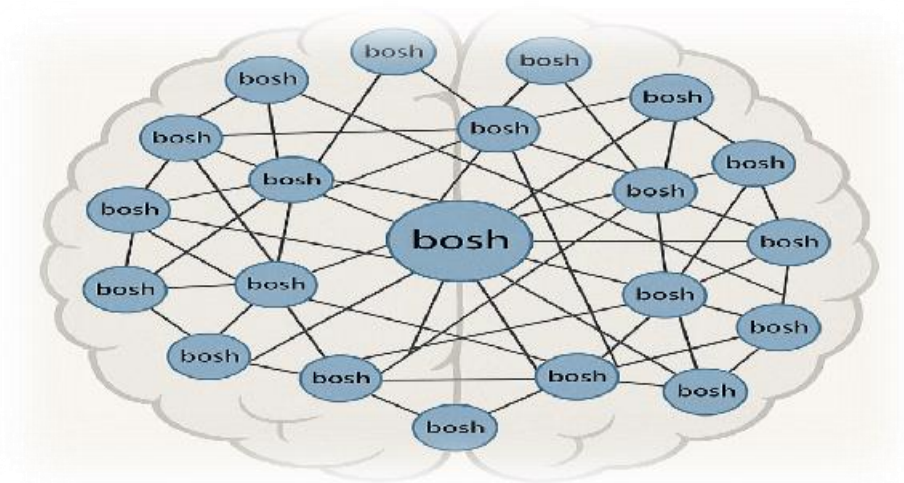
1. *Argument tuzilishi* – so‘z qanday sintaktik vazifa bajarayotganligi aniqlanadi.

2. *Voqea tuzilishi* – so‘z kontekst tarkibida qanday hodisani bildirib kelayotgani aniqlanadi.

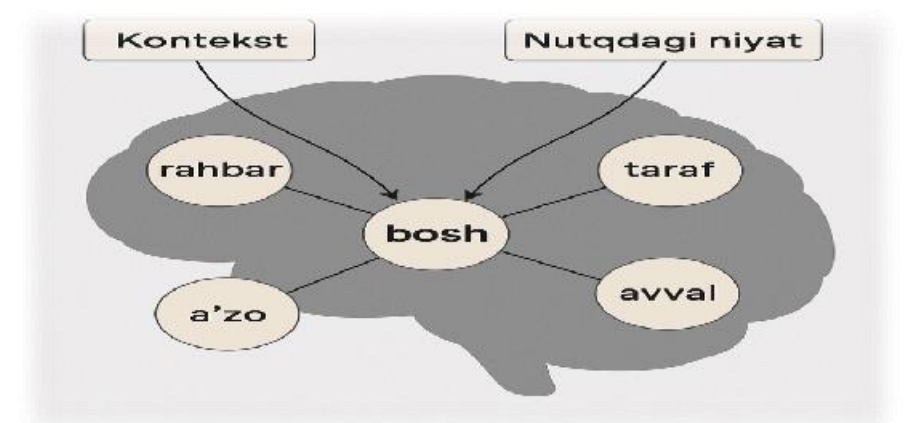
3. *Ichki tuzilish (qualia structure)* – so‘z ifodalab kelayotgan pretmet, hodisa, harakat yoki holatning mohiyati (funksiyasi, tarkibi, roli) ni ochib beradi.

4. *Meronimik tuzilish* – qism-butun (bosh-tana) munosabati [Pustejovskiy, 1995: 322].

GL modeliga ko‘ra, “bosh” so‘zi yagona markazdan turib, turli kontekstda tabiiy ravishda yangi ma‘nolarni generatsiya qiladi. Masalan, “O‘zbek oyim boshi bilan keliniga rizolik bildirib, “barakalla” deb qo‘ydi. Bu gapda “bosh” – “tananing a‘zosi”. GL nuqtayi nazaridan: kontekst (paralingvistik harakat – rozilik ishorasi) so‘zning tanaviy/organik qualiasini faollashtiradi va mana shu ma‘nosini generatsiya qiladi. Quyida GL modelining miya neyron xaritasini ko‘rishimiz mumkin:

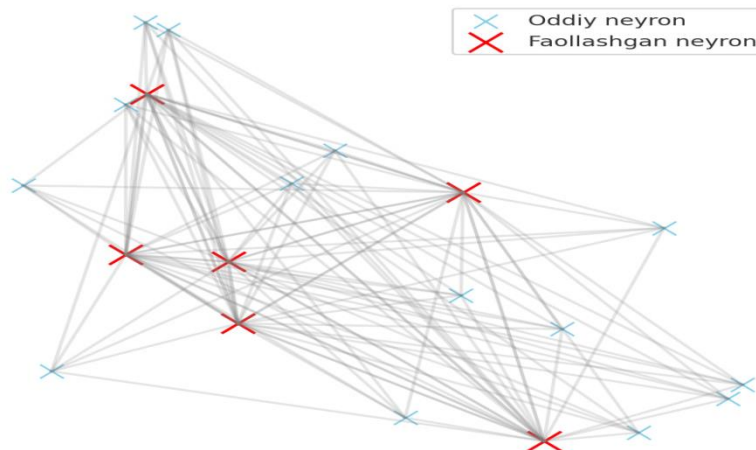

3) *Pragmatik model* – unda, ko‘p ma‘noli so‘zning kerakli ma‘nosini faqat kontekst va nutqdagi niyatgina belgilay oladi. Ushbu modelning muhim tomoni real nutq jarayonini hisobga oladi, ammo formal model sifatida cheklangan. Ko‘p ma‘nolilikni faqat kommunikativ vaziyatgina hal qila oladi, deb hisoblaydi. Masalan, “bosh” so‘zining 20 ta ma‘nosi ham miyada saqlanadi, lekin nutqiy vaziyatga qarab kerakli ma‘no neyroni faollashadi:

Bunga ko‘ra, inson aqliy leksikonida markazda bosh so‘zning shakli saqlanadi, atrofida uning potensial ma‘nolari o‘rin oladi, kontekst yuzaga kelganda nutqiy vaziyatga tegishli tugun yoqiladi, qolganlari nafaol qoladi. Tugun yonishi holatini quyidagi tasvirda ko‘rish mumkin:

Oddiy so‘z aytilganda neyronlarning chaqnashi

Gibrid modellar va ularning samaradorligi

Gibrid modellar an'anaviy modellarning eng samarali va to'g'ri jihatlarini, elementlarini oladi. Jumladan, SEL modelidagi leksik aniqlikni qabul qilgan, Pustejovskiy modeli orqali esa kontekstga mos ma'no generatsiyani amalga oshiradi hamda pragmatik omillarni ham ko'zdan qochirmaydi. Gibrid modellar ko'p ma'nolilik hodisasini tushuntirishda eng samarali yondashuvdir. Ya'ni gibrid modellari turli yondashuvlarning afzal jihatlarini birlashtiradi va aqliy leksikondagi kognitiv jarayonlarni yanayam aniqroq tushuntiradi.

Eksperimental psixolingvistik tadqiqotlar: reaksiya vaqti, primining, neyropisixologik kuzatuv kabilarda gibrid modellarini ilmiy asos sifatida qo'llash imkonini beradi. Ya'ni gibrid modellari reaksiya vaqtini qisqartirish, kontekstga moslashuvchanlikni oshirish va ko'p ma'nolilik hodisasini yanada samarali tushuntirish imkonini beradi [Froker va Murphy, 2012: 585-596].

Xulosa qilib aytganda an'anaviy modellar ko'p ma'nolilik hodisasini qisman tushuntirasa, SEL, Generativ Lexicon va Pragmatik modellar ko'p m'noli so'zlarning individual jihatlarini yoritadi. Yuqoridagi modellardan farqli o'laroq, gibrid modellarining kombinatsiyasi psixolingvistik experimentlarning natijalari bilan mos keladi. Shu bilan birga, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashirish jarayonini samarali tushuntiradi.

Yuqoridagi xulosadan kelib chiqib, ayni shu yo'nalish, asosdagi tadqiqot ishlarida gibrid modellarni o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish yoki chet tili bilan bog'liq masalar; til o'qitish yoki o'rganishda semantik qiyinchiliklarni kamaytirish; sun'iy intellektda tabiiy tilni qayta ishlash jarayonlariga tadbqiq qilish kabi ishlarda istiqbolli izlanish sifatida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aitchison J. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon. – Oxford, 2012. – 352 p.
2. Cruse, D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 309 p.
3. Duffy, S. A., Morris, R. K., Rayner, K. Lexical ambiguity and fixation times in reading, 1988. – Vol. 27, No. 4. – P. 429–446.
4. Fodor, J. A. The Modularity of Mind. – Cambridge, MA: MIT Press, 1983. – 145 p.
5. Frцcker, M., Murphy, G. L. Polysemy and memory retrieval: The role of meaning frequency in recognition // Memory & Cognition. – 2012. – Vol. 40, No. 4. – P. 585–596.
6. Jackendoff, R. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 477 p.
7. Каган, В. Е. Психолингвистика: учебное пособие. – М.: Academia, 2009. – 368 с.
8. Кубрякова, Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
9. Levelt, W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. – Cambridge: MIT Press, 1989. – 566 p.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 6 jildlik. – T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – J. 1.
11. Pustejovsky, J. The Generative Lexicon. – Cambridge: MIT Press, 1995. – 322 p.
12. Rodd, J. M., Gaskell, M. G., Marslen-Wilson, W. D. Modelling the effects of semantic ambiguity in word recognition. – Cognitive Science. – 2004. – Vol. 26, No. 3. – P. 415–449.
13. Traxler, M. Introduction to Psycholinguistics: Understanding Language Science. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2012. – 416 p.

**ASSOTSIIATIV TEZAVRUS: TIL TASVIRI VA INSON ONGINING
MODELLASHTIRILISHI**
**ASSOCIATIVE THESAURUS: LANGUAGE DESCRIPTION AND
MODELING OF HUMAN CONSCIOUSNESS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MBXX3322

Nabiyeva Parvina Akbarjonovna

*tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
parvina.pn@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqola assotsiativ tezaurusning lingvistik va psixolingvistik mohiyatini ochib beradi, uning so‘zlar o‘rtasidagi psixologik bog‘lanishlarni chastotalari bilan o‘zida aks ettiradi. Rossiya assotsiativ lug‘ati, Edinburg assotsiativ tezaurusi va o‘zbek tilidagi misollar batafsil tahlil qilinadi: stimul so‘zlar (“men”, “mushuk”, “o‘zbek”)ga berilgan javoblar chastotalari, o‘zgarishlari va madaniy konteksti ko‘rib chiqiladi. Tahlil vaqt o‘tishi bilan til ongining evolyutsiyasini, madaniy farqlarni ochib beradi. Maqola erkin assotsiativ tajribalar metodologiyasiga asoslanib, assotsiativ tezaurusning tilshunoslikdagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: assotsiatsiya, assotsiativ lug‘at, modellastirish, assotsiativ tajriba, milliy qadriyatlar, “olti qadam qoidasi”, stimul so‘z, semantik maydon.

Annotation. This article elucidates the linguistic and psycholinguistic nature of the associative thesaurus, demonstrating how it reflects psychological connections between words along with their frequencies. The Russian Associative Dictionary, Edinburgh Associative Thesaurus, and examples from the Uzbek language are thoroughly analyzed: the frequency, changes, and cultural context of responses to stimulus words such as “I”, “cat” and “uzbek” are examined. Through this analysis, the evolution of linguistic consciousness over time and cultural differences are identified. Based on the methodology of free associative experiments, the article highlights the importance of the associative thesaurus in linguistics.

Keywords: association, associative dictionary, modeling, associative experiment, response reaction, six-foot rule, stimulus word, conceptual domain.

So‘nggi yillarda insonning tashqi olam haqidagi bilimlari va tasavvurlari uning assotsiatsiyalari orqali namoyon bo‘lishi masalasiga dunyo tilshunosligida alohida e‘tibor qaratilmoqda. Inson muayyan voqelikni tilda tasvirlar ekan, ushbu voqelik bo‘yicha o‘zida mavjud bo‘lgan assotsiatsiyalarga ham murojaat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, assotsiativ lug‘atlar ushbu vazifalarni hal qilishda muhim vosita sifatida ishlatiladi. Assotsiativ lug‘atlar inson ongining tilni idrok etish va uni ishlatish jarayonlarini o‘rganishga yordam beradi. Bu lug‘at turi an‘anaviy lug‘atlardan farqli o‘laroq, faqatgina tilshunoslar tomonidan emas, balki

jamiyatning turli qatlam vakillarini jalb qilgan holda keng miqyosli erkin assotsiativ tajribalar natijalariga asoslanib tuziladi.

Muayyan bir so‘zning ma’nolarini aniqlashda shu so‘z bo‘yicha kishilarda yuzaga kelgan assotsiatsiyalarga murojaat qilinadi. Insonda bunday assotsiatsiyalar so‘zni eshitish yoki o‘qish orqali idrok etilishi natijasida hosil bo‘ladi. Assotsiatsiyalarga turtki beruvchi so‘z inson tomonidan idrok etilgandagina assotsiatsiya obyektiga aylanadi. Anglashiladiki, muayyan so‘zning til egalari tomonidan idrok etilgan ma’nolarini aniqlashda assotsiativ tajriba metodi ahamiyatlidir [D.Lutfullayeva,2024:94].

Assotsiativ tezaurus madaniy bilimlarni o‘zida aks ettiruvchi ong modelidir. Buning natijasida, lug‘at foydalanuvchisida muayyan madaniyatga xos dunyoqarash haqida tasavvur shakllanadi. Shu bilan birga, u ma’lum bir avlodga mansub o‘rtacha ona tili so‘zlashuvchisining og‘zaki xotirasiga xos noyob modellashtirish qobiliyatlarini namoyon etadi [Natalya V. Ufimtseva,2014:40]. Bizga ma’lumki, assotsiatsiya so‘zlar yoki boshqa til birliklari o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni ifodalaydi. Bu tushuncha so‘zlarning ongda yoki nutqda birga ishlatilish, qo‘shnichilik yoki boshqa munosabatlar orqali bir-biri bilan bog‘lanishini anglatadi.

Assotsiativ lug‘at tuzish uchun material to‘plashning asosiy vositasi psixologiya va psixolingvistikada keng qo‘llaniladigan erkin assotsiativ tajriba usuli hisoblanadi. Tajriba ishtirokchilariga stimul so‘z beriladi va ular bu so‘zni o‘z onglarida idrok etgan holda xotiralariga kelgan birinchi javobni aytadilar. Masalan, ishtirokchilarga “qor” so‘zi aytilgan bo‘lsa, ularning xotirasidagi birinchi javob “oq” yoki “qish” bo‘lishi mumkin. Bu jarayon insonning tashqi olam haqidagi bilim va tasavvurlari ong va tilda aks etishini o‘rganishga xizmat qiladi. Javoblarning takrorlanish soni bo‘yicha saralab, lug‘atga kiritiladi. Psixolingvistika sohasida, stimul so‘zni to‘g‘ri tanlash va uni taqddiqotchi tomonidan ko‘zlangan maqsadga to‘g‘ri yo‘naltirish ham erkin assotsiativ tajribalarda muhim rol o‘ynaydi. Stimul sifatida ishlatilgan so‘zlar ona tilida so‘zlashuvchining ongida mavjud bo‘lgan leksik va semantik bog‘lanishlarni aniqlashga yordam beradi [Deese, 1965: 21]. Masalan, zamonaviy rus tilining assotsiativ tezaurusi 1986-1996-yillarda rus tilida so‘zlashuvchi 6600 nafar 17-25 yoshli talabalar ishtirokida o‘tkazilgan keng ko‘lamli assotsiativ tajribalar natijalari asosida tuzilgan. So‘rovnomaning birinchi bosqichida (1986-1991) olingan javoblar keyingi bosqichda (1992-1994) stimul sifatida qo‘llanildi va ikkinchi bosqichdagi javoblar orasidagi yangi so‘zlar tajribaning uchinchi bosqichi (1994-1996) uchun stimullar ro‘yxatiga kiritildi. Rus assotsiativ lug‘ati va uning yangilangan versiyasi so‘z-stimullarga javoblar takrorlanishini reyting sifatida taqdim etadi. Lug‘at til ongining dinamikasini va madaniy qiymatlarning o‘zgarishini aks ettiradi. Misollar orqali til tasviridagi evolyutsiya va ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar ko‘rsatiladi. “Men” so‘z-stimuliga javoban, 77 respondent “sen” so‘zini assotsiatsiya sifatida keltirgan va eng yuqori chastotani ko‘rsatgan, ikkinchi lug‘atda 59 respondent “odam” so‘zini, 33 ishtirokchi “shaxsiyat” so‘zlarini assotsiatsiya sifatida keltirgan va unda “odam” so‘zi ustunlik qilgan. Bu tajribada 13 qatnashchi “sen” javobini

keltirgan va bu so‘z to‘rtinchi o‘ringa tushadi. Tajribalardagi natijalar individualizmning kuchayishi va shaxsiyat qiymatining oshganini ko‘rsatadi, 10–12 yil ichida til ongida madaniy o‘zgarishlarni aks ettiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, uchinchi bosqichdan boshlab assotsiativ tezaurus tarmog‘i zanjirga moyil bo‘ladi. Respondentlar ko‘pincha tajribaning oldingi bosqichlarida stimul bo‘lgan so‘zlar bilan javob berishadi. Bu tezaurus tarmog‘i til egalarining o‘rtacha leksikasi va ularning dunyo haqidagi tasavvurlarini tavsiflash imkonini beradi.

Ingliz tilida assotsiativ tezauruslarni tuzish ishlari XX asrning 70-yillarida boshlangan. Bunday tezauruslarning eng muhim namunalaridan biri Edinburg assotsiativ tezaurusidir Ushbu lug‘at G. Kiss, K. Armstrong, R. Milroy va J. Piper [Kiss, 1973] kabi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan. Lug‘at ingliz tilidagi leksik birliklar o‘rtasidagi assotsiativ bog‘lanishlarni empirik ravishda o‘rganish uchun mo‘ljallangan ma’lumotlar bazasidir. Bu lug‘at semantik tarmoq emas, balki insonlarning stimul so‘zlarga beradigan assotsiativ reaksiyalarini jamlagan normativ to‘plamdir. Assotsiativ normlar nazariyasi F. de Sossyur va Y.N. Karaulov ishlariga asoslanadi, bu yerda so‘zlar paradigmatic va sintagmatic munosabatlar orqali bog‘lanadi. Har bir stimul so‘z uchun umumiy javoblar soni, turli javoblar miqdori va har bir javob turining takrorlanish soni qayd etiladi. Bu parametrlar psixolingvistikada so‘zlar o‘rtasidagi semantik yaqinlikni o‘lchash uchun asos bo‘ladi. Masalan, “mushuk” stimul so‘ziga berilgan umumiy javoblar soni 94 ta, turli javoblar miqdori 30ta, “it” javobining takrorlanishlar soni esa 49 tani tashkil qilgan.

Edinburg assotsiativ tezaurusining ma’lumotlari turli ilmiy tadqiqotlarda assotsiativ semantik tarmoqlarni shakllantirish uchun keng qo‘llaniladi. Chunki tezaurus mualliflarining ta’kidlashicha, u so‘zlar o‘rtasidagi semantik aloqalarga oid ishonchli psixolingvistik ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi [Amancio D.R., 2012]. Ushbu ma’lumotlar, shuningdek, reklama sohasida innovatsion yondashuvlar uchun boy resurs sifatida xizmat qiladi. Xususan, Edinburg assotsiativ tezaurusi asosida “tinchlik” va “neytron” so‘zlari o‘rtasida 84 ta assotsiativ zanjirni rekonstruksiya qilish mumkin bo‘lib, ularning har biri 6 ta semantik bog‘lanishdan iborat. Bu assotsiatsiyalar so‘zlar o‘rtasidagi semantik masofani psixolingvistik dalillarga asoslangan holda aniqlaydi, bu esa ommaviy axborot vositalari xabarlari va reklama matnlarini ishlab chiqishda qo‘llaniladigan muhim ma’lumotlar manbai hisoblanadi. Ta’kidlab o‘tish kerakki, har bir assotsiativ zanjirda berilgan so‘z juftligi o‘rtasidagi semantik aloqalarni bog‘lovchi oltita semantik bog‘lanishning mavjudligi Yu.N. Karaulov tomonidan kashf etilgan “olti qadam qoidasi” bilan mutanosibdir. Mazkur qoidaga ko‘ra, semantik jihatdan qanchalik uzoq bo‘lmasin, har qanday ikki leksema o‘rtasida semantik bog‘liqlikka asoslangan so‘zlar zanjirini shakllantirish mumkin. Bu zanjir doimo olti elementdan oshmagan uzunlikka ega bo‘ladi. Ushbu qoida tezaurus lug‘atining “uzluksizligi” ni ifodalaydi.

O‘zbek tilshunosligida D. Lutfullayeva “So‘zning assotsiativ ma’no xususiyati” maqolasida o‘zbek leksemasining assotsiativ ma’nolarini tajriba orqali tahlil qilgan. Tajriba so‘z ma’nolarining til egalari ongida qanday shakllanishi va

assotsiatsiyalar orqali qanday ifodalanishini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, 364 kishi ishtirok etgan. Javoblar jamlanib, assotsiativ maydon shakllantirildi. Tajribada o‘zbek leksemasiga 25 marta “millat” javob reaksiyasi qaytarilganini, 10 marta “ona yurt” assotsiatsiyasi namoyon bo‘lganini anglatadi. Lug‘aviy ma’nolar assotsiatsiyalarda mehmondo‘stlik, do‘ppi kabi qirralar bilan ochiladi. Natijada, so‘z ma’nolari til egalari tasavvurlarida voqelanib, milliy qadriyatlar aks etishi isbotlandi.

Assotsiativ lug‘atlarning bir qator umumiy o‘xshashliklari mavjud bo‘lib, ular umumiy metodologiyaga ega. Bundan tashqari, bu turdagi lug‘atlarda sub’yektlarga stimul so‘z taqdim etiladi, ishtirokchilardan beriladigan birinchi javob (30–60 soniya ichida) qayd etiladi, javoblardagi takrorlanishlar soni statistik tahlil qilinadi. Barchasi Karaulov qoidasiga tayanib tilning “uzluksizligi”ni tasdiqlaydi.

Assotsiativ lug‘atlar yaratish maqsadida olib borilgan tajribalar natijasi insonning ongi asrlar davomida madaniy hamda ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, zamon va makon, tashqi muhit ta’sirida o‘zgarib borishini ko‘rsatadi.

Assotsiativ lug‘atlar milliy ongni chuqur o‘rganishga, universal semantik aloqalarga, milliy qadriyatlar va urf-odatlariga tayangan holda shakllanadi. Ayni shu jihatlarga ko‘ra, turli xalqlarga tegishli bo‘lgan assotsiativ lug‘atlarda o‘ziga xos farqlar namoyon bo‘ladi. Xususan, o‘zbeklarga xos milliy qadriyatlar ulug‘lanishi, mehmondo‘stlik, oila kabi tushunchalarning e‘zozlanishi assotsiativ maydonida hosil bo‘ladigan so‘zlar zanjirida o‘z aksini topadi. O‘ziga xos jihatlardan yana biri shuki, g‘arb assotsiativ lug‘atlarida individuallik ko‘proq namoyon bo‘lsa, sharq xalqlarida jamoaviylik va qarindoshlik munosabatlari ustunlik qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. N.V. Ufimtseva. The Associative Dictionary as a Model of the Linguistic Picture of the World // Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2014.10. <https://www.researchgate.net/>
2. D. Lutfullayeva. So‘zning assotsiativ ma’no xususiyati. Eurasian Journal of Academic Research. <https://www.in.academy.uz>
3. Ассоциатив тилшунослик назарияси.— Тошкент: Meriyus, 2017.
4. Amancio, D.R. Using Complex Networks to Quantify Consistency in the Use of Words / D. R. Amancio, O. N. Oliveira Jr. and L. da F Costa // Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment. - January, 2012. Volume 12.
5. James Deese, The Structure of Associations in Language and Thought. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965, Pp. 216.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. —М.: Наука, 1976.
7. Осокина С.А. Основания лингвистической теории тезауруса. Дисс... док. филол. наук. — Барнаул, 2015. — 437 с. [электронный ресурс]. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcyi4C

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

IQTIBOSLARNING INTERTEKSTUAL TEZAVURUSDA AKS ETISHI REPRESENTATION OF QUOTATIONS IN AN INTERTEXTUAL THESAURUS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/YSHU8115

O‘rinova Zarifa Jumanazar qizi

tayanch doktorant,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

[*zarifaorinova@gmail.com*](mailto:zarifaorinova@gmail.com)

Annotatsiya. Tadqiqotda iqtiboslarning jahon tilshunosligida intertekstual birlik sifatida tadqiq etilishi, o‘zbek tilshunosligida iqtibos va sitata terminlarining o‘zaro sinonimik munosabatda namoyon bo‘lishi, iqtiboslarning intertekstual tezavrusda qay tarzda aks etishi tadqiq etilib, nazariy ma’lumotlar misollar asosida dalillangan.

Kalit so‘z. Iqtibos, sitata, intertekstual birlik, intertekstual tezavrus, intertekstual kompetensiya

Annotatsion. The research examines the study of quotations as intertextual units in world linguistics, the synonymous relationship between the terms “iqtibos” and “sitata” in Uzbek linguistics, and how quotations are reflected in the intertextual thesaurus. Theoretical information is substantiated with examples.

Keywords. Citation, quotation, intertextual unit, intertextual thesaurus, intertextual competence

Adabiyotshunoslik va tilshunoslikda intertekstual birlik sifatida iqtibos masalasi nisbatan yaqinda o‘rganila boshlandi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib “an’ana” va “yangilik” kabi muhim adabiyotshunoslik va tilshunoslik kategoriyalari matnlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni to‘liq tasvirlash uchun yetarli emasligi ma’lum bo‘ldi. “Iqtibos”, “reminissensiya”, “allyuziya” atamaları va matnlararo munosabat turlarining boshqa aniq belgilari dolzarb ahamiyat kasb etdi. O‘zlashmalar o‘zining eng keng ko‘rinishida o‘rganila boshlandi, turli xil terminologik tushunchalar ishlab chiqildi. “O‘zga so‘z”, “o‘zga matn”, “matn ichidagi matn”, “matn haqidagi matn”, “podtekst” va boshqa atamalar yaratildi. Jahon tilshunosligida tilshunoslar tomonidan iqtibos intertekstuallikni yuzaga keltiruvchi bir hodisa sifatida tadqiq qilina boshlashi bilan, uning imkoniyatlari xususida turli xil qarashlar, yondashuvlar paydo bo‘la boshladi.

Shaxsning intertekstual kompetensiyasini aniqlashda boshqa intertekstual birliklar bilan bir qatorda eng muhim intertekstual birlik iqtibos(sitata) alohida o‘rin egallaydi. Tilshunoslar iqtibosga intertekstual birlik sifatida turlicha ta’rif berishadi. Xususan, N.A. Fateeva iqtibosga quyidagicha ta’rif beradi : iqtibos - bu o‘z predikatsiyasiga ega bo‘lgan donor-matnning ikki yoki undan ortiq komponentlarini atributsiya bilan yoki atributsiyasiz qayta ishlatishdir [Fateeva,

2000: 122]. Intertekstual birliklar, intermatn, intertekstual kompetensiya umumiy nazariyasi nuqtai nazaridan esa, iqtibos - bu “yuqori energetik salohiyatga ega bo‘lgan IT-belgi bo‘lib, u intertekst vaqti va makoni bo‘ylab harakat qilishga, madaniy ma’nolarni to‘plashga va shu bilan implitsit energiyani oshirishga imkon beradi” [Kuzmina, 1999: 99]. Jahon tilshunosligida boshlangan tadqiqotlar, keyinchalik, o‘zbek tilshunosligida ham iqtibos xususidagi ilmiy izlanishlarga asos bo‘ldi. Tilshunosligimizda iqtibos va sitata atamaları sinonim tarzida qo‘llanadi. Fikrimizni dalillash maqsadida O‘zbek tilining izohli lug‘atida sitata terminiga berilgan ta’rifni keltiramiz: “*Sitata [lotincha sitatum, sitare — chaqirmoq, da’vat qilmoq, nomlamoq] — biror matndan, adabiy, musiqiy yoki boshqa shakllardan aynan ko‘chirilgan parcha, iqtibos*”. [ЎТНЛ 4-жилд:443] Izohda keltirilganidek, biror matndan boshqa matnga ko‘chirilgan parcha sitata yoki iqtibos deb ataladi. Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, badiiy matnda va umuman matnlarda eng ko‘p qo‘llanadigan intertekstual birlik aynan sitata bo‘lib, u matnning boshqa matnlar bilan aloqadorligini, umumiy ma’noga, mushtarak g‘oyaga ega ekanligini bildiradi.

Keltirilgan ta’riflardan anglashiladiki, iqtibos donor matn sifatida boshqaga (o‘zidan oldin yoki zamondosh yashagan, asosan, intertekstual kompeteniyasi yuqori shaxsga) tegishli kichik(so‘z yoki so‘z birikmasi) yoki nisbatan katta sintaktik birlik(gap yoki matn) matn parchasini fikrni umumlashtirish, dalillash, xulosalash maqsadida matnda qo‘llash demakdir. Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanida Anvar va do‘sti Sultonali mirzo mulla Abdurahmonning do‘st yoki dushmanligi xususidagi suhbat qiladi. Suhbatda Sultonali mirzo o‘z fikrini dalillash maqsadida Shayx Sad’iydan bir bayt keltiradi:

“Mening hukmimga qanoat qilmasangiz, hikmatka qarang. Shayx Sa’diy:

Bishuy, ey xiradmand, az on do‘st dast,

Ki bo dushmanonant buvad hamnashast,- deydirilar. [Qodiriy A., 2014: 429]

Yozuvchi qahramon tilidan keltirgan ushbu iqtibosni izohi sifatida o‘zbekcha tarjimasini ham keltiradi: *Ey hushyor kishi! Dushmaning bilan birga o‘lturishkan-hamsuhbat bo‘lgan do‘stingdan qo‘l yuvg‘il. (mual.)*

Romanda matnning asl muallifi Shayx Sa’diy ham bevosita tilga olinib, iqtibosning intertekstual birlik ekanligi yaqqol o‘z ifodasini topadi. Endi agar romanni mutolaa qilayotgan kitobxon Shayx Sad’iy asarlari bilan tanish bo‘lsa, bu baytning Shayx Sa’diy Sheroziy hazratlarining mashhur asari “Guliston”ning sakkizinchi bobi (“Suhbat odoblari haqida”)dagi 13-hikmatda keltirilganligini angelaydi: *Har kimki dushmanlari bilan yarashsa, do‘stlariga ranj-alamni ravo ko‘rgan bo‘ladi.*

Agar dushman bilan birga o‘tirsas, do‘st emasdir u,

Uningdek do‘stdin, ey oqil odam, tezroq qo‘lingni yuv.[Sheroziy S., 2018:134]

Ushbu misolning intertekstual tezaurusi quyidagi ko‘rinishda aks etishi mumkin:

“Mehrobdan chayon” romanidagi “Bishuy, ey xiradmand, az on do‘st dast...” iqtibosining intertekstual tezaurusi:

Element	Tavsif

	Manba matn	Sa’diy Sheroziy, <i>Guliston</i> , sakkizinchi bob, suhbat odoblari bayoni. Forsiy bayt: نشست هم بود دشمنانت با که / دست دوست آن از خردمند، ای بشوی، <i>Bishuy, ey xiradmand, az on do‘st dast,</i> <i>Ki bo dushmanonant buvad hamnashast</i>
	Intertekstual birlik sifatida	Abdulla Qodiriy, <i>Mehrobdan chayon</i> . 2018-yil H.Qodiriy tomonidan tuzilgan “Tanlangan asarlar” ichidagi nashri. 429-sahifa
	Intertekstual birlik shakli	To‘g‘ridan to‘g‘ri iqtibos
	Ma’no	Oqil inson do‘stlikni sinab ko‘rishi, agar do‘st dushmanlar bilan ittifoqda bo‘lsa, undan tezda yuz o‘g‘irish kerakligi haqidagi didaktik fikr.
	Matndagi funktsiyasi	Romanda insonlar o‘rtasidagi ishonch, sadoqat va xiyonat mavzusini ochib berish. Qahramonlar ichki ziddiyatlarini, axloqiy qarorlarini aniqlashtiruvchi kuchli kontekst yaratadi.
	Semantik yuk	Bayt orqali faqat shaxsiy xiyonat emas, balki ijtimoiy va siyosiy muhitdagi ikkiyuzlamachilik, vijdon erkinligi masalasi ko‘tariladi.
	O‘zgarish darajasi	Juda past. Ma’no, funksional roli va stilistik ohang deyarli to‘liq saqlangan. Faqatgina transliteratsiya ya’ni matnga moslash uchun kichik o‘zgarishlar.

Demak, yuqoridagi jadval orqali matnda iqtibosni idrok etish jarayoni til egasining intertekstual tezaurusida uning mavjudligiga, shaxsning intertekstual kompetensiyasi iqtibosni taniy olishi bilan bog‘liq hodisa ekanligiga ishonch hosil qildik.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Intertekstual birliklarini (pretsedent nom, aforizm, maqol, iqtibos va boshq.) matn yaratish va uni qabul qilish jarayoni, ma’lum bir til egasining individual ya’ni o‘ziga xos intertekstual faoliyatidir. Aynan mana shu faoliyat esa shaxsda birinchidan, intertekstual tezaurusning, ikkinchidan, intertekstual kompeteniyaning mavjudligini belgilaydi.

Badiiy matn yoki jonli muloqotda intertekstual birliklardan foydalanish bo‘yicha ishlab chiqilgan ko‘nikma va malakalar intertekstual kompetensiya deya qaralar ekan, u muallif yoki so‘zlovchining tuzayotgan matniga intertekstual birliklarni kiritish imkoniyatini ta’minlab ya’ni kodlab, tinglovchi yoki o‘quvchi

tomonidan aniq belgilangan va belgilanmagan intertekstual birliklarni dekodlash imkoniyatini hosil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кузьмина, Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка [Текст] : монография / Н. А. Кузьмина. — Екатеринбург : Издательство Урал, ун-та.- Омск :Омск. гос. ун-т, 1999. - 268 с
2. Соломина, Н.В. Интертекстуальный тезаурус современной языковой личности : дис. на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук. - Омск : 2008. -249 с.
3. ЎТИЛ 4-жилд, Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
4. Hamdam U., Muvozanat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
5. Qodiriy A., Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2014.
6. Sheroziy S., Guliston: hikoyalar, o‘ylar, hajviyalar. /O‘. Hoshimov: – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018.
7. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWYMUwI8FkC

**RAUF PARFI SHE’RIYATI LEKSIKASINI CHASTOTALI LUG‘AT
ASOSIDA TADQIQ QILISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI
PROBLEMS AND SOLUTIONS IN THE LEXICAL ANALYSIS OF
RAUF PARFI’S POETRY BASED ON A FREQUENCY DICTIONARY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ANPF9508

Rayimjonova Matluba Maxamadkarimovna

tayanch doktorant,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

rayimjonova89@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Rauf Parfi she’riyatining leksik xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan **raqamli chastotali lug‘at loyihasi** haqida so‘z yuritiladi. Lug‘at asosida shoirning muayyan leksemalarni qanday chastotada va poetik kontekstda qo‘llagani tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Rauf Parfi uslubini lingvistik va leksikografik nuqtayi nazardan chuqurroq anglash, shuningdek, boshqa ijodkorlar bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borishda asos vazifasini o‘taydi.

Kalit so‘zlar: chastotali lug‘at, konkordans, poetik leksika, leksikografiya, okkazional birliklar.

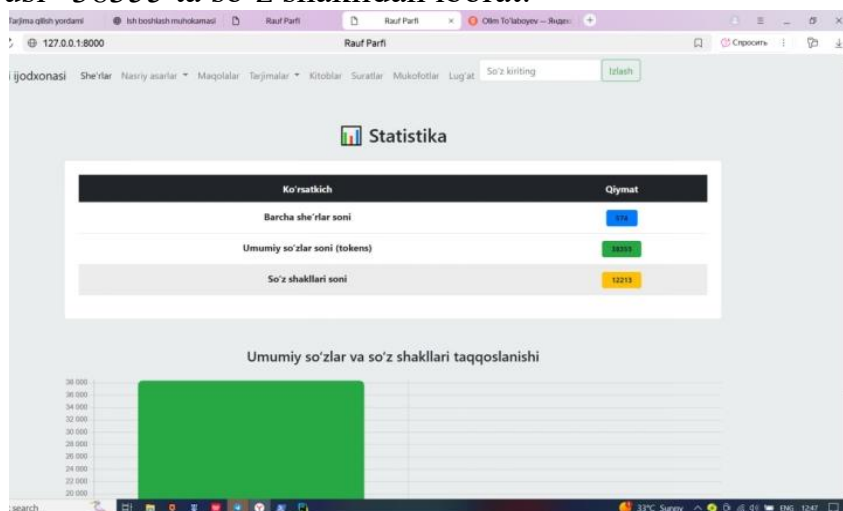
Annotation. This article discusses a digital frequency dictionary project aimed at studying the lexical features of the poetry of Rauf Parfi, a People’s Poet of Uzbekistan. Based on the dictionary, the analysis focuses on the frequency and poetic contexts in which the poet uses specific lexemes. The research findings provide a foundation for a deeper linguistic and lexicographic understanding of Rauf Parfi’s stylistic approach and serve as a basis for conducting comparative studies with other literary figures.

Keywords: frequency dictionary, concordance, poetic lexicon, lexicography, occasional units.

Chastotali lug‘atlar tilshunoslikning bir necha sohalarini rivojlantirishda juda ahamiyatlidir. Lug‘at tuzish ishlarida texnologik yondashuvlarning keng qo‘llanilishi leksikografiya sohasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Rus tilshunosi ta’kidlashicha, “leksikografik jarayonlarning kompyuterlashtirilishi lug‘atlarni tayyorlash va nashr qilishni tezlashtirdi, yengillashtirdi hamda arzonlashtirdi, lug‘at tarkibini va asbob-uskunalarini boyitdi hamda yangiladi” [Боронцова, 2022: 187]. Shuningdek, ular tilning faol va nafaol qatlamlarini ajratishda katta ahamiyatga ega. **Kompyuter lingvistikasi** va sun’iy intellekt sohasida chastotali lug‘atlar tilni modellashtirish, mashina tarjimasini, avtomatik matn tahlili hamda nutqni tanish tizimlarida tayanch ma’lumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi. Til o‘qitish metodikasi nuqtayi nazaridan esa, chet tilini o‘rganuvchilar uchun eng zarur so‘zlarni aniqlash, o‘quv qo‘llanmalarini

yaratishda muhim manba sifatida qo‘llaniladi. Bundan tashqari, chastotali lug‘atlar **stilistika** va **adabiyotshunoslikka oid** tadqiqotlarda muallif uslubini ochib berish vositasi ham hisoblanadi. Muayyan yozuvchi yoki shoirning so‘z qo‘llash chastotasini aniqlash orqali uning leksik-semantik xususiyatlari, badiiy va individual uslubini tadqiq qiladi. Muallif chastotali lug‘atlarini tuzish yozuvchi tili va uslubini tahlil qilishning an‘anaviy va ayni paytda istiqbolli usuli hisoblanadi [Большакова, 2005: 97]. **Leksikaning statistik tuzilishi** badiiy idiolektning o‘ziga xos xususiyatini belgilovchi ko‘rsatkichdir. So‘z qo‘llashning miqdoriy ko‘rsatkichlari poetikaning o‘ziga xosligi haqida aniqlik kiritadi. T.A. Chernisheva fikriga ko‘ra, “shaxs tomonidan til vositalarining maqsadli tanlanishi va ularning qo‘llanish chastotasi muayyan til vositalariga murojaat qilishning qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi va shu tariqa idiostil tuzilishini namoyon qiladi” [Чернышева, 2010: 30]. Demak, statistik metodlar badiiy matnni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, chastotali lug‘at tuzishning ahamiyati ham olingan materiallarning vakillik darajasini tasdiqlaydi hamda shoir tili va uslubini tahlil qilish, shuningdek, qiyosiy tadqiqotlar o‘tkazishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Hozirgi kunda **“Rauf Parfi she’riyatining raqamli chastotali lug‘ati”** ustida ish olib borilmoqda. Lug‘at materiali sifatida shoir tomonidan 1954-2004-yillari yozilgan adabiyotshunos Olim Oltinbek tomonidan jamlangan ikki jildlik **“Tanlangan asarlar”**i I jildidagi 574 ta she’r tanlab olindi. Tadqiqotning **“vakillik korpusi”** 38355 ta so‘z shaklidan iborat.

Rauf Parfi leksik merosini o‘rganishda miqdoriy va qiyosiy-taqqoslash turlarini birlashtirgan kompleksli metodikadan foydalanildi. Lug‘atni tuzish jarayonida standartlashtirilgan ma’lumotlarni qayta ishlash usullari qo‘llanmoqda. Korpusning tokenizatsiyasi (ya’ni orfografik so‘zlarga ajratilishi) va so‘z shakllarini sanash Python dasturlash tili yordamida (mualliflik kodi orqali) amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, lug‘at materiallarining grammatik jihatlarini tahlil qilish maqsadida so‘z turkumlarini aniqlash qo‘lda amalga oshiriladi, chunki elektron tizimlar bunday hollarda ba’zan xatoga yo‘l qo‘yishi mumkin (masalan, iboralar yoki so‘z turkumlari omonimligini hisobga olmaydi). Leksikografik ishning asosiy bo‘limlari quyidagilardan iborat:

1. So‘z shakllarining chastotali lug‘ati
2. Alifbo-chastotali lug‘at
3. Okkozional so‘zlar lug‘ati
4. Leksikaning statistik tuzilishi.

Ta’kidlash joizki, lug‘at loyihasining saytida multimedia ma’lumotlari va qidiruv oynasi ham mavjud. Tadqiqotga kiritilgan 574 ta she’r 38355 so‘z shaklidan iborat bo‘lib, chastotasi yuqori bo‘lgan so‘z shakllari quyidagilar: “bir” 493 marta, “bu” 409 marta, “men” 391 marta, “sen” 372 marta, “va” 209 marta, “ham” 201 marta. Tadqiqotda hamma so‘z turkumi doirasidagi so‘zlar qamrab olingan. Eng chastotasi yuqori bo‘lgan so‘z “bir” leksemasidir. Alisher Navoiyning “Xamsa” dostoni uchun tayyorlangan konkordansda ham “Hayrat-ul abror” va “Farxod va Shirin” dostonlarida bir soni ko‘p qo‘llanganligi aniqlangan [Umarov, 2016: 8,13]. Bundan tashqari shoir so‘zlarni vazn va qofiya talabi bilan turli shakllarda ishlatadi. Masalan, “*qoqmoq*” leksemasi quyidagi shakllarda uchraydi: *qoqar* — 3 marta, *qoqarak* — 1 marta, *qoqay* — 1 marta, *qoqib* — 2 marta, *qoqilsa* — 1 marta, *qoqmay* — 2 marta, *qoqmaysan* — 1 marta, *qoqsa-da* — 1 marta, *qoqtirmaslar* — 1 marta. Shoirning 1956-yil “Bahorda” deb nomlangan she’rida “*qoqmoq*” fe’lining *qoqarak* tarzida uchrashi shoirning qofiya talabi bilan o‘zgartirgan varianti hisoblanadi. “*Keling, kapalak, Qanot qoqarak. Sizga bog‘, gulzor, Ko‘m-ko‘k bedazor*”. Bunday okkozional yasalmalar, shoir uslubiga xos so‘z shakllari ko‘p bo‘lib, tadqiqotimiz uchun tuzilgan lug‘at bu leksemalarni o‘rganish va tadqiq qilishimiz uchun yordam beradi. Bizningcha, shoir lirik she’riyatida muntazam va barqaror ishlatiladigan leksemalar nafaqat statistik jihatdan, balki kontekstual izoh bilan ham berilishi lozim. Matn esa so‘zning ma’nosini aniqlashtirish, uning semantik va sintaktik aloqalarini ko‘rsatish, ba’zi hollarda esa polisemiya (ko‘p ma’nolilik)ni ham yoritish imkonini beradi. Yuqorida tahlilga tortilgan “*qoqmoq*” leksemasi ham bir necha ma’noda ishlatiladi. O‘z ma’nosida: “*Tashqarida shovullar shamol, Derazamni qoqar betoqat*”-bunda “urib ovoz chiqarmoq, taqillatmoq” ma’nosida qo‘llangan. “*Qosh qoqib o‘ynarmish hatto cho‘chqalar, Tuyalar o‘ynarmish cho‘zgancha bo‘yin*” misrasida esa qoqmoq leksemasining “biror a’zoni silkitmoq, qimirlatmoq” ma’nosi oydinlashadi. Ko‘chma ma’noda esa: “*Nechun, sen itlarga yoqmaysan, Ehtimol, tuzukroq boqmaysan, Quloq qoqmaysan*” –“quloq solmaslik” ma’nosi, “*Bayon Helenasi turar eshikda. Mijja qoqtirmaslar unga tun bo‘yi..*” “uxlamaslik”, “ko‘z yummaslik” ma’nosida qo‘llanilgan. Shunday qilib, konkordans nafaqat so‘zning chastotasini, balki matnini ham beradi. Bu esa miqdoriy tahlildan sifat tahliliga o‘tish imkonini beradi, ya’ni poetik matnlarning badiiy ma’nolarini aniqlashga yordam beradi.

Rauf Parfi she’rlarining raqamli chastotali lug‘ati shoirning lug‘aviy merosini tahlil qilish uchun turli xil ma’lumotlarni taqdim etadi, bu bizga shoir ishlatgan lingvistik vositalar va badiiy olamning xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni aniqlash va obyektivlashtirish imkonini beradi, shuningdek, shoir tilining chastotasi va lug‘ati ma’lumotlarining yanada tizimli bo‘lishini ta’minlaydi. Ta’kidlash joizki, yaratilayotgan leksikografik loyiha shoir Rauf Parfining she’riy

tizimini integrativ lug‘at tavsifining ilk tajribasi bo‘lib, bugungi kunda “Rauf Parfi she’riyatining raqamli chastotali lug‘ati” shakllangan tamoyilga ega va loyihani ishga tushirish ishlari amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Воронцова И.А. Современные практики англоязычной онлайн-лексикографии // Верхневолжский филологический вестник. 2022. № 1 (28). С.187
2. Большакова Г.Н. Об использовании идей А.К. Жолковского в современной идиостилистике // Лингвистика и поэтика. М. 2005. № 2. С. 97–103.
3. Чернышева Т.А. Идиостиль: лингвистические контуры изучения // Вестник Череповецкого государственного университета. 2010. № 1. С. 30–34.
4. Брановский С.П. Лексикографическое описание поэтической системы Бориса Рыжего: квантитативный аспект. Канд. филол. наук (PhD) дисс. – Калининград, 2024
5. Umarov E. Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari konkordansi. -Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2016.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. Tahrir hay’ati: M. Jo‘rayev va boshq. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006

**ULUG‘BEK HAMDAM IJODINING LINGVOPRAGMATIK
TAHLILIDA PRESUPPOZITSIYA
PRESUPPOSITION IN THE LINGUOPRAGMATIC ANALYSIS OF
ULUG‘BEK HAMDAM’S WORK**
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/RJWP7304

Turobova Nargiza Arolovna
tayanch doktorant,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
nargizaralovna@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Ulug‘bek Hamdamning “Sabo va Samandar” romanidagi yashirin ma’no pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Maqolada presuppozitsiya hodisasi badiiy matn semantikasini shakllantiruvchi asosiy vosita sifatida qoraladi. Asarda presuppozitsiyaning leksik va morfologik birliklar orqali ifodalangani tahlil etilib, ularning matn mazmunini ochish, qolaversa o‘quvchi idrokida pragmatik ma’no hosil qilishdagi o‘rni ochib beriladi. Aynan presuppozitsiyaning kontekst bilan uzviy bog‘liqligi va muallif nutqida yashirin ma’no yaratishdagi pragmatik vosita yuzaga chiqariladi. . Shuningdek, maqolada presuppozitsiya pragmatik aspektda nafaqat badiiy-estetik ta’sirni kuchaytiruvchi yashirin birlik hamda muallif uslubining o‘ziga xosligini namoyon etuvchi vosita sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *presuppozitsiya, pragmatika, yashirin ma’no, badiiy matn, leksik birlik, morfologik vosita, kontekst, Ulug‘bek Hamdam, Sabo va Samandar, badiiy-estetik ta’sir.*

Annotation. *This article analyzes the hidden meaning in Ulugbek Hamdam’s novel “Sabo and Samandar” from a pragmatic point of view. The article considers the phenomenon of presupposition as the main tool for shaping the semantics of a literary text. The expression of presupposition in the work through lexical and morphological units is analyzed, and their role in revealing the content of the text, as well as in creating pragmatic meaning in the reader’s perception, is revealed. It is precisely the inextricable connection of presupposition with the context and the pragmatic tool for creating hidden meaning in the author’s speech that is revealed. Also, the article interprets presupposition in a pragmatic aspect not only as a hidden unit that enhances the artistic and aesthetic effect, but also as a tool that demonstrates the uniqueness of the author’s style.*

Keywords. *presupposition, pragmatics, hidden meaning, literary text, lexical unit, morphological tool, context, Ulugbek Hamdam, Sabo and Samandar, artistic and aesthetic effect.*

Ulug‘bek Hamdam asarlarini til boyligi, so‘z san’atkorligi jihatidan o‘rganish, asarlariga yangicha nigoh bilan qarash tilimizning katta imkoniyatlarini, so‘zlarni turli badiiy rang-baranglikda tovlanishini namoyon etish, shuningdek

yoʻzuvchi ijodini yanada kengroq tadqiq etish borasida muhim ahamiyat kasb etadi. Ulug‘bek Hamdamning badiiy mahoratini uning til boyligi, lisoniy mahorati, so‘z san’atisiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Har bir til o‘ziga xos xususiyatlar va o‘zining mentalital ko‘rinishiga ega. Tildagi implitsitlik hodisasi barcha tilning muammosi bo‘lganidek, o‘zbek tilining murakkab masalalaridandir. Kommunikantlarning o‘zi anglab yetishi zarur bo‘lgan xabarlar nutqda ko‘pincha yashirin tarzda ifodalanadi va pragmatik ta’sirning kuchi yuqori bo‘lishi bilan e’tiborini tortadi. Bunday ta’sir presuppozitsiya deyiladi. Lingvistik presuppozitsiyaga ishora qiluvchi til belgilari leksik, morfologik, va sintaktik vositalardan iboratdir. Lingvistik presuppozitsiyani o‘rganishda tilshunoslarning asosiy e’tibori unga ishora qiluvchi til vositalariga qaratiladi. Negaki presuppozitsiyaga ishora qiluvchi til birliklarining lisoniy tadqiqi gap mazmuniy tuzilishidagi o‘ziga xos o‘zgarishlarni aniqlashda alohida ahamiyatga ega [Rahimov U, 2004:58].

Ma’lumki, “Presuppozitsiya inferensiyaning xususiy ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, bunda muloqot ishtirokchilari hodisa haqida umumiy ma’lumotga ega bo‘lishlari kerak. Presuppozitsiya matnda yo‘qolmaydigan, o‘zgarmaydigan hodisa [Safarov Sh, 2008:318]. Presuppozitsiyaning o‘rganilish tarixi nemis mantiqshunos faylasufi G.Frege nomi bilan bog‘liq. U presuppozitsiyani “Hukmning tabiiy asosi” sifatida tushunadi. Shuningdek, N.Xomskiy, Van Deyk, J.Ostin, Ch.Osgud va boshqalar ham turli yo‘nalishlarda o‘rganganlar. Rus tilshunosligida N.D.Arutyunova, Y.V.Paducheva, V.A.Zvegensevlar tadqiqot olib borgan bo‘lsalar, o‘zbek tilshunosligida N.Mahmudov va A.Nurmonovlar presuppozitsiya bo‘yicha samarali izlanish olib borganlar [Rahimov U, 1994:7]. M. Hakimov presuppozitsiya terminini “tagbilim” tushunchasi bilan ifoda etishga harakat qilgan. “Presuppozitsiya (tagbilim) ham, tagma’no ham lingvistik muammo ekanligi, shuningdek, matn semantik implikaturasining birliklari ekanligi bilan integral belgiga ega bo‘ladi” [Hakimov M, 2001:33], deya e’tirof etgan. N.D.Arutyunova ham presuppozitsiya “so‘zlovchining umumiy bilish majmuasi”, “ularning oldindan kelishuvi” sifatida gap sintaksisi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [Аптюхова Н,1973:85]. Y.V.Paducheva presuppozitsiya (prezumpsiya)ning ikki turini ko‘rsatadi:

1) semantik prezumpsiya – bu yolg‘onligi tufayli gapning semantik chalaligiga olib keladigan semantik komponent;

2) pragmatik prezumpsiya – bu gapning shunday komponentiki, so‘zlovchi uning normal qo‘llanishini tinglovchi uchun ma’lum, deb hisoblaydi [Падучева Е.В,1977:8]. Yuqoridagi fikrlardan anglashiladiki, Presuppozitsiya muloqot ishtirokchilarining nutqiy tejamlilikka ehtiyoji, til birliklarining nutqiy vaziyatda sintaktik strukturaga qo‘shimcha ikkilamchi ma’lumot berish imkoniyatiga egaligi, suhbat qatnashchilarining bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lajak jarayon haqidagi oldindan ma’lum bilimlari kabi omillar ta’sirida nutqiy maydonga chiquvchi hodisa.

O‘zbek tilida presuppozitsiyaning moddiy signali sifatida xilma-xil vositalar ishtirok etishi mumkin: a) leksik vositalarning ma’no komponentlari; b) *hatto*,

faqat, yolg‘iz, -gina, ham yuklamalari; tashqari, boshqa, o‘zga ko‘makchilari va b. Masalan, Undan tashqari Nasiba ham keldi; Ishlash o‘rniga uxladi.

Ayrim fe‘l leksemalar semantikasida harakat asosida yuzaga kelgan natijaviy holatga ishora qiladi. Masalan, qizarmoq (qizil). Bunday fe‘l leksemasi belgi bildiruvchi asosdan hosil bo‘lgani uchun uning ma‘nosi yasama so‘z tarkibida ham butunlay o‘chib ketmaydi. Bu ma‘no presuppozitsiya yordamida leksema semantikasi orqali anglashilib turadi. Mazkur fe‘l leksemasi quyidagi misolimizda presuppozitsiyani hosil qilgan:

–Men...men...men nimayam derdim...– Sabo kutilmagan taklifdan sarosimaga tushib qoldi. –Hamma gapni o‘zlaring aytayapsizlar-u, yana cho‘zish shartmikan?.. – Qimtinib, yuzlari anordek qizarib arang so‘zladi Sabo. (Yuzlari qizil) [Hamdamov U, 2018:102].

Asarni tahlil qilar ekanmiz badiiy parchada presuppozitsiyaning leksik hamda morfologik turlarini uchratishga guvoh bo‘ldik :

Kechqurun Gulchehra opa o‘ylaganidek, oilaviy xursandchilik bo‘ldi. Hech nimadan xabari yo‘q to‘ng‘ich farzand Bahodir ham o‘sha kuni tasodifan Moskvadan uchib kelib qoldi

(“Sabo va Samandar” 162-bet). Ushbu gapda presuppozitsiya orqali “*Gulchehra opaning boshqa farzandlari ham bor*” axboroti ifodalangan, bundan tashqari “*uchmoq*” leksemasi orqali “*Samoliyotda keldi*” presuppozitsiyasi mavjud. Ham yuklamasi yordamida *Bahodirdan boshqa farzandlari ham oilaviy xursandchilikda ishtirok etgan* yashirin axboroti anglashiladi.

Axir, *farzand bo‘lib onamning egniga aqalli bitta chit ko‘ylak olib berolganimni eslolmayman* (“Sabo va Samandar” 191-bet). Samandarning nutqidan olingan ushbu gapda “*Onamga hech qachon ko‘ylak olib bermaganman*”, “*Onasi chit ko‘ylakdan yaxshisiga arziydi*” kabi leksik-semantik presuppozitsiyalar orqali yashirin axborot yuzaga chiqqan. Qolaversa, asarda maqollar orqali ham leksik presuppozitsiyaning ifodalanishi kuzatiladi. Ayrim maqollar jumla tarkibida semantik zidiga ishora qilish orqali presuppozitsiyaga yo‘l ochadi. Masalan,

–Mundoq o‘ylab qaragam, Bakir, Saboning o‘z tengiga turmushga chiqayotgani to‘g‘riga o‘xshaydi. Teng tengi bilan degan gap bor-ku!.. Faqat she‘r yozish bilan oilani boqib bo‘lmasa kerak-a, Bakir, o‘zing ayt!..(“Sabo va Samandar” 189-bet). Gapda qo‘llangan maqol orqali “*Men Saboning tengi emasman*” presuppozitsiyasi anglashiladi.

Romanda semantik tabiati orqali presuppozitsiyaga ishora qiluvchi leksemalar keng qo‘llanganini ko‘ramiz. Bunday leksik birliklar sirasiga fe‘l leksemalar alohida o‘rin tutadi. Ayrim fe‘l leksemalar presuppozitsiya orqali harakatga qadar amal qilgan holatga ishora qiladi. Masalan, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tish harakatini anglatuvchi *tuzalmoq (kasal bo‘lgan)* fe‘l leksemasida harakatga qadar amal qilgan holat haqida ma‘lumot beruvchi presuppozitsiyaga yo‘l ochadi. Presuppozitsiya aynan leksik birliklarning antonim xususiyati orqali yuzaga chiqadi.

– *Qo‘ying, yig‘lamang Sabo tuzalib ketadi hali* (“Sabo va Samandar” 325-bet). Mazkur gapda fe‘l leksimasi orqali *“Sabo kasal”* presuppozitsiyasi namoyon bo‘ladi.

Sifatlarning pragmatik imkoniyati muayyan matn, nutqiy vaziyat, til egalarinig tashqi olam haqidagi umumiy bilimlari va til ko‘nikmalari kabi omillar bilan bog‘liq holda tekshirish zaruratini yuzaga keltiradi. O‘zbek tilida sifatlarning muayyan kontekst, nutqiy vaziyat, til egalarining tashqi olam haqidagi umumiy bilimlari va til ko‘nikmalari kabi omillar bilan bog‘liq holda pragmatik vazifa bajarishi garchi shu nom ostida o‘rganilmagan bo‘lsa-da, bu haqda ham ma’lumotlar keltirilib o‘tilgan. Xususan, “O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi” kitobi mualliflari *“Men qiziq kitoblarni o‘qiyman”* gapida qo‘llangan qiziq sifati misolida ayrim sifatlarning presuppozitsiyaga ishora qilishi (*Boshqa kitoblarni o‘qimayman*), ya’ni pragmatik vazifa bajarishi masalasiga e’tiborini qaratishgan [Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojayeva S, 1992:118].

– *Hijolat bo‘lma, bolam,- gapga qo‘shildi onaxon,- hammamiz ham ba‘zan o‘zimizga o‘zimiz gapiradigan bo‘pqolamiz. Amakingning ham boshidan o‘tgan bir vaqtlar, a, adasi?- choliga o‘smoqchilab qaradi onaxon.*

– *Haaa, yana boshladingmi eski ashulangni?- sirini oshkor qilgisi kelmadi otaxon* (“Sabo va Samandar” 219-bet). Mazkur nutq parchasidan quyidagi presuppozitsiyalar yuzaga chiqqan: 1.Sifat antonimi orqali *“Yangisi yo‘q”*, 2. Yana yuklamasi orqali *“Avval ham shunday bo‘lgansan”* kabi. *Samandar radioni belgilagan vaqtda ochib, suyukli ovozni qidira boshladi. Ammo topolmay xunobi chiqdi. Shundayam salqin joyda turib olgancha quloqlarini ding qilib intiqlik bilan kutishda davom etdi. Yo‘q!* (“Sabo va Samandar” 52-bet). Parchada qo‘llangan suyukli ovoz yashirin ma’noda Saboga tegishli ekanligiga ishora qilish orqali presuppozitsiyani vujudga keltirgan.

Leksik birliklarning antonimik xususiyati asosida uning zidiga ishora qiluvchi presuppozitsiyaga ishora qiladi:

– *Nima deysan, - birdan jilmayibgina gap qotdi Sabo.*

– *Yangi yuragimga u kelarmikan?... (“Sabo va Samandar” 343-bet).* Sabo va Shahloning suhbatidan olingan ushbu jumlada presuppozitsiyaning leksik birligi antonim xususiyat asosida belgilangan: *“yangi”* so‘zining gap ichidagi mazmuniy xususiyatidan *“eski”* to‘g‘risidagi presuppozitsiya anglashilgan. Ya’ni *“Samandar eski yurakda”* degan presuppozitsiyaga ishora qilyapti.

Har qanday morfologik birlik istalgan nutqiy qo‘llanishda presuppozitsiyaga ishora qilavermaydi. Morfologik birliklarning nutqiy vaziyat talabi va nutq egasining kommunikativ niyati asosida presuppozitsiyani ifodalashi ularning grammatik tabiati bilan bog‘liq holda amalga oshadi. Morfologik birlikning presuppozitsion xususiyati kontekst orqali yuzaga chiqadi. O‘zbek tilida presuppozitsiyasiga ishora qiluvchi turli morfologik birliklarni farqlash mumkin. Bu vazifada mustaqil so‘zlar, yordamchi so‘zlar, taqlid, undov, modal so‘zlar va hatto ba’zi affikslar ham kela oladi. Presuppozitsiyaga ishora qiluvchi morfologik birliklarning til egalarida turlicha qo‘llanish darajasini hisobga olmaganda yosh jihatdan farqlanishida deyarli tafovut sezilmaydi. Bunday birliklar bolalar va

kattalarda ham deyarli bir xil tipdagi presuppozitsiyalarni yuzaga chiqaradi [Qurbonova M.A, 2018:140].

Presuppozitsiyaning lisoniy xususiyatlari tilshunosligimizda U.Rahimov, A.Pardayev, M.Qurbonova kabilar tomonidan tahlil qilingan. Jumladan, U.Rahimov presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar ichida yuklamalar va qo‘shimchalar alohida o‘rin tutishini, ular gap ichida o‘ziga xos mantiqiy ma’nolar anglatib, o‘zi ishtirok etgan gapning mazmuniy tuzilishini murakkablashtirishini hamda turli ma’nodagi presuppozitsiyalarga ishora qilinishini ta’kidlaydi. Chunki yuklamalarning o‘ziga xos xususiyatidan kelib chiquvchi murakkablik ularning vazifasiga ham ta’sir etadi, deb hisoblaydi. O‘zbek tilidagi *ham, hatto, hattoki, nahot, nahotki, faqat, yolg‘iz, yakka, birgina, xuddi, naq, na, xolos, yana, tag‘in, tugul, -da, -oq, -yoq, -ki, -kim, -chi, -a, -ya, -gina (-kina, -qina)* kabi affiks yuklamalar alohida turli ma’nodagi presuppozitsiyaga ishora qila olishi bilan ajralib turishini qayd etadi [Rahimov U.E, 1994:32].

O‘zbek tilida ayrim yuklamalar borki, ular gapda presuppozitsiyaga ishora qiladi. “Presuppozitsiya **faqat** yuklamasi yordamida yuzaga keladi”. *Faqat* ayiruvchegaralov yuklamasi gapda o‘z qurshovidagi bo‘laklarni ajratib ko‘rsatish bilan birga, ularning ma’nosiga zid xarakterdagi presuppozitsiyani shakllantiradi [Rahimov U.E, 1994:91]. Shu sababli nutqda *faqat* yuklamasi sintaktik o‘ramlardan doimo zid mazmundagi axborotlar yuzaga chiqadi. Masalan, “Sabo va Samandar” asaridan olingan parchani tahlilga qilaylik,

Samandar – *Men o‘z sevgimda erkin edim. Boshimda faqat ishq degan savdo bor edi. Faqat uning bilan ovora edim.* Presuppozitsiya – Boshimda boshqa savdo yo‘q hamda boshqa narsa bilan ovora emasman. *Samandar ham faqat Saboni kuylardi, ishqdan baxs etardi, ishqni tarannum aylardi.* Presuppozitsiya – Ishqda Sabodan boshqasini kuylamaydi.

Shuningdek, “**yana** yuklamasi takroriylik ma’nosidagi presuppozitsiyani yuzaga keltiradi” [Rahimov U.E, 1994]. *Samandar – Go‘yo boshi uzra qilich serpalayotgan jonivordek o‘zimni chor tomonga uraman. Ammo bilmaymanki, najotim qilichdami va yoki har tarafda?!..Yana uyqusizlik balosi, yana iztirob, yana...* Presuppozitsiya – Avval ham uyqusizlik, avval ham azob bo‘lgan.

–*Ux! Yana o‘sha eski gap! – Bakir boshni chayqab, kutilmaganda stolni mushladi* (“Sabo va Samandar” 228-bet). Presuppozitsiya – Avval ham qandaydir gap bo‘lgan.

–**mi** so‘roq yuklamasi yordamida tuzilgan ritorik gaplar ham presuppozitsiyaga ishora qiladi. Bunday gaplar mazmunan inkorni ifodalaydi.

Hilola opa – Tolibjon kuyovimiz bo‘lsa yomonmi? (“Sabo va Samandar” 33-bet) Presuppozitsiya – Tolibjon kuyovimiz bo‘lsa yaxshi.

Abdug‘ani aka – Ayolga muhabbat qo‘ygan bir senmi? (“Sabo va Samandar” 45-bet) Presuppozitsiya – Ayolga muhabbat qo‘ygan bir sen emas.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, Presuppozitsiya – muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma’no. Presuppozitsiya tushunchasi kontekst va vaziyat tushunchalarini o‘z ichiga qamrab oladi.

Kontekstdan tashqarida presuppozitsiya uchun yo‘l yopiladi. Presuppozitsiyani yuzaga keltirishda tilning maxsus vositalari (presuppozitsion signallari) bilan birga, nutqiy vaziyati, kontekst, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari ham ishtirok etadi. Ulug‘bek Hamdam asarlarining pragmatikasini tadqiq etish borasida olib borgan pragmatik tahlilimiz mobaynida ustoz yozuvchining faqat o‘zigagina xos bo‘lgan badiiy mahoratini kashf etishga harakat qildik. Bunda leksik, morfologik-sintaktik birliklar pragmatikasi haqida so‘z borganda, ulardagi pragmatik ma‘noni ochib berishda, ya‘ni presuppozitsiyaga ishora qilishi va jumlag qo‘shimcha mazmun berishi masalasiga e‘tiborimizni qaratdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Артюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике // Известия АН СССР. Серия лит.и яз. – 1973. – Т. 32. Вып.№1. – С.85.
2. Hamdamov U. “Sabo va Samandar”, Yangi asr avlodi, 2018.
3. Hakimov M. Tagma‘no va tagbilim xususida ba‘zi mulohazalar // O‘TA. 2001, 1-son, – B.33.
4. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent, Fan, 1992. – B. 118.
5. Падучева Е.В. Понятие презумпции в лингвистической семантике. “Семиотика и информатика” , 1977, в.8.;
6. Qurbonova M.A. O‘zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari Filol.fanlari. dok.diss. – Toshkent, 2018. – B.140.
7. Rahimov U. Lisoniy presuppozitsiya // Ayub G‘ulom va o‘zbek tilshunosligi. – Toshkent, 2004. – B. 58.
8. Rahimov U. O‘zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. Filol. fanlari nomz.dis.avtoref. Samarqand, 1994. – B.7,32,91.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. – Toshkent, 2008. – B. 318.

**“FIZIOLOGIK XATOLAR”NI DISGRAFIYADAN FARQLASH
MASALASI
DIFFERENTIATING “PHYSIOLOGICAL ERRORS” FROM
DYSGRAPHIA**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MQLR9734

Abdullajonova Madina To‘lanboy qizi

tayanch doktorant,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

[*madinaabdullajonova0999@gmail.com*](mailto:madinaabdullajonova0999@gmail.com)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yozuv o‘zlashtirish bosqichidagi fiziologik xatolar hamda disgrafiyaga xos bo‘lgan xatolarni farqlash masalasi keng yoritilgan. Yozuv ko‘nikmalarini egallashning dastlabki davrida yo‘l qo‘yiladigan xatolarning tabiiy rivojlanish jarayonlari bilan bog‘liqligi, ularning vaqtinchalik ekanligi hamda disgrafiyaning barqaror patologik holat sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari yozuv jarayonini o‘rganishda neyrolingvistik, neyropsixologik, lingvistik va pedagogik yondashuvlarning ahamiyatini ko‘rsatib beradi.*

Kalit so‘zlar: *yozuv jarayoni, “fiziologik xatolar”, disgrafiya, neyrolingvistika, maktab yoshi, diagnostika.*

Annotation. *This article provides a comprehensive analysis of the differentiation between physiological errors occurring during the stages of writing acquisition and errors characteristic of dysgraphia. The study examines the natural developmental origins of errors made in the initial stages of acquiring writing skills, their temporary nature, and the manifestation of dysgraphia as a stable pathological condition, based on scientific sources. The findings highlight the significance of neurolinguistic, neuropsychological, linguistic, and pedagogical approaches in studying the writing process.*

Keywords: *writing process, “physiological errors”, dysgraphia, neurolinguistics, school-age children, diagnosis.*

Yozuv insoniyat tafakkuri va muloqotining eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. U murakkab neyropsixologik va lingvistik jarayonlar majmuyi bo‘lib, o‘zlashtirilishi davomida turli xil xatoliklar kuzatiladi. Bu xatoliklarning ayrimlari tabiiy rivojlanish bosqichlari bilan bog‘liq bo‘lib, vaqtinchalik xarakterga ega. Boshqalari esa yozuv malakasining chuqur buzilishi – disgrafiyaning ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli fiziologik xatolarni disgrafiyadan farqlash ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega masala sanaladi [Overvelde & Hulstijn, 2010: 1].

Maktab yoshidagi bolalarda kuzatiladigan fiziologik xatolar o‘qish va yozishni endigina o‘zlashtirish jarayonida paydo bo‘ladi. Bunday xatolarga

harflarni chalkashtirish, tovush-harf munosabatini to‘liq anglab yetmaslik, yozuv tezligining pastligi kiradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, bu xatolarning katta qismi 10-11 yosh atrofida tabiiy ravishda yo‘qoladi, ya’ni ular rivojlanishning normal bosqichlari bilan bog‘liq vaqtinchalik hodisadir. Karlsdottir va Stefansson (2002) olib borgan kuzatuvlar buni statistik ma’lumotlar bilan dalillaydi. Masalan, 1-sinf oxirida bolalarning qariyb 27 foizi yozuvda disfunktsional deb baholangan bo‘lsa, 5-sinf oxiriga kelib bu ulush 13 foizgacha kamaygan [Karlsdottir & Stefansson, 2002: 653]. Bu shuni anglatadiki, yozuvdagi muammolar ko‘plab bolalar uchun vaqtinchalik bo‘lib, boshlang‘ich maktabning yuqori sinflarida yozuv malakasi barqarorlashadi. Shu bilan birga, ayrim bolalarda yozuvdagi qiyinchiliklar uzoqroq davom etishi va barqaror shakl olishi mumkin. Demak, fiziologik xatolarni rivojlanish jarayonining vaqtinchalik belgisi sifatida baholash mumkin, ammo barqaror xatoliklar disgrafiya kabi maxsus o‘quv qiyinchiliklarining ko‘rsatkichiga aylanishi ehtimoldan xoli emas.

Umuman olganda, fiziologik xatolar bolaning bilish jarayonlari, motor ko‘nikmalari va til kompetensiyasining asta-sekin shakllanishi bilan bog‘liq. Disgrafiya esa patologik holat bo‘lib, yozuv jarayonida uzluksiz, muntazam va barqaror xatolar orqali namoyon bo‘ladi hamda bolaning yoshi o‘tgani sari davom etadi. Bu esa uni fiziologik xatolardan tubdan farqlaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, markaziy (modality-independent) fonologik defitsit, ya’ni fonemalarni ajrata olish va fonologik ishlov berishdagi zaiflik o‘qish va yozuvdagi doimiy xatolarning (xususan imlo va fonologik disgrafiya) muhim sababi bo‘lishi mumkin. Rapcsak va boshqa bir qator olimlar (2009) bu qarashni empirik dalillar bilan qo‘llab-quvvatlab, umumiy fonologik qobiliyat indeksi o‘qish va imloning aniqligini yaxshi prognoz qilishini, shuningdek, fonologik tahlil imkoniyatining pasayishi yozish qobiliyatini o‘qishga nisbatan ko‘proq yomonlashtirishini qayd etadi [Rapcsak va boshq., 2009: 575].

Ikki turdagi xatoliklarni taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, fiziologik xatolar vaqtinchalik bo‘lib, bolaning o‘quv faoliyatida mashq va tajriba orttirish bilan kamayadi. Masalan, yozuv jarayonida “b” va “d” harflarini chalkashtirish boshlang‘ich sinflarda fiziologik xato sifatida qabul qilinadi. Ammo agar bu xato 12–13 yoshdan keyin ham davom etsa, disgrafiyaning belgisi sifatida ko‘riladi. Disgrafiya o‘z-o‘zidan bartaraf bo‘lmaydi, balki maxsus pedagogik va logopedik yondashuvni talab qiladi. Uzoq muddatli kuzatuv tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, qo‘shimcha pedagogik yoki terapevtik yordam ta’minlanmagan sharoitda disgrafiyali bolalar yozish ko‘nikmalarini yaxshilash qobiliyatiga ega emaslar [Bouwien va boshq., 1997: 179].

Fiziologik xatolarni disgrafiya bilan farqlash jarayoni kompleks yondashuvni talab qiladi. Chunki yozuv jarayoni fonologik, vizual, motor va kognitiv tizimlarning birgalikdagi faoliyati bilan bog‘liq. Shu bois birgina test yoki kuzatuv natijasida to‘liq xulosa chiqarish ilmiy jihatdan asossiz bo‘ladi. Quyida asosiy diagnostik yo‘nalishlar kengaytirilgan holda keltiriladi:

1. Neyropsixologik testlar.

Bunday testlar bolaning fonematik eshitish qobiliyatini, vizual-motor koordinatsiyasini va ishchi xotira darajasini baholashga qaratiladi. Masalan, tovushlarni ajratish va farqlash topshiriqlari fonematik eshitishning yetarli darajada rivojlangan yoki rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Vizual-motor koordinatsiya sinovlari esa qo‘l harakatini ko‘rish signallari bilan muvofiqlashtirish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlaydi. Bu sinovlar yordamida fiziologik kechikishlar bilan patologik nuqsonlarni farqlash mumkin.

2. Lingvistik tahlil.

Yozuvdagi xatolarni lingvistik mezonlar asosida tasniflash diagnostikaning muhim bosqichidir. Fonetik darajadagi xatolar tovush-harf bog‘lanishini o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklardan darak beradi. Morfologik xatolar so‘z tuzilishini tahlil etishdagi nuqsonlarni, sintaktik xatolar esa gap qurilishidagi yetishmovchiliklarni ko‘rsatadi. Lingvistik tahlilning ustunligi shundaki, u bolada yuzaga kelayotgan xatolarning rivojlanish darajasiga xosmi yoki barqarormi, degan savolga javob berishga yordam beradi.

3. Pedagogik kuzatish.

Bolada yozuv ko‘nikmalarining shakllanish dinamikasini muntazam kuzatish orqali fiziologik xatolar va disgrafiyaning ajratib olish mumkin. Masalan, bir necha oy yoki yil davomida yozuv namunalari tahlil qilinadi, ularning murakkablik darajasi, xatolarning soni va xarakteri qayd etiladi. Agar mashq ortishi bilan xatolar kamayib borsa, bu fiziologik rivojlanish jarayonini ko‘rsatadi. Ammo xatolar vaqt o‘tishi bilan saqlanib qolsa, hatto kuchaysa, bu disgrafiya xos belgilar sifatida talqin qilinadi.

Shunday qilib, neyropsixologik testlar bolaning bilish tizimidagi kuchli va zaif tomonlarni ko‘rsatib bersa, lingvistik tahlil yozuvdagi xatolarni tizimli ravishda tasniflaydi, pedagogik kuzatish esa xatolarning vaqt o‘tishi bilan qanday dinamikaga ega ekanligini aniqlash imkonini beradi. Ushbu uch yondashuvning integratsiyasi fiziologik xatolar va disgrafiyaning ishonchli tarzda farqlashning eng samarali yo‘lidir.

Fiziologik xatolar va disgrafiya bir-biriga o‘xshash ko‘rinishlarga ega bo‘lsa-da, ularning mohiyati tubdan farq qiladi. Fiziologik xatolar vaqtinchalik rivojlanish jarayonining natijasi bo‘lsa, disgrafiya yozuv faoliyatining barqaror buzilishidir. Ularni to‘g‘ri farqlash bolalarda yozuv ko‘nikmalarini shakllantirish, ta‘lim jarayonini samarali tashkil etish va logopedik yordam ko‘rsatishda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur masala bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fiziologik xatolarni disgrafiya sifatida talqin etish bolalarning neyrokognitiv rivojlanishi jarayonini noto‘g‘ri baholashga olib keladi. Aksincha, haqiqiy disgrafiyaning vaqtida aniqlanmaslik bolaning keyingi ta‘lim jarayonida katta qiyinchiliklarga sabab bo‘ladi. Shu sababli, neyrolingvistik tadqiqotlar asosida ishlab chiqilgan differensial diagnostika tizimi, lingvistik xatolarni fonologik, morfologik va sintaktik darajalarga ajratish orqali, nafaqat til va psixologiya, balki pedagogika sohasida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bolalarning individual rivojlanishini aniq va samarali baholashga, disgrafiya va fiziologik xatoliklarni bir-biridan

farqlashga, shuningdek, disgrafiyaning neyrolingvistik jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karlsdottir R., Stefansson T. Problems in developing functional handwriting // Perceptual and Motor Skills. – 2002. – Vol. 94, No. 2. – P. 623–662.
2. McCloskey M., Rapp B. Developmental dysgraphia: An overview and framework for research // Cognitive Neuropsychology. – 2017. – Vol. 34, No. 3-4. – P. 426-447.
3. Overvelde A., Hulstijn W. Handwriting development in grade 2 and grade 3 primary school children with normal, at risk, or dysgraphic characteristics // Research in Developmental Disabilities. – 2011.
4. Rapcsak S. Z., Beeson P. M., Henry M. L., Leyden A., Kim E., Rising K., Cho H. Phonological dyslexia and dysgraphia: Cognitive mechanisms and neural substrates // Cortex. – 2009. – Vol. 45, No. 5. – P. 575-591.
5. Smits-Engelsman B. C. M., Van Galen G. P. Dysgraphia in children: Lasting psychomotor deficiency or transient developmental delay? // Journal of Experimental Child Psychology. – 1997. – Vol. 67. – P. 164-184.

**YOSHLAR SLENGINING AYRIM O‘ZIGA XOS HUDUDIIY
XUSUSIYATLARI**

CERTAIN REGIONAL FEATURES OF YOUTH SLANG

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EADW7800

Pulatova Umriniso Umar qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti,
pulatovaumriniso@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar slengining hududiy xususiyatlari sotsiopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatadiki, shahar yoshlari orasida slengdan foydalanish ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lib, bu holat urbanizatsiya, ta‘lim darajasi va ijtimoiy texnologiyalarga kirish imkoniyati bilan izohlanadi. Shu bilan birga, internet va ijtimoiy tarmoqlar ta‘sirida hududiy tafovutlarning kamayib borishi, “internet dialekti” shakllanayotgani kuzatiladi. Qishloq yoshlari esa slengni ko‘proq shaharliklarga taqlid qilish, zamonaviylikka intilish jarayonida o‘zlashtiradi. Natijalar yoshlar slengini ijtimoiy-madaniy integratsiyaning muhim vositasi sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Yoshlar slengi, hududiy farqlar, shahar va qishloq, internet dialekti, urbanizatsiya, globallashtirish, ijtimoiy integratsiya.

Annotation: This article analyzes the regional features of youth slang from a sociopragmatic perspective. Survey results show that the use of slang is more common among urban youth, which is explained by urbanization, education level, and access to social technologies. At the same time, the influence of the internet and social networks reduces regional differences, leading to the emergence of an “internet dialect.” Rural youth adopt slang mainly by imitating urban speech and striving for modernity. The findings demonstrate that youth slang serves as an important means of socio-cultural integration.

Keywords: Youth slang, regional differences, urban and rural, internet dialect, urbanization, globalization, social integration.

XXI asrda globallashtirish jarayonlari, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi til tizimida sezilarli o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Ayniqsa, yoshlar nutqida norasmiy leksik birliklarning (slenglarning) faol qo‘llanishi zamonaviy kommunikatsiyaning ajralmas qismiga aylangan. Sleng faqatgina lug‘at boyligini kengaytiruvchi vosita sifatida emas, balki yoshlarning ijtimoiy-madaniy muhitga munosabati, ma‘lum bir guruhga mansubligi, yangicha fikrlash va hududiy xoslikni ifodalash vositasi sifatida ham muhimdir. Bu holat tilshunoslikda yangi tadqiqot yo‘nalishlarining shakllanishiga turtki bo‘lmoqda, jumladan, slengning sotsiolingvistik hamda sotsiopragmatik jihatdan o‘rganilishi,

uning hududiy tafovutlarini tahlil qilish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Yoshlar nutqida slenglardan foydalanish bir qator omillarga bog‘liq: geografik hudud, madaniy muhit, axborot manbalariga kirish imkoniyati, mahalliy lahja ta’siri, shuningdek, boshqa tillar bilan lisoniy aloqalar (o‘zbek, rus, ingliz, tojik tillarining o‘zaro ta’siri). Shu bois turli viloyat yoki shahar yoshlari nutqida o‘ziga xos sleng birliklari yuzaga keladi. Masalan, Toshkent sharoitida ingliz va rus tillaridan kirib kelgan texno-slenglar ko‘p qo‘llansa, Farg‘ona vodiysida lahjaviy unsurlar va norasmiy o‘zbekcha shakllar ustunlik qiladi. Buxoro va Samarqand yoshlari nutqida esa qadimdan mavjud bo‘lgan hududiy farqlar bugungi kunda ham sleng qatlamida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Sleng ko‘proq og‘zaki nutqda qo‘llanishi va mahalliy kommunikativ kontekstga bevosita bog‘liqligi sababli hududiy o‘zgarishlarga juda sezgir qatlam hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida yoshlar slengining shakllanishi va rivojlanishini izohlashga oid turli nazariy yondashuvlar mavjud. Xususan, amerikalik olim Uilyam Labov til tafovutlarini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hamda hududiy omillari bilan bog‘lab tushuntiradi [Labov, 1972: 52]. Uning fikricha, tilning variativligi faqat lingvistik hodisa emas, balki jamiyatdagi tabaqalanish va identitetning bevosita ifodasidir. Bu nazariya bugungi o‘zbek yoshlari nutqida ham tasdig‘ini topadi. Masalan, shahar yoshlari nutqida global tillar ta’siri kuchaysa, chekka hudud yoshlari nutqida mahalliy sheva va aralash shakllar faol qo‘llanadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda kuzatilgan yoshlar yozishmalarida ham bu holat yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, Toshkent yoshlari nutqida quyidagi jumlagacha duch kelish mumkin: “Bugun deadline yaqin, story tashlashga ulgurmadim, karochi like bosib qo‘yinglar.” Ushbu gap tarkibida inglizcha “deadline”, “story”, “like” hamda ruscha “karochi” kabi aralash sleng birliklari qo‘llangan.

Andijon yoshlari nutqidan olingan quyidagi jumla bunga yaqqol misol bo‘la oladi: “Obbo, valichkani uyda qoldiribman, endi telim o‘chib qolsa vaynlani ko‘rolmayman-ku.” Bu yerda “valichka” so‘zi Farg‘ona vodiysiga xos hududiy leksik birlik bo‘lib, “telefon zaryadkasi” ma’nosida qo‘llanadi. “Teli” – telefonning qisqartirilgan shakli, “vayn” esa internet muhitidan kirib kelgan global slengdir. Demak, birgina jumlada ham mahalliy sheva, ham global leksik elementlarning uyg‘unligi kuzatilmoqda.

Shu jihatdan rus tilshunosi E.A. Zemskayaning qarashlari Labov nazariyasini yanada boyitadi. Olimaning fikricha, yoshlar slengi mahalliylik va epizodiklik bilan ajralib turadi, ya’ni ko‘plab birliklar muayyan shahar yoki hududga xos bo‘lib, qisqa vaqt ichida yuzaga kelib, tezda yo‘qolib ketishi mumkin [Земская, 1993: 47]. Masalan, Farg‘ona yoshlari tilida uchraydigan “tizzabek” yoki Samarqandda ishlatiladigan “mazgi”, “nag’zmi” kabi birliklar shu turdagi epizodik slenglarga kiradi. Bugungi global kommunikatsiya sharoitida bunday epizodiklik yanada kuchaymoqda, chunki internet orqali tez kirib kelayotgan yangi so‘zlar mavjud mahalliy birliklarni siqib chiqaradi.

Slengning hududlar bo‘yicha tarqalishini tushuntirishda ingliz olimi Piter Trudgillning nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. U dialekt va leksik

birliklarning yoyilishida geografik masofa hamda aloqa intensivligini asosiy omil sifatida ko‘rsatadi [Trudgill, 1983: 47]. O‘zbekiston misolida bu quyidagicha ko‘rinadi: Toshkentda paydo bo‘lgan yangi sleng qisqa muddatda Samarqand yoki Andijon kabi yirik shaharlarga kirib boradi, biroq Qoraqalpog‘iston yoki Surxondaryo kabi chekka hududlarda ular mahalliy talaffuz va semantikaga moslashtirilgan shaklda ishlatiladi. Masalan, rus tilidan kirib kelgan “krutoy” so‘zi Toshkent yoshlari orasida “zo‘r, ajoyib” ma‘nosida keng qo‘llansa, Surxondaryoda u “kurtoy” shaklida fonetik moslashuv bilan uchraydi.

Slengning ijtimoiy tabaqalanishdagi ahamiyatini amerikalik tilshunos Penelope Eckert o‘z tadqiqotlarida yoritgan. U Kaliforniya maktablarida “jocklar” (sportga qiziqqan, ijtimoiy faol o‘quvchilar) va “burnouts” (jamiyatdan chetlanishga moyil bo‘lganlar) o‘z mavqeini ko‘rsatishda slengdan foydalanishini ta’kidlaydi [Eckert, 2000: 54]. O‘zbek yoshlari orasida ham shunga o‘xshash jarayon kuzatiladi: “brend”, “trend”, “like” kabi so‘zlarni qo‘llaydigan shahar yoshlari o‘zini zamonaviy va “elit” qatlamga mansub ekanligini namoyish etadi. Shunday qilib, sleng faqat hududiy farqlanish emas, balki ijtimoiy tabaqalanish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Xuddi shuningdek, fransuz olimi Jean-Pierre Goudaillier Parij atrofidagi yoshlar nutqini o‘rganganida, unda arabcha va afrikacha elementlar ustunlik qilayotganini qayd etgan [Goudaillier, 2001: 36]. Bu, bir tomondan, migratsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, yoshlarning o‘z etnik va hududiy identitetini til orqali ifodalashining ko‘rinishidir. O‘zbekiston sharoitida esa bu jarayon ko‘proq rus va ingliz tillaridan kirib kelgan birliklar orqali amalga oshmoqda: “ok”, “super”, “like” kabi so‘zlar yoshlar slengida keng tarqalib, ularning global madaniyatga yaqinlashuvini ifodalaydi.

Umuman olganda, rus tadqiqotchisi E.V.Kuznetsova slengga bergan ta’rif turli nazariy qarashlarni umumlashtiradi: sleng — bu ijtimoiy jihatdan belgilangan, guruhlariga xos va ekspressiv imkoniyatlari keng bo‘lgan til qatlamidir [Кузнецова, 2004: 73]. O‘zbek yoshlarining nutqida ham sleng oddiy muloqot vositasi bo‘lib qolmay, balki “guruhga mansublikni” bildiruvchi ramziy belgi sifatida ishlatiladi. Demak, turli olimlarning yondashuvlari uyg‘unlashgan holda, sleng hududiy, ijtimoiy va madaniy identitetning murakkab, ammo dolzarb ko‘rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday qarashlar asosida tilning ijtimoiy funksiyalari, mintaqaviy identitet hamda madaniy xilma-xillik haqida chuqurroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Slengning hududiy xususiyatlarini tilshunoslikda regiolekt tushunchasi bilan izohlash mumkin. Regiolekt odatda fonetik, leksik yoki morfosintaktik darajalarda namoyon bo‘ladi. Yoshlar nutqida esa bu xususiyatlar, avvalo, sleng birliklari orqali yaqqol ko‘rinadi. Shu sababdan har bir viloyat, shahar yoki tuman yoshlari o‘zlariga xos yangi sleng so‘zlarini yaratadi yoki mavjudlarini yangi semantik ma’no va funksional tusda qo‘llaydi. Bu jarayon, bir tomondan, tilning doimiy rivojlanishini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, ijtimoiy guruhlar hamda hududlar o‘rtasidagi nutqiy tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

O‘zbekiston ko‘p lahjali va madaniy jihatdan rang-barang hudud bo‘lgani sababli bunday farqlanishlar ayniqsa yaqqol seziladi. Masalan, Toshkent yoshlari orasida zamonaviy global slenglar (“trend”, “flex”, “like”, “red flag” va b.) keng tarqalgan bo‘lsa, Qoraqalpog‘iston, Xorazm, Andijon yoki Surxondaryo yoshlari nutqida asosan mahalliy lahjaviy asosdagi sleng birliklari (“cho‘qmor”, “qichuv”, “aqltoy”, “g‘isht” va boshqalar) ustunlik qiladi. Bu esa muloqot jarayonida nafaqat kommunikativ maqsadni, balki hududiy til madaniyatini ifodalovchi belgi sifatida ham xizmat qiladi. Shu bois slengni umumiy til qatlamidan tashqari, mintaqaviy sotsiopragmatik fenomen sifatida tahlil qilish zarur.

O‘zbek tilshunosligida yoshlar slengining hududiy jihatlari hali to‘liq o‘rganilmagan. Hozirgi tadqiqotlar ko‘proq umumiy leksik o‘zgarishlar yoki alohida ijtimoiy guruhlar nutqiga e‘tibor qaratgan. Aslida esa yoshlar nutqida hududiy omil juda muhim rol o‘ynaydi: sleng birliklarining shakllanishi, tarqalishi va ma‘nodagi o‘zgarishlar bevosita mintaqaviy xususiyatlar bilan bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, yoshlar slengining geolinguistik o‘ziga xosliklarini o‘rganish nafaqat leksik tafovutlarni ochib berish, balki ularning sotsiolingvistik mazmunini, kommunikativ vazifasini va madaniy ko‘rsatkichlarini aniqlashda ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotda aynan shu masalaga e‘tibor qaratilib, empirik izlanishlar o‘tkazildi. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar orqali onlayn so‘rovnomalar, yozma blankalar asosidagi savollar hamda intervyular yordamida yoshlar slengining hududiy xususiyatlari aniqlanishiga qaratilgan maxsus metodlardan foydalanildi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar va talabalar nutqini kuzatish orqali ham sleng birliklarining hududiy farqlari tahlil qilindi. Onlayn so‘rovnomada jami 121 nafar respondent qatnashdi: ulardan 52 nafari (43%) shaharlik, 69 nafari (57%) qishloqlik yoshlar edi. Ushbu natijalar qishloq hududidan ishtirokchilar ko‘proqligini ko‘rsatdi. Biroq, “Qaysi hudud yoshlari slengdan faolroq foydalanadi?” degan savolga berilgan javoblar yanada qiziqarli xulosalar olish imkonini berdi (1-jadval).

1-jadval. Yoshlarning slengdan foydalanish taqsimoti.

Javob variant	Soni	Ulushi (%)
Shaharliklar ko‘proq ishlatadi	82	70%
Farq qilmaydi	27	23%
Bilmayman	13	11%
Qishloq yoshlari ko‘proq ishlatadi	4	3%

So‘rovnomadan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, slengdan foydalanish darajasi, avvalo, shahar yoshlari orasida yuqoriroq qayd etilgan. Bunga urbanizatsiya jarayonlari, ta‘lim sifati, hamda ijtimoiy-axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari kabi omillar bevosita ta‘sir qilmoqda. Shu bois, hududiy

tahlilda “shahar va qishloq” omili yoshlar tilidagi sleng qo‘llanilishining asosiy sotsiopragmatik mezonlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Ayniqsa, respondentlarning katta qismi slengni ko‘proq shahar muhitiga xos hodisa deb bilishini kuzatish mumkin. Bu xulosa zamonaviy urbanistik tadqiqotlarda ham tasdiqlanadi: shaharda yashovchi yoshlar xorijiy til elementlarini (masalan, inglizchadan kirib kelgan “trend”, “like”, “ok”, shuningdek, rus tilidan o‘zlashgan “karochi”, “zato” kabi so‘zlarni) tezroq o‘zlashtirib, ularni shaxsiy uslub va identitet ifodasi sifatida qo‘llashadi.

Shuningdek, 23% respondentning “farq qilmaydi” degan javobi internet va ijtimoiy tarmoqlar geografik tafovutlarni qisqartirayotganini ko‘rsatadi. Bu jarayon tilshunoslikda “internet dialekti” shakllanishi bilan izohlanadi. “Bilmayman” degan 11% qatnashchining javobi esa ularning til o‘zgarishlariga befarqligidan yoki til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni anglash qobiliyati yetarlicha rivojlanmaganidan dalolat beradi. Ehtimol, ular turli hudud yoshlari nutqini kuzatmagan yoki ijtimoiy tarmoqlarda kam faol bo‘lishi ham mumkin.

Qiziqarli jihati shundaki, “qishloq yoshlari ko‘proq sleng ishlatadi” degan javob atigi 3%ni tashkil etgan bo‘lsa-da, muhim kuzatuv sifatida qabul qilinishi mumkin. Buning sababi shundaki, qishloq yoshlari zamonaviylik va modern hayot tarziga yaqinlashish jarayonida shaharliklar uslubini o‘zlashtirishga intiladi. Bu holat “urbanizatsiyaga til orqali moslashuv” yoki “ijtimoiy integratsiya” sifatida izohlanadi. So‘nggi yillarda chekka hududlarda ham mobil internet, smartfonlar va ijtimoiy tarmoqlar ommalashgani tufayli sleng kabi yangi til hodisalari qishloq yoshlari nutqiga ham tez kirib bormoqda. Demak, qishloq yoshlari uchun sleng zamonaviylik va zamonga moslashuv belgisi sifatida xizmat qilmoqda.

Tadqiqot davomida respondentlarning yashash hududlari bo‘yicha taqsimoti ham o‘rganildi. Jami 121 nafar respondentning qaysi hududdan ekanligi aniqlanib, ularning mintaqaviy xususiyatlari keyingi tahlillarda muhim manba bo‘lib xizmat qildi (2-jadval).

2-jadval. Ishtirokchilarning yashash joyiga ko‘ra ulushi.

Hudud	Respondentlar soni	Ulush (%)
Toshkent shahri	30	25.9
Samarqand viloyati	28	24.1
Farg‘ona viloyati	18	15.5
Buxoro viloyati	12	10.3
Qashqadaryo viloyati	10	8.6
Andijon viloyati	8	6.9
Nukus / Qoraqalpog‘iston	6	5.2
Navoiy / boshqa	4	3.5

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, eng ko‘p ishtirokchilar Toshkent shahri va Samarqand viloyatidan qayd etildi. Bu holat markaziy hududlarda yoshlarning faolroq ekanidan dalolat beradi. Shuningdek, Farg‘ona viloyatidan ham sezilarli miqdorda respondentlar qatnashgan bo‘lib, qolgan hududlar ulushi nisbatan past darajada namoyon bo‘ldi: Buxoro – 10,3%, Qashqadaryo – 8,6%, Andijon – 6,9%, Nukus/Qoraqalpog‘iston – 5,2% va Navoiy hamda boshqa hududlar – 3,5%. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, markaziy hudud yoshlari tadqiqotda ko‘proq ishtirok etgan, chekka hududlar yoshlari esa ancha kamroq qatnashgan. “So‘rovnoma hududingizga xos slenglar bormi?” degan savolga javoblar quyidagi ko‘rinishda taqsimlandi (3-jadval).

3-jadval. Hududga ko‘ra taqsimot ko‘rsatkichi.

Javob variant	Respondentlar soni	Ulush (%)
Ha, mavjud	67	57.8
Yo‘q, farq qilmaydi	35	30.2
Bilmayman / e‘tibor bermaganman	14	12.0

Jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, Toshkent va Samarqand viloyatlaridan ishtirok etgan respondentlar “Ha, mavjud” degan javobni ko‘proq tanlagan. Toshkentlik yoshlardan ko‘plab qatnashchilar “karochi”, “gap yo‘q”, “shunaqa”, “layk” kabi so‘zlarni aynan poytaxt nutqida keng ishlatilishini ta’kidlashgan. Samarqandlik respondentlar esa “g‘isht”, “trendda yurish”, “duxing yo‘q” kabi birliklarni hududiy sleng sifatida ko‘rsatishgan.

Farg‘ona vodiysi viloyatlaridan (Farg‘ona, Andijon, Namangan) ishtirok etganlar orasida “farq qilmaydi” degan javob ko‘proq uchradi. Bu esa mazkur hududlarda sleng asosan ijtimoiy tarmoqlar orqali umumlashgan shaklda tarqalayotganidan dalolat beradi. Ayrim hollarda ular “valichka”, “krutoy”, “poytaxtcha” kabi so‘zlarni o‘z hududlariga xos deb ko‘rsatishgan.

Qashqadaryo, Buxoro va Qoraqalpog‘iston (Nukus)dan qatnashgan respondentlar orasida esa “bilmayman” degan javoblar nisbatan ko‘proq qayd etildi. Bu hududlarda an’anaviylik kuchliroq bo‘lgani uchun, odatda, adabiy til me’yorlaridan chekinish hollari kamroq uchraydi. Shu bilan birga, ayrim respondentlar “sleng degan narsa hudud bilan bog‘liq emas, internet tufayli hamma bir xil gapiradi” degan fikrni bildirgan.

Umuman olganda, respondentlarning 57,8 foizi hududiy slenglarning mavjudligini tan olgani, til birliklarida ma’lum mintaqaviy xususiyatlar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Bu natija faqat onlayn so‘rovnoma emas, balki Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabalari o‘rtasida o‘tkazilgan an’anaviy blankali so‘rovnomalarda ham tasdiqlangan.

Mazkur anketada “Yashash joyingizni belgilang” savoliga 200 nafar talaba javob bergan bo‘lib, ulardan 133 nafari (66,5%) qishloq hududidan, 67 nafari (33,5%) esa shahardan ekanini bildirgan. Ishtirokchilarning asosiy qismini Samarqand yoshlari tashkil qilgan bo‘lsa-da, Navoiy, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo, Andijon, Xorazm, Surxondaryo va Qoraqalpog‘istondan ham respondentlar qatnashgani qayd etildi.

So‘rovnomadagi “Sizningcha, shahar va qishloq yoshlari o‘rtasida sleng ishlatishda qanday farq bor?” degan savolga esa turlicha javoblar berildi. 89 nafar respondent (44,5%) shaharliklar ko‘proq ishlatadi, 23 nafari (11,5%) qishloq yoshlari ko‘proq ishlatadi, 76 nafari (38%) farq yo‘q, 12 nafari (6%) esa bilmayman deb javob bergan. Mazkur natijalar shuni ko‘rsatadiki, ishtirokchilar son jihatdan qishloq yoshlari ustun bo‘lsa-da, slengdan ko‘proq shaharlik yoshlar foydalanishi qayd etilgan. Bu, avvalo, shahar muhitida muloqot imkoniyatlarining kengligi, turli ijtimoiy guruhlar bilan tez-tez aloqa qilish, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va internet resurslaridan keng foydalanish imkoniyati bilan bog‘liq. Shu sababli shaharlik yoshlar nutqi ko‘proq yangiliklarga moslashgan, dinamik va “zamonaviyroq” sifatida talqin etilmoqda.

E’tiborga molik jihati shundaki, respondentlarning 38 foizi “farq yo‘q” deb javob bergan. Bu esa, sleng birliklari bugungi davrda hududiy chegaralardan chiqib, qishloq va shahar yoshlari nutqida deyarli bir xil darajada qo‘llanilayotganini ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar, global madaniyat oqimi va mobil texnologiyalar ta’sirida til birliklari tezkorlik bilan tarqalib, hududlararo tafovutlarni kamaytirmoqda.

Shu bilan birga, sleng yoshlarning zamonaviylikka intilishi, o‘z tengdoshlari orasida mavqeini ko‘rsatishi va o‘ziga xos ijtimoiy identitet yaratishida muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. U tilning yashovchanligini, moslashuvchanligini va dinamik xususiyatini yaqqol ifodalaydi. Umuman olganda, yoshlar slengi hozirgi kunda nafaqat kommunikativ qulaylikni, balki madaniy yangilanish jarayonlarini ham aks ettirib, asta-sekin umumxalq hodisasiga aylanib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Labov, W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
2. Земская, Е.А. Молодёжный сленг как объект лингвистического изучения. Москва, 1993.
3. Trudgill, P. Dialect in Contact. Oxford: Blackwell, 1983.
4. Eckert, P. Linguistic Variation as Social Practice: The Linguistic Construction of Identity in Belten High. Oxford: Blackwell, 2000.
5. Goudaillier, J.-P. Comment tu tchatches! Dictionnaire du français contemporain des cités. Paris: Maisonneuve & Larose, 2001.
6. Кузнецова, Е.В. Сленг: Опыт системного описания. Москва, 2004.

**DRAMATIK MATNLARDA QO‘LLANILGAN BARQAROR
BIRIKMALAR VA MAQOLLARNING INTERTEKSTUAL OHANG VA
MAZMUNINI BOYITISHDAGI ROLI
THE ROLE OF STABLE COMPOUNDS AND ADJECTIVES USED IN
DRAMATIC TEXTS IN ENRICHING THE INTERTEXTUAL MIND AND
CONTENT**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/TDJQ6324

Imomova Ismigul Sirojiddin qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi*

[*ismigulimomova@gmail.com*](mailto:ismigulimomova@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada dramatik asarlarda qo‘llanilgan maqollar va iboralar va ularning turlari, o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Dramatik matnni to‘g‘ri tushunishi va matnning asl mazmun-mohiyatini anglab yetishda maqollar va afarizmlarning o‘rni beqiyos. Tadqiqot ishimizda aynan maqol va iboralar to‘grisida ma‘lumotlar keltirilgan va dramatik matnda ushbu vositalarning ishlatilishi qahramonning o‘ziga xos xarakterini ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: aforizmlar, intertekstuallik, dramatik asar, maqol, frazeologiya, xalq maqollari, emotsional-ekspressivlik

Annotation. This article discusses proverbs and expressions used in dramatic works, their types and specific features. The role of proverbs and aphorisms in the correct understanding of the dramatic text and understanding the true meaning of the text is incomparable. In our research work, information is provided about proverbs and expressions, and the use of these tools in the literary text reveals the specific character of the hero.

Keywords: aphorisms, intertextuality, dramatic work, proverb, phraseology, folk proverbs, emotional-expressiveness

Asosan, adabiy tilning og‘zaki shaklida nutqning ta’sirchanligiga e’tiborliroq bo‘lish talab etiladi. Donolar aytganlaridek, ta’sirchan nutq tinglovchi va o‘quvchining e’tibori va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir. So‘zlovchi tinglovchilarning qiziqishlari, saviyasi, xohishi, ruhiy holati – bari-barini inobatga olgan holda ish tutishi o‘ta muhim. Aks holda so‘zlovchi (notiq) tinglovchiga o‘z fikrini to‘laqonli yetkaza olmaydi, uning nutqi o‘zgalar uchun zerikarli bo‘lishi mumkin. Bir so‘z bilan aytganda, so‘zlovchi maqsadiga erisha olmaydi. Nutq ta’sirchanligini ta’minlashda so‘zlovchi oldiga o‘ziga xos mas’uliyat hamda muayyan talablar qo‘yiladi. Avvalo, nutq mantiqan to‘g‘ri, fikran aniq, shaklan sodda, yo‘nalishiga ko‘ra maqsadli, qolaversa, jo‘yali bo‘lishi lozim[5.27]. Tilshunoslikda bugungi kunda dolzarb tushunchalardan biri bu intertekstuallik tushunchasidir. Intertekstuallik terminiga bugungi kunda juda keng va mohiyatan chuqur hodisa sifatida qaralmoqda. Albatta intertekstuallik bu faqatgina nasriy

yoki she’riy asarlardan parcha keltirib qo’yish emas, uning ostida etnik, milliy-mental aloqadorlik mavjudligi yotadi. Shu orqali bunday asarlar o‘quvchini yanada jalb etadi va tushunishni osonlashtiradi. Yana shuni ham aytishimiz mumkinki, intertekstuallik bu badiiy ifoda imkoniyatlarining estetik-ta’sir quvvatini oshiradigan va shuning uchun ham badiiy matn o‘rganuvchisining doimiy e’tiborda tutilishi lozim bo‘lgan hodisalardan biridir.

“Intertekst”– muayyan matn ichida keladigan matn yoki uning parchasi, qismlarini anglatuvchi atama, ya’ni matn tarkibida uning muallifiga tegishli boshqa matn yoki umuman o‘zga matndan olingan parchadir. Intertekstuallikbevosita matnlararo shu hodisani anglatuvchi atama sanaladi. Ma’lumki, badiiy matnda intertekst sifatida muqaddas kitob va hadislar, folklor namunalari, boshqa bir yozuvchining asarlaridan parchalar keng qo‘llanadi. Intertekstlar o‘z navbatida milliy-mental xususiyatlarga ega bo‘ladi. Chunki badiiy matn muallifi ko‘proq intertekst sifatida xalq ichida mashhur bo‘lgan asardan parcha yoxud xalqning milliy xususiyatlaridan kelib chiqqan holdamilliy adabiyotdan, xalq og‘zaki ijodidanfoydalanadi. Shu sababdan ham matn ichidagi intertekstnio‘quvchi darrov tushunib oladi va matnda nima haqida gap ketayotganini qiyosan idrok qila boshlaydi. Chunki intertekst sifatida berilgan matn uning lisoniy xotirasidan allaqachon o‘rin olgan bo‘ladi. Bu xususiyat esa intertekstuallik hodisasini lingvokulturologik nuqtai nazardan ham o‘rganish imkonini beradi. Shuningdek, bevosita intertekstuallik hodisasining tarkibiga kiruvchi presedent birliklar lingvokulturologiyaning asosiy obyektlaridan biridir.

Intertekstuallik nazariyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda intertekstuallik va intertekstni olimlar alohida-alohida atama sifatida izohlagan. Olima intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini ta’kidlab, ko‘proq badiiy matnda intertekstuallik tamoyiliga urg‘u beradi. Lug‘atlarda ham intertekstuallik tushunchasiga ta’riflar berilgan bo‘lib, ulardan birida shunday deyilgan: Intertekstuallik bu- matn ma’nosining boshqa matn orqali shakllanishidir. Zero, hozirgi har qanday badiiy matnda intertekstuallik elementlariga duch kelamiz va ularni bemaolol tahlilga tortishimiz mumkin. Intertekstuallik hodisasi shu paytgacha tilshunoslar, adabiyotshunoslar, faylasuflar, madaniyatshunoslar, umuman o‘rganish obyekti matn bo‘lgan bir qator soha olimlari tomonidan tadqiq qilingan va hali ham bu jarayon davom etmoqda. Intertekstuallik hodisasining bevosita lingvistikaga ham dahldorligi haqidagi qarashlar esa ingliz olimi Jonatan Kuller nomi bilan bog‘liq. U o‘zining “Пресуппозиция ва интертекстуаллик” nomli maqolasida intertekstuallikning matndan presupozitsiyaga bog‘liqligiga o‘z e’tiborini qaratdi. Shuningdek, bir necha ingliz tilshunos olimlari ham intertekstuallikning paydo bo‘lishi, nazariy ahamiyati haqida tadqiqot olib bordi. Xususan, H. Fairclough, Beaugrande kabi tilshunos olimlar intertekstuallikni matn tilshunosligidan paydo bo‘lgan deydi. T.Y.Litvinenko fikricha, “Matn – bu yaratuvchining dunyo haqidagi bilimlaridan iborat belgilangan fragment”. Chunki inson borliqni segment birliklar orqali matn asosida tasavvur qiladi va anglaydi. Bugungi kunda matnlar orasidagi munosabatda ikki muhim jihat ustun: birinchisi matn-matn munosabati, ikkinchisi intertekstual munosabatlar. Intertekstual

munosabatlar universal xususiyatga ega bo‘lib, barcha matnlarga xosdir (maqol, matal, askiya, rivoyat, hikoya, badiiy, publitsistik, rasmiy, ilmiy va boshqalar). Intertekstual matnlarning konseptual asoslari XX asrning 20-yillarida Baxtin M.M. tomonidan aniqlangan bo‘lib, keyinchalik boshqa olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Masalan, M. M. Baxtin, Y. Kristeva, R. Bart, N. Pyege-Gro, Y.N. Tinyanov, V.V. Vinogradov, A.N. Veselovskiy, V.M. Jirmunskiy kabi olimlarning ishlarida intertekstualik fenomenining shakllanishi va rivojlanishi aks etgan bo‘lsa, A. E. Bochkarev, N. A. Kuzmina, L. A. Mashkova, N. A. Fateyeva, A. S. Yevseyev, G. V. Denisova, E. M. Anikina, L. A. Shaxova, M. D. Tuxareli, N. A. Bayeva, E. V. Rozen, S. Xoltius va boshqalarning tadqiqotlari intertekstuallik va unga yaqin tushunchalarga bag‘ishlangan. Intertekstuallik muammosini o‘rgangan ko‘plab olimlar uning aksariyat hollarda badiiy adabiyot doirasida amal qilishini ta’kidlaydilar.

Intertekstuallikning bir turi hisoblangan ibora va maqollar ham dramatik asarlarda ham keng qo‘llanilib, qahramonning o‘ziga xos xarakterini ifodalash, asar ekspressivligini oshirish va albatta, yozuvchining o‘ziga xos menini ochib berishga ko‘maklashadi. Shu o‘rinda aytish kerak yozuvchi Hamza Hakimzoda Niyoziy dramalarida ham aynan manashunday intrettekstual birliklardan foydalanilgan. Hamza o‘z dramalarida maqollardan unumli foydalanish orqali o‘z fikrini qisqa-lo‘nda, tushunarli va ta’sirli qilib bayon qilishga erishadi. Yozuvchi birgina maqol orqali butun bir voqeani izohlashga erishadi. Maqollardan achchiq kinoya maqsadida, yoki yengil kulgu qilish uchun foydalanadi. Yozuvchi barcha dramalarida maqollardan unumli foydalanishga harakat qiladi. Asarda Poshshooyim va Boy nutqida maqol va iboralar juda ko‘p qo‘llanilgan. Bu orqali adib Poshshooyim va Boy nutqlarini individuallashtirgan. Masalan, “Boy ila xizmatchi” dramasida ham o‘ziga xos maqollardan foydalanilgan. Boy nutqida **“Hisobli do‘st ayrilmas”** maqoli keltirilgan bo‘lib, ushbu maqol, boy o‘z o‘g‘lidan qarz olgan bo‘ladi va uni qaytarib beradi. Shunda G‘ofir pulni olmayman deganida, boy unga qaytarib beradi va natijada boyning qarz bo‘lib qolmasligi, xarakteri shu birgina maqol orqali ochib berilgan. Bundan tashqari asarda tabaqalash maqsadida quyidagi maqol ham qo‘llanilgan: **“Boy boyga boqar, Suv soyga oqar”** maqoli Boy tilidan aytilgan. Haqiqatdan Boyning puli ko‘pligidan bir nechta xotinlar oladi. Hattoki, xizmatkori xotiniga ham oshiq bo‘lib qolgan Boy uni ham olish uchun har qanday ishga tayyor edi. Aynan asarda shu maqol orqali tabaqalanish oddiy xizmatkorning qo‘lidan hech narsa kela olmasligi ochib berilgan. Badiiy asar tili umumxalq tiliga ijodiy yondashish, o‘zgarish, o‘zlashtirish asosida yuzaga kelgan, qayta ishlanib, jilo berilib, qo‘llanishning tegishli me’yor va o‘lchovlarini olgan, milliy til madaniyatining yuksak fazilatlarini o‘zida namoyon etgan, umumxalq tilidagi vositalar va me’yorlar taraqqiyotiga ham ijodiy, ijobiy ta’sir etadigan tildir. Adib aynan asrda o‘ziga xos iboralardan ham ko‘p foydalangan. Misol uchun Poshshooyim nutqida **to’nini teskari kiyib olmoq, tirnoqqa zor, tepa sochi tikka bo‘lib ketdi** kabi iboralar qo‘llanilgan bo‘lib, asar mazmunini yanada boyitishga xizmat qilgan. Gulbahor Boyning xotini bo‘lib, uning farzandini kundoshlari tomonidan o‘ldiriladi. Natija

Boy qizni qattiq haqoratlab ojizani urganda, Gulbahor nutqida **it azobidan meni xolos** et degan iborani ishlatadi. U bunday qiyinchiliklardan charchab ketganligi bois qutilishni xohlaydi. Asarda kambag‘al va boylar o‘rtasida tabaqalanish juda ko‘p holatlarda kuzatilgan. Bunday holatlarni yozuvchi **kambag‘alning og‘zi oshga yetganda burni qonaydi** – iborasi qo‘llanilgan. Ushbu ibora orqali endi qiyinchiliklardan qutilib, yaxshi yashayotgan bir davrga kelganida yana burni qonashi a‘zobga griftor bo‘lishi, yana qiynalishini nazarda tutgan. Bu orqali yozuvchi o‘sha davrdagi amaldorlar oddiy xalqning ustidan kulishi, hukmronlik qilishi ularni ezib bor-budlarini tortib olishini tasvirlagan. Asarda yana **arpangni xom o‘rdimmi, xamirdan qil sug‘urganday**-oson kabi iboralar ham qo‘llanilib asar ma‘zmunini yanada oshirgan. Asarda keltirilgan intertekstual ibora va maqollar asarning yanada aniq, qisqa va lo‘nda bo‘lishini ta‘minlagan.

So‘z ustasi badiiy asar yaratar ekan, tilning maxsus birliklaridan, shu jumladan, maqol va iboralardan qahramonlarning nutqini individuallashtirishda unumli foydalanadi. Hamza Hakimzoda Niyoziy o‘z asarlarida intertekstual birlik sifatida ibora va maqollardan foydalangan bo‘lib, ushbu birliklar orqali qahramonlarning xatti-harakteri, oddiy xalq vakili ekanligini, shu bilan birga samimiy, ochiq ko‘ngil insonligini ochiq ifoda etilgan. Dramada Boy va Poshshooyim nutqida ham maqol va iboralar ko‘plab keltirilgan. Bunda yozuvchi qahramonlarning oddiy odamlar ustidan kulishi, ularni tahqirlashi va o‘zlarining johilliklari bois barchani qiynagani, ayniqsa, asar qahramoni Gulbahorni oxiri o‘ldirib yuborganligi ham yaqqol ma‘lum. Bu bilan Boyning xarakteri, qanchalik razil inson ekanligi, bundan tashqari ko‘p xotinbozlik holatlari asarda qoralangan. Badiiy adabiyot tili oddiy til emas, obrazli nutqning yuzaga chiqishiga xizmat qiluvchi til sanaladi. Badiiy tilda emotsionallik, serqatlamlilik, obrazlilik, musiqiylik, serbo‘yoqlik, ixshamlilik mavjud bo‘ladi. Shu ma’noda Hamza dramalari ham til qurilishi jihatidan rang-barangdir. Buni misollar asosida maqolamizda yoritib o‘tdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kristeva J. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman Texte. / J. Kristeva // Critique, 1967. T. 23, № 239, pp.
2. Xomidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik. Filol.fan. fals.dok.(PhD)...Diss. Toshkent, 2021
3. .Presupposition and Intertextuality Author (s): Jonathan Culler Source:MLN. Vol.91.NO.6. Comparative Literature(Dec., 1976). Pp. 1380-1396.\
4. Литвиненко Татьяна Евгеньевна. Интертекст и его лингвистические основы (на материале латиноамериканских художественных текстов). Автореф. дисс. канд. филол. наука. – Иркутск, 2008.С. 7
5. Т.Н. Asadov. Matn tilshunosligi: o‘quv qo‘llanma / - Buxoro: “Sadridin Salim Buxoriy” Durdona nashriyoti, - 2023. -224 b.
6. Золотухина Елена Николаевна. Категория интертекстуальности в современном русском языке. Автореферат диссерт. канд. филол. наук. – Киров, 2009. С.4.

7. Hamza Hakimzoda Niyoziy Boy ila xizmatchi. Toshkent, 1918

TIL O‘ZLASHTIRISHDA LEKSIK PORTLASH HODISASI LEXICAL EXPLOSION PHENOMENON IN LANGUAGE ACQUISITION

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DLBZ8600

Arolova Nafisa Akbar qizi

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

arolovanafisa8@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisdagi til o‘zlashtirish jarayonida kuzatiladigan leksik portlash hodisasi haqida so‘z boradi. Bu davrda bolalarning kattalar bilan mustaqil muloqotga kirishi kuzatiladi. Bola nutqida qo‘llagan so‘zlarning ma‘nosini tushunib boradi va kattalarga o‘xshab talaffuz qila boshlaydi.*

Kalit so‘zlar. *Til o‘zlashtirish, leksik portlash, takroriy muloqot, ma‘noni kengaytirish, ma‘noni toraytirish, semantik tarmoqlanish.*

Annotation. *This thesis discusses the phenomenon of lexical explosion observed in the process of language acquisition. During this period, children begin to communicate independently with adults. The child understands the meaning of the words he uses in his speech and begins to pronounce them like adults.*

Keywords. *Language acquisition, lexical explosion, repeated communication, expansion of meaning, narrowing of meaning, semantic branching.*

Insoniyatga taqdim etilgan eng ulug‘ ne‘mat, shubhasiz, tilidir. Uning o‘zlashtirilishi haqida esa ko‘plab tadqiqotlar mavjud. Ayniqsa, ushbu murakkab jarayonning bir jihati tilshunoslarning e‘tiborini tortishi tabiiy. Bu leksik portlash (lexical explosion) hodisasidir. Bu davr bolalarning qisqa vaqt ichida so‘z boyligini oshishi bilan xarakterlanadi. Ya‘ni shu vaqtdan ular so‘zlarni semantik jihatdan tushunishadi va fonologik jihatdan to‘g‘ri talaffuz qilishadi. Bolajonlar atrofimizdagi “biyron” suhbatdoshga aylanishadi.

Eve Clark o‘zining “First Language Acquisition” (2009) kitobida “leksik portlash” hodisasi haqida to‘xtalib, uni bola nutqining tabiiy rivojlanish bosqichi, deya hisoblaydi. Tajribalar orqali o‘rganilganda bu bosqich 18 oylikdan 24 oylikkacha bo‘lgan bolalar nutqida kuzatilgan. Ular har kuni 10 tagacha yangi so‘zni o‘zlashtirgan. [Eve Clark, 2009: 54] 1 yoshdan 2 yoshgacha bo‘lgan bolalarning so‘z boyligi o‘rtacha 50-100 ta so‘zni tashkil qiladi. 2 yoshdan keyin bu ko‘rsatkich 200-300 ta so‘zga yetadi. So‘zlar miqdorining oshishi bilan bola ularni asta-sekin ma‘nolar tizimida joylashtirib boradi. Bu esa so‘z birikmalari va soddaga gaplar (construction learning) bosqichiga asos bo‘ladi.

Ijtimoiy muloqotlarda bolaning faol suhbatdoshga aylanishi, albatta, ularning nutqi leksik rang-barang bo‘lishiga ta‘sir qiladi. Muloqotda mavzu bo‘lgan predmetlar, tilga olingan insonlar va kundalik faoliyatga oid leksik

birliklar bolalarning nutqida eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlar hisoblanadi. Bolaning yangi so‘z bilan takroriy muloqotlarda duch kelishi uning o‘zlashtirilishini osonlashtiradi. [Tomasello, 2003:68]

Bu davrda bola so‘zlarni nutqida idrok qilib, tushunib qo‘llaydi. Va shu holatga yetib kelguncha bir necha oraliq jarayonlarni ham boshidan o‘tkazadi.

1. Fast mapping. Bola yangi so‘zni bir marta eshitgan zahoti o‘rganib oladi. Bu jarayon haqida ilk bor Carey va Bartlett (1978) to‘xtalgan. Ilk marta bolaning qo‘liga olma berilganda bola bu predmetni nomi bilan birga o‘zlashtiradi. Hech qiyinchiliksiz olma so‘zining talaffuzi va ma’nosi bola xotirasida saqlanadi.

2. Extended mapping. Birinchi jarayonning davomi bo‘lgan bu bosqich bolaning ilk eshitgan so‘zlarini qayta ko‘rish, eshitish orqali doimiy xotirada saqlashidir. Daraxtda olma pishganda yoki kitobda rasmini ko‘rib bu so‘zni chuqur o‘zlashtiradi.

3. Overextension va underextension. Overextension bu ma’noni kengaytirish jarayoni bo‘lib, bunda bola yangi o‘zlashtirayotgan so‘zni shu semantik doiradagi boshqa so‘zlar o‘rnida ham qo‘llaydi. Yuqoridagi olma so‘zini olsak, ayrim bolalar boshqa mevalar o‘rnida ham qo‘llashi mumkin. Underextension esa ma’noni toraytirish bo‘lib, bunda olma deyilganda faqat uyidagi olmani tushunadi.

4. Contextual learning. Bu jarayonga ko‘ra bola so‘zni kundalik faoliyatda duch kelganda o‘zlashtiradi. Masalan, hovlidagi olma daraxti mevalari terib olinayotganda bola ham bevosita qatnashadi va so‘z shu vaziyat bilan birga xotiraga uzatiladi.

5. Repetition va reinforcement. Takrorlash va mustahkamlash bosqichi bo‘lib, bu leksik portlash hodisasida juda muhimdir.

6. Social interaction. Bolaning kattalar bilan bo‘lgan suhbat har vaqt tilni egallashida ijobiy ta’sir qilgan. Bruner (1983) ham bu jarayonga tayanch o‘rganish deb baho bergan.

7. Semantic formation. Eve Clark (2009) leksik portlash hodisasida semantik tarmoqlanish jarayonini asosiy omil qilib ko‘rsatgan. Bunda yangi o‘rganilayotgan so‘z xotirada mavjud so‘zlar bilan assotsiativ birikadi. Olma so‘zi *shirin, qizil, yashil, meva, yemoq* kabi avvaldan bilgan so‘zlari bilan semantik bog‘lanadi.

8. Conceptual generalization. Eng muhim jarayonlardan biri so‘zlarni kognitiv umumlashtirishdir. Bunda bola olma, nok, banan, anor kabi so‘zlarni bitta umumiy nom meva so‘ziga birlashtiradi. Leksik portlashning eng muhim jihatlaridan biri bolalarda kognitiv fikrlash uchun zamin bo‘lishidir.

Xullas, bolalarda til o‘zlashtirish jarayoni butun bolalik davrida davom etadigan murakkab jarayon hisoblanadi. Har bir bola individual, shu sababdan ularda til o‘zlashtirish tezligi ham har xil. Muhimi, bu vaqtda bolalar bilan muntazam muloqotlar tashkil qilinsa, kitoblar o‘qib berilsa ular lug‘atidagi so‘zlarning tez oshishiga yordam beradi. Zero, bola qancha erta so‘zlarni o‘zlashtirib borsa, shuncha erta olamni anglab boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Clark E. First Language Acquisition. 2009. Cambridge University Press.
2. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. 2003.
3. Bruner J. Child’s Talk: Learning to Use Language. 1983.
4. Carey S. va Bartlett E. Acquisition of the meaning of color words. 1978.
5. <https://childes.talkbank.org>
6. <https://talkbank.org>

KORPUS LINGVISTIKASINING DINIY MATNLARDAGI O‘RNI THE ROLE OF CORPUS LINGUISTICS IN RELIGIOUS TEXTS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/BKYD8436

Fayiza Tursunboyeva Abdurahmat qizi

*Alisher Navoi Toshkent State University
of the Uzbek Language and literature,
Tashkent, Uzbekistan,*

fayizatorsunboyeva@gmail.com

ORCID: 0009-0003-4266-0541

Annotatsiya. *Mazkur maqola bugungi kunda diniy matnlarni o‘qib tushunish jarayonida izohtalab leksik birliklarni tushunishda zarur bo‘lgan elektron tizimlarning ahamiyati va vazifasi KL bilan bog‘langan holda yoritilgan. O‘quvchi diniy matnlarni teran anglashi va tushunishi uchun ulardagi arabcha leksik birliklarni, xususan, asosan, diniy matnlarda qo‘llaniladigan istilohlarning semantikasini bilishlari zarur hisoblanadi. Maqolada bu muammoga interkativ yechim taqdim qilingan. Shuningdek, unda diniy matnlarni o‘qib tushunishda yuzaga kelayotgan semantik muammolar va ularning ahamiyati “Ta’vilotul-Qur’on” asarining 30-juzidan olingan parcha misolida yoritilgan bo‘lib, teologik matnlardagi izohtalab so‘zlarni semantik tavsiflash uchun takliflar ham qayd etilgan. Diniy matnlar korpusi ishlab chiqishning zarurati tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, diniy matnlar, islom, hadis korpusi, lug‘at.*

Annotation. *The importance and function of electronic systems necessary for understanding lexical units in the process of reading and understanding religious texts are highlighted in connection with KL. In order to read and understand religious texts, it is necessary to know the Arabic lexical units used in them, especially the semantics of the terms used in religious texts. The article presents an interactive solution to this problem. It also highlights the semantic problems that arise when reading and understanding religious texts and their significance, using examples from the 30th volume of the work ‘Ta’vilotul-Qur’on’. and suggestions are made for the semantic description of ambiguous words in theological texts. The necessity of developing a corpus of religious texts is analysed.*

Keywords: *Computational linguistics, corpus linguistics, religious texts, Islam, hadith corpus, dictionary.*

Zamonaviy kompyuterlar ishlab chiqarila boshlangan davrdan beri eng raqamlashgan gumanitar soha bu – kompyuter lingvistikasidir [Jensen, 2019: 115]. Mazkur jarayon yurtimizda boshqa rivojlangan davlatlarga nisbatan kechroq boshlangan bo‘lsa-da, bugun ushbu sohaning rivojlanishiga e’tibor kuchayotganligi hech kimga sir emas. Korpus lingvistikasi (KL) tilga doir

tadqiqotlarning, xususan, kompyuter lingvistikasining eng muhim qismiga aylanib borayotganligi bu jarayonni yanada jadallashtirmoqda [Lei, 2013: 503].

Umuman olganda KL nutq bilan chambarchas bog‘liq sohadir, ammo bugun KLning tilshunoslikdan boshqa sohalarga kirib kelayotganligi rivojlanishning keyingi pog‘onaga ko‘tarilganini bildiradi [Dayrell, 2020: 97]. Shu o‘rinda, bugun KL bir qancha sohalar, jumladan, xorijiy tillarni o‘rgatish [Farr, 2023: 1181], ergonomik lingvistika [Condamines, 2021: 18], klinik psixologiya [Collins, 2023: 28], pedagogika [Gilquin, 2022: 109], yuridik sohalar [Vogel, 2018: 1340] kabi barcha sohalar bilan bog‘liqlik hosil qilmoqda. Bu jarayon sohalarning raqamlashishi, tadqiqotlar va ta‘limning qulay va samarali bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Ta‘kidlash joizki, KL turli dinlarga doir tadqiqotlar va ta‘limni ham o‘z ichiga olib ulgurdi [Karimah, 2025: 23]. Korpus lingvistikasi islom, xristian, hindu dinlari bilan ham integratsiya hosil qilmoqda [Nandan, 2025: 2]. Bu jarayon esa diniy manbalar va matnlarning tadqiq qilish potensialini oshirib, insonlarning o‘zlari e‘tiqod qiladigan dinlarini chuqurroq va teranroq tushunishi, noto‘g‘ri tushunchalarni kamaytirishi, nomaqbul oqimlar ta‘siriga tushib qolish holatlarini kamaytiradi.

Qo‘shimcha tarzda shuni aytish mumkinki, din nafaqat tilning, balki shu jamiyatning ma‘naviy shakllanishida ham muhim ro‘l o‘ynaydi [Nandan, 2025: 3]. Islom dini o‘zbek xalqining ma‘naviy-ma‘rifiy shakllanish jarayonida yadro vazifasini bajargan bo‘lib, yurtimizda mavjud aholining 88 foizi [Oxford Reference, saytga murojaat vaqti: 10.03.2025, 11:37] aynan shu dinga e‘tiqod qiladi. Shu sababdan ham islom diniga doir diniy matnlar tadqiqining ahamiyati bugun yuqorilab bormoqda. Bugun islomiy lug‘atlarga ehtiyoji katta bo‘lib, diniy mabalarini endi o‘qiyotgan kitobxon manba saralash, ishonchli va to‘g‘ri aqiydaga asoslangan lug‘at va kitoblardan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishi va oqibatida turli radikal oqimlarga qo‘shilib qolish ehtimoli yo‘q emas. Shu sababdan ham bugun KL ning rakursi yurtimizda ham kengaytirilishi lozim. Tadqiqotlarga ko‘ra, ayni zamondagi texnika taraqqiyotida til va din o‘rtasidagi nozik munosabatni anglash uchun korpus lingvistikasi eng zamonaviy va qulay yechim bo‘la oladi [Pihlaja, 2024: 323].

Islom dini korpus lingvistika doirasida keng o‘rganilmagan bo‘lsa-da, ammo sezilarli ta‘sirga ega tadqiqotlar mavjud. Masalan, AmnaBinte Kamran, Bushra Abro, Amna Basharat kabi tadqiqotchilar o‘z ilmiy ishlarida semantik hadislar korpusi va unga doir tadqiqotlarni yoritib, islomiy matnlar va Islom dinining Qur‘oni karimdan keyingi ikkinchi asosiy manbasi – hadisning korpus lingvistikasidagi o‘rni haqida o‘z ilmiy natijalarini taqdim qilgan [Amna, 2023: 2]. Hadislarni o‘rganishda raqamli bazalarning ko‘payishi, uning kompyuter lingvistikasiga kirib kelishi islom lug‘atshunosligi tadqiqotlari uchun manba bo‘la oladi.

Hadis va unga doir adabiyotlarni o‘qitishda tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) va kompyuter lingvistikasidan foydalangan holda ta‘lim olib borishda KLning samarali metodlarini e‘tirof qilgan tadqiqotchilar Aqil M. Azmi, Abdulaziz O. Al-Qabbany, Amir Hussainning tadqiqotlariga ko‘ra, KL islomni o‘qitishning

an’anaviy va zamonaviy metodlariga juda mos keladi. Korpus lingvistikasida hadislarni o‘rganish, o‘rgatish va foydalanishda juda muhim bo‘lgan sanad va matnni ajratib olish oson va qulayligini ta’kidlaydi [Aqil, 2019: 2]. Bu esa diniy matnlar tadqiqining globallashuvi uchun muhim hisoblanadi.

Hadis korpusiga asoslangan holda ontologik tadqiqot olib borgan Noor Zytoon binti Mohamad Ismail, Norzulaili binti Mohd Ghazali, Siti Fatimah binti Mohd Tawil hadis korpuslari va ontologiya orasidagi bog‘liqlikni o‘rganib, diniy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish uchun tadqiqot natijalarini ulashgan [Noor, 2023: 116]. Mualliflarning tadqiqoti turli yillarda nashr etilgan 15 ta nashrni qamrab olib, “zikr va duolar”, “tibbun nabaviy”ga doir islomiy adabiyotlarning tizimli tahlili va ontologiyasini shakllantirishni ko‘rsatib bera olgan. Bu esa islomiy adabiyotlarning korpus lingvistikasi bilan integratsiya bo‘layotganligini va tibbiyotda ham kesishayotganini ifodalaydi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bugun korpus lingvistikasi bilan islomning integratsiyalashuvi turli yangi sohalarining vujudga kelishiga, shuningdek, dinlarning ham kengroq rakursdan o‘rganilishiga raqamli yechim bo‘la oladi.

Shiddat bilan rivojlanayotgan raqamli davr adabiyotlar mutolaasida ham muhim joy egallayotganligi hech kimga sir emas. Ma’lumki, diniy matnlarning katta qismini o‘zbek tiliga o‘zlashmagan arabcha so‘zlar tashkil etadi. Mana shu holat amaliy lingvistikaning vazifasini o‘rinli tarzda ko‘rsatib beradi. Fikr yanada tushunarli bo‘lishi uchun “Ta’vilotul Qur’on” dan olingan quyidagi diniy matnda uchraydigan semantik izohtalab so‘zlarga murojaat qilib, masalaning mohiyatini tahlil qilamiz:

Anas ibn Molik roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi:

“Men Rosululloh solallohu alayhi vasallamning ortlarida turib namoz o‘qiganman. Abu Bakr, Umar va Usmon roziyallohu anhumning ortida turib ham namoz o‘qiganman. Ular “Bismillaahir rohmaanir rohiym”ni jahriy aytmas edilar.” [Moturidiy, 2022: 35].

Quyidagi so‘zlarni ushbu diniy kontekstdagi semantik izohtalab so‘zlar sifatida ajratib olamiz: *ibn; roziyallohu anhu; solallohu alayhi vasallam; roziyallohu anhum; Bismillahir rohmaanir rohiym; jahriy*.

Mazkur so‘zlar diniy bilimga ega bo‘lmagan yoki bu borada yetarlicha tushunchaga, tajribaga ega bo‘lmagan kitobxonlarga matnni tushunishda qiyinchilik tug‘diradi. Matndagi aksar so‘zlar, xususan, “*solallohu alayhi vasallam*”, “*roziyallohu anhu(m)*”, “*ibn*” kabi so‘zlar teologik matnlarda juda ko‘p uchragani uchun ularning ma’nosini tushunish “*jahriy*” so‘ziga nisbatan murakkab emasligini ham alohida ta’kidlash lozim.

Iqtibosda uchragan va o‘zlashmagan arabcha so‘zlarga kelsak, diniy bilimga ega bo‘lmagan kitobxon bu so‘zlar tufayli mutolaa qilayotgan asosiy matnni to‘liq tushunib yetmasligi bir muammo bo‘lsa, bu kabi so‘zlarni anglab yetish uchun elektron lug‘atlarning yetishmovchiligi ikkinchi muammodir. Qidiruv tizimlari, sun’iy intellektdan foydalanish esa har doim ham samarali natija beravemaydi. Buning sababi esa elektron lug‘atlar bazasi yetarli emasligidadir. Shuningdek,

o‘quvchi manba tanlashda ham qiyinchilik va tushunmovchiliklarga duch kelishi, tabiiy.

Shu o‘rinda barcha islomiy terminlar mujassamlashgan elektron manbalar mavjud emasligini ta’kidlash o‘tish joiz. Mavjud mobil ilova esa arabiy istilohlarning faqatgina muayyan qismini qamrab olganini va izohtalab islomiy terminlarning hammasi ham kiritilmaganligi ma’lum bo‘ldi. [Islom lug‘ati va ensiklopediyasi, murojaat vaqti: 25.04.25]. Qidiruv tizimlari orqali esa islom.uz saytida keltirilgan qisqa “Kundalik muomaladagi islomiy so‘z va iboralar jadvali” chiqib keldi [Islom.uz, Saytga murojaat vaqti: 28.04.25]. Shuningdek, qidiruvda asosan talaba va tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan darsliklarning raqamli nusxalari, qisqa lug‘atlar topildi.

Semantik izohtalab so‘zlarni aniqlab, tavsiflashdan asosiy maqsad bugungi kun o‘quvchilarining shu doiradagi so‘z boyligi, saviyasi yetishmasligini ko‘rsatishdir. Bu boradagi muammoning ijtimoiy-siyosiy, tarixiy sabablari bor. Bugungi kunda yosh avlodning o‘zbek tilidagi diniy-ma’rifiy adabiyotni tushunishdagi muammolaridan biri ona tilimizga o‘zlashgan so‘zlarni tushunishdagi qiyinchilikdir. Mustabid tuzum davrida ona tilidan, teologik adabiyotdan uzoqlashib ketilgani oqibatida diniy-ma’rifiy adabiyotni o‘qib, tushunishdagi muammolar yuzaga kelgan. Bu muammoni bartaraf qilish yo‘lida katta xizmatlar qilgan olim, xalqimizning atoqli farzandi, shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari “Biz o‘quvchining saviyasi past deb, uning darajasiga tushishimiz shart emas, balki biroz yuqoriroq yozib, o‘sha saviyani ko‘tarishimiz kerak”, deganlar. Buning ma’nosi shuki, diniy adabiyotda semantik izohtalab so‘zlardan voz kechish emas, balki ularni zarur o‘rinlarda sharhlab, izohlab, kitobxonlarning saviyasini bosqichma-bosqich oshirib borish maqsadga muvofiqdir.

SEMANTIK IZOHTALAB SO‘ZLARNING TASVIRIY IFODASI	
Semantik izohtalab so‘zlar	Izohlar
ibn	o‘g‘il Ibn Moliq – Molikning o‘g‘li
to‘lloha o‘g‘li yusufdan	Allohu to‘lloha o‘g‘li, to‘lloha o‘g‘li [to‘lloha o‘g‘li to‘lloha o‘g‘li to‘lloha o‘g‘li to‘lloha o‘g‘li to‘lloha o‘g‘li to‘lloha o‘g‘li]
Rasulullohu anhu	Allohu rasulullohu (bir sahobaning nomini ko‘rsatib berish sahobaning nomini ko‘rsatib berish)
Rasulullohu anhu	Allohu rasulullohu (bir sahobaning nomini ko‘rsatib berish sahobaning nomini ko‘rsatib berish)
Rasulullohu anhu	Allohu rasulullohu (bir sahobaning nomini ko‘rsatib berish sahobaning nomini ko‘rsatib berish)
Jahliyy	Dehqon, o‘qim, uning o‘qim

Shu maqsaddagi vaqtinchalik yechim sifatida KL bilan amaliy bog‘liqlik hosil qilgan holda diniy matnlar korpusini ishlab chiqish tavsiya qilinadi. Va

quyidagicha semantik birliklarni diniy matnlar korpusida taqdim etiladigan izoh sifatida taklif qilinadi:

1 “Ibn” – o‘g‘li (Ibn Molik – Molikning o‘g‘li)

2 “Solallohu alayhi vasallam” – Alloh u zotni yorlaqasin, salotu salomi bo‘lsin (Payg‘ambarimizning ismi shariflari kelganda hurmat yuzasidan aytiladigan duo)

3 “Roziyallohu anhu” – Alloh undan rozi bo‘lsin (bir sahobaning ismi sharifi kelganda hurmat yuzasidan aytiladigan duo)

4 “Roziyallohu anhum” – Alloh ulardan rozi bo‘lsin (bir necha sahobalarning ismi sharifi kelganda ularga hurmat yuzasidan aytiladigan duo)

5 “Bismillaahir rohmaanir rohiym” – Mehribon, rahmli Alloh nomi bilan.

6 “Jahriy” - oshkora, ochiq, ovoz chiqarib

Har bir davrning leksik birliklari boshqa davrning leksikasidan katta farq qilishi mumkin. Shu sababdan, bugungi kundagi diniy-ma’rifiy matnlardagi, ularning tarjima va izohlaridagi ba’zi lug‘aviy birliklar zamondosh kitobxonlarning aksar qismi uchun yot so‘zlar bo‘lishi, kitobxonlarda diniy leksik bilimlar yetishmasligini hisobga olib, bu holat tadqiq etilishi lozimligini ta’kidlash lozim. Diniy matnlar korpusini ishlab chiqish va semantik tavsiflashning ahamiyati shu o‘rinda yanada yaqqol seziladi.

Azizxo‘ja Inoyatov hamda G‘ani Zikrillayevlar tomonidan chop qilingan “Qur’oni Karim oyatlari mazmun-ma’nosining o‘zbekcha izohli tarjimasi” asarining muqaddima qismida tarjimonlar bir nechta tafsir tarjimalariga yuzlanganini qayd etib, shunday deyishgan: “Ustoz Muhammad Sodiq Muhammad Yusufdek bilimdon olim ham «ba’zi holatlarda o‘zbek tili qoidalariga rioya qilmaslikka majbur bo‘ldik” deya e’tirof etganliklarining o‘zi semantik tavsiflashning zaruriyatini qo‘llab-quvvatlaydi [Qur’oni karim oyatlari mazmun ma’nosining o‘zbekcha izohli tarjimasi 2024: 7].

Yanada tushunarli bo‘lishi uchun diniy matnlar korpusida teologik leksik birliklar quyidagicha nazariy, taxminiy tasviriy ko‘rinishini taqdim qilamiz:

Xulosa o‘rnida, yurtimizda rivojlanib borayotgan korpus lingvistikasida xalqimizning asosiy ma’rifiy ozuqa manbai hisoblangan diniy matnlar korpusining ahamiyati to‘rtinchi sanoat inqilobi davrida yanada ortayotganligini yuqoridagi qisqa va lo‘nda tahlillar orqali qayd etib o‘tdik. Aholi savodxonligini oshirish bilan birga ulamolar ilmiy ijodiga halal qilmagan holda omma uchun mos ravishda diniy

leksik birliklar uchun semantik izohlar bazasini to‘plash va shu asosda korpus lingvistikasini rivojlantirish zaruriyatini ham xulosa qilib olish zarur. Shuningdek, o‘quvchi savodxonligi va saviyasini oshirishda elektron lug‘atlar bazasini ham shakllantirish zaruriyati tahlil etildi. Mazkur maqolada ma’lum bir ixtisoslikdagi manbalarni o‘rganish va o‘rgatishda korpusning ahamiyati, KL bilan integratsiya nechog‘lik zarur ekanligi ochib berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jensen K. E. Linguistics in the digital humanities: (computational) corpus linguistics. *MedieKultur: Journal of media and communication research* (2014).
2. Lei Lei. (2013). Exploring Corpus Linguistics: Language in Action. *ELT Journal*, Volume 67, Issue 4, October 2013, Pages 503–505.
3. Dayrell, Carmen & Chakravarthi, Ram-Prasad & Griffith-Dickson, Gwen. (2020). Bringing Corpus Linguistics into Religious Studies: Self-representation amongst various immigrant communities with religious identity. *Journal of Corpora and Discourse Studies*. 3. 96. 10.18573/jcads.27.
4. Farr F., Leńko-Szymańska A. Corpora in English Language Teacher Education: Research, Integration, and Resources. *TESOL Quarterly* (2023).
5. Condamines A. , Towards an ergonomic linguistics: Application to the design of controlled natural languages. *International Journal of Applied Linguistics (United Kingdom)* (2021).
6. Collins L., Brezina V., Woods A. Corpus linguistics and clinical psychology. *International Journal of Corpus Linguistics* (2023), 10.1075/ijcl.21019.co.
7. Gilquin G. Cognitive corpus linguistics and pedagogy. *Pedagogical Linguistics* (2022).
8. Vogel F., Hamann H., Gauer I. Computer-Assisted Legal Linguistics: Corpus Analysis as a New Tool for Legal Studies. *Law and Social Inquiry* (2018).
9. Karimah, Lina & Yurianto, Ramdhan & Aliah, Mujahidatul & Putri, Dellira. (2025). Utilizing Platform Quranic Arabic Corpus For Arabic Linguistic Education Based Quranic Grammar. *Al-Manar*. 16. 10.24014/al-manar.v16i1.32012.
10. Nandan, Mahit et al. “Comparative Analysis of Religious Texts: NLP Approaches to the Bible, Quran, and Bhagavad Gita.” *COLING Workshops* (2025).
11. Nandan, Mahit et al. “Comparative Analysis of Religious Texts: NLP Approaches to the Bible, Quran, and Bhagavad Gita.” *COLING Workshops* (2025).
12. [Islam in Uzbekistan - Oxford Reference](#) [saytga murojaat vaqti: 10.03.2025, 11:37]
13. Pihlaja, Stephen. (2024). Corpus Linguistics and Language and Religion. 10.1016/B978-0-323-95504-1.00473-7.
14. Amna Binte Kamran, Bushra Abro, Amna Basharat. Semantic Hadith: Anontology-driven knowledge graph for the hadith corpus. *WebSemantics: Science, Services and Agent on the World Wide Web*. 2023.

15. Aqil M. Azmi, Abdulaziz O. Al-Qabbany, Amir Hussain. Computational and natural language processing based studies of hadith literature: a survey. Springer Nature B.V. 2019.
16. Noor Zytoon binti Mohamad Ismail¹, Norzulaili binti Mohd Ghazali², Siti Fatimah binti Mohd Tawil. SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW ON THE ONTOLOGY REPRESENTATION RELATED THE HADITH CORPUS. Journal of hadith studies, VOL 8. NO. 2(SI) (Nov 2023) (Special Issue), 2023.
17. Abu Mansur Moturidiy, Ta ‘vilot al Qur ‘on, 30-juz. 35b. Toshkent, 2022.
18. <https://google-play-services-updater.en.aptoide.com/app> (Murojaat vaqti: 25.04.25).
19. <https://islom.uz/maqola/3443> (Saytga murojaat vaqti: 28.04.25).
20. Qur’oni karim oyatlari mazmun ma’nosining o‘zbekcha izohli tarjimasi, 7b. Toshkent, 2024.

**O‘ZBEK TILIDAGI AYRIM FE’L-ATVOR FRAZEMALARINING
SEMANTIK TASNIFI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI
THE SEMANTIC CLASSIFICATION AND STYLISTIC FEATURES OF
SOME BEHAVIOR PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE UZBEK
LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/UOVX4285

Amrullayeva Mohinur Jo‘rabek qizi

tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

mohinuramrullayeva045@gmail.com,

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi ayrim fe’l-atvor ifodalovchi frazemalarning semantik tasnifi va ularning uslubiy xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Frazemalar xalqning dunyoqarashi, ruhiyati va ijtimoiy hayot tajribasini ifodalovchi tildagi barqaror birliklar sifatida inson fe’l-atvorining turli jihatlarini – ijobiy va salbiy fazilatlarini – aniq ko‘rsatib beradi. Tadqiqot davomida frazeologik birliklarning inson fe’l-atvori, xarakteri hamda ruhiy holatini ifodalashdagi o‘rni lingvistik va uslubiy jihatdan o‘rganilgan. Maqolada fe’l-atvor frazemalari ma’no jihatidan bir necha guruhlariga ajratilib, ularning semantik maydoni aniqlanadi. Shuningdek, ularning badiiy nutq, og‘zaki so‘zlashuv va publitsistik uslublarda qo‘llanish xususiyatlari misollar asosida yoritilgan. Tahlil jarayonida o‘zbek tili frazeologiyasining milliy-madaniy xususiyatlari, xalq dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liqligi ham ko‘rsatib beriladi. Maqola natijalari o‘zbek frazeologiyasining semantik tizimini chuqurroq o‘rganish hamda tarjimashunoslik va uslubshunoslikda qo‘llash uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *fe’l-atvor frazemalari, semantik tasnif, uslubiy xususiyat, obrazlilik, milliy mentalitet, badiiy nutq, milliy madaniy xususiyat, xarakter, lingvistik tahlil, frazeologiya.*

Annotatsion. *This article is devoted to the analysis of the semantic classification and stylistic features of certain phraseological units expressing human behavior in the Uzbek language. Phraseological units, as stable linguistic expressions that reflect the worldview, psychology, and social experience of the people, vividly represent various aspects of human character both positive and negative traits. The study examines the role of these phraseological units in expressing human behavior, character, and psychological states from linguistic and stylistic perspectives. The article classifies behavior-related phraseological units into several semantic groups and defines their semantic fields. In addition, the use of such expressions in artistic, colloquial, and journalistic styles is illustrated through examples. The analysis also reveals the connection between the*

national-cultural characteristics of Uzbek phraseology and the worldview and value system of the people. The findings of the study have practical significance for a deeper understanding of the semantic system of Uzbek phraseology and its application in translation studies and stylistics.

Keywords: *character-related phraseological units, semantic classification, stylistic features, figurativeness, national mentality, artistic speech, national and cultural features, character, linguistic analysis, phraseology.*

Tilshunoslikda frazeologizmlar doimo alohida ilmiy qiziqish uyg‘otib kelgan. Ularni o‘rganishda turli ilmiy maktablar, yo‘nalishlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, rus tilshunosligida V.V. Vinogradov, A.I. Smirnitkiy, N.M. Shanskiy, o‘zbek tilshunosligida esa Sh. Rahmatullayev, H. G‘. Ne‘matov, A. Madvaliyev kabi olimlar frazeologizmlarning nazariy asoslarini ishlab chiqqanlar. Frazeologik birliklarning semantik, grammatik va stilistik xususiyatlari chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning aynan inson fe‘l-atvorini ifodalashdagi o‘ziga xos jihatlari alohida tadqiqotni talab qiladi. Chunki frazeologizmlar shaxs psixologiyasi, ma‘naviy olami va ijtimoiy mavqeini aks ettirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Frazemalar til elementlarining kombinatsiyalaridir va o‘ziga xos yaxlit semantik xususiyatga ega bo‘lgan kommunikativ belgidir.[Vinogradov V,1977:312]

O‘zbek tilidagi fe‘l-atvor ifodalovchi frazemalar insonning ichki dunyosini, xarakterini va ruhiy holatini ifodalashda eng ta’sirchan vositalardan biridir. Bunday frazemalar orqali xalq shaxsga baho beradi, uning fazilatlarini yoki nuqsonlarini obrazli shaklda ifodalaydi. Masalan, “qo‘li ochiq” iborasi saxovatli insonni, “tili shirin” muloyim va yoqimli gapiruvchi shaxsni, “ko‘zi och” esa ochko‘z yoki manfaatparast, “qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan” yuvosh, “bozor ko‘rmagan” sodda, “chumoliga ham ozor bermaydigan” beozor, “dimog‘idan qurt yog‘iladigan” xudbin, “burni ko‘tarilgan”, “oyog‘i yerdan uzilgan”, “ko‘zini yog‘ bosgan” dimog‘dor, takabbur, “oyog‘ini uchida ko‘rsatmoq”, “bosar-tusarini bilmaydigan” manman insonni bildiradi.

Bu frazemalar semantik jihatdan inson fe‘l-atvorining ijobiy va salbiy tomonlarini ikki qutbda ko‘rsatadi. Ijobiy fe‘l-atvorni ifodalovchi frazemalar odatda insoniylik, halollik, sadoqat, mehr kabi tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lsa, salbiylarini ifodalovchilar kibr, hasad, ikkiyuzlamachilik, manmanlik kabi ma’nolarni beradi.

O‘zbek tilidagi fe‘l-atvor ifodalovchi frazemalar inson xarakteri, holati va munosabatini ifodalashda grammatik jihatdan mustahkam tuzilishga ega barqaror birliklar hisoblanadi. Ular odatda **so‘z birikmalari** yoki **gap shaklida** qo‘llanadi va tilda semantik yaxlitlikni saqlagan holda bitta ma’no bildiradi. Amaliy tahlilda bunday frazemalarni sintaktik, morfologik va semantik jihatdan o‘rganish ularning grammatik tabiatini ochib beradi.

Masalan, “qo‘li ochiq” frazemasini grammatik jihatdan ot+sifat birikmasiga kiradi, lekin ma’no jihatidan saxovatli shaxsni ifodalaydi. Bu yerda “qo‘l” so‘zi asl

ma’nosida emas, balki ramziy ma’noda “berish, ulashish” tushunchasini ifodalaydi. Shunga o‘xshash “tili shirin” frazemasini ham grammatik jihatdan ot+sifatdan iborat birikma bo‘lsa-da, u tilda metaforik ma’no kasb etib, yoqimli so‘zlaydigan, muomala madaniyati yuqori insonni ifodalash uchun ishlatiladi.

Frazemalar ko‘pincha **ot,fe’l va sifat turkumlaridagi so‘zlar** asosida shakllanadi. Ularning turg‘unligi morfologik o‘zgarishlarga bardosh beradi. Masalan, “yuragi tosh” iborasida “tosh” so‘zi o‘z grammatik shaklini o‘zgartirmaydi, chunki u majoziy ma’noda “mehrsiz, hissiz” sifatini beradi. Shu tarzda frazeologizmlarning grammatik barqarorligi uning ma’no yaxlitligini saqlaydi. Frazeologizmlarning mazmuniy tuzilishida frazeologik ma’noni birlashtiruvchilik belgilari alohida ajralib turadi. Bu belgilar frazeologizm ma’nolarining tarkibiy elementi sifatida turli xil frazeologizmlardan o‘rin oladi.[Jukov V,1978: 25]

Fe’l-atvor frazemalari nutqning barcha funksional uslublarida qo‘llanadi, ammo ularning eng faol ishlatilish sohasi badiiy va publitsistik uslublardir. Badiiy uslubda frazemalar obrazlilik va ekspressivlikni kuchaytiradi: *“Otaning ko‘ngli dengiz, bolasining gunohi qum zarrasidek yo‘qoladi.”* Bu yerda “ko‘ngli dengiz” — xalq tilidagi frazematik obraz bo‘lib, kenglik va bag‘rikenglik timsolidir. Publitsistik uslubda esa frazemalar baholovchanlik va emotsional ohangni ta’minlaydi: *“Jamiyatda burni ko‘tarilgan, xalqdan begonalashganlar ko‘paymoqda.”* Bu ifoda salbiy ijtimoiy holatni kuchli emotsional ta’sir bilan yetkazadi. So‘zlashuv uslubida esa ular ko‘pincha kinoyaviy yoki yumoristik maqsadda ishlatiladi: *“Uning og‘zidan chiqqan har bir so‘z asal, lekin ishga kelganda, qo‘li quruq.”* Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, bunday frazemalar **so‘z birikmasi yoki gap** tarkibida kelganda, tildagi emotsional-estetik ta’sirni kuchaytiradi. Ushbu frazemalar tildagi tasviriylilikni, badiiylilikni kuchaytirish bilan birga, inson xarakterining murakkab ruhiy qatlamlarini grammatik vositalar orqali ifodalash imkonini beradi.

Bugungi kunda frazeologik birliklar faqat badiiy adabiyotda emas, balki kundalik nutqda, ommaviy axborot vositalarida, hatto internet tarmog‘ida ham keng qo‘llanilmoqda. Inson fe’l-atvoriga oid iboralar matbuot tilida, teleko‘rsatuvlarda, ijtimoiy tarmoqlarda faol ishlatilmoqda. Frazeologizmlarning zamonaviy nutqda keng qo‘llanishi ularning yashovchanligini va xalq tafakkurida o‘z o‘rniga ega ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi fe’l-atvorni ifodalovchi frazemalar xalq tafakkuri, milliy ruh va insoniy qadriyatlarning eng nozik qatlamlarini aks ettiruvchi til birliklaridir. Ular orqali insonning ichki dunyosi, ruhiy holati, axloqiy fazilatlarini, dunyoqarashi obrazli tarzda ifodalanadi. Shu bois frazemalar tilning faqat badiiy-bezak vositasi emas, balki milliy mentalitetning aks-sadosi hamdir.

Semantik jihatdan qaralganda, bu frazemalar ijobiy, salbiy, neytral turlarga bo‘linadi. Bu frazemalar tarkibidagi grammatik birliklar — ot, sifat, fe’l yoki sifat-doshlarning o‘zaro uyg‘unligi orqali yangi, umumlashgan ma’no hosil qiladi.

Uslubiy jihatdan esa, fe’l-atvor ifodalovchi frazemalar badiiy, publitsistik va so‘zlashuv uslublarida turlicha funksional yuklamaga ega. Badiiy nutqda ular

obrazlilikni kuchaytirs, rasmiy nutqda shaxsni tavsiflash vositasi sifatida qo‘llanadi. So‘zlashuv uslubda esa, xalqona ifoda orqali hissiy ta‘sir kuchayadi.

Bugungi kunda yangi o‘quv dasturlarida bu frazemalar zamonaviy tilda qayta talqin qilinib, o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish, ularning estetik va axloqiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, frazemalar tilshunoslikning semantika, sintaksis va uslubshunoslik sohalari o‘rtasida o‘zaro integratsion tahlil uchun boy ilmiy material sifatida xizmat qiladi.

Umuman olganda, fe‘l-atvor ifodalovchi frazemalar o‘zbek tilining milliy badiiy-estetik boyligini, xalq donishmandligi va ma‘naviy qadriyatlarini asrab, yangi davr nutq madaniyatiga moslashib borayotgan jonli til hodisalaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo‘ldoshev M. *O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantik va uslubiy tahlili*. – Toshkent: “Fan va taraqqiyot” nashriyoti, 2024.
2. Qodirova S. *Zamonaviy o‘zbek tilida xarakter ifodalovchi frazemalarning lingvistik xususiyatlari*. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2025.
3. Karimov B. *Frazeologizmlar tizimi va ularning grammatik talqini*. – Samarqand: “SamDU nashriyoti.” 2024.
4. Usmonova N. *O‘zbek tili uslubshunosligi va frazeologiya masalalari*. – Toshkent: “Ilm ziyo” nashriyoti. 2025.
5. Shukurov D. *Til va madaniyat: frazeologik birliklarda milliy mentalitet ifodasi*. – Buxoro: “BuxDU nashriyoti.” 2024.
6. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tili frazeologik lug‘ati*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2022.
7. Qodirov H. *Frazeologizmlarning semantik tahlili*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
8. G‘ulomov A. *Til va madaniyat*. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
9. Doniyorov O. *O‘zbek tilida frazeologik birliklarning qo‘llanilishi*. – Toshkent: Fan, 2019.

<https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

**BOLALAR VERBAL ASSOTSIATSIYALARINING AYRIM
SINTAKTIK XUSUSIYATLARI
SOME SYNTACTIC FEATURES OF CHILDREN’S VERBAL
ASSOCIATIONS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/TDBT7360

Mirnosirova Dilbar Nodirbek qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti tadqiqotchisi

mirnosirovadilbar@navoiy-uni.uz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-3371-7541>

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida uchraydigan assotsiativ birliklarning formal-strukturaviy xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Mazkur tadqiqotning maqsadi sifatida assotsiativ birliklarning ichki grammatik tuzilishini, tobe va hokim komponentlar o‘rtasidagi ierarxik munosabatlarni hamda bog‘lovchi vositalarning sintaktik funksiyasini aniqlash belgilangan bo‘lib, sintaktik tahlillar natijasida bolalar assotsiativ fikrlashining struktur modeli shakllanayotgan til tizimi bilan bevosita bog‘liqligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: bolalar nutqi, assotsiatsiya, leksik assotsiatsiya, stimul, reaksiya, sintaktik tahlil, tobe so‘z, hokim so‘z.

Annotation: The article presents a scientific analysis of the formal and structural characteristics of associative units observed in the speech of preschool children. The primary aim of the study is to identify the internal grammatical structure of associative units, to examine the hierarchical relationships between dependent and governing components, and to determine the syntactic functions of connecting elements. The results of the syntactic analysis revealed that the structural model of children’s associative thinking is directly connected with the developing system of their language.

Keywords: child speech, association, lexical association, stimulus, response, syntactic analysis, subordinate word, governing word.

Til kommunikativ jarayonning eng muhim vositasi bo‘lib, u orqali nafaqat muloqot, balki kognitiv jarayonlarning shakllanishi ham ro‘y beradi. Shaxsning til kompetensiyasi, ayniqsa, maktabgacha yosh davrida tez sur‘atlarda rivojlanadi va bu davrda til birliklarining o‘zaro bog‘lanish mexanizmlarini tahlil etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan bolalar nutqida uchraydigan **assotsiativ birikmalar** ularning lisoniy ongi, tafakkuri, sintaktik sezgirligi va semantik tasniflash qobiliyatini o‘rganishda samarali manba hisoblanadi.

Muloqot jarayonida assotsiativ birliklar nafaqat so‘zlar, balki birikma shaklida ham namoyon bo‘ladi. Boisi, bunday birliklarning nutqda voqelanishida

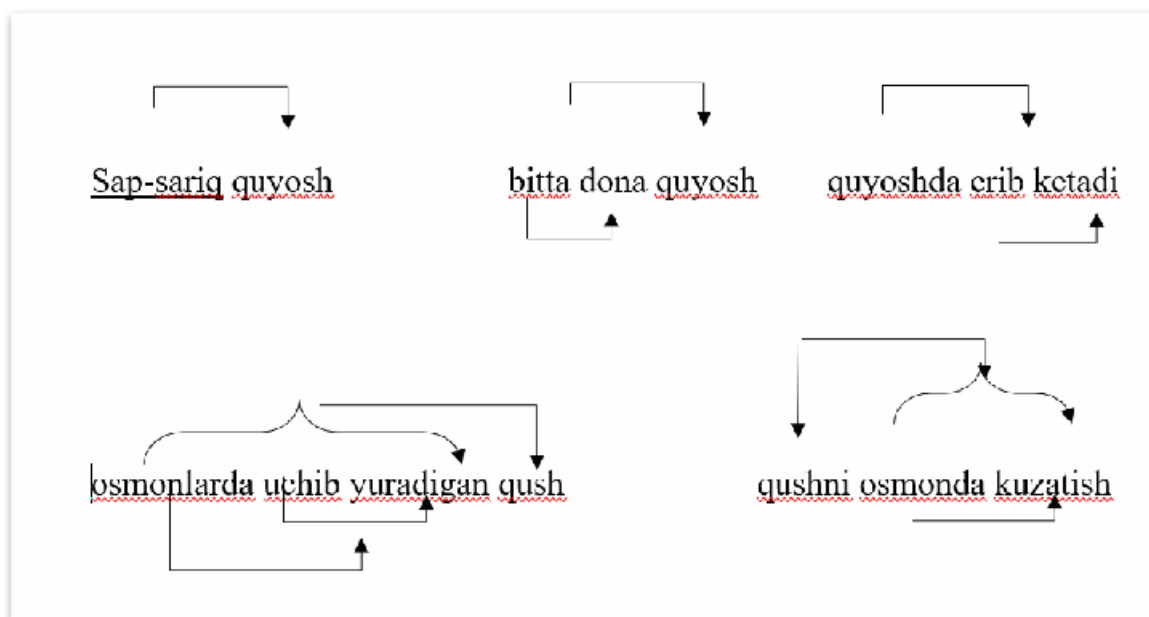
bir necha omillar qatorida so‘zlarning o‘zaro sintagmatik munosabatga kirishuvi ham asosiy o‘rinni egallaydi. Mazkur munosabat natijasida so‘z birikmalari vositasida reaksiya bildirish holatlari salmoqli miqdorga egaligi ko‘zga tashlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan o‘tkazilgan assotsiativ tajribalarda sinaluvchilar tomonidan stimul so‘zlarga nisbatan so‘z birikmasi shaklida berilgan javoblar ham uchradi. Ayrim rus tilshunoslari tomonidan so‘z birikmalari tarkibiga ko‘ra sodda va qo‘shma so‘z birikmalariga bo‘linishi haqidagi nazariyalar ilgari suriladi [Шарипов, 1978: 61]. Assotsiativ birliklar ifodalanishida ham sodda va qo‘shma so‘z birikmalari faol tarzda ishtirok etadi. *Quyosh* va *qush* so‘zlariga berilgan reaksiyalar tahlili orqali sodda va qo‘shma so‘z birikmalarining assotsiativ juftliklar tarkibidagi miqdoriy nisbatini kuzatish mumkin.

1-jadval

Quyosh	
Sodda so‘z birikmalari vositasida berilgan javoblar	Qo‘shma so‘z birikmalari vositasida berilgan javoblar
charaqlab turadi, issiqda cho‘miladi, odamga tushiradi, muzdek morojniy, jo‘ltiy (жёлтый) quyosh, issiq kun, tepadagi quyosh.	sap-sariq quyosh, bitta dona quyosh, quyoshda yorug‘ bo‘ladi, quyoshda erib ketadi, hammayoq go‘zal bo‘lishi.
Qush	
uchadigan hayvon, uchar qush,	qop-qora rang; osmonlarda uchib yuradigan qush, osmonda uchib turadigan, qushni osmonda kuzatish.

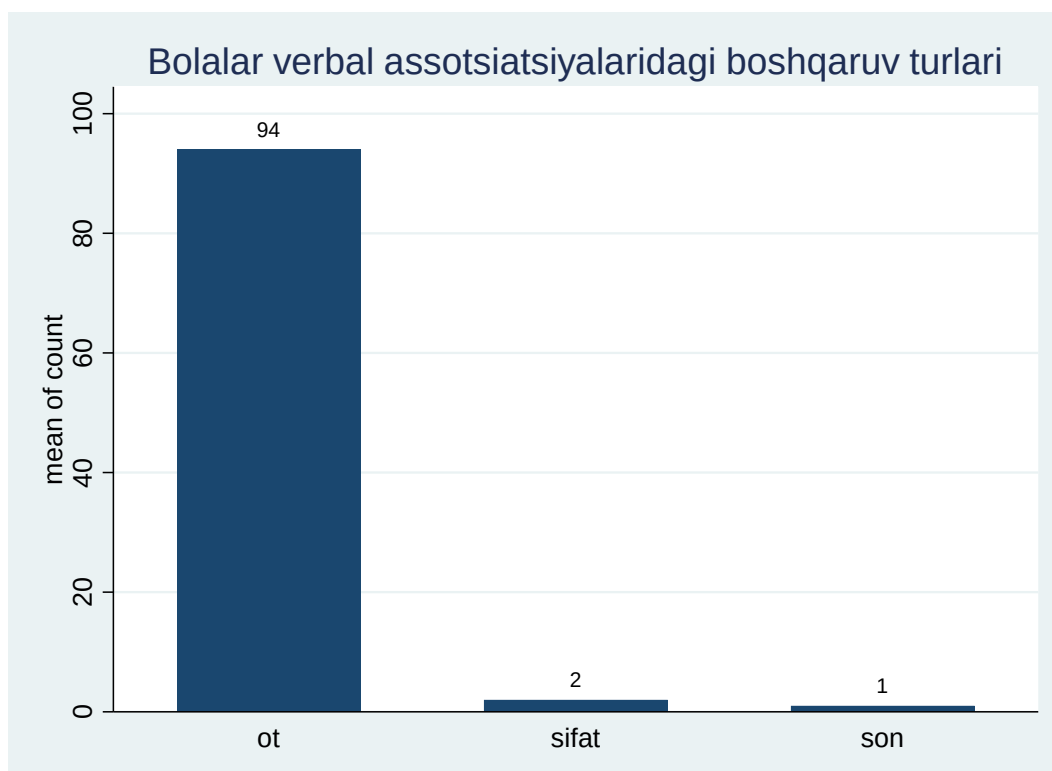
Misollardan ma‘lumki, bolalar nutqidagi assotsiativ juftliklar tarkibida sodda va qo‘shma so‘zlar deyarli teng miqdorda uchraydi. Bunga bola tasavvurining kengligi, obrazli tafakkurining rivojlanganini omil sifatida ko‘rsatish mumkin. *Quyosh* so‘ziga sodda so‘z birikmasi vositasida berilgan javoblarning tarkibi, asosan, *fe’l+fe’l* (*charaqlab turadi*), *ot+fe’l*, *sifat+ot* hokim-tobelik munosabatiga asoslangan bo‘lsa, *qush* so‘zida *sifatdosh+ot*, *olmosh+ot* qolipiga egadir. Qo‘shma so‘z birikmalarining tarkibi ikkala stimulda ham *ot+fe’l*, *sifat+ot* ko‘rinishida voqelangan.

1-rasm. Assotsiativ reaksiyalardagi so‘z birikmalari zanjiri

So‘z birikmalari hokim so‘zning qaysi turkumga mansubligiga ko‘ra, otli va fe‘lli so‘z birikmalariga ajratiladi. Otli so‘z birikmalarida hokim so‘z ot, sifat, son, olmosh kabi mustaqil so‘z turkumlaridan, fe‘lli so‘z birikmalarida esa fe‘ldan tashkil topadi. So‘z birikmalarining tasnifiga oid tadqiqotlarda boshqaruvchisining aniq qaysi so‘z turkumiga oidligiga ko‘ra, ot boshqaruvining o‘zi ot boshqaruvi (bunda faqat ot so‘z turkumi nazarda tutiladi), sifat boshqaruvi, son boshqaruvi, ravish boshqaruvi, modal so‘zlar boshqaruvi (tasdiq va inkor bildiruvchi bor, yo‘q, kerak, zarur, darkor, lozim, mumkin kabi so‘zlar), undovlar boshqaruvi kabi turlarga bo‘lingan holda tasniflanadi [Абдуллаев ва б, 1982: 25]. Maktabgacha yoshdagi bolalar leksik assotsiatsiyalarining lingvistik (formal) xususiyatlarini aniqlash maqsadida 200 nafar sinaluvchi nutqi ustida o‘tkazilgan assotsiativ tajriba natijalari tahlilida ot boshqaruvidagi so‘z birikmalari vositasida berilgan reaksiyalar bolalarga taqdim etilgan 100 ta stimul so‘zning deyarli barchasida (94 ta so‘zda), sifat boshqaruvi 2 ta, son boshqaruvi 1 ta so‘zda uchradi.

1-diagramma

Ushbu tajribada ravish, undov, taqlid, modal so‘zlar boshqaruvidagi so‘z birikmalari asosida berilgan javoblar aniqlanmadi. Quyida ot, sifat, son boshqaruvli so‘z birikmasi shaklidagi assotsiatsiyalardan ayrim namunalar keltirildi.

2-jadval

Ot boshqaruvli so‘z birikmalari

Stimul so‘z	Bola tomonidan berilgan javob reaksiyasi
Alla	oyimni ismlari
Baliq	suv dengizlari
bashik	chaqaloq yotadigan bashik
Buvi	qari qiz bola
Echki	jinni o‘g‘il bolalar
Hayit	ro‘za tugavotgan joy
Non	bedanali non
Osmon	eng katta sayyora
Pul	dollarli pul
Qimmat	qimmatbaho tanga
Qizil	shaytonlarning rangi
Qozoq	qozoqcha bola

Sifat boshqaruvli so‘z birikmalari

Stimul so‘z	Bola tomonidan berilgan javob reaksiyasi
Aqlli	hammadan aqlli
Dahshat	yomon dahshat
Dumaloq	pishiriladigan dumaloq

Son boshqaruvli so‘z birikmasi

Stimul so‘z	Bola tomonidan berilgan javob reaksiyasi
Sakkiz	daftarga yoziladigan sakkiz

Shokolad	tomog‘imizning eng yomon narsasi
Tog‘	uchi uchli tog‘
Doktor	uchli igna

(Mazkur javob reaksiyalari Toshkent shahridagi 220-, 288-MTT ning 3-7 yoshli tarbiyalanuvchilari nutqi ustida o‘tkazilgan ayrim assotsiativ tajribalarda kuzatildi)

Bolalar muloqotida so‘z birikmasi shaklidagi javob reaksiyalari nafaqat bir tarkibli, balki ikki yoki undan ortiq tarkibli ko‘rinishda ham uchradi. Bunda so‘z birikmasining tobe qismi, asosan, sifatdosh vositasida ifodalangan aniqllovchi bilan kengaygan bo‘ladi. Mazkur turdagi birikmalar *echki, internet, issiq, jannat, laylak, maktab, multfilm, navro‘z, odam, ona, ovoz, qo‘g‘irchoq, pitsa, ro‘za, pul, qimmat, salon, saroy, tush, o‘rmon, shokolad* [Mirnosirova, 2022] stimullariga berilgan javoblarda kuzatildi.

3-jadval

Stimul so‘z	Javob reaksiyasi
Echki	Fermadagi o‘zimizning hayvonimiz
Internet	Internetni ketkazadigan odam
Issiq	Endi damlangan choy
Jannat	Namoz o‘qiydigan masjid
Laylak	Tumshug‘i uzun laylak
Maktab	Bolalar o‘qiydigan joy
Multfilm	Yosh bolalar ko‘radigan multfilm
Navro‘z	Yomg‘ir yog‘adigan navro‘z
Odam	Bizga o‘xshagan odam
Ona	Yaxshi ko‘radigan ona
Ovoz	Odamlar gapiradigan ovoz
Qo‘g‘irchoq	Qiz bolalarning o‘yinchog‘i
Pitsa	Shiringina bo‘ladigan pitsa
Ro‘za	Ro‘za tutadigan odam
Pul	Ko‘p chiqaradigan pul
Qimmat	Etganini qimiydigan yomon qiz
Salon	Sochini qiladigan joy
Saroy	Kotta bitta joy
Tush	Tushimizda ko‘radigan narsalar
O‘rmon	Hayvonlar yashaydigan uy
Shokolad	Tomog‘imizning eng yomon

	narsasi

Sifat turkumiga oid ayrim stimullarga javob berishda sinaluvchilar tomonidan o‘sha xususiyatni o‘zida mujassam etgan predmet yoki holat ta’kidlangan bitishuvli so‘z birikmalaridan foydalanilgan. Jumladan, bolalarning aksariyati *issiq* so‘ziga nisbatan *issiq choy, issiq havo, issiq kun, issiq suv, issiq non* javoblarini taqdim etishgan [Qurbonova va b., 2022]. Bu o‘rinda bitishuvli birikmaning hokim qismida nazarda tutilgan predmet tobe qismdan anglashilayotgan xususiyatga egaligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

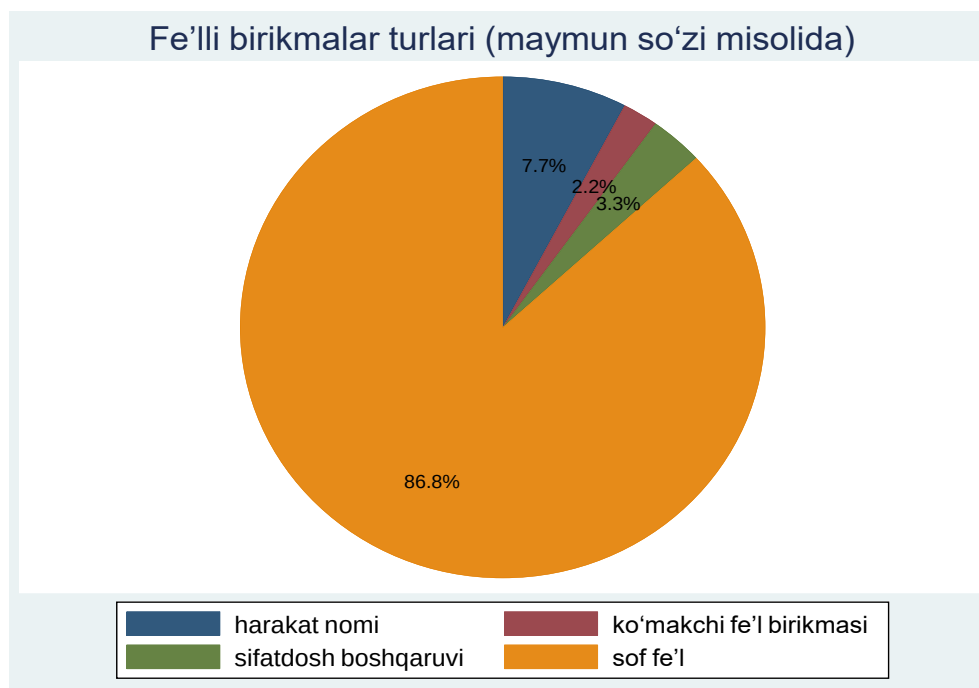
Ot boshqaruvli so‘z birikmalari vositasida berilgan javoblar 3-7 yoshli bolaning so‘z turkumlari semantik-funksional jihatlaridan to‘g‘ri foydalangan holda birikma tuza olish ko‘nikmasini o‘zlashtirgani haqida axborot beradi. Shuningdek, ular nutqida fe’l boshqaruvli birikmalar asosida berilgan assotsiativ birliklar ham keng ko‘lamga egadir. Bu turdagi birikmalarda sof fe’l, harakat nomi shakllari faol qo‘llanadi. Ravishdosh va sifatdosh shakllari esa boshqaruvchi birlik sifatida emas, balki tobe qismni shakllantiruvchi turkum sifatida ishtirok etadi. Tana tuzilishi va qiyofasi odamga o‘xshash, sutemizuvchilarning yuksak rivojlangan turkumiga mansub hayvon ma’nosini bildiruvchi *maymun* stimuli so‘zi ot turkumiga mansub bo‘lsa-da, unga nisbatan fe’lli birikma vositasida berilgan javoblarning umumiy miqdori 91 tani tashkil qiladi. Shulardan 79 tasi sof fe’l, 7 tasi harakat nomi, 3 tasi sifatdosh boshqaruvidagi birikmalardir. Fe’lli birikmaning 2 tasi ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi boshqaruvi asosida yuzaga kelgan.

4-jadval

Fe’lli birikma turi	Assotsiatsiya	Umumiy miqdori
Sof fe’lli birikma	Banan yeydi (57), daraxtlarda yuradi (6), daraxtda osiladi (2), tepada osiladi, yordam beradi odamlarga, daraxtda yashaydi, daraxtda sakraydi, dalada yashaydi, qog‘ozlarni yeydi, hamma joyda yuradi, hamma narsa yeydi, tepaga chiqadi daraxtga, odamlarni qo‘rqitadi, hammayoqda yuradi, har kuni qichiyvuradi, balandlada sakrab yuradi, daraxtlada sakrab yuradi	79 ta
Harakat nomi shaklidagi birikma	Banan yeyish (6), banan yeyishi	7 ta
Sifatdosh shaklidagi	Banan yevotgani,	3 ta

birikma	daraxtga chiqadigan, hu- hu-ha-ha qiladigan	
KFSQ boshqaruvli birikma	Daraxtlarga chiqib oladi, ishib ketadi kotta bo‘lib	2 ta

2-diagramma

Ta'kidlash joizki, fe'l boshqaruvli so'z birikmalari shaklidagi ayrim assotsiativ birliklarda tobe va hokim so'zning joylashuv tartibi o'zgargan. ***Tepaga chiqadi daraxtga, ishib ketadi kotta bo'lib, yordam beradi*** odamlarga kabi reaksiyalar shular jumlasidandir. Bu jarayon bolalar nutqida gap va birikmalar tarkibida so'zlar tartibining tabiiy ravishda inversiyaga uchrashi bilan bog'liqdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, bolalar nutqida kuzatiladigan assotsiativ birikmalar oddiy so'z birikmalari emas, balki til tizimidagi kognitiv va grammatik mexanizmlarning birlashgan modeli sifatida namoyon bo'ladi. Ularning struktur tahlili maktabgacha yoshdagi bolalar sintaktik bog'lanishlarni ongsiz ravishda, ammo mantiqiy asoslangan tartibda qurishga moyilligini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqot davomida aniqlangan assotsiativ birliklarning formal-strukturaviy modellari til tizimining o'z ichida mavjud ierarxik tartib va o'zaro bog'liqlik mexanizmlarini yoritadi. Ushbu tahlil bolalar nutqining tashqi shakli ortida murakkab kognitiv-sintaktik jarayonlar kechishini ko'rsatadi. Shuningdek, bog'lovchi vositalar va grammatik ko'rsatkichlarning faol ishtiroki assotsiativ aloqalarning sintaktik shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев Ф., Иброҳимова Ф. Ўзбек тилида бошқарув. – Тошкент: Фан, 1982. – 140 б.

2. Mirnosirova D. Bolalar assotsiativ lug‘ati. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 162 b.
3. Qurbonova M., Mirnosirova D. Bolalar assotsiativ lug‘ati (mobil ilova). – Toshkent, 2022.
<https://play.google.com/store/apps/details?id=uz.hamroev.bolalarassotsiativlugati&hl=ru>
4. Шарипов М. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмаси синтаксиси масаласи. – Тошкент: Фан, 1978. – 88 б.
5. https://uz.wiktionary.org/wiki/maymun#Morfologik_va_sintaktik_xususiyatlari

**DARS DAN TASHQARI MASHG‘ULOTLARDA O‘ZGA TILLI
O‘QUVCHILARNING NUTQINI O‘STIRISH
DEVELOPING THE SPEECH OF NON-NATIVE LANGUAGE
STUDENTS IN OUTSIDE COURSE ACTIVITIES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EDAH8124

Aminova Zilola Nurilla qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
aminovazilola509@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tilini o‘quvchilarga darsdan tashqari mashg‘ulotlar orqali nutq qobiliyatlarini oshirishga qanday yordam berish haqida so‘z boradi. O‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning vazifasi uslubiy metodlar va tarbiyaviy imkoniyatlar bilan birgalikda tekshiriladi. Millatlararo muloqot madaniyatini tarbiyalash, tillarni o‘zlashtirishga qiziqishni oshirish va kommunikativ kompetentsiyani tarbiyalashda ko‘plab interfaol tadbirlarning samaradorligi ham namoyon bo‘lmoqda.

Kalit so‘zlar: darsdan tashqari mashg‘ulotlar, o‘zga tilli o‘quvchilar, nutqni rivojlantirish, kommunikativ kompetensiya, til o‘rgatish metodikasi.

Annotation. This article discusses how to help foreign language students improve their speaking skills through extracurricular activities. The role of extracurricular activities in developing students' oral and written speech is examined in conjunction with methodological methods and educational opportunities. The effectiveness of many interactive activities in fostering a culture of interethnic communication, increasing interest in language learning, and cultivating communicative competence is also demonstrated.

Keywords: extracurricular activities, foreign language students, speech development, communicative competence, language teaching methodology.

Bugungi globallashgan dunyoda boshqa tillarda gapirish va yozishni bilish ham shaxsiy, ham professional hayotda muvaffaqiyat qozonishning muhim qismidir. Shu nuqtai nazardan, chet tilini o‘rganuvchilar o‘rtasida nutqni rivojlantirish ta’lim jarayonida dolzarb ahamiyatga ega. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlar o‘quvchilarga darsda o‘rgangan bilimlarini mustahkamlash va kuchaytirishga yordam beradigan bir qancha usullar mavjud. Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarning kommunikativ ehtiyojlarini qondirish, nutq faoliyatiga qiziqishini oshirish, amaliy til kontekstiga jalb qilish uchun foydali vosita hisoblanadi. Shunday qilib, chet tili o‘quvchilarining nutqini yaxshilashda sinfdan tashqari ishlarni to‘g‘ri tashkil etish va ularni ilmiy-metodik asosda yo‘lga qo‘yish juda muhimdir [Abdullayeva, Q., 2021: 45–52].

Xorijiy til o‘quvchilarining nutqini rivojlantirish zamonaviy o‘quv jarayonining dolzarb vazifalaridan biridir. Til o‘rgatishda darsdan tashqari rejalashtirilgan tadbirlar o‘quvchilarni bir-biri bilan tabiiy suhbatlashish uslubiga ko‘niktirishga, ularni o‘z-o‘zidan fikrlashga, muloqotga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga yordam beradi. Bugungi kunda ta’lim tizimi interaktiv yondashuvlardan foydalanadigan dasturlar bilan tobora ko‘proq muvaffaqiyat qozonmoqda. Shunday qilib, sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning ilmiy-metodik asoslarini ko‘rib chiqish va ularning nutqni rivojlantirishga qanchalik mos kelishini aniqlash juda muhimdir [Alimova, M., 2022: 88–94].

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy tillarni o‘rganuvchilar o‘rtasida nutqni rivojlantirish zamonaviy pedagogika va lingvistik didaktikada muhim ahamiyatga ega. Nutqni rivojlantirish nafaqat tilni o‘rgatishda, balki individual sotsializatsiya va faol ijtimoiy muloqot qobiliyatida ham juda muhimdir. Binobarin, ko‘plab mahalliy va xalqaro ekspertlar nutqni rivojlantirishda sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning o‘ziga xos ahamiyatini tan oldilar. Lingvistik tadqiqotlar nutq kompetensiyasini oshirishda kommunikativ metodologiyaning samaradorligini ta’kidlaydi. Jumladan, chet tillarini o‘rgatishda o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini hayotiy vaziyatlarda, amaliy mashg‘ulotlar, sahna ko‘rinishlari, bahs-munozaralar, to‘garaklarda qatnashish orqali oshirish mumkinligi qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar tabiiy kommunikativ kontekstda tilni o‘stirish mexanizmi sifatida ishlaydi. Motivatsiya va ijtimoiy faollikning ahamiyati, ayniqsa nutqni rivojlantirish kontekstida, pedagogik adabiyotlarda keng ko‘lamda o‘rganilgan. Ba’zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, chet tilini o‘rganuvchilarning shaxsiy manfaatlariga moslashtirilgan sinfdan tashqari mashg‘ulotlar ularning malakasini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qo‘shiqlar, she’rlar, teatrlashtirilgan tomoshalar va multimediyalarni o‘z ichiga olgan til to‘garaklari o‘quvchilarda nutq kompetensiyasini tez egallashga yordam beradi. Milliy va xalqaro tadqiqotlar, shuningdek, tilni muloqot qilish usuli sifatida ko‘radigan kommunikativ yondashuvning asosiy g‘oyalarini o‘rgatish zarurligini ta’kidladi. Shu nuqtai nazardan, grammatik qoidalarni oddiy yodlashdan farqli ravishda, haqiqiy nutq faoliyatida amaliy qo‘llashni osonlashtiradigan yondashuvlardan foydalanish foydali natijalar beradi. O‘zbekistonda olib borilgan ba’zi tadqiqotlarda sinfdan tashqari mashg‘ulotlar chet tilini o‘rganuvchilarning muloqot ko‘nikmalarini oshirishga yordam berishi ham aniqlangan. Xorijiy manbalar interfaol usullardan foydalangan holda nutqni rivojlantirishga yordam berish samaradorligini ko‘rsatdi, jumladan, loyihaga asoslangan o‘rganish, rolli o‘yinlar va muammoli stsenariylarni hal qilish. Bu usul o‘quvchini o‘zi o‘ylashga majbur qiladi, uning muloqotda ishtirok etishiga ishonch hosil qiladi va nutq malakasini oshiradi. Shunday qilib, zamonaviy adabiyot darsdan tashqari mashg‘ulotlarni nutqni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqadi [Karimova, N., 2020: 33–39].

Ushbu tadqiqot adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish va qiyosiy tahlil metodologiyalaridan foydalangan. Biz tilshunoslik va pedagogikadagi nazariy manbalarni va ulardan hayotda qanday foydalanish mumkinligini ko‘rib chiqdik.

Biz darsdan tashqari tadbirlarning har xil turlarini, ularni amalga oshirish uchun mavjud bo‘lishi kerak bo‘lgan o‘qitish sharoitlarini va ularning orqasida turgan asosiy g‘oyalarni umumlashtirdik. Bundan tashqari, nutqni rivojlantirishda interfaol metodologiyalarning vazifasi qiyosiy ko‘rib chiqildi [Rasulova, G., 2023: 120–128].

Ma'lumotlar shuni ko‘rsatadiki, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar chet tilini o‘rganuvchilarning nutqini rivojlantirishda sezilarli natijalarga ega. Avvalo, talabalarda tilni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish kuchayadi. Ular o‘zlarini qiziqtirgan narsalarni qilish orqali muloqot qobiliyatlarini yaxshilashlari mumkin. Misol uchun, talabalar o‘yinlarda real hayotdagi muloqot stsenariylarini o‘ynash orqali tabiiy sharoitda tildan foydalanishlari mumkin. Shuningdek, til to‘garaklari darslari o‘quvchilarning boshqalar oldida so‘zlash qobiliyatini sezilarli darajada oshirgani kuzatildi. Multimedia texnologiyalaridan foydalanish til materiallarini o‘rganishni yanada qiziqarli va qiziqarli qiladi. Shu sababli, bolalar qanday qilib faol bo‘lishni, o‘zlari o‘ylashni, savollar berishni va o‘z e‘tiqodlarini qo‘llab-quvvatlashni o‘rganadilar. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning yana bir muhim natijasi o‘quvchilarni ijtimoiylashuv jarayoniga faol jalb qilishdir. Ular bir-birlari bilan tilga boy muhitda muloqot qiladilar va loyihalar ustida birgalikda ishlaydilar. Bu jarayon ularning muloqot madaniyatini shakllantiradi, bu ularga muloqot qilishda yaxshiroq bo‘lishga yordam beradi. Maktab o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish metodikasi. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 60–66].

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar chet tilini o‘rganuvchilarning nutqini rivojlantirish uchun ajoyib vositadir. Ammo bu protsedura yaxshi ishlashi uchun bir nechta narsalarni qilish kerak. Eng avvalo, mashg‘ulotlar o‘quvchilarning yoshi va qiziqishlariga mos bo‘lishi kerak. Shuningdek, interfaol texnologiyalarni, loyiha ishlarini, bahs-munozaralarni va rolli o‘yinlarni o‘qitish uslubingizga ko‘p kiritsangiz yaxshi bo‘ladi. Munozara davomida ma'lum bo‘lganidek, odamlar nazariyani ham, amaliyotni ham o‘rgansa, nutqni rivojlantirish yaxshiroq ishlaydi. Talabalar o‘rganganlarini haqiqiy suhbatlarda qo‘llash orqali nutq qobiliyatlarini oshiradilar. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda multimedia va axborot texnologiyalaridan foydalanish ham o‘quvchilarni til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Suhbat, shuningdek, o‘qituvchining maktabdan tashqari mashg‘ulotlarda qanchalik muhimligini ko‘rsatadi. Bu talabalarni qattiq ishlashga undash, ularning faolligiga ishonch hosil qilish va sinfni qulay joyga aylantirishning muhim jihatidir. Shunday qilib, bunday tadbirlarni rejalashtirishda o‘qitish qobiliyati, yangi g‘oyalar va ijodkorlik juda muhimdir [Xudoyberdiyeva, D., 2022: 70–77].

Xulosa qilib aytish mumkinki, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar chet tilini o‘rganuvchilarning lingvistik o‘sishiga sezilarli hissa qo‘shadi. Ular o‘quvchilarga o‘rganganlarini real hayotda qo‘llashga, muloqot madaniyatini shakllantirishga va til o‘rganishga qiziqishini oshirishga yordam beradi. Ushbu jarayonni yaxshi bajarish uchun siz yangi g‘oyalarni, interaktiv texnologiyalarni va bolalarni qiziqtiradigan tadbirlarni o‘z ichiga olishingiz kerak. Natijada o‘quvchilar

muloqot qilish qobiliyatini yaxshilaydi va jamiyatda yaxshi gapira oladigan va tinglay oladigan inson bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva, Q. (2021). Chet tilini o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish metodlari. Toshkent: Fan va texnologiya, 45–52-b.
2. Alimova, M. (2022). O‘zga tilli o‘quvchilarda nutq faoliyatini rivojlantirishning innovatsion usullari. Toshkent: Noshir, 88–94-b.
3. Karimova, N. (2020). Til o‘rgatishda darsdan tashqari mashg‘ulotlarning o‘rni. Samarqand: SamDU nashriyoti, 33–39-b.
4. Rasulova, G. (2023). Pedagogik texnologiyalar asosida chet tilini o‘qitish samaradorligi. Toshkent: Ma’rifat, 120–128-b.
5. Umarova, S. (2021). Maktab o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish metodikasi. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 60–66-b.
6. Xudoyberdiyeva, D. (2022). Interaktiv mashg‘ulotlar orqali nutqiy kompetensiyani shakllantirish. Toshkent: Yangi asr avlodi, 70–77-b.

MULTILINGUALISM AND BILINGUALISM IN TURKIC-SPEAKING COUNTRIES: CONTEMPORARY CHALLENGES AND DEVELOPMENT PROSPECTS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ORAI4185

Muratova Ademi Shyngyskyzy

1st-year Master’s student, specialty

“Foreign Language: Two Foreign Languages”

Shakarim University

moon_light97@bk.ru

Annotatsion. *This article analyzes the phenomenon of multilingualism and bilingualism in Turkic-speaking countries, where the coexistence of national, regional, and international languages has historically developed. It examines the current challenges related to the preservation of ethno-cultural identity and integration into the global educational and communication space. Special attention is given to the sociolinguistic processes in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Azerbaijan, and Turkey, as well as the specifics of the interaction between Turkic languages and Russian, English, and other global languages. The paper presents the opinions of researchers on language interference, sociolinguistic dynamics, and the prospects of bilingual education. It concludes that there is a need for a comprehensive language policy aimed at preserving national languages and developing a multicultural personality.*

Keywords: *multilingualism, bilingualism, Turkic-speaking countries, language policy, interference, education, globalization.*

Despite the common origin of their languages, Turkic-speaking countries have a wide variety of language policies and educational strategies. Historically, these countries have experienced a multilingual situation, with Russian, English, and, in some cases, Arabic, Persian, and other languages being actively used alongside their native Turkic languages. In the context of globalization, the language situation has become particularly relevant as national states strive to preserve their identities while also integrating into the global community.

The problems of multilingualism are discussed in the works of many researchers, as they affect not only the linguistic sphere, but also a wide range of sociocultural, pedagogical, and psychological aspects. As noted by E. G. Azimov and A. N. Shchukin, even the linguistic and pedagogical terminology used to

describe the processes of language interaction already demonstrates certain difficulties. These difficulties are related to the fact that researchers use different approaches to defining the concepts of "multilingualism," "bilingualism," "interference," and "language environment," as well as to their correlation in educational practice. Azimov and Shchukin emphasize the need to systematize the terms used so that they are clear to both researchers and practitioners in the field of foreign language teaching [1, 12]. Without such systematization, it is impossible to build a unified conceptual framework that would allow for an objective analysis of the processes of linguistic interaction in different countries, including the Turkic-speaking world.

Special attention in the study of multilingualism is paid to the phenomenon of linguistic interference. According to I. I. Arbuzova, interference occurs whenever different linguistic systems collide in the learner's mind, and this process can have both positive and negative consequences [2, 145]. On the one hand, interference is an obstacle: errors caused by the influence of the native language hinder the accurate acquisition of a foreign language. On the other hand, it can become a resource if the teacher knows how to use the similarities and differences between languages to facilitate the learning process. Thus, interference has a dual nature: it can both slow down and speed up the learning process, depending on how the teaching process is organized. This duality makes the study of bilingualism in Turkic-speaking countries particularly relevant. Here, the interaction of languages has a historical background: Turkic languages have been in contact with Russian, Arabic, Persian, and later English for centuries. As a result, a significant portion of the population has developed the ability to switch between multiple language codes depending on the situation. However, this presents a risk: if the interference becomes uncontrolled, national languages may lose their stability and be replaced by more prestigious global languages. On the other hand, if bilingual education is properly organized, this same interference can become a powerful resource for cognitive development and cultural enrichment. This is why modern researchers consider it necessary to develop a holistic approach to the problem of multilingualism. This approach should take into account not only linguistic specifics, but also cultural, social, and educational factors. In Turkic-speaking countries, this approach will not only help to preserve national languages, but also turn bilingualism into a tool for integration into the global space, without losing ethno-cultural identity.

One of the main problems of the modern multilingual space is language interference, which inevitably occurs in conditions of close contact between national and global languages. In Turkic-speaking countries, it takes on a special significance, as there has been a historical coexistence of Turkic languages with

Russian, and in recent decades, with English. In such conditions, national languages are constantly under pressure: they lose their positions in education, science, and the media, as well as in everyday communication among young people, who often switch to more prestigious languages. E. Jeranowska-Gronczewska, in her research on Russian-Polish interference, emphasized that the contact between a native and a second language always leads to a redistribution of semantic structures and changes in the thinking of native speakers [3, 17]. This conclusion is also valid for Turkic sociolinguistic realities, where similar processes can be observed in the relationship between Kazakh and Russian, Kyrgyz and Russian, and Azerbaijani and English. For example, in Kazakhstan, the influence of Russian has become so strong in the urban environment that many Kazakh speakers use mixed constructions, borrow vocabulary, and modify their phonetic features, resulting in a hybrid form of speech. In Kyrgyzstan, the situation is similar: the Russian language continues to play the role of a language of interethnic communication, and this leads to an increasing number of transliterations from Russian to Kyrgyz in the oral and written speech of students. In Azerbaijan, the interference manifests itself differently: the growing influence of the English language leads to an active penetration of Anglicisms into professional, business, and even everyday vocabulary. These processes pose a challenge to national identity, as language interference not only changes grammatical and lexical norms, but also forms new cognitive models among native speakers. On the one hand, it facilitates the acquisition of foreign languages, accelerates adaptation to globalization, and makes communication more flexible. On the other hand, excessive penetration of foreign structures can weaken the position of national languages, deprive them of their functional completeness, and reduce their prestige. This is the paradox of interference: it is both a threat and an opportunity. If language policy and education are focused on using interference as a tool for developing a bilingual personality, its negative impact can be minimized. However, in the absence of control and support for native languages, there is a risk of their gradual displacement from important areas of public life. This is why the problem of interference is particularly acute today and requires comprehensive consideration in both academic and practical educational policies.

The sociolinguistic situation in Central Asia is complicated primarily by the fact that bilingualism here is mostly asymmetrical, with one language having a higher level of prestige, functionality, and social opportunities than the other. In the post-Soviet space, the dominance of the Russian language is particularly noticeable: it remains the leading language in the fields of science, education, medicine, the legal system, and mass communications, which limits the functional capabilities of national languages. E. D. Artyomenko, analyzing the dynamics of

Khakass-Russian interaction, emphasized that the persistent leadership of the Russian language in official spheres is gradually pushing the national language to the periphery and may eventually threaten its full-fledged preservation [4, 296]. These findings can be easily extrapolated to the Kazakh language, which, although it has the status of a state language, has yet to establish a strong presence in all areas of business and academic communication. In Kazakhstan's cities, the Russian-speaking environment often remains the primary language for conducting business and official interactions, creating a significant imbalance between the symbolic status and the actual practice of using the Kazakh language. Similarly, in Kyrgyzstan, the Kyrgyz language holds the status of a state language, but Russian has official recognition and is widely used in parliamentary proceedings, education, and the media. Uzbekistan is taking active steps to strengthen the role of the Uzbek language, but Russian still holds a significant position in the fields of science and diplomacy, while English is gradually gaining influence in education. The asymmetry in bilingualism is also reflected in everyday speech: many young people are fluent in two languages, but they prefer Russian or English for their professional self-realization, considering them more promising for career growth. This situation creates a kind of "dual reality": on the one hand, national languages are officially supported and declared as the foundation of cultural identity; on the other hand, their actual role in key areas of public life remains limited. In the long term, this could lead to the consolidation of national languages only in the domestic and cultural spheres, while strategic areas are increasingly dominated by global and regional languages. To address this threat, a consistent language policy is needed that focuses not only on formalizing the status of national languages but also on expanding their functional use. Without this, asymmetric bilingualism will persist and deepen, reducing the chances of national languages to fully develop in the 21st century.

W. Weinreich rightly emphasized that language contacts are a natural and inevitable element of the historical development of peoples [5, 30]. However, in his opinion, it is a competent language policy that determines whether bilingualism will become a factor of development or a threat to ethnic identity. This thesis is especially relevant in modern Turkic-speaking countries, where language policy is directly related to nation-building processes.

The prospects for development are primarily related to educational policy. Kazakhstan is implementing a trilingual model that includes Kazakh, Russian, and English. This approach aims to simultaneously strengthen the status of the national language and enhance the competitiveness of young people on a global scale. Experience has shown that well-organized bilingual education can contribute to the development of cognitive abilities. According to O. A. Gnatyuk, grammatical

interference in bilingualism not only presents challenges but also presents opportunities for the development of new language competencies [6, 67]. That is why bilingualism should not be perceived as a threat, but rather as a resource. In addition, the prospects are related to digitalization. The creation of online courses, mobile applications and digital libraries in Turkic languages will expand the scope of their use and make them attractive to young people. Interstate educational projects (for example, within the framework of the Organization of Turkic States) can contribute to the formation of a unified cultural and linguistic space where the preservation of national languages will be combined with openness to world languages.

In conclusion, multilingualism and bilingualism in Turkic-speaking countries are a complex and multifaceted process. On the one hand, they pose risks of interference and a decline in the status of national languages, but on the other hand, they offer ample opportunities for cultural and educational development. The current challenges lie in finding a balance between preserving ethno-cultural identity and integrating into the global community. Research findings suggest that bilingualism can be an effective tool for fostering a multicultural personality, provided that a well-thought-out language policy is implemented. The focus on national languages, the development of bilingual education, and the active use of digital technologies should be the main areas of strategy in Turkic-speaking countries. This is the only way to ensure the sustainable development of the language situation and preserve the rich heritage of the Turkic peoples in the 21st century.

Literature

1. Azimov E. G., Shchukin A. N. Problems of Lexicographic Description of Linguodidactic Terminology // Issues of Lexicography. – 2018. – No. 14. – Pp. 5–23. DOI: 10.17223/22274200/14/1
2. Arbuzova I. I. Language Interference and Its Consideration in Teaching the Topic “Russian Spatial Prepositions” to a Foreign Audience // Bulletin of Tyumen State University. – 2013. – No. 1. – Pp. 143–150.
3. Jeranowska-Gronczewska E. Russian-Polish lexical and semantic interference (based on the written and oral speech of Poles and St. Petersburg residents of Polish origin in St. Petersburg): Abstract of the thesis. ... Candidate of Philology. – St. Petersburg, 2004. – 24 p.
4. Artyomenko, E. D., and Bub, A. S. Dynamics of the Sociolinguistic Situation of the Khakass-Russian Language Interaction in Southern Siberia. Rusin, 2019, no.

56, pp. 294-311. DOI: 10.17223/18572685/56/18. – Issue 6: Language contacts. – M.: Progress, 1972. – pp. 25-60.

6. Gnatyuk O. A. Grammatical interference in Russian-Spanish bilingualism // Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Linguistics. - 2014. – No. 3. – pp. 64-69.

**ONA TILI DARSLARIDA INTERAKTIV RAQAMLI RESURSLARNI
TATBIQ ETISHNING DIDAKTIK QULAYLIGI
THE DIDACTIC EASE OF IMPLEMENTING INTERACTIVE
DIGITAL RESOURCES IN NATIVE LANGUAGE CLASSES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VCJB1621

Umurzakova Zuxraxon Yusupjon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti magistranti*
zuxraxonumurzakova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada elektron doskalar, raqamli vositalar orqali ona tilini samarali tashkil etish bo‘yicha ilmiy nazariy qarashlar bayon etilgan. Shuningdek, lingvistik bilimlarni rag‘batlantirish borasidagi amaliy ko‘nikmalar haqida fikrlar taqdim etilgan. Ma‘lumotlarning ishonarliligi va ilmiy asoslanganligi bo‘yicha xalqaro izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarning faktli munosabatlari didaktik tomondan tahlil qilib boriladi. Raqamli ta‘minotning afzalligi ta‘lim muhitidagi ta‘sirchanlikni ifodalab, baholab bera olinadi.

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiyalar, ona tili ta‘limi, tilga yondashuv, o‘quvchi faolligi, pedagogik modernizatsiya, Web 2.0 imkoniyatlari, onlayn platforma.

Annotation. This article presents scientific theoretical views on the effective organisation of the mother tongue through electronic cards and digital tools. It also offers ideas on practical skills for developing language knowledge. The factual relationships of researchers conducting international studies on the reliability and scientific basis of knowledge are analysed from a didactic perspective. The advantage of digital presentation can be expressed and evaluated in terms of effectiveness in the educational environment.

Keywords: innovative technologies, mother tongue education, language approach, student activity, pedagogical modernisation, Web 2.0 opportunities, online platform.

Axborot texnologiyalaridagi keskin yangilanishlar ta‘lim tarmoqlariga ham samarali jarayonlarni tadbiq etishga imkoniyatlar yaratib berdi. Natijada, yangicha ta‘lim tizimi ushbu taraqqiyot unsurlari asosida rivojlanib bormoqda. Prezidentimizning olib borayotgan yangicha tizimlariga ko‘ra: ta‘lim tizimidagi islohotlar maqsadi axborot kommunikativ va ilg‘or o‘quv texnologiyalar, modullashtirilgan hamda zamonaviy ta‘lim usullari yordamida yoshlarni ma‘naviy-axloqiy takomilga yetkazish, yot mafkuraviy ta‘sirlardan himoyalovchi g‘oyaviy immunitet hosil qilish va o‘qitish samaradorligini ta‘minlashga qaratilgan [Mirziyoyev, 2020: PF-6097-sonli Farmoni]. Prezidentimiz raqamli taraqqiyotni ko‘zda tutib muhim vazifalarni ta‘kidlamodalar. Mening fikrimcha, ta‘lim

jarayonini raqamlashtirish usullari bilan boyitish bugungi kunning hal qilinishi lozim bo‘lgan masalasidir.

Ushbu maqola ona tili darslarida qanday qilib texnologik usullar asosida samaradorlikni oshirib borish kerakligini o‘rganib boradi. Shuningdek, ta’lim olish jarayonida o‘quvchilarga foydali jihatlarini va amaliy qo‘llash yo‘llarini nazariy jihatdan tadqiq qilib boriladi.

Ilmiy tadqiqotdagi kuzatuvlarga ko‘ra, Kjällander va Moinian amaliy faoliyatida shunday fikrlarni ta’kidlaydiki, interfaol raqamli resurslarning ona tilidagi ta’limga integratsiyalashuvi didaktik qulaylikni oshirish va ta’lim natijalarini yaxshilash salohiyati tufayli akademik e’tiborni o‘ziga tortmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erta bolalik davrida ona tilini o‘rgatishda raqamli texnologiyalardan foydalanish savodxonlik ko‘nikmalari to‘liq shakllanmasdan oldin ham o‘quvchilarning ishtirokini sezilarli darajada rag‘batlantiradigan ko‘p hissiy va qiziqarli o‘quv muhitini ta’minlaydi [Kjällander va Moinian, 2014:22]. Tadqiqotchi K.Mavlonovanning tajribalarida ona tili ta’limiga antroposentrik yondashuv jarayonida raqamli ta’lim vositalarining o‘rni xususida yoki o‘quvchilarda matnni o‘qib tushunish malakasini shakllantirishda axborot texnologiyalarinig ahamiyati kabi masalalar yoritiladi [Mavlonova, 2020:149-150].

McCormick va Scrimshaw raqamli planshetlar va multimodal vositalar bilan qo‘llab-quvvatlanadigan ushbu multisensorli yondashuv o‘qituvchilarga o‘quv jarayonini hujjatlashtirish va uni ota-onalar va o‘qituvchilar bilan hamkorlikda baham ko‘rish imkonini beradi, shu bilan jamiyatga yo‘naltirilgan ta’lim madaniyatini yaratadi deya ta’kidlaydi [McCormick va Scrimshaw, 2001:15]. Ilmiy izlanish olib borayotgan ilm egalari ham mediali material orqali darslarni mazmunli olib borilishi muhimligini va buning uchun o‘zlarini rivojlantirib borishlari kerakligi haqidagi fikrlarni targ‘ib qiladilar. Raqamli resurslarning ta’lim jarayonidagi tutgan o‘rni haqida Sügümlüning izlanish olib borishiga ko‘ra: Web 2.0 vositalaridan foydalangan holda boshqotirmalar, testlar, taqdimotlar va animatsion vizuallar kabi turli xil tarkiblarni yaratish mumkinligini ta’kidlaydi. Bunday raqamli kontent samarali ona tilini o‘qitish uchun zarur bo‘lgan o‘qish, yozish, tinglash va gapirish kabi to‘rtta asosiy til ko‘nikmalarini har tomonlama qamrab oladi [Sügümlü, 2023: 697].

Bundan tashqari, Genisning rekordlar jurnalida ham IT texnologiyalarini qo‘llashdagi afzalliklar haqida: raqamli tillarni o‘rganish resurslaridan foydalanish madaniy merosning mavjudligi va saqlanishini oshiradi. Raqamli arxivlar va ilovalar til va madaniy merosni saqlashga yordam beruvchi interaktiv, kontekstga boy kontentni taqdim etish orqali yo‘qolib ketish xavfi ostida turgan va ozchilik tillarini qo‘llab-quvvatlaydi deya fikr beriladi. [Geniusjournals.org, 2023: 68]. Shu jumladan, Abdulkhayeva qayd etishicha, ushbu zamonaviy texnologiyalar pedagogik moslashuvchanlikni ta’minlaydi va o‘qituvchilarga tarkibni turli o‘quvchilar ehtiyojlari va madaniy kontekstlarga moslashtirishga imkon berishini nazarda tutadi [Abdulkhayeva, 2023: 4].

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, Janjićning tasdiqlashicha raqamli vositalardan foydalanadigan sinflarda an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan talabalarning

faolligi 35% gacha va tilni bilish ko‘rsatkichlari 25% gacha yaxshilangan. Bu raqamli resurslarning pedagogik ahamiyatini kuchaytiradi. Prognoz qilinayotgan tendentsiyalar shuni ko‘rsatadiki, 2030 yilga kelib, dunyo bo‘ylab ona tili sinflarining 70% dan ortig‘i o‘rganish tajribasini individual ehtiyojlarga moslashtiradigan sun‘iy intellekt va to‘ldirilgan reallik texnologiyalaridagi yutuqlarga asoslangan interaktiv raqamli resurslarni o‘zlashtiradi [Janjić, 2025: 5].

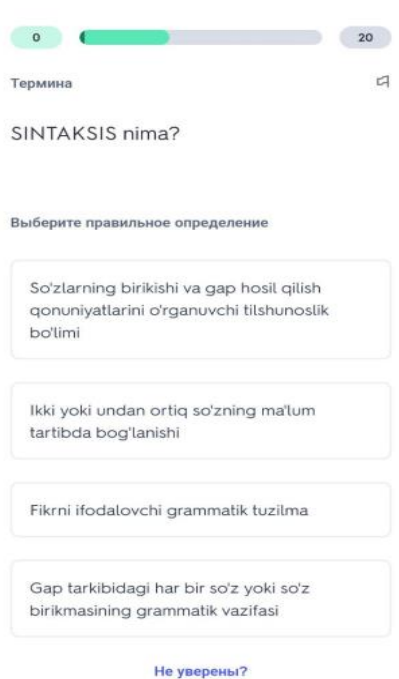
Adabiyotlar tahliliga ko‘ra yondashadigan bo‘lsak, o‘quv jarayonlariga mediali ta’lim vositalarni olib kirishga bo‘lgan ehtiyoj anchagina qulayliklarni yaratib berishi mumkinligini idrok etish mumkin. Eng avvalo, ushbu jarayonda o‘qituvchining pozitsiyasini belgilab olinishi lozim. O‘quv muhitida ta’lim beruvchining rivojlantirilgan, hozirgi zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan har tomonlama mustaqil foydalana olishi didaktik jarayonni qo‘llab-quvvatlaydigan muhim unsurlardan biri hisoblanadi. Elektron dasturiy ta’minot globallashtiruvchi vaqtida:

- o‘quvchilarga informatsiyalarni keng ko‘lamda yoritib bera oladigan usul sifatida;

- o‘quv resursini takomillashtirib ishlab chiqib beradigan vosita sifatida;

- ilg‘or pedagogik shart-sharoitni shakllantirib beradigan usul demakdir.

Dasturiy texnologiyalar va platformalardan erkin foydalana olish eng muhim masala bo‘lmog‘i darkor. Ushbu vositalarni ona tili darslarida amalda tatbiq etish dars sifatini yuqori saviyada tashkil etishga olib keladi. Bilim olish jarayonini interaktiv hamda maqsad sari yo‘naltirilgan keng imkoniyatlarni taqdim etish uchun qulay sharoitlarni yaratib beradi. Innovatsion texnologiyalar ona tili darslarini targ‘ibot etishda estetik go‘zallikni yorqin ifodalarda aks ettiribgina qolmasdan, bunga qo‘shimcha ravishda, ta’lim oluvchilarda mustaqil ishlay olish ko‘nikmalarini ham shakllantirib beradi.

1-rasm

2-rasm

O‘quvchilarga integrativ yondashuv asosida qiziqarli ma’lumotlarni taqdim etish orqali, ulardagi tinglab tushunish, ma’lumotlarni o‘qib qayta ongida shakllantirish hamda xotira salohiyatini oshirish orqali dars sifatini nazorat qila olish mumkin. O‘quv muhitida til o‘rganuvchilarning diqqatini jalb qila olish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shunga muvofiq ravishda, darsda multi media vositalaridan qiziqarli matnlarni taqdim etish orqali o‘quvchi ruhiyatini jalb qila olishga erishiladi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, elektron texnologiyalardan, jonli platformalardan foydalanish har tomonlama yuksak natijalarni targ‘ib qila oladigan vosita hisoblanadi. Ular orqali qiziqish uyg‘otish, ona tilining lingvistik bilimlarini o‘zlashtira olish, uyga vazifalarni mustaqil ravishda bajarish, loyiha ishlarida ko‘maklashadigan, vaqtni mazmunli va bilim olishga boy eta oladigan usul deb qarash lozim. Shuningdek, tarbiyaviy jihatdan yaxshi maqsadlarda foydalanilsa, o‘zining ijobiy natijalarini namoyon etadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston sharoitida raqamli texnologiyalarning til ta’limida tutgan o‘rnini o‘rganish borasida qilingan ilmiy izlanishlar bir muncha sanoqli va kam o‘rin egallamoqda. Ushbu ilmiy tadqiqot ishimni ayni shu maqsadni nazarda tutgan holatda chuqurroq olib borishni ko‘zda tutganman.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni. 2020-yil 29-oktyabr.
2. Kjallander, Susanne, and Nazanin Moinian. 2014. “Mother tongue language teaching with digital tablets in early childhood education.” *Journal of Early Childhood Research* 22 (2): 15-27. <https://www.hekupu.ac.nz/article/mother-tongue-language-teaching-digital-tablets-early-childhood-education-question-social>
3. Mavlonova K. O‘quvchilarda matnni o‘qib tushunish malakasini shakllantirish. Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti. *Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. – Toshkent, 2020. – B.149-150.
4. McCormick, Richard, and Peter Scrimshaw. 2001. “Integrating ICT in the Mother Tongue Curriculum.” *Educational Technology Research and Development* 15 (4): 10-20. <https://www.hekupu.ac.nz/article/mother-tongue-language-teaching-digital-tablets-early-childhood-education-question-social>
5. Съгъмль, Ёмтмъгъльм. 2023. “Developing Digital Content Production Skills for Mother Tongue Teaching.” *International Journal of Contemporary Educational Research* 697. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1407244.pdf>
6. Geniusjournals.org. 2023. “The Role of Modern Technologies in Teaching the Mother Tongue.” *EJLat Journal* 68. <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/download/5123/4304/4998>
7. Musharraf, Abdul. 2023. “The Role of Didactic Methods in Mother Tongue and Reading Literacy Classes.” *Academic Journal of Language Teaching* 4 (1): 3-12.

<https://media.neliti.com/media/publications/600475-the-role-of-didactic-methods-in-mother-l-f03aab13.pdf>

8. Janjić, Petar. 2025. “Digital language learning resources: analysis of software and apps for second language learning.” *Frontiers in Education* 10 (3): 1-20. <https://www.frontiersin.org/journals/education/articles/10.3389/feduc.2025.1532802/full>

TILSHUNOSLARGA BOG‘LAB BERILGAN TOMORQA...

A HOME RELATING TO LINGUISTS...

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HJBV4947

Maxmudjonova Nargizaxon Muxammadjon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tiliga xos ba’zi so‘z, ibora va birliklar xususida so‘z yuritilgan bo‘lib, ularning ishlatilishi, kelib chiqishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘zgarishga uchragan shakllarning ba’zilari tahlil doirasiga tortildi.

Kalit so‘zlar: til va tafakkur, tarixiy taraqqiyot, so‘z etimologiyasi, taqlid so‘zlar.

Annotation: This article discusses some words, phrases and units specific to the Uzbek language, and some of their usage, origin and forms that have changed in the process of historical development are included in the scope of analysis.

Keywords: language and thought, historical development, word etymology, imitative words.

Bugungi kunda dunyo miqyosida yetti mingdan ziyod til mavjud ekanligi aytiladi. Tillarning miqdori turlicha aytiladi, ba’zi manbalar adabiy me’yorlariga ega, mutaxassislar tomonidan qonun-qoidalari ishlab chiqilgan tillarni inobatga olsa, ba’zilari til shevalarini ham hisobga kiritadi. Hech ularning aksariyati bir-biriga o‘xshash, shu barobarida farqli ekanligiga e’tibor berib ko‘rganmisiz? O‘xshash jihatlari borligiga asosiy sabab barcha mavjud tillar kishilik jamiyati taraqqiyotiga, aniqroq qilib aytganda, olam, odam va jamiyatni ifoda etishga xizmat qiladi. Tillarning tasvirlash va ifoda etish predmeti, obykti bitta. Ta’lim, kundalik-maishiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayot deyarli farqlanmaydi, faqat ularga nisbatan munosabat, qarash turlicha bo‘lishi mumkin. Farqli jihatlari esa til egalarining tabiati, ijtimoiy, madaniy turmush tarzi, urf-odatlarini, dini, yashash hududi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilida sho‘x, to‘polonchi bolalarga, ayniqsa, o‘g‘il bolalarga nisbatan: “Qachon bu bola tinch yuradi, sho‘xlik qilmaydi?” degan hazil aralash savolga: “Uxlaganida”, deya javob berish holati kuzatiladi. Ingliz xalqi ham xuddi shu tarzda javob berar ekan:

Billy-Jo and Joby-Lee-

Naughty twins, the age of three

Visitors say, “Aren’t they sweet?”

I say, “ Yes, when they are asleep!” [Hocking: 5.2009: 99]

Endi birgina shu holatda ikki millat tafakkuridagi farqlarni ko‘rib o‘taylik (Til va tafakkur bir-biriga uzviy bog‘liq, inson tili orqali, til birliklaridan foydalangan holda tafakkur qila oladi, uning taffakuri esa tilida namoyon bo‘ladi). Ular uch yoshli bolaga odobsiz, tarbiyasiz ma‘nosini bildiruvchi “naughty” so‘zini qo‘llagan. Ammo bizda bu so‘z kattaroq yoshdagi bolalarga nisbatan ishlatiladi. Chunki kichik yoshdagi bolalar qanchalik qaysarlik, tarbiyasizlik qilishmasin, ularning injiqligi erkalik, yosh bolalik xarakteriga yo‘yiladi. Aksincha, dashnom bergan kattalarning o‘zi baloga qoladi. Negaki azaldan o‘zbek xalqida “Bolaning ko‘ngli podsho”, “Besh yoshgacha bola podshoh” bo‘lib kelgan.

O‘zbek tili nihoyatda boy til, ayniqsa, undagi maqol, matal, iboralarning rang-barang tovlanishi, chuqur ma’noga egaligi yaqqol ajralib turadi. Ammo tilda tarixiy taraqqiyot jarayoni natijasida ma’nosi o‘zgarib ketgan birikmalar ham ko‘p uchrab turadi (Til hamisha o‘shish-o‘zgarish holatida bo‘lgan dinamik jarayonligi uchun bunday holatlar dunyo tilshunosligida odatiy hol sifatida qabul qilinadi). Tilimizda kinoya-kesatiq mazmunida ishlatiladigan “tuya hammomni orzu qilibdi” birikmasi mavjud. Bir qarashda ma’noda hech qanday g‘alizlik kuzatilmaydi. Ammo til birliklariga sinchiklab e’tibor berilsa, mazmuniy mutanosiblik anglashiladi: “tuya”, “hammom”, “orzu qilmoq” so‘zlari orasida “hammom” ning ortiqchaligi seziladi. *Tuya cho‘l sharoitida yashash uchun juda yaxshi moslashgan. Oyoq ostida qalin qadoq bo‘lganligi uchun quyosh qizdirgan qumda bemalol yuraveradi... Tuya ovqat tanlamaydi* [У ким бу нима, I, 1987, 125]. Endi shunday jonivorga hammom nega kerak? Hammom so‘zi asli boshqa so‘zning noto‘g‘ri talaffuz etilishi tufayli birikma tarkibida qotib qolmaganmikan? Maqol, matal, ibora va yuqoridagi barqaror birikmalardagi tarkib o‘zgartirilmaydi, bo‘laklarga ajratilmaydi, chunki ular nutq momentiga tayyor holda olib kiriladi. Tuyaning hammomni orzu qilishi har tomonlama tahlil etilganda ham, ular o‘rtasida assotsiativlik mavjud emas. *Hammom [a, cho‘milish joyi, vanna] Cho‘milish, yuvinish uchun issiq va sovuq suvlari, bir necha issiq va sovuq xonalari bo‘lgan maxsus bino* [O‘TIL, 311]. Odatda, hammomdagi suv isitiladi hamda bu joy insonlar uchun mo‘ljallanadi. Hayvonning o‘zini hammomda yuvishi esa mantiqdan emas. Buning uchun atrofi keng, ochiq suvli joy bo‘lishi kerak. Egasi tomonidan bu ish qilinishi mumkin, biroq yuqorida aytilgan joyda emas. Bunda hammom so‘zi hammolga almashtirilsa, jumboqning yechimi aniqlanadi. Arab tilida “- ”فعلfaala” vaznida bo‘lgan “- ”حمل “hamala” fe’li “ko‘tarmoq”, “tashimoq” [Хасанов, Абзалова, 2016: 111] ma‘nosini anglatadi. Bu so‘zdan faalun vazni orqali shaxs oti yasalganda “hammolun”, ya’ni “tashuvchi”, ko‘taruvchi” ma‘nosini bildiruvchi so‘z yuzaga keladi. Fikrimizni davom ettiradigan bo‘lsak, tuyalar, asosan, transport vositasi sifatida xizmat qilib, ulardan aholi yuk tashishda foydalangan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, tuya o‘zining o‘rniga yuk tashib beradigan insonni, hammolni orzu qiladi. So‘zlardagi o‘zgarish distant assimilyatsiya hodisasi tufayli sodir bo‘lgan bo‘lishi mumkin: hammo-l, hammo-m tarzida, ikki so‘zning tovush kombinatsiyasi va ketma-ketlik

tartibi deyarli bir xil. Demak, tuya hammomni emas, hammolni orzu qilar ekan. Taraqqiyot bosqichlaridan o‘tish jarayonida asl mohiyatidan uzoqlashgan o‘zgarishlar tufayli jamiyat lingvistikasiga nisbatan salbiy munosabat bildirmaslik kerak. Aksincha, individual shaxs sifatida har bir til egasi o‘z nutqiga, nutqiy faoliyatida tinglovchiga yetkazayotgan axborotiga til himoyachisi ekanligini unutmagan holda mas’uliyat bilan yondoshmog‘i kerak. Aynan xuddi shunday mas’uliyatni to‘laqonli his qilgan holda Erkin Vohidov tilshunoslik borasidagi bir qator qimmatli fikrlarini “So‘z latofati” asarida bayon etgan edi.

Tilni o‘rganish jarayoni juda qiziq, inson yillar davomida qo‘llab kelayotgan so‘zining boshqa ma’nodagi birlik ekanini tushunib olsa yoki uning izohi murakkab emasligini idrok eta boshlasa, keyingi muloqotda o‘sha so‘zdan foydalanishda u bilan bog‘liq etimologiya tasavvurda jonlanaveradi. Asarda ko‘zlamoq (*Biror narsa yoki maqsadni ko‘zda tutmoq, mo‘ljallamoq va o‘shanga erishish uchun harakat qilmoq*) [<https://izoh.uz/word/ko%E2%80%98zla>], ko‘zikmoq (*Ko‘z tegishi natijasida kasalga chalinmoq*) [<https://uz.wiktionary.org/wiki/ko%CA%BBzikmoq>], ko‘zgu singari so‘zlar berilib, ularning asosi ko‘z so‘zi ekanligini aytiladi. Ko‘z nima uchun ko‘z deb nomlangani esa javobsiz savollardan biri. O‘zbek tili tarixida -z qo‘shimchasi mavjud bo‘lib, u ham egalik qo‘shimchasi, ham shaxs-son qo‘shimchasining ko‘plik hosil qiluvchi shakli hisoblangan: *kishin+iz* (bunda -ngiz shaklining qisqargan varianti ekanligi anglashib turadi), *alin+i+z* [Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov, 2008, 79, 216] kabi. Ko‘z a‘zosi juft ekanligini bildirish uchun asosga -z qo‘shimchasi qo‘shilgan bo‘lishi ham mumkin, tizza so‘zida ham shunday holat mavjud. So‘z oxiridagi unli tovush tarixiy taraqqiyot natijasida orttirilgan bo‘lishi ehtimoldan yiroq emas. Bunga misol sifatida tiz cho‘kmoq fe‘lini keltirish mumkin. Tiz cho‘kish jarayoni tizza qismini pastga tushirish bilan bog‘liq bo‘lsa ham, “tizza cho‘kmoq” deyilmaydi. Yoki oyoq bilan bog‘liq ba‘zi tushunchalarning nomlanishiga e’tibor bering: oyoq, paypoq, tuyoq. Nega ularning barchasida oxirgi ikki tovush takrori kuzatiladi? Bu so‘zlar yasalganini anglatadimi yoki tub holatida shunday takror mavjudmi? Albatta, bu jihat alohida o‘rganilishi shart deya olmaymiz, shunchaki nom ifodasida xalqning neni ko‘zlagani, qanday ma’nolarni bog‘lay olgani qiziq. Taqlid so‘zlarning nomlanishi ham o‘z qoidasiga ega: *chiqqan tovush chapillasa, chapak, qarsillasa, qarsak bo‘ladi*. Chapak chalganda chap-chapga yaqin tovush chiqishi mumkin. Ammo bu o‘rinda bir istisno holat kelib chiqadi. Ovqatni yoki iste’mol mahsulotlarini ovoz chiqarib yeyish ham chapillashga kiradi. Shuning uchun “Chapilla(t)masdan ye” deyiladi. Demak, har chapillab chiqqan tovush chapakligi e’tiborga olinsa, yeyishda ham lablar chapak chalar ekan-da. Qarsillashda ham xuddi shunday bo‘ladi. Bu yerda qarsakni kim chalayotgani, uning qaysi jinsga mavjudligi ahamiyatli bo‘lishi kerak. Odatda, erkaklar olqishi baland ovoz chiqaradi, ayollarda esa bu holat belgisi past. Biroq hozir gap bunda emas. Agar qarsillashga daraxtning qars etishi, qattiq jismning shunday ovoz chiqarishini ham ta’kidlaydigan bo‘lsak, qarsak so‘zi ham ko‘p ma’noli so‘z hisoblanadi. Taqlid so‘zlar fizik, biologik tovush va holatni nomlashga harakat qiladi. Har doim ham bu nomlar va nomlanuvchi o‘rtasida ayni

o‘xshashlik topilmaydi, chunki tilning nomlash imkoniyati har xil va dunyo miqyosida holat bir bo‘lsa-da, deyarli bir xil taqlidlarni, taqlid so‘zlarni uchratish qiyin. O‘zbek tilida hali tadqiq etilmagan, o‘rganilmagan jihatlar talaygina, ayniqsa, tilimizda 80 mingdan ortiq so‘zlarimiz mavjud, ulardan izoh talablari o‘rganilishga va keng omma e‘tiboriga havola etilishi kerak. Zero ki har bir til foydalanuvchisi o‘zi murojaat etayotgan tilni bor bo‘y-basticha his eta olsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Еркин Воҳидов. Сўз латофати. Т.: “O‘zbekiston”, 2014, 26-b.
2. Mary Bowen Liz Hocking, English world, pupil’s book 5.2009, 99 pages.
3. Миркобил Хасанов, Муборак Абзалова. Араб тили дарслари. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. 111 б.
4. У ким бу нима, болалар энциклопедияси 1-жилд, Тошкент-1987, 125 б.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 311 bet.
6. G‘.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2008, 79-b, 216-b.
7. <https://izoh.uz/word/ko%E2%80%98zla>.
8. <https://uz.wiktionary.org/wiki/ko%CA%BBzikmoq>.

III SHO‘BA. MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI

O‘ZBEK SAYILLARI VA AYRIM TURK BAYRAMLARINING ETNOLINGVISTIK HAMDA LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI ETHNOLINGUISTIC AND LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF UZBEK FESTIVALS AND SOME TURKISH HOLIDAYS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AXSG5535

Uluqov Nosirjon,

Namangan davlat universiteti

o‘zbek tilshunosligi kafedrası professori,

filologiya fanlari doktori

onomastika@mail.ru

Solixodjayeva Xavasxon,

o‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Onomastikada bayram, festival, xotira kunlari va mana shunday marosim hamda tadbirlarning atoqli nomlari majmui geortonimiya hisoblanadi. Geortonimlar sirasiga sayillarning nomlari ham kiradi. Nomoddiy madaniy merosimizning eng yashovchan, qadimiy, ardoqli va doimo har bir avlod badiiy tafakkurining sarchashmasidan quvvat olib yangilanib boradigan an‘analaridan biri xalq sayillari hisoblanadi. Ajdodlarimizning tabiat va koinot haqidagi eng qadimiy tasavvurlari, e‘tiqodiy qarashlari, dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaligi bilan bog‘liq turli xil urf-odatları, an‘anaviy xalq taqvimı amallari, serhosillik g‘oyasini o‘zida ifodalovchi agrar marosimlar zamirida yuzaga kelgan Navro‘z bayrami – yilboshi sayili, tabiatning barhayotligi to‘g‘risidagi mifologik ishonchlar asosida shakllangan Gul sayillari, Boychechak sayili, Sumalak sayili, shuningdek, hosil bayramlari va sayillari asrlar davomida an‘anaviy tarzda o‘tkazib kelingan. Xalqimiz bunday sayillarni hamisha ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylab, takomillashtirib, badiiy jihatdan sayqqallantirib, bugungi kunga qadar taraqqiy ettirib kelmoqda. Maqolada o‘zbek geortonimiyasiga mansub sayil nomlari va turk xalqining lola festivalining etnolingvistik hamda lingvokulturologik tahlili berilgan.

Kalit so‘zlar: geortonim, geortonimiya, sayil, bayram, etnolingvistik, lingvokulturologik.

Annotation. In Onomastics, the set of names of holidays, festivals, memorial days, and similar ceremonies and events is considered geortonymy. Geortonyms also include the names of walks. One of the most viable, ancient, honorable and constantly renewed traditions of our intangible cultural heritage, energized by the creative thinking of each generation, is folk walks. The Navruz holiday, which arose on the basis of the most ancient ideas of our ancestors about nature and the

universe, their religious views, various customs related to farming and animal husbandry, traditional folk calendar practices, agrarian rituals expressing the idea of fertility, arose – the New Year Walk, Gul Walk, Boychechak Walk, Sumalak Walk, as well as harvest festivals and walks formed on the basis of mythological beliefs about the survival of nature, have been traditionally held for centuries. Our people have always cherished, improved, artistically refined and developed such festivals to this day. The article presents ethnolinguistic and linguoculturological analysis of the names of festivals belonging to Uzbek geortonymy and the tulip festival of the Turkish people.

Keywords: *georonym, georonymy, walk (sayil), holiday, ethnolinguistic, linguocultural.*

Sayil so‘zi tarixiy-etimologik manbasiga ko‘ra arabcha bo‘lib, asli sayr, piyoda yurish, kezish lug‘aviy ma‘nolarini anglatadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sayil so‘zi yilning ma‘lum fasllarida o‘tkaziladigan sayr-tomoshalar ma‘nosida qo‘llanadi. O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbeklarning ham eng qadimiy davrlardan shakllana boshlangan, avloddan avlodga o‘tib, takomillashib, bebaho merosga aylangan xalq sayillari ko‘p. Sayillar xalq xayotidan mustahkam o‘rin olib, bugungi kungacha saqlanib qolmoqda.

O‘zbekiston mustaqillik erishgandan so‘ng xalq sayillari mazmunan o‘zgarib, ko‘proq milliy tus oldi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 29-dekabrda “2011-2015-yillarda madaniyat va istirohat bog‘larining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ularning faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 322-sonli qarorining 21-bandida ham madaniyat va istirohat bog‘larida “Gul sayili”, “Qovun sayili”, “Uzum sayili”, “Non sayili”, “Qovoq sayili”, “Palov sayili”, “Asal sayili” singari sayillarni o‘tkazish belgilangan.

O‘zbek xalq sayillarining eng diqqatga sazovor tomonlaridan biri ularning tabiat va mehnat bilan bog‘liqligidir. O‘zbek xalq sayillarining bir qator qadriyatlari mavsumiy mehnat faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan. Qadimdan ajdodlarimizning har bir faslga xos an‘analar tizimi shakllanib kelgan. Ular orasida erta bahorda – mehnat mavsumiga kirishdan oldin, yozda – hosil yig‘ishtirishdan avval, kuzda – hosil to‘plangandan so‘ng va qishda – dalalar “uyquga ketib” mehnatkashlarning bo‘sh vaqti ko‘payib, madaniy dam olishga bo‘lgan ehtiyoji tufayli uyushtiriladigan odat, marosim, sayil, bayramlar xalq hayotida muhim hodisa hisoblangan.

O‘zbek lingvomadaniyatida asrlar davomida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan an‘anaviy 50 dan ziyod xalq sayillari faol kuzatiladi.

O‘zbek xalqiga xos sayillarni mavzuiy jihatdan quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Gul sayillari: *Atirgul sayili, Behi guli sayili, Boychechak sayili, Chuchmoma sayili, Lola sayili, Lolaqizg‘aldoq sayili, Sunbula sayili, Gul sayili, O‘rik guli sayili, Qizil gul sayili kabi.*

2. Meva sayillari: *Anjir sayili, Anor sayili, Asal sayili, Gilos sayili, Mayiz sayili, Olma sayili, Uzum sayili, O‘rik sayili, Tut sayili* kabi.

3. Qush sayillar: *Qushlar sayili (Qushlar bayrami), Bedana sayili, Kaptar sayili* kabi.

4. Tabiat hodisalari bilan bog‘liq sayillar: *Birinchi qor sayili, Suv sayili, Qum sayili, Oqshom sayili* kabi.

5. Taom va eguliklar sayillari: *Taom sayili, Kabob sayili, Palov sayili, Sumalak sayili, Tuxum sayili, Non sayili, Asal sayili* kabi.

6. Poliz sayillari: *Handalak sayili, Qovun sayili, Tarvuz sayili, Qovoq sayili* kabi.

7. Bayramlar bilan bog‘liq sayillar: *Navro‘z sayili, Bahor sayili, Hayit sayili* kabi.

8. Muayyan shaxslar bilan bog‘liq sayillar: *Kelin sayili, Ayollar sayili, Yoshlar sayili* kabi.

Xalq sayillari ma’naviy-ma’rifiy, didaktik mohiyatga ega bo‘lib, yosh avlodni ekologik madaniyatini shakllantirish, xususan, tabiatni va uning boyliklarini qadrlash, avaylab-asrash, e‘zozlash, go‘zalliklaridan zavqlanish, mehnatni qadrlashga, insoniylikni ulug‘lashga o‘rgatadi.

Lola sayili va unga xos an’analar hozirga qadar faol yashamoqda. [Пещерева, 1927: 374-376]

O‘zbek tili geortonimiyasida sayil nomlari alohida bir guruhni tashkil etadi. Ular mavsumiy, hududiy xoslanganligi bilan xarakterlanadi. Biz yuqorida tahlilga tortgan gul bilan bog‘liq xalq sayillari mavsumiy jihatdan bahor mavsumiga, areal jihatdan ma’lum hududga xos bayramlardir.

Navro‘z sayili tabiat va jamiyatdagi yangilanishni o‘zida ajoyib tarzda ifoda etgan udumlar majmuidir. Navro‘z sayili o‘z ichiga *Qizilgul sayili* (Xorazm va Buxoro viloyatida), *Lola sayili* (Qo‘qon va Toshkent atroflarida), *Sunbula sayili* (ba’zi tog‘li tumanlarda, jumladan, Chust tumanida va boshqa hududlarda), *Boychechak sayili* kabi gul sayillarini ham oladi [Корабоев, 1991: 29-31]. Demak, *Navro‘z sayili* geortonimi lingvokulterema sifatida milliy bayram bilan bog‘liq hududiy an’analarni umumlashtirib ataydi, ifodalaydi, davrlar davomida saqlanishiga xizmat qiladi.

Navro‘z bilan bog‘liq gul sayillarining eng qadimiysi va keng tarqalgani, tarixan magik xarakterdagi *Boychechak sayili* yoki *Boychechak xabari* marosimi qadimdan o‘tkazib kelingan. Sayil davomida bolalar bir dasta bahorning ilk darakchisi – boychechakni uzun xodaning uchiga bog‘lab, uni ko‘tarib qishloq aylanganlar. Keksa va kasal odamlar bolalar olib kelgan boychechakni yuz-ko‘zlariga surtib, undan yaqinlashayotgan bahor hidini tuyganlar. Sog‘-omon Navro‘zga yetib kelganliklariga shukrona keltirib: *“Omonlik, omonlik, hech ko‘rmaylik yomonlik, yanagi yil shu kunlarga eson-omon yetaylik! Og‘irligim yerga, yengilligim o‘zimga!”*, – deya duo va ezgu niyat qilganlar.

“Boychechak sayili” yoki *“Boychechak xabari”* marosimi O‘zbekistondagi an’anaviy tarzda gul sayillarining eng qadimiysi va keng tarqalgani hisoblanadi. Zarafshon daryosi sohilida istiqomat qiluvchi aholi har yili erta ko‘klamda ilk

boychechaklar ochilishi bilanoq *“Boychechak gulgardoni”* nomli an’anaviy sayilni o‘tkazish uchun dala-qirlarga oshiqishgan. O.A.Suxareva Samarqand shahri yaqinidagi qishloqlardan birida boychechak bilan bog‘liq marosimni quyidagicha ta’riflaydi: “boychechak chiqqanligining ilk darakchilari bolalar hisoblangan. Odatda, o‘g‘il bolalar to‘p-to‘p bo‘lishib dalaga chiqishadi va qor ketgan o‘ngirlarda ochilib yotgan boychechaklarni terishadi. Ular bahor nafasi ufurib turgan boychechaklardan jajjigina guldasta yasashib, qishloqqa qaytib kelishadi va boychechak qo‘shig‘ini kuylagancha uyma-uy kirib chiqishadi. Keksalar, kasalmand kishilar boychechakni ko‘zlariga surtishib, bolalarga non, qand, shirinlik hadya etadilar” [Cyxapeva, 1986: 31-32].

O‘tmishda Markaziy Osiyo xalqlari, chunonchi, qadimgi xorazmliklar, sug‘dlar va baqtriyaliklar hayotida ham gul bayramlari eng ulug‘ tantanalardan sanalgan. Tarixiy manbalarga qaraganda, Xorazm va Buxoroda *qizilgul*, Farg‘ona vodiysi va Toshkent atroflarida *lola*, Chust va Denov tumanlarida *sunbula*, boshqa joylarda *boychechak* sayillari uyushtirilgan. Gul bayramlari dunyoda keng tarqalgan ezgu an’analardan biridir. Jahondagi bir qancha mamlakatlarda gullarga bag‘ishlangan, jumladan, Gretsiyada – *sunbul*, Yaponiyada – *xrizantema*, Fransiyada – *marvaridgul*, Hindistonda – *atirgullarga* bag‘ishlangan maxsus bayramlar mavjud. Gul bayramlarining mazmun-mohiyati bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, biroq ular o‘ziga xos usul, rang-barang shaklda, milliy va mahalliy xususiyatlar bilan uyg‘un tarzda uyushtiriladi.

O‘zbekistonda ham yangi tipdagi gul bayramlari yaxshi taraqqiy etmoqda, chunki bu yangi bayramning rivojlanishi uchun o‘zbek xalqi hayotida uzoq tarixga ega bo‘lgan, tabiat qo‘ynida o‘tkaziladigan gul bilan bog‘liq sayillar: *“Lola sayili”*, *“Sunbula sayili”*, *“Guli surx”* (*“Qizil gul”*) *sayili* kabi tarixiy va qadimiy an’analar zamin bo‘lgan.

L.A.Tulsevaning ma’lumotlariga qaraganda, Nurota qir-adirlarida gullar ochilgan mahalda *“Qizil gul sayili”*, Farg‘ona vodiysida *“Lola sayili”*, Samarqandda mevali daraxtlar, jumladan, behi gullaganda *“Behi guli sayili”*, Zarafshon vodiysida *“Boychechak gulgardoni”*, Buxoroda gullar ochilib, bulbullar sayragan vaqtda *“Gulgardoni bulbulxon”* kabi bayramlar uyushtirilgan [Тульцева, 1985: 107-108; Қорабоев, 1991: 30]. Hozirda ham bu bayramlar nishonlanadi.

Zamonaviy gul bayramlari keng ma’noda tabiat go‘zalliklarini muhofaza qilish, aholi turarjoylarini obodonlashtirish, ularni bog‘-rog‘, gulzor, chamanzorga aylantirish, ya’ni tevarak-atrofni chiroyli qilishga ko‘mak beruvchi qadriyatlardir. Gul bayramlari, gulga bag‘ishlangan shodiyonalar – go‘zallik ramzidir.

Turkiyada gul bayramlariga monand *Istanbul lola festivali (Istanbul Lale Festivali)* mashhur.

Lolalar Onado‘liga O‘rta Osiyoning Pomir tog‘i turklari tomonidan olib kelingan. Lola turk madaniyatining eng muhim timsollaridan biri hisoblanadi. Bu hududlarga birinchi marotaba lola Vizantiya imperiyasi davrida kelgan. Turk madaniyatida muhim o‘rin tutgan bu ajoyib gul XV asrning ikkinchi yarmida Avstriyaning Vena shahriga, so‘ngra Niderlandiyaga olib kelingan va shu tariqa Yevropaga tarqalgan. Gollandiyada tezda katta shuhrat qozongan lolalar Kanada

poytaxti Ottavaga olib kelingan va dunyoga mashhur bo‘lgan. Hozirda lolaning asl makoni deb yuritiladigan Gollandiyaga lolalar aynan Vizantiyadan olib kelingan.

Lolalar, asosan, XVI asrda Usmoniylar imperiyasining poytaxti Istanbulda yetishtirilgan va butun shahar bo‘ylab manzarali gullar sifatida ekilgan. Lolalarga bo‘lgan bu ishtiyoq Sulaymon shoh hukmronligi davrida keng tarqalgan bo‘lib, Istanbulda uning 800 xil tur va navlari yetishtirilgan, ularning har biri turk tilida o‘z nomiga ega bo‘lgan. Jumladan, shaharning ramziga aylangan Istanbul lolasi ham o‘sha davrda paydo bo‘lgan. XVIII asrga *Lola davri* nomi berilgan.

Lolalar festivali ko‘p asrlik urf-odatlariga hurmat belgisi sifatida Istanbul meri tomondan birinchi marta 2006-yilda o‘tkazilgan. Shundan beri Lolalar festivali turk lingvomadaniyati va geotonimiyasida alohida o‘rin tutadi. Har yili aprel oyida o‘tkaziladigan Lolalar festivali Turkiyaga ko‘plab sayyohlarni jalb qiluvchi butun jahonga ma‘lum gullar bayramiga aylangan.

Lolalar mavsumi Istanbulga bahor kelganidan darak beradi. Har yili aprel oyida shaharning eng mashhur joylari rang-barang bahor lolalari bilan burkanib, butun dunyoda yuksak qiziqish uyg‘otadi. Turkiyaning eng yaxshi landshaft dizaynerlari Istanbul aholisi va mehmonlarini lolalarning turli navlaridan tuzilgan yorqin kompozitsiyalar bilan ajablantirishga harakat qiladilar. Istanbul shahrining *Sulton Ahmad masjidi*, *Ayya Sofiya muzeylari maydoni* va bog‘larida tabiiy “lola gilam”lari mahalliy aholini ham, chet ellik mehmonlarni ham hayratga soladi. Xuddi shunday manzaralarni shahardagi *Amirg‘on bog‘i*, *Gulxona bog‘i*, *Yulduz bog‘i*, *So‘g‘anli botanika bog‘i*, *Beykoz bog‘i*, *Buyuk jomlija bog‘i*, *Kichik jomlija bog‘i*, *Fethiposho bog‘i* va *Hidiv Pavilion bog‘larida* ham kuzatish mumkin. Festivalning shukhi uning “*Istanbul lolalar bilan uchrashmoqda*” shiorida yorqin ifodalangan.

Bugungi kunda Onado‘lida ham juda ko‘p lola navlari yetishtiriladi. Eng hayratlanarlilari egilgan lola navi “Yig‘layotgan kelin” deb ataladi. Dunyo bo‘ylab boshi quyiga egilgan shu lolalarning 167 turi tarqalgan. Ulardan 20 tasi endemik bo‘lib, 43 turini Turkiyada uchratish mumkin [<https://qalampir.uz/news>].

Lola tasviri XII asrdan beri hunarmandchilikda bezak naqshlari namunasi sifatida qo‘llanila boshlangan. Bu go‘zal, betakror va rang-barang gullar Usmoniylar davrida she‘r, farmon, hikoyalar va miniatyura rasmlarining asosiy mavzusi sifatida urfda bo‘lgan. Lola naqshlari masjidlar, qabr toshlari va saroy bezaklarida, shuningdek, gilam hamda mato naqshlarida, kaftan va sep sandiqlarida, hatto, tangalar, jangovar dubulg‘alarda ham keng qo‘llangan.

Nav va xillari ko‘payib borgani sari lolalar Turkiyaning an‘anaviy ramziga aylangan va turli rangdagi lolalar turk lingvomadaniyatida turfa ma‘nolar kasb etgan. **Qizil lolalar** sevgi, **oq lolalar** esa poklik va xokisorlik, **binafsharang lolalar** olijanoblik va romantika, **sariq ranglisi** esa quvonch, **noyob qora lola pinhonlik**, **qo‘l yetmaslik**, **chiziqli lola** esa betakror go‘zallik ramzidir.

Sunbula sayili – chustliklar, qolaversa, Namangan viloyati xalqi uchun milliy qadriyat va an‘anaga aylangan marosimlardan biri. *Sunbula sayili* Namangan viloyatining Chust tumanida aprel oyining oxiri, may oyining birinchi haftasida nishonlangan. Ko‘pincha, mazkur sayil 2-may kuni o‘tkazilgan.

Geortonimning lug‘aviy asosiga e‘tibor qaratsak. *Sunbul* (a. boshq). Piyozgullilar oilasiga mansub, lola bargiga o‘xshash uzun bargli o‘tsimon manzarali o‘simlik va uning g‘uj bo‘lib ochiladigan xushbo‘y, chiroyli guli. *Sunbul*ning so‘zlashuv tilida *sumbul* fonetik varianti ham qo‘llanadi [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2023: 759]. *Sunbul*dan tashqari *sumbulsoch* o‘simligi ham bor. *Sumbulsoch* bot. Soya-salqin joylarda, suv sirqirab turadigan ungurlarda, buloqlar atrofida o‘sadigan ko‘p yillik manzarali o‘t.

Sumbulsoch ilmiy manbalarda *suvsumbul*, *zuhra sochi* ham deb ataladi. *Sumbulsoch* – chin qirqquloqlarga mansub ko‘p yillik manzarali o‘t. Atlantika okeani sohillarida, Qrim, Kavkazda, O‘zbekistonda soya-salqin joylarda, tog‘, soy bo‘ylarida uchraydi [Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004: 136].

Sunbul sayili geortonimiga ana shu soya-salqin joylarda, suv sirqirab turadigan ungurlarda, buloqlar atrofida o‘sadigan ko‘p yillik manzarali o‘tni ifodalovchi *sumbulsoch* so‘zi lug‘aviy asos bo‘lgan. *Sunbula* sayili o‘tkazilish o‘rni va tarixiga ko‘ra Namangan viloyati Chust tumanining *Sunbul siyoh ziyoratgohi*, ya‘ni agionimi bilan bog‘liq. Sayil haqida xalq orasida rivoyatlar ham tarqalgan. Ana shunday rivoyatlardan biri ziyoratgoh va *Sunbul* sayili haqidagi “*Sunbuli siyoh*” rivoyatidir.

Rivoyatda aytilishicha, Xoja Abdurahmon hazratlari mug‘lar tomonidan ta‘qibga uchrab, Qizlar buvim ko‘magida mazkur soyga kelib, Allohdan poklanish uchun panoh so‘raganlarida, parvardigorning inoyati, qudrati bilan ilohiy g‘or va uning atrofida hazratning jarohat suvlaridan *sunbuli siyoh* paydo bo‘lgan emish. *Sunbul* Qizlar buvimning soch tolalaridan yodgorlik emish. Ayrim rivoyatlarda esa *sunbul* Bibi Fotima onamizning sochlari deb talqin etiladi.

Sayilgohdagi ilohiy g‘or, uning atrofidagi gilamdek to‘shalgan *sunbulzor*, zilol suvli buloq tabiatning mo‘jizaviy in‘omlaridir [Исmoilов, Абдусаломов, 2006: 75-77]. *Sunbul* sayillarida ommaviy xalq o‘yinlari, kurash, askiya, she‘rxonlik bo‘ladi, kuy-qo‘shiqlar ijro etiladi. Mo‘tabar otaxon-u onaxonlarning pand-nasihatlarini tinglanadi. Sho‘rolar tuzumi davrida *Sunbul* sayili 1-may Mehnatkashlarning xalqaro birdamlik kuni bayrami soyasida, ya‘ni 2-may kuni nishonlab saqlab qolingani.

Farg‘ona viloyati Oltiariq tumani Do‘sti Xudo ziyoratgohida ayollar ishtirokida bahor kirib kelishi vaqtida Respublikamizning boshqa yerlarida uchramaydigan *Arg‘uvongul* yoki mahalliy aholi tilida *Guli armug‘on* deb ataluvchi sayil o‘tkaziladi. Bahorning erta yoki kech kelishiga qarab, mart yoxud aprel boshlarida arg‘uvon gulining pushti rangda ochilishi marosimiy tarzda bayram qilingan va qishloq ayollari tomonidan maxsus taomlar tayyorlangan [Аширов, 2007: 101].

Bayramlar tadqiqiga doir manbalarda gul bayramlarining quyidagi ikki turi ajratiladi:

- 1) an‘anaviy gul bayramlari;
- 2) zamonaviy gul bayramlari [Қорабоев, 1991: 93].

Gul bayramlarining har ikki turi bir-biriga uzviy bog‘liq. Bu bayramlar maqsad-mohiyatiga ko‘ra umumiy bo‘lsa-da, kelib chiqishi, nishonlanish vaqti va

shakliga ko‘ra farqlanadi. Xususan, an’anaviy gul bayramlari bahor faslida tabiiy gullar ochilgan vaqtda sayilgohlarda tabiat qo‘ynida nishonlanadi. Shuningdek, an’anaviy gul bayramlari sayillar deb atalgani holda, turli hududlarda ma’lum gulga bog‘liqligi bilan xarakterlanadi. Zamonaviy gul bayramlari XX asrning 50-yillarda shakllangan bo‘lib, yoz faslida, asosan, Namanganda avgust oyida o‘tkaziladi.

Gul sayillarini ifodalovchi geortonimlar nomlanish tamoyili va motiviga ko‘ra umumiy bo‘lib, qanday gulga bog‘liqligiga nisbat berish asosida atalgan. Bunday geortonimlarga gul nomlarini, xususan, bahoriy gul nomlarini ifodalovchi *boychechak*, *sunbul*, *lola* apellyativlari lug‘aviy asos bo‘lgan: *Boychechak sayili*, *Sunbula sayili*, *Lola sayili* kabi. Chunonchi, o‘simlik nomini ifodalovchi *sunbul* so‘zi gidronim, agionim, geortonim, qolaversa, biblionim uchun lug‘aviy asos bo‘lgan: *Sunbul buloq* (gidronim), *Sunbul mozor* (nekronim), *Sunbula sayili* (geortonim), *“Sunbuli siyoh”* (biblionim) kabi.

Ko‘rinadiki, gul sayillarini ifodalovchi geortonimlar tuzilish modeliga ko‘ra ot+ot modelida bo‘lib, gul nomi va bayram turini ifodalovchi *sayil* indikatoridan tarkib topgan: *boychechak sayili* > *Boychechak sayili*; *sunbul sayili* > *Sunbul sayili*; *lola sayili* > *Lola sayili* kabi.

O‘zbek tilida *“sunbul kabi go‘zal qiz; jozibali, yoqimtoy”*, *“xushbo‘y, guldek go‘zal qiz”* kabi onomastik ma’nolarga ega *Sunbul* // *Sumbul*, *Sunbuloy* // *Sumbuloy*, *Sunbula* kabi antroponimlar ham bor [Бегматов, 1998: 399-400].

Demak, gul nomlari *sayil* geortonimik indikator vositasida bayram nomlariga aylangan.

Gul sayillarini ifodalovchi geortonimlar o‘zbek xalqining asriy, milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlari, an’analarining mahsuli sifatida lingvokulteremalardir. Gul sayillarini ifodalovchi lingvokulteremalar o‘zbek xalqining milliy bayramlarining bardavomligini ta’minlash, avlodlardan avlodlarga yetkazish, odamlarni birdamlikka, hamkorlikka, ezguliklarga chorlash kabi madaniy, ma’naviy, estetik va gul sayillarini bir-biridan farqlash kabi lisoniy vazifalarni bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://qalampir.uz/news>
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – IV j.
3. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007.
4. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998.
5. Исмоилов М., Абдусаломов А. Тошқўрғон ва Машҳад қишлоқлари тарихидан лавҳалар. – Наманган: “Наманган” нашриёти, 2006.
6. Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
7. Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

8. Пещерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кокандского уезда // Сборник В.В.Бартольд. – Ташкент, 1927.
9. Сухарева О.А. Празднеств цветов у равнинных таджиков (конец XIX – нач. XX вв.) // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986.
10. Тульцева Л.А. Современные праздники и обряды народов СССР. – М.: Наука, 1985.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – 8-ж.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
УПОТРЕБЛЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ “OVER”, “ABOVE” И ИХ
ТАДЖИКСКИХ ЭКВИВАЛЕНТОВ**

**SEMANTIC COMPARISON OF THE ENGLISH PREPOSITIONS
“OVER” AND “ABOVE” AND THEIR TAJIK EQUIVALENTS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/WUAP9899

Мирзоджанова Малика Касимовна
кандидат филологических наук, доцент
Таджикского государственного
университета права бизнеса и политики
города Худжанда
malika0778@mail.ru

Аннотация. Настоящая статья посвящена сравнительному семантическому анализу английских предлогов “over” и “above” и их таджикских эквивалентов. В работе рассматриваются сходства и различия в значениях, функциях и контекстах употребления данных предлогов в обоих языках. Особое внимание уделяется нюансам перевода, пространственным и переносным значениям, а также грамматическим конструкциям, в которых используются эти предлоги. Анализ основан на примерах из современного английского и таджикского языков, что позволяет выявить как универсальные семантические черты, так и особенности, обусловленные типологией каждого языка. Результаты исследования могут быть полезны для лингвистов, переводчиков, а также преподавателей и изучающих английский и таджикский языки.

Ключевые слова: служебные слова, предлоги, составные предлоги, слова, сложные предлоги, пространственности, значение.

Annotation. This article is devoted to a comparative semantic analysis of the English prepositions ‘over’ and ‘above’ and their Tajik equivalents. The study examines the similarities and differences in meanings, functions, and usage contexts of these prepositions in both languages. Particular attention is paid to nuances of translation, spatial and figurative meanings, as well as the grammatical constructions in which these prepositions occur. The analysis is based on examples from contemporary English and Tajik, which makes it possible to identify both universal semantic features and language-specific characteristics determined by the typology of each language. The results of the study may be useful for linguists, translators, as well as teachers and learners of English and Tajik.

Keywords: auxiliary words, prepositions, compound prepositions, words, compound prepositions, spatiality, meaning.

Язык – это сложная, взаимосвязанная структура. Синонимия, как способ организации слов по смыслу и выбору, демонстрирует эту системность. Благодаря синонимам язык становится более компактным, понятным, гибким и способным удовлетворять любые нужды общения. Любой язык представляет собой сложную систему, части которой взаимосвязаны и взаимообусловлены. Синонимия является одним из способов системной организации языкового материала на парадигматическом и семантическом уровнях. Синонимия позволяет говорить об экономности и обозримости языкового кода и его гибкости и способности обслуживать все коммуникативные потребности людей. Синонимические ресурсы языка дают возможность для более экспрессивного общения, но в то же время создают ряд проблем отбора языковых средств для адекватного описания ситуаций, значимых для говорящих.

Синонимия тесно связана с тем, как мы называем вещи в реальном мире. У каждого предмета или явления есть много характеристик, и любая из них может стать основой для его названия. Именно поэтому для одного и того же объекта в языке возникает целый ряд названий, которые являются синонимами.

Синонимия находится в тесной связи с процессом номинации объектов реальной действительности. Любой объект реальной действительности обладает множеством признаков, каждый из которых может послужить основой номинации. Благодаря этому в языке для обозначения одного и того же объекта создается целая группа номинаций, связанных синонимическими отношениями [Абдулина, 1993: 59].

В контексте изучения функциональной информации в случаях употребления пространственных лексем особый интерес представляют локативные, или как их ещё называют в лингвистике, проективные предлоги (т.е. предлоги, обозначающие положение фигуры на одной из осей, проведенных через ортогональные стороны фона: фронтальной, вертикальной или латеральной). В английском языке многие проективные предлоги образуют синонимические пары: **over – above, under – below, in front of – ahead, after – behind**: Этот член оппозиций принадлежит к базовому лексикону, имеет высокую частность употребления. Существующие исследования семантики английских предлогов *above, over, below, under* показали что их значение характеризуются как функциональной информацией, так и геометрической. В этих работах, однако, остался неосвещенным вопрос о том месте, которое занимает функциональная информация в семантике предлогов и по каким принципам она сочетается с перцептивной в значении этих предлогов.

Английские предлоги несут в себе функциональную информацию, а именно информацию о некоем взаимодействии между пространственно сополагаемыми предметами. Предлог **over** способен передавать информацию о наличии функциональной зависимости между предметами, а предлог **above** –

о том, что сопологаемые предметы функционально не связаны. Перечислим типы непространственной информации, передаваемые исследуемыми предложениями, которые в дальнейшем будут обозначаться нами термином “функциональные отношения”.

Во – первых предлоги могут нести информацию о взаимодействии между фигурой и фоном, протекающий в настоящий момент времени; результатом этого взаимодействия является изменение физических характеристик (температуры, целостности и т.д) одного из предметов. При этом один из предметов видится как агент действия, направленного в долг его проективной оси на другой предмет. В роли агенса выступают одушевленные предметы, либо неодушевленные предметы, способные оказывать некое физическое влияние на другие предметы (например быть источником света, тепла и т.д.):

(1) *She bent **over (above)** the puppies to see them better.* + аз болои сагчахо хам шуд то онхоро хубтар бинад.

(2) *Footsteps thumping heavily **above (over)** the boys.* Лагатхо сахт ба болои бачахо мефаромаданд. В примере 1 описывается такое положение предметов, когда они оказываются функционально связаны – в 1 фигура *she* является агентом действия наблюдения, направленного на фон *puppies*. В примере 2 описываются функционально независимые друг от друга предметы – в 2 действия фигуры *footsteps* воспринимаются как не распространяющиеся на фон *the boys* при употреблении *above*, и напротив, как оказывающие влияние на фон при его замене на *over*.

Как видно из этих примеров, и фигура, и фон могут выступать и в качестве источника некого влияния, и в качестве предмета, испытывающего на себе такое влияние.

Один из предметов может выступать в роли инструмента действия, направленного на другой предмет:

(3) *I held the plastic **over (above)** the match so as to melt it.* Ман пластикро аз болои гугурд доштам то он об шавад.

Во – вторых, предлоги могут передавать информацию о такой функциональной зависимости между ними, когда один предмет представляется как защищающий другой предмет от какого – либо влияния из вне :

(4) *He carefully held his hat **over (above)** candle to protect it from the rain.* Ў кулохаширо бо эхтиёт аз болои шам дошт то онро аз борон эмин дорад.

(5) *The fog **over (above)** the river prevented detection from airplanes.* Тумани болои дарё ба парвози тайёрахо халал мерасонд.

В – третьих проективные отношения могут получать такое функциональное осмысление, при котором один предмет видится как имеющий потенциал установить влияние на другой предмет; в описываемый момент времени, когда такое влияние отсутствует Дж. Миллер и Ф. Джонсон – Лэйрд использовали термин "функциональный потенциал" для обозначения подобного осмысления предметов :

(6) *The executioner held his sword **over (above)** Peter’s head.* Чаллод каличаширо аз болои сари Питер медошт.

(7) *A black stormy could **over (above)** the farm.* Абрхон сиёх тавонистанд аз болои ферма фаро гуранд.

В – четвертых, основанием для функционального осмысления проективных отношений могут быть знания о стереотипной функции описываемого предмета. Стереотипная (или вообще ожидаемая) функция играет настолько важную роль при концептуализации описываемых сцен, что даже если такая функция предмета оказывается не реализованной, сцена все равно получает функциональное осмысление [Джамshedов, 1978: 62].

(8) *I held the plastic **over (above)** the match, but it would not melt.* Ман пластикро аз болои гугурд доштам аммо он об нашуд.

(9) *The monkey hung head – down **over(above)** the fruit, but could not reach it.* Хар сарашро аз болои мава овезон кард аммо натавонист ба он расад.

Как видно из приведенных выше примеров, информация о наличии функциональных отношений между описываемыми предметами регулярно присутствует в предложениях с **over**, а информация об отсутствии таковых – в предложениях с **above**, и нарушение этой закономерности невозможно. Из этого можно сделать вывод, что функциональная информация не имплицитруется в конкретных коммуникативных ситуациях и не имплицитруется в конкретных коммуникативных ситуациях и не определяется влиянием лингвистического контекста, а принадлежит языковому значению предлогов. Следовательно, функциональная информация не возникает из конкретных коммуникативных ситуаций или влияния лингвистического контекста, а является неотъемлемой частью языкового значения самих предлогов. Поэтому далее для обозначения функциональной информации будет использоваться термин "функциональный компонент значения".

Таким образом, фиксируемые в значениях предлогов функциональные отношения могут быть (1) физическим взаимодействием, протекающим в описываемый момент времени, (2) защитой одним из предметов другого от какого – либо физического влияния, (3) “функциональным потенциалом”, (4) стереотипной функцией одного из предметов [Джамshedов 1974:34].

Таким образом, функциональная информация не возникает в конкретных коммуникативных ситуациях и не определяется лингвистическим контекстом, а является свойством языкового значения предлогов. Отсюда можно сделать вывод, что функциональная информация не выводится из конкретных коммуникативных ситуаций и не обуславливается влиянием лингвистического контекста, а заложена в языковом значении предлогов.

Проведённый анализ подтверждает, что английские пространственные предлоги “over” и “above”, несмотря на их кажущуюся синонимичность, обладают различными семантическими характеристиками, отражающими функциональные отношения между предметами, обозначаемыми в высказывании. Предлог “over” маркирует наличие функционального

взаимодействия, которое может проявляться в разных формах: физическое воздействие, защита, потенциальное влияние, стереотипные функции объектов. Напротив, “above” указывает на отсутствие такой связи, ограничиваясь лишь указанием на пространственное расположение без вмешательства одного объекта в свойства другого.

Таким образом, понятие функционального компонента значения оказывается ключевым для различения данных предлогов. Эта информация не порождается контекстом и не выводится из ситуации общения, а является системной, встроенной частью лексического значения предлогов. Это подтверждает, что в структуре языка семантика пространственных выражений включает не только описание геометрических соотношений, но и концептуализацию взаимодействия между объектами, отражённую в устойчивых языковых формах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдулина А.А. Функционально-семантическое поле локальности в современном русском языке.:Текст. дисс...канд.филол.наук//А.А.Абдулина.-Уфа,1993.
2. Джемшедов П. Таджикско-английские соответствия (разряды глаголов). - Душанбе, 1974.
3. Джемшедов П.Д. Типологияи муқоисавии забонҳои- англисӣ ва тоҷики. - Душанбе: 1978.
4. Джемшедов П. Таджикско-английские соответствия (разряды глаголов). - Душанбе, 1974.
5. Нагзибекова М.Б. Способы передачи русских глагольно-именных конструкции с объектным значением в таджикском языке.
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка.-М.: Изд. лит-ра на ин. языке, 1959.

NUTQ TADQIQIDA YANGI YONDASHUVLAR NEW APPROACHES IN SPEECH RESEARCH

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/OFZD4682

Komilova Gavharoy

PhD, dotsent

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
gavharoy@mail.ru*

Annotatsiya. *Til va nutq barcha yoshdagi bolalarning kognitiv hamda shaxsiy rivojlanishining tarkibiy qismi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bola nutqi va tilining rivojlanishiga ta’sir etuvchi tibbiy, biologik va ijtimoiy-madaniy omillar mavjudki, bu uning murakkab mexanizmligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham ayni paytda nutq tabiiy va gumanitar fanlar tomonidan tadqiq qilinmoqda. Bu, o‘z navbatida, tilshunolikda nutqqa yangicha yondashuvlarni taqazo etadi.*

Kalit so‘zlar: *til, nutq, psixolingvistika, kognitiv lingvistika, aksiolingvistika, diskursiv va raqamli yondashuv.*

Annotation. *Language and speech are important components of the cognitive and personal development of children of all ages. There are medical, biological, and sociocultural factors that affect the development of a child's speech and language, which indicates its complex mechanism. Therefore, speech is currently being studied by both natural and human sciences. This, in turn, requires new approaches to speech in linguistics.*

Keywords: *language, speech, psycholinguistics, cognitive linguistics, axiolinguistics, discursive and digital approaches.*

Til murakkab qurilishga molik bo‘lib, dastlab uning ikki holati – *lison* va *nutq* farqlanadi. *Lison* – kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. *Nutq* esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi. *Lison* kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud mavhum hodisa bo‘lib, aql bilan idrok qilinadi; *nutq* esa ana shu mavhum hodisadan foydalanish jarayoni natijasida yuzaga keladigan moddiy hodisa bo‘lib, uni talaffuz birliklari sifatida eshitamiz (yozuvda esa ko‘ramiz) [Rahmatullayev, 2010: 4].

Jahon tilshunosligida bolalar nutqi yuzasidan bir qator tajribalar o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda *nutq* va *til* o‘zlashtirish jarayonidagi individual farqlar talaygina. Aniqlangan va kuzatuvlardan olingan xilosalar psixologiya, tibbiyot, psixogenetika, psixolingvistika, korreksion pedagogika va psixologiya kabi soha mutaxassislarining e’tiborini tortmoqda. Boisi tadqiqot obyekti murakkab tuzilishga ega. Hozirgi bosqichda ushbu mavzuning dolzarbligi

nutq va til rivojlanishida nuqsonlari bo‘lgan bolalar sonining doimiy o‘shishi tufayli ham ortib bormoqda. Bu esa nutqni sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan ham o‘rganish lozimligini ko‘rsatadi.

Tug‘ilganda bolaga o‘z ongida til tizimining barcha tarkibiy qismlarini (fonologik, morfologik, sintaktik, leksik va boshqalar) mustaqil qurish qobiliyati beriladi. Mazkur qobiliyat kattalardan tilni qabul qilish imkonini beradi. Bu boshqa insonlar bilan muloqot qilish jarayonida ularning kommunikativ niyatlarini idrok etish qobiliyati hisoblanadi.

Ontogenez jarayonida bola nafaqat atrofdagilarning nutqiga taqlid qiladi, balki til qonununiyatlarini ham o‘zlashtiradi va shu asosda o‘z nutqini shakllantiradi. Tilni o‘zlashtirish yuqori darajadagi tahlil, sintez, generalizatsiya, differensiatsiya jarayonlarini talab qiladi [Shamsiyeva, 2022: 32].

Amerikalik psixolog professor Jerom Brunerning “Aqlli ota-ona bola gapira boshlashidan oldin muloqot o‘rnatadi va bu muloqot bilan bolani rivojlantiradi” kabi fikrlari ayni globallashtirish va internet asri uchun ham muhim o‘rin tutadi. Zero, nutq bola miyasining rivojlanishi uchun manba vazifasini bajaradi. Bola tafakkurining rivojlanishi nutqdan oziqlanadi. Nutq o‘shishi va lug‘at boyligining boyishi tafakkur rivojining asosini tashkil qiladi. Kognitiv rivojlanish darajasi – so‘z boyligi bilan o‘lchanadi.

Bir yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan davr nutqning jadallik bilan o‘shish davridir. Bu esa bola tarbiyalanayotgan muhitga bog‘liq ravishda kechadi. Bolani harakatlari uchun maqtash til va tafakkur rivojlanishi uchun yo‘l ko‘rsatadi. Demak, oila til o‘rganishga zamin hozirlashi kerak bo‘ladi.

Bolalar nutqi yuzasidan qilingan ilmiy izlanishlarga ko‘ra shunday xulosaga kelish mumkin: birinchidan, bola nutqi atrof-muhit bilan tanishish, borliqni anglash, ya‘ni muloqot vositasi sifatida ahamiyatli. Ushbu holatda nutq og‘zaki – monolog, dialogdan iborat bo‘ladi. Ikkinchidan, nutq bola uchun ham intellektual, ham emotsional rivoshlanish quroli bo‘lib xizmat qiladi. Ya‘ni fikrlash, diqqat-e‘tibor, xotira, tasavvur imkoniyatini kengaytirish hamda shaxsga psixologik jarayonlarni tartibga solish, nazorat qilish imkonini bergani holda ularni amalga oshirish nutq orqali voqelanadi. Zero, “nutq psixik jarayonlar shakllanishida muhim ahamiyatga ega va oliy psixologik funksiyalarning rivojlanishini tahlil qilishning asosiy usuli nutq ta‘sirida amalga oshadigan psixik jarayonlarni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlardir” [Виготский, 2005: 136]. Uchinchidan, nutq bolaga umuminsoniy va ijtimoiy-tarixiy tajriba xazinasidan axborot olish imkonini beradi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan bolalarda nutq faoliyatining turli jihatlari shakllanishini tahlil qilish maktabgacha bolalik davrida bog‘lanishli nutqni rivojlantirish muammosi bilan bevosita bog‘liq. Maktabgacha davrda bolaning kattalar va boshqa bolalar bilan muloqot vositasi sifatidagi nutqi o‘ziga xos tasviriy muloqot vaziyati bilan bevosita bog‘liq [Шамсиева, 2022, 68].

Kognitiv lingvistika nutqni inson tafakkuri mahsuli sifatida o‘rganadi. Nutq tahlilida metaforik modellar, konsept maydonlari, ramziy strukturalar aniqlanadi.

Kognitiv yondashuv nutqning ma’no sferasini idrok, tajriba va mental model bilan bog‘laydi.

Aksiolingvistik yondashuv. Aksiolingvistika tilda ifodalangan qadriyatlar tizimini tahlil qiladi (V. Karasik, V. Maslova, M. Pimenova). Mazkur soha nutqqa axloqiy-madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi vosita sifatida qaraydi.

Multimodal tahlil. Zamonaviy kommunikatsiya verbal va noverbal muloqot vositalaridan iborat, ya’ni vizual, audio va kinestetik elementlarni ham o‘z ichiga oladi. Multimodal tahlil nutqni tasvir, imo-ishora, emoji, tovush bilan birgalikda o‘rganadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda “hurmat” yoki “qadr” haqidagi postlarda matn, emoji va tasvir uyg‘unligi orqali yangi kommunikativ ma’no hosil bo‘ladi.

Nutq tadqiqida zamonaviy yondashuvlar tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqdi. Endilikda nutq **inson tafakkuri, ijtimoiy hayot, madaniyat va qadriyatlar bilan integratsiyalashgan murakkab hodisa** sifatida qaralmoqda. Kognitiv, aksiolingvistik, diskursiv va raqamli yondashuvlarning uyg‘unligi natijasida nutqning semantik, ijtimoiy va aksiologik qatlamlari har tomonlama chuqur tadqiq qilinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Виготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Смысл; Эксмо, 2005.
2. Искандарова, Г. Болалар нуткига оид баъзи мулоҳазалар // Ўзбек филологиясига оид тадқиқотлар: Илмий-амалий анжуман материаллари. – Т.: ЎЗМУ, 2009.
3. Kress, G., van Leeuwen, T. Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication. London: Arnold, 2001.
4. Langacker, R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008.
5. Oksana Leontieva, Marina Teplenko. The Role of Language in the Formation of Value Models of Cultures. Tertium Linguistic Journal, 2023.
6. Pimenova, M.V. Ценностная картина мира и язык. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2017.
7. Курбонова, М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз...дис. –Тошкент, 2009.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. -Т., 2010.
9. Шамсиева М.Б. Билингвал болалар нутқининг психоллингвистик тадқиқи. Фил.ф.ф.д.дис.автореф. (PhD). – Андижон, 2022.
10. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
11. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
12. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWYMUwI8FkC
13. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcy4C

**РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПРОЦЕССЕ
ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ
THE ROLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE
LANGUAGE LEARNING PROCESS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/QGKW3557

Пулатова Замира Джамолидиновна

старший преподаватель

Таджикский государственный университет

право, бизнеса и политики Таджикского

государственного университета

zamirahonum@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль межкультурной коммуникации как важного компонента в изучении иностранных языков. В условиях глобализации владение языком требует не только знания грамматики и лексики, но и понимания культурных особенностей носителей. Недостаточное внимание к межкультурному аспекту снижает качество обучения и эффективность коммуникации. В работе анализируются основные проблемы, связанные с отсутствием межкультурной компетенции у студентов, такие как непонимание культурных кодов, невербальных сигналов и трудности адаптации в общении. Также предлагаются методические подходы к развитию межкультурной компетенции: использование аутентичных материалов, ролевые игры, обсуждение культурных различий и проектная деятельность. Внедрение этих методов способствует формированию гибкости мышления и улучшению коммуникативных навыков, что повышает уровень владения языком и готовит студентов к успешному межкультурному взаимодействию.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, иностранный язык, изучение языка, межкультурная компетенция, преподавание английского, культурный контекст, коммуникативные навыки, лингводидактика.

Annotation. This article explores the role of intercultural communication as a fundamental component in the process of foreign language acquisition. In the context of globalization, language proficiency entails not only the mastery of grammar and vocabulary but also a comprehensive understanding of the cultural characteristics of native speakers. Insufficient emphasis on the intercultural dimension adversely affects the quality of language education and the effectiveness of communicative interaction. This study examines the primary challenges associated with the absence of intercultural competence among students, including the misinterpretation of cultural codes, non-verbal signals, and difficulties in adapting to various communicative environments. Furthermore, the paper proposes pedagogical strategies aimed at fostering intercultural competence, such as the incorporation of authentic materials, implementation of role-playing exercises, facilitation of

discussions on cultural differences, and engagement in project-based learning activities. The implementation of these methods contributes to the development of cognitive flexibility and the enhancement of communicative skills, thereby improving language proficiency and preparing students for successful intercultural interaction.

Keywords: *intercultural communication, foreign language, language learning, intercultural competence, English language teaching, cultural context, communicative skills, language didactics.*

Современное общество характеризуется интенсивным межкультурным взаимодействием, что обусловлено ростом международных связей, миграцией и развитием информационных технологий [Бабенко, 2015: 15]. В таких условиях владение иностранным языком требует не только знания грамматики и лексики, но и способности понимать и учитывать культурные особенности собеседника. В этой связи важнейшим аспектом обучения языкам становится развитие межкультурной компетенции - умения эффективно коммуницировать, учитывая различия в культурных нормах, ценностях и коммуникационных стратегиях.

Изучение английского языка, как самого распространённого международного средства общения, иллюстрирует важность межкультурного компонента в обучении. Недостаточное внимание к культурным аспектам снижает качество языкового образования и затрудняет реальное общение. В статье представлена авторская позиция, основанная на практике преподавания и анализе проблем, связанных с межкультурной коммуникацией.

Межкультурная коммуникация — это процесс обмена информацией между представителями различных культур, который требует не только владения языковыми средствами, но и знания культурных контекстов, включая социальные нормы, традиции и невербальные коды. Она базируется на нескольких ключевых элементах:

Лингвистическая компетенция — способность использовать язык грамотно и уместно.

Социокультурная компетенция — понимание культурных норм и правил поведения.

Стратегическая компетенция — умение адаптироваться к культурным различиям и преодолевать коммуникационные барьеры.

Для эффективного овладения иностранным языком необходимо развивать все три компонента, при этом акцент на межкультурной компетенции особенно важен для формирования полноценных коммуникативных навыков [Хомич, 2019: 80].

Современные исследования в области прикладного языкознания и лингводидактики подчёркивают, что успешное обучение иностранному языку неразрывно связано с интеграцией межкультурного подхода в учебный процесс. Межкультурная компетенция рассматривается не только как знание культурных фактов, но и как способность к рефлексии, критическому осмыслению собственных и чужих культурных ценностей, что способствует формированию толерантности и эмпатии у обучающихся.

Таким образом, внедрение межкультурного компонента в программу обучения иностранным языкам требует системного подхода, включающего использование аутентичных материалов, моделирование реальных коммуникативных ситуаций и развитие метапознавательных навыков у студентов. Это позволяет не только повысить мотивацию к изучению языка, но и подготовить учащихся к эффективному взаимодействию в многообразном культурном пространстве современного мира.

Практика преподавания показывает, что учащиеся часто сталкиваются с рядом трудностей, связанных с отсутствием знаний о культурных особенностях:

Непонимание контекстуальных значений - Многие выражения и фразы имеют культурно обусловленные значения, которые невозможно понять без знания соответствующего контекста. Например, фраза «How are you?» в англоязычных странах часто является не буквальным вопросом о здоровье, а приветствием, что может сбивать с толку изучающих язык.

Трудности в восприятии невербальных сигналов - Жесты, мимика и интонация играют важную роль в коммуникации. Их значения варьируются от культуры к культуре. Неправильное восприятие таких сигналов может привести к недопониманию или конфликтам.

Культурные стереотипы и предрассудки - Без осознанного подхода к изучению культуры иностранного языка у студентов формируются стереотипы, которые мешают открытости и уважению к собеседнику. Неспособность к адаптации в коммуникации - Отсутствие навыков межкультурной адаптации затрудняет эффективное общение в различных ситуациях - деловых, учебных, бытовых.

Для устранения вышеуказанных проблем и повышения качества обучения необходимо внедрять в процесс преподавания ряд методических мероприятий: Использование аутентичных материалов - Материалы, созданные носителями языка для носителей языка, отражают реальные культурные реалии и способствуют погружению в языковую среду. Это могут быть видео, фильмы, интервью, статьи из СМИ. Ролевая игра и моделирование межкультурных ситуаций - Практическая отработка навыков коммуникации в смоделированных ситуациях помогает студентам научиться ориентироваться в культурных особенностях и вырабатывать стратегии адаптации. Обсуждение культурных различий - Систематическое обсуждение и анализ культурных особенностей развивают критическое мышление и толерантность, формируют уважительное отношение к другой культуре. Проектная деятельность - Самостоятельные исследовательские проекты позволяют студентам глубже изучать культуру страны изучаемого языка, что способствует лучшему пониманию и усвоению материала.

Таким образом, комплексное использование данных методических приёмов позволяет эффективно развивать межкультурную компетенцию, что является неотъемлемой частью современного языкового образования и

способствует подготовке студентов к успешной коммуникативной практике в глобализированном мире.

В своей практике я неоднократно наблюдал, что студенты, активно вовлечённые в межкультурные проекты и ролевые игры, демонстрируют значительное улучшение коммуникативных навыков. Они становятся более уверенными, лучше понимают собеседников из других культур и эффективнее справляются с реальными коммуникационными задачами.

Межкультурная коммуникация является важнейшим компонентом обучения иностранным языкам в современном мире. Её интеграция в учебный процесс позволяет преодолеть языковые и культурные барьеры, повысить эффективность общения и подготовить студентов к реальному взаимодействию в международной среде.

Для достижения данных целей преподавателям необходимо систематически внедрять методы, ориентированные на развитие межкультурной компетенции, которые акцентируют внимание на практическом применении знаний, формировании критического и гибкого мышления, а также развитии навыков адаптации к различным культурным ситуациям [Кузнецова, 2018: 130]. Такой подход способствует формированию у обучающихся способности к эмпатии, толерантности и успешной навигации в многообразном культурном пространстве.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бабенко Е. В. Межкультурная коммуникация и обучение иностранным языкам / Е. В. Бабенко. – Москва: Высшая школа, 2015.
2. Кузнецова И. В. Методика преподавания английского языка с учетом межкультурных аспектов / И. В. Кузнецова. – Санкт-Петербург: Питер, 2018.
3. Левашова Н. В. Межкультурная коммуникация в современном языковом образовании / Н. В. Левашова // Иностранные языки в школе, 2021, № 6. – С. 12-18.
4. Норбекова О. А. Межкультурная компетенция в лингводидактике / О. А. Норбекова // Вестник педагогики. – 2020, № 4. – С. 56-62.
5. Томпсон Дж. Межкультурное общение в обучении иностранным языкам / Дж. Томпсон. – М.: Речь, 2017.
6. Хомич В. В. Современные методы развития межкультурной компетенции у студентов / В. В. Хомич // Вопросы образования, 2019. № 2. – С. 78-85.

**СОХРАНЕНИЕ УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
ЧЕРЕЗ ЯЗЫК И ТРАДИЦИОННЫЙ КОСТЮМ В ЭПОХУ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ
PRESERVING UZBEK CULTURAL IDENTITY THROUGH
LANGUAGE AND TRADITIONAL COSTUME IN THE ERA OF
GLOBALIZATION**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/XEAC8664

Молдокулова Элина Ашымбековна

преподаватель,

Ошский государственный университет,

индустриально-педагогический колледж

Ош, Кыргызстан

elinammoldokkulova@gmail.com

Аннотация. Данная статья исследует роль узбекского языка и традиционного костюма в поддержании культурной идентичности в условиях глобализационных процессов. Рассматривается, как национальная терминология и элементы одежды отражают исторические, социальные и культурные особенности узбекского народа. Анализируются вызовы современности: цифровизация, влияние международной моды и изменение ценностей среди молодежи. Предлагаются меры по сохранению идентичности через образовательные инициативы, современные дизайнерские решения, цифровые архивы и культурные мероприятия.

Подчеркивается необходимость комплексного подхода, объединяющего традиции и технологии, для устойчивого сохранения культурной памяти.

Ключевые слова: узбекская одежда, культурная идентичность, язык, терминология, глобализация, традиции, цифровые технологии, молодежь.

Annotation. This article explores the role of the Uzbek language and traditional costume in maintaining cultural identity in the context of globalization. It examines how national terminology and elements of clothing reflect the historical, social, and cultural characteristics of the Uzbek people.

The study analyzes contemporary challenges such as digitalization, the influence of international fashion, and changing values among youth. Strategies for preserving identity are proposed through educational initiatives, modern design solutions, digital archives, and cultural events.

The article emphasizes the necessity of a comprehensive approach that combines traditions and technology to ensure the sustainable preservation of cultural memory.

Keywords: *Uzbek clothing, cultural identity, language, terminology, globalization, traditions, digital technologies, youth.*

Современный мир характеризуется активными процессами глобализации, которые оказывают значительное влияние на культурное наследие народов. Массовое потребление и распространение глобальных ценностей способствуют стандартизации, что делает национальные традиции особенно уязвимыми. В этом контексте узбекская культура сталкивается с необходимостью сохранения уникальных черт, среди которых язык и традиционный костюм играют ключевую роль [Anderson, 1983:23].

Культура Узбекистана формировалась под влиянием Персии, Тюркских государств, маршрутов Шелкового пути и советской эпохи. Каждая историческая эпоха оставила отпечаток в языке, одежде и декоративно-прикладном искусстве. В Самарканде и Бухаре, например, сохраняются традиции шелкоткачества, вышивки и производства атласа и адраса. Эти элементы не только представляют художественную ценность, но и выполняют социальные функции, указывая на возраст, статус и семейное положение владельца [Фёдорова, 2015:78].

Таким образом, изучение взаимосвязи языка и костюма важно не только с этнографической точки зрения, но и с точки зрения социально-культурного анализа, так как оно показывает, как ценности народа сохраняются и адаптируются в условиях глобальных изменений.

1. Теоретические основы культурной идентичности

Культурная идентичность представляет собой совокупность символов, ценностей, практик и языка, через которые группа осознаёт свою уникальность [Hall, 1990:45]. Язык и костюм выступают основными носителями этих символов [Фёдорова, 2015:78].

Этнолингвистика и культурология подчеркивают, что язык формирует не только коммуникацию, но и восприятие мира. Национальная терминология отражает исторические практики, культурные нормы и социальные роли. Например, термины, относящиеся к одежде, указывают на региональные особенности, материалы, орнаменты и ритуальные функции костюма.

Костюм, как часть материальной культуры, визуализирует традиции и социальные нормы. Орнаменты, цвета и фасоны передают информацию о регионе, социальной роли и статусе человека. Таким образом, одежда становится своеобразным культурным кодом, передаваемым от поколения к поколению [Сайфуллаев, 2017:34].

2. Язык как инструмент сохранения традиций

Узбекский язык обладает богатой лексикой, связанной с одеждой, ремеслами и ритуалами, что способствует осознанию уникальности культуры и передаче ценностей будущим поколениям [Karimova, 2020:12].

2.1 Терминология костюма

Примеры включают наименования тканей: “атлас”, “адрас”, “пахта”; элементы одежды: “чапан”, “доппа”, “куртка”; а также узоры: “гуль”, “чакан”, “сават”. Эти слова отражают исторические традиции, ремесленные навыки и эстетические предпочтения различных регионов [Сайфуллаев, 2017:34].

2.2 Современное использование

В цифровую эпоху терминология активно применяется в образовательных материалах, блогах, социальных сетях и культурных проектах. Например, видеоконтент на YouTube и Instagram демонстрирует мастер-классы по изготовлению национальной одежды с комментариями на узбекском языке, что поддерживает интерес молодежи и укрепляет национальную идентичность [Karimova, 2020:12].

3. Традиционный узбекский костюм как символ культурной идентичности

Традиционная одежда отражает географические, социальные и возрастные особенности носителя. Чапан, доппа, атлас и адрас несут символическое значение, которое передается из поколения в поколение [Фёдорова, 2015:78].

3.1 Региональные особенности

Самарканд: тонкие шелковые ткани с детализированной вышивкой, преобладание яркой цветовой гаммы.

Бухара: насыщенные оттенки тканей с орнаментами, отражающими исторические мотивы Шелкового пути.

Хива и Фергана: более строгие линии костюмов, пастельные тона, специфические головные уборы [Сайфуллаев, 2017:34].

3.2 Современные дизайнерские интерпретации

Современные дизайнеры интегрируют традиционные элементы в современные силуэты. Например, чапаны и доппы используются в коллекциях совместно с европейскими фасонами, что делает национальные элементы модными и привлекательными для молодежи. Такой подход помогает сохранить культурную ценность и одновременно популяризировать узбекскую одежду на международной арене [Karimova, 2020:12].

4. Вызовы глобализации

Глобализация способствует популяризации узбекской культуры за пределами страны, но одновременно ведет к стандартизации культурных практик. Использование международных брендов и массовых модных трендов снижает актуальность национальной терминологии и уменьшает повседневное использование традиционного костюма [Anderson, 1983:23; Hall, 1990:45].

Современная молодежь ориентируется на мировые модные тенденции, что требует разработки образовательных и культурных стратегий. Университеты могут вводить курсы по истории костюма и терминологии, а фестивали и показы — демонстрировать адаптированные современные

версии национальной одежды, сочетая традиции с актуальными формами самовыражения [Фёдорова, 2015:78].

5. Стратегии сохранения культурной идентичности

Этнолингвистическое образование

Проведение курсов, лекций и мастер-классов по традиционной терминологии и костюму [Сайфуллаев, 2017:34].

Включение тем в школьные и университетские программы.

Модные интерпретации

Использование элементов национальной одежды в современных коллекциях.

Организация конкурсов дизайнеров и показов с адаптацией традиционных мотивов [Karimova, 2020:12].

Цифровизация культурного наследия

Создание онлайн-архивов, интерактивных приложений и видеоматериалов о ремеслах и национальных традициях [Karimova, 2020:12].

Социальные кампании и фестивали

Проведение мероприятий, популяризирующих традиционный костюм и национальный язык [Фёдорова, 2015:78].

Язык и традиционная одежда являются важнейшими носителями культурной идентичности узбекского народа. Современные образовательные, дизайнерские и цифровые практики позволяют адаптировать традиции к новым условиям, сохраняя уникальность культуры и повышая интерес молодежи к национальному наследию.

Комплексный подход, включающий обучение, цифровизацию и современные модные интерпретации, обеспечивает эффективное сохранение культурной идентичности и интеграцию традиций в современное общество. Устойчивое сохранение культурного наследия возможно только при активном вовлечении молодежи и взаимодействии поколений [

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Anderson B. Imagined Communities. London: Verso, 1983.
2. Hall S. Cultural Identity and Diaspora. London: Routledge, 1990.
3. Фёдорова Н.В. Этнолингвистика и национальная культура. М.: Наука, 2015.
4. Сайфуллаев А. Лексика узбекской одежды и её историческое значение. Самарканд, 2017.
5. Karimova D. Language Preservation in the Digital Era: Uzbek Case Study. Tashkent: Cultural Studies, 2020

МИКРОТОПОНИМЫ КАК ОНОМАСТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТАШКЕНТА И ЛОНДОНА

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/JBGN3981

Йулдошхонов Жавохирбек Дилишодбек угли

Узбекистан, Ташкент

*Узбекский государственный университет мировых языков
кафедра теоретических наук английского языка стажёр-учитель*

javohirbekyoldoshxonov@gmail.com

Аннотация. *Статья представляет сравнительный анализ микротопонимов Ташкента и Лондона как ономастических реалий, формирующих городской языковой и культурный ландшафт. Собранный корпус исследования применён посредством сравнительно-сопоставительного, количественного и качественного анализа, с элементами ономаσιологического и этимологического подходов. Показано различие мотивационных доменов: в Ташкенте преобладают историко-культурные и идеологические названия, в Лондоне — профессиональные, рыночные и архаичные формы. Выявлены долевыe соотношения, типовые модели именования и признаки «топонимической эрозии». Обсуждается влияние национальной идентичности, глобализации и исторической стратификации на топонимику. Результаты уточняют механизмы памяти и навигации и задают направления дальнейшего междисциплинарного исследования. Практическая значимость связана с культурной политикой, картографированием и устойчивым развитием городских проектов планирования городов Лондон и Ташкент.*

Ключевые слова: *микротопонимы, ономастика, Ташкент, Лондон, городской ландшафт, культурная идентичность, топонимика, языковая политика*

Annotatsiya. *Maqolada Toshkent va London mikrotoponimlarini shahar lingvistik va madaniy landshaftini shakllantiruvchi onomastik hodisalar sifatida qiyosiy tahlil etildi. Tuzilgan korpus qiyosiy-chog'ishtirma, miqdoriy va sifat tahlillari asosida, onomasiologik hamda etimologik yondashuv elementlariga ko'ra tadqiq etildi. Motivatsion domenlardagi farqlar ko'rsatildi: Toshkentda tarixiy-madaniy va g'oyaviy nomlar keng tarqalgan, Londonda esa kasbiy, bozor bilan bog'liq va arxaik shakllar keng uchraydi. Ulushiy nisbatlar, nomlashning tipik modellari va "toponimik eroziya" belgilarini aniqlaydi. Toponimikaga milliy identitet, globallashuv va tarixiy qatlamlanishning ta'siri muhokama qilinadi. Natijalar xotira va yo'nalish topish mexanizmlarini aniqlashtirib, fanlararo izlanish yo'nalishlarini belgilaydi. Tadqiqotning amaliy ahamiyat madaniy siyosat, xaritalashtirish va London hamda Toshkent shaharlarini rejalashtirish loyihalarining barqaror rivoji bilan bog'liq.*

Kalit so‘zlar: mikrotoponimlar; onomastika; Toshkent; London; shahar landshafti; madaniy identitet; toponimika; til siyosati.

Annotation. *The article presents a comparative analysis of Tashkent and London microtoponyms as onomastic phenomena that shape the linguistic and cultural landscape of the city. The constructed corpus was studied on the basis of comparative, quantitative and qualitative analyses, according to the elements of onomasiological and etymological approaches. Differences in motivational domains are shown: in Tashkent, historical-cultural and ideological names are widespread, while in London, professional, market-related and archaic forms are widespread. Proportional ratios, typical naming patterns and signs of “toponymic erosion” are identified. The influence of national identity, globalization and historical stratification on toponymy is discussed. The results identify mechanisms of memory and orientation, and determine areas of interdisciplinary research. The practical significance of the study is related to the sustainable development of cultural policy, mapping and planning projects in London and Tashkent.*

Keywords: microtoponyms; onomastics; Tashkent; London; urban landscape; cultural identity; toponymy; language policy.

В последние десятилетия исследования по топонимике приобрели особую значимость на фоне процессов урбанизации, глобализации и изменения культурной среды мегаполисов. Микротопонимы, в отличие от макрообъектов (городов, районов, стран), представляют собой наименования локальных элементов городской инфраструктуры — улиц, площадей, переулков, мостов, скверов и других объектов. Эти названия не только выполняют прикладные функции идентификации и ориентации, но также хранят в себе культурную и историческую память сообществ.

Микротопонимы являются важной частью городской ономастики, отражая исторические, культурные и социальные аспекты локального пространства. Они способствуют не только навигации и территориальной ориентации, но и формируют языковую картину мира горожан. Исследование микротопонимов двух крупных городов, таких как Ташкент и Лондон, позволяет выявить сходства и различия в ономастическом ландшафте, обусловленные культурно-историческим развитием, языковой политикой и многообразием социокультурных контекстов.

Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к городскому языковому ландшафту и его роли в формировании культурной идентичности и коллективной памяти жителей мегаполисов. Сравнительное изучение микротопонимов позволяет глубже понять механизмы взаимодействия языка и общества в контексте городского пространства, что подтверждается рядом современных исследований [Суперанская, 2007, с.187; Никонов, 2010 с.164; Hough, Izdebska, 2016 pp. 246–247]. Кроме того, микротопонимы служат индикатором языковой динамики, процесса глобализации и мультикультурализма [Azaryahu, 2012 с.461].

Целью исследования является сравнительный анализ микротопонимов Ташкента и Лондона для выявления специфики и универсальных характеристик городской ономастики.

Материалом исследования послужили микротопонимы, собранные методом сплошной выборки из карт, официальных документов, исторических архивов и геоинформационных систем городов Ташкента и Лондона. В общей сложности было проанализировано 200 единиц микротопонимов каждого города. Для уточнения семантики и этимологии отдельных наименований были использованы справочники и топонимические словари.

Использовался сравнительно-сопоставительный метод с элементами количественного и качественного анализа. Качественный анализ включал классификацию микротопонимов по тематическим группам и семантическим признакам. Для повышения достоверности анализа применялись методы описательной статистики, а также элементарный кластерный анализ на основе повторяющихся лексем и паттернов именования.

Анализ микротопонимов Ташкента показал преобладание названий, связанных с историческими личностями, географическими объектами, культурными символами и значимыми для нации событиями (например, улица Амира Темура, улица Муками, площадь Хамида Алимджана). Названия в Ташкенте несут отчетливую национально-идеологическую нагрузку, отражающую процессы постсоветской идентичности и деколонизации.

В Лондоне микротопонимы также часто отражают исторические личности и события, однако присутствует значительная доля названий, связанных с профессиональной деятельностью (Baker Street), природными объектами (Hyde Park), а также с религиозными или рыночными центрами (Abbey Road, Market Lane). Часто встречаются староанглийские элементы или латинские заимствования, указывающие на глубокую историческую слоистость города.

Было установлено, что 60% микротопонимов Ташкента имеют историко-культурную мотивацию, 25% – географическую и 15% – социальную. В Лондоне историко-культурные микротопонимы составили 45%, географические – 35%, а профессиональные и социальные – 20%.

Также выявлены различия в структуре микротопонимов. В Ташкенте чаще используются полные имена личностей, наряду с наименованиями, выражающими идеологические установки. В Лондоне преобладают краткие формы, основанные на фамилиях, профессиях или функциях объектов, часто сохраняющих этимологическую архаику (например, Cheapside, от древнеанглийского *sear* — «торговля»).

Сходства микротопонимов Ташкента и Лондона проявляются в преобладании историко-культурных названий, отражающих уважение к значимым событиям и выдающимся личностям. Однако Лондон демонстрирует большую диверсификацию ономастического ландшафта, что

может быть связано с длительным периодом урбанизации и мультикультурной историей города (Mills, 2010 p.5,148,152).

В Ташкенте сильнее проявляется национальный компонент и историческая память о деятелях, что подчеркивает важность национальной идентичности в процессе именования (Юлдашев, 2015). В то же время, микротопонимы служат способом «репрезентации власти» (Azaryahu, 2012), формируя нарративы о прошлом в городской среде. В Лондоне наблюдается тенденция к сохранению архаичных названий и интеграции миграционного компонента в топонимику, что отражает идею мультикультурной включенности.

Таким образом, ономастическое пространство обоих городов отражает как универсальные (память, идентичность, навигация), так и специфические функции (национализация городского пространства в Ташкенте; историческая стратификация и мультикультурализм в Лондоне).

Сравнительный анализ микротопонимов Ташкента и Лондона выявил как общие тенденции городской ономастики, так и уникальные черты, обусловленные историко-культурными и социальными факторами. Полученные результаты способствуют пониманию роли микротопонимов в формировании культурного и языкового ландшафта крупных городов, открывая перспективы дальнейших исследований в области социолингвистики, урбанистики и ономастики. В дальнейшем представляется целесообразным расширение географии анализа и включение этносоциологических опросов для уточнения восприятия микротопонимов горожанами.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Книжный дом «Либроком», 2007.
2. Никонов В.А. Топонимика – наука о географических названиях. – М.: URSS, 2010.
3. Юлдашев Н. Национально-культурные особенности микротопонимов Узбекистана. – Ташкент: Наука, 2015.
4. Mills, A. D. (2010). *A Dictionary of London Place-Names* (2nd ed.). Oxford University Press. (см. *Introduction*; напр. статьи Aldgate, p. 5; Chinatown, p. 148; London, p. 152).
5. Hough C., Izdebska D. (eds.) *Names and Their Environment: Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences*. – Glasgow, 2016.
6. Baker J. *Cultural History and Urban Toponyms*. – London: Routledge, 2016.
7. Azaryahu M. *Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming*. – Farnham: Ashgate, 2012.

**THE ROLE OF LINGVOCULTURAL COMPETENCE IN THE
TRANSLATION OF SPECIALIZED ECOLOGICAL TEXTS. (ENGLISH
AND UZBEK LANGUAGES).**

**IXTISOSLASHGAN EKOLOGIK MATNLARNI TARJIMASIDA
LINGVOMADANIY KOMPETENTLIKNING O‘RNI. (INGLIZ VA
O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA).**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/WSJP8917

Abduqodirova Zebo Qodirovna

*PhD student at Tashkent State Transport University (TSTU),
Associate professor at Webster University in Tashkent, Uzbekistan.*

[*zebo.kadirovna@gmail.com*](mailto:zebo.kadirovna@gmail.com)

Annotation. The effective communication of ecological information across linguistic and cultural boundaries is crucial for addressing global environmental challenges. This article explores the specific linguistic and cultural differences between English and Uzbek that present challenges in the translation of specialized ecological texts. By examining syntactic variations, terminological discrepancies, cultural nuances, and stylistic preferences, this article aims to provide insights for translators and promote more accurate, effective, and culturally appropriate translations in the field of ecology. Examples from real ecological texts are included with justifications for their translation choices.

Keywords: Lingvocultural Competence, Specialized Ecological Texts, Linguistic and Cultural Differences, Equivalence, Pragmatic Transformations.

Annotatsiya. Global ekologik muammolarni hal etish uchun ekologik ma'lumotlarni til va madaniy chegaralar orqali samarali yetkazish muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada ixtisoslashgan ekologik matnlarni tarjima qilishda duch kelinadigan ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi aniq lingvistik va madaniy farqlar o'rganiladi. Sintaktik o'zgarishlar, terminologik nomuvofiqliklar, madaniy nozikliklar va uslubiy afzalliklarni ko'rib chiqish orqali ushbu maqola tarjimonlar uchun tushunchalar berishga va ekologiya sohasida aniqroq, samaraliroq va madaniy jihatdan mos keladigan tarjimalarni rag'batlantirishga qaratilgan. Tarjima tanlovlarini asoslashda haqiqiy ekologik matnlardan misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Lingvomadaniy Kompetentlik, Ixtisoslashgan Ekologik Matnlar, Lingvistik va Madaniy Farqlar, Ekvivalentlik, Pragmatik Transformatsiyalar.

Environmental problems are global in nature, demanding international cooperation and shared understanding [United Nations, 2015: 2]. Translation plays a vital role in facilitating this understanding by bridging linguistic and cultural gaps. However, achieving accurate and effective translation, particularly in specialized fields like ecology, is a complex task that requires more than just word-

for-word conversion [Newmark, 1988: 82]. Translators must navigate linguistic differences and cultural nuances to ensure that the translated text resonates with the target audience and achieves its intended communicative purpose. This article will explore the specific challenges faced in translating specialized ecological texts from English to Uzbek, highlighting key linguistic and cultural differences that demand careful consideration.

The advancements in science and technology during the 20th century brought increased responsibilities for humankind. Among these, reforming humanity's relationship with nature and providing appropriate education to the younger generation are paramount. Crucially, we must instill within individuals an understanding of the necessity to live in harmony with the natural world. Environmental education is now vital for people of all ages. Environmental awareness and a sense of responsibility should be a core principle for everyone, and each individual should strive to integrate and promote environmental education in their daily lives and impart it to future generations.

Three core areas for effective environmental education as the core objectives of the research regarding the lingvocultural competence in the translation of ecological texts:

1. Knowledge of ecological laws, regulations, theories, and scientific concepts, along with a constant awareness that "humanity and nature are a single, interconnected entity";
2. Developing the ability to perceive and appreciate nature aesthetically and culturally, fostering a sense of wonder and enabling individuals to see nature in diverse perspectives and cherish it with affection;
3. Consistently considering the environmental impact of actions in both social and natural contexts and possessing the skills to effectively resolve ecological challenges.

Research included the analysis of the genres regarding ecological texts. Ecological texts mainly refer to the descriptive texts of mass media, news, and specialized texts as reports and documents. The writer, N. Kasimova [2023: 180], in her textbook "Ecological Journalism," interprets the genre characteristics of ecological topics and sources. According to her, the history of contemporary environmental materials consists of nature essays and scientific articles in this direction. In the 1960s-80s, materials, about nature were mostly narrative ones and mainly written in the spirit of inspiring love for the Earth and living nature. However, more ecological texts refer to specialized texts including reports and news, nowadays.

Paper covered ecological topics in Uzbekistan's mass media, including climate change, biodiversity loss, deforestation, drinking water and water use, increasing waste, atmospheric pollution, soil degradation, and other environmental problems, were analyzed in terms of genre, and it was determined that it is necessary to express their "human face" to make them interesting to everyone. This is because people are always interested only in factors that are directly related to their own lives and affect them. Of course, when writing about climate change

issues, such as the scarcity of drinking water, it is necessary to write about the people who lack that drinking water, rather than generalizing the topic. For example, if a journalist writes about the change in biodiversity and the decrease in fish species in the world's oceans, it is natural that this topic will not concern the population of Uzbekistan. Because the republic is located far from the ocean, the population does not feel the relevance of this problem to themselves. However, if a media representative prepares a material in a journalistic genre about the impact of climate change on biodiversity loss in Uzbekistan and the negative impact of reduced rainfall on crop yields, and how this affects employment and leads to a decrease in prosperity, the impact on the audience will be completely different. For example, experts of the UN Framework Convention on Climate Change predicted in 2009 that air temperatures in Central Asia will increase by 4 degrees by the end of the century, and the negative consequences of this threat must first be deeply understood by the journalists themselves and then communicated to the population.

Linguistic Differences and Their Implications:

English and Uzbek belong to different language families (Germanic and Turkic, respectively), resulting in significant structural and stylistic variations that impact the translation process.

Word Order and Syntax: English typically follows a Subject-Verb-Object (SVO) word order, while Uzbek follows a Subject-Object-Verb (SOV) pattern [Comrie, 1989: 86]. This fundamental difference necessitates significant restructuring of sentences during translation.

Example: English: “The polluted water harms the aquatic life.” Uzbek: “Ifloslangan suv suv hayotiga zarar yetkazadi.” The Uzbek translation rearranges the sentence to conform to the SOV structure, placing the object (“suv hayotiga”) before the verb (“zarar yetkazadi”).

Grammatical Case System: Uzbek utilizes a complex system of grammatical cases, expressed through suffixes, to indicate grammatical relationships. English relies more on word order and prepositions. **Example:** English: "The effect of climate change on agriculture." Uzbek: "Iqlim o'zgarishining qishloq xo'jaligiga ta'siri." The Uzbek translation uses genitive and dative case endings to indicate the relationships between "climate change," "agriculture," and "effect," which are expressed through prepositions in English.

Verb Tenses and Aspects: English has a more elaborate system of verb tenses and aspects than Uzbek. Expressing nuances of time and duration in Uzbek often requires the use of adverbs or rephrasing [Johanson & Csato, 1998: 30]. **Example:** English: “Scientists have been studying the effects of deforestation for years.” Uzbek: “Olimlar o‘rmonlarning kesilishining oqibatlarini ko‘p yillardan beri o‘rganib kelmoqdalar.” The Uzbek translation uses the verb phrase “o‘rganib kelmoqdalar” to convey the ongoing nature of the research, and “ko‘p yillardan beri” adds the length of the investigation.

Cultural Nuances and Their Impact:

Beyond linguistic structures, cultural differences significantly influence the translation of ecological texts. **Environmental Awareness and Terminology:** While

environmental awareness is growing in Uzbekistan, some specialized ecological terms common in English may be less familiar or lack direct equivalents. Translators must consider the target audience's level of understanding and provide explanations or clarifications when necessary [Baker, 1992: 44].

Example: English: “Biodiversity hotspot”. Uzbek: “Biologik xilma-xillikning eng yuqori nuqtasi” (Biological diversity's most high point) + explanation (e.g., “...bu hududda noyob o'simlik va hayvonlar turlari juda ko'p uchraydi” – “...this region has a very high number of unique plant and animal species”). As “biodiversity hotspot” may not be readily understood, providing a more descriptive translation and adding a clarifying explanation ensures comprehension.

Attitudes Towards Nature: Ecological problems are pressing concerns worldwide. However, their intensity varies across different countries and regions. In this context, it is with regret that we can openly state that Central Asia has become one of the most critically threatened zones of ecological disaster [Saifnazarov et al., 2007: 110]. English environmental discourse often emphasizes wilderness preservation and endangered species. Uzbek culture may place a greater emphasis on the practical benefits of environmental protection, such as ensuring access to clean water and resources. Translators should frame their translations to resonate with these cultural values. Example: English: “Protecting the snow leopard is essential for preserving Uzbekistan’s natural heritage.” Uzbek (emphasizing practical benefits): “Qor qoplonini muhofaza qilish tog‘li hududlarning ekotizimini saqlashga va suv resurslarini ta’minlashga yordam beradi.” (Protecting the snow leopard helps to preserve the ecosystem of mountainous regions and ensure water resources). The Uzbek translation connects snow leopard conservation to tangible benefits like ecosystem health and water availability, appealing to a more pragmatic perspective.

Level of Formality and Directness: English: Is fairly direct, with a more informal style acceptable. Uzbek: Higher context, greater formality is required, especially with authority figures. Example: English “The factory is causing pollution”. Uzbek “Korxona atrof-muhitga zarar yetkazmoqda.” The direct, blunt delivery of the issue, will not be heard well by others. Therefore, Uzbek should be adjusted more formally, even if the translation is less direct.

Strategies for Achieving Equivalence using types of pragmatic transformations:

Navigating these linguistic and cultural complexities requires translators to employ a range of strategies to achieve equivalence [Nida, 1964: 120] Compensation: Replacing elements of the source text that cannot be directly translated with other elements that convey a similar effect. Adaptation: Modifying the text to make it more culturally appropriate for the target audience. Explicitation: Making implicit information explicit to enhance understanding. Borrowing: Using loanwords from English when no suitable equivalent exists in Uzbek, but providing clear explanations when necessary.

The value and impact of scientific research are directly linked to its relevance to pressing environmental concerns. Similarly, the effectiveness of translated texts hinges on their focus on these critical environmental issues.

Addressing environmental challenges requires a comprehensive understanding of the region in question, including its living organisms, history, culture, and climate. This involves studying plant and animal species, with particular attention to those listed in the 'Red Book' of endangered species, as well as investigating soil types, the number of springs, and the overall ecosystem.

The translation of specialized ecological texts from English to Uzbek presents significant challenges due to linguistic and cultural differences. By understanding these challenges and employing appropriate translation strategies, translators can play a vital role in facilitating effective communication and promoting environmental awareness in Uzbekistan and beyond.

REFERENCES:

1. Baker, M. In other words: A coursebook on translation. London. Routledge.1992. p.44
2. Comrie, B. Language universals and linguistic typology. University of Chicago Press. 1989. p.86
3. Johanson, L. & Csato, E. A. The Turkic languages. Routledge. 1998. p. 30
- Newmark, P. A textbook of translation. Prentice Hall Language: English ISBN-10: 0139125930 IS, 1988. P. 82
4. Nida, E. A. Toward a science of translating. Brill. Leiden. 1964. p. 120
- Qosimova N. Ekologik jurnalistika. Darslik – T., Jurnalistlarni qayta tayyorlash markazi- 2023, 180-190 betlar.
5. Saifnazarov, I., Qosimov, B., Muxtorov, A., & Nigitchenko, G. Fanning falsafiy masalalari.-Toshkent. “Fan va Texnologiya”. 2007, 110 b.
6. United Nations. Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. 2015, p.2

**TEACHING LEGAL ENGLISH IN UZBEK CONTEXT:
CHALLENGES OF TERMINOLOGY
O‘ZBEK KONTEKSTIDA YURIDIK INGLIZ TILINI O‘QITISH:
ATAMALAR BILAN BOG‘LIQ QIYINCHILIKLAR**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/RACP7637

Otamirzayeva Sug‘diyona Otabek qizi

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti,

Xorijiy tillar kafedrası;

otamirzayeva.s@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda huquqiy ingliz tilini o‘qitish jarayonida uchraydigan terminologik qiyinchiliklar tahlil qilinadi. O‘zbekiston xalqaro huquqiy, iqtisodiy va ta’limiy aloqalarini kengaytirar ekan, ingliz tili huquqshunos mutaxassislar uchun muhim vositaga aylanmoqda. Biroq, o‘zbek huquqshunos talabalari va o‘qituvchilari terminlarning to‘liq ekvivalenti mavjud emasligi, semantik ko‘pma’nolilik, ko‘p tillilikdan kelib chiqadigan aralashuv va yetarli o‘quv resurslarining yo‘qligi kabi muammolarga duch kelmoqda. Tadqiqot korpus lingvistikasiga, qiyosiy huquqqa, ESP va CLIL metodologiyalariga hamda pragmatik-semiotik yondashuvlarga asoslanadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab huquqiy inglizcha terminlar (masalan, *consideration, trust, equity*) O‘zbekiston fuqarolik huquqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobilga ega emas, ko‘pma’noli atamalar (masalan, *charge, appeal, claim*) esa o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘diradi. Rus tili ta’siri saqlanib qolgan bo‘lib, talabalar tushunchaviy qarashlarini shakllantirishda aralashuv keltirib chiqarmoqda. Maqolada lug‘at tuzish loyihalari, korpus asosidagi ta’lim, funksional ekvivalentlik yondashuvi va BMT hamda Yevropa Ittifoqi terminologiyasi bilan uyg‘unlashtirish kabi metodik yechimlar taklif etiladi. Xulosa shuki, huquqiy ingliz tilini samarali o‘qitish nafaqat lingvistik va pedagogik vazifa, balki milliy huquqiy va madaniy rivojlanish masalasidir.

Kalit so‘zlar: Huquqiy ingliz tili; O‘zbekiston konteksti; terminologiya; ESP; CLIL; korpus lingvistika; ikki tilli aralashuv; funksional ekvivalentlik; huquqiy pedagogika.

Annotation. *This paper investigates the challenges of teaching Legal English in the Uzbek context with particular attention to terminological complexity. As Uzbekistan strengthens its international legal, economic, and educational ties, English has become indispensable for legal professionals. However, Uzbek law students and lecturers face persistent difficulties related to terminological non-equivalence, semantic ambiguity, multilingual interference, and inadequate teaching resources. The study draws on corpus linguistics, comparative law, ESP and CLIL pedagogy, and pragmatic-semiotic approaches to examine these challenges in depth. Findings reveal that many Legal English terms (such as consideration, trust, and equity) lack equivalents in Uzbek civil law, while polysemous terms like charge, appeal, and claim pose difficulties for learners. Russian continues to exert influence, shaping students’ conceptual frameworks and leading to interference. The paper proposes methodological strategies including glossary projects, corpus-informed teaching, functional equivalence frameworks, and international harmonization with UN and EU terminology. The study concludes that effective teaching of Legal English terminology is not only a linguistic or pedagogical task but also a matter of national legal and cultural development.*

Keywords: *Legal English; Uzbek context; terminology; ESP; CLIL; corpus linguistics; bilingual interference; functional equivalence; legal pedagogy.*

The teaching of Legal English in Uzbekistan presents unique challenges shaped by the interaction of different legal traditions, linguistic systems, and pedagogical practices. As Uzbekistan strengthens its integration into international law, trade, and diplomacy, the demand for proficiency in Legal English has grown substantially. However, Legal English is not merely general English with specialized vocabulary; it represents an embedded system of concepts rooted in the common law tradition, which differs significantly from Uzbekistan’s civil law system. This divergence creates obstacles in comprehension, translation, and application of legal terminology. Furthermore, the multilingual environment in Uzbekistan—where Uzbek and Russian coexist as primary legal and academic languages—introduces additional complexities of interference and code-switching. Addressing these issues requires a comprehensive, multidisciplinary investigation into the linguistic, legal, and pedagogical dimensions of Legal English instruction.

This article employs a multidisciplinary methodology that combines linguistic analysis, pedagogical observation, and comparative legal study in order to capture the complexity of teaching Legal English in Uzbekistan. The integration of these approaches provides both empirical and theoretical insights, ensuring that the findings are grounded in real classroom practice while also reflecting broader linguistic and legal frameworks.

Corpus Linguistics. A specialized corpus of legal texts was compiled to form the backbone of the linguistic analysis. The corpus included a diverse range of materials: contracts, statutes, judicial decisions, and international treaties in English, supplemented where possible with Uzbek and Russian translations. This

dataset allowed for a systematic examination of the frequency, collocational patterns, and semantic distributions of key terms such as *remedies*, *liability*, *obligation*, and *negligence*. For example, concordance analyses revealed that *obligation* collocates with *contractual*, *statutory*, and *legal* in English sources, whereas its Uzbek counterpart is more frequently associated with moral or customary duties. By mapping these differences, corpus evidence exposed how certain English terms diverge significantly from their presumed Uzbek or Russian equivalents, thereby highlighting areas of potential misunderstanding for learners [Biel, 2014:86].

Comparative Legal Analysis. A comparative analysis was conducted to juxtapose common law concepts with their civil law counterparts in Uzbekistan and Russia. This dimension was particularly important for identifying structural mismatches that go beyond linguistic form. For instance, the English concept of *consideration*, central to contract law, has no doctrinal equivalent in Uzbek civil law, which instead emphasizes obligations and formal agreements. Similarly, the institution of *trust*—a cornerstone of common law property relations—finds no direct analogue in either Uzbek or Russian legislation. Such findings affirm that literal translation cannot adequately capture the conceptual divergences between legal systems. Drawing on [Cao, 2007:198], the study demonstrates that Uzbek students must be guided toward functional and comparative explanations of foreign legal concepts rather than relying on word-for-word correspondences.

ESP and CLIL Pedagogy. The pedagogical component of the study is grounded in English for Specific Purposes (ESP) methodology and Content and Language Integrated Learning (CLIL). ESP ensures that the teaching of English is aligned with the specific needs of law students, focusing on the genres, registers, and communicative practices relevant to their professional development. CLIL, in turn, integrates substantive legal content with language learning, allowing students to acquire disciplinary knowledge and linguistic competence simultaneously. Classroom observations at the Tashkent State University of Law provided the primary empirical data for this component. Particular attention was paid to how students engaged with authentic legal texts, the strategies they employed to decode unfamiliar terminology, and the ways in which they attempted to transfer new vocabulary into their own written and spoken work. Consistent with [Basturkmen, 2010:141], this approach confirmed that legal language learning is most effective when it is embedded in meaningful legal tasks.

Linguo-pragmatic and Semiotic Analysis. To account for the dynamic and context-dependent nature of legal terminology, the study also incorporated linguo-pragmatic and semiotic analysis. This involved examining legal terms not only as lexical units but also as pragmatic tools and semiotic signs within specific communicative acts. For example, the term *charge* can pragmatically mean a criminal accusation, a financial levy, or a judge’s instruction to a jury, with the meaning determined entirely by situational context. Such polysemy underscores the necessity of contextualized teaching strategies that expose students to multiple uses of a single term across legal genres. Building on [Tiersma, 1999:76], this

analysis demonstrated that terminological competence requires more than memorization; it demands sensitivity to the semiotic and pragmatic dimensions of legal discourse.

Pedagogical Case Studies. Finally, the study employed pedagogical case studies as a means of capturing learner performance and progress. Samples of student work—including complaint letters, claim forms, and draft contracts—were collected and analyzed for patterns of terminological error. Common mistakes included conflating *claim* with *complaint* and misusing *petition* in contexts where it was inappropriate. In addition, mini-glossary projects, in which students were tasked with compiling definitions, examples, and Uzbek or Russian equivalents for selected legal terms, were evaluated as both a pedagogical exercise and a research tool. These projects provided rich insights into students’ evolving conceptual understanding, their reliance on cross-linguistic transfer, and their strategies for resolving terminological uncertainty.

The findings reveal multiple layers of challenges in teaching Legal English terminology in Uzbekistan.

Terminological Non-equivalence. Many Legal English terms lack Uzbek equivalents because they belong to the common law system. The concept of *trust*—a fiduciary relationship in which one party holds property for another—has no direct analogue in Uzbek civil law. Students often translate it as *ishonchli boshqaruv*, which only partially captures the meaning. Similarly, *equity* refers both to a body of principles and to fairness, neither of which maps neatly onto Uzbek law. Non-equivalence forces teachers to explain terms functionally, often through case law analysis, rather than relying on one-to-one translation [Jbarčević, 2015:164].

Semantic Polysemy and Ambiguity. Polysemous terms present another difficulty. *Appeal* may mean the process of challenging a judgment, but also “attraction” in general English. *Charge* can signify an accusation, a financial obligation, or a judicial instruction. Students without contextual guidance often misinterpret these terms, confusing legal usage with general language. This finding echoes broader challenges of ESP teaching: the need to foreground register-specific meaning [Bhatia, 1993].

Interference from Russian and Uzbek. Russian influence persists in Uzbek legal education. Students frequently rely on Russian equivalents, sometimes inaccurately. For example, the Russian *obyazatel'stvo* (obligation) is often used as a blanket equivalent for both *duty* and *obligation*, obscuring the distinction between moral duties and enforceable obligations. Similarly, *pretenziya* (claim) is conflated with *da'vo*, leading students to misuse the English *claim* in contexts where *complaint* or *petition* would be more accurate. Such interference highlights the need for trilingual (English–Russian–Uzbek) glossaries to clarify distinctions [Begmatov, 2013:138].

Morphological and Lexical Adaptation. Uzbek uses productive suffixes (*-chi*, *-shunos*, *-noma*) to coin new terms. Students sometimes attempt to map these directly onto English (*law-knower* for *lawyer*), producing unidiomatic

constructions. Morphological awareness training is needed to show how English legal terms are historically derived (from French, Latin) rather than through agglutination.

Pedagogical Limitations. Traditional teaching materials emphasize rote memorization of bilingual word lists. Students may memorize that *negligence* means *e’tiborsizlik*, but without case law or examples, they cannot apply it in tort contexts. Classroom observations revealed that contextual teaching (e.g., analyzing *Donoghue v Stevenson*) significantly improved students’ grasp of terms like *duty of care* and *breach*. CLIL-based activities, such as contract analysis, also helped students internalize collocations (*remedies for breach, contractual obligations*) [Basturkmen, 2010:204].

Glossary Development. Student-created glossaries showed promise as learning tools. In compiling definitions, contexts, and translations, students developed deeper terminological competence. However, inconsistencies across dictionaries limited progress. Official, standardized glossaries are needed, ideally developed by a national commission of linguists and lawyers.

International Harmonization. Aligning Legal English instruction with international standards is critical. Terms like *human rights, fundamental freedoms, and rule of law* must be taught consistently with UN and EU documents. Misalignment risks misinterpretation in diplomatic and legal cooperation. Comparative analysis with Turkey and Kazakhstan shows that other Turkic countries face similar challenges: adapting to global legal terminology while preserving national legal identity.

Pragmatic Classroom Insights. In practical assignments, students confused *complaint, petition, and claim*. Through corpus-based exercises, they learned to distinguish *statement of claim* (civil procedure) from *complaint letter* (consumer law). Similarly, they initially conflated *tort* with *crime*, but case-based teaching clarified that torts are civil wrongs distinct from criminal offenses. Such insights confirm that teaching terminology through authentic, contextualized materials fosters lasting competence.

This study has demonstrated that the teaching of Legal English in the Uzbek context is shaped by a complex interplay of linguistic, pedagogical, and institutional challenges. The difficulties stem not only from the intrinsic differences between common law and civil law systems but also from sociolinguistic legacies and entrenched educational practices. Non-equivalence of terminology, semantic polysemy, Russian and Uzbek interference, morphological mismatches, and limitations in teaching methodology together create a landscape where students often lack the tools to fully grasp and apply core concepts. If these issues remain unaddressed, there is a significant risk that future generations of Uzbek lawyers will be insufficiently prepared for effective participation in international legal discourse, thereby weakening the country’s ability to integrate into global legal networks.

Addressing these challenges requires a comprehensive and multi-layered response. On the **linguistic level**, functional equivalence frameworks must be

established to help bridge conceptual gaps between common law and Uzbek civil law, while systematic training in polysemy and semantic range can help learners avoid confusion between general and specialized meanings. Special attention must also be given to distinguishing English legal terms from Russian or Uzbek cognates, which are often misleadingly similar but semantically distinct.

From a **pedagogical perspective**, the shift away from rote memorization is essential. Approaches grounded in ESP and CLIL, supported by case analysis, corpus-based materials, and student-driven glossary projects, should become the norm rather than the exception. Such methods not only build terminological competence but also foster higher-order skills in legal reasoning and cross-linguistic awareness.

On the **institutional level**, the development of standardized bilingual and trilingual glossaries, alongside open-access legal corpora, would provide students and educators with reliable reference points. The creation of a national terminological commission involving linguists, lawyers, and policymakers could ensure consistency, standardization, and long-term sustainability of these resources.

At the **international level**, Legal English instruction in Uzbekistan must be aligned with the usage established in UN, EU, and other international legal instruments. Comparative lessons from Turkey, Kazakhstan, and other Turkic-speaking jurisdictions demonstrate that successful adaptation is possible without sacrificing national legal identity.

Finally, **technological innovation** offers a promising avenue. AI-driven tools, such as automatic term extraction systems, translation memory databases, and bilingual corpora, could significantly reduce the workload of teachers while giving students exposure to authentic language use. Incorporating these tools into classrooms and legal practice would modernize instruction and make it more responsive to global trends.

Ultimately, Legal English in Uzbekistan must be seen not merely as a linguistic subject but as a strategic resource. Its mastery is directly linked to the credibility of the legal profession, the quality of legal education, and the country’s participation in international law and diplomacy. By ensuring terminological clarity, pedagogical innovation, and institutional support, Uzbekistan can prepare its legal professionals to operate confidently and competently on the global stage, while simultaneously strengthening its own national legal framework.

REFERENCES:

1. Azizkhodjaeva, N. (2020). *Linguodidaktika va ESP metodikasi*. Tashkent: O‘zMU Press.
2. Basturkmen, H. (2010). *Developing Courses in English for Specific Purposes*. London: Palgrave Macmillan.
3. Begmatov, E. (2013). *O‘zbek tilida termin ijodi va normalashuvi*. Tashkent: Fan.

4. Bhatia, V. K. (1993). *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. London: Longman.
5. Biel, Ł. (2014). *Lost in the Eurofog: The Textual Fit of Translated Law*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
6. Cao, D. (2007). *Translating Law*. Clevedon: Multilingual Matters.
7. Nurmonov, A. (2012). *O‘zbek tilida ilmiy uslub*. Tashkent: O‘qituvchi.
8. Љarčević, S. (2015). *Language and Translation in International Law and EU Law*. Berlin: Springer.
9. Tiersma, P. M. (1999). *Legal Language*. Chicago: University of Chicago Press.

**FITONIM KOMPONENTLI O‘ZBEK VA INGLIZ
MAQOLLARINING MADANIYATLARARO QIYOSIY TADQIQI
INTERCULTURAL COMPARATIVE STUDY OF UZBEK AND
ENGLISH PROVERBS WITH PHYTONYMIC COMPONENTS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ACEU2012

Sayfiyeva Komila Kamolidinovna

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

sayfiyeva.komila@bk.ru

Annotation. This article presents a comparative linguocultural analysis of Uzbek and English proverbs that contain plant names (phytonyms). Sample proverbs with phytonymic components from both languages are examined in terms of content and imagery to elucidate the national mentality and values they convey. In particular, through analysis of proverbs about trees, flowers, fruits and other plants in Uzbek and English, the study highlights similarities and differences, and discusses their significance from the perspective of intercultural communication. The findings underscore that the meanings embedded in phytonymic proverbs are products of national consciousness and worldview, and that such proverbs serve as an important bridge in the linguistic richness and cultural dialogue between peoples. This linguocultural analysis contributes to a deeper understanding of the development of the Uzbek language and its interaction with foreign languages.

Keywords: proverb, saying, phytonym, linguoculturology, national mentality, intercultural dialogue, similarity, difference.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida o‘simlik nomlari (fitonimlar) ishtirok etgan maqollar lingvokulturologik jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. O‘zbek va ingliz xalq maqollaridan fitonimik komponentli namunalarning mazmun va obrazlari solishtirilib, ular orqali ifodalangan milliy mentalitet va qadriyatlar ochib berilgan. Xususan, har ikkala tilda uchraydigan daraxt, gul, meva va boshqa o‘simliklar haqidagi maqollar tahlili asosida o‘xshash va farqli jihatlar ko‘rsatilib, madaniyatlararo muloqot nuqtai nazaridan ahamiyati yoritiladi. Fitonimik maqollar zamiridagi ma’no-mazmun milliy ong va dunyoqarash mahsuli ekani, ular xalqlarning til boyligi hamda madaniy aloqalarida muhim ko‘prik bo‘lib xizmat qilishi ta’kidlanadi. Ushbu lingvokulturologik tahlil o‘zbek tilining taraqqiyoti va xorijiy tillar bilan o‘zaro ta’sirini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: maqol, matal, fitonim, lingvokulturologiya, milliy mentalitet, madaniyatlararo muloqot, o‘xshashlik, tafovut

Maqollar – xalq donishmandligining yigilgan xazinasini bo‘lib, asrlar davomida shakllangan qisqa va mazmunli ifodalardir. Har bir xalqning maqollari o‘sha xalqning milliy tafakkuri, hayot tajribasi va madaniyatini o‘zida aks ettiradi. Darhaqiqat, maqollar tilning boy qismi sifatida urf-odatlar, tarix va dunyoqarash haqida chuqur ma’lumot beradi (Fatulloyeva, M. 2025:77). Mieder W. (2004) ta’kidlashicha, “maqollar o‘z paydo bo‘lish davrining qadriyatlar tizimini o‘zida mujassam etadi”, ya’ni har bir maqol muayyan tarixiy davr va xalqning hayotiy falsafasini ifodalaydi (Mieder W.,2004:80). Shuning uchun maqollar milliy ong mahsuli sifatida hamisha dolzarb bo‘lib keladi.

O‘zbek va ingliz xalq maqollari xalq og‘zaki ijodining tarkibiy qismi bo‘lib, ularni o‘rganish lingvokulturologiya sohasi uchun muhimdir. Maqollar xalqimizning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi va turmush tarzining bamisoli oynasi ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. Ular nafaqat og‘zaki nutqda, balki badiiy adabiyot va matbuotda ham keng qo‘llanilib, avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda. Xalq maqollari tarkibida ko‘plab o‘simlik nomlari uchraydi – bu hodisa bejiz emas, chunki insonning tabiat bilan aloqasi, turmush tarzi va tasavvurlari ko‘pincha o‘simliklar obrazi orqali ifodalangan.

Mazkur maqola o‘zbek va ingliz tillaridagi fitonim komponentli maqollarni tanlab tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqot PhD dissertatsiya mavzusi doirasida olib borilgan bo‘lib, unda ikki til maqollaridagi o‘simlik obrazlari qiyosiy o‘rganilgan. Maqolaning maqsadi – fitonim maqollar misolida milliy mentalitet va qadriyatlarni yoritish, ikki xalq maqollaridagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni aniqlash hamda bunday paremiya orqali madaniyatlararo muloqot va til taraqqiyotiga ta’sirini ko‘rsatishdir.

O‘zbek va ingliz tillaridagi maqollar orasidan tarkibida o‘simlik nomi mavjud bo‘lgan paremiya birliklari tanlab olindi. Bunda “daraxt”, “gul”, “meva”, “o‘t” kabi fitonim so‘zlar ishtirok etgan maqollar ajratib, ularning ma’no va qo‘llanilish konteksti tahlil qilindi. Ilmiy manbalarda bunday maqollarni mavzusiga ko‘ra tasniflash amaliyoti uchraydi – xususan, o‘simlik komponentli maqollarni 1) daraxt va o‘rmonlar; 2) o‘simliklar, gullar va g‘alla ekinlari; 3) meva, rezavorlar va sabzavotlar kabi guruhlariga ajratib o‘rganish mumkinligi ko‘rsatilgan (Abdullayeva N. R., Kholmurodova N. P., 2024:15). Ushbu tadqiqotda ham shunga o‘xshash yondashuv qo‘llanilib, har bir guruhdan o‘zbek va ingliz tiliga xos maqollar misollar bilan keltirildi.

Birinchi navbatda, daraxt va ularning mevalariga oid maqollar tahlil qilindi. Masalan, o‘zbek tilida **“Daraxt uni kesishga kelgan odamga ham soyasini ayamaydi”** kabi hikmatlar bor, ingliz tilida esa **“A tree is known by its fruit”** (Daraxt mevasi bilan tanilir) maqoli mashhur. Bu maqollar bevosita daraxt obraziga murojaat qilib, inson xulqini baholash mezonini beradi – ya’ni odamning qandayligi uning amallari (“mevalari”) orqali bilinadi. Xuddi shu mazmundagi hikmat rus tilida **“Дерево узнают по плодам”** tarzida uchrashi mumkin. Demak, ayrim maqollar xalqaro xarakter kasb etib, turli tillarda ekvivalent ma’noda yashab kelmoqda.

Shuningdek, **“Nima eksang, shuni o‘rsan”** degan maqol o‘zbek tilida keng tarqalgan bo‘lib, uning ingliz tilidagi aynan ekvivalenti **“You reap what you sow”** shaklida mavjud. Ushbu maqol mehnat va qilmishning natijasi haqida umumiy hikmatni ifodalaydi: inson qanday ish qilsa, shunga yarasha samara ko‘radi. Bu hol ham ikki xalq dunyoqarashidagi mushtarak tamoyillarni ko‘rsatadi. Maqolning o‘zbekcha variantida arpa va bug‘doy kabi ekin nomlari tilga olingan: **“Arpa eksang – arpa, bug‘doy eksang – bug‘doy olasan”**, ya‘ni qaysi urug‘ni eksang, o‘sha mahsulni yig‘asan. Ingliz tilida esa qishloq xo‘jaligi atamasi umumiyroq tarzda **“sow”** (ekmoq) va **“reap”** (o‘rmoq) fe‘llari bilan ifoda etiladi. Biroq har ikki holatda mazmun bir – yaxshilik qilgan yaxshilik topadi, yomonlik qilgan pand yeydi degan xalqona falsafa yotadi.

Ikkinchi guruh sifatida, gullar va o‘t-o‘lanlarga oid maqollarni ko‘rib chiqamiz. O‘zbek tilida **“Bir gul bilan bahor bo‘lmas”** degan maqol mavjud bo‘lib, bu – bir dona gul ochilishi bilan bahor keldi deb bo‘lmasligini, ya‘ni bitta kichik belgi bilan xulosa chiqarmaslik kerakligini bildiradi. Ingliz tilida xuddi shu mazmunda **“One swallow does not make a summer”** (Bitta qaldirg‘och bilan yoz bo‘lmas) maqoli ishlatiladi. E‘tibor qilarli jihati, o‘zbeklar bahorni boshlovchi belgi sifatida gul obrazini olgan bo‘lsa, inglizlar yoz fasli misolida qush – qaldirg‘och obrazini tanlashgan. Ya‘ni, fikr bir xil – yakka hodisaga qarab umumiy xulosa qilma, lekin badiiy obraz milliy muhitga ko‘ra har xil: gul va bahor , qaldirg‘och va yoz. Bu o‘rinda ekologik muhit va madaniy an‘analarning ta‘siri seziladi. Darhaqiqat, har bir xalq o‘zi yaxshi tushunadigan va qadrlaydigan obrazni maqolga singdiradi.

Gul haqida yana bir o‘xshash maqol juftligini ko‘rishimiz mumkin: **“Gul tikansiz bo‘lmas”** degan o‘zbek maqoli bor, ingliz tilida esa **“Every rose has its thorn”** (Har bir atirgulning tikani bor) iborasi keng tanilgan. Har ikki hikmat mazmunan bir – **“idealsiz ideallik yo‘q”**, ya‘ni har qanday go‘zallik yoki yaxshilikning ham o‘ziga yarasha qiyinchilik, noxush tarafi bo‘ladi. Qiziqarli tomoni, o‘zbek tilida ba‘zan ushbu maqolni to‘ldirib **“Dur – sadafsiz”** (Dur – qobiqsiz bo‘lmas, ya‘ni marvarid ham chig‘anoqsiz hosil bo‘lmas) tarzida aytadilar (Abdullayeva N. R., Kholmurodova N. P. 2024:74). Demak, ikkala xalq ham tikanli gul obrazida hayot haqiqatini ko‘rgan va buni naql qilib olgan. Bunday mushtarak ma‘nodagi maqollar xalqlarda mustaqil ravishda paydo bo‘lishi yoki tarixiy aloqalar orqali o‘tishi mumkin – bu alohida tadqiqot mavzusi. Muhimi, gul va tikan obrazi o‘zbek va ingliz tilida ham tushunarli va qabul qilinadigan bo‘lib, bu umumiy insoniy tajribani aks ettiradi.

Uchinchi guruh, meva va poliz mahsulotlariga oid maqollardir. Masalan, uzum haqidagi qiziqarli bir o‘zbek maqoli: **“Uzum uzumga qarab rang oladi”**. Bu naql metaforik ma‘noda **“atrof-muhit ta‘sirida inson o‘zgaradi yoki o‘xshaydi”** degan mazmunni anglatadi – ya‘ni yaxshilar davrasidagi odam yaxshilikka moyil bo‘ladi, yomonlar orasidagi esa yomonlikni oladi. Ingliz tilida aynan uzum bilan bog‘liq maqol topilmasa-da, mazmun jihatidan yaqin naql bor: **“A man is known by the company he keeps”** (Do‘stiga qarab odamni bil; kishi qaysi muhitda yursa, shu muhitga xos bo‘ladi). Demak, o‘zbeklar uzumning bir-biriga qorishib yetilishi

rangidan ijtimoiy mazmun chiqargan bo‘lsa, inglizlar insoniy muhitni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilga olgan. Shunga qaramay, har ikkisi ham muhit va tarbiyaning ahamiyatini ta’kidlaydi, bu esa xalq pedagogik qarashlarining o‘xshashligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, ingliz tilida mashhur **“The apple doesn’t fall far from the tree”** degan naql bor, bu **“Olma daraxtidan yiroq tushmaydi”** mazmuniga ega – ota-ona qanday bo‘lsa, farzand ham shunga o‘xshash bo‘ladi deganidir. Ushbu maqol aslida Yevropa (slavyan) manbalarida keng tarqalgan va ingliz tiliga ham kirgan. O‘zbek tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri olma va daraxt bilan aytiladigan maqol kam uchrasa-da, mazmun jihatdan o‘xshash maqollar mavjud. Masalan, **“Bog‘bonning bolasi bo‘lsa, bog‘i bo‘ladi; bo‘lmasa – cho‘l”** – bu farzandni bog‘ning gullari, mevasi kabi tasvirlab, farzandsizlik hayotni sahroga qiyoslaydi. Ingliz madaniyatida farzandning borligi yo‘qligi haqida bu tarzda o‘xshatish ko‘zga tashlanmaydi. Demak, ba’zi obrazlar faqat muayyan xalqning og‘zaki ijodiga xos bo‘lib, boshqa madaniyatlarda muqobili topilmasligi mumkin.

Yuqoridagi misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz maqollarida fitonimlar – daraxt, gul, meva, o‘t va boshqalar – muhim semantik yuk ko‘taradi. Ko‘p hollarda ularning ma’nosi universaldir (masalan, **“mehnat mevasi”**, **“qay tarbiya – shunday farzand”**, **“har yaxshilikning bir qiyinchiligi bor”** kabi g‘oyalar global). Ba’zan esa obraz tanlovi turlicha: masalan, inglizlar yoz faslini qaldirg‘och orqali, o‘zbeklar bahorni gul orqali tasavvur qiladi; yoki inglizlar atirgulni, o‘zbeklar esa gul qatorida dur (marvarid) obrazini ham qo‘shib, fikrni boyitadi (G‘aniyeva T. A., 2023: 354). Bunday tafovutlar har ikki xalqning yashash sharoiti, tabiiy muhitga mos tushunchalari va tarixiy-estetik an‘analari bilan bog‘liq. Tadqiqotchilarning qayd etishicha, **tarixiy, geografik va ekologik omillar har bir tilning fitonimik tizimiga ta’sir ko‘rsatib, o‘simliklarga berilgan nomlar va ular atrofidagi tushunchalarni shakllantiradi** (Samadova V. B., Suyunov Sh. Y., 2025: 11-12). Xususan, O‘zbekiston hududida uzumchilik va bog‘dorchilik qadimdan rivojlangani ko‘plab maqollarda aks etsa, Buyuk Britaniya adabiyoti va og‘zaki ijodida eman, dub, eman palagi kabi mahalliy daraxtlar yoki gul navlari ko‘proq tilga olingan – bu tabiiy.

O‘zbek va ingliz fitonimik maqollari mazmunini tahlil qilish orqali har ikki xalqning milliy mentalitetini aks ettiruvchi qator jihatlarni ajratish mumkin. Avvalo, mehnatsevarlik va sabr-toqat qadriyati. Yuqorida keltirilgan **“Nima eksang, shuni o‘rasan”** maqoli ham, unga ma’no jihatidan yaqin **“Make hay while the sun shines”** (Quyosh chiqqanda pichan qurit) kabi ingliz maqoli ham mehnat va sa’y-harakatning ahamiyatini uqtiradi. O‘zbek xalq maqollarida **“Mehnat qilsa, meva yer”**, **“Mehnat – meva”** singari so‘z birikmalari bor. Ingliz tilida esa **“As you sow, so shall you reap”** shaklidagi diniy manbalardan olingan naql keng tarqalgan. Bu o‘xshash maqollar har ikki xalqning ogoh bo‘lish, mehnat natijasini o‘ylash kabi qadriyatlarni qadimdan e’zozlab kelganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi muhim qadriyat – kamtarlik va kibrning qoralanishi. O‘zbek tilida **“Mevali daraxt egilar, mevasiz daraxt ko‘kga tirmashar”** maqoli mashhur bo‘lib, haqiqiy bilimli yoki hunarli inson kamtar bo‘ladi, johil yoki maqtanchoq

bo‘lsa o‘zini tepaga uradi degan ma’noni bildiradi. Ingliz tilida bunga ma’nodosh ravishda **“Empty bag rattles loud”** (Bo‘sh xalta shovqin qiladi) degan maqol bor – ma’nosi: bo‘sh odam (bilimsiz) ko‘p gapiradi, o‘zini ko‘rsatishga urinadi. Ko‘rinib turibdiki, har ikki xalq dono va samimiy insonlarni daraxtning pishiq, mevali shoxlariga, behuda maqtanchoqlarni esa mevasiz yoki bo‘sh narsalarga qiyoslab, kamtarlik fazilatini ulug‘lagan. Bu milliy mentalitetdagi mushtarak fazilat – kamtarlikning qadrlanishidir.

Uchinchi jihat – ijtimoiy hamjihatlik va birlik. O‘zbekcha **“Yolg‘iz daraxt – o‘rmon bo‘lmas”** maqoli jamoaviylikni tarannum etsa, ingliz tilida **“One tree does not make a forest”** shaklida aynan bir xil maqol uchramaydi, lekin **“United we stand, divided we fall”** kabi maqollar umumiy birlik g‘oyasini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi daraxt obrazi orqali aytilgan maqolda ham ma’no shu – yakka inson ko‘p ish qilolmaydi, ko‘p daraxt bo‘lsa o‘rmon bo‘ladi, ya’ni jamoa bilan ish yuksaladi. Bu ham xalqimiz mentalitetida jamoaviylikka berilgan e’tibor natijasi. Inglizlarda bevosita daraxt bilan bunday maqol topilmasa-da, jamiyat haqidagi maqollari boshqa obrazlarda ifodalangan. Shunday bo‘lsa-da, ayni g‘oya har ikkala madaniyatda mavjud.

To‘rtinchidan, tarbiya va avlodlar davomiyligi mavzusi. **“Daraxt bir joyda ko‘karar”** maqoli o‘zbek mentalitetida beqarorlikni, vatanparvarlik va bir joyda samarali mehnat qilish g‘oyasini ilgari surgan. Bu maqol odamzodning o‘z tuprog‘ida, vatanida gullashi afzal degan ma’noni ham anglatadi. Ingliz tilida ma’lum ma’noda qarama-qarshi mazmundagi **“A rolling stone gathers no moss”** (Aylanib yuradigan toshga o‘t yopishmaydi) maqoli bor – bu ham ko‘chma ma’noda beqaror odam boylik yoki baraka topmasligini uqtiradi. Aslida mazmun o‘xshash: daraxt ko‘chsa kech meva qiladi, tosh dumalasa baraka orttirmaydi. Demak, har ikki til hikmatida insonning bir joyda ildiz otishi, mehnat qilishi afzalligini ko‘ramiz, bu esa xalq hayot tarzida barqarorlik qadriyatining aksidir. Farqi shundaki, o‘zbeklar buni daraxtning bir joyda ko‘karishi orqali, inglizlar esa tosh va o‘t metaforasi orqali ifodalagan.

Beshinchidan, yaxshi va yomonni ajratish, ijobiylik va salbiylik mavzusi. Maqollar odatda insonni ezgulikka chorlaydi, yomonlikdan saqlantiradi. O‘zbek tilida **“Yaxshi daraxtga yaqin yursang, mevasidan yeysan; yomon daraxtga yaqin yursang, tikaniga uchraysan”** mazmunidagi naql bor. Ingliz tilida esa **“Bad tree does not yield good fruit”** (Yomon daraxtdan yaxshi meva chiqmas) kabi iboralar ishlatiladi. Ushbu maqollar yaxshilar bilan yursa foyda topasan, yomonlar bilan yursa zarar ko‘rsan degan axloqiy saboq beradi. Shuningdek, **“Gulni sevgan – tikaniga chidaydi”** (yaxshining qiyinchiligiga ham chidamoq lozim) kabi o‘zbek maqoli ham bor, inglizlar esa **“No pain, no gain”** (Og‘riqsiz yutuq bo‘lmas) qabilida umumlashma maqol bilan ifodalaydi. Bu ham har ikki xalq mentalitetida mashaqqat orqali yaxshilikka erishish g‘oyasi mavjudligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fitonim tarkibli maqollar milliy mentalitetning turli qirralarini yoritadi. O‘zbek va ingliz tillarida obrazlar qisman farq qilsa-da, ularning ortidagi asosiy qadriyat va tushunchalar ko‘pincha

mushtarak yoki o‘xshash bo‘ladi. Bu holat shuni anglatadiki, insoniyatning asosiy hayotiy tajribalari va xulosalari umumiy bo‘lib, ular turli tillarda turlicha tashbehtar bilan ifodalangan xolos. Shu bilan birga, albatta, faqat o‘z madaniyatiga xos bo‘lgan, boshqa tilda ekvivalenti topilmaydigan maqollar ham yo‘q emas. Bunday noyob maqollar muayyan xalqning o‘ziga xos tafakkuri va madaniy qiymatlarini aks ettiradi.

O‘zbek va ingliz maqollari misolida o‘xshash va farqli jihatlar tahlili xalqaro muloqot nuqtai nazaridan muhimdir. Maqollar – har bir xalqning **madaniy genofondi**, til xotirasi hisoblanadi. Turli xalqlarda mazmunan yaqin maqollarning mavjudligi ular o‘rtasida madaniy yaqinlik nuqtalarini keltirib chiqaradi. Masalan, yuqorida ta’kidlangan mehnat, kamtarlik, birlik va hokazo g‘oyalar ham o‘zbek, ham ingliz maqollarida aks etgani ikki xalq uchun ham tushunarli umumiy axloqiy mezonlar borligini ko‘rsatadi. Bu esa tarjima yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotda bir-birini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Xususan, ingliz tilini o‘rganuvchi o‘zbeklar uchun inglizlarning ko‘p maqollari begona emas: ular mazmunan o‘zimizning maqollarga yaqinligini payqab, osonroq o‘zlashtirishi mumkin. Shu tariqa, umumiy donolik xalqaro kommunikatsiyada ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Biroq, ayrim maqollarni so‘zma-so‘z tarjima qilish yoki bevosita boshqa madaniyatga tatbiq etish qiyinchilik tug‘diradi. Farqli obrazlar va kontekst talab qiladigan maqollar madaniyatlararo muloqotda noto‘g‘ri talqin qilinishi yoki umuman tushunarsiz bo‘lib qolishi mumkin. Misol uchun, ingliz tilidagi **“to gild the lily”** iborasini (so‘zma-so‘z: nilufarni yaltiratmoq, ya’ni ortiqcha bezak berib isrof qilmoq) o‘zbek tinglovchi oddiy tarjimada tushunmasligi mumkin, chunki nilufar gulini zargarlik bilan qoplash degan tasavvur bizda maqol sifatida yo‘q. Xuddi shunday, o‘zbekning **“Tut berganga – yong‘oq qo‘y”** maqolini ingliz auditoriyasi tushunmaydi, chunki bu obrazli aytilgan pand-nasihat ularga begona. Shunday holatlarda, madaniyatlararo muloqotda ekvivalent maqollarni topish yoki izohli tarjima orqali ma’no tushuntirish zarur bo‘ladi. Masalan, **“Tut berganga – yong‘oq qo‘y”** mazmunini inglizchada **“One good turn deserves another”** degan maqol orqali yaqinlashtirish mumkin – bu naql garchi so‘zma-so‘z mos kelmasada, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytar degan ayni g‘oyani beradi. Demak, turli tillardagi maqollarni qiyosiy o‘rganish tarjimon va muloqot ishtirokchilari uchun samarali kalit bo‘lishi mumkin.

Maqollarni qiyoslash, tarjima qilish jarayoni tilshunoslikda muhim yo‘nalish bo‘lib, u lingvokulturologik o‘zaro ta’sir masalalarini yoritadi. Bir tildagi maqolning boshqa tilda ekvivalentini topish jarayonida faqat lug‘aviy emas, balki madaniy ma’nolar ham qiyoslanadi. Bu esa tarjimon va til o‘rganuvchilardan nafaqat tilni, balki o‘sha til egalari mentalitetini ham chuqur anglashni talab qiladi. Shu bois, bugungi globalizatsiya davrida bunday tadqiqotlar ahamiyati oshib bormoqda. Xususan, o‘zbek tilining xorijiy tillar bilan qo‘shma tadqiqi natijasida ko‘plab maqollarimizni tarjima qilib, jahonga tanitish, xorijiy maqollarni esa o‘z tilimizda talqin qilish imkoniyati tug‘ilmoqda. Bu o‘rinda o‘zaro ta’sir va boyish jarayoni kuzatiladi: boshqa tillardan o‘zbek tiliga yangi obraz va iboralar kirib

keladi, o‘z navbatida, o‘zbek xalq maqollarining ma’nosi ham tarjima orqali boshqa tillarda aks-sado berishi mumkin.

Masalan, rus tilining ta’siri bilan ayrim xalqaro maqollar o‘zbek tilida keng yoyilgan: **“Og‘izdagi osh – ovqat emas, cho‘ldagi o‘t – yoqut emas”** kabi maqollar aslida rus maqollaridan tarjima ekanligi ma’lum. Hozirgi kunda ingliz tilidan ham badiiy adabiyot va ommaviy axborot vositalari orqali ba’zi iboralar o‘zbek nutqiga kirib kelmoqda. Masalan, **“mening bog‘imdagi gullardan emas”** kabi tarjima ifoda (**“not my cup of tea”** idiomining so‘zma-so‘z tarjimasi) yoshlar tilida hazilomuz qo‘llanilyapti. Bu kabi hodisalar tilimizning boshqa tillar bilan aloqasi kuchayganini ko‘rsatadi. Albatta, bu jarayonda ehtiyot bo‘lish, o‘z o‘rnida qo‘llash zarur – milliy til ifodalarini asossiz chet iboralar bilan almashtirish ma’qullanmaydi. Lekin madaniyatlararo muloqot natijasida paydo bo‘layotgan yangi frazeologizmlar til boyligimizni ham kengaytirishi mumkin.

Tarixiy va geografik omillar ham tilimizdagi maqollar tarkibiga chet ta’sirlar kirib kelishiga sabab bo‘lgan. Masalan, islom madaniyati va arab tili ta’sirida paydo bo‘lgan **“Besh vaqt namoz o‘qi”**, **“Xudoga tavakkal qil”** kabi diniy mazmundagi maqollarimiz bor. Ingliz tiliga esa Bibliyadan ko‘plab maqollar kirib, umumxalq iborasiga aylangan (masalan, **“Forbidden fruit is sweetest”**, **“By their fruits you shall know them”** kabi). Bu misollar til taraqqiyotida madaniy manbalararo almashinuv qancha chuqur iz qoldirishini ko‘rsatadi. O‘zbek va ingliz maqollaridagi fitonim obrazlarini tahlil qilish ham shuni tasdiqlaydiki, ba’zi tushunchalar bir xalqdan boshqasiga o‘tib, yangicha shaklda yashab ketgan. Masalan, yuqorida keltirilgan **“Har gulning tikani bor”** g‘oyasi Yevropa xalqlari folkloridan o‘zbek tiliga o‘tgani ehtimoli bor – chunki **“dur – sadaf”** qismi Sharq she’riyatiga xos qo‘shimcha bo‘lsa-da, atirgul va tikan obrazi fors va arab adabiyotidan meros. Ingliz tilida esa bu naqldan tashqari yana **“No rose without a thorn”** shakli ham mavjud bo‘lib, bevosita o‘xshash hikmatdir.

Xulosa qilib aytganda, fitonimlar ishtirokidagi maqollarni qiyosiy o‘rganish **madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish** va **til taraqqiyoti** nuqtai nazaridan qimmatli ma’lumotlar beradi. Maqollar milliy mentalitetni ifoda etgan holda, boshqa millatlar uchun ham tushunarli bo‘la olishi mumkin. Bu umumiy insoniy tajriba va qadriyatlarning kuchidir. Shu bilan birga, har bir tildagi o‘ziga xos betakror obrazlar madaniy xilma-xillikni ta’minlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz maqollaridagi fitonimik obrazlar orqali nafaqat lingvistik, balki **madaniy birlik va farqlar** ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu bir tomondan, xalqaro kommunikatsiyada bir-birini tushunish uchun zamin bo‘lsa (o‘xshash g‘oyalar tufayli), ikkinchi tomondan, har bir xalqning o‘ziga xosligini hurmat qilish va anglashga undaydi.

O‘zbek tilining jahon maydonidagi nufuzi oshib borayotgan hozirgi vaqtda bunday qiyosiy lingvokulturologik tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘zbek tilini o‘rganayotgan chet elliklar uchun ham maqollar til o‘rganishning muhim qismi bo‘lib, ular orqali xalqimiz madaniyatini chuqurroq anglashlari mumkin. Xuddi shuningdek, ingliz tilini o‘rganuvchi yurtdoshlarimiz uchun ingliz maqollarini o‘rganish bu xalq mentalitetini bilish va tilini boy qilishga xizmat

qiladi. Maqollar tarjimasini va tahlili orqali turli tillar o‘rtasida **lingvokulturologik muloqot** yuzaga keladi – bu muloqot esa millatlararo do‘stlik va hamkorlikni mustahkamlovchi omillardandir. Shunday ekan, fitonim komponentli maqollar kabi an’anaviy boyligimizni chuqur tadqiq etish va targ‘ib qilish o‘zbek tilining taraqqiyoti va jahon madaniy makonida o‘z o‘rnini topishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva N. R., Kholmurodova N. P. (2024). Proverbs and sayings with phytonyms and their analysis in compared languages. *Emergent Science Journal*, 2(1), 14–17.
2. Fatulloyeva M. N. (2025). Proverbs as a reflection of cultural values and beliefs. *Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali*, 3(1), 77–79.
3. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. (2005). *O‘zbek xalq maqollari*. Toshkent: “Sharq”. – 508 b
4. Mieder W. (2004). *Proverbs are never out of season: Popular wisdom in the modern age*. New York: Oxford University Press.
5. Samadova V. B., Suyunov Sh. Y. (2025). Phytonyms in English and Uzbek: A comparative analysis. *Western European Journal of Historical & Social Sciences*, 3(2), 11–15.
6. G‘aniyeva T. A. (2023). Similarities and Differences of plant name metaphors in English and Uzbek languages. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(2), 354-357.
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
11. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**ЛИНГВОСОМАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КОТОРИЕ
ХАРАКТЕРНЫ ДЛЯ АРАБСКОЙ КУЛЬТУРЫ
LINGUOSOMATIC UNITS CHARACTERISTIC OF ARABIC
CULTURE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/SWYX1406

Маджидова Мафтуна Самад кызы

*Ташкентский государственный университет
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои*

базовый докторант 2 го курса

maftunamajidova98@mail.ru

Аннотация: Данная научная работа посвящена изучению лингвосоматики, специфичной для арабской культуры. Лингвосоматика – это невербальные средства, которые передают информацию или дополнительную информацию между говорящим и слушающим посредством частей тела. В статье анализируются жесты и лингвосоматические единицы, специфичные для арабской культуры, а также даются представления об их духовной нагрузке. В повседневном общении между арабскими народами язык тела, мимика и движения в сочетании с религиозными убеждениями служат важным средством коммуникации. Данная работа также рассматривает влияние лингвосоматических элементов на межкультурные различия. Результаты данного исследования могут быть полезны переводчикам, лингвосоматикам и специалистам в области арабского языка. Данная тема демонстрирует неразрывную связь языка и культуры и помогает глубже понять мир мысли арабского народа.

Ключевые слова: арабская культура, жесты, лингвосоматические единицы, религиозные выражения, невербальная коммуникация, мимические выражения

Annotatsion: This research paper examines linguasomatics specific to Arab culture. Linguasomatics are nonverbal means that convey information or additional information between a speaker and listener through body parts. The article analyzes gestures and linguasomatic units specific to Arab culture and provides insights into their spiritual significance. In everyday communication among Arab peoples, body language, facial expressions, and movement, combined with religious beliefs, serve as an important means of communication. This paper also examines the influence of linguasomatic elements on intercultural differences. The results of this study may be useful to translators, linguasomatic specialists, and Arabic language specialists. This topic demonstrates the inextricable link between language and culture and provides a deeper understanding of the Arab world.

Keywords: Arabic culture, gestures, linguosomatic units, religious expressions, nonverbal communication, facial expressions

Культура каждого народа отражается в его языке, обычаях, манере общения и, особенно, в невербальных (бессловесных) средствах выражения. Арабские народы обладают уникальным богатым культурным наследием, и жесты, мимика и движения тела играют особую роль в их общении. Особенно в арабских обществах гармония устной речи и языка тела, то есть лингвосоматических единиц, является неотъемлемой частью общения. Это имеет большое значение для формирования коммуникативных навыков у изучающих арабский язык.

Ряд арабских и западных исследователей проводили исследования роли невербальной коммуникации, то есть языка тела и жестов, в арабской культуре и языке. В частности, Э. Холл в своей работе «За пределами культуры» подчеркивал, что арабское общество является одной из высококонтекстных культур, и отмечал, что язык тела является одним из основных средств общения у арабов [Холл, 1976:109]. Арабские ученые, такие как Абу Лугат и Ахмад аль-Исса, в своих исследованиях пытаются раскрыть интеграцию социальных единиц и языка тела, а также религиозных выражений с движениями тела в арабском обществе.

Исследования в этой области на узбекском языке весьма ограничены, и существующая литература фокусируется скорее на арабских культурных жестах в рамках общекультурных исследований. Недостаточно внимания уделяется их лингвистическим аспектам.

Понятие арабской культуры и точная классификация характерных для неё жестовых единиц представляют собой довольно сложную проблему. Общее понимание арабской культуры включает в себя единицы, характерные для 22 независимых государств, географически расположенных на Аравийском полуострове. Однако выявление общих черт между ними и разделение их на внутренние группы на основе определённых законов и правил является одной из важных задач современной лингвистики.

В арабской культуре, наряду с вербальным общением, особую роль в процессе коммуникации и обмена информацией играют жесты и телодвижения. Арабы – народ эмоциональный, они подкрепляют информацию, передаваемую через язык, преимущественно с помощью движений рук, мимики, поз и других невербальных средств. Это обуславливает их активное использование лингвосоматических единиц в общении.

С нашей стороны в Дубай и Шарджа (Объединённые Арабские Эмираты) был проведён социальный эксперимент по выявлению лингвосоматизмов, характерных для арабской культуры. Поскольку фотографировать и снимать на видео арабов запрещено, ряд жестов и мимики был выявлен исключительно методом наблюдения. На основе этих наблюдений ниже анализируется ряд жестов и лингвосоматизмов, характерных для арабского менталитета, и предпринимается попытка разделить их на отдельные категории:

1. Распространённые жесты в арабской культуре:

а) положение руки на сердце — арабы часто прикладывают правую руку к сердцу, приветствуя или выражая благодарность. Это выражение искренности, уважения и искренних слов.

б) лёгкий наклон головы — принято слегка наклонять голову, выражая согласие или уважение. Этот жест часто используется в арабском языке со словом «наам» (да).

в) взмах рукой вниз — этот жест означает «будь терпелив», «не торопись». Он часто используется, чтобы успокоить собеседников в спорных или эмоциональных разговорах;

г) легкий наклон головы назад — выражает удивление или сомнение по поводу высказанной собеседником идеи.

2. Лингвосоматические единицы, характерные для арабской культуры

2.1. Движения, соответствующие религиозным выражениям. Использование религиозных фраз, используемых в арабском мире, таких как «ин шаа Аллах», «Альхамдулиллах», «Валлахи», в гармонии не только с языком, но и с эмоциональным и физическим выражением дает основу для анализа их как лингвосоматических единиц.

▪ «Ин шаа Аллах» (если пожелает Аллах): произнося это выражение, арабы часто слегка склоняют голову и прикладывают ладони к воздуху или сердцу.

▪ «Альхамдулиллах» (Слава Аллаху): произнося это выражение, существует обычай класть руку на сердце или смотреть на небо.

▪ «Валлахи» (Клянусь Аллахом): произнося это слово, арабы часто поднимают указательные пальцы вверх. Это усиливает значение гарантии истинности клятвы.

2.2. Лингвосоматические единицы, используемые для объяснения или пояснения

▪ «т.е.» (то есть): арабы часто используют это слово и, в качестве дополнения, делают мягкие круговые движения руками. Этот жест используется для пояснения или уточнения информации.

2.3. Лингвосоматизмы, обозначающие эмоциональные проявления:

а) удивление: прикладывание ладони ко рту или прикосновение ладоней к лицу;

б) гнев: удар ладонью по столу;

в) радость: поднятие ладоней к небу, широко расставив обе руки.

3. Межкультурные различия

В арабской культуре жесты, мимика и движения тела являются мощными средствами выражения эмоций, передачи эмоциональности, искренности и близости в общении. Однако ряд арабских жестов и лингвосоматических единиц может быть неверно истолкован представителями других культур. Например:

а) указание на кого-то указательным пальцем распространено в европейской культуре, но считается грубым у арабов;

б) слишком близкое общение в других культурах (особенно в западной) считается вторжением в личное пространство. Однако среди арабов общение на близком расстоянии воспринимается как выражение искренности и доверия. Известны даже случаи взаимного доверия и близости между арабскими мужчинами, когда они касаются носами при встрече.

в) в арабской культуре левая рука считается нечистой, и приветствие или прием пищи левой рукой вызывают у них неодобрение; г) Хотя рукопожатия между мужчинами и женщинами считаются нормой во многих культурах, у арабов любая близость между мужчиной и женщиной на публике считается неуместной;

д) частое использование религиозных выражений и жестов может показаться неестественным в светских культурах;

е) арабы активно используют мимику: смеются, поднимают брови, подмигивают и кивают. В культурах Юго-Восточной Азии (в частности, в Индонезии и Вьетнаме) стремятся поддерживать социальную гармонию, максимально контролируя выражение лица. В таких культурах открыто выраженные эмоциональные реакции считаются неприемлемыми.

В арабском обществе жесты и лингвосоматические единицы не только дополняют вербальную коммуникацию, но и являются её неотъемлемой и мощной составляющей. Через них передаются различные смысловые уровни, такие как эмоции, религиозные убеждения, уважение, неприятие, объяснение. Поэтому для тех, кто изучает арабский язык и культуру, изучение этих инструментов имеет большое значение не только для самого языка, но и для осуществления полноценной межкультурной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. E. T. Hall. Beyond Culture – New York: Anchor books, 1976
2. Lila Abu lugot. Veiled sentiments: honor and poetry in beduin society – Berkeley: Univrsity of California Press, 1986
3. Ahmad al Issa. Sociolinguistics dimensions of Arabic language use – International journal of the sociology of language, 2003
4. K.A. Kurbanova. Tilda emotsiya va hissiyot ifodasi: emotiv birliklarning tilda qo‘llanilishi – Academic research in modern science, 2022
5. David Crystal. How language works – London: Penguin books, 2007
6. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcyi4C
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

10. <https://www.researchgate.net/publication/371445473> O'zbek tili va adabiy oti_jurnali.

**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “YAXSHILIK” VA “YOMONLIK”
KATEGORIYALARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI
LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF THE CATEGORIES
OF “GOOD” AND “EVIL” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FRTB3722

Xasanova Sohijjamol Soatmurod qizi

Toshkent davlat transport universiteti,
tayanch doktoranti

khasanovasohijjamol@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “yaxshilik” va “yomonlik” kategoriyalarining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda maqollar asosida bu tushunchalarning milliy tafakkurdagi o‘rni, axloqiy mazmuni va madaniy konnotatsiyalari ochib beriladi. Ingliz tilidagi “good/evil” va o‘zbek tilidagi “yaxshilik/yomonlik” konseptlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning umumiylik va farqlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: yaxshilik, yomonlik, konsept, lingvomadaniyat, kognitiv yondashuv, maqol, madaniyat.

Annotation. This article analyzes the linguocultural characteristics of the categories “good” and “evil” in English and Uzbek. Based on proverbs, it explores the moral content and cultural connotations of these concepts within national worldviews. The comparative study reveals both universal and culture-specific aspects of “good/evil” in the two languages.

Keywords: good, evil, concept, linguoculture, cognitive approach, proverb, culture.

Til inson tafakkurining mahsuli va madaniyatning eng muhim ko‘rsatkichi sifatida xalqning dunyoni idrok etish tarzini, qadriyatlarini hamda axloqiy-me‘yoriy qarashlarini aks ettiradi. Shu bois tildagi leksik birliklar, xususan, “yaxshilik” va “yomonlik” kabi axloqiy-baholash kategoriyalari nafaqat semantik, balki lingvomadaniy jihatdan ham o‘rganilishi lozim bo‘lgan muhim birliklardandir. Har bir xalqning tili orqali ularning ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlari, ijtimoiy qadriyatlari, diniy hamda falsafiy dunyoqarashi namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “yaxshilik” va “yomonlik” tushunchalarining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida konseptual, kognitiv va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanilib, ikki tildagi maqollar va hikmatli so‘zlar misolida bu kategoriyalarning madaniy-axloqiy asoslari aniqlanadi. Shuningdek, G. Lakoff va M. Johnsonning metaforik konseptualizatsiya haqidagi nazariyasi, N. Arutyunova, V. Vorobyev, V. Alifirenko hamda A.E. Mamatovning lingvokulturologiya sohasidagi ilmiy qarashlari tadqiqot uchun nazariy tayanch vazifasini bajaradi.

Avvalombor, lingvomadaniyatshunoslik sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlar til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni ochib berishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Ushbu yo‘nalish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlanib, tilni nafaqat aloqa vositasi, balki inson tafakkuri va milliy madaniyatni aks ettiruvchi tizim sifatida talqin etishga asos soldi. Til orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, axloqiy me‘yorlari va ma‘naviy tajribasi ifodalanadi.

Birinchi navbatda, ingliz kognitiv lingvistikasining vakillari — J. Lakoff va M. Johnsonning ishlari lingvomadaniyatshunoslikning g‘oyaviy poydevorini mustahkamladi. Ularning mashhur “Metaphors We Live By” asarida til metaforik tafakkurning asosiy ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinadi. Olimlar fikricha, inson dunyoni tilda metaforalar orqali idrok etadi, bu esa madaniyatning konseptual asoslarini ifodalaydi [J. Lakoff & M. Johnson, 1980: 9]. Masalan, “good” (yaxshilik) konsepti ingliz madaniyatida ko‘pincha ijtimoiy tartib, mehnatsevarlik yoki maqsadga erishish bilan bog‘lanadi: “Good job”, “Do good”, “Good deeds”. Bunda “yaxshilik” amaliy natija, ijtimoiy foyda va shaxsiy mas‘uliyat bilan o‘lchanadi. Bu jarayon, Lakoff va Johnson ta’kidlaganidek, madaniy konseptlarning metaforik xarakterini ko‘rsatadi, chunki har bir xalq “yaxshi” va “yomon”ni o‘z madaniy tajribasi asosida konseptualizatsiya qiladi [Lakoff&Jonson, 1990: 9].

Tilning madaniyat bilan bog‘liqligi masalasi rus lingvistikasida ham chuqur tadqiq etilgan. N.D. Arutyunova o‘zining “Язык и мир человека” asarida tilni inson dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va madaniy an‘analari bilan chambarchas bog‘liq tizim sifatida ko‘radi. Unga ko‘ra, “til insonning ichki olamini, uning dunyoni his etish shaklini va qadriyatlar tizimini ifodalovchi vositadir.” Masalan, “yaxshilik” konsepti o‘zbek tilida bag‘rikenglik, saxovat va mehr-oqibat orqali ifodalanar ekan, bu xalqning ijtimoiy va diniy qadriyatlarini aks ettiradi. Ingliz tilida esa good ko‘proq shaxsiy yutuq va ijtimoiy me‘yorlar bilan bog‘lanadi. Bu farq Arutyunova ta’kidlagan “til orqali dunyoni idrok etish shakllari”ning milliy o‘ziga xosligidan dalolat beradi [Arutyunova, 1999: 135].

V.V. Vorobyev esa lingvomadaniyatshunoslikni “til va madaniyatni yagona tizimda o‘rganishga qaratilgan kompleks fan” sifatida ta’riflaydi. Uning fikricha, madaniyat til orqali “kodlanadi”, ya’ni har bir til xalqning tarixiy xotirasi, mentaliteti va qadriyatlar tizimini saqlovchi ramziy tizimdi [Vorobyev, 1997: 34]. Masalan, o‘zbek tilidagi “non” so‘zi faqatgina oziq-ovqatni emas, balki muqaddaslik, baraka va mehr-muruvvatni ifodalaydi. Ingliz tilidagi “bread” esa moddiy farovonlik yoki tirikchilik ramzi sifatida (earn one’s bread) qo‘llanadi. Shu tarzda Vorebyev til birliklari madaniyatni “kultural kodlar” orqali ifodalashini ko‘rsatadi.

V.N. Aliferenko o‘zining “Лингвокультурология” asarida lingvomadaniyatshunoslikni madaniyat kodlari va til birliklari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni tahlil qiluvchi fan deb talqin qiladi. Olim tilning nafaqat kommunikativ, balki kognitiv va madaniy vazifasini ham alohida ajratib ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, “til xalq madaniyatini saqlovchi, uzatib beruvchi va qayta yaratuvchi ijtimoiy

mexanizmdir” [Aliferenko, 2010: 9]. Shuning uchun har bir tildagi so‘zlar va frazeologizmlar o‘ziga xos madaniy qatlamga ega bo‘lib, ular orqali xalqning dunyoni ko‘rish, baholash va his etish uslubi namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida ham lingvomadaniyatshunoslik masalalariga katta e‘tibor berilgan. Jumladan, A.E. Mamatov tilni milliy madaniyatning o‘ziga xos ko‘zgusi sifatida talqin etadi. Olimning fikricha, “til xalq ruhining, uning dunyoni idrok etish tarzi va qadriyatlar tizimining aksidir” [Mamatov, 2018: 20]. A.E. Mamatovning tadqiqotlarida til orqali xalqning urf-odatlar, e‘tiqodlari, axloqiy me‘yorlari va madaniy tafakkuri o‘rganiladi. Masalan, “yomonlik” tushunchasi o‘zbek tili madaniyatida nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy baholash vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi: “yomon niyat”, “yomon gap”, “yomon ko‘z” kabi birikmalar xalqning axloqiy dunyoqarashini ifodalaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv yondashuv inson tafakkuridagi bilimlarning tildagi aksini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, til orqali inson ongida shakllanadigan konseptual tuzilmani tahlil etishga asoslanadi. Shu bois, “yaxshilik” va “yomonlik” kabi axloqiy-baholash kategoriyalarini o‘rganishda lingvokognitiv va lingvomadaniy metodlarning qo‘llanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu metodlar inson tafakkuri va madaniyatida shakllangan konseptlarning mazmun, semantik hamda assotsiativ xususiyatlarini chuqur yoritishga imkon beradi.

Kognitiv yondashuv doirasida konseptual tahlil usuli muhim o‘rin tutadi. Ushbu usul “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlarining mazmun, tuzilmasini, ularning yadro va periferiya qismlarini aniqlash imkonini beradi. Konseptlar tarkibida inson tafakkurida aks etgan ijtimoiy, axloqiy va hissiy tajribalarning tildagi ifodasi mujassam bo‘ladi. Shu jarayonda konseptlarning semantik maydoni, ularning metaforik, assotsiativ va baholovchi xususiyatlari tahlil qilinadi. Masalan, “good” konsepti odatda nur, poklik, yordam, saxiylik kabi ijobiy semantik belgilar bilan ifodalansa, “evil” konsepti qorong‘ulik, zarar, nafrat, gunoh kabi salbiy semantik belgilar bilan tavsiflanadi.

Freytsh tahlili esa bu kategoriyalarni insonning tajriba va idrok jarayoni asosida shakllangan kognitiv qoliqlar doirasida o‘rganishga imkon beradi. “Yaxshilik qilish”, “yomonlik qilish” kabi holatlar inson faoliyatining muayyan ssenariylari sifatida ko‘riladi. Bu jarayonlar orqali til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik aniqlanadi. Assotsiativ eksperiment metodi esa respondentlarning “good” va “evil” so‘zlariga nisbatan hosil qilgan assotsiatsiyalarini o‘rganish orqali milliy ongda mazkur tushunchalarning qanday kognitiv modellarga ega ekanini ko‘rsatadi. Bu yondashuv turli millat vakillarining “yaxshilik” va “yomonlik”ni qanday tasavvur qilishini solishtirish imkonini beradi.

Lingvomadaniy yondashuv esa til birliklari orqali xalq madaniyatida aks etgan qadriyatlar tizimini o‘rganishga yo‘naltirilgan. Til faqat aloqa vositasi emas, balki milliy ong va madaniyatning asosiy tashuvchisidir. Shu bois, “yaxshilik” va “yomonlik” tushunchalari xalq og‘zaki ijodi, maqol va matallar, afsona va rivoyatlarda qanday ifoda topgani lingvokulturologik tahlil orqali aniqlanadi. Bu jarayonda ularning milliy-madaniy mazmuni, xalq tafakkuridagi o‘rni va qadriyat

tizimidagi ahamiyati yoritiladi. Semantik-stilistik tahlil orqali “yaxshilik” va “yomonlik”ni ifodalovchi so‘zlarning ma’no soyasi, konnotativ jihatlari hamda ularning emotsional-ekspressiv xususiyatlari aniqlanadi. Bu yondashuv orqali ma’lum bo‘ladiki, har bir til o‘z madaniyatiga xos tarzda axloqiy qadriyatlarni ifodalaydi va ularni baholashda milliy o‘ziga xoslikni namoyon etadi. Shuningdek, qiyosiy tahlil metodi o‘zbek va ingliz tillaridagi “yaxshilik” va “yomonlik” kategoriyalarining umumiy va farqli jihatlari ochib beradi. Bu metod orqali har ikki xalqning madaniy va axloqiy qarashlari til orqali qanday ifodalanishi aniqlanadi. Shunday qilib, lingvokognitiv, lingvomadaniy, semantik-stilistik va qiyosiy yondashuvlarning uyg‘un qo‘llanilishi “yaxshilik” va “yomonlik” kategoriyalarining mazmuniy tuzilmasini, ularning milliy ong va madaniyatdagi o‘rnini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

Til har bir xalqning ma’naviy dunyosini, axloqiy qadriyatlarini va madaniy tajribasini aks ettiruvchi ko‘zgudir. Shu bois “yaxshilik” va “yomonlik” kabi axloqiy-baholash kategoriyalari har bir millat tilida o‘ziga xos ma’no, obraz va qadriyat tizimi orqali ifodalanadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollar, hikmatli so‘zlar va iboralar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu ikki xalq dunyoqarashida yaxshilik ijobiy fazilat, samimiyat va halollik bilan bog‘liq bo‘lsa, yomonlik axloqiy og‘ish, adolatsizlik va zarar keltiruvchi kuch sifatida tasavvur qilinadi.

O‘zbek maqollarida “yaxshilik” konsepti asosan insoniylik, saxovat va halollik bilan bog‘liq ma’naviy qadriyat sifatida talqin etiladi. Masalan, “Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom ber” maqoli o‘zbek xalqining minnatdorlik va sadoqat tuyg‘ularini ifodalaydi. Bu yerda yaxshilik qilish — nafaqat yordam berish, balki insoniy munosabatlarda doimiy hurmatni saqlash degan ma’noni bildiradi. “Daryoga yaxshilik qilsang, ajrini biyobondan topasan” maqolida esa yaxshilik qilishning mukofoti darhol emas, ammo muqarrar ekaniga ishora bor. Bu tildagi xalqona falsafa yaxshilikni ilohiy adolat bilan bog‘laydi. Yomonlikka doir maqollarda esa xalq tafakkurida axloqiy ogohlantirish va hayotiy tajriba mujassam. Masalan, “Birovga choh qazima, o‘zing tusharsan” yoki “Birovga kesak otsang, u senga tosh otadi” kabi maqollar insonni yomonlikdan tiyilishga, qilgan yomon ishi o‘ziga qaytishini anglashga chorlaydi. “Yomon odamga o‘lim”, “Yomonga — balo” kabi ifodalarda esa xalq og‘zaki ijodida yomonlikning qat’iy jazolanishi g‘oyasi ustuvor. Bu hol o‘zbek madaniyatida adolat va axloqiy muvozanatning muhim qadriyat sifatida qaralishini ko‘rsatadi.

Ingliz tili maqollarida esa “good” konsepti ko‘proq individual axloq va ijtimoiy o‘zaro yordam bilan bog‘liqdir. Masalan, “A friend in need is a friend indeed” maqoli haqiqiy do‘stlikni sinovda namoyon bo‘lishi orqali o‘lchaydi. Bu xalqona hikmat yaxshilikni do‘stlik, sadoqat va qo‘llab-quvvatlash qadriyatlari bilan bog‘laydi. “Charity begins at home” maqolida esa yaxshilik qilish avvalo o‘z atrofidan, oiladan boshlanishi kerakligi ta’kidlanadi — bu ingliz madaniyatidagi individual mas’uliyat va amaliy axloqiylikni ifodalaydi. Shuningdek, “Better is the little that the righteous has than the abundance of many wicked” maqoli orqali ingliz xalqining axloqiy tafakkurida halollik moddiy boylikdan ustun qo‘yiladi. Bu yerdagi semantik qarama-qarshilik (righteous – wicked) yaxshilik va yomonlik

o‘rtasidagi diniy-axloqiy asosni yoritadi. Xuddi shuningdek, “The way of the wicked is as darkness” yoki “Woe to those who call evil good, and good evil” kabi maqollar yomonlikning zulmat, jaholat va ma’naviy halokat bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Demak, har ikkala tilda “yaxshilik” va “yomonlik” konseptlari nafaqat axloqiy baho, balki xalqning mentaliteti, diniy qarashlari va ijtimoiy qadriyatlarining in’ikosi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek maqollarida yaxshilik ko‘proq ijtimoiy birdamlik, minnatdorlik va ilohiy adolat bilan bog‘lansa, ingliz maqollarida u shaxsiy mas’uliyat, do‘stlik va insoniy fazilatlar orqali talqin etiladi. Yomonlik esa har ikki madaniyatda ham adolatga zid, ijtimoiy ziddiyat va ma’naviy inqiroz bilan ifodalanadi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “yaxshilik” va “yomonlik” kategoriyalari har ikki xalq tilida ham universal axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi, biroq ularning mazmuni milliy madaniyat va diniy-falsafiy qarashlarga ko‘ra farqlanadi. Ingliz tilidagi “good” va “evil” konseptlari ko‘proq nasroniylik an’analari, axloqiy dualizm va individual mas’uliyat tamoyillariga tayanadi. O‘zbek tilida esa “yaxshilik” ko‘proq jamoaviylik, mehr-shafqat, sadoqat va odob bilan, “yomonlik” esa noshukurlik, adovat va beandishalik bilan bog‘lanadi. Maqollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ingliz xalq maqollarida “good” tushunchasi ko‘proq shaxsiy xulq va halollikka urg‘u berar ekan (“A friend in need is a friend indeed”, “Charity begins at home”), o‘zbek maqollarida esa “yaxshilik” ijtimoiy burch va ezgulikni davom ettirish bilan talqin etiladi (“Bir kishi ariq qazar, ming kishi suv ichar”, “Daryoga yaxshilik qilsang, ajrini biyobondan topasan”). Shuningdek, “yomonlik” konsepti inglizlarda ko‘proq diniy-axloqiy ogohlantirish, gunoh va jazoga yo‘naltirilgan bo‘lsa (“The way of the wicked is as darkness”), o‘zbek maqollarida u ijtimoiy axloqni buzuvchi, jamiyatda tartibsizlik keltiruvchi xatti-harakat sifatida baholanadi (“Yomonga — balo”, “Birovga choh qazima, o‘zing tusharsan”).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aliferenko N.F. *Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка*. – М.: Флинта–Наука, 2010.
2. Arutyunova N.D. *Культурные концепты*. – М., 1991.
3. Arutyunova N.D. *Язык и мир человека*. – М.: Языки русской культуры, 1999.
4. Vorebyeve V.V. *Лингвокультурология (Теория и методы)*. – М., 1997.
5. Lakoff J. Jonson M. *Метафоры, которыми мы живем* (Перевод Н.В. Перцова) // *Теория метафоры*. – М.: Прогресс, 1990
6. Safarov, Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax, 2006.
7. Teliya V.N. *Основные постулаты лингвокультурологии. // Филология и культура: Материалы XI международной конференции*. – Тамбов, 1999.
8. Mamatov, A. E. *Lingvomadaniyatshunoslik asoslari*. – T.: Universitet, 2018.

XORIJ TILSHUNOSLIGIDA O‘XSHATISHLAR TADQIQI THE STUDY OF SIMILES IN FOREIGN LINGUISTICS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/QXAG4859

Lafasova Mavjuda Tulqin qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti

universiteti stajyor-doktoranti

[*mavjudalafasova352@gmail.com*](mailto:mavjudalafasova352@gmail.com)

Annotatsiya: ushbu maqolada badiiy asar matnida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan o‘xshatishlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Tilshunoslikda umumnutq va badiiy o‘xshatishlar va ularning o‘ziga xosliklari haqida turli mulohazalar keltirilib izohlanadi. O‘xshatishlarning xorij tilshunosligida o‘rganilishi, xorij tilshunos olimlarining o‘xshatishlar borasidagi qarashlari, o‘xshatishlar tadqiq etilgan asarlari haqida fikr yuritiladi. Shu yo‘nalishda yaratilgan xorijiy ilmiy adabiyotlar va maqolalar tahlilga tortiladi. Asar mualliflarining o‘xshatishlarni o‘rganish jarayoniga qo‘shgan hissalar haqida atroflicha fikr yuritiladi. Xorij tilshunoslarining o‘xshatishlarni o‘rganish tendensiyalari to‘g‘risida fikr yuritilib, ularga munosabat bildiriladi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, o‘xshatishlarning turlari, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish vositasi, turg‘un o‘xshatish, erkin o‘xshatish.

Annotatsion. this article discusses the distinctive features of similes that hold significant importance in literary texts. Various views and explanations are presented regarding the general and artistic functions of similes in linguistics. The study further examines the investigation of similes in foreign linguistics, the approaches of foreign scholars toward similes, and the works in which similes have been analyzed. In this regard, foreign scientific literature and articles devoted to the study of similes are reviewed and subjected to analysis. Attention is also given to the contributions of foreign researchers to the study of similes and their role in the development of this field. Finally, contemporary tendencies in the study of similes are considered, and critical reflections on them are provided.

Keywords: simile, classifications of similes, simile standard, stylistic device of simile, fixed simile, free simile.

Badiiy adabiyot tilining eng asosiy tasvir vositalaridan biri bo‘lgan o‘xshatishlar o‘zining obrazlilik, tasviriylilik, emotsional-ekspressivlik kabi xususiyatlari bilan badiiy asar tilida yaqqol gavdalanib turadi. U badiiy asarning komponentlari bo‘lmish portret, ruhiy kechinma, nutqiy xarakterestika, peyzaj, xarakterlar tasvirida qo‘llanadi va badiiy asar yuzaga kelishiga hissa qo‘shadi.

O‘xshatishlar tashqi olamni bilishning eng qadimiy usullaridan biri bo‘lib, ular muayyan bir xalqning ilk tafakkur tarzi va tasavvurlarini o‘zida namoyon etadi. O‘xshatishlarning paydo bo‘lishida shaxslarning tajribasidan tashqari

muayyan xalqning urf-odat, ana’analari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, o‘xshatish faqatgina tashqi dunyoni bilish usuli bo‘libgina qolmay madaniyatni ham o‘rganishga imkon beradigan eng samarali usullardan biridir.

Ta’kidlash joizki, insonning dunyoni bilishida o‘xshatish-qiyoslash benihoya katta o‘rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o‘xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, solishtirish tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri o‘laroq inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tilda ham o‘z aksini topadi. Shuni ta’kidlash lozimki, qiyoslash bilingan narsa-xususiyat vositasida bilinmagan narsa-xususiyatni osonlik bilan bilish imkoniyatini beradi, misol uchun toshning qattiqligi bilingan xususiyat bo‘lsa, endi boshqa narsalarning shu xususiyati toshga qiyosan (toshdan qattiq) yoki toshga o‘xshatish orqali(toshday qattiq) osonlik bilan anglashilaverishi mumkin [Махмудов, 1984: 259].

O‘xshatish jarayoni insoniyat aqliy faoliyatining dastlabki davrlaridayoq shakllangan kognitiv jarayon hisoblanadi. Inson olamni o‘rganar ekan, olam elementlarini bir-biriga taqqoslagan, solishtirgan, ularning umumiy va farqli tomonlarini ajratgan. Hatto o‘xshatish jarayoni hisobdan, sanoqdan ham avvalgi aqliy faoliyat sifatida talqin qilinadi.[Потенфельд, 2017: 9-10].

Ta’kidlash lozimki, o‘xshatishlar nutqda sezilarli darajada katta badiiy-uslubiy va lingvopoetik imkoniyatlarga ega bo‘lgan konstruksiyalardir. Shu sababli o‘xshatishlar dunyo tilshunosligida eng qadimgi davrlardan boshlab nutq ta’sirchanligini ta’minlaydigan alohida vosita sifatida tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelgan.

Panini grammatikasidan boshlab(eramizdan avvalgi IV asr) qadimgi hind-poetik grammatik traktatlarida o‘xshatishlar poetik figura sifatida o‘rganilgan va o‘xshatishlarning muntazam to‘rt unsurdan tashkil topishi ta’kidlangan, ya’ni: 1) o‘xshatiladigan narsa yoki subyekt; 2) unga o‘xshash bo‘lgan narsa yoki obyekt; 3) o‘xshatish belgisi yoki o‘xshatish asosi; 4) o‘xshatishning formal ko‘rsatkichi[Невелова, 1979: 38.]. O‘zbek tilida ham, boshqa barcha tillarda bo‘lgani kabi o‘xshatishlar to‘rt unsurdan tashkil topadi va ular o‘xshatish subyekti, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi va o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi deb nomlanadi.

Ta’kidlash lozimki, o‘xshatishlar o‘ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham nuqtda ular hamisha badiiy-estetik ahamiyatga ega bo‘ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta’sirchanligini taminlashga xizmat qiladi. O‘xshatishlarning ikki turi mavjud: 1) individual-muallif o‘xshatishlari yoki erkin o‘xshatishlar; 2) umumxalq yoki turg‘un(doimiy) o‘xshatishlar.

Badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtayi nazaridan erkin o‘xshatishlar yozuvchining o‘ziga xos mahoartini namoyon etuvchi vositalardan biri sanaladi. Yozuvchi o‘zining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda turli

original o‘xshatishlar yaratadi, bu o‘xshatishlar kutilmaganligi, ohorlilik bilan o‘quvchini rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat-xususiyat yoki predmetlarni o‘quvchi ko‘z o‘ngida yorqin aks ettiradi.

Turg‘un o‘xshatishlarda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa ham vaqt o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib, domiy ifodalar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar xuddi tildagi tayyor birliklar kabi nutqqa o‘zgarishsiz olib kiriladi.

O‘xshatishlar xalqning o‘ziga xos ko‘rish va idrok yo‘sini, obrazli tafakkur va taxayyul intozimini ham aks ettiradi. Shuning uchun ham tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, obyektiv olamdagi narsa-hodisalar o‘rtasidagi komparativ aloqalarni ijodkorlar obrazli qiyoslash asosida son-sanoqsiz va xilma-xil o‘xshatishlar yaratsalar ham ularning juda ham oz qismi tilda turg‘unlashadi. Chunki bunday o‘xshatishlar tilda xalqning tajribalari, urf-odatlar, dunyoqarashi, madaniyati va tarixining o‘ziga xos jihatlariga muvofiq ravishda saqlanishi tufayli turg‘un o‘xshatishlar ham milliy tus kasb etadi[Огольцев, 2001: 5.]

Rus tilshunosligida turg‘un o‘xshatishlar uzoq yillar davomida ko‘plab tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Jumladan, XVIII asrda Rossiyada M.V.Lomonosovning o‘xshatishlarga bag‘ishlangan ko‘plab asarlari paydo bo‘ldi. M.V.Lomonosov o‘xshatishlarni nafaqat ritorikaning, balki grammatikaning bir qismi sifatida o‘rgangan.

Rus tilidagi turg‘un o‘xshatishlar lug‘atini yaratgan prof. V.M.Ogolsev ularning erkin o‘xshatishlardan farqli ravishda nutq hodisasi emas, balki til tizimining tayyor holda qo‘llanadigan birliklari ekanligini ta’kidlaydi. Uning ta’kidlashicha, bu birliklarning jami rus tili frazeologiyasining alohida, komparativ qatlamini tarkib toptiradi. Ayni paytda u turg‘un o‘xshatishlarning aksariyati ko‘p ma’noli ekanligini, ular antonimik hamda sinonimik qatorlarni ham hosil qila olishini uqtiradi. U rus tili frazeologiyasining eng katta lug‘ati bo‘lmish A.I.Molotkov tahriri ostidagi lug‘at (M., 1967, 1978) 4000 dan ziyod maqolani o‘z ichiga olganiga qaramasdan atigi 100 ga yaqin turg‘un o‘xshatishnigina aks ettirganligini qayd etadi, bu holatni esa maxsus til birligi bo‘lgan turg‘un o‘xshatishlarning tuzilmaviy-semantik o‘ziga xos ekanligi bilan izohlaydi[Огольцев, 2001: 6.].

Tildagi o‘xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg‘un o‘xshatishlarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo‘lishini, ular ko‘p asrlar mobaynida shaxslar nutqida qo‘llanish natijasi sifatida turg‘unlashib, so‘zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, o‘xshatish etalonining, ya’ni o‘xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat’iy bog‘liq bo‘lishini alohida ta’kidlaydi[Некрасова, 2010: 80].

Rus tilshunosligida har qanday o‘xshatish konstruksiyasini muayyan sintaktik struktura sifatida o‘rganish an’anaga aylangan. Ayrim rus tilshunoslari hatto erkin o‘xshatish konstruksiyalarini ham, turg‘un o‘xshatish konstruksiyalarini ham

синтактик тuzilishlar sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar. Tadqiqotchi M. I. Cheremisina 1976-yilgacha rus tilshunosligida o‘xshatish konstruksiyalari tadqiqiga bag‘ishlangan 100 dan ortiq ish e‘lon qilinganiga qaramasdan hali-hamon bunday konstruksiyalarning sintaktik mohiyati yetarli darajada ochib berilmaganligini ta’kidlaydi. Uning qayd etishicha, o‘xshatish sintaktik kategoriya bo‘lib, uning tadqiqi sintaksis doirasida olib borilishi lozim. O‘xshatish tilshunoslikning ushbu bo‘limi metodlari va usullari vositasida tadqiq etilishi, sintaksisning maxsus tili, ya’ni uning terminlari va tushunchalari asosida tavsiflanishi kerak[Черемисина,1976:5-7]. U ayni paytda o‘xshatish konstruksiyalarining benihoya xilma-xil turlari mavjudligini, sintaktik sistematika doirasida ularni yagona bir sinfga birlashtirish imkonsiz ekanini aytadi, ammo baribir sintaksis bu hodisa talqinida yetakchilik qilishi lozim ekanligini ta’kidlaydi.

XX asr rus tilshunoslari V.M.Ogolsev, M.I.Cheremisina, E.T.Cherkasova, V.P.Berkov, D.M.Kalashnikov o‘xshatishlarning lingvistik kategoriya sifatida o‘rganilishiga munosib hissa qo‘shdilar. V.M.Ogolsev, L.A.Lebedeva va V.Mokiyenkolar turg‘un o‘xshatishlarning rus tilidagi izohli lug‘atini yaratgan bo‘lsalar, N.L.Shadrin tomonidan tuzilgan “Ruscha-inglizcha turg‘un o‘xshatishlar lug‘ati”da rus tilidagi turg‘un o‘xshatishlar ingliz tilidagi tarjimalari bilan berilgan[Шадрин, 2003: 526].

V.M.Mokiyenkoning ta’kidlashicha, maqol, matal, o‘xshatish va boshqa obrazli so‘z birikmalarida milliy madaniyat yoki kundalik g‘oyalarning kelib chiqishini ko‘rish, unutilgan o‘tmish lavhalarini o‘qish mumkin[Мокиенко, 2007: 424].

O‘xshatishlar uzoq yillar mobaynida tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan va hozirgi kunda ham turli yo‘nalishlarda tadqiq etib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Махмудов Н. Семантико-синтактическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс... док-ра филол. наук Тошкент, 1984.
2. Мокиенко В.М. Образы русской речи : историко-этимологические очерки фразеологии –Москва: Флинта, 2007.
3. Невелова С. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. М. “Наука”, 1979.
4. Некрасова Е. Сравнения общеязыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиомов / Лингвистика и поэтика. – М., “Наука”, 1979. – С. 225.; Устойчивые сравнения русского языка. Краснодар: Кубанский ГУ, 2003 – С. 3.; Ф.Хакимзянов. О слове устойчивых сравнений татарского языка // Российского тюркология. – Москва-Казань, 2010.
5. Огольцев В. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимический). –М. Русские словари. АСТ. Астрель 2001.
6. Ротенфельд Ю. Философия как наука о жизни. Двадцать пять потерянных веков. 2017.
7. Черемисина М. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск, “Наука”, 1976.

8. Шадрин Н.Л. Русско-английский словарь устойчивых сравнений. –Москва: Золотой век, 2003.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGlbcyi4C

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**O‘ZBEK VA INGLIZ XALQ MAQOLLARIDAGI “OMAD” VA
“OMADSIZLIK” KONSEPTLARINING QIYOSIY TAHLILI
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF “LUCK” AND
“BAD LUCK” IN UZBEK AND ENGLISH FOLK PROVERBS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EXZL4583

Olimova Mushtariybonu Azizjon qizi

ToshDO ‘TAU yosh tadqiqotchisi

olimovamushtariybonu2005@gmail.com,

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri konsept, unga berilgan nazariyalar haqida, uning boshqa leksemalar orqali ifodalanishi hamda “omad” va “omadsizlik” tushunchalarining konsept, leksema sifatidagi talqinlari keltiriladi va lingvistik hamda maaniy jihatdan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi. Ushbu konseptlar bilan bog‘liq har ikki tildagi maqollar, iboralar va metaforalarning o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, tushuncha, leksema, bilish nazariyasi, maqol.

Annotation: This article discusses one of the key concepts of cognitive linguistics concept along with the theories related to it and its expression through other lexemes. It also examines the notions of "luck" and "misfortune" as concepts and lexemes, providing a comparative linguistic and semantic analysis. Additionally, the role of proverbs, idioms, and metaphors related to these concepts in both languages is analyzed.

Keywords: cognitive linguistics, concept, notion, lexeme, cognitive theory, proverb.

Tilshunoslik eng qadimiy va hozirgi kunda o‘z taraqqiyot yo‘nalishidan borayotgan fan hisoblanadi. Keyingi yillarda tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari yuzaga kelib, sohaning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog‘liq muammolarini hal qilishga qaratilgan muhim masalalar bilan shug‘ullanmoqda [Xolmanova, 2020:146].

Kognitiv tilshunoslik (cognitive linguistics; kognitiv lingustik; linguistique cognitive) – tilshunoslikning yangi yo‘nalishi va uning diqqat markazida tilning, axborotning (kodlashtirilgan) ifoda-reprezentatsiyasiga o‘tishida muhim rol o‘ynovchi umumiy kognitiv mexanizmlarni o‘rganish masalasi turadi. Kognitiv tilshunoslikning tayanch tushunchalaridan biri bu – konsept. Ushbu atama XX asrning 90-yillariga kelib keng qo‘llanila boshladi. Konsept so‘zi aslida, lotincha conceptus bo‘lib, “tushuncha” ma‘nosini ifodalaydi. Hozir ham ko‘pincha

“konsept” terminidan “tushuncha” so‘zining sinonimi sifatida foydalanilmoqda. Shuningdek, konsept termini matematik logika, madaniyatshunoslik, psixologiya kabi fanlarda ham faol qo‘llanilmoqda [<https://cyberleninka>].

Oddiy tushuncha va konsept o‘zining farqli hamda o‘xshash tomonlariga ega. Tushuncha moddiy borliqdagi narsa-hodisalarning eng muhim belgilarini ifodalasa, konsept ularning yuzaki (o‘ta muhim bo‘lmagan) tomonlarini ham ifodalay oladi. Tushuncha so‘z orqali ifodalanadi. Lekin tushuncha va so‘z aynan bir narsa emas. Tushuncha biror bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va bu predmetning umumiy va farqlovchi belgilari majmuasi asosida shakllanadi. Bir umumiy tushuncha turli tillarda turli so‘zlar orqali ifodalanadi. Masalan, water, tree, eye, friendship; o‘zbek tilida suv, daraxt, ko‘z, do‘stlik; rus tilida voda, derevo, glaza, drujba kabi [<https://sourcesofinsight.com/luck-quotes/>]. Ushbu misollar so‘z ma‘nosi va tushunchaning bir-biri bilan zich aloqada ekanligini ko‘rsatadi. Shu sababli turli millatlar tillaridagi so‘zlar o‘z ma‘nosiga ko‘ra bir-biriga qisman yoki aynan mos kelishi mumkin.

Konsept tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma‘no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug‘ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo‘lishi bilan tugaydi. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi [Safarov, 2006].

“Yomon” konsepti tahlil qilib ko‘riladigan bo‘lsa, birinchi asosiy tushunchasi sifatida “qandaydir yomon, salbiy” tushunchalarini; ikkinchi komponenti sifatida esa mazkur so‘z anglatgan ikkilamchi ma‘nolar – “razolat”, “yomonlik”, “baxtsizlik”, “kulfat” “yoqimsizlik” kabi ma‘nolarni; uchinchi komponenti esa anchagina “yaxshi” konseptiga nisbatan ancha kengligini ko‘rish mumkin, ya‘ni u “yomonlik”, “razolat”, “kulfat”, “razillik” so‘zlarida yana alohida so‘z ifodalash asosiga ega ekanligi aniqlanadi.

Konsept, dastavval, kognitiv tilshunoslik birligi hisoblanadi. *Konsept* termini “tushuncha” degan ma‘noga teng kelishi bilan tafakkurga aloqadorlikni namoyon qiladi. Konseptning bir qator turlari kognitiv tilshunoslikning keyingi taraqqiyoti jarayonida shakllandi. Lingvokulturologik, psixolingvistik konseptlar bevosita kognitiv tilshunoslik bilan bog‘liq. *Tushuncha* mantiqiy birlik hisoblanib, uning mohiyati leksik birliklarda o‘z ifodasini topadi. Tushunchaning leksemada namoyon bo‘lmagan qismi esa *konsept* terminining mazmun-mohiyatini tashkil qiladi. *Konsept* milliy, mental xarakterga ega bo‘lib, insonning yashash tarzi, urf-odat, an‘analari, tafakkur darajasi va fikrlash qobiliyati bilan aloqador bo‘ladi.

Konseptlar xalqning ongida jamoa merosi sifatida, uning ma‘naviy mulki, madaniyati sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan jamoa ongi (fikri) konseptning yashovchanligini ta‘minlovchi muhim vositalardan biri sanaladi. Xalq xazinasida hisoblanuvchi maqollarda konseptlarning eng yaxshi namunalari uchraydi, shu bois “omad” va “omadsizlik” konseptlarini maqollar yordamida tahlil qilamiz.

“Omadi/fortunate” konseptini muvaffaqiyatga erishish, kutilmagan qulay vaziyat yoki ezgu natijalar bilan bog‘liq ravishda, aksincha, “omadsiz/unfortunate” konsepti esa muvaffaqiyatsizlik, qiyinchiliklar va noxush holatlarga duch kelish

sifatida tushuniladi. Omad haqidagi e’tiqodlar madaniyatlar va shaxslar orasida farq qiladi, ya’ni ba’zilar buni taqdir yoki ilohiy aralashuv bilan bog‘laydi, boshqalar esa buni tasodifiy va oldindan aytib bo‘lmaydigan hodisa deb hisoblaydi.

Demak, “omad/luck” konsepti taqdir, tasodif, umid, ishonch; “omadsizlik/bad luck” esa tushkunlik, ojizlik, xavotir, ishonchsizlik singari ma’nolarni ifodalashi mumkin.

Konseptlar lisoniy birliklar orqali ifodalanadi. Jumladan, “omad” konsepti bevosita *omad* leksemasi orqali ifodalangan. *Omad* forscha “kelish, baxt, kirim, daromad” degan ma’nolarni anglatadi. Masalan, “Omadi kelsa, sichqon filni yengar” o‘zbek xalq maqolida “omad” konsepti orqali inson amalga oshishi yoki bajarilishi mumkin bo‘lmagan, qiyin ishlarni qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi degan fikr anglatiladi.” *Hardwork is the mother of luck*” (Mehnatkashlik – omad onasi) ingliz maqolidan shuni tushunish mumkinki, “omad” konsepti mehnatkashlik ma’nosida kelgan, ya’ni omad zahirida mehnat yotishi ta’kidlangan.

Demak, bu maqollar ikki xalqning “omad” konsepti haqida qarashlari turlicha ekanligini ko‘rsatadi, o‘zbeklar “omad” konseptini tasodifan keluvchi va u orqali har narsaning imkoni mavjud deb ta’riflashsa, inglizlar esa “omad” konseptini mehnat tushunchasi bilan bog‘laydi.

O‘zbek maqollarida “omad” va “omadsizlik” konseptlari quyidagi xususiyatlarga ega:

“Omadlining yo‘li ochiq bo‘ladi” maqolida “omad” konsepti “omadli” leksemasi orqali ifodalangan. Bu maqolda to‘g‘ri yo‘lda yoki qulay sharoitda bo‘lish omadni boshdan kechirish ehtimolini oshirishini, o‘z harakatlari va omadni qabul qilish o‘rtasidagi uyg‘unlik g‘oyasini yetkazishini taklif qiladi. Ушбу мақолда халқимизнинг омадга муносабати ўз ифодасини топган. Яъни халқ тафаккурида омад “берилади” ёки “келади”. Xalqning bu qarashlari kognitiv metaforaga asoslangan bo‘lib, omad ma’lum harakatni amalga oshirishi mumkin bo‘lgan voqelik sifatida tasavvur qilingan. Omad sohibi *omadli* sifati bilan yuritilgan. Bu leksema “omadga erishgan yoki har doim omad kulib boqqan shaxs”ning belgi-xususiyatini ifodalagan.

“Omading o‘tib ketgandan keyin afsus qilma” maqolida “omad” konsepti o‘tkinchi, vaqtincha narsa ma’nosini anglatgan. Bu maqolda o‘tkazib yuborilgan imkoniyatlar yoki yomon natijalar haqida qayg‘urishdan ogohlantiriladi va omad o‘z yo‘liga o‘tgandan so‘ng hozirgi zamon va kelajakni qamrab olish zarurligini ta’kidlab, nima bo‘lishi mumkinligi haqida to‘xtalib o‘tish befoyda degan fikr bildiriladi. Shu bilan bir qatorda ushbu maqolda omadning qadriga yetish, muvaffaqiyatni g‘animat bilish va o‘tkinchiligini his qilish lozimligi ta’kidlangan.

O‘zbek madaniyatida *oshig‘i olchi* iborasi ishlatiladi. Bu iboraning yuzaga kelishi xalq o‘yiniga borib taqaladi. Ushbu xalq o‘yini oshiq bilan o‘ynaladi. *Oshiq II 1 anat*. Ayrim hayvog‘larning orqa oyog‘i tizza bo‘g‘imidagi biriktiruvchi chorqirra suyakcha. *Echkining oshig‘i. Tuyaning oshig‘i. Endi hovlilarning eshiklari ochilgan, bolalar cho‘ntaklarini yong‘oq, oshiqlarga to‘ldirib, ko‘chaga chiqqa boshlashgan edi*. Q. Kenja, Notanish gul [O‘TIL,2008:172].

Oshiq ashyosi bilan amalga oshiriladigan o‘yinining nomi ham *oshiq* deb yuritiladi. Bu yerda ma’no aloqadorligi, ya’ni metonimiya asosidagi ma’no ko‘chishi yuzaga kelgan bo‘lib, nutqdagi tejamkorlikni va nomlashda ifodalanigan xalq tafakkur darajasini ifodalaydi. 2. Shunday suyakcha (odatda qo‘y oshig‘i) vositasida o‘ynaladigan o‘yin. *Oshiq otmoq. Mening yoshligimda birga oshiq o‘ynab, yaxmalak otib o‘sgan bir og‘aynim bor.* Shukrullo, Saylanma. *Tavba! Eshon «gardkam» deb oshiq otadimi, a?* Oybek, Tanlangan asarlar [O‘TIL,2008:172]. *Oshiq* o‘yinida *oshiq* buyumining to‘rt holatiga asoslanilgan. Eng omadli va yutuq keltiruvchi ko‘rinishi *olchi* bo‘lib, o‘yin sohibining g‘alabasini ta’minlagan. *Oshig‘i olchi bo‘lmoq* iborasi “ishi baroridan kelmoq, muvaffaqiyatga erishmoq” ma’nolarini anglatgan: *Arang g‘alabaga erishdim. Endi men bilan bamas-lahat ish yuritsangiz, kam bo‘lmaysiz, doim oshig‘ingiz olchi bo‘ladi.* J. Abdullaxonov, Xonadon [O‘TIL,2008:172].

“Omad bo‘lmasa, eshak xirmonga yaqinlashadi” maqolida esa “omadsizlik” konsepti va umidsiz vaziyatlarning bir-biriga yaqinlashishini tasvirlash uchun ramziy ma’no qo‘llaniladi, xirmonga yaqinlashib kelayotgan eshak tasviri qiyinchiliklarga duch kelish metaforasi sifatida ishlatiladi. Bu baxtsizlik davrlari odamlarni qiyin vaziyatlarga qarshi turishga majbur qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi maqollar “omad” konseptining unga bog‘liq boshqa leksemalar orqali ifodalanib, turli ma’nolarni o‘zida aks ettirishiga namuna bo‘ladi.

Ingliz maqollarida “omad” va “omadsizlik” konseptlari quyidagicha ifodalanadi:

- *Make your own luck* (Omadingizni o‘zingiz yarating). Bu maqol insonning o‘ziga ishonchi va qat’iyatini rag‘batlantiradi.”Omad” konsepti odamlar mehnat, qat’iyat va ijobiy munosabat orqali yaratishi kerakligiga urg‘u berilmoqda. Bu omad faqat asodif emas, balki harakat va fikrlash masalasi ekanligiga ishonchni aks ettiradi.
- *Find a penny, pick it up, and all day long you’ll have good luck* (Bir sent top, ol, un bo‘yi omading keladi). Bu antiqa maqol “omad” konseptining kichik belgilari, masalan, tanga topish omad keltirishi mumkinligiga ishonchni aks ettiradi. Bu shuni ko‘rsatadiki, hatto kichik, ahamiyatsiz bo‘lib tuyilgan voqealar ham omadga ta’sir qilishi mumkin.
- *Lucky at cards, unlucky in love* (Kartada omadli, sevgida omadsiz) maqolida “omad” konsepti omadli va omadsiz leksemalari orqali ifodalanган. Omadli leksemasi baxti, toleyi baland degan ma’nolarda, omadsiz esa baxti va toleyi past, baxtsiz degan ma’nolarda qo‘llaniladi.

O‘zbek madaniyatida omad ko‘pincha taqdir bilan bog‘lanadi. Kishilar omad tilab duo qilishadi, nazar tegishidan qo‘rqishadi va turli marosimlarni amalga oshirishadi. Masalan, o‘zbek tilida “Ko‘zim tegmasin”, “Omadingni bersin” kabi iboralar tez-tez uchraydi.

Ingliz madaniyatida esa omad ko‘proq shaxsiy harakat va jasorat bilan bog‘lanadi. “*Make your own luck*” (Omadingni o‘zing yarat) iborasi shuni

ko‘rsatadi. G‘arb madaniyatida omadga ishonch bilan birga insonning harakatlari muhim o‘rin tutadi.

Umuman olganda, “omad” va “omadsizlik” konseptlari bilan bog‘liq ingliz maqollari insonlarning omad va baxtsizlikni qabul qilishining murakkab va xilma-xil usullarini ko‘rsatadi. Xulosa qilib aytganda, “omad” va “omadsizlik” konseptlari ikkala xalq maqollarida turlicha konsept va semantik ma’nolar yordamida oydinlashgan. O‘zbek va ingliz tillarida “omad” va “omadsizlik” konseptlari mazmun jihatidan o‘xshash bo‘lsa-da, ularning ifoda usullari va madaniy talqini farqlanadi. O‘zbek tilida omad ko‘proq taqdir va ezgu tilaklar bilan bog‘liq bo‘lsa, ingliz tilida u shaxsiy harakat va jasorat bilan uzviy bog‘liqdir.

Chunki “omad” konsepti turli millat va madaniyat vakillarida farqli ravishda talqin etiladi. Ular shaxsiy qarashlari hamda e‘tiqodlariga tayangan holda bu tushunchalar haqida xulosa chiqaradi. Shuni ham ta’kidlash joizki, o‘zbek va ingliz xalq maqollarining ba’zi o‘rinlarida o‘zaro muvofiq fikrlarni, ya’ni omadsizlikning davomiy emasligi va uni yengib o‘tish kerakligi kabilarni uchratish mumkin.

Fikrlar xulosalanganda, konsept tushunchasi o‘zida mantiqshunoslik, psixologiya, tilshunoslik va bilish nazariyasi fanlarining o‘zaro bog‘liqligini, hamkorligini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2020.
2. Kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatda konsept tushunchasi
3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006.
4. O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008.
5. https://cyberleninka.ru/article/n/kognitiv-tilshunoslik-va_
6. [lingvomadaniyatdakonsept-tushunchasi](https://cyberleninka.ru/article/n/kognitiv-tilshunoslik-va_lingvomadaniyatdakonsept-tushunchasi)
7. <https://sourcesofinsight.com/luck-quotes/>
8. https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek_xalq-maqollari

IV SHO‘BA. O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI

KÜLTÜR TAŞIYICISI OLARAK ÖZBEK DİLİNİN DİPLOMATİK FONKSİYONU THE DIPLOMATIC FUNCTION OF THE UZBEK LANGUAGE AS A CARRIER OF CULTURE

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VCHV2968

Dr.Ahmet Akalin

*Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Kültür Enstitüsü,
Direktör Yardımcısı, Tahran
ahmetakalin@gmail.com*

Özet. *Dili, bir iletişim aracı olmanın ötesinde, kültürel kimliğin korunmasında yumuşak gücün temel unsurlarından biri olarak kabul edebiliriz. Buradan hareketle bu çalışma genel olarak dilin, özelde ise Özbek dilinin kültür taşıyıcısı olarak diplomatik fonksiyonunu ve uluslararası alandaki önemini ele almaktadır. Ulus devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte dil, kimlik ve egemenlik bağlamında en önemli faktörlerden biri haline gelmiştir. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Fransa ve İtalya; 20. yüzyılda Almanya, İngiltere, Danimarka, İspanya; 21. yüzyıl başında ise Rusya, Çin, Türkiye başta olmak üzere birçok ülke uluslararası arenada dillerini öğretmek ve kültürlerini tanıtmak amacıyla kültür enstitüleri kurarak etkin kültür diplomasisi faaliyetleri yürütmektedir. Literatür taraması ve betimsel çözümleme yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışma, Özbek dilinin kültürel diplomasi bağlamında etkin bir araç olarak kullanılması potansiyelini tartışmaktadır. Zira tarih boyunca Alişir Nevai gibi önemli edebi şahsiyetlerin eserleriyle zenginleşen Özbek dili, Özbekistan’ın kültürel sermayesinin temel taşlarından biridir. Ayrıca bu çalışmada dilin uluslararası tanıtımı yoluyla kültürel etkisinin güçlendirilmesinin menşei ülkenin uluslararası saygınlığının artırılmasında kritik bir rol üstlenebileceği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Özbek dilinin kültürel ve diplomatik işlevinin yumuşak güç unsuru olarak, “Yeni Özbekistan” vizyonu kapsamında Özbekistan’ın uluslararası prestijin yükseltilmesinde önemli bir konuma sahip olduğu değerlendirilmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Özbekçe, Dil, Kültürel Diplomasi, Yumuşak Güç.*

Annotation. *Language, beyond being merely a means of communication, is regarded as one of the fundamental elements in the preservation of cultural identity and the construction of soft power. Accordingly, this study examines the diplomatic function and international significance of language in general, and of the Uzbek language in particular, as a carrier of culture. With the emergence of nation-states, language has assumed a central position within the context of identity and sovereignty. Since the late 19th century, countries such as France and Italy; in the 20th century, Germany, the United Kingdom, Denmark, and Spain;*

and in the early 21st century, Russia, China, and Türkiye, have established cultural institutes to promote their languages and introduce their cultures to the world, thereby engaging in active cultural diplomacy. Based on literature review and descriptive analysis methods, this study discusses the potential of the Uzbek language to serve as an effective instrument of cultural diplomacy. Enriched throughout history by the works of great literary figures such as Alisher Navoi, the Uzbek language stands as one of the cornerstones of Uzbekistan’s cultural capital. Furthermore, the study emphasizes that strengthening the cultural influence of a language through international promotion can play a crucial role in enhancing the global reputation of its country of origin. In this context, the cultural and diplomatic functions of the Uzbek language, as an element of soft power, are considered to hold strategic importance in elevating Uzbekistan’s international prestige within the framework of the “New Uzbekistan” vision.

Keywords: Uzbek, Language, Cultural Diplomacy, Soft Power.

Dil, insanlık tarihinin en temel iletişim aracı olarak bir milletin kimliğini, kültürünü ve tarihini nesiller boyunca taşıyan vazgeçilmez bir kültür unsurudur. Özellikle küreselleşme çağında, devletler arasındaki ilişkilerde sadece ekonomik veya askeri güç değil, yumuşak güç unsurları da belirleyici hale gelmiştir. Bu bağlamda dil, ulusal kimliğin ve kültürel mirasın korunması ile yaygınlaştırılması yoluyla diplomatik alanın önemli bir aracı olarak öne çıkmaktadır. Özbek dili, zengin tarihi, edebi birikimi ve coğrafi konumu ile Türkistan’ın kültürel mirasını taşıyan güçlü bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Alishir Nevai gibi büyük şahsiyetlerin katkılarıyla şekillenen Özbek dili (Ata, 2023), hem bölgesel hem de küresel düzeyde Özbekistan’ın kültür diplomasisi için önemli bir potansiyele sahiptir.

Bu çalışma, Özbek dilinin kültür taşıyıcısı ve diplomatik bir araç olarak işlevini inceleyerek, dilin uluslararası arenadaki yumuşak güç unsuru olarak kullanımının önemi üzerinde durmaktadır. Ayrıca, bu çalışmada Yeni Özbekistan Vizyonu² kapsamında Özbek dilinin diplomatik ve kültürel fonksiyonlarının nasıl güçlendirilebileceği tartışılmaktadır. Literatür taraması ve betimsel analiz yöntemiyle gerçekleştirilen bu araştırma, Özbek dilinin kültürel diplomasi bağlamında oynayabileceği kritik rolü ortaya koymaya çalışmaktadır.

Dil ve Kültür Diplomasisi

Dil, kültür diplomasisinin en güçlü araçlarından biridir. Ülkeler, kendi dillerini uluslararası arenada yaygınlaştırmak ve kültürel etkilerini artırmak amacıyla dil eğitimi veren çeşitli kurumlar (enstitüler) kurmuşlardır (Akalin, 2023). Bu kurumlar, sadece dil öğretmekle kalmaz; aynı zamanda o dilin hayat bulduğu kültürünü, tarihini ve değerlerini tanıtmak suretiyle iki yönlü bir kültürel etkileşim sağlarlar. Böylece dil, bir yumuşak güç unsuru olarak diplomatik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenir.

²<https://www.ankasam.org/yeni-ozbekistan-insa-surecinde-cumhurbaskani-mirziyoyevin-guclu-reform-adimlari/>

Dil politikaları ve kültür diplomasisi birbirini tamamlayan unsurlar olarak, bir ülkenin uluslararası prestijini artırmada kritik öneme sahiptir. Ülkelerin kültürel cazibelerini artırmak için dil ve kültür merkezlerine yaptığı yatırımların, küresel arenada daha etkili yumuşak güç stratejilerinin temel taşlarını oluşturmaktadır.

Dünya genelinde bu amaçla faaliyet gösteren birçok prestijli devlet destekli kurum bulunmaktadır. Fransız Kültür Merkezi, Fransız dilini ve kültürünü yaygınlaştırırken, Dante Alighieri Derneği İtalyan dilinin uluslararası alandaki tanıtımında öncü bir rol oynamaktadır. Almanya’nın Goethe Enstitüsü, hem Almanca öğretimi hem de Almanya’nın kültürel değerlerini tanıtmak adına küresel çapta etkili bir kurumdur. Benzer şekilde, Danimarka Kültür Merkezi, Danimarka dili ve kültürünün yanı sıra Avrupa değerlerini dünya kamuoyuna ulaştırmayı hedefler. Farsçayı öğretmek Farsça eserleri tanıtmak amacıyla İran tarafından kurulan Saadi Enstitüsü de uluslararası alanda etkili bir kültür diplomasi kurumu olarak öne çıkmaktadır.

Asya’dan Japonya ve Çin de kendi kültürlerini ve dillerini yaymak için Japon Vakfı ve Konfüçyüs Enstitüsü ile etkin diplomasi faaliyetleri yürütmektedir. İspanyol dilinin öğretilmesi ve kültürünün tanıtımında Cervantes Enstitüsü, Portekiz dili ve kültüründe ise Camoes Enstitüsü uluslararası alanda önemli misyonlar üstlenmiştir. Güney Kore’nin Kral Sejong Enstitüsü, Kore Kültür Merkezleri ile birlikte Korece öğretmenin yanı sıra K-Pop başta olmak üzere yaratıcı kültür endüstrisinde önemli rol oynamaktadır (Akalin, 2024). Türkiye ise Yunus Emre Enstitüsü aracılığıyla Türk dilini öğretmek ve kültürünü dünyaya tanıtmaktadır.

Bu tür dil ve kültür kurumları, sadece dil öğretimiyle sınırlı kalmayıp, kültürel etkinlikler, sanat sergileri, konferanslar ve öğrenci değişim programlarıyla karşılıklı anlayış ve iş birliği zemini oluşturmaktadır. Böylece, dil diplomasisi aracılığıyla ülkeler arasında daha sağlam ve sürdürülebilir kültürel bağlar kurulmakta, uluslararası saygınlık ve iş birliği artmaktadır.

Özbek Dilinin Uluslararası Alandaki Diplomatik Fonksiyonu

Özbek dili ya da Özbekçe, tarihi kökleri, edebi zenginliği ve Türkistan’daki stratejik konumu sayesinde sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda kültürel ve diplomatik bir güç unsuru olarak dikkat çekmektedir. Dilin hayatîyeti, sadece bir iletişim aracı olmasıyla değil, aynı zamanda Özbek halkının tarihsel, kültürel ve manevi kimliğini taşıyan bir değer olarak ön plana çıkmaktadır (Yılmaz ve Baynazarov, 2025: 266). Özellikle “Yeni Özbekistan” vizyonu ile birlikte, dilin diplomatik fonksiyonu yeniden tanımlanmakta³ ve yumuşak güç stratejilerinin merkezine yerleştirilmektedir. Uluslararası ilişkilerde dilin rolü, yalnızca mesaj iletmekle sınırlı olmayıp, bir ülkenin değerlerini, tarihini ve kültürel kimliğini temsil etme işleviyle daha derin bir anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda Özbek dili, Özbekistan’ın dış politika hedefleriyle uyumlu olarak, kültürel diplomasi aracılığıyla uluslararası görünürlüğünü ve etkisini artıracak potansiyele sahiptir.

Özbek dilinin diplomatik alandaki en önemli işlevlerinden biri, ülkenin kültürünü uluslararası topluma tanıtarak olumlu bir imaj inşa etmeye katkı

³ <https://analizgazetesi.com.tr/haber/yeni-ozbekistanin-yumusak-gucu-5597/>

sunmasıdır. Bu bağlamda, yurtdışında açılan Özbek kültür merkezleri, büyükelçiliklerin düzenlediği edebiyat ve sinema günleri, Özbek yazar ve şairlerin eserlerinin farklı dillere çevrilmesi gibi faaliyetler dilin kültürel taşıyıcılık fonksiyonunu diplomasiye entegre etmektedir. Örneğin, Alishir Nevai’nin eserlerinin İngilizce, Rusça, Türkçe ve Urduca⁴ başta olmak üzere birçok dile çevrilmesi, hem edebî hem de tarihî bir mirasın dünya kamuoyuna sunulması açısından önemlidir. Bu çeviriler, Özbek edebiyatının tanıtımını yaparken aynı zamanda Özbekistan’ın entelektüel birikimini de gözler önüne sermektedir.

Son yıllarda Özbekistan, özellikle bölgesel ülkelerle ilişkilerinde dili etkin bir dış politika aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Ortak kültürel projeler ve dil alanındaki iş birlikleri, Özbekçenin hem bölge ülkeleriyle hem de uluslararası düzeyde daha görünür hale gelmesini sağlamaktadır. Ayrıca, Özbekçenin özgün yapısı ve edebî birikimi, bu dili yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bölgesel bir kültürel cazibe unsuru hâline getirmektedir.

Bunun yanı sıra, Özbekistan devleti tarafından yürütülen dil öğretim programları da diplomatik fonksiyonun bir parçasıdır. Bazı üniversitelerde ve kültür merkezlerinde yabancılara Özbekçe öğretimi yapılmakta, dil öğrenen yabancılar vasıtasıyla Özbek kültürünün tanıtımı sağlanmaktadır. Özellikle Güney Kore, Japonya ve Türkiye’deki üniversitelerde açılan Özbek dili ve edebiyatı bölümleri, akademik alanda bir köprü işlevi görerek kültürlerarası diyalogu artırmaktadır.

Ayrıca, diasporada yaşayan Özbek toplulukları da dilin diplomatik fonksiyonunu destekleyen bir diğer unsurdur. Zira Tauscher (2025: 962)’a göre diasporalar yerel bağlamı, ev sahibi mekânda yeniden üretirken hem ev sahibi topluma çeşitlilik sağlamak hem de kaynak ülkeleri için uluslararası siyasette potansiyel bir yumuşak güç enstrümanına dönüşmektedir. Bu bağlamda Rusya, Türkiye ve ABD gibi ülkelerde yaşayan Özbek diasporası hem dilin yaşatılmasına hem de Özbekistan’ın kültürel temsilinin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmaktadır. Özbek diasporasının kurduğu dernekler ve düzenledikleri kültürel etkinlikler, hem bulundukları ülkelerde Özbek kimliğinin görünürlüğünü artırmakta hem de Özbekistan’ın yumuşak gücünü beslemektedir.

Yeni Özbekistan ve Dil Politikaları

Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan, dil politikalarında yeni bir yönelim benimsemiş ve bu yönelim, ülkenin kültürel kimliğinin ve diplomatik prestijinin güçlendirilmesinde önemli bir araç olarak görülmüştür. Yeni Özbekistan, dil politikalarını sadece içsel bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda uluslararası arenada kültür taşıyıcısı ve diplomatik bir köprü olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, Özbek dilinin hem ulusal bir kimlik unsuru olarak hem de bölgesel ve küresel ilişkilerde stratejik bir unsur olarak ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Özbekistan hükümeti, Özbek dilinin kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla eğitim, medya ve resmi kurumlarda kapsamlı reformlar gerçekleştirmektedir

⁴<https://www.uzdaily.uz/en/presentation-of-alisher-navois-book-muhakamat-ul-lugatayn-in-urdu-takes-place-in-pakistan/>

(Yılmaz ve Baynazarov, 2025: 256-260). Latin alfabesine geçiş süreci, dilin modernizasyonu ve küresel standartlara uyumu açısından büyük önem taşımaktadır. Bu değişim, özellikle genç kuşak arasında Özbek dilinin daha etkin ve çağdaş bir şekilde kullanılmasını teşvik ederken, dilin uluslararası platformlarda da daha görünür hale gelmesine katkı sağlamıştır.

Dil politikalarının diplomatik alandaki yansımalarına bakıldığında, Özbek dili aracılığıyla bölgesel işbirliklerinin derinleştirilmesi ve kültürel diplomasi faaliyetlerinin artırılması dikkat çekmektedir. Özbekistan, çevre ülkelerle dil ve kültür bağlarını güçlendirmeye yönelik projelere ağırlık vermiştir. Bu bağlamda, dil politikaları, sadece ulusal bir mesele olmaktan çıkıp bölgesel barış ve işbirliği için bir köprü vazifesi görmüştür.

Bu çabaların uluslararası akademik ve kültürel platformlarda yansımalarından biri de Türkiye’de, özellikle Bursa’daki Uludağ Üniversitesi bünyesinde kurulan Ali Şir Nevai Özbek Dili ve Kültür Merkezi’dir⁵. Merkez, Özbek dili ve edebiyatının tanıtılması, akademik çalışmaların desteklenmesi ve kültürel etkileşimin artırılması amacıyla önemli bir rol oynamaktadır. Merkezde düzenlenen seminerler, atölye çalışmaları ve kültürel etkinlikler, Özbek dilinin Türkiye’de daha geniş bir çevrede anlaşılması ve benimsenmesi açısından kritik bir adım olmuştur. Ayrıca, Ali Şir Nevai Özbek Dili ve Kültür Merkezi, Özbek dilinin kültürel taşıyıcısı olarak diplomatik ilişkilerin güçlendirilmesinde kültürel bir elçi görevi üstlenmektedir.

Yeni Özbekistan’ın dil politikaları, sadece iç dinamiklere bağlı kalmayıp, dilin dış politika ve diplomasi araçlarıyla entegre edildiği kapsamlı bir stratejiye işaret etmektedir (Yılmaz ve Baynazarov, 2025: 260). Özbek dili, bu politikalar sayesinde hem milli bir değer hem de bölgesel ve küresel ilişkilerde köprü kuran bir kültür taşıyıcısı olarak yükselmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dil, kültürün en önemli taşıyıcısı ve devletlerarası ilişkilerde yumuşak gücün kritik bir bileşeni olarak diplomaside önemli bir yere sahiptir. Özbekçe, tarih boyunca edebi zenginlikleri ve kültürel derinliği ile Türkistan’ın kimliğini yansıtan güçlü bir unsur olmuştur. Bu bağlamda, Özbek dilinin uluslararası tanıtımı ve etkin kullanımı, Özbekistan’ın diplomatik prestijini ve kültürel etkisini artırmada önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir. “Yeni Özbekistan” vizyonu kapsamında Özbek dilinin kültür diplomasisi yoluyla tanıtılması hem bölgesel hem de küresel arenada ülkenin yumuşak gücünü artıracak stratejik bir adımdır.

Öneriler

Herhangi bir dilin çağın ihtiyaçlarına uygun gelişimi için dil politikalarının düzenli olarak güncellenmesi ve teknolojik gelişmeler, görsel-işitsel medya araçları, özellikle yapay zekâ destekli araçların kullanılması önemlidir. Eğitim alanında uluslararası iş birlikleri ve öğrenci/akademisyen değişim programları artırılarak, Özbek dili ve kültürünün tanıtımı desteklenebilir. Kültürel diplomasi faaliyetleri, uluslararası etkinlikler ve teknolojik yeniliklerle zenginleştirilerek güçlendirilebilir. Sinema, dizi film, televizyon ve dijital içeriklerde Özbek dilinin

⁵ <https://www.uludag.edu.tr/tudam/ali-sir-nevai-ozbek-dil-ve-kultur-merkezi-acildi-62453>

kullanımı teşvik edilebilir. Özbek dilinin temel metinlerindeki efsanevi karakterler bilgisayar oyunları başta olmak üzere yaratıcı kültür endüstrisinin farklı alanlarında yeniden üretilebilir. Dilin farklı lehçeleri göz önünde bulundurularak kapsayıcı politikalar geliştirilebilir. Son olarak, Goethe, Dante, Cervantes, Liszt, Konfüçyüs, Yunus Emre Enstitüleri gibi Nevai Enstitüsünün de Özbekistan tarafından kurulup dünyanın farklı merkezlerinde şubelerinin açılması, Özbekçenin akademik ve diplomatik platformlarda etkinliğini artıracakı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ahmet (2023), *Ulusların Cazibesi: Yumuşak Güç Bağlamında Türkiye’de Uluslararası Kültür Enstitüleri*, 2. Baskı, Ankara Nobel Yayınları.
- Akalın, Ahmet (2024), “Kore Kültür Merkezinin ve Kral Sejong Enstitüsünün Yumuşak Güç Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Kore Popüler Kültürü Üzerine İncelemeler* (Ed. Prof. Dr. Mutlu Binark vd.), Kayseri Kimlik Yayınevi.
- Akalın, Ahmet (2024), “Kore Kültür Merkezinin Yumuşak Güç Enstrümanı Olarak İncelenmesi”, *Kore Popüler Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ed: Mutlu Binark vd., Kayseri.
- Ata, Aysu (2023), *Alişir Nevai ve Dil*, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 8 (2), ss. 529-535.
- Tauscher, Soner (2025), “Diasporada Popüler Kültür: Ulusötesi Kimlik ve Yumuşak Güç Stratejileri”, ss. 950-986, TRT Akademi Dergisi.
- Yılmaz, Emrah ve Baynazarov, Zokir. “Özbekistan’ın Vizyoner Lideri Şevket Mirziyoyev’in Dil Politikası”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 114 (Haziran 2025), ss. 253-271.
<https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1632545>
- Yeni Özbekistan’ın Yumuşak Gücü <https://analizgazetesi.com.tr/haber/yeni-ozbekistanin-yumusak-gucu-5597/>
- “Yeni Özbekistan” İnşa Sürecinde Cumhurbaşkanı Mirziyoyev’in Güçlü Reform Adımları <https://www.ankasam.org/yeni-ozbekistan-insa-surecinde-cumhurbaskani-mirziyoyevin-guclu-reform-adimlari/>
- Ali Şir Nevai Özbek Dil ve Kültür Merkezi Açıldı <https://www.uludag.edu.tr/tudam/ali-sir-nevai-ozbek-dil-ve-kultur-merkezi-acildi-62453>
- Presentation of Alisher Navoi’s book “Muhakamat ul-Lugatayn” in Urdu takes place in Pakistan <https://www.uzdaily.uz/en/presentation-of-alisher-navois-book-muhakamat-ul-lugatayn-in-urdu-takes-place-in-pakistan/>

O‘ZBEK VA TOJIK TILLARI INTERFERENSIYASI HAQIDA ABOUT THE INTERFERENCE OF UZBEKISTAN AND TAJIKISTAN LANGUAGES

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HJVV2353

Rahmonqulov Abdunazar

Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi

Xo‘jand DU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada tilshunoslikdagi nisbatan yangi tushuncha bo‘lgan interferensiya hodisasining tabiati, mohiyati, ko‘rinishlari, ichki turlari haqida so‘z boradi. Va til kontakti tufayli sodir bo‘luvchi bu lisoniy jarayonning qadimdan bir hududda bir geografik muhitda yashab kelayotgan o‘zbek va tojik tillarining o‘zaro ta’siri, lisoniy aloqalarida namoyon bo‘lishi bo‘yicha kuzatishlar umumlashtirilgan. Interferentiv ta’sirning ijobiy va salbiy tomonlari o‘zbek va tojik tillarining o‘zaro ta’siri misolida lingvistik ashyoviy (fakt) dalillar bilan asoslangan.

Kalit so‘zlar: til kontakti, bilingvizm, interferensiya, interferentiv xato, salbiy interferensiya, ijobiy interferensiya, so‘z o‘zlashishi, izomorflik.

Annotation: The article examines the nature, essence, manifestations and internal types of the phenomenon of interference, which is a relatively new concept in linguistics. The article also summarizes observations on the interaction of the Uzbek and Tajik languages, which have lived for a long time in the same geographical environment in the same region, as well as the manifestation of linguistic connections.

The positive and negative aspects of the interference effect are substantiated by linguistic factual material using the example of the mutual influence of the Uzbek and Tajik languages.

Keywords: language contact, bilingualism, interference, interference error, negative interference, positive interference, word matching, isomorphism.

Interferensiya tilshunoslik fanida nisbatan yangi tushunchalardan biridir. Bu atamaning ayrim jihatlari S.M.Lokshinaning “Chet so‘zlar qisqacha lug‘ati”da izohlanishicha, lotincha inret-(o‘zaro) va fertns- (ta’sir) so‘zlaridan olingan bo‘lib, bu atama o‘zbekcha “o‘zaro ta’sir” iborasiga to‘g‘ri keladi.

Dastlab fizika fanida qo‘llangan ushbu atama tabiatdagi ikki yoki undan ortiq bir turdagi to‘lqinlarning (ovoz to‘lqini, elektromagnit to‘lqini, nur to‘lqini) o‘zaro tutashuv nuqtalarida bir-biriga ta’siri natijasida kuchayishi yoki pasayishi jarayoniga nisbatan ishlatilgan. Tilshunoslikda interferensiya uning sotsiolingvistik yo‘nalishiga oid tushuncha sifatida qaraladi. Vaynrx bu hodisani bilingv nutqida bir necha tillarni bilish natijasida vujudga kelgan til me'yorlaridan ixtiyoriy ravishda chekinish holatlari tarzida tushunadi. M.Zokirov esa buni “Ona tilida mustahkamlangan til ko‘nikmalarini o‘rganilayotgan ikkinchi tilga ixtiyorsiz

ravishda olib o‘tish natijasidir” deydi. Ba’zi olimlarning ishlarida interferensiya psixologiya faniga tegishli hodisa sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, bazi ishlarda u ijtimoiy-psixologik tavsifiga keng o‘rin beriladi. Ko‘pchilik tilshunoslar tomonidan e’tirof etilgan qarashga asosan, **interferensiya** bir tilga xos xususiyatning boshqa til qurilishi yoki uning biror-bir hodisasiga beixtiyor o‘tkazilishidir.

Tilshunoslikda interferensiya tilning barcha sathlarida amal qiluvchi izomorf hodisalardan biri hisoblanadi. A.Berdialiyev interferensiyaning quyidagi turlarini e’tirof etadi: 1) fonetik-fonologik interferensiya; 2) leksik-semantik interferensiya; 3) morfologik interferensiya; 4) sintaktik interferensiya.

A.Berdialiyevning ta’kidlashicha, hamma tillarda ham har qaysi fonemaning adabiy nutqqa xos rasmiy ohangi “intonemasi” (uning tarkibiga urg‘u, melodiya, ritm, intensivlik, temp, tembr kabi prosodik elementlar kiradi) bo‘ladi.

Interferensiya jarayonini, o‘zga tilda ro‘y beradigan o‘zgarishning xarakteriga ko‘ra, ikki xil tavsiflash mumkin: a) salbiy interferensiya; b) ijobiy interferensiya.

Interferensiyaning salbiy xarakterlisi bir til jamoasi vakilining ikkinchi tilning lisoniy me’yorlarini bilmasligi oqibatida vujudga keladi. Unda ikkinchi tilning muayyan sathiga xos lisoniy me’yorga amal qilinmaydi. Bu jarayonda so‘zlovchi mansub bo‘lmagan tilda nutqiy g‘alizlik so‘zlovchining o‘ziga sezilmagan holda paydo bo‘ladi. Bunday xatoni taniqli tilshunos Nizomiddin Mahmudov “interferentiv xato” deb ataydi. Bir necha tilni biluvchi odam ham faqat o‘z ona tilini har tomonlama mukammal biladi. Chunki, o‘ziniki bo‘lgan ona tili onadan bevosita o‘tadi, butun sir-sinoati, unda mujassam topgan milliy tafakkur tarzi bilan bevosita o‘zlashtiriladi. Mutaxassislarning yakdillik bilan ta’kidlashicha, boshqa har qanday o‘zga til esa ana shu ona tili vositasida o‘rganiladi. Shuning uchun ham ikkinchi bir tilni o‘rganishning dastlabki bosqichida o‘rganuvchi nutqida ko‘pincha **interferentiv** xatolar, ya’ni boshqa tilga g‘ayriixtiyoriy ravishda (o‘z til qonuniyatlari asosida yondoshuv natijasida yo‘l qo‘yiladigan) xatolar uchraydi. Yana shunisi ham borki, bola ongida faqat bir til, ona tilining shakl-u shamoyili gavdalanadi. O‘zbek yoki musulmon boshqa millatlarda ham til va tafakkur qonuniyatlariga asosan, sigir va boshqa jonivorlarga ham “Nima?” degan so‘roq qo‘yiladi. Rus tilini endi o‘rganayotgan yoki yaxshi bilmagan shaxs o‘z tafakkur tarzidan kelib chiqib, “Nima?” so‘rog‘ini rus tiliga tarjima qilib “копова”ga nisbatan “Что?” deyishi mumkinki, bu bilan u **interferentiv xatoga** yo‘l qo‘yadi.

Bir til jamoasiga mansub shaxs boshqa tilda yozilgan matnni o‘qiganda, u o‘sha tilning fonemalarini o‘z tiliga xos talaffuzda (intomemada) o‘qiydi. Natijada nutqiy lahzada ikkinchi tilning orfoepik me’yori “buziladi”. Masalan, rus tilidan o‘zlashgan *direktor*, *kollektor*, *diktator*, *senator*, *redaktor*, *proyektor*, *rektor*, *projektor* kabi so‘zlarni qanday yozilgan bo‘lsa, shunday talaffuz qiladi. Ruscha talaffuz me’yorlarida esa: *директыр*, *коллектыр*, *диктатыр*, *сенатыр*, *редактыр*, *проектыр*, *ректыр*, *прожектыр* tarzida aytilishi va o‘qilishi lozim. Yoki tilning grammatik tizimiga xos interferensiya ko‘rinishiga misol tarzidagi “моя сестра”ni “мой сестра”; “сестра пришла”ni “сестра пришёл” tarzida rus tilining grammatik jins kategoriyasi qonun-qoidalarini bilmasdan, “poymol qilishi” ham *interferentiv xato*dir. Ta’kidlash joizki, bu **interferensiya** hodisasi faqat

xatoliklar manbai bo‘lgan salbiy hodisa deb qaralishi ham bir yoqlama qarash bo‘lar ekan. Muayyan tilning fonetik, leksik va grammatik qurilishi takomillashuviga tashqi omil sifatida xizmat qilishi bu hodisaning ijobiy tomonidir.

O‘zbek tili unli fonemalari miqdorining sakkiz-to‘qqiztadan oltitaga ixchamlanishini professor A.Berdialiyev **ijobiy interferensiya** deb qaraydi. Bu interferensiya tojik-fors tilining o‘zbek tiliga ta’siri o‘laroq vujudga kelgan. Shuningdek, o‘zbek adabiy tili fonetik tizimida singarmonizm hodisasining tugal barham topishi ham fors-tojik tili ta’sirida amal qilgan ijobiy interferensiyaga misol bo‘ladi. Bu hodisaning aks holati mashhur tojik olimi T.M.Maqsudov tomonidan qayd etiladi. Olimning fikricha, “чез” va “чихоз” so‘zlari oralig‘ida “чихез” shakli bo‘lishi lozim. Chunki Isfara mintaqasi atrofidagi o‘zbek shevalarida e/o hodisasi ko‘p so‘zlarda kuzatiladi. Masalan, *буев* (adabiy tilda *birov*), *ҳевуч* (hovuch), *белбев* (belbog‘), *нек* (nok), *дери* (doru)... Va boshqa tojik shevalarida ham yana bir boshqa manzara a/e hodisasi kuzatiladiki, buni ham turkiy tillardagi singarmonizm hodisasining ta’siri deb izohlanadi. Daqiq tilshunos olim ushbu maqolasida tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘tgan juda ko‘p o‘zlashma so‘zlar bilan birga, o‘zbek tilidan hozirgi tojik adabiy tiliga o‘zlashgan anchagina xarakterli so‘z misollarni keltirib o‘tadi: *биқин, ёш, қатик, чет, қайчи, қавурға, тилгак, қаросавуқ*... Tojik tilida, o‘zbek tilining ta’siri tufayli, otlarning kelishikli, ko‘makchili shakllari ham vujudga kelgan: *зимистонанда, баҳоранда, мактабанда, бозоранда, хонаба, корба* (Asli tojikchada: *дар зимистон, дар баҳор, дар мактаб, дар бозор, ба хона, ба кор*). Bu ijobiy morfologik **interferensiya** deb baholanadi.

Professor A.K.Borovkovning ta’kidlashicha, fors-tojik tilidan qabul qilingan so‘zlar o‘zbek tilining lug‘at tarkibidan mustahkam o‘rin olgan, chunki, ular muayyan narsa va predmet nomi sifatida faol ishlatiladi. Ular o‘zbek tilining o‘z mulki darajasida singishib, uning morfem, lug‘aviy va morfem tizimini kengaytirgan, ayrimlarining boshqa tilga mansubligi mutlaqo unutilgan. Birgina *bajarmoq* so‘zining o‘zbek tilidagi amali bunga ishonarli dalil bo‘la oladi. Bu so‘z, aslida, tojik tiliga mansub bo‘lib *ба жо овардан* iborasining qisqargan shaklidir. *Astoydil, hoynahoy* kabi so‘zlar ham ana shu tavsifda bo‘lib, *аз таҳти дил, хоҳи на хоҳи* forscha-tojikcha iboralarining qisqargan shakllaridir. O‘zbek tilining takroriy so‘zlar tizimida ham tojik tilining sezilarli ta’siri bor. O‘zbek tilida *uyma-uy, ko‘chama-ko‘cha, eshikma-eshik, shaharma-shahar* ko‘rinishida uchraydigan takroriy so‘zlar tojik tilining ba unsurli *хона ба хона, кӯча ба кӯча, дар ба дар* kabi takroriy so‘zlari andazasida paydo bo‘lgan:

1.Vaqt tadrijiy almashinuvini bildiruvchi: *minutma- minut, soatma-soat, haftama- hafta, oyma-oy, yilma-yil.*

2.Makon almashinuvi: *dalama-dala, cho‘lma-cho‘l, tog‘ma-tog‘, qirma-qir, yo‘lma -yo‘l.*

3.Transport vositalari almashinuvi: *moshinma-moshin, poyezdma-poyezd, samolyotma-samolyot.*

4. Muttasillik va izchillik ma’nosidagi: *izma-iz, so‘zma-so‘z, bosqichma-bosqich*.

5. Miqdor yoki uzunlikda arang yetishish holati: *uchma-uch* (нўг ба нўг). Xaridorgirlik ma’nosida: *qo‘lma-qo‘l* (даст ба даст).

6. Tartibli izchil almashinuv: *oldinma-ketin, birma-bir, navbatma-navbat* va hokazo.

Seziladiki, interferensiya – keng ko‘lamli lisoniy hodisa. Bir maqolada uning barcha ko‘rinishlarini tavsiflash qiyin. Shu bois bu maqolada interferensiya hodisasining ayrim umumiy tomonlari haqidagina fikr yuritdik xolos. Grafik va orfografik, intonatsion va punktuatsion, uslubiy interferensiya o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алиев А. Ўзлаштирилган сўзлар // Тилшунослик масалалари. ТошДУ илмий ишлар тўплами, 608 – Тошкент, 2007.
2. Бердиалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. Хужанд - 2015.
3. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари. Душанбе: “Ирфон”, 2011.
4. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тил контактлари. Тошкент : 1989.
5. Бердиалиев А. Зокиров М. Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари. Фарғона , 2017.
6. Боровков А.К. Изменения в лексике узбекского литературного языка и новый алфавит // Изв. УзФАН ССР, №7.
7. Вайнрах Однойзычие и многоязычие // Новое в лингвистике. Вып. VI. - М. 1972.
8. Зокиров М. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши. НДА . Тошкент, 2007.
9. Локшина С.М. Краткий словарь иностранных слов. М.,
10. Раҳмонбердиев К. Ўзбек тил контактлари. Тошкент : 1989.
11. Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. -Тошкент, 1974.

**ЛИНГВИСТИКА И СТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ
В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
LINGUISTICS AND REGIONAL ASPECT IN TEACHING
FOREIGN LANGUAGE**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/XSJN5562

Рафибаева Насиба

кандидат педагогических наук

Таджикский государственный университет

права бизнеса и политики,

Мингбоева Ойпар

преподаватель кафедры общей педагогики

ГОУ ХГУ имени академика Б. Гафурова

miss_nany@mail.ru

Аннотация. Стремление к коммуникативной компетенции как конечному результату обучения предполагает не только владение соответствующей иноязычной техникой (то есть языковую компетенцию учащихся), но и усвоение колоссальной внеязыковой информации, необходимой для адекватного общения и взаимопонимания, поскольку последнее недостижимо без принципиального тождество основных сведений коммуникантов об окружающей действительности.

Лингвострановедение – это изучение культуры страны параллельно с изучением самого языка. Предметом лингвострановедения служит культура, как она выражена на изучаемом языке. Страноведение играет важную роль в развитии коммуникативной компетенции учащихся. Студент должен приобрести способность информировать себя, добывать для себя информацию о страноведческом положении вещей, общаться на эти темы, употреблять в каждодневных бытовых ситуациях.

Ключевые слова: преподавания, лингвистика, страноведческий аспект, тематический способ, филологический способ.

Annotatsiya. Strebleniye k kommunikativnoy kompetensii kak konechnomu rezultatu obucheniya predpolagayet ne tolko vladeniye sootvetstvuyuyey inoyazyichnoy texnikoy (to yest yazykovuyu kompetensiyu uchayixsya), no i usvoyeniye kolossalnoy vneyazykovoy informatsii, neobxodimoy dlya adekvatnogo obsheniya i vzaimoponimaniya, poskolku poslednee nevozmojno bez prinsipialnoy identichnosti osnovnykh svedeniy kommunikantov ob okrujayuyey deystvitelnosti.

Lingvomamlakatshunoslik mamlakat madaniyatini tilni o‘rganish bilan parallel ravishda o‘rganishdir. Lingvomamlakatshunoslikning predmeti o‘rganilayotgan tilda qanday ifodalangan madaniyat hisoblanadi. O‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda mamlakatshunoslik muhim rol o‘ynaydi. Talaba o‘z-o‘zini xabardor qilish,

mamlakatshunoslik holati haqida o‘zi uchun ma’lumot olish, ushbu mavzularda muloqot qilish, kundalik maishiy vaziyatlarda foydalanish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak.

Kalit so‘zlar: *o‘qitish, tilshunoslik, mamlakatshunoslik aspekti, tematik usul, filologik usul.*

Annotaton. *The desire for communicative competence as the final result of learning presupposes not only mastery of the appropriate foreign language technique (i.e., the language competence of students), but also the acquisition of colossal extra-linguistic information necessary for adequate communication and mutual understanding, since the latter is unattainable without the fundamental identity of the basic information of communicants about the surrounding reality.*

Linguistic and regional studies is the study of a country's culture in parallel with the study of the language itself. The subject of linguistic and regional studies is culture as it is expressed in the language being studied. Regional studies play an important role in the development of students' communicative competence. The student must acquire the ability to inform themselves, obtain information about the regional state of affairs, communicate on these topics, and use them in every situations.

Keywords: *education, linguistics, regional aspect, thematic style, philological style.*

Прогрессирующие развитие международных контактов и связей в политике, экономике, культуре и в других областях обуславливает последовательную ориентацию современной методики обучения иностранным языкам на реальные условия коммуникации. Стремление к коммуникативной компетенции как конечному результату обучения предполагает не только владение соответствующей иноязычной техникой (то есть языковую компетенцию учащихся), но и усвоение колоссальной внеязыковой информации, необходимой для адекватного общения и взаимопонимания, поскольку последнее недостижимо без принципиального тождество основных сведений коммуникантов об окружающей действительности. Заметные различия в запасе этих сведений у носителей различных языков в основном определяются различными материалами и духовными условиями существования соответствующих народов и стран, особенностями их истории, культуры, общественно – экономического строя, политической системы и т.п. отсюда общепризнанный ныне вывод о необходимости глубоко знать специфику страны или стран изучаемого языка и тем самым о необходимости страноведческого подхода как одного из главных принципов обучения иностранным языкам.

Известны два основных способа преподнесения страноведческой информации учащимися:

Тематический способ, при котором наиболее существенные сведения об истории, географии, государственном строе, культуре и других аспектах

страны (стран) изучаемого языка систематизируется по соответствующим темам и сообщаются учащимся. Преподнесение таких систематизированных страноведческих сведений обычно сочетается с обучением употреблению в речи средств их иноязычного выражения (на занятиях и в пособиях по практике иностранного языка на всех этапах обучения). Кроме того, при подготовке специалистов по иностранному языку (преподавателей, переводчиков и др.) наиболее систематизированная и углубленная презентация страноведческой информации осуществляется в особом курсе страноведения, который может читаться (смотря по конкретным условиям) как на изучаемо, так и на родном языке учащихся.

Филологический способ, при котором страноведческая информация для учащихся извлекается из самих иноязычных структур – слов, словосочетаний, предложений, фрагментов текста и целых текстов, причем используемые иноязычные произведения художественной литературы, публицистики и т.п. необязательно посвящены страноведческой проблематике. Поскольку филологический способ исходит из конкретных единиц иностранного языка, он реализуется почти исключительно в процессе обучения речи на этом языке.

Оба способа тесно связаны между собой. Во всех случаях, когда содержание обучения составляет не только страноведческая информация, но и способ ее выражения на изучаемом языке (т.е. не только страноведческие значимые факты, но и их иноязычные наименования), возникает ряд собственно лингвистических проблем, решение которых в конечном счете направлено на оптимизацию преподавания иностранного языка. Страноведческий аспект обучения иностранному языку в принципе не образует чисто понятийной, оторванной от изучаемого языка сферы-существенные в страноведческом плане знания (как, впрочем, и все другие), как правило, привязаны к определенным элементам системы иностранного языка и иноязычной речи и входят в их план содержания. Именно эти языковые и речевые элементы со страноведческой направленностью отличаются с точки зрения изучающих иностранный язык существенными особенностями, незнание которых затрудняет общение на иностранном языке (т.е. снижает коммуникативную компетенцию учащихся).

Исследовать названные средства языка и речи, систематизировать их и представить в форме, оптимальной для обучения иностранному языку, - одна из задач языкознания. Поэтому представляется оправданным говорить о лингвистических основах страноведческого аспекта в преподавании иностранного языка, которые следует понимать, как часть общих лингвистических основ его преподавания, выступающих в одно ряду с другими науками (психологией, педагогикой и т.п.) в качестве теоретического фундамента обучения иностранному языку в целом.

Наибольший вклад в разработку лингвистических основ страноведческого аспекта в преподавании иностранных языков внесли советские ученые, главным образом в рамках теории лингвострановедения,

сложившейся в результате исследований Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова и их последователей. Теоретическая и практическая ценность работ по лингвострановедению (выполненных преимущественно на материале английского языка как иностранного) нашла международное признание. Их основные положения, несомненно, должны быть применены и к преподаванию иностранных языков в нашей стране, естественно с учетом специфики как изучаемых языков, так и лингводидактической ситуации.

Таким образом, использование лингвострановедческого материала на занятиях по иностранному языку может эффективно влиять на развитие интереса обучающихся. Приобщение к материалам иноязычной культуры содействует пробуждению познавательной мотивации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Коростелева Ю. Е., Макарова Е. В. Введение лингвострановедческого аспекта в обучении иностранному языку // Молодой ученый. — 2016. — №7.5. — С. 51-52.
2. Миролубов, А.А. Культуроведческая направленность в обучении ИЯ // Иностранные языки в школе. — 2001. - №5.
3. Томахин, Г.Д. Культура стран английского языка // Иностранные языки в школе. — 1998. №1.
4. Шевченко С.Д. Школьный урок: как научить каждого — М.: Просвещение, 1981. — 175с.
5. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе — М.: просвещение, 1979. — 160с.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ТАБУ И СТРАТЕГИЯ ЭВФЕМИЗАЦИИ
В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
LINGUISTIC TABOO AND EUPHEMIZATION STRATEGIES
IN TAJIK AND ENGLISH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EQCN3472

Хакимова Мавзунаджон Махмуджоновна

кандидат филологических наук,
доцент кафедры английского языка
Таджикского государственного
университета права, бизнеса и политики
mavzuna.mh@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается важная проблема происхождения и функционирования эвфемизмов в контексте языкового табу в современном таджикском и английском языках. Автор анализирует исторические и культурные предпосылки появления табу как запретов на употребление определённых слов и явлений, что ведёт к формированию эвфемизмов — заменителей запрещённых слов. Обсуждаются различные типы эвфемизмов, возникающих вследствие табу, включая названия фантастических существ, ядовитых насекомых, хищных зверей и болезней. В работе подчёркивается взаимосвязь между табу и эвфемизмами, а также их универсальность в разных языковых и культурных пространствах. Отмечается, что несмотря на изменения в обществе и снижении влияния табу, эвфемизмы продолжают играть важную роль в лексической системе языков и отражают культурно-психологические особенности носителей. Исследование подтверждает, что эвфемизация — это универсальная стратегия смягчения речевых запретов, проявляющаяся в разных языках.

Ключевые слова: лексико-семантической системы таджикского языка, табу, эвфемизм, поверье, культуры речи, образ мышления, грубые слова, вежливые слова.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy tojik va ingliz tillarida til tabusi doirasida evfemizmlarning kelib chiqishi va qo'llanilishining muhim muammosi ko'rib chiqilgan. Muallif tabular paydo bo'lishining tarixiy va madaniy shartlarini ma'lum so'zlar va hodisalardan foydalanishni taqiqlash sifatida tahlil qiladi, bu esa taqiqlangan so'zlarning o'rnini bosuvchi evfemizmlarning shakllanishiga olib keladi. Tabu natijasida paydo bo'lgan evfemizmlarning xilma-xil turlari, jumladan, fantastik mavjudotlar, zaharli hasharotlar, yirtqich hayvonlar va kasalliklarning nomlari haqida so'z boradi. Ishda tabu va evfemizmlar o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, ularning turli til va madaniy makonlarda universalligi ta'kidlanadi. Jamiyatdagi o'zgarishlar va tabular ta'sirining pasayishiga qaramay, evfemizmlar tillarning leksik tizimida muhim rol o'ynashda davom etishi va til egalarining

madaniy-psixologik xususiyatlarini aks ettirishi ta’kidlanadi. Tadqiqot evfemizatsiya turli tillarda namoyon bo’ladigan nutqiy taqiqlarni yumshatishning universal strategiyasi ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *tojik tilining leksik-semantik tizimi, tabu, evfemizm, e’tiqod, nutq madaniyati, tafakkur tarzi, qo‘pol so‘zlar, xushmuomala so‘zlar.*

Annotation. *Article addresses the important issue of the origin and functioning of euphemisms in the context of linguistic taboo in contemporary Tajik and English languages. The author analyzes the historical and cultural prerequisites for the emergence of taboos as prohibitions on the use of certain words and phenomena, which leads to the formation of euphemisms—substitutes for forbidden words. Various types of euphemisms arising from taboos are discussed, including names of mythical creatures, venomous insects, predatory animals, and diseases.*

The study emphasizes the interconnection between taboos and euphemisms, as well as their universality across different linguistic and cultural contexts. It is noted that despite societal changes and a decline in the influence of taboos, euphemisms continue to play an important role in the lexical systems of languages and reflect the cultural and psychological characteristics of their speakers. The research confirms that euphemization is a universal strategy for softening verbal prohibitions, manifested in various languages.

Keywords: *lexico-semantic system of the Tajik language, taboo, an euphemism, the standards of speech, a mentality, rough words, polite words.*

Важнейшим аспектом исследований эвфемизмов становится проблема истоков становления и формирования эвфемизмов, при котором формирование эвфемизмов связывается с такими явлениями, как табу.

На раннем этапе развития общества, когда люди были зависимы от природных явлений и не могли объяснить тайн природы, различные природные явления ими соотносились с результатом действия сил злых духов и в качестве действия оберегаться от них, они налагали запрет на произношение их своими именами, тем самым якобы должно было отворачивать ярость, гнев злых духов. Однако, когда приходилось говорить о них, необходимо было каким-то образом упоминать их, намекать на них, важным способом при этом становилось заменять их имена другими словами, что и стало одной из главных причин появления эвфемизмов в языке. Поэтому лингвисты и сейчас называют эвфемизмами слова и выражения, употребляемые вместо запрещенных слов, «разрешенными» словами. Запрещение произносить такие слова называют “табу”.

Слово “табу” объясняется как этнографическое понятие, закон, религиозный запрет, налагаемый на какой-либо предмет, действие, слово и т.п.

В научной литературе существует несколько концепций, которые призваны объяснить функционирование, происхождение и содержание табу.

Д.Д.Фрээр выдвигает магическую концепцию, которая рассматривает запреты как отрицательную форму практической магии, отличающейся от колдовства как положительная форма магии[Фрейзер, 1980: 248].

Известный этнограф Д. Фрээр указывает на исключительное влияние, которое имела древняя система запретов по суеверным мотивам на человеческий разум во все времена и во всех странах.

Ряд исследователей считают, что термин “табу” означает запрет, наложенный на некоторые слова у первобытных народов. Такого мнения, например, придерживается ученый Б.А.Ларин [Ларин, 1961:117].

С точки зрения научного подхода табу имеет психоаналитическую, культурологическую и прочие основы и укрепляется в сознании людей различными законами, правилами, традициями и обычаями. Многие вопросы морали, религии, права непосредственно связаны с табу, которое регулирует трудовую деятельность, охраняет личное и общественное имущество, оберегает слабых, управляет построением отношений между людьми.

Проблема соотношения табу и эвфемизмов неоднозначна, но причинно-следственная связь между табу и эвфемизмом отмечается почти всеми исследователями. Интересно утверждение А.М.Кацева, что “эвфемия невозможна без табу, хотя табу может быть без эвфемии” [Кацев,1976:166].

Исследователи табу и эвфемии отмечают многие общие черты этих явлений у разных народов [Акбаров, 2022:82]. Это значит, что эти явления следует рассматривать как универсалии не только во временном, но и в пространственном плане. На данном этапе развития общества предметно-понятийные сферы запретов в разных языках в целом совпадают, хотя имеются некоторые расхождения, связанные со спецификой национальных культур, историей, социальными и экономическими различиями.

По причине табу возникли несколько групп эвфемизмов, в целом они охватывают следующие:

1. Эвфемизмы, употребляемые вместо имен фантастических воображаемых существ. Сюда, к примеру, в таджикском и английском языках относят такие запретные слова, которые обозначают понятие “*дьявол*” “*devil*” в сопоставляемых языках получал такие эвфемистичные обращения, как *deuce, dickens*, – *дев – ҳул, булук, албастӣ*; “*God – Dear me!*”, “*Oh, My*”, “*Good gracious!*” – *Раҳмон, Раҳим – бахшанда ва меҳрубон, Аузамбиллоҳ!*

В говорах таджикского языка, особенно в говорах населения, живущего в отдалении от культурных центров, во многих городах и окрестностях севера республики вместо табуированных слов типа “*дев*” (*devil*) употребляют слово “*чиз*” (букв.: *предмет, вещи*), “*париҳо*” (букв.: *пери*), а, в южных районах Республики и среди таджиков Сурхандарьинской области Республики Узбекистан “*зиён*” (букв.: *вредный*) и т.п.

В английском языке имеет место употребление следующих слов и словосочетаний; “*lord – худованд*” (бог,), “*the black man – иблис*” (черт,), “*the*

father of lies – шайтон “ (дьявол), “the prince of evil – шайтон, сабил “ (черт, дьявол) и т.п.

2. *Эвфемизмы, употребляемые вместо имен ядовитых (жалящих) насекомых.* В народе издавна были эвфемизмы, заменяющие имена ядовитых (жалящих) насекомых, так как существует поверье, что если произнести название такого насекомого, то оно явится и причинит вред человеку. В таджикском языке, как в северных говорах, так и южных, используют “газанда” (букв.: жалящий) вместо “каждум” (букв.: скорпион), что означает “кусающий”. Данное слово образовано от субстантивированного причастия настоящего времени и происходит от глагола “газидан” (букв.: кусать, кусаться); “каждум” (букв.: кривохвостый); в общем, всех кусающих и ядовитых млекопитающих, в том числе змей, крокодилов, ящериц и т.п., называют табуированными словами, то есть эвфемизмами: “газанда” и “беном” (букв.: безымянный).

Монанди он, ки газандае газидааст, доду фигон мекунӣ [Турсун, 1959:76]. You are shouting as though you were bitten by a scorpion. Ты кричишь, как будто тебя укусил скорпион.

В английском языке можно выделить следующие примеры: *black widow* (черный паук – «черная вдова»), *deaf adder* (неядовитая змея), *bom*, *Moloch* (ящерица) и т.д.

3. *Эвфемизмы, употребляемые вместо имен хищных зверей.* Таджики издревне занимаются животноводством и скотоводством. Сохранение поголовья скота всегда являлось первостепенной проблемой. Иногда боязнь за своих животных порождала суеверие по отношению к ним и они всячески оберегали их от хищников, к которым отнесились «гург – wolf – волк», «паланг – tiger – тигр», «ро‘боъ – fox – лиса» и т.д.

Среди горных районов и ГБАО Таджикистана, а также Самаркандской, Бухарской, Сурхандарьинской областей Республики Узбекистан таджикоязычные население Республики Кыргызстан вместо слова *гург – wolf – волк* применяют слово «*лондор*» (*тварь*), а в некоторых животноводческих районах Центральной Азии, где живут вместе таджики, узбеки и киргизы, его называют «*иткуш*» (букв. *собачья птица*), а распространенное в Северном Таджикистане и Узбекистане, где компактно проживают таджики и узбеки, слово «*кацкир, кочкир*» (букв. *умеющий убежать*), также является эвфемистическим названием «*волка*». Причиной применения таких эвфемизмов является то, что, во-первых, в случае использования слова «*гург*» (*wolf – волк*), будто «*появляется волк, врывается в стадо и наносит вред животным*», во-вторых, будто «*количество животных уменьшается*». Сравним: у казахского народа существует такой обычай: когда выезжают на охоту, никогда не вспоминают слово «*волк*», чтобы охота не сорвалась»,

4. *Эвфемизмы, употребляемые вместо названий болезней.*

Существует поверье и в области медицины, где так же широко пользуются эвфемизмами. На названия многих болезней наложено табу.

Например, болезнь «*қазомуқ*» (букв.: *корь*) во многих районах Республики

называют «гул/гулак» (букв.: *цветок*, но второе слово переносное, его эвфемистическое значение «*сыпь*»), среди таджиков Самаркандской области Узбекистана ее называют «оймуммо, хоймуммо гул» (букв.: *лунный цветок*). Во многих населенных пунктах болезнь «чечак» (букв.: оспа) – (слово тюркского происхождения) которое используется в северных районах и среди таджиков, населяющих территорию Узбекистана и Кыргызстана, его называют «гулмоммо» или просто «гул» [Тохирова, 2006:54].

Сибирскую язву, среди таджиков Сурхандарьинской области Узбекистана и южных районов Таджикистана, называют наряду с «*яраи ганда*» (букв. *скверная болячка*), «*яраи нагз*» (букв. *хорошая болезнь*.) Болезнь туберкулез – «*касали о‘нка*» (*шуш*) (букв.: *болезнь легких*), Вместо названия болезни «*бузма*» (букв.: *дефект*) говорят «*дарди гулу*» (букв.: *горловая болезнь*), а слово «*пес*» (букв.: *проказа ложная*), называют «*сафед, сафед шудагӣ, сафед афтодагӣ*» (букв.: *белый, ставший белым, высыпала белизна*). Вместо «*кал*», употребляют слова и выражения *тоссар*», «*яраи сар/сараи яра*» (букв.: *голова в язвах*), «*одамсар*» (букв.: *лысина, плешь, лысый*), вместо «*желтуха*» (Боткина), употребляют эвфемизмы «*парвин зеркардагӣ*» (букв.: *пожелтевший, пожелтел*).

Запреты обусловлены также некоторыми приметами, физиологическими свойствами человека, болезнями, его слабостями и др. вместо прямого названия которых часто используются так называемые «ученые» слова, которые звучат менее знакомо, отсюда – менее оскорбительные, например: *over-eating – indigestion, to eat – to refresh oneself*, – *шикамнарастӣ, шикамба* – *сустии ҳозима, шикам пур кардан – тоновул кардан* «*обжорство*» – «*расстройство желудка*» и др

Таким образом, табу является основным генетическим следствием появления эвфемизмов в сопоставляемых языках, хотя в истории развития общества произошли значительные изменения, приведшие к переосмыслению отношения человека к природным явлениям, к их объяснению, к трансформации места и роли религии особенно в современном обществе. Вместе с тем в языке еще сохраняются некоторые последствия явления табу – достаточно значимого для недавнего будущего человека, особенно таджикского общества.

Табу и эвфемизмы в лексической системе язык выступают как два тесно взаимосвязанного явления, которые взаимно предполагают друг друга. Несмотря на все более ограничения проявления табу в современном обществе, эвфемизмы как следствие и результат табу занимают все большее значимое пространство. В то же время конкретное языковое отражение каждого конкретного языка в обозначении этих новаций находится в прямой обусловленности от степени воздействия поступательных тенденций на изменения структуры общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акбаров А. Табу и эвфемизмы в таджикском языке: дис. канд. филол. наук. – Худжанд, 2011.
2. Кацев А. Эвфемизмы и синонимия//Вопросы структуры германских языков. Вып. 1. – Омск, 1976. – С. 164– 172.
3. Ларин Б. Об эвфемизмах // Учебные записки ЛГУ. – Л., 1961. –Вып. 60, № 301. – С. 110– 117.
4. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ - тоҷикӣ.-Душанбе: Эр-граф, 2011.- 1015с.
5. Рузиева Л. Становление таджикской и русской антропонимии (сравнительно-сопоставительный анализ). дис. канд. филол. наук.– Душанбе, 2006.– 172с.
- 6.Тохирова М.М. Сопоставительный анализ табуированной и эвфемистической лексики русского и таджикского языков: дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 2006. – 132с.
7. Турсун С. Рассказы. – Душанбе: Ирфон, 1979.– 192с
- 8.Уварова Е. Системная семантика английского эвфемизма: автореф. дис. канд. филол. наук.– М., 2012.– 30с.
9. Фрэзер Д. Золотая ветвь. 1том. – М.,1980 – 525с.

TURK TILIGA XOS AYRIM FRAZEMALAR TAHLILI
ANALYSIS OF SOME IDIOMS SPECIFIC TO THE TURKISH
LANGUAGE

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/QTKL2368

Musurmankulova Shaxribonu

PhD, dotsent,

Guliston davlat pedagogika instituti

shmusurmankulova83@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada frazemalar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, har bir millat vakillarining dunyoqarashlari, qadriyatlarini va urf-odatlarini aks ettiruvchi leksik birliklar haqida ma’lumot beriladi. O‘zbek va turk xalqi vakillari dini, tili, qadriyatlarini bir-biriga yaqin bo‘lishi bilan birga biri birini takrorlamaydigan, yashash sharoiti va dunyoqarashlari bilan bog‘liq bo‘lgan xos frazemalari ham mavjud. Barcha xalq uchun birday tushunarli va leksikasidan o‘rin olgan frazemalar talaygina. Shu bilan birga faqat bir millatning dunyoqarashi, hayot tarzini aks ettiradigan frazemalar ham borki, ularni xos frazemalar sifatida tadqiq etamiz. Ayrim frazemalarning shakllanishi shu xalqning o‘z turmush tarzi, yashash sharoitigagina bog‘liq, ularni tarjima qilib ham, boshqa tilda qo‘llab ham bo‘lmaydi. Chunki boshqa bir xalq tilida bunday frazemalarning mazmunini anglatadigan tushunchaning o‘zi yo‘q.

Kalit so‘zlar: frazema, xos ibora, dunyoqarash, urf-odat, qadriyat, o‘zbek, turk.

Annotation: The article provides information about phraseology, its specific features, lexical units reflecting the worldviews, values and traditions of representatives of each nation. Representatives of the Uzbek and Turkish peoples, while having similar religions, languages and values, also have their own unique phraseology that does not repeat each other and is related to their living conditions and worldviews. There are many phraseology that are understandable to all people and are included in their lexicon. At the same time, there are also phraseology that reflects the worldview and lifestyle of only one nation, which we will study as unique phraseology. The formation of some phraseology depends solely on the lifestyle and living conditions of this nation, and they cannot be translated or used in another language. Because in the language of another nation there is no concept that would express the meaning of such phraseology.

Keywords: idiom, idiomatic expression, worldview, tradition, value, Uzbek, Turkish.

Muloqot jarayonida lug‘aviy birliklar borliqdagi narsa-buyum, voqea-hodisa, harakat-holat haqida axborot beradi. Lug‘aviy birliklar tushuncha ifodalaydi va bu birliklar orasida frazemalar muhim o‘rin tutadi. Frazemalar tushuncha ifodasiga ko‘ra lug‘aviy birliklarga, shaklan birikma yoki gap ko‘rinishida bo‘lishiga asosan barqaror birikmalarga mansubdir. Frazemalar tarkibini tashkil qiluvchi leksemalar

yaxlit bir lug‘aviy ma’no ifodalashga xizmat qiladi. Frazemalar lisoniy ongda muayyan belgi, narsa-buyum, harakat-holatni aks ettiradi. Frazemalarning belgi va harakat-holatni aks ettirishi faol kuzatiladi.

Frazemalar tilning emotsional-ekspressiv funksiyasini namoyon qiladi, axborot berishdan tashqari fikrni ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Frazemalar til egasi tafakkuri, lisoniy ongi, turmush tajribasi, madaniy qarashlari, e’tiqod, urf-odat, an’analari bilan bevosita bog‘liq. Iboralar mazmunida xalqning tarixiy taraqqiyoti, predmet, voqea va hodisalarga munosabati va bahosi yotadi.

Frazemalar fikrni ta’sirchan ifodalashga, nutqning obrazlilikini ta’minlashga xizmat qiladi. Olamning lisoniy manzarasi, obyektiv olam obrazli tarzda tafakkurda aks etadi. Obrazlar xalqning madaniy munosabatlari, mental yondashuvi, lisoniy ong xususiyatlari bilan aloqadorlikda namoyon bo‘ladi. “Obrazlilik muammosini o‘rganish tilning butun frazeologik tizimining obrazli tashkil etilganligini aniqlashga yordam beradi. Obrazning frazeologiyadagi asosiy vazifasi – g‘oya, fikrni ta’sirchan qilib ifodalab berishdir. Frazeologik birlik frazeologik obrazni, o‘ziga xos manzarani ifodalaydi va ularning fonida frazeologik birliklarning butun ma’nosi idrok qilinadi” [Xolmurodova, 2017: 10].

Tavsiflash, qiyoslash, leksik-semantik, komponent, kognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

O‘zbek va turk tillari bir genetik asos – oltoy bobo tilidan shakllangan tillar bo‘lganligi uchun ham umumiy taraqqiyot xususiyatlariga ega. Shu bilan bir qatorda tillarning xususiy taraqqiyot bosqichi bilan bog‘liq farqli belgilar ham mavjud. O‘zbek va turk tillari o‘rtasidagi farqli xususiyatlar frazemalar qatlamida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslik frazemalarning tushuncha, axborot bilan bir qatorda til egasining obyektiv borliqqa munosabati, olam manzarasini lisoniy birliklarda ifodalash imkoniyatlari, yondashuvlari va baho munosabatlari bilan izohlanadi.

O‘zbek tili va turk tili egalari, garchi qardosh, bir umumiy ildizli tillardan foydalanishsa ham, olam manzarasini lisoniy ongda tasvirlash, dunyoni anglash, voqelikni tafakkurda akslantirish jihatidan o‘zaro farq qiladilar. Tillar o‘rtasidagi farq frazemalar semantikasida ham namoyon bo‘ladi.

O‘zbek-turk tarixiy frazemalarida kuzatilgan mushtaraklik til egalarining bir etnik asosga egaligi, olam manzarasini idrok qilish, lisoniy birliklarda ifodalash jihatidan o‘xshash belgilarga egaligi bilan izohlanadi.

Turk tilining keyingi yillardagi taraqqiyoti, Turkiyadagi lisoniy vaziyat, turk tili asosidagi yumshoq kuch siyosati bu tilning mavqeyini tobora yuksaltirmoqda, qo‘llanish doirasini kengaytirmoqda. Dunyoda turk tilida so‘zlashayotgan xalqlar miqdori oshib bormoqda. Xususan, O‘zbekistonda ham turk tilini o‘rganish, muloqot jarayonida foydalanish keng yoyilmoqda. Turk tilidan egallangan bilim darajasi xalqaro sertifikat bilan rasmiylashtirilib, til egasiga muayyan imkoniyatlarni taqdim etmoqda.

Biz ham maqolada faqat turk xalqi vakillari tilidagina qo‘llaniladigan, xos frazemalardan ayrimlarini tadqiq qildik. O‘zbek va turk tilidagi frazemalarni tadqiq qilishda Sh.Rahmatullayev [Rahmatullayev, 1992: 380. Rahmatullayev va

boshqalar, 2022: 676.] va O.Aksoy frazemalar lug‘atidan foydalandik. Turk tilida chorshanba so‘zi bilan bog‘liq bir qancha frazemalarni uchratish mumkin. Bu frazemalar aynan haftaning to‘rtinchi kuni bo‘lgan chorshanbaning ayrim mahalliy e‘tiqod va xalq ertaklarida salbiy holatlar va dunyoqarashlar mavjudligi bilan aloqadordir. Chorshanba kuni ko‘ngilsizlik, tartibsizlik, ilojisizlik, yo‘lida ketmagan ishlarning boshlanishi sifatida talqin qilingan.

Ağzını burnunu çarşamba çanağına çevirmek (veya pazarına) [Aksoy, 1984: 575.]. *Kırıp parçalamak, dökmek. Aşırı bir biçimde döverek perişan duruma getirmek.*

“İki laf söyledi diye, adamın ağzını burnunu çarşamba çanağına çevirmişler”. “Benimle düzgün konuş, senin ağzını burnunu çarşamba çanağına çeviririm!” Turk tiliga oid frazemalarda chorshanba kuni, asosan, ayollarning uy ishlari bilan bandligi, to‘s-to‘polon, kuydir-pishir bilan o‘vora bo‘lish holatlari shu kunga tegishli ekanligi yoritiladi. Chorshanba kuni pala-partish ish qilish natijasida idish-tovoqlarning bir-biriga urilishi, sinishi, vayron bo‘lishi holatini og‘zi burnini qirilgan, parchalangan chorshanba idishiga o‘xshatish bilan ifodalamoqda.

Çarşamba karısı. Saçı başı karmakarışık, kılıksız kadın. Bereket versin benim düşünce saatlerim çok nadirdir. Çünkü o takdirde hayatım masallardaki meşhur çarşamba karısı ve ocak anasının hayatı gibi- karmakarışık bir saç kümesi içinde geçecekti. Uy ishlari bilan band bo‘lib usti boshiga ham qaramagan, tartibsiz ayolga nisbatan *chorshanba ayoli* frazemasini qo‘llanilmoqda. Bu tushunchani ifodalovchi frazema o‘zbek tili leksikasida mavjud emas. Tarjima jarayonida bunday frazemalarni transliteratsiya usulida bergan ma’qul deb hisoblaymiz.

Çarşamba pazarı. Her şey dökük saçık ortada olan yer. Hemen ertesi gün dağıtma eylemi başlar, birkaç saat sonra masa artık çarşamba pazarı gibidir. O‘zbek xalqida ham uyni to‘zitib yuborsa, *bozor qilib yubordi* iborasi qo‘llaniladi, ammo aynan chorshanba bozoriga o‘xshatish turk millatiga xos bo‘lib, shu xalqning urf-odatlarini bilan bog‘liqdir. Bunda ham mazmun hamma narsaning o‘rtaga to‘kilib, sochilib yotishi, tatribsizlik bilan bog‘liq.

Dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek. Birçok işlerin yapılması aynı zamana rastlayarak sıkışık bir durum meydana gelmek. Bu iş için dokuz ayın çarşambalarını bir araya getirmeye ihtiyaç yok. Ya’ni, qilinishi kerak bo‘lgan bir qancha ishlarning bir paytda bajarilishiga to‘g‘ri kelishi. Yoki ikki oyoqning bir etikka tiqilishi holati bilan bog‘liq. O‘zbek xalq qipchoq sheva vakillari orasida ayni shu mazmunni ifodalovchi *to‘qqiz qizning to‘lg‘og‘i bir keldi* iborasi ishlatiladi.

Çıkamaz ayın son çarşambası. Belirsiz ve uzak bir zaman, bir işin hiçbir zaman yapılmayacağını anlatan bir söz. “Çıkamaz ayın son çarşambası gel borcumu ödeyeyim”. “Bu gidişle çıkamaz ayın son çarşambası kesin iktidar olursunuz”. Biror ishning bajarilishi qiyin yoki imkonsiz bo‘lgan holatga nisbatan qo‘llaniladi. O‘zbek xalqi og‘zaki nutqida, qipchoq shevasi vakillari nutqida *hapshanba kuni* birliqi qo‘llaniladi, ya’ni shunday hafta kuni bo‘lmaganligi uchun bu ish hech qachon bo‘lmaydi mazmuni ifoda etiladi.

Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir. *Kötü başlayan bir işin sonucu için kötümserlik anlatmak üzere söylenir. “Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir, bu işin olmayacağı belliydi”. “Bu çocuk adam olmaz, perşembenin gelişi çarşambadan bellidir zaten”. Bu frazemada ham chorshanba so‘ziga salbiy urg‘u berilganki, bugun amalga oshmagan ishning bo‘lmasligi kechadan ma’lum edi, degan mazmunda payshanba kunidagi ishning yurishmasligi chorshanbadan ma’lum edi deya bayon etiladi.*

Yana aynan turk xalqi nutqigagina xos bo‘lgan, faqat turk leksikasida qo‘llaniladigan quyidagi iboralar ham borki, bu iboralar orqali turk millatining his-tuyg‘ularini yana ham teranroq anglaymiz.

Allah bana, ben de sana. *Şimdi sana borcumu ödeyecek param yok, kazanırsam öderim.* Kimdandir qarzi bor inson, qarzini qaytarishi kerak, ammo qachon qaytarishi noma’lum, shu vaziyatda Alloh menga bergan kuni men senga qarzimni beraman deya javob qaytaradi. Yoki har qanday holatda Alloh uni rizqlantirsa, ulushidan kimlargadir ulashadi.

Allah acısını unutturmasın. *Tanrı Bu Acıyı Unutturacak Daha Büyük Bir Acı Göstermesin.* Turk millati nutqida tez-tez tilga olinadigan, faol frazemalar biri. Ya’ni insonlarning boshiga og‘ir bir ish tushganda, Alloh bu dardingizni unuttirmasin iborasi qo‘llaniladi, bundan keyin boshingizga tashvish tushmasin, og‘ir dard kelmasinki, bugungi dardingizni unuttiradigan daraja.

Anca beraber, kanca beraber. *Yapacağımız iş iyi İse de kötü ise de hep birlikte ya_pacağız.* Birbirimizden ayrılmayacağız. **Anca beraber, kanca beraber.** *Sen işi iyice azıttın.* Yaxshimi, yomonmi bir ishni birgalikda boshladimi, birgalikda tamomlaydi. Yutug‘iga ham, jazosiga ham birgalikda javobgarliklarini ifoda etadi.

Ayağının tozu ile. *Gelir gelmez, dinlenmeden.* Türk Büyük Taarruzu olur olmaz, ayağının tozu ile geldi, orduya bir jest yapmak istiyor, komutanlar için on tane otomobil istemez mi? *Oyog‘ining changi bilan* mazmunini beruvchi bu ibora ham turk millatining o‘ziga xosligini ifoda etadi. Ya’ni biror joydan keldi, dam olmasdan ishga kirishib ketdi.

Baş başa kalmak. *Bir şey konuşmak için yalnız kalmak isteyen kişilerin yanlarından başkaları gidip ikisi kalmak.* Düşüncelerimle baş başa kalmak bile bu kadar zorken ipucu bulmak... Hadi ama! Bir-biri bilan gaplashishi kerak bo‘lgan ikki suhbatdoshning yolg‘iz qolishi.

Bu kadar kusur kadı kızında da bulunur. *Bu üzerinde durulmaya değmeyecek küçük bir kusurdur.* Kuzgin gülerek söylediklerinden sonra homurdandım. Ne var yani, o kadar kusur kadı kızında da olurdu. Xato qilmaydigan inson yo‘q, hamma kichik bo‘lsa ham xato qiladi, begunoh yolg‘iz Parvardigor degan mazmun ushbu ibora orqali berilgan. Ya’ni qozining qizi, otasi tartib-intizom o‘rnatuvchi bo‘lsa ham, xato qilishi mumkin.

Çorbada tuzu bulunmak. *Yapılmakta olan bir İşte küçük de olsa katkısı bulun_mak.* Sabri Hoca isteksiz isteksiz razı oldu:

-Girsin, dedi, girsin; çorbada onun da tuzu olsun. Turk xalqi vakillari turli xil maxsulotlardan sho‘rva tayyorlaydi va sevib iste’mol qiladi. Sho‘rva tayyorlash uchun qancha maxsulot ishlatiladi va har birining o‘z o‘rni, vazifasi bor. Biror

narsa kam bo‘lsa, sho‘rva kutganimizday chiqmaydi. Shuning uchun ham biror bir ishga oz bo‘lsa ham o‘z hissasini qo‘shmoqchi bo‘lgan kishilarga nisbatan, *sho‘rvada tuzi bo‘lsin*, iborasi qo‘llaniladi. Bu ibora ham turk millati uchun xos ibora hisoblanadi.

Deniz tutmak (Bir kimseyi). *Deniz yulculuğunda geminin sallanması, bir kimsede mide bulantısı, baş dönmesi gibi rahatsızlıklara yol açmak.* Yeliz kendisinin sallanarak ilerlediğini hissetti. Sandalda mıydı yahu? Ay kuscaaammm, beni deniz tutar. O‘zbek tilida uchramaydigan va xalq tomonidan qo‘llanilmaydigan iboralardan biri *dengiz tutmoq* iborasidir. Bu ibora ham turk xalqi yashash sharoiti bilan bog‘liq. Ya‘ni suvlik, dengiz, kema bilan bog‘liq holatni ifoda etadi. Dengizda kemanding chayqalishi, natijada kemada bo‘lgan insonning boshi aylanib, bezovta bo‘lish holatini ifodalaydi.

Dükkü çocuk. *Adam sırasına girmekle birlikte tecrübesi az olan genç.* Biz mi bilmiyoruz nasıl yaşanacağını? Dükkü çocuk, bize akıl mı öğretiyorsun? *Kechagi bola* ma‘nosini beruvchi bu ibora o‘zi yosh bo‘la turib, kattalarga aql o‘rgatishga urinayotgan bolaga nisbatan qo‘llaniladi.

Elinin hamuruyla erkek işine karışmak. *Anlamadığı, beceremeyeceği işi yapmaya kalkışmak.* Adnan karar verdi, artık alay edecekti. Bu Maliye Nazırı elinin hamuruyla ne işlere karışıyordu? Tushunmaydigan, qo‘lidan kelmaydigan ishga urinadigan insonlarga nisbatan, *qo‘lining xamiri bilan ishga aralashadi*, iborasi qo‘llaniladi. Turk xalqi bu iborani aksariyat hollarda ayollarga nisbatan qo‘llaydi. Ya‘ni aqli yetmaydigan joyda erkaklarning ishiga aralashish mazmunini beradi.

Eski göz ağrısı. *Eski sevgili, krş. “İlk göz ağrısı”.* Bu ibora ham turk xalqi leksikasiga oid bo‘lib, ilk muhabbati yoki birinchi farzandiga nisbatan eski ko‘z og‘rig‘i, yoki ilk ko‘z og‘rısı iborasi qo‘llanilgan. O‘zbek tilida turmush o‘rtog‘i *ko‘z ochib ko‘rgani* iborasi bilan beriladi, biroq bu ibora o‘zbek xalqi nutqida farzandga nisbatan qo‘llanilmaydi.

Eski Toprak. *Yaşlı olduğu halde dinçliğini koruyan kişi.* “Varmaz. Niye varmaz? Eski toprak, halis Osmanli da ondan!” Kaba rüzgar, kaynaşan bulutlar... Yusuf su dakmeye kalkınca, Köse Hasan kıs kıs güldü. *Eski tuproq* frazemasining semantikasi ham turk xalqi leksikasiga oiddir. Yoshi ulug‘, ko‘p qiyinchilik va mehnatda pishgan, uncha-muncha qiyinchilikni pisand qilmaydigan insonlarga nisbatan qo‘llaniladi.

Erzurum’un soğuğu “gelin beni Gerede’de bulun” demiş. *Gerede de Erzurum kadar soğuktur.* Arzirum sovuq o‘lka, Jerede ham undan qolishmaydigan bo‘lganligi uchun bu ibora paydo bo‘lgan. Frazema ko‘chma ma‘noda qo‘llaniladi, ya‘ni biror ko‘ngilsiz voqea boshqa joyda ham undan qolishmaydigan darajada sodir bo‘lishiga nisbatan ishlatiladi.

Felekten bir gün çalmak. *Güzel, keyifli bir gün geçirmek, krş. “Felekten kâim almak”.* Turk millatiga xos iboralardan biri *falakdan bir kun o‘g‘irlamoq*. Ya‘ni ish, mehnat, tashvish bilan emas, inson o‘zi uchun rohat bir kun kechirish uchun vaqt ajratishi. Hamma narsani unutib, kunini shod-xurramlikda o‘tkazishi haqida aytilgan ibora.

Geleceği varsa göreceği de var. *Yiğitlik taslayıp gelirse ona haddini bildiririm.* Memed: “Oradan gidelim”, dedi. “Gelecekleri varsa görecekləri de var”. Keladigan bo‘lsa, ko‘radigani ham bor mazmunini beruvchi bu ibora, yomonlik istab kelayotgan insonga nisbatan qo‘llaniladi. Ya’ni kimdir biz bilan urishgani yoki talashgani kelayotgan bo‘lsa, bizda ham unga beradigan javobimiz bor, mazmunida.

Geçmiş olsun. *Hastalığınızın (ya da uğradığınız kazanın, felâketin) geçmiş olmasını, bir daha böyle sıkıntılara düşme menizi dilerim.* Bana büyük geçmiş olsun, deyin, Mürşit Efendi, ölü yordum! dedi.

Tezroq tuzalib keting, mazmunini beruvchi bu ibora, xastalangan yoki biror ko‘ngilsiz voqeani boshidan kechirgan insonlardan hol-ahvol so‘ralgan paytda qo‘llaniladi. O‘zbek xalqi boshiga tashvish tushgan yoki xastalangan yaqinlaridan hol so‘rash uchun *ko‘rgan-kechirganingiz shu bo‘lsin* deya ko‘ngil so‘rashadi.

Gözün aydın. *Kavuştuğun sevinçli gün (ya da sevindirici olay) kutlu olsun.* Yalnız insan onlara, “gözün aydın”mı, yoksa geçmiş olsun” mu diyeceğini pek kestiremiyor. Biror shaxs hayotida uni xursand qiladigan voqea sodir bo‘lganida, quvonganida bu ibora qo‘llaniladi.

Havadan, sudan (fundan bundan) konuşmak. *Belli ve önemli bir konu üzerinde değil, rasgele ko_nulardan konuşmak.* Yemek boyunca havadan sudan konuşmaya özendi ama sonunda söz yine savaşa geldi. Ikki suhbatdoshning juda muhim bo‘lmagan mavzularda suhbatlashish jarayonini *havodan, suvdan* gaplashish deya izohlaydi.

Hem suçlu, hem güçlü. *Suçlu olduğu halde suçsuz gibi davranan, dahası, karşısındakini suçlamaya yeltenen.* **Mamafih, “hem suçlu, hem güçlü” kavlince yine taarruza geçtim.** Ham aybdor, ham kuchli mazmunini ifodalaydigan bu frazema ham turk millatiga xos frazemalardan biridir. O‘zi aybli bo‘lgan holda zo‘rlık qiladigan, aybini tan olmaydigan va bo‘ysunmaydigan insonlarga nisbatan ishlatiladi.

Qardosh xalqlar va ularning tillari bir-biriga qanchalik yaqin bo‘lmasin, leksik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan jihatlari ham namoyon bo‘ladi. O‘zbek va turk xalqi ham qardosh, qarindosh millat, bir bobo til oilasidan kelib chiqishiga qaramasdan o‘zlariga xos bo‘lgan, boshqa tillarda ishlatilmaydigan leksik birliklariga ega. Aynan mana shunday leksik birliklar xalqni xalq, millatni millat sifatida tanitishga xizmat qiladi. Bu farqlanishni, takrorlanmaslikni frazemalarda ham uchratishimiz mumkin. Aynan takrorlanmas frazemalar orqali xalqning alohida xususiyatlari, o‘ziga xosliklari namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Холмурадова Л.Э. Инглиз ва француз тилларида образли ва мотивлашган фразеологизмларнинг тематик-идеографик талқини (Лингвомаданий аспект). Филол. фан. б. фалс. док. дисс. автореф. –Тошкент, 2017. –Б.10.
2. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2. Deyimler Sözlüğü. –Ankara: Türk dil kurumu, 1984. –575 s.

3. Rahmatullayev Sh. va boshqalar. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. –Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. –676 b.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. –380 б.

**ВЛИЯНИЕ ГЛАБАЛИЗАЦИОННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ НА
МЕТОДИКУ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
THE INFLUENCE OF GLABALIZATION TRENDS ON THE
METHODOLOGY OF FOREIGN LANGUAGE ISTRUCTION**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/PHTT2747

Ходжаева Маишхура

старший преподаватель,

Таджикский государственный университет

права, бизнеса и политики

Аннотация. В статье анализируются теоретические аспекты преподавания иностранных языков в контексте глобализации и формирования глобального языка. Акцентируется внимание на растущей потребности в межкультурной коммуникации и возникающих противоречиях между распространением английского языка, сохранением культурной идентичности и трансформацией национальных языков. Рассматриваются изменения в содержании, методах и средствах обучения, вызванные современными реалиями. Особое внимание уделено роли цифровых технологий и текстов как ключевых единиц обучения в информационно-образовательной среде. Подчеркивается необходимость владения педагогами современными методами и учета особенностей межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: иностранные языки, глобализация, межкультурная коммуникация, содержание обучения, цифровые технологии.

Annotatsiya. Maqolada globallashuv va global tilning shakllanishi sharoitida chet tillarni o‘qitishning nazariy jihatlarini tahlil qilingan. Madaniyatlararo muloqotga bo‘lgan ehtiyojning ortib borayotgani va ingliz tilining tarqalishi, madaniy o‘ziga xoslikni saqlab qolish va milliy tillarning o‘zgarishi o‘rtasida yuzaga kelayotgan ziddiyatlarga e‘tibor qaratilmoqda. Zamonaviy voqelik tufayli ta’lim mazmuni, usullari va vositalaridagi o‘zgarishlar ko‘rib chiqiladi. Raqamli texnologiyalar va matnlarning axborot-ta’lim muhitida o‘qitishning asosiy birliklari sifatidagi roliga alohida e‘tibor qaratilgan. Pedagoglarning zamonaviy usullarni egallashlari, madaniyatlararo o‘zaro ta’sirning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: chet tillari, globallashuv, madaniyatlararo aloqa, ta’lim mazmuni, raqamli texnologiyalar.

Annotation. The article explores theoretical challenges in teaching foreign languages amid globalization and the emergence of a global language. Increasing intercultural communication demands among diverse nationalities highlight tensions between the simplification and spread of English and the preservation of national linguistic and cultural identities. Traditional language teaching in

secondary and higher education is undergoing significant transformation, influenced by modern communication technologies such as , Skype, and social media. The study emphasizes changes in teaching content, methods, and tools to meet contemporary societal needs. Drawing on I.L. Bim’s approach, the article analyzes language learning content within digital educational environments, focusing on text as a core unit. Effective foreign language teaching requires understanding intercultural communication features and mastering modern pedagogical technologies.

Keywords: *foreign languages, globalization, global language, intercultural communication, teaching content, information technology.*

Владение иностранным языком является ключевым фактором для общения между людьми различных национальностей. В современном информационном обществе наблюдается стремительный рост интереса к изучению иностранных языков. Научно-технический прогресс и общественные изменения способствуют развитию системы образования. Поэтому процесс преподавания иностранных языков в школах и вузах должен соответствовать современным требованиям. Культурно-языковое разнообразие существует уже тысячи лет, и в истории появлялись языки межэтнического общения. Аккадский язык служил средством коммуникации для многих народов Дальнего Востока, затем мировым языком стали древнегреческий, латинский, а с XVII до середины XX века – французский. Во второй половине XX века английский язык занял лидирующую роль в международном и межкультурном общении, а сегодня его американский вариант считается главным претендентом на статус глобального языка.

Глобальный язык выступает как посредник, обеспечивающий доступ к культуре англоязычных народов и способствующий взаимопониманию между людьми. Тем не менее, распространение глобального языка несёт с собой и негативные последствия как для самого английского языка, так и для других языков. Возникают различные варианты английского языка, такие как Spanglish, Frenglish, Denglish и другие, которые влияют на формирование упрощённой версии английского – World English, понятной для носителей разных языков. В результате этого процесса постепенно утрачиваются богатство и выразительность английского языка, а также культура его носителей.

Согласно мнению Е.М. Верещагина, две национальные культуры никогда не совпадают полностью, поскольку каждая из них включает в себя как национальные, так и интернациональные элементы [Верещагин, 1990]. В связи с этим перед преподавателями иностранных языков возникает задача сохранения языка и культуры глобального языка наряду с представлением картины мира другого иностранного языка. Эффективное межкультурное взаимодействие базируется на взаимопонимании, взаимоуважении и толерантности к культурным различиям. Важными аспектами межкультурной коммуникации являются уровень общения и глубина

культурного понимания, которые варьируются от базового владения языком до глубокого погружения в национальную культуру.

Согласно “теории мозаики” (salad bowl theory), в многонациональных обществах культуры сохраняют свою индивидуальность, формируя общий национальный колорит, не сливаясь в единую культуру [Горшунова, 2016: 11]. Современный этап развития общества характеризуется изменением форм межкультурной коммуникации благодаря развитию электронных средств связи, что приводит к появлению компьютерно-опосредованной коммуникации и принципиальному изменению дискурса [Леонтович, 2007]. Концепция “глобальной деревни” отражает идею, что благодаря электронным сетям пространство и время теряют своё значение, а жизнь индивидуума ускоряется “со скоростью света” [Леонтович, 2007:15].

В эпоху глобализации преподавание иностранных языков приобретает специфические особенности и вызывает новые проблемы. Одной из главных задач является определение содержания обучения, то есть объема учебного материала, адекватного для эффективного общения, а также выбор варианта английского языка и соответствующей культуры. Здесь наблюдается тенденция к упрощению содержания учебников. Второй важной проблемой является методика преподавания – вопросы “как обучать” и “с помощью каких средств”. Инновационные процессы в языковом образовании связаны с изменением содержания, педагогических технологий, методов и средств обучения. А.Ю. Уваров отмечает, что традиционное образование трансформируется и развивается в направлении “образования в облаке”, охватывающего разные уровни – от школы до мирового образовательного кластера [Каракозов, 2016].

Основные вызовы современного языкового образования касаются содержания обучения, методов и средств преподавания, которые, подобно всей системе образования, претерпевают трансформацию. В методологии обучения иностранным языкам содержание отвечает на вопрос «чему учить?». В российских методических школах часто используется классификация Г.В. Роговой, выделяющей лингвистический, психологический и методологический компоненты содержания обучения [Соловова, 2006]. А.Н. Щукин рассматривает содержание обучения через призму объекта, процесса усвоения и результатов обучения, подчеркивая формирование языковой компетенции и личностного развития [Щукин, 2004]. И.Л. Бим трактует содержание образования как совокупность знаний и навыков, необходимых человеку для усвоения в процессе обучения, отмечая, что в разные исторические эпохи содержание образования менялось [Бим, 2014].

Согласно И.Л. Биму, ключевыми компонентами содержания обучения являются цели обучения, учебная деятельность и благоприятная обучающая среда, зависящая от условий учебного процесса, включая современную информационно-образовательную среду (ИОС). Формирование иноязычной коммуникативной компетенции – языковой, речевой, социокультурной,

компенсаторной и учебно-познавательной – является главной целью обучения иностранному языку. Для этого необходимо создать информационно-образовательную среду, способствующую усвоению языковых единиц, развитию всех видов речевой деятельности, а также освоению страноведческих и общекультурных знаний и умений коммуникации в ограниченных языковых условиях.

Современные информационные ресурсы Интернета существенно влияют на процесс обучения. Сопоставление изучаемого иностранного языка и культуры с родным языком и культурой является важной характеристикой современного языкового образования.

Преподавателям необходимо создавать условия для сетевого взаимодействия учащихся с носителями языка, способствующего глубокому изучению иностранного языка и культуры, а также самопознанию через виртуальные путешествия и образовательные сообщества [например, www.eun.org, <http://www.nsportal.ru>, <https://infourok.ru> и др.].

При ответе на вопросы “как обучать” и “с помощью каких средств” нельзя игнорировать современные информационно-коммуникационные технологии и возможности Web 2.0 скайп, видеоконференции, чаты, форумы, электронные библиотеки, виртуальные музеи и миры. При условии методически обоснованной организации они способствуют увеличению объёма речевой активности и плотности общения на иностранном языке.

Современное обучение активно использует цифровые устройства (мобильные телефоны, смартфоны, планшеты и др.) в сочетании с традиционными средствами, что расширяет образовательные возможности при правильном соотношении технологий, целей и организации учебного процесса. Модернизация системы образования предъявляет высокие требования к преподавателям, которые должны владеть не только предметными знаниями, но и педагогическими, информационно-коммуникационными и дистанционными образовательными технологиями [Бим, 2014].

По мнению С.Г. Тер-Минасовой, урок иностранного языка является пересечением культур, практикой межкультурной коммуникации, поскольку каждое иностранное слово отражает уникальную культуру и мироощущение носителей языка [Горшунова, 2016]. Формирование социокультурной компетенции зависит от развития языковой и речевой компетенций, поскольку изучение языка невозможно без изучения культуры его носителей.

Появление глобального языка, как отмечает С.Г. Тер-Минасова, способствует решению многих проблем международного общения, снижению затрат на перевод, обмену информацией и ускорению научно-технического прогресса и международной торговли. Вместе с тем глобализация вызывает осознание важности сохранения национальной идентичности, поскольку взаимодействие в “глобальной деревне” стимулирует народ вспоминать о своих языках, традициях и культурных ценностях [Леонтович, 2007:4].

Преподавание иностранных языков непосредственно связано с инновационными процессами в обществе. Современные коммуникативные технологии направлены на оптимизацию взаимодействия и взаимопонимания между людьми. В современных условиях требуется новый подход к обучению иностранным языкам, поскольку от профессионализма учителей зависит формирование коммуникативной компетенции учащихся, воспитание толерантности и успешное межкультурное взаимодействие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 271 с.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. язык, 1990 (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного). – 246 с.
3. Горшунова Е.Ю., Горшунов Ю.В. Межкультурная коммуникация и этнические стереотипы и ярлыки англоговорящего сообщества: учеб. пособие. – М.: Проспект, 2016. – 112 с.
4. Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию: учеб. пособие. – М.: Гнозис, 2007. – 368 с.
5. Каракозов С.Д., Уваров А.Ю. Успешная информатизация-трансформация учебного процесса в цифровой образовательной среде [Электронный ресурс] // Проблемы современного образования: интернет-журнал. – 2016. – № 2. – URL: <http://www.pmedu.ru> (дата обращения: 30.08.2016).
6. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций: пособие для студентов пед. вузов и учителей. – 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006. – 239 с.
7. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: учеб. пособие для преподавателей и студентов. – М.: Филоматис, 2004. – 416 с.
8. Бим И.Л., Садомова Л.В. Культурное пространство и новое содержание образования: размышления о взаимодействии факторов и механизмов: монография / Ин-т содержания и методов обучения Рос. акад. образования (науч. рук. проекта действ. член РАО, д-р пед. наук, проф. М.В. Рыжаков). – М.: ЦСОТ, 2014. – 140 с.

**TRANSLATION STUDIES AND THE INTERNATIONALIZATION OF
THE UZBEK LANGUAGE
O‘ZBEK TILINING XALQARO MIQYOSDA OMMALASHUVIDA
TARJIMASHUNOSLIKNING O‘RNI**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/OZBJ1995

Erkaboeva Khavojon

ESL/EFL Instructor

Webster University in Tashkent

kerkaboeva@webster.edu

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot o‘zbek tilining xalqaro miqyosda ommalashuvida tarjima tadqiqotlarining ahamiyatini o‘rganadi. Globallashuv sharoitida tarjima nafaqat til vositachisi, balki o‘zbek xalqining chet ellardagi qiyofasini shakllantiruvchi madaniy ko‘prik vazifasini ham bajaradi. Ushbu maqolada tarjimaning o‘zbek adabiyoti, ilmiy nutqi va madaniyatlararo muloqotni targ‘ib etishga qo‘shadigan nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, o‘zbek matnlarini jahon tillariga tarjima qilish jarayonida aniqlikni ta‘minlash, uslubiy moslik va madaniy adaptatsiya kabi muammolarga alohida e‘tibor qaratiladi. Tadqiqot, shuningdek, tarjima loyihalari va ilmiy almashinuvdagi xalqaro hamkorlikni kuchaytirish strategiyalarini ham yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: tarjima tadqiqotlari, o‘zbek tili, xalqaro miqyosga chiqish, madaniyatlararo muloqot, globallashuv, madaniy moslashuv, til siyosati

Annotation. The study explores the significance of translation studies in the internationalization of the Uzbek language. In the context of globalization, translation serves not only as a linguistic bridge but also as a cultural mediator that shapes perceptions of Uzbek identity abroad. This article analyzes theoretical and practical aspects of how translation contributes to promoting Uzbek literature, academic discourse, and intercultural communication. Special attention is given to the challenges of ensuring accuracy, stylistic adequacy, and cultural adaptation when Uzbek texts are translated into world languages. The research also highlights strategies for strengthening international cooperation in translation projects and academic exchange.

Keywords: translation studies, Uzbek language, internationalization, intercultural communication, globalization, cultural adaptation, linguistic policy.

In recent years, the internationalization of national languages has emerged as a central issue in language policy and planning. For Uzbekistan, which possesses a language with deep historical roots and a rich literary tradition, ensuring greater global visibility of the Uzbek language requires a systematic and multifaceted approach. Translation studies stand out as one of the most powerful instruments in

this process, providing theoretical frameworks and practical tools for transmitting Uzbek cultural and linguistic heritage to a broader world audience.

Translation plays a dual and dynamic role. On the one hand, it opens access to Uzbek literature, science, media, and cultural heritage for international readers and researchers. On the other hand, it introduces global knowledge, innovations, and methodologies into the Uzbek academic and cultural space. As Nurmonov [2012:145] observes, translation is not only a linguistic act but also a form of cultural transfer that requires creativity, responsibility, and deep awareness of both source and target contexts.

The translation of Uzbek classical literature, particularly the works of Alisher Navoi, into English, Russian, Turkish, and other languages has greatly contributed to enhancing Uzbekistan’s cultural prestige abroad. Such works provide evidence of the country’s intellectual depth and humanistic values. In addition, the translation of modern Uzbek authors — including poets, novelists, and scholars—plays a critical role in ensuring that contemporary voices are represented on the global stage. Literary festivals, book fairs, and digital publishing platforms are increasingly important venues where translated Uzbek works can reach diverse audiences. Nevertheless, several challenges persist, including the lack of standardized terminology in certain fields, insufficient professional training for translators, and limited opportunities for publishing Uzbek works internationally. Addressing these challenges requires institutional support, targeted educational programs, and collaboration with international publishing houses.

Furthermore, applied linguistics and linguodidactics intersect with translation studies in promoting Uzbek as a foreign language. The translation of high-quality textbooks, dictionaries, and academic resources is essential for developing Uzbek language teaching programs at international universities [Barbashova, 2009:78]. These translations foster not only linguistic proficiency but also intercultural competence, allowing learners to engage with Uzbek culture on a deeper level. Creating bilingual corpora and digital glossaries can further assist learners in mastering specialized vocabulary and contextual usage.

In the era of globalization, translation also facilitates the integration of Uzbek into global academic and digital networks. For example, indexing Uzbek-language research articles in platforms such as Scopus and Google Scholar depends largely on the accurate translation of abstracts, titles, and keywords. This ensures that Uzbek scholars and their contributions are visible to the international research community [Tamerian, 2006: 91]. Beyond indexing, the availability of Uzbek research in translated form strengthens scholarly exchange and promotes the country’s integration into global knowledge production systems.

Translation studies also play a pivotal role in the digital age. The translation of e-books, audiovisual materials, and open educational resources into world languages enhances the accessibility of Uzbek culture and knowledge to global audiences. As Venuti [1995:12] argues, the act of translation is never neutral but shapes how cultures are perceived and valued. Therefore, ensuring stylistic

adequacy and cultural sensitivity is crucial when representing Uzbek identity abroad. In this regard, subtitling Uzbek films, dubbing documentaries, and creating multilingual digital archives of oral traditions can enrich the ways in which Uzbek heritage is shared globally.

Moreover, strengthening translation studies as an academic discipline within Uzbekistan is key. Establishing specialized translation centers, investing in modern translation technologies, and fostering joint projects with international institutions can provide a sustainable framework for developing the field. Training programs that integrate both theoretical knowledge and practical skills, such as machine translation, corpus linguistics, and intercultural pragmatics, are urgently needed to prepare a new generation of translators. As Galperin [1981:32] notes, the text must be studied as an object of linguistic research, and this approach enriches translation analysis with deeper methodological insights.

Finally, the future of Uzbek translation studies depends on long-term strategic planning and international cooperation. By building networks of translators, scholars, and cultural organizations, Uzbekistan can enhance the visibility of its language and literature while contributing to the global dialogue of cultures. In this sense, translation is not merely a linguistic tool but a powerful cultural policy instrument that bridges traditions, fosters mutual understanding, and strengthens Uzbekistan’s presence on the world stage.

To conclude, translation studies should be recognized as a strategic priority in the internationalization of the Uzbek language. By expanding bilingual publishing, training professional translators, and fostering international collaboration, Uzbekistan can enhance the prestige of its language and cultural heritage. Translation is more than a linguistic necessity; it is a cultural bridge and a platform for dialogue that connects Uzbekistan with the world. Investing in translation studies will ensure that the Uzbek language not only preserves its rich traditions but also thrives as part of global academic, literary, and cultural landscapes.

REFERENCES:

1. Барбашова, Е.Н. (2009). Фоновый пейзажный рисунок в рассказах писателей сибиряков начала 20 века. Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты: Материалы II Междунар. науч. конф. (Чита, 30–31 окт. 2009 г.). – Чита: ЗабГГПУ.
2. Галперин, И.Р. (1981). Текст как объект лингвистического исследования. – Москва.
3. Нурмонов, А. (2012). Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан.
4. Тамерян, Т. (2006). Когнитивные основы художественного текста. – Москва: Издательство МГУ.
5. Venuti, L. (1995). *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. – London: Routledge.

**EMOTSIONAL LEKSIKANING SEMANTIK-PRAGMATIK
TALQINI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA
“SEMANTIC-PRAGMATIC INTERPRETATION OF EMOTIONAL
LEXICON: A CASE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/WHUH4425**

Axmedova Niluzar Akmalovna
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU tayanch-doktoranti
niluzaraxmedova4@gmail.com

Annotatsiya: Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini va ijtimoiy tajribasini ifoda etuvchi eng muhim fenomen hisoblanadi. Har bir insonning hayoti davomida boshidan kechiradigan his-tuyg‘ulari, ruhiy holatlari va ularning ifodasi til orqali shakllanadi va uzatiladi. Shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklar (emotsional va psixologik holatlarni bildiruvchi til birliklari) har bir tilning ko‘p jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Ruhiy holatlarni ifodalovchi til birliklari ijtimoiy va madaniy kontekstga qarab farq qiladi, bu esa tillar orasidagi tafovutlarni anglashda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: emotsional leksika, ruhiy holat ifodalari, qiyosiy tilshunoslik, semantik tahlil, pragmatik ma’no, madaniy kontekst, ingliz-o‘zbek tarjimasi, hissiy so‘zlar, kognitiv lingvistika, madaniyatlararo semantika

Annotation: Language is not only a means of communication, but also the most important phenomenon that reflects a person's inner world, emotional experiences, and social background. The feelings, emotional states, and their expressions that every person experiences throughout their life are formed and conveyed through language. Language is not only a means of communication, but also the most important phenomenon that reflects a person's inner world, emotional experiences, and social background. The feelings, emotional states, and their expressions that every person experiences throughout their life are formed and conveyed through language. Lexical units that express a person's psychological state (words denoting emotional and psychological conditions) largely reflect the unique characteristics of each language. These units vary depending on social and cultural context, which plays an important role in understanding cross-linguistic differences.

Keywords: emotional lexicon, expressions of psychological state, comparative linguistics, semantic analysis, pragmatic meaning, cultural context, English-Uzbek translation, emotional words, cognitive linguistics, cross-cultural semantics.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini va ijtimoiy tajribasini ifoda etuvchi eng muhim fenomen hisoblanadi. Har bir insonning hayoti davomida boshidan kechiradigan his-

tuyg‘ulari, ruhiy holatlari va ularning ifodasi til orqali shakllanadi va uzatiladi. Shuning uchun ham emotsional leksika lingvistika, psixologiya va madaniyatshunoslikda muhim tadqiqot obyektiga aylangan [Wierzbicka, 1999]. Emotsiyalarni ifodalovchi birliklar tilning leksik boyligida o‘ziga xos semantik va pragmatik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning qo‘llanishi jamiyatning ijtimoiy-madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liqdir [Plutchik, 1980:34]. Tilshunoslikda emotsional leksika bo‘yicha tadqiqotlar, asosan, ularning semantik maydoni, nutqiy vazifasi, stilistik konnotatsiyasi va madaniy xosligini o‘rganishga qaratilgan. Emotsional holatlarni bildiruvchi so‘zlar faqatgina hissiy reaksiyani tasvirlab qolmaydi, balki ular nutqda baholovchi funksiya bajaradi, voqelikka shaxsning munosabatini bildiradi [Kövecses, 2000:57]. Masalan, *love* va *sevgi* so‘zlari bir qarashda sinonimdek tuyulsa-da, ingliz tilida bu birlik kengroq doirada — do‘stlik, kasbga muhabbat, hatto predmet va jarayonlarga nisbatan ijobiy his-tuyg‘uni ifodalash uchun qo‘llanadi. O‘zbek tilida esa *sevgi* ko‘proq shaxslararo va oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq semantik doiraga ega.

Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi bir qator emotsional birliklarni qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tahlilda ularning denotativ va konnotativ ma’nolari, nutqda qo‘llanish xususiyatlari, madaniy xosligi hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar yoritiladi. Ushbu yondashuv nafaqat lingvistik tadqiqot uchun, balki tarjima nazariyasi va amaliyoti, til o‘qitish metodikasida ham muhim ahamiyat kasb etadi [Baker, 2018:89]. Ingliz va o‘zbek tillarida turli xil ruhiy holatni ifodalovchi til birliklari mavjud. Bunga misol tariqasida ingliz-o‘zbek tillarida *xursandlik* – *happiness*, *g‘am* – *sadness*, *g‘azab* – *anger*, *qo‘rquv* – *fear*, *ajablanish* – *surprise*, *jirkanish* – *disgust*, *sevgi* – *love*, *qayg‘u* – *grief*, *aybdorlik* – *guilt*, *uyat* – *shame*, *faxr* – *pride*, *xijolat* – *embarrassment*, *kamsitish* – *contempt*, *hasad* – *jealousy*, *umid* – *hope*, *yengillik* – *relief*, *yolg‘izlik* – *loneliness*, *xafa bo‘lish* – *frustration*, *hayajon* – *excitement*, *rozi bo‘lish* – *contentment*, *o‘ziga ishonch* – *confidence*, *zerikish* – *boredom*, *hasadgo‘ylik* – *envy*, *shafqat* – *compassion*, *nafrat* – *resentment*, *hamdardlik* – *sympathy*, *hayrat* – *awe*, *noxushlik* – *reluctance*, *befarqlik* – *indifference*, *eforiya* – *euphoria* kabi leksik birliklarni keltirib o‘tsak bo‘ladi. Biroq, bu so‘zlarning semantik ko‘lamlari va pragmatik ishlatilishi ikki tilda turlicha izohlanadi. Shu bois tadqiqotda qiyosiy-semantik tahlil, kontekstual kuzatuv va madaniyatlararo lingvistik taqqoslash metodlari qo‘llanildi. Quyidagi jadvalda har bir emotsional birlikning ingliz va o‘zbek tilidagi lisoniy qiymati, semantik doirasi va nutqdagi ishlatilish xususiyatlari ko‘rsatildi:

- **Surprise (Ajablanish)** — Ingliz tilida kutilmagan hodisaga nisbatan neytral yoki ijobiy hissiy reaksiyani bildiradi. O‘zbek tilida ko‘proq holatning hissiy ta’siri va odamning shu paytdagi reaksiyasi ta’riflanadi.

EN: *I was surprised to see him.* UZ: *Uni ko‘rib ajablanib qoldim.*

- **Disgust (Jirkanish)** — Ingliz tilida noxushlik va nafratni bildiradi, ko‘pincha hid, ko‘rinish yoki xatti-harakat sababli yuzaga keladi. O‘zbek tilida esa shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarda ko‘proq ishlatiladi.

EN: *The smell filled me with disgust.* UZ: *Hididan jirkanib ketdim.*

- **Love (Sevgi)** — Ingliz tilida romantik, do‘stona yoki oilaviy ijobiy tuyg‘ularni ifodalaydi. O‘zbek tilida muhabbat, mehr va ijtimoiy bog‘lanishlarni anglatadi. *EN: I love my family. UZ: Men oilamni sevaman.*
- **Grief (Qayg‘u)** — Ingliz tilida og‘ir yo‘qotishdan kelib chiqadigan chuqur ruhiy og‘riqni bildiradi. O‘zbek tilida odatda motam yoki oila a‘zolarining yo‘qotilishi bilan bog‘lanadi. *EN: She was in grief after the loss. UZ: Yo‘qotishdan keyin qayg‘uga botdi.*
- **Guilt (Aybdorlik)** — Ingliz tilida noto‘g‘ri ish qilganini his qilish, pushaymonlikni ifodalaydi. O‘zbek tilida axloqiy me‘yorlar bilan kuchli bog‘lanadi. *EN: He felt guilty for lying. UZ: Yolg‘on gapirgani uchun aybdorlik sezdi.*
- **Shame (Uyat)** — Ingliz tilida jamiyat oldida noto‘g‘ri ish qilganda yuzaga keladi. O‘zbek tilida esa jamiyat va oila nazarida yanada kuchliroq ahamiyat kasb etadi. *EN: He felt shame after the mistake. UZ: Xatosidan uyalib ketdi.*
- **Pride (Faxr)** — Ingliz tilida ijobiy (yutuqlardan faxrlanish) yoki salbiy (kibrlanish) ma‘noga ega. O‘zbek tilida milliy va shaxsiy iftixor tuyg‘usini bildiradi.
EN: She takes pride in her work. UZ: O‘z ishidan faxrlanadi.
- **Embarrassment (Xijolat)** — Ingliz tilida ijtimoiy vaziyatda noqulaylik va betayinlik hissini bildiradi. O‘zbek tilida axloqiy va odobiy holatlar bilan bog‘lanadi.
EN: I was embarrassed to ask. UZ: So‘rashga xijolat bo‘ldim.
- **Contempt (Kamsitish)** — Ingliz tilida boshqalarni past ko‘rish va hurmatsizlikni bildiradi. O‘zbek tilida ijtimoiy tabaqqalanish yoki kibrni ifodalaydi.
EN: He looked with contempt. UZ: Kamsitib qaradi.
- **Jealousy (Hasad)** — Ingliz tilida raqobat yoki rashkdan kelib chiqadigan norozi holatni anglatadi. O‘zbek tilida ko‘proq o‘zaro munosabatlarda seziladi.
EN: He felt jealous of his friend. UZ: Do‘stiga hasad qildi.
- **Hope (Umid)** — Ingliz tilida kelajakda yaxshi natija kutishni bildiradi. O‘zbek tilida jamiyat va oila istiqboli bilan bog‘liq holda qo‘llanadi.
EN: I hope for the best. UZ: Yaxshi natijadan umid qilaman.
- **Relief (Yengillik)** — Ingliz tilida stressdan qutulish va xavf ortda qolishini ifodalaydi. O‘zbek tilida ruhiy bosimning kamayishi bilan bog‘liq.
EN: She felt relief after hearing the news. UZ: Xabarni eshitgach, yengillik sezdi.
- **Loneliness (Yolg‘izlik)** — Ingliz tilida ijtimoiy aloqalar yo‘qligi hissini bildiradi. O‘zbek tilida oila va jamiyatdan ajralish tuyg‘usi bilan bog‘lanadi.
EN: He felt lonely in the city. UZ: Shaharda yolg‘izligini his qildi.
- **Frustration (Xafa bo‘lish)** — Ingliz tilida reja amalga oshmaganda yuzaga keladigan norozilikni bildiradi. O‘zbek tilida shaxsiy munosabatlar bilan bog‘liq holda ishlatiladi.
EN: He felt frustrated. UZ: U xafa bo‘ldi.
- **Excitement (Hayajon)** — Ingliz tilida quvonch, kutish va ijobiy ruhiy ko‘tarinkilikni ifodalaydi. O‘zbek tilida tadbirlar arafasida kuchli seziladi.
EN: The kids were excited. UZ: Bolalar hayajonga tushdi.

- **Contentment (Rozi bo‘lish)** — Ingliz tilida mavjud holatidan mamnunlikni bildiradi. O‘zbek tilida shaxsiy va jamoaviy qoniqishni ifodalaydi.
EN: She felt content. UZ: U rozi bo‘ldi.
- **Confidence (O‘ziga ishonch)** — Ingliz tilida o‘z qobiliyatiga ishonishni bildiradi. O‘zbek tilida jamiyat tan olishi bilan ham bog‘lanadi.
EN: He spoke with confidence. UZ: O‘ziga ishonch bilan gapirdi.
- **Boredom (Zerikish)** — Ingliz tilida qiziqish yo‘qligi va vaqt cho‘zilishini bildiradi. O‘zbek tilida faoliyat yetishmasligi sababli seziladi.
EN: I was bored. UZ: Zerikdim.
- **Envy (Hasadgo‘ylik)** — Ingliz tilida salbiy his-tuyg‘u, raqobatga asoslangan holatni bildiradi. O‘zbek tilida tanqidiy ohang kuchliroq seziladi.
EN: His envy was obvious. UZ: Uning hasadgo‘yligi sezilib turardi.
- **Compassion (Shafqat)** — Ingliz tilida achinish va yordam berishga tayyorlikni bildiradi. O‘zbek tilida diniy va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘lanadi.
EN: She felt compassion. UZ: Shafqat ko‘rsatdi.

Ingliz va o‘zbek tillarida shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklar nafaqat lug‘aviy ma’noda, balki ularning qo‘llanish chastotasi, ijtimoiy kontekstdagi vazifasi va madaniy yuklamasida ham sezilarli farq qiladi. Masalan, ingliz tilidagi *love* so‘zi doimiy ravishda keng doirada qo‘llanib, faqat romantik munosabatlar emas, balki kasb-hunar, sevimli mashg‘ulot yoki predmetlarga bo‘lgan ijobiy hissiyotlarni ham bildiradi. O‘zbek tilidagi *sevgi* esa ko‘proq shaxslararo va oilaviy munosabatlarda ishlatiladi, ya’ni uning semantik doirasi ancha torroq. Xuddi shuningdek, *shame* va *uyat* birliklarini tahlil qilganimizda, ingliz tilida bu tushuncha shaxsning ichki hissiyotiga urg‘u beradigan bo‘lsa, o‘zbek tilida *uyat* ijtimoiy nazorat vositasi sifatida kuchliroq semantik yuklamaga ega. Bu shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek madaniyatida jamiyat va oila fikri shaxsning ruhiy holatini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab emotsional birliklar universal bo‘lsa-da (masalan, *joy*, *sadness*, *anger*), ularning ishlatilish konteksti, kuchi va ijtimoiy ahamiyati milliy madaniyatga qarab o‘zgaradi. Bu esa emotsional leksikaning tilshunoslikdagi ahamiyatini yanada oshiradi va uning tarjima nazariyasidagi dolzarbligini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridagi shaxs ruhiy holatini ifodalovchi leksik birliklarning qiyosiy tahlili ularning semantik va pragmatik farqlarini yoritib berdi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki:

1. **Semantik farqlar** – ayrim so‘zlar ikki tilda formal sinonim bo‘lsa-da, ularning qo‘llanish doirasi va ma’no kuchi turlicha.
2. **Pragmatik xususiyatlar** – emotsional birliklarning ishlatilishi madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq.
3. **Tarjima muammolari** – ayrim birliklar uchun to‘liq ekvivalent topish qiyin, shuning uchun kontekstual tarjima yondashuvi muhim.
4. **Lingvistik ahamiyat** – emotsional leksikaning o‘rganilishi tilning antropotsentrik xususiyatlarini ochib beradi va uning kommunikativ vazifasini to‘liqroq anglashga yordam beradi.

Shunday qilib, ingliz va o‘zbek tillarida shaxs ruhiy holatini ifodalovchi birliklarning qiyosiy tahlili nafaqat lingvistik tadqiqotlar, balki tarjima nazariyasi, til o‘qitish metodikasi hamda madaniyatlararo muloqot uchun ham dolzarb va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation (3rd ed.). Routledge.
2. Kövecses, Z. (2000). Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge University Press.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
4. Plutchik, R. (1980). Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis. Harper & Row.
5. Wierzbicka, A. (1999). Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge University Press.
6. Pavlenko, A. (2008). Emotion and Multilingualism. Cambridge University Press.

V SHO‘BA. TIL TARIXI VA TURKIY TILLAR TADQIQOTLARI

ALİ ŞİR NEVÂYÎ VE ÜSLUBUNDA FİİLLERİN YERİ THE PLACE OF VERBS IN ALI SHIR NEVÂYÎ AND HIS STYLE

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/YPWE1962

Prof.Dr.Tanju Seyhan

T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğretim Üyesi

seyhantanju@msgsu.edu.tr

Özet. Bu çalışmada Ali Şir Nevâyî’nin *Fevayidü’l-Kiber* divanından hareketle şiirlerinde kullandığı zengin üslup çeşitliliğinde fiillerin ve fiilimsilerin, fiil cümlelerinin kullanımı, özellikleri üzerinde duruldu. İnceleme sonucunda zengin bir söz varlığının aruz vezniyle yazılan şiirlerin kelime kullanımında kısıtlayıcılığına rağmen gerek basit gerekse Türkçe, Arapça, Farsçadaki eş anlamlıları, zıtanlamlılarıyla birleşik fiil yapılarında kullanılışı, onun fiilere verdiği önemiyet dünyayı hareket halinde kavradığının ispatıdır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâyî, üslup, fiil.

Annotation. In this study, based on Ali Shir Navoi’s *Fevâyidü’l-Kiber* divan, attention is given to the use and characteristics of verbs, verbal nouns, and verbal clauses within the rich stylistic diversity of his poetry. The analysis reveals that, despite the restrictive nature of the aruz meter in terms of lexical choice, Nevâyî demonstrates an extensive vocabulary and skillfully employs both simple and compound verb forms, incorporating Turkish, Arabic, and Persian synonyms and antonyms. His meticulous attention to verbs serves as evidence of his perception of the world as a realm in perpetual motion.

Keywords: Ali Shir Navoi, stylistic, verb.

Sebk / tarz / siyâk / yol gibi eş anlamlıları da kullanılan üslup “şair, yazar veya bir devrenin eserlerinde ortak olan ve tekrarlanan özellikler” anlamında bir ıstılahtır. Yazılan türe (makale, şiir, biyografi ve başkaları), konuya göre (şâirâne üslup, ilmî üslup, sûfiyâne üslup gibi) farklılıklar gösterir. Tanımda da belirtildiği üzere kişilerin isimleriyle anılan (Sebk-i Firdevsî, sebk-i Hâfız vb) üsluplar olduğu gibi dönemlere göre de üsluplar (Türk üslubu, Sebk-i Horasanî / sebk-i Türkistanî, sebk-i Irakî, sebk-i Hindî vb) bulunmaktadır. Ali Şir Nevâyî bütün ömrünce araştırmış, kendini geliştirmiş, tek bir yolda yürümek yerine bütün güzelliklere, bilime, yeniliklere her yönüyle daima açık olmuştur. O *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de (ML), “Yıllarca Türk dilinin nazımının kaideleri ve üslubu konusunda bilmediklerimi sorup müşküllerimi müşküllerimin çözücüsü (o hükümdarın) huzuruna götürüp pek büyük faydalar temin edip neticelerini fazlasıyla gördüm.” (ML: 226) der ve bu emeklerinin neticesinde kendini nazım bahçesinin bülbulü, söz incilerinin koruyucusu olarak takdim eder: “*Tekellüm ehli hırmenining hüşe-çîni ve söz dürr-i semîni mahzenining emîni ve nazm gülistânının andelîb-i nağme-serâyı ya’nî ‘Alî-Şîrû’l-Mütehalliş bi’n-Nevâyî* غفر ذ نوبه و ستر عيوبه

mundak ‘arz kıılır kim” (Konuşma ehli harmanın başakçısı, değerli söz incileri hazinesinin emini, nazım bahçesindeki nağme sarayının bülbülü, Nevâyî mahlaslı ‘Alî Şîr) (ML: 166, 200).

Ali Şîr Nevâyî üslup çeşitliliklerinden bahseder ve bunlardan istifade ettiğini farklı eserlerinde dile getirir. *Münşeât*’da, *Bedâyiü’l-Bidâye* ve *Hazâyinü’l-Maânî*’ye yazdığı dibacelerde şiirdeki üslupları anlatır. Eserlerinde **Türk** üslubu, **Fars** üslubu, **Keşmirî**, **Rûmî**, **Hıtayî** ve **Hotenî** üsluplarını zikreder. Birinci dibacede şiirlerini Türk üslubuyla yazdığını belirten (KUT 2003: 21) Nevâyî 2. dibacede, gazellerinde etkisi görülen sanat çevresinden ve üsluplarından, teşhisle 4 güzelden, bunların Hüseyin Baykara tarafından okunup tashih edildiğinden bahseder. Kendisinin de şiirlerinde bu güzelleri/dört üslubu kullandığını ve Baykara’nın haremine hepsini dahil ettiğini belirtir. Üsluptan güzellerin tavrını anlatırken fiillerin öne çıktığını, ayırt edici özellik olduğunu görüyoruz: Keşmirî, Rûmî, Hıtayî ve Hotenî. Keşmir’li sihr-sâzlıkda dil-rubâ ve dil-keş, Rûmî Türk-tâzlıkda kâfir-âyin, Ferengîveş ve Hıtay’lı hûn-rîzlikde nâvek-zen ve şîr-şikâr ve Hoten’li fitne-engîzlikte şîr-efken ve gazâle-kirdârdır:

“Bu nezâhet şeb-sitânının perde-nişînleri yüz ming zîb u zînet bile tab’ halvet-hânesidin cilve-i nâz kıılıp çıkıp sayır ebnâ-yı cins silkige kireler érdi ve bu melâhat nigâr-sitânının nâzenîngleri ming tümen ârâyiş ve nemâyiş bile hayâl halvet-hânesidin hırâm-ı dil-nüvâz bile hareket körgüzüp yana ebkâr-ı fitne-aşârğa koşulurlar érdi. Çün bu mevzün hareketlig dil-keşler ve bu matbû’-şıfatlık şüh-veşler éllik altmış yâ yüzge yakın bolsalar érdi bu fakîr sevdâyî bir tâcir dök kim melikü’t-tüccâr dese bolğay.

Rubâ’iyye

Yüz hûr şıfat barçasının nâz u feni

Keşmirî vü Rûmî vü Hıtâ vü Hotenî

Kim bir şeh için kêtürgey ol tâyifeni

Tâcir özin eylerge bahâ birle gani

Keşmirîsi sihr-sâzlıkda dil-rubâ ve dil-keş ve Rûmîsi Türk-tâzlıkda kâfir-âyin ve ferengî-veş ve Hıtayîsi hûn-rîzlikde nâvek-zen ve şîr-şikâr ve Hotenîsi fitne-engîzlikde şîr-efken ve gazâle-kirdâr bu şemâyil ve âyin bile ve bu zîbâlig ve tezyîn bile Sultân-ı Şâhib-kırân’ning harem-i sarâyığa kiyürür érdim ve birin birin ol hazretning kîmyâ-eser nazarığa yêtkürür érdim.”

(Bu nezihlik harem dairesinin perdeleri ardında oturanlar yüz binlerce süs ve ziynet ile mizaç halvethanesinden cilve ederek çıkıp başka şekilde ipliğe dizilir idi ve bu güzellik mekanının oynakları binlerce süslenme ve gösterişler ile hayal halvethanesinden gönlü okşayan adımlar ile hareket edip yine fitne koparan tazeliklere katılırlar idi. Bu mevzun hareketli gönül çekiciler ve bu matbu sıfatlı oynaklar elli, altmış ya da yüze yakın birikince bu fakir tüccarların padişahı da denilebilecek aklını yitirmiş bir tacir olurum. Rubai:

Yüz huri sıfatlı hepsinin hileli nazı vardır.

Keşmirî, Rumî, Çin’e ve Hoten’e ait olanı vardır.

Tacir kendisini satıştan zengin etmek amacıyla

O topluluğu bir padişah için getirecek.

Keşmirî’si büyüclükte gönül kapan ve gönül çekendir. Rumî’si yağmalamada kafir gibi ve Avrupalı gibidir. Çin’e ait olanı kan dökmede ok atan ve aslan avlayan korkusuzdur. Hoten’e ait olanı ise fitne koparmada aslanı deviren ve ceylan gibidir. Bu görünüş ve ziynet ile, bu güzellik ve süs ile Sultan Sahipkıran’ın sarayının haremine arz ederdim...) [Boltabayev, 2022: 162-163].

Ali Şir Nevâyî’nin Fiilleri Kullanımı

Söz varlığını bilindiği üzere isimler, fiiller, vazifeli kelimeler olan edatlar oluşturur. Hareket halinde olan bir milletin dilinde hareketler için zengin bir kelime hazinesinin ve kısa söz dizimlerinin olması doğaldır. Türk dili de kadim devirlerden itibaren her coğrafyasında bu özelliğini zenginleştirerek devam ettirmiştir. Türkçede fiiller çoğunlukla biçim bilgisi açısından incelenmesine ve sınıflandırılmasına karşın fiillerin tasnifinde biçim bilgisel özellikler yegâne esas değildir. Türkçede fiillerin öteden beri biçim bilimi yanı sıra söz dizimsel ve tematik açıdan da sınıflandırıldığı görülür.

Merhum Prof. Dr. N. Hacıeminoğlu fiilleri yapılarına, muhtevalarına, durumlarına, kullanışlarına, fâil ile ilgilerine, nesne ile ilgilerine ve mahiyetlerine göre fiiller olmak üzere yedi sınıfta değerlendirir (1991).

Merhume Prof. Dr. Z. Korkmaz fiilleri yapı, içerik, anlamları, kılınış biçimleri ve çatıları bakımından beş gruba ayırarak tasnif eder (2009).

Zakiev 1993’te yaptığı çalışmasında Tatar Türkçesinde fiilleri

1. Hareket fiilleri:

1.1. Hareketin yönünü bildiren fiiller,

1.2. Hareketin şeklini bildiren fiiller;

2. İş fiilleri:

2.1. Somut, duyulan işleri bildiren fiiller,

2.2. Mücerret işleri bildiren fiiller;

3. Süreç (Proses) fiilleri:

3.1. Somut süreçleri bildiren fiiller,

3.2. Soyut süreçleri bildiren fiiller,

3.3. Tabiat olaylarını bildiren fiiller;

4. Durum fiilleri:

4.1. Fiziki durum bildiren fiiller,

4.2. Psikik ya da duygusal durum bildiren fiiller;

5. Davranış, tavır fiilleri;

6. Hareket tarzını bildiren fiiller;

7. Ses fiilleri:

7.1. Cansız varlıkların seslerini bildiren fiiller,

7.2. İnsan dışında canlı varlıkların seslerini bildiren fiiller,

7.3. İnsan seslerini bildiren fiiller;

8. Konuşma fiilleri;

9. Düşünme fiilleri;

10. Hissî kavrayış/ İdrak fiilleri;

11. Taklidî fiiller

olmak üzere 11 tematik sınıfa ayırmıştır [Özönder, 1999].

Tematik esasa dayalı fiil tasnif ve incelemeleri Türk dili araştırmalarında eskiden beri kullanılır. N. Doğan dillik esas ve ölçütlerle **iletişim fiillerinin** 31 fiil sınıfı olduğunu tespit eder: 1) Açıklama Fiilleri, 2) Alay Etme fiilleri, 3) Azarlama Fiilleri, 4) Bağırma Fiilleri, 5) Bahsetme Fiilleri, 6) Bildirme Fiilleri, 7) Davet Etme Fiilleri, 8) Eleştirme Fiilleri, 9) Emretme Fiilleri, 10) Fısıldama Fiilleri, 11) Hayıflanma Fiilleri, 12) Haykırma fiilleri, 13) Ismarlama Fiilleri, 14) İltifat etme Fiilleri, 15) İtiraf Etme Fiilleri, 16) Kekeleme Fiilleri, 17) Kınama fiilleri, 18) Konuşma Fiilleri, 19) Kutlama Fiilleri, 20) Mırıldanma Fiilleri, 21) Müzakere Etme Fiilleri, 22) Öğütme Fiilleri, 23) Önerme Fiilleri, 24) Övme Fiilleri, 25) Sohbet Fiilleri, 26) Sorma Fiilleri, 27) Sövmeye Fiilleri, 28) Söyleme Fiilleri, 29) Şikâyet Etme Fiilleri, 30) Tekrarlama Fiilleri, 31) Uyarma fiilleri [Doğan 2022: 2460].

Türkiye’de son yıllarda hususiyle Doğu Türkçesinde basit, birleşik fiilleri konu alan başta mental, iletişim fiilleri, yardımcı fiiller konusunda çeşitli çalışmalar, tezler yapılmakta, fiiller çeşitli kategorilerde değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda ve yapılan sentaks incelemelerinde üslup özelliği olarak edebî sanatlara bağlı olarak fail-fiil ilişkisi değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada fiillerin tespitinde yapılan tezlerden de veri tabanı olarak istifade edilmiştir [Doğan, 2022, Düzgün, 2018, Erdem, 2007, Kurukaya, 2024, Soydan, 2019, Tulum, 1997 ve başkaları].

Basit Fiiller

Üslup konusunda her türlü yeniliğe açık olan Ali Şir Nevâyî’nin elbette en önemli malzemesi kelimeler, söz baylığıdır. 26.000’in üzerinde kelime kullandığı tespit edilmiştir. *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de Ali Şir Nevâyî fiillere ehemmiyet verir, Türkçe ile Farsçayı söz varlığı bakımından karşılaştırırken fiillerden hareket eder ve Farsçada çoğunun anlamlarının tek kelimeyle ifade edilmediğini “*Bu yüz lafzdur ki ğarīb maḳāşid edāsıda ta’yīn kılıpdurlar ki hīç ḳaysı üçün Sart tilide lafz yasamaydurlar ki barçası muḥtācu’n-ileyhdür ki tekellüm çağıda kişi anğa muḥtāc bolur. Köpi andaḳdur ki aslā anıḡ maẓmūnı tefhīm ḳılmak bolmas ve ba’zını ki anġlatsa bolğay her lafz tefhīmi üçün niçe lafzı terkīb ḳılmağunça bolmas. Ol dağı ‘Arabī alfāz mededi bile.’*” sözleriyle takdim ederek tematik olarak zengin bir gruplama yapılabilecek 100 fiili yazar: *aldamak*, *arġadamak*, *avunmak* “avunmak, teselli bulmak, gönül aldatmak”, *aylanmak* “dönmek, dolaşmak”, *bıçımak* “biçmek”, *boḡsamak* “dokunaklı, yanık bir sesle, boğuna boğuna ağlamak”, *busmak* “pusmak, pusu kurmak; dışarı firar etmek”, *buşurğanmak* “üzülmek, kederlenmek; sinirlenmek”, *bürmek* “bürmek, bükmek, kıvrırmak”, *cıcaymak* “kahkaha ile gülmek veya dışarıya doğru sarkmak”, *çıdamak* “tahammül etmek, katlanmak, dayanmak”, *cırgamak* “eğlenmek, zevk sürmek”, *çayḳalmak* “çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek”, *çıkanmak* “1. çiğnenmek, ayaklar altında çiğnenmek. 2) sakınmak, çekinmek; korkmak; gerilemek”, *çimdilamak* “çimdiklemek”, *çiçergemek* “ürpermek”, *çigreymek* “uyuyamamak, uyku kaçmak, uykusuzluğa müptela olmak”, *çürgenmek* “yanmak, ateşte alazlanmak”, *çubru-* “bir diğerrinin izince gitmek, takılmak”, *çubrutmak* “izletmek, peşine takmak”, *divdeşmek* (sözcüğün tanıklanamadığını belirten Barutçu, Azerbaycan

Türkçesindeki *devdemmeḥ* “kör gibi harekett etmek”, *doptulmak* “çiğnemek, ayaklar altında ezmek; ayaklar altında ezmek; ayaklarıyla kirletmek; tepinmek; koşmak, saldırmak, (süvari) hücum etmek; imha etmek; yağmalamak (şehir, ülke)”, *dumsaymak* “burun sallamak; darılmak, hışımlanmak”, *ingranmak* “ağlamak, dertli olarak gizli gizli ağlamak, inlemek”, *ıskarmak* “hatırlamak; hesaba almak; kabul etmek”, *igermek* “takip etmek, birinin bir şeyin arkasından yürümek; dönmek, döndürmek”, *igirmek* “dönmek, döndürmek; eğirmek”, *iglenmek* “duraklamak; oturmak, yerleşmek; vakit geçirmek, oyalanmak; eğlenmek”, *igrenmek* “iğrenmek”, *indemek* “çağırarak, davet etmek”, *irilmek* “1) erken kalkmak; 2) acele etmek; 3) kalbi sıkıntılı olmak, can sıkılmak; usanmak, bıkmak, yorulmak; 4) nefret etmek, istikrah etmek”, *işenmek* “inanmak, güvenmek, mutmain olmak”, *qadamak* “muhkemleştirmek, çivilemek, perçinlemek, çakmak, batırmak”, *qahamak* “sarmak, çevrelemek, abluka altına almak”, *qaralamak* “1) bakmak, dikkati bir şeye çevirmek, ikide bir bakmak. 2) karalamak; itham etmek, kötülemek”, *qazganmak* “kazanmak”, *kengsiremek* “daralmak veya genişlemek”, *kenergemek* “sermek, yaymak, döşemek, açmak”, *kerkinmek* “titremek, sarsılmak, sallanmak; istimna etmek; bir kimsenin ya da bir şeyin üzerine şiddetle çıkmak, tırmanmak”, *kizermek* “1. şiddetlice yemek istemek, açlık hissetmek; 2. kurumak ve çatlamak (mes. dudaklar hakk.); 3. cimrilik etmek, istenilen nesneyi vermemek”, *kıçıklamak* “gıdıklamak, tahrik etmek”, *kılımak* “kılınmak”, *kımıldamak* “kımıldamak, sallanmak”, *kımsanmak* “imrenmek, çok arzu etmek”, *kımşanmak* “sallanmak, yavaşça-usulca kımıldamak”, *kınamak* “işkence yapmak, tedip etmek, tefdi etmek, acı ve elem vermek”, *kınggaymak* “bir tarafa eğilmek”, *kınggraymak* “azarlamak, darılmak, mırıldanarak sızlanmak; inat etmek”, *kıstamak* “zorlamak, sıkıştırmak, mecbur etmek”, *kızganmak* “kıskanmak”, *kozgalmak* “hareket etmek, kımıldamak; heyecanlanmak; yerinden kalkmak, ayaklanmak”, *k/gömürmek* “kemirmek (kemik)”, *köndürmek* “doğrultmak, düzeltmek, ıslah etmek”, *körpekleşmek* “körpekleşmek, hafifleşmek”, *körüksemek* “can u gönülden istemek, arzu etmek, görmek istemek”, *kurukşamak* “çok kuru olmak, gıcırdamak, cızırdamak”, *kuvarmak* “benzi uçmak, solmak, sararmak”, *kündeletmek* “döndürmek, yuvarlatmak; kündeğe vurdurmak, kündeğe veya hapishaneye koydurmak”, *küngrenmek* “söylenmek, homurdanmak, mırıldanmak”, *küngürdemek* “boğuk ses çıkarmak, homurdamak, mırıldanmak”, *küymenmek* “bahane etmek, sebep ve vesile bulmak”, *munğaymak* “mahzun, gamlı olmak, meysus olmak”, *munqlanmak* “kederlenmek; kaygılanmak”, *nikemek* “takip etmek, peşine düşmek, kovalamak; istemek, yalvarmak, rica etmek, taciz etmek”, *oḥranmek* “atlar su ve yayım için kişnemek; ağlamak (yavru hayvanlar hak.)”, *osanmak* “usanmak, bıkmak; nefret etmek”, *öngdeymek* “iyileşmek, başarmak”, *örtenmek* “yanmak, kavrulmak”, *savrulmak* “savrulmak”, *sıgınmak* “sığmak; sığınmak; güvenmek”, *sıgrıkmak* “sığmak”, *sılanmak* “kendi kendini sıvamak, kendi kendini sıvazlamak, kendine çekidüzen vermek, süslenmek”, *sıpamak* “1) sıvamak, sıvazlamak; süslenmek; 2) sepmek, saçmak; israf etmek”, *sıpqarmak* “bir dikişte, çekişte içmek (içki veya suyu)”, *sızgurmak* “1) sızdırmak, eritmek; sezdirmek, ima etmek; belli etmek; 2) çizmek, nakş etmek, hakk etmek”,

singremek “hüznünden yavaş ve gizli ağlamak”, *singürmek* “sindirmek, hazmetmek”, *sirmemek* “almak, kapmak, sıyırıp almak”, *sirpmek* “serpmek, saçmak; (yağmur) inmek”, *sohranmak* “mırıldanmak, dudak altından yavaş yavaş söylenmek, homurdanmak”, *sögedemek* “tapınmak; hürmet göstermek”, *söndürmek* “söndürmek (ateş)”, *suklanmak* “hırslanmak, aç gözlü olmak, tamah etmek”, *sürkenmek* “sürüklenmek, sürünmek; sürünmek, sürtünmek”, *şağaldamak* “çağlamak, cûş u hurûşa gelmek; gevezelik etmek”, *tamşımak* “damla damla içmek”, *tançkamak* “(et) kokmak, bozulmak”, *tançkalmak* “(et) bozulup kokmak”, *tarıkmak* “daralmak, can sıkılmak, sıkıntılı olmak”, *tanlamak* “tefrik ve temyiz etmek, ayırmak, seçmek”, *tirgemek* “1) sormak, سوال etmek; aramak, araştırmak; 2) direk dikmek, destek vermek, dayamak; 3) engellemek; tenkid etmek, azarlamak”, *tivremek* “batmak, saplanmak”, *töşelmek* “döşenmek”, *tözmek/tüzmek* “1) dayanmak, tahammül etmek; 2) düzmek, düzenlemek; 3) dizmek”, *türmek* “dürmek, katlamak”, *umunmak* “beklemek, ummak, tamah etmek”, *umsunmak* “beklemek, ummak, istemek; ümidini kesmek”, *üşermek* “çekmek, sürmek, yaklaştırmak, mecbur etmek, zorunda bırakmak, sevk etmek”, *yadamak* “zayıflamak, güçten düşmek, yorulmak”, *yalınmak* “yalvarmak; yaltaklamak”, *yashamak* “1) yassılamak, düzlemek; 2) yaslamak, dayamak (yastık), *yik-/girmek* “iğrenmek, tiksirmek, nefret etmek” [Kurukaya, 2024].

Bu fiillerin çoğunu Ali Şir Nevâyî’nin şiirlerinde görürüz. Birkaç örnek:

aldara- “Çok sevinmek, kendinden geçmek”

Rûh haylı aldarap öz hâliğa tapmas şu ‘ür

Çün hıram itse revân-âsâ kad-ı ra ‘nâsı hoş (FK 261/5)

bürke- “Sarıp sarmalanmak; gonca bir insan gibi başını sarar/bürür”

Bâğ ar hat içre ağzıñdın kızarıp sarğarıp

Gonçe zengârî libâsı birle başın bürkedi (FK 620/4)

çüçüt- “Tatlandırmak, şekerlemek”

Zehr-i gam haste Nevâyi ‘ga bërîp

Halk kâminı çüçüttüñ barı (FK 663/6)

ırçay- “Sırıtmak, dişlerini göstermek; bir yandan dişleri görünecek şekilde gülmek”

Mên kim ü külmek sözi çün gonçe içre jâle dëk

İl ara ırçaymadı hergiz çü dil-dârimğa tiş (FK 266/2)

tiş ırçayt- “Dişleri göstererek sırtıtmak”

Bu gül-şen gonçeside jâle êrmes kim tiş ırçaytıp

Küler âşüfte bülbül nevhasığa bî-vefâlığdın (FK 460/7)

ingren- “Gizlice ağlamak, inlemek”

İçimde yüz başağ êy gül nè ‘ayb ingrensem

Elem tapar tâbânığa anıñ ki hâr barur (FK 157/5)

sıpkar- “Süzerek içmek, somurup içmek”

Tapsa ol zarf ile mazrûfnı hoş sıpkarğay

Ol ki ‘arîflıg ile dehrde bolğay ma ‘rûf (FK 316/8)

yanç- “Döğmek, ufalamak, yumuşatmak”

Kisek küyıda yançıp asraram köz perdesi içre

Kitürgen dëk birev kâğıdğa çırmay Ka'be toprağı (FK 618/3)

Ali Şir Nevâyî, ilk divan ve son divanda toplamda 398 Türkçe fiil kullanılmıştır ki burada fiillerin kullanım sıklığı dikkate alınmamış olup bunlar içinde yardımcı fiiller de yer almaktadır; yine bu sayıma gerek isim çekiminde gerekse birleşik fiil çekiminde kullanılan è(r)- dahil edilmemiş, yardımcı fiiller dikkate alınmıştır.

Fiil konusu işlenirken dile zengin ifade imkânı sağlayan fiillerin çeşitliliğinde geçici olarak isim (isim, sıfat, zarf) olarak kullanılmasını sağlayan İsimden isim yapım ekleri, oldukça zengin sayıdaki isim-fiil ekleri ve zarf-fiil ekleriyle kullanımlarını değerlendirmek gerekir. Bu yapılar da çekimli fiil kadar üslupta hareketliliğe, zamana işaret ederek etki yaratmaktadır.

Birleşik Fiiller

Uğur Düzgün'ün tespitine göre *Garâyibü's-Sıgar* ile *Fevâyidü'l-Kiber*'de 1335 adet fiil işlenmiştir, oluş fiilleri (795) kılış fiillerine (535) göre daha çok tercih edilmiştir; ancak bunlar çok sayıda ve 59'u Türkçe 492 isimle farklı manalarda birleşik fiillerin kullanıldığını dikkatten uzak tutmamalıyız. Ayrıca bir isim farklı yardımcı fiillerle (*è(r)*, *aç-*, *al-*, *bağla(n)-*, *bir-*, *bol-/ol-*, *çık-*, *çik-*, *eyle-*, *indür-*, *itmek*, *ivril-*, *kal-*, *kıl-*, *kil-*, *kiltür-*, *kitür-*, *koy-*, *kör-*, *köter-*, *saç-*, *sal-*, *savrul-*, *sun-*, *tap-*, *tart-*, *tık-*, *tik-*, *tur-*, *tut-*, *tüş-*, *ur-*, *yap-*, *yit-*, *yitkür-* ...) de kimi zaman eş anlamlı kimi zaman da farklı anlamlarda birleşik fiiller, hatta deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturmaktadır: *ağızğa al-*, *ağızlar/ ağzın aç-*, *ağzıma kil-*, *ağzını tık-*; *cân al-*, *cân bir-*, *cân çık-*, *cân çik-*, *cân fidâ kıl-*, *cân yit-*, *cândın kiç-*; *cefâ iyle-*, *cefâ kıl-*; *baş akar-*, *baş çıkar-*, *baş çik-*, *baş(ing) indür-*, *baş koy-*, *baş köterme-*, *başingğa ivril-*, *başım çap-*, *başımın kop-*, *başın kitür-*. Birleşik fiiller bünyesindeki kelimelerin türüne ve kökenine göre 3 yapıda görülmektedir:

1. Fiil + yardımcı fiil: 15 tanedir. Bunların fiil + *al-* yapısında (*bara al-*, *tapa al-*, *asray al-*) yeterlilik ifade eder. Bunun haricinde birinci fiil fiilden isim yapma eklerini (-mA: *aylandurmak iste-*; -mA: *yağma bol-*), zarf-fiil eklerini (-p: *barıp aldur-*, *Köz yumup aç-*, *ölüp ölüp tiril-*, *sargarıp kal-*, *tartıp çıkar-*; -A: *kıya bak-*)

2. Türkçe isim + yardımcı fiil: 117 tane Türkçe isimle birleşik fiil görülmekte olup, bunlarda yalın durumda isimlerle (*al ol-*; *at çıkar-*; *ayru түş-*; *baş akar-/ çıkar-/ çık-/çik-/indür-/ koy-/köterme-/yüz aç-/bol-/karar-/koy-/kör-/tut-*; *boyun sun-*; *buzuğluk kıl-*; *iş açıl-/bol-/tüş-/ kıl-*; *kan al-/ bağlan-/bër-/iyle-/ kıl-/ yığla-/yut- v.b*); çekimli isimlerle (*ağızğa al-*, *ağzıma kil-*, *ağzın aç-/ ağızlar aç-*, *ağzını tık-*; *ayağığa түş-*; *başingğa ivril-*; *kanğa boyal-*); ancak aynı isimle hem yalın durumda hem de çekim ekli birleşik fiil kalıpları (*baş indür-*; *başing indür-*; *kan tök- / kanım tök-*) da kullanılmaktadır ki manzum metinlerde vezine uydurmak için sıklıkla görülen bir durumdur

3. Alıntı kelime + yardımcı fiil: 548 birleşik fiil alıntı kelimelerle kurulmuştur. Bu yapılarda aynı alıntı isimle türetilmiş birleşik fiiller olup bazen bir alıntı isim aynı anlamda çoklukla kullanılan farklı yardımcı fiillerle de birleşik fiilleri kullanılır. Bunlarda anlamını tam idrak edemediğimiz nüanslar

görülebileceği gibi vezin gereği yardımcı fiil tercihi olabilir: *namāz iyle-* / *namāz kıl-*; *nihān iyle-* / *nihān kıl-*; *peyvend it-* / *peyvend kıl-*; *şayd it-* / *şayd kıl-* v.b.

Divanlarda kelime, kelime grupları tercihinde anlamla birlikte vezne uygunluk birincil önem taşımaktadır. Söz varlığındaki bir anlam için kullanılan kelime / kelime grubu / söz dizimi çeşitliliğinin [biti- (FK 30/4), *midād iyle-* (FK 119/1), *naẓm iyle-* (FK 21/7), *raḡam iyle-* (FK 61/1), *sevād it-* (FK 551/5), *tahrir it-* (FK 72/8), *yaz-* (FK 272/1)] temel sebeplerinden biri de budur.

Üslup Belirleyici Olarak Fiillerin Kullanımı

Yeni Türk Edebiyatı Profesörü Dr. Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret’in üslubunu incelerken fiilleri kullanımına ayrı bir yer ayırarak “Maddî ve manevî âlemin zaman, hareket ve halini, türlü şartlar içinde, muayyen ve gayri muayyen bir şekilde anlatmak iktidarını haiz olan fiiller, bir sanatkârın üslûbunda isim ve sıfat kadar mühim rol oynarlar” [Kaplan, 1995: 238] değerlendirmesinde bulunur. Bu çalışma ana hatlarıyla merhum Hocamın metodu üzerine şekillendi.

“Her sanatkâr fiile aynı derecede ehemmiyet vermez. Fiile ehemmiyet verenle vermeyen sanatkâr iki ayrı hassasiyet tipi teşkil eder. Dünyayı hareket halinde kavrayan sanatkârla, statik şekilde tasavvur eden sanatkâr arasındaki fark, üslûpta, birincisinin fiili, ikincisinin sıfatı ön planda tutmasıyla kendini gösterir.” [Kaplan 1995: 239]. Ali Şir Nevâyî’de hem isimlerin hem fiillerin kullanımında özen görülmektedir. Onda isimlerin kullanımı, hatta konuların çeşitliliğine göre kullanımı üzerinde kıymetli çalışmalar yapıldı, biz fiiller üzerinde durmak istedik. Konuşulan dilde, her ismin istediği, normal, klişe bir fiil vardır; bunları olduğu gibi kullanmak, sanatkârın üslûbuna yeni bir şey ilâve etmez: Diyordu, ümit ederim, sular sakinleşir. Mehmet Kaplan Tevfik Fikret’de fiilleri değerlendirirken “Fikret’in şiirlerinde, tâbir caizse, bir de ‘canlı’ fiiller vardır. Manzume okunurken insan bu fiillerin alelâde bir şekilde kullanılmadığının derhal farkına varır. İşte asıl bu nevi fiillerdir ki, bir sanatkârın üslûbunu zenginleştirir.” [Kaplan 1995: 240] tespitinde bulunarak fiillerin üslubu belirleyiciliği bakımından üç tarzda kullanıldığını belirtir:

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırır;

2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürükler;

3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarır.

Bunlara 4. olarak fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilmesini; 5. Olarak renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanıldığını ekleyebiliriz. Geniş coğrafyada, at sırtında iletişimi kolaylaştıran; şiirde canlılığı, hareketi sağlayan kısa fiil cümlelerinin sıklıkla kullanılır.

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıkların, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yapması

Ali Şir Nevâyî nasıl manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların vasıflarını birbirleriyle ilişkilendirerek “vefâ gül bergi” derken yaptığı gibi kullanıyorsa bu varlıkların hareketlerinin de onlara yaptırır. *Saba rüzgarına görmek* ve *nasihat etmek* fiillerini yaptırır; mesela FK

9/8’de öldüğünde ruh yerine koyduğu gönlün bedeni terk ederek sevgilinin köyüne gittiğini hayal eder ve sabadan bu gönlü eğer görürse ona sevgilinin mahallinden çıkmaması için nasihat etmesini ister:

*Mên hod öldüm ey şabā könglümni körsenġ kūyıda
Çıkma andın dep naşîhat kılğa-sên zinhâr anġa*

Bu beyitte sevgilinin oklarının göğsü içinde açtığı yaraları saklayan âşığın bu yaralarından her biri hâl dili olup âşığın hâlini anlatmak için *zebâneler* “alevler” çıkar, derken *zebâne* kelimesi *zebân* “dil” kelimesinin de çağrıştıır. Yara dil olup *di-* fiilini gerçekleştirir:

*Zebâneler yaralardın ki çıktı hâlimni
Demekke hâl tili boldı her zebâne manġa* (FK 17/3)

Burada da iman uç- fiilini gerçekleştirmektedir:

*Kemend-i zülfi ki açılġaç uçtı imânım
Resen mü rişte-i zünnâr mu êkin âyâ* (FK 38/5)

Burada şeydâ köngülünden *başınġ al, kit-* fiillerini gerçekleştirmesi istenir:

*Başınġ al kit öz pey-i vaġtınġġa ey şeydâ köngül
Kim êmes-sên ġaste cänniġ ġiç derdiġa devâ* (FK 39/5)

Başka bir beyitte *nesim*den sürme yapmak için toprak getirmesi istenir:

*Nêççe aġġay köz yaşım yetkür ġubârın ey nesim
Farz-ı ‘ayn êrür yaşarur közge salmay tütîyâ* (FK 39/6)

Benzetme yoluyla maddî varlıklar eyleme geçer. Kirpikler hem neştere benzetilirken onların gönlü neşter vurdurduğunu/kestiğini düşünür:

*Ĳan köngüldin nê âceb turmasa kim
Kirpikiġ her dem urar nişter anġa* (FK 10/4)

Aşağıdaki beyitlerde *felek* büyük bir güç olarak çeşitli yıkıcı hareketleri gerçekleştirir; *buz-*, *tala-*, *yaġmala-/yaġma kıl-*, *yık-*; *helâk êyle-* gibi fiiller varken *vezin* gereği tercih edilen basit ve birleşik fiillerle mahvetme tavsif edilir: *yüz minġ dürr-i nâb* saçar, *jâle-i ġam* yağdurur, ‘Ömr bir naġldir onu *sındurur*, *ten* bir *kül*bedir onu *ġarâb* kılur:

*Saçsa encümdin felek başınġġa yüz minġ dürr-i nâb
Jâle-i ġam bil ki yağdurġay bir âfetliġ şehâb
Nê ġarâz bu jâleni yağdursa andın özge kim
‘Ömr naġlin sındurup ten külbesin kılġay ġarâb* (FK 43/1-2)

Bu mısralarda *âh şarşarı devrân tozın*ı savurur, *könglünġ oti* âlemi ateşe verir.

Sâġiyâ savurdı âġım şarşarı devrân tozın (FK 72/7a)
Ëy Nevâyî könglünġ oti ‘âlem içre saldı ört (FK 72/9a)

2. Maddî, görülen varlıkların manevî, gizli hareketlere sürüklenmesi

Ali Şir Nevâyî’de fiillerin bu anlatım tarzına uygun ayırt edici örnek sayısı çok fazla olmasa da ilgi çekici örnekler tespit edilir.

Şu mısrada *ġulaġınġ* *gevheri* olan *küpe* ki muhtemelen incidir, fitne çıkarıcıdır.

Fitne saldı ‘âlem ehliġa ġulaġınġ gevheri (FK 72/1a)

Bu beyitte maddi varlık olan *ālem-i harāb* “mest-i *harāb-şifat yörü-*” fiilini gerçekleştiren kişiyi görür, ona şaşırır. Geniş zaman 1. Şahıs çekimiyle an tasvir edilir, eş zamanlı olarak duyulara da hitap eden bir iletişim fiiliyle okuyucuyla temasa geçilerek kör- fiili -p zarf-fiil ekiyle zarf olarak kullanılır ve hayrette kalır.

Hemîşe mest-i harāb-şifat yörür-mên kim

Körüp tahayyür eter ālem-i harāb manğa (FK 16/2)

Bu beyitte yer küre için “sin kibi belā” **körmedi** der.

Rahş sürgende üküş cānlar érür hāk-i rehîng

Körmedi sên kibi hergiz küre-i hāk bela (FK 32/5)

Timürlüler döneminin başka şairlerinde de dilin zengin ve edebî kullanımının ispatlayıcısı olarak başta gönül, can gibi manevî, gözle görülmez isimler farklı maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaparlar:

Nevâyî’de **gönül** *toқта-*, *toқtat-*, *bagla-*, *raққāş bol-*, *zaḥm ol-*, *açıl-*, *sındur-*, *tutul-*, *sal-* fiillerinin öznesidir; avlanılacak bir avdır:

toқта- “bekletmek, istirahat ettirmek”

Ėy müslümānlar n’itip ornıda könglüm toқtasun

Kılsa her dem cilve ger bir serv-i hūrī-zād kad (FK 126/5)

toқtat- “bekletmek, istirahat ettirmek”

Katliğa könglümni toқtatsam u ger yok veh nè sūd

Çün mēning dēklerni öltürmekke köngli toқtamış (FK 282/3)

köngül bagla- “Güvenme”

Ėski ‘ālemğa köngül köp bağlama

Kim müsāfirğa vatan bolmas ribāt (FK 295/6)

raққās bol- “Oyuncu olmak”

Mihmān bolmaq ėmiş çın öyide

Yār kim könglüm boluptur raққāş (FK 288/3)

kaқ- “Urmak kakmak”

Cān könglüme melāmet taşları birle kaқıp

Derd ile endūh mismārını muḥkem kıldıngız (FK 209/2)

zaḥm ol- “Yaralanmak”

Saçıng kullābıdın zaḥm oldı könglüm nè ‘aceb ölsem

Ta ‘accüb kılsa bolmas ger kişi ölse yılan tişlep (FK 51/7)

avla- “Gönül avlamak, bağlanmak, âşık olmak”

Avladıng könglüm sorup istep bu nè lutf ėrdi veh

Kim bu ser-gerdān kibi yüz cüst u cüyung şadqası (FK 644/5)

bagla- “Zaptetmek, tutmak (gönül)”

Özge köngüller kuşın ėylerge şayd

Bağladı könglüm kuşın ol dām ara (FK 25/5)

Kimi zaman da gönül kuşu pervane olup ışık etrafında döner:

aylan- “Dönmek, dolanmak kuşatmak”

Şu ‘le-i ruḥsārığa könglüm kuşı aylanadur

Taḡ ėmes gül şem ‘iğa bülbül eger pervānedür (FK 177/1)

çokuş- “Gömmek (kalbi gömmek, yok etmek)”

Zağlar kūyıda könglümni çokuşup üzdiler

Tumşuğ érmes her biri ağızda bir perkendīdir (FK 148/3)

çörge- “Ateşte alazlamak, yakmak (gönül)”

Köngülñi çörgedi ‘ışkıñg velik érür tola kan

Yalında köymiş u kèsseng érür kebāb kızıl (FK 388/3)

yanç- “ufalamak, yumuşatmak (gönlünü)” zulm taşı yanç-; gönül gerdini savur-

Kèlmese kaşr-ı hayātım köñlige hoş yançıban

Zulm taşın yağdurup gerdünğa gerdin savurunğ (FK 375/4)

3. Eşya ve maddenin fiillerinin kendi aralarında aktarılması

Bu maddede özellikle empresyonist bir yaklaşımla bütün tabiat hadiselerinden insanın duyularının anlatılmasında yararlanıldığını görürüz. M. Kaplan “Empresyonist (izlenimci) sanatkarlar umumiyetle durgun haldeki duyularını nakletmek istediklerinde, fiile pek az ehemmiyet vermiş, hattâ hemen hiç vermemiş olabilirler.” der; ancak Ali Şir Nevâyî’nin iyi bir empresyonist (izlenimci) özellikle tabiat izlenimciliği ve bunu soyut olayları açıklamak için kullanmasıyla aşağıdaki mısradaki olduğu gibi ayrılık bulutu insan gibi kan ağlar:

Hicrân şehābın yağdurdı kan diseler (FK 240/3)

Aşağıdaki beyitte birinci mısradaki sevgilinin bakışlarının ok gibi olup gönle saplanması yeni dikilen fidana benzetilir ama hemen semeresini görmeyeceğini de bilir; *nihāl tik-* fidan diker dikmez meyve veren ağacı kim görmüş?” yani yeni ekilen fidan hemen meyve vermez, meyve vermesi için zaman gerekir.) ki bu cümle yapısı da ara ara Nevâyî’nin şiirlerinde kullandığı soru tiplerindendir: “kim körmüş ?”

Oķunğ köñlümge kirgeç kaṭre kanlar aķtı kim körmüş

Nihāl andaķ kim anı tikkeç oķ bolğay şemer peydā (FK 36/2)

Yaşlı bir kişinin kızıl, yeşil kaftan giymek istemesi kurumuş ağaca çiçek, yaprak bağlamak (gibi)dir.

Kuruk yıgaçķa érür bağlamak şükūfe vü berg

Qarı ki istese kèymek kızıl yaşıł hil’at (FK 73/4)

Kül-, örte- fiillerinin özneleri bu eylemleri gerçekleştiremezken Nevayî’de şimşek güler, ah gül yaprağını yakarak küle döndürür.

Berķ külmek birle köydüren kibi cismim ḥasın

Āh kim kül kıldı ol gül-berg-i ḥandān örteben (FK 505/3)

Ali Şir Nevâyî insana özgü konuşmayı mütekellim olmayan canlılara, kuşlara da yaptırır, sadece konuşmakla kalmaz metin şerhi yaptırır. Bu beyitte Hint adalarında yaşadığı ileri sürülen, gagasında çok sayıda delik olduğu ve rüzgar estiğinde bu deliklerden giren hava ile türlü türlü sesler çıkaran efsanevî kuş kaknusa mektubunu götüren posta kuşunu (/güvercini) benzetir ve onu mektubu okuyup içeriği gagasından ateş saçarak **şerh** edecekmiş gibi hayal eder.

Nāmem iltür kuş eger mażmūnın aytıp kılsa şerḥ

Saçķay ot kaķnus kibi miñg çāk olup minķār anğa (FK 9/3)

Zaaf nesne üstünde etki edecek bir isim olmamasına rağmen Nevâyî’de dertleri dağdan daha ağır duruma getirir, bedeni çöpten daha hafif hale getirir, kılış fiilleriyle kullanılır:

ağır it- “Ağır etmek ağırlaştırmak” ; **yīngil kıl-** “Hafifletmek”

Gerçi tağdın ağır etti derd u āzārımnı za‘f

Līk hasdın hem yīngil kıldı ten-i zārımnı za‘f (FK 318/1)

Eşyanın, maddenin fiilleriyle insan ruhundaki, bedenindeki imgek “eziyet, acı” çekiciyle değişimleri izlenimci bir görüşle eşleştirir. Bu beyitte altının saflaştırılması için gerekli işlemler insanın acı çekerken geçirdiği aşamaların peş peşe kullanılan zarf-fiillerden (iz-ip > iri-p), isim-fiillerden (köy-gen, tig-gen) yararlanarak fiillerle anlatılmasını görürüz: iz-ip > iri-p, köy-gen sayı hālîş bol = imgek tig-gen sayı, sarğar-sa.

Altun izip irip köygen sayı hālîş bolur

Nè ‘aceb sarğarsa yüz téggen sayı émgek manğa (FK 14/5)

4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilerek kısa fiil cümlelerinin kullanımı

Bu kullanımda isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -GUçI), zarf-fiil (-p, -IbAn) ekli fiillerden, kısa fiil cümlelerinde sıklıkla yararlanılmaktadır:

*Ol **ķopup atlangalı** merkeb sarı ser-ķoş **barıp***

*Mèn **başım açıp**, ayağığa **ķoyup yüz**, **yalbarıp***

*Öz öyige **tüşmekin** hem **bilmey ölgüm** **kāşki***

*Barsa **ķatl èylep** mēni cān miħnetidin **ķutķarıp*** (FK 58/1, 4)

Ħoş turur** bir tīre şām-ı hecr èki yār **uçraşıp

Tanışıp** bir birlerin muħkem **ķuçuşup yığlaşıp (FK 62/1)

Külüp olturdı** vü ilgim **çekip** yanıda **yēr bērdi

Tekellüm başladı** her lafzını **dürr-i Ħoş-āb èylep (FK 63/4)

*Bir ay firākıda her kün **başımğa ot tutaşıp***

Ħuyaşķa şu ‘le yētip** dūdı **yētti** kökdin **aşıp

*Özin Mesīħçe **fehm èyleben** **uyatķa ķalıp***

*Ecel firākıng ile **öltürürde** çün **öçeşip***

Ħuyaş demin ala almay, kirip** **ķara yēрге

Yıkıldı** Ħüsnde gūyā yüzüng bile **talaşıp (64/1, 3-4): 12 fiil, 22 isim, 3 edat.

Aşağıdaki beyitte gerçekten bir çabük-süvar at üstünde hızla hareket etmektedir, 12 kelimenin 5’i fiildir:

*Çābüküm tīz **sürer** tünd semend üzre **çıķıp***

*Mèn sonğınça **yēte alman yügürürde talıķıp*** (FK 65/1)

5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerle duyuların tavsifi

Ali Şir Nevâyî renklerden duyuların ifadesi için sıklıkla yararlanır. Onda empresyonist bir gözle başta **aķ** ve **ķara** gerek Türkçe gerekse alıntı (tīre, sevād,

ciger-gün, şām-gün, rūšen, mes’ūd v.b.) kelimelerle, *kızıl*, *sarığ*, *kök* renklerini tatta ırkların renklerinden (Türk, Hindü) bile istifadeyle görme duyusuna hitap eden renk ve duygularla psikolojik hâletin (acı çekme, gönül yaralanması, hüzn, ayrılık, matem, coşma gibi) eylemlerle canlandırılarak tasvirinde ifade vasıtası olarak kullanılır. Mesela:

Bütkenge oħşar dēge-sēn her yan kızıl tal üzre berg
Her sarıdın peykānlariñg bu cism-i hūn-ālūd ara (FK 23/2)

‘Ārız u hālīngni bir dem körmesem ēy dil-rübā
Ėyledür-min kim körünmes közüme aķ u қара (FK 39/1)

Bu beyitte de sevgilinin maddi bir varlık olan siyah beni bir ter damlasında boğulmuştur, *kevkeb fitnesi* tiredir, diğer parlak yıldızlar *aħter-i mes’uddur*.

Hoy kaçresidin ġarķ irür hālīng sevādı veh n’iter
Bir tīre-kevkeb fitnesi yüz aħter-i mes’ūd ara (FK 23/4)

İrk adlarından yararlandığı aşağıdaki beyitte *ēkki türk-i Çīn* = iki göz, *Hindū-yı nā-ma ‘dūd* = zülftür.

Açtıñg çu zülf ol ēkki köz her yan hadeng atmak nē tañg
Kim қalmıñ ēkki türk-i Çīn Hindū-yı nā-ma ‘dūd ara (FK 23/5)

Şu beyitte olduğu gibi renk isimlerinden elde edilen fiiller ruhî değişikliklere bağlı yaşanan rahatsızlıklar için sıklıkla kullanır, böylelikle görme duyusuna hitap eder:

Bāde hecridin aķardı közlerim ēy pīr-i deyr *köz akar-*
Sındurur-sēn şīşesindin ēylegil āynek mañga (FK 14/7)

Kaşīñg her laħza oynatsañg қарарған köz yarur ġūyā *köz*
karar-
Yañı aynıñg ērür mışķal bu közgüniñg cilāsında (FK 11/3)

Köñgülde hālīdin ol haķ maħabbeti tüşti *turfe dāne*
kökert-

Giyāh-ı fitne kökertür bu turfe dāne mañga (FK 17/5)

Bu beyitte soyut bir kavram olan fitne bitkisinin, gönülde soyut bir kavram *muħabbet* tohumunu yeşertmesi *kökert-* fiiliyle renklerden de yararlanılarak anlatılır:

Sarğarıp kaldım havādiş kāciġa hicrān küni
Bir sarıġ kuş dēk ki kündüz kalğay ol kuşlar ara (FK 40/5)

Ayrılıktan hastalanmak renkle tasvir edilir ki verem hastalığına yakalanmak hastalıkta rengin sarıya dönmesi sebebiyle *sarığ aġrıķ bol-* olarak adlandırılır.

Yine FK 40. gazelde akşam ile sabah insana özgü bir davranış olarak renklerden istifadeyle matem tutar, matemde yapılan eylemleri gerçekleştirir, saçlarını dağıtır, yüz yırtarlar; akabinde dert de ölü gömer:

Şām ile şubħ er sarıġ aġrıķ ēmesler pes nēdür

Tün saçın yayıp kuyaş yırtıp yüzün tutmaq ‘azā

Derd tofrakka nihān kıldı Nevāyī cismini (FK 40/6-7a)

Ayrıca gerçekleştiğinde renkle ilgili aydınlanma ve kararına da ortaya çıkan eylemlere tavsiflerinde yer verir. İzlenilen bir tabiat hadisesinin örnek verilerek ‘ömr çerāğının kısılalığının anlatıldığı bu beyitte şimşek çakar, hareket eder ve arkasından hemen karanlık olur. Ancak fiil çatısındaki edilgenliğe de dikkat etmek gerekir: Çakan diğer bir deyişle fiili gerçekleştiren şimşek fail değildir, şimşegin çakılması sağlanır, fail Yaraticıdır veya n/l nöbetleşmesiyle dönüşlülük fonksiyonunda kendi kendine çakmak da düşünmek mümkündür:

Berk her dem çakılıp eşnegeç ok tīre bolur

Ya’nī uş mundın aling ‘ömr çerāğığa hisāb (FK44/2)

Bedenin yüzün kuruyup sararmış yapraklı bir dala benzetildiği beyitte kuru-, sarğar- bitkiye ait fiillerken beden ve yüz için kullanılmıştır.

Yüz ü cismimdür sarıg bergī kuruğan şāh üze

Şāh u bergī kim kurup sarğarsa kim körmiş devā (FK 40/2)

Ali Şir Nevâyî adeta insanların ruhi değişimleri, olgularını tabiattaki varlıklarda gözlemler. Tabiat insanın ruh hallerini aksi gibidir belki de başka bir ifadeyle tabiattaki her olguyu insan davranışlarıyla yaşar, yaşatır. Güneş bazan kızarır bazan da sararır. Allah’ın tezahürü, cemalinin perteviyle aydınlanmış yaratılış bağında (cihanda) bu sıfatta yüz bin gül-i rânâ bulunur:

Kuyaşka geh kızarmak gāh sarğarmak érür andın

Ki şun’ung bāğıda bar ol şıfat yüz ming gül-i ra’nā (GS 2/5)

SONUÇ

Ali Şir Nevâyî Dünya edebiyatında eserlerinde ortalama 26000 kelime kullanan ender şahıslardan biridir. Bu söz varlığının kullanımında Türkçenin bütün nazik ve ince yollarını, deyimleri, ata sözlerini, isimleri, fiilleri farklı anlamlarla ve biçimlerde, farklı söz dizimi kurgularında kullanma becerisine sahiptir. Özellikle aruzla yazılan şiirlerinde vezin zaruretiyle tekrara da düşmeden anlam doğrultusunda uygun kelime seçimi onun ileri sürdüğü “söz harmanının emini” iddiasının ispatıdır.

Bu çalışmada *Fevâidü’l-Kiber* divanından hareketle üslubunda fiillerin kullanımı üzerinde duruldu. Üslupta fiillerin incelenmesinde Prof. Dr. Mehmet Kaplan’ın metodundan hareket edildi ve Ali Şir Nevâyî’nin fiilleri kullanımında şu özellikler tespit edildi:

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırmaktadır.
2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürüklemektedir.
3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarmaktadır.
4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden istifade eder; şiirlerinde isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -GuçI ...), zarf-fiil (-p, -IbAn ...) ekli fiillere, kısa fiil cümlelerine sıklıkla yer vermektedir.

5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanmaktadır.

Ali Şir Nevâyî'nin fiilere verdiği ehemmiyet onun dünyayı hareket halinde kavradığını ortaya koymaktadır. Empresyonistlerin dünyayı statik şekilde kavradıkları ileri sürülse de Ali Şir Nevâyî'nin farklılığı burada ortaya çıkar, O Dünya'yı hem statik hem de hareket halinde tasavvur etmektedir.

KAYNAKÇA:

- Barutçu Özönder F.S. (1999), Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi, *In Türk Gramerinin Sorunları II* (pp. 56-64). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N., (2022), Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2441- 2466
- Düzgün, Uğur (2018), *Ali Şir Nevâyî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil -*, Danışman: Prof. Dr. İ. Gülsel Sev, T.C. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Bolu.
- Erdal, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdem, M. (2007), Oğuz Grubu Lehçelerinde İletişim Fiilleri. *MTAD*, 4(2), 94-103.
- Erdem, M. (2016), Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies*, 11(20), 185-200.
- FK**, Kaya, Önal (1996), *Ali Şir Nevayî Fevayidü'l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurukaya, Onur (2024), Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Yüz Fiilin Kılınış Özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(37), 259-273.
- Kut, Günay (2003), *Ali Şir Nevayî Garaibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ML**, Barutçu, Özönder (1996), *'Ali Şir Nevayî Muhâkemetü'l- Lügateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sadikov, Kasımcı (2017), *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademnashr.
- Soydan, S. ve Saz, M. (2019), Lisânü't-Tayr'da İletişim Fiilleri, *Turkish Studies*, 14(2), 855-878.
- Tulum, Mehmet Mâhur (1997), *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul.

**O‘ZBEK TILINING TARIXIY TAKOMILI VA BUGUNI
HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE UZBEKISTAN LANGUAGE
AND THE PRESENT DAY**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/LZSC7443

Abdushukurov Baxtiyor Bo‘ronovich,
filologiya fanlari doktori (DSc),
professor
dr.b.abdushukurov@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada turkiy tillar taraqqiyoti, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, Turkiy tillarning jumladan, o‘zbek adabiy tilining so‘z boyligi takomillashuvida tashqi manbalar orqali boshqa tillardan kirgan so‘zlarning lug‘at tarkibidagi o‘rni va bugungi kunda o‘zlashgan so‘zlarning muqobillarini tanlash haqida fikrlar keltirilgan. Ona tilimizning mahalliy va xalqaro miqyosdagi obro‘cini yuksaltirish, uni milliy va umumbashariy tushunchalar asosida rivojlantirishdagi sa’y-harakatlar yoritilgan.*

Kalit so‘zi: *til, manbalar, taraqqiyot, ichki imkoniyatlar, talaffuz, o‘zlashmalar.*

Annotation. *The article presents thoughts on the development of Turkic languages, their specific features, the role of words borrowed from other languages through external sources in the lexicon of Turkic languages, including the Uzbek literary language, in the improvement of vocabulary, and the equivalents of words borrowed today. Efforts to enhance the prestige of our mother tongue at the local and international levels, and to develop it based on national and universal concepts are highlighted.*

Keywords: *language, resources, development, internal capabilities, pronunciation, borrowings.*

Tilning lug‘at tarkibi rivoji ma’lum qonuniyatlarga asoslanadi. So‘z boyligida davrlar o‘tishi bilan ichki va tashqi omillar ta’sirida o‘ziga xos o‘zgarishlar yuz beradi. O‘zlashma leksema biror yangi tushuncha va xabarni anglatga, u yoki bu ma’noni tashish xususiyatiga ega bo‘lsagina tilga qabul qilinishi mumkin.

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek adabiy tili so‘z boyligining takomillashuvida tashqi manba, ya’ni boshqa tillardan kirgan so‘zlar sezilarli o‘rin egallagani, uning lug‘at tarkibida sanskrit, sug‘d, xitoy, yunon, arab, mo‘g‘ul, fors-tojik, qadimiy yahudiy, rus va rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar xususida manbalar, kitoblar, o‘quv qo‘llanmalar, ilmiy tadqiqotlar hamda lug‘atlarda ko‘plab ma’lumotlar uchraydi. Biroq turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining boshqa xalqlar tili taraqqiyotidagi o‘rni haqida ma’lumotlar u qadar ko‘p emas.

Turkiy tilga oid so‘zlarning qardosh bo‘lmagan xalqlar tiliga o‘zlashgani, ular rivojiga ta’siri to‘g‘risidagi dastlabki ma’lumotni Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida uchratamiz. Shu o‘rinda bir necha misollarga murojaat qilsak:

***dag‘** – qoramol va boshqalarga bosilgan tamg‘a. Forslar bu so‘zni turklardan olganlar. Chunki forslarda turklardagidek qoramol yo‘q. Shuni ng uchun bu so‘zga ular da zarurat ham bo‘lmagan. Men bu so‘zni musulmonlar chegarasida eshitdim [Qoshg‘ariy, 1960: 167].*

***Yalma** – paxtali to‘n, forslar buni turkiy xalqlardan olganlar. Arablar esa forslardan olib **yalmaq** shaklida qo‘llaydilar. Arablar **q** ni **h** ga aylantirganlar. Chunonchi: **kandani xandaq, yarani yaraq** qilib olganlar [Qoshg‘ariy, 1960: 41].*

Bu an‘ananing keyingi davrda ham davom etganini Alisher Navoiy ijodi misolida ko‘rish mumkin. Buyuk mutafakkir turkiy tilning forsiy tildan qolishmasligini, uning til imkoniyatlari boyligi, bu tilda ham go‘zal adabiyot namunalari yaratish mumkinligini ko‘rsatish barobarida turkiy tildan forsiy tilga o‘zlashgan so‘zlarni qayd etib o‘tadi. “Muhokamatul-lug‘atayn”da bu haqda quyidagi jummalarni o‘qiymiz: *Yana ot anvoidaki, tubuchoq va arg‘umoq va yaka va yobu va totu yo‘sunluq - borini turkcha-o‘q ayturlar. ...Yana ba‘zi yemaklardin qaymog‘ va qatlama va bulamog‘ va qurut va uloba va mantu va quymog‘ va urkamochni ham turkcha ayturlar. Va qimizni va suzmani va boxsumni va bo‘zani dag‘i turkcha ayturlar. Yana tutmoch va umoch va kumoch va tolg‘onni ham turkcha ayturlar*[Navoiy, 2000: 15].

Tilning rivojlanishi hamma vaqt uning boshqa tillar bilan o‘zaro aloqalarining kengayishiga bog‘liq holda davom etadi. Shu o‘rinda qayd etish joizki, boshqa chet til unsurlarining kirib, o‘zlashib qolishi tarixiy va qonuniy hodisa hisoblanadi. Mamlakatlar va xalqlar o‘rtasida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy munosabatlarning yaxshilanishi, ayniqsa, bir-biriga qo‘shni xalqlarning o‘zaro aloqalari natijasida yangi g‘oyalar, fikrlar, tushunchalar qabul qilinadi. Bu tarixiy jarayon muayyan xalq yoki tilning o‘ziga xos taraqqiy etishiga, til lug‘at tarkibining boyishiga olib keladi. Zero, o‘zaro aloqada bo‘lgan xalqlar tillarining bir-birlariga ta’sir etishi, bir-birini boyitishi uchun xizmat qilishi, bunday o‘zaro ta’sir leksikada samarali kechishi ayni haqiqatdir. Xalqlarning o‘zaro aloqalari, tillarning bir-biriga ta’siri turli davr va sharoitlarda o‘ziga xos ko‘rinishda davom etadi. Bunday o‘zaro ta’sir ayrim davrlarda kuchsiz darajada bo‘lsa, boshqa bir davrda sezilarli va samarali kechadi. Shu bilan birga, ba‘zi vaqtlarda mazkur jarayon stixiyali tarzda ro‘y bersa, uni ma’lum qonun-qoidalar asosida yo‘lga solish, unga insoniyatning faol aralashuvi talab etiladi. Binobarin, o‘zbek xalqi ham o‘z tarixiy rivojlanishi davomida ko‘plab boshqa xalqlar tillari bilan aloqa-munosabatda bo‘ldi. Shu bois, o‘zbek tili lug‘at tarkibining ma’lum qismini o‘zlashgan so‘zlar tashkil qiladi va ularni tilimizning boyligi sifatida e’tirof etamiz.

Turkiy tillar guruhiga mansub bo‘lmish o‘zbek tili o‘zining ko‘p asrlik tarixi davomida bir qancha tillarning ta’siri ostiga tushdi va o‘z o‘rnini topish yo‘lida ular bilan raqobatlashib keldi. Ilk o‘rta asrlardan X–XII asrlarga qadar mustaqil ravishda iqtisodiy, diniy, siyosiy, huquqiy terminologiya turkiy til va lahjalar,

keyinchalik fors va arab tilining ta’siri ostida murakkab davrni boshdan kechirdi. Buning natijasida tilga ko‘plab forsiy va arabiy o‘zlashmalar qabul qilindi, shu jumladan, terminologiyada ham fors va arab o‘zakli atamalarning katta qatlami shakllandi.

Temuriylar va xonliklar davrida fors tili bilan raqobatda yutib chiqqan o‘zbek tili XIX asrning ikkinchi yarmidan rus tiliga to‘qnash keldi. Rossiya imperiyasida o‘zbek tili hamda Turkistonning boshqa mahalliy tillariga ta’sir ko‘rsatish masalasi bo‘yicha keskin siyosat yuritilmagan bo‘lsa-da, sho‘rolar hokimiyatga kelishi bilan vaziyat tubdan o‘zgardi. O‘zbek tiliga ruscha hamda rus tili vositachiligidagi Yevropa tillariga oid so‘z va atamalar singdirila bordi. Qo‘yingki, o‘tgan asrning 20–30-yillarida ushbu so‘zlarni rus tili qonun-qoidalariga bo‘yicha yozish va talaffuz qilish targ‘ib qilindi. Tabiiy yo‘llar bilan rivojlanib kelgan boy va qadimiy tilga bunday bosim o‘tkazilishi mudhish oqibatlariga olib keldi. Elbek o‘sha paytda tilimizga bo‘lgan tazyiqlar, ularni qo‘llab - quvvatlovchilar xususida shunday yozadi: *...forsining xurofoti bilan o‘tgan «zabonshikr»i, istibdod Rusiyasining «ChORT»lari tilimizni bo‘g‘di, shularg‘a qarshi so‘zlash nari tursin, balki qo‘ldan kelgancha ko‘maklashganlar bo‘ldi. Endi bu davrlar o‘tgan, har kim o‘z tili bilan madaniyat olishg‘a haqli, o‘z tilini madaniy tillar qatorig‘a qo‘yishg‘a tegish, bunga hech kim to‘siq bo‘la olmayir* [Jamolxonov, 2017: 208].

O‘zbek tilidagi so‘zlarga rus tili talaffuz qoidalarining zo‘rma-zo‘raki joriy etilishi uning fonetik ravonligiga putur yetkazdi, tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanilmay turib, o‘zlashma so‘zlarning ulkan miqdorda o‘ylamay-netmay qabul qilinishiga sabab bo‘ldi, eng ayanchlisi-jamoatchilikda hamda intelligensiyada har qanday atamalar, zamonaviy baynalmilal so‘z va iboralarni rus tilidan to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish ko‘nikmasi shakllandi. Ayniqsa, ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo‘llaniladigan so‘zlar va atamalar, umuman, terminologiyada jiddiy ziddiyatlar yuzaga keldi. O‘zbek tiliga ilm-fan, yurisprudensiya, harbiy soha, siyosat, madaniyat, bank-moliya sohalarida ikkilamchi o‘rin ajratildi, rus tilida hujjatlar yuritish, ruscha atamalar qo‘llash, muzokaralarni, tadbirlarni rus tilida olib borish me‘yorga aylandi. Bu holat, ya’ni ko‘r-ko‘rona qabul qilishning yomon oqibatlarini o‘z vaqtida anglagan Fitrat shunday yozadi: *“Dunyo sahnasida “iyaruv-taqlid”ning ro‘lini hech bir millat biz turklar kabi ado eta olmag‘anlardir! Biz qaysi bir millatning qaysi bir narsasiga taqlid etmoqchi bo‘lsak, o‘zimizning milliy ruhimizga qaramasdan taqlid etamiz. Arablar qaysi bir ulusdan qaysi bir so‘zni olg‘anda o‘z shevalariga ko‘ra buzub olg‘anlar. Bir arabni o‘ldirsangiz (ham) “Petrog‘rad-Petrsburg” demaydir. “Bitrograd-Bitrasburj” deydir. “Fransik” demaydir “afranj” deydir. Shunday qilib, o‘z tilining istiqlolini saqlag‘an bo‘ladir”* [Fitrat, 2006: 9].

Yurtimiz mustaqillikka erishganidan so‘ng tilimiz rivojida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. O‘zbek tilida ish yuritish, hujjatlar tayyorlash bo‘yicha qo‘llanmalar yaratildi, mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya hamda lug‘atlar, darslik, o‘quv qo‘llanmalar nashr etildi, 2003 yilga qadar “Atamashunoslik qo‘mitasi” faoliyat yuritdi. Vazirlar Mahkamasi qoshida tashkil qilingan ushbu qo‘mitaning samarali mehnati evaziga *muxtoriyat*,

ma'muriyat, ma'mur, muqobil, hakam, tashrif, insonparvarlik, xususiylashtirish, boshboshdoqlik, qoldiq (saldo), iqtisodiyot, ma'lumotnoma, reja, dastur, kengash singari juda ko'p ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarga doir tushunchalar qaytadan qo'llanishga kiritildi.

Respublikamizning jahon hamjamiyati safidan o'rin olishi davlatlararo iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar, rivojlangan mamlakatlar bilan ilmiy-texnik munosabatlarining jadallashuvi, hamkorlikda dolzarb ilmiy masalalar ustida izlanishlar olib borishning yo'lga qo'yilishi, yosh iste'dod egalarining nufuzli chet el universitetlari va institutlarida o'qishi yoxud malaka oshirishi, milliylikning kuchayishi nafaqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotda, shuningdek, tilda ham o'z ifodasini topmoqda: *akademik litsey, kollej, magistr, bakalavr, tender, preferensiya, investitsiya, litsenziya, diler, megapolis, ekologiya, ekspert, demping, inflyatsiya, kliring, chat, paynet, elektorat, milliy o'zlik, milliy davlatchilik, milliy siyosat, siyosiy islohot, ma'naviy qadriyat, milliy valyuta, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, qimmatli qog'ozlar bozori, tadbirkorlar palatasi, konsalting, injiniring, lizing firma, subsidiya, pay, biznes-inkubator* va hokazo.

Bugungi globallashuv asrida fan va texnologiyalarning rivojlanishi, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy voqelik, shuningdek, internet, ijtimoiy tarmoq, televideniya, uyali aloqa vositalari ta'sirida tilmizga ko'plab chet so'zlar kirib kelmoqda. Bu o'z navbatida, mazkur o'zlashmalarni adabiy tilmizga qay tarzda qabul qilish, qo'llash, ularning o'zbekcha muqobillarni topish, shu tariqa, bu kalimlarning tilimizdan mustahkam o'rin olishiga erishish masalasini kun tartibiga qo'yadi.

Abdurauf Fitrat aytmoqchi, har bir tilning boyligi u tildagi so'zlarning ko'pligi (kasrati kalimot), yasali kengligi (undirish kengligi), bog'lanish imkoniyati (vus'ati ishtiyoq), qoidalarining mukammalligi (mukammaliyati qavoid) bilan o'lchanadi. O'zbek tili bularning har uchasi bo'yicha ham arab va fors tillaridan qolishmasligi, ayrim o'rinlarda ulardan ustun kelishini ta'kidlaydi.

O'zlashmalarning til tizimiga singib ketishi ma'lum sharoit va omillarga bog'liq. Jumladan: so'z uni qabul qilgan tilning amaldagi yozuv xususiyatlariga moslashgan bo'lishi; fonetik, semantik, grammatik me'yorlariga muvofiq kelishi; o'z yasash tizimida faol qatnashishi; o'zlashma ma'nosi aniqlik kasb etishi; chet so'z uni o'zlashtirgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak. Shu ma'noda, yangi so'z va terminlarni iste'molga kiritish, zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobillarini yaratish hamda bir xilda qo'llanishini ta'minlashda o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim sanaladi. Bunda, birinchi navbatda, quyidagi omillarga ahamiyat qaratishni aqlning o'zi taqozo qiladi:

1) el adabiyoti bo'lgan dostonlar, ertaklar, maqollar, matallar, o'lan va laparlarda aks etgan so'zlarimizga murojaat qilishimiz zarur;

2) ajdodlarimiz qoldirgan buyuk meros - qadimiy bitiglar, badiiy, tarixiy, ilmiy yozma yodgorliklar, tarjima manbalariga suyanish lozim;

3) ko'hna lug'atlarda ifodalangan so'z boyligiga tayanish darkor. Masalan, “Devonu lug'otit turk”, “Muqaddamat ul-adab”, “Tarjumon”, “Attuhfa”, “Badoyi

ul-lug‘at”, “Abushqa”, “Lug‘ati Navoiy”, “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy”, V.Radlov va L.Budagov lug‘atlari va hokazo;

4) jonli xalq tili, so‘zlashuv nutqining qadimiy go‘zal ifodalari, xususiyatlari mujassam bo‘lgan sheva va lahja materiallaridan foydalanish kerak;

5) ichki imkoniyatlar orqali so‘z yasash jarayonini amalga oshirish. Masalan, mustqillik yillarida chet tili terminlarini so‘z yasash usullari (so‘z yasovchi modellar) asosida yangidan yuzaga kelgan yasamalar bilan almashtirish jarayonida o‘zbek tili lug‘at fondida *oluvchi* (adresat), *jo‘natuvchi* (adresant), *tavsiyanoma* (xarakteristika), *buyurtma* (zayavka), *narxnoma* (preyskurant), *ma‘lumotnoma* (spravka), *fuqarolik* (poddanstvo), *daxlsizlik* (immunitet), *ishbilarmon* (predprenimatel), *ta‘mirchi* (restavrator) singari ko‘pgina atamalar mustahkam o‘rnini topdi;

6) qo‘shni turkiy xalqlar – qozoq, ozarbayjon, qirg‘iz, turk millatlarining bu boradagi tajribalaridan istifoda etish. Ayniqsa, bugun turkiy dunyoda birdamlik ruhi va ishonch muhitini mustahkamlash siyosati kechayotgan bir paytda bu o‘zini oqlaydi.

7) o‘zbekcha muqobili bo‘lmagan o‘zlashmalarni o‘zbek tili fonetik va grammatik xususiyatiga moslashtirish asosida qabul qilish. Ushbu masalada Fitrat domla shunday tavsiya beradi: «Hozirgi so‘zlarimizdagi arabcha, forschalardan bir nechasi uchun turkcha topilmaydir desangiz to‘g‘ridir. Biz ham ularni chiqarmoqchi emasmiz. Ularni olurmiz, lekin o‘zimizniki qilurmiz. Turkchalashtiramiz. «Qoida»ning turkchasi yo‘qdir. «Sarf»ningda turkchasini topolmadik. Ikkisin dag‘i olurmiz. Lekin siz kabi «*qovoidi sarfiya*» demasdan, «*sarf qoidalari*» dermiz».

Ko‘rinadiki, tilimizning boyligini chetdan emas, o‘zidan qidirishimiz kerak. Shu ma’noda, qayd etilgan omillar, mavjud tajribalar hamda til qoidalariga tayanagan holda chetdan kirib kelayotgan so‘zlarning o‘zbekcha muqobillarini topish, shakllantirish, mutaxassislar, ziyolilar va ijodkorlar nazaridan bir qur o‘tkazib, so‘ngra keng jamoatchilikka taqdim etish yo‘lidan borishimiz kerak. Shu o‘rinda aytish kerakki, 2024 yildan buyon “Ma’naviy hayot” jurnalining «Tavsiya» ruknida ona tilimizga kirib kelayotgan hamda o‘zlashayotgan yangi so‘zlar haqida mutaxassis va ijodkorlarning fikrlari e’lon qilinayotgani quvonarlidir. Chunonchi: chat – *so‘zlashuv*, sms – *xabar*, fleshka – *saqlash qurilmasi*, wi-fi (vay-fay) – *simsiz aloqa*, piar – *targ‘ibot* (yoki tashviqot), virtual – *masofaviy aloqa*, yuzer (user) – *ulanuvchi* (foydalanuvchi), fast-food – *bir zumda*, akkaunt – *ijtimoiy sahifa*, keshbek – *qaytim*, kofe breyk – *totli choy*, loqatsiya – *qo‘nim*, hayl – *shovshuv*, turniket – *kirish joyi*, duxovka – *bug‘tandir*, link – *havola*, heshteg – *yo‘lchi* (yerchi), chellenj (challenge) – *chaqiruv* (chorlov), parol – *ochqich so‘z* (yoki o‘ron), feyk – *yolg‘on* singari.

Elchilik, albatta, bunday yondashuv maqbul yechim emas, deguvchilar ham topiladi. O‘z davrida tilmizda yot so‘zlar bilan ilmiy istilohlarning turkchalari yo‘qdir degan fikrga Fitrat shunday javob aytadi: *yot so‘zlar bilan ilmiy istilohlarning turkchalarini qidirsak, toparmiz, topa olmag‘anlarimizni turkcha buyrug‘ina yozdira olarmiz. Siz tilimizdag‘i yot so‘zlar, ilmiy istilohlarni*

o‘zgartmak teyishlig‘ini qabul eting, unlarning turkchalari so‘ngra topilar. Yo‘q, siz bu yo‘lda tirishmasangiz, amringiz boshqa yo‘l ekan. Buni men bajaraman! Mening tushuncham shudir: turk ulusining ilmiy, ijtimoiy ko‘b dardlari, ko‘b yuksak o‘rinlari bordir. Shul dardlarni bilmamak, shul yuksak turum (o‘rin)larni to‘ldirmoq qamug‘ (barcha)larimizga teyishdir[Fitrat, 2006: 130]. Mazkur mulohazaning isboti o‘laroq, Fitrat domla birinchilardan bo‘lib o‘zlashma istilohlar o‘rnida azaldan qo‘llanib kelinayotgan o‘zbekcha so‘zlarni qo‘llay boshladi: dalil – *tonuq*, dehqon – *ekinchi*, gunoh – *yoziq*, mehmon – *qo‘naq*, hammol – *yukchi*, qalam – *yozg‘uch*, namuna – *o‘rnak*, foyda – *asig‘*, arzon – *ujuz*, shaxobcha – *qo‘l*, soya – *ko‘laga*, baxil, xassiz – *kishiliksiz*, daraxt – *og‘och*, qonuniyatlar – *ingichlar* va boshqalar.

Eng asosiysi, tavsiya etilayotgan yoki muomalaga kiritilayotgan so‘zlar nafaqat mutaxassislar, ziyolilar, shu bilan birga, keng jamoatchilik tomonidan e‘tirof qilinishi darkor. Shundagina ko‘zlangan maqsadga erishiladi. Aks holda istiqloqlarning dastlabki yillaridagi holat yuz berishi mumkin. Ya‘ni o‘sha paytlarda *aeroport* so‘zi o‘rnida *qo‘nalg‘a*, *tayyoragoh*, *bandargoh* terminlari ishlatila boshlandi, institut atamasi *oliygoh*, *ilmgoh*, *bilimgoh* so‘zlari bilan almashtirildi, *jurnal* so‘zi o‘rnida *oynama*, *majalla*, *jarida*, *oybitik* so‘zlarini ishlatish taqdim etildi, *chetpul* (valyuta), *pultopar* (biznes), *hujjatasrov* (arxiv), *nusxakash* (notarius), *naqliyot* (transport), *malakasinov* (attestatsiya) singari terminlar ham yaratildi, amaliyotda qo‘llash uchun tavsiya qilindi, lekin yangi tushunchalarning hammasi ham tildan joy olmadi, jamoatchilik tomonidan qo‘llab-quvvatlanmadi.

Og‘riqli nuqtalarimizdan yana biri shundaki, hozirgi jarayonda adabiy til bilan shevalarimiz o‘rtasidagi tafovutlar, xususan, arxaik, tarixiy va etnografik tarixiy so‘zlar, dialektizmlarning kamayib borishi kuzatilmoqda. Bugungi keksalarimiz bilgan va qo‘llayotgan so‘zlar, terminlar hamda iboralarni ularning nevaralari bilmasligi, ishlatmasligi mumkin. Qolaversa, badiiy adabiyotlar, matbuotda qo‘llangan dialektizmlarning aksariyati adabiy tilda mustahkam o‘rnashib qolmaydi. Davr o‘tishi bilan ularning ko‘pchiligi adabiy tilda turg‘unlashsa, ba‘zilari eskirgan, tarixiy so‘zlar qatoriga o‘tadi yoki shevalarning o‘zida ishlatiladigan bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham og‘zaki va yozma nutqimizda adabiy tilni boyitadigan sheva so‘zlariga ko‘proq murojaat qilishimiz, ularni qo‘llanish doirasini kengaytirishimiz kerak. Masalan, 20-asr boshlarida *kupe* so‘zi o‘rnida *bo‘lma*, *avans* so‘zi o‘rnida *bo‘nak*, *mardikor* o‘rnida *kunlukchi*, *samovar* so‘zi o‘rnida *o‘zi qaynar* atamasi qo‘llangan yoki bo‘lmasa, professor B.Qosimov “inersiya” so‘zi o‘rnida “saldam”ni ishlatgan edi.

Ta‘kidlash kerakki, ma‘lum davrda shevada faol ifodalangan leksemalarning ayrimlari keyinchalik passivlashishi, so‘ngra davr talabi bilan yana qayta tiklanib, shevada ham, adabiy tilda ham faol qo‘llanadigan so‘zlar sirasiga kirishi mumkin. 20-asr boshlarida o‘zlashgan *pudrat*, *firma*, *mulkdor*, *kredit* so‘zlari 50-60-yillarga kelib eskirgan so‘zga aylangan. Vaqt o‘tishi bilan mustaqillik yillarida ular faol so‘z sifatida qo‘llana boshladi.

Mutaxassislar va keng jamoatchilikka yaxshi ayonki, yaqinda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi majlisining

62-son bayoni qabul qilindi. Ushbu bayonga ko‘ra, o‘zbek tilida qo‘llanilib kelayotgan 40 ta xorijiy atama o‘zbekcha muqobillariga almashtirildi. Masalan:

1. **Айсберг** – Muztog‘ – Музтоғ
2. **Внедорожник** – Yo‘ltanlamas – Йўлтанламас
3. **Доставка** – Yetkazish – Етказиш
4. **Карвинг** – O‘ymabezak – Ўймабезак
5. **Коридор** – Yo‘lak – Йўлак
6. **Котлован** – Xandaq – Хандақ
7. **Лебёдка** – Chig‘ir – Чигир
8. **Лидер** – Yo‘lboshchi, yetakchi – Йўлбошчи, етакчи
9. **Навигатор** – Yo‘llagich – Йўллагич
10. **Пароль** – O‘ron – Ўрон

11. **Наждак** – Qumqog‘oz – Қумқоғоз va hokazo. Bu yaxshi, albatta. Uni qo‘llab quvvatlash lozim, biroq atamalarning muqobillarini tanlashda ularning tarixiy ildizlariga e‘tibor qaratish zarur. Aks holda, *najdak* singari asli turkiy, o‘zbekcha so‘zlar ham ular qatoridan joy olib qolishi mumkin. “Devonu lug‘otit turk” asarida bu so‘zning **nijdag‘** shaklini uchratamiz. U “qayraq tosh” ma’nosini bergan [Qoshg‘ariy, 2006: 432].

Uzun so‘zning qisqasi, tilni saqlab qolish xalq madaniyati, an‘analari, urf-odatlarining umrboqiyiligini anglatadi. Chunki til xalqni birlashtiradi, tarbiyalashdi, o‘qitadi, taraqqiyot va kelajak sari yo‘naltiradi. Shunday ekan, “Devonu lug‘otit turk”da ulug‘langan, “Muhokamatul lug‘atayn”da sharaflangan ona tilimizning mahalliy va xalqaro miqyosdagi obro‘cini yuksaltirish, uni milliy va umumbashariy tushunchalar asosida rivojlangan tillar qatoriga qo‘shish uchun har birimiz unga hurmat bilan yondashishimiz, Abdulla Avloniy aytmoqchi, “hifzi lison”ni hayotiy shiorimizga aylantirmog‘imiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I. – Тошкент: ФАН, 1960.
2. Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент: Фан. 2000.
3. Фитрат. Танланган асарлар. Ж. IV. -Тошкент: Маънавият, 2006.
4. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. К.1. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017.

NEZRALI’NIN ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜNÜN YANLIŞLARI
ÜZERİNE II
ON THE MISTAKES OF NEZRALI’S CHAGATAI TURKISH
DICTIONARY II

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/GRLS2623

Farhad Rahimi

*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO ‘TAU’ professori,
filologiya fanlari doktori*

Öz. ‘Alî Şîr Nevâyî’nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. Yüzyılda İran sahasında Safevi padişahı Şâh Şâfi Sâmi Mîrzâ’nın buyruğuyla yazılan Neẓr-‘Alî’nin Çağatay Türkçesi - Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 725 olan bu eser, Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye’de ve 2024 yılında İran’da yayımlanmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevâyî’nin eserlerinden, özellikle de Ğarâybü’s-Şîğar ve Fevâйдü’l-Kiber adlı eserinden seçilmiştir. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî tarafından yazılan Senglaḥ sözlüğüne kaynaklık etmiştir. İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve Abuşka’dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür. Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi- Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran - Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum - Gülpaygani Ktp. No. 20/148 - 4028/1 nüshası. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Horasan, Hindistan veya Türkistan’da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu’nun deyimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Neẓr-‘Alî’nin Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı bu türlü yanlışları belirlemek olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Nevayî, Çağatay Türkçesi, Sözlük Bilimi, Çağatay Türkçesi Sözlükleri, İran, Safeviler, Nezrali, 17. Yüzyıl.

Annotation. Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of ‘Alî Şîr Nevâyî. One of these is Neẓr-‘Alî’s Chagatai Turkish - Persian dictionary, which was written in the 17th century in Iran by the order of the Safavid sultan Shah Şâfi Sâmi Mîrzâ. This work, with the total number of entries being 725, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2022 and in Iran in 2024. The entries in the work are generally selected from the field of Chagatai Turkish. Most of the examples are chosen from Nevâyî’s works, especially Ğarâybü’s-Şîğar and Fevâйдü’l-Kiber. Written between 1629 and 1642, this work served as a source for the Senglaḥ dictionary written by Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî. It is extremely important as the first Chagatai Turkish-

Persian dictionary known in Iran. It is most likely the first Chagatai Turkish - Persian dictionary and the second dictionary of Chagatai Turkish after Abuşka. Three copies of this dictionary, understood to have been written using the Abusha dictionary, have been identified: Tehran University - Merkez Library No. 4354/3, Tehran - Meclis Library No. 9176 (Sebt No. 85417) and Kum - Gülpaygani Library No. 20/148 - 4028/1. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, Khorasan, India or Turkestan and have great value for the history of the development of the Turkish language, have formed a school of lexicography. These dictionaries, in Caferoğlu's words, unfortunately are not free from errors. There are such errors in Neẓr-‘Alī Dictionary, as in all written dictionaries. The aim of this study was to identify such errors.

Keywords: Nevayî, Chagatai Turkish, Lexicography, Chagatai Turkish Dictionaries, Iran, Safavids, Neẓrali, 17th century.

1. İran’da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevāyî’nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan, Horasan veya Türkistan’da yazılan ve Türk dilinin gelişme tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Caferoğlu’na göre bu ekolün özellikleri şunlardır:

I. Her sözün kendi öz anlamı dışında, çeşitli Çağatay Türkçesi şairlerindeki çalarlarını ve anlamlarını belirtmek için karşılaştırmalı yöneme başvurulmuştur. Estetik bakımdan ise Çağatay Türkçesi sözlüklerinin en ağır basan noktası, Nevāyî’nin şiir ve sözlük dehasını belirtmek olmuştur.

II. Arapça ve Farsça sözcüklere yer verilmemiştir. Ancak Arap filoloji geleneği tamamıyla ortadan kalkmamıştır.

III. Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden gereğince örnekler alınmış veya anlam değerlendirilmesi yapılmıştır.

IV. Bu sözlükler ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır (Caferoğlu 1984, 220-224).

Nevāyî’nin ölümünden sonra İran’da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevāyî’nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neẓr-‘Alī’nin sözlüğü, *Miftāgu’l-Luğat*, *Bedāyi’ü’l-Luğat* ve ‘Abdu’l-Cemil Naşirî’nin *Kitāb-ı Türki’si* gibi sözlüklerin varlığı İran’da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Miftāgu’l-Luğat, 1642’de İran’da Ferāğî mahlaslı Muğammed bin Ziyā’u’d-din Gūseynî tarafından Safevi şahı Şafî bin Şafî’nin (hük. 1629-1642) adına

yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyî’nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şîgar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevāyî’nin kullanılan başka eserleri şunlardır: *Fevāyidü’l-Kiber*, *Nevādirü’ş-Şebāb*, *Bedāyi’ü’l-Vasaş*, *Ġayretü’l-Ebrār*, *Leyli ve Mecnūn*, *Sedd-i Sikenderi*, *Mecālisü’n-Nefāyis* (Mîrzā Ġacî SoĠdı) ve *Nesāyimü’l-MaĠabbe* (Edib Ağmed). Luşfî (*Dîvan*), Mevlānā Sākî (*Gül ü Nevruz*), Ġaydar Têlbe (*MaĠzen-i Esrār*), Bābür Mîrzā (*Dîvān*) gibi diğer Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nāşîru’d-dîn RabĠuzî’nin *Ġîşāsu’l-Enbiyā*’sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzûlî (*Dîvan*, *Beng ü Bāde*), Nesîmî, Şeyhî (*Ġusrev ü Şîrîn*) ve Sulşān Ġuseyn Mîrzā gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mîrzā Mehdî Ġan Esterābādî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720’dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye’de ve 2024 yılında İran’da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2021. *FeraĠi’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügat-i FeraĠi*, Tebriz: Ahter.

Bedāyi’ü’l-LuĠat, Safevilerin son hükümdarı Şāh Sulşān Ġuseyn (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla ‘Alî Şîr Nevāyî’nin eserlerinden yararlanmak üzere İmānî mahlaslı Şālî’ Herevî tarafından yazılmıştır. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglah* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018: 30).

‘Abdu’l-Cemîl Naşîrî’nin *Kitāb-ı Türki’si* II. Şāh Şafî yani Şāh Süleymān’ın (hük. 1666-1694) münşisi olan MuĠammed Rızā e’n-Naşîrî e’s-Şūsî’nin oğlu ‘Abdu’l-Cemîl bin MuĠammed Rızā e’n-Naşîrî e’s-Şūsî tarafından yazılan, DoĠu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Cağatayî, Rumî, Kızılbaşî, Rusî-İdil-Ural Türkçesi) ve MoĠolcanın (ĠalmaĠî) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nûr MuĠammed BêĠ Ġacar Nevāyî Ġan’ın *Nîşāb’ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018: 31).

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şāh’ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzā Mehdî Ġan tarafından yazılan *Senglah* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglah*, Mîrzā MuĠammed Mehdî Ġan bin MuĠammed Naşîr-i Esterābādî tarafından H.

1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mírzā Mehdí Ĥan *Dürre-yi Nādirí*, *Tārīh-i Cihān-güṣā-yi Nādirí* (*Tārīh-i Nādirí*) ve diplomatik yazıları içeren *Münşe’āt* (*Risāle-yi Bedí’i*) gibi eserlerin de yazarıdır. Mírzā Mehdí Ĥan’ın Nedr-‘Alí, Ferāgí, İmaní Tālí’ Herevî, Mír_zā ‘Abdu’l-Celíl Naşírî gibi Çağatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebānî’ü’l-Luğa adlı ilk bölümü Çağatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevāyî’nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevāyî’nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Mağbūbu’l-Ḳulūb’unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser *Tārīh-i Vaşşāf*, *Ḡabībū’s-Siyer*, *Žafer-nāme-yi Şerefü’d-dín ‘Alí Yezdî*, *Oğuz-nāme* (*Şecere-yi Terākime*) gibi eserlerden; *Abuşka*, *Bedāyi’ü’l-Luğat*, *Naşírî*, *Ferāgí*, *Nežr-‘Alí*, *Burhān-ı Ḳāşî*, *Mü’eyyedü’l-Fuṣalā* ve *Ferheng-i Cihāngirî* gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018: 32-33).

İran’da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Ĥulāṣa-yi ‘Abbāsî*, *Eş-Şamğa-yi Nāşírî* ve *Fetğ-‘Alí Ḳacar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Ĥulāṣa-yi ‘Abbāsî*, Fetğ-‘Alí Şāh’ın (hük. 1797-1834) oğlu ‘Abbās Mírzā’ya (öl. 1833), *Eş-Şamğa-yi Nāşírî* ve *Fetğ-‘Alí Ḳacar* sözlüğü ise Nevāyî eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāşiruddín Şāh’a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir [Rahimi, 2018: 62-63].

Fetğ-‘Alí Ḳacar sözlüğü, Fetğ-‘Alí bin Kelb-‘Alí bin Mürşid Ḳulı bin Fetğ-‘Alí Ḳacar-ı Ḳazvínî Sapanlu tarafından Nāşiruddín Şāh adına üç yılda yazılıp 1861’de İran’da tamamlanan *Luğat-ı Etrākiyye* adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran’da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşka*, *Bedāyi’ü’l-Luğat*, *Naşírî*, *Senglah*, *Ĥulāṣa-yi ‘Abbāsî*, *Ferheng-i Vaşşāf*, *Burhān-ı Ḳāşî* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

2. Nežr-‘Alí Sözlüğü

Nežr-‘Alí’nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Şafí Sām Mírzā’nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşka*’dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp.

No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gülpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725’tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyî’nin eserlerinden, özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şîğar* ve *Fevāyidü’l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485’tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye’de ve 2024 yılında İran’da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*. Tebriz: Ahter.

3. Neẓr-‘Alî Sözlüğünün Yanlışları

Nevāyî’nin eserlerinin anlaşılması için yazılan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu sözlükler, Caferoğlu’nun deyiimi ile, ne yazık ki yanlışlıktan uzak kalmamışlardır. Bu eksiklikler özellikle de sözcüklerin anlam değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır. İşte bütün yazılan bu sözlüklerde olduğu gibi Feraġi Sözlüğünde de bu tür yanlışlıklar bulunmaktadır.

• Maddeler veya anlamlandırmalarda olan yanlışlar:

→ **Dergey** (دیرکای) “diyeyim” (بکویم). AŞ kaynaklı biçim olmalıdır. AŞ-Yazma: دیکای (/g/ ile) “diyeyim” (117b-118a).

Doğrusu: **Dêge-mên** (دیکامین)// AŞ-Yazma: دیکای مین “diyeyim” (118b)// SG-Yazma: دیکای بیز “diyelim” (874).

Dêgey (دیکای) “diye, söyleye” (بکويد)// AŞ-Yazma: دیکای (/g/ ile) “diye, söyleye” (117b)// SG-Yazma: دیکای “diye, söyleye” (875).

[‘Ubeyd Ĥan’dan:]

Nê maija ġam-ĥ-ĥ-āreî kim aija ġālınmı dēgey

Nê ġamım bar nê sözüm aytur kişim bar allıda⁶

(نی منکا غم خواره کیم انکا حالیمنی دیکای)

(نی غمیم بار نی سوزوم ایتور کیشیم بار الیدا)

Dêrge (دیرکا) “demek [için]” (کفتن)// AŞ-Yazma: دیرکا (/g/ ile) “demek için” (117b)// SG-Yazma: دیماک “demek” (872)// DLT-Yazma: تیماک “demek” (554)// CC2: Dê- “demek” (690)// Hak.Tr1: Tî- “demek” (497)// Tuv.Tr2: De-/ Di- “demek” (135)// Alt.Tr (79), Kzk.Tr (123), Krgz.Tr (300), Mlk.Tr (182), Özb.Tr1 (20): De- “demek”// Tatar.Tr: Di-/ Ti- “demek” (73/ 280)// YUyg.Tr: Dêmek “demek” (100)// Trkm.Tr1: Diy- “demek” (165).

[*Ġarāyibü’ş-Şîğar*’dan:]

Rāz-ı ‘aşkıij dêrge peykānij êrür köijlümge til

Lāl til birle kılur êrmiş tekellüm ehl-i rāz⁷

(راز عشقینک دیرکا پیکانینک ایرور کونکولومکا تیل)

⁶ Bk. AŞ-Yazma (118a).

⁷ Bk. AŞ-Yazma (117b), GS (182, 222/ 4), GS-Özb (G.213/ 4), Külliyyat-Yazma2 (65), Külliyyat-Yazma-TB (51), Divan-Yazma (208).

لال تیل بیرلا قیلور ایرمیش تکلم اهل راز)

→ **Sëvğı** (سیوغي) “muştuluk” (مژدکانی).

Doğrusu: **Sëvinçi** (سیوینچی) // AŞ-Yazma: “muştuluk” (131b) // SG-Yazma: “müjde, muştu”; سیوینچی “müjdelik, muştuluk” (1004) // Külliyyat-Yazma2: سیوینچی (317); Külliyyat-Yazma-TB (301), Divan-Yazma (169): سیوینچی // Kzk.Tr: Süyinşi “müjde, muştuluk” (496) // Krgz.Tr: Süyünçü “müjde, muştuluk” (675) // Mlk.Tr: Süyümçü “müjde” (360) // Tatar.Tr: Söyənëç “sevinilecek haber” (242) // Özb.Tr1: Süyünçi “müjde” (79) // YUyg.Tr: Süyünçe “müjde” (370) // Trkm.Tr1: Söyünçi “müjde” (587).

[*Bedāyi ‘ü’l-Vasaš’tan:*]

Veh nê kün bolğay ki ol ġāyib seferdin keldi dëp

İsteben mëndin sëvinçi yêtse her yandın ħaber⁸

(وه نی کون بولغای که اول غایب سفر دین کیلدی دیب

ایستابان میندین سیوینچی بیتسا هر یاندین خبر)

→ **Sungıl** (سونکیل) “uzat!, sun!” (بنه).

Doğrusu: **Sungıl** (سونغیل) // AŞ-Yazma: “sununca”; سونماک “sunmak” (135b) // SG-Yazma: “sünmek, uzamak; uzanmak; uzatmak” (954); سونغیل “sün!, uza!; uzan!; uzat!” (955) // DLT-Yazma: “sunmak” (278) // CC1 (172), Hak.Tr1 (456), Tuv.Tr2 (255), Alt.Tr (158), Krgz.Tr (668), YUyg.Tr (366): Sun- “uzatmak, sunmak” // Kzk.Tr: Usın- “sunmak, vermek” (589) // Bşk.Tr: Hon- “uzatmak” (210) // Trkm.Tr1: Süy- “çekip uzatmak, sündürmek”; Süyn- “çekilip uzanmak; uzanmak” (594) // Moğ-Les: Sun-/ Sung-/ Sunu-/ Suna- “sünmek, uzamak”; Sunuga-/ Sungga-/ Sunga-/ Sunā- “sündürmek, uzatmak” (1142/ 1143).

[*Fevāyidü ‘l-Kiber’dan:*]

Nevāyî olça kaçādın këlür boyun sungıl

Kim ol ki baş çekiben soijra geçgesini kaçıp⁹

(نوايی اولجه قصادین کیلور بویون سونغیل

کیم اولکه باش چیکیان سونکرا کیجکاسینی قاشیب)

→ **Sağınma** (ساغینما)¹⁰ “ekme!; sanma!, zannetme!” (مکار و مپندار). AŞ’de verilen “aijma! (آکمه)” anlamı, burada “ekme!” gibi algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: “anma!; sanma!, zannetme!” // AŞ-Yazma: Sağınma (ساغینما) “anma!; sanma!” (123a) // SG-Yazma: Sağınma (ساغینما) “sanma!, zannetme!; sakınma!; anma!, hatırlama!” (892).

→ **Sağın** (ساغین) “ekmek; aşk, sarhoşluk ve hastalık durumunda kullanılır” (کاشت و در حالت عشق و مستی و بیماری استعمال میشود). AŞ’de verilen “aijmak (آکمق)” anlamı, burada “ekmek” gibi algılanmış olmalıdır.

⁸ ki| Yazmalar: kim (کیم) // mëndin sëvinçi| Yazmalar: bir yan sëvğı (بیر یان سیوغي) // her| Yazmalar: bir (بیر). Bk. AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (1004), BV (128, 162/ 5), BV-Özb (G.162/ 5), Külliyyat-Yazma2 (317), Külliyyat-Yazma-TB (301), Divan-Yazma (169).

⁹ sungıl| Yazmalar: sungıl (سونکیل) // çekiben| Yazmalar: çekiben (چکریان). Bk. AŞ-Yazma (161b), SG-Yazma (1218), FK (64, 64/ 7), FK-Özb (G.60/ 7), Külliyyat-Yazma2 (427), Divan-Yazma (74).

¹⁰ Bk. **Sağınğaç** // Yazmalar: “ekme!; sanma!, zannetme!” (مکار و مپندار). AŞ’de verilen “aijma! (آکمه)” anlamı, burada “ekme!” gibi algılanmış olmalıdır. AŞ-Yazma: Sağınma (ساغینما) “anma!; sanma!” (123a) // SG-Yazma: Sağınma (ساغینما) “sanma!, zannetme!; sakınma!; anma!, hatırlama!” (892).

Doğrusu: “anmak; sarhoşluk aşkı, delilik veya hastalık durumunda kullanılır”// AŞ-Yazma: Sağın (ساغین) “anmak; sarhoşluk aşkı ve hastalık durumunda kullanılır” (123a-123b)// SG-Yazma: Sağın (ساغین) “aşk, sarhoşluk, delilik veya hastalık mukabelesinde kullanılır; san!, zannet!; sakın!; an!, hatırla!” (895)// AŞ-Yazma (123b), MU (174), MU-Özb (5), MU-Yazma (T776b/ 20), Külliyyat-Yazma2 (571): Sağın (ساغین) “yâd et!, sarhoşluk aşkı, delilik veya hastalık mukabelesinde kullanılır”.

Sağınğaç (ساغینغاج) “sanınca, zannedince” (مییندارد)// AŞ-Yazma: Sağınmak (ساغینماق) “sanmak, zannetmek; anmak” (123a)// SG-Yazma: Sağınmak (ساغینماق) “sanmak, zannetmek; sakınmak; anmak, hatırlamak” (891); Sağınmak (ساقینماق) “(Rum T.) sakınmak” (895)// DLT-Yazma: Sağınmak (سغینماق) “sanmak, zannetmek” (343-344); Sağınmak (سقیماق) “hayal etmek” (562); Sağınmak (سقیماق) “sakınmak; düşünmek; zannetmek” (344/ 350/ 471)// CC2: Sağın- “düşünmek, hatırlamak; sanmak, zannetmek” (802-803)// Hak.Tr1: Sağın- “düşünmek; merak etmek, endişelenmek; özen göstermek; özlemek” (402)// Tuv.Tr2: Sağın- “düşünmek, hatırlamak, anımsamak” (241)// Alt.Tr: Sakı- “beklemek; korumak” (148)// Kzk.Tr (458), Krgz.Tr (629): Sağın- “özlemek”// Mlk.Tr: Sağın- “anmak, hatırlamak, düşünmek” (325)// Tatar.Tr: Sağın- “iyilikle hatırlamak, özlemle yâd etmek, hasret çekmek” (226)// Özb.Tr2: Sağın- “özlemek” (435)// YUyg.Tr: Sağınmak “özlemek” (349)// Trkm.Tr1: Sağın- “düşünmek, duraksamak, tereddüt etmek, beklemek” (552); Sakın- “düşüne düşünme konuşmak, duraksaya duraksaya konuşmak” (554)// Moğ-Les: Saki-/ Sahi- “korumak, bakmak; uymak, riayet etmek” (1029).

[Fevāyidü'l-Kiber'den:]

Nāleni her neçe kim êldin nihān èyler köijül

Sèni sağınğaç yana bî-âhod figān èyler köijül¹¹

نالە نی هر نیجه کیم ایلدین نهان ایلار کونکل

سینی ساغینغاج ینه بیخود فغان ایلار کونکل

→ **Sorgat** (سورغات) “armağan, hediye, lütuf, ihsan, bağış” (پیشکش و ارمغان و انعام).

Doğrusu: **Savğat/ Sovğat** (سوغات)// AŞ-Yazma: Savğat/ Sovğat/ Sovqat (سوغات-سوغات-سوغات) “armağan, hediye, lütuf, ihsan, bağış, mükâfat olarak verilen hilat” (126a/ 133b/ 134a)// SG-Yazma: Savğat (سوغات) “armağan, hediye” (913)// AŞ-Yazma (126a), SG-Yazma (913), SS (115, 1051), SS-Özb (XIII), Külliyyat-Yazma1 (720), Külliyyat-Yazma-TB (708), Hamse-Taşbasma (292): سوغات// AŞ-Yazma (134a), MN (42, 64), MN-Özb (Meclis.2), Külliyyat-Yazma2 (627), Külliyyat-Yazma-TB (1108): سوغات// Kzk.Tr: Savğa “ganimetten verilen pay”; Savqat “armağan, hediye” (472)// Krgz.Tr: Sooğa/ Sooğat “hediye” (660)// Mlk.Tr: Savga “armağan, hediye; mükâfat, ödül; prim” (334)// Bşk.Tr: Savğa “avdan getirilen hediye” (502)// Özb.Tr2: Sāvğä “hediye”; Sāvğät “hediyeler” (435)// YUyg.Tr: Savğa/ Soğa/ Soğat “armağan, hediye” (342/ 357)// Trkm.Tr1: Sovgat

¹¹ êldin| M, G: andın (اندین)// Sèni sağınğaç| Yazmalar: Sèn sağınğaç kim (سن ساغینغاج کیم). Bk. AŞ-Yazma (123a), SG-Yazma (893), FK (372, 397/ 1), FK-Özb (G.381/ 1), Külliyyat-Yazma2 (482), Divan-Yazma (355).

“armağan, hediye” (584)// Moğ-Les: Sauga/ Saugad/ Sauha “armağan, hediye” (1052).

→ **Sıqadı** (سیقادی) “içti” (آشامید).

Doğrusu: **Sıpqardı** (سیپقاردی) “bir dikişte içti, hepsini birden içti, başına dikti, sömürüp içti”// AŞ-Yazma: Sıpqardı (سیپقاردی) “sömürüp içmek” (127b)// SG-Yazma: Sıbqarmaq (سیبقرماق) “bir dikişte içmek” (967)// MU (170), MU-Özb (2), MU-Yazma (T775b/ 25), Külliyyat-Yazma2 (569): Sıpqarmaq (سیپقرماق)// Mlk.Tr: Sıphar- “süpürmek; bitirmek, tüketmek” (343)// Özb.Tr4: Sipqir- “bir dikişte içmek” (II/ 54)// Azb.Tr-D: Sıfqar-/ Sıvxar- “tamamıyla dökmek veya boşaltmak” (488/ 491)// Derleme: Sıvkırmak/ Sıykırmak “sıvı dolu kabı sonuna dek dökmek, boşaltmak”// Moğ-Les: Sibhar-/ Şavhra- “boşaltmak; son damlasına kadar akıtmak; sıkıp suyunu çıkarmak” (1080).

[Fevāyidü ‘l-Kiber’den:]

Kimge devrān bir ayağ mey bērdi kim boldı hālāš

Soijra anıj yüz kadeğ bī-dādı zehrin sıpqarıp¹²

(کیمکا دوران بیر ایاغ می بیردی کیم بولدی خلاص

سونکرا انینک یوز قدح بیدادی زهرین سیپقاریب)

→ **Sıqtadı** (سیقتادی) “ağlattı” (بکریه انداخت).

Doğrusu: **Sıqtattı** (سیقتاتتی)// AŞ-Yazma: Sıqtattı (سیقتاتتی) “ziyade ağlattı” (129b)// SG-Yazma: Sıqtatmaq (سیقتاتماق) “şiddetli bir biçimde ağlatmak” (986)// MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 15), Külliyyat-Yazma2 (569): Sıqtamaq (سیقتاماق) “şiddetli bir biçimde ağlamak”// DLT-Yazma: Sıhtatmaq/ Sıgdadmaq/ Sıgtatmaq (سیختتماق-سیغدتتماق-سیغتتتماق) “ağlatmak” (428)// Hak.Tr1: Sıhta- “ağlamak” (422)// Alt.Tr (153), Kzk.Tr (501), Krgz.Tr (649): Sıkta- “acı acı ağlamak”// Tatar.Tr: Sıkta-/ Sıkra- “sızlanmak, inlemek” (234)// Özb.Tr2: Sirqirä- “sızlamak” (430)// YUyg.Tr: Sıqırmaq “sızlamak” (352)// Trkm.Tr1: Sırkırä- “sızlamak, ağrımak” (578)// Moğ-Les: Şarkira-/ Şarhira-/ Sirkira-/ Sirkire-/ Şirhire- “sızlamak, acı duymak” (1165/ 1113).

[Nevādirü ‘ş-Şebāb’den:]

Her zamān kirse buzuğ köijlüm ara yār u diyār

‘Ālem ehlin sıqtatur-mēn āh u efgāndın dağı¹³

(هر زمان کیرسا بوزوغ کونکلوم ارا یار و دیار

عالم اهلین سیقتاتورمین آه و افغاندین داغی)

→ **Sıınkramak** (kef’ler /k/ ile) “için için ağlamak, dertten gizli ve yavaş ağlamak” (از روی درد آهسته کریه کردن).

Doğrusu: **Siijremek** (سینکراماک)// AŞ-Yazma (130a), SG-Yazma (999): سینکراماک (ilk kef /g/ ile) “dertle gizli ve yavaş ağlamak”// MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 13), Külliyyat-Yazma2 (569): سینکراماک “dert ile gizli ve yavaş ağlamak”// Derleme: Sinlemek/ Sinilemek/ Siijilemek “hafif sesle inleyerek ağlamak”.

¹² sıpqarıp| Yazmalar: sıqarıp (سیقاریب). Bk. FK (58, 58/ 6), FK-Özb (G.54/ 6), Külliyyat-Yazma2 (425), Divan-Yazma (68).

¹³ Bk. AŞ-Yazma (129b), SG-Yazma (986), NŞ (601, 604/ 4), NŞ-Özb (G.603/ 4), Külliyyat-Yazma2 (268), Külliyyat-Yazma-TB (251), Divan-Yazma (552).

[*Muğākemetü’l-Luğateyn*’den:]

İstesem devr ehlidin ‘aşkıjnı pinhān eylemek

Kêçeler geh êjremekdür ‘âdetim geh siijremek¹⁴

(ایستاسام دور اهلیدین عشقینکنی پنهان ایلاماک)

کیجه لار که اینکر امارک دور عادتیم که سینکر امارک)

→ **Sordikler** (سوردیک لار) “soru sordular” (پرسیدند).

Doğrusu: “soru sorsunlar”// AŞ-Yazma: سۇرغاچ “sorunca” (132b); سۇردیک لار (/g/ ile) “sorsunlar” (132a)// SG-Yazma: سۇرماق “soru sormak” (925); سۇردیک “sorsun” (928); SG-Yazma: سۇراماق “sorup soruşturmak, ardını aramak, inceden inceye araştırmak” (931)// DLT-Yazma: سۇرماق “sormak; aramak” (524)// CC1: Sor- “sormak” (169)// Hak.Tr1: Sur- “sormak; rica etmek, istemek” (456)// Tuv.Tr2: Sura- “aramak, soruşturmak” (255)// Alt.Tr (159), Kzk.Tr (494), Krgz.Tr (668): Sura- “sormak; rica etmek, istemek”// Mlk.Tr: Sor-/ Soru-/ Sura- “sormak” (351/ 356)// Tatar.Tr: Sora- “sormak; rica etmek, istemek, talep etmek; gerektirmek” (240)// Özb.Tr1: Sorä- “sormak” (80)// YUyg.Tr: Sormağ/ Sorimağ/ Sorumağ “sormak; istemek” (359)// Trkm.Tr1: Sora- “sormak; istemek” (583)// Moğ-Les: Sori- “sınamak, denemek, sormak, yoklamak, soruşturmak, sorup araştırmak” (1130); Sur-/ Sura- “sormak, soruşturmak” (1143).

[*Nevādirü’ş-Şebāb*’dan:]

Şām-ı hicrānım vişāl ehliğa bî-ğad kışkadur

Anı sordikler Nevāyî dide-yi bî-ĥ’ābıdın¹⁵

(شام هجرانیم وصال اهلایغه بیحد قیسقه دور)

انی سوردیک لار نوایی دیدہ بی خواہیدین)

→ **Sürmek** (سورماک) “içmek” (آشامیدن). Örnekte doğru verilmiştir.

Doğrusu: **Sümürmek** (سومورماک) “bir dikişte içmek, hepsini birden içmek, başına dikmek, sömürüp içmek”// SG-Yazma: شیمماک “emmek” (1010); سومورماک “emerek içmek” (953)// DLT-Yazma: سیمرماک-سۇرماک “içine çekmek” (311)// CC2: Sim- “kafaya dikip içmek, yutmak” (815)// Hak.Tr1: Sig- “emmek, içine çekmek” (432)// Tuv.Tr2: Şiijgee- “sindirilmek” (265)// Alt.Tr: Şiije- “emmek” (163)// Kzk.Tr: Simir- “birden içmek, bir dikişte içmek” (508)// Krgz.Tr: Şimir- “nefes almadan içmek” (689)// Özb.Tr1: Şim- “emmek” (114); Simir- “süzerek içmek, sömürmek” (76)// YUyg.Tr: Sümürmek/ Sümermek “içine çekmek” (368)// Trkm.Tr1: Sümür- “bir kerede yiyip içip bitirmek” (592)// Derleme: Somur-/ Sumur-/ Sömür-/ Sümür- “yiyecek içeceğin hepsini birden yiyip bitirmek, silip süpürmek, sömürmek; dudaklarını yapıştırarak soluğu ile çekip içmek, emmek, sömürmek, somurmak”// Moğ-Les: Sime-/ Simi-/ Şime- “içine çekmek; emmek” (1100); Singge-/ Şinge- “sinmek, emilmek; sömürülmek, soğurulmak” (1103).

[*Ġarāyibü’ş-Şîğar*’dan:]

Bu faşl içre melāmet taşıdın sālīm birev qalğay

Ki çekkey mey sümürmekde yüzige cām qalğanın¹⁶

¹⁴ devr| Yazmalar, AŞ-Yazma: derd (درد). Bk. AŞ-Yazma (35a/ 130b), SG-Yazma (419/ 999), MU (171), MU-Özb (3), MU-Yazma (T776a/ 14), Külliyyat-Yazma2 (569).

¹⁵ kışka| Yazmalar, AŞ-Yazma: kışa (قیصه)// bî-ĥ’ābıdın| Yazmalar, AŞ-Yazma: giryānıdın (کریانیدین). Bk. AŞ-Yazma (132a), SG-Yazma (928), NŞ (459, 460/ 6), NŞ-Özb (G.459/ 6), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (422).

(بو فصل ایچرا ملالت تاشیدین سالم بیر او قالغای
که چیککای می سومورماکدا یوزیکا جام قالقانی)

→ **Soijği uyğu** (سونکغی اویغو) “son uyku, ölüm” (مردن که خواب آخرست).

Doğrusu: **Soijği uyku** (سونکغی اویکو) // AŞ-Yazma: “ölüm” (135b); “kinaye olarak: ölüm” (957); “uyuyup” (55b) // SG-Yazma: “uyumak” (313); “uyku” (323) // AŞ-Yazma (135b), NŞ (139, 139/ 4), NŞ-Özb (G.139/ 4), Külliyyat-Yazma2 (186), Külliyyat-Yazma-TB (170), Divan-Yazma (148): “sonkığı aویکو” // SG-Yazma (957), FK (407, 436/ 7), FK-Özb (G.414/ 7), Külliyyat-Yazma2 (488), Divan-Yazma (383): “sonkığı aویکو” // DLT-Yazma: “uyumak”; “uyku” (32/ 554) // CC2: Uyu- “uyumak”; Uyuhı “uyku” (866) // Hak.Tr1: Uzu- “uyumak”; Uygu/ Uyihu “uyku” (544) // Tuv.Tr2: Udu- “uyumak” (281); Uygu “uyku” (286) // Alt.Tr: Uyukta- “uyumak”; Uyku “uyku” (196) // Kzk.Tr: Uyıqta- “uyumak”; Uyqı “uyku” (583) // Krgz.Tr: Ukta- “uyumak” (781); Uyku “uyku” (790) // Mlk.Tr: Cukla- “uyumak” (159); Cuku “uyku” (159) // Tatar.Tr: Yoqla- “uyumak” (343); Yoqı “uyku” (342) // Özb.Tr2: Uxlä- “uyumak”; Uyqu “uyku” (470) // YUyg.Tr: Uxlimağ “uyumak” (435); Uyqu “uyku” (441) // Trkm.Tr1: Ukla- “uyumak” (645); Uki “uyku” (644).

AŞ-Yazma: “sonra, art”; “sonraki” (135b) // SG-Yazma: “sonra, art, arka; son”; “sonuncu” (957) // DLT-Yazma: “son; sonra; sonra gelen, arkadan gelen” (601) // CC2 (554), Hak.Tr1 (443), Tuv.Tr1 (94), Alt.Tr (156), Kzk.Tr (487), Krgz.Tr (659), Tatar.Tr (239), Özb.Tr1 (80), YUyg.Tr (359), Trkm.Tr1 (582): Soij “son; sonra” // CC2: Soiju/ Soiji “son” (554) // Tuv.Tr1: Soijgu “sonuncu” (94) // Kzk.Tr: Soijği “son, sonuncu” (487) // Krgz.Tr: Songku “son, sonuncu; sonra gelen” (659) // Tatar.Tr: Soijği “sonuncu” (240) // Özb.Tr1: Songgi “son; sonraki” (80) // Trkm.Tr1: Soijkı “son, sonuncu” (582).

→ **Sürer** (سورار) “sürü!, sürükle!” (یکش). Örnekte doğru verilmiştir.

Doğrusu: **Südre** (سودرا) // AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (923): “sürümek, sürüklemek” // Hak.Tr1: Söörte-/ Sörte-/ Sözü- “sürüklemek” (450/ 451) // Tuv.Tr2: Söört- “sürüklemek” (254) // Alt.Tr: Süürte- “sürüklemek” (161) // Kzk.Tr (496), Mlk.Tr (360), Trkm.Tr1 (594): Süyre- “sürümek, sürüklemek” // Krgz.Tr: Süyrö- “sürüklemek” (674) // Tatar.Tr: Söyre- “sürümek, sürüklemek” (243) // Özb.Tr2: Südrä- “sürüklemek, çekmek” (438) // YUyg.Tr: Sörimek “sürüklemek” (362).

[Fevāyidü 'l-Kiber'den:]

Südre ol yan èy Nevāyí özni mühlik za‘f ile

Şāyed ètkey rağm ol qātil bu ġālījı körüp¹⁷

(سودرا اول یان ای نوایی اوزنی مهلك ضعف ایله)

(شاید ایتکای رحم اول قاتل بو حالینکنی کوروب)

→ **Südetip** (سوداتیپ) “sürütüp, sürükletip” (کشانده).

¹⁶ ƙaġay| Yazmalar: ƙaġay| ƙekey| Yazmalar: ƙekey (چکای) // yūzige| Yazmalar: yūzide (یوزیده) // ƙaġanın| Yazmalar: ƙaġanın (قالغانین). Bk. SG-Yazma (953), GS (341, 454/ 6), GS-Özb (G.440/ 6), Külliyyat-Yazma2 (105), Külliyyat-Yazma-TB (91), Divan-Yazma (405).

¹⁷ Bk. AŞ-Yazma (131b), SG-Yazma (923), FK (57, 57/ 9), FK-Özb (G.53/ 9), Külliyyat-Yazma2 (425), Divan-Yazma (67).

Doğrusu: **Südretp** (سودراتيب) // SG-Yazma: سُودراتماک “sürütmek, sürükletmek” (924) // Hak.Tr1: Söziṛt- “sürükletmek” (451) // Kzk.Tr (496), Trkm.Tr1 (595): Süyret- “sürükletmek” // Krgz.Tr: Süyröt- “sürükletmek” (674) // YUyg.Tr: Söretmek “sürükletmek” (362).

[Fevāyidü’l-Kiber’dan:]

Deyr ara mēn mest ü nāzük-ḥūyidin ol muğ-beçe

[Bezmdin qavlar mēni geh südretp geh qoldatıp]¹⁸

(دير ارا مين مست و نازك خويي دين اول مغچه)

→ Şıpaḳ (شيباق) “yavşan otu; ev damının üzerini örtmek için sütunların üzerine dökülüp sıvanan çalı çırpı veya ince ağaç dalları” (درمنه يعنى يوشان و شاخها و) (خار و خاشاک که در هنگام پوشش خانه بر بالای ستونها ریزند و کل زند verilmiştir).

Doğrusu: **Şıbaḳ** (شيباق) // AŞ-Yazma: Şıbaḳ (/b/ ile) “ev damının saçağı; ağaç budağı; yavşan otu” (137a) // SG-Yazma: Şıbaḳ “yavşan otu; ev damının üzerini örtmek için kullanılan çalı çırpı veya ince ağaç dalları” (1007-1008) // Hak.Tr1: Sıba- “sıvamak” (418) // Alt.Tr: Şıbak “sıva” (162) // Kzk.Tr: Sılak “harç, sıva” (502) // Krgz.Tr: Şıbak “kır pelini; sıva” (684) // Özb.Tr2: Suvāq “sıva” (440) // YUyg.Tr: Sugaq/ Suvaḳ “sıva” (364/ 366); Şuvaḳ “pelin, akpelin” (382) // Trkm.Tr1: Suvag “saman ve topraktan oluşan sıva” (591) // Moğ-Les: Sibag/ Şavag “pelin otu”; Sibaga/ Şavā “gübre yığını, tezek yığını” (1075); Sibagadasu/ Şavādas “harç, samanla karıştırılmış hayvan gübresi veya çamur; sıva”; Sibagasu(n)/ Şavās “sıva işinde kullanılan içine saman veya ot karıştırılmış çamur veya kireç” (1076); Sibha/ Şavh “balçık, çamur; sıva” (1080).

[Leylî vü Mecnûn’dan:]

Örgemçi şıbaḳқа perde salıp

Ol perde içinde sāye alıp¹⁹

(اورکامجی شيباق قه پرده ساليب)

(اول پرده ايچيندا سايه اليب)

→ Ğacarçı/ Ğazırçı (غجرجى-غزيرجى) “kılavuz, yer gösterici; askerin öncüsü” (بلد و پيش رو لشکر).

Doğrusu: **Ğacarçı/ Ğazarçı** (غجرجى-غزيرجى) // AŞ-Yazma: غَجَرَجى-غَزَرَجى “kılavuz, yer gösterici” (1016/ 1040) // AŞ-Yazma (138b), SG-Yazma (1016), GN1 (74, 861), GN2 (325, 865), GN-Yazma1 (29), GN-Yazma2 (89): Ğacarçı (غجارجى) başlar erken sehv etmiş // Moğ-Les: Ğacarçı/ Ğazarç “kılavuz, yer gösterici” (567).

→ Ğardāş (گرداش) “dokumacıların kullandıkları tarak” (شانه جولاهى).

Doğrusu: **Ğarvāş** (غرواش) // AŞ-Yazma: غَرَواش “çulhaların bez dokudukları tarak” (139a) // SG-Yazma (1432), BR (1408): غَرَواش “dokumacıların beze haşıl serpmek için kullandıkları süpürge tarzında bir alet”.

[Ğayretü’l-Ebrār’dan:]

¹⁸ Bk. AŞ-Yazma (146a), SG-Yazma (1125), FK (69, 69/ 8), FK-Özb (G.65/ 8), Külliyyat-Yazma2 (427), Divan-Yazma (79).

¹⁹ şıbaḳқа| Yazmalar, AŞ-Yazma: şıbaḳğa (شيباق غه) // içinde| Yazmalar, AŞ-Yazma: içide (ايچيدا). Bk. AŞ-Yazma (137a), SG-Yazma (1008), LM (232, 2053), LM-Özb (XXV), Külliyyat-Yazma1 (663), Külliyyat-Yazma-TB (651), Hamse-Taşbasma (124).

Cülehe ġarvāşıda āhār dēk
Yok ki zaġan perride murdār dēk²⁰

(جوله غرواشی دا اهار دیک)
یوق که زغن پری دا مردار دیک)

→ **Ƙarıkđı/ Ƙaryakđı** (قاریقدی-قاریاقدی) (/k/ ve /ğ/ ile) “gözü kara takılmak, karıkmak, kardan gözü kamaşıp ağrmak” (چشم برف افتادن که چشم او سیاهی کند و برد) (آید). Söyleniş biçiminde verilen /ğ/ ile biçimi, AŞ kaynaklı biçim olmalıdır.

Doğrusu: **Ƙarıkđı / Ƙarıkmağ** (قاریقدی-قاریقماğ) // AŞ-Yazma: Ƙarıkđı/ Ƙarıkmağ (قاریغدی-قاریغماğ) “kara çok bakıp göz alınmak” (143a) // SG-Yazma: Ƙarıkmağ (قاریقماğ) “gözü kara takılmak, karıkmak, kardan gözü kamaşmak” (1051) // AŞ-Yazma (143a), Sİ (359, 4670), Sİ-Özb (LII), Külliyyat-Yazma1 (904), Külliyyat-Yazma-TB (887), Hamse-Taşbasma (460): Remed yok ki çün Ƙar üze köz salıp/ Ƙarıkmağ (قاریقماğ) közinij ziyāsın alıp// DLT-Yazma: Ƙarıkmağ (قَرِقماğ) “kardan gözü kamaşmak” (326) // Kzk.Tr (297), Krgz.Tr (409): Ƙarık- “karıkmak, kardan gözü kamaşmak”.

→ **Ƙarı** (قاری) “درست”. “kol (دست)” anlamı, yanlışlıkla “درست” biçiminde verilmiştir

Doğrusu: “kol” // AŞ-Yazma: Ƙarı (قاری) “kol, pazı; karış; mimar arşını” (142a/ 143b) // SG-Yazma: Ƙarı (قاری) “arşın; arşınlamak için kullanılan alet; pazı, kolun omuz eklemiyle parmak ucu arasındaki kısmı” (1059) // AŞ-Yazma (144a), SG-Yazma (1059), Sİ (151, 1550), Sİ-Özb (XXIII), Külliyyat-Yazma1 (838), Külliyyat-Yazma-TB (822), Hamse-Taşbasma (400): Ƙılıp on eki miij Ƙarı (قاری) bir yığaç// DLT-Yazma: Ƙarı (قَری) “kolun dirsekle parmak ucu arasındaki kısmı, arış; kumaşı ölçmek için kullanılan arşın” (543) // CC1: Ƙarı “arşın” (90) // Tuv.Tr1: Ƙırı “dirsek yeri” (68) // Alt.Tr (99), Kzk.Tr (296), Krgz.Tr (409): Ƙarı “kolun dirsekle omuz arasındaki kısmı” // Mlk.Tr: Ƙarı “kolun omuzla bilek arasındaki kısmı; 60 cm’lik uzunluk ölçüsü” (409) // Trkm.Tr1: Ƙarı “bacak kemiği” (232) // Moğ-Les: Ƙar “el, kol; taraf, yön, yan, kanat” (557).

→ **Ƙanap** (قاناپ) “anlamak” (خاطر نشان شدن و فهمیدن).

Doğrusu: **Ƙanap** (قاناپ) “kanayıp”; **Ƙanmağ** (قانماğ) “anlamak” // AŞ-Yazma: قاناپ “kanayıp” (146a) // SG-Yazma: Ƙanamağ (قاناماğ) “kanamak” (1076) // DLT-Yazma: Ƙanamağ/ Ƙanimağ (قاناماğ-قَنَیماğ) “kanamak” (564/ 565) // Hak.Tr1: Hanna- “kanamak” (146) // Alt.Tr (96), Kzk.Tr (284), Krgz.Tr (396), Mlk.Tr (240), Tatar.Tr (156): Kana- “kanamak” // Özb.Tr1: Qānā- “kanamak” (135) // YUyg.Tr: Ƙanimağ “kanamak” (219) // Trkm.Tr1: Gana- “kanamak” (223) // Moğ-Les: Hana- “kanamak” (1430).

AŞ-Yazma: Ƙanmağuij (قانماغونک) “kanmazsın” (146a) // SG-Yazma: Ƙanmağ (قانماğ) “suya doymak, kanmak; anlamak” (1075) // DLT-Yazma: Ƙanmağ (قانماğ) “doymak, kanmak” (526) // Hak.Tr1 (144), Tuv.Tr2 (163): Han- “doymak, kanmak” // Alt.Tr (96), Krgz.Tr (396), Mlk.Tr (240), Tatar.Tr (156), YUyg.Tr (219): Kan- “doymak, kanmak” // Kzk.Tr: Qan- “doymak, kanmak; anlamak”

²⁰ ġarvāşı| Yazmalar: ġardāşı (ġardāşı). Bk. AŞ-Yazma (139a), HE (359, L/ 25), HE-Özb (L), Külliyyat-Yazma1 (472), Külliyyat-Yazma-TB (460), Hamse-Taşbasma (61).

(284)// Özb.Tr1: Qân- “doymak, kanmak” (135)// Trkm.Tr1: Gan- “doymak, kanmak” (222)// Moğ-Les: Hanu-/ Hana-/ Han-/ Hang- “doymak, kanmak” (1435).

→ Kavğunçı (قاوگونچی) “kovucu, ilgar eden ordu” (که از عقب جمعی ایلغار کنند).

Doğrusu: Kavğunçı (قاوگونچی)// AŞ-Yazma: “gam maz, kovcu; kovucu, ilgar eden ordu” (146b)// SG-Yazma: Kavğun (قاوگون) “takip etme, iz sürme, kovalama; takipçi, iz süren, kovalayıcı”; Kavğunçı (قاوگونچی) “takipçi, iz süren, kovalayıcı” (1085)// AŞ-Yazma (146b), SG-Yazma (1085), TM (266, T731a/ 3), TM-Özb (Behrām-ı Çübîne), Külliyyat-Yazma2 (746), Külliyyat-Yazma-TB (1228): Pervîz’ga kavğunçı (قاوگونچی) yiberip// AŞ-Yazma (146b), SG-Yazma (1085), TM (278, T733a/ 11), TM-Özb (Yezdcird), Külliyyat-Yazma2 (751), Külliyyat-Yazma-TB (1232): Kavğun (قاوگون) kélip yaşandı// Hak.Tr2: Hoğinci “eşlik eden, yanda giden; arkadan giden, peşten giden; yaver, emir eri” (179)// Kzk.Tr: Quvğın “takip etme, peşine düşme; sürgün”; Quvğınşı “takipçi, iz sürücü” (326)// Krgz.Tr: Kuugun “sürgün; kovalama”; Kuugunçu “iz sürücü, takip eden, kovalayan” (529)// Mlk.Tr: Kuvgun “takip, kovalama; haber, söylenti; alarm, telaş, endişe” (284); Kuvgunçu “haberci, ulak, kurye” (285)// Bşk.Tr: Kıvğın/ Kıvğınşı “kovalayan, takipçi; polis” (359)// Tatar.Tr: Kuğın “takip, kovalama; ulak, kurye; sürü” (175)// Özb.Tr2: Quvğın “sürgün; kovulmuş” (395)// Trkm.Tr2: Kovğı “kovalama, izleme”; Kovğuçı “takipçi, iz sürücü” (738).

→ Kısğa (قیسغه) “kısa” (کوتاه).

Doğrusu: Kısğa (قیسغه)// AŞ-Yazma (149a), SG-Yazma (1158): Kısğa (قیسغه)// SG-Yazma (928), NŞ (459, 460/ 6), NŞ-Özb (G.459/ 6), Külliyyat-Yazma2 (242), Külliyyat-Yazma-TB (225), Divan-Yazma (422): Kısğa (قیسغه)// DLT-Yazma: Kısğa (قیسغا) (269)// CC2: Kısğa/ Kıska/ Kışha (503)// Hak.Tr1: Hışha (176)// Tuv.Tr1 (68), Alt.Tr (109), Kzk.Tr (351), Krgz.Tr (462), Tatar.Tr (167): Kısğa// Mlk.Tr: Kışha (261)// Özb.Tr2: Qisqā (386)// YUyg.Tr: Kısğa (237)// Trkm.Tr1: Gısğa (264).

→ Koriya (قوریا) “kor” (اخگر). AŞ’de verilen “korı (قوری)” anlamı, burada “kor (قور)” gibi algılanmış olmalıdır.

Doğrusu: “kamuş duvarla çevrilmiş alan”// AŞ-Yazma: “kuri (قوریا) “korı (korunmuş yer)”; قوریا “çalıdan yapılan duvar. Kırım’da hâlâ kullanılmaktadır” (152b)// SG-Yazma: قوریا “kamuş duvarla çevrilmiş alan” (1114)// BL-Yazma: قوریا “kamuşla yapılmış ev” (69b)// Tuv.Tr1: Hooray “şehir, kent” (52)// Kzk.Tr (319), Mlk.Tr (269), YUyg.Tr (243): Kora “ağıl, ahır; avlu”// Bşk.Tr: Kura “avlu; ahır” (383)// Krgz.Tr: Koroo “koyun ağılı, hayvan avlusu” (489)// Özb.Tr2: Qorā “ağıl, ahır; etrafı çevrili yer” (397)// Moğ-Les: Horiya(n)/ Horoo/ Horuga “avlu, iç bahçe; kışla, kamp; konak, durak” (1492).

[Sedd-i İskenderi’den:]

Öy içre kilim ornıda būriyā

Kélip bāğ u bostān buzuk qoriya²¹

(اوی ایچرا کلیم اورنیدا بوریا)

²¹ ornıda| Yazmalar, AŞ-Yazma: ornıga (اورنیغه). Bk. AŞ-Yazma (153a), BL-Yazma (69b), SG-Yazma (1114), Sİ (144, 1435), Sİ-Özb (XXI), Külliyyat-Yazma1 (836), Külliyyat-Yazma-TB (820), Hamse-Taşbasma (398).

[Ġarāyibü’ş-Şiğar’dan:]

Közge tā kirdi hayālîj savuğ āhım vehmidin

Bağlamış-mên qorıya her sarı müjgāndın aija²²

(کوزکا تا کیردی خیالینک ساوغ اھیم وھمی دین)

باغلامیش مین قوریا هر ساری مژکاندین انکا)

→ **Qurçaldi** (قورچالدى) “buyurdu” (فرمود). AŞ’de verilen “büyüdi (بویودی)” anlamı, burada “buyurdu (بویوردی)” gibi algılanmış olmalıdır. Ancak “büyüdü, kocadı, kocaldı” anlamına uygun düşen madde de **Qoçaldi** (قوچالدى) olmalıdır.

Doğrusu: “büyüdü, kocadı, kocaldı”// AŞ-Yazma: قورچالدى “büyüdü”; قورچالماق “büyümek” (153a)// DLT-Yazma: فُرچ “sert, sağlam” (173); فُرچالماق “sertleşmek” (565)// CC1: Kurç “çelik” (125)// Alt.Tr: Kurç “keskin; sivri akıllı”; Kurçul- “bilenmek, sivrilmek” (125)// Kzk.Tr: Quriş “çelik”; Quriştan- “sağlamlaşmak; sert, katı, berk olmak” (340)// Krgz.Tr: Kurç “çelik; keskin”; Kurçu- “bilenmek, keskinleşmek; kuvvetlenmek, muhkemleşmek” (524)// Mlk.Tr: Kurç “çelik; sağlam, güçlü” (281); Kurçlan- “güçlenmek” (282)// Tatar.Tr: Qorıç “çelik”; Qorıçlan- “çelikleşmek; sağlamlaşmak” (173)// Trkm.Tr1: Gocal- “yaşlanmak, kocalmak, kocamak” (275)// Moğ-Les: Hurça/ Hurç “keskin, sivri; hızlı, canlı, çevik; akıllı, zeki” (1524).

→ **Korğan** (قورغان) “ızdırap” (اضطراب).

Doğrusu: **Kozğalan** (قوزغالان).

→ **Korğadı** (قورغادى) “muzdarip oldu” (مضطرب شد). AŞ kaynaklı anlam olmalıdır.

Doğrusu: **Kozğadı** (قوزغادى) “muzdarip etti”// AŞ-Yazma: قُوز غادى “muzdarip oldu” (153b)// AŞ-Yazma: قُوز غاماق “karışmak; muzdarip olmak; bir topluluk bir yerde otururken kalkıp dağılmak; karıştırmak; muzdarip etmek; dağıtmak”; قُوز غالان “karıştırmak” (153b/ 154a)// SG-Yazma: قُوز غاماق-قُوز غاتماق “karıştırmak” (1114); قُوز غالان-قُوز غالیش “karışmak; karıştırılmak” (1116); قُوز غالیش “karışıklık, kargaşa; devrim, dönüşüm” (1117)// AŞ-Yazma (153b), LM (233, 2070), LM-Özb (XXV), Külliyyat-Yazma1 (663), Külliyyat-Yazma-TB (651), Hamse-Taşbasma (124): Kim dehrni kozğadı nihānī/ Köijlideki ‘aşq kozğalanı// CC1: Kozğalış- “karıştırmak; karıştırarak aramak” (116)// Kzk.Tr: Qozğa-/ Qozğalt- “hareket ettirmek, kımıldatmak”; Qozğal- “kımıldamak, kıpırdamak” (311)// Krgz.Tr: Kozgo-/ Kozğolt- “harekete getirmek; kımıldatmak, sallamak; galeyana getirmek; rahatını kaçırmak”; Kozğol- “hareket etmek; kımıldamak”; Kozğolonğ “ayaklanma, isyan; kargaşalık; münazaa” (495)// Mlk.Tr: Kozga- “tahrik etmek; heyecanlandırmak; karıştırmak; ayaklandırmak”; Kozgal- “heyecanlanmak; karışmak; uyarılmak”; Kozgaluv “ayaklanma, isyan; heyecan; karışıklık” (272)// Tatar.Tr: Quzğa-/ Quzğat- “hareketlendirmek, kımıldatmak; ayağa kaldırmak; uyandırmak”; Quzğal- “hareketlenmek, kımıldamak; ayağa kalkmak; uykudan kalkmak; başkaldırmak, isyan etmek” (180)// Özb.Tr2: Qozğä-/ Qozğät- “harekete geçirmek; kaldırmak”; Qozğäl- “harekete geçmek; kalkmak;

²² Bağlamış| Yazmalar: Bağlamış (باقلامیش). Bk. SG-Yazma (1114), GS (35, 11/ 6), GS-Özb (G.10/ 6), Külliyyat-Yazma2 (28), Külliyyat-Yazma-TB (16), Divan-Yazma (27).

kımıldamak; isyan etmek”; Qozğālān “başkaldırı, isyan” (398)// YUyg.Tr: Qozğımaq/ Qozğatmaq “hareket ettirmek, kımıldatmak”; Qozğalmaq “hareketlenmek, kımıldamak; ayaklanmak, isyan etmek” (246); Qozğulaij “ayaklanma, isyan” (247)// Trkm.Tr1: Gozga-/ Gozgat- “hareket ettirmek; kaldırmak” (288/ 289); Gozgan- “hareket etmek; kaldırılmak”; Gozgal- “kımıldanmak, yerinden oynamak; değinilmek, temas edilmek; heyecanlanmak, sinirlenmek”; Gozgalaij “başkaldırma, ayaklanma, isyan; tedirginlik, heyecan” (289).

→ قوتقار “kurtar!” (خلاص کن).

Doğrusu: **Qutqar** (قوتقار)// AŞ-Yazma (151b), SG-Yazma (1099): قوتقارماق// DLT-Yazma: قُتَغَرَمَاق (363)// CC2: Kutkar-/ Kuthar- (765)// Hak.Tr1: Huthar- (200)// Kzk.Tr: Qutqar- (340)// Krgz.Tr: Kutkar-/ Kutkaz- (527)// Mlk.Tr: Kuthar- (284)// Tatar.Tr: Qotqar- (174)// Özb.Tr2: Qutqār-/ Qutqāz- (395)// YUyg.Tr: Qutqazmaq (250)// Trkm.Tr1: Gutar- (313).

[Fevāyidü ‘l-Kiber’den:]

Bèriben köijlümce cem‘iyyet-i hâşır qutqar

Her nè kim andın èrür tefrika andın yā Rab²³

(بیریبان کونکولما جمعیت خاطر قوتقار)

هر نی کیم اندین ایرور تفرقه اندین یارب)

→ **Kevkev** (کوکاو) “kös, büyük nakkare” (کوس و نقاره بزرک).

Doğrusu: **Kevürge** (کاورکا)// AŞ-Yazma: Kevürge (کاورکا) (ilk kef /k/ ile, ikinci kef /g/ ile) “padişah kösü” (158a)// SG-Yazma: Kevürge (کاورکا-کؤورکا) “kös, büyük davul” (1175)// AŞ-Yazma (158b), SG-Yazma (1175), FŞ (120, X/ 39), FŞ-Özb (X), Külliyyat-Yazma1 (508), Külliyyat-Yazma-TB (496), Hamse-Taşbasma (167): کاورکا// Sİ (189, 2117), Sİ-Özb (XXVII), Külliyyat-Yazma1 (850), Külliyyat-Yazma-TB (834), Hamse-Taşbasma (411): کاورکا// DLT-Yazma: کُفُرْک “kös; davul” (241)// Hak.Tr1: Küjüree/ Küjürek “davul” (277)// Tuv.Tr1: Keijgirge “tef” (67)// Moğ-Les: Kenggerge(n)/ Hengereg/ Hengergen “tef, davul” (723/ 762).

→ **Keijeş/ Keijeç** (کنکاش-کنکاج) “meşveret, istişare, danışma” (مشورت).

Doğrusu: **Keijeş/ Keijeç** (کینکاش-کینکاج)// AŞ-Yazma: Keijeş (کینکاش) (ilk kef /k/ ile, ikinci kef /g/ ile) “meşveret, istişare, danışma” (164a)// SG-Yazma: کینکاش (/g/’ler ile) “meşveret, istişare, danışma” (1235)// DLT-Yazma: گنکش “meşveret, istişare, tedbir” (604)// CC2: Keijeş “öğüt” (499)// Kİ: گنکش-گنکج “meşveret, istişare” (85)// Tarama: Keijeş/ Keijeç (ککش-کنکاج) “danışma, müzakere” (134/ 429/ 432)// Kzk.Tr: Keijes “sohbet, söyleşi; öneri; kurul, meclis” (229)// Krgz.Tr: Kengeş “müşavere; şûra” (438)// Mlk.Tr: Kengeş “danışma, istişare” (254)// Tatar.Tr: Kiijeş “öğüt; öneri; mesele; kurul” (135)// Özb.Tr2: Kengäş “kurul, toplantı, müzakere, görüşme” (231)// YUyg.Tr: Keijeş “öğüt, danışma, akıl; meclis, kurul, şûra” (198)// Trkm.Tr1: Geijeş “öğüt, akıl, akıl danışma” (250).

[Leylî vü Mecnûn’dan:]

Carlattı revân uruq kayaşın

²³ qutqar| Yazmalar: قوتقار// nè| Yazmalar: ne (نه). Bk. FK (51, 50/ 6), FK-Özb (G.47/ 6), Külliyyat-Yazma2 (424), Divan-Yazma (62).

Saldı araga ol iş kèijeşin²⁴

(جارلاتتى روان اوروق قاياشين
سالدی اراره اول ایش کینکاشین)

→ **Göpeleg** (کوپلک) (/g/’ler ile) “kelebek” (پروانه).

Doğrusu: **Köpelek** (کوپلک) (/k/’ler ile)// AŞ-Yazma: کُپلک (/k/’ler ve /p/ ile) “kelebek” (164b)// SG-Yazma: کُپلک (/k/ ve /p/ ile) “kanatları türlü renklerle örtülü, kelebekten büyük ve ona benzer bir hayvan” (1178)// DLT-Yazma: کبالی “kelebek” (225)// CC1: Köbelek “kelebek” (116)// Hak.Tr1: Hobanak/ Hubağan “kelebek” (182/ 194)// Tuv.Tr1: Hovagan “kelebek” (53)// Alt.Tr: Köbölök “kelebek” (119)// Kzk.Tr: Köbelek “kelebek” (241)// Krgz.Tr: Köpölök “kelebek; küçük kelebek” (505)// Mlk.Tr: Gebenek/ Göbelekge/ Humelek “kelebek” (200/ 207/ 221)// Tatar.Tr: Kübelek “kelebek” (144)// Özb.Tr1: Kăpălăk “kelebek” (41)// YUyg.Tr: Kepilik/ Këpinek “kelebek” (195/ 198)// Trkm.Tr1: Kebelek “kelebek” (398)// Azb.Tr: Kepenek “kelebek” (529)// Derleme: Köpelek/ Kepenek “kelebek”; Köbelek “bir çeşit küçük kelebek”.

[Ġarāyibü’ş-Şîgar’dan:]

Qalağay şafğada ruḡ’ajını körüp aqtı yaşım
Sıfl dek kim yügürür körse mülevven köpelek²⁵

(قالاغای صفحه دارقنکنی کوروب اقتی یاشیم
طفل دیک کیم یوکورور کورسه ملون کوپلک)

→ **Küçlük** (کوجلک) (/g/ ve /ç/ ile) “güçlü, kuvvetli” (زوردار و قوت دار).

Doğrusu: **Küçlük** (کوجلک) (/k/ ve /ç/ ile)// AŞ-Yazma: کُچلک (ilk kef /g/ ile, ikinci kef /k/ ile, /c/ ile) (165a)// SG-Yazma: کُچلک (1183)// DLT-Yazma: کُچلک (495)// CC1 (127), Mlk.Tr (286): Küçlü// Hak.Tr1: Küştig (281)// Tuv.Tr1: Küçülüg/ Küştüg (73)// Kzk.Tr: Küşti (262)// Krgz.Tr: Küçtüü (534)// Tatar.Tr: Köçle (140)// Özb.Tr1: Küçli (45)// YUyg.Tr: Küçlük (210)// Trkm.Tr1: Güyçli (324)// Moğ-Les: Küçütey/ Hüçtey/ Küçütü/ Hüçit/ Küçüntey (784).

→ **Könendi** (کوناندی) (/g/ ile) “kıvandı, övündü; gönendi, sevindi” (شاد شد و فخر کرد). AŞ kaynaklı söyleniş biçimi olmalıdır.

Doğrusu: **Könendi** (کوناندی) (/k/ ile)// AŞ-Yazma: کُوناندی (/g/ ile) “sevindi; kıvandı, övündü” (171a)// SG-Yazma: کُونانماک (Özbek /k/ ile, Türkmen /g/ ile) “kıvanmak, gönenmek, sevinmek” (1208)// CC1: Könen- “tatmin olmak, memnun kalmak” (118)// Kzk.Tr: Kenel- “bolluğa kavuşmak, rahatlamak” (228)// Krgz.Tr: Kenel-/ Kenen- “lezzetlenmek, bol bol almak” (437/ 438)// Tatar.Tr: Kinen- “kıvanmak, gönenmek, sevinmek” (134)// Trkm.Tr1: Gönen- “zevk almak, haz almak; tadını çıkarmak” (292).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Neẓr-‘Alı tarafından H. 11. yüzyılda Safevi padişahı Şâh Şafî Sām Mîrzâ’nın (hük. H. 1038-1052/1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük incelenmiştir. Mîrzâ Mehdî Ĥan Esterābādî tarafından

²⁴ kèijeşin| Yazmalar: keijeşin (کنکاشین). Bk. AŞ-Yazma (164a/ 43a), SG-Yazma (1093), LM (215, 1884), LM-Özb (XXIII), Külliyyat-Yazma1 (659), Külliyyat-Yazma-TB (647), Hamse-Taşbasma (120).

²⁵ Qalağay| Yazmalar: Qalarğay (قالارغای). Bk. AŞ-Yazma (164b), SG-Yazma (1071), GS (264, 342/ 2), GS-Özb (G.331/ 2), Külliyyat-Yazma2 (86), Külliyyat-Yazma-TB (72), Divan-Yazma (316).

yazılan *Senglaḥ* sözlüğüne kaynaklık eden bu eserin Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. nr. 4354/3 (T), Tahran-Meclis Ktp. nr. 9176 (Sebt nr. 85417) (M) ve Kum-Gölpaygani Ktp. nr. 20/148-4028/1 (G) nüshası.

Bu eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyî’nin eserlerinden özellikle de *Ġarāyibü’ş-Şıgar* ve *Fevāyidü’l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. İran sahasında yazılan ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsçanın ilk ve Abuşka’dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Bu sözlükte yazılışı aynı olan farklı sözcükler tek bir madde gibi bir arada verildiği gibi çekimleri farklı olan aynı sözcükler de farklı maddeler gibi verilmiştir. Yazılışı aynı olan farklı sözcükleri ayırıp, çekimleri farklı olan aynı sözcükleri de birleştirdikten sonra sözlük dizininden elde edilen söz dağarcığının toplam madde sayısı 725’tir. Eserde verilen örneklerin toplam sayısı ise 485’tir.

Diğer Çağatay Türkçesi sözlüklerinde olduğu gibi bu sözlükte bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bu çalışmada sözlükte yer alan yanlış veya yanlış olma ihtimali bulunan maddeler ve anlamlandırmalar ortaya konulmuş, şüpheli sözcüklerin kaynakları belirtilerek bir çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Bunların sayesinde sözlüklere giren birçok yanlışın düzeltilebileceğini düşünmekteyiz.

Maddeler veya anlamlandırmalarda yanlışlar olduğu gibi, maddelere tanık olarak getirilen örneklerde de yanlışlar bulunmaktadır. *Senglaḥ* sözlüğüne geçen Abuşka ya da Neẓr-‘Alī kaynaklı yanlışlar olduğu gibi *Senglaḥ* sözlüğüne geçen ve kesin olarak bilinen Neẓr-‘Alī kaynaklı yanlışlar da vardır. Bu sözlükte verilen maddelerin birçoğu Abuşka’dan alınmıştır. Abuşka kaynaklı yanlış veya yanlış ihtimali bulunan maddeler veya anlamlandırmalar olduğu gibi maddelere tanık olarak getirilen örneklerde de Abuşka kaynaklı yanlışlar bulunmaktadır. Abuşka kaynaklı olan yanlışların bir kısmı; örneklerin yanlış okunmasından, yanlış anlaşılmasından yahut sağlam olmayan nüshaların aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bazen Abuşka’da verilen madde veya anlamı yanlış olduğu hâlde bu sözlükte düzeltilerek doğru biçimde verilmiştir. Bu sözlükte bulunan birçok madde *Senglaḥ* sözlüğüne de aktarılmıştır.

Kısaltmalar

Yazmalar: Neẓr-‘Alī el yazmaları// **AŞ:** Abuşka// **H.** hicri// **hük.** hüküm sürdüğü tarih// **Ktp.** Kütüphanesi// **nr.** Numara

öl. Ölümü// **s.** sayfa// **TDK:** Türk Dil Kurumu

KAYNAKLAR:

‘Abdu’l-Cemîl Naşîrî, *Kitāb-ı Türki*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., No. 8336 El Yazması. **NS-Yazma**

‘Abdu’llāh Vaşşāf (H 1269), *Tārîḥ-i Vaşşāf (Ferheng-i Vaşşāf bölümü)*, İran-Tahran Meclis Ktp., Sebt No. 2221 taş basması (Bombay). **FV**

‘*Alī Şîr Nevāyî (20 Cilt)* (1987-2003), Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. **Eser-Özb**

- ‘Alī-Şīr Nevāyī, *Dīvān-ı Gʻazaliyyāt-ı Nevāyī*, İran-Tahran Meclis Ktp., No. 15229 El Yazması. **Divan-Yazma**
- _____, *Ĥamse-yi Emīr ‘Alī-şīr Nevāyī*, İran-Tahran Meclis Ktp., No. 214629 taş basması. **Hamse-Taşbasma**
- _____, *Külliyāt-ı Nevāyī*, Cilt: I, Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 316 El Yazması. **Külliyat-Yazma1**
- _____, *Külliyāt-ı Nevāyī*, Cilt: II, Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 317 El Yazması. **Külliyat-Yazma2**
- _____, *Külliyāt-ı Nevāyī*, Tebriz-Millî Ktp., No. 3582 El Yazması. **Külliyat-Yazma-TB**
- _____(1289/1872), *Mahbūbu’l-Ḳulūb*, Matbaa-yı Amire, İstanbul. **MK-Amire**
- _____, *Muğāketü’l-Luğateyn*, *Topkapı Sarayı, Revan* Ktp., No. 808 El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: Sema Barutçu Özönder, ‘Alī Şīr Nevāyī: Muğāketü’l-Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. Baskı, TDK, Ankara 2011. **MU-Yazma**
- Abik, Ayşehan Deniz (1993), *Ali Şir Nevayî’nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 Cilt)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. **TM**
- _____(2006), *‘Alī Şīr Nevāyī Ĥamsetü’l-Müteğayyirîn*, Seçkin, Ankara. **HM**
- Abuşka*, Kum-Hüccetiye Medresesi Ktp., No. 488/1 El Yazması. **AŞ-Yazma-H**
- _____, *Süleymaniye-Esad Efendi* Ktp., No. 3264 El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: M. S. Kaçalın, Niyāzi: Nevāyī’nin Sözləri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu’n-Nevāiyye ve’l-İstişhādātu’l-Cağātāiyye), TDK, Ankara 2011. **AŞ-Yazma**
- _____, Tahran-Daru’l-maarif-i Büzürg-i İslami Ktp., No. 531 (Sebt-i Mali No. 66532) El Yazması. **AŞ-Yazma-D**
- _____, Tahran-Sipehsalar Ktp., No. 100 El Yazması. **AŞ-Yazma-S**
- Akdoğan, Yaşar (1999), *Azerbaycan Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne Büyük Sözlük*, Beşir, İstanbul. **Azb.Tr**
- Altay, Nurullah (1386), *Özbek Tili Sözlüğü*, Global Partners, Afganistan. **Özb.Tr3**
- Argunşah, M. - Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. **CC2**
- Arikoğlu, E. - Kuular, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Tuv.Tr1**
- Arikoğlu, Ekrem (2005), *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. **Hak.Tr1**
- Atalay, Besim (1970), *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara. **AŞ1**
- Bābūr, *Bābūr-nāme*, Tahran-Melik Millî Ktp., No. 137-6205 (Arat’ın kullandığı Haydarabad El Yazması nüshası). **TB-Yazma**
- _____, *Dīvān-ı Bābūr*, Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 1230 El Yazması. **BD-Yazma-F**
- _____, *Dīvān-ı Bābūr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., No. 3743 El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: B. Yücel, Bābūr Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995. **BD-Yazma**

- Behbutov, Sefi (1999-2003), *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*, Cilt: I-II, TDK, Ankara. **Azb.Tr-D**
- Caferoğlu, Ahmet (1931), *Abû-Hayyân: Kitâb al-İdrâk Li-Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul. **Kİ**
- _____ (1984), “Çağatay Türkçesi Gelişmesi ve Karakteri”, *Türk Dili Tarihi*, II. Cilt, Enderun, İstanbul, s. 195-229.
- Canpolat, Mustafa (1995), *Ali Şir Nevayî: Lisânü’ş-Şayr*, TDK, Ankara. **LT**
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Üniversitesi, London.
- Danişpejuh, Muhammed Taki (Ş 1340), *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*, Cilt: 13, Danişgah-i Tahran, Tahran.
- _____ (Ş 1346), *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Merkezi-yi Danişgah-i Tahran*, Cilt: 15, Danişgah-i Tahran, Tahran.
- Dehhuda, Ali Ekber (Ş 1377), *Lügat-Name-yi Dehhuda*, Müessese-yi Çap ve İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran. **Dehhuda**
- Derleme Sözlüğü* (1993), Cilt: I-IX, 2. Baskı, TDK, Ankara. **Derleme**
- Devellioğlu, Ferit (2007), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara.
- Dilçin, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Tarama**
- Dinçer, Leman (1970), *Luşfî Kitâb-ı Gül Nevruz*, (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul. **GN1**
- Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und Mongolische Elemente im Nuepersischen*, Band I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden. **Doerfer**
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-yi Terākime, Özbek Bilimler Akademisi, Doğu Elyazmaları Enstitüsü*, No. 171 El Yazması, *Tıpkıbasımı Haz.*: Zuhâl Kargı Ölmez, Ebulgazi Bahadır Han: *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, Ankara 1996. **ŞT-Yazma**
- Efendioğlu, Süleyman (2019), *Mevlânâ Luşfî: Gül ü Nevruz*, Eser, Erzurum. **GN2**
- Eraslan, Kemal (1993), *‘Ali Şir Nevâyî: Mîzânü’l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)*, TDK, Ankara. **Mİ**
- _____ (2001), *‘Ali Şir Nevâyî: Mecâlisü’n-Nefâyis I (Giriş ve Metin)*, TDK, Ankara. **MN**
- Ercilasun, Ahmet Bican (2014), Akkoyunlu, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânü Lugâti’t-Türk*, TDK, Ankara.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro, Ankara.
- _____ (2010), *Sırça Köşkte*, TDK, Ankara.
- Et-Tuğfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye*, İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, No. 3092 El Yazması. **TZ-Yazma**
- Golden, Peter B. (2000), *The King’s Dictionary*, Brill, Leiden-Boston-Köln. **King-Yazma**
- Gözütok, Avni (2008), *Haydar Tilbe: Mahzenü’l-Esrâr*, Fenomen, Erzurum. **ME**
- Grönbech, K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini*, (Çev.: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı, Ankara. **CC1**

- Gül ü Nevruz, *British Museum Ktp.*, No. Add MS 7914 El Yazması. **GN-Yazma2**
_____, *İstanbul Millet Ktp.*, No. 86 El Yazması. **GN-Yazma4**
_____, *Süleymaniye-Laleli Ktp.*, No. 1911 El Yazması. **GN-Yazma1**
_____, *Viyana*, No. 649 El Yazması. **GN-Yazma3**
Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
Gültekin, Mevlüt - Yoldaş, M. Asıf (2002), *Afganistan Özbekçesi-Türkçe Sözlük*, Nobel, Ankara. **Özb.Tr5**
Gürsoy, E. - Butanayev, V. - İsina, A. - Şahin, E. - Şahin - L., Koç, A. (2003), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. **Hak.Tr2**
Gürsoy, E. - Duranlı, N. M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. **Alt.Tr**
Hakim, Muhammed Hüseyin (Ş 1390), *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yı Kitabhane-yı Meclis-i Şura-yı İslami*, Cilt: 29/2, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Tahran.
Hamzayev, M.Ya. (1962), *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşgabat. **Trkm.Tr2**
Çaydar Têlbe, *Mahzenü'l-Esrâr*, *British Museum Ktp.*, No. Add MS 7914 El Yazması. **ME-Yazma4**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Fatih-Millet Ktp.*, No. 951 El Yazması. **ME-Yazma2**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Fransa-Millî (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp.*, No. 978 El Yazması. **ME-Yazma3**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Süleymaniye-Ayasofya Ktp.*, No. 4757 El Yazması. **ME-Yazma7**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, No. 2578 El Yazması. **ME-Yazma8**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Tahran-Meclis Ktp.*, No. 13524 (Sebt No. 86685) El Yazması. **ME-Yazma6**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Tebriz-Millî Ktp.*, No. 1485 El Yazması. **ME-Yazma5**
_____, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Topkapı Sarayı, Evrak Hazinesi Bl. Ktp.*, No. 1460 El Yazması, *Tıpkıbasımı Haz.*: Avni Gözütok, Haydar Tilbe: *Mahzenü'l-Esrâr*, Fenomen, Erzurum 2008. **ME-Yazma1**
Çüseyin Baykara, *Çüseyin Baykara Dîvânı*, *Fatih Ktp.*, No. 3806 El Yazması, *Tıpkıbasımı Haz.*: Talip Yıldırım, Hüseyin Baykara Dîvânı: *İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Hat, İstanbul 2010. **HBD-Yazma**
_____, *Çüseyin Baykara Dîvânı*, *Fransa-Millî (Paris Bibliotheque Nationale) Ktp.*, No. 993 El Yazması. **HBD-Yazma-F**
İbn-i Mühennâ, *Çilyetü'l-İnsân ve Çalbetü'l-Lisân*, *Arkeoloji Müzesi Ktp.*, No. 1202 El Yazması, *Tıpkıbasımı Haz.*: M. S. Kaçalın, TDK, Ankara 2016. **İM-Yazma**
İmânî mahlaslı Şâli' Herevî, *Bedâyi'ü'l-Luğat*, Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Hânikova koleksiyonu No. 35 El Yazması, *Tıpkıbasımı Haz.*: A. K. Borovkov, *Bedâ'i' Al-Luğat: Slovar Şâli' İmânî Geratskogo K Soçineniyam*

- Alişera Navoi, Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azil, Moskova 1961. **BL-Yazma**
- Karaağaç, Günay (1997), *Lutfî Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara. **LD**
- Karaörs, Metin (2006), ‘*Ali Şir Nevâyî: Nevâdirü’ş-Şebâb*’, TDK, Ankara. **NŞ**
- Kasimî, Abdullah (Ş 1397), *Ferheng-i Yilmaz: Türkî Horasanî, Şükûfe Sîb yay.*, İran/İsferâyin. **Hor.Tr**
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvānu Luğātî’t-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., No. 4189 El Yazması. **DLT-Yazma**
- Kaya, Önal (1996), ‘*Ali Şir Nevâyî: Fevâidü’l-Kiber*’, TDK, Ankara. **FK**
- Kitâb-ı Mecnû’-ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî*, Hollanda-Leiden Akademisi Ktp. El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: R. Toparlı, M. S. Çögenli, N. H. Yanık, *Kitâb-ı Mecnû’-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, TDK, Ankara 2000. **MT-Yazma**
- Koç, Kenan - Bayniyazov, Aybek - Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. **Kzk.Tr**
- Kut, Günay (2003), ‘*Ali Şir Nevâyî Ğarâ’ibü’s-Şîgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*’, TDK, Ankara. **GS**
- Lessing, Ferdinand (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Cilt: I-II, (Çev.: Günay Karaağaç), TDK, Ankara. **Moğ-Les**
- Lutfî, *Dîvân-ı Luşfî*, British Museum Ktp., No. Add MS 7914 El Yazması. **LD-Yazma4**
- _____, *Dîvân-ı Luşfî*, Fransa-Millî (Paris Bibliothèque Nationale) Ktp., No. 981 El Yazması. **LD-Yazma3**
- _____, *Dîvân-ı Luşfî*, Tebriz-Millî Ktp., No. 1177 El Yazması. **LD-Yazma2**
- _____, *Luşfî Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Ktp., No. 5452 El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: Günay Karaağaç, Lutfî Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK, Ankara 1997. **LD-Yazma1**
- Magrúfova, Z. M. (1981), *Özbek Tilining İzahlı Lugati*, Cilt: I-II, Moskova. **Özb.Tr4**
- Mîrzâ Mehdî Hân Esterâbâdî, *Senglah*, İran-Tahran Millî Ktp., No. F-1141 El Yazması. **SG-Yazma**
- _____, *Senglah*, Kum-Feyziye Medresesi Ktp., No. 10/2 El Yazması. **SG-Yazma-F**
- Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî (2000), *Burhân-ı Katı*, (Çev.: Mütercim Âsım Efendi), Haz.: Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK, Ankara. **BR-TDK**
- _____, (Ş 1342), *Burhan-ı Katı*, Cilt: I-V, Haz.: Muhammed Muin, İbn-i Sina Kitapçısı, Tahran. **BR**
- Necip, Emir Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), 2. Baskı, TDK, Ankara. **YUyg.Tr**
- Nemeth, Gyula (1990), *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, (Çev.: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı, Ankara. **Kmk.Tr1**
- Oraltay, Hasan - Yüce, Nuri - Pınar, Saadet (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul. **Kzk.Tr-TDAV**

- Ölmez, M. (2007), *Tuvacanın Sözcük Varlığı*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden. **Tuv.Tr2**
- Ölmez, Zuhale Kargı (1993), *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. **MK**
- Öner, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Tatar.Tr**
- Özönder, Sema Barutçu (2011), ‘Alî Şîr Nevâyî: Muğâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), 2. Baskı, TDK, Ankara. **MU**
- Özşahin, Murat (2017), *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Bşk.Tr**
- Paçacıoğlu, Burhan (2006), *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Bizim Büro, Ankara.
- Pekacar, Çetin (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Kmk.Tr2**
- Rahimi, Farhad (2014), “Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Turkish Studies*, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.
- _____ (2017), “İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri”, *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
- _____ (2018), *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
- _____ (2018a), “Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1, s. 69-104.
- _____ (2018b), “Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2, s. 663-704.
- _____ (2018c), “Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
- _____ (2019), “Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.
- _____ (2019), “Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1, s. 53-92.
- _____ (2020), “Bedâyi‘u'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
- _____ (2020), “Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2, s. 530-552.
- _____ (2021), “Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4, s. 393-406.
- _____ (2021), “Ferheng-i Vassaf'taki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 162-170.
- _____ (2021), “Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1, s. 36-43.
- _____ (2021), *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- _____ (2022), “Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü”, *Turkish Studies - Languages*, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
- _____ (2022), *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.
- _____ (2023), “Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”, *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1, s. 1-37.

- _____ (2023), “Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi”, *Oltin bitiglar*, Sayı: 1, s. 92-150.
- _____ (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu’l-Lügat-i Feraği*. Tebriz: Ahter.
- _____ (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.
- Räsänen, M. (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Reşide’d-dîn Fazlu’llâh Hemedânî (Ş 1373), *Cāmiu’t-Tevārîh*, Cilt: I-IV, Haz.: Muhammed Revşen, Mustafa Musevî, Elbürz, Tahran. **CT**
- Sabir, Muhammed (1961), *Ali Şir Nevâî’nin İlk Mesnevisi Hayretü’l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, (Türkiyat Enstitüsü nüshası). **HE**
- Sadrayi-yi Hoyi, Ali - Hafiziyan-ı Babili, Ebülfezl (Ş 1388), *Fihrist-i Nüshaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Umumi-yi Ayetullah Gülpaygani*, Cilt: 5-6, ed. Mustafa Dirayeti, Kitabhane, Müze ve Merkez-i Esnad-i Meclis-i Şura-yı İslami, Müesseseyi Ferhengi Pejuheşi-yi Elcevad-ı Meşhed, Tahran.
- Salihpur, Cemşid (Ş 1370), *Ferheng-i Cami-i Farsi be Türki-yi İstanbuli*, Cilt: 1-2, Lale, Tebriz.
- Sam Mirza Safevi (Ş 1384), *Tezkire-yi Tuhfe-yi Sami*, Haz.: Rükneddin Hümayun Ferruh, Esatir, Tahran.
- Shaw, Robert Barkley (2014), *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, (Çev.: Fikret Yıldırım), TDK, Ankara.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden/Boston.
- Şavk, Ülkü Çelik (2011), ‘*Ali Şir Nevayî: Leyli vü Mecnûn*, 2. Baskı, TDK, Ankara. **LM**
- Şemseddin Sami (1317), *Ḳāmūs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- Tannagaşeva, Nadejda N. Kurpeşko - Akalın, Şükrü Haluk (1995), *Şor Sözlüğü*, Çukurova Üniversitesi, Adana. **Şor.Tr**
- Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. **Mlk.Tr**
- Tekin, Gönül Alpay (1994), ‘*Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara. **FŞ**
- Tekin, T. - Ölmez, M. - Ceylan, E. - Ölmez, Z. - Eker, S. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. **Trkm.Tr1**
- Tekin, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Ankara.
- Temir, Ahmet (1986), *Moğolların Gizli Tarihi*, 2. Baskı, TTK, Ankara. **MGT**
- Toparlı, Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2. Baskı), TDK, Ankara.
- Tören, Hatice, ‘*Ali Şir Nevâyî Sedde-i İskenderî: İnceleme-Metin*, TDK, Ankara 2001. **Si**

- Tural, Güzin (1993), *Ali Şir Nevâyî, Seb‘a-i Seyyâre Metin-Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. **SS**
- Türk, Vahit (2006), *Ali Şir Nevâyî: Nazmü’l-Cevâhir (Hz. Ali’nin Hikmetleri)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul. **NC**
- _____ (2015), *Ali Şir Nevâyî: Vakfiye*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Dil Araştırmaları Dizisi 08, Ankara. **VA**
- Türkay, Kaya (2002), *‘Alî Şir Nevâyî: Bedâyi‘u’l-Vasâş Üçünçü Dîvân*, TDK, Ankara. **BV**
- Türkçe Sözlük* (2011), TDK, Ankara. **Tr.Tr**
- Ünlü, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim, Konya.
- Üşenmez, Emek (2016), *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir. **Özb.Tr2**
- Vambéry, Herrmann (1867), *Čagataische Sprachstudien* [Çağatayca Dil Araştırmaları], Leipzig.
- Vasiliev, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca sözlük*, TDK, Ankara. **Yak.Tr**
- Yaman, E. - Mahmud, N. (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara. **Özb.Tr1**
- Yıldırım, Talip (2010), *Hüseyin Baykara Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Hat, İstanbul. **HBD**
- Yudahin, K. (1988), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev.: Abdullah Taymas), TDK, Ankara. **Krgz.Tr**
- Yücel, Bilal (1995), *Bâbürr Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara. **BD**
- Žahîrî’-d-dîn Muğammed Bâbürr, *Risâle-yi ‘Arûz*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Nadir Eserler Koleksiyonu, No. YZ 1742 El Yazması.

Nezrali’nin Türkiye Yayını

NEZRALİ’NİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ

(Giriş - Metin - İnceleme - Notlar - Dizin)

Farhad RAHİMİ

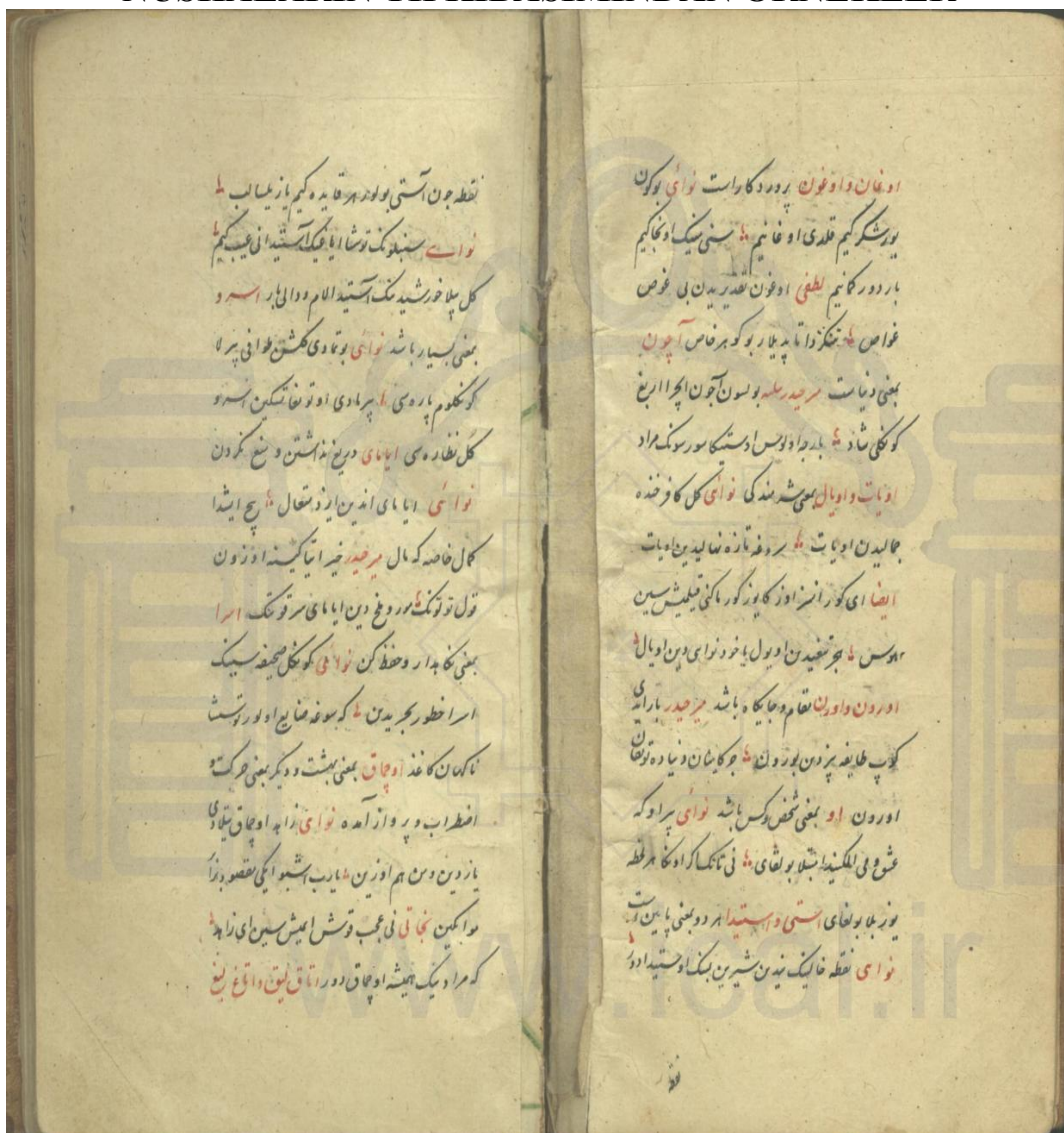

Türk Dil Kurumu Yayınları

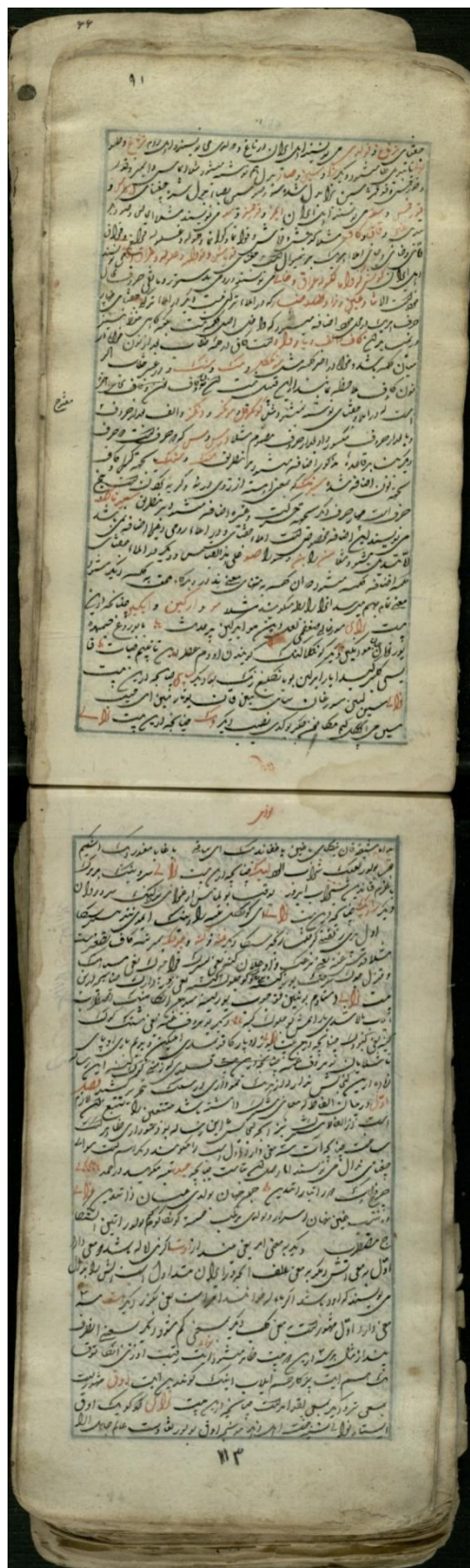
Nezrali'nin İran Yayımları

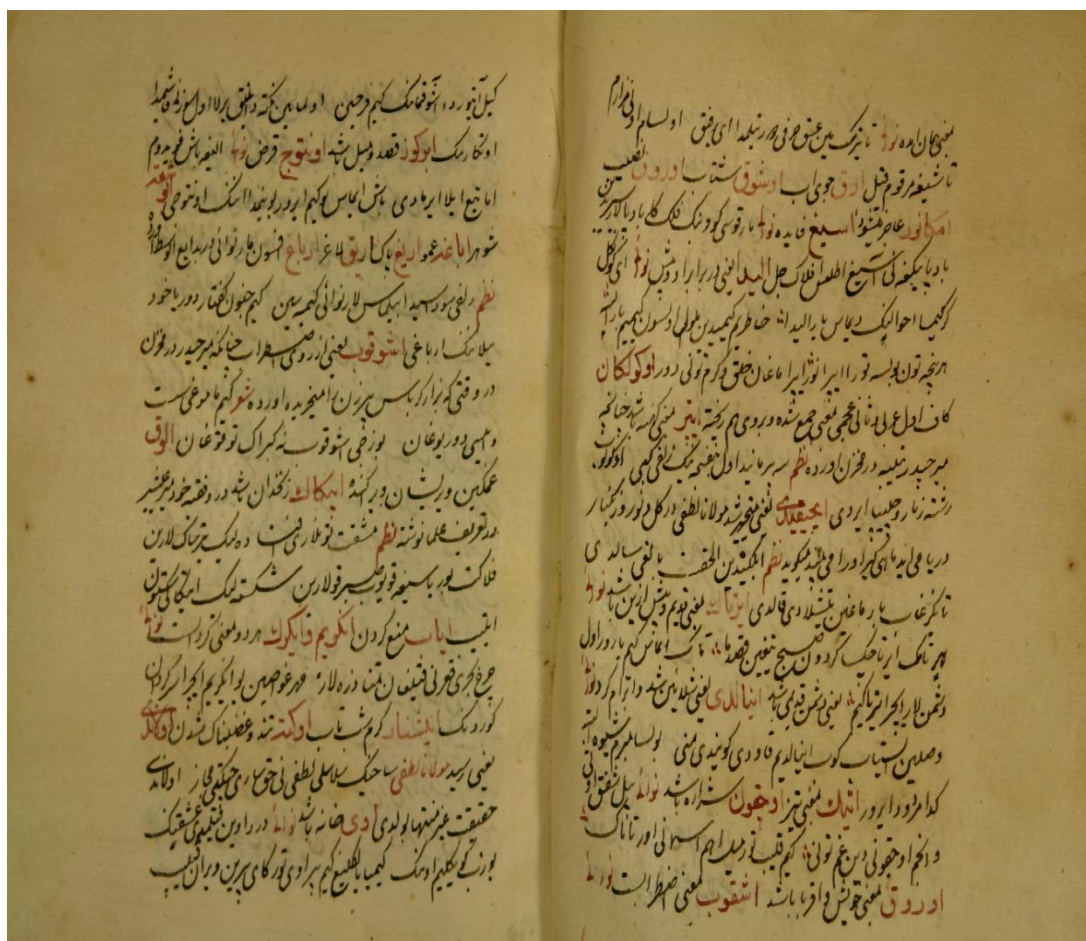
NÜSHALARIN TIPKIBASIMINDAN ÖRNEKLER

M Nüshası

T Nüshası

G Nüshası

MUSTAFA ZƏRİRİN “SİYƏRÜN-NƏBİ” ƏSƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

REMARKS ON MUSTAFA ZARRIR ‘S WORK “SIYAR AL-NABI” SUMMARY

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VTYW9981

Vahidə Cəfərzadə

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
vahidajafarzade@gmail.com*

Özət. Məqalədə Mustafa Zəririn “Siyərin-Nəbi” əsərindən və onun leksik-fonetik xüsusiyyət_lə_rindən bəhs edilir. Eyni zamanda ilk dəfə Azərbaycanda nəşr və tədqiq olunacaq bu əsərin yazılma tarixi və mövzusu haqqında məlumat verilir. “Siyərin-Nəbi” ərəb siyərçiləri əsərlərindən istifadə edilərək hazırlanan tərcümə əsəridir. Mustafa Zərir “Siyərin-Nəbi” əsərini Əbül Həsən Əhməd ibn Abdullah ibn Məhəmməd əl-Bəkrinin “Əl-ənvar və miftahus-sürür vəl-əfvkar fi mövlidin-nəbiyyil muhtar” adlı əsərindən tərcümə etmişdir. Həzrəti-Məhəmmədin həyatından bəhs edilən “Siyərin-Nəbi” müdriklik məzmunu ilə seçilən ən önəmli və çox sevilən əsərdir. Abidə həm türk xalqlarının, həm də Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində mühüm dil tarixi qaynağı kimi çox dəyərli mənbə hesab olunur. Əsər öz dövrünün lüğət tərkibi, leksik xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Əlyazma ilk dəfədir ki, ərəb əlifbasından müasir əlifbaya transliterasiya olunub nəşr edilir.

Açar sözlər: M.Zərir, tərcümə, alim, mütərcim, əsər, abidə, dil tarixi, əlyazma.

Annotation. The article examines Siyar al-Nabi by Mustafa Zarrir and explores its lexical and phonetic features. It also provides information about the date of composition and thematic content of this work, which is being published and studied in Azerbaijan for the first time. Siyar al-Nabi is a translated work compiled on the basis of the writings of Arab biographers (siyar authors). Mustafa Zarrir translated Siyar al-Nabi from the work of Abu'l-Hasan Ahmad ibn Abdullah ibn Muhammad al-Bakri entitled Al-Anwar wa Miftah al-Surur wa al-Afkar fi Mawlid al-Nabiyy al-Mukhtar. Dedicated to the life of Prophet Muhammad, Siyar al-Nabi stands out as one of the most significant and beloved works distinguished by its moral and didactic value. The monument is regarded as a highly valuable linguistic and historical source for studying both the history of Turkic peoples and the Azerbaijani language. The work provides a clear picture of the vocabulary and lexical peculiarities of its time. The manuscript has been transliterated from the Arabic script into the modern Azerbaijani alphabet and is being published for the first time.

Keywords: Mustafa Zarrir, translation, scholar, translator, work, monument, history of language, manuscript.

XIV yüzillik türk xalqlarının, eləcə də zəngin keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii fikir tarixində yenilikləri və orijinallığı ilə seçilən ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə anadilli abidələrimiz araşdırılır və inkişaf mərhələləri tədqiq edilirdi. XIII-XIV əsrlərdə Şərqi Anadolu Azərbaycan ədəbi dilinin özəyi olmuşdur. İlk Azərbaycan dilində olan əsərlərimiz, yazılı abidələrimiz burada yaranmış, inkişaf etmişdir. Bu əsrdə Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Suli Fəqih və bir sıra görkəmli sənətkarlar yetişmiş, anadilli ədəbiyyatımızın, yazılı ədəbi dilimizin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyənlanmışdır. Bu dövrdə yazıb-yaratmış, həm şair, həm də nasir kimi tanınmış söz sənətkarlarımızdan biri də Ərzurumlu Mustafa Zərirdir. Azərbaycan dilində olan ilk nəsr və tərcümə əsərlərinin müəllifi kimi tanınmış bu alim, həm də məsnəvi janrında əsərlər yaratmışdır. Dərin biliyə malik olan Mustafa Zərir dövrünün fiqh, hikmət (fəlsəfə), şəriət elmini mükəmməl bilicisi kimi məşhurlaşmışdı. Y.Babəyev monoqrafiyasında qeyd edir ki, qaynaqlar onun avtobioqrafiyası ilə bağlı süssələr də, sənətkarın özünün ərəb dilindən tərcümə etdiyi məşhur “Sirətün-Nəbi” adlı mövludnaməyə yazdığı müqəddimədə onun həyat və şəxsiyyətinə dair bəzi qiymətli notlara rast gəlirik. Burada müəllif özünü Mustafa ibn Yusif ibn Ömər-üz Zərir-ül Ərzən-ir Rumi (Ərzən-ir Rumi, yəni Ərzurumlu) – deyə xatırladır. Beləliklə, bəlli olur ki, şairin əsl adı Mustafa, atasının adı Yusif, nisbəsi Ərzurumludur. “Zərir” onun təxəllüsüdür, mənası “kor”, “gözsüz” deməkdir. Sənətkar anadangəlmə kor olduğu üçün belə bir təxəllüs daşımışdır. Şair bunu İbn İshaqdan türkcəyə çevirdiyi “Sirətün-Nəbi” mövludnaməsində bir neçə dəfə xatırladır [Babəyev, 2008:94].

Tədqiq etdiyimiz “Siyərün-Nəbi” əsərinin 2-ci cildindən gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaq:

Gəl, ey köñüllərə nuri- hidayət,
Yüzüñ sübhü-mübarək saçüñ əxşəm.
Zehi Gözsüz kişi kim ol həmişə,
Gecə-gündüz sənüñlə ola həmdəm.

Səlis dilə, aydın danışığa, iti zəhnə malik olan M.Zərir əsərlərini anamlı, sadə və təbii bir dildə yazmışdır. Bunlarla yanaşı o, gözəl üslubu ilə də seçilirdi. M.Zərir “Sirətün-Nəbi” əsərində yazır: “Zərir söz söyləyicək tatlı söyləridi. Qüvvətli, mərifətli söyləridi. Nəzm və nəsr söyləməkdə ibarəti xub idi. Söyləsə şurəngiz, həqiqətəməiz söyləridi. İşarəti xub idi, xəlayiq onun sözünü dinləməgə əzim rəğbət edərlər idi [Əlyazma, 1557:6b].

Tarixdə qeyd edildiyi kimi Mustafa Zərir 1392-1393-cü ildə Şam şəhərinə dönür. Bir müddət burada yaşadıqdan sonra Hələb şəhərinə köçür. Burada Məlik Çolpanın əmrilə “Fütuhüş-Şam” əsərini yazır. Ehtimal ki “Yüz hədis və yüz hekayə” adlı əsərini də bu sultana təqdim etmişdir [Cəfərzadə, 2015:33].

Üzərində çalışdığım, trans literasiya etdiyim “Siyərin-Nəbi”si ərəb siyərciləri əsərlərindən istifadə edilərək hazırlanan tərcümə əsəridir. Həzrəti-Məhəmmədin həyatından bəhs edilən “Siyərin-Nəbi” müdriklik məzmunu ilə seçilən ən önəmli və çox sevilən əsəridir.

Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərini Əbül Həsən Əhməd ibn Abdullah ibn Məhəmməd əl-Bəkrinin “Əl-ənvar və miftahus-sürür vəl-əfvkar fi mövlidin-nəbiyyil muhtar” adlı əsərindən tərcümə etmişdir [L.Karahan,1995:17].

İbn Hişam Əbu Məhəmməd Əbd əl-Məlik ibn Hişam ibn Əyyub əl-Himyari əl-Məafiri əl-Bəsri əl-Misri İslamın ilk dövr tarixçilərindən olmuşdur. O, tarix, əhbar, nəşəb və ərəb dili şeiri sahəsində biliklərinə görə öz dövrünün məşhurlarından idi. İbn Hişamın yazdığı “Əs-Sirətün Nəbəviyyə ibn-Hişam” adlı əsəri əslində məşhur islam tarixçisi İbn İshaqın Əbu Abdillahi Muhəmməd ibn İshaq ibn Yəsar ibn Hiyər əl-Müttəlibi əl-Qureyşi əl-Mədəni “Kitabul-Mübtədə və fi-Məbas vəl-Məğazi” əsərinə şərhlər verərək ona ikinci həyat bəxş etdiyi bir əsərdir. Ərzurumlu Mustafa Zərir bu əsəri yazmamışdan əvvəl bir çox kitablar üzərində araşdırmalar aparmış, orada olan bilgiləri öz süzgəcindən keçirmişdir. Sonunda Əbül Həsən əl-Bəkrinin “Siyərün Nəbi” əsərini əsas götürsə də, bir çox başqa mənbələrdən istifadə edərək yazmış, çoxsaylı şəirlərini əlavə edərək bədiiləşdirmişdir. Amma ibn İshaq və ibn Hişamın kitablarından xeyli istifadə etdiyini Mustafa Zərir əsərin birinci cildinin əvvəlində, ikinci cildin əlyazmasının 262-ci səhifəsində özü qeyd etmiş və bir çox tədqiqatçılar da bunu təsdiqləmişlər. Əsəri 1388-ci ildə (m.t.) Misir hökmdarı Əbu Səid Bərkükə təqdim etmişdir.

Əsərin ikinci cildində Keşiş Buhayranın Həzrəti-Məhəmməd haqqında İncildən oxuduqlarını xəbər verməsi, Buhayranın islam dinini qəbul etməsi, Həzrəti-Məhəmmədin bəzi möcüzələri, həzrəti-Xədicə ilə evlənməsi, toy mərasiminin keçirilməsi, qurbanların kəsilməsi, Əmisi Əbu Ləhəbin daim onu izləməsi və əzab verməsi, həzrəti – Əlinin doğumu, Kəbənin yenidən təmiri, Həzrəti-Məhəmmədə peyğəmbərlik gəlməsi, ilk vəhy, həzrəti- Xədicə, həzrəti-Əli, həzrəti-Əbu Bəkr kimi ilk müsəlman olanlar, İslamın açıqlanması, Peyğəmbərin öz qohumlarını dinə dəvət etməsi kimi hadisələr təsvir olunmuşdur. Mustafa Zəririnin bu əsəri, yəni 2-ci cild “Siyərün-Nəbi”nin əlyazması hazırda Süleymaniyyə kitabxanasında “Fatih 4272” şifrəsi altında saxlanılır. Əsər nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma 165 vərəqdən ibarətdir. Sətirlərin sayı 15-dir. Əsərin sonunda katibin adını oxuyuruq. “Əsəri (Əfv edən Allah günahlarımı əfv etsin) tarixinə qədər həqir, fəqir, Allahu-Təalanın rəhmətinə möhtac İbrahim bin Rəcəb əl-Mövla (h. 964-cü ilin zilhicce ayında, mil. 1557-cı il) Allahu-təalanın köməyi ilə yazıb”. Abidənin sonunda vurulmuş möhürün içində katibin adı: “Seyyid İbrahim” yazılmışdır.

“Siyərün-Nəbi” əsəri Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Abidə öz dövrünün lüğət tərkibi, leksik xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Abidədə işlənmiş türkmənşəli sözlər öz tutumu ilə də diqqəti cəlb edir.

“Siyərün-Nəbi” əsərinin leksik-fonetik xüsusiyyətləri.

Leksik xüsusiyyətlər.

Abidənin dilində işlənmiş türk semantik arxaizmlər xüsusi maraq doğurur. Müasir ədəbi dildə işlənməyən bu sözlərin bəzisi dialekt və şivələrdə, Oğuz qrupuna daxil olan bir sıra türk dillərində bu gün də işlənməkdədir.

a) isimlərdən ibarət olanlar:

Bilişlik (بیلیشلیک) – “tanişlıq, dostluq, yaxınlıq”. Zeyd soruşdı, kəndünün qavmindən Bəni-Kilab ərəbindən imişlər. *Bilişlik* verdi (304a).

Əbə (ابه) – “mamaça”. Əbu Talib dəxi heyran oldu kim, xatunı çıxırmadı, zarılanmadı, *əbə* istəmədi (243a).

Qızlıq (قیزیلق) – “qıtlıq, qəhətlik, bahalıq, darlıq”. Bir yıl Məkkə şəhrində qatı *qızlıq* oldu (168a).

Qırnaq (قِرناق) – “kə niz, cariyə mənasında təsadüf olunur”. *Qırnaq* Rəsuluñ ayağına düşdi (243b); Rəsul ayıtdı: “Ya əmmə, şimdi *qırnaq* gəlməzdən əvvəl baña hatıfdən ün gəldi” (244a); Dəxi dərhal Xədicə xatun izarın örtündi, bir-iki *qırnaqla* Hira tağına toğru yürüdi (270b); Andan soñra əv içindən quldan və *qırnaqlardan* Rəsuluñ dininə girdilər (282a).

Saçu (ساجو) – “bəzi toy və şənliklərdə ortaya səpilməsi, tökülməsi olan inci, pul, şəkər və s.”. Qaçan kəbin qıyalar, bitik yazalar, bu altunı, incuyi *saçu* saçğıl (231a); Andan Meysərə tabaq birlə altun incu gətürdi, nisar qıldı, saçu saçdı (232a).

b) sifətdən ibarət olanlar:

Dəgmə (دگمه) – “təsadüfi, hər, hər hansı”. Məs.: Miskini, məzlumi döğən ərmidür? *Dəgmə* taşuñ adı ya gövhərmidür? (171a);

Oñat (اكت) – “yaxşı, uyğun, mükəmməl, doğru, düzgün”. Məs.: Bən anuñla *oñat* vəchlə söyləşəyim (319b).

a) əvəzliliklərdən ibarət olanlar:

Netə (نته) “necə?” Sədəf dürrüñ nə bilsün qiymətini, *netə* kim, lə’li kandan dəxi artuq (175a); Zehi, əcəb kim, Muhəmməd bin Abdullah böylə əziz və möhtərəm ikən *netə* qavmi buna razı olalar kim, ol bir tul avratuñ əciri ola (177b).

Nəsi (نسی) “nəyi?” Rəsul ayıtdı: “Barı aytgil kim, biləyim, ol xatun kişi kimdür və kimuñ *nəsidür?*” – didi (220b).

Nənün (ننوك) “necə? nəcür?” Bu nə nəzirdür, ya *nənüñ* şükranəsidurur? (201b).

b) Feillərdən ibarət olanlar:

Əsənləmək (اسنلمك) – “görüşərkən və ya sağollaşarkən salamatlıq diləmək”. Məs.: Andan Rəsuli qavmi, qərabı, əmmüləri və əmmülərinuñ oğlanları birlə görüşdi, *əsənləşdi* (217b). Mahmud Kaşğarının “Divan”ında bu feil “salamlamaq, hal-əhval tutmaq” mənasında verilmişdir. “Ol manqa *əsənlədi* – o məni salamladı” (MK, I, 326). Əbu Həyyanın lüğətində isə “əsənləmək” feili əsənlədi kimi qeydə alınmışdır və “vida etdi” mənasını ifadə edir.

Əsləmək (اسلمك) – “qulaq asmaq, dinləmək, itaət etmək, qəbul etmək”. Məs.: Siz bənüm sözümi *əsləmədüñüz* (292b); Bən məsləhət gördüğümü sən daxi bənüm sözümi *əsləgil* (321a).

Gidərmək (كدرمك) – “uzaqlaşdırmaq, yox etmək, dəf etmək”. Məs.: Zira bunuñ kibi əzim əjdəhayı sehrü kəhanə və əfsun birlə *gidərmək* olmaz (189a); Qatumba kiməsne qomadum, *gidərdüm* (278b).

Günüləmək (كنلمك) – “qısqanmaq, həsəd etmək”. Məs.: Hələlumı xublardan günülərəm” – didi (229b); Andan soñra ol ərənlərdən ayru çox avratlar dəxi xatunı Xədicəyi *günülədilər* (234b).

Kəmişmək (كَمْشَمَك) – “qoymaq, buraxmaq, atmaq”. Andan İsa peyğəmbər ayıtdı: Əvvəl anuñ nişanı oldur kim, ol Rəsuluñ başı üzərində bir aq bulut uçmaqda yaradılmış anuñ üzərinə kölgə *kəmişə* (198b).

Oñmaq (اَوْكَمَق) “düzəlmək, yaxşı olmaq, yaxşılaşmaq”. Qureyşuñ ol gün kim işi dəxi *oñmadı*. Əndişələri, fikirləri *oñmadı* (327a).

Oñulmaq (اَوْكُلِمَق) – “şəfa tapmaq, yaxşılaşmaq”. Məs.: Ağzınuñ zəxmi oñuldu (220a).

Purtarmaq/burtarmaq (پُورْتارْمَق) – “üzünü bürüşdürmək”. Məs.: Andan Rəsul yüzün turş eylədi, *purtardı* (279a).

Səkitmək (سَكِيتْمَك) – “sakitleşdirmək”. Məs.: Ol cahil qövmi *səkitdilər*, dəxi ayıtdılar: “Ya seyyidi, ya Əba Əmr, ya ibn Vail, bu gələbəmüzi sən sakin eylədüñ” (255b).

Ulalmaq (اُولالْمَق) “böyümək, artmaq, yekəlmək, yetişmək”. Məs.: Zira çün ulaldı, yetim *ulaldı* (176a); Əbu Talib ayıtdı: “Ya Muhəmməd, bu iki oğlum sənüñ tərbiyətündə *ulalsun* (245b); İlla həzrəti-Rəsuldan hər nə kim zahir oldı isə əxlaqi-həsənə oldı, ulaldı, dilə gəldi. İñən əcaib ulaldı. Sahibi-vüqar və təmkin oldı. Kələcisi tatlu, sözi şirin, tatlu oldı, *ulaldı* (261b).

Veribimək (وَرِيْبِمَك) “göndərmək, yollamaq” mənasında təsadüf etdiyimiz bu söz qədim türk leksik vahidlərindəndir. Bu gün ədəbi dilimizdə işlənmir. Məs.: Meysərə qatına adəm *veribidilər* (176b); Qeysər dəxi buña elçi *veribidi* (213a); Andan qırnağı Xədicə xatun Muhəmməd mənzilinə *veribidi* (243b).

Zərflərdən ibarət olanlar:

İləy اِلَی – “qabaq, ön”. Məs.: Qureyş uluları, Məkkə seyyidləri cəmi’isi deyryn *iləyində* keçdilər (199a); Nə mö’ciz idi, əcəb dünki gün görsəydüñ, Ol əjdəha *iləyüñdə* e’tibar olmaq (193b).

Mətnə dini etiqad və islami məfhumla əlaqədar işlənmiş ərəb-fars tərkiblərinin izahı:

Seyyidi-sadat – seyyidlərin rəhbəri, müqəddəs nəslin başçısı; Peyğəmbərin nəslindən olan şəxslərə hörmət ifadəsi.

Şəfii-ümmət – ümmətin şəfaətçisi. Bu ifadə əsasən İslam kontekstində, peyğəmbər (s.ə.s.) və ya müqəddəs bir şəxsin ümmət üçün şəfaətçi, yə’ni onların günahlarının bağışlanması və köməkçisi olduğunu vurğulamaq üçün işlənir.

Xatimər-rüsul – rəsullardan sonuncu, peyğəmbərlər zəncirinin möhürü; son peyğəmbər – Hz. Məhəmməd.

Abidə də xalq dilinin frazeoloji cövhərinin əks etdirən söz və ifadələrə də geniş yer verilmişdir. “Siyərün-Nəbi” əsərində ümumxalq dil xəzinəsindən alınmış obrazlılıq, ifadəlilik, ekpressivlik yaradan söz və ifadələr yüksək sənətkarlıq və bacarıqla istifadə edilmişdir. Abidənin dilində işlənən frazeolo_gizmlə_ri əsas sözün qrammatik xüsusiyyətinə görə iki qrupa bölmək olar:

a) ismi frazeologizmlər, b) feili frazeologizmlər.

İsmi frazeologizmlər: Andan həzrəti-Rəsul baş götürdi, gülə-gülə, gülər yüzlə, xoş xülg ilə *şirin söz* ilə cəvaba məşğul oldı (180b); Hələ *könlüñ dili* birlə könlümə əzim bəşarət edərsün (230b); Xədicə xatun ol xatunlar idi kim, *köñlinüñ gözi* görürdi (233b); Zehi *səadət qapısı* kim sizüñ üstünüzə açılıp durur (293a); Çün

Talha bin Übeydullah Rəsuldan bu nusuq üzərinə kəlimat eşitdi, *muhəbbət dənizinün mövci* cuşa gəldi (302a); *Acı cəvablar* verdilər (314a).

H.Bayramov qeyd edir ki, feli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənmişdir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponenti hesab olunur. Feli frazeoloji vahidlərin çoxu cümlədə müəyyən daxili obyektlə birgə işlənir [Bayramov,1978:71].”Siyərün-Nəbi” əsərində maraqlı feli frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik.

Feili frazeologizmlər: Rəsul *baş götürdi*, əmmüsi Əbu Talibə baqdı (171a); Rənçbərlik etməyə *bel bağladı* (178b); Qulluğa *bel bağladılar* (234a); Dərisinə sığmaz oldu (182a); Həməzənün ağzından Zübeyr sözünü aldı (196a); Andan Zübeyr bin Əbdülmüttəlib *sözə gəldi* (195b); Aydırlar kim, biz malumuz, əyalumuz üzərinə *baş oynaruz* (211a).

Abidədə arxaik frazeoloji vahidlər tarixi baxımdan nəzər diqqəti cəlb edir. Məs.: Dövlət yüz göstərdi (204b); Həsərdən bağrıları həsəd odına bişdi (234b).

Türk mənşəli fonetik arxaizmlər.

1. Söz əvvəlində cingiltili “y” samitinin işlənməsi: yürək, yıl, yigirmi, yigit, yuca, yitirmək, yıllık, yıldırım, yıldız və s. Bir yıl Məkkə şəhərində qatı qızlıq oldu (169b); Rəsulü diləməyənlərdən *yigirmi* dörd kişi cəm’oldı (177b), Görürəm ol yigit Muhəmməd bin Abdullahdur (169b); Hər biri *yigitlər* olmuşlardı (173a); Üç-dört yüz kişi silah bağlandılar, *yuca* yerlərə çıxdılar (189b).

2. Bəzi sözlərin tərkibində “y” samitinin düşməsi. Məs.: Dəxi bir kimsə əl uzatmağa qomadı (182b); Ol ağac yenə *qurur* (198b).

3. Metateza – söz daxilindəki səslərin qarşılıqlı halda öz mövqelərini dəyişmə hadisəsidir. Abidənin dilində işlənmiş dəprən, ilərü, kiprik, topraq, əksük, dutsaq, sözləri sonralar ədəbi dilimizdə metatezaya uğrayaraq kirpik, dustaq, çılpaq, tərpen, irəli, əskik şəklinə düşmüşdür: Yə’ni taş düzənlər, *topraq* çəkənlər, imarət işlədənlər ol yığılırlar (179a).

4. Abidənin dilində nəzər-diqqəti cəlb edən fonetik hadisələrdən biri də **b-p** əvəzlənməsidir. Məs.: Məgər Məkkə şəhərinə Şam nəsrənələrindən bir keşiş *gəlipdururdu* (166b); Sərv ağacı və *pənöfşə*, nəstərin, Bir sudan ol padişahdur göstərən (170b); *Ədəpsüz* dəprəndüklərinə Rəsuldan üzrlər dilədilər (253b).

5. **d>t** əvəzlənməsi. Müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində “**d**” ilə tələffüz edilən sözlərin “**t**” ilə işlənməsi; məs.: Ücrət ilə *taş taşıyasun* (181a); Əbidlər Meysərə birlə *turmuşlardı* (182b); Hazır *turanlar* cəmi Rəsula dua qıldılar (183a); Bir *tag* yaqasına yürüdilər (192a); Ol iki *tag* Əbi Qubeys *tagına* yaqın gəldilər (240a); Əbu Talibün yurəğini həsrət odı *taglamışdı* (217b); Andan sənün qarındaşun Xüveylidün qızı Xədicə xatun *tamı* üstinə enər (231a).

6. **t>d** əvəzlənməsi. Siz dəxi e’tiqad birlə Allah-təalanun vəhdaniyyətinə və fərdaniyyətinə iqrar edünüz və bənüm risalətüme *danıqlıq* verünüz (317a); Dəxi vücudi ditrədi. *Yasduq* biraqdılar (279a); İçdigi sudan dəxi *dikən* bitər (171b); Məğribi və məşriqi *duta* dinivü məzhəbi (172a).

7. Müasir dildə söz ortasında “x” samiti ilə tələffüz edilən türk mənşəli

sözlərin “q” ilə işlənməsi. Məsələn: Andan Əbu Talib baş götürdi, Rəsula *baqdı* (180b); Məkkədən nə kim Şama gedər cəmaət varsa, cəmi’i cəm’ oldılar, yola *çıqdılar* (183a); Rəhban ayıtdı: “Ya Qureyş, sizün əcəb olduğunuz oldur kim, dün gün sənəmə məşğul olmuşsuz kim, andan gafilşüz kim *yaqın* zamanda bu düzgünüñüz bozulisərdir” (166b); *Çoq* kişinün malı, rizqi vardurur, İlla kəndü yaramaz əbtərdurur (170a).

8. Müasir dildə söz ortasında “y” ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin abidədə “g” samiti ilə işlənməsi. Məsələn: Ol gün əsr vəqtinə dəkin *əgləndilər* (185b); Qazanc etmək üçün bir sən’ət *ögrəngil* (176b); Yüridi tünd olubən xalqa sögər, Rəsulı sindurur, kəndüzün *ögər* (184b).

9. ğ>q

Loğman-Loqman. Olur kim, hikməti *Loqman* bilürdi (180a); Qaçan vəqti olıcaq bağlu qapular açıla, qara *aqdan*, qayğu şadılıqdan seçilə (192b); Bir *aq* bulut bir qalqan qədərincə gök yüzindən aşağıya endi (183b); Andan bir müddətdən sonra həva yüzindən bir *aq q* uş gəldi (250b).

10. Bəzi sözlərdə “n” samitinin düşməsi: (bunlar-bular). Bularun könlünə yarar söz aydur (181a); Bu əvəzliyi cəmlənmə zamanı – **n** ünsürü düşür və danışiq dilindəki fonetik variant yaranmış olur.

11. x<ğ

Arğ oluban aqar gülistanlara (170b).

12. ğ>x

Boxça birlə Meysərə ilərü gətürdi (182a).

13. q>ğ

Andan cəmi’i-əkabiri-Qureyş *yarağ* qıldılar (177a).

14. Novlu, dodaq-diş “v” samitinin söz əvvəlində işlən_mə_məsi; *urub* ayıtdı: Bən dəxi duruşayım, əl-ayağ *urayım* (181b).

15. v<f

Sərv ağacı və bənöfşə, nəstərin,

Bir sudan ol padişahdur göstərən (171b).

Maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də “r” və “s” səslərinin yer dəyişməsidir. Məs.: göstər – گۆستەر müq. et: görsət-göstər; yapraqlandı – yapraqlandı (195a).

o>a əvəzlənməsi. Sait səslərin əvəzlənməsi, əsasən, tələffüz zamanı baş verir. Abidədə belə bir hadisəyə söz əvvəlində təsadüf edirik. Məs.: av “ov”, avçı”ovçu”; avlamaq”ovlamaq”; avuc”ovuc”; tavla-max”tovlamax” və s. Məs.: Bir gün av avlarkən bir canavar dilə gəlüb adəm bigi söyləmiş: “Ya Ətrif, kahinlərin dövrü keçdi. Dövri-zəmanə Muhəmməd bin Abdullah dövrüdür” (260a); Varurlar sənün avcuñdan ne’mət issi olurlar (172a); Bu əvəzlənmə əsasən Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna xas olan xüsusiyyətdir.

e>ə Bu cür əvəzlənmə söz əvvəlində baş verir. ev>əv; sevmək>səvmək. Məs.: Ertəyə dəkin səbr eylədi, çün ertə oldı, Fatimə xatunı Xədicə xatun əvinə veribidi (171a).

e>ə hadisəsi türk dillərinin əsas xüsusiyyəti olaraq bu gün də Təbriz dialektində işlənməklə qədim izini mühafizə etməkdədir.

Bir neçə qrafik variantda yazılmış sözlər: Yuxaru-yuqaru. Xədicə xatun یوخارو

yuxaru təbəqə üstündə oturub gördi kim, Rəsulünü qoqusı gəldi (173b).

Xədicə xatun يوقارو yuqaru pəncərədən Rəsul birlə hibəri gördi (174a).

Ayaqqabı – ayağqabı. Bəli, ayağı qabı ايىق قابى yoğdı. Ayaqqabı ايىق قابى gərək idi (178a).

Oxumaq اخومق yazılmış bir şeyi gözdən keçirib səslə və ya səssiz qiraət etmək.

Oqumaq اوقمق çağırmaq. Qəbilə-qəbilə ərəb ulularını *oqudılar* (238a); Xəlayiqi oxumağa kişilər çıxdı (238a).

Leksik-semantik söz qrupları.

Omonimlər:

Ay- planet, göy cisimlərindən biri: Ay iki dürlü görünür hər ay, Ol həbibün yüzi xəyalından (212b).

Ay – ilin bölündüyü 12 hissədən biri: Bir ay tamam yarağ qıldılar (234a).

Gün- günəş mənasında: Göricək görklü yüzün *gün* utanur, Ay alının ayinəsindən utan sən (236b).

Gün- gün çıxandan günbatana qədərki dövr. Andan bir qaç gün dəxi yürüdilər (196b).

Su- birincisi su mənasında. Su həman bir su yürür bustanlara (170b).

Su- ikinci su – tərz, yol, hal mənasında. *Su* həman bir *su* yürür bustanlara (170b).

Oqumaq – qiraət etmək. Çoq yaş yaşamış kişi idi və dəxi çoq elmi dəxi oqumuşdı, bilgilü ərdi (196b); Təhsinlər qılub bu mədhi *oqudılar*, sərəğaz eylədilər (200b).

Oqumaq – çağırmaq. Rəsul Meysərəyi ilərü oqudı (182a); Andan şəhir naibi veribidi, yəhudilərin uluların oqutdı (212a); Ayıtdılar: “Varuñuz, ol seyyidləri dəxi oquñuz (201b).

Türk, ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət sinonimlər.

Kələçi-söz. Bir gün bir qaç kişi Qureyş ulularından hərəm eşigində durmuşduq, kələçi edürdük (165b); Andan Əbu Talibə bu *sözlər* xoş gəldi (170b). *Külfət-əyal:* Əmma atam ölədən bəri *külfət, əyal*, qızlıq, ululuq zəhməti bəni yoxsul eylədi (169b). *Dəlil-bürhan- hüccət.* Andan Siddiq ayıtdı: “Ya Seyyidi, siz yegrək bilürsüz kim, hər də’vət issi nəbi və hər mürsəl, rəsul dəxi və hər üluləzim peyğəmbər cəhanə gəldi, bir *dəlil*, bir *bürhan* göstərdi (289a); Ayıtdı: “Ya Rəsulullah, bu xub cəmalı görənə, ya sizün gibi sərvəruñ, həbibün xizmətinə irənə, nə *hüccətə* hacətdür, ya nə *bürhan* göstərmək vacibdür”, – didi (225a). *Dilək-murad:* Dəxi *diləgüm, muradum* oldur kim, bən anuñ önündə qurban olam, anuñ üzərinə yavuz gün doğduğun görməyəm”, – didi (179b). *Hörmət – izzət:* *Hörmət* və *izzət* birlə yenə taşra çıqdılar (172b). *Əsil-nəsəb:* Bizüm sənədimüz, *əslimüz* ulu əsildəndür. Sən bizüm *nəsə bi müz dənsən* (326a). *Nəbi-rəsul-mürsəl-peyğəmbər:* Andan Siddiq ayıtdı: “Ya Seyyidi, siz yegrək bilürsüz kim, hər də’vət issi *nəbi* və hər *mürsəl, rəsul* dəxi və hər üluləzim *peyğəmbər* cəhanə gəldi, bir *dəlil*, bir *bürhan* göstərdi (289a). *Səki-məstəbə:* Ol *məstəbəniñ* kənarına gəldi. Kəndünün mətə’larını ol *səkiñiñ* üstinə qodı (210a). *Toy-düğün:* Xədicə xatun *toy* yarağın, *düğün* tərtibin qıldı (234a). *Varış-gəliş:* İki başdan dəxi yə’ni varışında və gəlişində

kim, nə assı edürsə, anuñ olsun (172b).

Feillərdən ibarət sinonimlər.

Dartmaq-çəkmək: Taş-topraq darta, ya balçıq çəkə (178b).

Həlak olmaq-ölmək: Anlar cəmi'i *həlak qıldılar, öldilər*, getdilər (166b).

Soqranmaq-söylənmək-gümrəmək: *Soqrandı, söyləndi* kim, “bu cazu neçəyə dəgin bu xalqı sehlə heyran qılısərdür”, – didi (200a); Ol gecə ol düşmanlar, ol həsudlar soqranur, gümrənür, söylənü əvlərinə gəldilər (234b).

‘Tamam olmaq-bitmək: Xalquñ yarağı *təمام* dəxi oldı, işləri *bitdi* (177b.)

Pir olmaq-qocalmaq: Ya əmmi, bən dəxi sənüñ ilə bilə varayım, zira sən *pir olduñ, qocalduñ*, gücüñ, qüvvətüñ qalmamışdır.

Üşənmək-qorxmaq: Hiç kimsədən *üşənməñüz, qorqmañuz* (315b);

Veribimək-göndərmək: Bismillah, Meysərə Yəməne *veribidüm* (172b); Əmma eşitdüm kim, yaqın günlərdə Şam vilayətinə Meysərə birlə qumaş göndərürsün (172a).

Antonimlər

Hadisələrin qarşılaşdırılması, ziddiyyətlərin ifadəsi antonim söz və söz birləşmələri ilə əsərdə öz əksini tapmışdır. Abidədə antonimlər müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir:

1. Adlardan ibarət antonimlər.

Əvvəl-axır; batin-zahir: – Nə *əvvəl* gəldüñüz siz, nə *axır*, Nə *batini* bilirsüz, nə *zahir* (166b); Nə *zahirini*, nə *batinini*, nə *əvvəlini*, nə *axirini* (173a); Əgər *batin*, əgər *zahir* bir işi, Dilədgüm bigi işlərdüm anı (181a). Atlu-yayaq: Yəhudilər *atlu* və *yayaq* qılıçlar tartmışlar (211a). Yad – biliş: Xəlayiqlər bizə nə diyələr, yad və biliş bizə nə qədər-hörmət qılalardı (180b). Zalım-məzlum: Yoq əgər əsli xəbisü şum isə, *Zalim* olur, nə qədər *məzlum* isə (170b).

Gerçək-yalan: Bu gün diləruz kim, *gerçək yalandan* seçilə (189a); Ayıtdılar: “Mühəmməd bin Abdullah sənüñ birlə bilə getdügi gerçəkmidurur, yoxsa yalanmıdır?” – didilər (176b).

Qarañu-nur: Kor oldur kim, gözi ol yüzi görməz. *Qarañuyı* görür, *nurı* görəməz (233a).

Quru-yaş: Ol qurumış ağac yaş oldı (205b).

İlərü-gerü. Nə ilərü getməgə çarə vardurur, vəla gerü dönməgə yol bulunur”, – didi (191b).

2. Feillərlə ifadə olunmuş antonimlər.

Getmək-gəlmək; oturmaq-durmaq; almaq-vermək.

Meysərə yenə kəndünüñ ticarətində *getməgində-gəlməgində*, Rəsul həzrəti Qureyş uluları ilə *oturmaqda-durmaqda, almaqda və verməkdə*, kəndü ehtişamında və ehtiramında çün kəndüzi Qureyşüñ əmini idi (237b);

Abidədə işlənmiş sintaktik konstruksiyalı sintaktik təkrarlar da xüsusi maraq doğurur. Nümunələrə nəzər salaq: Düşməni içində arı dirlik dirildi (175a); Əzdə qəbiləsi içində bir qoca kişi var idi, iñən çox-çox yaş yaşamış idi (285b); Ücrət ilə taş taşıyasun (180b); Andan Meysərə tabaq birlə altın incu gətürdi, nisar qıldı, saçü saçdı (232a).

Əsərdə verilmiş məsəllər, tərbiyəvi nəsihətamiz fikirlər də böyük maraq

doğurur. Məsəllər: ”Zira hərəkətdə bərəkət vardırur”, – demişlər (169a); Ulu oldur ki, yaradandan ola, Ki kəndüdən ulalan ulu olmaz. Ulu kim Tañrıdan ululuğıdur (186b); Rəsul həzrəti ayıtdı: “Ya Meysərə, hər iş vəqtinə güyər, hər bayramuñ vəqti vardır (192a); Ya qavm, hər söz kim söylərsiz, bişirüb söyləñ (311b); Əbu Talib ayıtdı: “Ey məl’un əxməq, nadan saña. Ulular dururkən söz dəgəməz, sənciləyin kilab anuñ kim haqqından gələydi, ya ol Haqquñ peyğəmbəriyəm, deyü necə də’va edəydi (319b); Fəəmma soñdağı peşmanlıq fayda etməz (321b).

Abidə həm türk xalqlarının, həm də Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində mühüm dil tarixi qaynağı kimi çox dəyərli mənbə hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babayev Y. Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər) –Bakı, 2008.
2. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Sirətün – Nəbi” əlyazmasının surəti II c., (v.6b), kat.,4272, İstanbul: 1557.
3. Cəfərzadə V. Mustafa Zərir və onun “Fütühüş-Şam” əsəri haqqında bəzi qeydlər. “Bakı Universitetinin xəbərləri”. Bakı, 2015.
- 4.Karahan L. Erzurumlu Mustafa Darir. – İstanbul, 1995.
5. Bayramov H. Azərbaycan frazeologiyasının əsasları – Bakı, 1978

**“BOBURNOMA” PARALLEL KORPUSINI YARATISHDAGI
TARJIMA TAMOYILLARI
TRANSLATION PRINCIPLES IN CREATING THE PARALLEL
CORPUS OF “BABURNAMA”**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/KZMZ2112

Muhammadiyeva Dilafro‘z Axtamovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

PhD, dotsent

d.muhammadiyeva@mail.ru

Annotatsiya. Hozirgi globallashuv davrida tilshunoslik va tarjima sohalarida korpus lingvistikasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, parallel korpuslar – ya’ni biror matnning ikki yoki undan ortiq tildagi tarjima variantlarini o‘z ichiga olgan korpuslar – mashinada tarjima, avtomatik til o‘rganish tizimlari va lingvistik tadqiqotlar uchun zaruriy resurs hisoblanadi. Ular ikki yoki undan ortiq tildagi matnlar o‘rtasidagi tarjima muvofiqligini, tarjima strategiyalarini va madaniy tafovutlarni chuqur tahlil qilishga imkon yaratadi. Parallel korpuslar hozirgi zamon tarjimashunosligining amaliy va nazariy yondashuvlarini sinovdan o‘tkazuvchi va rivojlantiruvchi vositadir. Tarjimaning ekvivalentlik darajalari, kontekstual moslik, transkultural uzatish singari konseptlar real matnlarda tahlil qilinadi va modellashadi. Shu bois, parallel korpus yaratishda tarjima nazariyalari asosiy tayanch bo‘lishi shart. Parallel korpus yaratishda tarjima sifati, moslik, struktura va madaniy kontekst kabi ko‘plab tamoyillar muhim o‘rin tutadi. Parallel korpuslar ikki yoki undan ortiq tilda ifodalangan bir xil mazmunga ega matnlar to‘plami bo‘lsa, tarjimashunoslik mazmunning bir til tizimidan boshqasiga o‘tkazilish jarayonini o‘rganadi. Bu ikki soha bir-birini to‘ldiradi: tarjimashunoslik nazariyalari korpusga asoslanadi, korpuslar esa tarjima nazariyalarini empirik tekshiradi.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, parallel korpus, tarjima tamoyillari, tarjimashunoslik, konsept, ekvivalentlik, badiiy tarjima.

Annotation. In the current era of globalization, corpus linguistics holds a special place in the fields of linguistics and translation studies. In particular, parallel corpora – that is, corpora containing two or more translated versions of the same text – serve as essential resources for machine translation, automatic language learning systems, and linguistic research. They make it possible to deeply analyze translation correspondences, translation strategies, and cultural differences between texts in different languages. Parallel corpora act as tools that test and advance both practical and theoretical approaches in modern translation studies. Concepts such as degrees of equivalence, contextual adequacy, and transcultural transmission are analyzed and modeled in real texts. Therefore, translation theories must form the core foundation in the creation of a parallel corpus. Principles such as translation quality, coherence, structure, and cultural

context play a crucial role in corpus development. While parallel corpora represent collections of texts conveying the same meaning in two or more languages, translation studies examine the process of transferring meaning from one linguistic system to another. These two fields complement each other: translation theories rely on corpora, while corpora empirically test translation theories.

Keywords: *Baburnama, parallel corpus, translation principles, translation studies, concept, equivalence, literary translation.*

Tarjimachilik tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning ham bir nechta etaplarga, ya’ni tarjima qilishning turli vosita va usullariga murojaat qilinganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin: so‘zma-so‘z tarjima, taglama, milliylashtirish, tasviriyl tarjima, izohli tarjima, dialogik tarjima, bilvosita tarjima, bevosita tarjima va hokazolar. Ushbu tarjima usullarining tarjima taraqqiyotida o‘z o‘rni bor. Hozir ham ba’zan bu tarjima usullariga murojaat qilishimizga to‘g‘ri keladi. Lekin mavjud tadqiqotlarda (G‘.T. Salomov, N.Komilov, Poshali Usmon, M.Baqoyeva va boshqalar), tarjima tarjimadan emas, balki asliyatdan to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘g‘irilishi lozimligi misollar vositasida isbotlab berilgan. Chunki tarjimadan tarjima qilinsa, birinchi tarjimonning tarjima jarayonida qilgan xatosi ikki hatto uch barobarga oshishi muqarrardir.

Asliyat va tarjima tillari maqol va matallarning tabiatini qiyosiy o‘rgangan holda, ular orasidagi mazmuniy-uslubiy muvofiqlik holatlarini aniqlash va tarjima jarayonida ularning birini ikkinchisi vositasida talqin etish yo‘llari va imkoniyatlarini belgilash to‘laqonli tarjima yaratish uchun zamin hozirlaydi. Tadqiqot obyektimiz hisoblangan “Boburnoma”da muallif voqea va hodisani tasvirlash uchun maqol, matal va frazemalardan mahorat bilan foydalanadi. Asar tilining ravon va jozibadorligining sababi ham shundadir.

Tarjima nazariyasi uchun tarjimon o‘z faoliyatida qanday usul ishlatganligi, qanday qilib asliyat va tarjima matnda bir xil kommunikativ qiymatga erishganligini aniqlash juda mushkul. Bu jarayonlarni bevosita nazorat qilib bo‘lmaydi. Shunday bo‘lsa-da, ular turli usullar bilan o‘rganilishi kerak. Tarjima nazariyasining bu yo‘nalishida asliyat hamda tarjima orasidagi muvofiqlikni ta’minlashda tarjimon foydalanadigan metodlarni aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega. Tarjima jarayonini o‘rganish tarjimaning umumiy strategiyasi hamda uning o‘ziga xos muammolariga yechim topishda ishlatiladigan muayyan uslublarni aniqlashga xizmat qiladi [Рахимов, 2006:7].

Badiiy tarjimaning tamoyillari:

1. Adabiy aniqlik: Tarjima qilingan matn asarning asl nusxasiga yaqin bo‘lishi, mazmun va uslub jihatidan mos kelishi kerak.

2. Tilga moslashuv: Asl matnning badiiy qimmati va uslubi tarjima qilingan tilning qoidalariga moslashtiriladi. Bu jarayonda, tarjimon maqsadli tilning imkoniyatlaridan samarali foydalanadi.

3. Madaniy uyg‘unlik: Tarjima qilingan asar o‘quvchilarga oson qabul qilinadigan tarzda bo‘lishi, lekin asl madaniy xususiyatlarini yo‘qotmasligi lozim. Badiiy tarjima jarayonida quyidagi muammolar yuzaga kelishi mumkin:

- Lingvistik tafovutlar: Tillarning leksik zaxirasi va grammatik tuzilmalari o‘rtasidagi farqlar tarjimaga ta’sir qiladi.

- Madaniy nomuvofiqlik: Bir madaniyat uchun muhim bo‘lgan obraz yoki ramz boshqa madaniyatda tushunarsiz bo‘lishi mumkin.

- Ijodiy talqin: Ba’zan tarjimon asarni asl matnga maksimal darajada yaqin qoldirish va uni o‘quvchilar uchun o‘zgartirish o‘rtasida tanlov qilishga majbur bo‘ladi.

Hozirgi globallashuv davrida tilshunoslik va tarjima sohalarida korpus lingvistikasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, parallel korpuslar – ya’ni biror matnning ikki yoki undan ortiq tildagi tarjima variantlarini o‘z ichiga olgan korpuslar – mashinada tarjima, avtomatik til o‘rganish tizimlari va lingvistik tadqiqotlar uchun zaruriy resurs hisoblanadi. Ular ikki yoki undan ortiq tildagi matnlar o‘rtasidagi tarjima muvofiqligini, tarjima strategiyalarini va madaniy tafovutlarni chuqur tahlil qilishga imkon yaratadi. Parallel korpuslar hozirgi zamon tarjimashunosligining amaliy va nazariy yondashuvlarini sinovdan o‘tkazuvchi va rivojlantiruvchi vositadir. Tarjimaning ekvivalentlik darajalari, kontekstual moslik, transkultural uzatish singari konseptlar real matnlarda tahlil qilinadi va modellashadi. Shu bois, parallel korpus yaratishda tarjima nazariyalari asosiy tayanch bo‘lishi shart. Parallel korpus yaratishda tarjima sifati, moslik, struktura va madaniy kontekst kabi ko‘plab tamoyillar muhim o‘rin tutadi. Parallel korpuslar ikki yoki undan ortiq tilda ifodalangan bir xil mazmunga ega matnlar to‘plami bo‘lsa, tarjimashunoslik mazmunning bir til tizimidan boshqasiga o‘tkazilish jarayonini o‘rganadi. Bu ikki soha bir-birini to‘ldiradi: tarjimashunoslik nazariyalari korpusga asoslanadi, korpuslar esa tarjima nazariyalarini empirik tekshiradi.

Tarjimashunoslikda parallel korpuslar so‘nggi yillarda ilmiy izlanishlar uchun muhim metodologik manba sifatida e’tirof etilmoqda. Biroq korpus tuzishning asosiy bosqichida tarjima sifati va uslubiy yondashuvlar hal qiluvchi omildir. Shu sababli, avvalo, tarjima tamoyillarini aniqlab olish, so‘ng korpusga mos keladigan tuzilmani yaratish muhim sanaladi.

Parallel korpus yaratishda tarjima tamoyillari:

1. Ekvivalentlik va semantik moslik tamoyili
2. Pragmatik adekvatlik tamoyili
3. Stilistik moslik tamoyili
4. Tarjimaning interferensiyasi va kalka muammosi tamoyili

Parallel korpusning tarjimashunoslikda qo‘llanilishi quyidagi muammolarni samarali hal qilishda yordam beradi:

- Tarjima xatolarini aniqlash va sistemalashtirish
- Tarjimon uslubini o‘rganish
- Tarjimada madaniy tafovutlarni tahlil qilish
- Mashina tarjimasi sifatini baholash (BLEU, METEOR, h.k.)

Parallel korpus yaratishda qo‘llanilayotgan tarjima tamoyillari odatdagi tarjima tamoyillaridan maqsadi va vazifasiga ko‘ra farq qiladi.

1. Ekvivalentlik tamoyili. Ekvivalentlik tamoyili tarjima qilishda ikki til o‘rtasida semantik, sintaktik va pragmatik jihatlardan moslikni ta‘minlashni talab qiladi. Asar tarjimasi parallel korpusda, asosan, semantik ekvivalentlikni ta‘minlashi zarur. Bu, asl matnning mazmuni va ma‘no jihatdan yangi tilga to‘liq mos kelishini anglatadi. Korpusda turli xil tarjima variantlari bo‘lsa, ularning o‘rtasida ekvivalentlik darajasi taqqoslanadi. Bu tamoyil tarjima matnining mazmunan asl matnga to‘liq yoki maksimal darajada yaqin bo‘lishini taqozo etadi. Parallel korpusdagi har bir birlik (gap, ibora, paragraf) semantik jihatdan muvofiq bo‘lishi kerak. Aks holda, statistik yoki neyron tarjima tizimlari noto‘g‘ri ma‘lumotlarni o‘rganadi.

Masalan:

O‘zbekcha: *Bahori bisyor yaxshi bo‘lur.*

turkcha: *Baharı çok iyi olur.*

“Boburnoma” asarini tarjima qilishda semantik ekvivalentlikni saqlash juda muhimdir. Har bir jumla, ibora yoki so‘zning tarjimada o‘z mazmuni va ma‘nosini saqlashi lozim. Ayniqsa, “Boburnoma” ning metaforik ifodalari tarjimaga kiritilganda asl matnning ma‘nosini saqlab qolish kerak. Bu masala dinamik ekvivalentlik nazariyasi asosida amalga oshirilishi kerak, ya‘ni, tarjimon, asarning ma‘nosini, tuzilishini va afzalliklarini to‘liq ifodalashi lozim.

2. Pragmatik adekvatlik – uslub, nutq vaziyati va madaniy kontekstni inobatga olish. Tarjimonning izchil uslubi va normativ til tamoyili. Agar korpusda bir nechta tarjimon ishtirok etsa, ularning uslublari muvofiqlashtirilgan bo‘lishi lozim. Normativ til qoidalariga rioya qilingan, adabiy tilda yozilgan tarjimalar ilmiy izlanishlar uchun ancha qulay va ishonchli bo‘ladi. Pragmatik tamoyil tarjimaning maqsadi, vazifasi va muhitini inobatga oladi. Asar tarjimasida asl matnning til va madaniyat kontekstini yodda tutgan holda, o‘quvchining tushunishi uchun o‘zgarishlar kiritilishi mumkin. Korpusda pragmatik moslikni ko‘rsatuvchi tarjimalar kiritilishi zarur. Bu, asl tilning ijtimoiy va madaniy omillarini yangi tilga yetkazishda ahamiyatlidir. Pragmatik tafovutlar:

Uslubiy daraja (formal / noformal)

Nuqtayi nazar o‘zgarishi (masalan, siz → sen)

Madaniy tushuncha va kinoya tarjimalari

Parallel korpuslarda aynan shu pragmatik tafovutlar annotatsiyalanib, ularning tarjima sifati va kommunikativ adekvatlikka ta‘siri o‘rganiladi.

3. Stilistik moslik tamoyili. Tarjima asarining uslubi va janrini saqlash tamoyili, ayniqsa adabiy asarlarda juda muhimdir. Korpusda adabiy asarlarning stilistik xususiyatlari, masalan, poetik tuzilma, figurativ ifodalar, matnning ohangi va boshqa jihatlar ko‘rsatilishi kerak. Tarjima qilingan matn asl asarning uslubiga mos kelishi lozim. Parallel korpuslar bir xil janr, uslub, va mavzu doirasida yaratilsa, ularning tahlil qilish va o‘rgatishda qo‘llanishi samaraliroq bo‘ladi. Shu bois tarjima birligi darajalari bir xil bo‘lishi (masalan, har doim gap darajasida

bo‘lishi) talab etiladi. Shu sabab biz yaratilishi ko‘zda tutilgan parallel korpusimizda gap doirasida tenglashni amalga oshirishni rejalashtirmoqdamiz.

Tarjima nazariyasining asliyat hamda tarjima orasidagi muvofiqlikni ta‘minlashda tarjimon foydalanadigan kognitiv-konseptual, tafsifiy-analitik, qiyosiy-tipologik, statistik metodlarni aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega. Tarjima jarayonini o‘rganish tarjimaning umumiy strategiyasi hamda uning o‘ziga xos muammolariga yechim topishda ishlatiladigan muayyan uslublarni aniqlashga xizmat qiladi.

4. Tarjimaning interferensiyasi va kalka muammosi. Interferensiya (lot. “inter” – o‘rtasida, “ferens” – olib keluvchi) – bu tarjima jarayonida manba tilining lingvistik unsurlari maqsad tiliga noxolis ko‘chirilishi orqali yuzaga keladigan tilshunoslik hodisasidir. U fonetik, morfologik, sintaktik va stilistik darajalarda namoyon bo‘lishi, manba tilining grammatik, leksik yoki stilistik xususiyatlarining maqsad tilida bevosita aks etishidir. Bu hodisa ko‘pincha tarjimonning manba tiliga haddan tashqari tayanishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, turk tilidagi quyidagi jumlaning ko‘ramiz:

O, çok çalışkan bir öğrenci – U juda mehnatkash bir talaba.

Bu ibora o‘zbek tiliga interferensiyalangan holda “U juda mehnatkash bir talaba” tarzida tarjima qilinsa, o‘zbek tiliga mos tarjima bo‘lmaydi. To‘g‘ri shakli U juda mehnatkash talaba.

Til interferensiyasi ikki holatda kuzatiladi: Ijobiy interferensiya – o‘xshash til birliklarining bir-biriga mos kelishi. Bu holat tarjimaga salbiy ta‘sir qilmaydi. Salbiy interferensiya – til xususiyatlarining to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirilishi. Bu esa tarjimaning tabiiyligini buzadi.

Kalkalash (fr. calque – “nusxa ko‘chirish”) – bu manba tilidagi ibora, frazeologizm yoki strukturaning so‘zma-so‘z tarjima qilinib, maqsad tilida sun‘iy ifoda paydo bo‘lishi xavfini yuzaga keltiruvchi jarayondir. Bu holat frazeologik birliklarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, turk tilida: *Zaman su gibi akıyor* (Vaqt suv kabi oqmoqda.). Agar ushbu ibora o‘zbek tiliga kalkalanib “Vaqt suv kabi oqmoqda” tarzida tarjima qilinsa, u stilistik jihatdan begona tuyuladi. O‘zbek tilida mazmunan to‘g‘ri, ammo tabiiy shakli: *“Vaqt tez o‘tmoqda” bo‘ladi.* Yoki qozoq tilida: *Kөңілі мыңın кеммі* (Ko‘ngli tushib ketdi). Bu iborani kalkalash asosida o‘zbekchaga “ko‘ngli tushib ketdi” deb tarjima qilish mumkin, biroq o‘zbek tilida “ko‘ngli xira bo‘ldi” yoki “kayfiyati tushdi” variantlari ko‘proq stilistik moslik kasb etadi.

Interferensiya va kalkalash tarjimadagi lingvistik buzilishlarning asosiy manbai bo‘lib, ularni nazorat qilish tarjima nazariyasining asosiy vazifalaridan biridir. Ilmiy yondashuv, kontrastiv tahlil va tarjimon kompetensiyasini oshirish orqali bu muammolarni hal etish mumkin.

Parallel korpuslar ko‘pincha avtomatik tarzda (alignment algoritmlari yordamida) yaratiladi. Ammo, ayniqsa ilk bosqichlarda, sifatni ta‘minlash uchun inson tomonidan tekshirish muhim. Parallel korpusni yaratishda tarjima tamoyillariga rioya qilish – tilshunoslik, tarjimashunoslik va sun‘iy intellekt sohalarida izchil va sifatli tadqiqotlar olib borishning asosi hisoblanadi. Yuqorida

keltirilgan tamoyillar nafaqat tarjima sifatini ta’minlaydi, balki korpusning ko‘p tilli, ko‘p darajali va ko‘p vazifali bo‘lishiga xizmat qiladi.

“Boburnoma” asarini tarjima qilishda tarjimashunoslik tamoyillari, madaniy moslashuv, semantik va stilistik ekvivalentlikni saqlash zarur. Tarjimon Bobur davrining tarixiy va madaniy kontekstini yaxshi tushunishi, badiiy uslubni va tilni saqlashga harakat qilishi kerak. Tarjima jarayonida izohlar qo‘llash asar mazmunini to‘g‘ri anglash va tarjima qilishda muhim ahamiyatga ega. “Boburnoma” asarining tarjimasi nafaqat til, balki madaniyatlararo o‘rganish va anglash jarayoniga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, tarjimashunoslik tamoyillarini chuqur anglamasdan turib, samarali parallel korpus yaratish imkonsizdir. Shuningdek, korpus yaratishda segmentatsiya, teglash, manba ishonchliligi kabi lingvistik-me’yoriy tamoyillarga qat’iy rioya qilinishi korpusning ilmiy qiymatini belgilaydi. Tarjima sifati va korpus sifati o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan tarjima tamoyillari turli madaniyatlar, tillar va adabiyotlarga asoslangan holda keng ko‘lamda o‘rganilgan va takomillashgan. Bu tamoyillar nafaqat tarjimonlarga, balki tarjimashunoslarga ham ilmiy asoslar yaratadi va tarjimaning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini yanada yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Tarjima tamoyillari har bir olimning nazariy yondashuvlari, metodologiyalari va tarjimaga bo‘lgan qarashlariga asoslanadi. Shu tarzda dunyo miqyosida tarjima tamoyillari nafaqat lingvistik, balki madaniy va ijtimoiy jihatdan ham keng qamrovli tadqiqotlarni talab qiladi. Har bir tamoyil o‘zining nazariy asoslari va metodologiyasiga ega bo‘lib, tarjimaning har xil kontekstlarda qanday amalga oshirilishi kerakligini ko‘rsatadi. Tarjimonlar, adabiyotshunoslar va ilmiy tadqiqotchilar, tarjimaning ilmiy va madaniy ahamiyatini yanada yaxshiroq tushunish va qo‘llash uchun bu tamoyillardan foydalanishlari kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Холбеков М. Таржимашуносликдаги муаммолар // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2013. – №4.
2. Холбеков М. Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2014. – №10.
3. Мусаев Қ. Таржиманинг лингвостилистик муаммолари. – Тошкент, 1988
4. Холбеков М. Ўзбек-француз адабий алоқалари: таржима, танқид ва идрок тадориғида. – Тошкент, 1991.
5. Sirojiddinov Sh., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021.
6. Абдуазизов А. Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2014. – №10.

7. Раҳимов Ғ. Х. Таржима назарияси ва амалиёти. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б. 17.

8. Ernazarov U. Tarjimashunoslikning dolzarb muammolari. Arab tili globallashuv davrida: innovatsion yondashuvlar va o‘qitish metodikasi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. – Toshkent, 2020. – B. 307.

<https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAAJ:bEWYMUwI8FkC

https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

https://www.researchgate.net/publication/371445854_Konferencia_tuplami_20052022_3

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAAJ:YsMSGlbcyi4C

**POLOVES-QIPCHOQ TILLARI MAISHIY LEKSIKASI MILLIY
IDENTIFIKATSIYALASH MEZONI SIFATIDA
HOUSEHOLD LEXICAN VOCABILITIES OF THE POLOVIAN-
KIPCHOK LANGUAGES AS A CRITERIA OF NATIONAL
IDENTIFICATION**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MXXI5016

Bo‘ronov Anvar Qoraboyevich

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD),

A.Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili

va adabiyoti universiteti

[*musannifkitoblar@gmail.com*](mailto:musannifkitoblar@gmail.com)

Annotatsiya: *Poloves-qipchoq tillari VII – XV asrlar davomida Xazar va Oltin O‘rda davlatlaridagi madaniy muhit ta’sirida Qirim va Shimoliy Kavkazda shakllangan. XV asrdan keyin bu hududda Usmonli turklar ta’siri kuchaygan. Shu sabab, so‘zlashuv tilida o‘g‘uz dialektining ta’siri kuchli. Diniy-maishiy leksikada xalqlarning diniy mansubligi muhim o‘rin tutadi. Qirimchaq va qarayimlar diniy marosimlarda ishlatiladigan leksikada, shuningdek, predmetlar va qisman ornamentlarni nomlashda gebraizmlardan foydalanadi. Arman-qipchoq tilida esa gebraizmlar bilan birga slavyancha va armancha so‘zlar ham ishlatilgan. Qumiq, qorachoy-balqar tillarida qipchoq leksikasi ko‘proq saqlangan.*

Qipchoq leksikasi uy-joy, idish-tovoq, oziq-ovqat, kiyim-kechak, ayniqsa ornamentlarning nomlanishida faol qo‘llaniladi. Bu esa, poloves-qipchoq tillarining rang-barang dialektal manzarasida uning negizi qipchoq tili ekanini yaqqol ko‘rsatib turadi. Mazkur maqolada muallif, dini va turmush tarzi turlicha bo‘lgan poloves-qipchoqlarining maishiy leksikasini tahlil qilish orqali, ushbu tillarning barchasi tarixan o‘lik qipchoq tili bilan bog‘liqligini isbotlashga uringan.

Kalit so‘zlar: *poloves-qipchoq, qirimchaq, qarayim, qirimtatar, qumiq, qorachoy-balqar, maishiy leksika.*

Annotation: *The Polovtsian-Kipchak languages were formed in Crimea and the North Caucasus in the 7th–15th centuries under the influence of the cultural environment of the Khazarian and Golden Horde states. After the 15th century, the influence of Ottoman Turkey increased in the region. For this reason, the spoken language is largely assimilated by elements of the Oghuz dialect. The religious affiliation of peoples occupies an important place in the religious and everyday vocabulary. Krymchaks and Karaites use Hebraisms in the vocabulary used in religious ceremonies, as well as in naming objects and ornaments. However, along with the Hebraisms, Slavic and Armenian words were used in the Armenian-Kipchak language. The Kipchak vocabulary is mostly preserved in the Kumyk and Karachay-Balkarian languages. The Kipchak vocabulary is actively used in*

naming housing, dishes, food, clothing, especially ornaments. This is evident in the colorful dialect landscape of the Polovtsian-Kipchak languages, which is based on the Kipchak language. In this article, the author analyzed the everyday vocabulary of the Polovtsian Kipchaks, whose religion and lifestyle differ from each other, and tried to prove that all these languages are historically related to the dead Kipchak language.

Keywords: *Polovtsian-Kipchak, Krymchak, Karaite, Kirimtarian, Kumyk, Karachay-Balkarian, everyday vocabulary.*

Tilning leksik tizimini to‘laqonli o‘rganishda maishiy leksika muhim o‘rin tutadi. Chunki, maishiy leksikada xalqning kundalik turmush tarzida eng faol qo‘llaniladigan so‘zlar mujassamlangan. Turkiy leksika, xususan poloves-qipchoq tillari lug‘atidagi maishiy leksikaning salmoqli qismini o‘z qatlam so‘zlar tashkil qiladi. Bundan tashqari, maishiy leksikada madaniy-tarixiy kontekst va etnik kolorit o‘z aksini topgan. Ularni tadqiq qilish, tillarning tarixan qaysi til guruhi yoki oilasi bilan bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi.

Poloves-qipchoq tillari maishiy leksikasi K.M. Musaev[Мусаев, 2003: – 347], E. Abdullaeva[Абдуллаева, 2013: 145], A. Appoev[Аппоев, 2019:205-208] kabi o‘nlab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Xususan, qarayim leksikasi bo‘yicha K.M. Musaev[Мусаев, 2003: – 347], V.Z. Tiriyaqi[Тирияки, 2007:214], B.Z. Levi[Леви, 2005:148], qirimchaq leksikasi bo‘yicha D.I. Rebi[Реби, 2004:224], V.M. Achkinazi[Ачкинази, 1991: 9-10], qirimtatar leksikasi bo‘yicha S.M. Useinov [Усеинов, 2015: 232], A.M. Emirova[Эмирова, 2017: 264], A. Mametov[Меметов 2012:211], qumiqlik leksikasi bo‘yicha S.Sh. Gadjieva[Гаджиева, 1960:27-28], N.Э. Gadjiaxmedov[Гаджиахмедов, 2015:350], J.M. Xangishiev [Хангишиев, 1989: 81], qorchoy-balqar leksikasi bo‘yicha U.B. Aliev[Алиев, 1972:146], I.M. Otarov[Отаров, 1996: 220], A.M. Appaev[Аппаев, 1986:180], A-M.X. Batchaev[Батчаев, 2000:160], S.K. Bashieva[Башиева, 1993:184], J.M. Guzeev[Гузеев, 2006: 294] va boshqa olimlar tadqiqot olib borgan.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, poloves-qipchoq tillari maishiy leksikasini semantik tahlil qilish uchun *uy-joy, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak, ornamentlarning* nomlanishini tahlil qilish o‘rinli bo‘ladi. Chunki, maishiy leksikaning aynan shu qismida o‘z qatlam so‘zlar yaxshiroq saqlangan va ular asosan qipchoq va o‘g‘uzcha so‘zlardan tarkib topgan bo‘lib, areal xususiyatlarga yoki talaffuzga ko‘ra farqlanishi mumkin. Shu bilan birga, qarayim, qirimchaq, qirimtatar va qisman arman-qipchoq tilida Qirim va shimoliy Qoradengiz arealiga, qorachoy-balqar tilida Kavkazning shimoliy-g‘arbiy arealiga, qumiqlik tilida shimoliy-sharqiy arealiga xos bo‘lgan mushtarak maishiy leksika shakllangan. Maishiy so‘zlarning nomlanishida diniy mansublik ham ta‘sir ko‘rsatgan.

Uy-joy, diniy, ma‘muriy va boshqa binolarning nomlari bilan bog‘liq leksikada ob‘ektlarning diniy, etnik, geografik xususiyatlari yoki ijtimoiy-siyosiy omillar ham muhim o‘rin tutadi. Misol uchun, yahudiylilik dinidagi qaraimlar o‘z

ibodatxonasini *sinagoga* emas, balki qadimgi yahudiy tilida *kenessa*, qirimchaqlar turkiyda *qaal*(qa’la) deb atashadi. Arman-qipchoq tilida esa cherkov armancha yekeghets’i(կկեղեցի) emas, balki turkcha yig’övi(Yig’yevi Tenrining – Tengrining yig’in evi)[Гаркавец, 2010:1714.] deb ataladi. Yig’öv(yig’in uyi) “Kodeks kumanikus” da ham aynan shunday qo‘llanilgan[Гаркавец, 2006:17]. Bundan ko‘rinadiki, Oltin O‘rda hududlarida cherkovlarni turkiy tilda “Tangrining yig’in uyi” deb atash holati faqat arman-qipchoq tiliga xos emas. Qirimtatarlarda masjidni *jam’i*, qumiqlarda *mejti*, qorachoy-balqar tilida *mejgit* deb atashadi. Qirimtatarlarda masjidning *jam’i* atalishi usmonli turk tilining ta’siri bilan bog‘liq. Ma’muriy binolarning nomlanishida esa ko‘proq ijtimoiy-siyosiy omillars sabab o‘zashgan ruscha leksika qo‘llaniladi: *vokzal*, *port*, *aeroport*, *universitet*, *kollej*, *sud*, *prokuratura*, *senat* va h.k.

Uy so‘zi “Devonu lug‘otit turk”da ew[КошҒарий, 1967:36] shaklida berilgan bo‘lib, o‘g‘uzchada ayni shakl, qarluq va qipchoq tillarida *uy*, chuvash tilida *jurt* shakli qabul qilingan. Poloves-qipchoq tillarida ularning barchasi ko‘llaniladi. Jumladan, qarayim, qirimtatar, arman-qipchoq tillarida *ew*, qirimchaq tilida *yuv*, qorachoy-balqar tillarida *yuy*, *jurt*, qumiqlar tilida *uy* yoki *odjaq(o‘choq)* so‘zi ishlatiladi. Qarayim, qirimtatar, arman-qipchoq tillariga *ew* so‘zi usmonli turkchasidan o‘zlashgan. Ammo, qirimtatar tilining no‘g‘ay-cho‘l shevasida hozirgacha *uy* shakli ishlatiladi. Qirimchaq tilidagi *yuv*, qorachoy-balqar tillaridagi *yuy* so‘zlarida y tovushining orttirilishi ushbu tillarning fonetik xususiyatlari bilan bog‘liq. Xususan, qorachoy-balqar tillarida *u* tovushlari o‘rniga *yu* qo‘llaniladi: *uzum* – *yuzyum*, *ulush* – *yulyush*, *uch* – *yuch*, *uchinchi* – *yuchyunchi*.

Barcha qipchoqlar qatori Qoradengizbo‘yi va Shimoliy Kavkazda ham o‘tovlardan foydalanilgan. Qumiqlar, qorachoylar va balqarlarning tog‘ hududlarida yashaydigan aholisi uylarini toshdan qurishgan. O‘tovlardan esa asosan qirimdagi cho‘l no‘g‘aylari, Shimoliy Kavkaz tog‘larining etaklarida yashaydigan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi ellar foydalanishgan. Ular asosan uch turdagi o‘tovlardan foydalanishgan:

1. *Terma*. Bu o‘tovlar ko‘chish paytida yig‘ib olish yoki qaytadan terib hozirlash uchun qulay bo‘lgan. Shuning uchun “terma uy” deyilgan.

2. *O‘tov*. O‘tovlarning asosiy xususiyati, boshqa o‘tovlarga nisbatan yengilligi va hajmining ixchamligida. Ularni ko‘chish paytida hech qiyinchiliksiz yig‘ib, aravaga solib, ko‘chib ketish mumkin bo‘lgan.

3. *Uy*. Uylar yangi uylangan kelin-kuyovlar uchun qurilgan [<https://www.academia.edu/714471283>].

Hovli so‘zi o‘rnida qarayim, qirimchaq, qirimtatar, arman-qipchoq tillarida *azbar*, qorachoy-balqar va qumiqlar tillarida *arbaz* so‘zi ishlatiladi. Hovli so‘zi poloves-qipchoq tillari orasida faqat qirimtatar tiliga o‘zbek tili orqali o‘zlashgan. Buning sababi, 1945-yilda qirimtatar xalqi O‘zbekistonga surgun qilingan va 1990-yillardan keyin yana Qirimga qaytishgan.

Idish-tovoq. O‘rxun bitiklarida idish-tovoq *ma’nosida idish*[Кудабергенев, 1982: 213], “Devonu lug‘otit turk”da *qa*[КошҒарий, 1967: 339]so‘zi qo‘llanilgan. Idish-tovoq hozirgi turkiy tillarda juft so‘z shaklida ishlatiladi: o‘zbek tilida *idish-*

tovoq, idish-oyoq[ЎТИЛ, 2008:174], oltoy tilida *qazan-ayaq*, hakas tilida *idiss-xamis*[Номинханов, 1948:24], *ayaq-qalbaq*[Алтайско-русский словарь, 2018:127], turkman tilida *qar-qach*[Атаниязов, 1985: 256], qozoq tilida *idis-ayaq*, *ayaq-tabaq*[Гаркавец, 2021: 151.]. Poloves-qipchoq tillarida, xususan arman-qipchoq tilida *ushag‘-tüvæg‘*, *chanag‘-ayag‘*[Гаркавец, 2010: 204, 367], qumiq, qorachoy-balqar tillarida *ayaq-qashiq*[Отаров, 2024: 46-52], qirimtatar tilida *savut-saba*, *chanaq(tovoq)-chyolmek*[Русско-кримскотатарский словарь:<https://classes.ru/all-crtatar/dictionary-russian-crtatar-term-6883.htm>] kabi juft so‘zlar faol qo‘llaniladi. Qirimchaq, qarayim tillarida esa idish-tovoqni ifodalovchi juft so‘z yo‘q. Qirimchaq tilida *sag‘it*[Ачкенази, 2019: 178], qarayim tilida *savut*[Мыцаев, 2003: 155, 206, 225] qo‘llaniladi. Э.Севортяннинг fikricha *sag‘it*, *sovut* variantlari mo‘g‘ul tilidan o‘zlashgan. Chunki, mo‘g‘ul tilida “sav” idish ma’nosini beradi[Севортян, 2003: 474].

“Devonu lug‘otit turk”da tilga olingan *qa(qo)* o‘zakli leksemalar idish ma’nosida kelishi aniq va bu poloves-qipchoq tillari maishiy leksikasida ham ko‘zga tashlanadi: *qazan*, *qashiq*, *qapqa*(chelak), *qabaq*(qovoq), *qalach*(cho‘mich), *qapchug‘*(qapchiq), *qalaq*(kurakcha), *qaarg‘uch*(tova), *qalip*(qolip) kabi so‘zlar lug‘atlarda saqlangan.

Kiyim-kechaklar. Kavkaz va Qirim xalqlarining kiyim-kechaklari areal xususiyatli umumiyliklar kuzatiladi. Misol uchun, mashhur erkaklar to‘ni – *cherkeskani* gruzin, *cherkas*, *kabardin*, *osetin*, *chechen*, *ingush*, *abxazlar*, shu qatorda qipchoqlar ham kiyishidi. Ammo poloves-qipchoq tilida bu kiyim *cherkaska* emas *chepgen* deb ataladi. Umuman olganda, poloves-qipchoqlari kiyimlarni nomlashda boshqa Kavkaz xalqlardan deyarli o‘zlashma olishmagan. Aksincha, boshqa xalqlar turkiy so‘zlardan foydalanishgan.

Misol uchun, qirimtatarlar hozirgacha ko‘ylakni *ko‘lmek*, ishton *so‘qma*, belbog‘ni *qushaq*, ko‘ylak ustidan kiyiladigan yengsiz nimchani *ilik* deb atashadi. Qirimtatarlar odatda ust kiyim sifatida *kamzul* hamda *chakmon*, qishda *po‘stin* yoki *yapinja*(yopinchiq) kiyishgan. Boshga kiyish uchun *qalpoq*, *taqiya*(do‘ppi), qizil *feska* kabi bosh kiyimidan foydalanishgan. Oyoq kiyimi *choriq* yoki yengil *shippak* bo‘lgan.

Ayollar sochiga *sach duasi*(tumor) taqib, ustidan *qalpag‘* (*ayollar fesi*) qiyishgan. *Fes* *qalpog‘i* ustidan ko‘kraklarini ham qo‘shib yopib turadigan katta *bash marama* (ro‘mol) yopinishgan. Ro‘mollarning yana *shal*(katta jun ro‘mol), *chember*(yengil, yupqa ro‘mol) va *bash yavluq* kabi turlari ham bo‘lgan. Ayollar ustiga uzun *keten ko‘lmek*(ayollar ko‘ylagi), etagi va yengi uzun *anter* ko‘ylakni *shalvar*, *duman* deb ataladigan lozim bilan kiyishgan. Ayollarning ham ustki kiyimi *to‘n(qaftan)*, *qisqa to‘n*, *kamzul* bo‘lgan. Ustki kiyim ustidan *kokyuslik*(ko‘krakpesh) taqilgan. Beliga qalin *yipshi qushaq*(enli belbog‘) taqishgan. Ayollarning qisqa po‘stini *jubba* deb nomlangan. Ular ko‘chaga chiqqanda albatta *fereje*(paranji) yopinishgan. Ayollarning oyoq kiyimlari turlicha bo‘lib, ular uy ichida ko‘proq uchli *papuch*, ko‘chaga *qatiri*(usti teridan tayyorlangan kalishsimon oyoq kiyimi), *qatildiriq*(yog‘och tufli), bayram va to‘ylarda *ayaqqap*(charm tufli) kiyishgan[Кадырова, 2016: 145].

Qumiq tilida ko‘ylak – *gyolek*, ishton – *ishtan*, kamzul – *qaptal* deb atalgan. Ustki kiyimlar *chopken(chepkan)* va *ton* bo‘lgan. Bosh kiyimi *bashliq* va *bo‘rk* deb atalgan. *Papax* deb atalgan boshkiyim ko‘proq *cho‘girmaga* o‘xshab ketadi. Uni “*buxara ko‘rpe papax*” deb atashgan. Oyoq kiyimlari *chariq* yoki *masi* deb atalgan. Ayollar ko‘ylagi ikkita bo‘lgan: *ich gyolek* va *byuryushme gyolek*. To‘g‘ri bichimda tikilgan ko‘ylak “*duz gyolek*”, burmalisi “*burush gyolek*” deb atalgan. Ayollar boshiga *yavluq* deb ataladigan ro‘mol yopishgan[Gadjieva, 1960: 106-132].

Qorachoy-balqar erkaklarining kiyimlari ham *kyolek*(ko‘ylak), *qaptal* va *chepkan*, ishton esa *kyonchek* deb atalgan. Bosh kiyimi *byork* bo‘lib, ularning “*ko‘rpa byork*”, “*kiyiz byork*” va “*buxar byork*” va “*kechegi byork*” kabi turlari bo‘lgan. *Buxar byork* deb Buxoro qorako‘lidan tikilgan, “*kechegi byork*” deb tungi bosh kiyimni nomlashgan. Oyoq kiyimi *churuq*(choriq) va *misi* deb atalgan. Ayollar kiyimlarining nomlanishi ham aynan o‘xshash. Faqat bosh kiyimi *yavluq*, deb atalgan[Щукін, 1913: 42-45]. Burmali ko‘ylak – *jiyriq* deyilgan[Болурова, 2021: 1102-1106].

Qirimchaq va qarayimlar yahudiylik dinida bo‘lsa-da, liboslari qirimtatarlarnikiga yaqin. Erkaklar kiyimlari *kolmek*(ko‘ylak), *konchek*(ishton), “*arxalix*”(yengil to‘n), bosh kiyimi *qalpaq*, oyoq kiyimlari *qatir*, *chariq* deb nomlangan. Ayollarning *kolmek*(ko‘ylak), *konchek*(ishton) dan boshqa *charchef* nomli kiyimi bo‘lgan. U katta ro‘mol bo‘lib ayollar boshdan oyoq to‘liq o‘ralishgan. Bosh kiyimi *marama*, *fesk* va “*bash-bag‘i*”(ayollar sallasi) deb atalgan[Achkinazi, 2002: 599-614]. Poloves-qipchoq tillarining barchasida belbog‘ qushaq yoki belbau deb nomlangan. E’tibor beradigan bo‘lsak, poloves-qipchoq tillaridagi kiyim-kechaklar nomlari asosan o‘z qatlamga tegishli. Faqat, *yapinja*(yopinchiq), *papax*, *masi*, *byuryushme gyolek*, *duz gyolek*, *kyonchek so‘zlari* usmonli turk tilidan o‘zlashgan. Feska ham usmonli turklar orqali o‘zlashgan, ammo bu so‘zning etimologiyasi, ushbu bosh kiyimining vatani – Marokashning Fes shahri bilan bog‘liq [Брокгауз.Ефрон, 1890—1907: 86-t]. *Anter* so‘zi esa bichish usuli nomidan kelib chiqqan.

Ornamentlar. Poloves-qipchoq tillaridagi ornamentlarning ozroq qismida yahudiylik elementlari bor. Ayniqsa, qarayim kenessalari[Акав, 2016: 131-136] va qirimchaq *qaallari* asosan *geksagramma* (Dovud yulduzi) yoki olti gulbargli o‘simlik motividagi bezaklar bilan bezatilgan. Shu bilan birga *oktogramma*(O‘g‘uzxon yulduzi) ham qo‘llanilgan.

Asosiy bezaklar qipchoq motivlari bo‘lib ular orasida *bodom*(bo‘yi yetgan qiz *timsoli*), *chechek*(ayollik), *anor*(ko‘pbolalik), *lola*(yoshlik), *yuzyum yapraq* – *uzum yapraq*, “*bayterek*” – “*hayot daraxti*”, “*yapiraq*”, “*chirmaviq*”, “*qavin til*” kabi o‘simlik motivli, *qo‘chqor muyuz*(muyiz nusxa), *qo‘shmuyiz zuluk*(jilanizi), *qisqichbaqa*, *baliq*, *tue moyin* – *tuya bo‘yin*, “*tue o‘rkech*” – *tuya o‘rkach*, “*qoyan qulaq*” – *quyon quloq*, “*buzav tis*” – *buzoq tishi*, “*qulin qulaq*”, “*qaz ayaq*” – *g‘oz oyog‘i*, “*baqa ko‘z*”, “*taviq tirnaq*”, “*at tuyaq*”, “*bo‘ri ko‘z*”, “*qiysiq ayaq*” – *qiyshiq oyoq*, “*itquyriq*” – *it dumi*, “*qoraz*” – *xo‘roz*, “*shibin qanat*” – *chivin qanoti*, “*misiq iz*” – *mushuk izi* kabi zoomorf, ichiga nuqta joylangan

romb(kindik), sakkiz qirra, oltiqirra, uchburchak kabi geometrik *julduz, ko‘z, ay, “kunning ko‘zi” – quyosh ko‘zi, “kun em ay” – quyosh va oy, “ay em yulduz” – oy va yulduz* kabi astral motivlar, *egri tol(agridal)* kabi kompozitsiyalar ustunlik qiladi.

Poloves-qipchoq tillari leksikasi juda boy va rang-barang. Unda o‘zlashma qatlamga oid so‘zlar ham salmoqli o‘rin egallaydi. Qirimchaq va qaraim tillarida gabraizmlar, arman-qipchoq tilida oromiy va lotincha, qirimtatar, qumiq, qorachoy-balqar tillarida arab tilidan o‘zlashgan diniy leksika ko‘p uchraydi. Bu qaysidir jihatdan, tomiri bir bo‘lgan qarindosh tillarni bir-biridan uzoqlashtiradi.

Keyingi ikki asrda poloves-qipchoq tillariga rus tilidan juda ko‘p so‘zlar o‘zlashgan. Sovet davridan boshdan rus tilining to‘liq dominantligi va poloves-qipchoq tillarining har biriga bo‘lakcha alfavitlar ta‘sis etilishi sababli leksikada nomutanosibliklar yuzaga kelgan. Arman-qipchoq tili o‘lik tilga aylangan. Qirimchaq va qarayim tillarida so‘zlashuvchilar soni juda oz qolgan va ushbu tillar hozir YUNESKOning “Yo‘qolib borayotgan tillar” ro‘yxatiga kiritilgan. Qirimtatar tili leksikasining 50 foizdan ortig‘ini o‘g‘uz so‘zlari egallagan. Ot, sifat, sonlar ham o‘g‘uzcha talaffuz qilinadi. Natijada, boshqa qipchoq xalqlarining qirimtatar tilini tushunishi qiyinlashgan.

Ammo, folklorda, xususan dostonlar, ertaklar, maqollarda, qishloq shevalarida, shu bilan birga maishiy leksikada ham qipchoq tiliga xos bo‘lgan elementlar juda yaxshi saqlangan. Maishiy leksikaning 90 foizini turliy so‘zlar tashkil qiladi. Ayniqsa, ornamentlarda *bodom, chechek, anor, yuzyum, yapraq, bayterek, yapraq, chirmaviq, qavin tilik, qo‘chqor muyuz, qo‘shmuyiz, jilanizi, qisqichbaqa, baliq, tue moyin, tue o‘rkesh, qoyan qulaq, buzav tish, qulin qulaq, qaz ayaq, taviq tirnaq, at tuyaq, bo‘ri ko‘z, itquyriq, shibin qanat, misiq iz, kindik, sakkiz qirra, julduz, ko‘z, ay, kunning ko‘zi* kabi motivlarning turkiy nom bilan saqlanib qolishi fenomenal hodisa sifatida baholanadi va bu ushbu tillarni milliy identifikatsiyalashda ham muhim o‘rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М: «Academia», 2003. – 347 с.
2. Мазинов А. С.-А., Ганиева Э. С. Бытовая лексика как вербализатор культурного кода в диалектной картине мира крымских татар. <file:///C:/Users/admin/Downloads/phil20230514.pdf>
3. Абдуллаева Э. С. Бытовая лексика кумыкского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандната филологических наук. Махачкала-2013; Аппоев А.К. Основные способы образования бытовой лексики в карачаево-балкарском языке. Балтийский гуманитарный журнал. № 2(27) 2019. – С. 205-208.
4. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам ХVIXVII веков.– Алматы: Баур; Касеан, 2010. – С.1714.

5. Гаркавец А. Codex Cumanicus. Кыпчако-половецкие тексты XIII-XIV вв.. – Алматы: Дешти Кыпчак, Баур, 2006. – С. 17.
6. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 36
7. <https://www.academia.edu/714471283>
8. Кудабергенев С. Орхун-Енесей битиктери. – Фрунзе: “Илим”, 1982. – Б. 213.
9. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 339.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. III жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008. – Б. 174.
11. Номинханов Ц. Д. Русско-хакасский словарь. – Абакан: Хакаское областное национальное издательство, 1948. – С. 24.
12. Алтайско-русский словарь. – Горно-Алтайск, 2018. – С. 127.
13. Атанязов С. Слова, означающие футляр для пиал в диалектах туркменского языка. Журнал “Советская тюркология» №1. Баку. 1985.
14. Гаркавец А.Н. Казахское евангелие 1901. – Алматы: Баур, 2021. – С. 151.
15. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам ХVIXVII веков.– Алматы: Баур; Касеан, 2010. – С.204, 367, 1564.
16. Отаров И. М. Лексикология карачаевобалкарского языка. – Нальчик: «Эльбрус», 1996. – С. 33.;
17. Махиева Л.Х. Проблемы лексикографического описания кухонной посуды и утвари в карачаево-балкарском языке. Доклады Башкирского университета. 2024. Том 9. №2. – С. 46-52.
18. Русско-крымскотатарский словарь. <https://classes.ru/all-crtatar/dictionary-russian-crtatar-term-6883.htm>
19. Ачкенази Ш.Е. Миреев В.А., Казаченко Б.Н. Крымчакская лексикография, грамматика и фразеология. – Симферополь: ИТ “Ариал”, 2019. – С. 178.
20. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М: «Academia», 2003. – С. 155, 206, 225.
21. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» / Э. В. Севортян. - М. : Наука, 2003. - 474 с.
22. Кадырова А.Я. Синтез традиций и современности в крымскотатарском костюме. Журнал Таврический научный обозреватель. №11(16). 2016
23. Гаджиева С.Ш. Материальная культура кумыков XIX-XX в. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1960. – С.106-132.
24. Щукин И.С. Материалы для изучения карачаевцев. Из “Русского Антропологического Журнала”, 1913 г, №№ 1—2. – М: Типография П. П. Рябушинского, 1913. – С. 42-45
25. Болурова А.Н. Особенности традиционного костюма карачаево-балкарского народа. Журнал “Манускрипт”, 2021. Том XIV. №6. – С. 1102-1106.

26. Ачкинази И.В. Знаковые элементы традиционной одежды крымчаков XIX-XX вв, изданная в 2002 году в Симферополе в сборнике научных трудов «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. IX. — С. 599-614.;
27. Усиенова Э. А. Женская национальная одежда народов Крыма (на примере крымских татар и караимов) <https://www.teacherjournal.ru/categories/3/articles/361>.
28. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона// Феска, головной убор: 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
29. Акав. Е.С. Караимская кенаса: структура интерьера, ритуальная атрибутика и предметы литургии. Журнал Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры 2016. – С .131-136.

ALISHER NAVOIYNING “SAB’AI SAYYOR” ASARIDAGI IDISH-TOVOQ NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI
АЛИШЕРА НАВОИЙ

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF DISH NAMES IN ALISHER NAVOIY’S WORK OF “SAB’AI SAYYOR”

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/HUJ4957

Xo‘janiyazova Shahnoza Satimboyevna

Toshkent amaliy fanlar universiteti

dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

shahnozaxon8686@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” asarini tarkibiy qismiga kiruvchi “Sab’ai Sayyor” dostonida uchraydigan idish-tovoq nomlariga oid istilohlarning leksik-semantik xususiyatlari tizimli tahlil qilingan. Ushbu tadqiqot davomida maishiy leksikaning semantik tipologiyasi, etimologik kelib chiqishi, kontekstual ma’nosi yoritilgan. Asardagi idish-tovoq nomlari orqali XV-XVI asrlarning saroy madaniyati, turmush tarzi, ziyofat marosimlari va mehnat faoliyatining ayrim jihatlari til vositasida aks ettirilgan. Tahlil davomida bu so‘zlarning semantik tarkibi, stilistik vazifasi, sinonim va variant shakllari, shuningdek, ularning zamonaviy o‘zbek tilidagi qo‘llanilishi bilan bog‘liq jihatlar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: maishiy leksika, ibriq, sáyar, zarf, idiš, lagan, tabaq.

Annotation. This article systematically analyzes the lexical and semantic features of the terms related to the names of dishes in the epic poem "Sab'ai Sayyor", which is part of Alisher Navoi's work "Hamsa". In the course of this study, the semantic typology, etymological origin, and contextual meaning of household vocabulary are highlighted. Through the names of dishes in the work, some aspects of the palace culture, lifestyle, banquet ceremonies, and labor activity of the 15th-16th centuries are reflected in the language. During the analysis, the semantic composition, stylistic function, synonymous and variant forms of these words are revealed, as well as aspects related to their use in the modern Uzbek language.

Keywords: domestic vocabulary, ibriq (ewer), sog‘ar (drinking vessel), zarf (container), idish (dish), lagan (large plate), tabaq (tray).

Oshxona buyum-jihozlardan foydalanish inson turmush tarzida muhim o‘rin tutadi. Ma’lumki o‘tmishda, ibtidoiy to‘da davridan insonlar turli xil narsa-buyumlarni idish-tovoqlar o‘rnida kundalik hayotida ishlatishgan. Davr o‘tishi bilan insonlarning ongi rivojlanib, asta-sekinlik bilan o‘zlariga qulay tarzda idish-tovoqlar yasay boshlashgan.

Maishiy leksika xalqimiz tarixi, madaniyati, turmush darajasi kabi omillar bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning ilmiy tahlili orqali eski o‘zbek adabiy tilining

so‘z boyligini aniqlash, so‘z ma’nolari va ularning o‘zgarish sabablarini belgilash imkoniga ega bo‘lamiz[Muhammadiyev, 2022: 14.]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida maishiy leksika muayyan darajada qiyosiy-tarixiy, leksik-semantik jihatdan alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilgan bo‘lib, unga uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim-kechak, taqinchoq va zeb-ziynat nomlarini ifodalovchi til birliklari kiradi[Mahmadiyev, 2022: 341.]. Ijtimoiy jamiyatda mehnat qurollari yaratilib, ular bilan doimo munosabatda bo‘lgan hamda turli moddiy ne‘matlar har xil to‘yimli va sifatli ovqatlar yaratishni o‘rgangan inson, dastlab ularni tayyorlaydigan maxsus moslamalarni, turli asbob-uskunalarni ham ijod qilgan[Ismoilov, 1990: 5.]. Idish turlarining vujudga kelishi har qaysi xalqning geografik hududi, tabiiy sharoiti, iqlimi va an‘anaviy xo‘jaligi bilan bog‘liq bo‘lgan. Chunonchi, o‘rmon hududlarida yashagan xalqlar orasida yog‘och, chorvachilik bilan shug‘ullangan xalqlar orasida hayvon terisidan ishlangan idishlar keng tarqalgan [Usmonova, 2011:65.].

Navoiy ijodi nafaqat badiiy yetukligi, balki unda o‘z aksini topgan xalq madaniyati, urf-odati, turmush tarzi, hatto moddiy madaniyat unsurlari bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Navoiy g‘azal va dostonlarida ishlatilgan leksik birliklar tili o‘sha davr jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotiga oid muhim ma’lumotlarni o‘zida mujassam etgan. Xususan, “Xamsa” asarining tarkibiga kiruvchi “Sab’ayi sayyor” dostoni ham o‘z davrining madaniy-maishiy tafakkurini ifodalovchi ko‘plab so‘z va atamalar, jumladan, **idish-tovoq nomlari** bilan boyitilgan. Xususan, dostonda qo‘llangan oshxonaga oid uy-ro‘zg‘or buyumlarining tarkibiga kiruvchi idish-tovoqlarni quyidagi ichki guruhlarga ajratgan holda o‘rganish maqsadga muvofiq:

1) katta hajmli idishlarni ifodalovchi leksemalar[Usmonova, 2011:42.].

ayaγ/ayaq, jām, ibriq, kās/ka’s, qadah, šiša, sāyar, zarf va h.k.

Idishlar hajmiga ko‘ra katta-kichik, shakliga ko‘ra chuqur, sayoz, yumaloq va yassi turlarga ajraladi. Idish nomlarining semantikasi ko‘pincha shu idish ishlangan ashyoga, uning ko‘rinishiga va vazifasiga bog‘liq bo‘ladi[Usmonova, 2011:65.].

Eski o‘zbek adabiy tilida *ibriq* o‘zlashmasi “suv idish; ko‘za; obdasta” semasida voqelangan (ANATIL, II, 12). Ushbu istiloh S.Sda uchta joyda o‘z ifodasini topgan:

Zaydya rátibaki boldi daqiq,

*Nán ikki qurs edi, su bir **ibriq** (435).*

Forscha *kās/ka’s* leksemasi 1) kosa, qadah; 2) toshbaqa kosasi (ANATIL, II, 129; NAL, 318), hozirgi o‘zbek adabiy tilida “piyoladan kattaroq, asosan suyuqlik va turli ovqatlar solib ichish uchun ishlatiladigan idish” (O‘TIL, II, 410) ma’nosida ishlatilmoqda. Asar matnida “kosa, qadah” ma’nosida qo‘llangan:

Yoqki, qaqnusdurur namudári,

***Kásasidin** ajuba minqári(358).*

Eski o‘zbek adabiy tilida *šiša* o‘zlashmasi 1) tez sinuvchi shaffos jism, shisha; 2) shishadan yasalgan idish, shisha idish; 3) suv tubini ko‘rish uchun yasalgan asbob (ANATIL, III, 532), hozirgi o‘zbek adabiy tilida “oina, shisha:

butilka” semasida ishlatilmoqda (O‘TIL, IV, 584). Dostonda “shishadan yasalgan idish, shisha idish” ma’nosida qo‘llangan:

*Ham javáhür̃ya dastkár farang,
Aylab áamáda šiša rangá-rang (440).*

“Suyuqlik solib qo‘yiladigan idish, kosa” (ANATIL, I, 624) semasidagi arabcha *zarf* istilohi eski o‘zbek adabiy tilida “tovoq, idish; qadah, kosa” (ANAL, I, 942) ma’nosida ishlatilgan:

*Tiqīban puxta qīldī mahkamvár,
Zarflarni aralarin hamvár (443).*

2) kichik hajmli idishlarni ifodalovchi leksemalar: *lagan, tabaq, tás, tašt, mijmar* va h.k.

“Tog‘ora, idish: shamdon” semasidagi forsha *lagan* o‘zlashmasi hozirgi o‘zbek adabiy tilida 1) quyuq taomlar solish uchun mo‘ljallangan, tarelkadan katta yassi idish; 2) kosadan katta, ichi chuqur sopol idish; tovoq (O‘TIL, II, 483) ma’nosida ishlatilmoqda. Qadimgi turkiy tilda “ichi chuqur qilib yag‘ochdan qilingan idish, unda sut, qatiq va shunga o‘xshash narsalar ichiladi. Yog‘och tovoq” deb izohlangan (DLT, I, 389). Ushbu leksema bosh ma’nosida “mis toz”ni, ko‘chma ma’nosida “patnis”ni anglatadi (TjRS, 202). Eski o‘zbek adabiy tilda “shamdon; mis lagan”(NAL, 331) semasida qo‘llangan. S.S dostonida to‘rtta o‘rinda ishlatilgan:

*Balki áltun lagan bilä qandil
Barča tapti temur bilä tabdil(441).*

Tabaq leksemasi eski o‘zbek adabiy tilida 1) patnis, lagan, idish; 2) shafaq nuri tarqalishi, quyoshning botish paytidagi qizil nuri (ANATIL, III,145-146) ma’nolarida faol ishlatilgan. Bu arabcha so‘z asli *tabaqat(un)* shakliga ega (ARS, 469), “o‘radi”, “berkitdi” ma’nosini anglatuvchi *tabaqa* fe‘lidan (ARS, 468) hosil qilingan I bob masdari bo‘lib (UAYa, 568), arab tilida “qopqoq”, “likop”, “patnis” (PRS, 333) ma’nolarini anglatadi (O‘TEL,400). Mazkur atama “Tatar tili lug‘ati”da “kosa, yumaloq yoki cho‘zinchoq katta tarelka (blyuda, chasha)” ma’nosida qayd etilgan [Xayrutdinov, 2000: 39.]. Ushbu istiloh hozirgi kunga kelib, ma’no o‘zgarishga uchrab quyidagi ma’nolarda ishlatilmoqda: 1) qopqoq; likop, lagancha; 2) chop qilingan bosma matnni o‘lchash birligi, bosma tabaq (O‘TIL, III, 625). S.S dostonida faqat “patnis, lagan, idish” semasida qo‘llangan:

*Kim quyaš nurini nihán qīldi?
Badrni mis tabaq gumán qīldi?(633)*

Eski o‘zbek adabiy tilida “katta mis tog‘ora; lagan” (ANATIL, III, 205) ma’nosidagi *tasht* o‘zlashmasi asar matnida *lagan-tabaq-tos* o‘zlashmalari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan:

*Čun ne but qoldīyu ne taštu lagan,
Xája arz etti xárxári vatan (441).*

*Táslar zarnigáru mehrmisál,
Siymgun dastadin bašida hilál (491).*

“Tol, tut, yulg‘un novdalari, bug‘doy poyasi, sim va shu kabilardan to‘qib tayyorlanadigan ro‘zg‘or buyumi, idish” (O‘TIL, III, 413) ma’nosidagi *savat*

o‘zlashmasi qadimgi turkiy tilda *sūkān* (DLT I, 383), uyg‘ur shevasida *soya*, “yog‘och chelak”, “qopqoqli idish”, shor tilida *sö* “qurbonlik solinadigan katta po‘stloq savat”, tuva tilida ham *sö* “qayin po‘stlog‘idan qilingan silindrsimon idish” (ESTYa VII, 140) ma’nolarida ishlatilgan. Eski o‘zbek adabiy tilida *sabad/sabat* shaklida bo‘lib, “savat” ma’nosida qo‘llangan (ANATIL, III, 10):

Aylaban qat’ daštu tay ila rud,

*Anga kelturdi bir **sabad** amrud (483).*

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “Sab’ai Sayyor” asaridagi idish-tovoq nomlari o‘z davrining moddiy va madaniy hayotini yoritish, tarixiy leksikani o‘rganish hamda Navoiy tilining boyligiga baho berishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu leksik birliklarning tadqiqi o‘zbek tili tarixiy semantikasi va madaniy leksikologiyasini chuqurroq o‘rganishga imkon yaratadi. Shuningdek, dostonda ba’zi idish-tovoq nomlari ma’no torayish hamda ma’no kengayish hodisalariga uchragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. X jildlik, VII jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2013. – B. 275-664.
2. Ismoilov I., Meliev K., Saparov M. O‘rta Osiyo va Qozog‘iston turkiy tillari leksikasidan tadqiqot. –Toshkent: Fan, 1990. –B. 5.
3. Mahmadiyev Sh., Rasulova F. Idish-tovoq leksikasini bildiruvchi ayrim birliklarning leksik-semantik tahlili (“ravshan” dostoni misolida) Multidisciplinary Scientific Journal Research and education issn: 2181-3191 April, 2022. –B. 341.
4. Мухаммадиев Х. Алишер Навоий “Хамса” дostonларидаги маиший лексика. Филол. фан. бўйича фалсафа док (PhD) дис. .. – Ташкент, 2022. –Б. 14.
5. Usmonova Sh. Oltoy tillaridagi mushtarak maishiy leksika tadqiqi Filol. fan. dok. ... diss.. – Toshkent. 2011. – B. 65.
6. Xo‘janiyazova Sh. Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa dok (PhD). diss... – Toshkent, 2022. –B. 83.

<https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWYMUwI8FkC

Shartli qisqartmalar

ANAL – 2013. – 2006. Fozilov E.I. Alisher Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent.

ANATIL – 1983-1985. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I-IV. – Toshkent: Fan.

ARS – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М: Русский язык, 1976. – 595 с.

- DLT** – Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. I-III. – Toshkent: Fan, 1960-1963. T. I. 1960. – 499 b.; T. II. 1961. – 427 b.; T. III. 1963. – 461 b.
- NAL** – Shamsiev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent. 1972. – 782 b.
- NTL** – Yusuf B. Navoiy tili lug‘ati. T.I. Toshkent. 2018. – 493 b.
- S.S.** – Alisher Navoiy X jildlik, VII jild. Sab‘ai sayyor. – Toshkent. 2013.
- TjRS** – Tadjiksko-russkiy slovar. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i natsionalnykh slovarey, 1954. – 789 s.
- O‘TIL**– O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I-V. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008. T. I. 2006. – 679 b.; T. II. 2006. – 671 b.; T. III. 2007. – 687 b.; T. IV. 2008. – 608 b.; T. V. 2008. – 591 b.
- O‘TEL** – 1) Rahmatullaev Sh. 2000. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). –Toshkent: Universitet. 2) Rahmatullaev Sh. 2001. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. II (arab so‘zlari va ular bilan hosilalar). –Toshkent: Universitet. 3) Rahmatullaev Sh. 2009. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. III (forscha-tojikcha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). –Toshkent: Universitet.
- ESTYa** – Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и междтуркские основы на гласные. – М: Наука, 1974. – 767 с.
- UAYa** – Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. – М, 1960.

**“NASOUIM UL-MUHABBAT” ASARIDAGI TIBBIY TERMINLAR
TAHLILI
ANALYSIS OF MEDICAL TERMS IN THE WORK “NASUIM UL-
MUHABBAT”**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/PBDL4568

Xolmuradova Mushtariy

*Associate professor of Tashkent State University
of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi, PhD.*

mushtariy.xolmuradova@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-5039-1909

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlaridagi tibbiy terminlarning leksik-semantik, uslubiy xususiyatlari tahlil etilgan. Mumtoz manbalarda, qomusiy olimlar asarlarida tibbiy terminlarning qo‘llanishi, Alisher Navoiy asarlarida tibbiy terminlarning an‘anaviy ravishda qo‘llanishi, badiiy funksiyalari ko‘rsatilgan. Buyuk mutafakkirning badiiy merosida uchraydigan tibbiyotga oid atamalar o‘ziga xos lingvistik qatlamni tashkil qilib, o‘zbek tilining boyligi hamda tarixiy rivojlanishini namoyon etadi. Navoiy ijodidagi tabib, mijoz, tadu kabi so‘zlar, “Nasoyim ul-muhabbat”da qo‘llangan bemor, bemoriston terminlari nafaqat tibbiy tushunchalarni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi, balki mutafakkir qarashlarini, tafakkur olamini aks ettiradi.

“Nasoyim ul-muhabbat” diniy mazmundagi, axloqiy-ta’limiy, falsafiy asar. Asar mazmuni boshdan-oyoq tasavvufiy xarakterda bo‘lib, unda ishlatilgan istilohlar, asosan, ramziy ma’nolarga ega. Asar leksikasidagi tibbiy terminlar turli konnotatsiyalarda ishlatilib, muallif tafakkurini ochib berishga xizmat qilgan.

“Nasoyim ul-muhabbat” leksikasini o‘rganish diniy-axloqiy, ma’rifiy, tasavvufiy istilohlarning mazmun-mohiyatini yoritish bilan bir qatorda tibbiy tushunchalarning mutafakkir qarshlari bilan bog‘liq konseptual ma’nolarini ochib berishda, inson vujudi, ruhiyati, tafakkuri ortasidagi uzviy aloqadorlikni aks ettirishda muhim o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: tibbiyot, fasavvuf, falsafiy, ma’naviy-ma’rifiy, shifo, mijoz, tadu, emchi, salomatlik, bemor, bemoriston.

Annotation. This article analyzes the lexical, semantic, and stylistic features of medical terms in the works of Alisher Navoi. It examines the use of medical terms in classical sources and the works of encyclopedists, the traditional use of medical terms in Alisher Navoi's works, and their artistic functions.

The medical terms found in the artistic legacy of the great thinker form a unique linguistic layer demonstrating the richness and historical development of the Uzbek language.

Words such as tabib, kilay, and tadu in Navoi's works, as well as the terms bemor and bemoristan used in Nasoyim ul-Muhabbat, serve not only as a means of expressing medical concepts but also reflect the thinker's views and worldview.

Nasayim ul-Muhabbat is a religious, moral, educational, and philosophical work.

The work's content is mystical from beginning to end, and the terms used have a primarily symbolic meaning. Medical terms are used in various contexts throughout the work, revealing the author's intentions.

The study of the vocabulary of Nasayim ul-Muhabbat plays an important role in clarifying the content and essence of religious, moral, pedagogical and mystical terms, as well as in revealing the conceptual meanings of medical concepts related to the intellectual aspects of the human body, psyche and thinking, and in reflecting the inextricable connection between the human body, psyche, and thinking.

Keywords: *medicine, philosophy, philosophical, spiritual and educational, healing, client, treatment, healer, health, patient, patient's country.*

Ma'lumki Sharq tabobati juda qadimiy tarixga ega. Bu tabobatni umumlashtirib, yuqori bosqichga olib chiqqan buyuk alloma Abu Ali ibn Sino bo'ldi. Ibn Sinodan keyin ham tibbiy asarlar yozish davom etdi. Aynan Alisher Navoiy asrida yashagan tabiblar asarlarida odam tanasining turli a'zolariga tasvir berilib, uni to'rt bobga bo'lishgan: suyak, asab, muskullar va qon tomirlari.

Alisher Navoiy asarlarida **mijoz** (arab tilida: مِرَاج (mizāj) fe'li “aralashtirish” ma'nosini bildiradi) tushunchasi ko'p qo'llangan: Tabiatg'a insoniyat tariyqida andom berur va mijozg'a odamiylik manzilida orom yetkurur [Navoiy, 2018, b.63]. Mizāj – dastlab “aralashma”, “qorishma”, “tabiat”, “holat” degan ma'nolarni anglatgan. Klassik tibbiyotda “mijoz” insonning ichki tabiatini, uning issiq-sovuq, quruq-nam kabi xususiyatlar aralashmasidan hosil bo'lgan holatini anglatgan. Shu bois shifokorlar bemorning mijozini aniqlab, shunga muvofiq tarzda muolaja qilishgan.

Alisher Navoiy tabobatning haqiqiy targ'ibotchilaridan biri edi, uning fikricha, kishi hamisha sog'-salomat bo'lishi uchun birinchi galda o'z mijozini bilishi va uni mo'tadil – o'rtacha tutishi lozim. Mijozning buzilishi kasallikni paydo qiladi. Bu o'rinda to'g'ri ovqatlanishni bilish zarurligi, zararli narsalarni yeyish va ichishdan qochish kerakligi, ana shundagina kishi salomat bo'lishini ifodalaydi [Burxonova, 2025]. Shunga yaqin fikrlarni Yusuf Xos Hojibda ham uchratish mumkin. Yusuf Xos Hojib insondagi barcha dard tomoqdan kiradi, shuning uchun ham tomoqni, ya'ni nafsni ehtiyot qilish kerak, deydi. Yusuf Xos Hojib mijoz ma'nosini ifodalash uchun **tadu** so'zini qo'llaydi. Uning fikricha, kishi o'z mijozi qandayligini aniq bilishi kerak [Xolmuradova, 2019, b. 86].

Abu Ali ibn Sinoning yozishicha, “unsurlar o'z quvvatlari bilan bir-biriga ta'sir qilishlari natijasida bir kayfiyat vujudga keladi va ana shu kayfiyat mizojdir”. Tabobatda to'rt xil – issiq, sovuq, ho'l va quruq mizoj bor. Shuningdek, oraliq mizojlar ham bo'lib, ular *ho'l-issiq, ho'l-sovuq, quruq-issiq, quruq-sovuq*, deb

ataladi. Dori-darmonlar ham xuddi shunday mizojlarga ega. Bunday mizojlar “dorilarning tabiati” deyiladi [Ibn Sino, 1993, b. 38].

Alisher Navoiyning ta’kidlashicha, kishi badanida to’rtta xilt, ya’ni *qon, safro, savdo va balg’am* bo’ladi. Shu xiltlardan birortasi oshib ketsa, kishi kasalga chalinishi mumkinligini aytadi.

Alisher Navoiy asarlarida ko’p o’rinda “davolovchi shaxs” ma’nosida **tabib** (arabcha طبيب (tabīb) – “davolovchi, shifokor, hakim”) so’zini qo’llangan. Qadimgi turkiy til va eski turkiy tilda “tabib, davolovchi shaxs” ma’nosini anglatadigan **otači** termini ishlatilgan.

Ot so’zi em bilan birgalikda qo’llanib, “giyoh, dorivor o’simlik” tushunchalarini bildirgan. Mahmud Koshg’ariyda ot so’zining 1) “o’t, o’simlik”; 2) “hayvonlar yeydigan har turli o’t, xashak”; 3) “dori, davo”; 4) “og’u, zahar” ma’nolari qayd etilgan [Koshg’ariy, 1963, b.74].

Tabib o’z fanining mohir bilimdoni bo’lmog’i, bemorlarga mehr-shafqat bilan muomala qilishi lozimligi, donishmandlar so’ziga rioya qilib, ularga ergashmog’i, muloyim so’z va bemor ko’nglini ko’taruvchi andishali, xushfe’l bo’lmog’i lozim [Navoiy, 2011]. *Zahr berib bemor o’lturguvchi tabib, bularning holig’a mushobehdur va qarib* [Navoiy, 2018, b. 13]. Tajribasiz, chalasavod, nodon tabibni Navoiy jallodga o’xshatadi. Chalasavod tabib xuddi jallodning shogirdi kabidir. Jallod qilich bilan o’ldirsa, nodon tabib zahar bilan azoblaydi. Shubhasiz jallod bunday tabibdan yaxshiroqdir. Zero, u gunohkorni o’ldiradi, nodon tabib esa, begunohni hayotdan ko’z yumishiga sababchi bo’ladi [Adizova, 2021, b. 184].

Alisher Navoiy tabiblarga nisbatan **“hoziq tabib”** birikmasini qo’llagan. “Hoziq” so’zi arabcha “حاذق” (hāziq) so’zidan olingan bo’lib, “usta, mohir, tajribali, o’z ishini juda yaxshi biladigan kishi” ma’nolarida qo’llanadi. Hoziklik – bu chuqur tajriba, mahorat va amaliy bilimni anglatadi. Mohir, tajribali, o’z ishining ustasi bo’lgan shifokorlarga nisbatan *hoziq tabib* birikmasi qo’llangan.

Hoziq tabibi xushgo’y tan ranjig’a shifodur,

Omiy-u tund-u badxo’y el jonig’a balodur [Navoiy, 2018, b. 23].

Baytning birinchi misrasida Navoiy aytadiki, mohir va xushmuomala tabibning so’zi ham, muomalasi ham bemorning tanidagi dardga shifo bo’ladi. Ya’ni, u faqat dori-darmon emas, shirin so’z va yaxshi munosabat bilan ham bemorni davolaydi. Ikkinchi misrada esa, ilmsiz, qo’pol, yomon xulqli tabib bemorning joniga balo bo’ladi – ya’ni bunday tabib nafaqat shifo bermaydi, balki bemorning ahvolini yanada og’irlashtiradi. Navoiy ushbu baytda tabiblikning ham ilm, ham odob-axloqqa bog’liq ekanini uqtiradi. Shu bilan birga, shifokorning ilmsizligi va qo’polligi bemorga balo bo’lishi haqida ogohlantiradi. Ushbu g’oya bugungi kunda ham dolzarbligini yo’qotmagan – ya’ni shifokorlar faqat chuqur bilimga ega bo’lish bilan cheklanmay, bemorga samimiy munosabat ham ko’rsatishi zarur.

Alisher Navoiy tabiblar va tabobat ilmi haqida ham ko’plab g’azal, tuyuq, ruboiy va hikmatlar bitgan. Hirot shahrida o’z mablag’i hisobiga “Dorushshifo” davolash uyini bunyod etgan. Unda o’sha davrda tajribali tabiblar bemorlarni qabul

qilib, muolaja bilan shug‘ullangan. Shuningdek, bu yerda ishlayotgan tabiblar vaqti-vaqti bilan Alisher Navoiy tomonidan moddiy va ma’naviy rag‘batlantirib turilgan [Adizova, 2022, b.182].

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Luqmoni hakim, Fishog‘ur (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Buqrotis, Suqrot (Sokrat), Aflotun (Platon), Aristotilis (Arastu), Balinos, Jolinus (Galen), Batlimus (Ptolemey) kabi yunon faylasuflari va Sodiq, Buzrugmehr kabi fors hakimlarining, jami o‘n uch nafar olimning tarixi yoritiladi. Har bir hikoyadan keyin an’anaviy tarzda bir bayt she‘r ilova qilib borilgan [Adizova, 2022, b.182].

Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida ham tabobatga doir terminlar uchraydi. “Nasoyim ul-muhabbat” arabcha, forsha matnlarni o‘z ichiga olgan, diniy-tasavvufiy mazmundagi falsafiy asar. Asar muqaddima va 770 nafar diniy yo‘nalishdagi ijodkor, mutasavviflarning hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan tazkira hisoblanadi. Bu manba 35 nafar avliyo ayollarning faoliyatiga oid muhim ma’lumotlar berilgani bilan ham e’tiborga molik. Mazkur asar Abdurahmon Jomiyning “Nafohot ul-uns min hazarot il-quds” tazkirasining tarjimasini sifatida qaraladi. Ammo shuni ham ta’kidlash kerakki, Alisher Navoiy bu asar tarjimasiga ijodiy yondashdi. 618 nafar shayx haqidagi ma’lumotlar 770 nafar shayx haqidagai ma’lumotlarga qadar boyitildi. Asar mazmuni boyitildi, voqelik Alisher Navoiy qarashlari va talqinlari asosida bayon etildi. “Nasoyim ul-muhabbat” ma’naviy-ma’rifiy qiymatga ega asar bo‘lib, unda bugungi kun uchun zarur bo‘lgan ko‘pgina hikmatlar, yo‘riqnomalar, hayot falsafasi va qonuniyati o‘z ifodasini topgan.

“Nasoyim ul-muhabbat” ning qo‘lyozma nusxalari 857 va 5420 raqami bilan O‘zFA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. Turkiyada asarning tanqidiy matni tayyorlanib, nashr etilgan (Kamol Eraslan, 1996) [www.ziyouz.com].

“Nasoyim ul-muhabbat”da Alisher Navoiyning tibbiyotga, inson salomatligiga doir fikr-mulohazalari o‘z ifodasini topgan.

Jigarimni ishq iloni chaqib oldi. Bu dardimning davosi ham, afsungari ham yo‘q. Uning yolg‘iz tabibi men ko‘ngul qo‘ygan tabibdurkim, afsunim ham, taryokim ham uning qo‘lidadir [Navoiy, 2001, b. 150]. Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” kitobida taryoq “zaharlarga qarshi murakkab dori” sifatida qo‘llangani aytilgan. [Ibn Sino, 1993, b.234]. Bu o‘rinda Navoiy o‘zining oshiqlik darajasini bayon etib, bu dardni ilon zahriga o‘xshatadi. Uning davosi (zaharga qarshi vosita) yo‘qligini aytadi.

“Nasoyim ul-muhabbat”da rasmiy ma’rifat yozgi yomg‘irga o‘xshatilgan. *U na bemorga shifo beradi va na chanqoqni qondiradi* [Navoiy, 2001, b. 63]. Alisher Navoiyning bu baytlaridan yomg‘irning shifobaxsh xususiyatlariga e’tibor qaratilganini ko‘rish mumkin. Demak, yomg‘ir suvi orqali qandaydir kasalliklar davolanganki, buyuk mutafakkir yomg‘ir suvi aslida shifobaxsh bo‘lishiga ishora qilmoqda.

Alisher Navoiy kasalxonani *bemoriston* leksemasi bilan ifodalaydi: *Yigirma ikki qatla bemoristong‘a tushti* [Navoiy, 2001, b. 123]. Bu so‘zdan *-iston* qo‘shimchasining semantik ko‘lami keng bo‘lganini ham anglash mumkin.

Alisher Navoiy *bemor* so‘zini quyidagi ma’nolarda qo‘llaydi:

1) “xastalik”, “kasallik”, “biron dardga muhtalolik”: *faqr-shifodir, faqrdan boshqasi bemorlikdir*. [Navoiy, 2001, b. 321]. *Faqr*(lik) tasavvufiy tushuncha bo‘lib, ko‘plab kasalliklarga davo sifatida qaralgan;

2) “xasta”, “muhtalo oshiq”: *Ko‘z olma ko‘zumdinki, o‘larmen agar olsang, Bir ko‘z yumub ochquncha bu bemordin ayru*. Ushbu baytda bemorning holati, uning lahzada vafot etishi mumkinligiga ishora qilingan. Ishq dardiga chalingan oshiq holati o‘lar holatga yetgan bemorga qiyoslangan. *Ko‘z yumub ochquncha* iborasi o‘limning tez, qisqa fursatda sodir bo‘lishiga ishora qilmoqda. *Ko‘z yumub ochquncha* hozirda *ko‘z ochib yuguncha* tarzida qo‘llanadi, tartibning buzilishi mantiqiy nomuvofiqlikni yuzaga keltirgan;

3) “mahbuba zulfi”: *Sunbuli zulfi agar oshuftadur ayb etmakim, Gul yuzida yotqan ikki nozanin bemori bor*. Ushbu baytda bemorning doimiy “yotish” holati o‘xshatish asosi bo‘lgan. *Oshuftahol zulfning* yuzga yopishib turishi bemor holati asosida tasvirlangan;

4) “tashvish”: *Har kimda xotun yo‘q-g‘amg‘usorliq yo‘q, har kimda farzand yo‘q- do‘storliq yo‘q, har kimda bular hech qaysi yo‘q- bemorliq yo‘q*. Mazkur baytda, ma‘lum ma’noda, buyuk mutafakkirning hayot falsafasi o‘z ifodasini topgan. Keltirilgan misralardagi *bemorliq* leksemasining ma’nosi hozirgi “bosh og‘rig‘i” degan iboraning mazmuniga teng keladi;

5) “ko‘z xumorligi ta’siridagi oshiq holati”: *Egri boqmoq birla ul ko‘z qatl etar ushshoqni, go‘yiyo bemorliq qilmish mijozni munharif. Egri boqmoq* iborasi keyingi ijod namunalarida, she’riyatda *qiya boqmoq/ qiyo boqmoq* birikmasi bilan ifodalanadi. Keyinchalik bu birikma “nozli, g‘amzali qarash” ma’nosidagi barqaror birikmaga aylangan;

6) “umidsizlik”: *Haddin o‘tti chunki ranju zorlig‘, tori o‘ldi jismig‘a bemorlig‘* [Navoiy, 1983, 265]. Bu baytda ranj-u zorlikning me’yordan ortiqligi bemorlikning tanaga sig‘masligi, ya’ni tananing bemorlikni ko‘tara olmay qolishi jarayonning eng yuqori nuqtaga kelganini aks ettirishga xizmat qilgan.

Alisher Navoiy deyarli barcha asarlarida tibbiy tushunchalardan obrazli tasvir yaratishda foydalangan. “Nasoyim ul-muhabbat”dagi tibbiyotga oid tasvirlar, tibbiy tushunchalar boshqa asarlaridan chuqur falsaqiy mushohadani aks ettirishi, tasavvufiy mazmunga egaligi, muallif tafakkurining badiiy mahsuli sifatida ajralib turadi.

“Nasoyim ul-muhabbat”ning mazmun-mohiyatini o‘zlashtirish, asardagi tibbiy mulohazalarning, tushunchalarning hayot haqiqatlarini, ijtimoiy munosabatlarni ochib berishdagi o‘rnini yoritish ma’naviy-ma’rifiy tarbiyada hamda so‘z qudrati va badiiy ta’sirchanligini anglashda ahamiyatlidir.

Alisher Navoiy asarlaridagi tibbiy terminlarning chuqur o‘rganilishi o‘zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi hamda madaniy-ma’rifiy tafakkurni yangi bosqichga olib chiqishga, o‘zbek adabiy tilidagi leksik boylikning tarixiy ildizlarini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday tadqiqotlar Alisher Navoiy tilidagi terminologiyani kelgusi taraqqiyoti va o‘zbek leksikografiyasi rivojining muhim xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari .V kitob, 1993.
2. Adizova N. Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari // Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlar hamda istiqbollari. –Buxoro, 2021
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I-IV-tom. –Toshkent: Fan, 1983-1985.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. XX jildlik. XVII jild. Nasoyim-ul muhabbat. – Toshkent: Fan, 2001.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. XX jildlik. XVI jild. Tarixi anbiyo va hukamo. – Toshkent: Fan, 2000.
6. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 4-jild. –Toshkent, 2011.
7. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. –Toshkent, 2018.
8. Burxonova G. Alisher Navoiy faoliyatida tabobat ilmi // Yangi O‘zbekiston. – Toshkent, 2025.
9. DTS – Древнетюркский словарь – Л.: Наука, 1969.
10. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk (nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov). –Toshkent ,1963.
11. Xolmuradova M. Qutadg‘u bilig leksikasi. Filol. f. b. fals. dok. (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019.
12. O‘TIL – O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I–V jildlar. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006 – 2008.
13. www.ziyouz.com.
14. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
15. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
16. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWYMUwI8FkC

**YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN AZƏRBAYCAN
ANTROPONİMLƏRİNİN LEKSİK- SEMANTİK TƏHLİLİ
LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF AZERBAIJANI
ANTHROPONYMS USED IN GREEK SOURCES**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/DYWA6862

Mirzəyeva Ülkər

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,

böyük elmi işçi

Özət. Yunan mənbələrində qeyd olunan antroponimlər tariximizin, dilimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin mürəkkəb məsələlərinə aydınlıq gətirməkdə tutarlı faktlar verir. Yunan mənbələrdə öz əksini tapan türkmənşəli şəxs adları uzaq keçmişlərdən indiyə qədər öz milliyini qoruyub saxlamışdır. Qədim yunan mənbələrində işlənən onomastik vahidlər həmin dilə uyğun şəkildə transkripsiya olunmuşdur. Yunan mənbələrində işlənən skit, sak, kimmer, mada, alban, hun şəxs adlarının əksəriyyəti türkmənşəlidir və bu etnoslar xalqımızın etnogenezinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yunan mənbələrində qeyd olunan antroponimlərin etimologiyasının, istərsə də yaranma tarixinin araşdırılmasında “Orxon-Yenisey”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divanü lüğət-it-türk”, “Qutadqu bilig” qədim türk abidələri ən etibarlı mənbədir. Aparılan müqayisəli təhlillərdən aydın olur ki, bu abidələrdə işlənən antroponimlər daha qədim tarixə malikdir.

Açar sözlər: Qədim yunan dili, antroponimlər, teonimlər, etnonimlər, peçeneqlər, dondarlar, leksik vahidlər, müqayisə.

Annotation. Anthroponyms recorded in Greek sources provide consistent facts in shedding light on the complex issues of our history, language, and national-spiritual values. Personal names of Turkish origin, reflected in Greek sources, have preserved their national nationality from ancient times to the present day. All of the onomastic units processed in ancient Greek sources have been transcribed in accordance with the language. Most of the names skit, sak, kimmer, mada, alban, hun which are derived from Greek origins, are of Turkish origin, and these ethnos played an important role in the formation of the ethnogenesis of our people. In the research of the etymology and creation history of anthroponyms recorded in Greek sources, such as "Orxon-Yenisey", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Divanü lüğət-it-türk", "Qutadqu bilig" are used in ancient Turkish monuments which are the most reliable source. It is clear from the comparative analysis that the anthroponyms used in these monuments have a more ancient history.

Keywords: Ancient Greek, antroponyms, etnonyms, Pechenegs, theonyms, lexical units, comparison.

Dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, onların inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənən onomalogiya sahəsi dilin lüğət tərkibinin xüsusi qatını

təşkil edir. İnsanın maddi və mənəvi həyatını hərtərəfli əks etdirən xüsusi adlar xalq yaradıcılığının məhsuludur. Buna görə də xüsusi adların öyrənilməsi tarixi çox qədimdən başlayır. Onomastik vahidlər özündə qədim dövrlərə məxsus zəngin etnogenetik və linqvistik əlamətlərini qoruyub saxlayır. Xalqımızın tarixi keçmiş, adət-ənənələri, sosial durumu, digər xalqlarla siyasi-iqtisadi əlaqələri, coğrafi arealı, orada məskunlaşmış əhalinin etnik müxtəlifliyi onun onomastikasında öz əksini tapmışdır. Onomastikasının mürəkkəb və ən geniş yayılmış sahəsini yunan dilində “ανθρωπος” [antropos] və “ονυμα” [onuma] sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn antroponimika təşkil edir. İnsanların adlarında, soyadlarında, ləqəblərində zamanla baş vermiş təkamülün aydınlaşdırılmasında onomastik vahidlərin qrupları arasında antroponimlər kəmiyyətcə daha geniş yer tutur. Hər bir xalq təşəkkül taparaq inkişaf etdiyi dövrdən onun özünəməxsus xüsusi adları meydana gəlmişdir. Tarixin bütün dövrlərinə təsadüf edən hər bir şəxs adı xalqın milli təfəkkürünü özündə əks etdirərək onun tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Lakin bu adlarda zaman keçdikcə dəyişiklik prosesi baş verir və arxaikləşir. Ən qədim dövrlərdən bu günümüze qədər şəxs adları millilik, tarixilik və müasirlik prinsipləri əsasında inkişaf etmişdir. Bu antroponimlərin dilçilik yönündə araşdırılması və təhlili Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü, inkişafı və formalaşmasının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Buna uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan antroponimlərinin ilkin variantının dəqiq öyrənilməsində antik mənbələrdən biri kimi qədim yunan müəlliflərinin əsərləri və abidələr əsas rol oynayır. Çünki qədim mənbələr, o cümlədən yunan müəlliflərinin əsərləri Azərbaycan antroponimiyası, etnonimiyası, onun tarixi coğrafiyası üçün qiymətli faktlarla zəngindir. Bir çox dəyərli alimlərimiz bu sahədə tədqiqat işləri aparmış, türkmənşəli şəxs adları ilə bağlı bir çox əsərlər yazmışdır. Dilin lüğət tərkibində sosial və linqvistik cəhətləri ilə fərqlənən antroponimlər hər bir xalqa xas olan dünyagörüşünü, mədəni, sosial, tarixi əlaqələrini özündə əks etdirdiyindən interdisciplinar mahiyyət daşıyır. Q.Qaliullina antroponimlərin linqvokulturoloji aspektdən tətbiq edərək bu qənaətə gəlir ki, “*Antroponim mürəkkəb təbiətə malikdir, dövrün mədəni və sosial inkişafından asılıdır. Bu leksik vahidlər sırf linqvistik yöndən araşdırılmalıdır çünki antroponimlər koqnitiv dilçiliyin tədqiqat obyektidir*” [Галиуллина, 2009:3].

Azərbaycan dilçiliyində A.Qurbanovun çoxşaxəli elm yaradıcılığında antroponimika məsələləri əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq xüsusi adların inkişaf dövrlərinin səciyyəvi cəhətlərini konkret dil faktları ilə əsaslandırmışdır. O, antroponimlərin yaranması, formalaşması və inkişaf tarixini şərti olaraq müəyyən tarixi dövrlərə ayırmışdır:

1. *Qədim türk dövrü (Eramızdan əvvəl – eramızın VII əsrinə qədər)*
2. *İslam dininin yayıldığı dövr*
3. *İslam dininin məhdudlaşdırıldığı dövr*
4. *Milli türk antroponimlərinin vüsəti dövrü* [Qurbanov, 2004:337].

Bu bölgüdə qeyd edilən tarixi dövrlər Azərbaycan antroponimiyasının inkişafını özündə əks etdirir. Əski mənbələrdə işlənən ümumtürk şəxs adları inkişaf tarixinə görə ən qədim türk antroponimləridir. Antik mənbədə eradan əvvəl

meydana gələn ən qədim türkmənşəli Οροϊζης [oroizes], Λυγδαμης [luqdamis], Τομυρις [tomuris], Δηιοκης [deiokes], Ἀτροπατης [atropates] və Χανακης [kanakes], Ὠπιν [opin], Ατεας [ateas], ο Ταργιταος [ho tarqitaos], ο Λιποξαῖς [ho lipoksais], ο Αρποξαῖς [ho arpoksais], ο Κολαξαῖς [ho kolaksais], ὁ Ἄρπαγος [ho harpagos], Αττίλας [attilas], Βλιδας [blidas], Ηρεκα [hereka], Αλθιας [altias], Μουνδιουχος [mundiukos], Ασκανης [askanes] antroponimləri qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan şəxs adlarını məna əsasına görə bir neçə semantik qrupa bölən Afad Qurbanov, bu antroponimik sistemin digər onomastik kateqoriyalar ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və qanunauyğun şəkildə inkişaf etdiyini diqqətə çatdırmışdır: *“Dilimizdəki şəxs adlarının semantik cəhətdən qruplaşmasına xalq, nəsil adları, yer adları, su obyektinin adı, heyvan adları, quş adları, bitki adları, meyvə adları, göy cisimlərinin adları, xüsusi əşya və bərk cisimlərin adı, daş-qaş adları, dini-mifoloji anlayışla bağlı şəxs adları, qohumluq, dostluq anlayışı ilə bağlı şəxs adları, ailənin istək və arzusu anlayışı ilə bağlı şəxs adları, vaxt anlayışı ilə bağlı şəxs adları, təbiət hadisələrinin adı ilə bağlı şəxs adları, ictimai hadisələrin adları ilə bağlı şəxs adları daxildir”* [Qurbanov, 1988:47].

Qədim yunan dilində isə antroponimlərin semantik və struktur bölgüsü ilə əlaqədar dəqiq bir qruplaşdırması yoxdur. Ənənəvi onomastik yanaşma isə Aristotelin Peripatetik məktəbinə mənsub olan eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə yaşamış Klearkus Soliyə aiddir. O, şəxs adlarını Allah adlarından yaranmış teofor adlara *“θεοφορα ονοματα”* [teofora onomata] və teofor olmayan adlara *“ονοματα αθεα”* [onomata atea] bölmüşdür. Qədim yunan dilində məhsuldar sözyaratma modellərinə uyğun olaraq antroponimlər sadə və mürəkkəb adlardan ibarətdir. Sadə adlara *“Απολλωνιος”* [apollonios]-u misal göstərmək olar. Mürəkkəb adlar isə bir və yaxud iki teofor addan ibarət olur. İki teofor addan ibarət olan mürəkkəb adlardan biri *“Ερμαφροδιτος”* [hermaproditos] adıdır. Bu ad qədim yunan mifologiyasında cəldlik, ticarətdə gəlir və var-dövlət bəxş edən atletlərin ilahı *“Ερμης”* [hermes] və sevgi, gözəllik, zövq və nəsil ilə əlaqəli qədim bir yunan tanrıçası *“Αφροδιτη”* [aprodite] tanrı adının birləşməsindən yaranmışdır [Szepliński, 2020:11].

Yunan dilində qeyri-teoforik şəxs adlarını məna əsasına görə eynilə Azərbaycan dilinin şəxs adları kimi bir neçə semantik qrupa aid etmək olar. Məsələn, qədim yunan dilində fəxri adla bağlı olan şəxs adı kimi *“Βασιλευς”* [basileus]-u göstərmək olar. Bu ad tarixdə müxtəlif monarxların daşdığı yunan termini və tituludur. Mənası *hökmdar* deməkdir. Bu titulun qadın şəxs adı forması isə βασιλεια [basileia], βασιλισσα [basillisa] yaxud “kraliça” mənasında işlənən arxaik forması βασιλιννα [basilinna]-dır. psixoloji xüsusiyyətlərlə bağlı şəxs adı kimi Σοφον [sopon]-(müdrək, bacarıqlı, ağıllı), əxlaqi qaydalarla bağlı Φιλοτιμη [pilotime] (şərəf, sevgi), peşə və sənətlə bağlı Μαντις [madis], dini və siyasi funksiyalar, vəzifələrlə bağlı Ίερευς [hiereus]-(keşiş), Αρχων [arkon]-(hökmdar), yer adları ilə bağlı Ορεστης [orestes], su obyektinin adı ilə bağlı Στρυμωδωρος [strimodoros], bitki adları ilə bağlı Αμπελις [abelis]-(üzüm ağacı), heyvan adları ilə bağlı Λεονιδας [leonidas]-(vəhşi pişik), əfsanəvi canlıların adı ilə bağlı Δρακων

[drakon]-(əjdaha), bədən üzvlərinin adları ilə bağlı Κεφαλος [kepalos]-(baş), silah-sursat adları ilə bağlı Θωρακίδης [torakides] şəxs adlarını göstərmək olar. Bu onomastik vahidlər son dərəcə məhsuldar olmuşdur. Qədim yunan mənbələrində adı çəkilən onomastik vahidlər həmin dilə uyğun şəkildə transkripsiya olunmuşdur. Ona görə də bu qədim adlar günümüzdə həmin dilin qaydasına uyğun olaraq, fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramış şəkildə gəlib çatmışdır.

Türk xalqlarının ən qədim yazılı nümunəsi olan və Azərbaycan türklərinin maddi-mənəvi dəyərlərinin əsas hissəsini özündə qoruyub saxlayan, mühafizə edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında zəngin şəxs adları işlənmişdir. Qədim yunan mənbələrində işlənən şəxs və tayfa adlarının bəziləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının antroponimikasına daxil olan adlardandır. Buna misal olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunan bir neçə antroponimə diqqət yetirək.

Baybican bəg. Dastanın III boyunda Baniçiçəyin və Dəli Qarcarın atası Baybicanın adı çəkilmişdir. “Baybican bəg dəxi yerindən uru durdı” [Rəhimova, 2009: 61]. Əski türk dilində hökmdar, başçı və s. mənalarında olan bəy titulu “Baybican bəg” onomastik vahidində həm titul, həm də şəxs adının ilk komponenti kimi işlənmişdir. S.Əlizadə göstərir ki, “Baybican” Bay Bıçan (Biçən) şəklində təsəvvür edilməlidir. Bu isə, yəni “Baybican” adındakı Bıçan//Biçən “peçeneq” etnonimini xatırladır. Oğuz mənşəli qədim tayfalardan olan peçeneqlər Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar. Bu xüsusi ad “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanda Pasinik ovalıq adı kimi işlənir. “Pasinik qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik” [Əhmədova, 2007:288]. S.Əlizadə bu xüsusi ad yazır: “Pasinuk Qara Dərbənd-Ərzurumun güney səmtində, qədim tarixçilərin Fasiana adlandırdığı yer Basian dərəsi adlanır (indiki Türkiyədə Pasinler adlanan kənd vardır)” [Əlizadə,1988: 263]. Sak tayfalarından biri yunan mənbələrində “Pasianlar” adlanırdı. Ksenofonun “Anabazis” əsərində bu onomastik vahid həm çay adı kimi, həm də tayfa adı kimi qələmə alınmışdır. O, yazır: “μετὰ τοῦτο ἐπορεύθησαν ἐπὶ τὰ σταθμοὺς ἀνὰ πέντε παρασάγγας τῆς ἡμέρας παρὰ τὸν Φᾶσιν ποταμόν, εὖρος πλεθριαῖον. ἐντεῦθεν ἐπορεύθησαν σταθμοὺς δύο παρασάγγας δέκα: ἐπὶ δὲ τῇ εἰς τὸ πεδῖον υπερβολῇ ἀπῆντησαν αὐτοῖς Χάλυβες καὶ Ταοχοὶ καὶ Φασιανοί” [Xenophon, 1864: 109]. (Bundan sonra onlar Pasin çayı boyu irəlilədilər. İki gün ərzində on pərsəng gedərək yolda Taoklar, Pasianlar, Kaliblərlə rastlaşdılar. Bundan sonra onlar Pasin çayı boyunca, gündə beş pərsəngdən ibarət yeddi stadi yürüş etdilər. Oradan on pərsəng ibarət iki stadi yürüdülər: lakin düzənliyə gedən yolda onlar Taoklar, Pasianlar, Kaliblərlə rastlaşdılar). Bu onomastik vahid antik mənbədə kişi cinsli ismin ikinci növ hal şəkilçiləri ilə işlənərək, etnonim kimi “Φασιανοί” [pasianoī], hidronim kimi isə “Φᾶσιν ποταμόν” [pasin potamon] şəklində verilmişdir.

Qədim yunan dilində “θ, χ, φ” kar samitləri həmin dövrün fonetik hadisə və qanunlarına uyğun olaraq [t], [k], [p] kimi tələffüz olunduğuna görə, antik mənbədə “Φᾶσιν” və “Φασιανοί” şəklində işlənən bu ad da antik dilin təsiri nəticəsində [pasin] və [pasianoī] kimi tələffüz olunduğu aydın olur. A.Qurbanov bu tayfa adını “Biçənək” toponimi ilə əlaqələndirir: “Biçənək etnonimində də qəribə dil hadisəsi mövcuddur. Əslində “peçeneq” etnoniminin izini özündə

yaşadan bu toponim Türkmənistan ərazisində Biçənək adlanır. Bu etnonimin fonetik, leksik tərkibi haqqında qəti fikir demək hələ mümkün deyildir” [Qurbanov, 2004:368]. Z.V.Toğan bu etnos adının iyirmi dörd Oğuz boyunun içərisində olan Beçeneq (Peçenek) adlandırıldığını yazmışdır [Toğan, 1981: 20]. P-b, s-ç, s-z, s-ş və sair səs uyğunluqlarının türk dillərinə xas əlamət olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Oğuzlar 24 tayfadan ibarət olmasına baxmayaraq, M. Kaşğari peçeneq də daxil olmaqla onlardan iyirmi ikisini qeyd etmişdir: “*Kınık, kayığ, bayundur, iva/yıva, salğur, afşar, begtili, бүkdüz, bayat, yazğır, eymür, karabölük, alkabölük, igdər, ürəgir, tutırka, ulayundluğ, tögər, becenek, cuvaldar, cepni, carukluğ*” [Kaşğarlı, 2013:28]. Naxçıvanda Şahbuz rayonunda Biçənək adlı kənd və Zəngəzur dağ silsiləsində Biçənək adlı aşırım var [Гусейнзаде, 1982:34]. Biçənək etnonimi əsasında sonralar Qərbi Azərbaycanda “Biçənək yeri” oronimi yaranmışdır [Bayramov, 2005: 323].

Qıyan Selcük oğlu Dəli Tondaz. Bir çox yunan müəllifləri qədim türk etnoslarından olan dondarların Qafqazda və Azov sahillərində yaşaması haqqında məlumat vermişlər. Fikrimizcə, bu antroponimik modeldəki Tondaz şəxs adının əsasında Dondar tayfa adı yaranmışdır. Ə.Tanrıverdi bu xüsusa yazır: “*HA-da Dondar, OŞ və Er-də “Tundar”, Bartoldda “Tundaz”, V və D-də Tondaz. Bu boyun (II boy nəzərdə tutulur-Ə.T.) mətnində Dəli Dondarın adı hər yerdə Tondaz yazılmışdır*” [Tanrıverdi, 1996:232].

Plutarxın dondarlarla bağlı qeydləri onların türk tayfalarından olduğunu göstərir: “*την δε τις εν τω Μιθριδατου στρατοπεδω Δανδαριων δυναστης Ὀλθακος γενος δ’ εισιν οι Δανδαριοι βαρβαρων των περι την Μαιωτιν οικουντων, ανηρ οσα χειρος εργα και τολμης εν πολεμω διαπρεπης απαντα*” [Plutarch, 1968:518]. (Mitridat düşərgəsində Oltak adlı bir Dandar şahzadəsi var idi. Dandarlar, Maiot gölü ətrafında məskunlaşan barbar tayfasıdır. O, güc və cəsarətinə, çox gözəl mühakimə yürütmə qabiliyyətinə, nəzakətli və heyranedici davranışına görə hərbi kimi seçilən bir adam idi).

Göründüyü kimi, əski türk qaynaqlarında Dondar, Tundar, Tondaz, Tundaz kimi qeyd olunan bu onomastik vahid antik mənbədə Δανδαριος [dandarios], Δανδαριοι [dandarioi], Δανδαριων [dandarion], Δανδαρου [dandaru], Δανδαριους [dandaius], Δανδαριοι [dandarioi] şəklində, yəni qədim yunan dilində kişi cinsli ismin III növ hallanmasında təkdə və cəmdə müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənmişdir. Sözüün əsas forması “Dandar”dır. Bu antroponimin etimologiyası barədə Ə.Tanrıverdi yazır: “*Fikrimizcə, Dondar/Dondaz antroponiminin əsasını təşkil edən “dondar” etnonimi “ton+at+ar” konstruksiyasının inkişafı əsasında yaranmışdır. Çünki həmin konstruksiyada geyim anamlı ton (don) isminə qoşulan –at şəkilçisi ilə geyindirmək məzmunlu “tonaq”/maq/ feli yaranmışdır. Qədim türk dilində “tonatmaq” (geyinmək, geyindirmək) təkcə paltar geyinmək yox, geyindirmək yox, həm də silahlanmaq, silahlandırmaq mənasında işlənmişdir*” [Tanrıverdi, 1996:202].

Həmçinin Plutarx əsərində dondar hakiminin adının Ὀλθακος [oltakos] olduğunu göstərir. “*Qədim yunan dilində kişi adları -ας, -ης və -ος ilə, qadın adları isə demək olar ki, həmişə -α və -η ilə, bəzən də -ώ ilə -ου şəkilçisi ilə bitir*”

[Babbit, 1902:40]. Bu şəxs adının sonuna artırılan şəkilçi yunanmənşəli şəkilçidir. Yunanmənşəli kişi adlarına misal olaraq, Ἀχαιός [akaios]-qədim yunan şairi, Αἰνείας [aineias] - Troya şahzadəsi Anxises və tanrıça Afroditanın oğlu, Ἀριστοτέλης [aristoteles]- Yunanıstanda klassik dövrdə yunan filosofu, Δαίδαλος [daydalos]- bacarıqlı bir memar və sənətkar və müdriklik, bilik və gücün simvolu, Δημοσθένης [demostenes]- Yunan dövlət xadimi və qədim Afinanın natiqi qadın adlarına isə Ἀφροδίτη [aprodite]-sevgi, gözəllik, zövq, nəsil ilə əlaqəli qədim bir yunan tanrıçası, Δάφνη [dapne] - fəvvarələr, quyular, bulaqlar, çaylar və digər şirin su mənbələri ilə əlaqəli bir qadın nimfa, Ἴππολύτη [hippolute]- Amazon kraliçası Aresin qızı, Σελήνη [selene]-Ay tanrıçası, Ἑρμιόνη [hermione] Hermes şahzadəsi və sair adları göstərmək olar. Misallardan aydın olur ki, yunan kişi və qadın şəxs adlarında fərqli sonluqlar işlənmişdir. Dondar hakimi “Ολθακος” şəxs adında da həmin dilin qaydasına uyğun olaraq “-os” [os] sonluğu işlənmişdir. Bununla yanaşı, qədim yunan dilində “θ, χ, φ” kar samitləri həmin dövrün fonetik hadisə və qanunlarına uyğun olaraq [t], [k], [p] şəklində tələffüz olunduğuna görə “Ολθακ” adının da tələffüz forması bu dilin qaydasına uyğun olaraq, [oltak] şəklində ola bilər. Q.Qeybullayev bu antroponimin “gənc döyüşçü” mənasında olduğunu qeyd edir [Гейбуллаев, 1991:136]. Oltak sözü Türkiyə türkcəsində Denizli və Muğla dialektlərində “kiçik şam ağacı” mənasında işlənir.

Ə.Tanrıverdiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən Qaraçəkür antroponimindəki çakar, çakər etnoniminin fonetik variantı kimi “çəkür”-ü və oğuzlara düşmən olan Şöklü Məlik şəxs adındakı Şöklünü sak/şak etnonimi əsasında yarandığını qeyd edir [Tanrıverdi, 1996:193].

Aparığımız təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”-dastanında işlənən bəzi antroponimlər qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində antroponim, etnonim, toponim kimi işlənərək, bu dilin təsiri ilə fonetik və grammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramış şəkildə qeyd olunmuşdur.

Türk dillərinin ilkin onomastik vahidlərinin öz əksini tapdığı ən qədim abidələrdən biri də “Orxon-Yenisey” abidəsidir. Bu yazılı qaynağın leksik tərkibinin mühüm bir hissəsini onomastik vahidlər təşkil edir. Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqində, qədim dövr onomastik layın müəyyənləşdirilməsində A.Məhərrəmov, Ə.Rəcəbov, A.Qurbanov, T.Hacıyev, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, Ə.Quliyev, V.Yunusova, Ə.Tanrıverdiyev və başqa alimlərin çox böyük əməyi olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində həm antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən leksik dil vahidləri vardır. Əzizxan Tanrıverdinin abidədə müşahidə olunan antroponimlərin leksik-semantik qruplarını dəqiqləşdirmək üçün həm antroponim, həm də apelyativ kimi işlənən vahidlərin müqayisəli izahatını verdiyi bir neçə sözə antik yunan qaynaqlarında təhrifə uğramış şəkildə rast gəlirik. Buna misal olaraq, Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunan antroponimlərdən Apa Tarkan, Bay Apa, Alp Şalçı, Alp Urunu sözlərini göstərmək olar [Tekin, 2006:352]. Burada apa rütbə bildirən söz, böyük qohum, böyük bacı, hörmətli qadın, tarkan rütbə, bay isə zəngin, varlı, dövlətli mənasında qeyd olunmuşdur. Ə.Quliyev bu xüsusda yazır: *“Qədim türk antroponimlərinin tərkibində və müstəqil şəkildə çıxış edən bu titul bildirən leksem abidələrin dilində qohumluq termini olaraq işlənir, böyüklük,*

yaşlılıq bildirən hərbi və idari titul olaraq gözə çarpır: Apa Tarkan (T 34, KÇ 4), Çor apa (Y 18), Külüg apa (Y 20), Öz apa (Y 112), Tör apa (Y 11), Yol apa (Y 24), İnançu Apa yarğan tarkan (KT q 2), Kul apa urunu (ThS IV)” [Quliyev, 2004:23]. Fikrimizcə, Apa xüsusi adı Herodotun *“Tarix”* əsərində skit çarı Ariyapitinin arvadının adı Οπιν [opin] kimi qeyd olunmuşdur. Onun sonuna artırılan “v” şəkilçisi qədim yunan dilinin ion dialektində hal şəkilçisidir. Bu xüsusi adın türkmənşəli olduğunu sübut edən faktlardan biri də odur ki, skitlərin leksikonunda apa xüsusi adı *“api”* şəklindədir və mənası Orxon-Yenisey abidəsində qeyd olunan adın izahına daha yaxın söz olan *“ana”*-dır.

Ə.Tanrıverdi Türk dünyasının şah əsərlərindən olan qırğızların yaratdığı Manas dastanı ilə *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanındakı antroponimik vahidlərin forma və semantika baxımından oxşarlığını diqqətə çatdırmışdır [Tanrıverdi, 1996:306]. Fikrimizcə, *“Kitabi-Dədə Qorqud”* da Alp ərən, Alp Rüstəm, Qanlı qoca, Dəmirgüci, Dəmir Tonlu Mamaq, *“Manas”* da Alp Börü, Kan kojo, Temir şəklində qeyd olunan antroponimlər qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində Αλβανία [albania], Χανης [kanes], Τομυρις [tomuris] formasında qeyd olunmuşdur.

Türkologiyada tarixi onomastika problemlərinin öyrənilməsində zəngin materiallar verən ən qədim abidələrdən biri də Türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri olan *“Divanü lüğət-it-türk”* əsəri o dövrdə türklərin maddi və mənəvi mədəniyyətilə əlaqədar maraqlı məlumatları özündə cəmləşdirir. Prof.Tofiq Hacıyev bu xüsusda yazır: *“Divanü lüğət-it-türk” min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir”* [Hacıyev, 2002:156]. Ə. Tanrıverdi tədqiqatlarında *“Kitabi-Dədə Qorqud”* və Mahmud Kaşğarlının *“Divanü lüğət-it-türk”* əsərində işlənmiş etnonim və antroponimlərin oxşarlığını müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan antroponim və etnonimlərin bir qisminə yunan müəlliflərinin əsərlərində fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramış şəkildə rast gəlirik.

Tədqiqatdan aydın olur ki, yunan mənbələrində işlənən antroponimlərin əksəriyyəti türkmənşəlidir və fonetik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramış şəkildə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimləri (leksik semantik və struktur xüsusiyyətləri). – Bakı, 2007.
2. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. – Bakı: Kitabi-Dədə Qorqud, 1988.
3. Babbitt F.C. A grammar of Attic ionic dialect. – New York: Cincinnati American Book Company, 1902.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi.– Bakı: Elm, –2005.
5. Галиуллина Г.Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте: авто. диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Казань, 2009.

- 6.Гейбуллаев Г.К этногенезу азербайджанцев: историко-этнографическое исследование. Том I.– Баку: ЭЛМ, 1991.
- 7.Гусейнзаде, А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним “биченек”. – Баку. Сов.Тюркология, 1982 №5.– 34-38-стр.
- 8.Наси́ев Т. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. –Bakı: Yeni nəşrlər evi. –2002.
- 9.Xenophon. The Anabasis of Xenophon/ translated by John J. Owen, D.D., LL.D. – New York: Leavitt Alien 21 23 Mercer Street, 1864.
- 10.Kaşgarlı M. Divanu-lugat-it-türk: [4 ciltte]. Çeviri: B.Atalay. – Ankara, 2013.
11. Quliyev Ə. A.Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. – Bakı: Nurlan, 2004.
12. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. – Bakı: Nurlan, –1988.
13. Qurbanov A. Ümumi dilçilik: [2 cildə]. I cild. – Bakı: Nurlan, 2004.
14. Plutarch. Plutarch's Lives. Translated by: Bernadotte P.in eleven volumes. Volume II: Themistocles and Camillus Aristides and Cato Major Cimon and Lucullus – London: William Heinemann Ltd Cambridge, Massachuets Harvard University press,1968.
15. Rəhimova E. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycanca-rusca izahlı lüğət –Bakı: Qaradağ, 2009.
16. Szepliński W. Ancient Greek Personal Names Part I: Theory. –Bydgoszcz: Kazimierz Wielki University, 2020. S.11-21.
17. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri – Bakı, 1996.
18. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri –Ankara: TürkDilKurumu, –2006. –328 s.
19. Toğan V.Z. Ümumi Türk Tarihine Giriş – İstan_bul: Üni_versitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, –1981. – 537 s.

MUSTAFA ZƏRİRİN “YÜZ HƏDİS VƏ YÜZ HEKAYƏ” ƏSƏRİNDƏ ZƏRFLƏR

ADVERBS IN THE “HUNDRED HADİTHS AND HUNDRED STORIES” BY MUSTAFA ZARİR

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/MRQI2156

Rəxşanə Babazadə

AMEA İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu

böyük elmi işçi

rbabazade.14@gmail.com

Özət. Məlumdur ki, zərflər iş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də əlamətin əlamətini bildirən sözlərdir. Əşyaya aid olan sifətdən fərqli olaraq, zərf hərəkətə (feil) və əlamətə (sifət və zərf) aid olur. Bu məqalədə əsərdə işlənmiş zərflərə mənşəcə (milli və ya alınma), quruluşca (sadə, düzəltmə, mürəkkəb zərflər) və mənaca növlərinə (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət zərfləri) uyğun şəkildə nəzər yetirəcəyik. Bu zərflərin bir qismi (ya olduğu kimi, ya da fonetik dəyişikliyə uğrayaraq) müasir ədəbi dilimizdə hələ də işlənsə də (məsələn, içəri, irtə, qarşu, yuqaru, iləri, ard / art, gicə və s.), az bir qismi işləkliyini itirərək artıq arxaiklaşmışdır (məsələn, dün – gecə; dünən, dünə – gecə ikən, gecə vaxtı, öylə – günorta, öyləyin – günorta vaxtı, şimdi / imdi – indi, təşra – çölə, yarın – sabah, bunda – burada, anda – orada; o zaman, andan – oradan; ondan sonra, öndün – öncə, əvvəl və s.).

Açar sözlər: Zərir, hədis, hekayə, zərf, arxaizm, səs, mənə.

Annotation. It is known that adverbs are words that indicate the manner, time, place, quantity of an action, as well as the sign of a sign. Unlike an adjective, which refers to a thing, an adverb refers to an action (verb) and a sign (adjective and adverb). In this article, we will examine the adverbs used in the work in accordance with their origin (national or borrowed), structure (simple, constructional, complex adverbs) and types of meaning (adverbs of manner-action, time, place, quantity). Although some of these adverbs are still used in our modern literary language (either as they are or with phonetic changes) (for example, *icheru, irte, garshu, yugaru, ileru, ard / art, gije*, etc.), a small number of them have already lost their functionality and have become archaic (for example, *dun – night, dunle – at night, oyle – noon, oyleyin – at noon, shimdi / imdi – now, tashra – out, yarin – tomorrow, bunda – here, anda – that time; there, andan – from there; after that, öndün – before that* etc.).

Keywords: Zarir, hadith, story, adverb, archaism, phonetics, semantica.

Ərzurumlu Mustafa Zərir türk ədəbiyyatının dəyərli müəlliflərindən biridir. Onun yaşlı vaxtlarında yazdığı “Yüz hədis və yüz hekayə” adlı son tərcümə əsəri türkcə yazılmış ilk 100 hədis toplusu sayılır. Mustafa Zərir son və mənsur olan bu

əsrini Əmir Çolpanın istəyi ilə, Fəzlullah bin Nasırul-Qauril-İmadinin “Töhfətül-Məkkiyyə və əxbarun-nəbəviyyə” adlı əsərindən yararlanaraq meydana gətirmişdir. Nəsrə yazılmış bu əsər sadə, axıcı bir türkcə ilə, dövrün digər əsərləri kimi qısa cümlələrlə yazılmışdır. Əsər istər söz ehtiyatı, lüğət tərkibi, istərsə fonetik, morfoloji, sintaktik və semasioloji xüsusiyyətləri baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqalədə əsərdə işlənmiş zərflərə mənşəcə (milli və ya alınma), quruluşca (sadə, düzəltmə, mürəkkəb zərflər) və mənaca növlərinə (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət zərfləri) uyğun şəkildə nəzər yetirəcəyik. Bu zərflərin bir qismi (ya olduğu kimi, ya da fonetik dəyişikliyə uğrayaraq) müasir ədəbi dilimizdə hələ də işlənsə də (məsələn, *içəri*, *irtə*, *qarşı*, *yuqarı*, *iləri*, *ard* / *art*, *gicə* və s.), az bir qismi işləkliyini itirərək artıq arxaikləşmişdir (məsələn, *dün* – gecə; *dünən*, *dünlə* – gecə ikən, *gecə vaxtı*, *öylə* – günorta, *öyləyin* – günorta vaxtı, *şimdi* / *imdi* – indi, *taşra* – çölə, *yarın* – sabah, *bunda* – burada, *anda* – orada, *andan* – ondan sonra, *öndün* – öncə, əvvəl və s.). Məlumdur ki, zərflər iş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də əlamətin əlamətini bildirən sözlərdir. Əşyaya aid olan sifətdən fərqli olaraq, zərf hərəkətə (feil) və əlamətə (sifət və zərf) aid olur.

“Zərflər bir nitq hissəsi kimi, leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir və əsas nitq hissələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin zərfləri bir nitq hissəsi kimi dəqiq müəyyənləşdirmək tarixən o qədər də asan olmamışdır. Bu hal zərflərin leksik mənalı ilə başqa nitq hissələrinin leksik mənalı arasındakı yaxınlıqdan və zərflərin morfoloji əlamətinin olmamasından, inkişaf etməməsindən irəli gəlir. Zərfləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirmək üçün sintaktik vəzifə üstün mövqe qazanır ki, bu da həmişə etibarlı deyildir. Tarixən bir sıra zərflər başqa nitq hissələrinə daxil edildiyi kimi, zərf olmayan bir sıra sözlər də zərflər sırasına daxil edilmişdir” [Kazımov, 2023: 360].

“Türkologiyada zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi tədqiqinə ilk dəfə İ.Qıqanovun “Грамматика татарского языка” əsərində rast gəlinir. O, burada, əsasən, zərflərin ümumi siyahısını verməyə çalışmışdır. İ.Qıqanovdan sonra P.M.Melioranski özünün “Краткая грамматика казакско-киргизского языка” əsərində zərf məsələsinə toxunmuşdur. Burada o, zərf kateqoriyasını başlıca olaraq köməkçi sözlər və sifət əvəzediciləri kimi təsvir etmişdir. Daha sonra Mirzə Kazımbəy zərfe aid daha ətraflı məlumat vermiş və geniş həcmdə zərflərin siyahısını tərtib etmişdir... XIX əsrin rus dilçilərindən K.S.Aksakov rus dilində zərfləri müstəqil nitq hissəsi hesab etmir, sintaktik kateqoriya kimi izah edib göstərir ki, zərfin özünəməxsus xüsusi forması yoxdur, zərf yalnız münasibət ifadə edir, ayrı-ayrı nitq hissələrinin müxtəlif münasibətlərdə zərf yerində işlənməsi mümkündür” [Xəlilov, 2016: 277].

Mirzə Məhəmməd Əfşarın XIX yüzilin ortalarında tərtib etdiyi “Fənni-sərfü nəhvi-türki” əsəri dilimizin saflığını, qayda-qanunlarını qorumaq məqsədi ilə azərbaycanlı müəllifin azərbaycanlı uşaqlar üçün doğma Azərbaycan türkcəsində yazdığı ilk qrammatika dərslidir. Odur ki, “Azərbaycan dilindəki zərflərə dair ilk

məlumat M.M.Əfşarın qrammatikasında rast gəlirik. O, zərfləri “Əl mübhamat”, “Əl ədəvat” başlığı altında qoşma, bağlayıcı və nidalarla qarışdırmışdır” [Xəlilov, 2016: 277].

“Ədəvat” ərəbcə söz olub, “ədat” sözünün cəm formasıdır; ümumiyyətlə, köməkçi (qeyri-müstəqil) nitq hissələri nəzərdə tutulur. Bu ad altında qeyri-müstəqil sözlər, şəkilçilər və sual əvəzlilikləri ümumiləşdirilərək bunların əlifba sırası ilə 42 növü göstərilir və belə tərif edilir: “*O cürə ləfzlərdür ki, ismə və fe’lə və bə’zi kəlamlara qoşulub, bir-birinə rəbt verər və özləri də yalquz iste’mal olunmayub sərfə gəlməzlər*” [Adilov – Babazadə, 2015: 114]. Əsərdəki nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, “zərf” nitq hissəsi kimi deyil, cümlə üzvü kimi qəbul edilir. Əsərdə “*hal*” termini omonim səciyyəli olub, həm ismin halı, həm indiki zaman və həm də tərz bildirən feili bağlama və ya tərz-i-hərəkət zərfi mənalarını ifadə edir: “*Da / də, (m.) (və, dəxi, həm) – “ədati-iştirak”dur, məsələn: Mən də, sən də bu barədə müqəssirik. Ya (Mən və sən həm mən, həm sən bir dəxi iki-üç eylər).* (də) “*ədati-zərf*” və “*ədati-istimrar*” dəxi ola bilər: (*bazarda*), (*gəlməkdədir*) kimi; *aqibət, (m.) bilaxir, (filaxir), axırda – “ədati-zərf”dür, mali-karı bildürmək məqamında işlənür; qarşu, (m.) öñ “ədati-zərf”dür, yüziñ müqabilinə deyilür*” [Adilov – Babazadə, 2015: 27; 35; 95; 96; 97].

Ədati-zərf ادا ت ظرف – zərf ədatı; zaman, tərəf, yer bildirən sözlər və şəkilçilər: 1. zaman zərfi: *aqibət, bil-axir, fil-axir, axırda*; 2. tərəf göstərən zərf: *qarşu, öñ*; 3. yer zərfi düzəldən şəkilçi //-da² (yerlik halda olan isim, məs., bazarda) [Adilov – Babazadə, 2015: 113].

“Zərf bir nitq hissəsi kimi qrammatika kitablarına nisbətən sonralar daxil edilmişdir. Ona görə ki, bu nitq hissəsinə məxsus sözlərin bir qismi tarixən isim, sifət və say olmuşdur. Məhz buna görə də ədəbi dilimizdəki zərflər isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf ortaqlı xüsusiyyətə malikdir... Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəni, əşya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır” [Xəlilov, 2016: 280].

Quruluşca, mənşəcə və işlənmə tezliyinə görə növlərinə *mənaca* növlərinin daxilində nəzər yetirəcəyik. Qeyd edək ki, B.Xəlilov quruluşlarını xüsusilə vurğulaması da, onun “zərfləşmiş sözlər” adı ilə verdiyi sözlər düzəltmə və mürəkkəb zərflərdir [Xəlilov, 2016: 282]. Onu da qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə hələ də işlənən zərflər sonradan müəyyən səs dəyişmələrinə uğradığı üçün onlara fonetik arxaizmlər deyə bilərik.

1. Tərzi-hərəkət və ya tərz zərfləri – işin, hərəkətin icra tərzini, hərəkətin və əlamətin keyfiyyətini bildirir, necə? nə cür? nə halda? nə tərzdə? nə vəziyyətdə? suallarına cavab verir. “Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur” [Hüseynzadə, 2007: 201]:

Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *öylə* (elə, o cür), *şöylə* (belə, bu cür), *böylə* (belə, bu cür), *yayan* (piyada), *iraq* (uzaq), *həp* (tamam, hamısı),

Nümunələr: Ayıtdı: “Əvvəl namaza qəsd idicək apdest (abdəst –B.R.) alurın, *andan* namaz qılacağum yerə gəlürin, *bir dəm anda* oturu(rı)n, *ta ki* əndişələ(nü)rüm, *ədəbilə* tururın, kəndümi *şöylə* tutarın ki, Kə‘bə iki qaşum *arasındadır* və Sırat köprüsi iki ayağım *altındadır* və cənnət *sağ yanımdadır* və tamu *sol yanımdadır* və “mələkul-mövt” *ardındadır* və *dəxi* öylə tutarın kəndümi ki, son namazım budur (s.60-61); Harun *imdi yayan* Malik evinə vardı (s.88); Harun-ər-Rəşid ayıtdı: “Siz dünya qullarısız, siz, sizün gibi vəzirlərə uyduğumdan *böylə* məğrur oldum, Tanrıdan *iraq* qaldum”, – didi (s.103); Rəsul həzrəti buyururki: “Tanrı-Təala aydur: “Qulum başa *nicə* itiqad idərsə, bən *ol üzərə* anarın..” (s.164); *Böylə* idərsə, olkişi imanin kamil eyləmiş olur (s.101); Xəlqün rızqı *həp* üləşdürüldi, həris olmağın faidəsi nə?! (s.118); Ayıtdı: “Düşümdə görürin qiyamət qopmış, xəlp *həp* dirilmişlər, bəndəxi *bilə*, *ğayət* susamışın” (s.35); Ayıtdı: “Ya vəzirlərim, apalarum, dədələrim *həp* öldilər (s.70); Subaşı ol maldan başa viridi. Aldum, *həp* üləşdükdüm (s.128);

b) hələ də işlək: *iyələ* (elə), *yaqın* (yaxın), *bilə* (belə, birlikdə), *tiz* (tez), *toğru* (düz), *iki* (iki yerə),;

Nümunələr: “*Yaqın* vardum, Əli oğlu Hüseynün oğlu imiş” (s.43); *Yaqın* varsa, dəxi ol qövmün inildüsin işidir, qəsri müşəyyəd oldur (s.72); Ol *rəhmətilə yaqın* gəlür, *andan* rəhmət nəzərin idər (s.161); Əgər başa ol bir qarış *yaqın* gələ, bən aña bir arşun *yaqın* varurın (s.163-164); Başa ayıtdı: “Şəhadət kəliməsin oqi, işitsün, *bilə* disün” (s.46); Bən ayıtdum: “ya Abdurrəhman, *iki kəz* şəhadət kəliməsin didüm, *bilə* diməduğ” (s.47); Bən gözədukdüm, çıqdı gitdi, *ardınca bilə* gitdüm (s.49); *Bu kəz* alimlər dəxi anlara qarışdılar, *bilə* yedilər, içdilər, ayrılıb, çıqub gitmədilər (s.142); Əlüzdən gəldügi qədər idəsiz, illa *toğru* söyləy, *toğru* işləy! (s.67); *Andan* bir tazəcə ağacı *iki* yardı, *birər* dikdi (s.124); “Bu ayət Quranilə *bilə* gəldi (s.76);

A. **Alınma**: a) arxaik: *cümlə* (tamam), ;

Nümunələr: *Cümlə* xərc eyləduğ (s.115);

b) hələ də işlək: *tamam*, *xoş*,

Nümunələr: Nitəkim peyğəmbər aleyhissəlam bildürdi və ögrətdi, *ədəbilə* namazı *tamam* qılurın (s.61); Açdılar, oqudılar, xəbərin *tamam* eşidicək ayıtdı... (s.102); Tanrı təala peyğəmbərə vəhiy eylədiki, “Bən saña fərzləri sual idərin: “Xalqilə *xoş* dirildinmi?”diyü... (s.31);

Düzəltmə tərz-i-hərəkət zərfləri:

A. **Milli**: a) arxaik: *əsrüklə* (sərxoş şəkildə), *birər* (bir-bir),

Nümunələr: Ayıtdı: “Pək içküci idi, *əsrüklə* öldi”, – didilər (s.41); *Andan* bir tazəcə ağacı *iki* yardı, *birər* dikdi (s.124);

b) hələ də işlək: *qorquyla* (qorxu ilə), *yoqluq ilə* (yoxluq ilə, yoxluq içində),

Nümunələr: Ol zahid aydur: “Düş gördüm, *qorquyla* oyandum (s.29);

B. **Alınma** (milli ünsürlü): a) arxaik: *fikirlə* (ağılla), *ixlasilə* (sidq ürəklə), ;

Nümunələr: “Ey yegit, zinhar hiç bir nəsnədə ivməgil, nəki işlərsən *fikirlə* işləgil..” (s.6); Zəiflər dualar qılur *ixlasilə*, Tanrı-Təala qəbul eylər (s.120);

b) hələ də işlək: *ədəbilə* (ədəblə), *ğüssə ilə*, *ğüssəsüz* (qüssəsiz), *tövbəsüz*,

Nümunələr: Ayıtdı: “Əvvəl namaza qəsd idicək apdest alurın, *andan* namaz qılacağum yerə gəlürin, *bir dәм anda* oturu(rı)n, *ta ki* əndişələ(nü)rüm, *ədəbilə* tururın, kəndümi *şöylə* tutarın ki, Kə‘bə iki qaşum *arasındadır* və Sırat köprüsi iki ayağım *altındadır* və cənnət sağ *yanımdadır* və tamu *sol yanımdadır* və “mələkul-mövət” *ardındadır* və *dəxi öylə* tutarın kəndümi ki, son namazım budur (s.60-61); İbrahim ayıtdı: “*Ğüssəsüz* uy(u)duñmı?” (s.5); “Ah, Ömər nicə xəlifədür ki, bən *sabaha dəkin* uyumazın, *ğüssə ilə, yoqluq ilə*. Bu halımı görməz. Tañrıya nicə cavab virür?!” (s.23); Peyğəmbərdən bən işitdimki, hər kim Lut qavmi işlədügin işləyə, *tövbəsüz* ölə, üçüncü gün anı Tañrı-təala sindən çıxarur, Lut qavminə virür, *qiyamətədək* anlar ilə əzab görür, nə‘uzu billahi!” (s.40); Peyğəmbər ayıtdı: “Hər içkici ölə, *tövbəsüz* ölə, Tañrı-tə‘ala aña qəbri içində bir *əzdərha* həvalə idə, *qiyamətə dəyin* əzab idə” (s.41);

Mürəkkəb tərz-i-hərəkət zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *irtə-gicə* (sabah-axşam), *ol üzərə* (o cür), ;

Nümunələr: *İrtə-gicə* qaravaşlarilə səcdə qılurdi, *nicəki* atasına səcdə idərđi (s.139);

b) hələ də işlək: *nicə ki* (necə ki), *qarnı ac* (acqarına), *bir-bir*,

Nümunələr: *Qarnı ac* gəldi, bəndən nəsnə istədi, əsirgədim, bən yiyəcəkü aña virdüm (s.96); Gəldilər xəlqi(n) ortasına girdilər, başladılar *bir-bir* xələyiqi sordılar (s.36);

Alınma (milli ünsürlü): a) arxaik: *bu rəsmə // işbu rəsmə* (bu cür, bu tərzdə), *ol rəsmə* (o cür, o tərzdə), *dəsturlu-dəstursuz*, ;

Nümunələr: *Gəlinçayə dəkin* halı *bu rəsmə* idi (s.94); Bir qul *işbu rəsmə* comərdlik idər, bənüm itdügimi xəlq ayıblar (s.96); Danişmənd ayıtdı: “Bir bəlaya *sataşmış* kişi bir kərim kişiyə *nə rəsmə* yalvarurlarsa, *ol rəsmə* dua qılmaq qamu dualardan yegdür” (s.108); Süleyman hüzurına vəqə *dəsturlu-dəstursuz* varur idi (s.139);

2. Zaman zərfləri – işin, hərəkətin icra zamanını bildirir və nə zaman? nə vaxt? haçan? suallarına cavab verir.

Sadə zaman zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *dün* – gecə; dünün, gecə vaxtı, *öylə* – 1. günorta; 2. o zaman, o vaxt, onda, *şimdi / imdi* – indi, *yarın* – sabah, *irtə / ertə* (sabah), *dəxi* (daha, hələ);

Nümunələr: *Yinə* sayru olduñ, *öylə* şifa virdük, biləsin biz nə yaratdıq hikmətilə, fəidəsiz nəsnə yaratmadıq.. (s.136); Hüccac ayıtdı: “*Bu gün* yə, *yarın ginə* duta(r)sız!” (s.177); Malik ayıtdı: “*Dəxi* ad virmədim. *Şimdi* ad virəyim...” (s.88); “Ey utanmaz, əgər itiqadun olsa, *irtəyə* təamumu gizlərdün” (s.150); “*Ertə* için nəsnə gizləmədi” (s.149); Ərabi ayıtdı: “Bu issi gündə oruc tutarın, *yarın* qiyamət gün issindən qurtıla(m)” (s.177);

b) hələ də işlək: *imdi* (indi), *gicə* (gecə), *gündüz*, *ginə / yinə / yenə*, *sonra*, *ilərü* (irəli, qabaq, əvvəl), *tiz* (tez),

Nümunələr: *İmdi* Tañrının şükrindən və peyğəmbərin salavatından *sonra* aydur ki.. (s.1); və *yenə* döndi buyurdi_ki, .. (s.9); “Var *imdi* işinə, bən də varayım işümə”, – didi (s.6); Gidərkən *yenə* bir kişiyə dəxi uğradım (s.6); Mənsur ayıtdı,

“Ayıd imdi hacətiñ nədür?! (s.15); “Beş dəxi oldur ki, səndən *iləri* işləyi gəldük, Ya Rəsulallah”, – didük (s.9); Qul ayıtdı: “Bir hacətiñ budur ki, ol dörd aqçayı ki virdüm, anuñ ivazın Tañrı baña *ginə* dörd aqça virə” (s.15); Əfəndisi aydur: “Niçün *tiz* gəlmədün?” (s.16); Baña ayıtdı: “*Tiz* əsbabuñı çıxar” (s.80); ... *Yinə* sayru olduñ, *öylə* şifa virdük, biləsin biz nə yaratdıq hikmətilə, faidəsiz nəsnə yaratmadıq. Üçünci, *ginə* sayru olduñ, ol otdan saña şifa virmədik, sayruluğun arturduq... *Soñra* səni təbibə salı virdük... (s.136); *Ginə* göndərdi ki, bunları azdura, *ginə* azduramadılar (s.63); *Gündüz* günah işlədürüz, *axşam olıcaq* tövbə idərlər (s.63); *Gündüz* qulluğum idər, *gicə* gidər, *sabah* bir aqça gətürür (s.48-49); Hüccac ayıtdı: “*Bu gün* yi, *yarın ginə* duta(r)sız!” (s.177); Bu əndişədə ikən *yinə* uyqu almış, görürin, ol iki fəriştə *yinə* gəldilər, bir-birinə *əvvəlki* *gibi* söylərlər... (s.162); *Anda* hurilər gördüm, saçları uzun. Baña çağırışdılar ki: “Ya Abdullahi, *tiz* gəl!” (s.94); Oyandum, *tiz* anı sədəqə eylədim, tövbə eylədim ki, *ğeyri* dünyalık dütmayam,.. (s.116);

B. **Alınma:** a) arxaik: *nagah* (birdən, qəfildən), *həman* (dərhal), *hərgiz* (heç vaxt, əsla);

Nümunələr: *Nagah* bir atlu çıqa gəldi (s.49); *Nagah* havadan bir avaz eşitdik (s.113); Süleyman peyğəmbər divlərə buyurdi, bi‘eynihi anuñ atası surətində bir surət düzdilər *həman* (s.138-139); Ömər *həman* vardı, omuzuna bir çuval un urdı, götürdi, üzür dilədi (s.23-24); *Həman* oyandum, sordum xəlqə Abdurrəhman kimdür? (s.44); [Allah c.c.] Yəni uçmaq uman, tamudan qorqan *hərgiz* u(yu)masa gərək (s.17); *Hərgiz* ol kağıdı yanından gidümədi, hər namaz qıldıqda açar oqurdi, ağlardı (s.103); Bir dərviş Həsəni nəsnə dilədi, *həman* gömləgin çıxardı, ol dərvişə virdi (s.141);

b) hələ də işlək: *sabah*, *axşam*, *əvvəl*, *dərhal*, *daim* / *dayim*, *əbədi*, *hiç* (heç, heç vaxt),

Nümunələr: Qapuya nişan eylədim, *sabah* görəm didüm. *Sabah* gəldüm gördüm bir qapı *öñündə* bir cənazə var (s.19); Ayıtdı: Rəsul həzrəti buyurur ki, “Qiyamətdə Adəm oğlanlarının övlası bənəm və *əvvəl* qəbirdən qalqan bənəm və *əvvəl* şəfaət idən bənəm”, – buyurdılar (s.33); “*Əvvəl* namaza qəsd idicək apdest (abdəst –B.R.) alurın, *andan* namaz qılacağum yerə gəlürin,.. (s.60); *Dərhal* bir avaz gəldi... (s.114); Qul ayıtdı: “*Əvvəl* azadılığım dilədim, ikinci dörd dirhəmin ivazın dilədim” (s.16); *Sabah* məscidə gəldi(k), gördük ölmüş (s.141); Fəriştəhlər *gəc-gündüz* gəlirlər-gidərlər, *dayim* Kə‘bə’i tavaf idərlər (s.64); *Daim* alır-virür (s.66); Bir kişinüñ köñlündə iman vardır və sıdqi bitündür, ol *daim* *ricailə* olur. Yəni *daim* Tañrı zikir idər və həm kim, *daim* Tañrıyı zikir idənüñ köñlinə unutmaq gəlməyə və hər köñlə ki unutmaqlıq gəlməyə, *daim* tərəqqi içində ola (s.182); Ayıtdı: “Ya Musa, ol əməl sevgülüdür ki, *daim* anasın bəni unutmayasın” (s.109); Əlbətdə, lazım degülkim, işinüz tərək idüb *dayim* ibadət idəsiz (s.67); Bu mülki saña *əbədi* qalurmı dirsini?! (s.102); “Devlətlülərdən *ziyədə* saqınurdum kəndümi, *hiç* bütllərin söhbətinə varmazdım” (s.28); Ayıtdılar: “Şey idəmədük, əcəb qavimmiş, *ziyədə* çalışduq, *hiç* *yaqın* olamadıq” (s.62); Görməzmişinki, Yir Gök yaradılaldan *bəri* xəric idər, *hiç* dükənməz (s.65); Tañrı-təala vəhy eylədi ki, “Dükəli nəsnə’i bəndən diləñ, *hiç* utanmañ” (s.66); Bəni-İsrail zamanında bir kişi

yetmiş yıl ibadət eylədi, *hiç* üşənmədi (s.67); Bu yigit *daim* namaz qılurdu və oruc tutardı, zikir idərdi. Dəxi Quran oqurdu. *Hiç* dinlənməzdi (s.93); “Anuñçun zəhmət çəkərin ki, Tañrıyı sevərin, ölümü də sevərin. *Hiç* üşənməzin (s.94); Ol qul *hiç* uyumazdı, əfəndisin dəxi uyumağa qomazdı (s.120); “Ey bəni-İsrail, dünyayı təmam mərtəbəsində bən tutdum, *Tañrı qüvvətilə*. İlla *hiç* fəxir eyləməzin” (s.122); Buyurdıki, “Sizüñ ögdügüz kişi həlak eylərsiz. Əgər eşidüb sizüñ ögdügünüzə razı olursa, *hiç* qurtulmaya” (s.123);

Düzəltmə zaman zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *dünlə* – gecə ikən, *öyləyin* – günorta vaxtı, *gündüzin* – gündüz vaxtı, *yarındası* – səhərişi gün, *şimdidən* – indidən, *şimdənkərevü* – bundan belə, indidənbəle, bundan sonra (Türkiyənin bəzi dialektlərində “kelli” işlənir: “bundan kelli” – bundan sonra), *yarınadək*, *irtəyədək*, *şimdiyədək*, *anda* – onda, o zaman, o vaxt, *andan* – ondan sonra, daha sonra, *öñdün* – öncə, əvvəl, *tezcək* / *tizcək* (dərhal), ;

Nümunələr: *Andan* ol kişi turdı iki rəkət namaz qıldı (s.5); *Andan* bu kişi ağladı (s.7); ... və ol nəsnə ki *anda* lazımdır, *şimdidən* anı ögrətməñ (s.10); “Bilüñ *şimdənkərevü* vəqti oldıki, fənaya xor baqam. Hər kim bəni sevərsə, *şimdidən* haqqını istəsün. Axirət haqqı müşküldür”, – didi (s.173); *Andan* Haq(q) Təala bir balıq yaratdı (s.12); *Andan* atası gəldi, qız qarındaşı gəldi *üstünə* ağlaşdılar (s.47); Ayıtdı: “Əvvəl namaza qəsd idicək apdest (abdəst –B.R.) alurın, *andan* namaz qılacağum yerə gəlürin,.. (s.60); *Andan* ayıtdı: “Bilürmisiz ki, bənüm (evüm) qandadır?” (s.122); *Yarındası* gördük kəfən mihrabda yatur (s.141); *Yarındası* bal qiymətlü oldı, peşiman oldı satduğına (s.147); Rəsul buyurur ki, “Bir kişi *da’yim gündüzin* oruc dutsa, *gicə* namaz qılsa, nə mərtəbəyə ərşişsə, mümin kişinüñ xülqi gögcək olucaq, *oldəxi* ol mərtəbə irişür” (s.31); Qazi və’d itdi: “*Öyləyin* gəl, virəyim”, – didi. *Öyləyin* gəldi, virmədi (s.150); Rəsul həzrəti buyururki: “*Dünlə* namaz qılmaq sizüñ üzəriñüzə olsun ki, sizdən əvvəl gələn salihlərüñ adətidür, Tañrı yaqınlığıdır” (s.159); Hər kim mənzilə irəməyəm deyü qorqar, *dünlə* gidər. Hər kim *dünlə* gidər, mənzilə irər, mətə alır (s.110); Rəsul həzrətləri buyurur ki, “Bay kişidəñ yoxsul kişi nəsnə diləsə, *tezcək* virməsə, virmədügi zülümdür” (s.141); Bir dərviş gəldi məscidə, qarnum acdur didi. Biz *andan* gafil olduq, *tizcək* yeyəcək gətürmədik, evlərimüzə gitdik, anı məsciddə qoduq.. (s.141); Ərəb ayıtdı: “*Şimdiyə dək* “yədxulunə fi dinil-lahi” idi, əmma *bizim üstümüzə* hakim olıcaq, “yədxulunə min dinil-lahi” oldı (s.165-166); *Şimdiyə dək* xəlayiq dinə girürlər, əmma sən xəlifə *olalı* dindən çıxarlar” (s.166); “Kəfil olur mısın *yarınadək*?”, - didi (s.177); “bir kişi bizüm ildə bir kişini zülmilə öldürdi. Oda qoydılar, *irtəyə dək* od *içində* yandı, od anı yandırmadı” (s.73);

b) hələ də işlək: *erkəndən*, *ölüncə* (ölənədək), *gəlinçəyə dəkin* (gəlinçəyədək), *gündə* (hər gün),

Nümunələr: *Erkəndən* tədarik eyləmək gərək, yol *ğayət* uzaqdır (s.110); *Ölüncə* ol ögütlərlə əməl eylədik (s.10); *Gəlinçəyə dəkin* halı bu rəsmə idi (s.94); Abdullah bunu gördi ayıtdı: “Ya *ğulam*, *gündə* saña yiməgə nə qədər ətmək virürlər?” (s.95);

B. **Alınma:** a) arxaik: *fil-hal*;

Nümunələr: Ərəb *fil-hal birqaç* dodağın dəprətdi, cəlla(d) sürüçdi düşdi, qılıc əlindən sıçradı (s.168);

b) hələ də işlək: *sabaha dək, sabaha dəkin*,

Nümunələr: *gecə* uyumazdı, *sabaha dəkin* mihrabda ağlardı (s.19); Gözəl otlu yerə gəldi, əsbabın çıxardı, əskilər geydi, *sabaha dək* namaz qıldı (s.49);

Mürəkkəb zaman zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *bir kəz* – bir dəfə (nə zaman?), *bu kəz* – bu dəfə, *yarıncı gün* – məc. sabahkı gün, sabah, gələcəkdə, *bir qaç gün* (bir neçə gün), *bir qaç gündən sonra* – bir neçə gündən sonra, *çoq zamandır* (uzun zamandır),

Nümunələr: Şol nəsnə ki *yarıncı gün* sizün olmaya anı güniləmən... (s.10); “Hər kim bir kişi incitsə, malın alsa, *bu gün* halallığun diləsin ki, *yarıncı gün* nə aqça var, nə mal vardır” (s.172); *Bir qaç gündən sonra* dostlarım başa ayıtdılar (s.49); Təbib ol otcuğazı virdi. *Bu kəz* şifa buldı (s.136); Həm *çoq zamandır görmədim* (s.46); *Bu kəz* alimlər dəxi anlara qarışdılar, *bilə* yedilər, içdilər... (s.142); *Bir qaç gün* Musa peyğəmbər qatına gəlmədi (s.30);

b) hələ də işlək: *bir gün, bir gicə, bir yıl, bu gün, bu gicə, gicə-gicə* (gecə-gecə), *andan sonra* (ondan sonra), *ol gün* (o gün, həmin gün), *gicə irtəyə dək* (gecə sabahadək), *gecə-gündüz, hər gicə, hər gicəsi, hər gün, hər yıl*,

Nümunələr: *Bir gün* sarayında oturdu (s.4); *Bir gün* bu kişinin *öjinə* yuvadan bir quş yavrusı düşdi (s.11); *Bir gün* yoldaşların devşirdi işrət eyləməyə ki, oturdu,... (s.14); Malik bin Dinar aydur: “*Bir yıl* Həccə vardum. Həccüm təmam olıcaq *bir gicə* bir avaz eşitdim..” (s.43); “Bir qul satun aldum, şərt itdümki, *gicə-gicə* qulluğum idə..” (s.48); *Buradan* gitmə ki, ol qul *bu gicə* gəlür,... (s.50); Əbu Musa aydur: “*Bir gün* rəsul həzrəti *bizdən* *yaşa* döndi,..” (s.144); *Andan sonra* oğlu gəldi (s.113); Rəsul həzrəti buyurur ki, “Xəlcün eyüsi bənüm zamanımdakı müsliamlardur. Bundan *aşağa sonra* gələnlərdür. Bunlardan dəxi *aşağa dəxi sonra* gələnlərdin. *Andan sonra* qavimlər gələ ki, “müsliamanuz” dirlər, əmanətə hiyanətlik idərlər, bir-birinə əmin olmayalar... (s.62); Didilər, “Ol zahiddir, Quran əhlidür, *hər yıl* Həccə gəlür”, – didilər (s.44); Ayıtdı: “Şol fasiq ola, *gicə irtəyə dək* murdar ola, işdə-gücdə olmaya, xülqi çirkin ola” (s.109); Fəriştahlar *gecə-gündüz* gəlürlər-gidərlər, *dayim* Kə‘bə’i tavaf idərlər (s.64); Gördüğümdən biri oldur ki, *hər gicəsi* hiç vəli qalmaz, illa dükəli, *bunda* dərilürlər (s.65);

B. **Alınma** (birləşmənin bir tərəfi): a) arxaik: *dəmbədəm, ol dəm* (o an), *iki sənə* (iki il);

Nümunələr: ... nəbilər Kə‘bəsi Muhəmməd Mustafə həzrətinün, sallallahu aleyhi və səlləm, hədisləründən bir qaç hədis yaz ki *dəmbədəm* mütaləə idələm ki köglümüz nuri arta (s.1-2); *Oldəm* niyyət itdümki, anı azad idəm (s.49); *Oldəm* şəhrümdən çıqdum gitdüm, *artuq* varmadum (s.29); Rəsul həzrəti *iki sənə* qəbrə uğradı (s.124);

b) hələ də işlək: *bir dəm, bir zaman* (bir müddət), *bir vəqt* (bir vaxt), *ol vəqti* (o vaxt), *ol vəqit ki* // *ol vəqti kim* (o vaxt ki), *fulan gün, ol zaman, ol vəqitdən bəri* (o vaxtdan bəri, o vaxtdan), *bir zamandan sonra, ol saət, həman ol saət* (o saat, o dəqiqə, bir anda), *axşam olıcaq, sabah vəqti, sabahdan axşama dəkin, axşamdən sabaha dəkin, bir zamandan sonra*,

Nümunələr: Bu hədis(i) Rəsul həzrəti *ol vaxti* buyururdi ki, Məkkədən köçdi Mədinəyə gəldi (s.3); *Fulan gün* bir əcayib nəsnə gördük (s.113); *Ol zaman* peyğəmbər(i)nə Tağrı-Təala vəhy eylədiki,... (s.143); *Ol vaxtdən bəri* andı içdümki, dərvişi əgləndürməyəm və məhrum göndürməyəm” (s.141-142); Gördüm *bir zamandan sonra* bir gəmi gəldi, içində oğlancuğum (s.106); *Həman ol saat* gözümdən ғаib oldı (s.6); *Gündüz* günah işlədürüz, *axşam olıcaq* tövbə idərlər (s.63); Ol balıq dəprənməgə qəsəd eyləsəydi, *ol saat* ol canavar burnına girərdi (s.13); Gördüm *sabahdan axşama dəkin* dərsin tamam itdi (s.160); “Hər kim “Düxan Həmim (حم)

3. **Yer** və ya **yön zərfləri** – işin, hərəkətin icra olunduğu yeri və ya hərəkətin yönünü bildirir, hara? harada? haraya? haradan? suallarına cavab verir. Bu baxımdan, yer zərflərinin özünün də mənaca üç növü qeyd edilə bilər: “1. Hərəkətin və hadisənin icra olunduğu yeri bildirənlər (harada?); 2. Hərəkətin başlanğıc – çıxış nöqtəsini bildirənlər (haradan?); 3. Hərəkətin istiqamət və son nöqtəsini bildirənlər (haraya?)” [Hüseynzadə, 2007: 214-215]. “Yer zərflərinin hamısı isim mənşəli olduğundan asanlıqla hallanır, kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir” [Kazımov, 2023: 376];

Sadə yer zərfləri:

A. **Milli:** b) hələ də işlək: *öñ, qarşu* (qarşı), *yuqaru* (yuxarı), *aşağa* (aşağı), *ilərü* (irəli), *girü* (geri),;

Nümunələr: *Bir gün* bu kişinin *öñinə* yuvadan bir quş yavrusı düşdi (s.11); Məgər bir kişi bir it əninin anasına *qarşu* boğazladı, əsirgəmədi (s.10); Rəsul həzrəti aydur: “Ol Tağrı haqqıyçun ki, bənüm canum anuñ qüdrət əlində *qarşu* durur. Aña baqar, ol anı gözədür” (s.13); ... yüki ağırlara “Düşün *aşağa* – tamuya!” deyasın,.. (s.18); Bunu eşidicək Ömər *ilərü* yürüdi (s.23); Avazın eşitdüm, *ilərü* vardum,.. (s.106); Fil-cümlə, *üç kəz* çağırıdı, *girü* döndürdi (s.159); Rəsul həzrəti buyurur ki, “Xəlcüñ eyüsi bənüm zəmanımdakı müsəlmanlardır. Bundan *aşağa sonra* gələnlərdür. Bunlardan dəxi *aşağa dəxi sonra* gələnlərdin. *Andan sonra* qavimlər gələ ki, “müsəlmanuz” dirlər, əmanətə hiyanətlik idərlər, bir-birinə əmin olmayalar... (s.62); Ubbad aydur: “Bu cavabları bitinüñ *ardına* yazdılar, *öñümə* bıraqdılar..” (s.102); İşidicək *bir zaman* başın *aşağa* əyitdi (s.68); *Ərşdən yuqaru* başın qaldurdi (s.97); *Ərşdən aşağı* biñ yıllıq yol qədər (s.97); Harun-ər-Rəşid kürsidən indi, diz çökdi, Malikə *qarşu* oturdi,..” (s.88);

Düzəltmə yer zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *taşra* (çölə), *taşrası* (çölü), *taşrasından* (çölündən), *taşradan* (çöldən), *bunda* (burada), *anda* (orada), *bundan* (buradan), *andan* (oradan), *yabanda* (çöldə);

Nümunələr: *İylə* diyəcək, bir avrət *taşra* çıqdı (s.23); Rəsul həzrəti buyurur ki, “Cənnət içində köşklər vardır ki, *içindən taşrası, taşrasından içərisi* görünür” (s.32); *Bir gicə* sabah oldı sandum, *taşra* çıqdum, gördüm dəxi sabah olmuş,

vardum bir qapu *öjində* bir yüksək yerə oturdum (s.17); Ya Abdurrəhman, *bunda* neylərsin? (s.49); Ayıtdı: “Əvvəl namaza qəsd idicək apdest alurın, *andan* namaz qılacağum yerə gəlürin, *bir dəm anda* oturu(rı)n, *ta ki* əndişələ(nü)rüm, *ədəbilə* tururın,.. (s.60-61); Xəlvə aña didilər: “Ğeyri yerə gitmədüñ?” Ayıtdı: “*Bunda* nicə əglənməyəyin?! Rəhmət *bunda* çox, bərəkət *bunda* çox... Bən *bunda* gördüğüm nəsnələri disəydüm, əqlüğüz sığmaz idi” (s.64-65); Ayıtdı: “Gördüğümdən biri oldur ki, *hər gicəsi* hiç vəli qalmaz, illa dükəli, *bunda* dərülür. Bən bunun gibi yeri nicə tərək idəyin?”, – didi (s.65); Bən ayıtdum: “*Bundan* ayrılmayım” (s.160); *Taşradan* bir köpək gəldi, bu quluñ yanına vardı (s.95); *Bir gün* səfərdə gidərkən *yabanda* bir gözəl kişiyə uğradı (s.5); Əbu Əli aydur: “*Taşr(a)dan* çağırdum, “Ya dərviş, hiç köñlün bir şey dilərmə?” (s.84); *Andan* keçdi, bir kişiyə uğradı ki, əvvəlkilərdən gözəl (s.179); Adəm *bundan* dəxi keçdi, bir kişiyə uğradı, çirkin surəti var (s.180); Ayıtdı: “Əqil məqam/ı/dur, *anda* sin nicə olursın?!” (s.180); Adəm ayıtdı: “Göz həya yeridür, sən *anda* nicə olursın?” (s.180);

b) hələ də işlək: *içəri* (içəri), *içərüdən*, *içindən*, *içində*, *içərisi*, *buradan*, *arasında*, *üzərinə*, *ardınca*, *ardından*, *yolda*,

Nümunələr: *Buradan* gitmə ki, ol qul *bu gicə* gəlür,... (s.50); *İçərüdən* avaz gəldi: “Kimdür?” (s.23); Rəsul həzrəti buyurur ki, “Cənnət *içində* köşklər vardır ki, *içindən* taşrası, *taşrasından* *içərisi* görünür” (s.32); *İçəri* girdüm, xəlifə bəni gördi, turu gəldi,.. (s.103); Məkkə ilə Mədinə *arasında* qondılar. *Öjünə* təam götürdilər (s.177); Rəsul həzrəti, sallallahu aleyhi və səlləm, buyurur ki, “İslam yapılbudur beş nəsnə *üzərinə* (s.7); Müsəlmanların bir neçəsi dəxi köçdilər *ardınca* vardılar (s.3); Evinə gəlincə *ardından* yetdi (s.158); *Yolda* nasraniyə uğradı (s.151);

B. *Alınma* (milli ünsürlü): b) hələ də işlək: *kənara*,

Nümunələr: Gördük çağırılar, aq tonlu kişilər havadan gəldilər, gəmümüz çəkdi *kənara* çıqardılar (s.113);

Mürəkkəb yer zərfləri:

A. *Milli*: a) arxaik: *bundan aña* – buradan oraya, oraya qədər, orayadək, *bizdən yaña* – bizə tərəf, *ardınca bilə* – arxasınca,

Nümunələr: Əbu Musa aydur: “*Bir gün* rəsul həzrəti *bizdən yaña* döndi,..” (s.144); Bilürmisin *bundan aña* nə qədər yoldur? (s.50); Bən gözədürdüm, çıqdı gitdi, *ardınca bilə* gitdüm (s.49);

“Azərbaycan dilində yer zərfləri ilə yanaşı, yer zərflərindən miqdarca daha çox köməkçi adlar işlənməkdədir: alt, üst, qıraq, kənar, yan, böyür, qabaq, iç, ara, dal və s. daha çox ismi birləşmənin ikinci tərəfi kimi işlənilir (evin içində / qabağında / yanında / böyründə / dalında / üstündə və s.) məkan mənası yaratmaqdadır. Lakin bunlar yer zərfləri deyil, köməkçi adlar hesab olunur.

O, *bu* sözlərinin *yan*, *tərəf*, *tay* tipli sözlərlə yaratdığı o tərəf, bu tərəf, o yan, bu yan, o tay, bu tay və s. birləşmələr də yer zərfləri deyil, köməkçi adlarla əvəzliliklərin yaratdığı söz birləşmələridir.

Hər, *heç*, *bir* əvəzlilik və ədatlarının köməkçi adlara (yan, tərəf, yer və s.) yanaşması ilə yaranan birləşmələri də yer zərfləri hesab etmək olmaz: *hər yan*, *hər*

təraf, hər yer, heç yan, heç yer, bir yan, bir tərəf, bir yer – bunların ikinci tərəfi daha çox yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında işlənir və birləşmə bütövlükdə adverbial məkan anlayışı bildirir. Bunları mürəkkəb üzv hesab etmək olar” [Kazımov, 2023: 376];

4. Kəmiyyət və ya miqdar zərfləri – hərəkətin miqdarını, əlamətin dərəcəsini bildirir, neçə? nə qədər? nə dərəcə? suallarına cavab verir:

Sadə kəmiyyət zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *pək* (çox), ;

Nümunələr: Fikir idərin ki, “Xəlv böylə çox, qəbul olınan altı. Ol altıdan bən biri olmaq *pək iraq*”, – didüm (s.162); Bu qul bəndən *pək* comərddür (s.96);

b) hələ də işlək: *çoq* (çox),

Nümunələr: Rəsul həzrəti buyurur ki, “*Qiyamət günində* adəmlərdən başa *ziyadə yaqın* olan kişi oldur ki, başa salavat *çoq gətürə*” (s.98-99);

B. **Alınma:** a) arxaik: *ziyadə, ğayət*, və s.

Nümunələr: Salihlərdən bir kişi aydur: “Devlətlülərdən *ziyadə* saqınurdum kəndümi, *hiç* bütllərün söhbətinə varmazdım..” (s.28); Rəsul həzrəti buyurur ki, “*Qiyamət günində* adəmlərdən başa *ziyadə yaqın* olan kişi oldur ki, başa salavat *çoq gətürə*” (s.98-99); Ayıtdılar: “Şey idəmədik, əcəb qavimmiş, *ziyadə* çalışduq, *hiç yaqın* olamadıq” (s.62); Varduk, gördük *ziyadə* ağlar, kimsənün ögüdin eşitməz (s.82); Musa peyğəmbər bunu eşidi *ğayət* məlul oldı (s.30); “Qonşuluğumda bir kişi var idi, -dir, - evlənməkdən *ğayət* qaçardı” (s.35); *Ğayət* məlul oldum (s.49); “Qonşuluğumda bir kişi var idi”, -dir, “evlənməkdən *ğayət* qaçardı” (s.35); Ayıtdı: “Düşümdə görürin qiyamət qopmış, xəlv *həp* dirilmişlər, bəndəxi *bilə*, *ğayət* susamışın” (s.35); Bir kişi aydur: “*Bir gün* bir tağ ətəgində bir yigit gördüm *ğayət* ağlar, zarılıq eylər, qorquya sataşmış gibi (s.110); Abdullahi Cə’fər *ziyadə* comərd idi, xəlv ögütlərdi, malını *ziyadə* üləşdürürdi (s.95); Tağrının heybətindən və əzabından şunun gibi canavar qorqa, peyğəmbərin şəfaətinə möhtac ola, biz niçün *ziyadə* ummayun?” (s.98); *Erkəndən* tədərək eyləmək gərək, yol *ğayət* uzaqdur (s.110); Dərviş ayıtdı: “*Bu gün* Aşuradur. *Ziyadə* ulu gündür” (s.151);

Düzəltmə kəmiyyət zərfləri:

A. **Milli:** b) hələ də işlək: *gərəgincə* (gərəyincə, lazımı qədər),

Nümunələr: İbrahim aydur: “Tağrının qüdrətindən gördüm ol kişinün *sağ yanında* təam və *sol yanında* su hasil olmuş, başa “gəl yi!” didi, *gərəgincə* təamdan yedim və sudan içdüm” (s.5);

Mürəkkəb kəmiyyət zərfləri:

A. **Milli:** a) arxaik: *bir kəz* (bir dəfə), *iki kəz* (iki dəfə), *üç kəz* (üç dəfə), *bir qaç* (bir neçə dəfə);

Nümunələr: Əgər *bir kəz* silkinsən arqandan dökülürdi, sən qurtulurdun” (s.13); Bən ayıtdım: “ya Abdurrəhman, *iki kəz* şəhadət kəliməsin didüm,.. (s.47); Fil-cümlə, *üç kəz* çağırdı, *girü* döndürdi (s.159); Ərəb fil-hal birqaç dodağın dəprətdi, cəlla(d) sürüçdi düşdi, qılıc əlindən sıçradı (s.168);

b) hələ də işlək: *nicə ki, nə qədər kim, gücünüz yetdikcə* (gücünüz yetdikcə), *yedmiş yıl* (yetmiş il), *beş gün üzərinə beş ay, biraz*,

Nümunələr: ... *nicə ki* çırağı yana Tanrı Təala ömrin bitürsün və *nə qədər kim* şəriət günəşi toğa hökmin artursun, amin ya Rəbbələləmin!.. (s.1-2); Bəni-İsrail zamanında bir kişi *yetmiş yıl* ibadət etdi, *hiç* üşənmədi (s.67); Dərviş *biraz* ögdi (s.153); *Beş gün üzərinə beş ay* keçdi, ölmədi (s.156);

B. *Alınma* (milli ünsürlü): a) arxaik: *yedi kərrə* (yeddi dəfə), *əlli kərrə* (əlli dəfə), *dörüt biş kərrə* (dörd min dəfə), *biş kərrə* (min dəfə), *bir qaç kərrə* (bir neçə dəfə);

Nümunələr: On iki biş qız qır oğlan evləndi, hər birindən *yedi kərrə* erkəklü-dişilü oğlan toğurdu (s.70); Rəsul həzrəti buyurur ki, “Hər kim Kəbə’i *əlli kərrə* tavaf itsə, günahından qurtıla, anasından toğmuş gibi ola” (s.77-78); *Hər gün* Ərş *dörüt biş kərrə* Tanrıya sığınur ol yılanın qorqusundan” (s.97-98); Rəsul həzrəti aydur: “*Hər gicə* döşəginə gircək, başa *biş kərrə* salavat gətürür” (s.99); Oğrı tavar almalsun diyü *yoldaşlarilə sabah olunca bir qaç kərrə* “namaz!” diyü çağırırdı (s.146);

Bunlardan başqa, B.Xəlilov “səbəb-məqsəd” zərfini də ayırır. Buraya *dəhşətdən, qorxudan, sevincdən, aclıqdan, qəhərdən* və s. sözlərini aid edib [Xəlilov, 2016: 290]. Lakin Qəzənfər Kazımov bunların hələ tamamilən zərfləşmədiyini qeyd edir [Kazımov, 2023: 380].

A.B.Ərcilasun “Türk ləhcələri qrammatikası” kitabının “Azərbaycan türkcəsi” hissəsində zərflərin mənaca növləri sırasında “Sual zərfləri”ni də ayırmış, buraya sual əvəzliliklərini daxil etmişdir [Ərcilasun, 2007: 203]. Leyla Karahan sual əvəzliliklərinin bəzilərini (kançaru, niçün, nişə, nite, nice, nicesi) “sual zərfləri” deyər ayırmışdır [Karahan, 1994: 86-90].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, əsər qədim türk sözləri ilə zəngindir. Qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan bu sözlərin çoxu müasir Türkiyə türkcəsində hələ də işlənməkdədir. Azərbaycan-türk dili tarixində xüsusi yeri olan bu yazılı abidənin hərtərəfli öyrənilməsi orta əsrlərdə yazılı ədəbi dilin formalaşması məsələlərinin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adilov V., Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar, Fənni-sərf ü nəhvi-türki, (qrammatik oçerk, mətnin transliterasiyası, lüğət və əlyazmanın fotosurəti). Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
2. Ərcilasun A.B. Türk Lehçeleri Grameri, Azərbaycan Türkçesi – Ankara: Akçağ, 2007.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı: Papirus NP, 2016.
4. Karahan L. Erzurumlu Darir. Kısse-i Yusuf (Yusuf u Züleyha). İnceleme-metindizin. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. TDK Yayınları, 1994.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Elm və Təhsil, Nurlan, 2010.

6. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya, sintaksis), Bakı: Elm və təhsil, 2023.
7. Zərir M. Yüz hədis və yüz hekayə, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr.108 (əlyazmanın fotosurəti).

“QO‘NOQ” UMUMTURKIY LEKSEMASINING ETIMOLOGIYASI “ON THE ETYMOLOGY OF THE LEXEME “QUONAK”

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/AKOB1827

Yodgorov Hamid

*Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish
va malaka oshirish markazining
Sirdaryo viloyati hududiy bo‘linmasi boshlig‘i
f.f.n., dotsent
hamid.yodgorov@mail.ru*

Annotatsiya. *Ma‘lumki, o‘zbek tilining lug‘at tarkibi shu tilning so‘z boyligi, leksik-semantik sistemasi sifatida shakllangan, yaxlit hodisa sanaladi. Lekin shuni ham inobatga olish lozimki, tilimizning lug‘aviy tarkibi juda murakkab tarixiy taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan. Har qanday til leksikasining tarixiy rivojlanish va shakllanish xususiyatlarini bilish uchun so‘zlarni tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan chuqur o‘rganish, ularning etimonini ilmiy jihatdan aniqlash lozim bo‘ladi. Bunday izlanishlar, o‘z navbatida, o‘zbek tilining o‘tmishda qaysi qardosh tillar va qardosh bo‘lmagan tillar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lganligini aniqlash imkonini beradi, tilning lug‘at tarkibi, grammatik qurilishida sodir bo‘lgan tarixiy rivojlanish jarayonlarini ilmiy jihatdan tushunishga zamin hozirlaydi. Bu fikrlar bevosita bizning tadqiq obyektimiz bo‘lgan ayrim leksemalarning shakllanish bosqichlarini aniqlashga ham aloqadordir.*

Har bir leksemaning etimonini alohida olingan hududlar bo‘yicha to‘plash va o‘rganish esa, ushbu masalaning mohiyatiga yanada chuqurroq kirib borish hamda mintaqaviy-lisoniy hodisalar tizimining o‘ziga xos qonuniyatlari va xususiyatlarini ochishga ko‘maklashadi.

Mazkur maqola “qo‘noq” leksemasining kelib chiqishini aniqlashga bag‘ishlangan. Shu bilan birga, mazkur terminning turkiy tillardagi ifodasi, anglatgan ma‘nolari, leksema sememasida torayish yoki kengayish hodisalarining ro‘y berganligi va yasallish usullari ilmiy yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar. *Leksema, leksika, etimologiya, etimon, termin, qo‘noq, asos, yasash asosi, yasovchi, sinxron va diaxron, turkiy tillar.*

Annotation. *As is known, the lexical structure of the Uzbek language is a holistic phenomenon, formed as a vocabulary of this language, as a lexical-semantic system. However, it should also be taken into account that the lexical structure of our language has undergone very complex stages of historical development. In order to know the features of the historical development and formation of the lexicon of any language, it is necessary to study words in depth from a historical-etymological point of view and to scientifically determine their etymology. Such research, in turn, makes it possible to determine with which fraternal and non-fraternal languages the Uzbek language interacted in the past,*

and paves the way for a scientific understanding of the processes of historical development that occurred in the lexical structure and grammatical structure of the language. These ideas are also directly related to determining the stages of formation of some lexemes, which are the object of our study.

Collecting and studying the etymology of each lexeme in separate regions will help to delve deeper into the essence of this issue and reveal the specific laws and features of the system of regional-linguistic phenomena.

This article is devoted to determining the origin of the guest lexeme. At the same time, the expression of this term in Turkic languages, its meanings, the occurrence of narrowing or expanding phenomena in the lexeme sememe, and the methods of formation are scientifically explained.

Keywords. *Lexeme, lexicon, etymology, etymology, term, guest, basis, basis of formation, creator, synchronous and diachronic, turkic languages.*

Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog'liqdir (Nurmonov, 2002: 62-63) Chunki ilmiy adabiyotda qo'llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmas ekan, unda, albatta, chalkashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, V.P. Danilenko ta'kidlaganidek, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining "qat'iy ilmiy terminologiya"ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. V.P.Danilenko bu yerda "qat'iy ilmiy terminologiya" tushunchasini biron bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi [Danilenko, 1977:157].

Har bir millat tili terminologiyasi o'z tarkibiga ijtimoiy jamiyatning barcha kasbiy faoliyat sohalariga oid maxsus leksikani jam etadi. Bu holat o'zbek tili terminologiyasida ham to'liq kuzatiladi. Terminologiyaning shakllanishi o'ziga xos qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Bunda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy holati, taraqqiyoti muhim sanaladi. Chunki har bir millatning turmush tarzi, o'tmishi, xususan, fani, madaniyati, ma'naviyati bir xilda bo'lmaganidek, unga uyg'un tarzda, til taraqqiyoti ham farqlanadi. Bir so'z bilan aytganda, terminologiya bu millatning o'tmishi va bugunini ko'rsatuvchi daliliy ashyolardan biridir.

Biz mazkur maqolada o'zbek adabiy tilida muomalada bo'lgan **qo'noq** termini xususida fikr yuritmoqchimiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati" da mazkur terminga shunday izoh berilgan: Biror joyga, biror kimsaning uyiga qo'ngan, tushgan yo'lovchi; mehmon [O'TIL, 2023: 410]. Opa, siz palovga unnang. Toza, sen E'zoxxonni bolalari bilan olib kel, **qo'noq** bo'lib ketsin (H.G'ulom, Mash'al).

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur termin oltoy oilasiga kiruvchi tillarning deyarli barchasida xuddi yuqoridagi ma'noda ishlatiladi: o'zbek tilida- qo'noq, qorachoy tilida- konak, qoraqalpoq tilida-kongak, qumiq tilida -konak,

kabardin-balqar tilida-konak, no‘g‘oycha-konak, mo‘g‘ul tilida-xonog, qozoq tilida- qo‘naq, qirg‘iz tilida- qonaq, yoqut tilida- xonoho, evenek tilida- konoxo kabi.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida mazkur termin **qonuq** shaklida berilgan. Shu asos bilan yasalgan *qonuqladi, qonuqlashdi, qonuqluq ew* (qo‘noqli uy) kabi misollar ham lug‘atdan o‘rin olgan [DLT, 1963: 365]. Shu ma’noda aytish mumkinki, *qonuq* termini butun oltoy tillariga tegishli bo‘lgan umumiy leksik birlik ekan.

Aytilganlarni quyidagi faktlar ham tasdiqlaydi. 1941- yilda Boku shahrida nashr qilingan “Азербайджанско-русский словарь”da [APC, 1941: 42] ham **go‘nag** (qo‘noq) “mehmon” ma’nosida ishlatilgan.

V.V.Radlov o‘zining “Опыт словаря тюркских наречий” nomli kitobida **kunak** (гость) so‘zini mehmon ma’nosida qayd etadi [Radlov, 1893-1911: 46]. L.Z. Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» nomli kitobida **konak** (гость) “mehmon”, “kvartira”, “vaqtinchalik yashash joyi” ma’nolarida qo‘llagan [Budagov, 1869-1871: 66].

Shu o‘rinda aytish lozimki, Shimoliy Kavkaz xalqlari tillarida mazkur termin semantikasida kengayish ro‘y berganligini ko‘rish mumkin. Ya’ni **qo‘noq** leksemasi mahalliy xalq tillarida “do‘st”, “og‘ayni”, “rus bo‘lmagan aholining og‘aynisi” ma’nolarida ishlatiladi. “Картотека древнерусского словаря” da **qo‘noq** termini rus shevalari va adabiy tiliga ruslarning kavkaz xalqlariga yaqinlashuvi, aralashuvi natijasida kirib kelganligi qayd etiladi [DRS, 1954].

В.Даль “Толковый словарь живого великорусского языка” kitobida mazkur leksemaga to‘xtalib, uning tatar tiliga mansub ekanligini belgilaydi. Shu bilan birga, qozon tatarlari bilan qo‘shni bo‘lgan ruslar **qo‘noq** so‘zining mehmon ma’nosini anglatishini bilganliklarini, ushbu so‘zning do‘st, og‘ayni (drug) ma’nosi ruslarning kavkazliklar bilan aloqalari tufayli kirib kelganligini bayon qiladi [Dal, 1880-1871:83].

Rus shoir va yozuvchilari asarlarida, jumladan, Pushkin va Tolstoy asarlari tilida ham qo‘noq termini “do‘st” (drug) ma’nosida badiiy matnga olib kirilganligini ko‘rish mumkin.

1966-yilda Moskvada nashr qilingan “Татарско-русский словарь” da ham **qo‘noq** so‘zi aynan “mehmon” ma’nosida ekanligi aytilgan [“Татарско-русский словарь, 1966: 37].

Eng asosiysi, mazkur leksema O‘rxun-Enasoy yodgorliklari tilida ham **kon** (qo‘n) shaklida qo‘llangan bo‘lib, *yashash, tunash* (tunab qolish) ma’nolarida ishlatilganligi e’tiborimizni tortadi [Axmetov, 1878: 16].

Endi ushbu terminning etimologiyasi xususida fikr bildiramiz. Tilimiz tarixiga nazar tashlar ekanmiz, fe’l asoslarga -o‘u (-v, -uv) yasovchisini qo‘shish bilan qator yangi so‘zlar hosil qilinganligining guvohi bo‘lamiz: kunqo‘u (qo‘nquv), kalqo‘u (qolquv) kabi. Hozirgi o‘zbek tilida **qo‘n** asosidan qo‘n+im=qo‘nim, qo‘n+oq=qo‘noq, qo‘n+oq+li=qo‘noqli kabi so‘zlar yasalgan. Turkcha **qo‘** “yotqizib qo‘ymoq”, “joylashtirmoq”, “qo‘ymoq”, “qoldirmoq”

ma’nolarini anglatadi, **qo‘+ n** shakli esa keyingi davrlarning mahsuli. Hozirgi qirg‘iz, qozoq, turkman va o‘zbek tillarida **qo‘n** leksemasi o‘zining dastlabki ma’nosini saqlab qolgan, ya’ni *tunash* (tunab qolish) tushunchasini anglatishga xizmat qiladi.

Demak, mazkur terminning asosi **qo‘n** bo‘lib, qirg‘iz tilida-*qon*, qozoq tilida- *qo‘n*, yoqut tilida-*xon*, buryat-mo‘g‘ul tilida- *xono*, evenek tilida-*kon*, ozar tilida-*go‘n*, turkman tilida- *go‘n* shaklida ekan.

Xalqning rasm-rusumlari, an’analari bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi so‘zlar tildagi eng qadimiy so‘zlar hisoblanadi, ular xalq o‘tmishi va til tarixini o‘rganishning muhim manbalaridan biridir. Mehmon kutish, unga joy berish va uning ko‘ngliga qarash o‘zbek mentalitetiga xos xususiyat. Mazkur terminning anglatgan ma’nosi bilan qiziqar ekanmiz, tilimiz tarixidan hozirgacha barcha turkiy tillarda deyarli bir xil ma’noda, ya’ni “mehmon” ma’nosida ishlatilayotganligining guvohi bo‘ldik.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda o‘zbek ijtimoiy-siyosiy terminologiyasi o‘zbek adabiy tilining ajralmas bir bo‘lagi sifatida jadal rivojlanib bormoqda. Fan-texnika taraqqiyoti bilan hamohang bu sohaga ko‘plab yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi terminlar kirib kelmoqda.

Tildagi lug‘aviy birliklarning kelib chiqishini, etimonini aniqlash tilshunoslik oldida turgan vazifalardandir. Tarixiy haqiqatni to‘g‘ri yoritish, fan taraqqiyoti jarayonlarining haqiqiy manzarasini yaratishdek muhim vazifalar soha olimlarining oldida turgan dolzarb vazifalaridandir. Ayni ta’kidni o‘zbek tilining ijtimoiy-siyosiy terminologiyasi bilan ham bog‘lash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nurmonov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.-T., Sharq, 2002. –B.62-63.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. -М., 1977. Стр.157.
3. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”. -T., V. 2023. 410-b.
4. Mahmud Koshg‘ariy. “Devonu lug‘otit turk”. -T., I, 365-b.
5. “Азербайджанско-русский словарь”. -Баку, 1941.Стр.42.
6. Радлов В.В.. “Опыт словаря тюркских наречий». -СПб., 1893-1911.Стр.66.
7. Будагов Л.З.. “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий». -СПб., Стр.66.
8. “Картотека древнерусского словаря”. -М., 1954.
9. Даль В. “Толковый словарь живого великорусского языка». -СПб., 1880-1871.Стр.83.
10. “Татарско-русский словарь”. -М., 1966.
- 11.Ахметов М. Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников.-Саратов, 1978.Стр.16.

**FRAZEMALAR KOGNITIV SEMANTIKANING O‘RGANISH
OBYEKTI SIFATIDA
PHRASES AS AN OBJECT OF STUDY OF COGNITIVE SEMANTICS**
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VSMV6926

O‘razova Iqbol Abdikarimovna

PhD, dotsent v.b.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

orazovaiqbola@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazemalarning kognitiv semantika bilan bog‘liqligi, frazemalarning kognitiv xususiyatlari so‘z boradi. Frazemalarning shakllanishida asos bo‘lgan kognitiv bilimlar kognitiv semantika tamoyillari asosida tushuntiriladi. Misollar “Xamsa” dostonlaridagi frazemalar tahlili bilan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: frazema, kognitiv semantika, tamoyil, kognitiv funksiya, sema, semema.

Annotation. This article discusses the relationship of phrasemes with cognitive semantics, the cognitive properties of phrasemes. The cognitive knowledge underlying the formation of phrasemes is explained on the basis of the principles of cognitive semantics. The examples are based on the analysis of phrasemes in the epic poem “Khamasa”.

Keywords: phraseme, cognitive semantics, principle, cognitive function, sema, sememe.

Frazemalarning kognitiv funksiyasi yordamida til egasi ongdagi lisoniy bilimlar, olam manzarasi aks etadi, ammo bu ma’lumotlar real haqiqatni emas, balki jamiyat tomonidan yaratilgan va shakllangan tasavvurni ifodalaydi. Chunki “Frazemalar o‘zbek tili tarixiy taraqqiyotining mahsuli, murakkab jarayon sifatida qaralsa ham, uning shakllanishida shaxs idroki va tafakkuri muhim o‘rin tutadi” [Xolmanova, 2024: 8].

Frazemalarning kognitiv funksiyasi ham kognitiv semantikaning asosiy tamoyillari asosida yuzaga chiqadi:

“- til shu xalq madaniyatida mavjud bo‘lgan olam haqidagi tavassurlar bilan namoyon bo‘ladi;

- til haqidagi bilimlar orttirilgan bo‘ladi va kontekst bilan birga o‘zlashtiriladi;

- tildan foydalanish qobiliyati maxsus til moduliga emas, balki umumiy kognitiv resurslarga bog‘liq bo‘ladi” [Croft, Alan, 2004: 7–15, 33–39].

Til shu xalq madaniyatida mavjud bo‘lgan olam haqidagi tavassurlar bilan namoyon bo‘lar ekan, demak til birligi bo‘lgan frazemalar ham xalqning olam haqidagi lisoniy bilimlarini o‘zida aks ettiradi va bu bilimlar frazemalarda lingvomadaniy sema bilan namoyon bo‘ladi. Ya’ni frazemaning sememasida atash

semasi, baho semasi, gradatsion sema, uslubiy sema bilan bir qatorda lingvomadaniy sema ham mavjud bo‘ladi. Masalan, “Xamsa”da uchraydigan yuzun qizil ayla= frazemasini “e’tiborli qilmoq, aziz aylamoq” [ANATIL, 1983: III, 580] ma’nolarini bildiradi. Frazemaning atash semasi “azizlik”, baho semasi “ijobiy”, stilistik semasi “so‘zlashuv uslubiga xosligi”dir. Birlik sememasida gradatsion sema yo‘q. Frazema tarkibidagi lingvomadaniy sema “o‘zbek xalqi madaniyatida yuzning qizilligi obro‘ni tamsil qilishi”dir. Navoiy ana shu kognitiv bilim asosida frazemani baytga mahorat bilan singdirgan: Inoyat aynidin xomam sari boq, Qizil ayla yuzum, nomamni ham oq (FSh, 13). Ushbu frazema o‘g‘uz lahjasi vakillari nutqida “yuzini qizil etmoq” shaklida hozirgi kunda ham ishlatiladi, ammo birlik “obro‘olib bermoq” ma’nosini anglatadi: Ilohim, bachalaring mehnatlaringi bilib, yuzingi qizil etsin! (So‘zlashuv uslubi) Xalq maqollarida ham shu birlikka yaqin frazemani uchratamiz: Qizil yuzli yigitning qizargani – o‘lgani (Maqol). Maqoldagi qizil yuzli frazemasini „obro‘li, e’tiborli“ ma’nolarini ifodalamoqda. Yuzun qizil ayla= va qizil yuzli frazemalari uchun integral sema “e’tiborli” semasidir. Zamoniylar she’riyatida qizil yuzli frazemasining “oriyatli” ma’nosida qo‘llanganiga duch keldik: Qizil yuzli yigitning qiz singlisi bo‘lmasin [A.Islom, 2018: 54]. Amerika va ingliz madaniyatida, xitoyda qizil yuz / red face “uyat”ni tamsil qiladi [Anderso, <https://crossidiomas.com/red-face-test/>] va frazemaning bu ma’nosi ham adabiy aloqalar sabab tilimizda mavjud: “Endi uning ta’rifini Normurod akamday to‘g‘ri so‘zli kishidan eshitib, yuzlari qizarsin”, – dedi Shoshmaqul [Oybek, “Nur qidirib”].

Til haqidagi bilimlar orttirilgan bo‘ladi va kontekst bilan birga o‘zlashtiriladi, demak individual shaxs frazemalarni ham til o‘zlashtirish jarayonida qabul qilib boradi. Inson frazemalarni yakka holda, nutqdan tashqarida yodlamaydi, aksincha, diskursda – muloqot joyi, muloqot vaziyati, muloqot sharoitida nutq bilan birga qabul qiladi. Keyinchalik mos nutqiy vaziyat va o‘xshash kontekstda birlikni qo‘llash orqali lisoniy tajriba hosil qiladi. Dastlab bu tajribalarda xatoliklar, diskursiv muvaffaqiyatsizlik ham uchraydi. Ammo ana shu muvaffaqiyatsizlik insonda frazemalarni to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmasini hosil qiladi. Frazemalarning shakllanishidagi qiyoslash, o‘xshatish va ko‘chimlarda shu xalqning o‘z tajribasi asosida hosil qilgan bilimlari yotadi. Masalan, “qayg‘urmoq, qattiq g‘amgin bo‘lmoq” [ANATIL, 1983, 122] ma’nosini ifodalaydigan *g‘ussa ye=*, *g‘ussa yut=*, *g‘ussa chek=* frazemalari g‘ammi tanavvul qilinadigan narsalar bilan qiyoslash natijasida yuzaga kelgan. Ovqatni yeb, suyuqlikni yutib o‘ziga singdirgan kabi insonning qayg‘uni ham o‘zida saqlashi aniq obraz orqali tasvirlangan. Frazemalar tarkibidagi fe’l komponent birliklarning gradatsiyasini ta’minlamoqda: *g‘ussa chek=* < *g‘ussa ye=* < *g‘ussa yut=*. Bu tasavvur, albatta, insondagi fiziologik holat bilan ham bog‘liq. Kishi juda xafa bo‘lganida, juda o‘ksiganida o‘pkasi to‘ladi, tomog‘iga nimadir tiqiladi. Ana shu tugunni yutar ekan, sal yengillik keladi, ko‘zlariga kelgan yosh orqaga chekinadi. Ayni ruhiy holatni yashagan xalq qayg‘uni sezdirmaslik orqali ichida saqlash, azob va qayg‘uni o‘ziga singdirish holatini harakatli fe’llar bilan ifodalagan. Navoiy ham

ushbu frazemalarni dostonlarda faol qo‘llagan: *Boqib tursa, vahshiy base harza deb, Shah ul ishda nomusdin g‘ussa yeb* (SI, 493).

Tildan foydalanish qobiliyati maxsus til moduliga emas, balki umumiy kognitiv resurslarga bog‘liq, agar aksi bo‘lganda bizda tillarni qiyoslashga yoki sotsiolingvistik jihatdan tadqiq etishga ehtiyoj qolmas edi. Til egasi o‘zi a‘zo bo‘lgan jamiyatning kognitiv bilimlarini til orqali meros qilib oladi. U olamga ana shu kognitiv tasavvur orqali boqadi, idrok qiladi. Har bir millat dunyoni o‘zicha tasavvur etadi, ya‘ni xalqlarning kognitiv bilimlari ularning olam haqidagi tasavvuri bilan bog‘liq. Albatta, ba‘zan bu tasavvurlarning umumiy – o‘xshash jihatlari ham tillarni qiyoslaganda namoyon bo‘ladi. Frazemalarning kognitiv funksiyasi til egasining faqat mavjud bilimlari, ya‘ni avvaldan shu xalq tafakkurida bor bo‘lgan bilimlarini aks ettirish orqali voqelanadi va frazemalar shu bilimlarni shakliy-semantik yaxlitlik orqali o‘z zahirida tashiydi. Ba‘zan bu bilimlar noto‘g‘ri qarashlar va ibtidoiy tasavvur mahsuli bo‘lishi mumkin, ammo bu frazemaning anglanishiga to‘siq bo‘la olmaydi. Chunki birlikni qabul qilib oluvchi adresant ham shu xalq vakili sanaladi va umumiy kognitiv bilim bu jarayonni osonlashtiradi.

Masalan, dunyo xalqlari mifologiyasining aksariyatida yer va osmonni ushlab turadigan, yer yuzidagi tiriklikni ta‘minlovchi hayot daraxti haqida afsonalar mavjud [https://en.wikipedia.org/wiki/World_tree?utm_source].

Qadimgi turkiy mifologiyada *Ulukayin* (*Katta qayin*) daraxtini osmon, yer va yer osti dunyosini bog‘laydigan markaziy ustun deb bilishgan. Ushbu daraxt turklarda “Ağaç Ana”, qozoqlarda “Baiterek”, o‘zbek mifologiyasida “Hayot daraxti” nomi bilan yuritiladi. Rivoyatlarga ko‘ra daraxtning to‘qqizta shoxi bor va ular turkiy urug‘larning ajdodlari sifatida talqin qilingan. Afsonalarga ko‘ra, qabila boshchilari daraxtning tagidan yoki shoxidan kelib chiqqan. Masalan, ba‘zi rivoyatlarda qirg‘izlar *Ulukayin* shoxidan paydo bo‘lganligi aytiladi. Daraxt ustida samoviy qushlar yashaydi va ular ruhlarni osmon bilan bog‘lab turadi. Ana shunday mifik tasavvur sabab “ajdodlarimiz Hayot daraxti to‘g‘risidagi qarashlarga ishonib, daraxtlarga e‘tiqodiy munosabatda bo‘lgan. Hatto ularni o‘ziga totem ham deb bilgan. Mifologik tasavvurlarga ko‘ra, inson o‘zini yo daraxtdan, yo biror hayvondan, yo tuproqdan yaralgan deb tavsiflaydi. Shu asosda o‘zini ona-tabiat, ona-zamin farzandi deb ko‘rsatadi. Qaysidir daraxt yoki jonivorni qondoshi, qarindoshi, ruhan yaqini tariqasida ulug‘laydi va ardoqlaydi” [O‘rayeva, 2024: 27]. O‘zbek xalqida bugungi kungacha davom etib kelayotgan go‘zal an‘analardan biri – har bir yangi tug‘ilgan chaqoloq uchun otasining nihol ekish odati ham ana shu totemistik qarash natijasida shakllangan. “Farhod va Shirin” dostonida qo‘llangan *naxli hayoti sin*= frazemasida ana shu mifik tasavvur mahsuli bo‘lib, birlik “o‘lmoq, vafot etmoq” ma‘nosini bildiradi. Frazema tarkibidagi *naxl* komponenti “ko‘chat, nihol, yosh daraxt” [ANATIL, II, 441] ma‘nosini anglatib, frazema so‘zma-so‘z “hayot daraxti sinmoq” degan anglamda keladi. Navoiy davriga kelib butun turkiy xalqlar islomni qabul qilgan, hayot va o‘lim haqidagi tasavvurlar ham islomiy bilimlar asosida shakllangan edi. Ammo turkiy xalqlarga

xos bo‘lgan mifik kognitiv bilimlar bu birlikning til egalari tomonidan qabul qilinishini ta’minlagan, yangi diniy tasavvurlar bunga to‘siq bo‘la olmagan.

Demak, xulosa qilish mumkinki, kognitiv bilim – u eski bo‘ladimi, ibtidoiy tasavvur mahsulimi, yangi bilimlar asosida hosil qilinganmi, ahamiyatsiz – frazemalarning shakllanishi uchun zamin bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xolmanova Z. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi frazemalar talqini // O‘zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika. 2024. – № 1. –B. 6-18. https://tsuull.uz/sites/default/files/lingvist_2024_1-son.pdf
2. Croft, William and D. Alan Cruse. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. –P. 1, 105, 7–15, 33–39. ISBN 9780521667708.
3. Abdikarim Islom. Xayolimda yo‘l bosdim uzoq. – Toshkent, 2018.
4. James Anderson. Understanding the Idiom: “red face test”. – Meaning, Origins, and Usage. <https://crossidiomas.com/red-face-test/>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/World_tree?utm_source
6. O‘rayeva D., Otajonova M., Nurullayeva S. Mif va badiiy ijod. O‘quv qo‘llanma. –Buxoro: Fan Ziyosi, 2024.
7. <https://slib.uz/oz/article/view?id=2625>
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:bEWYMUwI8FkC
10. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiy_oti_jurnali.
11. https://www.researchgate.net/publication/371445854_Konferencia_tuplami_20052022_3

R.O.ŞOR YAFƏS-TÜRK DİL ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA
R.O. SHOR ON THE JAPHETIC-TURKIC LANGUAGE CONTACT
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/BLVP5838

Türkan Əzizzadə
Bakı Dövlət Universiteti müəllimi
azizturkan80@gmail.com

Özət. *R.O.Şor görkəmli dilçi və türkoloq olmuşdur. O, N.Y.Marrın yaratdığı Yafəs dilləri nəzəriyyəsinin davamçısı olmuşdur. N.Y.Marr Yafəs dilləri dedikdə Ön Asiyanın iltisqi və flektiv dillərini nəzərdə tutmuşdur. Onun fikrincə, bu dillərdə sami və ari elementləri ilə yanaşı, üçüncü bir etnik element də olmuşdur. N.Y.Marr bu elementin hansı etnos olduğunu göstərməmiş, ancaq onların müəyyən cəhətlərdən Altay və Turan xalqlarına yaxın olduğunu qeyd etmişdir. R.O.Şor isə bu üçüncü etnik elementin türk elementi olduğunu göstərmişdir. R.O.Şorun etrusk, svan, qur, iber kimi etnoslarla bağlı tədqiqatları da diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatlarda türk etnoslarının Qafqaz və Ön Asiyadan Avropaya köçdükləri haqqında məlumatlar da verilmişdir. Beləliklə, R.O.Şorun tədqiqatları türk mənşəli etnosların tarixi və Yafəs dillərinin formalaşmasında rolunu aydınlaşdırmaq üçün qiymətli nəzəri materiallardır.*

Açar sözlər: *Yafəs nəzəriyyəsi, N.Y.Marr, iltisqi dillər, türk etnosları, Qafqaz, Ön Asiya, etrusklar*

Annotation. *R.O. Shor was a prominent linguist and turkologist. She was the follower of Japhetic theory formed by N.Y. Marr. By Japhetic languages, Marr meant the agglutinative and fusional languages of Western Asia. To his opinion, these languages had a third ethnic element beside the Semitic and Aryan. Marr has not given the identity of this element, although he has mentioned that in some aspects, they were similar to Altaic and Turanian people. However, Shor demonstrated this third ethnic element as Turkic. Shor's researches on the ethnic groups such as the Etruscan, the Svan, the Gur, and the Iberian also draw attention. These researches give information about the migrations of the Turkic ethnic groups from Caucasus and Western Asia to Europe. All in all, Shor's researches are important theoretical materials in clarifying the history of the ethnic groups of Turkic origin, and their role in the formation of Japhetic languages.*

Keywords: *Japhetic theory, N.Y. Marr, agglutinative languages, Turkic ethnic groups, Caucasus, Western Asia, the Etruscans*

R.O.Şor Yafəs dillərinin türk dilləri ilə əlaqəsini tədqiq etmişdir. Dilçilik elmində Yafəs dilləri nəzəriyyəsini Nikolay Yakovleviç Marr yaratmışdır. O, sami və hami dil ailələrinə üçüncünü də əlavə edərək Yafəs adlandırmışdır. Yafəs – Yafəsi xalqların atasıdır. “Yafəsi” termini Vilyam Cons və digər linqvistlər

tərəfindən Hind-Avropa dilləri qrupunu bildirmək üçün istifadə edilmişdir. SSRİ alimi Nikolay Marr isə bu termini özünün Yafəs nəzəriyyəsində istifadə etmişdir.

N.Y.Marr Yafəs dilləri dedikdə sami dilləri ilə qarışmış Ön Asiyanın iltisacı və flektiv dillərini nəzərdə tutur. Ancaq bunu da qeyd edirdi ki, Yafəs xalqlarının mifik təfəkküründə Altay və Turan ünsürləri mövcuddur. O yazır ki, Yafəs xalqlarının dəmirə olan etiqadı Altay xalqlarının etiqadına bənzəyir. Yafəs xalqları Altay xalqları kimi dəmiri əridib silah hazırladıqları kürəni soba adlandırırlar. Sobaya Altay xalqları kimi qrabar dilli qədim haylar da həm soba, həm ocaq deyirlər.

N.Y.Marr qeyd edir ki, Yafəs dilləri öz qrammatik quruluşuna görə sami dillərinə bənzəsə də, burada çoxlu qeyri-sami mənşəli sözlər vardır. Həmin sözlər Ari mənşəli də deyildir [Джафаров, 2008:80-86].

Yafəs dillərinin tədqiqatçılarından biri də R.O.Şor olmuşdur. Rozaliya Osipovna Şor 1894-cü ildə Rusiya Federasiyasının Kovno şəhərində anadan olmuşdur. O, görkəmli dilçi, ədəbiyyat tarixçisi, tanınmış türkoloq və Avropa dilçilik elmi haqqında çoxsaylı məqalə və kitabların müəllifidir.

R.O.Şor Moskva Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, filologiya üzrə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. O, 1922-1929-cu illərdə Rusiya elmi tədqiqat institutunun ictimai elmlər bölməsinin tələbəsi olmuş, dil və ədəbiyyat üzrə təhsil almışdır. Həmin illərdə Şərq Xalqları İnstitutunda elmi işçi kimi işləmiş, 1926-cı ildə institutun elmi katibi olmuşdur. 1926-1929-cu illərdə Rusiya Elmlər Akademiyasının təşkil etdiyi folklor üzrə elmi ekspedisiyalarda iştirak etmişdir.

Tədqiqatçı 1928-1930-cu illərdə Bakıya dəvət olunmuş, Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru kimi tarix və ədəbiyyat fakültələrində mühazirələr oxumuşdur.

O, 1930-1934-cü illərdə Müəllimlərin Təkmilləşdirmə İnstitutunda dilçilik kafedrasının müəllimi olmuşdur. Eyni zamanda, 1933-cü ildə Leninqradda Şimal Xalqları İnstitutunun aspirantlarına dərs demişdir. 1935-ci ildə Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dilçilik kafedrasının müəllimi olmuşdur.

Bir sıra tədqiqat sahələri ilə məşğul olmuş, alman və qədim hind dilçiliyi, ümumi dilçilik, dilçilik tarixi, türkoloji dilçilik və s. sahələrdə tədqiqat işləri aparmış, monoqrafiya və məqalələr yazmışdır.

N.Y.Marrın gizli şəkildə irəli sürdüyü fikirləri R.O.Şor açıq şəkildə ictimaiyyətə göstərir. Yazır ki, Yafəs dilləri 3 etnolinqvistik faktorun qarışması nəticəsində yaranmışdır. Yəni ari, sami və Turan dillərinin bir-birinə qarışması nəticəsində Yafəs dilləri, o cümlədən, qədim erməni dili yaranmışdır.

R.O.Şorun bu məqaləsi 1931-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının məruzələrində çap olunmuşdur. Müəllif burada konkret şəkildə göstərir ki, Yafəs dillərinin formalaşmasında ari və sami dilləri ilə yanaşı türk dilləri də iştirak etmişdir.

R.O.Şor Yafəs dilləri üzrə görkəmli tədqiqatçılardan biri olmuşdur. Başqa qafqazşünaslardan fərqli olaraq, o, Yafəs dilləri nəzəriyyəsini özünəməxsus şəkildə zənginləşdirmişdir. Robert Bleyxşteyner istisna olmaqla [Блейхштейнер,

1936:182-202]. Yafəs nəzəriyyəsini R.O.Şordan başqa tədqiqatçıların heç biri türk dilləri ilə birmənalı şəkildə əlaqələndirmir. Onların düşüncəsinə görə, Yafəs dilləri iltisqi olsa da, daha çox sami dillərinə qohum olmuşdur.

R.O.Şor N.Y.Marrdan, İ.İ.Meşşaninovdan və başqalarından fərqli olaraq göstərir ki, Yafəs dillərinin formalaşmasında iştirak edən üçüncü etnolingvistik faktor türk faktorudur.

Bu problemə 1914-cü ildən 1936-cı ilə qədər Yafəs nəzəriyyəsinin tərəfdarları məqalələr, monoqrafiyalar həsr etmişlər. Onlar iddia edirdilər ki, Yafəs dilləri sami və ari dilləri ilə üçüncü bir naməlum dil qrupunun qarışması nəticəsində yaranmışdır. Onlar açıq şəkildə bildirmirdilər ki, üçüncü etnolingvistik faktor hansı faktordur. Yalnız bir şeyi dolayısıyla etiraf edirdilər ki, Yafəs xalqlarının dəmirə və kömürə olan etiqadının kökləri Altay və türk kosmoqoniyasından gəlir.

R.O.Şor bu problemə aydınlıq gətirdi. Göstərdi ki, semitoloqların və qafqazşünasların dolayısı ilə qeyd etdikləri hansısa üçüncü bir naməlum dil qrupu türk dilləridir. E.ə. II minillikdən başlamış yeni eranın I minilliyinin sonlarına qədər türk xalqları axınlarla Ön Asiyayı tutmuş, ari, sami və türk dilləri bir-birinə qarışaraq Yafəs dillərini yaratmışdır.

R.O.Şora qədərki qafqazşünaslar öz iddialarını irəli sürərkən məqsədli şəkildə arxaik Altay və türk kosmoqoniyasına diqqət yetirmirdilər. Halbuki Əbülqazi Bahadır xan türkmən qocalarının dilindən qələmə aldığı “Şəcəreyi-tərakime” əfsanəsində türklərin Yafəs nəslindən çıxması haqqında geniş məlumatlar verir. Orada göstərir ki, türkmənlər, o cümlədən, digər türklər Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin nəslindəndirlər [Коренов, 1958:3-212].

N.Y.Marrın R.O.Şordan 11 il əvvəl, 1920-ci ildə Almanianın Leypsiq şəhərində “Yafəs Qafqazı və Aralıq dənizi hövzəsi mədəniyyətinin formalaşmasında üçüncü etnik element” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. O burada da III etnik elementin türk elementi olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq etmir. Ümumi şəkildə göstərir ki, Yafəs və Turan dillərində çoxsaylı sözlər həm mənasına, həm də formasına görə bir-birinə uyğun gəlir [Mapp, 1920:3-54]. Əsər Almaniyada çap olunduğundan N.Y.Marr əvvəlki məqalə və kitablarından fərqli olaraq bir qədər cəsarətli fikirlər irəli sürmüşdür. Həmin kitabda açıq şəkildə olmasa da, dolayısı ilə üçüncü etnik elementin iltisqi dilli xalqlara aid olduğu göstərilirdi.

R.O.Şor bu əsər haqqında məlumat verdikdən sonra N.Y.Marr və silahdaşları rus şovinist alimlərinin tənqidinə məruz qaldılar. Eyni proses Almaniyada da gedirdi. Hitler başda olmaqla nasistlər iddia edirdilər ki, Avropanın qədim mədəniyyətini onların əcdadları olan arilər yaratmışdır. Rozaliya Şorun, Robert Bleyxşteynerin müəyyən məqamları ilə N.Y.Marrın tədqiqatları nasistlərin ideyasının əksinə idi.

R.O.Şor öz irihəcmli məqaləsini SSRİ Elmlər Akademiyasının “Məruzələr”inin üçüncü nömrəsində çap etdirdi [IIIop, 1931:223-244]. Burada birmənalı şəkildə göstərilirdi ki, Aralıq dənizi hövzəsi mədəniyyətinin və Qafqaz dillərinin formalaşmasında üçüncü etnik element türk elementidir [IIIop, 1931:227].

R.O.Şorun ən qiymətli tədqiqatından biri etrusklar haqqındadır. O yazır ki, Etrusk tayfa ittifaqı “Et” və “Urus” etnoslarının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. İndiki Türkiyə ərazisində yaşayan Aras və Urus tayfaları Aralıq dənizindən gəmilərlə keçərək Siciliyaya və İtaliyaya gedib çıxmışlar. Onlar burada latınlara qədərki mədəniyyətin əsasını qoymuşlar [IIIop, 1931:227].

R.O.Şorun və N.Y.Marrın bu istiqamətdə tədqiqatları Azərbaycan və Türkiyə alimləri tərəfindən davam etdirildi. Türkiyə alimlərindən Adile Ayda, Azərbaycan alimlərindən Çingiz Qaraşarlı və Firidun Cəlilov bu mövzu ətrafında tədqiqatları davam etdirdilər. Çıxarılan nəticə bundan ibarət oldu ki, etrusklar arxaik türk etnoslarından biri olmuş və İtaliyada latınlara qədərki mədəniyyətin əsasını qoymuşlar [Ayda, 2014:3-18; Cəlilov, 2014:3-112; Qaraşarlı, 2014:3-178].

R.O.Şor öz tədqiqat əsərlərində göstərir ki, yalnız etrusklar yox, başqa türk etnosları da Qafqazdan və Ön Asiyadan Avropaya köçmüşlər. Latın və yunan dillərində onların xeyli sözləri qalmışdır.

Ön Asiyadan Avropaya köçən qədim etnoslardan biri svanlar idi. Onların bir hissəsi İspaniyaya köçmüş, bir hissəsi Qafqazda qalmışdır. Onların yurd saldıqları yerləri Gürcü tarixçiləri Svaneti adlandırırlar. Svaneti “Svanların yurdu” deməkdir. N.Y.Marra görə, Svaneti ölkə adı svan etnonimi əsasında yaranmışdır, Svaniya da İspaniya olmuşdur [IIIop, 1931:228; Mapp, 1927:3-62].

Son elmi tədqiqatlara görə Sevan gölünün adı erməni mənşəli deyildir. O, gürcülərin svan adlandırdıqları sevanların adından törəmişdir. Xristianlıq Qafqazda yayıldıqdan sonra Sevan zadəganları Göyçə gölünün ortasındakı adada monastır tikdilər. Həmin monastır 1139-cu il zəlzələsinə qədər dururdu. Zəlzələdən sonra monastır da, ada da suyun altında qaldı [Cəfərsəy, 2014:14-19].

VIII əsr ərəb tarixçiləri yazırlar ki, Bizans bir dövlət kimi ərəblərlə döyüşdə zəifləyən zaman Sevan knyazları xristianlıqdan üz döndərdilər. Onlar xaçı boyunlarından çıxarıb atdılar. Keşiş paltarlarını çıxarıb dədə-baba adəti ilə samur dərisindən kürk geyindilər, qurd dərisindən papaq qoydular. Bu məlumat onu göstərir ki, Sevan əhalisi məcburən xristianlığı qəbul etsə də, erməni olmamışdır. Çünki qurd dərisindən papaq, samur dərisindən kürk geyinmək türklərə aid adətlərdir.

Qafqazdan Avropaya köçən etnoslardan biri də qurlardır. N.Y.Marr 1926-cı ildə onların dilini və etnoqrafiyasını öyrənmək üçün İspaniyaya getmiş və çoxlu etnolinqvistik materiallar toplamışdır. Müəllif 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabında göstərir ki, Pireney və Qafqaz qurlarının çoxlu adətləri və dilləri bir-birinə uyğun gəlir [Mapp, 1927:3-62].

R.O.Şor bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirdi. Qafqazdan və Ön Asiyadan Avropaya köçən digər etnosların da türk mənşəyi haqqında cəsarətli fikirlər irəli sürdü.

Belə hesab edirəm ki, Türkiyədən başlayıb Gürcüstandan və Azərbaycandan keçərək Xəzər dənizinə tökülən Kür çayının adı qədim Kur etnonimindən törəmişdir. Kür çayının adının qədim Kur etnonimindən törədiyini tarixi mənbələr göstərir. Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakime” əsərində Oğuz xanlarından biri Kür Yavı xan adlanır. Bundan əlavə, tarixən Kür və Araz çayları arasında

Kürdəşt adlı mahal olmuşdur. Dəşt fars dilində “çöl” deməkdir. Onda kürdəşt etnotoponimi Kür çölü kimi izah olunmalıdır.

Kürlə yanaşı Qafqazın qədim tayfalarından biri Araz idi. Urartu mixiyazılı abidələrdə o, Araza, erməni tarixçilərinin əsərlərində Yerazx, İber salnaməsində Aras kimi yazıya alınmışdır. Kürlə yanaşı Araz da, qədim türk etnoslarından biri olmuşdur (IIIop, 1931:233). Deməli, Azərbaycan dilinin onomaloji leksikasındakı *kür* və *araz* sözləri sadəcə hidronim deyildir, etnohidronimlərdir.

Araz etnonimi ilə bağlı Araz çayından başqa Arasbar adlı tarixi mahal da olmuşdur. Həmin mahal indiki Ağcabədi rayonu ilə Araz çayının arasında yerləşirdi. İndi həmin ərazidə Arasbar adlı kənd qalmışdır.

Bundan başqa Azərbaycanda Araz adlı mahal olmuşdur. Səfəvi və Ağqoyunlu dövrü tarixçiləri həmin mahalı Ərəş adlandırırlar. Rusiya Azərbaycanı işğal edəndə Ərəş sultanlıq idi. Ərəş sultanlığı Arasbardan xeyli şimalda, indiki Yevlax və Şəki rayonları arasında yerləşirdi [Пагирев, 1913: 155-166].

N.Y.Marr və R.O.Şor İberlər haqqında zəngin məlumat verirlər. Onların fikrincə, iberlər Qafqazın ən qədim etnoslarından biri olmuşdur [IIIop, 1931: 231].

Onların tədqiqatından görünür ki, iberlər Qafqazın ari və sami mənşəli etnosları olmayıb. N.Y.Marr iberlərin dilinə və tarixinə aid xüsusi əsər həsr etmişdir. Həmin əsər 1925-ci ildə Leninqradda çap olunmuşdur. 215 səhifədən ibarət olan həmin əsər “Qədim gürcü dilinin qrammatikası” adlanır.

Əsərdə N.Y.Marrın gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, baqrationların törəmələri olan indiki gürcülərlə qədim iberlər eyni mənşəli xalq deyildirlər. R.O.Şor həmin məlumatı daha da genişləndirərək yazır ki, indiki gürcülər IX əsrdən sonra hakimiyyətə gəlib, İberiyanı gürcüləşdirmişlər. İberlərin qalıqları indiki gürcülər deyil, Gürcüstanın azsaylı xalqlarından biri olan çanlar, lazlardır [IIIop, 1931:231].

İberlər haqqında ən dolğun məlumat “Qədim İber xronikası”ndadır. V əsrdə yazıya alınmış bu abidə Van gölü yaxınlığındakı monastırdan tapılmışdır. Salsnaməni ilk dəfə ermənişünas Kerop Patkanov oxumuş və 1883-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirmişdir.

Əsərdən məlum olur ki, iberlər III əsrdə Albaniya ilə Gürcüstan arasındakı düzəngah torpaqları öz əllərinə keçirmiş, burada ilk dövlətçiliyin əsasını qoymuşlar. Həmin illərdə indiki Gürcüstanın qərb torpaqları, Qara dənizin sahilləri Kolxida adlanırdı. Şərq və düzəngah torpaqlar isə bundan sonra İberiya adlanmağa başladı.

İberlərin hakimiyyəti eramızın III əsrindən VI əsrin sonlarına qədər davam etdi. Bundan sonra ölkəni abxazlar, daha sonra isə baqrationlar idarə etməyə başladılar. İstər abxazlar və iberlər olsun, istər baqrationlar, xırda istisnaları nəzərə almasaq onlar Albaniyanın münbit torpaqlarını ələ keçirə bilməmişlər.

Böyük şair Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında bu aydın göstərilmişdir. Əsərdən xoşu gələn Qızıl Arslan şairə Həmdünyan adlı kənd bağışlamışdı. Ancaq kənd o qədər də məhsuldar deyildi və şairin xoşuna gəlməmişdi.

N.Gəncəvi yazır:

Kənd demə, andırır dar bir kürəni,

Yalınca ağacdır uzun-u-eni.

Gəlirindən artıq onun xərci var,

Əkər yarılığa onu abxazlar [Nizami Gəncəvi, 2004: 483].

Bu məlumatdan görünür ki, indiki Ermənistan və Gürcüstan adlanan ərazilərin xalqları bizim babalarımızın torpağını şumlamış, bostanını əkib-becərmişlər. R.O.Şor iberlərin mənşəyi haqqında yazır ki, onlar da Yafəs xalqlarından biridirlər. Yəni onların bir etnos kimi formalaşmasında samilər və arilərle yanaşı türklər də iştirak etmişdir [Шор, 1931:231-232].

Beləliklə, R.O.Şor N.Y.Marrın Yafəs dilləri nəzəriyyəsini davam etdirmiş və buraya yeni fikirlər əlavə etmişdir. Əgər N.Y.Marr Yafəs dillərinin əsasında duran üçüncü etnik elementi dəqiqləşdirməmişdisə, R.O.Şor bu elementin məhz türk elementi olduğunu göstərmişdir. Bununla yanaşı, R.O.Şor etrusklar haqqında da tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatçı Qafqaz və Ön Asiyadan Avropaya getmiş digər türk etnoslarından da söz açmış, svanlar, qurlar və iberlər haqqında danışmışdır. Onun tədqiqatları Ön Asiya, Qafqaz və Avropada yaşayan qədim etnosların mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün dəyərli məlumatlar verir. Bu etnosların bir çoxunun əsasında türk elementinin durduğunu təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ayda A. Etruskler Türk mü idi? – An_kara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
2. Блейхштейнер Р. Субары древ__него Востока в свете изучения Яфе_тидов // Язык и история. т. 1. – Л., 1936.
3. Cəfərsoy İ. İber və H'Ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. – Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2014.
4. Cəlilov F. Etrusk-türk bağı. – Bakı: Qismət, 2011.
5. Джафарсой И. Хай не армяне// “Азербайджан и азербайджанцы” (Президиум НАН Азербайджана). – Баку, Элм, 2008. № 1-4, 80-86.
6. Кононов А.Н. Родословная турк_мен. Сочинение Абул Гази хана хивинского. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958.
7. Qaraşarlı Ç. Troyalılar türk idilər. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
8. Марр Н. Я. Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры. – Лейпциг: Тип. Шпамера, 1920.
9. Марр Н.Я. Из Пиринейской Гурии // Изв.-я Кавказского Историко-Ар_хеологического Института. т. V. – Тифлис, 1928. – С.1-62.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. – Bakı: Lider, 2004.
11. Пагирев Д.Д. Алфавитный указа_тель к пятиверстной карте Кавказ_ского края. – Тифлис: типография К. П. Козловского, 1913.
12. Шор Р.О. К вопросу о Яфетическо-турец_ком языковом смешении // Док_лады АН СССР. – 1931, № 3. – С.223-244.

**KLASİK TÜRK EDEBİYATININ DOĞU SAHASINDA SEVGİLİ İÇİN
KULLANILAN BİR İFADE KÖRKE BAY (KÖRKKE BAY, GÖRGE BAY)
AN EXPRESSION USED FOR LOVERS IN THE EASTERN FIELD OF
CLASSICAL TURKISH LITERATURE IS KÖRKE BAY (KÖRKKE BAY,
GÖRGE BAY)**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/FNGR4257

Dr. Muhterem Saygın

Millî Eğitim Bakanlığı

Nalan-Mustafa Kaynak BİLSEM

muhteremsaygn213@gmail.com

Özet. *Klasik Türk edebiyatında sanatkarlar, çağın zihniyetine uygun olarak sevgiliyi evrendeki tüm varlık ve kavramlarla ilişkilendirmişler, sevgiliye dair farklı adlandırmalar ve nitelendirmelerde bulunmuşlar, onun hakkında farklı hayal ve tasavvurlar oluşturmuşlardır. İki sözcüğünün birleşmesinden meydana gelen körke bay (körkke bay, görke bay), klasik Türk edebiyatının doğu sahasında sevgili için kullanılan bir ifadedir. Körke ve bay sözcükleri, “go’rga” ve “boy” şeklinde Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaktadır. Körk kelimesinden türemiş olan “körtle” veya “körkle” sözcükleri Yenisey Yazıtları E-10’da ve E-52’de de geçmektedir. Dolayısıyla körke bay (körkke bay, görke bay) ifadesi üzerine yapılacak bir inceleme, Türk toplumunun tarihi süreç içinde güzele, güzelliğe ve dolayısıyla da sevgiliye dair tasarıları hakkında fikir sahibi olmamıza katkı sunabilir. Körke bay (körkke bay, görke bay), Seyf-i Sarâyî’nin (?-1394’ten sonra) Kıpçak Türkçesiyle istinsah ettiği Gülistan Tercümesi’nde üç, Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn mesnevisinde bir, Lutfî’nin (1366/1367-1462/1463) divanında bir, Ali Şîr Nevâyî’nin (1441-1501) Garâ’ibü’s-Sıgar adlı divanında iki, Fevâyidü’l-Kiber adlı divanında ise üç kez zikredilmiştir. Bu çalışmanın amacı körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin anlamını açıklamak, ardından yukarıda adı geçen eserlerde sevgili için kullanılan körke bay (körkke bay, görke bay) ifadesiyle ilgili sanatkarların oluşturdukları hayal ve tasavvurları incelemektir.*

Anahtar kelimeler: *Klasik Türk edebiyatı, Doğu sahası Türk edebiyatı, Çağatay edebiyatı, Özbek Türkçesi, Güzellik, Sevgili, Körke Bay (Körkke Bay, Görke Bay).*

Annotation. *In classical Turkish literature, artists, in keeping with the contemporary mindset, associated the beloved with all beings and concepts in the universe, offering different names and descriptions for the beloved, and creating diverse fantasies and visions about him. The word “körke bay” (körkke bay, görke bay), formed by combining two words, is a term used for the beloved in the eastern region of classical Turkish literature. The words “körke” and “bay” also appear in the Uzbek Turkish vocabulary as “ko’rka”, “go’rga”, and “boy”. The words “körtle” or “körkle”, derived from the word “körk”, also appear in Yenisei Inscriptions E-10 and E-52. Therefore, an examination of the expression “körke bay” (körkke bay, görke bay) can contribute to our understanding of Turkish*

society's historical perceptions of beautiful, beauty, and hence, the beloved. The word “körke bay” (körkke bay, görke bay) is mentioned three times in the *Gülistan Translation*, transcribed in Kipchak Turkish by Seyf-i Sarayi (?-after 1394), once in *Qutb's Hüsrev ü Şîrîn masnavi*, once in *Lutfî's (1366/1367-1462/1463) divan*, twice in *Ali Şîr Nevâyî's (1441-1501) divan* titled “Gara'ibü's-Sıgar”, and three times in his *divan* titled “Fevâyidü'l-Kiber”. The purpose of this study is to explain the meaning of the word “körkke bay” (körkke bay, görke bay), and then to examine the imaginations and conceptions created by artists regarding the expression “körkke bay” (körkke bay, görke bay), used for beloved in the aforementioned works.

Keywords: Classical Turkish literature, Eastern field Turkish literature, Chagatai literature, Uzbek Turkish, Beauty, Dear, Körke Bay (Körkke Bay, Görke Bay).

Klasik şiirimizin zihniyet dünyasında sevgili, sınırsız güzelliğe sahiptir. Bu zihniyet içinde yetişen şairler sevgiye, aşka dolayısıyla sevgiliye dair her şeyi doğada temaşa ettikleri güzelliklerle ilişkilendirmişlerdir. “Bu şiir kâinatın yaratılış sebebini, gezegenlerin dönüşünü, gece ve gündüzün oluşmasını, yağmurun yağışını, bülbülün ötüşünü, pervanenin mum çevresinde dönüşünü; kısacası dünyada var olan her şeyi ve hareketi “aşk” ile izah etme inceliğine erişen bir zihniyetin şiiridir” [Şentürk, C. 1, 2007, s. 371].

Klasik Türk şiirinde sevgilinin mahiyeti belirsizdir. Klasik şiirimizin “tipik bir özelliği de sevgilinin tek beyitte yerine göre Allah, peygamber, zamanın padişahı, kendisine değer verilen büyük bir insan yahut karşı cinsten bir sevgiliye varıncaya kadar genişleyebilen hüviyeti meçhul, daha doğrusu herkese ve her meşrebe göre değişebilen bir sevgili yelpazesini aynı anda oluşturabilmesidir” [Şentürk, C. 1, 2007: 381]. Körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğünün kavram alanı, bu meçhul sevgiliye dair oluşturulan farklı tasarımlara uygun bir zemin hazırlamıştır.

1. Sözlük Anlamı

El-Lugâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstîşhâdâtü'l-Çağâtâiyye adlı sözlükte körkke bay şeklinde okunmuş olan bu sözcük “Cemâle ganî demek olur; yani cemâlinde kusûrı yok” [Kaçalın, 2011: 737] denilerek açıklanmıştır. Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde kelime görke bay şeklinde okunmuş ve anlamı “güzellikte eksiksiz ve zengin, çok güzel” [Rahimi, 2016: 1030] şeklinde verilmiştir. Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğünde ise görkebay şeklinde okunan sözcük hakkında şu açıklama yapılmıştır: “Sâhib-i hüsn ve cemâl, ziyâde güzel olan, meh-likâ, ‘arûs, gelin” [Durgut, 1995: 551]. Çağatay Türkçesi Sözlüğünde görk sözcüğünün “güzellik, gösteriş”, görmek eyleminin “güzel olmak, güzelleşmek” görke bayın ise (1) “fazlasıyla güzel olan, ay yüzlü” (2) “gelin, gelin kız” [Ünlü, 2013: 403] anlamına geldiği ifade edilmiştir. Söz konusu sözlüklerde belirtildiği üzere kelime güzellikçe zengin, güzelliği çok anlamına gelmektedir. Şeyh Süleyman Efendi ve Çağatay Türkçesi Sözlüğünde verilen bilgilerden güzel kadınlar ve gelinler için de bu tabirin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Özbek Tilinin İzahlı Lügati’nde verilen bilgiye göre go’rga, “yaxshi ve ishqilip” [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev, 2022: 276] manasına gelmektedir. Aynı sözlükte “ko’rk ve ko’rkem” sözcüğü hakkında sırasıyla şu açıklamalar yapılmıştır: “Husn, chiroy, go’zallik”, “ko’rinishi yoqimli, chiroyli, go’zal” [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev, 2022: 1000]. Söz konusu sözlükte “boy” kelimesinin anlamı ise “1. Mol-dunyosi, davlati, boyligi ko’p; badavlat, davlatmand” [Begmatov, Hojiyev ve Mirzayev, 2022: 568] şeklinde verilmiştir.

Karamanlıoğlu bu ifadenin doğu sahasına has bir deyiş olduğunu belirttikten sonra körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Körkke bay, bu şivenin tipik bir sözü olup, bildiğimize göre diğer sahalarda pek rastlanmamaktadır. Şekle göre manası güzelliğe zengindir ve güzel için kullanılmaktadır. Körk-ke bay biçiminde okunabilir ise de gerek metindeki bu misalde gerekse Gülistan tercümesinin sonuna eklenmiş bulunan ve A. Bogrogligeti tarafından yayınlanan Seyf-i Sarâyî’nin telif şiirlerinde geçen diğer iki misalde yazılış körke-bay okunabilecek şekildedir. Kutbun Hüsrev ü Şîrin’inde de rastlanan bu söze A. Zajaczkovski de dikkat çekmiştir. Taymas, Samoiloviç’in de bu söz üzerinde durduğunu kaydetmektedir*” [Karamanlıoğlu, 1978: 180].

Dede Korkut Hikâyelerinde görklü sözcüğünün sadece Allah (Görklü Tanrı) [Gökyay, 2000: 2, 78, 102, 103], Hz. Muhammed (adı görklü Muhammed) [Gökyay, 2000: 29, 57, 73, 74, 82, 88, 89], (adı görklü Muhammed Mustafa) [Gökyay, 2000: 30, 97, 104, 114, 133, 144, 152], (adı görklü Mehmed Mustafa) [Gökyay, 2000: 58] ve Kur’an-ı Kerim’i (Tanrı ilmi Kur’an görklü) [Gökyay, 2000: 2] nitelemek ve belirtmek için tercih edilmesi, bu sözcüğün hususi ve kâmil bir güzelliği ifade etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira Dede Korkut Hikâyelerinde görk kelimesi, güzel sözcüğüyle anlam bakımından tam örtüşmemektedir. Görk, maddi ve manevi güzelliği bir bütün olarak ifade etmektedir. Bu durum klasik Türk edebiyatının doğu sahasında sevgili için kullanılan körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında oluşturulan hayal ve tasavvurlara da sirayet etmiş olmalıdır.

2. Körke bay (körkke bay, görke bay) ile İlgili Oluşturulan Hayal ve Tasavvurlar

Kutb’un Hüsrev ü Şîrin adlı mesnevisinde körke bay (körkke bay, görke bay) kendisinden uzak kalınmaya tahammül edilemeyecek kadar güzel bir sevgiliyi tasvir etmek için kullanılmıştır.

Êrür men müstehâk ey körke bayım

Niçe sendin yırâk muntêg turayım [Tokay, 2017: 439]

(Ey güzellik zengini! Ben sana layığım. Senden uzak nasıl öyle durayım?)

Madde fanidir. Klasik Türk edebiyatında ölüm, maddeden kurtulmak demektir. Âşık, sevgilinin yan bakışıyla ölmeye razıdır ve sevgilinin yan bakışı (kıya bakış), âşığı öldürür. Sevgilinin yan bakışı, her ne kadar menfi bir eylem olarak görünse de hem sevgilinin âşığa tegafül etmemesi hem de âşığı maddeden kurtarıp manaya erdirmesi bakımından müspet sonuçlar doğurmaktadır. Bu bakımdan aşağıdaki beyte göre zavallı âşık (Lutfi-i miskîn) öldüğünde sevgiliye dua etmektedir. Körke bay (körkke bay, görke bay), güzellikçe zengin anlamına

geldiğinden Lutfi, İslam’da zenginlerin fakirlere zekât vermesi gerektiği hususunu da hatırlatarak sevgilinin yan bakışını güzellik zekâtı olarak tasavvur etmiştir.

Bir kıya bakşañ zekât-ı hüsn üçün ay körkke bay

Luţfi-i miskîndin ölgünçe du’â bolsun saña [Bağci, 2019: 32]

(Ey güzellik zengini! Güzelliğinin zekâtı olarak bir kere yan bakışla baksan zavallı Lutfi öldüğünde sana dua eder.)

Eskiden hilal görününce bayramın geldiği anlaşılmış [Pala, 2003: 236]. Seyf-i Sarâyî, sevgilinin kaşını yeni aya yani hilale benzetmiştir. Bayramda insanlar güzel kıyafetler giyerek mesire yerlerine giderler. Böylece âşığın bayramda sevgiliyi görebilme ihtimali ortaya çıkmaktadır. Beyte göre bayram sevgiliye kavuşma, oruç ise sevgilinin rızasını elde etmek ve ona kavuşmak için çekilen sıkıntılardır.

Yâñi aydur kaşın ey körke bayım

Kılır bayram yüzünni körse sâ’im [Sertkaya, 2017: 119]

(Ey güzellikçe zengin olan güzelim! Kaşın yeni aydır. Oruçlu yüzünü görse bayram eder.)

Şiir güzeli ve güzelliği nazmetme sanatıdır. Bu sebeple güzelliği çok olan sevgili, şiirin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Beyte göre güzellik zengini olarak nitelendirilen sevgilinin güzelliklerinin anlatıldığı şiiri dinlemek aynı zamanda ferahlık vesilesidir.

Müferrih nazm etip Seyf-i Sarâyî

Sıfâtın okur ey körke bayım [Sertkaya, 2017: 119]

(Ey güzellik zengini! Seyf-i Sarâyî! [Seni] iç açıcı olarak nazm edip senin niteliklerini okur.)

Seyf-i Sarâyî aşağıdaki beyitte körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirdiği sevgilinin hem fiziki hem de manevi güzelliğini vurgulamaktadır. Sevgilinin servi boyu ve dolunay şeklindeki yüzü onun fiziki güzelliğini, ilim ve erdem ise manevi güzelliğini simgelemektedir.

Ol boyı serv ü cemâlî tolun ay

‘ilm ü erdem birle kâmil körke bay [Sertkaya, 2017: 119]

(Boyu servi ve güzelliği dolunay, ilim ve erdem ile tam bir güzellik zengini.)

Yezd şehrinin ipek örtüleri meşhurdur [Saygın, 2022: 384]. Ali Şîr Nevâyî aşağıdaki beyitte kaş ile hilal arasında ve sevgilinin yüzünün yuvarlaklığı ile ayın yuvarlaklık çizgisi arasında bir şekil benzerliği oluşturmuştur.

Gird-i yezdî mi‘cer astıda kaşın ay körke bay

Bar anıñ dik kim körüngey gird içindin yeñi ay [Kut, 2003: 477]

(Ey güzellik zengini! Yezd yemenisi altındaki kaşın, ayın yuvarlaklık çizgisi içindeki yeni ay gibidir.)

Aşağıdaki beyitte Ali Şîr Nevâyî, körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin güzellik bakımından zengin anlamını da anımsatmıştır. Âşık ise fakir ve kimsesiz bir kişi gibi tasvir edilmiştir. Şair böylece sevgili ve âşık arasındaki sosyal statü eşitsizliğine de vurgu yapmaktadır.

Ay Nevâyî sohbetiñdin kalsa ‘âr ol görke bay

Yok ‘aceb nivçün ki sinsin bir gedâ ol barlıg [Kut, 2003: 243]

(Ey Nevâyî, o güzellik zengini seninle sohbet etmekten utansa buna şaşılmaz, niçin [dersen] sen bir fakirsin o zengin.)

Nevâyî’nin sevgili için kullandığı körke bay (körkke bay, görke bay) tabiri üzerinden en yaygın şekilde oluşturduğu tasavvur zenginlerin fakirlere zekât vermesi mazmunudur. Aşağıdaki beyte göre güzellikçe zengin olan sevgili, güzelliğinden ve lütfundan diğer insanları mahrum etmemelidir. Bu durum dini bir gerekçeye dayandırılarak ifade edilmiştir. Zekât fakirlere verilir. Âşık fakir ve kimsesizdir bu yüzden zekât için en uygun kişinin kendisi olduğunu söyleyerek körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirilen sevgilinin güzellik zekâtını kendisine vermesini arzu eder.

Ger zekât-ı hüsn üleşmek istesen iy körkebay

Bil yakîn kim uşbu muñluğ dik tapılmas müstañık [Kaya, 1996: 304]

(Ey güzellik zengini! Güzellik zekâtını vermek istiyorsan şunu iyi bil ki bu zavallı gibi layık bulunmaz.)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzelliği tabiattaki başka güzelliklerle kıyaslanmaktadır. Güzellik zengini olarak nitelendirilen sevgilinin (körke bay, körkke bay, görke bay) yüzü ile ay arasında, sevgilinin mavi başörtüsü ile gökyüzü arasında bir münasebet kurulmuştur. Neticede körke bayın (körkke bay, görke bay) sözcük anlamı da anımsatılarak sevgili güzellikçe üstün bulunmuştur.

Kökte ayğa yoğ Nevâyî meyli zâhir bolğalı

Mâvi yağlığdın yüzünñ pertevi iy körkebay [Kaya, 1996: 568]

(Ey güzellik zengini! Mavi yaşmağından yüzünün aydınlığı ortaya çıktığından beri Nevâyî’nin gökteki aya meyli yoktur.)

Ali Şîr Nevâyî’nin körke bay (körkke bay, görke bay) tabiri ile ilgili oluşturduğu bir diğer tasavvur da zenginlerin kölelerinin oluşudur. Bu durumda âşık da sevgilinin kölelerinden biridir hatta efendisine en samimi duygularla bağlı olan köledir. Ayrıca beyitte zenginlerde ve güzellerde vefa olmadığı ifade edilmiştir.

Körkebaylarğa gedâ bolduñuz ey ‘ışk ehli

Bu ğanîlerğa vefâ nağdi su’âl eylemeñiz [Kaya, 1996: 216]

(Ey aşk ehli! Güzellikçe zengin olanlara köle oldunuz. Bu zenginlere vefa nakdini sual etmeyin.)

Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi, Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisi, Lutfî Divanı ve Ali Şîr Nevâyî’nin Garâ’ibü’s-Sıgar ve Fevâyidü’l-Kiber adlı divanlarında sevgili için kullanıldığını tespit ettiğimiz körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında kelimenin güzellik bakımından zengin, güzelliği çok anlamından hareketle farklı hayal ve tasavvurlar oluşturulduğu yaptığımız inceleme neticesinde görülmüştür.

Bazı beyitlerde körke bay (körkke bay, görke bay) sevgilinin güzellikçe zengin olma anlamı anımsatılıp sevgilinin güzellik unsurlarından biri üzerinde yoğunlaşmıştır. Lutfî Divanında İslam’ın şartlarından biri olan zenginlerin zekât vermesi hususu hatırlatılarak körkebay sevgilinin yan bakışı, zekât olarak tasavvur edilmiştir. Sevgilinin kaşı ile hilal, sevgilinin yüzünün yuvarlaklığı ile de ayın yuvarlaklık çizgisi arasında bir münasebet kurulmuştur. Sevgilinin kaşının hilale

benzetildiği bazı beyitlerde hilal yardımıyla ramazan ayının ve bayramın tespit edilmesi geleneği anımsatılmıştır. Nevâyî’ye ait bir beyitte körkebay olarak nitelendirilen sevgilinin yüz güzelliği ile ayın güzelliği kıyaslanmış, sevgilinin yüz güzelliği nitelik bakımından üstün görülmüştür.

Ali Şîr Nevâyînin Garâ’ibü’s-Sıgar adlı eserinde geçen bir beyitte körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğünün güzellikçe zengin anlamıyla bağlantılı olarak zenginlerin gururlu olduğu dile getirilmiş, bu yüzden sevgilinin (zengin) âşıkla (fakir) sohbet etmekten utanacağı ifade edilmiştir. Bu beyitte sevgiliye kavuşmanın mümkün olmadığı düşüncesi iki sosyal sınıf üzerinden zengin ve fakir örneğiyle açıklanmıştır.

Tespitimize göre körke bay (körkke bay, görke bay) hakkında oluşturulan en yaygın tasavvur, İslam’da zenginlerin zekât vermesi gerektiğidir. Bu tasavvurun söz konusu olduğu beyitlerde fakir bir âşık tasviri yapılmaktadır. Buna göre sevgili güzellik bakımından zengindir ve güzelliğinden fakirlere özellikle de âşığa zekât vermelidir. Bu tasavvur Lutfî ve Ali Şîr Nevâyî tarafından birer kez kullanılmıştır. Zenginlikle ilgili oluşturulan bir diğer tasavvur da Ali Şîr Nevâyî’nin Fevâidü’l-Kiber adlı eserinde bir kez tercih edilen zenginlerin köle ve hizmetkârlarının çok olmasıdır.

Körke bay (körkke bay, görke bay) kelimesinin güzelliği çok, güzellikçe zengin anlamından hareketle Seyf-i Sarâyî’nin bir beytinde şiir sanatının sevgilinin iç açıcı güzelliklerini anlattığı belirtilmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde görklü kelimesinin sadece Allah, Hz. Muhammed ve Kur’an-ı Kerim’in sıfatı olarak kullanılması şüphesiz tesadüfî bir tercih değildir. Zira körke bay (körkke bay, görke bay), fiziki ve manevi bakımdan eksiksiz ve kusursuz olan bir sevgilinin karşılığıdır. Nitekim Seyf-i Sarâyî’nin bir beytinde körke bay (körkke bay, görke bay) olarak nitelendirilen sevgilinin hem yüz ve boy güzelliği hem de ilim ve erdem bakımından güzel olduğu söylenmiş, böylece körke bay (körkke bay, görke bay) sözcüğü ile sevgilinin maddi ve manevi güzelliği bir bütün olarak karşılanmıştır. Körke bay (körkke bay, görke bay) ile aynı kökten gelen görklü sözcüğünün hem İslam öncesi hem de İslami devir kültür özelliklerini taşıyan Dede Korkut Hikâyelerinde Allah, Hz. Muhammed ve Kur’an-ı Kerim’e ait bir sıfat olarak kullanılması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Ayrıca Yenisey Yazıtları E-10’da ve E-52’de geçen ve hanın sıfatı olarak kullanılan körtle veya körkle sözcükleri de kağanın fiziki güzelliğini ifade ettiği gibi onun huy güzelliklerini tasvir etmek için de tercih edilmiş olmalıdır. Bu bağlamda sonuç olarak İslam öncesi Türk toplumunda insan güzelliğinin bir bütün hâlinde fiziki ve manevi güzellik bağlamında değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Bağcı S. *Lutfî Divanının Türkiye Türkçesine aktarımı*, İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
2. Begmatov E., Hojiyev A. ve Mirzayev T. *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*, Taşkent: Gafur Gulam Neşriyatı, 2022.

3. Durgut H. *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
4. Gökyay O. Ş. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 2000.
5. Kaçalın M. S. *Niyâzî Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar el-lügâtü'n-Nevâiyye ve 'istişhâdâtü'l-Çağatâ'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
6. Karamanlıoğlu A. F. *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1978.
7. Karaörs M. M. *Nevâdirü's-Şebâb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
8. Kaya Ö. *Fevâyidü'l-Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
9. Kut G. *Garâ'ibü's-Sıgar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
10. Pala İ. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 2003.
11. Rahimi F. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
12. Tokay Y. Kitap Tanıtım ve Değerlendirme – Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin-, *International Journal of Language Academy*, (2017, 5/1, 436-450.
13. Türkay K. *Bedâiyü'l-Vasat*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
14. Saygın M. *Ali Şîr Nevâyî'nin Garâ'ibü's-Sıgar Adlı Divanının Tahlili*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).
15. Sertkaya O. F. Yenisey Yazıtlarından E-10'da KŴRTL, E-52'de İse KŴRTLA Şeklinde Geçen Kelimeyi 'Kür(ü)t(ü)l' mü Yoksa 'Körtle' mi Okumalıyız? *Journal of Old Turkic Studies*, 2017, 1/1, 113-127.
16. Şentürk A. A. “Klasik Şiir Estetiği”. *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Talât Sait Hamran), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007. C. 1, 361-402.

**TÜRKÇENİN İLK SÖZLÜĞÜ *DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK*’TEN
ÖZBEK TÜRKÇESİNE BİTKİ ADLARI
THE EVOLUTION OF PLANT NOMENCLATURE FROM *DÎWÂN
LUGÂT AT-TURK*, THE EARLIEST LEXICON OF THE TURKISH
LANGUAGE, TO MODERN UZBEK TURKISH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/SWHD4344

Meryem Hamişoğlu
Dr. Öğr. Üyesi
Kırklareli Üniversitesi
meryemer@klu.edu.tr

Özet: *Bitkiler ve hayvanlar, insan yaşamının hem biyolojik hem de kültürel yönlerini biçimlendiren temel unsurlardır. Türk kültüründe doğa unsurları, özellikle bitkiler hem gündelik yaşamda hem de sembolik anlam dünyasında önemli bir yer tutar. Türkçe, tarih boyunca farklı dillerle etkileşime girerek bitki adları bakımından oldukça zengin bir söz varlığı geliştirmiştir. Bu bağlamda, Türk lehçeleri arasında önemli bir konuma sahip olan Özbek Türkçesi, tarihî olarak Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinin devamı niteliğindedir ve söz varlığı bakımından bu lehçelerin izlerini taşır. Özbek Türkçesi temelde Türkçe kökenli sözcüklerden oluşsa da tarihsel süreçte Arapça, Farsça ve Rusça gibi dillerden çok sayıda alıntı kelime bünyesine katmıştır. Bu çalışmada, Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lûgati’t-Türk*’te yer alan bitki adlarının Özbek Türkçesindeki karşılıkları incelenmiştir. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu’nun hazırladığı *Divanü Lûgat-it Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* adlı eserden yararlanılarak bitki adları alfabetik olarak sıralanmış, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Özbek Türkçesi aşamalarındaki biçimleri karşılaştırılmıştır. Çalışma, Türk dili tarihindeki bitki adlandırmalarının sürekliliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.*

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti’t-Türk, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Özbek Türkçesi, söz varlığı, adbilim, bitki adları, sözcüksel süreklilik.*

Annotation. *Plants and animals have played a fundamental role in shaping both the biological and cultural aspects of human life. In Turkish culture, elements of nature—particularly plants—hold an important place in daily life as well as in symbolic meanings. The Turkish language has developed a rich vocabulary of plant names through interaction with various languages throughout history. Among the Turkic dialects, Uzbek Turkish occupies a significant position as the direct continuation of Karakhanid, Khwarezmian, and Chagatai Turkish, reflecting lexical and stylistic traces from these earlier stages. Although the vocabulary of Uzbek Turkish is primarily Turkic in origin, it has incorporated numerous loanwords from Arabic, Persian, and Russian over time. This study examines the correspondences of plant names found in *Dîwân Lugât at-Turk*, the first dictionary of the Turkish language, within Uzbek Turkish. Using Ahmet Bican Ercilasun and*

Ziyat Akkoyunlu’s edition Divanü Lügat-it Türk (Introduction-Text-Translation-Notes-Index), plant names were listed alphabetically, and their forms in Karakhanid, Khwarezmian, Chagatai, and Uzbek Turkish were compared. The study aims to reveal the continuity of plant naming traditions within the historical development of the Turkish language.

Keywords: *Dîvânu Lugâti’t-Türk, Khorezm Turkic, Chagatai Turkic, Uzbek Turkic, vocabulary, onomastics, plant names, lexical continuity.*

Hayvanlar ve bitkiler, yaşamın en güçlü ve vazgeçilmez kaynakları arasında yer alır. İnsanlığın kökeninde bulunan bu iki unsur tarih boyunca insanın ebediyete uzanan yaşamında hem biyolojik hem de kültürel açıdan temel birer unsur olmuştur. Hayvanlar ve bitkiler, insanoğlunun beslenme, barınma ve korunma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, sembolik ve kültürel anlamlar da kazanarak birer kült unsuru hâline gelmiş, yaşamın ve varoluşun en belirgin göstergeleri olarak önemini korumuştur [Roux, 2005: 13].

Tarih boyunca göçebe bir kültüre sahip olan Türk topluluklarının dünyasında da doğada yer alan canlı ve cansız pek çok varlığın adı kültürel anlam taşımaktadır. Bu varlıklar arasında bitkiler özel bir yer tutar. Türkçe, bitki adları bakımından hem kendi köklerinden gelen hem de başka dillerden alınan kelimelerle oldukça zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu zenginlik hem dilin kültürel derinliğini yansıtmakta hem de Türk dili üzerine yapılan bitki adı çalışmalarına temel oluşturmaktadır. Bu sebeple Türk dilinde bitki adları üzerine birçok çalışma ortaya konmaktadır.²⁶ Yalnızca alıntı bitki adlarıyla yapılan çalışmalara bakıldığında; M. Fatih Alkayış, “Türkçede Kullanılan Alıntı Bitki Adları” başlıklı makalesinde çoğunluğu Arapça ve Farsça olmakla beraber diğer dillerden 533 alıntı bitki adı tespit dilmiş (2009: 91); Kürşat Efe’nin “Tarihî Türk Lehçelerinde Alıntı Bitki İsimleri” adlı makalesinde de toplam 833 alıntı bitki adına ulaşılmıştır (2018: 101). Türkiye’de yetişen bitki sayısı ise 12000 civarındadır.²⁷ Bu bitki adlarından Derleme Sözlüğü’ne yansıyan bitki adı sayısı ise 3000 kadardır (Baytop, 1997: 5).

Türk lehçeleri arasında Karluk grubu lehçeleri arasında yer alan Özbek Türkçesi günümüzde en çok konuşur sayısına sahip lehçelerden biridir. 11-13. yüzyıllar arasında kullanılan Karahanlı ve 14. yüzyıl Harezmi edebî dillerinin

²⁶ Türkiye’deki başlıca çalışmalar: Akalın, Ş. (1952). *Büyük Bitkiler Kılavuzu*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası; Baytop, T. (1994). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Bayrak, Ö. (2005). *Tarihî Türk Lehçelerinde Bitki İsimleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Umurzakov, K. (2007). *Divanu Lugati’t-Türk’teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Karaarslan, B. (2010). *Dîvânu Lügati’t-Türk’teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Özbekistan’daki başlıca çalışmalar: Kosimov, A. I., Nabiye, M. M. (1990). *Botanikadan qisqacha izohli lug’at*. Toshkent: O‘qituvchi; Haydarov, Q., Hojimatov, Q. (1992). *O‘zbekiston o‘simliklari*. Toshkent: O‘qituvchi; Ayupov R. (2021). *O‘simliklar nomlarining qisqacha lug’ati*. ‘Tabiiy davo vositalari’ kitobiga ilova; Abdiyeva, O. T. (2023). *O‘zbekistonning dorivor o‘simliklari*. Namangan davlat universiteti majmuasi.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk.

https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/sites/default/files/posterler/bilim_teknik_poster_turkiye_endemik_bitkil_er_temmuz_2025.pdf

devamı niteliğinde olan özellikle Maverâünnehir ve çevresinde güçlü bir yazı dili geleneği oluşturan Çağatay Türkçesinin günümüz Özbek Türkçesinin doğrudan tarihî zeminini teşkil etmesi; söz varlığı, ifade biçimleri ve edebî üslubu bakımından Özbek Türkçesine şekil vermesi Türk dili araştırmacılarının ilgisini bu lehçeye yoğunlaştırmıştır.²⁸

Bir dilin sözlüksel birimlerinin ve sözlükçesinin tümü; sözlüksel birimlerin oluşturduğu açık dizge olarak tanımlanan söz varlığı iletişimin ihtiyaçlarına göre sürekli değişir (İmer vd., 2011:233). Özbek Türkçesinin söz varlığı temelde Türkçe kökenli kelimelerden oluşsa da yoğun olarak Arapça ve Farsçadan ve diğer dillerden de fazlaca kelimeyi sözcük haznesine katmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başları, Özbek Türkleri açısından önemli siyasi değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Türkistan’ın Çarlık Rusyası tarafından işgali ve 1917 Bolşevik Devrimi, toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını etkiler. Bu değişimlerin ilk belirtileri dilde gözlemlenir. Böylelikle yeni kavramları karşılamak için ya yeni kelimeler türetilir ya da yabancı dillerden alıntılar yapılır. Önceki yüzyıllarda Arapça ve Farsça kökenli kelimeler ağırlıkta iken bu dönemden itibaren Rusça ve batı dillerinden alınan sözcükler Özbek Türkçesinin söz varlığında önemli bir yer edinir (Tekin, 2008: 609-610).

Bu çalışmada, Türk dili tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan *Dîvânu Lûgati’t-Türk* adlı eserde geçen bitki adlarının Özbek Türkçesindeki varlığı ele alınacaktır. Uzun yıllar doğayla iç içe yaşayan ve bitkilerden gerek temel ihtiyaç olarak yeme-içme şeklinde gerek tıbbi amaçlı gerekse de kültürel pratiklerin uygulanışı olsun birçok şekilde yararlanan Türklerin bitki adlandırmaları da Türk dilinde geniş bir yer bulmuştur. Bu sebeple Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lûgati’t-Türk*’ü esas alarak bu eserde geçen bitki adlarının Özbek Türkçesindeki durumunu ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışmada Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan *Divanü Lûgat-it Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* isimli eserden yararlanılmıştır. Eserin dizin kısmında yer alan bitki adları taranarak alfabetik sıraya göre dizilmiş, Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemi olan Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesindeki karşılıkları tespit edilerek Özbek Türkçesindeki görünüşleri verilmiştir. Özbek Türkçesinin karşılıkları verilirken standart Özbek Türkçesi ve botanik terimleri sözlüklerinden yararlanılmıştır. Ayrıca Özbek Türkçesi diyalekt çalışmalarına da başvurulmuştur.

Dîvânu Lûgati’t-Türk’ten Özbek Türkçesine bitki adlarının görünüşleri şu şekildedir:

DLT	Harezmi Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Özbek Türkçesi
adrik “ayrık	ayrı “ayrı,	adruk	ajriq “ayrık

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Er, M. (2022). “Özbek Türkçesi Üzerine Türkiye’de Yayımlanan Çalışmaların Bir Bibliyografya Denemesi”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD)*, 6(2), 539-564. <https://doi.org/10.30563/turklad.1110954>

otu (Agropyrum repens)” (DLT: 541).	farklı”; ayrık “başka, özge”; ayruk “başka, ayrı” (Ünlü, 2012: 67).	“yabancı, el” (Ünlü, 2013: 12); ayrı/ayru/ayruk “ayrı, başkası, yabancı” (Ünlü, 2013: 80).	otu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 46).
alımla/alma “Türklerde (ölçünlü Türkçede) elma (Malus sylvestris) (DLT: 548).	alma “elma” (Ünlü, 2012: 41).	alma “elma” (Ünlü, 2013: 37).	olma “elma” (Yusupova, 2018: 182).
ağduz “andız otu (Inula helenium)” (DLT: 553).	Ø	anduz “ardıç türünden bir çalı” (Ünlü, 2013: 43).	andiz “andız otu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 60).
armut “armut (Pyrus communis)” (DLT: 553).	armūd/armut (<F.) “armut” (Ünlü, 2012: 51).	Ø	olmurt “armut” (Yusupova, 2018: 47). olmurut ağz. “armudun küçük bir çeşidi” (Xolmirzaye va, Mamasolliyeva, 2023: 276).
arpa ²⁹ “arpa (Hordeum vulgare)” (DLT: 556).	arpa “arpa” (Ünlü, 2012: 51).	arpa “arpa” (Ünlü, 2013: 53).	arpa “arpa” (Yusupova, 2018: 48).
arpagan “arpa gibi başaklı, fakat başağı tanesiz bir bitki” (DLT: 556).	Ø	arparğan “arpaya benzer bir bitki ismi, sumetre’de denilir” (Ünlü, 2013: 53).	arpağon “acemtarığı” (Baydemir, Ildırı, 2025: 69).
artuç “ardıç (Juniperus	Ø	arduc “ardıç, dağ	arça “ardıç” (Baydemir,

²⁹ Eski Uygur Türkçesi, DLT, Tarihi Türk Lehçeleri ve Çağdaş Türk lehçelerinin genelinde fonetik ve anlam değişmesine uğramadan yaşayan bir kelimedir (Bulut, 2018: 581).

communis)” (DLT: 558).		servisi, ardıç ağacı” (Ünlü, 2013: 48).	Ildırı, 2025: 60).
āshlık/aşlık “Oğuzlarda buğday (Triticum sp)” (DLT: 560).	aşlıq/aşlığ “buğday, zahire” (Ünlü, 2012: 58).	aşlıq/aşlığ “tahıl, hububat, yemeklik malzeme” (Ünlü, 2013: 64).	ošliq “aşlık, zahire” (Baydemir, Ildırı, 2025: 801).
bamuk/bāmu k “Oğuzcada pamuk (Gossypium)” (DLT: 572).	mamuq (<A.) “pamuk” (Ünlü, 2012: 376).	mamuq/ma muq “pamuk” (Ünlü, 2013: 716).	momiq ³⁰ “pamuk” Yusupova, 2018: 446); momiq I “1. (pamukta) kopuk lif, hav. 2. ham pamuk. 3. yün, tiftik” (Baydemir, Ildırı, 2025: 702).
budgay/bugd ay “buğday (Triticum)” (DLT: 599).	buğday “buğday, başak burcu” (Ünlü, 2012: 110).	buğday “buğday” (Ünlü, 2013: 170).	bug’doy “buğday” (Yusupova, 2018: 97).
bujın “çöpleme (bir tür zehirli ot - Helleborus sp)” (DLT: 599).	Ø	Ø	bujğun ? “1. gür karaağaç. 2. (halk hekimliğinde ve boyacılıkta kullanılan) içi dolmamış fıstık. 3. (bitkinin gövdesinde parazit yüzünden oluşan) yumru” (Baydemir, Ildırı, 2025: 177); bujun/bujğun (ÖTİL, I, 2006: 361).
bulguna/malg una “develerin	Ø	Ø	bolqin “tilkikuyruğu”

yediği, ılgın gibi gevrek, kırmızı bir ağaç” (DLT: 601).			(Baydemir, Ildırı, 2025: 148).
burçak “börülce (Lu:biya:- Vigna sinensis)” (DLT: 602).	burçak “burçak” (Ünlü, 2012: 112).	burçak “nohuda benzer bir habbee” (Ünlü, 2013: 174).	burçoq “burçak, mürdümük” (Baydemir, Ildırı, 2025: 180); burchaq “bezelye” (Üşenmez vd., 2016: 101).
çeçek/çiçek “ağaç çiçeği veya çiçek” (DLT: 617- 624).	çèçek/çeçek/ç içek “çiçek” (Ünlü, 2012: 133).	çèçek “çiçek” (Ünlü, 2013: 233); çeçek “küçük ağaç, çalı, çırpı, gül” (Ünlü, 2013: 233).	çecak I “çiçekli bitki, çiçek” (Baydemir, Ildırı, 2025: 201).
çigit “Argu lehçesinde pamuk çekirdeği” (DLT: 624).	Ø	çigit “çekirdek, pamuk çekirdeği, pembe tanesi” (Ünlü, 2013: 249).	çigit “Pamuk çekirdeği, çigit” (Baydemir, Ildırı, 2025: 205).
çim “ayrık otu (Agropyrum repens)” (DLT: 625).	Ø	Ø	çim “çim” (Baydemir, Ildırı, 2025: 209).
çümgen “çayır ve yarık otu (Agropyrum repens)” (DLT: 630).	çimgen “çimen, çimenlik” (Ünlü, 2012: 137); çemen (<F.) “çimen” (Ünlü, 2012: 133).	Ø	çimzorlik, çimlik “çimenlik” (Yusupova, 2018: 134).
egir “karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan bir kök,	Ø	Ø	igir “eğir otu, eğir kökü” (Baydemir, Ildırı, 2025: 827);

eğir kökü (Acorus calamus)” (DLT: 634).			igir/iyir (Boboyorov, 2022: 95).
erük “šeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı” (DLT: 644).	erek “erik” (Ünlü, 2012: 175).	erik/irik “henüz olmamış zerdali” (Ünlü, 2013: 342).	örük 1. “kayısı ağacı 2. bu ağacın meyvesi, kayısı” (Baydemir, Ildırı, 2025: 827).
geşür “Oğuzlarda havuç” (DLT: 653).	keşir “havuç” (Ünlü, 2012: 312).	keşir “havuç, sebze” (Ünlü, 2013: 614).	gäshir ³¹ “havuç” Harezmi Oğuzcasında görülür (Boboyorov, 2022: 105).
kabak “kabak (Cucurbita)” (DLT: 673).	qabak “kavak (ağacı)” (ÜNLÜ, 2012: 276).	qabak “kabak” (Ünlü, 2013: 556).	qovoq “kabak” (Yusupova, 2018: 299).
kađın/kađın “kayın ağacı (Fagus orientalis)” (DLT: 666).	Ø	kayın “kayın ağacı” (Ünlü, 2013: 599).	qayin II “kayın ağacı, kayın” (Baydemir, Ildırı, 2025: 579).
kāgun “kavun (Cucum)” (DLT: 677).	kağun/kağun “kavun” (Ünlü, 2012: 281).	kağun “kavun” (Ünlü, 2013: 596).	qovun ³² “kavun” (Baydemir, Ildırı, 2025: 615).
kamgak “hasır otu (Typha)” (DLT: 681).	kağgak “sarımsak” (Ünlü, 2012: 284).	kağgak/kağgak “deve dikenini” (Ünlü, 2013: 284).	qamğaq/qomğaq “bahar yıldızı çiçeği” (Baydemir, Ildırı, 2025: 564, 606).
kamış “kamış (Phragmites australis);	kağış “kamış” (Ünlü, 2012: 284).	kağış “kamış, ney, kalem”	qamiç/qami ş “1.kamış 2. kamıştan

³¹ Gashir “havuç” kelimesi Özbek Türkçesinin Harezmi bölgesinde konuşulan Oğuz ağzında kullanılır. DLT’de de Oğuzlar’a ait bir kelime olarak kaydedilmiştir. Ölçünlü Özbek Türkçesinde ise havuç kelimesine karşılık *sabzi* kelimesi kullanılır (Yusupova, 2018: 254).

³² Güney Kazakistan’daki Türkistan – Çimkent arasında Karluk-Oğuz karışımından oluşan İkan köyünün Özbek ağzında *qag’un*; Andican ağzında ise *qag’un* şeklindedir (Boboyorov, 2022: 98).

kamışlık” (DLT: 681).	284).	(Ünlü, 2013: 572).	yapılmış” (Baydemir, Ildırı, 2025: 564).
karakan “dağ ağaçlarından bir tür (Caragana)” (DLT: 685).	Ø	Ø	qarağan “karagan” (Baydemir, Ildırı, 2025: 567).
karamuk “buğday karamuğu (Agrostemmagitha go)” (DLT: 685).	Ø	qaramuğ/ka ramuq “buğdayın içinde bulunan siyah taneler, it uzumu, lüpek” (Ünlü, 2013: 582).	qoramuğ “karamuk” (Kosimov, Nabiyev, 1990: 79).
kara ot “boğan otu, kurtboğan (Aconitum)” (DLT: 685).	Ø	Ø	qoraöt “semizotu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 611).
kayaçuk “hoş kokulu bir dağ bitkisi, porsuk ağacı (Taxus baccata)” (DLT: 695).	Ø	Ø	qoyaçiq “kaya koruğu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 616).
kekke “develerin yediği acı bir ot” (DLT: 700).	Ø	kekke “bir tür acı ot, deltek” (Ünlü, 2013: 606).	kakra I “acımik, mavikantaron” (Baydemir, Ildırı, 2025: 483).
kewrek “ağaçların yumuşak olanları, kene otu (Ricinus communis)” (DLT: 707).	kevek (2) “saman” (Ünlü, 2012: 313).	Ø	kavrak “çakşır” (Baydemir, Ildırı, 2025: 498). qavrak “kızan otu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 577).
konak/koyak “akdarı (Panicum miliaceum)” (DLT: 727).	konak (1) “bir tür ufak darı” (Ünlü, 2012: 334).	konağ “bir tür darı” (Oba, 2021: 256).	qönoq I “kirpi darısı” (Baydemir, Ildırı, 2025: 622).
kök “yeşillik (ağaçlık alan)”	kök (2) “gök mavi, yeşil ot”	kök (3) “boz yeşile yakın boz	kök “6. yeşillik”

(DLT: 734).	(Ünlü, 2012: 340).	renk” (Ünlü, 2013: 654).	(Baydemir, Ildırı, 2025: 528).
kumlak “sarmaşığa benzer bir bitki (tarla sarmaşığı - Convolvulus arvensis)” (DLT: 746).	Ø	Ø	qulmoq “şerbetçi otu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 631).
mandar “ağaca sarılan bir bitki, Oğuzcada sarmaşık (Hedera helix)” (DLT: 761).	Ø	Ø	bandar III “1. mango ağacı, mango 2. bu ağacın meyvesi, mango” (Baydemir, Ildırı, 2025: 101).
murç “biber (Piper sp)” (DLT: 765).	Ø	borç/burc (2) “biber, fülful” (Ünlü, 2013: 174).	murç “karabiber” (Baydemir, Ildırı, 2025: 718).
ot “ot, bitki, yulaf” (DLT: 779).	ot (2) “ot, nebat” (Ünlü, 2012: 451).	ot (2) “ot, bitki, çayır, hayvan yemi” (Ünlü, 2013: 866).	öt II “ot” (Baydemir, Ildırı, 2025: 833).
samursak/sar musak “sarımsak (Allium sativum)” (DLT: 802).	sarmusaq/sar rımsaq “sarımsak” (Ünlü, 2012: 503).	sarımsaq/sayımsaq “sarımsak” (Ünlü, 2013: 951).	sarimsoq “sarımsak” (Yusupova, 2018: 492).
sibüt “Kâşgar lehçesinde kişniş (Coriandrum sativum)” (DLT: 823).	Ø	Ø	Şibit-shibit “anason” (Xolova, 2020: 567).
sōgan/sogun “soğan (Allium cepa)” (DLT: 826).	soğan “soğan” (Ünlü, 2012: 526).	soğan “soğan” (Ünlü, 2013: 997).	soğan/soğon “onşerefe otu” (Baydemir, Ildırı, 2025: 959).
suma “filizlenmiş buğday	Ø	Ø	sumalak ³³ “buğday çimi, un

³³ G‘aybullar Boboyorov, DLT’daki bazı kelimelerin Özbek Türkçesi ağızlarındaki varlığını incelediği “O‘zbek shevalarida “Devonu Lug‘ati-t-turk”dagi so‘zlarning saqlanishi to‘g‘risida” adlı makalesinde

ya da arpa” (DLT: 835).			ve yağdan yapılan tahin kıvamında bir tatlı, Nevruz tatlısı, sümelek” (Baydemir, Ildırı, 2025: 982).
süt ötrüm “sütlegən (şubrum - Euphorbia)” (DLT: 843).	Ø	Ø	sutqon “sütlegən” (Baydemir, Ildırı, 2025: 987).
süzgün “dikenli, siyah renkli bir dağ ağacı” (DLT: 844).			suzgun “süzgün” (Baydemir, Ildırı, 2025: 991).
tana “Uç ve Argu lehçesinde kişniş (Coriandrum sativum) tohumu” (DLT: 851).	Ø	Ø	tana bit. 2. sap, gövde” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1040).
tarıg “Türklerin çoğunda buğday (Triticum); bilhassa Oğuzlarda ise akdarı (Panicum sp.); tahıl, tohum; (genellikle tarı-veya türevlerinden önce kullanılınca) ekin” (DLT: 856).	tarıg/tarık “buğday, zahire” (Ünlü, 2012: 568).	tarıg/tarık “darı, ekin” (Ünlü, 2013: 1082).	tariq I “Buğdaygiller ailesine mensup bir yıllık tahıl bitkisi ve ondan beyazlatılarak elde edilen küçük taneler, darı” (ÖTİL, III, 2007: 682).
tawılku “erguvani söğüt (Salix purpurea)” (DLT: 863).	Ø	tabulğu “dobulga ağacı, yılgın ağacı” (Ünlü, 2013: 1060).	tobulği “keçisakalı, erkeçsakalı, çayırmelikesi” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1085).
tiken/tikken “diken” (DLT: 879).	tiken “diken” (Ünlü, 2012: 592).	tigen/tiken/tikken/tüğən, tüğən “diken” (Ünlü, 2013: 1125).	tikan “1. diken 2. dikenli bitki” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1070).
tirek “kavak	tirek “direk,	tirek “direk,	terak “1.

suma kelimesinin Özbek Türkçesinde *sumalak* kelimesinde yaşadığını belirtir ve bu tatlının filizlendirilen buğdayın rendelendikten sonra kaynatılarak Nevruz Bayramı’nda sıvı tatlı olarak hazırlandığı açıklamasını yapar (Boboyorov, 2022: 94).

ağacı (Populus)” (DLT: 882).	kayak, ağaç” (Ünlü, 2012: 594).	düz ağaç, sütun, kavak ağacı” (Ünlü, 2013: 1133).	kavak” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1078).
topulgak “topalak (Cyperus longus)” (DLT: 893).	Ø	topalak “toparlak, tombalak, yumalak, küre” (Ünlü, 2013: 1147).	töpaloq “topalak bitkisi” (Xamdamoviç, 2012: 342).
uç “Türkçe yazmak için kalem; baston, iğ yapılan bir dağ ağacı (Lonicera tatarica)” (DLT: 915).	Ø	uş (3) “asma, asma kütüğü” (Ünlü, 2013: 1189).	uçalatoy “Karaağacın sert ve dayanıklı bir türü (kağrı, at arabası vb. arabaların tekerleğinin dış çemberini yapmaya elverişli)” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1139).
urug “her şeyin tanesi, tohum” (DLT: 923).	uruğ (2) “tohum, döl” (Ünlü, 2012: 626).	uruğ (1) “tohum, cins, sülale, al, şube” (Ünlü, 2013: 1187).	uruğ “1. tohum 2. (böcekler vb. için) yumurta 3. meni, sperm, sperma 4. mec. bir sonucun olmasına sebep olan şeyi tohum 5. mec. cins, tür, taife 6. nesil, soy; sülale” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1152).
ügür/yügür “Türkler arasında akdarı (Panicum miliaceum)” (DLT: 931).	ügün- “ügünmek, erimek” ügünmiş daru “un, öğütülmüş daru”	üg- (2) “un öğütmek”; ügür- (I) “çevirmek, döndermek” (Ünlü, 2013: 1187).	jöhari ³⁴ “Süt mısırı ve başaklı Qo‘qon mısırı gibi bir yıllık tahılları

³⁴ Kelime Kazak Türkçesi Sözlüklerinde *cügeri* “mısır”; *jügeri* “mısır” şeklindedir (Oturakçı, 2012: 2025). Kırgız Türkçesinde ise *cügörü*, *çükürü* “gövdesi kalınca, başak tutan, iri taneli bitki; mısır, darı” (Umurzakov, 2007: s. 184).

ügürgen “Karluk Türkmenlerinin yediği taneli bir bitki” (DLT: 931). yügürgün “akdarı gibi taneleri olan, taneleri kırmızı bir bitki” (DLT: 931).	(Ünlü, 2012: 635).	1195).	kapsayan bitki grubunun ortak adı ve bu bitkilerin taneleridir vb.) genel adı” (ÖTİL, II, 2007: 119). jögari ağz. “mısır” (ÖTİL, II, 2007: 116).
üzüm “üzüm (Vitis vinifera) (DLT: 937).	üzüm/yüzüm “üzüm” (Ünlü, 2012: 642).	üzüm “üzüm” (Ünlü, 2013: 1201).	uzum “1.üzüm 2. asma” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1160).
yabçan/yawçan “yavşan otu (Artemisia)” (DLT: 939).	Ø	yavşan “dikenli batan şeyler, yavşan otu” (Ünlü, 2013: 1242).	yovşan “yavşan otu, yavşan” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1214).
yagak “ceviz (Juglans regia)” (DLT: 940).	Ø	yañağ (1)/yañaq/ yañkağ “ceviz” (Ünlü, 2013: 1227).	yongʻoq “1. ceviz ağacı 2. bu ağacın yemişi, ceviz” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1208).
yandak tiken “deve dikenli (Silyum marianum)” (DLT: 948).	yandak “deve dikenli” (Ünlü, 2012: 659).	yantak “diken, yandak” (Ünlü, 2013: 1227).	yantoq³⁵ “aguldikeni” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1186).
yapurgak “ağaç yaprağı, kitap yaprağı” (DLT: 952).	yapraq/ yafrak yapurgak/ yawurgak/yafrag “yaprak”	yaprag/yaprak yafrak yapurgak “yaprak” (Ünlü, 2013:	yaproq “1. yaprak 2. kat kat ayrılan şeylerde bir kat, yaprak” (Baydemir, Ildırı,

³⁵ Özbek edebî dilinde ve ağızlarında *yantag*, *yantag-tikan* “dikenli bitki” kelimeleri anlamını korusa da bazı köylerde *yantag shakari* ifadesi görülür ki bu ifade DLT’de görülen *yandag çeker* “kudret helvası” (DLT: 948) ifadesiyle örtüşür. Özbek Harezmi Oğuzcasında ise bu kelime *yandag* şeklinde yaşar (Boboyorov, 2022: 98).

	(Ünlü, 2012: 661).	1230).	2025: 1186).
yarpuz “yarpuz -bitki- (Mentha pulegium)” (DLT: 955).	Ø	yarpuz “kekik gibi bir ot, cıyık” (Ünlü, 2013: 1235).	yalpiz “nane” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1184).
yemiş/yimiş “meyve” (DLT: 966).	yemiş/yimiş “meyve, yemiş” (Ünlü, 2012: 678).	yimiş “meyve, yemiş, mahsul” (Ünlü, 2013: 1255).	yemiş “yiyecek, azık, nevale” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1209).
yıdığ ot “Kâşgar lehçesinde üzerlik otu (Peganum harmala)” (DLT: 968).	yıdığ “koku, pis kokulu” (Ünlü, 2012: 681).	yıd/yız/ıd/id “koku” (Ünlü, 2013: 1249).	hid ³⁶ “1. koku 2. mec. belirti, işaret, koku”; hidlamoq “koklamak” (Baydemir, Ildırı, 2025: 374).
yığaç/yığāç “ağaç” (DLT: 969).	yığaç (1) “ağaç, dal, değnek, sopa, çöp” (Ünlü, 2012: 682). ağaç “ağaç” (Ünlü, 2012: 28).	yığaç (1) “ağaç” (Ünlü, 2013: 1250). ağaç “ağaç” (Ünlü, 2013: 14).	yoğoç “1. ağaç 2. tomruk, mertek 3. ağaçtan yapılmış, ahşap” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1204).
yılgun “ılgın (Tamarix)” (DLT: 971).	yılğun/ılgın/yılğun “Akdeniz bölgesinde yetişen bir ağaç cinsi, ılgın” (Ünlü, 2012: 684).	yılgın/yılku n “ılgın ağacı” (Yılmaz, 2016: 464).	yulğun “ılgın” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1224).
yigde/yigte “ığde (Elaeagnus)” (DLT: 974).	yigde “ığde, ığde ağacı” (Ünlü, 2012: 686).	yigde/çigde/ığde/cigde “ığde, ığde ağacı”	jiyda “ığde” (Yusupova, 2018: 276).

³⁶ Kelime *yıdığ ot* şeklinde DLT’deki anlamıyla Özbek Türkçesinde tanıklanamamıştır. Ancak *hid* ve *hidlamoq* şeklinde görülen kelimenin kökü Eski Türkçedeki *yid* sözcüğüne dayanır. Bu tür fonetik değişim, özellikle Halaç, Özbek, Uygur ve Azerbaycan Türkçelerinde görülür (Boboyorov, 2022: 94). Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine” adlı makalesinde # h- < # y- gelişiminin # h- < # Ø < # y- biçiminde yani önce kelime başındaki # y-’lerin düştüğünü ardından kelime başında # h- türemesi meydana geldiğini belirtir: *hinge* < *inge* < *yinge*; *hut-* < *ut-* ~ *üt-* < *yut-* ~ *yüt-* gibi (Gülsevin, 2003: 139). Çağatay Türkçesinde kelimenin *ıd/id* biçimleri de bu görüşü destekler.

		(Ünlü, 2013: 1253).	
yigen “hasır otu (Typha)” (DLT: 974).	yegen “yemiş, yiyecek” (Ünlü, 2012: 676).	yigen “yeğen, kız kardeşinin oğlu, hasır, saç örgüsü” (Yılmaz, 2016: 466).	yakan “1. hasır otu 2. <i>mec.</i> para; kar, gelir” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1224).
yorinça/yorinçga “Oğuzcada yonca (Trifolium)” (DLT: 982).	yonçga “yonca otu” (Ünlü, 2012: 693).	yorunçga/yo runçka “yonca, alaf” (Ünlü, 2013: 1260).	yönğičqa “kaba yonca, yonca” (Baydemir, Ildırı, 2025: 1220).
yumuşga “akdiken, aliç (Crataegus monogyna)” (DLT: 989).	Ø	Ø	jumruşqa “sarıyonca, taşyoncası” (Baydemir, Ildırı, 2025: 479).

Dîvânu Lûgati't-Türk'te yer alan bitki adlarından 66 bitki adının Özbek Türkçesinde yaşadığı tespit edilmiştir. Bu bitki adlarından *adriq*, *alma/almıla*, *arpa*, *āşlık/aşlık*, *bamuk/bāmuk*, *budgay/buğday*, *burçak*, *çeçek/çiçek*, *erük*, *geşür*, *kabak*, *kāgun*, *kamgak*, *kamış*, *konak/koyak*, *kök*, *samursak/sarmusak*, *sōgan/sogun*, *tarıg*, *tiken/tikken*, *tirek*, *urug*, *üzüm*, *yandak tiken*, *yapurgak*, *yemiş/yimiş*, *yıgaç/yigāç*, *yilgun*, *yigde/yigte*, *yigen*, *yorinça/yorinçga* kelimelerinin anlam değişimine uğramadan bazı fonetik değişikliklerle Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinden Özbek Türkçesine geçtiği görülmüştür. *Bujın*, *bulguna/malguna*, *çim*, *eğir*, *karakan*, *kara ot*, *kayaçuk*, *kumlak*, *mandar*, *sibüt*, *suma*, *süzgün*, *yumuşga* kelimelerinin ise Harezmi ve Çağatay Türkçesinde tanıklanamadan Özbek Türkçesinde yaşadığı tespit edilmiştir. DLT'deki *tana* “Uç ve Argu lehçesinde kişniş tohumu” anlamındaki kelime Özbek Türkçesinde fonetik değişime uğramadan bitkilerle ilişkili olarak *tana* “sap, gövde” anlamıyla karşımıza çıkar. Harezmi Türkçesinde *ügün*- “üğünmek, erimek” ve Çağatay Türkçesinde *üg*- “un öğütmek”; *ügür*- “çevirmek, döndermek” olarak yalnızca fiil biçimi tespit edilen *ügür/yügür* kelimesi, Özbek Türkçesinde *jöhari* “mısır” biçiminde yaşamaktadır. *Suma*, *uç* kelimeleri *sumalak*, *uçalatoy* kelimelerinde; *yıdığ ot* kelimesi ise Özbek Türkçesinde *hid/hidlamoq* kelimelerinde /y-/ > /h-/ ses değişimiyle kök olarak varlığını sürdürmektedir.

KISALTMALAR:

ağz.: Ağızlarda.

DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*.

mec.: Mecaz.

ÖTİL: O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati.

KAYNAKLAR:

1. Alkayış M. F. Türkçede Kullanılan Bitki Adları. *Turkish Studies*, 2009, (4) 4, 71-92.
2. Ayupov R. (2021). *O‘simliklar nomlarining qisqacha lug‘ati*. ‘Tabiiy davo vositalari’ kitobiga ilova.
3. Baydemir H., Ildırı N. *Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2025.
4. Baytop T. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
5. Boboyorov G‘. O‘zbek shevalarida “Devonu lug‘ati-t-turk” dagi so‘zlarning saqlanishi to‘g‘risida. *Oltin Bitiglar*, 2022, 2, 90-111.
6. Bulut S. Eski Uygur Türkçesinde Türkçe Bitki Adlandırmaları -1: Yiyecek-İçecek Olarak Kullanılan Bitkiler. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2018, 1(12), 562-588.
7. Efe K. Tarihî Türk Lehçelerinde Alıntı Bitki İsimleri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2018, (7)17, 81-106).
8. Ercilasun A. B., Akkoyunlu Z. *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
9. Gülsevin G. Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 2003, 49(2001), 129-146.
10. Xolmirzayeva S., Mamasoliyeva N. *Qishloq xo‘jaligiga oid atamalarning izohli lug‘ati*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
11. Xolova M. Short Notes Phytonyms Baysun In Dialects Lexikology. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2020, Vol. 2, Iss. 3, Article 60.
12. İmer K., Kocaman A., Özsoy A. S. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
13. Kosimov A., Nabiyev M. *Botanikadan qisqacha izohli lug‘at*. Toshkent: O‘qituvchi, 1990.
14. Oba E. Tarihî Türk Lehçelerinden Kazakçaya Bitki Adları. *International Journal of OldUyghurStudies*, 2021, 3/2, 239-275.
15. Oturakçı N. Divanü Lûgati’t-Türk’teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2012, (13), 195-212.
16. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati (O‘TİL)*. 5 jildli. 1-jild.-Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
17. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati (O‘TİL)*. 5 jildli. 2-3-jildlar.-Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
18. Roux J. P. *Orta Asya‘da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. – İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
19. Tekin F. Özbek Türkçesi Söz Varlığına Bir Bakış (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyıl Başları). *Turkish Studies*, 2008, 3(7), s. 608-618.

20. Umurzakov K. *Divanu Lugati't-Türk'teki Hayvan ve Bitki Adları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Adbilim Çalışması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
21. Ünlü S. *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. – Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
22. Ünlü S. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. – Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
23. Üşenmez E., Boltabayev S., Tuğlacı S. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. –İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2016.
24. Yılmaz S. *M. Pavet De Courteille'nin "Dictionnaire Türk-Oriental" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. – Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
25. Yusupova, N. *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
26. Türkiye'nin Endemik ve Nadir Bitkileri. (2025, 03 Ekim). https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/sites/default/files/posterler/bilim_teknik_poster_turkiye_endemik_bitkiler_temmuz_2025.pdf

**TURKIY DUNYODA VAQT TUSHUNCHASI VA UNING
O‘RGANILISHI
THE CONCEPT OF TIME AND ITS STUDY IN THE TURKIC
WORLD**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/OXTV7392

Bakirov Qudratillo Xamidillo o‘g‘li

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti,
tillo.bakirov@mail.ru*

Annotatsiya: Maqolada eski turkiy til davridagi vaqt semali birliklar taraqqiyotini leksik-semantik, struktur jihatdan tahlil qilish, tarixiy korinishlarini jamlash, hozirgi turkiy tillarga munosabatini belgilash, ayrim birliklarni qayta iste’molga olib kirishga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda vaqt semali birliklarni tavsiflash, semantik tahlilini amalga oshirish, vaqt ifodasining tarixiy ko‘rinishlari haqida asosli ma’lumotlar berish, vaqt semali birliklarga oid tadqiqotlarni turkiy til va lahjalar miqyosida tavsiflash vazifalari belgilandi. Buni amalga oshirish uchun eski davr o‘z qatlam vaqt leksemalari turkiy tillararo qiyosan tahlil etildi hamda ulardagi differensial va umumiy jihatlar asoslandi.

Kalit so‘zlar: konsept, ontologiya, denotat, temporal maydon, semantika, cheksizlik, til areali, arxisema

Annotation. The article consists of lexical-semantic, structural analysis of the development of time-based units in the period of the Old Turkic language, summarizing their historical aspects, determining their relationship with modern Turkic languages, and developing suggestions and recommendations for the renewal of some units. In the realization of this goal, the tasks of describing time-based units at the level of Turkic languages and dialects, conducting semantic analysis, providing basic information about the historical manifestations of time expression, and describing research on time-based units are defined. . For this purpose, ancient tense lexemes and layers have been comparatively analyzed among Turkic languages and their differences and general aspects have been taken as a basis.

Keywords: concept, ontology, denotation, temporal field, semantics, infinity, language area, archisema

Til tabiati o‘zida rang-barang dunyoning asliga munosib ravishda in’ikos ettirishga umumiy jihatdan harakat qilar ekan, ayni holatda til uchun vaqtining barcha turlarini hayotiy [empirik] va ilmiy tushunchalar asosida aks ettirishdan boshqa yo‘l yo‘q. Turkiy tillardagi vaqt ifoda etilishlarini o‘rganish uchun, avvalo, vaqt semantikasining denotatini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Shu sababdan tadqiqotning birinchi vaqt konseptining taraqqiyoti, unga bo‘lgan falsafiy va ilmiy

munosabatlar, G‘arb va Sharq faylasuf allomalarning vaqt haqidagi farazlari, vaqtning zamonaviy ifodasi asosida vaqtning qanday hodisa ekanligiga (denotatiga) birinchi navbatda e‘tibor berildi [Гиппонов, 1995:27].

Zamon haqidagi turlicha qarashlarning tadrijiy rivojlanishi zamonaviy vaqt tushunchasining aniqlanishiga sabab bo‘ladi. Shunga ko‘ra, vaqt [koinot bilan birga] borliqning mavjudlik shakli bo‘lib, moddiy voqealanishlarning keng yoyilishi miqiyosda izchilligini, bu jarayonlarining munosabat jihatdan turli bosqichlari, bir- biridan farqlanganligi, ularning davom etishi, evolutsiyasini ifoda etadi. Zamon belgilari sifatida esa bir o‘lchamlilik, qaytarilmaslik, davomiylik, Cheksizlik, uzluklilik yoki uzluksizlik, bo‘linuvchanlik, ketma-ketlik, bir jinslilik singari jihatlar tan olinadi.

Ma‘lumki, til qurulishida ishtirok etadigan va unda muayyan tuzilishiga, leksik, morfologik, sintaktik sistemalarda aniq ifodalanishga ega bo‘lgan aksiomatik tushunchagina ong kategoriyasi bo‘lishi mumkin.

Tilda vaqtni ifoda etuvchi qatlam leksik, morfologik, sintaktik singari ifoda tizimlariga ega bo‘lgan bir necha bosqichli temporal maydon mavjuddir. Butun bir maydonning yadrosini grammatik vaqt ma‘noli birliklarning yopiq sistemasi bo‘lgan fe‘l zamon kategoriyasi tashkil etadi. Vaqt tushunchasini ifoda etilishida iyerarx maydonning birliklari bir-birlari bilan hamkorlik qiladi. Fikrimiz tasdig‘i sifatida, leksik ma‘noli birliklar yadro birliklari ifodalagan mavhum vaqt ma‘nosini konkretlashtiradi. Frazemalarda va leksemalarda zamon konseptiga bo‘lgan hayotiy subyektiv munosabatlar ifoda etiladi. Vaqt qobig‘ida ham zamon ma‘nosini ifodalanishi ma‘lum bir sistemani tashkil etishga xizmat qiladi. Jumladan, lug‘aviy birliklar “zamon” ma‘nosi “vaqt” semasi yetakchi bo‘lgan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri, vaqtni ifoda etuvchi payt ravishlari maydonning asosiy qismni tashkil etadi. Semantik maydon qobig‘ini tashkil etuvchi keyingi qatlamga payt semali otlarni qabul qilish mumkin. Shuningdek, leksemalarda predmetga xoslik semasi “vaqt” semantik birligiga qaraganda yuqoriroq sanaladi. Keyingi qobiq qurshoviga zamon ma‘noli boshqa mustaqil va yordamchi so‘zlar: sifat, olmosh, ravish, ko‘makchi, yuklamalarni kiritish mumkin bo‘ladi. Uchinchi periferiyaga esa sintaktik sath hosilasida yuzaga kelgan so‘z birikmalari va so‘z [qo‘shma so‘z] oralig‘idagi aralashgan birliklar taalluqligi, bular til va nutq hodisalari birikishidagi oraliq uchinchi hodisadir. Yuqoridagi ayni hodisalarni tadqiq etishda Ahmet Akchatashning “Türkiye türkçesinde zaman belirleme” nomli tadqiqoti va o‘zbek tilshunosligida Muhayyo Hakimovanning “O‘zbek tilida vaqt ma‘noli lug‘aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari” nomli tadqiqoti o‘ziga xos o‘ringa ega.

Shunday qilib, zamon va o‘lchov birliklari turkiy tilining barcha pag‘onalarida o‘z ifodasiga ega bo‘lib, har bir lisoniy sath hamda sathlarning birliklari zamon semasini o‘ziga xos ko‘rinishda aks ettiradi.

Turkiy tillar orasida o‘zbek tili lug‘at tizimi tarkibidagi ikki yuzga yaqin vaqt tushunchasini anglatuvchi ot leksemalar tahlil qilinganida, ayni shu leksemalarning vaqt ifodalash imkoniyatlarining har xil ekanligi aniqlangan. Bu esa “vaqt” konseptining turli sememalar tarkibida farqli o‘rin va mavqelarda kelishi bilan

bevosita bog‘liqdir. Vaqt tushunchasining murakkabligi va ko‘p qirraliligi uni o‘rganishga yondashuvlarni tanlashning favqulodda kengligini belgilaydi [Шадманкулова, 1990:23]. Turli yillardagi mahalliy va xorijiy olimlar o‘z tadqiqotlarida ushbu hodisaning turli jihatlariga murojaat qilishdi. Bir tomondan, tildagi zamon bilan aloqador munosabatlarining ifodalanishini, ya’ni obyektiv vaqt bilan grammatik vaqt o‘rtasidagi munosabatni hamda ikkinchisining lingvistik vazifalarini o‘rganish sohasida juda katta materiallar to‘plangan. “Har qanday moddiy jarayon bir yo‘nalishda o‘tmishdan kelajakka qarab rivojlanib boradi” [Философский словарь, 1990:75]. Turkiylarning geografik va tarixiy jihatdan boy madaniy merosga egaligi tarixiy va zamonaviy matnlarning leksik-semantik boyligida o‘z aksini topgan. O‘zbek tili turkiy tilning bir bo‘g‘ini sifatida boy leksikaga ega. Bu leksika yillar davomida asosan ichki – o‘z qatlam va boshqa qardosh bo‘lmagan tillar – o‘zlashgan qatlam hisobiga boyidi. Ayni hodisalar vaqt konsepti maydonida asotsiatsiyalanuvchi birliklar uchun ham taalluqlidir.

Muayyan til leksikasining shakllanish manbalari ibtidoiy davrdan to bugungacha bo‘lgan davrda tarkib topadi va rivojlanadi. A.Hojiyev, M.Mirtojiyev, H.Ne‘matov, R.Rasulovlar o‘zining bir qancha tasniflarini o‘rtaga tashlashgan [Ne‘matov, 1992:37]. Ushbu olimlarning tasniflarini umumiyLashtirib, til tarixi bilan bog‘lagan holda quyidagi tasnifni keltirish mumkin:

1) semantik usul:

“Oltin yorug‘”ga ko‘ra *tuş*: Uning asosiy ma’nosi “imkoniyat, fursat”

bo‘lsa-da, ba’zi jumalarda “vaqt, muddat” degan ma’noni anglatadi. Bu leksema DLT [2017:366] da shu shakldagi leksema bor, lekin bu ma’noni ifodalamaydi. *Tuş* – kun chiqqandan keyingi – vaqt; *tus* oldi – tush vaqti. *birök ogulum bu tušta tirig äsän kavıřsar ölsär mänin ätözüm ämgänmägäy m[ä]n arıtı* [AP, 429-431] "Agar o‘g‘lim shu fursatda sog‘-salomat kelsaydi, mening tanam umuman azob chekmasdi".

Hozirgi o‘zbek tilida uyqu holatidagi psixologik tasvir-jarayonni anglatuvchi “tush” leksemasi bevosista ushbu tuşning ayni tildagi semantik variant hisoblanadi. Ya’ni tush ko‘rishning qisqa fursatda, imkoniyatda kechishi asosiy integral sema vazifasini o‘tamoqda;

2) morfologik usul [affiksatsiya va so‘zlarni o‘zaro qo‘shish orqali]:

ölgüsüz abadiy, mangu. Sözüñ edgü sözlä özün ölgüsüz – So‘zingni ezgu qil, ana shunda abadiy qolasan [QBH, 1721]. Ushbu leksemada ham vaqtning uzluksiz, davomli ekanligini ifodasini sezish qiyin emas. kesüksüz doimiy, uzluksiz, davomiy. Meniñdin bularqa üküř miñ sälam, tegürgil idim sen kesüksüz ulam – Mendan bularga ko‘pdan-ko‘p salom, ularga davomiy yetkazgin, ey mening Egam [QBN, 176; QBN, 60]. ödsüz, ölgüsüz, ilkisiz, kesüksüz va üzüksüz so‘zlari tarkibidagi –siz va –süz suffikslari aynan hozirgi o‘zbek tilidagi –siz affiksining arxaik allamorflaridir.

3) so‘z va so‘z birikmalarini o‘zlashtirish:

Tilshunoslikda boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish jarayoni, leksik qatlamning barcha sathlarida ahamiyatlidir. Biroq ushbu jarayonda ham ma’lum bir muammolarga duch kelinishi tabiiy. Temporal birliklar tizimi mustahkam milliy-

lisoniy ildizlariga ega va ayni vaqtda dunyo hamjamiyati ta’sirida xorijiy tillardan so‘z o‘zlashtirish hisobiga taraqqiy etayotgan sistemadir. Masalan, sekund, soniya, epidemiya davri, pandemiya davri. Mazkur sistema birliklarining etimologiyasini o‘rganish uning boshqa, o‘ziga xos yashirin qirralarini ochib berishga xizmat qiladi. Bu qatlamni quyidagicha tasniflash mumkin.

- a) mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar:
- b) forsiycha o‘zlashmalar: pashqol, bahor;
- v) arabcha o‘zlashmalar: vaqt, muvaqqat;
- g) rus tili orqali boshqa tillardan o‘zlashmalar: sekund, minut.

Aytish lozimki, til – sistema sifatida shakllanish manbalariga ega bo‘lish talabiga javob beradi. Shu bilan birga, u ko‘plab o‘zaro asotsiatsiyalanuvchi leksik sath sistemalarning yig‘indisidan tarkib topgan makrosistema hisoblanadi. Demak, makrosistema tarkibiga kiruvchi sistemalar ham ayni shu talabga mos bo‘lishi lozimligi tabiiy hol. O‘zbek tili nuqtai nazaridan baholaganda uning tarkibidagi sistemalardan biri bu – vaqt konsepti atrofida birlashuvchi birkilardir. Soha leksikasi ham lug‘at tarkibidan joy olgan boshqa leksik birliklar singari o‘z semantika, etimologiyasiga ega. Albatta, o‘zbek tilining tarkibidan mustahkam o‘rin egallagan barcha so‘zlarning kelib chiqishi va manbalari bir xil emas.

Har qanday leksik qatlamni, leksikaning xilma-xil mikroguruhi va guruhchalari tarkibidagi leksemalarning leksik-semantik aloqalarini ko‘rsatib berish o‘zbek tili leksikasi kabi turkiy tillarda ham yaxlit bir sistema sifatida namoyon etishga olib keladi. Vaqt va o‘lchov birliklarini ifodalovchi leksemalar bu fikrni to‘la tasdiqlaydi. Bu boradagi tadqiqotlar turkologlar tomonidan qiyosiy o‘rganilmoqda va samarali natijalarga erishilgan deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахтамова Х. Пайт муносабатини ифодаловчи кўмакчи формалар// Ўзбек тили ва адабиёти. – 1988. – №1– Б. 47- 51.;
2. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: “O‘qituvchi”, 1992.
3. Нурмонов А. Тил тизими ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Ўзбек тили ва адабиёт. 1995, 27-30-б.
4. Ҳакимова М.Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари НДА. Фарғона,2004.
5. Шадманкулова Д.Х. Способы и средства выражения временных отношений в современном узбекском литературном языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990. – С.23
6. Философский словарь. – М.,1991. – С.75 16
7. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Iy7hDzQAAAAJ&citation_for_view=Iy7hDzQAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
8. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=gHnKX3EAAAAJ&citation_for_view=gHnKX3EAAAAJ:kNdYIx-mwKoC

10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=oSSeGakAAAAJ&citation_for_view=oSSeGakAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
11. https://www.researchgate.net/publication/371445473_O'zbek_tili_va_adabiyoti_jurnali.

**O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA BIR XIL ETIMOLOGIYAGA EGA
O‘SIMLIK NOMLARINING QIYOSIY TAHLILI
COMPARATIVE ANALYSIS OF PLANT NAMES WITH THE SAME
ETYMOLOGY IN UZBEK AND TURKISH**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/EAVM2965

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Qarshi Davlat Universiteti

tayanch doktoranti

sattorovashahnoza759@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola o‘zbek va turk tillaridagi bir xil etimologiyaga ega o‘simlik nomlarini qiyosiy jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot ikkala tilda umumturkiy ildizga ega bo‘lgan o‘simlik nomlarining semantik, fonetik va morfologik xususiyatlarini tahlil qiladi. Maqolada leksik-semantik tahlil, etimologik tahlil va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalangan holda o‘zbek va turk tillaridagi o‘simlik nomlarining umumiyligi va farqlari aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ikkala tilda o‘simlik nomlarining katta qismi umumturkiy leksik qatlamga mansub bo‘lib, ular asosan fonetik o‘zgarishlarga uchraganlar, biroq asosiy semantik mazmuni saqlanib qolgan. Tadqiqot turkiy tillar orasidagi leksik aloqalarni tushunish uchun ahamiyatlidir.*

Kalit so‘zlar: *o‘simlik nomlari, etimologiya, o‘zbek tili, turk tili, turkiy tillar, qiyosiy lingvistika, leksik-semantik tahlil, onomastika*

Annotation. *This article is devoted to a comparative study of plant names with the same etymology in the Uzbek and Turkish languages. The study analyzes the semantic, phonetic and morphological features of plant names with a common Turkic root in both languages. The article identifies the commonalities and differences of plant names in the Uzbek and Turkish languages using lexical-semantic analysis, etymological analysis and comparative-typological methods. The results show that the majority of plant names in both languages belong to the common Turkic lexical layer, which have undergone mainly phonetic changes, but the main semantic content has been preserved. The study is important for understanding lexical connections between Turkic languages.*

Keywords: *plant names, etymology, Uzbek language, Turkish language, Turkic languages, comparative linguistics, lexical-semantic analysis, onomastics*

Turkiy tillar oilasiga mansub tillar orasidagi genetik yaqinlik nafaqat grammatik tuzilishda, balki leksik tarkibda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘simlik nomlari har qanday tilning botanik terminologiyasining asosiy qatlamini tashkil etadi va ular odatda milliy madaniyat, tarixiy taraqqiyot va ekologik muhitning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasining eng yirik vakillari sifatida umumiy tarixiy-madaniy va lingvistik ildizlarga ega bo‘lib, ularning leksik fondida, xususan o‘simlik nomlari tizimida ko‘plab umumiy elementlar mavjud. Zamonaviy tilshunoslikda turkiy tillarning qiyosiy tadqiqi

dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. E. V. Sevortyan, N. A. Baskakov, A. N. Kononov kabi tilshunoslar turkiy tillarning leksik tarkibini tadqiq etgan bo'lsalarda, o'simlik nomlarining qiyosiy tahlili hali ham to'liq o'rganilmagan mavzu bo'lib qolmoqda [Севортян, 1974: 112]. O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov, E. Begmatov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlar turkiy tillarning taqqoslanuvchi grammatikasi va leksikologiyasi bo'yicha muhim tadqiqotlar olib borganlar [Nurmonov, 2012: 56]. Turk tilshunosligi sohasida esa Zeynep Korkmaz, Tahsin Banguoğlu va Talat Tekin kabi tadqiqotchilar turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy tadqiqiga katta hissa qo'shganlar [Korkmaz, 2007: 89]. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek va turk tillaridagi bir xil etimologiyaga ega o'simlik nomlarini aniqlash, ularning fonetik, semantik va morfologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ikkala tildagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot predmeti sifatida o'zbek va turk tillaridagi daraxt, meva, sabzavot, gullar va yovvoyi o'simliklarning nomlari tanlab olingan. Ilmiy yangiligi shundan iboratki, birinchi marta o'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlari tizimli qiyosiy tahlilga tortilmoqda va ularning etimologik tasnifi berilmoqda.

Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod asosiy metod sifatida qo'llanilgan bo'lib, u ikki til hodisalarini qiyoslash va ularning umumiy hamda farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, leksik-semantik tahlil metodi yordamida o'simlik nomlarining ma'nosi, qo'llanish doirasi va semantik rivojlanish yo'nalishlari o'rganilgan. Etimologik tahlil metodi so'z ildizlarining kelib chiqishini aniqlash va ularning tarixiy rivojlanishini kuzatish uchun ishlatilgan. Deskriptiv metod tilning hozirgi holatini tavsiflovchi sifatida qo'llanilgan. Material yig'ish uchun o'zbek va turk tillarining izohli lug'atlari, etimologik lug'atlar va ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan. Asosiy manbalar qatoriga "O'zbek tilining izohli lug'ati" [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006], "Türkçe Sözlük" [Türk Dil Kurumu, 2011], E. V. Sevortyanining "Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov" [Севортян, 1974: 234] asarlari kiradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, turkiy tillarning qiyosiy tadqiqi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlana boshlagan.

A. Nurmonov o'zbek va boshqa turkiy tillar orasidagi leksik parallellarga alohida e'tibor qaratgan va o'simlik nomlarining qiyosiy tahlilida fonetik moslashuvlar, semantik siljishlar va morfologik variatsiyalar muhimligini ta'kidlagan [Nurmonov, 2012: 98]. E. Begmatov o'zbek tili leksikasining tarixiy qatlamlarini tadqiq etishda botanik terminlarning umumturkiy leksik fondga mansubligini isbotlagan [Begmatov, 1985: 145]. Turk tilshunoslari, xususan Zeynep Korkmaz turkiy tillarning fonetik va morfologik umumiyligini ko'rsatib, o'simlik nomlarining ko'pchiligi umumturkiy davrdangina mavjud bo'lganligini qayd etgan [Korkmaz, 2007: 156]. L. Johanson turkiy tillarning kontakt lingvistikasi nuqtai nazaridan leksik o'zgarishlarni tahlil qilib, til aloqalari natijasida yuzaga kelgan semantik farqlanishlarni ko'rsatgan [Johanson, 2001: 78]. D. Sinor markaziy osiyo tillarining qiyosiy tadqiqida o'simlik nomlarining areal lingvistika nuqtai nazaridan muhimligini ta'kidlagan [Sinor, 1990: 92]. O'zbek tilshunosligida Sh. Shoabdurahmonov turkiy tillarning taqqoslanuvchi

grammatikasi bo'yicha fundamental tadqiqotlar olib borgan va leksik parallellarga alohida e'tibor qaratgan [Sho'abdurahmanov, 1980: 201]. Rus tilshunoslari ichida N. A. Baskakov turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy grammatikasida o'simlik nomlarini alohida guruh sifatida ko'rib chiqdi [Баскаков, 1969: 167].

O'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlarining qiyosiy tahlili quyidagi asosiy guruhlarni aniqlash imkonini berdi: to'liq fonetik-semantik mos keluvchi nomlar, qisman fonetik farqli nomlar va semantik jihatdan farqlangan nomlar. Birinchi guruhga to'liq yoki deyarli to'liq mos keluvchi o'simlik nomlari kiradi. Masalan, o'zbek tilidagi "atirgul" va turk tilidagi "gül" atamalarini taqqoslaganda, o'zbek tilida "gul" so'zi umumiy ma'noda ishlatiladi va turkcha "çiçek" so'ziga to'g'ri keladi, biroq "gül" turkcha ham o'simlik ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilidagi "olma" va turkcha "elma" so'zlari bir xil ildizdan kelib chiqqan va faqat vokalizmida farq qiladi. Bu umumturkiy *alma so'zining turkiy tillarda saqlanib qolganligidan dalolat beradi [Севортян, 1974: 156]. Shuningdek, o'zbek tilidagi "bog'" va turkcha "bağ" so'zlari ham bir xil ildizga ega bo'lib, semantik jihatdan to'liq mos keladi. Ikkinchi guruhda fonetik jihatdan qisman farqlanuvchi nomlar joylashgan. O'zbek tilidagi "terak" va turkcha "kavak" so'zlari teraksimonlar oilasiga mansub daraxtni bildiradi, biroq bu ikki atama turli ildizlardan kelib chiqqan. O'zbek tilidagi "terak" turkiy *tırak shaklidan kelib chiqqan bo'lsa, turkcha "kavak" boshqa ildizga ega [Korkmaz, 2007: 178].

O'zbek tilidagi "uzum" va turkcha "üzüm" so'zlari bir xil ildizdan kelib chiqqan bo'lib, faqat vokalizmida biroz farqlanadi. Bu turkiy tillardagi labial uyushim qonuniyatlarining natijasi hisoblanadi. O'zbek tilidagi "anor" va turkcha "nar" so'zlari fors tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, o'zbek tilida to'liq shakl saqlanib qolgan, turk tilida esa so'z boshi tovushi tushib qolgan [Nurmonov, 2012: 134]. Uchinchi guruhda semantik siljishlar yuz bergan nomlar mavjud. O'zbek tilidagi "archa" va turkcha "ardıç" so'zlari bir xil o'simlik turini bildiradi va umumturkiy ildizga ega. O'zbek tilidagi "yong'oq" va turkcha "ceviz" so'zlari har xil ildizlarga ega bo'lib, "yong'oq" turkiy so'z, "ceviz" esa forscha "gawz" so'zidan o'zlashtirilgan [Begmatov, 1985: 189]. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlarining taxminan 60 foizi umumturkiy leksik qatlamga mansub. Qolgan 40 foiz o'zlashtirilgan so'zlar bo'lib, ular asosan forscha, arabcha va boshqa tillardan kirib kelgan. Fonetik jihatdan, o'zbek tilida tovush tushishi hodisasi kamroq uchraydi, turk tilida esa so'z boshidagi tovushlar tushishi keng tarqalgan. Semantik jihatdan, bir xil ildizga ega so'zlar ko'pincha bir xil ma'noni saqlaydi, biroq ba'zi hollarda semantik siljishlar kuzatiladi. Morfologik jihatdan, ikkala tilda ham o'simlik nomlari asosan oddiy yoki yasama so'zlar hisoblanadi.

O'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlarining qiyosiy tahlili quyidagi asosiy guruhlarni aniqlash imkonini berdi: to'liq fonetik-semantik mos keluvchi nomlar, qisman fonetik farqli nomlar va semantik jihatdan farqlangan nomlar. Birinchi guruhga to'liq yoki deyarli to'liq mos keluvchi o'simlik nomlari kiradi. Masalan, o'zbek tilidagi "atirgul" va turk tilidagi "gül" atamalarini taqqoslaganda, o'zbek tilida "gul" so'zi umumiy ma'noda ishlatiladi va turkcha "çiçek" so'ziga to'g'ri keladi, biroq "gül" turkcha ham o'simlik ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilidagi

"olma" va turkcha "elma" soʻzlari bir xil ildizdan kelib chiqqan va faqat vokalizmida farq qiladi. Bu umumturkiy *alma soʻzining turkiy tillarda saqlanib qolganligidan dalolat beradi [Севортян, 1974: 156]. Shuningdek, oʻzbek tilidagi "bogʻ" va turkcha "bağ" soʻzlari ham bir xil ildizga ega boʻlib, semantik jihatdan toʻliq mos keladi. Ikkinchi guruhda fonetik jihatdan qisman farqlanuvchi nomlar joylashgan. Oʻzbek tilidagi "terak" va turkcha "kavak" soʻzlari teraksimonlar oilasiga mansub daraxtni bildiradi, biroq bu ikki atama turli ildizlardan kelib chiqqan. Oʻzbek tilidagi "terak" turkiy *tırak shaklidan kelib chiqqan boʻlsa, turkcha "kavak" boshqa ildizga ega [Korkmaz, 2007: 178]. Oʻzbek tilidagi "uzum" va turkcha "üzüm" soʻzlari bir xil ildizdan kelib chiqqan boʻlib, faqat vokalizmida biroz farqlanadi. Bu turkiy tillardagi labial uyushim qonuniyatlarining natijasi hisoblanadi. Oʻzbek tilidagi "anor" va turkcha "nar" soʻzlari fors tilidan oʻzlashtirilgan boʻlib, oʻzbek tilida toʻliq shakl saqlanib qolgan, turk tilida esa soʻz boshi tovushi tushib qolgan [Nurmonov, 2012: 134]. Uchinchi guruhda semantik siljishlar yuz bergan nomlar mavjud. Oʻzbek tilidagi "archa" va turkcha "ardıç" soʻzlari bir xil oʻsimlik turini bildiradi va umumturkiy ildizga ega. Oʻzbek tilidagi "yongʻoq" va turkcha "ceviz" soʻzlari har xil ildizlarga ega boʻlib, "yongʻoq" turkiy soʻz, "ceviz" esa forsha "gawz" soʻzidan oʻzlashtirilgan [Begmatov, 1985: 189].

Daraxt nomlari guruhida oʻzbek va turk tillari orasidagi leksik parallellar ayniqsa qiziqarli natijalarni beradi. Oʻzbek tilidagi "qayin" va turkcha "kayın" soʻzlari bir xil daraxt turini bildiradi va umumturkiy *qayın shaklidan kelib chiqqan. Bu soʻzning turkiy tillarda keng tarqalganligi uning qadimiy turkiy leksik qatlamga mansubligini tasdiqlaydi. Oʻzbek tilidagi "qaragʻay" va turkcha "çam" soʻzlari qaragʻay daraxtini bildirsa-da, turli ildizlarga ega. "Qaragʻay" soʻzi "qora" va "agʻay" komponentlaridan tashkil topgan murakkab soʻz boʻlib, "agʻay" qadimgi turkiy oʻsimlik nomidir [Shoʻabdurahmanov, 1980: 245]. Turk tilidagi "çam" esa boshqa etimologiyaga ega boʻlib, ehtimol onomatopoeitik kelib chiqishga ega. Oʻzbek tilidagi "tol" va turkcha "söğüt" soʻzlari ham turli ildizlardan kelib chiqqan boʻlsa-da, bir xil botanik ob'ektni bildiradi. "Tol" soʻzi turkiy tillarda keng tarqalgan boʻlib, boshqa turkiy tillarda ham saqlanib qolgan, "söğüt" esa turk tiliga xos leksik birlik hisoblanadi [Баскаков, 1969: 201]. Mevali daraxtlar nomlarida ham muhim qiyosiy materiallar mavjud. Oʻzbek tilidagi "oʻrik" va turkcha "kayısı" soʻzlari oʻrik daraxtini bildiradi, biroq har xil ildizlarga ega. "Oʻrik" turkiy soʻz boʻlib, monsumoq maʼnosini anglatuvchi ildizdan kelib chiqqan deb taxmin qilinadi, "kayısı" esa turk tiliga xos shakl boʻlib, uning etimologiyasi hali aniq emas [Korkmaz, 2007: 198].

Don va donli ekinlar nomlarida oʻzbek va turk tillari orasida ham umumiylik, ham farqlar kuzatiladi. Oʻzbek tilidagi "bugʻdoy" va turkcha "buğday" soʻzlari toʻliq mos keladi va umumturkiy *budgay shaklidan kelib chiqqan. Bu soʻzning turkiy tillarda keng tarqalganligi uning qadimiy dehqonchilik madaniyati davridagina paydo boʻlganligini koʻrsatadi [Севортян, 1974: 267]. Oʻzbek tilidagi "arpa" va turkcha "arpa" soʻzlari ham toʻliq mos keladi va umumturkiy leksik fondga mansub. Bu soʻz barcha turkiy tillarda deyarli bir xil shaklda saqlanib

qolgan, bu esa uning qadimiyligidan dalolat beradi. O'zbek tilidagi "sholi" va turkcha "pirinç" so'zlari turli ildizlarga ega. "Sholi" fors tilidan o'zlashtirilgan, "pirinç" esa turk tiliga forscha "birinj" so'zidan kirgan bo'lib, fonetik o'zgarishlarga uchraganlar [Nurmonov, 2012: 178]. Sabzavot nomlari guruhida ham qiziqarli qiyosiy material mavjud. O'zbek tilidagi "piyoz" va turkcha "soğan" so'zlari turli ildizlarga ega bo'lsa-da, bir xil sabzavotni bildiradi. "Piyoz" fors tilidan o'zlashtirilgan, "soğan" esa qadimiy turkiy so'z hisoblanadi va boshqa turkiy tillarda ham uchraydi [Begmatov, 1985: 213]. O'zbek tilidagi "sabzi" va turkcha "havuç" so'zlari ham turli kelib chiqishga ega. "Sabzi" forscha so'z bo'lib, o'zbek tiliga qadimdan kirib kelgan, "havuç" esa turk tiliga xos leksik birlik hisoblanadi.

Yovvoyi o'simliklar va o'tlar nomlarida ham qiyosiy jihatdan muhim materiallar topiladi. O'zbek tilidagi "qamish" va turkcha "kamış" so'zlari to'liq mos keladi va umumturkiy ildizga ega. Bu so'z barcha turkiy tillarda saqlanib qolgan va suv havzalari atrofida o'suvchi o'simliklarni bildiradi. O'zbek tilidagi "yovshan" va turkcha "yavşan" so'zlari ham bir xil ildizdan kelib chiqqan va faqat vokalizmida ozgina farqlanadi. Bu so'zning turkiy tillarda keng tarqalganligi uning qadimiy turkiy madaniyatda muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi, chunki yovshan davolash maqsadlarida ishlatilgan [Sho'abdurahmanov, 1980: 289]. O'zbek tilidagi "o't" va turkcha "ot" so'zlari ham to'liq mos keladi va umumturkiy leksik qatlamga mansub. Bu so'z eng oddiy va keng tarqalgan so'zlardan biri bo'lib, barcha turkiy tillarda saqlanib qolgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlarining taxminan 60 foizi umumturkiy leksik qatlamga mansub. Qolgan 40 foiz o'zlashtirilgan so'zlar bo'lib, ular asosan forscha, arabcha va boshqa tillardan kirib kelgan. Fonetik jihatdan, o'zbek tilida tovush tushishi hodisasi kamroq uchraydi, turk tilida esa so'z boshidagi tovushlar tushishi keng tarqalgan. Bu ayniqsa fors va arab tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Semantik jihatdan, bir xil ildizga ega so'zlar ko'pincha bir xil ma'noni saqlaydi, biroq ba'zi hollarda semantik siljishlar kuzatiladi. Morfologik jihatdan, ikkala tilda ham o'simlik nomlari asosan oddiy yoki yasama so'zlar hisoblanadi. Yasama so'zlar qatorida "qarag'ay", "atirgul" kabi so'zlar alohida e'tiborga sazovordir, chunki ular turkiy tillarning so'z yasash qonuniyatlarini aks ettiradi [Баккаров, 1969: 234].

O'zbek va turk tillaridagi bir xil etimologiyaga ega o'simlik nomlarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, ikkala til orasida chuqur genetik aloqa mavjud bo'lib, o'simlik nomlari tizimida bu aloqa yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijasida aniqlangan umumturkiy ildizga ega o'simlik nomlari turkiy tillar oilasining yaxlitligini tasdiqlaydi. Fonetik jihatdan, o'zbek tili turkiy tillarning qadimiy shakllarini yaxshiroq saqlab qolgan, turk tilida esa fonetik reduksiya jarayonlari kuchli rivojlangan. Semantik jihatdan, asosiy botanik terminlar ikkala tilda ham barqaror ma'noga ega, biroq ba'zi hollarda ma'no siljishlari yoki torayishi kuzatiladi. O'zlashtirish jarayonlari ikkala tilda ham faol bo'lgan, lekin o'zlashtirish manbalari va darajasi farq qiladi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, uning natijalari turkiy tillarni o'qitish, leksikografiya, tarjima

amaliyoti va qiyosiy tilshunoslik sohasida qo‘llanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar uchun o‘zbek va turk tillaridagi hayvonot nomlari, joy nomlari va boshqa leksik-semantik guruhlarining qiyosiy tahlili istiqboldir. Shuningdek, boshqa turkiy tillar bilan kengaytirilgan qiyosiy tadqiqotlar turkiy tillar oilasining leksik tizimini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begmatov, E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlami. Toshkent: Fan.1985
2. Johanson, L. Discoveries on the Turkic linguistic map. Stockholm: Swedish Research Institute.2001
3. Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.2007
4. Nurmonov, A. Turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi. Toshkent: Akademnashr.2012
5. Sinor, D. Essays in comparative Altaic linguistics. Bloomington: Indiana University Press.1990
6. Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.2011
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.2006
8. Sho‘abdurahmanov, Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent: O‘qituvchi.1980
9. Баскаков, Н. А. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Высшая школа.1969
10. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука.1974

MUQADDAS QADAMJO NOMLARI – ONOMASTIKA SOHASINING O‘RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/QQQF7700

Maqsudova Feruza Jo‘ravoy qizi

Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

[*feruzaxonmaqsudova72@gmail.com*](mailto:feruzaxonmaqsudova72@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada muqaddas qadamjolar – agionimlar nomlari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbekistonda mavjud bo‘lgan muqaddas qadamjolar, xususan, diniy jihatdan ahamiyatga molik bo‘lgan joy nomlarining mavzuiy guruhlarga bo‘linishi, ularning onomasti ko‘lamdagi ahamiyati, o‘rganilishi haqidagi fikrlar bayon etiladi. Shuningdek, muqaddas qadamjo nomlarining ijtimoiy ahamiyati, ya’ni insonlar hayotidagi o‘rni va roli haqidagi masalalar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Muqaddas qadamjo, ziyoratgoh, toponimika, diniy -madaniy meros, o‘zbek tilshunosligi, onomastika, agionim

Annotation. This article analyzes the names of sacred places - agionyms from a linguistic point of view. The ideas on the division of the names of sacred places, in particular, religiously significant places in Uzbekistan into thematic groups, their significance in the onomastic scope, and their study are presented. Also, the issues of the social significance of the names of sacred places, that is, their place and role in people's lives are covered.

Keywords: Sacred place, place of pilgrimage, toponymy, religious and cultural heritage, Uzbek linguistics, onomastics, agionym

Til inson hayotining eng muhim aloqa vositasidir. Har bir xalq o‘z tili orqali o‘z tarixini, madaniyatini, dunyoqarashini ifodalaydi. Tilda shunday sohalar borki, ular xalqning ma’naviy merosi, tarixiy xotirasi va qadriyatlarini aks ettiradi. Shulardan biri — onomastika fanidir. Dunyo tilshunosligida tildagi onomastik birliklar masalasiga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Shu kunga qadar turli tillardagi onomastik birliklarning leksik-semantik, struktur- funksional, derivatsion xususiyatlari, tasnifi masalasi bo‘yicha qator ishlar amalga oshirildi. O‘tgan asrning oxirlariga kelib til tadqiqiga yondashuvlar o‘zgardi, tilshunoslikka antroposentrizm g‘oyalarining kirib kelishi natijasida tilning barcha sath birliklari qatorida onomastik birliklarni ham inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganish amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, onomastik birliklarda aks etgan olamning lisoniy manzarasiga tavsif berishda insonning bu birliklar ifoda etgan “predmet”larni qanday idrok etishi, onomastik nom hosil qilishida lingvistik me’yorlar qatorida olam haqidagi bilim va tasavvurlariga suyanishi, jamiyatda shakllangan milliy qadriyatlar, odob-axloq qoidalariga amal qilishi kabi masalalar bugungi globallashuv jarayonida dunyo xalqlari o‘rtasida o‘zaro ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy, madaniy aloqalar jadal rivojlanayotgan bir sharoitda amaliy

ahamiyatga ega. Onomastik birliklarga antroposentrik yondashuv bu tipdagi birliklarning lingvomadaniy, kognitiv, pragmatik, sotsiolingvistik xususiyatlarini ham ochib berish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Onomastika tildagi nomlarni, ularning kelib chiqishi, ma’nosi va qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganadi. Onomastika (yunoncha “*ónoma*” — nom, ism) tilshunoslikning maxsus tarmog‘i bo‘lib, ism-shariflar, joy nomlari, elat va urug‘ nomlari, hayvon nomlari, tashkilot va asar nomlarini tadqiq etadi. Bu fan nafaqat tilshunoslik uchun, balki tarix, etnografiya, geografiya, adabiyot kabi sohalar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Onomastikaning asosiy tarmoqlari sifatida esa quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

Antroponimika– insonlarga oid nomlarni (ism, familiya, laqab, taxallus) o‘rganadi. Masalan: *Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Mirzo Ulug‘bek*.

Toponimika– joy nomlari (shahar, qishloq, daryo, tog‘, cho‘l) bilan shug‘ullanadi. Masalan: *Samarqand, Farg‘ona, Qizilqum, Chirchiq*.

Etnonimika – elat, qabila, xalq va urug‘ nomlarini o‘rganadi. Masalan: *O‘zbek, qozoq, arab, qarluq, nayman*.

Zoonimika – hayvonlarga berilgan nomlarni tahlil qiladi. Masalan: *Bo‘ri, Oqtoy, Sherdil*.

Kosmonimika – osmon jismlarining nomlarini o‘rganadi. Masalan: *Oy, Quyosh, Mars, Yupiter*.

Ergonimika– muassasa, tashkilot, korxona nomlarini tahlil qiladi. Masalan: *O‘zbekiston havo yo‘llari, Paxtakor, Milliy bank*.

Biblionimika – asarlar, kitoblar, filmlar nomlarini o‘rganadi. Masalan: *“O‘tkan kunlar”, “Boburnoma”, “Farhod va Shirin”*.

Agionimika: muqaddaj joy va shaxs nomlarini o‘rganadi.

“Agionim” atamasi yunoncha “hagios” (muqaddas) va “onyma” (nom) so‘zlaridan olingan bo‘lib, diniy xarakterga ega nomlarni bildiradi. Agionimika esa shu nomlarni — masjid, maqbara, ziyoratgoh, avliyo yoki diniy shaxslar bilan bog‘liq joy nomlarini o‘rganiladigan bo‘lim hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida agionimika sohasida bir qancha olimlar ilmiy izlanishlar olib borganlar. E. Begmatov, A. Madrahimov, N. Mahmudov, D. G‘ulomova kabi olimlar atoqli otlar, joy nomlarining kelib chiqishi va semantik xususiyatlarini o‘rganganlar [Qilichev, 2023: 45].

Agionim – muqaddas deb hisoblanuvchi narsalar, obyektlar, shaxslar atoqli oti [Begmatov, 1990: 87.].

Agionimika quyidagi diniy mazmundagi nomlarni o‘rganadi: — Ziyoratgoh va maqbaralar nomlari (Shohi Zinda, Hazrati Imom majmuasi, Bahouddin Naqshband maqbarasi).— Masjid nomlari (Masjidi Jome‘, Nur masjidi, Rahmat masjidi).— Avliyo va diniy shaxslar bilan bog‘liq joylar (Imom Buxoriy, Piri Siddiq, Amir Hizr Valiy)— Diniy tushunchalar asosidagi joylar (Imon yo‘li, Nur tog‘i)

Agionimlarni tarkibiga va ma’nosiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratishimiz mumkin:

Shaxs nomlari asosidagi ziyoratgohlar: Amir Hizr Valiy Podshohpirim, Burhoniddin Marg‘inoniy yodgorlik majmuasi, Sayyid Abdullohxon, Sayid Abdulaziz al-Bag‘dodiy, Usmon ibn Ahmad, Boyazid Bastomiy, Muhammad Jalil Podshohpirim, Kishnog‘ich ota, Xo‘ja Abu Turob buva, Zulfiqor ota, Qori Soqiy ota, Buzruk ota, Bobo Qambar, Bobo Ahtam, Valixonto‘ra, Sa‘d Vaqqos, Xo‘ja Hasan, Xo‘ja Ahror Valiy, Xo‘ja Ilg‘or va Mulla Ismatulloh qori, Xo‘ja Ro‘shnoiy, Abdulla Ansoriy, Xo‘jai Bob, Xo‘ja Orif, Sulton Mahmud G‘aznaviy, Hazrat Ali, Qilich Burhon, Xo‘ja Muhammad Valiypirim

Islomiy-diniy nomlar asosidagi ziyoratgohlar: Xo‘ja Ma‘oz va Mo‘yi Muborak, Puri Siddiq, Mo‘yi muborak, Mashhadi maydon, Do‘sti Xudo, Sarimsoqxo‘ja – Qutbiniso ona, Hazrat Xizr qadamjolari, Sohibi Hidoya, Chillaxona Qulfi Zanjirkushod, Rovon, Erhubbiy (Yigitpirim), Xizr buva qadamjolari, Qalbi Chin ota. Bu nomlar Qur‘on, hadis, islomiy tarix yoki diniy ramzlarga asosan qo‘yilgan.

Xalqona nomlar. Xalq tomonidan nomlangan, ota, buva, momo, bobo kabi qo‘shimchali nomlar: Oq mozor buva, Oqmozor Eshon buva, Ummat buva, Botirxon eshon, Hob buva, G‘oib Eran buva, G‘oib ota, Allohia‘lam ota, Xalfa buva, Moy qo‘l buva, Ziyrak momo, Langar ota, Mundaliq ota, Qorong‘uliy ota, Akkosh, Maxsim ota, Ko‘kto‘nli ota, Oq ota, Qorayoz bobo kabilar.

E‘tiqod bilan bog‘liq nomlar: Ulug‘ mozor, Bandikushod, Yer masjid, G‘oib Eranazizlar, Sarmozor, Tol mozor. Satkak azizlar, Xuvaydo. Bu joylar nomida ko‘proq e‘tiqod, xalqona qarash yoki umumiy ramziy ma‘nolar mavjud.

Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek agionimlar ko‘pincha “xo‘ja”, “shayx”, “hazrat”, “imom”, “vali”, “avliyo”, “pir” so‘zlari bilan birikib keladi. Bu so‘zlar diniy maqomni bildiradi. Joy turini ifodalovchi “maqbara”, “masjid”, “ziyoratgoh”, “majmua”, “xonaqoh” so‘zlari esa ziyoratgohlarning turini ifodalaydi. Masalan: “Xo‘ja Forso maqbarasi”, “Hazrati Imom majmuasi”.

Agionimlar xalqning diniy e‘tiqodi, qadriyatlari va tarixiy xotirasini aks ettiradi. Har bir agionim o‘zida ma‘naviy mazmunni saqlaydi va xalq e‘tiqodining ifodasidir. Masalan, Shohi Zinda nomi “tirik shoh” ma‘nosini anglatib, Qusam ibn Abbos nomi bilan bog‘lanadi.

Agionimlar xalqning ma‘naviy hayoti, diniy e‘tiqodi va tarixiy xotirasini ifodalovchi nomlardir. Ularni o‘rganish orqali biz xalqning diniy ongini, tarixiy qadriyatlarini, madaniy merosini chuqur anglaymiz. Shuning uchun agionimika nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyatshunoslik va dinshunoslik uchun ham muhimdir. Agionimlarning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan ziyoratgohlarni o‘rganish ham bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi. Biz tadqiqotimiz davomida muqaddas qadamjolar nomlariga e‘tibor qaratdik. Muqaddas qadamjolar xalqning diniy e‘tiqodi, tarixiy xotirasi va ma‘naviy dunyosini aks ettiruvchi muhim maskanlardir. Bu joylar ko‘pincha avliyolar, payg‘ambarlar, shayxlar, imomlar, solih insonlar yoki muqaddas voqealar bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular xalq tomonidan ziyorat qilinadi, qadrlanadi va muqaddas joy sifatida e‘zozlanadi. “Qadamjo” so‘zi tilda “muqaddas inson qadami tekkan joy” degan ma‘noni

bildiradi. Bu joylar ko‘pincha diniy yoki afsonaviy voqealar bilan bog‘liq bo‘lib, xalq orasida muqaddas, shifo manbai, duo qabul bo‘ladigan maskan sifatida qaraladi. Muqaddas qadamjolar diniy, tarixiy va e‘tiqodiy sabablarga ko‘ra vujudga kelgan. Diniy jihatdan, ular avliyolar, shayxlar yoki payg‘ambarlar yashagan, ibodat qilgan yoki dafn etilgan joylar hisoblanadi. Tarixiy jihatdan esa ular muhim voqealar, janglar yoki mo‘jizalar sodir bo‘lgan joylardir. Ko‘plab qadamjolar xalq og‘zaki ijodi va rivoyatlarida o‘z aksini topgan.

Muqaddas qadamjolar xalqning ma‘naviy hayotida muhim o‘rin tutadi. Ular odamlarni birlikka, yaxshilikka, sabr-toqatga, bag‘rikenglikka undaydi. Bu maskanlar e‘tiqod markazlari bo‘lib, odamlar u yerda duo qiladi, sadaqa beradi, ruhiy taskin topadi. Qadamjolar orqali xalq o‘z tarixini, qadriyatlarini va ajdodlar merosini yodda saqlaydi. Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, O‘zbekiston hududida ko‘plab mashhur qadamjolar mavjud. Jumladan Imom al-Buxoriy majmuasi (Samarqand viloyati) — hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy dafn etilgan joy; Bahouddin Naqshband majmuasi (Buxoro viloyati) — Naqshbandiya tariqatining asoschisi maqbarasi; Shohi Zinda majmuasi (Samarqand shahri) — Qusam ibn Abbas nomi bilan bog‘liq ziyoratgoh; Hazrati Imom majmuasi (Toshkent shahri) — qadimiy diniy maskan, Qur‘oni Usmon saqlanayotgan joy; Piri Siddiq g‘ori (Farg‘ona viloyati) — xalq rivoyatlarida noni kelirilgan avliyo bilan bog‘liq; Mo‘yi Muborak majmuasi (Toshkent) — Payg‘ambarimiz (s.a.v.) soch tolasi saqlanayotgan muqaddas joylar shular jumlasidandir.

Muqaddas qadamjolarini o‘rganish bir nechta fanlarning kesishgan nuqtasida amalga oshiriladi. Tilshunoslik (agionimika) ularning nomlarini, tarix fani esa davr va voqealarini o‘rganadi. Etnografiya va dinshunoslik esa xalq e‘tiqodi, urf-odatlarini va marosimlarini tahlil qiladi. Bu fanlar birgalikda muqaddas joylarning ma‘naviy va tarixiy mohiyatini ochib beradi.

Muqaddas qadamjolar — xalq e‘tiqodi, tarixiy xotirasi va madaniy merosining tirik guvohidir. Ular xalqning diniy dunyoqarashi, ruhiy qadriyatlari va ma‘naviy hayotini aks ettiradi. Shuning uchun bu maskanlarni o‘rganish, asrab-avaylash va yosh avlodga tanitish — milliy merosni saqlashning muhim qismidir. Onomastik birliklar — xalq tarixining ko‘zgusi sanaladi. Har bir ism yoki joy nomi o‘zida muayyan davr, madaniyat, urf-odat, e‘tiqod haqida ma‘lumot saqlaydi. Masalan, Shaxs ismlari ham xalq dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, Baxtiyor, Saodat, Umid, Dilshod kabi ismlar ezgu orzu va niyatlarni bildiradi. Shunday ekan onomastika — bu faqat tilshunoslik sohasi emas, balki xalq ma‘naviyatining ko‘zgusi, desak, yanglishmadan bo‘lamiz. Onomastika fanini o‘rganish — bu nomlar orqali xalq tarixini, qadriyatlarini, ma‘naviy dunyosini anglash demakdir. Nomlar tilda shunchaki belgilar emas, balki milliy xotira, tarixiy iz, madaniy meros hisoblanadi. Shuning uchun har bir ism, joy nomi yoki atamani chuqur o‘rganish, ularning ma‘nosini bilish har bir tilshunos, har bir inson uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.B. Qilichev. Onomastika, o‘quv qo‘llanma. – Buxoro: 2023

- 2.E.A.Begmatov. O‘zbek onomastikasi masalalari. – Toshkent: Fan,2013
 - 3.B. Yo‘ldoshev. O‘zbek onomastikasi masalalari. – Samarqand,2011
 - 4.R.Y. Xudoyberganov, N. Uluqov, M.T.Mirakmalov va boshq. O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: donishmadlar ziyosi, 2022.
 5. E.Begmatov. O‘zbek onomastikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1990.
 - 6.A.Madrahimov Toponimika va uning o‘rganilish tarixi. – Toshkent: Universitet, 2005.
 - 7.N.Mahmudov, A.Hojiev. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=aiGGU2YAAAAJ&citation_for_view=aiGGU2YAAAAJ:YsMSGLbcyi4C

**“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI O‘Z QATLAMGA OID
IJTIMOIY MUNOSABAT SEMALI LEKSEMALAR**

**LEXEMES WITH SEMEMS OF SOCIAL RELATIONS IN
"DEVONU LUGOTIT TÜRK" RELATED TO THE PRIMORDIAL LAYER**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/GIVM4508

Azizova Nilufar Rajavaliyevna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

nurrano@outlook.com

Annotatsiya. Maqolada “Devonu lug‘otit turk”ning o‘rganilishi, mazmuni, muhim leksikografik manba ekanligi qayd etilgan. Ijtimoiy munosabat semali turkiy leksemalarning ma’no xususiyatlari tahlil qilingan. Istilohlarning semantik xususiyatlari, yasalishi, yangi leksemalarning denotat tushunchaga aloqador ma’nolarni hosil qilishi misollar orqali ko‘rsatib berilgan. Terminlarning keyingi davrlarda qo‘llanishi, o‘zidan avvalgi va keyingi terminlarga, o‘zlashma birliklarga munosabati yoritilgan. Ijtimoiy munosabat semali leksemalarning qadimgi turkiy til hamda hozirgi o‘zbek tiliga munosabati, qo‘llanish xususiyatlari tahlilga tortilgan. Terminlarning bir necha ma’noda ishlatilishi, istilohlar semantikasining xalq turmush tarzi va madaniyati bilan aloqadorligi ko‘rsatib berilgan. Terminlarning tashqi tuzilishi, fonetik o‘zgarishlar tahlil qilingan. Eski o‘zbek tilining boy ijtimoiy terminologik tizimiga xos xususiyatlar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy munosabat, fonetik o‘zgarishlar, leksema, semantik xususiyatlar, turkiy leksema, arabcha, forsha-tojikcha leksema, terminologik tizim.

Annotation. This article describes the study, content, and significance of the “Devonu lug‘otit turk” dictionary as a lexicographic source. It analyzes the semantic properties of Turkish lexemes with social-relational meaning. Examples illustrate the semantic properties of terms, their formation, and the formation of new lexemes with meanings related to denotative concepts.

The use of terms in later periods, their connections to preceding and subsequent terms, and units of assimilation are examined. The relationship of lexemes with socio-relational meaning to the Old Turkic and modern Uzbek languages and the specifics of their use are analyzed.

The use of terms in multiple meanings is demonstrated, as well as the connection between their semantics and the people's way of life and culture. The external structure of the terms and their phonetic changes are analyzed. The features inherent in the rich social terminology of the ancient Uzbek language are revealed.

Keywords: *social attitude, phonetic changes, lexeme, semantic features, Turkic lexeme, Arabic language, Persian-Tajik lexeme, terminological system.*

Turkologiya doirasidagi tadqiqotlarda “Devonu lug‘otit turk” turkiy xalqlar hayotining barcha jabhalarini qamrab olishi, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, madaniyat, geografiya, iqtisodiyot, diniy tafakkur, ruhiyat masalalari ifodalangani qayd etilgan. Lug‘at boyligining mavzuiy tasniflari keltirilib, ijtimoiy hayotning barcha soahalariga mansub so‘zlarni qamrab olgan ilmiy jihatdan tavsiflangan [Dadaboyev, 2017].

“Devonu lug‘otit turk”ning turk tilshunosligida o‘rganilishi alohida bosqichni tashkil etadi. A.M. Sherbak turkiy tillarga oid zoonimlarni tadqiq qilish davomida hayvon nomlarini qayd etishda va izohlashda “Devon”ga murojaat qildi [Sherbak, 1961:82-172].

“Devonu lug‘otit turk”da ijtimoiy munosabat semasi bir qator leksemalar bilan ifodalangan. Turkiy so‘zlar bilan bir qatorda forscha, arabcha leksemalar ham uchraydi. “Devon”da qo‘llangan turkiy leksemalar keng semantik imkoniyatga egaligi, ijtimoiy sohaga oid turli tushunchalarni qamrab olishi, o‘ziga xos fonetik strukturasi va yasaliş tizimiga egaligi bilan farqlanib turadi. Ushbu maqolada “Devon”da keltirilgan ijtimoiy munosabat semali ayrim leksemalar borasida to‘xtalamiz.

Lug‘atda keltirilgan **tamğa** so‘zi ijtimoiy-siyosiy aloqalarda faol qo‘llangan. Lug‘atda ikki xil ma‘nodagi, ya‘ni omonimik munosabatdagi **tamğa** so‘zlari izohlangan:

tamğa I. Shoh va boshqalarning tamg‘asi, muhri;

tamğa II. Dengiz, ko‘l va vodiylarga quyiladigan suvning bir tarmog‘i. Lug‘atshunoslik ta‘kidicha, daryoda qayiq to‘xtaydigan joy ham **tamg‘a** deyilgan (DLT, I, 400).

Mahmud Koshg‘ariy o‘g‘uz tiliga xos “xon muhri” ma‘nosidagi **tuğrağ** terminini ham keltiradi. Bu istiloh omonim xarakterda bo‘lib shoh tomonidan jang vaqtida askarlarga berilib, jang tugagandan keyin qaytarib olinadigan otga nisbatan ham qo‘llangan (DLT, I, 430).

“Qutadg‘u bilig”da **tamğa** so‘zi bilan bog‘liq **tamğači** termini ham keltirilgan. **Tamğači** alohida saroy lavozimlaridan biri bo‘lib, “tamg‘ani qo‘riqlovchi shaxs” ma‘nosini anglatgan: *köni bolsa qılqı bolur tamğači* (DTS, 530). Eski o‘zbek adabiy tilida bu istiloh o‘rnini *muhrdor* o‘zlashmasi egallagan [Dadabayev, 1991:48]. **Tamğa** nafaqat davlat belgisi, balki ijtimoiy turmush tarzi bilan bog‘liq muhim belgi sifatida ham ahamiyatga ega bo‘lgan. Chorvachilik bilan shug‘ullangan turkiy xalq vakillari hayvonlarni maxsus tamg‘alar (uy-ro‘zg‘or buyumlari, hayvonlar) shakli bilan muhrlashgan.[Xolmuradova, 2019:67]. “Qadimgi uyg‘ur yodgorliklarida **tamğa** so‘zi “belgi” ma‘nosida ham uchraydi [DTS, 568]. Alisher Navoiy asarlarida bu leksema “belgi, alomat, muhr” ma‘nosi bilan birgalikda “jarohat” ma‘nosini ham anglatgan:

Kimki ra ‘náliq bilä áşiq bolub istär visál,

Tartıñız atqa xat işq ahliniñ tamğasidin [ANATIL, III,177].

Tamğa so‘zi aslida qadimgi turkiy tildagi “bog‘lamoq”, “yopishtirmoq” ma’nosidagi *taq-* fe’liga –*ma* qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan. Keyinchalik m undoshi ta’siri bilan *q* undoshi *ğ* undoshiga almashgan, so‘ngra *ğ*, *m* undoshlari o‘rin almashgan [ESTYa, III, 144].

Bir kishiga yozilgan maxsus dasturxon *tamğaliq* istilohi bilan ifodalangan. Asli *tamğaliğ* so‘zi “muhrlı” degan ma’noni anglatadi. Odatda podsho o‘ziga xos dasturxon va ko‘zachani muhrlab qo‘yadi, unda bir kishiga loyiq sharob va ovqat bo‘ladi. So‘ngra har bir kichik ko‘zacha va dasturxon shunday ataladigan bo‘ldi. Buning ma’nosi podshodan boshqa odam undan ovqat yemasligi uchun tamg‘a urilgan dasturxon demakdir [DLT, I, 429].

“Shoh askarlariga tayinlangan yashirin belgi, parol” ma’nosida *im* so‘zi keltiriladi; bu belgi qush yoki qurol nomi yoki biror so‘zdan iborat bo‘lishi mumkin; askarlar uchrashganida o‘sha parolni aytib o‘zlarini tanitadilar; *im* so‘zi bo‘yicha asarda quyidagi maqol kelgan: *İm bilsä er ölmäs* (Kishi yashirin belgini bilsa, nohaq o‘lmaydi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llaniladigan *imlamoq*, *imo qilmoq* kabi so‘zlarning ildizi shu istilohga borib taqaladi. [DLT, I, 74].

Asarda “xon yoki shohning mukofoti” ma’nosida *acığ* leksemasi keltiriladi: *Xan menä acığ berdi* – xon menga mukofot berdi. [DLT, I, 94]. “Qutadg‘u bilig”da bu so‘zning uchta ma’nosi keltiriladi: 1) achchiq, nordon, sho‘r, og‘ir, qiyin, mashaqqatli; 2) alamli, qo‘pol, dag‘al; 3) mukofot, sovg‘a, in’om, hadya: *Ağirlıq acığ artğa mentin sängä* – Hurmat va ehtiromim mendan senga sovg‘a [QBH 35₃].

Bir daraja quyi mansab nomi *ögä* deb ataladi. Aslida, tajribali, aqlli, ko‘p yashagan odamga nisbatan *ögä* leksemasi qo‘llaniladi. Bu leksemaning asosi *ög* “aql, zakovat” so‘ziga bog‘liq. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, bu mansabning kelib chiqishi tarixi shundayki, Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo‘lladi. Vazir shohga aytdi: “Siz butunlay yoshlarni chaqirdingiz, aslida katta yoshli, urush ishlarida tajribasi bor odamlarni yuborish kerak edi, deganda *ükä* so‘zini tajribali, katta yoshli ma’nosida qo‘lladi. Shunda shoh “to‘g‘ri” deydi va katta yoshli kishilarni yo‘llaydi. [DLT, I, 117].

Shohlar uchun maxsus qo‘llanuvchi ulkan kosa shaklidagi xontaxtaga *išküm* deyilgan. Uning oyoqlari bo‘lmaydi va faqat hukmdorning ziyofati uchun qo‘llangan. Hozir o‘zbek shevalarida qo‘llaniladigan *ishkom* so‘zining ildizi ham shu so‘zga borib taqaladi [DLT, I, 132]. Toklarni ko‘tarib qo‘yish, tarash, yoyish uchun poya va bag‘azlardan baland qilib qurilgan yoysimon so‘ri; *vayish* [O‘TIL, II, 256].

Sulton tomonidan o‘ziga yuborilgan elchining qaytib ketishga berilgan ijozat qog‘ozi *buşuğ* deyilgan. Bu so‘z elchilarga berilgan tuhfga nisbatan ham qo‘llangan [DLT, I, 353]. Shuningdek, *buşuğ* so‘zi bir qarindosh o‘z qarindoshi huzuriga uzoqdan kelib, qaytish vaqtida qarindosh, yaqinlarni chaqirib, berilgan tortiqlarga nisbatan ham qo‘llangan. Ularga tayyorlangan ovqatga ham *buşuğ aşı* deyiladi. Bu “ruxsat oshi” deganidir [DLT, I, 353]. Bu o‘rindagi ma’no ko‘chishini “sufra” so‘zining qo‘llanishiga qiyoslash mumkin. *Sufraning* asl ma’nosi musofir

uchun qilinadigan taom bo‘lsa, keyinchalik u taom yoziladigan teridan qilingan dasturxonga nisbatan qo‘llanilgan.

Uyg‘ur xonining muhri bosilib, savdo-sotiqda pul o‘rnida foydalaniladigan bo‘yi to‘rt gaz va eni bir qarich bo‘lgan bo‘z bo‘lagi **qamdu** deb atalgan. Agar mato eskirib, xonning muhriga zarar yetsa yoki xiralashsa, yetti yildan so‘ng yuvilib, yangi muhr bosilgan [DLT, I, 395]. Muhr bosish uchun foydalaniladigan mum *law* deb atalgan [DLT, III, 169]. Hozirgi kunda ingliz tilida faol qo‘llaniladigan *law* “qonun” so‘zining ham shu leksemaga aloqasi bo‘lishi mumkin.

“Ikki va undan ortiq kishi orasida elchilik munosabati” sememasi *yumuš* leksemasi yordamida anglashilgan. Bu leksema **-čī** affiksini qo‘shib, “hukmdor” ma’nosidagi **yumušči** istilohi yasalgan. Shu o‘rinda lug‘atnavis “shoh”, “hukmdor” ma’nosidagi arabcha *malik* istilohini turkiy urug‘lar bilmasligini alohida ta’kidlagan [DLT, III, 19]. Ijtimoiy qurilish bilan aloqador leksik birliklar mikromaydonida elchilikka oid istilohlar ham faol qo‘llangan.

“Devon”da *bitik* terminining uch ma’nosi qayd qilingan: 1. Kitob. 2. Yozuv (xat): “*aniñ bitigi belgūlūk ~ uning yozuvi ma’lum, belgilik*”; 3. Tumor (o‘g‘uzcha): “*ol bitik juldī ~ u kitobni ko‘chirib yozdi*”; “*ol bitik juzadī — u xatni o‘chirmoq istadi*”; «*ol bitik tamğaladī — u xatga, kitobga xon tamg‘asini urdi*”; “*Men añar bitik jutturdum — men unga xatni o‘chirtirdim*”. O‘rta asrlarda *tumor* termini “buklab o‘ralgan noma; o‘rama qog‘oz; xat; yirik yozilgan har qanday yozuv; duo yozilgan qog‘oz” ma’nolarni ifodalab kelgan.

“Devon”da *bit*= fe’lidan yasalgan yana boshqa leksemalar ham keltirilgan: «*bitigū — “turklar va boshqalarning siyohdoni*”; *bitiklik er — yozuv egasi (yozuvni biladigan kishi) ma’nosida*”; «*bitiklik neñ — bitishga mo‘ljallangan, ustiga yoziladigan narsa*”; *bitik bitigūči — xat bituvchi*. O‘g‘uz va qipchoqlarda bu shakl *bitigchi* shaklida qo‘llanadi”.

“Devon”da turkiy leksemalarning keng ma’no imkoniyatiga ega ekanligi ko‘zga tashlanadi. Rang-tus bildiruvchi *qora* so‘zining shaxsning ijtimoiy mavqeyini bildirgani qayd etilgan: Xoqoniya shohlari قرا “qara” deb atalgani qayd etilgan: *Boğra qara xaqan* kabi. Qoraxoniylarda *qora rang* buyuklik va kuch-qudrat ramzi bo‘lgan. Qullar *qara bash* deb yuritilgan. Bu so‘z o‘rxun-enasoy bitiktoshlarida ham uchraydi.

Hozirgi o‘zbek shevalarida faol qo‘llaniladigan **qonuq** so‘zining asarda ham tub ma’nosida, ham ko‘chma ma’nolarni ifodalashi aytilgan. Bu so‘zning yuzaga kelishi “qo‘nmoq, qo‘noq bo‘lmoq” ma’nosidagi fe’lga borib taqaladi. Birlamchi ma’noda *qonuq* “mehmon”ni bildirsa, ko‘chma ma’noda “insonning ruhi”ni anglatadi. Ko‘chma ma’noning yuzaga kelishida leksemaning birlamchi “mehmon” semasi asos vazifasini o‘tagan. “Insonning ruhi” ma’nosi asarda *qonuqi* birikmasi orqali ifodalangan. Bu o‘rinda **öz** so‘zi “tana”, **qonuq** leksemasi “mehmon ma’nosini bildirib, inson ruhiga nisbatan “vujud mehmoni”ni anglatgan.

*Bardī közü m yaruqī,
Aldī özü m qonuqī,
Qanda erinč qanīqī,*

Emdi użin użğurur.

“Ko‘zimning nuri ketdi, mening ruhimni ham olib ketdi. U hozir qaerda ekan? Endi meni uyqudan uyg‘otadi. [Ko‘z qorachig‘im (sevikligim) ketdi. U ketishi bilan mening ruhimni ham o‘zi bilan o‘zi bilan birga olib ketdi. Endi u qaerda ekan? Uning yo‘qligi meni uyqudan uyg‘otadi, uyquga yo‘l bermaydi]. [DLT, I, 81]. **Qon**= “tushmoq, o‘rnashmoq, to‘xtamoq” leksemasidan –(uq) affiksi ishtirokida yasalgan. **Qonuq** qadimgi “Kalyanamqara va Papamqara” manbasida ham “meros” ma’nosida qo‘llanilgan [DLT,I,466]. “Qutadg‘u bilig”da ham bu leksema “mehmon” ma’nosini anglatgan: *Nelük arsiqar sen aja öldäci özüñ iki künlük qonuq boldacı* – Nimaga mag‘rurlanasan, ey o‘luvchi, o‘zing ikki kunlik mehmon bo‘luvchi(san) (QBN, 3482).

Qonuqluq “ma’lum bir sathdan joy olish” ma’nosini bildiradi. U *qon*-fe’lidan -(u)q qo‘shimchasi bilan yasalgan [O‘TEL, I, 586] otga -luq affiksini qo‘shib hosil qilingan. Eski turkiy tilning ilk yodnomalarida “mehmondorchilik, ziyofat”, “mehmon uchun joy, xona” ma’nolarida qo‘llangan: *Telim türlüğ ol bu qonuqluq aşı* – mehmondorchilik uchun xilma-xil yeguliklar [DTS,456]. XII – XIV asr uyg‘ur huquqiy hujjatlarida so‘zning “boshpana, panoh” semasi yuzaga chiqadi: *Erinçlig qutadmiş qonuqluqta qonar* – baxtsizlarga baxt-saodat keltiradigan boshpanada yashaydi [DTS,456]. “Qisasi Rabg‘uziy”da leksemaning faqatgina “mehmondorchilik” ma’nosi aks etgan: *Mavlā taālā vahiy qildi: qamuğ uçqan yügürgänlärğä fulan kün Sulaymān qonuqluqınğa hāzir boluñ* (138v2). Shu tariqa, XIV asrga kelib, ushbu istilohning dastlabki “mehmondorchilik, ziyofat” ma’nosi qo‘llanishda davom etgan. Ko‘chma ma’nosi esa iste’moldan chiqib ketgan. Shuningdek, qissada *mehmāndārliq* so‘zi ham zikr etilgan ma’noda ishlatilgan: *Ātika bu sözni Abu Tālibğä aydi: mehmāndārliq qilip uluğlarni yığdı* (191v20). [Abdushukurov, 2017;135].

“Devonu lug‘otit turk”dagi turkiy istilohlar umumiste’mol so‘zlarining terminga xoslanishi, ma’nolari, tushunchani aks ettirish darajasi haqida ma’lumot berishga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi ijtimoiy leksikaning tarixiy taraqqiyoti, ma’no xususiyatlari, o‘zlashgan qatlam leksik birliklariga munosabati haqida muhim faktlarni taqdim etishi bilan e’tiborga molikdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. Филол. фан. д.-ри дисс. – Тошкент, 2017.
2. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.– Тошкент: Ёзувчи, 1991.
3. Дадабоев Х. “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари. –Тошкент, 2017. –132 б.
4. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. В кн.: Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Наука, 1961. –С.82-172.

5. Холмурадова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филология фанлари бўйича Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2019.

Shartli qisqartmalar:

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I–IV жилд. –Тошкент, 1983–1985. III–624 б.

DLT – Девону луғотит турк. I– III.-Тошкент, 1960–1963. I–500 б.; II–428 б.; III– 463 б.

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.,1969.

ESTYa – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1974–1989.

O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. 672 б.

O‘TEL – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Тошкент, 2000. – 600 б.

**ARBA'IN SHE'RLARDA “HAYIT” SO‘ZINING LINGVOPOETIK
TIMSOLLARI**
**LINGUOPOETIC SYMBOLS OF THE WORD “HAYIT” IN ARBA'IN
POEMS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/QCYV9247

O‘tkirbek Muhammad Sobir o‘g‘li
Andijon davlat pedagogika instituti
Mustaqil tadqiqotchi
otkirbekmadumarov522@gmail.ru

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Oripov, Mansur Jumayev va A‘zam O‘ktam she‘rlari asosida Hayit bayramining poetik talqinlari tahlil etiladi. Har bir shoir ijodida Hayit obrazining turlicha qiyofalari – iymon va adovatsizlik ramzi (A.Oripov), ilm-ma‘rifat tantanasi (M.Jumayev), ibodat va ruhiy poklanish timsoli (A.O‘ktam) yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Hayit, bayram obrazi, iymon, ma‘rifat, ibodat, poetik talqin, zamonaviy o‘zbek she‘riyati.

Annotation: The article analyzes the poetic interpretations of the holiday of Hayit (Eid) in the poems of Abdulla Oripov, Mansur Jumayev, and Azam Uktam. In each poet’s work, Hayit is depicted in different forms: as a symbol of faith and freedom from enmity (A.Oripov), as the triumph of knowledge and enlightenment (M.Jumayev), and as a reflection of worship and spiritual purification (A.Uktam).

Keywords: Hayit, holiday image, faith, enlightenment, worship, poetic interpretation, modern Uzbek poetry.

Abdulla Oripov ijodida milliy qadriyatlar, diniy-ma‘naviy an‘analar va umuminsoniy g‘oyalar uyg‘un tarzda ifodalangan. Shoirning Hayit bayramiga bag‘ishlangan manzum arba‘ini ana shunday asarlar sirasiga kiradi. Unda hayit kunining ulug‘ligi, tinchlik va osoyishtalikni ta‘minlashdagi o‘rni, iymon va birodarlik tuyg‘ularini mustahkamlashdagi ahamiyati yuksak badiiy mahorat bilan tarannum etilgan.

Hayit kunlarida janglar ham to‘xtab,

Qilichlar qiniga qaytib kirguvsi.

Mo‘minlar egizak jonlarga o‘xshab,

O‘zgaga boqqan choq o‘zni ko‘rguvsi. [Oripov, 2018: 57]

She‘rning asosiy g‘oyasi — hayit inson qalbida ezgulik, mehr-muhabbat, bag‘rikenglik va birodarlik tuyg‘ularini uyg‘otadigan, adovat va hasadni yo‘qotadigan muborak kun ekanidir. Shoir janglarning to‘xtashi, qilichlarning qinga qaytishi orzusini bildirar ekan, bayramni insoniyat uchun tinchlik ramzi sifatida tasvirlaydi.

Umidvor har kimsa topib kushoyish,

Qorong‘u dillarga yog‘ib turgay nur.

Uyquda farog‘at, yurtida osoyish,
Duolar ijobat, niyatlar manzur.

Poetik jihatdan she‘r to‘rtliklar asosida qurilgan bo‘lib, ichki ritmik uyg‘unlik va qofiya tizimi uning musiqiyligini ta‘minlaydi. “Mo‘minlar egizak jonlarga o‘xshab” misrasida tashbeh qo‘llanib, mo‘minlarning birlik va birodarligi ta‘sirchan tarzda ifodalanadi. “Qorong‘u dillarga yog‘ib turgay nur” satrida esa metafora vositasida qalbdagi qayg‘u zulmat, hayitning ruhiy quvonchi nurga qiyos qilingan. She‘rda antitezalar ham keng qo‘llangan: urush va tinchlik, adovat va iymon, zulmat va nur qarama-qarshiliklari asarning badiiy kuchini oshiradi.

Adovat, hasadni kasb etgan inson,
Mayli shoh yo gado, yo sayid bo‘lsin.
Iloyo, bariga baxsh etsin iymon,
O‘tar har lahzasi bir hayit bo‘lsin.

Asarning diniy-ma‘naviy qatlamida Qur‘oni karim va hadislardagi g‘oyalar bilan uyg‘unlik yaqqol seziladi. Jumladan, Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning “Mo‘minlar bir tananing a‘zolari kabi” mazmunidagi hadisi “Mo‘minlar egizak jonlarga o‘xshab” satri bilan uyg‘unlashadi. Shuningdek, Islomda adovatni tark etishga, tinchlik va bag‘rikenglikka da‘vat qiluvchi da‘vatlar she‘r ruhida aks etadi.

She‘rning ijtimoiy-falsafiy mazmuni ham chuqur: unda hayitning nafaqat diniy, balki jamiyat hayotidagi o‘rni ham yoritilgan. Bayram insonlar o‘rtasidagi adovatni tugatib, iymonni mustahkamlaydigan, tinchlikni qaror toptiradigan ulug‘ kun sifatida talqin etiladi. Shu bois bu she‘r diniy bayramning badiiy talqini bo‘lish bilan birga, xalqaro tinchlik va insoniy qadriyatlarni ham kuylaydi.

Abdulla Oripovning ushbu asari o‘zbek adabiyotida diniy-falsafiy lirikaga xos yuksak namunadir. Unda shoir nafaqat diniy qadriyatlarni ulug‘lagan, balki zamoniylar muammolar — urush va adovatni ham qoralagan. She‘rning badiiy-uslubiy xususiyatlari, diniy-falsafiy qatlamlari hamda umuminsoniy g‘oyalari uni adabiy jarayonda alohida o‘ringa ega bo‘lishini ta‘minlaydi.

Abdulla Oripov hayit timsolida inson qalbini ezgulikka chorlasa, Mansur Jumayev ham ilm va ma‘rifatni haqiqiy bayramga qiyoslab, ma‘naviy hayotning eng yuksak qadriyatlarini kuylaydi.

Bilim boylik bo‘lsa, savol – kalitdir,
Ilm so‘ralgan kun, demak, hayitdir.
Bu suhbat olim-u omi-yu some,
Do‘stni saodatga eltar qayiqdir. [Jumayev]

Arba‘in ixcham bo‘lsa-da, mazmunan teran hamda hikmatli lirikaning yorqin namunasi. Asarda ilm va ma‘rifatning inson hayotidagi o‘rni, savolning ilmga eltuvchi kalit ekani, suhbatning esa insonni saodat sari olib boruvchi vosita sifatidagi ahamiyati ramziy tarzda ifodalangan. Shoir bilimni boylikka, savolni esa uning kalitiga qiyoslab, bilim izlash jarayonini hayit deb talqin qiladi. Bu bilan u ilmning chinakam baxt va bayram manbai ekanini ko‘rsatadi.

Sheʼrning poetik qurilishida ramziy obrazlar muhim oʻrin tutadi: “bilim – boylik”, “savol – kalit”, “suhbat – qayiq” kabi badiiy vositalar orqali ilmning hayotiy ahamiyati kuchli obrazlarda ifodalanadi. Ayniqsa, “doʻstni saodatga eltar qayiq” misrasi suhbatni insonni maʼnaviy manzilga eltuvchi kuch sifatida talqin etadi. Bu oʻrinda tashbeh, metafora va ramziy qiyoslar sheʼrning badiiy-estetik qimmatini oshiradi.

Asarda Qurʼon va hadis mazmunlari bilan uygʻunlik ham koʻzga tashlanadi. Qurʼoni karimda “Biladiganlar ila bilmaydiganlar barobar boʻlurmi?” (Zumar, 9) mazmunidagi oyat [QKOʻTMT,2011:459] va Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning “Ilm talab qilish har bir musulmonga farzdir” degan hadisi sheʼr gʻoyasiga mushtarakdir. Shu jihatdan, sheʼr diniy-maʼnaviy qatlam bilan hamohang boʻlib, ilmning iymon va komillikka eltuvchi yoʻl ekanini koʻrsatadi.

Shoir ilmni moddiy boylikdan ustun qoʻyadi. Chunki moddiy boylik vaqtinchalik boʻlsa, ilm abadiy nurdur. Demak, ilmni soʻrash, savol berish va suhbat orqali bilim olish inson hayotidagi eng ulugʻ qadriyatdir. Shu bois sheʼr nafaqat diniy-maʼnaviy, balki falsafiy-ijtimoiy mazmuni bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mansur Jumayev ilm va suhbatni maʼnaviy hayit darajasiga koʻtarsa, Aʼzam Oʻktam hayit va ramazon timsolida ibodatni bayramdek ulugʻlash gʻoyasini ilgari suradi.

Na boʻlgʻay yashashni sal oson koʻrsang,

Qil sigʻmagan koʻngling shuʼlaga toʻlsin.

Har namoz orasin ramazon bilsang,

Bir kunda besh hayit muborak boʻlsin! [Oʻktam, 2014:151]

“Qutlov” sheʼri qisqa, ammo mazmuni nihoyatda chuqur boʻlgan hikmatli lirika namunasidir. Sheʼr ramazon va hayit timsoli orqali inson hayotini ezgulik, ibodat va iymon bilan bezash gʻoyasini ilgari suradi. Asarda diniy-millat anʼanalari, maʼnaviy hayotning mazmuni va ibodatning qadri ramziy tarzda kuylanadi.

Birinchi misra insonni hayotning jiddiy maʼnosi haqida mushohadaga chorlaydi. Keyingi misrada qalbning boʻshligʻi ilohiy nurlar bilan toʻlishi tilanadi. Bu obraz qalbning poklanishi va maʼnaviy yuksalishini ifodalaydi. Uchinchi misrada “Har namoz orasin ramazon bilsang” iborasi orqali shoir har kuni besh vaqt namozni ramazondek ulugʻlashga undaydi. Yaʼni, ibodatning qadriga yetish va uni butun hayotga yoyish gʻoyasi ilgari suriladi. Bu fikr islomiy aqida bilan uygʻun boʻlib, Qurʼoni karimdagi “Namozni toʻkis ado eting” (Baqara, 43) oyati bilan hamohangdir. Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning “Namoz dinning ustunidir” degan hadisi ham sheʼr ruhiga uygʻun keladi. Sheʼr yakunida “Bir kunda besh hayit muborak boʻlsin!” deya, ramziy xulosa qilinadi. Bu yerda “besh hayit” tasavvuri besh vaqt namozga qiyos qilinib, har bir ibodatni bayram darajasida ulugʻlash fikri ifodalanadi. Demak, shoirning asosiy gʻoyasi — hayotni ibodat bilan ziynatlash, qalbni ilohiy nur bilan toʻldirish va iymonni kundalik hayotning bosh mezoniga aylantirishdir. Asarning poetik qurilishi ixcham va musiqiy boʻlib, unda tashbeh va metaforalardan keng foydalanilgan. “Koʻngilning shulʼaga

to‘lishi” obrazida nur metaforasi, “besh hayit” ramzida esa ibodatning bayramga qiyoslanishi badiiy kuchni oshiradi.

Umumiy tarzda xulosa qilinsa, Abdulla Oripov uchun Hayit – nafaqat muayyan sana yoki diniy marosim, balki adovat va hasaddan tozalangan, imon bilan to‘lgan inson umrining har lahzasi. Unda Hayit – inson islohidan boshlanib, jamiyatga tinchlik va yaxshilik olib keladigan ma’naviy bayramdir.

Mansur Jumayev she’rda Hayitni ma’rifat bilan bog‘laydi: ilm maydonidagi savol-javob, ilm ahli va ommaning muloqoti – haqiqiy bayramdir. Unda ma’rifat nurini topgan har bir kun – Hayitga teng.

A’zam O’ktam esa namoz bilan Hayitni uyg‘unlashtiradi: har namoz orasida Ramazon ruhini his etish, har bir ibodatni Hayit sifatida ko‘rish. Demak, ibodatning o‘zi insoniy ruhga bayram ruhi bag‘ishlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qur’oni Karim va o‘zbek tilidagi ma’nolar tarjimasi / Mutarjim: Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. – T.: “Sharq”, 2011
2. Oripov, Abdulla. Ishq sahrosi. – Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2018.
3. O’ktam A’zam, Sahar vaqti yurak yig‘lar. –Toshkent: Movarounnahr, 2014.
4. https://t.me/Mansur_Jumayev/777
5. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=BIwlCkYAAAAJ&citation_for_view=BIwlCkYAAAAJ:IjCSPb-OG4C

ESKIRGAN SO‘ZLARNING ESKIRMAGAN MA’NOLARI THE NON-OBSOLETE MEANINGS OF OBSOLETE WORDS

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/INSL5759

Siddiqova Naimaxon Abdurasulovna
*Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
mustaqil izlanuvchisi*

Annotatsiya. Maqollar xalqning aql-zakovati, uzoq yillik hayot tajribasi va dunyoqarash tarzini o‘z ichiga olgan boy milliy-ma’naviy meros hisoblanadi. Ularda ko‘pincha muayyan bir millatning his-tuyg‘ulari, hayot haqidagi qarashlari, yosh avlod tarbiyasiga asqatadigan pand-nasihatlar, falsafiy g‘oyalari aks etadi. Lekin vaqt o‘tishi bilan ular tarkibidagi ayrim so‘z va iboralarining ma’nolarida o‘zgarishlar yuz beradi. Ayrim so‘zlar iste’moldan chiqib, o‘rnini boshqa bir leksik birlik egallashi mumkin. Bunday holatlarni tadqiq qilish tilshunoslik nuqtai nazaridan g‘oyatda muhim sanaladi, chunki bu o‘zgarishlar xalq tili va madaniyatning ham o‘zgarish tarzini namoyon qiladi. Maqolada ayni shu masala qalamga olingan.

Kalit so‘zlar: Maqollar, so‘z boyligi, eskirgan so‘z, eskirgan ma’no, lisoniy transformatsiya.

Annotation. Proverbs are a rich national and spiritual heritage that contains the intelligence, long-term life experience and worldview of the people. They often reflect the feelings of a particular nation, its views on life, its advice for the upbringing of the younger generation, and its philosophical ideas. However, over time, the meanings of some words and phrases in them change. Some words may go out of use and be replaced by another lexical unit. The study of such cases is considered extremely important from the point of view of linguistics, because these changes also reflect the way in which the national language and culture change. This issue is addressed in the article.

Keywords: Proverbs, vocabulary, obsolete word, obsolete meaning, linguistic transformation.

Ma’lumki, maqollarda ayrim so‘zlarning iste’moldan chiqib, uning o‘rnini zamonaviy faol leksik birlik egallashi va shu tarzda maqol yo semantik, yoxud struktur jihatdan saqlab qolinishi har qanday tilda kuzatiladi va bu g‘oyat tabiiy jarayon hisoblanadi. Masalan, maqollar tarkibidagi ayrim so‘zlar ma’lum bir davrdagi ijtimoiy holatlar, iqtisodiy va madaniy sharoitlarga asoslangan bo‘lishi mumkin. Hozirgi kunning talablariga mos kelmagan bunday so‘zlar yangilari bilan almashtiriladi. Natijada maqolda ifodalangan ma’no saqlangani holda leksik tarkibi o‘zgargan bo‘ladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, maqollar tarkibidagi ba’zi so‘zlar kundalik hayotda ishlatilmaydi yoki boshqa, zamonaviy so‘zlar bilan almashtirilgan bo‘ladi. Shuning uchun, bunday so‘zlar ba’zi bir ijtimoiy yoki madaniy kontekstlarda eskirgan bo‘lib, ularning ahamiyati sezilarli darajada

kamayadi. Masalan, bir qator mafkuraga asoslangan so‘zlar, ijtimoiy manfaatlar bilan bog‘liq so‘zlar yoki ishlatilgan vaziyatlarga bog‘liq atamalar yangilangan davr voqeligi tufayli tushunilishi qiyin so‘zlar fondiga o‘tadi. Zamon talablariga moslashish maqsadida, eskirgan so‘zlarni qaytadan tahlil qilish va ularga zamonaviy ma’no yuklash muhim jarayon hisoblanadi. Bu, keng ma’noda, har bir jamiyatning madaniyati va tilini saqlab qolishning bir ko‘rinishi hamdir. Chunki zamonga moslashmagan, yangiliklarni singdirmagan, o‘shish-o‘zgarishlar qonuniyatiga ters harakat qilgan tillar iste’moldan chiqib qolishi tabiiydir. Biroq, bunday o‘zgarishlarning o‘z mantig‘i, ma’lum semantik va grammatik qonuniyatlari bo‘lishi lozim. Shundagina o‘zgarishlar o‘zini oqlaydi, tilda o‘sha struktur yoki semantik transformatsiyaga uchragan maqol yashab qolish huquqini qo‘lga kiritgan bo‘ladi. Ma’naviy o‘zgarishlar, shubhasiz, oiladagi va jamiyatdagi munosabatlarga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ayrim so‘zlar har doim oilaviy munosabatlarda, yoki tarbiyaviy faoliyatda ishlatilishi mumkin. Bunga qaramay, bu so‘zlar, ularning ma’nolarini sezib, zamonaviy davrga moslashtirish, undan foydalanish mumkin

Shu o‘rinda maqolning o‘zi nima? Struktur jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari qanday? Semantik ko‘lami qanday belgilanadi kabi savollar borki, ularga javob bermaslik mumkin emas. Maqol ta’rifi ko‘plab manbalarda keltirilgan. Ulardagi mushtarak belgilar sifatida semantik va grammatik jihatdan tugallanganligi, teran mazmunli, ko‘p qatlamli, ko‘chma ma’noli, nutqda qo‘llashga qulay va ixcham bo‘lishi, xalq tomonidan ko‘p ishlatilishi kabilar sanab o‘tiladi. Maqollar xalqning milliy-ma’naviy tabiatini, jamiyat va inson haqidagi qarashlarini, qadriyatlarini, turli fe’l-atvor va harakat-holatlarga munosabatini aks yettiradi. Shuning uchun ham maqollar milliy tafakkurni, til va madaniyat mushtarakligini, tilning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda muhim material sifatida qaraladi. Chunki maqollarda tilning turli davrlardagi o‘zgarishlari, zamonga moslashishi, yangilanishi yoki eskirishi, farqli transformatsiyalarga uchrashi kabilar kuzatiladi. Mutaxassislar ta’kidlaganidek, “Tilshunoslikda maqollarni o‘rganish orqali xalqning dunyoqarashi, madaniyati, til va tafakkurini yanada chuqurroq tushunish imkoniyatiga yega bo‘lamiz. Xalq donoligi majmui bo‘lgan maqollar xalqning borliqqa bo‘lgan munosabatini ifodalashda alohida ahamiyat kasb yetadi. Ular nodir va bebaho boylik sifatida qadimgi rivoyatlar, hikoyatlar, hikmatli so‘zlar kabi asrdan-asrga, ajdoddan avlodga o‘tib kelmoqda. Maqollar xalqning ijtimoiy strukturasini va shaxslararo munosabatlarni aks ettiradi. Tilshunoslar maqollar orqali jamiyatning ijtimoiy me’yorlari, roli va qoidalarini o‘rganadilar.” [Turdialiyeva,2025: 26]

Xalq maqollari ko‘pincha qachon paydo bo‘lgani noma’lum bo‘lib, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan va xalq tilining ajralmas bir qismi sifatida uning nutqini shakllantiradi, bezaydi, ta’sir kuchini oshiradi, hukm chiqarishga ko‘maklashadi va xulosalaydi. Ba’zi maqollar vaqt o‘tishi bilan butunlay eskirib, iste’moldan chiqishi mumkin, ba’zilarida esa sintaktik struktura saqlangani holda, ayrim unsurlari eskiradi. Tilning paremiologik fondidagi boshqa birliklarga qaraganda maqollar qoliplashganligi sababli vaqt suronlariga chidamli bo‘lib, o‘zgarishlarga

kam uchraydi. Maqollarning qo‘llanish doirasi, ifoda ko‘lami keng birliklardir. Yuqorida aytib o‘tilganidek, maqollar muayyan bir xalqning tarixiy tajribasini o‘zida jamlaydi. Ular dunyodagi barcha tillarda mavjud va o‘sha xalqning milliy kimligini belgilaydi. Masalan turk tilidagi maqollarni to‘plab nashr qilgan taniqli olim Aksoy maqolga shunday ta’rif beradi: “bobolarimizning uzoq tajribalarga asoslangan hukmlarini umumiy qoida, dono fikr yoki nasihat sifatida qoliplashtirgan, xalq tomonidan qabul qilingan o‘tkir so‘zlarga *ataso‘zi* (maqol – ta’kid bizniki N.S.) deyiladi” [Aksoy,1984; 7] Shu bois ham odamlarga nasihat berish, ularni ogohlantirish, biron-bir vaziyat yoki hodisa haqida misol keltirish, so‘zlashuvga kuch bag‘ishlash, his-tuyg‘ularni eng qisqa yo‘l bilan ifoda etishda maqollarga murojaat qilinadi. Maqollar his-tuyg‘ularimizni xoh og‘zaki, xoh yozma shaklda eng samarali va ta’sirchan ifoda qilish vositasidir. Maqollar oz so‘z bilan ko‘p narsani aytish imkoniyatini beruvchi noyob til fenomenidir.

O‘zbek xalqining madaniyati, yashash tarzi va dunyoga qarashini ifoda etuvchi maqollarimiz tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik va boshqa fan sohalarida ham muhim birlik sifatida o‘rganib kelinadi. [Mirzayev, 2012; 16] Tilshunoslikda bunday birliklar paremlar tarkibi doirasida o‘rganiladi. “Paremiologik birliklar namunaviy diskurslar hisoblanib, ular ham leksik birliklar singari yaxlit bir shaklga, qayta takrorlanish xususiyatiga ega bo‘lgan, biroq mazkur sifatlardan farq qilgan holda, ular bitta yoki undan ko‘proq, ya’ni maqollar va matallar, hikmatli so‘zlar, latifalar, loflar, yomon ko‘zdan asrovchi duolar, hikoyatlar, ertaklar, miflar kabi fikr-mulohazalardan iborat”. [Barbotko,1999: 90]

Maqollar tarkibidagi eskirgan birliklarni aniqlashda ikki xil holatni e’tiborga oldik.

1. Maqolning o‘zi eskirgan va u tarixiy manbalarda saqlanib keladi. Ulardan til taraqqiyotini ko‘rsatishda illyustrativ material sifatida foydalaniladi.

2. Maqoldagi morfologik va leksik-semantik jihatdan eskirgan unsurlarni aniqlab izohlash. Biz maqolada shu ikkinchi turdagi maqollar haqida so‘z yuritamiz. Maqollardagi arxaik unsurlarni aniqlash tilning zamonaviy holatini va tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkonini beradi. Bunday birliklar badiiy asarlarda ham qo‘llanadi. Badiiy asarlardagi maqollar tarkibida uchraydigan nafaol unsurlar yoki tarixiy birliklarni tahlil qilish orqali ularning asar uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi dalillanadi. Shu sababli, maqolada o‘zbek maqollari tarkibidagi eskirgan unsurlarni aniqlash maqsad qilingan.

Mavzuni yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, statistik, kognitiv tahlil metodlaridan foydalanilgan. Maqolada Shotursun Shomaqsudov va Shuhrat Shorahmedovlar hammuallifligida nashr qilingan “Ma’nolar mahzani” (O‘zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2001) [Shomaqsudov, 2001; 447] kitobiga kirgan maqollar tashkil qiladi. Tarkibida eskirgan so‘z ishtirok etgan maqollar:

Yov ko‘zi o‘qmordek qarar.

Mazkur maqol tarkibidagi “o‘qmor” – o‘q ilon ma’nosini bildiradi. O‘qmor o‘ta tez harakatlanadigan zaharli ilon turini anglatuvchi nafaol so‘z. Ayrim shevalarda uchraydi, adabiy tilda o‘q ilon tarzida qo‘llaniladi. Xalq tilida bu ilon mubolag‘a bilan “temirni ham teshib yuboradi, ammo nonni tesha olmaydi” deya

ishonilgan. Adabiy tilda yov so‘zi *dushman* so‘zigaa nisbatan nafaol hisoblanadi. Yov so‘zi poetik leksikada *dushman* so‘ziga sinonim sifatida ishlatiladi. Bu maqol sezgirlikka, xushyorlikka da’vat qiladi.

Yovni yovutmay, uyasida yanch.

Mazkur maqolda *yovutmay* so‘zi arxaik birlik sanaladi. *Yovutmoq* – *yaqinlashtirmoq* ma’nosini ifodalovchi nafaol birlik bo‘lib, askarlarga jangda dushmani oson yengish usulini o‘rgatish maqsadida qo‘llanilgan. Bu maqol ham vatanparvarlik, qahramonlik, jasurlik, donolik kabi xislatlarni kamol toptirishda ishlatilgan.

Yozda qo‘ygan poyganakka qishda kelib qush ilindi.

Ushbu maqol tarkibidagi “poyganak” so‘zi eskirgan leksikaga kiradi, chunki u bugungi kunda kundalik nutqda deyarli ishlatilmaydi. Agar ishlatilsa ham ayrim shevalarda uchraydi. Mazkur so‘zning sinonimi bo‘lgan *tuzoq* so‘zi adabiy tilda ham, shevalarda ham faol qo‘llaniladi. Shu o‘rinda aytish lozimki, nafaol birlik arxaizm, istorizm, dialektizm, termin kabi tushunchalarni qamrab olgan, odatda adabiy tilda faol qo‘llanilmagan birliklar uchun ishlatiladi. Qaysidir so‘z qaysidir shevada faol bo‘lsa ham kamida uch va undan ortiq shevadagilar uchun tushunarli bo‘lmasa nafaol birlik doirasiga kiraveradi. Ya’ni uning nafaolligi chegaralanganligi bilan belgilanadi. Bu maqol orqali avval bir ishga unamay keyin zarariga bo‘lsa ham rozi bo‘lgan kishilarga nisbatan istehzoli munosabat ifodalanadi.

Yomon ho‘kiz shamyon sindirar.

Keltirilgan maqol tarkibidagi “ho‘kiz” va “shamyon” so‘zlari eskirgan leksik birliklar sanaladi. Manbada keltirilishicha, ho‘kiz qo‘shga qo‘shilganda ularning bo‘yniga bo‘yinturuq soladilar. Yog‘ochdan yasalgan shu bo‘yinturuqdan ikki joyidan teshib, unga ikkita qoziq tiqib qo‘yadilar. Bu qoziqlarning oralig‘i ho‘kizlarning bo‘yniga moslangan bo‘ladi. Ana shuni “shamyon” deyidilar. [Shomaqsudov, 2001; 104]. Bu maqol badfe‘l, ishyoqmas, o‘jar insonlarga nisbatan majoziy ma’noda qo‘llaydilar.

Jallob – turgan-bitgani qallob.

Maqol tarkibidagi “jallob” va “qallob” so‘zlari nafaol leksikaga kiradi, chunki ulardan biri jallob so‘zi mol-qo‘y, tuya kabi hayvonlarni sotish bilan shug‘ullanuvchi insonlarga nisbatan qo‘llanilgan. Bu so‘zning nafaol leksika tarkibiga o‘tishi, arxaiklashishiga o‘tishiga uning sinonimlari bo‘lgan molfurush, qo‘yfurush, tuyafurush kabi so‘zlarning faollashuvi sabab bo‘lgan. Bir tomondan mazkur so‘zning o‘zbek og‘zaki nutqidagi haqorat ifodalovchi so‘z bilan talaffuzi yaqinligi mazkur so‘zning iste’moldan chiqishini tezlashtirgan bo‘lishi mumkin. Qallob so‘zi ham poetik leksika tarkibda qo‘llanuvchi iste’mol doirasi chegaralangan birlik hisoblanadi. Aldam-qaldam, qing‘ir ishlar qiladigan, qallob, nopok ma’nosidagi ushbu so‘z badiiy asarlar tilida ko‘p kuzatilsa ham boshqa nutq uslublarida kam kuzatiladi. Maqoldagi mazkur so‘zlar nutqqa kuchli kesatq va ta’sirchanlik bag‘ishlaydi.

Bir qishga quyon chorig‘i ham chidaydi.

Mazkur maqol tarkibidagi “chorig” so‘zi eskirgan leksik birlik bo‘lib, bugungi kunda nutqda deyarli ishlatilmaydi va “kovush, oyoq kiyimi” ma’nosini anglatadi. Qadimgi o‘zbek tilida “chorig” oddiy, yengil oyoq kiyimni ifodalagan. Maqolning ma’nosi esa vaqtinchalik yechimlar yoki sifatsiz narsalar (masalan, quyon chorig‘i) qisqa muddatli muammolarni hal qilishga yarasa-da, uzoq muddatga chidamaydi, degan falsafani anglatadi. Bu maqol nutqda vaqtinchalik choralarning yetarli emasligini isbotlash maqsadida qo‘llanadi. Bunda chorig‘ arxaik birligi kuchli ta’kid oladi va nutqning ta’sirchan chiqishini ta’minlaydi.

Bir odam omoch bilan, yettovlon cho‘mich bilan.

Keltirilgan maqol tarkibidagi “omoch” so‘zi eskirgan leksik birlik sanaladi. “Omoch” eski o‘zbek tilida “Ulov qo‘shib, yer haydaladigan metall tishli qadimgi eng oddiy yog‘och yoki temir asbob” ma’nosini anglatadi.

Beri bo‘lsa- emchiman, nari bo‘lsa – kinchiman.

O‘tmishda xalq tibbiy yordamini xalq tabobatining haqiqiy bilimdonlari bilan bir qatorda nodon tabib, azayimxon, parixon, eshon, mulla va boshqalardan ham oladi. Xalq og‘zaki adabiyoti asarlarida ham, jumladan, maqollarda ham, asosiy fikr sifatida xalq orasida yoyilgan nodon va mutasaddilarning tanqidi qamrab olinadi. Shuni ko‘rish orqali e’tibor qilsak, hayot kechirishi yo‘liga kirib olgan bunday “shifokor”larning asl basharasi ochib tashlangan. Yuqoridagi maqolni nodon tabiblar tilidan aytiladilar va ularning o‘zlariga nisbatan kinna-yu tarzida qo‘llashgan. Maqolada nodon tabib tilidan: “Kasaling aqaldan beri bo‘lsa, emchiman (ya’ni, tuzataman), ammo aqaldan nari bo‘lsa, kimchiman (ya’ni, bunday kasallikning qarshisida men hech kim emasman, oqiman, tuzatolmayman, ko‘limdan kelmaydi)”, deyilmoqchi.

Aytish mumkinki, maqollar fikrni ixcham va ta’sirchan ruhda ifodalash imkoniga ega birliklardir. Maqollar his-tuyg‘ularimizni xoh og‘zaki, xoh yozma shaklda eng samarali va ta’sirchan ifoda qilish vositasidir. Maqollar biror mavzu haqida oz so‘z bilan ko‘p narsani aytish imkonini beruvchi nodir til boyligidir. Mazkur vositalardan mahorat bilan foydalana oladigan kishilar el orasida hozirjavob, shirinsuxan, chechan, notiq, shirinso‘z kabi sifatlashlar bilan e’zozlanadi. Maqol tarkibidagi eskirgan unsurlarning semantik va poetik tadqiqi natijalaridan dars materiallari, lug‘at va turli qo‘llanmalar tayyorlashda hamda ilmiy tadqiqotlarda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahimova D. O‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik tahlili // Scientific progress VOLUME 4 | ISSUE 2 | 2023. B. 190-194.
2. Aksoy, Ö. A. (1984). Atasözleri ve deyimler sözlüğü (Cilt I). İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları. -S. 7.
3. Maksudova M. “Қутадғу билиг” асаридаги айрим мақолларнинг русча ва инглизча таржималари хусусида // Tarjimashunoslik № 2 (10) / 2016.
4. Mirzaaxmedova M.Y. Ingliz va o‘zbek tillarida maqollarning milliy-madaniy va universal xususiyatlari. Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 1 | ISSUE 1. ISSN 2181-1784. P.274 (274-279).

5. Mirzaev T. O‘zbek xalq maqollari.- Toshkent: Sharq, 2012.
6. Turdialieva D.S. O‘zbek xalq maqollarining pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dok. (DSc)diss. Farg‘ona,-2025., 26-b.
7. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. – Сочи, 1999. – С. 90.
8. Жўрахонов А. Муқимийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. – № 4. – Б.52-55.
9. Мамажонов А. Мақолларда яширинган маънолар.ФарДУ “Илмий хабарлар” журн.2001.5б.
10. Маҳмудов Ғ. Шакли ўзгартирилган мақоллар таржимаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. – №3. – Б.47.
11. Мирзакаримова Ў. “Девону луғотит турк” даги айрим мақолларнинг тил хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. – №3. – Б.31-35.
12. Муқимова З. Мақолларнинг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2020. № 5. – Б. 126-130.
13. Тошпўлатова Д. “Кутадғу билиг” асаридаги мақоллар таржимаси хусусида (Асарнинг инглиз ва рус тилларига таржималари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006. – №5. – Б.71.
14. Темирова М. Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида образлар функцияси // nternational Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. Volume-11| Issue-12| 2023 Published: 22 12-2023. – Б. 94-100.
15. Улуғов А. Мақолларнинг бадий эстетик вазифасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020. – № 4. – Б. 40-46.
16. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.447 б.

**“KITABI-DƏDƏ QORQUD” MƏTNLƏRİNDƏ QADIN-KİŞİ
MÜRACİƏT FORMALARININ ÜSLUBİ, LİNGVİSTİK VƏ
PSIXOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ
THE STYLIS_TIC, LIN_GU_IS_TIC AND PSYCHO_LIN_GU_IS_TIC
ANALY_SIS OF FE_MA_LE-MA_LE FORMS OF ADDRESS IN THE
TEXTS OF THE “BO_OK OF DE_DE QOR_QUD”
10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/ONGR6818**

Qa_si_mo_va Sə_ma
ma_gist_rant
Ba_kı Slav_yan Uni_ver_si_te_ti
ga_si_mo_va13_se_ma@gmail.com

Özət. “Dədə Qorqud Kitabı”, türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatının əsas əsərlərindən biri olaraq Oğuz türklərinin sosial-mədəni, dil və psixoloji dünyasına dəyərli baxışlar təqdim edir. Kişilər və qadınlar arasındakı müraciət formaları gender rollarını, şəxslərarası münasibətləri və ünsiyyət strategiyalarını əks etdirir. Qadınların nitqi adətən nəzakət və emosional cazibə ilə seçilir, kişilərin nitqi isə hakimiyyət və sosial iyerarxiyanı vurğulayır. Dil baxımından, müraciət formaları leksik seçimlər və rəsmi-informal ifadələrlə hörmət, yaxınlıq və güc dinamikasını göstərir. Psixolinqvistik baxımdan, qadınların qayğıkeş və təsirli nitqi ailə və cəmiyyətdə harmoniyanın qorunmasındakı rolunu ifadə edir, kişilərin qətiyyətli formaları isə onların gözlənilən hakimiyyətini əks etdirir. Ümumilikdə, bu müraciət strategiyaları Oğuz cəmiyyətində kimliklərin və münasibətlərin ənənə və normalar çərçivəsində necə formalaşdığını göstərir.

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, ünvanlanma formaları, Oğuz Türkləri, cinsiyyət, sosial hierarxiya, qadın və kişi nitqi, psixolinqvistika.

Annotation. The Book of Dede Qorqud, a key work of Turkic oral literature, provides valuable insights into the socio-cultural, linguistic, and psychological world of the Oghuz Turks. The forms of address between men and women reflect gender roles, interpersonal relationships, and communication strategies. Women's speech often conveys politeness and emotional appeal, while men's emphasizes authority and social hierarchy. Linguistically, address terms reveal intimacy, respect, and power dynamics through lexical choices and formal or informal expressions. Psycholinguistically, women's nurturing and persuasive speech highlights their role in maintaining harmony, while men's assertive forms reflect their expected authority. Overall, these address strategies illustrate cultural expression, social regulation, and gender dynamics in Oghuz society, showing how language shaped identities and relationships within the framework of tradition and norms.

Key words: Bo_ok of De_de Qor_qud, forms of add_ress, Oghuz Turks, gen_der, speech highlights, male and female speech, psycho_lin_gu_is_tics.

“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” Oğuz türk_lə_ri_nin ic_ti_mai-mə_də_ni hə_ya_tı_nı, mə_nə_vi də_yər_lə_ri_ni, ailə mü_na_si_bət_lə_ri_ni və cə_miy_yət da_xi_lin_də_ki so_si_al əla_qə_lə_ri əks et_di_rən ən mü_hüm ya_zı_lı abi_də_lər_dən bi_ri_dir. Bu əsər yal_nız bə_dii-es_te_tik mə_ziy_yət_lə_ri ilə de_yil, həm də ta_ri_xi-et_noq_ra_fık, dil_çi_lik və mə_də_niy_yət_şü_nas_lıq ba_xı_mın_dan zən_gin mən_bə_ki_mi xü_su_si əhə_miy_yət kəsb edir. Bu yazılı abidə türkün zəngin mənəviyyatını, ulu tarixini, müqəddəs adət-ənənələrini, spesifik etno-psixoloji xüsusiyyətlərini, məntiqi düşüncə tərzini əks etdirmək keyfiyyətlərinə malik olduğu üçün monumentaldır [Ələkbərova, 2007:22]. “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da qəh_rə_man_lıq mo_tiv_lə_ri ilə ya_na_ş, ailə_da_xi_li mü_na_si_bət_lər, qa_dın və ki_şi_nin so_si_al sta_tu_su, on_la_rın bir-bi_ri_lə ün_siy_yət for_ma_la_rı, mü_ra_ci_ət tərz_lə_ri də ge_niş şə_kil_də öz ək_si_ni tap_mış_dır.

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında qeyd edirdi ki, «oğuz və qıpçaq dil ünsürləri ilə qaynayıb-qarışdıqdan sonra təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində yaranmış ən yaxşı ilk abidə»dir [Dəmirçizadə, 1999:24].

Əsərin ən ge_niş ya_yıl_mış və el_mi döv_riy_yə_də əsas mən_bə_ki_mi is_ti_fa_də edi_lən va_ri_an_tı Drez_den nüs_xə_si_dir. Ha_zır_da bu nüs_xə Al_ma_ni_ya_nın Sak_so_ni_ya Döv_lət Ki_tab_xa_na_sın_da (Säch_sisc_he Lan_des_bib_li_ot_hek – Sta_ats- und Uni_ver_si_täts_bib_li_ot_hek Dres_den, SLUB) sax_la_nı_lır və Oğuz epik ənə_nə_si_nin təd_qi_qi üçün mü_hüm ya_zı_lı qay_naq he_sab olu_nur [SLUB Dres_den, 2025]. Drez_den nüs_xə_si əsərin dil, üs_lub və se_man_tik qat_la_rı_nın araş_dı_rıl_ma_sı_na ge_niş im_kan_lar ya_rat_maq_la ya_na_ş, mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın da ori_ji_nal kon_tekst_də öy_rə_nil_mə_si üçün zən_gin ma_te_ri_al təq_dim edir.

Bu mə_qa_lə_nin əsas məq_sə_di “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_ri_nə_də qa_dın və ki_şi_nin bir-bi_ri_nə mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın üs_lu_bi, ling_vis_tik və psi_xo_linq_vis_tik xü_su_si_yət_lə_ri_ni təh_lil et_mək_dir. Təd_qi_qat_da yal_nız lek_sik və sin_tak_tik struk_tur_lar de_yil, həm də mü_ra_ci_ət_lə_ri_nin emo_sio_nal yü_kü, so_si_al mü_na_si_bət_lə_ri_nin tən_zim_lə_yi_ci funk_si_ya_sı və ün_siy_yə_tin psi_xo_lo_ji tə_rəf_lə_ri diq_qət mər_kə_zin_də_dir. Qa_dın və ki_şi_ara_sın_da mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın se_çi_mi bir tə_rəf_dən ailə_da_xi_li mü_na_si_bət_lə_ri_nin, di_gər tə_rəf_dən isə Oğuz cə_miy_yə_tin_də_ki gen_der rol_la_rı_nın gös_tə_ri_ci_si ki_mi çı_xış edir.

Mə_sə_lən, Drez_den nüs_xə_sin_də qa_dın_la_rın ki_şi_yə mü_ra_ci_ə_tin_də “bæg”, “ərən”, “igid” ki_mi söz_lə_ri_n is_ti_fa_də_si, ki_şi_lə_ri_n qa_dın_la_ra mü_ra_ci_ə_tin_də isə “xa_tun”, “yar”, “ana” ki_mi söz_lə_ri_n iş_lə_dil_mə_si tək_cə üs_lu_bi se_çim de_yil, həm də psi_xo_linq_vis_tik ba_xım_dan qar_şı tə_rə_fə yö_nə_lən emo_sio_nal mü_na_si_bə_ti, hör_mət və ya sev_gi ifa_də_si_ni gös_tə_rir. Be_lə mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın araş_dı_rıl_ma_sı bir tə_rəf_dən Oğuz cə_miy_yə_tin_də_ki ün_siy_yət mə_də_niy_yə_tini, di_gər tə_rəf_dən isə türk epik ənə_nə_si_nin poe_tik-es_te_tik xü_su_si_yət_lə_ri_ni üzə_çı_xa_rır.

Ümu_miy_yət_lə, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_ri_nin bu as_pekt_dən təh_li_li tək_cə klas_sik ədə_bi abi_də_nin dil və üs_lub xü_su_siy_yət_lə_ri_ni ay_dın_laş_dır_mır, həm də türk xalq_la_ri_nin ta_ri_xi kom_mu_ni_ka_si_ya mə_də_niy_yə_ti_nin psi_xo_lo_ji əsas_la_ri_ni an_la_ma_ğa im_kan ve_rir.

“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_ri_nin də qa_dın və ki_şi_nin mü_ra_ci_ət for_ma_la_ri əsa_sən qo_hum_luq ter_min_lə_ri, hör_mət söz_lə_ri və poe_tik epi_tet_lər üzə_rin_də qu_ru_lur. Bu mü_ra_ci_ət for_ma_la_ri yal_nız ün_siy_yət va_si_tə_si ki_mi de_yil, həm də emo_sio_nal mü_na_si_bət_lə_rin, ailə bağ_la_ri_nin və so_si_al sta_tu_sun gös_tə_ri_ci_si ki_mi mü_hüm se_man_tik yük_da_şı_yır.

Əsər_də qa_dın_la_rın ki_şi_yə, ki_şi_lə_rin isə qa_dı_na mü_ra_ci_ət_lə_rin_də ən çox iş_lə_nən qo_hum_luq ter_min_lə_ri “ata”, “ana”, “ba_cı”, “qar_daş”, “oğul”, “xa_tun” söz_lə_ri_dir. Hör_mət bil_di_rən mü_ra_ci_ət_lər sı_ra_sın_da “bə_yim”, “xa_nım”, “igi_dim”, “ərə_nim” ki_mi for_ma_lar xü_su_si əhə_miy_yət kəsb edir. Poe_tik epi_tet_lər isə mü_ra_ci_ə_tə emo_sio_nal və üs_lu_bi zən_gin_lik qa_ta_raq, epik ənə_nə_nin es_te_tik üs_lu_bu_nu güc_lən_di_rir. Mə_sə_lən, “Sa_lur Qa_za_nın evi_nin yağ_ma_lan_ma_sı” bo_yun_da Bur_la_xa_xa_tun oğ_lu Uru_za be_lə mü_ra_ci_ət edir:

Oğul, oğul, ay oğul,

Do_quz ay dar qar_nım_da gö_tür_dü_güm oğul,

On ay de_yən_də dün_ya_ya_gə_tür_dü_gim oğul,

Dol_ma_sı al_tun be_şik_də bə_lə_dü_gim oğul [“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”, 2004: 45].

Bu nü_mu_nə_də linq_vis_tik ana_li_zi gös_tə_rir ki, tək_rar olu_nan “oğul” mü_ra_ci_ə_ti, pa_ra_ləl sin_tak_tik qu_ru_luş və me_ta_fo_rik ifa_də_lər ana_öv_lad mü_na_si_bə_ti_nin də_rin_li_yi_ni or_ta_ya qo_yur. Bu_ra_da həm dil va_hid_lə_ri_nin emo_sio_nal gü_cü, həm də Oğuz mə_də_niy_yə_tin_də öv_la_dın so_si_al-mə_nə_vi də_yə_ri ifa_də olu_nur.

Das_ta_nın “Qa_zan bəy oğ_lu Uruz bə_yin dus_taq ol_du_ğu ” bo_yun_da Bur_la_xa_tu_nun Qa_zan bə_yə mü_ra_ci_ə_tin_də be_lə de_yir:

Bə_rü gəl_gil, Sa_lur bə_gi, Sa_lur gör_gi

Ba_şım bax_tı, ev_min tax_tı!

Xan ba_ba_mın göy_gü_si,

Qa_dın ana_mın sev_gi_si,

Atam-anam ver_dü_gi, Göz açu_ban gör_dü_gim

Kö_nül ve_rüb sev_dü_gim.

Bəg_yi_gi_dim Qa_zan!

Bu mət_nin linq_vis_tik ba_xım_dan təh_li_li gös_tə_rir ki, qa_dın mü_ra_ci_ət_lə_ri “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da yal_nız sev_gi və emo_si_ya_nı de_yil, həm də ailə ins_ti_tu_tu_nun möh_kəm_li_yi_ni, so_si_al-hör_mət mü_na_si_bət_lə_ri_ni və qəh_rə_man_lıq ideo_lo_gi_ya_sı_nı güc_lən_di_rir.

Das_ta_nın “Du_xa Qo_ca oğ_lu Də_li Dom_rul bo_yun_da” Də_li Dom_ru_lun xa_nı_mı_nın Də_li Dom_ru_la mü_ra_ci_ə_ti_ni təh_lil edək:

Nə der_sən, nə soy_lar_san,
Göz açub gör_dü_gim,
Kö_nül ve_rüb sev_dü_gim!

Qoç_yi_gi_dim, şah_ig_i_dim [“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”, 2004:101].

Bu par_ça_nın linq_vis_tik ana_li_zi gös_tə_rir ki, mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı qa_dın və ki_şi_nin mü_na_si_bət_lə_rin_də həm emo_sio_nal bağ_la_rın gü_cü_nü, həm də Oğuz top_lu_mun_da qəh_rə_man_lıq və sta_tus an_la_yış_la_rı_nın va_cib_li_yi_ni ön pla_na_çı_xa_rır.

Gö_rün_dü_yü_ki_mi, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_rin_də mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı yal_nız sa_də ün_siy_yət va_si_tə_si de_yil, so_si_al sta_tu_su, ailə bağ_la_rı_nı, emo_sio_nal ya_xın_lı_ğı, hör_mə_ti və sev_gi_ni ifa_də edən çox_qat_lı dil va_hid_lə_ri ki_mi_çı_xış edir. On_la_rın ling_vis_tik təh_li_li əsə_rin həm dil, həm də mə_də_niy_yət kon_teks_tin_də öy_rə_nil_mə_si üçün mü_hüm ma_te_ri_al təq_dim edir.

“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_rin_də mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı yal_nız ün_siy_yə_tin tex_ni_ki va_si_tə_si de_yil, həm də poe_tik di_lin bə_dii-es_te_tik gü_cü_nü ar_tı_ran mü_hüm üs_lu_bi ele_ment_lər_dir. Qa_dın mü_ra_ci_ət_lə_rin_də əsa_sən emo_sio_nal_lıq, sev_gi, qay_ğı_keş_lik ön pla_na_çı_xır, ki_şi_lə_rin mü_ra_ci_ət_lə_rin_də isə sta_tus, qüd_rət, qəh_rə_man_lıq və ic_tı_mai möv_qe_vur_ğu_la_nır. Bu fərq həm qa_dın və ki_şi_rol_la_rı_nın cə_miy_yət_də_ki möv_qe_yi_ni gös_tə_rir, həm də mətn_də bə_dii üs_lu_bu güc_lən_di_rir.

Əsər_də poe_tik epi_tet_lər, təş_beh və me_ta_fo_rik ifa_də_lər mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın emo_sio_nal yük_lən_mə_si_ni ar_tı_rır. Be_lə mü_ra_ci_ət_lər yal_nız üs_lu_bi zən_gin_lik ya_rat_mır, həm də qəh_rə_man_la_rın xa_rak_te_ri_ni, ailə mü_na_si_bət_lə_ri_ni və so_si_al bağ_la_rı_açır.

Das_ta_nın “Du_xa Qo_ca oğ_lu Də_li Dom_rul bo_yun_da” Də_li Dom_ru_lun xa_nı_mı_nın Də_li Dom_ru_la mü_ra_ci_ə_t_i_ni təh_lil edək:

Ərş_ta_nı_ğ ol_sun, kür_si_ta_nı_ğ ol_sun,
Yer_ta_nı_ğ ol_sun, gög_ta_nı_ğ ol_sun,
Qa_dır Tan_rı_ta_nı_ğ ol_sun,

Mə_nim ca_nım sə_nin ca_nı_na qur_ban ol_sun, de_di [“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”, 2004:102].

Üs_lu_bi ba_xım_dan bu mətn bir da_ha sü_but edir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı sa_də_cə emo_sio_nal mü_na_si_bət_lə_rin ifa_də va_si_tə_si ki_mi_çı_xış et_mir. On_lar həm də Oğuz dün_ya_gö_rü_şü_nün mər_kə_zi ele_ment_lə_ri_ni – di_ni inam_la_rı, kos_mik tə_sə_v_vür_lə_ri, ailə-sev_gi mü_na_si_bət_lə_ri_ni və so_si_al bağ_la_rı özün_də bir_ləş_di_rən çox_qat_lı poe_tik konst_ruk_si_ya_dır. Mətn_də “ta_nı_ğ ol_sun” ifa_də_si_nin tək_ra_rı yal_nız rit_mik ahəng ya_rat_mır, ey_ni za_man_da sö_zün sar_sıl_maz_lı_ğı_nı və an_dın mü_qəd_dəs_li_yi_ni təs_diq_lə_yən üs_lu_bi fi_qur ro_lu_nu oy_na_yır. Bu cür tək_rir va_si_tə_si_lə das_ta_nın qəh_rə_man_la_rı öz hiss_lə_ri_ni da_ha güc_lü, emo_sio_nal və inan_dı_rı_cı şə_kil_də ifa_də edir_lər.

Me_ta_fo_rik qat isə da_ha_də_rin bir se_man_tik mə_na_da_ş1_yır. “Mə_nim ca_nım sə_nin ca_nı_na qur_ban ol_sun” ifa_də_si sev_gi_nin sa_də_tə_za_hü_rü de_yil, həm də fə_da_kar_lıq, sə_da_qət və mə_nə_vi bağ_la_rın möh_kəm_li_yi_ni gös_tə_rən güc_lü poe_tik sim_vol_dur. Bu, ey_ni za_man_da Oğuz top_lu_mun_da ailə mü_na_si_bət_lə_rin mü_qəd_dəs_li_yi_ni və in_san hə_ya_tı_nın mə_nə_vi də_yər_lə_rə həsr olun_ma_sı_nı da vur_ğu_la_yır.

Pa_ra_lel_liz_min tət_bi_qi mətn_də tək_cə_ahəng_dar_lıq ya_rat_mır, həm də kos_mo_sun – “ərş”, “kür_si”, “yer”, “göy” ki_mi_an_la_yış_la_rın şa_hid gə_ti_ril_mə_si ilə qəh_rə_ma_nın söz_lə_rinə ümum_bə_şə_ri öl_çü qa_zan_dı_rır. Bu, sö_zün sa_də_cə_bir in_san qar_ş1_sın_da de_yil, bü_töv_lük_də ya_ra_dı_lış və ila_hi qüd_rət qar_ş1_sın_da təs_diq olun_ma_sı de_mək_dir. Be_lə_lik_lə, mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı poe_tik-es_te_tik çər_çi_və_dən ç1_xa_raq həm də so_si_al-mə_də_ni və di_ni-fəl_sə_fi ma_hiy_yət kəsb edir.

Nə_ti_cə_eti_ba_ri_lə, bu mətn “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”un üs_lu_bun_da mü_ra_ci_ət_lə_rin çox_funk_si_ya_lı xa_rak_ter da_ş1_dı_ğ1_nı nü_ma_yiş et_di_rir. On_lar yal_nız şəx_si_hiss_lə_rin bə_dii ifa_də_si de_yil, həm də cə_miy_yə_tin mə_nə_vi dün_ya_sı_nın, inam və də_yər_lər sis_te_mi_nin, ailə ins_ti_tu_tu_nun və qəh_rə_man_lıq ideo_lo_gi_ya_sı_nın poe_tik kod_la_rı ki_mi_ç1_xış edir. Tək_rir, me_ta_fo_ra və pa_ra_lel_liz_min vəh_də_ti isə sö_zün gü_cü_nü ar_tı_ra_raq das_ta_nın epik ru_hu_nu da_ha_tə_sir_li və yad_da_qa_lan edir.

Psi_xo_linq_vis_tik ba_xım_dan təq_dim olu_nan mətn “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” das_ta_nın_da di_lin_yal_nız ün_siy_yət va_si_tə_si de_yil, ey_ni za_man_da emo_sio_nal və psi_xo_lo_ji tə_sir gü_cü_nə ma_lik bir alət ki_mi iş_lə_dil_di_yi_ni nü_ma_yiş et_di_rir. Bu_ra_da is_ti_fa_də olu_nan “Ta_nığ ol_sun” for_mu_lu, əs_lin_də, da_nı_şa_nın söy_lə_di_yi fik_rin ger_çək_li_yi_ni və eti_bar_lı_lı_ğ1_nı təs_diq_lə_mək məq_sə_di_lə iş_lə_di_lir. Bu, həm din_lə_yi_ci, həm də da_nı_şan ara_sın_da güc_lü psi_xo_lo_ji bağ_ya_ra_dır və ifa_də_nin tə_si_ri_ni ar_tı_rır. Di_gər tə_rəf_dən, “qur_ban ol_sun” ifa_də_si də_rin emo_sio_nal bağ_lı_lı_ğ1, sev_gi və fə_da_kar_lı_ğ1 ifa_də_et_mək_lə ya_na_ş1, da_nı_şa_nın öz söz_lə_rin ar_xa_sın_da da_yan_dı_ğ1_nı, on_la_rı yal_nız ra_sio_nal de_yil, emo_sio_nal müs_tə_vi_də də təs_diq_lə_di_yi_ni gös_tə_rir.

Psi_xo_linq_vis_ti_ka_nın nə_zə_ri_as_pekt_lə_ri ba_xı_mın_dan bu mətn emo_sio_nal yük_lü söz_lə_rin və ifa_də_lə_rin yad_daş_da da_ha_güç_lü iz bu_rax_dı_ğ1_nı təs_diq_lə_yir. Din_lə_yi_ci bu cür ifa_də_lə_ri yal_nız se_man_tik mə_na_ba_xı_mın_dan de_yil, həm də emo_sio_nal re_zo_nans va_si_tə_si_lə qə_bul edir. Be_lə_lik_lə, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da iş_lə_di_lən and for_mul_la_rı və mü_ra_ci_ət_lər so_si_al-psi_xo_lo_ji tə_sir me_xa_niz_mi ki_mi_ç1_xış edir. Bu_ra_da söz_yal_nız in_for_ma_si_ya_ötür_mür, həm də inan_dır_ma, tə_sir_et_mə, mo_ti_va_si_ya_və bir_lik_duy_ğu_su ya_rat_ma_funk_si_ya_sı_nı da_ş1_yır.

Bun_dan baş_qa, mət_nin rit_mik qu_ru_lu_şu, tək_rir_lə_rin (mə_sə_lən, “ta_nığ ol_sun”) is_ti_fa_də_si kol_lek_tiv şüu_ra_yö_nəl_miş tə_sir gü_cü_nü

ar_tı_rır. Din_lə_yi_ci bu cür tək_rir_lər_lə emo_sio_nal gər_gin_li_yi pay_la_sır və kol_lek_tiv iden_tik_lik his_si_ni ya_şa_yır. Nə_ti_cə eti_ba_ri_lə, bu mətn psi_xo_linq_vis_tik ba_xım_dan gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”un di_li emo_sio_nal ener_ji_ni so_si_al bağ_lar_la bir_ləş_di_rə_rək, in_san psi_xi_ka_sı_na də_rin tə_sir gös_tə_rən bə_dii va_si_tə ki_mi fəa_liy_yət gös_tə_rir.

Das_ta_nın “Qan_lı Qo_ca oğ_lu Qan_tu_ra_lı bo_yu”nda Sel_can xa_tu_nun Qan_tu_ra_lı_ya mü_ra_cia_tı_ni təh_lil edək:

Hey, yi_gi_dim, bəg yi_gi_dim!

Qay_ta_ban_lar to_ru_mın_dan dö_nər_mi olu_r?

Qa_ra_quc_da Qa_zı_lıq at_lar qu_lun_cı_ğın də_pər_mi olu_r?

Ağ_ayıl_da ağ_ca qo_yun qu_zı_cı_ğın sü_sər_mi olu_r?

Alp_yi_git_lər, yeg_yi_git_lər görk_lü_si_nə qı_yar_mı olu_r?

Yi_gi_dim, bəg yi_gi_dim!

Bu ya_ğı_nın bir ucın ma_na, bir ucın sa_na!-de_di [“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”, 2004:115].

Bu nü_mu_nə gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” das_ta_nın_da dil sa_də_cə ün_siy_yə_tin va_si_tə_si ol_maq_la məh_dud_laş_mır, o, həm də qəh_rə_man_lıq ide_al_la_rı_nın qo_ru_nub sax_la_nıl_dı_ğı və nə_sil_dən_nə_si_lə ötü_rül_dü_yü bə_dii-poe_tik bir sis_tem ro_lu_nu oy_na_yır. Das_tan_da iş_lə_di_lən ri_to_rik su_al_lar qəh_rə_man_lıq dü_şün_cə_si_ni də_rin_ləş_di_rir, din_lə_yi_ci_ni və oxu_cu_nu emo_sio_nal gər_gin_lik mü_hi_tı_nə da_xil edir. Bu su_al_lar ca_vab tə_ləb et_mir, la_kin on_la_rın poe_tik qu_ru_lu_şu din_lə_yi_ci_də da_xi_li təs_diq his_si_ya_ra_dır və qəh_rə_man_lıq dav_ra_nı_şı_nı tə_bii, la_büd bir də_yər ki_mi təq_dim edir.

Tək_rar mü_ra_cia_t_lər – xü_su_si_lə “yi_gi_dim, bəg yi_gi_dim!” ki_mi ifa_də_lər – həm emo_sio_nal yük_lən_mə_ni ar_tı_rır, həm də kol_lek_tiv şüu_ru möh_kəm_lən_di_rir. Bu mü_ra_cia_t for_ma_la_rı nit_qin rit_mik axa_rı_nı tə_min et_mək_lə ya_na_şı, qəh_rə_man_lıq ide_ya_la_rı_nın din_lə_yi_ci_nin yad_da_şı_na həkk olun_ma_sı_nı asan_laş_di_rir. Be_lə_lik_lə, dil bu_ra_da həm psi_xo_lo_ji tə_sir, həm də so_si_al mo_tiva_si_ya va_si_tə_si_nə çev_ri_lir.

Me_ta_fo_rik ob_raz_la_rın – hey_van_lar, tə_bi_ət ha_di_sə_lə_ri və gün_də_lik hə_yat ele_ment_lə_ri ilə mü_qa_yi_sə_lə_rin – is_tifa_də_si das_ta_nın poe_tik gü_cü_nü ar_tı_rır. At_la_rın, qo_yun_la_rın, to_rum_la_rın dav_ra_nı_şı qəh_rə_man_lıq an_la_yı_şı_na kö_çü_rü_lür və be_lə_lik_lə, igid_lik tə_bi_ə_tin qa_nu_nu ki_mi təs_vir olu_nur. Bu, qəh_rə_man_lıq ide_ya_sı_nın uni_ver_sal_lı_ğı_nı gös_tə_rir: ne_cə ki, tə_bi_ət_də mü_əy_yən qa_nu_na_uy_ğun_luq_lar də_yiş_məz_dir, igid də yo_lun_dan dön_mə_mə_li, sə_da_qət və mü_ba_riz_lik_dən im_tı_na et_mə_mə_li_dir.

Ümu_miy_yət_lə, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da di_lin funk_si_ya_sı yal_nız in_for_ma_tiv mə_na_da_şı_mır; o, həm də ideo_lo_ji və psi_xo_lo_ji tə_sir me_xa_niz_mi ki_mi çı_xış edir. Ri_to_rik su_al_lar, pa_ra_lel_lizm, tək_rir və me_ta_fo_ra_lar das_ta_nı din_lə_yən və ya oxu_yan in_sa_nın psi_xi_ka_sı_na bir_ba_şa tə_sir gös_tə_rə_rək, onun şüu_run_da igid_lik, sə_da_qət,

fə_da_kar_lıq ki_mi də_yər_lə_ri möh_kəm_lən_di_rir. Bu ba_xım_dan, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”un di_li həm bə_dii-es_te_tik, həm də so_si_al_psi_xo_lo_ji gü_cə_ma_lik_dir və Oğuz dün_ya_gö_rü_şü_nün əsas da_yaq_la_rın_dan bi_ri ki_mi çı_xış edir.

Qeyd olu_nan boy_dan baş_qa bir nü_mu_nə_yə nə_zər ye_ti_rək:

Qal_qu_ba_nı, Sel_can_xa_tun, dur_du_ğın_da,

Ye_li_si_qa_ra Qa_zı_lıq atun bin_dü_gin_də,

Ba_ba_mın ağ-ban_eşi_gi_nə düş_dü_gin_də,

Oğuzun ala_göz_li qı_zı-gə_li_ni bil_dıq_da,

Hər ki_şi sö_zin söy_lə_dik_də,

Sən ora_da du_ra_san, ög_yə_sən,

“Qan_tu_ra_lı zə_bun ol_dı,

At ar_dı_na al_dım çıq_dım” de_yə_sən.

Gö_züm dön_di, kön_lüm get_di.

Öl_dü_rə_rəm sə_ni!- de_di [“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”, 2004:116].

Bu mətn gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” das_ta_nın_da dil sa_də_cə ün_siy_yət va_si_tə_si ol_maq_la məh_dud_laş_mır, o, həm də qəh_rə_man_lıq ide_al_la_rı_nın qo_ru_nub sax_la_nıl_dı_ğı və nə_sil_dən-nə_si_lə ötü_rül_dü_yü bə_dii-poe_tik bir sis_tem ro_lu_nu oy_na_yır. Mətnin lek_sik tər_ki_bin_də qədim türk di_li_nə məx_sus söz_lər və ifa_də_lər, o cüm_lə_dən so_si_al-sta_tus tər_min_lə_ri (“xa_tun”, “qı_zı-gə_li_ni”) və epi_tet_lər (“ye_li_si_qa_ra Qa_zı_lıq at”) diq_qə_ti_çə_kir. Di_na_mik fel_lər (“dur_du_ğın_da”, “bin_dü_gün_də”, “bil_dıq_da”, “söy_lə_dik_də”, “çıq_dım”, “de_yə_sən”) ha_di_sə_lə_rin ar_dı_cıl in_ki_şa_fı_nı tə_min edir və oxu_cu_ya dra_ma_tik tə_sir gös_tə_rir. Mor_fo_lo_ji ba_xım_dan “-dıq_da/-dı_ğın_da” şə_kil_çi_lə_ri_nin tək_ra_rı sə_bəb-nə_ti_cə əla_qə_si_ni güc_lən_di_rir, “Gö_züm dön_di, kön_lüm get_di” ifa_də_si da_xi_li psi_xo_lo_ji və ziy_yə_ti açıq şə_kil_də gös_tə_rir. Üs_lu_bi ba_xım_dan mətn poe_tik dra_ma_tizm da_şı_yır; pa_ra_ləl_lizm və tək_rar mü_ra_cı_ət_lər rit_mik ahəng ya_ra_dır, epi_tet və me_ta_fo_ra_lar (“ye_li_si_qa_ra Qa_zı_lıq at”, “ala_göz_lü qı_zı-gə_li_ni”) ob_ra_zı güc_lən_di_rir, so_nun_cu “Öl_dü_rə_rəm sə_ni!” ifa_də_si qəh_rə_man_lıq və na_mus an_la_yış_la_rı_nın sərt möv_qe_yi_ni vur_ğ_u_la_yır. Psi_xo_linq_vis_tik ba_xım_dan mətn emo_sio_nal gər_gin_li_yi, ic_ti_mai_rəy qor_xu_su_nu və da_xi_li hid_də_ti_əks_et_di_rir, həm_çi_nin qar_şı_tə_rə_fə mo_ti_va_si_yae_di_ci və tə_si_re_di_ci funk_si_ya_sı_nı ye_ri_nə ye_ti_rir. Mətn gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”da mü_ra_cı_ət və and_for_ma_la_rı yal_nız bə_dii_təs_vir va_si_tə_si de_yil, həm də so_si_al nə_za_rət, ic_ti_mai qı_naq və fər_di-psi_xo_lo_ji dav_ra_nış_la_rın sti_mul_laş_dı_rı_cı me_xa_niz_mi_dir. Nə_ti_cə_də bu par_ça sü_but edir ki, das_tan_da dil həm bə_dii-es_te_tik, həm də so_si_al-psi_xo_lo_ji funk_si_ya_la_rı bir_ləş_di_rən komp_leks bir sis_tem təş_kil edir və qəh_rə_man_lıq, sə_da_qət və so_si_al məsu_liy_yət ki_mi də_yər_lə_ri din_lə_yi_ci_nin psi_xi_ka_sı_na həkk edir.

Be_lə_lik_lə, psi_xo_linq_vis_tik təh_lil gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” mətn_lə_rin_də mü_ra_cı_ət for_ma_la_rı sa_də_cə üs_lu_bi bə_zək

de_yil, həm də emo_sio_nal mü_na_si_bət_lə_rin psi_xo_lo_ji əsas_la_rı_nı qur_maq və nitq_də tə_sir gü_cü_nü ar_tır_maq üçün mü_hüm və_si_tə_dir.

Nə_ti_cə

“Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” das_ta_nın_da qa_dın-ki_şi mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı və nitq akt_la_rı yal_nız sa_də ün_siy_yət və_si_tə_si ki_mi_çı_xış et_mir. On_lar ey_ni za_man_da Oğuz cə_miy_yə_t_i_nin so_si_al mü_na_si_bət_lə_r_i_ni, ailə bağ_la_rı_nı, qəh_rə_man_lıq və şə_rəf prin_sip_lə_r_i_ni, elə_cə də emo_sio_nal-psi_xo_lo_ji re_ak_si_ya_la_rı əks et_di_rən komp_leks dil sis_te_mi_ni təş_kil edir. Ling_vis_tik ba_xım_dan, mətn_lər_də is_ti_fa_də olu_nan qo_hum_luq ter_min_lə_r_i, sta_tus ifa_də_lə_r_i, epi_tet_lər və ki_çilt_mə şə_kil_çi_lə_r_i da_nı_şan və din_lə_yi_ci ara_sın_da həm ya_xın_lıq, həm də hör_mət mü_na_si_bət_lə_r_i_ni gös_tə_rir, ey_ni za_man_da ha_di_sə_lə_rin ar_dı_cıl_lı_ğı_nı və mə_na_struk_tu_ru_nu tə_min edir. Sin_tak_sis və fo_ne_tik qu_ru_luş_da tək_rir, pa_ra_lel_lizm və rit_mik ele_ment_lər mət_nin mu_si_qi_li_ğı_nı və yad_da qa_lı_cı_lı_ğı_nı ar_tı_rır, bu da din_lə_yi_ci üzə_rin_də emo_sio_nal tə_si_ri güc_lən_di_rir.

Üs_lu_bi ba_xım_dan, ri_to_rik su_al_lar, me_ta_fo_rik ifa_də_lər və poe_tik pa_ra_lel_lizm qəh_rə_man_lıq, mərd_lik, fə_da_kar_lıq və ailə-sev_gi ki_mi də_yər_lə_r_i bə_dii-poe_tik şə_kil_də təq_dim edir. Tək_rar mü_ra_ci_ət_lər (“yi_gi_dim, bəg_yi_gi_dim!”) və and_for_mul_la_rı ha_di_sə_lə_rin dra_ma_tik gər_gin_li_yi_ni ar_tır_maq_la_ya_na_şı, mət_nə emo_sio_nal di_na_mizm qa_zan_dı_rır. Mətn_həm_çi_nin so_si_al və di_ni tə_səv_vür_lə_r_i, kos_mik və ila_hi_şə_hid_li_yi_bir_ləş_di_rə_rək nit_qə_həm es_te_tik, həm də ideo_lo_ji funk_si_ya_lar əla_və edir.

Psi_xo_linq_vis_tik ba_xım_dan, bu mü_ra_ci_ət_lər və and_for_mul_la_rı din_lə_yi_ci üzə_rin_də emo_sio_nal re_zo_nans ya_ra_dır, inan_dır_ma və mo_ti_va_si_yae_di_ci tə_sir gös_tə_rir. “Ta_nı_ğ ol_sun” və “qur_ban ol_sun” ki_mi ifa_də_lər psi_xo_lo_ji eti_bar_lı_lı_ğı möh_kəm_lən_di_rir, dia_loq iş_ti_rak_çı_la_rı ara_sın_da mə_nə_vi və emo_sio_nal bağ_lı_lı_ğı güc_lən_di_rir. Mətn_lər_də ki_ri_to_rik su_al_lar və dra_ma_tik ifa_də_lər, həm_çi_nin ic_ti_mai_nor_ma və göz_lən_t_i_lə_r_i din_lə_yi_ci_nin psi_xi_ka_sı_na nü_fuz et_di_rir, so_si_al dav_ra_nış_la_rın for_ma_laş_ma_sın_da nit_qin funk_si_ya_sı_nı gös_tə_rir.

Nə_ti_cə ola_raq, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” das_ta_nın_da dil, üs_lub və psi_xo_linq_vis_tik stra_te_gi_ya_lar bir-bi_ri ilə sin_tez edə_rək, həm bə_dii-es_te_tik, həm də so_si_al-psi_xo_lo_ji tə_sir me_xa_niz_mi ro_lu_nu oy_na_yır. Qa_dın və ki_şi mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı, and_lar və poe_tik ob_raz_lar və_si_tə_si_lə Oğuz cə_miy_yə_t_i_nin ide_al_la_rı, də_yər_lə_r_i və emo_sio_nal dav_ra_nış_la_rı din_lə_yi_ci şüu_run_da ef_fek_tiv şə_kil_də təq_dim olu_nur. Bu ba_xım_dan, das_ta_nın di_li_yal_nız keç_mi_şin mə_də_ni ir_si_ki_mi de_yil, həm də in_san dav_ra_nış_la_rı_nı, so_si_al mü_na_si_bət_lə_r_i və emo_sio_nal psi_xo_lo_gi_ya_nı əks et_di_rən komp_leks kom_mu_ni_ka_tiv və bə_dii sis_tem ki_mi qiy_mət_lən_di_ri_lə bi_lər.

Psi_xo_linq_vis_tik as_pekt_dən ba_xıl_dıq_da, mü_ra_ci_ət_lər dia_loq_lar_da emo_sio_nal ton ya_rat_maq, qar_şı_tə_rə_fi_tə_sir_lən_dir_mək və inan_dır_maq, ey_ni_za_man_da ün_siy_yə_tin_so_si_al və emo_sio_nal ef_fek_ti_ni ar_tır_maq üçün is_ti_fa_də olu_nur. Mə_sə_lən, Də_li_Qar_ca_rın ar_va_dı_əri_nə_de_yir: “Bə_yim, ca_nım, qa_ra_gü_nüm, yo_lun_dan_dön_mə” [Gök_yay, 1973:156]. Bu_ra_da mü_ra_ci_ət həm də ərin qə_rar_la_rı_nı tə_sir et_mə və onu ruh_lan_dır_ma məq_sə_di_ni da_sı_yır.

Nə_ti_cə eti_ba_ri_lə, qa_dın-ki_şi mü_ra_ci_ət for_ma_la_rı_nın təh_li_li gös_tə_rir ki, “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud” yal_nız ədə_bi epik əsər de_yil, həm də Oğuz_cə_miy_yə_tin_də so_si_al mü_na_si_bət_lə_rin, ailə_bağ_la_rı_nın, emo_sio_nal bağ_lı_lı_ğın və gen_der rol_la_rı_nın dil_va_si_tə_si_lə əks olun_du_ğ_u can_lı ta_rix və mə_də_niy_yət mən_bə_yi_dir. Bu təd_qi_qat həm klas_sik türk epik ənə_nə_si_nin, həm də nitq psi_xo_lo_gi_ya_sı_nın an_la_şıl_ma_sı_na ye_ni pers_pek_tiv_lər açır.

ƏDƏ_BIY_YAT:

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. – Bakı: API nəşr., 1959, Təkrar nəşr, Elm. 1999.
2. Ələkbərova. E. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi. – Bakı, Nurlan, 2007.
3. Gök_yay, O. Ş. (1973). De_dem Kor_kut Ki_ta_bı. İs_tan_bul: Mil_li Eği_tim Ba_sı_me_vi. 184 s.
4. “Ki_ta_bi-Də_də Qor_qud”. Əsil və sa_də_ləş_di_ril_miş mətn_lər. – Ba_kı: Ön_dər_nəş_riy_ya_tı, 2004.
5. SLUB Dres_den. Ki_tab-i De_dem-Kor_kud (Dres_den ma_nusc_ript).2025. Säch_sisc_he Lan_des_bib_li_ot_hek – Sta_ats- und Uni_ver_si_täts_bib_li_ot_hek Dres_den. Ret_rie_ved from <https://www.slub-dres-den.de>

**O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA INGLIZ TILLARIDAGI
MAQOLLARDA ZONIMLARNING UMUMIY VA MILLIY
XUSUSIYATLARI
GENERALITIES AND NATIONAL FEATURES OF ZOONYMS IN
UZBEK, KARAKALPAK AND ENGLISH PROVERBS**

10.52773/tsuull.conf.2025.18.10/VEEL7077

Roza Turdiyeva

Alisher Navo’iy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

1-kurs tayanch doktoranti

roseturdieva@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi zoonim komponentli maqollar lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Maqolda hayvonot olamiga oid so‘zlar orqali xalq mentaliteti, tafakkuri, ijtimoiy qadriyatlar qanday ifodalangani o‘rganiladi. Qiyosiy tadqiq asosida uch tildagi zoonimlar semantik-kognitiv jihatdan tahlil qilinadi va ularning umumiy hamda milliy xususiyatlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *zoonim, maqol, lingvokognitiv yondashuv, metafora, konsept, milliy tafakkur, semantik maydon.*

Annotation: *This article analyzes proverbs with zoonym components in Uzbek, Karakalpak, and English using a linguocognitive approach. It examines how proverbs express the mentality, thinking, and social values of the people through words related to the animal world. Based on a comparative study, zoonyms in the three languages are analyzed semantically and cognitively, and their general and national characteristics are revealed.*

Keywords: *zoonym, proverb, linguocognitive approach, metaphor, concept, national thinking, semantic area.*

Tafakkur mahsuli sifatida shakllangan maqollar xalq og‘zaki ijodining noyob namunalaridan biridir. Ayniqsa, hayvonot olamiga oid so‘zlar — zoonimlar yordamida yaratilgan maqollar xalqning real hayotga bo‘lgan munosabatini, ijtimoiy qadriyatlarini va milliy tafakkur tarzini ifodalaydi [Qurbonova S. 2018: 5]. Lingvokognitiv yondashuv bu jarayonni tahlil qilishda muhim nazariy vosita hisoblanadi. Chunki bu yondashuv nafaqat til birliklarini o‘rganadi, balki ularning orqasida turgan konseptual tizim, tafakkur modeli va madaniyatni ochib beradi [Qodirova G. 2020: 10].

Mazkur maqolada o‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillarida ishlatiladigan zoonim asosli maqollar lingvokognitiv jihatdan o‘rganiladi, ularning semantik yuklamasi, milliy va universal xususiyatlari tahlil qilinadi.

Zoonimlar va lingvokognitiv yondashuvning nazariy asoslari

Zoonimlar — hayvonlarga oid nomlar bo‘lib, tilda ko‘pincha metaforik ma’noda qo‘llanadi. Maqollarda esa ular o‘zining ko‘p qatlamli semantik yukiga ega bo‘ladi: hayvonning tashqi qiyofasi, xatti-harakati, jamiyatdagi stereotipik tasavvuri, insoniy fazilatlar bilan taqqoslanishi orqali boy ma’no kasb etadi.

Lingvokognitiv yondashuv bu so‘zlarning til vositasi sifatidagi funksiyasidan tashqari, ular orqali ifodalangan kognitiv konseptlarni ham ochib beradi. Masalan, tulki so‘zining o‘zbek tilidagi maqollarda hiyla-nayrang, ayyorlik konseptlarini ifodalashi:

- Bir tulki yetti bo‘rini yetaklar.

Bu maqolda “tulki” hayvon sifatida emas, balki konseptual model – “ayyor inson” sifatida qatnashadi. Xuddi shunday funksional yuklama qoraqalpoq va ingliz tillarida ham kuzatiladi.

Zoonim asosli maqollarning semantik-kognitiv xususiyatlari

O‘zbek tilidagi maqollarda zoonimlar

O‘zbek maqollarida zoonimlar ko‘pincha insoniy fazilatlarining ramziga aylangan:

- It hurar, karvon o‘tar. — Bu maqolda “it” salbiy holat (g‘iybat, to‘siq), karvon esa ijobiy harakat (harakat, baraka) ramzi.
- Eshagidan tushovi qimmat.
- Eshak ishi bilan kuchli, To‘ng‘iz – tishi bilan. — Eshak kuch va sabr, ammo qadrsizlik bilan bog‘liq.

Qoraqalpoq tilidagi maqollarda zoonimlar

Qoraqalpoq maqollarida ham zoonimlar xalqning real hayotiy kuzatuvlari asosida konseptual ma’no kasb etadi:

- Qasqirdan qorxpa, ichidegi itten qorq. — bu yerda “qorq” (qo‘rqmoq) zo‘ravonlik emas, ichki hiyla (it)dan ehtiyot bo‘lish g‘oyasini bildiradi.
- Aql qoyan qapsa, tüş körmegen etek qashır. — “quyon” (qo‘rqoq obraz), ammo bu yerda metafora orqali aqlli bo‘lish zarurligi uqtiriladi. [Ismayilova R. 202: 87]

Ingliz tilidagi maqollarda zoonimlar

Ingliz tilidagi maqollarda zoonimlar ko‘pincha universal tushunchalarni ifodalaydi, ba’zida esa ijtimoiy stereotiplar asosida yaratiladi [Lakoff G. 1980: 25]:

- Let sleeping dogs lie. — “It” bu yerda bezovta qilmaslik kerak bo‘lgan narsalar ramzi.
- Don’t count your chickens before they hatch. — “Chickens” (jo‘jalar) reja va haqiqat orasidagi tafovutni bildiradi.

Qiyosiy tahlil: umumiylik va milliy xususiyatlar

Zoonim	O‘zbek maqoli	Qoraqalpoq maqoli	Ingliz maqoli	Konsept
It	It hurar, karvon o‘tar	Peyli jaman adamdi, Túyeni ústinen iyt	Let sleeping dogs lie	Salbiy inson, to‘siq

		qabar		
Tulki	Bir tulki yetti bo‘rini yetaklar	Arıslan ay kúshin bolsa, Túlkey ádisin bolsın	As sly as a fox	Ayyorlik
Eshak	Eshakka minmagan — yo‘l bilmaydi	Eshektiń eti haram, Kúshi hadal	(yo‘q yoki kam uchraydi) Talk the hind legs off a donkey (idiom)	Og‘ir mehnat, sabr
Qarg‘a	Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi	Jalgız ğarganın úni shıqpaydı.	The crow went traveling abroad and came back just as black.	O‘zaro himoya

Bu jadvaldan ko‘rinadiki, ayrim zoonimlar (masalan, tulki, it, qarg‘a) barcha tillarda muayyan ijtimoiy-tarixiy stereotiplar asosida shakllangan umumiy konseptual birliklarni ifodalaydi. Biroq ularning ifoda uslubi va semantik og‘irligi milliy tafakkurga bog‘liq ravishda farq qiladi.

Zoonim komponentli maqollar xalq tafakkurining chuqur qatlamlariga oid bo‘lib, ularning lingvokognitiv tahlili orqali til va tafakkur o‘zaro qanday bog‘liqligi yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillarida hayvonot olamiga oid obrazlar orqali shakllangan konseptlar o‘ziga xos milliy koloritga ega bo‘lsa-da, ba’zi hollarda universal xususiyatlarga ham ega. Ushbu maqolada tahlil qilingan zoonimlar insoniy fazilatlar, ijtimoiy stereotiplar va madaniy qadriyatlarni anglash uchun muhim kognitiv kalit bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Қурбонова С. “Мақоллар семантикаси ва миллий хусусиятлари”, Тошкент, 2018.
2. Қодирова Г. “Зоонимлар семантикаси ва когнитив талқини”, Фан, 2020.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Ismayilova R., Allamuratova G. “Қорақалпоқ ва ўзбек тилларида зоонимлар”, Нукус, 2021.
5. Mieder, W. *Proverbs: A Handbook*, Greenwood Press, 2004.

MUNDARIJA

<i>Sirojiddinov Sh.</i>	O‘zbek tili – xalqaro maydonda!	
I SHO‘BA. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI		
<i>Ashirboyev Samixon</i>	O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektini belgilash yo‘lida	6
<i>Hakimova Muhayyo, Rahmatova Feruza</i>	O‘zbek tilida kognitiv metonimiya	11
<i>Juraqobilova Xamida</i>	She’riy asarlarda kognitiv metaforalar shakllanishida lingvomadaniy omillarning ta’siri	17
<i>Mustafayev Fizuli</i>	Kino dilində söz birləşməsi və qoşa sözlər haqqında	24
<i>Jabborov B., Sharipova S. Istamova SH.</i>	O‘zbek iboralarining milliy mentalitetni ifodalashdagi o‘rni	32
<i>Turdiboyev Tohir</i>	Yordamchi so‘zlar masalasiga doir ayrim qarashlar	37
<i>Abjalova Manzura</i>	Hozirgi o‘zbek tili leksik sathiga doir ba’zi masalalar	42
<i>Sheronov Boyirboy</i>	Sintaktik sathda mazmuniy-shakliy nomutanosiblik haqida	50
<i>Madjidova Dilorom</i>	Современные методы и проблемы прикладного языкознания	54
<i>Tolipova Dildora</i>	Лакуны в узбекских письменных литературных источниках и проблемы их перевода	59
<i>Elova Dilrabo</i>	O‘zbek tilshunosligida uslubiy xoslanishni farqlash xususidagi qarashlar	67
<i>Abdullayev Jumanazar</i>	Yangi O‘zbekistonning mumtoz tilshunoslik merosi, zamonaviy lingvistik qadriyati	73
<i>Israilova Saodat</i>	Turk va o‘zbek tillarida rang bildiruvchi leksemalar semantikasi	84
<i>Kasimova Ziyoda</i>	Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi frazeologik birliklarning badiiy-uslubiy tahlili	88
<i>Baxodirova Shaxlo</i>	Lakuna va realiya munosabati	92
<i>Hakimov Dilshod</i>	“Biz” va “o‘z” olmoshlarining o‘zbek tilidagi funksional maqomi: struktur-semantik tahlil	98
<i>Kurbanbayev Otabek,</i>	O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z birikmasining turlari	107

<i>Qodirberganova Dilnura</i>	O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z birikmasining turlari	
<i>Allaquliyeva Qunduz</i>	Ixtionimlarning lingvistik va ekstralingvistik omillar asosida yangi ma’no ifodalashi	113
<i>Isoqulova Qunduz</i>	So‘z-gaplarning noverbal vositalar bilan ifodalanishi	117
<i>Ismayilli Ayshen</i>	Sintaktik yolla yaranan mikrotoponimlar xūlasə	122
<i>Davronova Zarnigor</i>	Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasidagi antroponimlarining kognitiv-semantik tahlili	132
<i>Muzaffarova Zarrina</i>	Metonimiyaning konseptual modellari	136
<i>Yusupova Aziza</i>	Metaforaning she’riy matnlarda aks etishi	140
<i>Mamarasulova Maftuna</i>	Fonosemantik g‘oyalarning rivojlanish bosqichlari	146
<i>Abdurasulova Dilnoza</i>	Ayollar nutqida konnotatsiya va murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari	151
<i>Soqiyeva Shirin</i>	Tilshunoslikda konseptni o‘rganishda til va madaniyatning o‘rni	157
<i>Abruyeva Zaxro</i>	O‘zbek tilidagi murojaat shakllarining konseptual tuzilishi	160
<i>Bovmanova Bashorat</i>	O‘zbek tilida halollik tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi	164
<i>Jumaniyozova Charos</i>	Hajm-o‘lchov bildiruvchi sifatlarning nisbiylik xususiyati	168
<i>Xayrullayeva Ra’no</i>	Kichraytirish qo‘shimchalarining nutqdagi ahamiyati	172
<i>Tursunova Sojidxon</i>	“Fayzining amakisi” hikoyasidagi nutqiy akt vositasida ifodalangan ironiyalar tahlili	177
<i>Utegenova O‘g‘iloy</i>	Badiiy asarlarda tasviriy ifodalar	181
<i>Maxmudova Matluba</i>	Qaratqich kelishigi semantikasiga doir ayrim mulohazalar	185
<i>Xolmamatova Sarvinozxon</i>	Konnotatsiya va konnotativ birliklarning	191

	o‘rganilganlik darajasi hamda turlari	
<i>Turg‘unboyeva Dilnoza</i>	Zamonaviy tilshunoslikda miqdor kategoriyasining o‘rni	199
<i>O‘ralova Nargiza</i>	Parsellyatsiya va metaforaning o‘zaro aloqadorligi	204
<i>Jabborova Aziza</i>	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqidagi evfemizmlarning morfologik tahlili	209
<i>Odilova Dilobar</i>	Jahon tilshunosligida o‘xshatishlarning ilmiy tadqiqi	214
<i>Nazarov Qobilbek</i>	Turli tizimdagi tillarda soma komponentli maqollarning tasniflanishi	218
<i>Mullaboyeva Shirin</i>	Til, estetik tafakkur va didning paremiologik birliklarda ifodalanishi	226
<i>G‘aybullayev Erkinjon</i>	O‘zbek madaniyatini ifoda etishda lakunalarining roli: Cho‘lpon asarlari misolida	230
<i>Oripova Mavluda</i>	Sinestezik metaforalarning lingvomadaniy xarakteri:sinestezik metafora va milliy o‘ziga xoslik	240
<i>Otaxonova Sohiba</i>	Antroponimlarning internet va yangi media makonidagi o‘rni	245
<i>Shodmonaliyeva Yulduz</i>	Modallik bilan tasdiq-inkor kategoriyasining o‘zaro munosabati	250
<i>Sobirova Maftuna</i>	Konchilik terminotizimi va uning o‘zbek leksik tizimidagi o‘rni	256
<i>Umarova Shahzoda</i>	O‘zbek tilshunosligining kombinator lingvistikaning shakllanishidagi o‘rni	260
<i>Turg‘unova Maftuna</i>	Til taraqqiyotida kognitiv tilshunoslikning o‘rni	270
<i>Muratova Nafisa</i>	Tilak va tabrik nutqiy aktida ekstralingvistik vositalarning o‘rni	274
<i>Murotov Hamro</i>	Reklama matnlarining tasnifi	280
<i>Normuminov Laziz</i>	Qo‘chqor Norqobil hikoyalarda xalqona so‘zlashuv, ibora va maqollarning qo‘llanishi	285
II SHO‘BA. AMALIY TILSHUNOSLIK VA LINGVODIDAKTIKA MUAMMOLARI.		

<i>Xolmanova Zulxumor</i>	Tilning ma’lumotlarni saqlash va yetkazish funksiyasi	289
<i>Qurbonova Munavvara</i>	Ontolingvistika va pragmalolingvistika munosabatida deytik birliklarning o‘rni	297
<i>Ruzibaeva Nigoraxon</i>	Psychological needs in the language classroom	303
<i>Abdurahmonova Muqaddas</i>	Ментальные омонимы в когнитивной лингвистике	308
<i>Umurzoqova Marhabo</i>	Badiiy matnda ayol lisoniy shaxs tiplari xususida	317
<i>Abjalova Manzura</i>	O‘zbek tili multikorpusi – zamonaviy ta’limiy tizim	321
<i>Ruzmetova Novval</i>	Роль узбекских народных традиций в социокультурном развитии студентов	326
<i>G‘ulomova Nargiza</i>	Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratishda statistik ma’lumotlarning muhimligi	335
<i>Dedaxanova Muazzam</i>	Lingvistik ekspertizaning yuzaga kelishi va shakllanish tarixi	344
<i>Shamsiyeva Manzura</i>	Animatsion filmlarning aksiolingvistik jihatlari	347
<i>Xudaykulova Shaxnoza</i>	O‘zbek tili diskursida global qadriyatlarining aksiolingvistik integratsiyasi	353
<i>Ibragimova Sayyora</i>	Псевдонимы узбекских и русских писательниц: генезис, семантика и когнитивные особенности	357
<i>Tilabaev Kamil</i>	Благодарные: из эмоционального опыта изучения узбекского языка как второго	361
<i>Alimardanov Elyor</i>	Xorazm dialektal zonasining qipchoq shevali areallari	369
<i>Bozorova Sabohat</i>	Gazeta tili va publitsistik janrlarning lingvostilistik xususiyatlari	372
<i>Abduvoxidova Mavzuna</i>	Обучение грамматике в условиях коммуникативного подхода	377
<i>Mamadayupova Vasila</i>	Katta yoshdagilarning xorijiy til o‘rganishi	381
<i>Azizova Feruza</i>	Raqamli texnologiyalarning til evolyutsiyasiga	385

	ta'siri: XXI asrda yozma va og'zaki muloqotning transformatsiyasi	
<i>Abdullayeva Roxila</i>	Xarakter ifodalovchi birliklarning freym tahlili	389
<i>Yusupova Shahzoda</i>	Suggestiv nutq ta'sirchanligini oshirishda sifatlarning o'rne	393
<i>Mamirova Xayriniso</i>	Ko'p ma'noli so'zlarni qayta ishlashning gibrid modellari	398
<i>Nabiyeva Parvina</i>	Assotsiativ tezaurus: til tasviri va inson ongining modellashtirilishi	405
<i>O'rinova Zarifa</i>	Iqtiboslarning intertekstual tezaurusda aks etishi	410
<i>Rayimjonova Matluba</i>	Rauf Parfi she'riyati leksikasini chastotali lug'at asosida tadqiq qilish muammolari va yechimlari	414
<i>Turobova Nargiza</i>	Ulug'bek Hamdam ijodining lingvopragmatik tahlilida presuppozitsiya	418
<i>Abdullajonova Madina</i>	“Fiziologik xatolar”ni disgrafiyadan farqlash masalasi	424
<i>Pulatova Umriniso</i>	Yoshlar slengining ayrim o'ziga xos hududiy xususiyatlari	428
<i>Imomova Ismigul</i>	Dramatik matnlarda qo'llanilgan barqaror birikmalar va maqollarning intertekstual ohang va mazmunini boyitishdagi roli	435
<i>Arolova Nafisa</i>	Til o'zlashtirishda leksik portlash hodisasi	440
<i>Tursunboyeva Fayiza</i>	Korpus lingvistikasining diniy matnlardagi o'rne	443
<i>Amrullayeva Mohinur</i>	O'zbek tilidagi ayrim fe'l-atvor frazemalarining semantik tasnifi va uslubiy xususiyatlari	450
<i>Mirnosirova Dilbar</i>	Bolalar verbal assotsiatsiyalarining ayrim sintaktik xususiyatlari	454
<i>Aminova Zilola</i>	Darsdan tashqari mashg'ulotlarda o'zga tilli o'quvchilarning nutqini o'stirish	462
<i>Muratova Ademi</i>	Multilingualism and bilingualism in turkic-speaking countries: contemporary challenges and development prospects	466
<i>Umurzakova Zuxraxon</i>	Ona tili darslarida interaktiv raqamli resurslarni tatbiq etishning didaktik qulayligi	472
<i>Maxmudjonova</i>	Tilshunoslarga bog'lab berilgan tomorqa...	477

<i>Nargizaxon</i>		
III SHO‘BA. MADANIYATLARARO MULOQOT VA O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI		
<i>Uluqov Nosirjon, Solixodjayeva Xavasxon</i>	O‘zbek sayillari va ayrim turk bayramlarining etnolingvistik hamda lingvokulturologik tahlili	481
<i>Mirzodjanova Malika</i>	Сравнительный семантический анализ употребления английских “over”, “above” и их таджикских эквивалентов	489
<i>Komilova Gavharoy</i>	Nutq tadqiqida yangi yondashuvlar	484
<i>Pulatova Zamira</i>	Роль межкультурной коммуникации в процессе изучения языков	497
<i>Moldokulova Elina</i>	Сохранение узбекской культурной идентичности через язык и традиционный костюм в эпоху глобализации	501
<i>Yo‘ldoshxonov Javohirbek</i>	Микротопонимы как ономастическая реалья: сравнительный анализ ташкента и лондона	505
<i>Abduqodirova Zebo</i>	The role of lingvocultural competence in the translation of specialized ecological texts. (English and Uzbek languages)	509
<i>Otamirzayeva Sug‘diyona</i>	Teaching legal english in uzbek context: challenges of terminology	514
<i>Sayfiyeva Komila</i>	Fitonim komponentli o‘zbek va ingliz maqollarining madaniyatlararo qiyosiy tadqiqi	521
<i>Madjidova Maftuna</i>	Лингвосоматические единицы которые характерные для арабской культуры	529
<i>Xasanova Sohibjamol</i>	Ingliz va o‘zbek tillarida “yaxshilik” va “yomonlik” kategoriyalarining lingvokulturologik tahlili	534
<i>Lafasova Mavjuda</i>	Xorij tilshunosligida o‘xshatishlar tadqiqi	539

<i>Olimova Mushtariybonu</i>	O‘zbek va ingliz xalq maqollaridagi “omad” va “omadsizlik” konseptlarining qiyosiy tahlili	544
IV SHO‘BA. O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI VA O‘ZARO HAMKORLIK MASALALARI		
<i>Ahmet Akalin</i>	Kültür taşıyıcısı olarak özbek dilinin diplomatik fonksiyonu	549
<i>Rahmonqulov Abdunazar</i>	O‘zbek va tojik tillari interferensiyasi haqida	555
<i>Rafibayeva Nasiba, Mingboyeva Oypari</i>	Лингвистика и страноведческий аспект в преподавании иностранного языка	559
<i>Xakimova Mavzunadjon</i>	Лингвистическое табу и стратегия эвфемизации в таджикском и английском языках	563
<i>Musurmankulova Shaxribon</i>	Türk tiliga xos ayrim frazemalar tahlili	569
<i>Xodjayeva Mashhura</i>	Влияние глобализационных тенденций на методику обучения иностранным языкам	576
<i>Erkaboeva Khavojon</i>	Translation studies and the internationalization of the uzbek language	581
<i>Axmedova Niluzar</i>	Emotsional leksikaning semantik-pragmatik talqini: ingliz va o‘zbek tillari misolida	584
V SHO‘BA. TIL TARIXI VA TURKIY TILLAR TADQIQOTLARI		
<i>Tanju Seyhan</i>	Ali şir Nevâyî ve üslubunda fiillerin yeri	589
<i>Abdushukurov Baxtiyor</i>	O‘zbek tilining tarixiy takomili va buguni	604
<i>Farhad Rahimi</i>	Nezrali’nin çağatay türkçesi sözlüğünün yanlışları üzerine II	611
<i>Vahidə Cəfərzadə</i>	Mustafa Zəririn “Siyərün-nəbi” əsəri haqqında bəzi qeydlər	640

<i>Muhammadiyeva Dilafro‘z</i>	“Boburnoma” parallel korpusini yaratishdagi tarjima tamoyillari	650
<i>Bo‘ronov Anvar</i>	Poloves-qipchoq tillari maishiy leksikasi milliy identifikatsiyalash mezonini sifatida	657
<i>Xo‘janiyazova Shahnoza</i>	Alisher Navoiyning “Sab‘ai sayyor” asaridagi idish-tovoq nomlarining leksik-semantik xususiyatlari	665
<i>Xolmurodova Mushtariy</i>	“Nasoyim ul-muhabbat” asaridagi tibbiy terminlar tahlili	670
<i>Mirzayeva Ulker</i>	Yunan manbalarida ishlangan Azərbaycan antroponimlerinin leksik-semantik tahlili	676
<i>Babazade Rahshane</i>	Mustafa Zəririn “Yüz hədis və yüz hekayə” əsərində zərflər	684
<i>Yodgorov Hamid</i>	“Qo‘noq” umumturkiy leksemasining etimologiyasi	697
<i>O‘razova Iqbol</i>	Frazemalar kognitiv semantikaning o‘rganish obyekti sifatida	701
<i>Azizzade Turkan</i>	R.O.Şor Yafəs-türk dil əlaqələri haqqında	705
<i>Saygin Muhterem</i>	Klasik Türk Edebiyatının Doğu Sahasında Sevgili İçin Kullanılan Bir İfade Körke Bay (Körkke Bay, Görge Bay)	711
<i>Meryem Hamişoğlu</i>	Türkçenin ilk sözlüğü <i>Dîvânu lugâti't-türk</i> 'ten özbek türkçesine bitki adları	718
<i>Bakirov Qudratillo</i>	Turkiy dunyoda vaqt tushunchasi va uning o‘rganilishi	734
<i>Sattorova Shahnoza</i>	O‘zbek va turk tillarida bir xil etimologiyaga ega o‘simlik nomlarining qiyosiy tahlili	739
<i>Maqsudova Feruza</i>	Muqaddas qadamjo nomlari – onomastika sohasining o‘rganish obyekti sifatida	745
<i>Azizova Nilufar</i>	“Devonu lug‘otit turk”dagi o‘z qatlamga oid ijtimoiy munosabat semali leksemalar	750
<i>O‘tkirbek Muhammad Sobir</i>	Arba‘in she‘rlarda “hayit” so‘zining lingvopoetik timsollari	756
<i>Naimaxon Siddiqova</i>	Eskirgan so‘zlarning eskirmagan ma‘nolari	760
<i>Qasimova Sema</i>	The stylistic, linguistic and psycholinguistic analysis of female forms of address in the texts	766

	of the book of “Dede Qorqud”	
<i>Roza Turdiyeva</i>	O‘zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi maqollarda zoonimlarning umumiy va milliy xususiyatlari	775